PONTICA

XXXIII - XXXIV

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

IN MEMORIAM PROFESSORIS HADRIANI RĂDULESCU

XXXIII – XXXIV

2000 – 2001

BIBLIOTECA MUZEULUI
DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
NR. INV. 36.774/2002

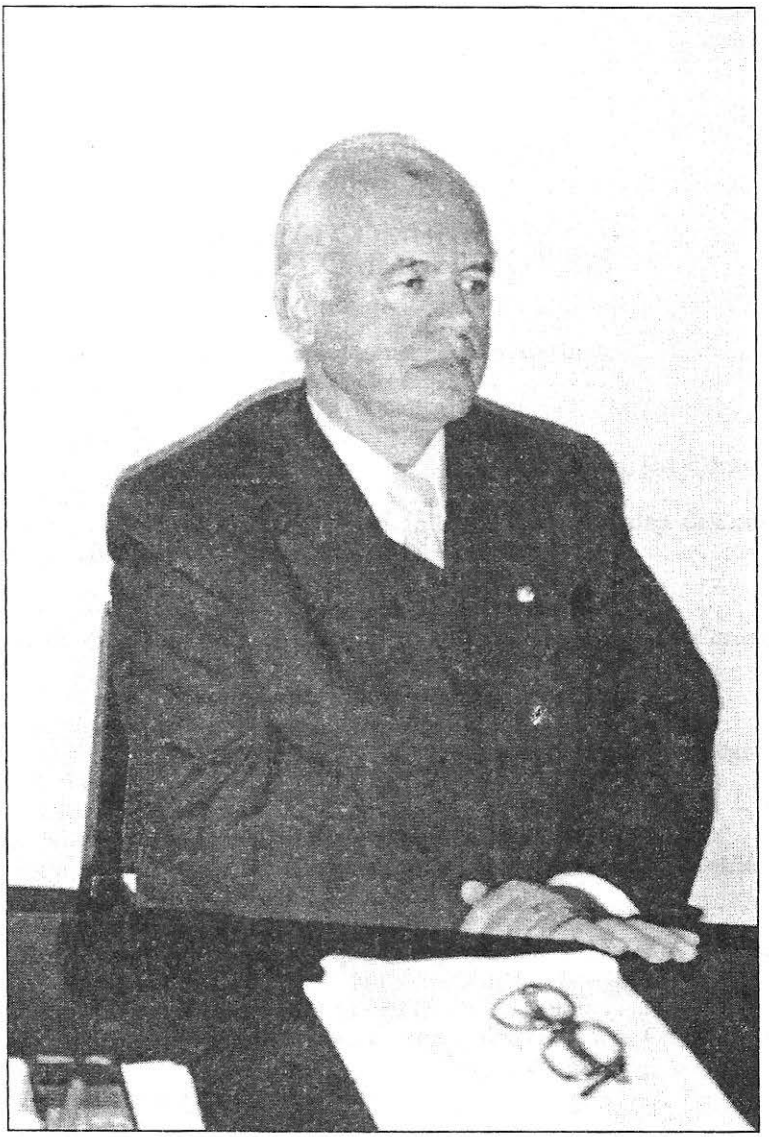
MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (*razvan.arheo@gmail.com*)
© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 - 1996
XXX	1997
XXXI	1998
XXXII	1999

Colegiul de redacție :
MIHAI IRIMIA
MARIA BĂRBULESCU
LIVIA BUZOIANU
CONSTANTIN CHERA

SUMAR
SOMMAIRE

MIHAI IRIMIA
Adrian Rădulescu 7
CONSTANTIN PREDA
Adrian Rădulescu și cercetarea istorico-arheologică dobrogeană 19

STUDII ȘI COMUNICĂRI
ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

CĂTĂLIN BEM
Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc 25
Chronological Scheme of the Romanian Chalcolithic 121
SILVIA MARINESCU BÂLCU, VALENTINA VOINEA, STELIAN DUMITRESCU, CONSTANTIN HAITĂ, DRAGOȘ MOISE, VALENTIN RADU
Așezarea eneolitică de pe insula "La Ostrov", lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar – campaniile 1999 - 2000 123
Le site énéolithique de l'île „La Ostrov" sur le lac Tașaul (Năvodari, dép. de Constantza). Rapport préliminaire – les campagnes 1999 - 2000 132
PETRE ROMAN
Date inedite asupra așezării culturii Cernavodă I de la Cernavodă 171
Unveröffentlichte Angaben über die Cernavodă I – Kultur – Siedlung von Cernavodă . 177
PETRE ALEXANDRESCU
Însemnări arheologice. Noi cercetări și ipoteze cu privire la topografia și urbanismul Histriei 179
Notes archéologiques. Nouvelles recherches et hypothèses concernant la topographie et l'urbanisme d'Histria 198
MARIA ALEXADRESCU-VIANU
Cronologia și tipologia teracotelor arhaice descoperite la Histria 199
La chronologie et la typologie des terracottes archaïques découvertes à Histria 210
MIHAELA MĂNUCU ADAMEȘTEANU
Amforele arhaice de la Orgame și câteva probleme de economie antică 211
Lea amphores archaïques d'Orgame et quelques problèmes d'économie antique 218
LIVIA BUZOIANU, MARIA BĂRBULESCU, NICOLAE CHELUȚĂ-GEORGESCU
Ștampile amforice recent descoperite la Albești (jud. Constanța) 219
Estampilles amphoriques récemment découvertes à Albești (dép. de Constantza) 252
VASILICA LUNGU
Amphores West-Slope sur le littoral pontique 253
LUCIAN ARSENIE
Ceramica lucrată cu mâna la Tomis – stadiul actual al cercetărilor 283
La céramique travaillée à main à Tomi – l'étape actuelle des recherches 297
MIHAI IRIMIA
Despre sciți și Scythia Mică în ultimele secole ale mileniului I a. Chr. 299
Sur les Scythes et la Scythie Mineure pendant les derniers siècles du Ier millénaire av. J.-C. 315

ALEXANDRU SUCEVEANU
Πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων (IGB, I², 13, r. 22-23) 319
ALEXANDRU AVRAM
Autour de quelques décrets d'Istros 337
CONSTANTIN C. PETOLESCU
Contribuția militară a provinciei Moesia Inferior la cucerirea Daciei 349
La contribution militaire de l'armée de Moesia Inferior à la conquête de la Dacie ... 354
MIHAELA IACOB
Culte și zeități în Moesia Inferior. Demetra – evidența numismatică 355
Cultes et divinités dans la province de Mésie Inférieure. Déméter – l'évidence numismatique 371
ZAHARIA COVACEF
Culte orientale în panteonul Dobrogei romane 373
Les cultes d'Orient dans le panthéone de la Dobroudja romaine 386
GAVRILĂ SIMION
Mitul lui Phaëton în iconografia unor lucrări de artă antice și medievale 387
Le mythe de Phaëton dans l'iconographie de certains travaux d'art antiques et médiévaux 395
OCTAVIAN BOUNEGRU
Date stratigrafice recente privind rețeaua stradală din cartierul "Domus" de la Histria . 397
Données stratigraphiques récentes sur les rues du quartier "Domus" d'Histria 413
IOANA BOGDAN-CĂTĂNICIU
Tropaeum Traiani, poarta de nord 415
La porte nord de la cité des Tropaeenses 423
GHEORGHE PAPUC
Tomis – aprovizionarea cu apă potabilă în epoca romană și romană-târzie 425
Tomis – die Trinkwasserversorgung in römischer und spätrömischer Epoche 449
RADU FLORESCU
Des tremblements de terre et des invasions en Scythie Mineure pendant l'antiquité et l'antiquité tardive 451
DOREL PARASCHIV
Observații asupra unui tip de amfore romano-bizantine 459
Observations on a Roman Byzantine Amphora Type 468
CONSTANTIN BĂJENARU, ADELA BÂLTÂC
Depozitul de candele din sticlă descoperit la basilica episcopală de la Histria 469
Das bei der Bischofsbasilika von Histria aufgefundene Glaslampenlager 510
EMILIAN POPESCU
Cine a fost autorul actului martiric al Sfântului Sava "Gotul"? Considerații pe marginea unei ipoteze 515
Qui est l'auteur de l'Acte du martyre de Saint Sabas "Le Goth"? Quelques considérations autour d'une nouvelle hypothèse 523
ADRIANA CÂTEIA
Ὑπογραμμός – modelul neotestamentar al martiriului 525
Ὑπογραμμός – le modèle néotestamentaire du martyre 534
PANAIT I. PANAIT
Așezările Mostiștei Inferioare în preocupările voievozilor Țării Românești 535
Les localités sur Mostiștea Inférieure dans les préoccupations des Voïvodes Roumains . 540
DANIEL FLAUT
Raporturile bisericii ortodoxe române cu patriarhia de la Constantinopol (sec. XIV-XVI) 541
Les rapports de l'Église Ortodoxe Roumaine avec la Patriarchie de Constantinople (XIVe - XVIe siècles) 556

ARISTIDE ŞTEFĂNESCU
Consideraţii şi note arheologice asupra locuinţei din secolele XIV-XV la Dunărea de Jos 559
Archäologische Betrachtungen über die Wohnungen aus den Jahrhunderten 14-15 von der Unteren Donau 564
GL. CARAIVAN, G. OPREANU, A. STĂNICĂ, A. DONICI, C. FULGA, P. OPREANU, F. PĂUN
Caracteristicile sedimentologice şi geolitodinamice ale cordonului litoral Techirghiol 565
Sedimentology and Geolithodynamics of the Techirghiol Barrier Beach 580

NUMISMATICA
NUMISMATIQUE

GABRIEL CUSTUREA
Descoperiri arheologice şi numismatice de pe raza localităţii Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa) 583
Numismatic and Archaeological Discoveries on the Territory Around the Village of Satu Nou (Oltina commune, Constanţa county) 594
DOREL PARASCHIV
Două ponduri unciale descoperite în nord-vestul Dobrogei 595
Deux ponds unciaux découverts au Nord-Ouest de la Dobroudja 596
ANTOANETA VERTAN, EMANUEL PETAC
Tezaurul monetar roman imperial descoperit la Abrud (com. Adamclisi, jud. Constanţa) 597
The Roman Monetary Coin Hoard Discovered at Abrud (Adamclisi, Constanţa County) 624
KATIUŞA PÂRVAN, BOGDAN CONSTANTINESCU
Un lot inedit din tezaurul de la Rachelu (com. Luncaviţa, jud. Tulcea) 625
Un lot inédit du trésor de Rachelu (comm. de Luncaviţa, dép. de Tulcea) 657
GHEORGHE MĂNUCU ADAMEŞTEANU
Cronica descoperirilor monetare din jud. Tulcea (VII) 659

RECENZII
COMPTES RENDUS

IOAN MITREA, **Comunităţi săteşti la est de Carpaţi în epoca migraţiilor. Aşezarea de la Davideni din secolele V-VIII** *(Daniel Flaut)* 681
JOHN JOHNS NORWICH, **A Short History of Byzantium** *(Daniel Flaut)* 685

IN MEMORIAM

LUCIAN ARSENIE *(Valentina Voinea)* 689

LISTA ABREVIERILOR 693

ADRIAN RĂDULESCU
(1932-2000)

Mihai IRIMIA

La 5 mai 2000, în Săptămâna luminată, de praznicul Izvorului tămăduirii, ne-a părăsit pentru totdeauna arheologul și profesorul **ADRIAN RĂDULESCU**.

Prezență activă și remarcată în viața cultural-științifică a Dobrogei și a țării, nume legat indisolubil de arheologia și istoria străvechiului ținut dintre Dunăre și Mare, posesor al unor calități umane tot mai rar întâlnite, Adrian Rădulescu nu va putea fi suplinit în viața arheologică, muzeografică și universitară a regiunii.

S-a născut la 16 august 1932 în comuna Dorobanți, jud. Călărași, în familia preotului Vasile Rădulescu, care i-a imprimat dragostea pentru valorile creștine, respectul față de cultura și pământul românesc, sentimente cărora le-a rămas fidel toată viața. Și-a început instrucția școlară în localitatea natală, cu dascăli înzestrați și devotați misiunii lor, cum erau foarte mulți în acea primă jumătate a veculuí al XX-lea, față de care a avut o permanentă prețuire. De altfel, legăturile lui Adrian Rădulescu cu satul natal, cu oamenii lui, au fost pilduitoare pentru mulți; își repeta cu mândrie obârșia, cunoștea după nume probabil toți consătenii, ajutându-i cât și cum putea. La sărbătorirea centenarului localității natale a fost inima, sufletul, catalizatorul întregii manifestări.

În anul 1943 a devenit elev al Liceului "Știrbei Vodă" din Călărași, cea mai importantă instituție de învățământ din oraș, de unde s-a transferat, apoi, la prestigiosul liceu "Mihai Viteazul" din București. Aici – întâmplare sau nu – l-a avut profesor și director, printre alții, pe profesorul Dumitru Tudor, cunoscutul cercetător al arheologiei Olteniei, pe care-l va întâlni mai apoi și la Facultatea de istorie.

În perioada 1951-1956, dând răspuns unei reale vocații, a urmat cursurile Facultății de istorie a Universității București. Aici, sub îndrumarea adevăratei "generații de aur" a arheologiei – D. M. Pippidi, Ioan Nestor, Em. Condurachi, Gh. Ștefan, D. Tudor, D. Berciu –, s-a specializat în istorie veche și epigrafie. A fost o serie de excepție, ai cărei absolvenți au devenit nume cunoscute în arheologia, istoria medie, modernă și contemporană, în muzeologie, în învățământul universitar, în arhivistică, presă și în care Adrian Rădulescu a avut un loc bine stabilit, remarcat de colegi sau de dascăli. Ca student a fost prezent pe mai multe șantiere arheologice, cu precădere la Dinogetia, însușindu-și tainele acestei nobile și responsabile profesiuni.

După terminarea studiilor universiare și-a legat de la început numele de cel al instituției muzeale constănțene la care a fost încadrat în anul 1956, prin repartiție guvernamentală. S-a identificat de la început cu arheologia și istoria Dobrogei, pe care

le-a promovat cu osârdie neegalată de nimeni, de la Gr. Tocilescu, V. Pârvan, Radu Vulpe, Em. Condurachi, Dionisie M. Pippidi încoace, făcând ca astăzi Constanța să fie cunoscută și apreciată în aceste domenii, pe toate meridianele. A acumulat o cultură științifică și umanistă impresionantă, ceea ce i-a legitimat prezența și distincția în orice împrejurare.

Din anul 1956 a fost, pe rând, muzeograf, șef de secție (1965), director adjunct (1968) și director (1969 – ianuarie 1990 și, apoi, din octombrie 1992 până la sfârșitul vieții) al muzeului de istorie constănțean.

Preocupat de problemele atât de complexe ale arheologiei și muzeografiei dobrogene, a străbătut ținutul de la un capăt la altul, verificând starea monumentelor arheologice cunoscute de mai multă vreme; înregistrează alte obiective noi, sprijină cu generozitate cercetările întreprinse de colectivele de arheologi (indiferent de instituțiile cărora le aparțin, ori de perioada investigată) pe diferite șantiere și impulsionează, cu o energie impresionantă, atât cercetările de teren, cât și activitatea de valorificare științifică și muzeistică. Cu talent, entuziasm și stăruință a reușit să imprime în conștiința tuturor celor ce făceau cunoștință cu Dobrogea, respecul pentru arheologia și istoria ei.

Ca arheolog, a participat la săpături și a condus șantiere de interes național, cum ar fi zidul de incintă a Tomis-ului, Edificiul roman cu mozaic, termele de la Tomis ("Lentiarion"), complexele de monumente romano-bizantine din sectorul de vest tomitan, șantierele de salvare din peninsula orașului, cercetările din complexul rupestru de la Basarabi, necropola feudală-timpurie de la Castelu, zona atelierelor meșteșugărești de la Telița (jud. Tulcea) etc. Toate aceste cercetări au fost valorificate prin studii sau monografii, intrate în circuitul științific, prin tipărirea lor în țară sau în străinătate. În anul 1974 a devenit șef de șantier la Albești – cetate greco-indigenă din teritoriul callatian, obiectiv de referință pentru înțelegerea evoluției raporturilor dintre teritoriile rurale și cetățile vest-pontice în perioada greco-elenistică.

O precupare constantă a cercetărilor sale a reprezentat-o epigrafia greco-romană, contribuind la cunoașterea fenomenului romanizării la Dunărea de Jos, la organizarea *limes*-ului danubian și pontic prin publicarea de inscripții inedite, la perpetuarea factorului autohton în perioada romanității târzii și a epocii medievale timpurii. Temele abordate au fost concretizate prin studii de specialitate, participări la congrese și sesiuni științifice din țară și din străinătate, prin contribuții notabile la publicarea de **corpora inscriptionum**. A participat, ca director al muzeului constănțean, la organizarea mai multor manifestări științifice internaționale, între care: al IX-lea Congres internațional de studii asupra frontierelor romane, Mamaia, septembrie 1972; al VII-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină, Constanța, septembrie 1977; al VII-lea Congres internațional de tracologie, Constanța – Mangalia – Olimp – Tulcea, 20-26 mai 1996; colocviul internațional "Arheologia Mării Negre", Constanța, aprilie, 1994, etc.

Activitatea lui Adrian Rădulescu a îmbrățișat și alte aspecte legate, în majoritatea lor, de istoria ținutului dintre Dunăre și Mare în epoca romană: dezvoltarea meșteșugurilor, a relațiilor comerciale și spirituale cu alte regiuni ale imperiului, existența unor ateliere pentru materialele ceramice de construcție, exploatarea pietrei în epoca romană etc. A studiat, cu cunoscuta-i pasiune, amforele cu inscripții de la Edificiul roman cu mozaic, ceramica de uz comun din Dobrogea, unele categorii de opaițe sau de monumente arhitectonice, tezaurele creștine de practică euharistică din Scythia Minor etc.

În anul 1972 a obținut titlul de **doctor în istorie al Universității** Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, cu teza *Dezvoltarea meșteșugurilor în Dobrogea roman. Ceramica,* sub îndrumarea academicianului Constantin Daicoviciu.

Personalitate complexă, înzestrat în egală măsură cu valențe de cercetător și de ctitor, Adrian Rădulescu s-a dedicat organizării de noi muzee, de susținerea lucrărilor de restaurare și conservare a monumentelor istorice. S-a ocupat de organizarea noilor obiective muzeistice, între care Muzeul de istorie națională și arheologie din Constanța (reamenajat în actuala clădire la 25 decembrie 1977) și Muzeul de arheologie "Callatis" – Mangalia. Între anii 1974-1977 a coordonat lucrările de restaurare a monumentului de la Adamclisi, prin impunerea variantei autoportante, care a permis reconstituirea acestuia în forma inițială; paralel, s-a precupat direct și de amenajarea muzeului din localitate, menit să pună în valoare atât piesele originale ale monumentului, cât și cele mai reprezentative descoperiri din cetatea Tropaeum Traiani, într-o modalitate care situează obiectivul în cauză printre cele mai apreciate muzee din țară. Prin eforturi care i-au aparținut în mare măsură, a reușit să convingă autoritățile vremii să realizeze și muzeul de la Histria unde, în locul unei modeste construcții, s-a clădit una modernă, în care sunt consevate și expuse piesele străvechii colonii grecești și ale teritoriului învecinat. (Faptul că la noul muzeu au apărut, odată cu trecerea anilor, vicii importante de construcție care se remediază prin amplele lucrări aflate în curs de desfășurare în această perioadă, pentru ca muzeul să-și împlinească menirea, constituie o dovadă în plus a importanței și semnificației în timp a efortului inițial).

În nici o parte a lumii civilizate, cunoscătorii nu pot vorbi de Constamța ori de Dobrogea fără a se referi la simbolurile lor emblematice – Tomis, cu strălucirea lui de altădată, Ovidius și exilul său, tezaurul cu cele 24 de sculpturi și basoreliefuri descoperite în 1962, Edificiul roman cu mozaic, mormântul – hypogeu pictat, cele șapte bazilici ale creștinismului romano-bizantin de la Tomis, apoi Tropaeum Traiani (Adamclisi) cu monumentul triumfal, altarul, mausoleul, cetatea și muzeul, de asemenea Callatis etc. De toate acestea Adrian Rădulescu s-a ocupat într-un fel sau altul, fie ca om de știință, fie ca ralizator al unor opere de protecție, ori de valorificare muzeistică; unora le-a consacrat lucrări de mare interes (ex. volumul *Tropaeum Traiani. Monumentul și cetatea*, București, 1988), studii ghiduri și pliante de popularizare etc.

În calitate de redactor-responsabil al publicației științifice anuale a muzeului "Pontica" (din care au apărut, sub coordonarea sa, 32 de numere, începând cu 1968), a contribuit într-o măsură esențială la păstrarea prestigiului ei științific, la inițierea și menținerea – chiar în perioade foarte grele – unor schimburi de publicații științifice cu peste 230 de institute de cercetare și muzee din întreaga lume. Din inițiativa lui a fost reluată, în anul 1995, publicarea revistei științifice și culturale "Analele Dobrogei" – Seria nouă, scoasă în colaborare cu Institutul de cercetări eco-muzeale din Tulcea.

Activitatea sa atât de susținută și complexă i-a atras o bine meritată recunoaștere internă și internațională. Încă din anul 1969 a fost președintele Filialei Constanța a Societății de Studii Clasice din România. Un an mai târziu, director al Centrului de Studii Ovidiene. A fost, de asemenea, vicepreședinte al Institutului Român de Tracologie și președintele Filialei Constanța a aceleiași instituții, din anul 1985; președinte al Filialei Constanța a Asociației Oamenilor de Știință (din 1988), membru al Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice (1990-1996) și președinte, pentru un timp, al acesteia (1995). A fost, de asemenea, membru al Comisiei Naționale de Arheologie (între 1976-1999) și președinte al acesteia (între 1993-1997), comisie care

întruneşte pe unii dintre cei mai valoroşi specialişti din institutele de profil ale Academiei Române, din reţeaua Ministerului Culturii şi a Cultelor şi din cea a Ministerului Educaţiei şi Cercetării. Ca o recunoaştere a activităţii sale ştiinţifice, în anul 1985 a fost ales membru corespondent al Institutului German de Arheologie din Frankfurt am Main.

Calităţile ştiinţifice ale lui Adrian Rădulescu erau dublate de cele de apreciat vorbitor; expunerile sale erau întotdeauna expresive şi convingătoare. Ele au fost audiate cu interes atât în cercurile de specialitate din Italia, Franţa, Grecia, Anglia, Turcia, Bulgaria, Serbia, Elveţia etc., cât şi de cele mai variate categorii socio-profesionale, specialişti ori simpli spectatori, telespectatori sau radio-ascultători din ţară.

A cultivat într-un mod strălucit legăturle cu muzeele, institutele de cercetare din ţară şi din străinătate, cu oameni de ştiinţă sau de cultură, toate acestea răsfrângându-se asupra prestigiului muzeului şi al Constanţei.

Adrian Rădulescu a avut un rol decisiv la una din cele mai importante ctitorii ale Constanţei, pe care acest oraş încărcat de istorie şi cultură o dorea şi o merita: Universitatea "Ovidius". Ca recunoaştere unanimă a rolului său decisiv în această impotantă realizare şi a calităţilor de om de ştiinţă, a fost ales primul rector al tinerei instituţii (1990-1991). Creindu-se, tot la stăruinţa sa, specialitatea ISTORIE-ARHEOLOGIE (ulterior ISTORIE), în măsură să pună în valoare bogatul patrimoniu al Dobrogei, a obţinut – prin concurs – postul de profesor universitar, acordându-i-se, totodată şi dreptul de conducător de doctorat. A avut mulţumirea ca dintre cei 10 doctoranzi pe care i-a condus, patru să-şi fi finalizat tezele sub conducerea lui directă. Încă din anul 1976 a făcut parte din câteva zeci de comisii de doctorat, organizate de Universităţile din Bucureşti, Cluj şi Iaşi. Prelegerile sale, temeinic argumentate şi clare, erau prezentate studenţilor cu patos şi talent oratoric unice, preluate de la maeştrii săi, generând admiraţia nedisimulată a auditoriului.

Adrian Rădulescu a fost, totodată, om al cetăţii şi al ţării. După revoluţia din decembrie 1989 a devenit primul primar al judeţeului Constanţa, iar după alegerile din 20 mai 1990, primul prefect al acestuia (până în noiembrie 1991). A fost una dintre cele mai tumultoase perioade ale vieţii sale. S-a angajat deplin, cu energia şi dăruirea care-l caracterizau, în activităţile complexe, specifice începutului vieţii noastre democratice; a crezut în victoria noului. Era sensibil la durerile altora; suferea din cauza limitelor (cel mai adesea obiective) care-i erau impuse în satisfacerea cerinţelor numeroase şi justificate ale semenilor. Nu a neglijat nici un moment problemele istoriei, culturii şi învăţământului, ale altor domenii – sociale sau economice –, chiar dacă împlinirile n-au fost întotdeauna pe măsura speranţelor. Sub conducerea prefectului şi profesorului Adrian Rădulescu s-au desfăşurat amplele manifestări ştiinţifice şi culturale din 1991, prilejuite de aniversarea a 2500 de ani de existenţă arheologică şi a 2250 de ani de la prima atestare literară a Tomisului; cu acel prilej s-au pus bazele valorosului ansamblu monumental din vecinătatea clădirii Consiliului Judeţean, consacrat acestui eveniment, operă a unui mare artist, prieten de o viaţă a profesorului. A avut, de altfel, nenumăraţi prieteni, în toate categoriile socio-profesionale, în Constanţa, în ţară şi în străinătate. După ştiinţa noastră, nu avea duşmani şi nici nu putea să aibă. Nu întotdeauna, însă, a fost înţeles şi spirjinit. Generos, a ajutat pe mulţi. Pe el nu s-a cruţat, chiar dacă organismul, la un moment dat, i-o cerea. Nu accepta să fie compătimit; a purtat suferinţa cu discreţie totală şi demnitate, făcându-şi datoria până în ultima clipă.

A sprijinit Biserica Ortodoxă Română ca membru, timp de peste două decenii, în

Consiliul Eparhial și în Consiliul Național Bisericesc, contribuind decisiv la transformarea Episcopiei Tomisului în Arhiepiscopie. A dorit o Mitropolie și a trăit cu convingerea că într-o zi se va face.

Dispariția sa neașteptată împiedică punerea în valoare a multor lucrări și proiecte rămase neterminate, care ar fi contribuit la îmbogățirea imaginii asupra istoriei ținutului dintre Dunăre și Mare.

Constanța îi datorează cel puțin două monumente pentru care s-a zbătut și pe care le-a visat protejate: Complexul rupestru de la Basarabi și mormântul – hypogeu cu pictură de la Tomis.

Poate nu peste mult timp, municipalitatea și conducerea județului Constanța vor găsi o formulă să-i cinstească numele celui ce a fost și va rămâne Adrian Rădulescu, măcar în parte față de cât a reușit el să veșnicească trecutul Dobrogei, prin monumentele cercetate și protejate, pentru a le transmite viitoarelor generații.

Închinându-ne pioși în fața moștenirii științifice și culturale lăsate de Adrian Rădulescu ținutului care i-a fost atât de drag, îi transmitem mesajul strămoșilor noștri latini:

Sit tibi terra levis !

Lista lucrărilor publicate de Adrian Rădulescu

I. CĂRȚI

- *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, 156 p. (coautor).
- *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, 188 p. (coautor).
- *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966, 84 p.
- *Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu*, Constanța, 1967, 128 p. (coautor).
- *Dezvoltarea meșteșugurilor în Dobrogea romană. I. Ceramica*, Constanța, 1972, (teză de doctorat), 320 p. + 150 pl. (mss.),
- *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*. București, 1979, 440 p. (ediția a II-a) – Istoria Dobrogei, Constanța, 1988, 534 p. (coautor).
- *Ovidiu la Pontul Euxin*, București, 1981, 152 p.; ediția a II-a Constanța, 1998.
- *A Concise History of Dobrudja*. București, 1987, 282 p. (coautor).
- *Tropaeum Traiani – Monumentul și cetatea* (monografie istorică) București, 1988, 194 p.

II. STUDII, ARTICOLE, RAPOARTE

- *Informații asupra unor materiale inedite din Muzeul Regional Constanța*, în Materiale și cercetări arheologice, 5, 1959, p. 753-759.
- *Noi mărturii arheologice din epoca elenistică la Nuntași*, în SCIV, 12, 1961, 2, p. 387-393.
- *Inscription inèdite de Callatis*, în Studii Clasice, 4, 1962, p. 275-279.
- *Necropola de incinerație de la Castelu*, în Materiale și cercetări arheologice, 8, 1962, p. 649-660 (coautor).
- *Inscripții inedite din Dobrogea*, în SCIV, 14, 1963, 1, p. 79-107.
- *Elmi bronzei di Ostrov*, în Dacia, NS, 7, 1963, p. 535-551.

- *Le dépôt des monuments sculptureaux récemment découverts à Constanța*, în *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Arcaeologica*, Sofia, 1963, p.132-152 (coautor).
- *Podoabe de bronz ale unui car roman și depozitul de țigle de la Telița, raionul Tulcea* în Revista Muzeelor (număr special), an II, 1965, p. 437-448).
- *Scurtă privire asupra istoriei vechi a Dobrogei, în Dobrogea maritimă*, București, 1966, p. 51-84.
- *Muzeul de arheologie Constanța după 10 ani de activitate*, în Pontica, 1, Constanța, 1968, p. 29-42.
- *Inscripția lui Herennios Apollinaris din Callatis*, în Pontica, 1, Constanța, 1968, p. 307-317 (coautor).
- *Note epigrafice*, I, în Pontica, 1, Constanța, 1968, p. 319-339.
- *Un miliar de la Decius la Rasova*, în Revista Muzeelor, 4, 1968, p. 349-353.
- *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcții din lut, în Pontica*, 2, Constanța, 1969, p. 333-353.
- *Un atestat străromânesc la Capidava*, în Pontica, 3, Constanța, 1970, p. 255-274.
- *Un document proto-roumain à Capidava*, în Dacia, NS, 14, 1970 p. 311-323.
- *Date tehnice despre Edificiul cu mozaic din Constanța*, în Buletinul Monumentelor Istorice, 39, 1970, 3, p. 52-56.
- *Contribution à fin de mieux connaître le répertoire archéologique du Haut Moyan Âge en Dobroudja, în Actes du VII-e Congrès International des Sciences Phréhistoriques et Protohistoriques*, II, Praga, 1970.
- *Kunst und Architekturwerke in der Dobrogea zur Zeit der Römer*, în Studia Gotica. Antikwaristika serien, 25, Stockholm, 1970, p. 216-233.
- *Publius Ovidius Naso, poetul iubirilor gingașe și al suferințelor*, în File din istoria unui vechi ținut românesc, I, Constanța, 1971, p. 135-159.
- *Podoabe de bronz ale unui car roman și depozitul de țigle de la Telița* (jud. Tulcea), în Pontica, 4, Constanța, 1971, p. 273-288.
- *Începuturile așezărilor omenești din Dobrogea: comuna primitivă*, în Studii și cercetări de geografie aplicată a Dobrogei, Constanța, 1972, p. 215-221 (coautor).
- *Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană*, în Pontica, 5, Constanța, 1972, p. 177-204.
- *Ateliere ceramice militare de-a lungul Dunării de Jos*, în Pontica, 6, Constanța, 1973, p. 129-135.
- *Amfore cu inscripții de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, în Pontia, 6, Constanța 1973, p. 193-207.
- *Un sarcofago di età romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis*, în Pontica, 6, Constanța, 1973, p. 247-265 (coautor).
- *Recente cercetări arheologice la Tomis (1971-1972)*, în Pontica, 6, Constanța, 1973, p. 333-350.
- *Prospectarea și cercetarea așezărilor arheologice din județul Constanța*, în Revista Muzeelor și Monumentelor. Muzee, 11, 1, 1974, p. 45-47.
- *Ateliers de produits en terre cuite le long du Bas-Danube, în Actes du IX-e Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*, Mamaia, 6-13 septembrie 1972, București–Köln–Wien, 1974, p. 123-129.
- *Importations de céramique au IIIe siècle de n.è. au Bas-Danube*, în Pontica, 7, Constanța, 1974, p. 317-323.

- *Importuri ceramice la Dunărea de Jos din sec. III e.n.*, în In Memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj-Napoca, 1974, p. 337-348.
- *Amphores inscrites provenants de l'Édifice romain à mosaïque de Tomi*, în Actes de la XIIe Confèrence Internationale d'Études Classiques, Eirene, Cluj-Napoca, 2-7 octobre, 1972, București–Amsterdan, 1975.
- *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul Catedralei, 1971-1974)*, în Pontica, 8, 1975, p. 9-54 (coautor).
- *Un tezaur monetar de la Filip Arabul în Dobrogea*, în Pontica, 8, 1975, p. 125-173 (coautor).
- *Contribuții la cunoașterea ceramicii romane de uz comun, din Dobrogea*, în Pontica, 8, 1975, p. 331-360.
- *V. Pârvan: Getica, eine Protogeschichte Dakiens*, în Pontica, 9, 1976, p. 7-10.
- *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, în Pontica, 9, 1976, p. 99-114.
- *Quelques aspects de l'activité artisanale le long du limes scythique entre les IVe et VIe siècles de n.è.*, în Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, Vorträge des 10. Internationales Limeskongresses in der Germania Inferior, Köln-Bonn, 1977, p. 387-392.
- *Un act de semnificație patriotică: reconstituirea Monumentului triumfal de la Adamclisi*, în Pontica, 10, 1977, p. 9-4.
- *Știri despre începuturile orașului Constanța*, în Pontica, 10, 1977, p. 53-57.
- *Dobrogea lui Burebista*, în Pontica, 10, 1977, p. 65-68.
- *Inscripții inedite din Tomis și Callatis*, I, în Pontica, 10, 1977, p. 79-89 (coautor).
- *Basilicile creștine de la Axiopolis, Callatis și Tropaeum Traiani*, în De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente creștine, Galați, 1977, p. 90-97.
- *Unveröffentlichte Inschriften aus Tomis und Callatis*, în Epigraphica, București, 1977, p. 99-111 (coautor).
- *Monumente arheologice privind viața spirituală în Dobrogea veacurilor I-III e.n.* în Protecția ecosistemelor, Constanța, 1978, p. 240-256 (coautor).
- *Mărturii arheologice și istorice în Constanța*, în Protecția ecosistemelor, Constanța, 1978, p. 257-266.
- *Dédicace en l'honneur de Valentinien*, în Pontica, 11, 1978, p. 151-154.
- *L'île d'Ovide, legendes et réalités archéologiques*, în Acta Conventus Omnium Gentium Ovidianis Studiis Fovendis, București, 1976, p. 521-526.
- *Le Musée d'histoire nationale et archéologie de Constantza*, în Pontica, 12, 1979, p. 9-54 (coautor).
- *Șantierul arheologic de la Albești, 1978, în Materiale și cercetări archeologice*, 13, Oradea, 1979, p. 167-173 (coautor).
- *Burebista și Dacia Pontică, în Strămoșii poporului român. Geto-Dacii și epoca lor*, București, 1980, p. 268-279.
- *Centenarul Muzeului de Istorie și Arheologie Constanța*. Comunicări de istoria Dobrogei, vol. I, Constanța, 1980, p. 12-54 (coautor).
- *Stâlpi miliari inediți din Scythia Minor*, în Pontica, 13, Constanța, 1980, p. 140-156 (coautor).
- *Les Roumains au Bas-Dabube durant les VIIe – XIIe siècles*, în Revue Roumaine d'Histoire, 20, 1981, 4, p. 629-636.

- *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie Inférieure entre 103 et 108 de n.è.*, în Dacia, NS, 25, 1981, p. 353-358 (coautor).
- *Descoperiri epigrafice recente*, în Pontica, 14, Constanța, 1981, p. 159-170 (coautor).
- *Die lokale Herstellung der Beleuchtungsgegenstände– Leucernae*, în Pontica, 14, Constanța, 1981, p. 181-210.
- *Situație prezentă și de perspectivă privind conservarea și restaurarea monumentelor (II)*, în Revista Muzeelor și Monumentelor, anul XIX, 2, 1982, p. 3-10.
- *Colonia Ulpia Zermizegestusa pe o inscripție din Dobrogea*, în Pontica, 14, 1982, p. 152-160 (coautor).
- *Realizări și cercetări arheologice, istorice și muzeologice în Dobrogea*, în Pontica, 17, 1984, p. 7-14.
- *O inscripție tomitană "redescoperită"* (SEG. I. 2. nr. 332), în Pontica, 17, 1984, p. 61-66 (coautor).
- *Dacia și Moesia (Scythia) – părți constitutuive ale etnosului românesc*, în Pontica, 17, 1984, p. 101-107.
- *Observații privind importul amforelor ștampilate în sud-estul Dobrogei*, în Pontica, 18, 1985, p. 55-74 (coautor).
- *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Heracleea Pontică*, în Pontica, 19, 1986, p. 33-60 (coautor).
- *Tezaurul de la Sucidava-Izvoarele (jud. Constanța)*, în Pontica, 19, 1986, p. 127-158 (coautor).
- *Raportul dintre istoria națională și cea locală în Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța*, în Revista Muzeelor, 4, 1986, p. 3-9 (coautor).
- *Bazilici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești din sec. III-IV în Dobrogea*, în Monumente istorice și izvoare creștine, Galați, 1987, p. 7-77.
- *Le trésor de Sucidava – en Mésie Seconde*, în Révue Archéologique, 2/1988, Paris, 1989, p. 357-380 (coautor).
- *Romanizarea în Dobrogea*, în Symposia Tharcologica, 7, 1989, p. 146-162.
- *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Rhodos*, în Pontica, 20, 1987, p. 53-78 (coautor).
- *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Sinope*, în Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 23-90 (coautor).
- *Le christianisme en Scythie Mineure à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, în Actes du Congrès International d'archéologie chrétienne, vol. III, Lyon, 1989, p. 2561-2615.
- *Constanța, 2250*, în Pontica, 23, 1990, p. 23-28.
- Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Chersonesul Tauric, Cnidos, Cos, Paros, în Pontica, 23, Constanța, 1990, p. 29-48. (coautor).
- *Recherches archéologiques recentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, în Études Byzantines et Post-Byzantines, II, București, 1991, p. 23-45.
- *Contribuții privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în sec. III p. Chr.*, în Pontica, 24, 1991, p. 123-141. (coautor).
- *Entre faste et dénuement. Les mystères soulevés par le "Tombeau au banquet" retrouvé à Constantza*, în Archéologie Nouvelle, 1, 1993, Paris, p. 42-47.
- *Epos archeologic la Pontul Euxin*, în "Colegiul Pedagogic «Constantin Brătescu». Valori ale civilizației românești în Dobrogea", Constanța 1993, p. 177-184.
- *Observații privind așezarea greco-autohtonă de la Albești* (jud. Constanța),

Pontica, 26, 1993, p. 121-158 (coautor).
- *Un nou guvernator al provinciei Moesia Inferior: Sallius Aristaenetus,* Pontica, 26, 1996, p. 197-206 (coautor).
- *Inscripții inedite din Tomis și împrejurări,* Pontica, 27, 1994, p. 157-171 (coautor).
- *Ion Micu, un pasionat,* Analele Dobrogei, SN, I/1, 1995, p. 11-12.
- *Reprezentări figurate în așezarea de epocă elenistică de la Albești,* Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 23-72 (coautor).
- *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală,* Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 83-93.
- *Cercetările arheologice de la cetatea Hârșova. Campania 1995,* Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 121-134 (coautor).
- *Dobrogea: Via gentium ?,* Analele Dobrogei, SN, II/1, 1996, p. 15-25.
- *Vasile Canarache la Constanța: 1956-1969,* Analele Dobrogei, SN, II/1, 1996, p. 75-77.
- *Dedicații imperiale din Tomis,* Pontica, 30, 1997, p. 167-175 (coautor).
- *Momente ale colaborării între Institutul de Arheologie al Academiei Române și Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța – evocări la aniversarea a 160 de ani de activitate a instituției bucureștene și a 80 de ani de investigări la Histria,* Pontica, 30, 1997, p. 391-397.
- *O nouă inscripție din vremea lui Decius în Dobrogea,* Pontica, 31, 1998, 131-138 (coautor).
- *Vestigiile arheologice, dovezi inestimabile ale civilizației noastre,* Analele Dobrogei, SN, an III, nr. 1, 1997, p. 7-9.
- *Cercetări arheologice de la Albești (jud. Constanța), 1996-1999,* Pontica, 32, 1999, p. 51-69 (coautor).
- *Albești – site fortifié du territoire callatian,* în vol. *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations,* II, Bucharest, 1998, p. 345-353 (coautor).
- *"Simion Gavrilă – 70 de ani !",* Analele Dobrogei, SN, an V, nr. 2, 1999, p. 389-395.
- *Données recentes sur le site d'Albești (dép. de Constantza),* în vol. *Civilisation greque et cultures antiques péripheriques. Hommage à Petre Alexandrescu a son 70e anniversaire,* Bucharest, 2000, p. 172-179 (coautor).
- *Elemente de gândire umanistă în unele epigrafe din Dobrogea, în vol. Istro-Pontica, Muzeul tulcean la a 50-a aniversare,* Tulcea, 2000, p. 241-245. (coautor).
- *Albești (départ. de Constantza) – site fortifié gréco-indigène,* în Talanta. Black Sea Region in the Greek, Roman and Byzantine Period (coautor).
- *Complexes d'habitat du site fortifié greco-indigène d'Albești (départ de Constantza),* în Thrace and Aegean Eight International Congress of Thracology, Sofia-Yambol 2000 (coautor).

III. LUCRĂRI DE POPULARIZARE (selectiv)
- *Muzeul de arheologie al Dobrogei,* Constanța, 1960, 40 p.
- *Monumentul și cetatea de la Adamclisi,* Constanța, 1966, 24 p.
- *Tomis,* Constanța, 1967, 24 p.
- *Leul în plastica tomitană,* în Tomis, 2, nr. 5, mai 1967, p. 17.
- *Capodoperele unor sculptori necunoscuți,* în Tomis, 2, nr. 7 iulie, 1967.
- *Dobrogea lui Burebista,* în Tomis, 2, nr. 10, octombrie 1967, p. 17
- *Histria,* Constanța, 1968, 24 p.
- *Callatis,* Constanța, 1968, 24 p.

- *Adamclisi – monument,* Constanța, 1968, 24 p.
- *Adamclisi – cetatea,* Constanța, 1968, 24 p.; ediția a 2-a – 1971; ediția a 3-a 1982, 30 p.
- *Exploatarea pietrei în Dobrogea,* în Tomis, 4, nr. 4, aprilie, 1969, p. 17.
- *Muzeul de arheologie Constanța. Unele gânduri și perspective,* în Revista Muzeelor, 4, 1970, p. 372-374.
- *Necesitatea unui "Centru de studii ovidiene",* în Tomis, 6, nr. 10, oct. 1971, p. 8.
- *Campaniile Tomisului (1966-1971): Arheologie,* în Tomis, 6, nr. 7, iulie 1971, p. 4.
- *Monumentul triumfal de la Adamclisi,* Constanța, 1971, 32 p.; ediția a 2-a, 1977.
- *Monumentul de la Adamclisi – în actualitate,* în Tomis, 8, dec. 1973, p. 13-14.
- *Terrasigilaria,* în Tomis, nov. 1973, p.11.
- *Noi descoperiri arheologice,* în Tomis, aug. 1975, p. 13-14.
- *Care este vechimea Tomisului ?,* în Tomis, iunie 1976, p. 12-13.
- *Itinerare arheologice dobrogene,* București, 1976, 132 p. (coautor).
- *Das Siegesdenkmal von Adamklissi,* Constanța, 1977, 46 p.
- *Dobrogea. Album* (coordonator), București, 1978, 600 p. (fotografii de I. Miclea).
- *De la Zamolxe încoace...* (coautor), în Tomis, 13, nr. 3, p. 13-14.
- *Colecția de arheologie "Callatis",* în Revista Muzeelor, 10, 1978, p. 20-25.
- *Cronică muzeologică la malul mării,* în Pontica, 11, Constanța, 1978, p. 7-11.
- *Necesitatea și importanța unui Muzeu de istorie și arheologie la Medgidia,* în Pontica, 11, Constanța, 1978, p. 13-17.
- *Monumentul triumfal de la Adamclisi, restaurat,* în Revista Muzeelor, 3, 1978, p. 41-43.
- *O sută de ani de la fondarea Muzeului de istorie națională și arheologie* (coautor), în Tomis, 14, sept., 1979, p. 12.
- *Burebista la Dunărea de Jos* (coautor), în Tomis, 14 martie, 1979, p. 12, 13.
- *Remember Tropaei Traiani,* în Revista Muzeelor și Monumentelor, 48, nr. 2, 1979, p. 75-76.
- *Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța – un muzeu centenar* (coautor), în Revista Muzeelor, 6, 1980, p. 74-84.
- *CONSTANȚA – monografie* (ciclul: Județele patriei), București, 1980, (autor al capitolului *Istoria* – p. 42-61).
- *Constanța. Ghid turistic al județului,* București, 1980, 142 p. (coautor).
- *Albești: getic în ambianță elenistică* (coautor), în Tomis, 15, iunie 1980, p. 14.
- *"Orașul" din teritoriul rural al Callatisului,* în magazin Istoric, 4, 1981, p. 41-33 (coautor).
- *Șantier arheologic – 1982 (I). Date noi despre cultura Hamangia. Orizont geto-dacic,* în Tomis, 17 nov, 1982, p. 14.
- *Șantier arheologic 1982 (II). Civilizația romană: tezaurul de la Abrud. Fortăreața romano-bizantină de la Ovidiu. Centre arheologice medievale: Târgușor,* în Tomis, 17 dec. 1982, p. 16.
- *Monument triomphal d'Adamclisi,* Constanța, 1982, 48 p.
- *Constanța, Ghid de oraș* (coautor), București, 1985, 204 p.
- *Litoralul românesc al Mării Negre,* București, 1989, 142 p. (coautor).
- *Românii la Dunărea de Jos în Evul Mediu Timpuriu,* Tomis, nr. 10, 1993, p. 12.
- *Entități etnice în evoluția istorică a Dobrogei* (I), Tomis, nr. 2, 1995, p. 12.
- *Entități etnice în evoluția istorică a Dobrogei* (II), Tomis, nr. 3, 1995, p. 12.
- *Valori ale identității naționale,* Tomis, nr. 9, 1995, p. 5.

- *Monumente creștine și ortodoxie între Dunăre și Mare* (I), Tomis, nr. 9, 1995, p. 12 (în colaborare, arhiep. L. Florea).
- *Monumente creștine și ortodoxie între Dunăre și Mare* (IV), Tomis, nr. 12, 1995, p. 13 (în colaborare cu arhiep. L. Florea).
- *Constanța – un oraș cultural* (I), Tomis, nr. 8, 1997, p. 4.
- *Burebista și Dobrogea* (I), Tomis, nr. 3, 1998, p. 12.
- *Burebista și Dobrogea* (II), Tomis, nr. 4, 1998, p. 12.
- *Aspecte ale vieții spirituale în Dobrogea sec. I-III p. Hr. (I),* Tomis, nr. 10, 1998, p. 12.
- *Aspecte ale vieții spirituale în Dobrogea sec. I-III p. Hr. (II),* Tomis, nr. 11, 1998, p. 12.
- *Aspecte ale vieții spirituale în Dobrogea, (III),* Tomis, nr. 12, 1998, p. 12.
- *Aspecte ale vieții spirituale în Dobrogea, sec. I-III p. Hr.(IV),* Tomis, nr. 1, 1999, p. 12.
- *Aspecte ale vieții spirituale în Dobrogea, sec. I-III p. Hr. (V),* Tomis, nr. 2, 1999, p. 13.
- *Aspecte ale vieții spirituale în Dobrogea, sec. I-III p. Hr.(VI),* Tomis, nr. 3, 1999, p. 12.
- *Aspecte ale vieții spirituale în Dobrogea, sec. I-III p. Hr.(VII),* Tomis, nr. 4, 1999, p. 12.
- *Aspecte ale vieții culturale în Scythia Minor între sec. IV-VII* (1), Tomis, nr. 5, 1999, p. 13.
- *Aspecte ale vieții culturale în Scythia Minor între sec. IV-VII* (2), Tomis, nr. 6, 1999, p. 13-14.
- *Aspecte ale vieții culturale în Scythia Minor între sec. IV-VII* (3), Tomis, nr. 7, 1999, p. 13.
- *Aspecte ale vieții culturale în Scythia Minor între sec. IV-VII* (4), Tomis, nr. 8, 1999, p. 13.
- *Aspecte ale vieții culturale în Scythia Minor între sec. IV-VII* (5), Tomis, nr. 9, 1999, p. 13.
- *Aspecte ale vieții culturale în Scytia Minor între sec. IV-VII* (6), Tomis, nr. 10, 1999, p. 13.

BIBLIOTECA MUZEULUI DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA NR. INV. 36.774 2002

ADRIAN RĂDULESCU ȘI CERCETAREA ISTORICO-ARHEOLOGICĂ DOBROGEANĂ

Constantin PREDA

Ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră, Dobrogea noastră de astăzi, a fost și este pământ pe care natura l-a înzestrat cu atâta încărcătură istorică. De la geții lui Herodot, de la grecii lui Strabon, de la romanii lui Ovidiu și bizantinii lui Ioan Tzimisckes, precum și de la românii lui Mircea cel Bătrân sau cel Mare și până în prezent, societățile umane care s-au bucurat de roadele acestui tărâm scăldat de apele Mării și ale bătrânului Danubius, cu bunecunoscuta sa Deltă, au implantat aici rădăcini de neclintit ale istoriei poporului român.

Culturi locale de genul celei de tip Hamangia, Babadag, Beidaud–Tariverde și Murighiol-Enisala, precum și cele elenistice și romano-bizantine, reprezintă principalele etape ale istoriei antice dobrogene.

Omul sfințește locul, glăsuiește o înțeleaptă zicală românească. Dobrogea a fost sfințită de cei care au creat aici civilizații întregi, precum și de cei care s-au dăruit cu toată ființa lor, valorificării științifice și muzeistice ale acestora. La finele sec. XIX, primul mare arheolog român, Gr. Tocilescu, împreună cu cei doi vienezi Niemann și Bendorf, puneau în valoare științifică marele monument de la Adamclisi – Tropaeum Traiani. Pașii săi vor călca și pe ruinele tomitane, care-i vor prilejui publicarea unor monumente sculpurale și epigrafice de o reală valoare istorică. Întemeietorul arheologiei moderne românești, V. Pârvan, după cercetările de la Ulmetum și Tomis, își va consacra, începând cu anul 1914, întreaga activitate de teren, până la dispariția sa în 1927, investigațiilor arheologice de la Histria. Prof. iețean O. Tafrali, urmat de Th. Sauciuc Săveanu, puneau în valoare unele din principalele descoperiri arheologice de la Callatis. Elevii lui V. Pârvan, R. Vulpe, Gr. Tocilescu și Paul Nicorescu, precum și colaboratorul său Scarlat Lambrino, la care se vor adăuga în perioada post-belică, Em. Condurachi, D.M. Pippidi, D. Berciu, Gh. Ștefan, Ion Barnea și alții, precum și reprezentanții noii generații de după război, vor aduce un suflu nou și o vastă, intensă și variată investigație arheologică în întreaga Dobroge. Impresionantele rezultate vor pune într-o nouă lumină principalele etape ale evoluției societății umane dintre Dunăre și Pontul Euxin.

Din rândul noii generații post-belice de arheologi și istorici se va remarca în mod deosebit, impresionând prin puterea sa de muncă și calitățile sale de om de știință și remarcabil organizator, prof. dr. Adrian Rădulescu. El va prelua și va desăvârși opera înaintașilor care și-au legat preocupările de frumoasa și bogata istorie a Dobrogei.

Sfătuit și îndemnat de prof. Em. Condurachi, care intuise perspectiva de viitor a noului absolvent al Facultății de Istorie a Universității București, A. Rădulescu va deveni, ca muzeograf, într-un timp destul de scurt, membru marcant al Muzeului de Arheologie din Constanța, reorganizat și condus la acea dată de Vasile Canarache. Înțelegând valorile istorico-arheologice ale Dobrogei, A. Rădulescu se va dedica, de la început și cu toată sârguința și puterea sa de muncă, activității științifice. Participă și efectuează investigații arheologice, cu precădere, la Tomis și Castelu, precum și la complexul creștin rupestru de la Basarabi. Rezultatele obținute aveau să fie valorificate într-o serie de studii și monografii. Activitatea arheologică va fi dublată și de preocupări în domeniul epigrafiei prin publicarea de studii de profil.

În 1969 preia funcția de director al Muzeului constănțean, după ce ocupase, pe rând, treptele de șef de Secție și de director adjunct. Era la vârtsa avântului tineresc și la aceea a consacrării. Noua poziție onorantă îi va da posibilitatea aplicării în practică a calităților științifice și deopotrivă organizatorice.

În tot ceea ce avea să întreprindă în acastă calitate, s-a dovedit a fi, prin însușirile și înclinațiile sale cu care l-a înzestrat natura, "omul potrivit la locul potrivit", loc pe care-l va sfinți prin tot ceea ce a realizat până în ultima sa clipă de viață.

În calitatea sa de șef de Instituție de cultură și știință va direcționa activitatea proprie și a colaboratorilor săi pe două coordonate principale, cea de cercetare și cea muzeistică. În prima dintre aceste coordonate se înscrie munca sa pe tărâmul arheologiei și al epigrafiei. Inițiază și desfășoară, ca șef de șantier, săpăturile arheologice din importanta cetate greco-băștinașă de la Albești, avanpost în Hinterland-ul orașului Callatis. Rezultatele de excepție obținute de pe urma acestor cercetări de teren aveau să fie valorificate, împreună cu destoinicul său colectiv de șantier, într-o serie de studii și rapoarte, care au scos în evidență, o dată în plus, valoarea istorică cu totul remarcabilă, a acestui obiectiv arheologic. Este permanent prezent în opera de salvare și de cercetare a antichităților tomitane, în rândul cărora un loc de seamă îl ocupă importantele investigații și decoperiri din zona Catedralei, menite să stabilească în mod concret momentul și stadiul de dezvoltare al fazei de început a orașului Tomis.

În același cadru se înscrie și permanenta preocupare și atenție acordate, în general, cercetărilor arheologice din întreg județul Constanța. În acest sens și-a format și asigurat un colectiv de colaboratori, specialiști de primă mărime, cu care va reuși să ridice în mod substanțial nivelul și valoarea cercetării arheologice dobrogene. Reprezentanții acestui destoinic nucleu de specialiști vor aborda, în afara epocii greco-romane și bizantine, noi domenii de cercetare. Astfel se vor pune în valoare obiective din domeniile neoliticiului de tip Hamangia și Gumelnița, Hallstatt-ului de tip Babadag și al orizontului depozitelor de bronzuri, epocii geto-dacice, cu necropole de tip Murighiol-Satu Nou, precum și din perioada post-romană și bizantină, cu descoperiri de tip Castelu-Satu-Nou. Au fost, de asemenea abordate, sub aceeași egidă, domeniile: epigrafie, artă, ceramică etc. Prin acest evantai tematic, Muzeul constănțean va deveni un adevărat centru de cercetare arheologică dobrogen și național totodată.

Stăpânit permanent de dorința de a dezvolta întreaga activitate arheologică și istorică dobrogeană, A Rădulescu va sprijini în mod direct și substanțial cecetările arheologice din principalele centre antice și bizantine, printre care se numără: Histria, Callatis, Adamclisi, Capidava, Păcuiul lui Soare, complexul creștin rupestru de la Basarabi și altele.

Un loc de seamă în cadrul activității științifice se înscriu, fără nici-o îndoială,

Sesiunile anuale ale Muzeului, cărora A. Rădulescu le-a acordat, de fiecare dată, o atenție cu totul aparte. Prin desăvârșita lor organizare, prin rezultatele obținute și prin caracterul lor compex, Sesiunile respective aveau să se dovedească a reprezenta adevărate manifestări științifice de nivel și prestigiu național, la care și-au dat întâlnire, de fiecare dată, specialiști din toată țara. Cu nimic mai prejos ca valoare științifică se dovedesc a fi fost o serie de reuniuni cu participare internațională, ceea ce corespunde unei largi deschideri a relațiilor Muzeului cu foruri și personalități de profil din străinătate. Era și aceasta o dovadă în plus a înaltei ținute științifice pe care o atinsese, sub conducerea lui A. Rădulescu, Muzeul constănțean, care-și va căpăta, pe deplin meritat, titlul de Muzeu de Istorie Națională și Arheologie.

Cea de a doua direcție principală care se va dovedi o la fel de marcantă și permanentă preocupare a lui A. Rădulescu, cu nimic mai prejos de cea științifică, a fost cea muzeistică, strict legată și de cea a conservării monumentelor istorico-arheologice. În această privință ar fi de evidențiat mai întâi reorganizarea Muzeului într-un local mult mai adecvat, în care este adăpostit în prezent un inestimabil tezaur al patrimoniului cultural național, expus, potrivit celor mai moderne norme muzeistice, și în care se oglindește fidel și real trecutul unui popor.

Ideea restaurării marelui Monument de la Adamclisi avea să fie materializată și dusă la bun sfârșit de același zelos și grijuliu păstrător al comorilor strămoșești. Torfeul lui Traian, din care se mai păstrase doar nucleul de piatră și mortar, și-a recăpătat astfel forma inițială, cu replici după originale. Acestea din urmă, originalele, se află adăpostite și expuse în Muzeul, construiit special, în localitatea Adamclisi. Muzeul, în care principalele componente al Monumentului, sunt expuse de o manieră aparte, îngăduie o vizionare și o examinare a lor mai mult decât lesnicioasă. Este vorba de un muzeu special, dedicat unui singur monument, unui oraș și unei epoci istorice, instituție de cultură de înaltă ținută, care se bucură de aprecieri unanime din partea tuturor specialiștilor din țară și străinătate.

A înzestrat Histria, pe lângă dotările necesare unui șantier arheologic național, cu un Muzeul modern, în care sunt adăpostite și expuse multe dintre descoperirile făcute de-a lungul timpului în ruinele vechii cetăți de pe malul lacului Sinoe.

O atenție specială va acorda și protejării și consolidării monumentelor arheologice, în această permanentă preocupare înscriindu-se lucrările de prezervare de la Histria, Adamclisi și Tomis. La penultima Sesiune a Muzeului, în cuvântul de deschidere, A. Rădulescu trăgea un disperat semnal de alarmă cu privire la totala nepăsare a celor în drept, față de stadiul avansat de degradare din ultima vreme a monumentelor arheologice dobrogene. A militat și s-a străduit ani de-a rândul pentru continuarea lucrărilor de prezervare a complexului rupestru de la Basarabi, fără a se bucura însă de rezultatele finale ale eforturilor sale.

În ciuda multor dificultăți de ordin financiar, A. Rădulescu, în calitate de redactor respnsabil, a reușit să mențină ritmul apariției anuale a revistei Pontica, ajungându-se în prezent la cel de-al 32-lea volum. Este printre puținele publicații de specialitate din țară care și-a menținut apariția, ocupând astfel, prin valoarea deosebită a conținutului ei științific, un loc de frunte în rândul publicațiilor de specialitate din România, fiind apreciată în egală măsură și în străinătate.

A. Rădulescu s-a bucurat, datorită meritelor și profesiunii sale, de o carieră demnă de toată lauda. La funcția sa de bază, pe care a îndrăgit-o în întreaga viață, aceea de director al Muzeului constănțean, se adaugă funcțiile de profesor de istorie

veche și arheologie al Facultății de Istorie a Universității "Ovidius", director al Centrului de Studii Ovidiene, președinte al Societății de Studii Clasice – Filiala Constanța, al Asociației Oamenilor de Știință, al Comisiei Naționale de Arheologie și al Comisiei Monumentelor Istorice și nu în ultimul rând, membru corespondent al Institutului german de Arheologie.

A. Rădulescu a lăsat în urma sa o operă științifică remarcabilă, constând dintr-o serie de lucrări cu caracter monografic și de sinteză și în cele peste o sută de studii, rapoarte de săpături, note de istorie, arheologie și epigrafie. Întreagă această operă se alătură celei a înaintașilor și colegilor săi de breaslă și se înscrie în rândul contribuțiilor ce se constituie în temelie a istoriei Dobrogei antice. Cu această activitate, alături de cea muzeistică, A. Rădulescu devine personalitate de frunte a vieții cultural-științifice dobrogene din perioada postbelică și unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai generației sale de istorici și arheologi din România.

Personalitatea științifică a lui A. Rădulescu a fost dublată și de aceea de om. Și-a tratat și respectat colegii și colaboratorii ca prieteni și tovarăși de breaslă. A avut colegi și prieteni în toate Instituțiile de profil din țară, bucurându-se de toată stima din partea acestora.

A. Rădulescu a fost un soț, tată și bunic desăvârșit. În ciuda numeroaselor sale preocupări, familia a continuat să ocupe permenant un loc de frunte în viața sa. Și-a iubit și adorat soția și a acordat întreaga sa afecțiune și grijă creșterii și educării fiicei și nepoatei sale.

Prezența mea pe tărâmul arheologic dobrogean, timp de circa cinci decenii, participant la săpăturile de la Histria, Sinoe, Tariverde și mai ales ca responsabil al șantierului Callatis, a determinat stabilirea și menținerea unor strânse și stăruitoare relații de colaborare și de prietenie cu A. Rădulescu. Chiar dacă în aceste relații s-au strecurat unele umbre trecătoare, țelul comun ne-a apropiat și unit întotdeauna și a condus în permanență la acel sentiment nobil de apreciere și respect reciproc. De aceea voi rămâne și în viitor un admirator sincer al operei lui A. Rădulescu.

Pentru tot ceea ce a realizat și a fost, A. Rădulescu va rămâne fără încetare în inimile și cugetele noastre. Îi vom păstra o vie și nestearsă amintire, exemplul său de dăruire în muncă devenind ghid pentru toți cei ce îi vor prelua și continua opera.

STUDII ȘI COMUNICĂRI

ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

NOI PROPUNERI PENTRU SCHIŢĂ CRONOLOGICĂ A ENEOLITICULUI ROMÂNESC

Cătălin BEM

Problemele legate de cronologia relativă şi "absolută", în general, au implicat de timpuriu numeroase discuţii. Pe măsură ce descoperirile care ofereau informaţii privind contactele mai mult sau mai puţin directe între două civilizaţii s-au înmulţit spectaculos, pe de o parte, iar pe de alta, odată cu sporirea numărului de datări "absolute" şi a posibilităţilor lor de prelucrare, s-a ivit oportunitatea realizării unor scheme cronologice generale. Istoriografia problemei, la nivel cultural sau general regional, a evoluat în strânsă legătură cu această creştere a bazei informaţionale.

Evoluţia istoriografică vizează, alături de alte elemente care ţin strict de dezvoltarea cercetării arheologice şi, implicit, de sporirea numărului de descoperiri, şi o dificilă schimbare a mentalităţii utilizatorului de informaţii privind cronologia radiocarbon, în general a celei "absolute". Etapele evolutive nu sunt, evident, disjuncte, dar ele se individualizează relativ coerent. Considerăm că nu este aici locul la a detalia excesiv un istoric al cercetărilor realizat în repetate rânduri de numeroşi specialişti.

Ultima etapă, iniţiată în România din anii '60 (Vl. Dumitrescu 1968) şi, în măsura în care noi date ^{14}C erau obţinute, dezvoltată ulterior (Vl. Dumitrescu 1974a; idem 1974b; D. Monah 1987), nu poate fi considerată încheiată. Studiile mai recente (Cornelia M. Mantu 1995; eadem 1996; eadem 1998b), cărora li se pot aduce serioase corecţii (C. Bem 1997; idem 2000), nu sunt decât o necesară etapă spre realizarea unei scheme generale de cronologie a neo-eneoliticului românesc, contribuind indirect la stabilirea unor criterii metodologice stricte în complexa abordare a problemelor implicate de utilizarea cronologiei "absolute".

Discuţia noastră se va raporta cronologic şi spaţial la un segment important din preistoria europeană, pornind însă de la cele două arii culturale care beneficiază, cel puţin pentru spaţiul nostru, de cele mai importante serii de date ^{14}C - Boian/Gumelniţa şi Precucuteni/Cucuteni.

Faţă de sporirea în bibliografia românească referitoare la cronologia "absolută" a informaţiilor de natură neistorică, ne limităm la a prezenta numai principiile de bază ale metodelor de datare cele mai uzitate – radiocarbon, arheomagnetism, termoluminiscenţă. Necesitatea aprofundării unor concepte şi fenomene de natură fizică şi chimică nu este evidentă în condiţiile în care arheologul conştientizează cu greu chiar modul în care poate opera, de exemplu, cu datele ^{14}C, fie ele corectate, fie necorectate dendrocronologic. În primul rând această stare de fapte ar trebui modificată.

De la început trebuie să evidențiem faptul că putem vorbi de *datări absolute* numai în cazul în care acestea se bazează pe un proces intern, izolat de orice influență exterioară și care pot oferi date sigure pe **scara temporală astronomică**. Atâta timp cât există o dependență față de mediu, incluzând aici și condițiile de conservare în sol, nu se poate discuta de metode de datare "absolută". Practic, până în prezent, nici una dintre tehnicile de datare nu întrunește condițiile necesare pentru a fi considerată ca atare (L. Langouet, P.R. Giot 1992, p.65-70).

Metoda radiocarbon, a carbonului radioactiv sau, mai simplu, profan, incorect, C14, se bazează pe capacitatea tuturor organismelor de a absoarbe din atmosferă o cantitate de atomi radioactivi de carbon. După încetarea absorției acestora, adică după moartea organismelor, cantitatea de atomi radioactivi se înjumătățește constant, făcând posibilă, pe baza numărului de atomi existent la un moment dat, să se determine data la care a încetat sporirea concentrației de atomi ^{14}C. Chiar dacă nu este afectată de un fenomen evolutiv în sensul inconstanței pierderilor în timp, valoarea inițială a cantității de izotop radioactiv este variabilă. Cu alte cuvinte, concentrația de carbon radioactiv din dioxidul de carbon atmosferic nu este constantă. O apropiere de calificativul de tehnică de datare absolută a metodei ^{14}C o realizează *corecția dendrocronologică*. Fără a intra în detalii de natură tehnică, această aliniază sau, mai exact, *transformă* "anii" radiocarbon în ani astronomici, putând oferi unele certitudini cronologice.

Până la aceasta există, însă, o serie de factori de care trebuie să se țină seama. Astfel, la întocmirea unor scheme cronologice bazate pe datele ^{14}C trebuie avute în vedere, înainte de orice încercare de corecție, fenomenele care foarte posibil viciază rezultatul. Contaminarea din diverse cauze, infiltrațiile care pot avea consecințe nedorite de natură chimică, reutilizarea materialului lemnos, însăși vârsta acestuia acumulată natural, înaintea tăierii arborilor, sunt elemente de viciere*. Posibila și, nu de puține ori, frecventa deplasare pe verticală a fragmentelor ceramice, a oaselor, chiar a cărbunilor și grânelor nu trebuie, de asemenea, uitată. Pentru selecționarea datelor utilizate într-o analiză cronologică sunt necesare aceste precizări dictate de realitate. Tocmai de aceea, o parte a datelor radiocarbon trebuie privite cu circumspecție, permanent planând cel puțin o ușoară incertitudine în legătură cu perioada originală de utilizare sau existență a probei folosite pentru datare. Este cazul mai sus-amintit al lemnului sau al oaselor supuse analizei.

Datorită amintitelor variații în timp ale concentrației de carbon radioactiv din dioxidul de carbon atmosferic, "anii" ^{14}C sunt "mai lungi" decât cei reali. Pentru perioada ce ne interesează aici, raportul mediu dintre aceștia, stabilit statistic de noi, este de aproximativ 1:1,2. Această diferență a condus la apariția și perfecționarea continuă a tabelelor de corecție dendrocronologică. În general, principiul de bază al acestora este identic, neexistând mai multe "sisteme de calibrare", cum a început să se afirme (Cornelia M. Mantu 1996, p.16). Rezultatele "grupului de la Tucson" (J. Klein *et alli* 1983, p.3-46; G. Marien 1983, p.47-61) sunt comparabile, de exemplu, cu cele obținute de către cercetătorii de la Universitatea din Washington (M. Stuiver, Paula J. Reimer 1994, *passim*), ambele echipe bazându-se pe aceeași perioadă de înjumătățire a izotopului radioactiv al carbonului și pe intercepția curbei dendrocronologice. Cea de-a doua abordare are, însă, avantajul informatizării, putând fi calculați în plus anii de

* N-am mai amintit aici erorile de prelevare directă - binecunoscutul exemplu al scrumului de țigară care contaminează iremediabil o probă de cărbune este, credem, suficient.

maximă probabilitate ai intervalelor, existând și posibilitatea restrângerii perioadelor de timp oferite de prima metodă. În plus, începând cu varianta 3.0.3. a programului de corecție Stuiver-Pearson-Reimer se elimină, spre deosebire de variantele anterioare, încălecările inelelor de creștere ale arborilor (M. Stuiver, Paula J. Reimer 1994, p.8), înlăturând consecințele acestora asupra viabilității datelor corectate. Sintagma «program de calibrare» trebuie să se folosească, așadar, numai în cazul în care există varianta informatizată a unui tabel de corecție. Așa numitul «program al grupului de la Tucson» (Cornelia M. Mantu 1998, p.109) amintit mai sus nu este în fapt un program, fiind realizat într-o manieră care nu face apel la computer – este practic un tabel. Singurele elemente care concură la stabilirea unei eventuale ierarhii între «programe» sunt legate exclusiv de îmbunătățirea curbei dendro pe baza căreia se fac corecțiile (evident, cu cât este mai nou «programul», cu atât este mai aproape de realitate curba, sau invers) și de facilitățile pe care le oferă - grafice, calculul sumei probabilităților etc. Ideea de bază, cea de intercepție a curbei dendro în cazul tuturor seriilor - CAL, OXCAL și CALIB - rămâne neschimbată. Trebuie să menționăm că nu suntem artizanii utilizării datelor corectate cu 1s care presupune, statistic, că, întotdeauna, din trei date una este în exteriorul intervalului temporal obținut prin corecție. Deși mai greu manevrabile, datele cu 2s au toate o probabilitate de cuprindere de 95,4%; cu alte cuvinte, din 1000 de date numai 46 riscă să fie false.

Una din erorile des întâlnite în literatura arheologică este folosirea valorii numerice centrale a datei ^{14}C, omițându-se cu bună știință luarea în calcul a ceea ce reprezintă eroarea standard. Dealtfel, însăși o analiză bazată pe datele brute radiocarbon nu credem că are o finalitate efectivă. Cel mult pot fi confirmate scheme de cronologie relativă constituite pe baza așa-numitelor "importuri". Trecând, însă, peste aceasta, metodologic este cel puțin discutabilă luarea exclusivă în calcul a valorii centrale a datei, fie ea calibrată, fie necalibrată.

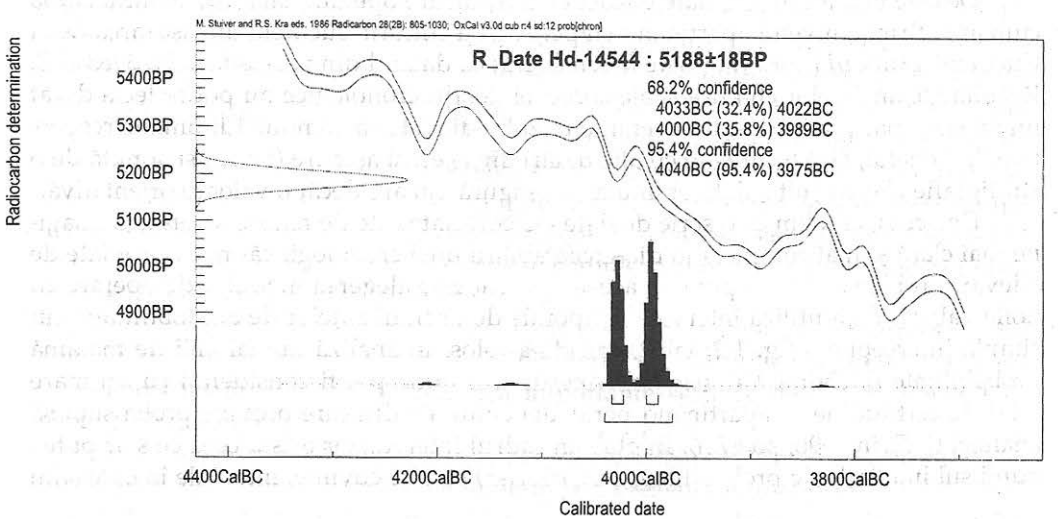

Fig.1. Graficul proiecției dendro (de intercepție a curbei dendro) pentru data de la Cucuteni-*Dâmbul Morii* (Hd-14544) – OXCAL ver. 3.0 (se observă atât în cazul acestei variante OXCAL cât și în ceea ce privește intervalele obținute cu ajutorul variantelor CALIB – tab.3 – eliminarea automată din analiză a consecințelor "accidentelor" curbei de corecție, situate aici aproximativ în jurul anilor reali 4210, 4130 și 3820).

Alegând exemplul unei probe (Hd-14544) de la Cucuteni-*Dâmbul Morii* (Cornelia M. Mantu 1995, p.229), știm că rezultatul procesării chimice a condus la cifra 5188±18 B.P.*, în "ani" radiocarbon. Aceasta nu înseamnă, însă, că proba este datată 5206 B.P. sau 3238 *b.c***, dar nici că etapa Cucuteni A-B1, căreia îi aparține nivelul arheologic de la Cucuteni-*Dâmbul Morii*, s-ar data între 5206 și 5170 B.P., ci că există șanse maxime ca proba respectivă să se încadreze în această perioadă radiocarbon. Scăderea din valoarea centrală a datei ^{14}C (5188) a anului 1950, convențional ales ca "an al exploziei nucleare mondiale", este imposibilă, așa cum imposibilă este orice operație matematică efectuată între două numere situate în sisteme numerice diferite – zecimal și dodecazecimal (am amintit mai sus de raportul mediu de 1:1,2 între "anul" radiocarbon și cel calendaristic). S-a preferat de foarte multe ori utilizarea unei cronologii ^{14}C fără a se lua în considerare consecințele unei astfel de optici. Faptul că diferența dintre această cronologie radiocarbon și cea realizată pe baza datelor corectate este uneori semnificativă, chiar de 800-1000 "ani" pentru neo-eneolitic, a dat naștere la rezerve firești. Dar, dacă procese fizico-chimice au fost demonstrate și acceptate de specialiști în domeniu, este inutil ca noile puncte de vedere să fie considerate exagerate, chiar dacă limitele vechii cronologii sunt sensibil modificate. Durata reală a unei culturi și locul său într-o schemă cronoistorică pot fi stabilite exclusiv prin folosirea unei scări temporale reale, astronomice.

Revenind, pentru data ^{14}C de la Cucuteni-*Dâmbul Morii* obținem, folosind metoda informatizată Stuiver-Pearson-Reimer prin ultima sa variantă care ne-a fost accesibilă - 4.1.2 (tab.2/39), intervalele 4038-4019 și 3998-3963 B.C., având ca punct de maximă probabilitate anul real, B.C., 3979 (graficul prezentat în fig.1 redă, prin varianta OXCAL 3.0, proiecția intervalului B.P. pe axa anilor reali). Nici în acest caz, prima etapă a fazei Cucuteni A-B nu înseamnă că se încadrează în această perioadă, ci doar că materialul probei, cu șanse de 95,4%, se situează în acest interval. O dată nu reprezintă un interval, ci un singur an cuprins în acesta.

De cele mai multe ori, datele izolate au o valoare operațională foarte mică. După cum am afirmat, nivelul aparținând etapei A-B1 a culturii Cucuteni din așezarea de la Cucuteni-*Dâmbul Morii* nu poate fi considerat ca datând din perioada 4038-3963 B.C. Rezultatele analizelor chimice și ale corecției dendrocronologice nu pot reflecta decât un an sau, mai exact spus, un eveniment izolat din istoria comunității umane respective. În general, fără o corelare cu alte datări din aceeași așezare (tab.2), susținută de o stratigrafie clar definită, data obținută, ea singură, nu are decât o valoare orientativă.

De aceea, credem că o serie de date ^{14}C corectate este de natură să ofere o imagine mai clară și mai completă în direcția stabilirii unei cronologii cât mai apropiate de adevăr. Problema care se pune în acest moment este alegerea modului de operare cu noile valori - de a utiliza intervale temporale de ordinul sutelor de ani (obținute prin simplă intercepție – fig. 1-2; tab.2) sau de a folosi în analiză numai anii de maximă probabilitate (J. Evin 1996, *passim*). Aceștia din urmă pot fi considerați cu un mare grad de certitudine ca aparținând perioadei culturale din care provine proba supusă analizei (J. Evin 1996, *passim*). În plus, în cadrul intervalelor există ceea ce s-ar putea numi subintervale de probabilitate zero (fig.1-3) cu alte cuvinte, intervale în care știm

---

* Nu credem că mai este necesar să detaliem aici probleme de terminologie "radiocarbon" – în acest sens, vezi A. László 1993, *passim* și mai ales A. László 1997, *passim*.

** De foarte multe ori, incorect, există un semn de egalitate pus între această siglă și *î.d.Hr.* sau *î.e.n.* (*b.c.* reprezintă o valoare care nu are corespondent temporal).

exact că nu pot fi incluse probele studiate. Pe lângă acestea, există o serie de alte intervale care, având o probabilitate foarte mică de includere (de 0,1+2%), pot fi eliminate din analiză. Această excludere nu diminuează, însă, cu nimic gradul de certitudine al intervalului constituit pe baza anilor de probabilitate maximă, pe care îi vom utiliza deci în analiza noastră.

Trebuie să amintim aici o manieră neobișnuită utilizată în ultima vreme în ceea ce privește opțiunea "alegerii" tipului de interval operațional (Cornelia M. Mantu 1998b). Sunt cel puțin derutante intervalele pe care le propune dna Mantu ca perioade în care evoluează fazele și etapele cucuteniene – în nici unul dintre cazuri, intervalele indicate de autoare nu se verifică cu informația cuprinsă în tabelele-listă (Cornelia M. Mantu 1998b, tab.7-8). Dăm un singur exemplu, credem suficient – se propune pentru perioada în care evoluează etapa Cucuteni A2 intervalul **4550-4170** B.C. (Cornelia M. Mantu 1998b, p.118). Comparându-l însă cu sursele de informare utilizate obținem pentru datele cu *1*s intervalul 4526-4042 (Cornelia M. Mantu 1998b, tab.7) pentru cele cu *2*s 4654-3970 B.C. (Cornelia M. Mantu 1998b, tab.7) iar pentru cele corectate cu tabelul grupului de la Tucson 4670-3880 B.C. (Cornelia M. Mantu 1998b, tab.8). Încercând să înțelegem modul în care s-a obținut intervalul propus, am ajuns, ca ultimă soluție, să verificăm dacă nu cumva acesta reprezintă o medie de margini de intervaluri. Intervalul **4550-4170** B.C., indicat pentru etapa Cucuteni A2, este aproape identic cu cel obținut astfel – **4507-4178**, 4507 reprezentând media aritmetică a limitelor inferioare ale intervalelor obținute prin corecție, iar 4178, media aritmetică a limitelor superioare ale acelorași intervale. Soluția aritmetică adoptată și pentru celelalte etape nu poate conduce la certitudini cronologice. Ne limităm la a menționa doar că este absolut inutil să adăugăm chiar sintagma B.C., pentru că intervalele obținute prin acest gen de «metodă» sunt nereale.

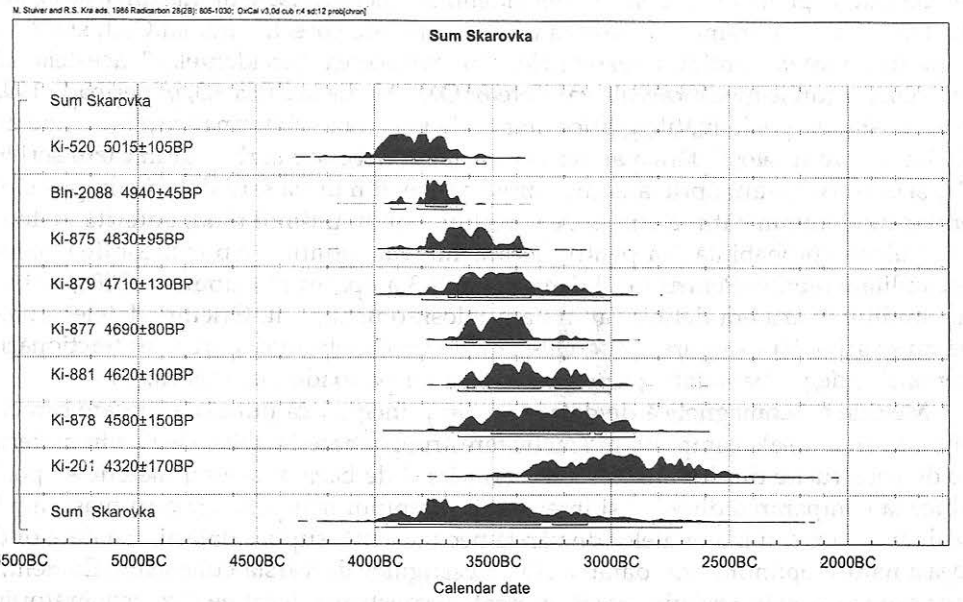

Fig.2. Suma probabilităților de includere pentru datele ^{14}C în cazul așezării Cucuteni A-B de la Skarovka (se observă aceeași eliminare automată din analiză a intervalelor de probabilitate neglijabilă datorate "accidentelor" curbei de corecție).

Puncte de plecare în realizarea unei schițe cronologice, seriile de date ^{14}C corectate, în cazul așezărilor pluristratificate, sunt adevărate coloane vertebrale, în funcție de care evoluția istorică poate fi decelată. Din păcate, deocamdată, cu excepția seriei de la Poduri-*Dealul Ghindaru*, pentru aria Precucuteni-Cucuteni, și a celei de la Căscioarele-*Ostrovel*, pentru aria Boian-Gumelnița, spațiul actual românesc nu beneficiază de alte puncte de reper care să acopere un segment temporal suficient pentru a fi considerat director.

O dificultate în realizarea unei cât mai exacte scheme cronologice pentru aria Precucuteni-Cucuteni/Tripolie o reprezintă nu numai multitudinea de date izolate, dar mai ales numărul mare de erori standard care depășesc 50, nu mai puțin de două treimi din totalul de date ^{14}C. Acestora li se adaugă și varietatea nedorit de mare a laboratoarelor care au prelucrat probele.

Cele 12 variante ale programelor de calibrare pe care le-am utilizat pentru corectarea datelor "brute" ^{14}C - Cal15, Cal25, CalKN, OXCAL 2.17, OXCAL 2.18, OXCAL 3.0, OXCAL 3.3, Calib 3.0.3, Calib 4.0, Calib 4.1, Calib 4.1.2 și Calib 4.3 - sunt, în principiu, similare (chiar și cu tabelul "grupului de la Tucson") din punct de vedere al rezultatelor. Am preferat, însă, să operăm din rațiuni pe care le vom arăta numai cu una dintre acestea – variantele 4 ale seriei informatizate CALIB (tab.2, 4, 6). Diferențele nu sunt foarte marcante; intervin însă rotunjiri ale valorilor numerice ale datelor corectate, în cazul seriilor CAL (Gröningen - H. Dehling, J. van der Plicht 1993, *passim*) și OXCAL (Oxford - C.B. Ramsey 1993, *passim*) ca, de altfel, și CALKN, program colognez (B. Weininger 1993, *passim*). De asemenea, datele corectate cu ajutorul seriei CAL (și CALKN) nu conțin, ca cele obținute prin OXCAL și CALIB, informații asupra gradului de probabilitate ale fiecărui interval implicat în corecție. Mai mult, cu excepția seriei CALIB (folosită în analiza noastră), toate celelalte utilizează numai metoda intercepției curbei dendro, neevidențiind nici punctele de maximă probabilitate. Deși toate programele utilizează aceiași curbă de corecție, numai CAL și CALIB își perfecționează continuu rezultatele prin reducerea "accidentelor" acesteia. De exemplu, singurele modificări ale variantelor OXCAL, de la 2.0 la 3.3, în perioada 1993-1999, constau în posibilitățile grafice oferite de programul informatic (pe care, de altfel, și noi le vom folosi), fără a aduce completările necesare curbei, ca în cazul seriilor CAL și CALIB. Ne-am oprit, așadar, asupra acestei din urmă serii datorită în principal permanentei îmbunătățiri a curbei de corecție și, nu în ultimul rând, datorită metodei de calculare a probabilităților pentru fiecare interval obținut și a punctelor de maximă probabilitate oferite. Pentru că varianta Calib 4.3 a apărut în octombrie 2000, dată la care studiul nostru era definitivat, nu am folosit-o nemijlocit. Oricum, datele problemei nu se schimbă - singurele diferențe față de variantele anterioare sunt fracționările intervalelor de probabilitate, prin eliminarea unor perioade din acestea.

Metoda arheomagnetică de datare are, în principiu, ca punct de plecare caracteristicele variabile ale câmpului magnetic terestru, păstrate în obiectele sau în materialele de construcție din lut arse. Practic, principiul de bază al acestei metode se poate reduce la compararea direcției și intensității câmpului magnetic terestru măsurate în cazul obiectelor sau materialelor de vârstă necunoscută, supuse datării, și a datelor de aceeași natură obținute prin datarea AM a vestigiilor de vârstă cunoscută. Evident, o curbă arheomagnetică relativ exactă nu poate fi construită decât pe baza măsurătorilor realizate pe subiecți de vârstă istorică. Pentru perioadele preistorice singura posibilitate de utilizare a informațiilor arheomagnetice este "calibrarea" lor prin utilizarea

unor scheme temporale obținute prin alte tehnici de datare – radiocarbonul și, mai rar, termoluminiscența. Relativitatea acestei metode rezultă nu numai din cumularea impreciziilor oricât de infime ale mai multor elemente ce concură la "identificarea" expresiei numerice temporale a datelor arheomagnetice, dar și din faptul că orice reîncălzire ulterioară a probei la mai mult de 565°C schimbă valorile variabilelor câmpului magnetic înmagazinate inițial în materialul supus datării (L. Langouet, P.R. Giot 1992, p.77 și urm.). Exemplul cel mai simplu în acest sens este al unui vas ceramic făurit la un moment dat care își va schimba caracteristicile în urma incendiului locuinței în care va fi fost depozitat.

Nu credem că, chiar dacă datele arheomagnetice sunt stabilite în funcție de o scară temporală realizată pe baza cronologiei convenționale radiocarbon, ele să poată fi corectate prin intermediul curbei dendro așa cum se susține (Cornelia M. Mantu 1998b, p.104). Aceasta din urmă a fost realizată prin și pentru datele ^{14}C. O dată care nu are de-a face direct cu metoda carbonului radioactiv nu poate fi tratată decât ca atare.

Cu toate aceste incoveniente, respectarea întocmai a principiilor de prelevare și a tratamentului de laborator asigură acestei metode o deosebită acuratețe și un grad de precizie remarcabil. Din păcate, cele câteva date AM pe care le vom aminti nu sunt de natură să completeze eficient tabloul cronologic realizat pe baza datelor corectate ^{14}C și a "importurilor".

Termoluminiscența este extrem de puțin utilizată pentru spațiul balcanic și cel central-european. Singurele date din aceste teritorii de care dispunem au fost obținute pe baza unor probe luate una dintr-un nivel Horodiștea-Folteşti, de la Costești (C.M. Mantu 1998b, tab.7/127), iar celelalte cinci din necropola Tiszapolgár-*Basatanya* (Ida Bognár-Kutzian 1985, p.35) – patru din morminte Tiszapolgár și una dintr-un mormânt Bodrokeresztúr. Deficiențe, fără îndoială, de laborator au condus la rezultate false pentru acestea din urmă (tab.7).

Principiile de bază ale metodei de datare în sine sunt legate de două fenomene – unul legat de fizica cristalelor, celălalt de radioactivitate. Termoluminiscența corespunde astfel unei stocări de energie radioactivă (datorată izotopilor uraniului 238, thoriului 232 și potasiului 40) înmagazinată în orice structură cristalină care poate fi eliberată sub formă luminoasă măsurabilă în urma unei creșteri a temperaturii la peste 300°C. Vârsta probei analizate este un simplu raport între energia totală înmagazinată în material, măsurându-se emisia luminoasă, și energia stocată anual în același material, dedusă prin dozaje chimice sau radioactive. Alte detalii de natură tehnică nu credem că sunt necesare, excesiva prezentare a procedeelor și fenomenelor complexe ce concură la viabilitatea metodei de datare prin termoluminiscență îngreunând nedorit excursul nostru.

Numeroasele și, mai cu seamă, pretențioasele măsurători necesare cuantificării celor doi factori ai raportului amintit, dar și erorile ce apar în urma curățirii sau preparării eșantionului fac ca multe din rezultatele obținute să fie departe de realitate. Este și cazul celor cinci date mai sus amintite.

***

Întreaga noastră schemă cronologică se va baza așadar într-o măsură determinantă pe datele obținute prin metoda radiocarbon; am considerat oportun să le eliminăm pe cele extreme și pe cele care au o eroare standard foarte mare, care le face inoperante, dar și pe cele susceptibile de a fi contaminate natural ori în laborator, permanent

discuția desfășurându-se în paralel cu prezentarea relațiilor interculturale, a așaziselor "importuri" și a influențelor reciproce.

Punctul de plecare al discuției noastre o va constitui spațiul cucutenian. Nu credem însă necesar să realizăm un istoric detaliat al evoluției în literatura de specialitate a periodizării culturii Cucuteni, pe de o parte, și a "culturii" Tripolie, pe de alta. După săpăturile din așezarea eponimă și definirea fazelor Cucuteni A și B și a majorității stilurilor picturale ceramice (cele cunoscute acum ca aparținând fazei intermediare, deși considerate tranzitorii erau atunci incluse în faza B – H. Schmidt 1912, *passim*; idem 1932, *passim*), singurele momente istoriografice mai importante sunt definirea fazei Cucuteni A-B (Vl. Dumitrescu 1926, p.262 – prima mențiune ca atare; idem 1945, *passim*) și, pe baza noilor descoperiri, nuanțarea întregii cronologii interne a culturii – faza A, cu patru etape (Vl. Dumitrescu 1963a, *passim*), cea intermediară (A-B) și cea finală (B), cu câte două (Vl. Dumitrescu 1963b, *passim*). În ceea ce privește spațiul tripolian, exceptând primele încercări de periodizare, din prima parte a secolului al XX-lea (de la Hvoiko la Tatiana S. Passek 1935), cea dintâi periodizare mai coerentă a materialelor, mai ales din Ucraina, este cea care definește fazele Tripolie A, B și C, ultimile cu câte două etape (Tatiana S. Passek 1949, *passim*), pe baza materialelor existente la acea dată numai la est de Prut.

O problemă spinoasă prin amploarea care i s-a dat, și nu neapărat datorată esenței sale, este cea a corespondențelor (echivalențelor) dintre fazele și etapele Precucuteni-Cucuteni și cele Tripolie. Așa cum se prezenta la data întocmirii sale, periodizarea tripoliană nu ținea cont de realitățile de la vest de Prut și era întrucâtva limitată, neavând, de exemplu, corespondențe pentru fazele timpurii precucuteniene și pentru faza Cucuteni A-B – pentru a nu ne referi decât la lipsurile majore ale sale. Motivul principal al acestora era, fără îndoială, faptul că nu numai pentru spațiul de la răsărit de Nistru, dar nici pentru cel de la est de Prut nu existau descoperiri bine individualizate care să poată fi separat încadrate, în Precucuteni I (fază a cărei arie de răspândire, oricum, nu a depășit Prutul), Precucuteni II sau Cucuteni A-B. În timp, s-a procedat la împărțirea fazei Tripolie A în două mari etape, A1 și A2-A3, echivalente în genere cu Precucuteni II și, respectiv, Precucuteni III (Ecaterina K. Cernîș 1981, p.10; eadem 1982, p.19), deși în 1949, după cum am menționat materiale Precucuteni II nu fuseseră descoperite la est de Prut – *Tripolie A fusese definită și reprezenta numai Precucuteni III.* Corespondentul firesc al etapei Tripolie BI, încă de la început, după definirea sa este Cucuteni A.

Discuții numeroase, pe care, de asemenea nu credem necesar să le detaliem aici, au vizat echivalențele fazei cucuteniene intermediare (A-B) cu pandantul tripolian. S-a încercat de multe ori să i se precizeze un loc în schema de cronologie internă tripoliană prin apelul la deja definitele faze și etape. Dar singura soluție pentru ca așezările și materialele de factură Cucuteni A-B din răsărit să poată fi individualizate în cadrul periodizării tripoliene este aceea nu de a forța încadrarea lor în deja existentele faze și etape stabilite de Tatiana Passek, ci de a se încerca găsirea unui loc în această schemă de cronologie internă a unei noi sigle tripoliene. Pentru aceasta nu trebuie luate în calcul decât materialele și considerentele care au stat la baza periodizării din 1949. Dacă prin Tripolie BI sunt desemnate la est de Prut elementele care în spațiul românesc definesc faza Cucuteni A iar în Tripolie BII Tatiana Passek a încadrat și descris așezări de genul celor de la Tripolie, Scerbanevka și Veremie (Tatiana S. Passek 1949, p.54) sau Kolomișcina I și II (Tatiana S. Passek 1949, p.56 și urm.), Ițipenit și Petreni (Tatiana S.

Passek 1949, p.102 și urm.), sau Vladimirovka (Tatiana S. Passek 1949, p.79 și urm.), indiferent de ceea ce s-a încercat a se face ulterior pentru a se rezolva problema, faza Cucuteni A-B nu poate fi încadrată decât între "etapele" tripoliene BI și BII. Cu alte cuvinte, acestea două devin faze, fiind în plus despărțite de o a treia, uzual numită BI-BII, pentru ca BII și CI să reprezinte echivalentul fazei Cucuteni B.

Ultima expresie de cronologie internă, Tripolie CII-GII, corespunde în fapt unor manifestări culturale postcucuteniene, Horodiștea - Folteşti și Gorodsk - Usatovo, care nu intră în zona noastră de interes cronologic și cultural decât indirect.

***

Din păcate, pentru prima fază precucuteniană nu există absolut nici o dată ^{14}C iar singurele elemente ce permit o sincronizare cu o cultură sau manifestare culturală străină sunt bine-cunoscutele vase de la Traian-*Dealul Viei* (Hortensia Dumitrescu 1976, *passim*) puse în legătură cu o fază a "culturii bugo-nistrene". Faptul că în unele așezări ale acesteia, din faza V, apare o serie de fragmente ceramice care amintesc de decorul precucutenian timpuriu (Hortensia Dumitrescu 1976, p.51), nu face decât să confirme sincronismul parțial Precucuteni I (și chiar Precucuteni II) – Bug-Nistru V. Plasarea aici și a precucutenianului II este datorată prezenței unor materiale Precucuteni III în așezări târzii (ale fazei VI) de pe Bugul de Sud (M. Tovkajlo 1996, *passim*). Materialul precucutenian atinge chiar 12% în așezările Gard, Gard 4 și Pugaci 2 (M. Tovkajlo 1996, p.13) și 8% la Pugaci 1 și Gard 3 (M. Tovkajlo 1996, p.16) – la Pugaci 2 unele fragmente sunt executate în pastă și tehnică locală dar cu decor imitat Precucuteni III (M. Tovkajlo 1996, p.16, fig.3/5). În unele dintre aceste așezări există asocieri de material Precucuteni III, Azov-Nipru (cultura Nadporojie) și, evident, Bug-Nistru târziu (M. Tovkajlo 1996, p.13). Trebuie amintite în acest context și materialele Precucuteni III din necropola pre-Srednâi Stog II (Kurgan I) de la Nikolskji (Marija Gimbutas 1965, p.474 și 478; V. Sorokin 1992, p.21) și în cel mai vechi nivel al așezării de la Mihailovka (Marija Gimbutas 1965, p.479), ambele considerate sincrone (Marija Gimbutas 1965, p.479) – sunt cele mai timpurii materiale de factură precucuteniană/cucuteniană care ating Niprul.

Relațiile cel puțin aparent intense ale populațiilor din aria Precucuteni – Cucuteni cu cele din spațiul estic, "stepic", vor continua ulterior cel puțin într-o măsură similară. Vom reveni asupra acestora la momentul potrivit.

Amintim deocamdată faptul că există o serie de date ce par să prefigureze și viitoarele strânse relații dintre ariile Precucuteni–Cucuteni și Boian–Gumelnița. Avem în vedere unele elemente ce pot fi considerate Precucuteni II descoperite în nivelul Boian-Vidra de la Tangâru (Silvia Marinescu-Bîlcu 1974, p.135-136; eadem 1978, p.78), pe de o parte, ca și, pe de alta, materialele Boian-Vidra descoperite în așezările Precucuteni II de la Florești și Bernașevca (V.G. Zbenovici 1989, p.137).

În ceea ce privește etapa cultural-cronologică ulterioară, Cucuteni A, relațiile cu estul par a se intensifica. Există din această perioadă relativ numeroase elemente care certifică nu numai contacte directe, ci și schimburi (de orice natură ar fi fost ele) și chiar prezențe etnice reciproce. În acest din urmă caz, nu trebuie să omitem apariția ceramicii de "tip C" în unele așezări cucuteniene, începând din etapa A3, demonstrând, fără îndoială, un anume aport de populație.

La începutul etapei Cucuteni A3 relațiile se mențin, cel puțin prin prisma "importurilor", în limite reduse – în așezarea cucuteniană de la Greble (Grebea?) s-a descope-

rit un fragment ceramic aparținând culturii Nipru-Donet (Elena V. Ivek 1980, p.172; V. Sorokin 1992, p.27), pentru ca de la Grini, așezare a acestei din urmă culturi, să provină o serie de fragmente ceramice "policrome" (V. Sorokin 1992, p.27). Putem considera că aceste relații s-ar plasa spre începuturile etapei Cucuteni A3 (sau chiar începând din etapa Cucuteni A2), în măsura în care cultura Nipru-Donet este majoritar contemporană cu mai sus amintitele manifestări bugo-nistrene (M. Tovkajlo 1996, p.19) și este înlocuită prin asimilare de cultura Srednâi Stog II (R.W. Ehrich 1992, p.401). Ulterior, odată cu apariția acesteia, încă din prima sa fază, Strilcea Skelea, schimburile (sesizabile numai la nivelul ceramicii) sporesc. Chiar dacă nu ar trebui luat în considerație pentru stabilirea unor sincronisme, faptul că în această fază a culturii Srednâi Stog II nu apare încă decorul înurat poate confirma, fără îndoială, sincronismul cu etapele Cucuteni A3-A4 și A-B1, în care ceramica de "tip C" nu are încă în repertoriul decorurilor pe cele înurate. Există numeroase așezări Srednâi Stog II timpurii în care s-au descoperit materiale ceramice policrome cucuteniene – în nivelul mijlociu de la Strilcea Skelea (V.N. Danilenko 1974, p.45; V. Sorokin 1992, p.21), în nivelul II al așezării eponime (Tatiana S. Passek 1962, p.135; V.N. Danilenko 1974, p.70), în nivelul mijlociu de la Moljukhov Bugor (Marija Gimbutas 1965, p.480). Acestora li se adaugă o serie de descoperiri cucuteniene din morminte "stepice", cum este cel tumular de la Căinari (I. Ecssedy 1982, p.120), care conținea un vas caracteristic "aspectului ceramic Hăbășești" (V. Sorokin 1992, p.21). Celelalte descoperiri de caracter funerar amintite provin din mediu Suvorovo (I.V. Manzura 1993, p.27). Trebuie amintit că în morminte ale acestui grup cultural a fost descoperită și ceramică gumelnițeană (I.V. Manzura 1993, p.27), cea care poate fi încadrată exact cultural, de la Giurgiulești (V. Haheu, S. Kurceatov 1993, p.103, pl.8/6), datând din faza A2.

Revenind la relațiile Cucuteni A3 cu populațiile Srednâi Stog II, ne limităm a aminti numai așezările cu ceramică pictată în care s-au descoperit materiale "stepice" – Solonceni II (Tatiana S. Passek 1962, p.135; Marija Gimbutas 1965, p.480), Ruseștii Noi, Berezovskaia și Sabatinovka I (Elena V. Țvek 1990, p.23 și urm.; I. Ecssedy 1982, p.120), Florești-*Zagotzerno*, Kudrinți, Kadievțâi, Nezvișko I și Polivanov Jar (Marija Gimbutas 1965, p.480). Din păcate, nu dispunem de date ^{14}C pentru prima fază Srednâi Stog II pentru a putea nuanța situația cronologică. Oricum, faza Strilcea Skelea apare ca fiind contemporană cu o parte (finală) a etapei A3 a culturii Cucuteni (putem încadra în acest sincronism și etapa A4, care, după cum vom arăta mai jos, evoluează majoritar în paralel cu Cucuteni A3).

Elemente care confirmă relații timpurii cu spațiul estic sunt și caninii de cerb, fie ei imitați sau nu, care, deși piese de origine răsăriteană, apar în relativ numeroase așezări Cucuteni A, în depozite sau nu – Hăbășești (Vl. Dumitrescu 1957, p.83, 89), Bod (Vl. Dumitrescu 1957, p.83 și urm.), Ariușd (Vl. Dumitrescu 1957, p.86 și urm.), Cărbuna (V.A. Dergacev 1998, fig.23/452-482; 24-25), Brad (V. Ursachi 1991, p.340, pl.VI-XIII). În același context pot fi amintite și sceptrele de piatră în formă de cap de cal, care apar numai la nivelul cronologic Cucuteni A3-A4. Pentru că nu sunt decât dovezi indirecte ale unor contemporaneități stabilite pe baza altor criterii și pentru că, practic, tipurilor diferite de piese n-ar trebui să li se acorde o mare valoare cronologică, nu vom trata pe larg problematica pe care o ridică aceste două categorii sau altele similare. De altfel, nici nu s-ar încadra în subiectul analizei de față. De aceea ne-am rezumat doar la a le aminti sumar, fără alte comentarii.

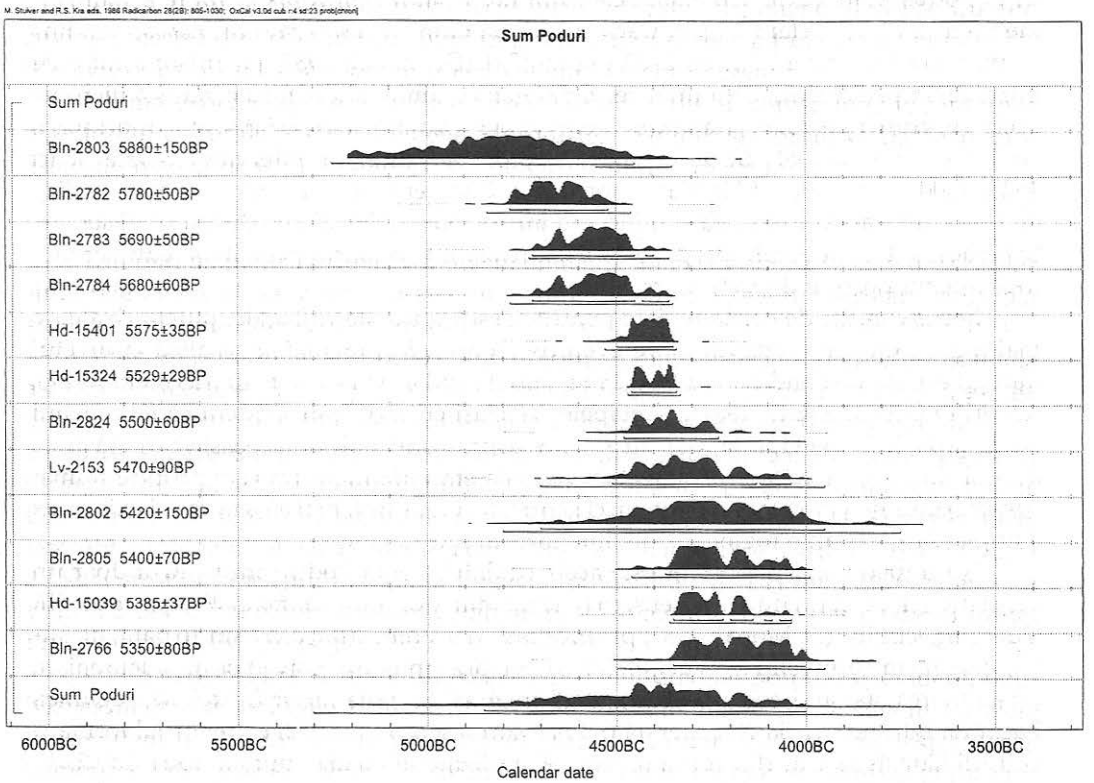

Fig.3. Suma probabilităților de includere pentru datele ^{14}C pentru nivelurile Precucuteni III, Cucuteni A1 (?) și Cucuteni A2 în cazul așezării de la Poduri-*Dealul Ghindaru*.

Într-o analiză cronologică singurul punct de plecare nu poate fi altul decât seria de date ^{14}C de la Poduri (D. Monah 1987, *passim*). Analiza repartiției punctelor de maximă probabilitate pentru acestea (tab.2) relevă faptul că există o singură sincopă în decelarea evoluției cronologice a așezării (fig.3). Este vorba de două datări, Bln-2804 și Bln-2803, prima considerată a marca sfârșitul fazei Precucuteni II, cea de-a doua faza Precucuteni III clasică (D. Monah 1987, p.70). Dacă n-ar exista decât principiul că, dintre două date ^{14}C cea mai veche este mai apropiată de adevăr, tot ar fi suficient să eliminăm din analiza noastră primul rezultat. În plus, foarte important este faptul că materialul primei probe, cărbunele (D. Monah 1987, p.70), a putut vicia rezultatul final prin vârsta deja înmagazinată de arbore, în timp ce grâul carbonizat folosit în cel de-al doilea caz (D. Monah 1987, p.71) nu o putea face. În funcție de acestea și folosind celelalte datări (D. Monah 1987, p.71), înclinăm să încadrăm faza Precucuteni III, așa cum se prezintă ea la Poduri (tab.2/1, 2, 3) în perioada 4800/4775-4600* î.d.Hr., limita infe-

* Intervalele propuse le vom prezenta prin rotunjire, având sn vedere sferturile de secol – de exemplu, 4569 devine la noi 4575/4550.

rioară a acestui interval putând fi asimilată și cu sfârșitul fazei Precucuteni II.

Exceptând amintita dată pentru a doua fază a culturii Precucuteni, întreaga serie de la Poduri este foarte coerentă, desfășurându-se fără elemente de dubiu pe un segment cultural important (fig.3). Dacă cele două datări considerate ca marcând prima etapă a fazei Cucuteni A, Bln-2783 și Bln-2784 (D. Monah 1987, p.72), sunt obținute într-adevăr prin prelucrarea unor resturi organice dintr-un nivel cu ceramică bicromă exclusiv, atunci *postulata* etapă Cucuteni A1 (Vl. Dumitrescu 1963a) s-ar fi putut plasa cronologic (tab.2/7-8), în zona subcarpaților Bacăului, în intervalul foarte scurt 4525/4500-4475/4450 î.d.Hr. Cât despre etapa Cucuteni A2, așa cum ne-o arată analiza de la Poduri (tab.2/13-19), ea s-ar încadra între 4450 și 4150 î.d.Hr. Deși sunt disjuncte, toate aceste trei intervale propuse se încadrează într-o foarte posibilă situație cronologică ce nu poate fi departe de realitate.

Beneficiind și de celelalte date pentru aceste perioade culturale, putem fixa cu o mai mare exactitate intervalele de evoluție cronologică, extinzând analiza la nivelul întregii arii de răspândire. Nu trebuie să mire faptul că există suprapuneri temporale, uneori importante, între fazele și etapele aceleiași culturi - este evident că fenomenul de trecere de la o etapă la alta nu s-a desfășurat uniform, de aceeași manieră și în același timp în întreaga arie culturală. Această stare de fapte nu este proprie numai complexului Precucuteni – Cucuteni, ci și oricărei civilizații, mai ales în cazul existenței a numeroase variante regionale, definite într-un spațiu vast.

Un impediment important este acela că datele de la Poduri marchează doar un moment (chiar dacă într-un sens mai larg) din dezvoltarea fazei Precucuteni III. Denumit "clasic" (D. Monah 1987, p.70), acesta, dacă nu există, așa cum se pare, de altfel, cezură între nivelul precucutenian și cel presupus exclusiv bicrom cucutenian, poate marca sfârșitul culturii Precucuteni în zonă. Situația nu ar fi exclusă, regiunea Bacăului intrând în aria considerată (Silvia Marinescu-Bîlcu 1979) ca centru al formării culturii Cucuteni. Dar din celelalte date ^{14}C utilizate în analiză numai două (tab.2/1', 2') se plasează în intervalul stabilit mai sus pentru ca patru dintre ele (tab.2/3', 4-6) să conducă limita superioară spre 4350 î.d.Hr. Dacă observațiile de teren indică posibilitatea existenței unui moment exclusiv bicrom la Târpești (Silvia Marinescu-Bîlcu 1968, p.413), data ^{14}C de aici, încadrată la partea superioară a intervalului propus pentru Precucuteni III (tab.2/5), poate reprezenta un moment foarte aproape de trecerea, în zonă, de la ultima fază precucuteniană la Cucuteni A. În acest caz, respectiva dată ar trebui considerată ca limită temporală orientativă pentru începutul fazei A cucuteniene, în aceiași regiune. Acest aspect ar fi susținut și de faptul că așezarea precucuteniană de la Târpești este încadrată în a șasea etapă (cea din urmă) a ultimei faze a culturii (Ecaterina K. Cernîș 1981, p.19). Deși la Poduri datele nu sunt mai noi de 4475 î.d.Hr., ceramica din așezare evoluând de la presupusa bicromie exclusivă la apariția tricromiei, marcându-se astfel, fără dubii, existența etapei Cucuteni A2, în alte microzone, mai mult sau mai puțin îndepărtate, o atare succesiune ar fi putut fi sensibil ulterioară. Nu numai circulația nu foarte rapidă a procedeelor tehnice inovatoare, dar mai ales necesitatea specializării au determinat anumite decalaje temporale și, implicit, culturale. Dacă este conformă cu realitatea, atunci data cea mai ridicată pentru ultima fază precucuteniană, cea de la Luca Vrublevețkaia – UCLA-1642C (C.M. Mantu 1998, p.246) – tab.1-2/6', s-ar datora aceluiași fenomen. Este totuși greu de crezut că Precucuteni III ar fi putut ocupa un interval temporal așa important în Ucraina, a cărui limită superioară să se plaseze în jurul anilor 4050 î.d.Hr. (tab.2/6'), chiar dacă așezarea de la Luca

Vrublevețkaia este plasată cultural în ultima etapă a ultimei faze precucuteniene (Ecaterina K. Cernîș 1981, p.19). De aceea, ne rezumăm a propune pentru evoluția fazei Precucuteni III intervalul 4800-4350 î.d.Hr., menționând încă o dată că limitele sunt orientative, un ± rezultat cel puțin din rotunjiri trebuind să fie luat în calcul.

Putem, de asemenea, marca intervalul de evoluției a presupusei etape Cucuteni A1 prin limita inferioară oferită, mai mult sau mai puțin indirect, de stațiunea de la Poduri - 4525/4500 î.d.Hr., cea superioară, în condițiile mai sus discutate, putând fi plasată chiar spre 4350/4300 î.d.Hr. Trebuie și în acest caz să reafirmăm faptul că această perioadă de cca. 200 ani nu reprezintă timpul în care s-ar fi petrecut trecerea de la o bicromie exclusivă la asocierea sa cu tricromia. Acest interval a fost propus să indice numai perioada care, pe baza celor extrem de puține informații, s-a putut scurge între primele și ultimile manifestări de factură Cucuteni A1 de pe întreaga arie considerată a fi zona de geneză a culturii.

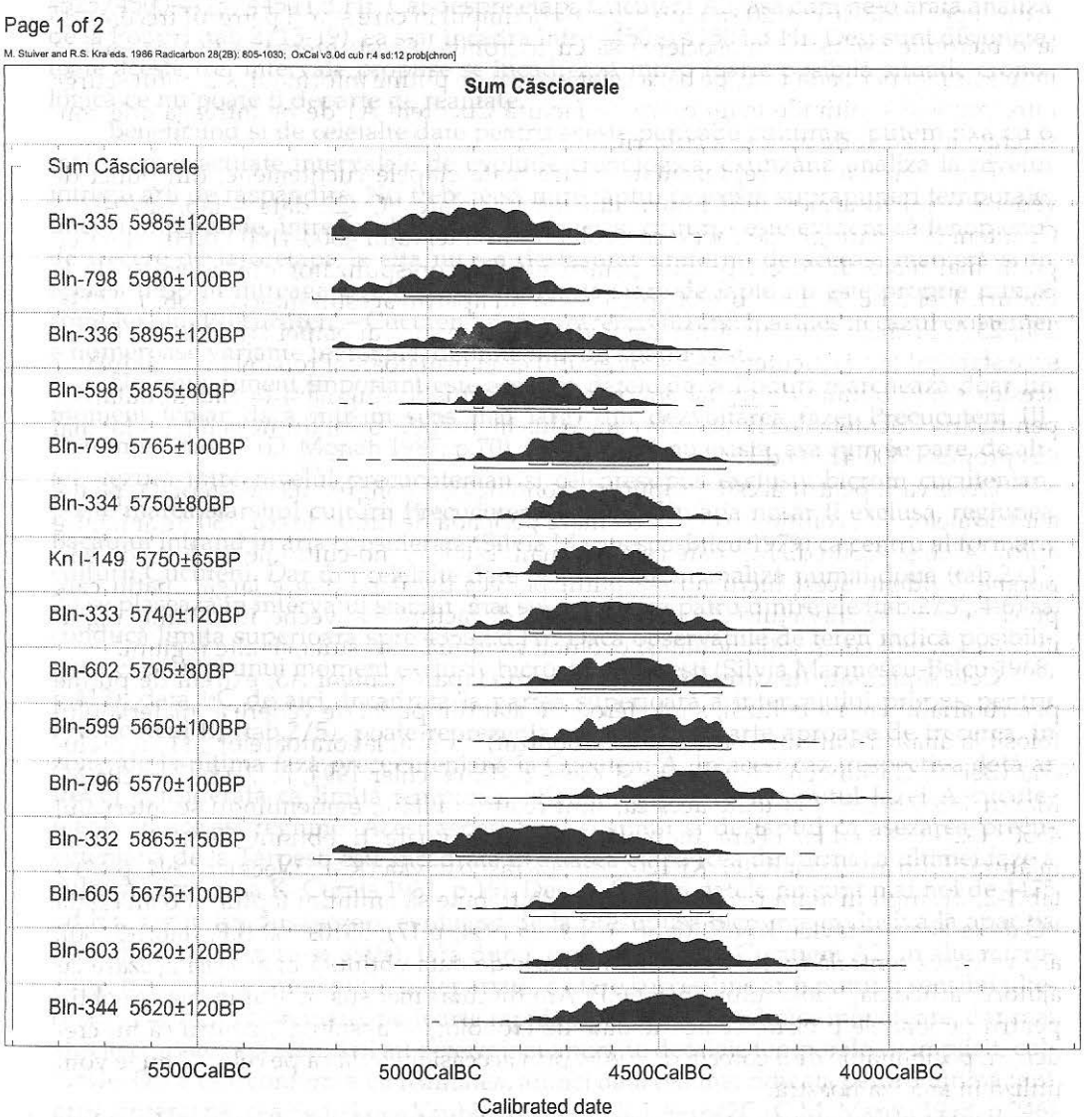
Fiind cel mai bine reprezentată dintre toate etapele cucuteniene, din punct de vedere al microseriilor și al numărului total de date ^{14}C (22 date – tab.1-2/9-23e), Cucuteni A2 apare *grosso modo* ca evoluând în intervalul 4500-4150 î.d.Hr., doar cu puțin mai mare decât cel propus pentru nivelul corespunzător din așezarea de la Poduri. Trei date (A. László 2000, p.250) însă nu aparțin acestui interval (tab. 1-2/23a, 23b, 23e). Primele două urcă nepermis datarea începutului etapei iar ultima coboară spre sfârșitul fazei Cucuteni A-B și începutul celei următoare. Probabil nu întâmplător acestea sunt obținute de un laborator polonez, situație singulară în cadrul datărilor pentru aria Cucuteni. Ne limităm la a nu le lua în discuție, oprindu-ne la intervalul mai sus propus, 4500-4150 î.d.Hr.

Observăm pentru aceste propuneri cronologice o congruență neașteptată, poate, a intervalelor de evoluție – o destul de mare perioadă de timp (de cca. 150 de ani, între aprox. 4500 și 4350 î.d.Hr.) toate cele trei manifestări crono-culturale au fost contemporane. Evident, acest lucru nu s-a putut petrece decât pe o arie largă, spațiu care putea permite supraviețuiri ale unor elemente de factură mai veche, în anumite regiuni, concomitent cu apariția noului și evoluția continuă a acestuia, în alte regiuni.

Cele șapte date de care dispunem pentru etapa Cucuteni A3, extrem de puține pentru aria imensă a culturii, sunt eterogene atât din punct de vedere al materialului folosit la analiză (cărbune, oase, grâu carbonizat) cât și al laboratoarelor ce l-au prelucrat (Berlin, Gröningen, Heidelberg și Kiel - K.-P. Wechler 1994, p.17-18; Cornelia M. Mantu 1995, p.228). Cu toate acestea, sunt relativ unitare, evidențiindu-se intervalul 4350/4325-4050 î.d.Hr. Fără îndoială, acesta nu poate fi obținut decât în urma înlăturării din analiză a datei Ki-1204, de la Krasnostavka (K.-P. Wechler 1994, p.17) – tab.1-2/31, mult în afara realității. Credem că trebuie să amintim faptul că o altă dată ^{14}C de la Krasnostavka, Ki-882 (K.-P. Wechler 1994, p.17), 5310±160 B.P. (tab.1-2/30), are valoarea centrală foarte apropiată numeric de data obținută în aceeași așezare cu ajutorul arheomagnetismului - 5350 B.P. Am discutat mai sus modul în care se obțin pentru perioadele preistorice aceste date de cronologie "absolută"; pentru că nu credem în posibilitățile de a corecta date AM prin aceeași metodă ca pe cele ^{14}C nu le vom utiliza în analiza noastră.

Pentru ultima etapă a fazei Cucuteni A situația este similară, din punct de vedere a numărului de date, dar acestea sunt mult mai disparate. Cumulând intervalele punctelor de maximă probabilitate obținem perioada 4450-3800 î.d.Hr. Ambele limite ale acestui interval sunt date de două date obținute pe probe din aceiași așezare –

Putinești (tab.1-2/32, 33). În nici un caz, etapa Cucuteni A4 nu putea începe cu 100 ani înaintea etapei Cucuteni A3 și, de asemenea, o așezare unistratificată nu putea dăinui cca. 650 ani*. Cu alte cuvinte, cel puțin una dintre aceste două date este eronată, dacă nu amândouă. Alte trei date, de la Drăgușeni-*Ostrov* (tab.1-2/35-37) pot stabili mai exact un interval operant – 4350/4325-4000/3975 î.d.Hr., celelalte încadrându-se în acesta (tab.1-2/29, 34). Chiar dacă și 350 ani este prea mult pentru o așezare unistratificată, oricum situația este mai apropiată de realitate. Putem astfel crede că ambele

* Cele trei date de la Putinești au fost obținute de trei laboratoare diferite – aceasta poate fi una din cauzele intervalului eronat de evoluție a așezării.

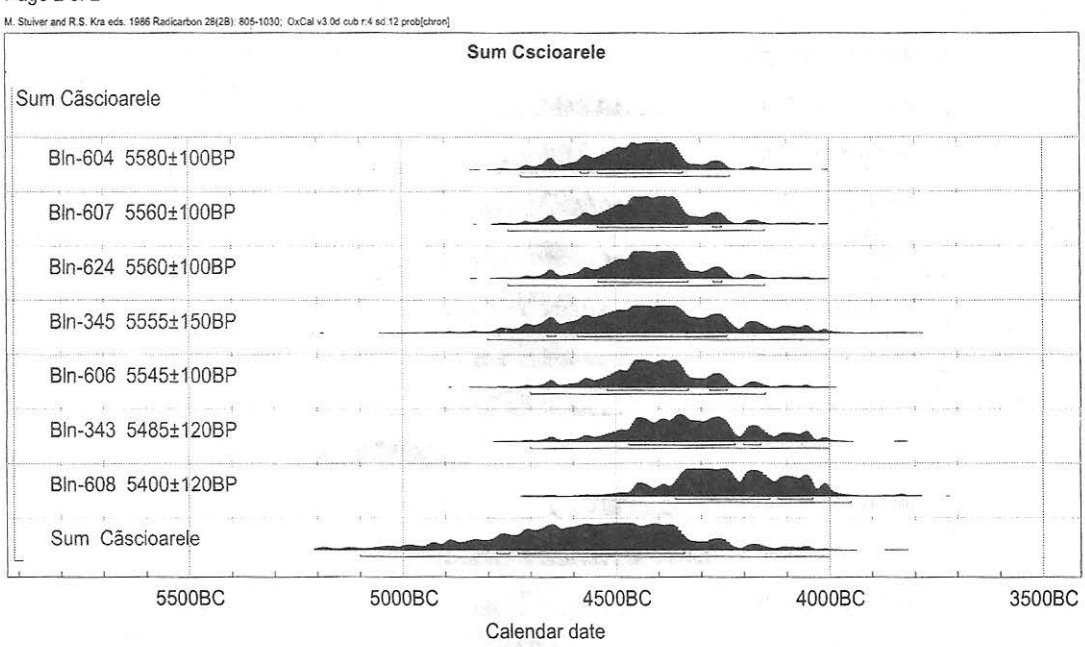

Fig.4. Suma probabilităților de includere pentru datele ^{14}C obținute pentru nivele Boian-Spanțov și Gumelnița A2 de la Căscioarele-*Ostrovel*.

date extreme de la Putinești sunt eronate; mai mult, fiind vorba de un aspect regional care nu a avut o arie mare de răspândire, schimbările se vor fi petrecut mai rapid. Oricum, în preajma anilor 4350/4325 î.d.Hr. putem aproxima începuturile etapei Cucuteni A4 care evoluează, cum s-a considerat, ca un aspect regional, în paralel cu etapa Cucuteni A3 și supraviețuindu-i o scurtă perioadă, nu mai mare de 100 ani.

Pentru a cât mai bună încadrare cronologică a fazelor Precucuteni III și Cucuteni A într-o schemă generală nu putem evita să discutăm relațiile acestora cu spațiul estic și mai ales cu cel sudic, Boian-Gumelnița.

Două sunt seriile mari de date ^{14}C care pot fi luate în considerare – cele de la Căscioarele-*Ostrovel* (Vl. Dumitrescu 1974b) și Azmașka Moghila (Y.D. Bojadjiev 1995; J. von Görsdorf, J. Bojadjiev 1996), pentru nivelurile Boian-Spanțov (11 și, respectiv, opt date) și Gumelnița A2 (11 și, respectiv, zece date).

Cea dintâi este mai coerentă și va constitui baza noastră de discuție (fig.4). Se impune de la început eliminarea unor date din analiză - pentru nivelul Boian-Spanțov la probele Bln-599 și Bln-796, mult prea ridicate, iar pentru nivelul Gumelnița A2, la proba Bln-332 (tab.3-4/10-11, 41), mult prea coborâtă. Posibilitatea de a proceda ca atare ne este oferită de distribuția grafică a probabilităților de includere pentru datele ^{14}C (fig.4), dar mai ales de compararea intervalelor punctelor de maximă probabilitate (tab.4). Fără îndoială, data la care ne referim pentru Gumelnița A2 nu poate fi reală atâta timp cât ea se plasează spre începutul intervalului în care evoluează ultima fază a culturii Boian. În ceea ce privește celelalte două date eliminate, nu puteau fi luate în considerare, suprapunându-se peste cea mai mare parte a perioadei a fazei A2 a cul-

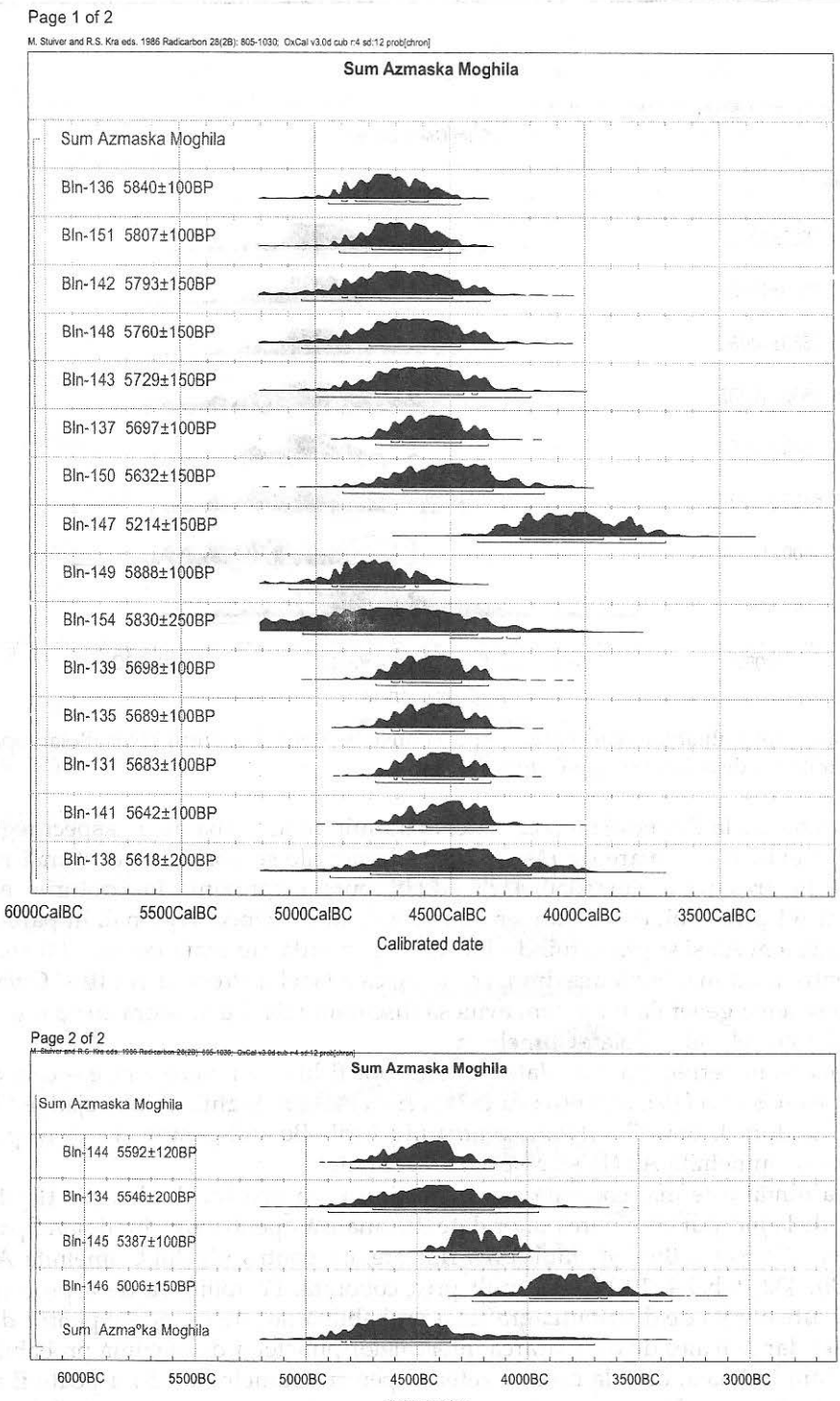
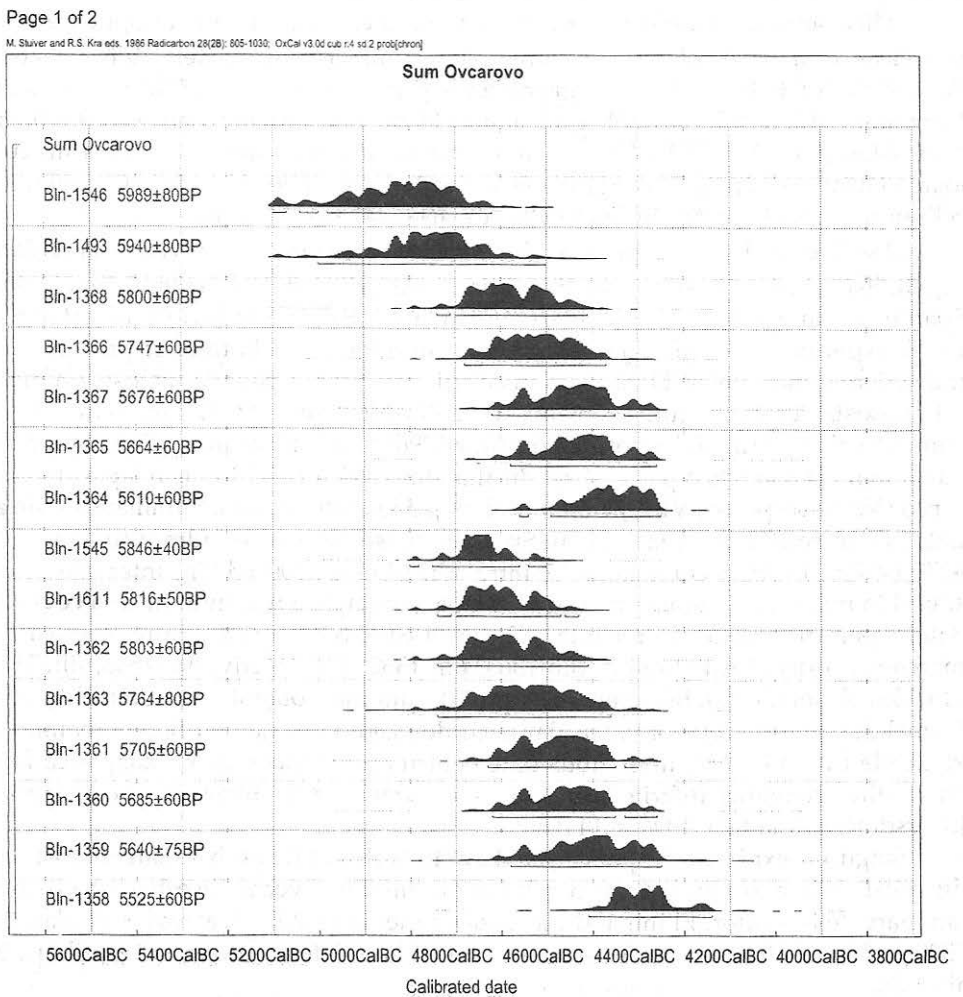

Fig.5. Suma probabilităților datelor ^{14}C pentru fazele Boian-Spanțov și Gumelnița A2 în cazul așezării de la Azmaska (se observă cu ușurință și în acest caz excentricitatea unor date).

turii Gumelnița (tab.4/1-11, 41-51). Comasând intervalele punctelor de maximă probabilitate, faza Boian-Spanțov s-ar încadra (în cazul zonei Căscioarele) aproximativ în perioada 4900-4550/4525 î.d.Hr., iar Gumelnița A2 între 4500-4250 î.d.Hr., ceea ce ar însemna că faza Gumelnița A1 în această regiune trebuie să fie datată în jurul anilor 4525/4500 î.d.Hr.

O privire oricât de sumară aruncată asupra seriei de la Azmașka (tab.3-4/17-24, 60-69) va releva o problemă deosebită. Nu numai că intervalele ce se pot obține pentru Boian-Spanțov și Gumelnița A2 nu sunt disjuncte, așa cum, în acest caz ar trebui, dar, eliminând datele sigur eronate – Bln-147, pentru Boian-Spanțov (tab.3-4/23), și Bln-149, Bln-146, pentru Gumelnița A2 (tab.3-4/60-61), majoritatea celorlalte se suprapun în intervalul aproximativ 4550-4450 î.d.Hr. În mare, din fericire, această situație seamănă cu cea de la Căscioarele, Gumelnița A1 plasându-se la pragul dintre secolele VI și V ale mileniului 5 î.d.Hr., deși nu-i putem exacta preciza poziția în funcție numai de aceste date. Trebuie remarcat faptul că limita inferioară a intervalului stabilit pentru Boian-Spanțov la Azmașka Moghila (cca. 4700 î.d.Hr.) se încadrează în intervalul

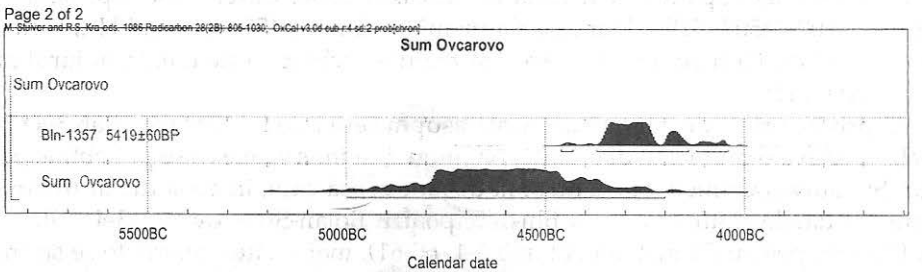

Fig.6. Suma probabilităților datelor ^{14}C pentru fazele Boian-Spanțov și Gumelnița A1 și A2 în cazul așezării de la Ovčarovo (se observă cu ușurință și în acest caz excentricitatea mai multor date).

obținut în cazul așezării de la Căscioarele (4900-4550/4525 î.d.Hr.), iar limitele superioare pentru Gumelnița A2 coincid (cca. 4250 î.d.Hr.).

Microseria de la Goljamo Delčevo, din păcate, redusă la numai opt date și doar la aceleași două faze culturale, nu schimbă cu nimic intervalele deja obținute – datele Boian-Spanțov (tab.3-4/30-32) se grupează în perioada 4850/4825-4600 î.d.Hr., iar cele Gumelnița A2 (tab.3-4/84-88), exceptându-le pe cele eronate (tab.3-4/84-85), între 4475/4450 și 4350/4325 î.d.Hr. În schimb, pe baza acestor informații, deși nu cu valoare generalizatoare, putem aproxima perioada în care evoluează faza Gumelnița A1, cel puțin în cazul așezării în discuție la cca. 4600-4475/4450 î.d.Hr.

O serie completă, prin prisma celor trei faze reprezentate, este cea de la Ovčarovo (fig.6). Este singura așezare care beneficiază, alături de datări pentru nivelele Boian-Spanțov și Gumelnița A2, și de date Gumelnița A1. Există o serie de inadvertențe care pot fi explicate prin contaminarea probelor în teren sau laborator și prin greșeli de transcriere a marcajelor. Dacă luăm în calcul seria numai până la inclusiv Gumelnița A1 nu există decât o singură problemă - data Bln-1367 (tab.3-4/28), care marchează orizontul VI al așezării (J.Görsdorf, J. Bojadjiev 1996, p.144), nu ar putea fi mai nouă decât datele Bln-1366, pe de o parte, și, pe de alta, Bln-1364 și Bln-1365, care aparțin orizonturilor VII și, respectiv, VIII (J.Görsdorf, J. Bojadjiev 1996, p.144). Eliminând-o din analiză, putem considera că faza Boian-Spanțov în așezare s-ar încadra între cca. 4900 și 4550 î.d.Hr., iar faza Gumelnița A1 între cca. 4450 și 4400 î.d.Hr., intervale ce corespund în mare celor stabilite mai sus. Situația se complică mai mult în ceea ce privește datele pentru nivelul Gumelnița A2 (tab.4-6/75-83). Unele dintre acestea, care marchează orizonturile IX și X, Bln-1363, Bln-1362 și, respectiv, Bln-1545, Bln-1611 și Bln-1361 (J.Görsdorf, J. Bojadjiev 1996, p.144), sunt mai coborâte nu numai față de cele Gumelnița A1 din aceiași așezare, dar chiar de majoritatea datelor Boian-Spanțov (orizonturile III și VII). Mai mult, două date pentru aceiași locuință, nr. 2, apar ca făcând parte din orizonturi diferite (Bln-1363 – orizontul IX și Bln-1361 – orizontul X - J.Görsdorf, J. Bojadjiev 1996, p.144).

Singurele explicații nu pot consta decât în faptul că fie probele care au fost datate din aceste orizonturi nu le aparțin cultural lor, fiind mai vechi, fie este vorba de o contaminare de laborator. Eliminându-le, faza Gumelnița A2 la Ovčarovo s-ar plasa între 4500 și 4250 î.d.Hr., ceea ce, de asemenea, coincide cu intervalul general stabilit pe baza altor date.

Trebuie să remarcăm faptul că există un "accident" al curbei de corecție dendro* aproximativ în intervalul 5650-5550 B.P. sau 4500-4400 B.C., făcând ca două date care marchează o diferență de timp de cca. 100 "ani" B.P. (care este posibil să reprezinte exact intervalul de evoluție a fazei Gumelnița A1) să aibă aceleași valori B.C. Probabil este o altă cauză a problemelor ivite în cadrul seriilor discutate.

O ultimă microserie la care vom face referiri este cea de la Smjadovo, pentru Gumelnița A2. Din cele 11 date, două trebuie *a priori* eliminate din analiză - Bln-1670 și Bln-1667 (tab.3-4/101-102). Înlăturarea primei date nu mai necesită comentarii, lectura valorii sale (610±40 B.P.) fiind suficientă. Proba celei de-a doua a fost prelevată, împreună cu alte două din aceiași locuință, nr. 3 (J.Görsdorf, J. Bojadjiev 1996, p.148). Nu numai că cele pe care le-am păstrat în analiză sunt extrem de apropiate numeric, încadrându-se perfect în mai sus stabilitele limite temporale, dar chiar dacă ele nu ar fi existat, data în discuție nu putea aparține în nici un caz fazei Gumelnița A2, fiind mult prea coborâtă. Ca atare, la Smjadovo, Gumelnița A2 a putut evolua între 4550/4525-4250 î.d.Hr.

Pe baza tuturor acestor serii, dar și a datelor izolate, putem conchide, așadar, că ultima fază a culturii Boian se poate încadra în perioada 4900-4550/4525 î.d.Hr. (având în vedere și faptul că proba Gumelnița A1 de la Hârșova a fost prelevată din primul nivel de locuire din această fază a *tell*-ului – J. Evin 1996). Gumelnița A1 o putem doar presupune deocamdată ca evoluând între 4600/4550 și 4375/4350 î.d.Hr., pentru ca faza A2 să o putem încadra, în ansamblu, între 4550 și 3950 î.d.Hr. Ca și în cazul etapelor primei faze cucuteniene, nu trebuie să surprindă suprapunerea intervalelor de evoluție pentru fiecare în parte. La Căscioarele, de exemplu, după 4250 î.d.Hr., începe trecerea la faza B1, în timp ce, la Hârșova, Gumelnița A2 își continuă evoluția (netrecând niciodată de acest stadiu) până spre 4050 î.d.Hr. Chiar dacă, din păcate, nu dispunem de date ^{14}C pentru ultima fază a culturii Gumelnița, pe baza celor de mai sus îi putem presupune evoluția ca desfășurându-se în perioada 4250-3950 î.d.Hr. (eventual spre 3900 î.d.Hr.). Nu am făcut referiri la "cultura" Varna nu numai pentru că împărțirea ei în faze este încă ambiguă (deși ar trebui să fie identică cu cea a culturii Gumelnița, al cărei aspect regional este), ci și pentru că perioada în care evoluează, după datele existente, este 4550/4500-4100/4050 î.d.Hr. (J.Görsdorf, J. Bojadjiev 1996, passim), intervalul suprapunându-se peste cel stabilit în restul ariei gumelnițene.

Aparent excesiv de lungul nostru discurs este menit tocmai a oferi o bază mai largă de analiză. De aceea, vom proceda acum la a compara cele două cronologii, Precucuteni III – Cucuteni A și Boian-Spanțov – Gumelnița, făcând apel la mai mult sau mai puțin cunoscutele "importuri" reciproce.

Cele mai timpurii exemple de acest gen sunt materialele precucuteniene aparținând ultimei sale faze de evoluție descoperite în nivelele Boian-Spanțov de la Tangâru (D. Berciu 1961b, p.413-414; Silvia Marinescu-Bîlcu 1976, p.348 și urm. le consideră chiar databile spre sfârșitul fazei Precucuteni II și începutul celei următoare) și Hârșova (C. Bem 1997). Până în prezent nu avem cunoștință de ceramică Boian-Spanțov descoperită în aria culturii precucuteniene. În schimb, într-o serie de așezări ale acesteia din urmă există materiale aparținând faze Gumelnița A1, uneori generic numite "gumelnițene" – Traian-*Dealul Fântânilor* (Hortensia Dumitrescu 1955, p.462,

* Vizualizarea curbei de corecție s-a realizat cu ajutorul oferit de seria Calib.

fig.5; eadem 1957, p.69 – "elemente gumelnițene"; P. Roman 1962, p.268 și Silvia Marinescu-Bîlcu 1978, p.80 le consideră Gumelnița A1), Târpești (Silvia Marinescu-Bșlcu 1974, p.99, fig.69/6, 81/2, 4-5, 7; eadem 1981, p.46, fig.170/7), Târgu Frumos (N. Ursulescu, D. Boghian 1997), Alexandrovka (V.G. Zbenovici 1989, p.140), Berezovska (Elena V. Țvek 1996a, p.108), Bernovo (V.G. Zbenovici 1989, p.140), Krasnostavka și Hreblija (Elena V. Ivek 1996b, p.127), Timkovo (V. Sorokin 2000, p.160). Fenomenul reciproc este de aceiași amploare – numeroase fragmente ceramice și chiar vase întregi Precucuteni III s-au descoperit în așezări Gumelnița A1, nu numai la nord de Dunăre, ci și la sudul fluviului – Medgidia (D. Berciu 1961b, p.414; P. Roman 1962, p.268), Tangâru (D. Berciu 1961b, p.66, 413-414; Silvia Marinescu-Bîlcu 1976, p.348 și urm.), Vidra (D.V. Rosetti 1934, p.17, fig.25), Măgurele (P. Roman 1962, p.265, 268; idem 1963, *passim*) și Drama (J. Lichardus *et alli* 1997, p.31, fig.13). În același context trebuie să amintim și figurinele Precucuteni III descoperite în așezările Stoicani-Aldeni de la Lopățica și Suceveni (V.G. Zbenovici 1989, p.140).

Singurele materiale precucuteniene care sunt descoperite într-un nivel Gumelnița A2, sunt cele de la Bordușani-*Popină* (C. Bem 1997) și Cunești*, marcând un *terminus post quem* pentru "importurile" Precucuteni III spre sud.

Mai numeroase sunt așezările gumelnițene în care s-au descoperit vase și fragmente ceramice Cucuteni A. Singurele materiale bicrome cucuteniene, asociate cu cele tricrome, apar numai în nivelul IIa de la Brăilița (N. Harțuche 1959, p.226; N. Harțuche, Fl. Anastasiu 1968, p.13), Gumelnița A2 timpurie, putând fi considerate ca provenind dintr-un mediu Cucuteni A2. În toate celelalte așezări similare cultural, Gumelnița A2, au fost descoperite "importuri" exclusiv tricrome, Cucuteni A3 – Lișcoteanca-*Movila Olarului*, Lișcoteanca-*Movila Moș Filon* și Lișcoteanca-*Movila din Baltă* (N. Harțuche 1980, p.67, 76), Brăilița nivelul IIb (N. Harțuchi, I.T. Dragomir 1957, p.135; N. Harțuche 1959, p.226; N. Harțuche, Fl. Anastasiu 1968, p.13; E. Comșa 1987, p.84 și, pe baza acestuia, D. Popovici, P. Hașotti 1989, p.295 consideră aceste materiale Cucuteni A4 – fragmentele ceramice și vasele publicate sunt, însă, caracteristice etapei Cucuteni A3; de altfel, o discuție completă asupra tricromiei din nivelul Brăilița IIb indică aceiași etapă - Vl. Dumitrescu 1964, p.55-57), Carcaliu (Elena Lăzurcă 1991, *passim*). Trebuie amintită în acest context și ceramica de "tip C" similară celei timpurii din mediul cucutenian, A3, descoperită la Carcaliu (Elena Lăzurcă 1991, *passim*) și Năvodari-*La Ostrov* (Valentina Voinea 1999) ca și o serie de figurine cucuteniene descoperite, de asemenea, în niveluri Gumelnița A2 – Târgușor-*Sitorman* (P. Hașotti 1997, p.100, fig.116/5) și Hârșova (P. Hașotti 1997, p.101, fig.116/6). Pentru a rămâne în aceiași zonă estică și nord-estică a ariei gumelnițene, menționăm descoperirea a două fragmente ceramice Cucuteni A3 în nivelul superior de la Stoicani (M. Petrescu-Dșmbovița 1953, p.184). Aceiași situație apare și în cazul celei de la Aldeni. În nivelul IIA, reconsiderat Gumelnița A1 (Vl. Dumitrescu 1964, p.54, nota 6), a fost descoperită ceramică cucuteniană tricromă (Ghe Ștefan 1944, p.74) dar și bicromă (E. Comșa 1987, p.82), ceea ce indică o proveniență Cucuteni A2. Chiar dacă aceste două așezări nu sunt tipic gumelnițene, "importurile" cucuteniene le asigură un loc clar definit într-o schemă cronologică.

Materiale Cucuteni A3 au fost descoperite și în așezări Gumelnița B1 – Căscioarele (Vl. Dumitrescu 1964, p.53, 59 și urm., fig.4; idem 1966, p.169, 171, fig.23-

* Informația ne-a fost oferită de dl Valentin Parnic (Muzeul Dunării de Jos Călărași), căruia îi mulțumim și pe această cale.

24), Gumelnița (Vl. Dumitrescu 1964, p.59-60, fig.1-3), Vitănești (inedite)*.

De remarcat faptul că materialele Cucuteni A3 din Dobrogea și nord-estul Munteniei, de la Brăilița, Lișcoteanca (cele trei așezări), Carcaliu, sau Hârșova au fost descoperite în niveluri aparținând fazei Gumelnița A2, în timp ce cele din sudul Munteniei, de la Căscioarele, Gumelnița sau Vitănești sunt toate asociate cu materiale Gumelnița B1. Pe lângă faptul că, astfel, etapa Cucuteni A3 se paralelizează cel puțin parțial cu fazele Gumelnița A2 și B1, situația răspândirii "importurilor" de tip Cucuteni A3 poate argumenta faptul mai sus presupus conform căruia faza Gumelnița A2, cel puțin în Dobrogea (regiune pentru care avem date ^{14}C), dar și în nord-estul Munteniei, își continuă evoluția până în jurul anului 4000 î.d.Hr., în paralel cu manifestările culturale specifice fazei Gumelnița B1 din sudul Munteniei. Cu alte cuvinte, se poate presupune că între cele două mari arii culturale contactele directe se amplifică la nivelul etapei Cucuteni A3, după încheierea evoluției aspectului Stoicani-Aldeni** și după 4250 î.Hr. După această dată așezările din sudul Munteniei evoluează spre faza Gumelnița B1, în timp ce cele din Dobrogea și zona Brăilei își continuă evoluția în aceiași parametri culturali, specifici fazei Gumelnița A2. În perioada ulterioară anului 4250 î.Hr. se încadrează și o locuință de la Hârșova care beneficiază de o datare ^{14}C, GrN 18444 (P. Hașotti 1997, p.76) și lângă care s-au descoperit fragmente ceramice Cucuteni A3 (P. Hașotti 1997, p.76).

Descoperirea mai multor materiale ceramice cucuteniene în aria gumelnițeană decât invers nu reprezintă neapărat realitatea. Faptul credem că se datorează mai mult individualității extraordinare a ceramicii cucuteniene; cea gumelnițeană, dacă nu aparține speciei fine, eventual pictate, nu se poate clar deosebi, mai ales atunci când este fragmentară, de cea grosieră cucuteniană. De aceea, vasul gumelnițean pictat cu grafit din așezarea Cucuteni A3 de la Ruseștii Noi (V.I. Marchevici 1970, p.65; Elena V. Țvek 1996b, p.127) și statueta prismatică din os de la Bod (E. Comșa 1973, p.51) sunt printre puținele dovezi sigure, celelalte informații despre prezențe ceramice gumelnițene în așezări Cucuteni A/Tripolie BI fiind destul de vagi (Elena V. Țvek 1996a, p.90). Acestora li s-ar putea adăuga o serie de fragmente ceramice, cert gumelnițene (dar fără posibilitatea atribuirii uneia dintre faze), descoperite în niveluri Cucuteni A2, la Poduri-Dealul Ghindaru.

Analiza încrucișată demonstrează contemporaneitatea dintre etapele Cucuteni A și cele trei faze gumelnițene***. Mai mult, există perioade de timp în care, de exemplu, sunt contemporane, pe de o parte, faza Precucuteni III și etapele Cucuteni A1 și A2, cu, pe de alta, primele două faze gumelnițene. Astfel, sincronismul parțial dintre Precucuteni III și Gumelnița A2, stabilit pe baze radiocarbon, este confirmat de

* Mulțumim încă o dată dlui dr. Radian Andreescu care ne-a dat posibilitatea (C. Bem 1999) de a folosi informația.

** Știm că în aria Stoicani-Aldeni, după încetarea acestui aspect cultural, se răspândesc comunități Cucuteni A3. Există numeroase cazuri de suprapunere stratigrafică între cele două manifestări culturale; amintim numai câteva dintre ele – Gura Idrici (Gh. Coman, Ruxandra Alaiba 1980, p.450 și urm.), Bereștii-*Dealul Bulgarului* (I.T. Dragomir 1983, *passim*), Puricani (I.T. Dragomir 1980, p.107).

*** Nu am considerat necesar să detaliem problematica laturii valorii cronologice a topoarelor-ciocan de tip Vidra pentru că nu am fi obținut decât o confirmare a sincronismului Cucuteni A2-A4 – Gumelnița A2-B1. Ca și în amintitele cazuri ale caninilor de cerb și a sceptrelor zoomorfe din piatră, credem că simpla lor menționare este suficientă. Pentru perioada următoare (Cucuteni A-B și B) vom renunța la cele mai multe dintre aceste simple menționări, pentru că nu aduc o cantitate îndestulătoare de informații capabilă de a se constitui în bază de pornire pentru realizarea unei scheme cronologice.

"importurile" de la Cunești și Bordușani-*Popină*. De asemenea, există momente când faza Gumelnița A2 a putut fi contemporană, în același timp, cu toate etapele Cucuteni A. Concomitent s-au putut manifesta și fazele Gumelnița A2 și B1 și etapele Cucuteni A2, A3 și A4. Este destul de curios că atât sfârșitul fazei Cucuteni A cât și cel al culturii Gumelnița se plasează în jurul anilor 3950 î.d.Hr. Nu ar fi exclus ca această perioadă să corespundă unor evenimente care puteau contribui la schimbări culturale, trecerea spre faza A-B în spațiul cucutenian și dispariția culturii Gumelnița în sud, dublată de primele manifestări considerate de sorginte estică, în zona Munteniei și Dobrogea – nu ne gândim, însă, în nici un caz, că aceste evenimente ar putea fi asimilate vreunei "invazii" estice.

***

Deși tabelele de date ^{14}C conțin informații asupra unor spații culturale întinse, pentru întregul eneolitic, nu vom detalia probleme de cronologie specifice în parte fiecărei dintre acestea decât în măsura în care ariile lor de răspândire sunt direct învecinate cu cea cucuteniană ori gumelnițeană sau există "importuri" sau influențe. Vom face apel la alte arii culturale – Sălcuța, Lengyel I-III, Vinča, Tiszapolgár sau Petrești*, pentru această primă parte a eneoliticului. Împământenite sau doar presupuse, datorită insuficienței datelor, pe cele mai multe nu le vom comenta, așadar, dacă nu au o legătură directă cu spațiile culturale cucutenian și gumelnițean. În condițiile în care, în general, numeroase culturi eneolitice nici nu au date ^{14}C sau acestea pot fi considerate neglijabile prin numărul lor insignifiant, puținele "importuri" sau influențe reciproce nu pot contribui decisiv decât la schițarea unor propuneri cronologice.

Numărul datelor ^{14}C pentru cultura Sălcuța (fazele I-III) este extrem de mic. Pentru Sălcuța I nu există date dar faptul că evoluează în paralel cu Gumelnița A1, ceea ce a devenit un fapt axiomatic, ne putem opri asupra perioadei 4600/4550-4350 î.d.Hr. Eliminând data care pare a fi eronată (tab.3-4/123), putem presupune că Sălcuța II evoluează în intervalul 4550-4250 î.d.Hr. iar Sălcuța III în perioada 4450-4000 î.d.Hr., ceea ce, în mare, corespunde cu perioadele de evoluție ale fazelor gumelnițene A2 și B1.

***

Pentru perioadele următoare – Cucuteni A-B și B - situația este mai complicată. În primul rând, pe de o parte, pentru că au existat și continuă să fie create probleme în ceea ce privește echivalarea fazei mijlocii a culturii Cucuteni cu pandantul său tripolian, chestiune pe care am detaliat-o spre începutul acestor rânduri. Pe de altă parte, numărul mult mai mic de datări și, nu în ultimul rând, posibila precaritate a rezultatelor obținute pentru unele probe datate a condus la anomalii cronologice. Pentru faza Cucuteni A-B nu dispunem decât de 15 date ^{14}C; din păcate, nu toate pot fi utilizate în analiza noastră. Discuția va trebui purtată pe grupe mici de date fără a avea posibilitatea de a marca cu mare exactitate evoluția fiecărei etape în parte.

Primul grup de date care ne va reține atenția este cel de la Cucuteni-*Dâmbul Morii* (Cornelia M. Mantu 1995, p.228) – tab.1-2/38-40. Știind că este vorba, cel puțin

* Amintim aici cele câteva elemente de cronologie relativă care leagă cultura Petrești de celelalte manifestări estice și sudice – fragmentul ceramic petrestean descoperit într-un nivel Gumelnița A2 din așezarea eponimă (Vl. Dumitrescu 1925, p.73, fig.47), materialele Gumelnița A1 și Sălcuța din nivelul Petrești de la Alba Iulia (Vl. Dumitrescu 1958b, p.55), materialele Petrești (chiar vase întregi) din nivelurile Cucuteni A2 de la Poduri-Dealul Ghindaru (aflate în colecția Complexului Muzeal Județean Neamț).

prin prisma informațiilor la care avem acces, de o așezare unistratificată, Cucuteni A-B1, intervalul punctelor de maximă probabilitate al celor trei date, 4050-3775/3750 î.d.Hr., poate fi considerat prea mare. Nu suntem adepții ideii că într-o așezare unistratificată toate construcțiile sunt ridicate simultan și pier în același timp, dar o perioadă de cca. 300 ani poate fi supradimensionată. Explicația acestei anomalii este, fie existența a cel puțin două niveluri culturale A-B la Cucuteni-*Dâmbul Morii*, fie data Hd-14831 (Cornelia M. Mantu 1995, p.228) – tab.1-2/40, nu este reală. Oricum, celelalte două date marchează unul din momentele de început ale etapei A-B1 – 4050-3975/3950 î.d.Hr. Pentru că așezarea de la *Dâmbul Morii* nu este, stilistic, situată în zorii fazei Cucuteni A-B, putem coborî chiar începuturile acesteia cel puțin spre 4100 î.d.Hr., ceea ce ar fi confirmat și de datele de la Drăgușeni-*Ostrov*, așezare Cucuteni A4 dar în care apar primele elemente de factură A-B. Deja evoluate din punct de vedere al stilurilor picturale, dar încadrate în etapa clasică Cucuteni A-B1, sunt și așezările de la Iablona I și Klișcev, pentru care intervalul, deși stabilit pe baza a numai o dată pentru fiecare (Cornelia M. Mantu 1998b, p.247; K.P. Wechler 1994, p.17) – tab.1-2/40'-41, este similar celui de la Cucuteni-*Dâmbul Morii*, 4050-3950/3925 î.d.Hr. O altă situație cel puțin curioasă pe care credem că este necesar să o amintim pe scurt este cea a suprapunerii peste intervalul 4050-3925 î.d.Hr., stabilit pe baza datelor Cucuteni A-B1, a perioadei parțiale de evoluție a așezării de la Veselyi Kut, considerată ulterioară celei de la Klișcev (de exemplu, Elena V. Ivek 1980, p.171). Din păcate, este extrem de dificil de întrevăzut realitatea în condițiile în care nu există o publicare adecvată a stratigrafiei și materialelor de la Veselyi Kut și, de asemenea, analiza cronologică nu poate utiliza decât trei date. Nu credem însă că începuturile etapei Cucuteni A-B2 pot fi datate în regiunea Bug-Nistru în jurul anilor 4000 î.d.Hr.

Celelalte opt datări ^{14}C, ce s-ar putea constitui într-o microserie, provin dintr-o așezare tripoliană, Skarovka (K.P. Wechler 1994, p.19) – tab.1-2/42-49 (fig.2). Intervalul punctelor de maximă probabilitate pentru acestea este, însă, mult prea generos - 3800-2900 î.d.Hr. Foarte sigur este faptul că faza Cucuteni A-B nu putea dura așa de mult. Există situații "aberante", rezultat probabil al contaminării probelor utilizate – două locuințe, fiecare cu două datări (toate obținute la Kiel) ar fi avut o durată de peste 400 ani (K.P. Wechler 1994, p.19), L6 (tab.1-3/42-43) și L11 (tab.1-2/44-45). Suntem, astfel, puși în fața necesității de a elimina o serie de datări susceptibile de a fi eronate. În primul rând, păstrând în cazul acestor două locuințe datele cele mai coborâte, eliminăm analizele Ki-881 și Ki-201 (tab.1-2/42, 44). Astfel, L6 ar putea fi datată în jurul anilor 3800 î.d.Hr., iar L11 (ca și L12, de altfel) ar fi fost construită cândva în perioada 3525-3350 î.d.Hr. Alte două date contrazic însă această încadrare – Ki-875 și Bln-2088 (tab.1-2/48-49). Ambele au un indicativ (L11/12) care poate fi asimilat unei prelevări din zona de contact dintre cele locuințe (poate chiar dintr-un perete comun ?) sau din spațiul dintre acestea. Atrage atenția un grup de probe analizate la Kiel cu numere de ordine în succesiune – Ki-877, Ki-878, Ki-879 și, eventual, Ki-881 (K.P. Wechler 1994, p.19) – tab.1-2/42, 45-47, care sunt cele ce ridică foarte mult datarea fazei în discuție și crează confuzii. Nu este exclusă o contaminare în grup petrecută în laborator, fiind evidentă simultaneitatea, dacă nu a prelevării, cel puțin a tratării și prelucrării. Dacă renunțăm la acestea, credem că putem încadra evoluția așezării de la Skarovka în perioada 3800-3650 î.d.Hr. și a fazei Cucuteni A-B, în întreaga arie de răspândire, în intervalul 4100/4050-3650 î.d.Hr. Acest răstimp pare exagerat, dar el reprezintă, practic, nu evoluția continuă a elementelor de factură Cucuteni A-B, ci perioada scursă

între primele apariții ale acestora, în regiunile vestice și ultimile lor manifestări în zona Bug-Nipru. Este totuși posibil ca datele ridicate de la Skarovka să nu fie nici ele reale (una dintre ele, Ki-875, face parte din succesiunea de date eliminate). De aceea, putem înclina să fixăm sfârșitul fazei mai devreme (spre 3800/3700 î.d.Hr.). Iar dacă acordăm credit și datelor AM (tab.7/3-16), atunci, într-adevăr, începuturile acestei faze se plasează spre anii 4100 î.d.Hr.

Pentru că nu avem posibilitatea de a nuanța la nivelul etapelor evoluția cronologică a fazelor Cucuteni A-B și B, vom face apel la alte arii culturale și la "importuri" după ce vom prezenta și datele ^{14}C pentru ultima fază cucuteniană. Nu credem că trebuie să explicăm eliminarea din analiză a unora din date – Bln-?, Bln-2429, Ki-874 (care se încadrează în mai sus amintită succesiune de probe care par contaminate) și Ki-601 – tab.1-2/51', 54-55, 67. Simpla lectură a intervalelor corectate este suficientă. În general, celelalte 17 date sunt relativ omogene. Cele mai multe dintre acestea (12) se încadrează în intervalul aproximativ 3775-3550 î.d.Hr. Este dificil de spus în ce măsură datele care se pot situa în jurul anilor 4000/3950 î.d.Hr. sunt reale. Dacă putem accepta faptul că așezări din faza A-B din aria est-cucuteniană sunt contemporane cu manifestări ale fazei B din dreapta Prutului este greu de crezut că două așezări foarte apropiate din această din urmă arie, una datată în faza A-B1 și una în B2 pot fi contemporane. Fără îndoială, cea de-a doua este ulterioară momentului desemnat de analiza radiocarbon. De asemenea, este greu de acceptat că o așezare Cucuteni B din stânga Prutului (Ziplești I) poate fi datată într-o perioadă de început a fazei A-B (cca. 4000 î.d.Hr.) din dreapta râului. Cu alte cuvinte, dacă pentru începuturile etapei Cucuteni B1 se poate accepta teoretic o datare așa de coborâtă, în cazul așezării de la Mihoveni-*Cahla Morii* (Cornelia M. Mantu 1995, p.228) - tab.1-2/53, care ar putea fi confirmată și de data de la Ziplești I (Cornelia M. Mantu 1995, p.228) - tab.1-2/69, ne este greu să credem că primele manifestări ale etapei Cucuteni B2 puteau apare aproape concomitent, spre 3950/3900 î.d.Hr. (tab.1-2/70), cum ar arăta data de la Cucuteni-*Cetățuia* (Cornelia M. Mantu 1995, p.228). Pentru așezarea de la Mihoveni mai există, însă, o dată, Hd-14791 (Cornelia M. Mantu 1995, p.229), ce se încadrează în intervalul general amintit mai sus - 3750-3550 î.d.Hr., permițându-ne să o considerăm ca fiind mai aproape de adevăr. Ne limităm a menționa că se poate considera că etapa Cucuteni B1 și, implicit, faza B, puteau apare în jurul anilor 3800/3750 î.d.Hr., iar etapa B2 spre 3700/3650 î.d.Hr. În ceea ce privește sfârșitul culturii Cucuteni, o singură dată, de la Maidaneț (Cornelia M. Mantu 1995, p.229) – tab.1-2/66, ridică datarea spre 3350 î.d.Hr. Pe de altă parte, cele mai coborâte date pentru Horodiștea-Foltești/Gorodsk-Usatovo (Cornelia M. Mantu 1995, p.229; K.P. Wechler 1994, p.17-19) – tab.1-2/71-83, se plasează în intervalul 3500-2900 î.d.Hr., ceea ce nu poate contrazice fixarea dispariției manifestările pur cucuteniene în jurul anilor 3350 î.d.Hr.

Pentru o ușoară nuanțare vom lua în discuție datele ^{14}C și "importurile" cucuteniene din niveluri aparținând culturii Cernavoda, de care se leagă într-un fel sau altul și sfârșitul culturii Gumelnița, al cărui loc, alături de prima fază cucuteniană, într-o schemă cronologică, este destul de bine precizat. Sfârșitul culturii Gumelnița este, așadar, îndeobște pus în legătură cu ceea ce reprezintă fenomenul Cernavoda I. Deci începutul acesteia ar trebui să coincidă cu sfârșitul primei. Din păcate, singura dată de care dispunem pentru Cernavoda Ia, de la Hârșova (Ly-1487/OxA – J. Evin 1996) – tab.3-4/151, este foarte ridicată (intervalul punctelor de maximă probabilitate este 3500-3375 î.d.Hr.). Proba a fost prelevată din profilul magistral al *tell*-ului, dintr-o

locuință din primul nivel cernavodean (J. Evin 1996). Chiar dacă putem presupune că data ce marchează sfârșitul culturii Gumelnița la Hârșova (Ly-7193 – J. Evin 1996) – tab.3-4/56, nu ar marca ultimul nivel de locuire gumelnițeană a *tell*-ului, nu s-ar explica oricum existența unor date foarte coborâte pentru cultura Pevet apărută după extensia sudică a culturii Cernavoda I de-a lungul Dunării și Iantrei din fazele Ib și Ic. Toate acestea sunt anterioare datei pentru faza Ia de la Hârșova iar concluzia ce se impune nu poate fi decât că proba din această așezare a fost contaminată. În plus, nivelul Ia de la Hârșova este marcat de "importuri" Cucuteni A4 (P. Hașotti, D. Popovici 1994, p.41-42), etapă care, în nici un caz, nu putea evolua 8-900 ani, până spre 3400-3300 î.d.Hr., după cum am discutat mai sus. Așadar, fragmentele Cucuteni A4 de la Hârșova vin să confirme cele afirmate, că data ^{14}C pentru nivelul Cernavoda Ia de aici nu poate fi luată în considerare.

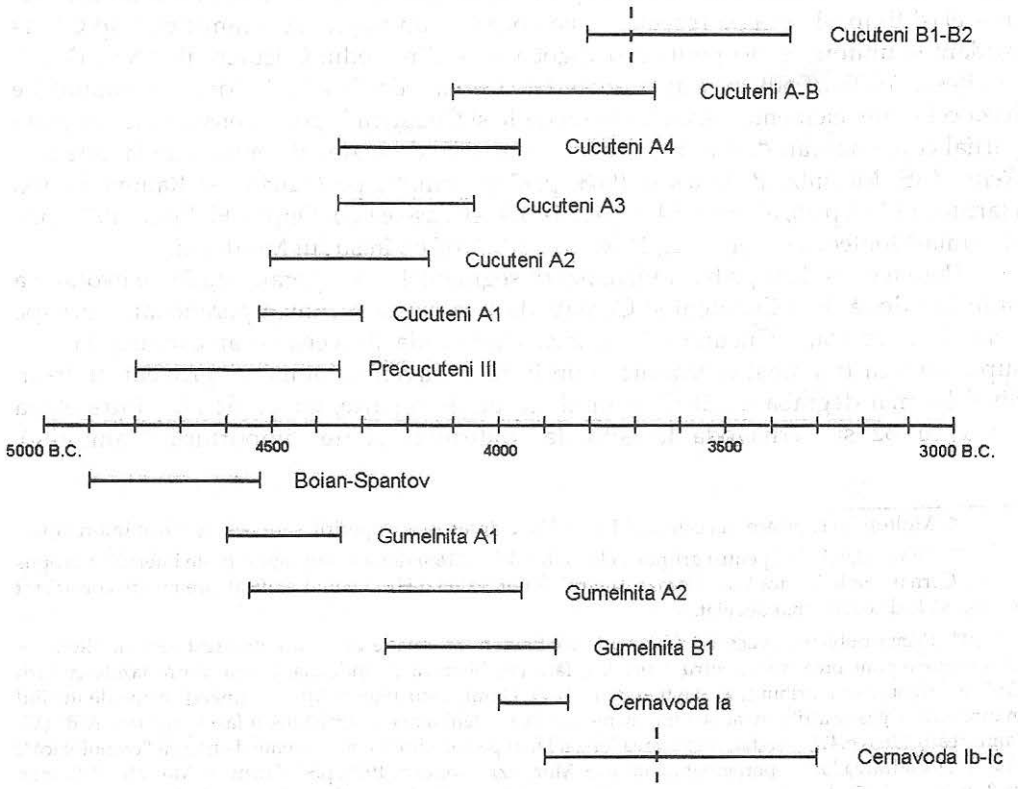

Fig.7. Reprezentarea grafică a intervalelor de evoluție propuse pentru ariile Precucuteni III/Cucuteni și Boian-Spanțov/Gumelnița/Cernavoda I.

După datele avute la dispoziție (V. Ilceva 1992, p.213, fig.3-4), ceramica de la Hotnița-Vodopada aparține fazei Cernavoda Ib, încadrând astfel nivelul cultural al celor șase probe ^{14}C recoltate de aici (Y. Bojadjiev 1995, p.173; J. Görsdorf, Y. Bojadjiev 1996, p.155) – tab.3-4/159-164, celelalte trei aparținând tot unui nivel Ib (J. Görsdorf, Y. Bojadjiev 1996, p.129). Astfel, faza Ia nu putea dura mai mult de 150 ani, aproximativ între 4000 și 3900/3850 î.d.Hr. Fazele Cernavoda Ib și Ic s-ar încadra între 3900/3850 și 3400/3300 î.d.Hr., dacă nu luăm în discuție cel puțin trei dintre datările din așezarea eponimă (tab.3-4/153-155), asupra cărora ne exprimăm îndoieli în ceea ce privește apartenența lor culturală sau integritatea probelor. Dacă nivelul Cernavoda I de la Hotnița este exclusiv Ib (așa cum pare să fie) atunci această fază s-ar data între 3900/3850 și 3650 î.d.Hr. iar Ic între 3650 și 3400/3300 î.d.Hr. Sfârșitul culturii Gumelnița este marcat, fără îndoială, de o perioadă de coabitare cu primele populații Cernavoda I, oricum s-ar fi prezentat ele. Se poate presupune că cel puțin în faza Cernavoda Ia așezările Gumelnița B1 din sudul Munteniei își continuă evoluția, o contemporaneitate a celor două manifestări neputând fi *a priori* eliminată. Cu alte cuvinte, într-o anumită perioadă de timp sfârșitul culturii Gumelnița, faza Cernavoda Ia, etapa Cucuteni A4 și începutul fazei Cucuteni A-B au putut fi contemporane (fig.7).

Din păcate, singurele materiale care argumentează contacte ulterioare directe între cele două arii culturale sunt târzii. O primă descoperire care se cade să o amintim este, în același timp, și cea mai recentă – este vorba de un fragment ceramic de "tip C" ars oxidant și uniform și acoperit cu o angobă albă, din mediu Cucuteni B1 (Ann Dodd-Opriţescu 1980, p.550), asociat cu materiale Cernavoda Ib și Ic, la Săveni-Ialomița*. Pe baza celorlalte elemente, fazele Cernavoda Ic și Cucuteni B pot fi considerate cel puțin parțial contemporane**. Avem în vedere asocierile de material ceramic de la Oltenița-*Renie I* (S. Morintz, B. Ionescu 1968, p.97 și urm.)***, pe Dunăre, și Râmnicelu (N. Harțuche 1980, p.56, 65, 80 și 84, fig.41/1-5), Pietroasele (V.I. Dupoi, Fl. Preda 1977, p.8) și Sărata-Monteoru (S. Morintz, P. Roman 1968, p.76), în sudul Moldovei.

Putem considera pe baza vizualizării segmentelor temporale (fig.7) de evoluție a ultimilor două faze Cucuteni și Cernavoda I că există o contemporaneitate aproape perfectă între etapa Cucuteni B1 și faza Cernavoda Ib (ceea ce ar conduce la presupunerea că fragmentul ceramic amintit de la Săveni-Ialomița ar proveni dintr-un nivel Ib, mai degrabă decât dintr-unul Ic), pe de o parte, iar pe de alta, între etapa Cucuteni B2 și Cernavoda Ic (situație confirmată și de "importurile" amintite).

---

* Mulțumim și pe această cale dlui Florin Vlad, autorul descoperirii, care ne-a furnizat informația.

** Dintre datele ^{14}C pentru grupul Celei (tab.3-4/165-168) două se suprapun peste intervalul propus pentru Cernavoda Ic iar două se situează în jurul anilor 3000 î.d.Hr. Nefiind edificatoare nu am considerat necesar să le discutăm mai detaliat.

*** Prima publicare a acestor fragmente conținea o informație care nu a mai fost reluată ulterior – "fragmentele sunt prea mici pentru a preciza, fără posibilitatea de îndoială, căreia dintre fazele culturii Cucuteni trebuie să-i atribuim aceste fragmente" (Vl. Dumitrescu 1968, p.40) dar "ținând seama de mediul în care au fost găsite atribuim aceste fragmente fazei Cucuteni B mai degrabă decât fazei Cucuteni A-B" (Vl. Dumitrescu 1968, p.41) - așadar, încadrarea lor s-a făcut pe baza unor considerente de natură "cronologică". Ulterior, încadrarea lor s-a perpetuat ca atare (S. Morintz, B. Ionescu 1968, p.97 ți urm.; S. Morintz, P. Roman 1968, p.55, fig.5/7) deși singurul argument la acea dată era faptul că "faza Cernavoda I este posterioară începutului fazei Gumelnița B1, care la rândul ei (...) este parțial contemporană cu faza Cucuteni A3". Intuiția de a încadra aceste fragmente ceramice în Cucuteni B este acum confirmată de faptul că faza Cucuteni A-B nu poate fi contemporană cu Cernavoda Ic (deși, de curând, s-a avansat, singular, ideea că fragmentele în discuție sunt de fapt Cucuteni A-B – Cornelia M. Mantu 1998b, p.69).

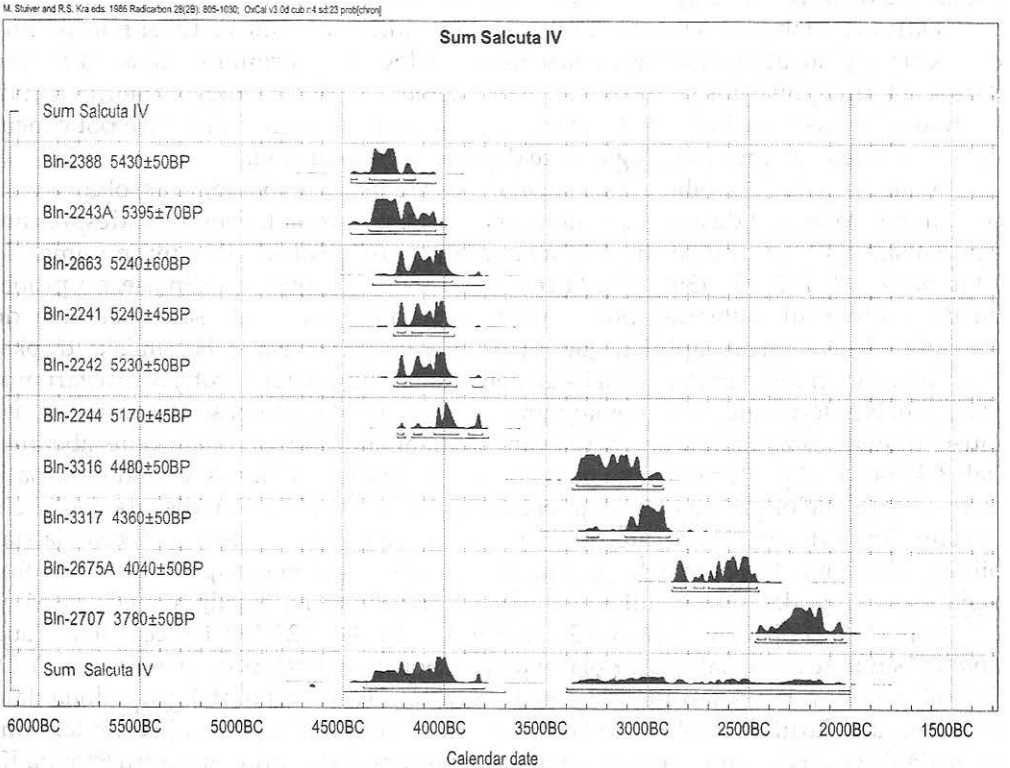

Fig.8. Suma probabilităților pentru Sălcuța IV.

Evident, faza Cucuteni A-B este și ea, la rândul ei, contemporană parțial cu primele două faze Cernavoda I, chiar dacă acest lucru nu este confirmat de "importuri".

În același context, al relațiilor cu populațiile de origine estică, revenim la legăturile cu Srednâi Stog II și celelalte culturi răsăritene. Ne rezumăm la a aminti numai cele câteva elemente Cucuteni A-B descoperite în necropola de la Nalcik și în așezările de la Agubekovo și Urupskaja Stanița (Marija Gimbutas 1965, p.486), tustrele aparținând orizontului *Kurgan III*, în care este încadrată și cultura Srednâi Stog II cu decor înurat. Aceleiași perioade și aparține și orizontul inferior al așezării Mihailovka II în care s-au descoperit o serie de fragmente ceramice Cucuteni A-B sau B timpurii (Marija Gimbutas 1965, p.483). Singura dată ^{14}C pe care o considerăm apropiată de realitate și care provine din nivelul IIIa (faza a doua) al așezării Srednâi Stog II (R.W. Ehrich 1992, p.396) indică anii 3675/3650 î.d.Hr., aflați în zona temporală a sfârșitului fazei Cucuteni A-B și al etapei Cucuteni B1 și a începutului etapei Cucuteni B2. În atari condiții, practic, nu ne este de nici un folos, nivelul în cauză putând fi contemporan, în același timp, cu toate cele trei manifestări cucuteniene. Apariția înurului în repertoriul decorurilor ceramicii de "tip C" la nivelul etapei A-B2 poate fi o confirmare a acestei datări. De remarcat faptul că înurul înfășurat și cel răsucit par să aibă o apariția cvasi-simultană în mediul cucutenian, deși primul apare singular în faza a doua a culturii Srednâi Stog II iar cel de-al doilea în faza a treia. Pe baza acestui fapt, putem presupune

că faza a doua Srednâi Stog II este *grosso modo* contemporană cu etapa Cucuteni A-B1, iar cea de-a treia cu etapa Cucuteni A-B2, supraviețuindu-i.

Dificil de stabilit exact sunt și relațiile cu manifestările din vestul și nordul ariei cucuteniene și locul acestora într-o schemă cronologică. În primul rând, acest fapt se datorează ambiguităților ce însoțesc uneori elementele de cronologie internă a civilizațiilor din aceste regiuni. Pe de altă parte, numărul redus de datări care pot concura la realizarea schemei cronologice este departe de a fi suficient.

Vom proceda la stabilirea unei baze de plecare pentru cronologia absolută a ceea ce se întâmplă la vest de ariile Cucuteni A-B/B și Cernavoda I. Datele ^{14}C despre care suntem siguri că au rezultat din prelucrarea unor probe Sălcuța IV sunt în număr de 10 (tab.3-4/127-132, 133-136). Alte 14 (tab.3-4/137-150), provenind din așezări probabil din sud-vestul* Bulgariei, poartă mențiunea "eneolitic final" sau "perioadă de tranziție". De remarcat faptul că Jagodina-*Jagodinska peștera* și Haramișka dupka, cele două locuiri din perioadele mai sus menționate, sunt, în fapt grote, nu așezări propriu-zise. Nu dorim aici să comentăm gradul de siguranță al unei stratigrafii realizate într-o peșteră, rezumându-ne să relevăm doar amănuntul că unele date aberante (tab.3-4/143, 150) pot fi consecința bulversării stratigrafiei carstice. Neavând informații asupra materialelor pe baza cărora a fost făcută încadrarea, nu vom discuta decât cele 10 date sigure (fig.8). Din păcate, acestea nu sunt de natură să concure decisiv la stabilirea unor limite temporale. În primul rând, se observă două grupe de date, absolut disjuncte, prima datând nivelul Sălcuța IV de la Teliș (Y.D. Bojadjiev 1995, p.184, J. Görsdorf, Y.D. Bojadjiev 1996, p.152 și urm.) – tab.4-6/127-132 iar cea de-a doua nivelele similare de la Galatin și Kolarovo (Y.D. Bojadjiev 1995, p.184, J. Görsdorf, Y.D. Bojadjiev 1996, p.153) – tab.4-6/133-136. În ceea ce privește cel dintâi grup, două date se plasează în jurul anilor 4300 î.d.Hr. iar patru în jurul anilor 4000 î.d.Hr., intervalul ce poate fi astfel construit suprapunându-se perfect peste cel propus pentru Sălcuța III și chiar intersectându-se cu cel Sălcuța II - 4350/4325-4000/3975 î.d.Hr. Cea de-a doua grupă ar plasa Sălcuța IV în perioada 3275/3250-2200 î.d.Hr. Deși putem fi de acord că aceste manifestări puteau începe în anumite zone încă din perioada când Sălcuța III nu dispăruse, în nici un caz nu credem că intervalul stabilit pe baza datelor de la Teliș este cel real. Pe de altă parte, nici celelalte patru date nu par a fi apropiate de realitate – probabil ele marchează alte nivele culturale sau sunt contaminate. Ca atare, nu avem, practic, nici o informație demnă de a fi luată în considerare pentru stabilirea intervalului temporal de evoluție pentru Sălcuța IV; cel mult, și putem presupune începuturile în jurul anilor 4000 î.d.Hr., ca manifestare imediat ulterioară culturii Sălcuța.

Situația este într-o oarecare măsură mai bună în cazul complexului Tiszapolgàr-Bodrogkeresztúr, aceasta mai cu seamă datorită seriei de 16 date de la Tiszapolgàr-*Basatanya*, aparținând a două faze Tiszapolgàr (14) – tab.5-6/6-18', și, generic, culturii Bodrogkeresztúr (2) – tab.5-6/26-27. Dacă analizăm numai seria în discuție, am fi obligați să eliminăm datele extreme – tab.5-6/16, 18'. Pe de altă parte, însă, data care se plasează în al doilea secol al mileniului V î.d.Hr. (tab.5-6/18') se poate integra în intervalul stabilit pe baza microseriei de la Tiszapolgàr-*Csöszhalom* – 4850/4825-4375/4350 î.d.Hr. Dacă datele de aici sunt conforme cu realitatea, atunci fazele stabilite

* Această probabilitate rezultă din faptul că cele două peșteri sunt poziționate geografic când în vestul Bulgariei (Y.D. Bojadjiev 1995, p.184 și urm.), când în sud (J. Görsdorf, Y.D. Bojadjiev 1996, p.153 și urm.).

pentru necropola de la *Basatanya* nu sunt culturale, ci desemnează o simplă evoluție a acesteia. Astfel, cultura Tiszapolgàr ar evolua, prin prisma necropolei de la *Basatanya* în perioada 4900-3650 î.d.Hr. Problema este a datelor ce fixează limita superioară a intervalului. Acestea nu numai că se plasează alături de cele două date din necropolă pentru cultura Bodrogkeresztúr, dar depășesc cu mult începuturile acesteia stabilite cu ajutorul celorlalte datări. Înclinăm să încadrăm cultura Tiszapolgàr numai în perioada 4900-4000/3950 î.d.Hr.* iar cultura Bodrogkeresztúr 4000/3950-3650/3625 î.d.Hr. Dacă avem în vedere materialele Sălcuța III de la Deva-*Ciangăi* și Gornești, așezări încadrate în faza de tranziție Tiszapolgàr-Bodrogkeresztúr, în fapt reprezentând prima fază a acestei din urmă culturi (S.A. Luca 1999, passim), pe de o parte, și data ^{14}C de la Decea Mureșului (S.A. Luca 1999, p.44) – tab.5-6/31, necropolă ce pare să conțină elemente ale aceleiași prime faze Bodrogkeresztúr (S.A. Luca 1999, p.44), pe de altă parte, s-ar impune o reconsiderare a intervalului în care se realizează trecerea de la cultura Tiszapolgàr la cultura Bodrogkeresztúr și locul exact al fazei Sălcuța III. Din păcate, nu avem date suficiente pentru a da o soluție problemei – dacă data de la Decea Mureșului** este reală atunci începuturile culturii Bodrogkeresztúr pot fi plasate în secolul III al mileniului 5 î.d.Hr.***. Până când nu vom dispune de mai multe date ^{14}C pentru toate culturile amintite în aceste rânduri și, mai cu seamă, până când cercetările arheologice propriu-zise nu vor oferi suficiente date, privind mai ales tipologia și cronologia de contact, va fi dificil să putem oferi o rezolvare definitivă.
Vom vedea la momentul potrivit în ce mod aceste propuneri se suprapun peste intervalele cucuteniene și peste stabilitele relații reciproce demonstrate de "importuri".

Altă arie culturală susceptibilă de a fi întreținut legături cu zona cucuteniană și astfel integrabilă discuției noastre este cea Lengyel. Nu intrăm aici în detalii ce nu își au rostul privind diversele împărțiri cronologice regionale ale acestui complex. Deși contemporane în foarte mare măsură, așa cum vom arăta mai jos, relațiile directe dintre cele două culturi, ilustrate prin "importuri", par să fie sesizabile numai de la nivelul fazei Cucuteni A-B. Deși sunt amintite o serie de descoperiri Lengyel în așezări Cucuteni A3 din Ucraina (Ecaterina V. Țvek 1996a, p.93 și urm.; eadem 1996b, p.124 și urm.), credem, chiar dacă acest lucru ar fi posibil datorită contemporaneității întrevăzute cu ajutorul datelor ^{14}C****, că asupra acestora pot plana o serie de îndoieli asupra a ceea ce privește strict încadrarea culturală. Evidențiindu-se materialele în discuție din aria est-tripoliană, se face apel, în aceleași paragrafe, când la încadrarea lor

* Această încadrare cronologică este confirmată și de materialele Tiszapolgàr din așezarea Sălcuța IIb-c de la Cuptoare-*Sfogea* (Ghe Lazarovici 1981).

** Oasele care au fost folosite în analiză (S.A. Luca 1999, p.44) par să indice un grad ridicat de siguranță al datării; aceasta nu înseamnă, însă, că plasarea necropolei la nivelul primei faze Bodrogkeresztúr este susținută de argumente nediscutabile – tipologia ceramicii indică o anumită similitudine între formele celor două manifestări culturale (S.A. Luca 1999, p.44), dar nu trebuie uitat că, cel puțin la 'nceput, formele Bodrogkeresztúr le continuă pe cele Tiszapolgàr.

*** Această poziționare cronologică ar putea fi susținută și de asocierea de materiale Lengyel III maghiar – Balaton-Lasinja timpuriu – Vinča D din așezarea Lengyel III de la Zalaszenbalász-*Pusztatetö* (Elena Báanffy 1995a, p.38 și urm., pl.29/121-122), știindu-se faptul că grupul Balaton-Lasinja este contemporan cu începuturile culturii Bodrogkeresztúr și Vinča D nu poate fi prelungită spre finalul mileniului 5 î.d.Hr. Asocieri de materiale Lengyel III și Vinča D există și în așezări vinciene din Croația, la Bapska Gradac și Vinkovci (J. Lichardus *et alli* 1985, p.81, 389).

**** Intervalul obținut pe baza celor șapte date ^{14}C pentru faza Lengyel III (maghiar)/IV (slovac) este cca.4650-4000 î. d.Hr. – tab.7-9/49-53, 56-57.

în cultura Lengyel, când sunt considerate ca provenind din "aria culturilor din zona dunăreană - Tisza" (Ecaterina V. Ţvek 1996a, p.93; eadem 1996b, p.124). Este probabil vorba de utilizarea conţinutului noţional al sintagmei Lengyel-Polgár (I.V. Manzura 1993, p.28), folosită deseori în trecut, dar şi în lucrări mai recente sau foarte recente, pentru a desemna manifestările culturale din ariile ocupate de culturile Tisza, Tiszapolgár şi Bodrogkeresztúr, pe de o parte, şi cultura Lengyel, cu numeroasele sale variante local-cronologice, pe de alta. Descrierea materialului străin sau a celui identic imitat din materie primă locală (Ecaterina V. Ţvek 1996a, p.93, 95; eadem 1996b, p.124) din aşezările Krasnostavka, Hreblia, Lişove şi Taraşcia indică o foarte probabilă proveniență din aria Tiszapolgár.

Pentru perioadele următoare ale manifestărilor Lengyel din Ungaria şi Slovacia nu există datări radiocarbon. Pe de altă parte, însă, s-au descoperit materiale presupuse Lengyel în aşezările Cucuteni A-B de la Veselyi Kut şi Skarovka (Ecaterina V. Ţvek 1980, p.179, fig.6/9; eadem 1996a, fig.5/5). În fapt, aceste materiale (printre care şi vase patrulatere, care sunt atestate şi în aşezări Lengyel) sunt, aşa cum se şi afirmă, deşi nu foarte explicit (Ecaterina V. Ţvek 1996a, p.95), Bodrogkeresztúr. Privitor la aceiaşi serie de descoperiri, apare o altă încadrare culturală - Tiszapolgár (Ecaterina V. Ţvek 1996b, p.124), pentru ca în acelaşi context să se indice şi "etapa timpurie Bodrogkeresztúr" (Ecaterina V. Ivek 1996b, p.124). Alături de aceste confuzii în legătură cu presupuse elemente Lengyel în aria est-tripoliană stau şi rândurile dedicate relaţiilor dintre aşezările de tip Skarovka şi Veselyi Kut, deci Cucuteni A-B, şi "calcoliticul din Volânia şi Podolia". Nu numai că sunt amestecate faze şi realităţi cronologice într-un tot dar sunt confundate manifestări culturale complet diferite – de exemplu, sunt echivalate cultural varianta regională târzie a culturii Lengyel, Jordanów (Jordansmühl), cu prima fază a culturii TRB din Polonia, Brzesc Kujawski. Chiar dacă acestea sunt parţial contemporane, după cum vom vedea mai jos, în nici un caz nu sunt analoage.

Singurele elemente sigure care pot stabili certitudini în ceea ce priveşte relaţii directe Lengyel – Cucuteni sunt fragmentele ceramice Cucuteni A-B descoperite în aşezările de tip Verbkovițe-Kostianeț (Lengyel târziu din Volânia, contemporan cu varianta Jordanów din Polonia) – Medzhibizh, Melen, Mogylivani şi Ostrov (Ecaterina V. Ţvek 1996b, p.126), şi, pe de altă parte, imitaţiile locale ale unor materiale Lengyel la Veselyi Kut (Ecaterina V. Ivek 1996a, p.97). De asemenea, pandantivul-ochelar descoperit într-o locuinţă din aceiaşi aşezare (Ecaterina V. Ţvek 1996a, p.97) şi obiceiul de înmormântare a oilor sub podeaua unor locuinţe (Ecaterina V. Ivek 1996a, p.97) sunt puse tot pe seama relaţiilor cu manifestările Lengyel.

Mult mai evidente sunt relaţiile dintre cultura Cucuteni, începând din faza A-B, pe de o parte, şi cultura Bodrogkeresztúr şi orizontul toartelor pastilate, pe de alta. Descoperirilor mai vechi de la Târgu Mureş de ceramică "cucuteniană" bicromă şi tricromă (deci A2) dintr-o aşezare Bodrogkeresztúr (N. Vlassa 1964, p.361) li s-au adus o serie de obiecţii, care, practic, le-au eliminat din discuţiile viitoare asupra problemelor de cronologie (Vl. Dumitrescu 1968, p.37 şi urm.). Îndoielile care planau asupra acestei asocieri de materiale se datorau descoperirii lor în lipsa unei "prezenţe de specialitate" (Vl. Dumitrescu 1968, p.38). Probabil, de fapt, elementul cronologic, sau, altfel spus, aparenta imposibilitate a existenţei unor "importuri" Cucuteni A2 în mediu Bodrogkeresztúr au determinat această poziţie. Nedorind să reluăm întreaga discuţie, menţionăm că, pe de o parte, cucutenianul de clasică factură ariuşdeană a putut să

supraviețuiască manifestărilor analoage de la est de Carpați, iar pe de alta, că, așa cum am amintit în câteva rânduri anterior, începuturile culturii Bodrogkeresztúr par a fi mai timpurii decât lasă să se întrevadă datările radiocarbon - faptul că prima fază a acestei culturi, cea de tranziție de la cultura Tiszapolgàr, nu beneficiază de date ^{14}C poate fi în acest sens un argument. Nu putem însă, deocamdată, să acordăm un credit deosebit descoperirilor singulare de la Târgu Mureș, deși la Mugeni există o asociere Cucuteni A2 cu o ceramică de factură (generic) Tisza (N. Vlassa 1961, passim; Vl. Dumitrescu 1968, p.44), care nu este exclus să aparțină aceleiași faze timpurii Bodrogkeresztúr.

Primele asocieri "sigure", în aceiași regiune intracarpatică, sunt cele de la Mugeni și Reci. Ambiguitatea încadrării materialelor este însă și aici prezentă. Prima publicare, de exemplu, a descoperirilor de la Reci indicau o asociere de materiale Tiszapolgàr, Bodrogkeresztúr și Cucuteni A-B și B (Z. Szekely 1964, p.122 și urm.). Ulterior, s-a considerat că singurele materiale clar încadrabile cultural sunt cele Cucuteni A-B, fază căreia și și aparține așezarea, și Tiszapolgàr (Vl. Dumitrescu 1968, p.44) sau chiar Bodrogkeresztúr timpuriu (Vl. Dumitrescu 1968, p.44) pentru ca în final acestea din urmă să fie considerate ca aparținând perioadei de formare a culturii Bodrogkeresztúr (P. Roman 1971, p.64; idem 1978, p.220; Vl. Dumitrescu 1981, p.26). O situație similară există în cazul așezării de la Mugeni, unde, alături de ceramică Cucuteni A-B și B, apare, după un text destul de confuz, cel mai probabil un Bodrogkeresztúr timpuriu (G. Ferenczi, St. Ferenczi 1970, p.104 și urm.). În același context trebuie să amintim și materialele de factură Bodrogkeresztúr din nivelele A-B și B de la Căsăria-*Dealul Mătăhuia* (Ghe Dumitroaia *et alli* 1999).

De asemenea, puse pe seama "schimburilor" sau a influențelor culturii Bodrogkeresztúr sunt vasele cu patru muchii și cu buza în patru lobi (uneori zoomorfi) descoperite la Traian-*Dealul Fântânilor*, Calu - Piatra Șoimului (Vl. Dumitrescu 1974, fig.140) și Reci (Z. Szekely 1964, p.125, fig.4/4, 2/8), considerate a aparține celei de-a doua jumătăți a culturii Bodrogkeresztúr (S.A. Luca 1999, p.47), așadar din prima fază a acesteia. Numeroase în aria Bodrogkeresztúr, acestea apar de timpuriu și în cadrul manifestărilor Sălcuța IV, în al căror patrimoniu cultural se tinde să fie și integrate (P. Roman 1971, p.112). Cert este faptul că acest tip de vas, alături de cele patrulatere, apare spre sfârșitul perioadei timpurii Bodrogkeresztúr (G.R. Kató 1998, p.13; S.A. Luca 1999, p.43 și urm.), în stațiuni ale acestei culturi sau în așezări cucuteniene. Chiar dacă aceste tipuri ar fi apărut în cadrul Sălcuței IV, ele au pătruns în aria cucuteniană tot prin intermediul sau în urma relațiilor cu cultura Bodrogkeresztúr. Materialul Sălcuța IV din aria cucuteniană se reduce la o singură strachină, descoperită la Traian-*Dealul Fântânilor* (Hortensia Dumitrescu 1954, p.43), singularitatea acesteia fiind în totală contradicție cu marea cantitate de elemente Bodrogkeresztúr din aceiași așezare. Și cunoscutul pandantiv din aur de la Traian se integrează în cadrul relațiilor cu aceasta.

În același context, o categorie aparte, integrată eneoliticului din bazinul Dunării mijlocii, o reprezintă toartele pastilate. Descoperite în număr mai mare la Traian-*Dealul Fântânilor* (Hortensia Dumitrescu 1959, p.197, fig.7/2 și 8; Vl. Dumitrescu 1976, p.357; idem 1981, p.24 și urm., fig.1), în asociere cu material Cucuteni A-B2, sau mai mic la Ariușd* (Eugenia Zaharia 1973, p.31), în asociere cu ceramică Cucuteni A-B și B,

* Nivelul în care au fost descoperite aceste toarte pastilate de la Ariușd este ultimul cucutenian al așezării, considerat sincron cu Sălcuța IV, "nivelul Băile Herculane C2a" (A. László 1993, p.65).

la Poduri-*Dealul Ghindaru* (D. Monah *et alli* 1982, p.10; Șt. Cucoș 1999, p.149 - nota 586, fig.12/4 și 59/3) și Văleni (Jt. Cucoș 1981, p.49, fig.17/4 și 19/3; idem 1987, p.14; idem 1999, p.149), în niveluri Cucuteni B1.

Evoluția relațiilor culturii Cucuteni cu Bodrogkeresztúr și cu orizontul toartelor pastilate cunoaște așadar două etape. Prima este plasată la nivelul corespunzător fazei timpurii Bodrogkeresztúr și este marcată de descoperirile, deși puse sub semnul îndoielii, de la Târgu Mureș și Mugeni (asociere cu ceramică Cucuteni A2), dar mai ales de asocierile cu material Cucuteni A-B de la Reci, Mugeni și Cășăria-*Dealul Mătăhuia*. Aceasta nu presupune decât că, în principiu, prima fază a culturii Bodrogkeresztúr a putut fi contemporană cu un segment crono-cultural al evoluției culturii Cucuteni ale cărui limite se plasează la nivelul etapei A2 și, respectiv, al fazei A-B (probabil A-B1). Cea de-a doua etapă a acestor relații este marcată de descoperirile de toarte pastilate, vase cu patru muchii și buza în patru lobi, ca și de pandantivul din aur, mai sus amintite, care nu sunt mai timpurii de etapa Cucuteni A-B2 (Traian-*Dealul Fântânilor*). Nu știm dacă faptul că aceste tipuri de materiale arheologice nu au fost descoperite în așezări Cucuteni B2 reprezintă doar o carență a cercetării sau reflectă o realitate - avem certitudinea că totuși cultura Bodrogkeresztúr nu și-a încetat existența înaintea anilor 3600-3400 î.d.Hr. Faptul că există "importuri" și influențe Bodrogkeresztúr în grupul Lengyel târziu Zčotniki-Wyciaze (J. Lichardus *et alli* 1985, p.421 și urm.) care este datat 3600-3400 î.d.Hr. (R.W. Ehrich 1992, p.365) nu face decât să confirme acest lucru. Dacă lipsa amintită din nivelurile Cucuteni B2 este reală, este greu să o explicăm. Întreruperea relațiilor poate fi una din consecințele schimbărilor ce se petrec la sfârșitul eneoliticului în întrega zonă central și sud-est europeană.

Un ultim aspect pe care dorim să-l amintim este cel implicat de ceea ce l-a constituit fenomenul cultural al paharelor în formă de pâlnie*, prin prisma presupuselor relații cu cultura Cucuteni. Datele ^{14}C pentru TRB-ul polonez indică intervalul aproximativ 3900-3000 î.d.Hr. - tab.5-6/33-48 (R.W. Ehrich 1992, p.367; S. Milisauskas 1993, p.457), deci, în principiu, este sincron *grosso modo* cu fazele Cucuteni A-B și B, supraviețuindu-le în plină perioadă Gorodsk-Usatovo**. Deși sunt amintite o serie de elemente TRB în așezări Cucuteni A din Ucraina, primele materiale care pot fi puse pe seama unei influențe TRB apar în așezarea Cucuteni A-B de la Traian-*Dealul Fântânilor* (Hortensia Dumitrescu*** 1952, pl.VIII/6; eadem 1954, p.43; eadem 1955, p.919). Față de faza anterioară, în Cucuteni B există numeroase așezări, mai cu seamă din zona de con-

---

* În continuare TRB, inițialele împământenite ale denumirii germane a culturii - *Trichterbecher*. Nu vom face aici diferențierea între ceea ce înseamnă TRB-ul propriu-zis și componenta TRB a culturii Z^{a}ota, care oricum nu poate fi decelată în descoperiri.

** În așezări TRB din Polonia și Volânia ucraineană - Gródek Nadbuzny (ale cărei începuturi se plasează după 3300 î.d.Hr. - J. Ścibior 1993, p.526), Lečnica, Bučanka, Husynne, Strzjów, Werbkowice, Zimno, Romoš, Lvov-*Vinniki*, Tadani, Mali Gribovici și Kamieri Šukawski au fost descoperite numeroase fragmente ceramice Gorodsk (Tripolie CII) - J. Ścibior 1993, p.523-524; J. Lichardus *et alli* 1985, p.61). De asemenea, într-o serie de așezări Tripolie CII - Kostjanei-*Listvenščina* și Listvin-*Ostruj Gorm*, s-au descoperit materiale TRB (J. Ścibior 1993, p.523) iar în altele - Holi3iv, Šozy, Listvin-*Ostruj Gorm*, s-au descoperit modele din lut ale unor topoare-ciocan specifice culturii TRB (J. Ścibior 1993, p.524).

*** Materialele descoperite și publicate de la Traian-*Dealul Fântânilor* din campaniile interbelice și din primele campanii postbelice nu au fost atribuite TRB-ului - Vl. Dumitrescu 1945, p.42, fig.19/5a-c; Hortensia Dumitrescu 1952, pl.VIII/6; eadem 1954, p.43, fig.4 ți 9/1-2. Ulterior (Hortensia Dumitrescu 1955, p.919) toate acestea au fost integrate în discuția privind descoperirile postbelice de esență TRB.

tact, în care s-au descoperit materiale TRB - Horodnița, Bilce Zlote, Koșilovți, Șipeniț, Jaroslavici și Raj Mlymv (H. Dumitrescu 1955, p.918; J. Ščibior 1993, p.524).

Din păcate, nici datările TRB nu permit (și cu atât mai puțin materialele TRB din așezările cucuteniene) realizarea unor sincronisme detaliate - cel mult, putem spune că o parte a fazei Cucuteni A-B și faza B a aceleiași culturi sunt contemporane cu o mare parte din TRB-ul polonez.

***

Nu am avut expres în vedere o serie întreagă de elemente care atestă - dar nu fundamentează - sincronisme. Am amintit mai sus câteva dintre ele și am considerat că nu este absolut necesar să detaliem chestiuni evidente. Una dintre acestea, de exemplu*, este valoarea cronologică a topoarelor-târnăcop. Acestea confirmă mai vechiul sincronism amintit între fazele Cucuteni A-B și B, pe de o parte, și cultura Bodrogkeresztúr, pe de alta. În plus, lipsa acestor topoare din așezările timpurii Bodrogkeresztúr este sincronă cu lipsa acestora din așezările cucuteniene din faza A - un alt argument, indirect, al necesității ridicării datării pentru începuturile culturii Bodrogkeresztúr.

***

Vom încheia aceste scurte rânduri dedicate unei probleme extrem de complexe prin referiri la posibilitățile de corelare ale spațiului eneolitic românesc la realitățile micro-asiatice, mai cu seamă, troiene. Nu vom relua detalii legate de originea unor piese descoperite**, de exemplu, în așezări cucuteniene sau gumelnițene, deseori puse în legătură cu Bronzul timpuriu egeo-anatolian, ci, ca singure elemente demne de amintit, vom aminti exclusiv mai vechile sau mai noile date ^{14}C din Asia Mică.

Din cele 40 de date ^{14}C cunoscute pentru primul nivel "troian" de la Beșiktepe și din așezarea eponimă (H. Parzinger 1993, passim; S.W. Manning 1995, p.177-178) care nu par a fi contaminate, nu este nici una care să atingă limita superioară a perioadei de evoluție a culturii Gumelnița – 3950/3900 B.C. Dimpotrivă, cele mai multe dintre ele dar și majoritatea celor ce provin din niveluri egeene contemporane (S.W. Manning 1995, p.177) indică perioada 3400-2700 B.C. Mai mult, dacă nivelul I de la Troia este parțial sincron cu faza albastră de la Poliochni (H. Parzinger 1993, bei 5; S.W. Manning 1995, p.44) iar primele elemente considerate "troiene" apar în zona balcano-dunăreană abia după sau cel mult la sfârșitul culturii Cernavoda Ic, adică cel mai devreme în jurul anilor 3500-3400 B.C., situația se clarifică. Deși un sincronism, bazat pe considerente general cronologice, este stipulat între Poliochni albastru și faza Boian-Spanțov (L. Bernabo-Brea 196, p.695) nimic nu indică acest lucru.

***

Nu am dorit în cadrul acestor considerații decât să realizăm o scurtă trecere în revistă a principalelor date de care dispunem la ora actuală în legătură cu vasta problematică a cronologiei eneoliticului românesc. Neavând pretenția să impunem axiome, credem totuși că ipotezele noastre de lucru pot contribui la constituirea unei veridice schițe crono-istorice a perioadei în discuție.

---

* Evident, **obsidiana** descoperită în niveluri Cucuteni A, la Poduri-*Dealul Ghindaru* (D. Monah *et alli* 1982, p.20), Miropolie și Taratcia (Elena V. Țvek 1996a, p.93) demonstrează existența unor relații dintre comunități cucuteniene și spațiul carpatic maghiar, dar nu poate stabili relații de contemporaneitate. Pumnalele din cupru care apar la un nivel cronologic sincron cu faza Cucuteni B (M. Mainberger 1998, 213-238) nu pot, prin prezență, decât să confirme sincronisme pe alte baze stabilite.

** ***** Idolii *en violon* sau acele cu dublă volută, mai cu seamă.

Bibliografie.

M.J. Aitken 1987: Aitken, M.J. *Luminescence dating: a guide for non-specialists*, în *Arch* 29, 1, 1987, p.147-157.

Elena Bánffy 1995a: Bánffy, Elena *Neolithic and copper age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalázs-Pusztatetö, Hahót-Szartóri I-II)*, în vol. *Archaeology and settlement history in the Hahót Basin, south-west Hungary, Antaeus* 22, Budapesta, 1995, p.35-50.

Elena Bánffy 1995b: Bánffy, Elena *Early chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs-Szölöhegyi Mezö*, în vol. *Archaeology and settlement history in the Hahót Basin, south-west Hungary, Antaeus* 22, Budapesta, 1995, p.71-107.

Elena Bánffy 1995c: Bánffy, Elena *South-west Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the early and middle chalcolithic*, în vol. *Archaeology and settlement history in the Hahót Basin, south-west Hungary, Antaeus* 22, Budapesta, 1995, p.157-196.

H.A. Bankoff, F.A. Winter 1990: Bankoff, H.A., Winter, F.A. *The Later Aeneolithic in Southeastern Europe*, în *AJA* 94, 2, 1990, p.175-191.

L. Bartosiewicz 1995: Bartosiewicz, L. *Archeozoological studies from the Hahót Basin, SW Hungary*, în vol. *Archaeology and settlement history in the Hahót Basin, south-west Hungary, Antaeus* 22, Budapesta, 1995, p.307-367.

C. Bem 1997: Bem, C. *Elemente de cronologie radiocarbon. Ariile culturale Boian - Gumelnița - Cernavoda I și Precucuteni - Cucuteni/Tripolie*, comunicare susținută la Sesiunea Științifică a MJI, Slobozia, noe. 1997 (în curs de apariție).

C. Bem 2000: Bem, C. *Magda Mantu, Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături (Note de lectură)*, în *BMTA* 5-6, 1999-2000, sub tipar.

D. Berciu 1961a: Berciu, D. *Chronologie relative du Néolithique du Bas Danube, à la lumière des nouvelles fouilles faites en Roumanie*, în vol. *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, p.101-124.

D. Berciu 1961b: Berciu, D. *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961.

S.N. Bibikov, V.G. Zbenovici 1985: Bibikov, S.N., Zbenovici, V.G. *Ranîi etap tripolskoi kultur*, în *AU* I, 1985, p.193-206.

Y.D. Bojadjiev 1995: Bojadjiev, Y.D. *Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria*, în vol. *Prehistoric Bulgaria, MWA* 22, 1995, p.149-191.

M. Bondár 1995: Bondár, M. *The settlement of the Lengyel culture at Zalaszentbalázs*, în vol. *Archaeology and settlement history in the Hahót Basin, south-west Hungary, Antaeus* 22, Budapesta, 1995, p.51-70.

Ecaterina K. Cernîș 1970: Cernîș, Ecaterina K. *Așezarea tripoliană - Lacul Soroca*, în *KS* 123, 1970, p.79-88.

Ecaterina K. Cernîș 1981: Cernîș, Ecaterina K. *Formirovanie Tripolsko-Kukutenskoi kulturnoi ob'tosti*, în *SP* 5-6, 1981, p.5-47.

Ecaterina K. Cernîș 1982: Cernîș, Ecaterina K. *Puti rasselenija Tripolsko-Kukutenskih obștin v IV-III tis. do n. z.*, în *TPSP* 3, 1982, p.19-22.

P.A. Clark, R.H. Templer 1988: Clark, P.A., Templer, R.H. *Thermoluminescence dating of materials which exhibit anomalous fading*, în *Arch* 30, 1, 1988, p.19-36.

S. Čohadjiev 1986: Čohadjiev, S. *Frühäneolithische Keramik aus der prähistorischen Siedlung bei Slatino, Bezirk Kjustendil*, în *SP* 8, 1986, p.185-202.

Gh. Coman, Ruxandra Alaiba 1980: Coman, Gh., Alaiba, Ruxandra *Săpăturile arheologice de la Gura Idrici – Vaslui*, în *M.C.A.* 14, 1980, p.450-454.

E. Comșa 1973: Comșa, E. *Câteva date despre așezarea de tip Ariușd de la Feldioara*, în *Studii și Comunicări*, Sfântu Gheorghe, 1973, p.45-56.

E. Comșa 1983: Comșa, E. *Câteva probleme referitoare la metalurgia aramei în timpul neoliticului târziu din România*, în *MN* 7, 1983, p.17-30.

E. Comșa 1987: Comșa, E. *Les relations entre les cultures Cucuteni et Gumelnița*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, *BAI* I, 1987, p.81-87.

Șt. Cucoș1981: Cucoș, Șt. *Săpăturile de la Văleni – Piatra Neamț (1974-1975)*, în *MemAnt* 6-8, 1974-1976 (1981), p.37-56.

Șt. Cucoș1987: Cucoș, Șt. *Cronologia eneoliticului final din zona subcarpatică a Moldovei*, în *Carpica* 18-19 (1986-1987), 1987, p.13-20.

Șt. Cucoș1999: Cucoș, Șt. *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, *BMA* VI, Piatra Neamț, 1999.

V.N. Danilenko 1974: Danilenko, V.N. Eneolit Ucrainși, Kiev, 1974.

H. Dehling, J. van der Plicht 1993: Dehling, H., Plicht, J. van der *CAL – Gröningen calibration program*, în *Radiocarbon* 35, 1, 1993, p.239-244.

V.A. Dergacev 1998: Dergacev, V.A. *Kărbunskii klad*, Chișinău, 1998.

P.M. Dolukhanov 1983: Dolukhanov, P.M. *The Neolithic of S.W. Asia and of the S.E. Europe as seen through the radiocarbon chronology*, în *Pact* 8 (*14C and Archaeology*), 1981 (1983), p.469-490.

I.T. Dragomir 1980: Dragomir, I.T. *Săpăturile arheologice în așezarea eneolitică de la Puricani. Județul Galați*, în *M.C.A.* 14, 1980, p.107-120.

Fl. Drașovean 1994: Drașovean, Fl. *Cultura Petrești în Banat*, în *SIB* 16, 1994, p.1-28.

Hortensia Dumitrescu 1954: Dumitrescu, Hortensia *Șantierul Traian*, în *SCIV* 3, 1952, p.121-140.

Hortensia Dumitrescu

1954: Dumitrescu, Hortensia *Șantierul arheologic Traian (r. Buhuși, reg. Bacău)*, în *SCIV* 5, 1-2, 1954, p.35-64.
Hortensia Dumitrescu
1955: Dumitrescu, Hortensia *Afinități între cultura Trichterbecher și cultura Cucuteni-Tripolie*, în *SCIV* 6, 3-4, 1955, p.913-923.
Hortensia Dumitrescu
1957: Dumitrescu, Hortensia *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, în *SCIV* 8, 1-4, 1957, p.53-73.
Hortensia Dumitrescu
1959: Dumitrescu, Hortensia *Șantierul arheologic Traian (r. Buhuși, reg. Bacău)*, în *MCA* 5, 1959, p.189-201.
Hortensia Dumitrescu
1961: Dumitrescu, Hortensia *Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants*, în *Dacia N.S.* 5, 1961, p.69-94.
Hortensia Dumitrescu
1976: Dumitrescu, Hortensia *Două vase de o formă deosebită descoperite în așezarea de la Traian-Dealul Viei*, în *MemAnt* 4-5 (1972-1973), 1976, p.47-54.
Vl. Dumitrescu 1927: Dumitrescu, Vl. *La cronologia della ceramica dipinta dell'Europe orientale*, în *ED* 4, 1926-1927, p.257-308.
Vl. Dumitrescu 1934: Dumitrescu, Vl. *Notes sur Cucuteni*, în *Istros* 1, 1934, p.19-36.
Vl. Dumitrescu 1945: Dumitrescu, Vl. *La station préhistorique de Traian. Fouilles de 1936, 1938 et 1940*, în *Dacia* 9-10 (1941-1944), 1945, p.11-114.
Vl. Dumitrescu 1957: Dumitrescu, Vl. *Le dépôt d'objets de parure de Hăbășești et le problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes pontiques*, în *Dacia (N.S.)* 1, 1957, p.73-96.
Vl. Dumitrescu 1958: Dumitrescu, Vl. *Les fouilles de Hăbășești et quelques-uns des problèmes de la civilisation de Cucuteni-Tripolje*, în *Parch* 49, 1958, p.265-296.
Vl. Dumitrescu 1958b: Dumitrescu, Vl. *Observations sur certaines problémes du néolithique de l'Europe sud-orientale*, în *Dacia (N.S)* 2, 1958, p.35-58.
Vl. Dumitrescu 1960: Dumitrescu, Vl. *Peut-on admettre – du point de vue chronologique – une participation des tribus de la civilisation à céramique peinte ouest-Tranylvanie à la "migration Dimini"?*, în *Swiatowit* 23, 1960, p.189-200.
Vl. Dumitrescu 1963a: Dumitrescu, Vl. *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie (I)*, în *SCIV* 14, 2, 1963, p.57-78.
Vl. Dumitrescu 1963b: Dumitrescu, Vl. *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie (II)*, în *SCIV* 14, 2, 1963, p.
Vl. Dumitrescu 1963c: Dumitrescu, Vl. *The date of earliest western expansion of the kurgan tribes*, în *Dacia N.S.* 7, 1963, p.495-500.
Vl. Dumitrescu 1964a: Dumitrescu, Vl. *Faze tipologice și realități stratigrafice*, în *SCIV* 15, 1, 1964, p.45-52.

Vl. Dumitrescu 1964b: Dumitrescu, Vl. *Considerations et donneés nouvelles sur le probléme du synchronisme des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița*, în *Dacia N.S.* 8, 1964, p.53-66.

Vl. Dumitrescu 1966: Dumitrescu, Vl. *New discoveries at Gumelnitza*, în *Antiquity* 19, 3, 1966, p.

Vl. Dumitrescu 1968: Dumitrescu, Vl. *Considerații cu privire la poziția cronologică a culturii Cucuteni în raport cu culturile vecine*, în *Apulum* 7/1, 1968, p.35-51.

Vl. Dumitrescu 1969: Dumitrescu, Vl. *Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni-Kultur im Verhältnis zu den Nachbarkulturen*, în *SI* 17, 1969, p.87-103.

Vl. Dumitrescu 1970a: Dumitrescu, Vl. *Quelques aspects des synchronismes entre les cultures néo-énéolithique et de la période de transition vers l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale d'une part, et le monde égéo-anatolien, d'autre part, Corapport*, în *Actes II*, 1970.

Vl. Dumitrescu 1970b: Dumitrescu, Vl. *The Chronological Relation between the Cultures of the Eneolithic Lower Danube and Anatolia and the Near East*, în *AJA* 74, 1970, p.43-50.

Vl. Dumitrescu 1972: Dumitrescu, Vl. *Încă o dată C 14 pentru cultura Cucuteni*, în *Carpica* 4, 1972, p.79-81.

Vl. Dumitrescu 1974a: Dumitrescu, Vl. *Cronologia absolută a eneoliticului românesc în lumina datelor C14*, în *Apulum* 12, 1974, p.23-39.

Vl. Dumitrescu 1974b: Dumitrescu, Vl. *La cronologia dell'eneolitico Romeno alla luce degli esami C14*, în *PA* 10, 1974, p.96-105.

Vl. Dumitrescu 1976: Dumitrescu, Vl. *Probleme privind sincronismele unor culturi eneolitice*, în *SCIVA* 27, 3, 1976, p.355-362.

Vl. Dumitrescu 1981a: Dumitrescu, Vl. *Însemnări în legătură cu unele sincronisme*, în *MemAnt* 6-8, 1974-1976 (1981), p.23-36.

Vl. Dumitrescu 1981b: Dumitrescu, Vl. *Quelques remarques à propos de la "première vague" des tribus des steppes nord-pontiques à l'ouest du Prut*, în *RRH* 20, 4, p.589-597.

Vl. Dumitrescu 1986: Dumitrescu, Vl. *Stratigrafia așezării-tell de pe Ostrovelul de la Căscioarele*, în *CCDJ* 2, 1986, p.75-81.

Vl. Dumitrescu 1988: Dumitrescu, Vl. *Quelques remarques à propos de la datation des cultures énéolithiques du Bas-Danube et des Balkans*, în *Dacia (N.S.)* 32, 1988, p.141-143.

V.I. Dupoi, Fl. Preda 1977: Dupoi, V.I., Preda, Fl. *Câteva aspecte preliminare ale cercetărilor de la "Gruiul Dării" – comuna Pietroasele, județul Buzău*, în *AUB* 26, 1977, p.5-12.

Anna Dzieduszycka Machnikowa 1982: Dzieduszycka Machnikowa, Anna *Aus den Forschungen über die Wirtschaft der Endphase der Polgár –Kultur in Kleinpolen*, în *TPP* 3, 1982, p.292-300.

I. Ecsedy 1982: Ecsedy, I. *Some steppic and aegean components of the early bronze age in south-east Europe*, în *TPP* 3, 1982, p.119-131.

R.W. Ehrich 1992: Ehrich, R.W. *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago and London, 1992.

J. Evin 1981: Evin, J. *Fiabilité du ^{14}C au Proche-Orient*, în vol. *Préhistoire du Levant. Chronologie et organisation de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire*, Paris, 1981, p.133-143.

J. Evin 1983: Evin, J. *Implication pour l'archéologie de la durée réelle des millenaires ^{14}C*, în *RAS* 1983, p.55-61.

J. Evin 1996: Evin, J. *Réflexion sur les datations radiocarbone obtenues entre le V-ème et le III-ème millenaire av. J.C. en Europe de l'est: apport de la calibration des dates par la dendrochronologie*, comunicare susținută la al II-lea Colocviu Internațional *Bazinul Dunării de Jos în mileniile V-III î.e.n.*, București, noe 1996.

G. Ferenczi, St. Ferenczi 1970: Ferenczi, G., Ferenczi, St. *Săpături arheologice la Mugeni în 1960 și 1961*, în *SCMI*, vol. I, 1964, p.97-116.

M. Fontugne *et alii* 1990: Fontugne, M., Fortin, P., Evin, J. *La correction dendrochronologique des âges ^{14}C par l'emploi de l'informatique, 15e Colloque interrégional sur le néolithique*, Paris, 1990, p.11-14.

S. Forenbaher 1993: Forenbaher, S., *Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central Europe Early Bronze Age*, în *Antiquity* 67, 1993.

M. Garașanin 1981: Garașanin, M. *Considérations sur les rapports du sud-est européen et de l'Anatolie aux époques néolithique et énéolithique*, în *AI* 20-21, 1980-1981, p.7-11.

Petra Georgieva 1988: Georgieva, Petra *Die prähistorische Siedlung in der Gegend Ñukata beim Dorf Galatin bei Vraca (Bulgarien)*, în *SP* 9, 1988, p.111-146.

Marija Gimbutas 1965: Gimbutas, Marija *The Relative Chronology of Neolithic and Chalcolitic Cultures in Eastern Europe North of the Balkan Peninsula and the Black Sea*, în vol. *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago, 1965, p.459-502.

Marija Gimbutas 1973: Gimbutas, Marija *Old Europe c. 7000 – 3500 B.C.: The Earliest European Civilization Before the Infiltration of the Indo-European Peoples*, în *JIS* I, 1, 1973, p.1-20.

Marija Gimbutas 1991: Gimbutas, Marija *The Civilization of the Godess*, San Francisco, 1991

V. Giurgiu 1979: Giurgiu, V. *Dendrometrie și anxologie forestieră*, București, 1979.

J. von Görsdorf, J. Bojadjiev 1996: Görsdorf, J. von, Bojadjiev, J. *Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner ^{14}C-Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplätzen*, în *EA* 2, 1996, p.105-172.

V. Haheu, S. Kurce(i)atov 1993: Haheu, V., Kurce(i)atov, S. *Cimitirul plan eneolitic de lângă*

satul Giurgiulești (considerente preliminare), în *RA*. Chișinău 1, 1993, p.101-114.

N. Harțuche 1959: Harțuche, N. *Săpăturile arheologice de la Brăilița (r. Brăila, reg. Galați)*, în *Materiale* 5, 1959, p.221-230.

N. Harțuche 1980: Harțuche, N. *Complexul cultural Cernavoda I de la Râmnicelu – județul Brăila*, în *Istros* 1, 1980, p.33-91.

N. Harțuche, F. Anastasiu 1968: Harțuche, N., Anastasiu, F. Brăilița. *Așezări și cimitire omenești datând din epoca neolitică până în pragul orânduirii feudale*, Brăila, 1968.

N. Harțuche, F. Anastasiu 1976: Harțuche, N., Anastasiu, F. *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeuluiu Brăilei*, Galați, 1976.

N. Harțuche, I.T. Dragomir 1957: N. Harțuche, Dragomir, I.T. *Săpăturile arheologice de la Brăilița (reg. Galați, r. Brăila)*, în *Materiale* 3, 1957, p.129-147.

P. Hașotti 1997: Hașotti, P. *Epoca neolitică în Dobrogea*, *BM* I, Constanța 1997.

V. Ilceva 1992: Ilceva, V. *Neue Metallfunde aus der prähistorischen Siedlung Hotnica-Vodopada*, în *SP* 8, 1992, p.211-217.

G.R.Kató 1998: Kató, G.R. *The Vessel from Szelevény-Vadas*, în *CAH* 1998, p.5-19.

J. Klein *et alli* 1983: Klein, J., Lermann, J.C., Damon, P.E., Ralph, E.K. *"Calibration" des dates "radiocarbon"*, în *RA(S)* 1983, p.3-46.

Z. Krzak 1976: Krzak, Z. *The Zšota Culture*, Wrocšaw-Warszawa-Kraków-Gdansk, 1976.

L. Langouet, P.R. Giot 1992: Langouet, L., Giot, P.R. *La datation du passe. La mesure du Temps en Archéologie. Supplement á la Revue d'Archéometrie*, Rennes, 1992.

A. László 1987: László, A. *Un chapitre de l'histoire de la recherche de la civilisation Ariușd-Cucuteni-Tripolie: les fouilles d'Ariușd dans le premier quart de notre siècle*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, *BAI* I, 1987, p.49-57.

A. László 1993: László, A. *Le sud-est de la Transylvanie dans le néolithique tardif et le chalkolithique. Nouvelles données et considérations*, în vol. *The fourth millenium B.C.*, Sofia, 1993, p.62-76.

A. László 1994: László, A. *Datări radiocarbon cu privire la perioada de trecere de la epoca bronzului la epoca fierului în regiunea nord-vest pontică*, în *AȘU* 39, 1993 (1994), p.9-17.

A. László 1997: László, A. *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, *BMN* II, București, 1997.

Gh. Lazarovici 1981: Lazarovici, Gh. *Importuri Tiszapolgár în așezarea sălcuțană de la Cuptoare-Sfogea. Contribuții la legăturile culturale și cronologice ale culturilor Sălcuța și Tiszapolgár*, în *Banatica* 6, 1981, p.35-41.

Gh. Lazarovici 1985: Lazarovici, Gh. *Noi descoperiri Bodrogkeresztúr în Banat*, în *Banatica* 8, 1985, p.83-90.

Elena Lăzurcă 1984: Lăzurcă, Elena *Cercetări arheologice în stațiunea neolitică de la*

Carcaliu (jud. Tulcea), în *Peuce* 9, 1984, p.23-30.

Elena Lăzurcă 1991: Lăzurcă, Elena *Ceramica cucuteniană în contextul așezării gumelnițene de la Carcaliu (jud. Tulcea)*, în *Peuce* 10/1-2, 1991, p.13-19, 7-13.

J. Lichardus *et alii* 1985: Lichardus, J., Lichardus-Itten, M., Bailloud, G., Cauvin, J. *La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique*, Paris, 1985.

J. Lichardus *et alii* 1997: Lichardus, J., Fol, A., Getov, L., Bertemes, F., Echt, R., Katinčarov, R., Iliev, I.K. *Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989-1995)*, în *BerRGK* 77 (1996), 1997.

C. Louboutin 1990: Louboutin, C. *Au Néolithique. Les premiers paysans du monde*, Paris, 1990.

S.A. Luca 1999: Luca, S.A. *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – cultura Bodrodkeresztúr, BMAp*, XI, Alba Iulia, 1999.

S.W. Manning 1995: Manning, S.W. *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age. Archaeology, Radiocarbon and History*, Sheffield, 1995, p.177-178.

Cornelia M. Mantu 1988: Mantu, Cornelia M. *Metoda arheomagnetică și datarea siturilor arheologice*, în *Arch. Mold.* 12, 1988, p.281-302.

Cornelia M. Mantu 1995: Mantu, Cornelia M. *Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România*, în *SCIVA* 46, 3-4, 1995, p.213-235.

Cornelia M. Mantu 1996: Mantu, Cornelia M. *Metode de cercetare și tehnici de datare pentru determinarea cronologiei culturii Cucuteni*, rezumatul tezei de doctorat, Iași, 1996.

Cornelia M. Mantu 1998a: Mantu, Cornelia M. *Cronologia absolută a culturilor neolitice din România și relațiile cu lumea egeo-anatoliană*, în *CI* 17/1, p.83-100.

Cornelia M. Mantu 1998b: Mantu, Cornelia M. *Cultura Cucuteni. Evoluție, Cronologie, Legături, BMA* 5, 1998.

I.V. Manzura 1993: Manzura, I.V. *The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Northwest Pontic*, în *Ra. Chișinău* 1, 1993, p.23-53.

V.I. Marchevici 1965: Marchevici, V.I. *Cercetările neoliticului pe Nistrul mijlociu*, în *KS* 105, 1965, p.85-91.

V.I. Marchevici 1970: Marchevici, V.I. *Așezarea cu mai multe straturi de la Ruseștii Noi*, în *KS* 123, 1970, p.61-68.

G. Marien 1983: Marien, G. *Support théorique et implications pratiques de la correction des dates C^{14} par dendrochronologie*, în *RA(S)* 1983,

p.47-54.

Silvia Marinescu-Bîlcu 1968: Marinescu-Bîlcu, Silvia *Unele probleme ale neoliticului moldovenesc în lumina săpăturilor de la Târpești*, în *SCIV* 19, 3, 1968, p.395-422.

Silvia Marinescu-Bîlcu 1976: Marinescu-Bîlcu, Silvia *Relații între culturile Precucuteni și Boian-Gumelnița*, în *SCIVA* 27, 3, 1976, p.347-353.

Silvia Marinescu-Bîlcu 1978: Marinescu-Bîlcu, Silvia *Relații între culturile Precucuteni și Gumelnița*, în vol. *Ilfov - file de istorie*, București, 1978, p.77-80.

Silvia Marinescu-Bîlcu 1982: Marinescu-Bîlcu, Silvia *Le debut et les etapes de la culture Precucuteni ainsi que ses relations avec la culture de Tripoljie*, în *TPP* 3, 1982, p.23-44.

Silvia Marinescu-Bîlcu 1989: Marinescu-Bîlcu, Silvia *La contribution de Vladimir Dumitrescu pour définir le concept de complexe culturel Ariușd-Cucuteni-Tripolye et pour la connaissance de ses origines et de son évolution interne*, în vol. *Cucuteni aujourd'hui, BMA* II, Piatra Neamț, 1996, p..27-38.

S. Milisauskas *et alli* 1993: Milisauskas, S., Kruk, J., Poliszot-Makowicz, D. *Observations on the utilization of domestic animals by the Funnel Beaker and Baden populations at Bronocice, southeastern Poland*, în *Actes XII*, 1993, p.457-460.

D. Monah 1987: Monah, D. *La datation par C_{14} du complexe culturel Cucuteni-Tripolie*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen, BAI* I, 1987, p.69-79.

D. Monah *et alli* 1980: Monah, D., Antonescu, S., Bujor, A. *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din comuna Poduri, Jud. Bacău*, în *Materiale* 14, 1980, p.86-99.

D. Monah *et alli* 1982: Monah, D., Cucoș, }t., Popovici, D., Antonescu, S. *Săpăturile arheologice din tell-ul cucutenian Dealul Ghindaru, com. Poduri, jud. Bacău*, în *CA* 5, 1982, p.9-22.

S. Morintz, B. Ionescu 1968: Morintz, S., Ionescu, B. *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958-1967)*, în *SCIV* 19, 1, 1968, p.95-128.

S. Morintz, P. Roman 1968: Morintz, S., Roman, P. *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în *Dacia N.S.* 12, 1968, p.45-128.

I. Nestor 1928: Nestor, I. *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, în *SPZ* 19, 3/4, 1928, p.110-143.

W. Pape 1979: Pape, W. *Histogramme neolithischer ^{14}C-Daten*, în *Germania* 57, 1-2, 1979, p.1-51.

H. Parzinger 1993: H. Pârzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte*

der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und mittlerem Taurus, Mainz am Rheim, 1993.

Tatiana S. Passek 1935: Passek, Tatiana S. *La céramique tripolienne*, Moscova-Leningrad 1935.

Tatiana S. Passek 1947: Passek, Tatiana S. *Contribuții la problema celei mai vechi populații din bazinele Niprului și Nistrului*, în *SA* 6-7, 1947, p.14-38.

Tatiana S. Passek 1949: Passek, Tatiana S. *Periodizațiia Tripolskih poselenii*, *MIA* 10, 1949, Moscova-Leningrad.

Tatiana S. Passek 1962: Passek, Tatiana S. *Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale à l'époque néolithique*, VIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, 1962, p.127-142.

Tatiana S. Passek 1965: Passek, Tatiana S. *Istoria triburilor pe teritoriul Moldovei în mileniile V-III î.e.n.*, în *KS* 105, 1965, p.3-10.

M. Petrescu-Dîmbovița 1972: Petrescu-Dîmbovița, M. *Quelques problèmes de synchronisation de la civilisation de Cucuteni à la lumière de récentes recherches*, în *Actes II*, 1972, p.95-108.

M. Petrescu-Dîmbovița 1993: Petrescu-Dîmbovița, M. *Quelques considérations concernant la civilisation de Cucuteni en contexte est et sud-est européen*, în *Actes XII*, 1993, p.548-551.

T. Popova 1996: Popova, T. *Unique iconographical images of tripolian sculptures*, în vol. *Cucuteni aujourd'hui*, *BMA* II, Piatra Neamț, 1996, p.131-140.

D. Popovici, P. Hașotti 1989: Popovici, D., Hașotti, P. *Considerations about the synchronism of the Cernavodă I culture*, în *Pontica* 21-22, 1988-1989, p.291-297.

D. Popovici *et alii* 1992: Popovici, D., Hașotti, P., Galbenu, D., Nicolae, C. *Cercetările arheologice din tell-ul de la Hârșova (jud. Constanța). 1988*, în *CA* 9, 1992, p.8-11 și 126-131.

C.B. Ramsey 1993: Ramsey, C.B. Roman, P. *OXCAL v2.0. A Radiocarbon Calibration and Analysis Program*. Oxford, 1993.

P. Roman 1962: Roman, P. *O așezare neolitică la Măgurele*, în *SCIV* 13, 2, 1962, p.259-271.

P. Roman 1963: Roman, P. *Ceramica precucuteniană din aria culturilor Boian-Gumelnița și semnificația ei*, în *SCIV* 14, 1, 1963, p.33-49.

P. Roman 1971: Roman, P. *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, în *Dacia N.S.* 15, 1971, p.31-169.

P. Roman 1995: Roman, P. *Das spätäneolitische Sălcuța IV-Phänomen und seine*

Beziehungen, în *Thraco-Dacica* 16, 1-2, 1995, p.17-23.

D.V. Rosetti 1934: Rosetti, D.V. *Săpăturile de la Vidra*, în *PMMB* 1, 1934, p.6-59.

M. Schvoerer 1987: Schvoerer, M. *La datation par thermoluminescence et gamma-thermoluminescence*, în vol. *L'archéologie et ses méthodes*, Paris, 1987, p.267-279.

J. Ščibior 1993: Ščibior, J. *Die Trichterbecherkultur und die Tripolje-Kultur auf der Wolynien-Hochebene*, în *Actes XII*, 1993, p.522-528.

S. Šiška 1966: Šiška, S. *Gräberfeld der Tiszapolgár-Kultur in Tibava*, Nitra, 1966.

Natalia Skakun 1996: Skakun, Natalia *New excavations of a eneolithic settlement in the Lower Danube region*, în vol. *Cucuteni aujourd'hui, BMA* II, Piatra Neamț, 1996, p.141-158.

V. Sorokin 1992: Sorokin, V. *Consideratii referitoare la așezările fazei Cucuteni A-Tripolie BI din Ucraina și Republica Moldova*, în *MemAnt* 21, 1992, p.7-83.

V. Sorokin 2000: Sorokin, V. *Les rapports entre les civilisations Precucuteni/ Tripolie A et Bolgrad-Aldeni*, în *SAA* 7, 2000, p.157-168.

P. Stadler 1995: Stadler, P. în E. Lenneis u.a (Hrsg.), *Jungsteinzeit im Osten Österreich*, Wien, 1995.

M. Stuiver, Paula J. Reimer 1994: Stuiver, M., Reimer, Paula J. *CALIB v3.0.3. Manuel sur l'utilisation du programme de calibration et commetaires utiles*, Lyon, 1994.

V. Subbotin 1983: Subbotin, V. *Cronologia și sincronismele culturii Gumelnița pe malul stâng al Dunării de Jos. Caracteristici specifice*, în vol. *Pamiatniki kulturi Gumelnița iugo-zapada Ukrainși*, Kiev, 1983, p.119-128.

Z. Szekely 1964: Szekely, Z. *Descoperiri din neoliticul târziu în așezarea de la Reci*, în *SCIV* 15, 1, p.121-126.

Gh. Ștefan 1944: Ștefan, Gh. *Raport asupra săpăturilor și cercetărilor arheologice dela Băești-Aldeni (jud. Buzău)*, în *RMNA*, București, 1944, p.74-76.

N. Tasici 1989: Tasici, N. *Karanovo V/VI und das Äneolithikum des östlichen Teils van Jugoslawien*, în vol. *Tell Karanovo und das Balkan – Neolithikum*, Salzburg, 1989, p.127-138.

D. Ja. Telegin 1964: Telegin, D.Ja. *On the cultural and historical importance of necropolises of the Dniepro-Donets type*, Moscova, 1964.

D. Ja. Telegin 1971: Telegin, D.Ja. *O kulturno-territorilînom členenii i periodizatii neolita Ukrainîi Belorussii*, în *SA* 2, 1971, p.3-31.

M. Tovkailo 1996: Tovkailo, M. *Periodisierung und Chronologie des Spätneolithikums in den Steppen am Südlichen Bug*, în *EA* 2, 1996, p.9-28.

Elena V. Țvek 1980: Țvek, Elena V. *Tripolskie poselenia Bugo-Dneprovskogo mejdurecia (k voprosu o vostocinom areale kulturi Kukuteni-Tripolie)*, în vol. *Pervobitnaia arheologhia*, Kiev, 1980, p.163-185.

Elena V. Ţvek 1990: Ţvek, Elena V. *Localnie varianti vostocinogo Tripolia*, în vol. *I Polevoi seminar Rannezemledelceskie poselenia-giganti Tripolskoi kulturi na Ukraine*, Kiev, 1990, p.21-24.

Elena V. Ţvek 1996a: Ţvek, Elena V. *Structure of the Eastern-Tripolye culture*, în vol. *Cucuteni aujourd'hui, BMA* II, Piatra Neamţ, 1996, p.89-113.

Elena V. Ţvek 1996b: Ţvek, Elena V. *Contacts between the Eneolithic tribes of Europe and Eastern-Tripolyan population*, în vol. *Cucuteni aujourd'hui, BMA* II, Piatra Neamţ, 1996, p.121-130.

V. Ursachi 1991: Ursachi, V. *Le dépôt d'objets de parure énéolithique de Brad, comm. Negri, dép. de Bacău*, în vol. *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen, BAI* IV, Iaşi 1991, p.335-386.

V. Ursachi 1992: Ursachi, V. *Depozitul de obiecte de podoabă eneolitice de la Brad, com. Negri, jud. Bacău*, în *Carpica*, 23, 1992, 2, p.51-104.

N. Ursulescu, D. Boghian 1997: Ursulescu, N., Boghian, D. *Noi date privind sistemul de fortificare în cultura Precucuteni*, comunicare susţinută la *Sesiunea Naţională de Comunicări Ştiinţifice* prilejuită de aniversarea a 25 de ani de existenţă a M.N.I.R. Bucureşti, 28-30 oct 1997.

H. Valladas, G. Valladas 1987: Valladas, H., Valladas, G. *Thermoluminescence dating of burnt flint and quartz: comparative results*, în *Arch* 29, 2, 1987, p.214-220.

N. Vlassa 1960: Vlassa, N. *Cu privire la poziţia culturii Bükk în Transilvania*, în *SCIV* 11, 1, 1960, p.131-133.

N. Vlassa 1961: Vlassa, N. *O contribuţie la problema legăturilor culturii Tisa cu alte culturi neolitice din Transilvania*, în *SCIV* 12, 1, 1961, p.17-23.

N. Vlassa 1963: Vlassa, N. *Chronology of the Neolithic in Transylvania in the light of the Tărtăria settlement's stratigraphy*, în *Dacia N.S.* 7, 1963, p.485-494.

N. Vlassa 1964: Vlassa, N. *Contribuţii la cunoaşterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania*, în *SCIV* 15, 3, 1964, p.351-367.

Valentina Voinea 1989: Voinea, Valentina *Raport preliminar privind sondajul stratigrafic efectuat în tell-ul eneolitic "La Ostrov", L. Taşaul*, comunicare susţinută la *Pontica'99*, Constanţa, 5-6 noiembrie 1999.

K.-P. Wechler 1994: Wechler, K.-P. *Zur Chronologie der Tripolie-Cucuteni-Kultur aufgrund von 14C-Datierung*, în *ZA* 28, 1994, p.7-21.

B. Weninger 1993: Weninger, B. *Radiocarbon Calibration 0-20.000 B.P.*, Cologne, 1993.

T. Wislanski *et alii* 1970: Wislanski, T. (coord.) *The neolithic in Poland*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970.

Eugenia Zaharia 1973: Zaharia, Eugenia *Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariuşd 1968-1973*, în *Studii şi Comunicări*, Sfântu Gheorghe, 1973, p.26-35.

Tab. 1. Date convenționale ^{14}C (**B.P.**) pentru aria Precucuteni-Cucuteni/Tripolie și Horodiștea/Gorodsk-Folteşti/Usatovo (după Vl. Dumitrescu 1974b; D. Monah 1987; K.-P. Wechler 1994; C.M. Mantu 1995; J. Evin 1996; M. Tovkajlo 1996; C.M. Mantu 1998).

NR. CRT.	AȘEZARE	LAB/ PROBĂ	MATERIAL ANALIZAT/ LOCAȚIE	DATE ^{14}C (BP)	CULTURĂ/ FAZĂ
1.	Poduri-*Dealul Ghindaru*	Bln-2804	cărbune (-3,95m)	5820±50	Precucuteni II final
1'.	Tg. Frumos	Lv-2152	os (?)	5830±100	Precucuteni III
2.	Poduri-*Dealul Ghindaru*	Bln-2803	grâu (-3,35m)	5880±150	Precucuteni III
2'.	Pugaci 2	?	?	5920±60	Bug-Nistru cu materiale Precucuteni III
3.	Poduri-*Dealul Ghindaru*	Bln-2782	cărbune (-3,20m)	5780±50	Precucuteni III
3'.	Timkovo	?	?	5700±70	Precucuteni III
4.	Ruseștii Noi I	Bln-590	cărbune (?)	5570±100	Precucuteni III
5.	Târpești	GrN-4424	cărbune (?)	5530±85	Precucuteni III
6.	Rogojani I	Bln-2426	cărbune (?)	5700±55	Precucuteni III
6'.	Luca Vrublevețkaia	UCLA-1642C	os (?)	5310±160	Precucuteni III
7.	Poduri-*Dealul Ghindaru*	Bln-2783	cărbune (-2,50m)	5690±50	Cucuteni A1-A2
8.	Poduri-*Dealul Ghindaru*	Bln-2784	cărbune (-2,40m)	5680±60	Cucuteni A1-A2
9.	Mărgineni	Bln-1536	cărbune (?)	5625±50	Cucuteni A2
10.	Mărgineni	Bln-1534	grâu (?)	5610±55	Cucuteni A2
11.	Mărgineni	Bln-1535	grâu (?)	5485±60	Cucuteni A2
12.	Mărgineni	Bln- 1751	cărbune (?)	5635±50	Cucuteni A2
13.	Poduri-*Dealul Ghindaru*	Bln-2802	cărbune (L2a)	5420±150	Cucuteni A2
14.	Poduri-*Dealul Ghindaru*	Bln-2766	grâu (L15)	5350±80	Cucuteni A2
15.	Poduri - *Dealul Ghindaru*	Bln-2805	cărbune (?)	5400±70	Cucuteni A2
15'.	Poduri - *Dealul Ghindaru*	Lv-2153	os (?)	5470±90	Cucuteni A2
16.	Poduri – *Dealul Ghindaru*	Bln-2824	cărbune (?)	5500±60	Cucuteni A2

17.	Poduri – *Dealul Ghindaru*	Hd-15039	cereale (?)	5385±37	Cucuteni A2
18.	Poduri – *Dealul Ghindaru*	Hd-15324	cărbune (?)	5529±29	Cucuteni A2
19.	Poduri – *Dealul Ghindaru*	Hd-15401	cărbune (?)	5575±35	Cucuteni A2
19'.	Ruseștii Noi	Bln-?	?	5470±100	Cucuteni A2
20.	Malnaș	Hd-15082	os (?)	5407±20	Cucuteni A2
21.	Malnaș	Hd-14118	cărbune (?)	5663±42	Cucuteni A2
22.	Malnaș	Hd-14109	cărbune (?)	5497±100	Cucuteni A2
23.	Malnaș	Hd-15278	os (?)	5349±40	Cucuteni A2
23a.	Malnaș	Gd-5858	cărbune	5940±60	Cucuteni A2
23b.	Malnaș	Gd-5861	cărbune	5880±80	Cucuteni A2
23c.	Malnaș	Gd-5860	cărbune	5490±80	Cucuteni A2
23d.	Malnaș	Gd-4682	cărbune	5420±150	Cucuteni A2
23e.	Malnaș	Gd-4690	cărbune	4950±100	Cucuteni A2
24.	Hăbășești	GrN-1985	cărbune (?)	5340±100	Cucuteni A3
25.	Leca-Ungureni	Bln-795	grâu (?)	5345±100	Cucuteni A3
26.	Preuțești - *Haltă*	Hd-14817	os (?)	5423±26	Cucuteni A3
27.	Scânteia	Hd-14701	os (M)	5388±18	Cucuteni A3
28.	Scânteia	Hd-14792	os (M)	5370±26	Cucuteni A3
29.	Polivanov Jar	GrN-5134	cărbune (?)	5440±70	Cucuteni A3-A4
30.	Krasnostavka	Ki-882	?	5310±160	Cucuteni A3
31.	Krasnostavka	Ki-1204	?	4700±90	Cucuteni A3
32.	Putinești	Bln-2427	cărbune (?)	5595±80	Cucuteni A4
32'.	Putinești	Lv-2156	cărbune (?)	5520±70	Cucuteni A4
33.	Putinești	Ki-613	cărbune (-1,45m)	5060±120	Cucuteni A4
34.	Cuconești	Bln-2428	cărbune (?)	5390±60	Cucuteni A4
35.	Drăgușeni – *Ostrov*	Bln-1195	cărbune (?)	5430±100	Cucuteni A4
36.	Drăgușeni – *Ostrov*	Bln-1060	cărbune (?)	5355±100	Cucuteni A4
37.	Drăgușeni – *Ostrov*	Bln-1194	?	5205±100	Cucuteni A4
38.	Cucuteni - *Dâmbul Morii*	Hd-14761	os (?)	5246±24	Cucuteni A-B1

39.	Cucuteni – *Dâmbul Morii*	Hd-14544	os (?)	5188±18	Cucuteni A-B1
40.	Cucuteni – *Dâmbul Morii*	Hd-14831	os (?)	4996±26	Cucuteni A-B1
40′.	Iablona I	?	?	5250±75	Cucuteni A-B
41.	Klișcev	Le-1060	cărbune (L7)	5100±50	Cucuteni A-B
42.	Skarovka	Ki-881	cărbune ? (L6)	4620±100	Cucuteni A-B
43.	Skarovka	Ki-520	cărbune ? (L6)	5015±105	Cucuteni A-B
44.	Skarovka	Ki-201	cărbune (L11)	4320±170	Cucuteni A-B
45.	Skarovka	Ki-879	cărbune (L11)	4710±130	Cucuteni A-B
46.	Skarovka	Ki-878	cărbune ? (L12)	4580±150	Cucuteni A-B
47.	Skarovka	Ki-877	cărbune ? (L12)	4690±80	Cucuteni A-B
48.	Skarovka	Ki-875	cărbune (L11/12)	4830±95	Cucuteni A-B
49.	Skarovka	Bln-2088	cărbune (L11/12)	4940±45	Cucuteni A-B
50.	Veselyi Kut	Bln-2137	cărbune (L2)	5180±65	Cucuteni A-B
51.	Veselyi Kut	Ki-903	os (M1976)	5100±100	Cucuteni A-B
51′.	Druța	Bln-?	?	5730±50	Cucuteni B
52.	Mihoveni - *Cahla Morii*	Hd-14791	os (?)	4890±29	Cucuteni B1
53.	Mihoveni - *Cahla Morii*	Hd-14710	os (?)	5162±37	Cucuteni B1
54.	Brânzeni 8	Bln-2429	cărbune (?)	5360±65	Cucuteni B
55.	Miropolie	Ki-874	? (L1)	5770±120	Cucuteni B
56.	Valea Lupului	GrN-1982	grâu (?)	4950±60	Cucuteni B2
57.	Lacul Soroca	BM-495	?	4940±105	Cucuteni B
58.	Lacul Soroca	BM-494	?	4792±116	Cucuteni B
59.	Novo-Rozonovka II	UCLA-1642F	?	4904±300	Cucuteni B
60.	Čapaevka	Bln-631	cărbune (L1)	4870±100	Cucuteni B
61.	Evminka	UCLA-1671B	?	4890±60	Cucuteni B
62.	Evminka	UCLA-1466B	?	4790±100	Cucuteni B
63.	Brânzeni 4	Bln-2430	cărbune (?)	5020±60	Cucuteni B
64.	Čapaevka	Ki-880	cărbune (L1)	4810±140	Cucuteni B
65.	Maidaneț	Bln-2087	cărbune (LE)	4890±50	Cucuteni B

66.	Maidaneț	Ki-1212	cărbune (LE)	4600±80	Cucuteni B
67.	Varvarovka 8	Ki-601	?	4370±180	Cucuteni B
68.	Varvarovka 15	Bln-2480	cărbune (?)	4990±60	Cucuteni B
68'.	Varvarovka 15	Bln-3190	?	4940±60	Cucuteni B
69.	Ziplești I	Bln-2431	cărbune (?)	5165±50	Cucuteni B
70.	Cucuteni – *Cetățuia*	Hd-15075	os (?)	5065±19	Cucuteni B2
71.	Maiak	Ki-870	cărbune (?)	4670±110	Horodiștea
72.	Gorodsk	GrN-5099	?	4651±35	Horodiștea
73.	Gorodișce - Gorodnicia	GrN-5088	?	4615±35	Horodiștea
74.	Danku 2	Le-1054	cărbune (?)	4600±60	Horodiștea
75.	Horodiștea	Hd-14785	os (groapă)	4495±18	Horodiștea I
76.	Horodiștea	Hd-15024	os (L1)	4377±21	Horodiștea II
77.	Horodiștea	Hd-14898	os (L1)	4235±30	Horodiștea II
78.	Maiak	Bln-629	cărbune (?)	4400±100	Usatovo
79.	Maiak	Le-645	cărbune (?)	4340±65	Usatovo
80.	Maiak	UCLA-1642B	cărbune (?)	4375±60	Usatovo
81.	Maiak	UCLA-1642G	cărbune (?)	4375±60	Usatovo
82.	Maiak	GrN-5126	cărbune (?)	3490±35	Usatovo
83.	Usatovo	UCLA-1642A	?	4330±60	Usatovo

Tab. 2. Lista datelor ^{14}C convenționale (**B.P.**) și a celor corectate 2s cu programul de calibrare *Calib* (Washington) ver.3.0.3 (octombrie 1993), ver. 4.0 (septembrie 1998), ver. 4.1 (decembrie 1998) și ver. 4.1.2 (septembrie 1999) pentru aria Precucuteni-Cucuteni/Tripolie și Horodiștea/Gorodsk-Folteşti/Usatovo.

NR. CRT.	LAB/ PROBĂ	DATE ^{14}C (B-P)	DATE B.C./A.D. CALIB ver. 3.0.3		DATE B.C./A.D. CALIB ver. 4.0 și 4.1	
			METODA A	METODA B	METODA A	METODA B
1.	Bln-2804	5820±50	4797 (4712) 4538	4789-4543 (100%)	4800 (4707, 4702, 4692) 4543	4785-4546 (100%)
1'.	Lv-2152	5830±100	4930 (4716) 4461	4908-4466 (100%)	4917-4869, 4858-4457 (4710, 4698, 4694)	4916-4868 (3,9%), 4858-4457 (96,1%)
2.	Bln-2803	5880±150	5198-5180, 5133-5123, 5077-4451, 4421-4395, 4375-4369 (4775)	4915-4563 (100%)	5206-5177, 5139-5128, 5078-4446, 4421-4397, 4382-4366 (4771, 4751, 4724)	5205-5174 (1,3%), 5139-5122 (0,4%), 5078-4442 (96,5%), 4425-4392 (1,2%), 4391-4367 (0,7%)
2'.	?	5920±60	4934-4685, 4630-4629 (4793)	4938-4679 (99%), 4636-4623 (1%)	4938-4867, 4861-4687, 4631-4622 (4782)	4942-4675 (98,2%), 4637-4618 (1,8%)
3.	Bln-2782	5780±50	4777 (4675, 4641, 4617) 4502	4771-4518 (100%)	4773-4749, 4726-4497, 4466-4465, (4671, 4659, 4651, 4639, 4618)	4770-4751 (3,9%), 4722-4501 (96,1%)
3'.	?	5700±70	4720 (4530) 4363	4717-4440 (99%), 4440-4426 (1%)	4766-4759, 4714-4360 (4536, 4506, 4504)	4710-4440 (91,1%), 4426-4366 (8,9%)
4.	Bln-590	5570±100	4671-4646, 4612-4230 (4443, 4425, 4390, 4366)	4680-4636 (3%), 4624-4226 (97%), 4178-4165 (1%)	4669-4661, 4647-4643, 4616-4226, 4176-4174 (4439, 4423, 4363)	4682-4634 (2,6%), 4621-4225 (96,4%), 4183-4169 (1%)
5.	GrN-4424	5530±85	4532-4228, 4171-4169 (4354)	4544-4223 (98%), 4191-4156 (2%)	4538-4224, 4180-4170 (4354)	4549-4221 (97,6%), 4192-4162 (2%), 4117-4169 (0,4%)

6.	Bln-2426	5700±55	4706-4452, 4418-4400 (4530)	4711-4451 (98%), 4419-4398 (2%)	4690-4448, 4420-4399, 4377-4372, (4536, 4506, 4504)	4705-4704 (0,7%), 4693-4445 (95,4%), 4422-4396 (3,1%), 4382-4369 (0,9%)
6'.	UCLA-1642C	5310±160	4462 (4218, 4198, 4146, 4116, 4092) 3777	4456-4411 (3%), 4409-3791 (97%)	4458 (4219, 4198, 4159, 4148, 4143, 4124, 4107, 4100, 4067, 4064, 4051) 3771	4453-3788 (100%)
7.	Bln-2783	5690±50	4683-4633, 4627-4452, 4418-4399, (4518)	4687-4451 (96%), 4421-4395 (3%), 4375-4369 (1%)	4686-4632, 4622-4448, 4420-4399, 4377-4372, (4519, 4511, 4501)	4683-4630 (8,5%), 4629-4445 (86,1%), 4422-4396 (4,5%), 4371-4369 (0,9%)
8.	Bln-2784	5680±60	4688 (4507) 4362	4684-4632 (10%), 4628-4437 (79%), 4427-4365 (11%)	4688-4626, 4624-4360 (4498)	4683-4631 (9,7%), 4622-4434 (78,1%), 4431-4363 (12,2%)
9.	Bln-1536	5625±50	4545 (4461) 4352	4546-4351 (100%)	4548 (4457) 4349	4544-4354 (100%)
10.	Bln-1534	5610±55	4543 (4457) 4344	4541-4345 (100%)	4547 (4455, 4415, 4412) 4342	4540-4346 (100%)
11.	Bln-1535	5485±60	4457 (4341) 4229	4459-4227 (99%), 4174-4166 (1%)	4455-4415, 4413-4224, 4179-4171, (4339)	4456-4225 (97.8%), 4183-4168 (2,2%)
12.	Bln- 1751	5635±50	4554 (4463)4355	4567-4354 (100%)	4551 (4459) 4353	4579-4576 (0,9%), 4555-4350 (99,1%)
13.	Bln-2802	5420±150	4541 (4319, 4288, 4258) 3954	4574-3944 (100%)	4546 (4323, 4289, 4254) 3958	4586-4562 (0,5%), 4556-3943 (99,3%), 3828-3826 (0,2%)
14.	Bln-2766	5350±80	4349 (4226, 4178, 4166) 3981	4338-4032 (95%), 4027-3996 (5%)	4346 (4223, 4182, 4168) 3979	4337-4035 (95,1%), 4024-3993 (4,9%)
15.	Bln-2805	5400±70	4358 (4310, 4309, 4249) 4009	4358-4040 (100%)	4358-4042, 4006-4005, (4317, 4300, 4250)	4352-4044 (100%)

15'.	Lv-2153	5470±90	4467-4213, 4205-4134, 4126-4082, 4054-4048 (4337)	4469-4211 (82%), 4209-4077 (17%), 4061-4045 (1%)	4489-4477, 4461-4217, 4202-4137, 4131-4046 (4335)	4462-4214 (79%), 4203-4047 (21%)
16.	Bln-2824	5500±60	4460 (4345) 4236	4461-4235 (100%)	4457 (4342) 4245	4458-4230 (100%)
17.	Hd-15039	5385±37	4335-4217, 4200-4140, 4117-4089, (4240)	4335-4217 (70%), 4200-4141 (25%), 4117-4089 (5%)	4334-4218, 4199-4158, 4152-4139, (4247)	4332-4218 (64,9%), 4198-4146 (19,3%), 4123-4052 (15,8%)
18.	Hd-15324	5529±29	4454 (4354) 4335	4454-4414 (34%), 4405-4335 (66%)	4451-4418, 4403-4334 (4353)	4449-4416 (28,7%), 4402-4335 (71,3%)
19.	Hd-15401	5575±35	4466 (4449, 4422, 4393, 4382, 4368) 4345	4463-4350 (100%)	4489-4477, 4461-4342 (4445, 4422, 4396, 4384, 4365)	4460-4347 (100%)
19'.	Bln-?	5470±100	4499-4073, 4065-4043 (4337)	4500-4073 (98%), 4066-4042 (2%)	4496-4468, 4464-4043 (4335)	4495-4044 (100%)
20.	Hd-15082	5407±20	4333 (4313, 4301, 4252) 4168	4331-4229 (100%)	4333-4224, 4182-4169 (4319, 4296, 4251)	4331-4228 (96,8%), 4172-4171 (3,2%)
21.	Hd-14118	5663±42	4582-4448, 4423-4392, 4383-4368, (4469)	4597-4437 (88%), 4427-4365 (12%)	4594 (4493, 4472, 4463) 4364	4596-4437 (85,3%), 4427-4364 (14,7%)
22.	Hd-14109	5497±100	4529-4215, 4203-4137, 4123-4084, 4050 (4344)	4536-4212 (87%), 4207-4131 (8%), 4128-4080 (4%), 4057-4047 (1%)	4536-4506, 4504-4217, 4201-4156, 4153-4139, 4129-4048 (4342)	4529-4215 (85,2%), 4502-4139 (7,2%), 4132-4048 (7,6%)
23.	Hd-15278	5349±40	4324-4279, 4264-4072, 4067-4042, (4226, 4179, 4165)	4322-4282 (79%), 4282-4262 (13%), 4074-4065 (7%)	4327-4274, 4259-4043 (4223, 4183, 4168)	4323-4286 (10,8%), 4255-4211 (18,1%), 4209-4045 (71,1%)
23a.	Gd-5858	5940±60	4943-4706, 4704-4691 (4825, 4800)	4960-4686 (99,5%), 4624-4623 (0,5%)	4943-4706, 4704-4691 (4825, 4800)	4960-4686 (99,5%), 4624-4623 (0,5%)

23b.	Gd-5861	5880±80	4937-4868, 4861-4544 (4771, 4751, 4724)	4932-4868 (8%), 4867-4544 (92%)	4937-4868, 4861-4544 (4771, 4751, 4724)	4932-4868 (8%), 4867-4544 (92%)
23c.	Gd-5860	5490±80	4489-4477, 4461-4221, 4194-4162, 4146-4144, 4119-4111, 4059-4053 (4340)	4493-4471 (1,7%), 4470-4218 (89,1%), 4196-4156 (4,9%), 4123-4104 (1,5%), 4095-4053 (2,8%)	4489-4477, 4461-4221, 4194-4162, 4146-4144, 4119-4111, 4059-4053 (4340)	4493-4471 (1,7%), 4470-4218 (89,1%), 4196-4156 (4,9%), 4123-4104 (1,5%), 4095-4053 (2,8%)
23d.	Gd-4682	5420±150	4546-3958 4323, 4289, 4254)	4586-4562 (0,5%), 4556-3943 (99,3%), 3828-3826 (0,2%)	4546-3958 (4323, 4289, 4254)	4586-4562 (0,5%), 4556-3943 (99,3%), 3828-3826 (0,2%)
23e.	Gd-4690	4950±100	3964-3625, 3590-3525 (3708)	3965-3625 (94,5%), 3589-3529 (5,5%)	3964-3625, 3590-3525 (3708)	3965-3625 (94,5%), 3589-3529 (5,5%)
24.	GrN-1985	5340±100	4358 (4224, 4187, 4161) 3961	4353-3967 (100%)	4357 (4222, 4186, 4165, 4116, 4114) 3961	4348-3970 (100%)
25.	Bln-795	5345±100	4359 (4225, 4183, 4163) 3963	4355-3968 (100%)	4359 (4223, 4184, 4166) 3962	4349-3973 (100%)
26.	Hd-14817	5423±26	4340 (4320, 4286, 4259) 4230	4337-4234 (100%)	4338 (4324, 4287, 4254) 4171	4337-4231 (100%)
27.	Hd-14701	5388±18	4324-4279, 4264-4225, 4185-4155, (4242)	4325-4278 (41%), 4265-4224 (46%), 4187-4157 (14%)	4328-4272, 4260-4222, 4188-4164, 4147-4143, 4057-4054 (4248)	4322-4270 (44,5%), 4263-4222 (40,4%), 4190-4163 (15,1%)
28.	Hd-14792	5370±26	4323-4282, 4262-4218, 4198-4142, 4115-4095 (4231)	4324-4279 (19%), 4264-4217 (36%), 4199-4141 (39%), 4117-4090 (6%)	4327-4275, 4258-4219, 4198-4158, 4152-4140, 4124-4107, 4099-4050, (4229)	4327-4277 (22,5%), 4259-4218 (30,5%), 4198-4156 (25%), 4155-4141 (2,4%), 4124-4051 (19,6%)
29.	GrN-5134	5440±70	4452-4419, 4398-4215, 4202-4138, 4122-4085, (4327, 4275, 4267)	4453-4416 (4%), 4401-4214 (77%), 4204-4135 (14%), 4124-4083 (5%)	4448-4420, 4399-4379, 4370-4218, 4200-4156, 4153-4139, 4128-4048, (4328, 4273,4260)	4446-4420 (3,7%), 4397-4379 (2,1%), 4371-4217 (70,3%), 4200-4138 (12,1%), 4129-4049 (11,8%)

30.	Ki-882	5310±160	4462 (4218, 4198, 4146, 4116, 4092) 3777	4456-4411 (3%), 4409-3791 (97%)	4458-3771, (4219, 4198, 4159, 4148, 4143, 4124, 4107, 4100, 4067, 4064, 4051)	4453-3788 (100%)
31.	Ki-1204	4700±90	3657-3308, 3229-3185, 3160-3122, (3503, 3416, 3383)	3663-3303 (94%), 3233-3179 (3%), 3164-3110 (3%)	3654-3334, 3210-3190, 3153-3136, (3513, 3412,3383)	3660-3327 (95,8%), 3221-3177 (2,4%), 3158-3120 (1,7%)
32.	Bln-2427	5595±80	4591-4324, 4280-4264, (4454, 4414, 4405)	4668-4647 (1%), 4610-4319 (96%), 4288-4258 (2%)	4598-4326, 4280-4256 (4451, 4418, 4402)	4610-4332 (96,7%), 4289-4254 (3,3%)
32'.	Lv-2156	5520±70	4469 (4351) 4236	4498-4231 (100)	4493-4472, 4463-4245 (4349)	4498-4228 (99,4%), 4172-4171 (0,6%)
33.	Ki-613	5060±120	4216-4201, 4143-4119, 4087-3636, (3930, 3875, 3808)	4219-4197 (1%), 4149-4113 (2%), 4099-3632 (97%)	4218-4199, 4158-4148, 4143-4126, 4049-3639, (3928, 3924, 3914, 3878, 3803)	4220-4195 (1,2%), 4161-4122 (1,5%), 4106-4094 (0,4%), 4077-3636 (96,9%)
34.	Bln-2428	5390±60	4349-4073, 4066-4043 (4243)	4346-4211 (60%), 4209-4077 (37%), 4061-4045 (3%)	4346 (4248) 4043	4340-4215 (56,3%), 4202-4131 (21,5%), 4129-4048 (22,2%)
35.	Bln-1195	5430±100	4462 (4323, 4281, 4262) 3997	4458-4037 (99%), 4016-4005 (1%)	4458-4038, 4021-3997 (4326, 4281, 4256)	4455-4039 (99,1%), 4018-4001 (0,9%)
36.	Bln-1060	5355±100	4362 (4227, 4174, 4168) 3967	4360-3969 (100%)	4427-4425, 4361-3964 (4224, 4180, 4170)	4355-3973 (100%)
37.	Bln-1194	5205±100	4313-4301, 4252-3784 (3988)	4313-4303 (1%), 4215-3785 (99%)	4319-4295, 4251-3782 (3983)	4316-4299 (1,3%), 4250-3785 (98,7%)
38.	Hd-14761	5246±24	4216-4201, 4148-4120, 4086-3983, (4037, 4017, 4005)	4216-4201 (6%), 4144-4120 (9%), 4086-3983 (85%)	4219-4199, 4159-4126, 4069-4062, 4050-3980 (4040, 4017, 4002)	4206-4197 (7,1%), 4159-4124 (14%), 4104-4103 (1,3%), 4072-4056 (1,8%), 4053-3978 (75,7%)

39.	Hd-14544	5188±18	4033-4024, 3999-3964 (3981)	4034-4022 (10%), 4000-3962 (90%)	4038-4019, 3998-3963 (3979)	4030-4022 (17,4%), 3995-3964 (82,6%)
40.	Hd-14831	4996±26	3907-3879, 3805-3705 (3780)	3914-3877 (14%), 3807-3703 (86%)	3911-3879, 3802-3706 (3777)	3926-3921 (1,2%), 3915-3877 (11,9%), 3804-3702 (86.9%)
40'.	?	5250±75	4311-4306, 4250-3945, 3835, (4038, 4015, 4006)	4315-4297 (1%), 4254-3942 (98%), 3846-3823 (1%)	4318-4297, 4251-3944 (4041, 4016, 4003)	4321-4292 (2,1%), 4254-3942 (97,3%), 3837-3825 (0,5%)
41.	Le-1060	5100±50	3987 (3946, 3833, 3829) 3781	3981-3787 (100%)	3983 (3944) 3778	3982-3779 (100%)
42.	Ki-881	4620±100	3637 (3363) 3036	3633-3079 (98%), 3064-3041 (2%)	3640-3080, 3068-3028 (3368)	3637-3087 (98,7%), 3059-3039 (1,3%)
43.	Ki-520	5015±105	4032-4027, 3996-3632, 3551-3549, (3790)	4036-4019 (1%), 4003-3628 (98%), 3563-3543 (1%)	4037-4021, 3996-3637, 3546-3544, (3790)	4037-4018 (1,1%), 3998-3635 (98,9%)
44.	Ki-201	4320±170	3493-3466, 3375-2468 (2913)	3373-2470 (100%)	3497-3463, 3376-2471 (2911)	3493-3467 (0,7%), 3373-2476 (99,3%)
45.	Ki-879	4710±130	3766-3091, 3056-3046, (3506, 3408, 3385)	3764-3091 (100%)	3757 (3517, 3398, 3384) 3095	3761-3091 (100%)
46.	Ki-878	4580±150	3656 (3350) 2890	3635-2918 (100%)	3654 (3358) 2893	3634-2923 (100%)
47.	Ki-877	4690±80	3645-3332, 3216-3196, 3155-3136, (3501, 3424, 3381)	3647-3309 (96%), 3227-3186 (2%), 3159-3125 (2%)	3644-3340, 3206-3196, 3149-3140, (3503, 3428, 3381)	3648-3335 (97.8%), 3210-3191 (1,1%), 3152-3132 (1,1%)
48.	Ki-875	4830±95	3792 (3639) 3369	3792-3370 (100%)	3794-3490, 3471-3372 (3641)	3888-3887 (0,5%), 3796-3479 (84%), 3477-3369 (15,5%)
49.	Bln-2088	4940±45	3893-3888, 3797-3643 (3705)	3895-3887 (1%), 3798-3642 (99%)	3889-3883, 3797-3644 (3706)	3796-3645 (100%)

50.	Bln-2137	5180±65	4219-4197, 4150-4114, 4095-3904, 3881-3803 (3977)	4220-4195 (4%), 4152-4111 (6%), 4105-3899 (72%), 3884-3800 (18%)	4220-4197, 4160-4123, 4108-4099, 4073-4060, 4052-3908,3880-3801, (3977)	4221-4194 (5,8%), 4162-4121 (6,6%), 4112-4092 (1,9%), 4079-3896 (68%), 3884-3799 (17,8%)
51.	Ki-903	5100±100	4216-4201, 4143-4119, 4087-3691, 3676-3669, (3946, 3833, 3829)	4217-4200 (1%), 4143-4118 (2%), 4088-3690 (96%), 3684-3668 (1%)	4218-4199, 4158-4147, 4143-4126, 4049-3660 (3944)	4219-4199 (1,5%), 4158-4126 (2,3%), 4052-3659 (96,2%)
51'.	Bln-?	5730±50	4717 (4545) 4461	4708-4465 (100%)	4765-4764, 4711-4696, 4694-4457, (4548)	4694-4459 (100%)
52.	Hd-14791	4890±29	3710 (3663) 3638	3755-3742 (2%), 3720-3636 (98%)	3708 (3657) 3641	3705-3644 (100%)
53.	Hd-14710	5162±37	4035-4020, 4002-3940, 3851-3820, (3970)	4040-4010 (9%), 4010-3932 (73%), 3872-3810 (18%)	4039 (3968) 3820	4042-3930 (85,8%), 3865-3805 (14,2%)
54.	Bln-2429	5360±65	4343-4032, 4026-3997 (4228)	4337-4038 (99%), 4014-4006 (1%)	4341-4037, 4021-3996 (4224, 4178, 4172)	4335-4041 (98,7%), 4008-4006 (1,3%)
55.	Ki-874	5770±120	4909 (4667, 4647, 4610) 4354	4900-4877 (2%), 4851-4361 (98%)	4904-4886, 4883-4872, 4854-4353, (4667, 4663, 4646, 4644, 4616)	4900-4888 (0,6%), 4851-4356 (99,4%)
56.	GrN-1982	4950±60	3935-3870, 3814-3638 (3709)	3937-3863 (12%), 3817-3637 (88%)	3938-3875, 3873-3861, 3810-3641, (3708)	3936-3861 (13,2%), 3811-3641 (86,8%)
57.	BM-495	4940±105	3966-3511, 3394-3389 (3705)	3965-3610 (90%), 3609-3513 (10%)	3964-3618, 3609-3521 (3706)	3964-3618 (91,5%), 3604-3522 (8,5%)
58.	BM-494	4792±116	3794 (3629, 3560, 3545) 3342	3920-3876 (1%), 3807-3331 (97%), 3220-3190 (1%), 3156-3133 (1%)	3886-3884, 3796-3351 (3635, 3552, 3542)	3931-3929 (0,3%), 3920-3874 (1,4%), 3805-3338 (97,6%), 3206-3195 (0,3%), 3151-3137 (0,5%)

59.	UCLA-1642F	4904±300	4347 (3693) 2909	4264-4279 (1%), 4264-3012 (97%), 3006-2925 (2%)	4344 (3661) 2903	4327-4275 (1,5%), 4259-2925 (98,5%)
60.	Bln-631	4870±100	3935-3870, 3814-3495, 3462-3376, (3649)	3936-3864 (6%), 3816-3494 (85%), 3465-3375 (9%)	3938-3875, 3872-3862, 3809-3499, 3458-3377 (3650)	3937-3858 (7%), 3813-3497 (85,1%), 3459-3376 (7,9%)
61.	UCLA-1671B	4890±60	3788-3621, 3578-3534 (3663)	3796-3615 (89%), 3592-3524 (11%)	3788-3630, 3579-3567, 3564-3537, (3657)	3796-3624 (89,8%), 3589-3527 (10,2%)
62.	UCLA-1466B	4790±100	3778 (3628, 3562, 3544) 3353	3778-3353 (100%)	3773 (3635, 3553, 3542) 3360	3767-3362 (100%)
63.	Bln-2430	5020±60	3962-3691, 3680-3668 (3792)	3955-3697 (100%)	3962 (3793) 3659	3957-3697 (100%)
64.	Ki-880	4810±140	3942-3844, 3824-3332, 3215-3198, 3155-3137 (3634)	3946-3832 (6%), 3829-3309 (91%), 3228-3186 (2%), 3159-3125 (1%)	3942-3340, 3206-3198, 3149-3141, (3638)	3953-3331 (97,9%), 3215-3186 (0,8%), 3156-3124 (1,4%)
65.	Bln-2087	4890±50	3779-3627, 3564-3542 (3663)	3782-3625 (95%), 3569-3540 (5%)	3774-3634, 3554-3541 (3657)	3782-3631 (96%), 3560-3538 (4%)
66.	Ki-1212	4600±80	3620-3582, 3532-3082, 3062-3043, (3357)	3620-3581 (3%), 3533-3081 (96%), 3063-3042 (1%)	3628-3581, 3536-3088, 3059-3041, (3363)	3627-3582 (4,4%), 3534-3089 (94,5%), 3056-3044 (1,2%)
67.	Ki-601	4370±180	3610-3609, 3513-3392, 3390-2553, 2543-2493 (2924)	3508-3400 (4%), 3387-2558 (95%), 2531-2496 (1%)	3618-3608, 3521-2557, 2537-2494, (3005, 3002, 2923)	3515-2566 (99,4%), 2519-2498 (0,6%)
68.	Bln-2480	4990±60	3951 (3777) 3649	3944-3839 (31%), 3826-3659 (69%)	3956 (3772) 3650	3942-3840 (29,9%), 3823-3658 (70,1%)
68'.	Bln-3190	4940±60	3931-3875, 3809-3635 (3705)	3936-3866 (9%), 3816-3632 (91%)	3936-3877, 3804-3639 (3706)	3936-3863 (9,8%), 3810-3637 (90,2%)

69.	Bln-2431	5165±50	4073-4065, 4043-3931,3874-3809, (3971)	4213-4206 (1%), 4136-4127 (1%), 4080-4056 (3%), 4047-3902 (72%), 3882-3802 (23%)	4215-4205, 4043-3935, 3919-3915, 3877-3804 (3970)	4211-4202 (0,9%), 4136-4131 (0,9%), 4047-3903 (75,9%), 3880-3799 (22,3%)
70.	Hd-15075	5065±19	3950 (3932, 3873, 3810) 3792	3946-3892 (41%), 3889-3834 (37%), 3829-3796 (22%)	3956 (3936, 3877, 3866, 3865, 3804) 3799	3944-3893 (36,4%), 3888-3799 (63,6%)
71.	Ki-870	4670±110	3664-3091, 3056-3046, (3496, 3461, 3377)	3665-3090 (100%)	3657 (3499, 3457, 3435, 3377) 3095	3656-3094 (100%)
72.	GrN-5099	4651±35	3510-3395, 3389-3349, (3491, 3480, 3373)	3510-3394 (76%), 3389-3348 (24%)	3616-3614, 3520-3357 (3495, 3467, 3374)	3516-3359 (100%)
73.	GrN-5088	4615±35	3501-3424, 3381-3336 (3362)	3505-3409 (46%), 3385-3318 (46%), 3224-3187 (4%), 3158-3127 (4%)	3503-3429, 3381-3346 (3367)	3515-3404 (64,3%), 3385-3338 (32,6%), 3207-3194 (1,8%), 3150-3138 (1,3%)
74.	Le-1054	4600±60	3509-3398, 3388-3258,3245-3100, (3357)	3511-3393 (28%), 3389-3254 (37%), 3247-3098 (35%)	3519-3263, 3240-3166, 3164-3100, (3363)	3617-3612 (0,7%), 3521-3259 (70,1%), 3244-3099 (29,2%)
75.	Hd-14785	4495±18	3335-3091, 3054-3048 (3295, 3272, 3249, 3239, 3106)	3333-3211 (58%), 3207-3153 (22%), 3143-3093 (20%)	3343 (3326, 3320, 3314, 3229, 3172, 3160, 3117, 3110, 3104) 3096	3338-3206 (61,7%), 3202-3147 (20,7%), 3143-3098 (17,6%)
76.	Hd-15024	4377±21	3070, 3038-2915, (3013, 3002, 2925)	3035-2917 (100%)	3084-3065, 3031-2915 (3010, 2984, 2924)	3079-3072 (4,1%), 3027-2916 (95,9%)
77.	Hd-14898	4235±30	2906-2866, 2808-2755, 2722-2700, (2880)	2911-1863 (38%), 2811-2743 (47%), 2726-2697 (15%)	2902-2863, 2807-2776, 2774-2758, 2719-2705 (2881)	2907-2859 (49%), 2811-2752 (40,4%), 2724-2700 (10,6%)
78.	Bln-629	4400±100	3357-2873, 2798-2779, 2711-2709, (3028, 2975, 2930)	3359-2872 (99%), 2800-2777 (1%)	3364 (3021) 2876	3365-2872 (99,7%), 2796-2794 (0,3%)

79.	Le-645	4340±65	3255-3247, 3099-2875, 2795-2783, (2917)	3299-3236 (4%), 3108-2868 (92%), 2805-2768 (3%), 2719-2703 (1%)	3259-3242, 3100-2877 (2917)	3321-3228 (5,9%), 3175-3160 (0,6%), 3119-2868 (92,1%), 2802-2782 (1%), 2768-2767 (0,4%)
80.	UCLA-1642B	4375±60	3296-3238, 3171-3169, 3107-2884, (3012, 3005, 2925)	3304-3233 (7%), 3180-3163 (1%), 3114-2881 (92%)	3327-3227, 3173-3159, 3118-3107, 3105-2883 (3009, 2987, 2924)	3325-3227 (11%), 3173-3160 (1,1%), 3117-2884 (87,9%)
81.	UCLA-1642G	4375±60	3296-3238, 3171-3169, 3107-2884, (3012, 3005, 2925)	3304-3233 (7%), 3180-3163 (1%), 3114-2881 (92%)	3327-3227, 3173-3159, 3118-3107, 3105-2883 (3009, 2987, 2924)	3325-3227 (11%), 3173-3160 (1,1%), 3117-2884 (87,9%)
82.	GrN-5146	3490±35	1889-1733, 1724-1688, (1859, 1847, 1772)	1886-1735 (94%), 1719-1690 (6%)	1915-1901, 1893-1735, 1716-1692, (1864, 1843, 1808, 1802, 1774)	1891-1734 (95,8%), 1713-1694 (4,2%)
83.	UCLA-1642A	4330±60	3092-3054, 3048-2875, 2795-2783, (2915)	3261-3244 (1%), 3102-2868 (95%), 2805-2769 (3%), 2719-2703 (1%)	3096 (2916) 2877	3267-3238 (1,6%), 3166-3165 (0,3%), 3103-2865 (95,7%), 2806-2778 (1,6%), 2771-2762 (0,4%), 2716-2713 (0,4%)

Tab.3. Date convenționale ^{14}C (B.P.) pentru ariile Boian-Gumelnița-Cernavoda I-Celei și Sălcuța-Sălcuța IV (după Vl. Dumitrescu 1974a; E. Comșa 1980; M. Șimon 1989; C.M. Mantu 1995; J. Bojadjiev 1995; J. Evin 1996; J. Görsdorf, J. Bojadjiev 1996; P. Hașotti 1997).

NR. CRT.	AȘEZARE	LAB/PROBĂ	MATERIAL ANALIZAT/LOCAȚIE	DATE ^{14}C (B.P.)	CULTURĂ/FAZĂ*
1.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-335	cărbune (?)	5985±120	Boian-Spanțov
2.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-798	cărbune (?)	5980±100	Boian-Spanțov
3.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-336	cărbune (?)	5895±120	Boian-Spanțov
4.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-598	cărbune (?)	5855±80	Boian-Spanțov
5.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-799	cărbune (?)	5765±100	Boian-Spanțov
6.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-334	cărbune (?)	5750±80	Boian-Spanțov
7.	Căscioarele-Ostrovel	Kn I-149	cărbune (?)	5750±65	Boian-Spanțov
8.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-333	cărbune (?)	5740±120	Boian-Spanțov
9.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-602	cărbune (?)	5705±80	Boian-Spanțov
10.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-599	cărbune (?)	5650±100	Boian-Spanțov
11.	Căscioarele-Ostrovel	Bln-796	cărbune (?)	5570±100	Boian-Spanțov
12.	Radovanu	Bln ?	?	5850±70	Boian-Spanțov
13.	Radovanu	Bln-1233	?	5770±100	Boian-Spanțov
14.	Stara Zagora-*Okrîjna Bolnița*	Bln-1664	cărbune (?)	5925±55	Boian-Spanțov
15.	Karanovo	Bln-153	grâu carbonizat	5625±100	Boian-Spanțov
16.	Karanovo	Bln-1182	grâu carbonizat	5520±100	Boian-Spanțov
17.	Azmașka	Bln-136	cărbune (-4,20 m)	5840±100	Boian-Spanțov
18.	Azmașka	Bln-143	cereale carbonizate (-3,80 m)	5729±150	Boian-Spanțov
19.	Azmașka	Bln-150	cereale carbonizate (-4,20 m)	5632±150	Boian-Spanțov
20.	Azmașka	Bln-148	cereale carbonizate (-3,60 m)	5760±150	Boian-Spanțov
21.	Azmașka	Bln-151	cereale carbonizate (-3,60 m)	5807±100	Boian-Spanțov
22.	Azmașka	Bln-137	cărbune (-5,30 m)	5697±100	Boian-Spanțov

23.	Azmaşka	Bln-147	cereale carbonizate (-4,35 m)	5214±150	Boian-Spanţov
24.	Azmaşka	Bln-142	cereale carbonizate (-4,70 m)	5793±150	Boian-Spanţov
25.	Ovčarovo	Bln-1546	resturi carbonizate (-4,47 m)	5989±80	Boian-Spanţov
26.	Ovčarovo	Bln-1368	cărbune (-4,07 m)	5800±60	Boian-Spanţov
27.	Ovčarovo	Bln-1493	?	5940±80	Boian-Spanţov
28.	Ovčarovo	Bln-1367	resturi carbonizate (-4,50 m)	5676±60	Boian-Spanţov
29.	Ovčarovo	Bln-1366	cărbune (-2,70 m)	5747±60	Boian-Spanţov
29'.	Ezero (XV)	Bln-425	seminţe	5580±60	Boian-Spanţov
30.	Goljamo Delčevo	Bln-925	cărbune (-4,08 m)	5940±100	Boian Spanţov
31.	Goljamo Delčevo	Bln-924	cărbune (-3,87 m)	5840±100	Boian Spanţov
32.	Goljamo Delčevo	Bln-966	cărbune (-3,87 m)	5780±100	Boian Spanţov
32'.	Ezero (XIV)	Bln-1157	cărbune	5475±60	Boian Spanţov
33.	Vulcăneşti	?	?	5790±150	Gumelniţa A1
34.	Lişcoteanca-*Movila Olarului*	?	cărbune (L)	5640±50	Gumelniţa A1
35.	Hârşova	Ly-7194	cărbune (L)	5574±64	Gumelniţa A1
35a.	Slatino (IV)	Bln-3821	cărbune	5720±50	Gumelniţa A1
35b.	Slatino (IV)	Bln-3820	cărbune	5680±50	Gumelniţa A1
35c.	Slatino (IV)	Bln-3350	cereale	5860±80	Gumelniţa A1
35d.	Slatino (IV)	Hv-12758	cereale	5305±111	Gumelniţa A1
36.	Čardako-*Slatino*	Bln-3820	cărbune (-1,25 m)	5680±50	Gumelniţa A1
37.	Čardako-*Slatino*	Bln-3821	cărbune (-1,25 m)	5720±50	Gumelniţa A1
38.	Čardako-*Slatino*	Bln-3350	grâu carbonizat (-1,10 m)	5860±80	Gumelniţa A1
39.	Ovčarovo	Bln-1364	cărbune (L28, -2,05 m)	5610±60	Gumelniţa A1
40.	Ovčarovo	Bln-1365	grâu carbonizat şi cărbune (L35, -3,14 m)	5664±60	Gumelniţa A1
41.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-332	cărbune (?)	5865±150	Gumelniţa A2

42.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-605	cărbune (?)	5675±100	Gumelnița A2
43.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-603	cărbune (?)	5620±120	Gumelnița A2
44.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-344	cărbune (?)	5620±120	Gumelnița A2
45.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-604	cărbune (?)	5580±100	Gumelnița A2
46.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-607	cărbune (?)	5560±100	Gumelnița A2
47.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-624	cereale carbonizate (?)	5560±100	Gumelnița A2
48.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-345	cărbune (?)	5555±150	Gumelnița A2
49.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-606	cărbune (?)	5545±100	Gumelnița A2
50.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-343	cărbune (?)	5485±120	Gumelnița A2
51.	Căscioarele-*Ostrovel*	Bln-608	cărbune (?)	5400±120	Gumelnița A2
52.	Gumelnița	GrN-3025	cărbune (?)	5700±70	Gumelnița A2
53.	Gumelnița	GrN-3028	cereale carbonizate (?)	5400±90	Gumelnița A2
54.	Hârșova	Ly-6598	cărbune (L)	5593±46	Gumelnița A2
55.	Hârșova	GrN-18444	cărbune (L11)	5380±45	Gumelnița A2
56.	Hârșova	Ly-7193	cărbune (L)	5304±51	Gumelnița A2
57.	Vărăști	Gr-1986	?	5360±70	Gumelnița A2
58.	Vărăști	?	?	5110±70	Gumelnița A2
59.	Karanovo	Bln-154	grâu (L, -2,70 m)	5830±250	Gumelnița A2
60.	Azmașka	Bln-149	cereale carbonizate (-4,00 m)	5888±100	Gumelnița A2
61.	Azmașka	Bln-146	cereale carbonizate (-5,60 m)	5006±150	Gumelnița A2
62.	Azmașka	Bln-145	cereale carbonizate (-5,70 m)	5387±100	Gumelnița A2
63.	Azmașka	Bln-131	cărbune (-6,21 m)	5683±100	Gumelnița A2
64.	Azmașka	Bln-139	cereale carbonizate (-6.04 m)	5698±100	Gumelnița A2
65.	Azmașka	Bln-144	cereale carbonizate (-6.04 m)	5592±120	Gumelnița A2
66.	Azmașka	Bln-135	cărbune (-6,00 m)	5689±100	Gumelnița A2
67.	Azmașka	Bln-134	cărbune (-6,21 m)	5546±200	Gumelnița A2
68.	Azmașka	Bln-141	cereale carbonizate (-5,90 m)	5642±100	Gumelnița A2

69.	Azmaşka	Bln-138	cărbune (-6,81 m)	5618±200	Gumelnița A2
70.	Ezero-*Dipsis*	Bln-1157	cărbune (-3,45 m)	5474±100	Gumelnița A2
71.	Ezero-*Dipsis*	Bln-1157A	cărbune (-3,45 m)	4897±350	Gumelnița A2
72.	Ezero-*Dipsis*	Bln-1240	cărbune (-3,45 m)	5752±100	Gumelnița A2
73.	Ezero-*Dipsis*	Bln-425	cereale carbonizate (-4,30 m)	5580±80	Gumelnița A2
74.	Ezero-*Dipsis*	Bln-1823	grâu carbonizat (4,30 m)	5740±70	Gumelnița A2
75.	Ovčarovo	Bln-1363	cărbune (L15, -1,90 m)	5764±80	Gumelnița A2
76.	Ovčarovo	Bln-1362	grâu carbonizat (L26, -2,25 m)	5803±60	Gumelnița A2
77.	Ovčarovo	Bln-1545	cereale carbonizate și cărbune (L2, -1,98 m)	5846±40	Gumelnița A2
78.	Ovčarovo	Bln-1611	cereale carbonizate și cărbune (L2, -1,98 m)	5816±50	Gumelnița A2
79.	Ovčarovo	Bln-1361	grâu carbonizat (L15, -1,80 m)	5705±60	Gumelnița A2
80.	Ovčarovo	Bln-1359	cărbune (L12, -2,92 m)	5640±75	Gumelnița A2
81.	Ovčarovo	Bln-1360	cărbune (-1,20 m)	5685±60	Gumelnița A2
82.	Ovčarovo	Bln-1357	cărbune (L8, -1,03 m)	5419±60	Gumelnița A2
83.	Ovčarovo	Bln-1358	cărbune (-0,73 m)	5525±60	Gumelnița A2
84.	Goljamo Delčevo	Bln-923	cărbune (-3,29 m)	5970±100	Gumelnița A2
85.	Goljamo Delčevo	Bln-922	cărbune (-3,92 m)	5930±120	Gumelnița A2
86.	Goljamo Delčevo	Bln-921	cărbune (-2,90 m)	5515±100	Gumelnița A2
87.	Goljamo Delčevo	Bln-920	cărbune (-1,19 m)	5590±100	Gumelnița A2
88.	Goljamo Delčevo	Bln-920A	cărbune (-1,19 m)	5640±100	Gumelnița A2
89.	Poveljanovo	Bln-1140	lemn (?)	5521±100	Varna/Gumelnița A2
90.	Poveljanovo	Bln-1141	lemn (?)	5593±100	Varna/Gumelnița A2
91.	Ruse	Bln-4097	cărbune (-3,10 m)	5720±60	Gumelnița A2

92.	Ruse	Bln-4098	cărbune (-3,00 m)	5800±80	Gumelnița A2
93.	Ruse	Bln-4099	cărbune (-2,30 m)	5650±70	Gumelnița A2
94.	Smjadovo	Bln-2116	cărbune (-3,55 m)	5680±50	Gumelnița A2
95.	Smjadovo	Bln-2120	cărbune (-3,55 m)	5480±70	Gumelnița A2
96.	Smjadovo	Bln-2120A	cărbune (-3,55 m)	5700±80	Gumelnița A2
97.	Smjadovo	Bln-2119	cărbune (-3,20 m)	5630±60	Gumelnița A2
98.	Smjadovo	Bln-2117	grâu carbonizat (-2,80 m)	5400±40	Gumelnița A2
99.	Smjadovo	Bln-2118	cărbune (-2,80 m)	5590±60	Gumelnița A2
100.	Smjadovo	Bln-2185	cărbune (-2,80 m)	5420±50	Gumelnița A2
101.	Smjadovo	Bln-1670	cărbune (-0,75 m)	610±40	Gumelnița A2
102.	Smjadovo	Bln-1667	cărbune (L3, -0,75 m)	5840±50	Gumelnița A2
103.	Smjadovo	Bln-1668	grâu carbonizat (L3, -0,75 m)	5665±50	Gumelnița A2
104.	Smjadovo	Bln-1669	grâu carbonizat (L3, -0,75 m)	5650±50	Gumelnița A2
105.	Hotnița	Bln-125	grâu carbonizat (-0,90 m)	5560±100	Gumelnița A2
106.	Bikovo	Bln-337	grâu carbonizat (L, -6,00 m)	5590±80	Gumelnița A2
107.	Dolnoslav	Bln-3819	cărbune (-2,10 m)	5480±60	Gumelnița A2
108.	Dolnoslav	Bln-3818	grâu carbonizat (-2,10 m)	5530±60	Gumelnița A2
109.	Kapitan Dimitrievo-*Tell Banjiata*	Bln-202	grâu carbonizat (?)	4258±100	Gumelnița A2
110.	Kapitan Dimitrievo-*Tell Banjiata*	Bln-405	grâu carbonizat (?)	4075±100	Gumelnița A2
110a	Omurtag	Hv-12378	cărbune	5575±115	Gumelnița A2
110b	Omurtag	Hv-12379	cărbune	5530±185	Gumelnița A2
111.	Durankulak	Bln-2122	resturi carbonizate (-3,80 m)	5700±50	Varna/Gumelnița A2
112.	Durankulak	Bln-2121	resturi carbonizate (-1,15 m)	5475±50	Varna/Gumelnița A2
113.	Durankulak	Bln-2111	cărbune (L7)	5495±60	Varna/Gumelnița A2
114.	Durankulak	Bln-2110	cărbune (L1, -1,10/-1,20 m)	975±40	Varna/Gumelnița A2

114a	Durankulak	Hv-12472	mormânt (os)	9985±485	Varna/Gumelnița A1 ?
114b	Durankulak	Hv-12473	mormânt (os)	5225±85	Varna/Gumelnița A1 ?
114c	Durankulak	Hv-12433	mormânt (os)	5645±250	Varna/Gumelnița A1 ?
114d	Durankulak	Hv-12434	mormânt (os)	8150±65	Varna/Gumelnița A1 ?
114e	Durankulak	Hv-12759	mormânt (os)	5840±200	Varna/Gumelnița A1 ?
115.	Djakovo	Bln-2610	cărbune (-1,60 m)	5620±100	Gumelnița A2
116.	Curmătura	Bln-1977	cărbune	5710±45	Sălcuța II
117.	Sălcuța	GrN-1990	cărbune	5475±55	Sălcuța IIb
118.	Sălcuța	GrN-1985 (?)	cărbune	5450±50	Sălcuța IIc
119.	Ostrovul Corbului	SMU-585	cărbune	5627±77	Sălcuța
120.	Ostrovul Corbului	?	?	5591±82	Sălcuța IIIB
121.	Ostrovul Corbului	?	?	5260 ±60	Sălcuța IIIB
122.	Pipra	Bln-2115	grâu carbonizat (?)	5295±45	Sălcuța III
123.	Goljamata Peștera	Bln-2112	cărbune	5900±70	Sălcuța
124.	Krivodol	Bln-2114	grâu carbonizat (?)	5445±45	Sălcuța III
125.	Krivodol	Bln-2113	cărbune (?)	5295±40	Sălcuța III
126.	Teliș	Bln-2240	cereale carbonizate (-2,10 m)	5400±50	Sălcuța III
127.	Teliș	Bln-2663	cărbune (-1,80/-2,20 m)	5240±60	Sălcuța IV
128.	Teliș	Bln-2242	cărbune (-1,80 m)	5230±50	Sălcuța IV
129.	Teliș	Bln-2243A	cărbune (-1,80 m)	5395±70	Sălcuța IV
129′	Teliș	Bln-2243	cărbune	5295±70	Sălcuța IV (aceiași cu 129 ?)
130.	Teliș	Bln-2388	cărbune (-1,80 m)	5430±50	Sălcuța IV
131.	Teliș	Bln-2244	cărbune (-1,80 m)	5170±45	Sălcuța IV
132.	Teliș	Bln-2241	cereale carbonizate (-1,80 m)	5240±45	Sălcuța IV
132′	Galatin-*Čukata*	Hv-12756	cărbune	5090±280	Sălcuța IV

133.	Galatin-*Čukata*	Bln-3317	resturi carbonizate (-0,55 m)	4360±50	Sălcuța IV
134.	Galatin-*Čukata*	Bln-3316	resturi carbonizate (-0,45 m)	4480±50	Sălcuța IV
135.	Kolarovo	Bln-2675A	lemn (-0,95 m)	4040±50	Sălcuța IV
136.	Kolarovo	Bln-2707	lemn (-0,65 m)	3780±50	Sălcuța IV
137.	Jagodina-*Jagodinska* Peștera (I)	Bln-2245	cărbune (strat)	5595±50	"eneolitic târziu" (Sălcuța III ?)
138.	Jagodina-*Jagodinska* Peștera (I)	Bln-2385	cărbune (strat)	5980±50	"eneolitic târziu" (Sălcuța III ?)
139.	Jagodina-*Jagodinska* Peștera (I)	Bln-2389	cărbune (strat)	5265±50	"eneolitic târziu" (Sălcuța III ?)
140.	Jagodina-*Jagodinska* Peștera (II)	Bln-2247	cereale carbonizate (strat)	4960±50	"perioada de tranziție"
141.	Jagodina-*Jagodinska* Peștera (II)	Bln-2249	cărbune (strat)	5000±50	"perioada de tranziție"
142.	Jagodina-*Jagodinska* Peștera (II)	Bln-2250	cărbune (strat)	5060±50	"perioada de tranziție"
143.	Haramișka dupka	Bln-3413	cărbune (-0,20 m)	670±70	Sălcuța IV
144.	Haramișka dupka	Bln-3345	cărbune (-0,60 m)	5150±50	"perioada de tranziție"
145.	Haramișka dupka	Bln-3344	cărbune (-0,54 m)	5030±50	"perioada de tranziție"
146.	Haramișka dupka	Bln-3343	cărbune (-0,50 m)	5190±60	"perioada de tranziție"
147.	Haramișka dupka	Bln-3340	cărbune (-0,45 m)	5240±50	"perioada de tranziție"
148.	Haramișka dupka	Bln-3342	cărbune (-0,43 m)	5150±50	"perioada de tranziție"
149.	Haramișka dupka	Bln-3341	cărbune (-0,40m)	5230±60	"perioada de tranziție"
150.	Haramișka dupka	Bln-3338	cărbune (-0,20 m)	800±50	"perioada de tranziție"
151.	Hârșova	Ly-1487/OxA	cărbune (L)	4666±55	Cernavoda Ia
152.	Cernavoda	Bln-1061	cărbune (?)	4710±100	Cernavoda I
153.	Cernavoda	Bln-61a	cărbune (?)	4505±100	Cernavoda I

154.	Cernavoda	Bln-61	cărbune (?)	4385±100	Cernavoda I
155.	Cernavoda	Bln-62	cărbune (?)	4260±100	Cernavoda I
156.	Ovčarovo-*Platoto*	Bln-1547	cărbune (-1,05 m)	5140±60	Cernavoda Ib
157.	Ovčarovo-*Platoto*	Bln-1510	cărbune (-1,05 m)	5024±60	Cernavoda Ib
158.	Ovčarovo-*Platoto*	Bln-1511	cărbune (?)	4885±80	Cernavoda Ib
159.	Hotnița-*Vodopada*	Bln-3682	cărbune (groapă, -1,48 m)	5110±50	Cernavoda Ib
160.	Hotnița-*Vodopada*	Bln-3684	cărbune (-1,40 m)	4950±60	Cernavoda Ib
161.	Hotnița-*Vodopada*	Bln-3683	cărbune (groapa 11, -1,85 m)	4950±60	Cernavoda Ib
162.	Hotnița-*Vodopada*	Bln-3685	cărbune (groapă, -1,70 m)	4890±60	Cernavoda Ib
163.	Hotnița-*Vodopada*	Bln-3680	cărbune (L, -0,80 m)	4830±60	Cernavoda Ib
164.	Hotnița-*Vodopada*	Bln-3681	cărbune (groapă, -0,60/-0,80 m)	4830±60	Cernavoda Ib
165.	Corabia	Bln-2017	?	4655±55	Celei
166.	Corabia	Bln-2016	?	4335±45	Celei
167.	Corabia	Bln-2014	cărbune (L)	4225±60	Celei
168.	Corabia	Bln-2015	?	4135±45	Celei

Am preferat, din rațiuni evidente, să nu fragmentăm unitatea culturală dintre nordul și sudul Dunării. Ca atare, încadrările specialiștilor bulgari au fost transformate în conformitate cu realitățile nord-dunărene. Astfel, Polianița, Sava IV sau Karanovo V și chiar Marița IV au devenit la noi Boian-Spanțov. De asemenea, Karanovo VI a devenit Gumelnița A1 sau A2.

Tab.4. Lista datelor ^{14}C convenționale (B.P.) și a celor corectate 2σ cu programul de calibrare Calib (Washington) – ver.3.0.3 (octombrie 1993), ver. 4.0 (septembrie 1998), ver. 4.1 (decembrie 1998) și ver. 4.1.2 (septembrie 1999) – pentru ariile Boian-Gumelnița-Cernavoda I-Celei și Sălcuța-Sălcuța IV.

NR. CRT.	LAB/ PROBĂ	DATE ^{14}C (B-P)	DATE B.C./A.D. CALIB ver. 3.0.3		DATE B.C./A.D. CALIB ver. 4.0 = 4.1 = 4.2	
			METODA A	METODA B	METODA A	METODA B
1.	Bln-335	5985±120	5215-5158, 5146-4572 (4900, 4878, 4850)	5212-5163 (4%), 5143-4586 (96%)	5255-5245, 5230-5221, 5211-5159, 5150-4577, 4573-4551 (4898, 4893, 4847, 4818, 4812)	5212-5162 (4,1%), 5149-4586 (95,4%), 4562-4556 (0,5%)
2.	Bln-798	5980±100	5198-5180, 5133-5123, 5078-4674, 4642-4616 (4898, 4880, 4847)	5203-5174 (2%), 5137-5116 (1%), 5083-4654 (95%), 4649-4604 (2%)	5206-5177, 5139-5127, 5078-4670, 4660-4650, 4640-4617 (4896, 4894, 4846, 4818, 4811)	5207-5173 (2,5%), 5141-5116 (1,5%), 5080-4608 (96%)
3.	Bln-336	5895±120	5058 (4781) 4467	5053-4492 (100%)	5054-4489, 4478-4461 (4774, 4748, 4732)	5052-4484 (99,5%), 4478-4463 (0,5%)
4.	Bln-598	5855±80	4912 (4757, 4743, 4725) 4521	4907-4531 (100%)	4906-4871, 4855-4520, 4511-4502 (4766, 4759, 4717)	4908-4873 (3,1%) 4855-4506 (96,9%)
5.	Bln-799	5765±100	4894-4885, 4840-4435, 4428-4364, (4650, 4602)	4836-4445 (97%), 4424-4391 (2%), 4387-4367 (1%)	4844-4820, 4809-4430, 4424-4362 (4665, 4602)	4833-4823 (0,6%), 4806-4442 (95,4%), 4422-4366 (4%)
6.	Bln-334	5750±80	4789-4452, 4417-4400 (4581)	4789-4452 (99%), 4417-4400 (1%)	4783-4448, 4420-4400, 4376-4373 (4583, 4566, 4553)	4781-4448 (98,4%), 4418-4400 (1,6%)
7.	Kn I-149	5750±65	4776 (4581) 4459	4766-4734 (4%), 4728-4463 (96%)	4773-4749, 4725-4456 (4583, 4566, 4553)	4769-4755 (1,6%), 4720-4458 (98,4%)

8.	Bln-333	5740±120	4899-4879, 4848-4345 (4557)	4838-4351 (100%)	4897-4893, 4848-4818, 4812-4342 (4550)	4838-4822 (1,3%), 4808-4348 (98,7%)
9.	Bln-602	5705±80	4769-4731, 4730-4358 (4533)	4754-4746 (33%), 4746-4723 (63%), 4431-4430 (3%)	4770-4752, 4721-4357 (4539)	4714-4435 (89,6%), 4431-4363 (10,4%)
10.	Bln-599	5650±100	4755-4745, 4724-4330 (4466)	4759-4741 (1%), 4725-4329 (99%)	4767-4755, 4716-4330, 4269-4262 (4488, 4480, 4461)	4763-4762 (0,6%), 4715-4330 (99,4%)
11.	Bln-796	5570±100	4671-4646, 4612-4230 (4443, 4425, 4390, 4366)	4680-4636 (3%), 4624-4226 (96%), 4178-4165 (1%)	4669-4661, 4647-4643, 4616-4226, 4176-4174 (4439, 4423, 4363)	4682-4634 (2,6%), 4621-4225 (96,4%), 4183-4169 (1%)
12.	Bln ?	5850±70	4902-4875, 4858-4533 (4753, 4747, 4723)	4901-4877 (3%), 4853-4536 (97%)	4900-4891, 4877-4874, 4851-4816, 4814-4539 (4765, 4763, 4716)	4900-4891 (0,9%), 4851-4535 (99,1%)
13.	Bln-1233	5770±100	4895-4883, 4843-4441, 4426-4366 (4667, 4647, 4610)	4840-4448 (97%), 4423-4392 (2%), 4383-4368 (1%)	4846-4819, 4810-4435, 4423-4363 (4667, 4663, 4646, 4644, 4616)	4839-4821 (1,4%), 4809-4443 (95,5%), 4422-4391 (2,4%), 4384-4367 (0,7%)
14.	Bln-1664	5925±55	4932-4702 (4797)	4933-4696 (100%)	4936-4868, 4860-4690 (4784)	4936-4687 (100%)
15.	Bln-153	5625±100	4714-4320, 4286-4259 (4461)	4716-4318 (98%), 4289-4257 (2%)	4709-4699, 4693-4323, 4287-4254 (4457)	4709-4701 (0,6%), 4698-4323 (97,1%), 4287-4255 (2,4%)
16.	Bln-1182	5520±100	4542-4220, 4196-4147, 4112-4104 (4351)	4575-4215 (92%), 4203-4136 (6%), 4123-4084 (2%)	4546-4220, 4197-4160, 4148-4143, 4122-4109, 4095-4073, 4063-4052 (4349)	4552-4216 (90,3%), 4201-4141 (5%), 4127-4049 (4,6%)
17.	Bln-136	5840±100	4934-4464 (4719)	4914-4469 (100%)	4937-4868, 4860-4459 (4713)	4922-4869 (4,7%), 4862-4461 (95,3%)

18.	Bln-143	5729±150	4928-4322, 4283-4261 (4545)	4927-4323 (99%), 4282-4262 (1%)	4915-4870, 4858-4325, 4284-4255 (4548)	4934-4866 (3%), 4860-4322 (95,8%), 4289-4254 (1,2%)
19.	Bln-150	5632±150	4803-4222, 4192-4155 (4462)	4831-4219 (98%), 4196-4148 (2%)	4800-4221, 4192-4163, 4118-4112, 4057-4054 (4458)	4803-4219 (97%), 4195-4159 (1,7%), 4120-4107 (0,4%), 4093-4076 (0,6%), 4053-4052 (0,3%)
20.	Bln-148	5760±150	4942-4333 (4595)	4949-4328 (100%)	4943-4865, 4864-4333 (4599)	4958-4328 (99,7%), 4273-4262 (0,3%)
21.	Bln-151	5807±100	4908-4456 (4690)	4905-4872 (3%), 4865-4458 (97%)	4904-4887, 4882-4872, 4854-4453, 4417-4406 (4689)	4906-4877 (1,8%), 4854-4452 (97,7%), 4414-4408 (0,5%)
22.	Bln-137	5697±100	4783-4344 (4526)	4769-4731 (4%), 4729-4353 (96%)	4775-4747, 4735-4341 (4524, 4508, 4503)	4771-4751 (2%), 4723-4349 (98%)
23.	Bln-147	5214±150	4350-3696 (3991)	4337-3713 (100%)	4347-3694, 3680-3664 (4035, 4025, 3987)	4334-3712 (100%)
24.	Bln-142	5793±150	4967-4343 (4682, 4633, 4626)	4984-4342 (100%)	4996-4340 (4686, 4633, 4622)	4992-4342 (100%)
25.	Bln-1546	5989±80	5064-4714 (4901, 4877, 4853)	5071-4696 (100%)	5190-5183, 5060-4709, 4699-4693 (4899, 4892, 4848, 4817, 4812)	5199-5182 (1,1%), 5068-4691 (98,9%)
26.	Bln-1368	5800±60	4796-4503 (4686)	4791-4510 (100%)	4799-4497, 4466-4465 (4687, 4629, 4623)	4781-4503 (100%)
27.	Bln-1493	5940±80	5031-5028, 4995-4673, 4642-4615 (4808)	5042-5014 (2%), 5006-4663 (95%), 4647-4608 (3%)	5021-5014, 5000-4669, 4660-4650, 4641-4617 (4825, 4800)	5032-5011 (1,3%), 5007-4610 98,7%)

28.	Bln-1367	5676±60	4685-4361 (4503)	4681-4634 (8%), 4625-4433 (79%), 4429-4364 (13%)	4687-4629, 4623-4359 (4497, 4466, 4465)	4679-4636 (6,6%), 4620-4362 (93,4%)
29.	Bln-1366	5747±60	4771-4460 (4577)	4759-4741 (63%), 4741-4725 (37%)	4771-4751, 4722-4457 (4580, 4569, 4552)	4766-4757 (1,3%), 4718-4458 (98,7%)
29'.	Bln-425	5580±60	4532-4333 (4451, 4420, 4396, 4373, 4369)	4535-4331 (100%)	4539-4332 (4446, 4421, 4398, 4381, 4367)	4541-4331 (100%)
30.	Bln-925	5940±100	5060-4549 (4808)	5059-4559 (100%)	5056-4550 (4825, 4800)	5058-4548 (100%)
31.	Bln-924	5840±100	4934-4464 (4719)	4914-4469 (100%)	4937-4868, 4860-4459 (4713)	4922-4869 (4,7%), 4862-4461 (95,3%)
32.	Bln-966	5780±100	4899-4879, 4848-4450, 4421-4395, 4376-4369 (4675, 4641, 4617)	4898-4880 (1%), 4847-4451 (97%), 4420-4396 (1%), 4374-4369 (1%)	4848-4818, 4812-4446, 4421-4397, 4383-4365 (4671, 4659, 4651, 4639, 4618)	4844-4445 (98%), 4422-4397 (2%)
32'.	Bln-1157	5475±60	4455-4412, 4407-4227, 4177-4165 (4338)	4456-4225 (98%), 4182-4162 (2%)	4452-4417, 4404-4223, 4183-4168 (4337)	4456-4222 (95,7%), 4191-4163 (3,7%), 4117-4116 (0,6%)
33.	?	5790±150	4963-4342 (4681, 4635, 4624)	4980-4340 (100%)	4995-4340 (4685, 4676, 4675, 4635, 4621)	4991-4341 (100%)
34.	?	5640±50	4572-4356 (4464)	4576-4355 (100%)	4578-4572, 4552-4355 (4459)	4581-4569 (2%), 4556-4353 (98%)
35.	Ly-7194	5574±64	4533-4328, 4273-4268 (4448, 4423, 4392, 4383, 4368)	4538-4324 (99%), 4279-4264 (1%)	4540-4328, 4273-4260 (4444, 4422, 4396, 4385, 4364)	4539-4328 (97,9%), 4273-4261 (2,1%)
35a.	Bln-3821	5720±50	4713-4459 (4540)	4703-4461 (100%)	4708-4701, 4692-4455 (4545)	4693-4455 (100%)

35b.	Bln-3820	5680±50	4677-4639, 4620-4450, 4422-4393, 4380-4368 (4507)	4680-4636 (7%), 4623-4424 (93%)	4673-4657, 4653-4637, 4620-4445, 4422-4396, 4384-4364 (4498)	4675-4637 (5,4%), 4621-4441 (85,5%), 4424-4389 (6,4%), 4386-4366 (2,7%)
35c.	Bln-3350	5860±80	4918-4526 (4762, 4738, 4727)	4910-4532 (100%)	4910-4870, 4856-4523, 4508-4503 (4767, 4755, 4719)	4911-4871 (4,2%), 4857-4525 (95,8%)
35d.	Hv-12758	5305±111	4354-3939, 3855-3819 (4217, 4200, 4143, 4118, 4088)	4355-3937 (98%), 3860-3817 (2%)	4354-3940, 3855-3852, 3843-3818 (4219, 4199, 4158, 4149, 4142, 4125, 4106, 4103, 4050)	4353-3939 (98,2%), 3850-3817 (1,8%)
36.	Bln-3820	5680±50	4677-4639, 4620-4450, 4422-4393, 4380-4368 (4507)	4680-4636 (7%), 4623-4424 (93%)	4673-4657, 4653-4637, 4620-4445, 4422-4396, 4384-4364 (4498)	4675-4637 (5,4%), 4621-4441 (85,5%), 4424-4389 (6,4%), 4386-4366 (2,7%)
37.	Bln-3821	5720±50	4713-4459 (4540)	4703-4461 (100%)	4708-4701, 4692-4455 (4545)	4693-4455 (100%)
38.	Bln-3350	5860±80	4918-4526 (4762, 4738, 4727)	4910-4532 (100%)	4910-4870, 4856-4523, 4508-4503 (4767, 4755, 4719)	4911-4871 (4,2%), 4857-4525 (95,8%)
39.	Bln-1364	5610±60	4548-4342 (4457)	4561-4339 (100%)	4549-4339 (4455, 4415, 4412)	4551-4338 (100%)
40.	Bln-1365	5664±60	4679-4637, 4622-4358 (4490, 4469)	4676-4640 (5%), 4618-4359 (95%)	4675-4656, 4654-4635, 4620-4356 (4493, 4471, 4463)	4672-4646 (3,8%), 4616-4358 (96,2%)
41.	Bln-332	5865±150	5191-5188, 5071-4436, 4428-4365, (4766, 4734, 4729)	5069-4440 (98%), 4426-4366 (2%)	5202-5180, 5136-5133, 5069-4431, 4424-4362 (4768, 4754, 4720)	5199-5182 (0,7%), 5068-4432 (96,6%), 4427-4363 (2,7%)

42.	Bln-605	5675±100	4774 (4502) 4338	4763-4737 (2%), 4727-4342 (98%)	4771-4751, 4723-4336 (4497, 4467, 4464)	4767-4760 (0,8%), 4717-4342 (99,2%)
43.	Bln-603	5620±120	4764-4736, 4727-4236, (4460)	4765-4735 (2%), 4728-4235 (98%)	4769-4753, 4719-4246 (4456)	4770-4753 (1%), 4722-4232 (99%)
44.	Bln-344	5620±120	4764-4736, 4727-4236, (4460)	4765-4735 (2%), 4728-4235 (98%)	4769-4753, 4719-4246 (4456)	4770-4753 (1%), 4722-4232 (99%)
45.	Bln-604	5580±100	4676-4640, 4619-4236, (4451, 4420, 4396, 4373, 4369)	4683-4633 (3%), 4627-4230 (97%)	4672-4658, 4652-4638, 4619-4245 (4446, 4421, 4398, 4381, 4367)	4684-4631 (3,6%), 4622-4231 (96,4%)
46.	Bln-607	5560±100	4598-4228, 4171-4169 (4432, 4429, 4363)	4676-4640 (2%), 4618-4224 (97%), 4189-4159 (2%)	4601-4224, 4180-4170 (4429, 4424, 4361)	4678-4636 (1,8%), 4622-4222 (96,6%), 4190-4164 (1,6%)
47.	Bln-624	5560±100	4598-4228, 4171-4169, (4432, 4429, 4363)	4676-4640 (2%), 4618-4224 (97%), 4189-4159 (2%)	4601-4224, 4180-4170 (4429, 4424, 4361)	4678-4636 (1,8%), 4622-4222 (96,6%), 4190-4164 (1,6%)
48.	Bln-345	5555±150	4759-4741, 4725-4039, 4013-4008, (4362)	4723-4040 (100%)	4767-4754, 4718-4041, 4014-4004 (4360)	4713-4044 (100%)
49.	Bln-606	5545±100	4576-4225, 4185-4161 (4359)	4670-4646 (1%), 4611-4220 (96%), 4196-4149 (3%)	4580-4569, 4552-4222, 4186-4165 (4358)	4668-4664 (0,4%), 4616-4220 (95,3%), 4197-4160 (2,5%), 4122-4109 (0,5%), 4095-4070 (0,8%), 4065-4054 (0,4%)
50.	Bln-343	5485±120	4544-4036, 4018-4004, (4341)	4550-4033 (99%), 4024-3999 (1%)	4547-4040, 4017-4001 (4339)	4548-4038 (98,9%), 4017-4000 (1,1%)
51.	Bln-608	5400±120	4464 (4310, 4309, 4249) 3969	4458-3981 (100%)	4460-3967 (4317,4300, 4250)	4454-3980 (100%)
52.	GrN-3025	5700±70	4720 (4530) 4363	4717-4440 (99%), 4440-4426(1%)	4766-4759, 4714-4360 (4536, 4506, 4504)	4710-4440 (91,1%), 4426-4366 (8,9%)

53.	GrN-3028	5400±90	4451-4419, 4398-3993, (4310, 4309, 4249)	4447-4423 (2%), 4392-4384 (1%), 4367-4032 (95%), 4026-3997 (3%)	4447-4420, 4399-4379, 4370-4036, 4023-3990 (4317, 4300, 4250)	4441-4424 (1,6%), 4389-4387 (0,7%), 4366-4035 (94,9%), 4023-3994 (2,8%)
54.	Ly-6598	5593±46	4518-4345 (4454, 4414, 4404)	4507-4347 (100%)	4521-4511, 4502-4342 (4450, 4418, 4402)	4507-4342 (100%)
55.	GrN-18444	5380±45	4338-4213, 4206-4133, 4127-4081, 4055-4047 (4237)	4337-4214 (61%), 4205-4133 (29%), 4125-4082 (9%), 4054-4048 (1%)	4337-4216, 4203-4137, 4132-4046 (4246)	4333-4217 (54,4%), 4201-4140 (22,7%), 4130-4049 (22,9%)
56.	Ly-7193	5304±51	4314-4298, 4253-3985 (4217, 4200, 4143, 4118, 4088)	4248-3989 (100%)	4320-4293, 4252-3982 (4218, 4199, 4158, 4150, 4142, 4126, 4105, 4104, 4050)	4310-4305 (1,3%), 4249-3987 (98,7%)
57.	Gr-1986	5360±70	4346 (4228) 3993	4339-4036 (98%), 4018-4003 (2%)	4343-4036, 4024-3990 (4224, 4178, 4172)	4337-4040 (97,4%), 4018-4002 (2,6%)
58.	?	5110±70	4038-4013, 4007-3762, 3733-3728, (3950)	4040-3754 (98%), 3744-3718 (2%)	4041-4013, 4004-3756, 3746-3712 (3956)	4041-4013 (3,5%), 4011-3754 (93,2%), 3746-3712 (3,4%)
59.	Bln-154	5830±250	5267-4222, 4192-4154 (4716)	5263-4224 (99%), 4189-4159 (1%)	5305-4221, 4193-4163, 4119-4112, 4057-4054 (4710, 4698, 4694)	5304-4222 (98,9%), 4191-4163 (0,7%), 4117-4113 (0,2%), 4055 (0,2%)
60.	Bln-149	5888±100	4961-4513 (4778)	4985-4504 (100%)	4994-4516, 4514-4500 (4773, 4750, 4728)	4991-4503 (100%)
61.	Bln-146	5006±150	4217-4199, 4145-4117, 4089-3504, 3413-3384 (3785)	4219-4196 (1%), 4150-4112 (2%), 4103-3502 (96%), 3421-3382 (1%)	4219-4198, 4159-4146, 4144-4125, 4106-4102, 4067-4064, 4050-3516, 3406-3383 (3783)	4220-4195 (1,3%), 4161-4122 (1,6%), 4109-4095 (0,7%), 4075-4061 (0,3%), 4055-3507 (94,6%), 3421-3383 (1,5%)

62.	Bln-145	5387±100	4453-4416, 4402-3980 (4241)	4449-4422 (2%), 4393-4382 (1%), 4368-3985 (97%)	4449-4419, 4401-4376, 4374-3978 (4247)	4442-4424 (1,5%), 4391-4387 (0,7%), 4367-3983 (97,8%)
63.	Bln-131	5683±100	4777-4340 (4510)	4765-4735 (3%), 4728-4346 (97%)	4773-4749, 4726-4338 (4515, 4499)	4766-4756 (0,9%), 4718-4345 (99,1%)
64.	Bln-139	5698±100	4783-4344 (4528)	4769-4731 (4%), 4730-4354 (96%)	4776-4747, 4736-4341 (4535, 4533, 4524, 4507, 4504)	4771-4751 (2%), 4724-4350 (98%)
65.	Bln-144	5592±120	4717-4226, 4178-4165 (4454, 4415, 4403)	4723-4223 (98%), 4191-4157 (2%)	4711-4696, 4695-4223, 4183-4168 (4450, 4419, 4401)	4765-4757 (0,4%), 4718-4221 (97,8%), 4192-4163 (1,5%), 4119-4117 (0,3%)
66.	Bln-135	5689±100	4780-4342 (4517)	4767-4733 (3%), 4729-4349 (97%)	4774-4748, 4730-4339 (4519, 4512, 4501)	4769-4755 (1,1%), 4721-4347 (98,9%)
67.	Bln-134	5546±200	4830-3964 (4359)	4818-3965 (100%)	4829-4824, 4804-3963 (4358)	4802-3964 (100%)
68.	Bln-141	5642±100	4721-4327, 4275-4267 (4465)	4723-4324 (99%), 4279-4264 (1%)	4766-4761, 4714-4328, 4274-4259 (4460)	4714-4327 (99,3%), 4276-4259 (0,7%)
69.	Bln-138	5618±200	4915-3993 (4459)	4904-4873 (1%), 4862-4035 (98%), 4020-4002 (1%)	4908-4871, 4855-4036, 4024-3990 (4456)	4906-4875 (1%), 4854-4033 (98%), 4024-3992 (1%)
70.	Bln-1157	5474±100	4503-4075, 4063-4044 (4338)	4505-4074 (98%), 4065-4043 (2%)	4498-4044 (4336)	4497-4044 (100%)
71.	Bln-1157A	4897±350	4455-4412, 4407-2872, 2799-2778, 2712, 2708 (3691, 3682, 3668)	4457-2870 (99%), 2803-2773 (0,5%), 2716-2705 (0,5%)	4451-4418, 4403-2875, 2795 (3659)	4454-4416 (0,5%), 4408-2871 (99,1%), 2801-2784 (0,3%), 2766-2765 (0,1%)
72.	Bln-1240	5752±100	4834-4360 (4583)	4809-4435 (100%)	4833-4822, 4807-4359 (4584, 4564, 4553)	4800-4438 (94,3%), 4427-4365 (5,7%)

73.	Bln-425	5580±80	4570-4318, 4290-4257 (4451, 4420, 4396, 4373, 4369)	4592-4311 (95%), 4307-4250 (5%)	4576-4573, 4551-4321, 4291-4253 (4446, 4421, 4398, 4381, 4367)	4597-4314 (94,7%), 4300-4250 (5,3%)
74.	Bln-1823	5740±70	4776-4455, 4413-4406 (4557)	4773-4456 (100%)	4773-4749, 4725-4451, 4418-4403 (4550)	4772-4750 (3,2%), 4725-4452 (95,9%), 4414-4407 (0,9%)
75.	Bln-1363	5764±80	4798-4456, 4411-4409 (4601)	4800-4455 (100%)	4799-4452, 4417-4404 (4602)	4791-4453 (99,3%), 4415-4414 (0,7%)
76.	Bln-1362	5803±60	4798-4506 (4688)	4794-4512 (100%)	4800-4498 (4688, 4627, 4624)	4785-4512 (98,9%), 4506-4501 (1,1%)
77.	Bln-1545	5846±40	4802-4596 (4721)	4805-4590 (100%)	4825, 4804-4598 (4715)	4802-4592 (100%)
78.	Bln-1611	5816±50	4794-4536 (4710)	4787-4542 (100%)	4799-4541 (4705, 4704, 4691)	4784-4544 (100%)
79.	Bln-1361	5705±60	4715-4451, 4420-4397 (4533)	4716-4450 (97%), 4421-4395 (3%)	4709-4699, 4693-4447, 4421-4398, 4380-4368 (4539)	4702-4445 (96,3%), 4422-4396 (3,7%)
80.	Bln-1359	5640±75	4682-4634, 4626-4342 (4464)	4680-4636 (5%), 4623-4343 (95%)	4686-4633, 4622-4339 (4459)	4673-4653 (2,2%), 4652-4639 (1,2%), 4618-4342 (96,6%)
81.	Bln-1360	5685±60	4691-4434, 4429-4364 (4512)	4688-4426 (100%)	4689-4428, 4425-4361 (4516, 4514, 4500)	4685-4440 (90,6%), 4423-4365 (9,4%)
82.	Bln-1357	5419±60	4358-4215, 4203-4137, 4122-4085 (4318, 4289, 4258)	4361-4213 (76%), 4206-4131 (17%), 4127-4080 (6%), 4056-4047 (1%)	4358-4217, 4201-4156, 4154-4138, 4128-4048 (4322, 4289, 4254)	4357-4217 (71,2%), 4201-4139 (14,8%), 4131-4048 (14%)
83.	Bln-1358	5525±60	4466-4311, 4307-4250 (4353)	4467-4246 (100%)	4488-4480, 4461-4316, 4300-4250 (4352)	4489-4476 (2,3%), 4463-4307 (83,7%), 4306-4248 (14,1%)

84.	Bln-923	5970±100	5194-5185, 5131-5129, 5073-4660, 4648-4607 (4895, 4884, 4842)	5199-5180 (0,5%), 5134-5122 (0,5%), 5078-4590 (99%)	5205-5179, 5137-5131, 5075-4666, 4664-4603 (4841, 4820, 4809)	5206-5175 (1,8%), 5139-5124 (0,9%), 5078-4592 (97,3%)
85.	Bln-922	5930±120	5194-5186, 5131-5129, 5073-4516 (4800)	5197-5182 (1%), 5076-4508 (99%)	5205-5179, 5137-5131, 5075-4518, 4513-4501 (4796)	5203-5177 (1,4%), 5139-5128 (0,4%), 5076-4499 (98,2%)
86.	Bln-921	5515±100	4539-4219, 4197-4145, 4114-4097 (4350)	4563-4214 (91%), 4205-4134 (6%), 4125-4082 (2%), 4054-4048 (1%)	4545-4219, 4197-4159, 4149-4142, 4123-4108, 4098-4051 (4347)	4546-4217 (89,4%), 4199-4152 (4,4%), 4151-4139 (0,6%), 4126-4050 (5,6%)
87.	Bln-920	5590±100	4682-4634, 4626-4242 (4453, 4416, 4402)	4684-4631 (4%), 4629-4239 (96%)	4686-4633, 4622-4247 (4449, 4419, 4401)	4686-4628 (4,3%), 4624-4245 (95,7%)
88.	Bln-920A	5640±100	4720-4326, 4276-4266 (4464)	4723-4323 (99%), 4281-4263 (1%)	4765-4763, 4713-4327, 4276-4259 (4459)	4714-4326 (98,8%), 4278-4258 (1,2%)
89.	Bln-1140	5521±100	4542-4220, 4196-4148, 4111-4106 (4352)	4578-4215 (92%), 4203-4137 (5%), 4123-4084 (2%), 4051-4050 (1%)	4547-4220, 4196-4161, 4148-4143, 4121-4109, 4093-4075, 4062-4052 (4350)	4553-4216 (90,5%), 4201-4140 (5%), 4127-4049 (4,5%)
90.	Bln-1141	5593±100	4683-4632, 4628-4244 (4454, 4414, 4404)	4685-4242 (100%)	4686-4631, 4622-4248 (4550, 4418, 4402)	4684-4626 (4,6%), 4625-4246 (95,4%)
91.	Bln-4097	5720±60	4721-4406 (4540)	4723-4453 (99%), 4416-4402 (1%)	4766-4757, 4714-4451, 4418-4403 (4545)	4714-4450 (98,1%), 4419-4403 (1,9%)
92.	Bln-4098	5800±80	4892-4887, 4838-4464 (4686)	4827-4467 (100%)	4841-4821, 4809-4459 (4687, 4629, 4623)	4832-4828 (0,9%), 4804-4461 (99,1%)
93.	Bln-4099	5650±70	4682-4633, 4626-4348 (4466)	4678-4638 (5%), 4621-4350 (95%)	4686-4632, 4622-4344 (4488, 4480, 4461)	4673-4652 (2,4%), 4651-4639 (1,2%), 4617-4349 (96,4%)
94.	Bln-2116	5680±50	4677-4639, 4620-4450, 4422-4393, 4380-4368 (4507)	4680-4636 (7%), 4623-4424 (93%)	4673-4657, 4653-4637, 4620-4445, 4422-4396, 4384-4364 (4498)	4675-4637 (5,4%), 4621-4441 (85,5%), 4424-4389 (6,4%), 4386-4366 (2,7%)

95.	Bln-2120	5480±70	4460-4224, 4190-4157 (4340)	4464-4220 (95%), 4195-4149 (5%)	4457-4222, 4189-4164, 4116-4114 (4338)	4462-4219 (91,9%), 4196-4160 (4,3%), 4150-4148 (0,5%), 4122-4106 (1,3%), 4094-4070 (1,2%), 4068-4054 (0,7%)
96.	Bln-2120A	5700±80	4765-4735, 4728-4357 (4530)	4722-4361 (100%)	4769-4753, 4719-4356 (4536, 4506, 4504)	4712-4362 (100%)
97.	Bln-2119	5630±60	4585-4347 (4462)	4596-4345 (100%)	4596-4561, 4554-4344 (4458)	4592-4345 (100%)
98.	Bln-2117	5400±40	4341-4219, 4197-4144, 4113-4101 (4310, 4309, 4249)	4341-4219 (81%), 4197-4145 (17%), 4114-4098 (2%)	4339-4219, 4197-4159, 4151-4141, 4122-4108, 4096-4051 (4317, 4300, 4250)	4339-4218 (76,4%), 4197-4159 (12,5%), 4154-4147 (1,3%), 4122-4104 (3,5%), 4095-4053 (6,3%)
99.	Bln-2118	5590±60	4537-4336 (4453, 4416, 4402)	4538-4335 (100%)	4544-4335 (4449, 4419, 4401)	4541-4335 (100%)
100.	Bln-2185	5420±50	4352-4219, 4196-4145, 4113-4102 (4319, 4288, 4258)	4354-4218 (85%), 4198-4144 (13%), 4115-4092 (2%)	4352-4219, 4197-4160, 4150-4141, 4122-4108, 4096-4051 (4323, 4289, 4254)	4351-4218 (80,2%), 4196-4149 (11,7%), 4123-4103 (2,9%), 4096-4053 (5,3%)
101.	Bln-1670	610±40	1294-1417 (1322, 1340, 1393)	1299-1408 (100%)	1292-1414 (1323, 1350, 1390)	1297-1405 (100%)
102.	Bln-1667	5840±50	4820-4548 (4719)	4811-4549 (100%)	4830-4823, 4806-4549 (4713)	4802-4551 (100%)
103.	Bln-1668	5665±50	4665-4648, 4609-4433, 4429-4364 (4491, 4483, 4470)	4667-4647 (2%), 4610-4432 (83%), 4429-4363 (15%)	4668-4662, 4616-4427, 4425-4361 (4494, 4471, 4463)	4666-4665 (1,1%), 4612-4362 (98,9%)

104.	Bln-1669	5650±50	4586-4359 (4466)	4597-4357 (100%)	4596-4560, 4554-4358 (4488, 4480, 4461)	4596-4357 (100%)
105.	Bln-125	5560±100	4598-4228, 4171-4169 (4432, 4429, 4363)	4676-4640 (1,5%), 4618-4224 (97%), 4189-4159 (1,5%)	4601-4224, 4180-4170 (4429, 4424, 4361)	4678-4636 (1,8%), 4622-4222 (96,6%), 4190-4164 (1,6%)
106.	Bln-337	5590±80	4584-4322, 4283-4261 (4453, 4416, 4402)	4660-4648 (1%), 4607-4315 (96%), 4295-4254 (3%)	4585-4563, 4554-4324, 4284-4255 (4449, 4419, 4401)	4610-4319 (96,2%), 4295-4252 (3,8%)
107.	Bln-3819	5480±60	4456-4228, 4172-4168 (4340)	4457-4226 (98%), 4178-4164 (2%)	4453-4416, 4407-4224, 4181-4170 (4338)	4457-4223 (96,8%), 4188-4165 (3,2%)
108.	Bln-3818	5530±60	4467-4313, 4301-4252 (4354)	4469-4247 (100%)	4490-4476, 4461-4318, 4298-4251 (4354)	4492-4473 (2,6%), 4465-4312 (85,1%), 4303-4249 (12,2%)
109.	Bln-202	4258±100	3095-2576 (2885)	3263-3243 (1%), 3102-2564 (98%), 2523-2501 (1%)	3097-2577 (2884)	3303-3295 (0,3%), 3278-3237 (1,5%), 3105-2568 (97,4%), 2517-2500 (0,8%)
110.	Bln-405	4075±100	2889-2332 (2584)	2886-2396 (98%), 2380-2346 (2%)	2891-2396, 2385-2342, 2315 (2618, 2612, 2581)	2887-2400 (98,2%), 2380-2349 (1,8%)
110a	Hv-12378	5575±115	4690-4225, 4184-4161 (4449, 4422, 4393, 4382, 4368)	4713-4222 (98%), 4193-4154 (2%)	4689-4222, 4185-4165 (4445, 4422, 4396, 4384, 4365)	4701-4220 (97,5%), 4193-4162 (2,1%), 4114-4112 (0,4%)
110b	Hv-12379	5530±185	4784-3969 (4354)	4774-3978 (100%)	4776-4747, 4737-3967 (4354)	4774-4749 (0,9%). 4730-3972 (99,1%)
111.	Bln-2122	5700±50	4688-4454, 4413-4406 (4530)	4696-4453 (99%), 4416-4402 (1%)	4688-4450, 4419-4402 (4536, 4506, 4504)	4687-4450 (98,4%), 4417-4403 (1,6%)

112.	Bln-2121	5475±50	4451-4420, 4396-4376, 4369-4232 (4338)	4453-4416 (8%), 4402-4229 (92%)	4447-4420, 4398-4381, 4368-4230, 4175 (4337)	4450-4416 (6,9%), 4402-4227 (92,1%), 4171-4170 (1%)
113.	Bln-2111	5495±60	4459-4233 (4344)	4460-4231 (100%)	4456-4231 (4341)	4458-4227 (99,2%), 4175-4170 (0,8%)
114.	Bln-2110	975±40	999-1167 (1030)	1002-1166 (100%)	993-1161 (1026)	995-1161 (100%)
114a	Hv-12472	9985±485	10931-8033 (9249, 9234, 9137)	10762-8182 (100%)	11038-8258, 8250-8243 (9389, 9367, 9354)	10943-8410 (99%), 8397-8320 (1%)
114b	Hv-12473	5225±85	4247-3908, 3878-3805 (4031, 4027, 3996)	4249-3905 (92%), 3880-3804 (2%)	4316-4301, 4250-3911, 3879-3802 (4037, 4022, 3996)	4314-4300 (0,7%), 4250-3910 (91,1%), 3880-3802 (8,2%)
114c	Hv-12433	5645±250	5062-3963 (4465)	5062-3963 (100%)	5187-5184, 5058-3963 (4486, 4484, 4460)	5196-5181 (0,4%), 5136-5134 (0,2%), 5064-3959 (99,4%)
114d	Hv-12434	8150±65	7410-7403, 7381-7367, 7309-7001, 6833-6822 (7131, 7129, 7049)	7415-7352 (3%), 7321-6998 (94%), 6917-6900 (1%), 6837-6811 (1%), 6803-6788 (1%)	7447-7439, 7418-7413, 7396-7395, 7346-7046 (7135, 7133, 7113, 7102, 7081)	7449-7432 (1,2%), 7422-7411 (0,7%), 7399-7396 (0,4%), 7352-7036 (97,7%)
114e	Hv-12759	5840±200	5220-5151, 5149-4327, 4275-4266 (4719)	5214-5160 (2%), 5144-4333 (98%)	5257-5240, 5232-5219, 5213-4328, 4274-4259 (4713)	5251-5249 (0,3%), 5223-4330 (99,7%)
115.	Bln-2610	5620±100	4713-4318, 4289-4257 (4460)	4713-4317 (97%), 4291-4256 (3%)	4707-4702, 4692-4322, 4290-4253 (4456)	4694-4321 (96,8%), 4290-4254 (3,2%)
116.	Bln-1977	5710±45	4688-4459 (4535)	4685-4460 (100%)	4688-4455, 4415 (4541)	4683-4632 (12,9%), 4629-4457 (87,1%)
117.	GrN-1990	5475±55	4453-4416, 4402-4229 (4338)	4454-4413 (9%), 4406-4227 (90%), 4175-4166 (1%)	4449-4419, 4401-4376, 4374-4224, 4179-4171 (4337)	4452-4414 (8,8%), 4408-4224 (88,7%), 4184-4168 (2,5%)

118.	GrN-1985 (?)	5450±50	4361-4226, 4182-4162 (4331)	4446-4424 (2%), 4392-4387 (1%), 4367-4222 (92%), 4193-4152 (5%)	4426-4425, 4360-4223, 4185-4166 (4331, 4268, 4263)	4444-4422 (1,9%), 4397-4384 (1,1%), 4368-4220 (90,4%), 4195-4161 (5,1%), 4119-4112 (0,8%), 4062-4055 (0,7%)
119.	SMU-585	5627±77	4677-4639, 4620-4337 (4461)	4678-4638 (4%), 4621-4336 (96%)	4673-4657, 4652-4637, 4619-4335 (4457)	4673-4639 (3,5%), 4617-4336 (96,5%)
120.	?	5591±82	4591-4321, 4285-4260 (4453, 4415, 4403)	4667-4647 (1%), 4610-4315 (96%), 4296-4254 (3%)	4598-4323, 4286-4254 (4449, 4419, 4401)	4669-4663 (0,5%), 4647-4646 (0,5%), 4616-4318 (95,1%), 4296-4251 (3,9)
121.	?	5260 ±60	4239-3961 (4070, 4041)	4230-3967 (100%)	4247-3961 (4042)	4236-3964 (100%)
122.	Bln-2115	5295±45	4242-3986 (4215, 4203, 4138, 4123, 4084, 4051, 4050)	4231-4030 (90%), 4029-3994 (10%)	4307-4305, 4248-3982 (4217, 4201, 4157, 4152, 4139, 4129, 4048)	4236-4026 (90,6%), 4025-3989 (9,4%)
123.	Bln-2112	5900±70	4934-4590 (4783)	4934-4592 (100%)	4937-4868, 4861-4596, 4558-4554 (4775, 4748, 4736)	4938-4587 (99,3%), 4564-4563 (0,7%)
124.	Bln-2114	5445±45	4357-4227, 4178-4164 (4329, 4271, 4269)	4360-4224 (96%), 4188-4158 (4%)	4357-4223, 4183-4167 (4329, 4270, 4262)	4425-4424 (0,5%), 4362-4221 (94,1%)
125.	Bln-2113	5295±40	4236-3990 (4215, 4203, 4138, 4123, 4084, 4051, 4050)	4228-4033 (92%), 4025-3998 (8%)	4246-4035, 4028-3985 (4217, 4201, 4157, 4152, 4139, 4129, 4048)	4231-4033 (91,2%), 4026-3991 (17,8%)
126.	Bln-2240	5400±50	4346-4215, 4203-4137, 4122-4085 (4310, 4309, 4249)	4347-4215 (73%), 4203-4137 (21%), 4122-4085 (6%)	4343-4217, 4201-4156, 4154-4138, 4128-4048 (4317, 4300, 4250)	4342-4218 (67,1%), 4200-4141 (17,8%), 4126-4050 (15,1%)
127.	Bln-2663	5240±60	4229-3953 (4035, 4020, 4002)	4227, 4173 (14%), 4169-3956 (86%)	4225-4176, 4174-3957 (4039, 4018, 4000)	4227-3956 (100%)

128.	Bln-2242	5230±50	4223-4191, 4160-3957 (4033, 4025, 3998)	4222-4192 (9%), 4158-3958 (91%)	4222-4188, 4164-4117, 4113-3959 (4038, 4021, 3997)	4222-4189 (12,2%), 4165-3959 (87,8%)
129.	Bln-2243A	5395±70	4356-4039, 4013-4007 (4246)	4355-4040 (100%)	4357-4041, 4015-4003 (4315, 4303, 4249)	4347-4207 (55,4%), 4206-4045 (44,6%)
129'.	Bln-2243	5295±70	4326-4276, 4266-3967 (4215, 4203, 4138, 4123, 4084, 4051, 4050)	4318-4289 (4%), 4257-3974 (96%)	4328-4273, 4260-3964 (4217, 4201, 4157, 4152, 4139, 4129, 4048)	4319-4295 (4,4%), 4252-3977 (95,6%)
130.	Bln-2388	5430±50	4355-4221, 4193-4149 (4323, 4281, 4262)	4359-4219 (89%), 4197-4145 (10%), 4114-4098 (1%)	4356-4221, 4195-4162, 4148-4143, 4119-4111, 4061-4053 (4326, 4281, 4256)	4357-4219 (84,9%), 4195-4157 (9%), 4121-4107 (1,4%), 4093-4052 (4,7%)
131.	Bln-2244	5170±45	4071-4068, 4041-3937, 3861-3816 (3973)	4212-4206 (1%), 4135-4128 (1%), 4079-4057 (3%), 4047-3912 (78%), 3876-3807 (17%)	4043-3938, 3857-3814 (3973)	4211-4202 (0,9%), 4133-4132 (0,8%), 4047-3915 (82,8%), 3876-3803 (15,5%)
132.	Bln-2241	5240±45	4223-4191, 4160-3965 (4035, 4020, 4002)	4221-4193 (10%), 4155-3968 (90%)	4222-4188, 4164-4117, 4113-3963 (4039, 4018, 4000)	4220-4192 (13,6%), 4162-4120 (15,9%), 4112-3966 (70,6%)
132'.	Hv-12756	5090±280	4466-3332, 3215-3200, 3154-3138 (3942, 3845, 3824)	4494-3304 (98%), 3231-3181 (1%), 3163-3115 (1%)	4488-4479, 4461-3340, 3206-3199, 3148-3141 (3942)	4499-3327 (98,3%), 3224-3173 (0,8%), 3159-3119 (0,7%)
133.	Bln-3317	4360±50	3096-2885 (2921)	3097-2884 (100%)	3255-3252, 3098-2884 (2921)	3255-3246 (0,9%), 3099-2884 (99,1%)
134.	Bln-3316	4480±50	3351-3013, 3003-2925 (3260, 3244, 3101)	3344-3026 (94%), 2978-2929 (6%)	3358-3009, 2984-2924 (3263, 3239, 3167, 3164, 3101)	3354-3017 (99,2%), 2973-2972 (0,8%)

135.	Bln-2675A	4040±50	2857-2818, 2691-2684, 2666-2631, 2629-2459 (2568, 2519, 2504)	2860-2814 (8%), 2733-2729 (1%), 2695-2456 (91%)	2857-2813, 2696-2686, 2684-2463 (2572, 2514, 2502)	2858-2813 (7,7%), 2739-2727 (1,5%), 2697-2462 (90,7%)
136.	Bln-2707	3780±50	2394-2384, 2341-2034 (2193, 2155, 2148)	2396-2380 (1%), 2346-2032 (99%)	2399-2381, 2348-2109, 2102-2035 (2200)	2399-2382 (2,2%), 2347-2109 (84,9%), 2104-2035 (13%)
137.	Bln-2245	5595±50	4530-4343 (4454, 4414, 4405)	4517-4346 (100%)	4537-4506, 4504-4340 (4451, 4418, 4402)	4524-4509 (1,8%), 4505-4342 (98,2%)
138.	Bln-2385	5980±50	4953-4773 (4898, 4880, 4847)	4975-4763 (99%), 4737-4727(1%)	4988-4972, 4961-4768, 4755-4722 (4896, 4894, 4846, 4818, 4811)	4989-4765 (93,8%), 4757-4723 (6,2%)
139.	Bln-2389	5265±50	4230-3971 (4072, 4067, 4042)	4226-4178 (17%), 4167-3978 (83%)	4228-3969 (4043)	4224-4181 (17,4%), 4171-3976 (82,6%)
140.	Bln-2247	4960±50	3931-3874, 3809-3646 (3754, 3744, 3718)	3931-3874 (10%), 3809-3646 (90%)	3936-3877, 3804-3646 (3710)	3931-3873 (10,5%), 3806-3648 (89,5%)
141.	Bln-2249	5000±50	3947-3691, 3683-3668 (3782)	3946-3833 (36%), 3829-3692 (64%)	3945-3659 (3779)	3942-3834 (34,5%), 3826-3692 (62,2%), 3681-3667 (3,3%)
142.	Bln-2250	5060±50	3970-3751, 3748-3713 (3930, 3875, 3808)	3967-3759 (98%), 3737-3724 (2%)	3968-3710 (3928, 3924, 3914, 3878, 3803)	3964-3757 (97%), 3739-3738 (1,3%), 3727-3716 (1,7%)
143.	Bln-3413	670±70	1237-1416 (1300)	1243-1415 (100%)	1223, 1236-1413 (1297)	1240-1412 (100%)
144.	Bln-3345	5150±50	4039-4013, 4008-3903 (3965)	4072-4067 (1%), 4042-3894 (65%), 3887-3797 (34%)	4041-4010, 4004-3908, 3880-3800 (3964)	4042-3901 (66,8%), 3883-3799 (33,2%)
145.	Bln-3344	5030±50	3958-3701 (3891, 3890, 3796)	3948-3711 (100%) 4221-4194 (5%), 4154-	3960-3701 (3888, 3883, 3797)	3946-3711 (100%)

146.	Bln-3343	5190±60	4219-4197, 4151-4114, 4096-3933, 3871-3811 (3981)	3916 (83%), 3876-3807 (12%)	4220-4197, 4160-4123, 4108-4099, 4073-4060, 4052-3936, 3876-3870, 3863-3805 (3979)	4221-4193 (6,9%), 4162-4121 (7,8%), 4112-4090 (2,2%), 4082-3916 (71,5%), 3877-3805 (11,6%)
147.	Bln-3340	5240±50	4225-4184, 4164-3961 (4035, 4020, 4002)	4224-4189 (11%), 4161-3963 (89%)	4223-4183, 4167-3961 (4039, 4018, 4000)	4222-4191 (13,1%), 4164-3966 (86,9%)
148.	Bln-3342	5150±50	4039-4013, 4008-3903, 3881-3803 (3965)	4072-4067 (1%), 4042-3894 (65%), 3887-3797 (34%)	4041-4010, 4004-3908, 3880-3800 (3964)	4042-3901 (66,8%), 3883-3799 (33,2%)
149.	Bln-3341	5230±60	4227-4175, 4168-3949 (4033, 4025, 3998)	4228-3947 (100%)	4224-4180, 4170-3955 (4038, 4021, 3997)	4228-3946 (100%)
150.	Bln-3338	800±50	1164-1293 (1253)	1065-1074 (1%), 1127-1133 (1%), 1159-1298 (98%)	1159-1291 (1256)	1069-1078 (1,1%), 1128-1132 (1,3%), 1157-1293 (97,6%)
151.	Ly-1487/OxA	4666±55	3625-3570, 3539-3340 (3495, 3463, 3376)	3630-3558 (11%), 3546-3335 (88%), 3151-3148 (1%)	3632-3558, 3539-3350 (3498, 3459, 3377)	3630-3575 (12,1%), 3571-3563 (1,1%), 3537-3351 (86,8%)
152.	Bln-1061	4710±100	3696-3302, 3234-3178, 3164-3110 (3506, 3408, 3385)	3697-3300 (93%), 3235-3175 (3,5%), 3166-3108 (3,5%)	3692-3681, 3663-3331, 3215-3186, 3157-3122 (3517, 3398, 3384)	3699-3315 (94,5%), 3228-3172 (3,1%), 3161-3116 (2,4%)
153.	Bln-61a	4505±100	3505-3410, 3384-2909 (3300, 3235, 3176, 3166, 3109)	3500-3451 (3,5%), 3442-3428 (0,5%), 3380-2914 (96%)	3516-3404, 3384-2903 (3329, 3218, 3180, 3157, 3121)	3501-3436 (5,9%), 3379-2915 (94,1%)
154.	Bln-61	4385±100	3352-2870, 2803-2772, 2717-2704 (3018, 2990, 2927)	3354-2867 (97%), 2806-2766 (2%), 2720-2702 (1%)	3359-2868, 2804-2782, 2768-2763, 2716-2713 (3015, 2980, 2964, 2950, 2931)	3360-2868 (98,3%), 2804-2779 (1,3%), 2713-2712 (0,4%)

155.	Bln-62	4260±100	3095-2577 (2886)	3264-3242 (1%), 3103-2564 (98%), 2522-2502 (1%)	3098-2578 (2884)	3303-3295 (0,3%), 3282-3237 (1,9%), 3105-2570 (97,1%), 2515-2501 (0,7%)
156.	Bln-1547	5140±60	4071-4068, 4041-3791 (3962)	4077-4060 (1%), 4045-3784 (99)	4042-3792 (3962)	4045-3783 (100%)
157.	Bln-1510	5024±60	3964-3692 (3793)	3956-3699 (100%)	3963-3661 (3886, 3884, 3795)	3959-3699 (100%)
158.	Bln-1511	4885±80	3903-3882, 3803-3509, 3399-3388 (3659)	3932-3873 (4%), 3810-3505 (94%), 3412-3384 (2%)	3907-3880, 3800-3616, 3614-3520 (3655)	3955-3868 (5,4%), 3810-3511 (92,9%), 3416-3385 (1,7%)
159.	Bln-3682	5110±50	3991-3786 (3950)	3987-3790 (100%)	4035-4025, 3986-3785 (3956)	3988-3785 (100%)
160.	Bln-3684	4950±60	3935-3870, 3814-3638 (3709)	3937-3863 (12%), 3817-3637 (88%)	3938-3875, 3873-3861, 3810-3641 (3708)	3936-3861 (13,2%), 3811-3641 (86,8%)
161.	Bln-3683	4950±60	3935-3870, 3814-3638 (3709)	3937-3863 (12%), 3817-3637 (88%)	3938-3875, 3873-3861, 3810-3641 (3708)	3936-3861 (13,2%), 3811-3641 (86,8%)
162.	Bln-3685	4890±60	3788-3621, 3578-3534 (3663)	3796-3615 (89%), 3592-3524 (11%)	3788-3630, 3579-3567, 3564-3537 (3657)	3796-3524 (89,8%), 3589-3527 (10,2%)
163.	Bln-3680	4830±60	3710-3505, 3412-3384 (3639)	3759-3736 (2%), 3725-3502 (93%), 3421-3382 (5%)	3708-3516, 3402-3384 (3641)	3755-3753 (0,7%), 3713-3504 (93,7%), 3427-3382 (5,6%)
164.	Bln-3681	4830±60	3710-3505, 3412-3384 (3639)	3759-3736 (2%), 3725-3502 (93%), 3421-3382 (5%)	3708-3516, 3402-3384 (3641)	3755-3753 (0,7%), 3713-3504 (93,7%), 3427-3382 (5,6%)
165.	Bln-2017	4655±55	3622-3578, 3535-3337 (3492, 3470, 3373)	3627-3565 (8%), 3542-3330 (88%), 3221-3189 (2%), 3157-3132 (2%)	3630-3579, 3567-3564, 3537-3346 (3496, 3466, 3375)	3632-3559 (11,1%), 3538-3341 (88,9%)

166.	Bln-2016	4335±45	3074-3068, 3039-2882 (2916)	3081-3064 (3%), 3041-2880 (97%)	3084-2882 (2916)	3085-3062 (4,8%), 3034-2882 (95,2%)
167.	Bln-2014	4225±60	2919-2615 (2878)	2918-2834 (27%), 2829-2618 (73%)	2919-2826, 2824-2657, 2653-2622, 2606-2603 (2879)	2921-2620 (100%)
168.	Bln-2015	4135±45	2879-2569, 2517-2505 (2855, 2820, 2662, 2635, 2627)	2875-2794 (29%), 2785-2577 (71%)	2880-2573, 2513-2502 (2843, 2815, 2673)	2872-2617 (92%), 2616-2583 (8%)

Tab.5. Date convenționale ^{14}C (B.P.) pentru ariile Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr, Petrești, Decea Mureșului, Lengyel și TRB – Polonia* (după W. Pape 1979; A. Dzieduszycka Machnikowa 1982; I. Bognár-Kutzian 1985; T. Wislanski 1989; H.A. Bankoff, F.A. Winter 1990; M. Gimbutas 1991; S. Forenbaher 1993; P. Stadler 1995; E. Bánffy 1995b; eadem 1995c; L. Bartosiewicz 1995; S.A. Luca 1999).

NR. CRT.	AȘEZARE	LAB/PROBĂ	MATERIAL ANALIZAT/LOCAȚIE	DATE ^{14}C (B.P.)	CULTURĂ/FAZĂ*
1.	Tiszapolgár-Csöszhalom	Bln-510	?	5870±100	Tiszapolgár
2.	Tiszapolgár-Csöszhalom	Bln-512	?	5775±100	Tiszapolgár
3.	Tiszapolgár-Csöszhalom	Bln-509	?	5575±100	Tiszapolgár
4.	Tiszapolgár-Csöszhalom	Bln-513	?	5940±100	Tiszapolgár
5.	Tiszapolgár-Csöszhalom	GrN-1934	?	5845±60	Tiszapolgár
6.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-348	M23	5020±180	Tiszapolgár timpurie
7.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-349	M28	5060±170	Tiszapolgár timpuriu
8.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-122	M101	4850±150	Tiszapolgár mijlocie A
9.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-361	M5	5350±190	Tiszapolgár timpurie
10.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-124	M44	4980±140	Tiszapolgár
11.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-416	mormânt	5600±180	Tiszapolgár timpurie
12.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-464	mormânt	5460±170	Tiszapolgár timpurie
13.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-355	M120	5220±220	Tiszapolgár mijlocie A
14.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-354	M54	5090±190	Tiszapolgár timpurie
15.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-481	mormânt	5210±170	Tiszapolgár mijlocie A
16.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-428	mormânt	4240±180	Tiszapolgár mijlocie A
17.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-350	M41	5010±180	Tiszapolgár mijlocie A
18.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-465	mormânt	5020±170	Tiszapolgár mijlocie A
18'.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-357	M84	5980±200	Tiszapolgár
19.	Méhkerék	Bln-2165	?	5385±65	Tiszapolgár
20.	Belmegyer	Bln-?	?	5300±70	Tiszapolgár
21.	Tiszalúc	GrN-1912?	?	5100±40	Bodrogkeresztúr

22.	Tiszalúc	GrN-1913	?	5085±40	Bodrogkeresztúr
23.	Tiszalúc	GrN-1912?	?	5020±60	Bodrogkeresztúr
24.	Tiszalúc	GrN-1912?	?	4920±60	Bodrogkeresztúr
25.	Tiszalúc	Deb-441	mormânt	4090±180	Bodrogkeresztúr
26.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-4	mormânt	4820±140	Bodrogkeresztúr
27.	Tiszapolgár-Basatanya	Deb-5	mormânt	4960±130	Bodrogkeresztúr
28.	Daia Românã	Bln-1197	?	5900±100	Petre'ti
29.	Daia Românã	Bln-1199	?	5835±100	Petre'ti
30.	Daia Românã	Bln-1201	?	5710±100	Petre'ti
31.	Decea Mureșului	KIA-368	mormânt (os?)	5380±40	Decea Mureșului
32.	? (Polonia)	M-1847	?	4810±200	Zšotniki (variantă regională a ultimei faze Lengyel) cu elemente Bodrogkeresztúr șI TRB
32′.	Sarnowo	?	?	5570±60	TRB
33.	Cmielów	GrN-5089	?	4775±40	TRB
34.	Cmielów	GrN-5090	?	4720±40	TRB
35.	Cmielów	H-566/592	?	4675±110	TRB
36.	Cmielów	GrN-5036	?	4650±40	TRB
37.	Cmielów	GrN-5088	?	4615±35	TRB
38.	Radziejów	M-1846	?	4860±190	TRB
39.	Radziejów	GrN-5045	?	4710±40	TRB
40.	Radziejów	Šodz-?	?	4680±380	TRB
41.	Radziejów	M-1845	?	4590±190	TRB
41′.	Schönemark	?	?	5105±70	TRB
42.	Gródek Nadbuzny	KN-243	?	5050±160	TRB
42′.	Rosenhof	?	?	5200±70	TRB

43.	Niedzwiedz	Bln-927	?	4715±100	TRB
44.	Niedzwiedz	M-2323	?	4640±190	TRB
45.	Niedzwiedz	M-2322	?	4600±190	TRB
46.	Niedzwiedz	M-2321	?	4470±190	TRB
47.	Lagiewniki	Gd-814	groapă	4635±60	TRB (?)
48.	Zarebowo	GrN-5044	?	4625±40	TRB
49.	*Zalaszentbalázs-Szölöhegyi Mezö*	Deb-3365	cărbune	5728±58	Lengyel III (maghiar)**
50.	*Zalaszentbalázs-Szölöhegyi Mezö*	Deb-3378	cărbune	5767±70	Lengyel III (maghiar)
51.	*Zalaszentbalázs-Szölöhegyi Mezö*	Deb-3385	cărbune	5720±71	Lengyel III (maghiar)
52.	*Zalaszentbalázs-Szölöhegyi Mezö*	Deb-3379	os	5682±57	Lengyel III (maghiar)
53.	*Zalaszentbalázs-Szölöhegyi Mezö*	Deb-3380	os	5614±70	Lengyel III (maghiar)
54.	Moverna vas	?	?	5850±140	tranziție Lengyel III (maghiar) – Balaton-Lasinja
55.	Györ-Szabadrét	Deb-2171	?	5160±60	Balaton-Lasinja
56.	Bylany	?	?	5350 +/- 50	Lengyel IV (III)
57.	Bylany	?	?	5250 +/- 50	Lengyel IV (III)
58.	Stalegg (Austria)***	H- ?	?	4510± 200	Lengyel târziu

* Am luat în considerare numai datele radiocarbon TRB pentru Polonia având în vedere apropierea de aria Cucuteni-Tripolie. Nu credem că ar fi fost necesară aici discutarea tuturor celor 124 de datări TRB – din Austria și Germania, sau cele din Olanda și Scandinavia. Singurele zone care au fost în contact mai mult sau mai puțin direct cu spațiul cucutenian sunt cele de la nord și nord-vest de Carpați. Perioada de evoluție a TRB-ului polonez se încadrează în zona medie de acoperire temporală a acestui stil ceramic. Cu alte cuvinte, apare după începuturile sale din Scandinavia și Germania (W. Pape 1979 passim) și dispare înainte de sfârșitul său în aceste regiuni.

** Lengyel III maghiar este echivalent, în general, cu, de exemplu, Lengyel IV slovac.

*** Este singura dată ^{14}C pentru ultima fază a culturii Lengyel; deși nu are decât o valoare orientativă și aparține unei așezări depărtate spațial de zona de interes direct al lucrării am considerat necesar să o integrăm tabelului nostru.

Tab.6. Lista datelor C^{14} convenționale (B.P.) și a celor corectate 2σ cu programul de calibrare Calib (Washington) – ver.3.0.3 (1993), ver. 4.0 (septembrie 1998), ver. 4.1 (decembrie 1998) și ver. 4.1.2. (septembrie 1999) – pentru ariile Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr, Petrești, Decea Mureșului și TRB – Polonia.

NR. CRT.	LAB/ PROBĂ	DATE ^{14}C (B-P)	DATE B.C./A.D. CALIB ver. 3.0.3		DATE B.C./A.D. CALIB ver. 4.0 = 4.1 = 4.1.2	
			METODA A	METODA B	METODA A	METODA B
1.	Bln-510	5870±100	4946-4494 (4770)	4947-4492 (100%)	4952-4495, 4470-4463 (4769, 4753, 4721)	4955-4492 (95%), 4470-4465 (5%)
2.	Bln-512	5775±100	4897-4881, 4845-4446, 4423-4392, 4385-4367 (4672, 4644, 4614)	4896-4883 (0,5%), 4844-4450 (97%), 4422-4394 (2%), 4379-4368 (0,5%)	4896-4894, 4847-4819, 4811-4442, 4422-4395, 4393-4364 (4669, 4661, 4648, 4642, 4617)	4843-4820 (1,5%), 4812-4443 (95,6%), 4422-4394 (2,2%), 4383-4367 (0,6%)
3.	Bln-509	5575±100	4674-4673, 4615-4233 (4449, 4422, 4393, 4382, 4368)	4682-4633 (3%), 4626-4228 (97%)	4670-4660, 4649-4641, 4618-4233 (4445, 4422, 4396, 4384, 4365)	4683-4633 (2,9%), 4622-4227 (96,6%), 4176-4171 (0,5%)
4.	Bln-513	5940±100	5060-4549 (4808)	5059-4559 (100%)	5056-4550 (4825, 4800)	5058-4548 (100%)
5.	GrN-1934	5845±60	4894-4885, 4841-4541 (4721)	4893-4886 (1%), 4839-4543 (99%)	4846-4820, 4810-4545 (4714)	4838-4822 (2,9%), 4809-4547 (97,1%)
6.	Deb-348	5020±180	4238-3493, 3468-3374 (3792)	4232-3495 (96%), 3462-3376 (4%)	4246-3497, 3463-3376 (3793)	4229-3499 (96,6%), 3452-3377 (3,4%)
7.	Deb-349	5060±170	4311-4308, 4249-3508, 3401-3387 (3930, 3875, 3808)	4251-3507 (99%), 3403-3386 (1%)	4317-4299, 4250-3519 (3928, 3924, 3914, 3878, 3803)	4317-4299 (0,7%), 4250-3518 (99,3%)
8.	Deb-122	4850±150	3966-3339 (3644)	3976-3321 (98%), 3223-3188 (1%), 3158-3130 (1%)	3964-3348 (3644)	3977-3335 (98,9%), 3211-3191 (0,6%), 3152-3132 (0,5%)

9.	Deb-361	5350±190	4546-3764, 3730 (4226, 4178, 4166)	4553-3755 (99%), 3743-3719 (1%)	4548-3756, 3744-3712 (4223, 4182, 4168)	4547-3755 (99,4%), 3739-3716 (0,6%)
10.	Deb-214	4980±140	4070-4069, 4041-3503, 3418-3383 (3772)	4077-4061 (1%), 4045-3499 (96%), 3453-3379 (3%)	4042-3510, 3414-3382 (3763, 3718, 3714)	4214-4204 (0,3%), 4138-4137 (0,3%), 4047-3501 (97,3%), 3436-3378 (2,1%)
11.	Deb-416	5600±180	4892-4888, 4838-4035, 4020-4002 (4455, 4411, 4408)	4830-4039 (100%)	4837-4821, 4807-4039, 4018-4000 (4452, 4417, 4404)	4832-4826 (0,4%), 4804-4040 (99,3%), 4014-4004 (0,3%)
12.	Deb-464	5460±170	4687-3954 (4334)	4694-3951 (100%)	4688-4628, 4624-3958 (4333)	4684-3956 (100%)
13.	Deb-355	5220±220	4469-3625, 3570-3539 (4030, 3994)	4501-3621 (99%), 3579-3534 (1%)	4492-4473, 4462-3632, 3558-3539 (4036, 4023, 3993)	4498-3629 (99%), 3581-3536 (1%)
14.	Deb-354	5090±190	4337-3506, 3409-3385 (3942, 3845, 3824)	4332-3509 (100%)	4336-3517, 3399-3384 (3942)	4333-3519 (100%)
15.	Deb-481	5210±170	4361-3549 (3990)	4354-3664 (100%)	4359-3650 (3984)	4346-3664 (100%)
16.	Deb-428	4240±180	3357-2392, 2386-2337 (2881)	3354-2396 (99%), 2380-2346 (1%)	3363-2398, 2382-2346 (2882)	3364-2396 (98,9%), 2384-2343 (1.1%)
17.	Deb-350	5010±180	4232-3491, 3485-3372 (3787)	4228-3494 (96%), 3466-3375 (4%)	4231-3494, 3467-3374 (3786)	4227-3497 (95,9%), 3462-3375 (4,1%)
18.	Deb-465	5020±170	4238-3493, 3468-3374 (3792)	4232-3495 (96%), 3462-3376 (4%)	4224-4178, 4172-3501, 3432-3379 (3793)	4228-3502 (97,9%), 3431-3379 (2,1%)
18'.	Deb-357	5980±200	5289-4451, 4421-4395, 4375-4369 (4898, 4880, 4847)	5283-4453 (100%)	5359-5350, 5341-5329, 5324-4446, 4421-4397, 4382-4366 (4896, 4894, 4846, 4818, 4811)	5320-4452 (99,4%), 4417-4404 (0,6%)

19.	Bln-2165	5385±65	4350-4039, 4013-4007 (4240)	4347-4072 (96%), 4067-4042 (4%)	4349-4041, 4016-4003 (4247)	4340-4208 (51,9%), 4205-4045 (48,1%)
20.	Bln-?	5300±70	4328-4273, 4268-3969 (4216, 4201, 4141, 4120, 4086)	4319-4287 (4%), 4259-3977 (96%)	4329-4270, 4261-3966 (4218, 4200, 4157, 4151, 4141, 4127, 4049)	4321-4292 (4,8%), 4253-3978 (95,2%)
21.	GrN-1912?	5100±40	3978-3790 (3946, 3833, 3829)	3972-3893 (42%), 3888-3797 (58%)	3978-3791 (3944)	3970-3891 (42,2%), 3888-3797 (57,8%)
22.	GrN-1913	5085±40	3972-3783 (3940, 3851, 3821)	3964-3793 (100%)	3972-3781 (3941, 3840, 3821)	3964-3793 (100%)
23.	GrN-1912?	5020±60	3962-3691, 3680-3668 (3792)	3955-3697 (100%)	3962-3659 (3793)	3957-3696 (100%)
24.	GrN-1912?	4920±60	3899-3884, 3801-3630, 3556-3547 (3698)	3920-3876 (4%), 3808-3625 (93%), 3569-3540 (3%)	3905, 3893-3881, 3799-3636, 3549-3543 (3698, 3675, 3674)	3929-3875 (4,8%), 3805-3632 (93,4%), 3558-3540 (1,8%)
25.	Deb-441	4090±180	3092-3055, 3047-2134, 2072-2060 (2611)	3097-2129 (99%), 2079-2046 (1%)	3096-2138 (2620, 2609, 2599, 2586, 2585)	3261-3242 (0,4%), 3100-2131 (98,9%), 2081-2049 (0,7%)
26.	Deb-4	4820±140	3946-3335, 3150 (3636)	3953-3322 (98%), 3223-3188 (1%), 3157-3130 (1%)	3944-3345 (3640)	3958-3335 (98,7%), 3210-3192 (0,6%), 3152-3133 (0,7%)
27.	Deb-5	4960±130	4030, 3994-3503, 3418-3383 (3754, 3744, 3718)	4000-3500 (97%), 3452-3439 (1%), 3428-3380 (2%)	4036-4023, 3994-3510, 3414-3382 (3710)	4034-4022 (0,9%), 3993-3510 (97,3%), 3422-3382 (1,8%)
28.	Bln-1197	5900±100	5031-5029, 4995-4527 (4783)	5035-5023 (1%), 5000-4523 (99%)	5018-5014, 4999-4524, 4508-4503 (4775, 4748, 4736)	5026-5017 (0,5%), 5003-4524 (99,5%)
29.	Bln-1199	5835±100	4932-4463 (4717)	4911-4467 (100%)	4936-4869, 4859-4458 (4711, 4695)	4915-4868 (4,3%), 4858-4459 (95,7%)

30.	Bln-1201	5710±100	4789-4348 (4535)	4774-4358 (100%)	4782-4344 (4541)	4774-4748 (2,5%), 4730-4353 (97,5%)
31.	KIA-368	5380±40	4335-4215, 4203-4136, 4122-4085, 4050 (4237)	4335-4215 (63%), 4203-4136 (28%), 4122-4085 (9%)	4334-4217, 4201-4156, 4154-4138, 4128-4047 (4246)	4331-4218 (57,3%), 4199-4143 (22,9%), 4125-4051 (19,8%)
32.	M-1847	4810±200	3990-3032 (3634)	3992-3031 (99%), 2968-2947 (1%)	3985-3078, 3072-3024 (3638)	3990-3022 (100%)
33.	GrN-5089	4775±40	3647-3501, 3424-3381 (3624, 3573, 3538)	3647-3501 (88%), 3425-3381 (12%)	3646-3504, 3427-3381 (3631, 3576, 3573, 3560, 3539)	3646-3510 (92,8%), 3420-3384 (7,2%)
34.	GrN-5090	4720±40	3632-3368 (3508, 3400, 3387)	3628-3561 (27%), 3544-3491 (24%), 3484-3372 (49%)	3637-3547, 3544-3489, 3472-3371 (3519)	3633-3555 (35,7%), 3541-3495 (22,3%), 3465-3374 (42%)
35.	H-566/592	4675±110	3691-3684, 3667-3092, 3053-3048 (3497, 3458, 3378)	3667-3092 (100%)	3659-3096 (3500, 3433, 3378)	3658-3095 (100%)
36.	GrN-5036	4650±40	3611-3607, 3515-3345 (3491, 3483, 3372)	3613-3602 (1%), 3518-3343 (99%)	3619-3605, 3521-3354 (3495, 3467, 3374)	3616-3611 (1,6%), 3521-3354 (98,4%)
37.	GrN-5088	4615±35	3501-3424, 3381-3336 (3362)	3505-3409 (46%), 3385-3318 (46%), 3324-3187 (4%), 3158-3127 (4%)	3503-3429, 3381-3346 (3367)	3515-3404 (64,3%), 3385-3338 (32,6%), 3207-3194 (1,8%), 3150-3138 (1,3%)
38.	M-1846	4860±190	4035-4019, 4002-3259, 3245-3100 (3647)	4040-3095 (100%)	4039-4018, 4000-3263, 3239-3167, 3164-3101 (3647)	4042-3248 (94,8%), 3247-3098 (5,2%)
39.	GrN-5045	4710±40	3630-3558, 3545-3365 (3506, 3408, 3385)	3625-3569 (21%), 3540-3370 (79%)	3635-3551, 3542-3369 (3517, 3398, 3384)	3632-3558 (28%), 3539-3489 (22,2%), 3471-3372 (49,8%)

40.	Šodz-?	4680±380	4327-4274, 4267-2455, 2413-2409 (3498, 3455, 3379)	4257- 2460 (100%)	4328-4273, 4260-2460 (3501, 3431, 3379)	4321-4291 (0,5%), 4253-2465 (99,5%)
41.	M-1845	4590±190	3766-2875, 2794-2784 (3353)	3771-2874 (100%)	3757-3742, 3728-3724, 3712-2877 (3360)	3767-2872 (100%)
42.	KN-243	5050±160	4232-3511, 3393-3389 (3905, 3880, 3804)	4233-3510 (100%)	4231-3618, 3609-3521 (3909, 3879, 3801)	4235-3520 (100%)
43.	Bln-927	4715±100	3697-3305, 3232-3182, 3162-3115 (3507, 3404, 3386)	3700-3301 (94%), 3234-3177 (3%), 3165-3109 (3%)	3696-3678, 3665-3333, 3213-3188, 3155-3124 (3518)	3702-3321 (95%), 3226-3175 (2,5%), 3160-3111 (2,5%)
44.	M-2323	4640±190	3792-2885 (3370)	2783-2890 (100%)	3794-2884 (3490, 3471, 3372)	3779-2893 (100%)
45.	M-2322	4600±190	3773-2877, 2791-2789 (3357)	3775-2876 (100%)	3764-3718, 3714-2879 (3363)	3766-2878 (100%)
46.	M-2321	4470±190	3644-2611 (3253, 3248, 3098)	3636-2847 (92%), 2825-2655 (8%), 2644-2622 (1%)	3644-2620, 2609-2599, 2586-2585 (3259, 3243, 3099)	3638-2839 (93,2%), 2817-2666 (6,5%), 2646-2642 (0,3%)
47.	Gd-814	4635±60	3618-3585, 3530-3305, 3232-3181, 3163-3113 (3369)	3622-3578 (5%), 3535-3298 (81%), 3236-3174 (7%), 3167-3107 (7%)	3627-3583, 3535-3332, 3213-3188, 3156-3123 (3488, 3472, 3371)	3631-3560 (7,9%), 3538-3322 (83,2%), 3228-3172 (4,7%), 3160-3112 (4,3%)
48.	GrN-5044	4625±40	3506-3408, 3385-3336 (3365)	3511-3393 (57%), 3389-3317 (37%), 3224-3187 (3%), 3158-3127 (3%)	3517-3401, 3384-3346 (3369)	3520-3338 (98,3%), 3202-3197 (0,8%), 3150-3140 (0,9%)
49.	Deb-3365	5728±58	4751-4749, 4722-4457 (4544)	4723-4457 (100%)	4767-4755, 4715-4454, 4416-4409 (4547)	4759-4758 (0,8%), 4714-4453 (99,2%)
50.	Deb-3378	5767±70	4788-4461 (4657, 4649, 4605)	4775-4467 (100%)	4782-4457 (4666, 4664, 4604)	4776-4744 (5,1%), 4733-4458 (94,9%)

51.	Deb-3385	5720±71	4767-4733, 4729-4449, 4423-4393, 4381-4368 (4540)	4764-4727 (53%), 4450-4421 (27%), 4395-4376 (20%)	4770-4752, 4720-4444, 4422-4396, 4385-4364 (4545)	4766-4757 (1%), 4718-4445 (94%), 4422-4396 (3,3%), 4380-4369 (1,6%)
52.	Deb-3379	5682±57	4686-4437, 4427-4365 (4509)	4684-4441 (90%), 4426-4366 (10%)	4687-4629, 4623-4431, 4424-4362 (4499)	4682-4634 (8,4%), 4623-4442 (80,6%), 4426-4366 (11%)
53.	Deb-3380	5614±70	4590-4337 (4458)	4661-4648 (1%), 4607-4334 (99%)	4598-4336 (4455)	4609-4333 (100%)
54.	?	5850±140	5056-4442, 4425-4366 (4753, 4747, 4723)	5052-4450 (98%), 4422-4394 (2%)	5050-4436, 4423-4363 (4765, 4763, 4716)	5045-4442 (97,6%), 4424-4392 (1,5%), 4388-4367 (0,9%)
55.	Deb-2171	5160±60	4212-4206, 4133-4128, 4079-4057, 4046-3896, 3886-3799 (3969)	4125-4203 (1%), 4139-4123 (2%), 4084-4051 (4%), 4049-3794 (93%)	4217-4202, 4155, 4138-4133, 4046-3892, 3882-3798 (3967)	4213-4200 (1,4%), 4156-4146 (0,9%), 4144-4128 (1,2%), 4050-3793 (96,5%)
56.	?	5350 ± 50	4332-4037, 4016-4005 (4226, 4178, 4166)	4327-4274 (13%), 4267-4041 (87%)	4332-4040, 4017-4002 (4223, 4182, 4168)	4328-4275 (13,7%), 4261-4043 (86,3%)
57.	?	5250 ± 50	4227-4174, 4168-3965 (4038, 4015, 4006)	4225-4185 (13%), 4163-3969 (87%)	4224-4179, 4170-3963 (4041, 4016, 4003)	4224-4185 (15,4%), 4167-3968 (84,6%)
58.	H- ?	4510±200	3695-2835, 2829-2618 (3303, 3233, 3179, 3163, 3111)	3666-2852 (93%), 2823-2657 (6%), 2641-2623 (1%)	3691-3682, 3663-2829, 2822-2659, 2651-2623 (3331, 3214, 3186, 3156, 3123)	3659-2836 (94,4%), 2818-2664 (5,4%), 2647-2636 (0,2%).

Tab.10. Date AM și TL pentru ariile Precucuteni-Cucuteni/Tripolie, Horodiștea/Gorodsk - Folteşti/Usatovo și Tiszapolgár/Bodrogkeresztúr (după I. Bognár-Kutzian 1985 ; K.-P. Wechler 1994; C.M. Mantu 1995; C.M. Mantu 1998).

NR. CRT.	AȘEZARE	LAB/PROBĂ	LOCAȚIE	DATE	CULTURĂ/FAZĂ
1.	Zarubinț	AM-201	L1	5450 B.P.	
2.	Krasnostavka	AM-202	L11	5350 B.P.	Cucuteni A
3.	Klișcev	AM-101	L5, vatrã	5250 B.P.	Cucuteni A-B
4.	Klișcev	AM-127	L7	5150 B.P.	Cucuteni A-B
5.	Klișcev	AM-128	L4	5050 B.P.	Cucuteni A-B
6.	Klișcev	AM-129	L11	5050 B.P.	Cucuteni A-B
7.	Skarovka	AM-87	? (1970)	5250 B.P.	Cucuteni A-B
8.	Harkov				
9.	Harkov				
10.	Skarovka	AM-69	? (1969)	5150 B.P.	Cucuteni A-B
11.	Skarovka	AM-126	L11	5150 B.P.	Cucuteni A-B
12.	Skarovka	AM-196	L6	5150 B.P.	Cucuteni A-B
13.	Skarovka	AM-197	L5	5150 B.P.	Cucuteni A-B
14.	Skarovka	AM-155	? (1973)	4950 B.P.	Cucuteni A-B
15.	Veselyi Kut	AM-221	L1	5150 B.P.	Cucuteni A-B
16.	Veselyi Kut	AM-220	L5/6	5050 B.P.	Cucuteni A-B
17.	Racovăț				
18.	Racovăț				
19.	Maidaneț	AM-218	LE	4750 B.P.	Cucuteni B
20.	Lacul Soroca	AM-57	?	4650 B.P.	Cucuteni B
21.	Miropolie	AM-171	L1	4950 B.P.	Cucuteni B
22.	Miropolie	AM-219	L5	4850 B.P.	Cucuteni B

23.	Harbuzin				
24.	Vladimirovka				
25.	Brânzeni 3				
26.	Costești	TL	?	4250 B.P.	
27.	Tiszapolgár-Basatanya	TL	mormânt	8000 B.P.	Tiszapolgár
28.	Tiszapolgár-Basatanya	Tl	M12	7062 B.P.	Tiszapolgár
29.	Tiszapolgár-Basatanya	TL	M23	6447 B.P.	Tiszapolgár
30.	Tiszapolgár-Basatanya	TL	M120	6115 B.P.	Tiszapolgár
31.	Tiszapolgár-Basatanya	TL	mormânt	5785 B.P.	Bodrogkeresztúr

CHRONOLOGICAL SCHEME OF THE ROMANIAN CHALCOLITHIC

Abstract

The relative and absolute chronology of the neo-eneolithic in the present romanian territory doesn't seem to be one of the most controversed problems.

Possible reasons for this lack of controversy are the apparent coherence of the vertical alignment of the cultural characteristics and the well-defined scheme of the few elements of absolute chronology.

Method differences whenever the method existed, at least for absolute chronology lead to improvements only of historiographic value.

This study is based on the growing number of C14 analyses, the permanent improvement of the calibration curve and, implicitly, of the calibration programs (especilally the CALIUB series) and, last but not least, the publication of the great number of "imports".

All the false data and the ones supposed to be false were eliminated from the analysis. One mustn't think that this study will close the issues or give a final solution but we believe that the chronological scheme we propose is able to satisfy the requires of certain luggage of information.

The differences sometimes considerable between the results of the data correction obtained with different calibration programs, made us use the last program of the CALIB series, 4.1.2. and for graphic representaions OXCAL 3.2. Putting together the information thus obtained and the numerous "imports" taking into consideration much bigger cultural – geographic area than the present romanian space and especially, the totality of conditions, context and type of object lead to a general chronological scheme of the entire romanian eneolithic.

AŞEZAREA ENEOLITICĂ DE PE INSULA „LA OSTROV", LACUL TAŞAUL (NĂVODARI, JUD. CONSTANŢA). RAPORT PRELIMINAR – CAMPANIILE 1999 - 2000 *

Silvia MARINESCU-BÎLCU, Valentina VOINEA,
Stelian DUMITRESCU, Constantin HAITĂ,
Dragoş MOISE, Valentin RADU

Insula "La Ostrov", numită la începutul sec. al XX-lea "Insula Fără Nume", a născut de-a lungul veacurilor multe legende, localnicii considerând şi astăzi că aici s-ar afla îngropată o mare comoară.[1] Nu ne propunem să luăm în discutie aceste aspecte mai mult sau mai puţin adevărate, obiectivul cercetărilor noastre constituindu-l vestigiile eneolitice din punctul amintit[2].

Anterior prezentării rezultatelor obţinute considerăm necesare câteva precizări privind evoluţia hidrogeografică a Lacului Taşaul, caracteristicile geomorfologice ale insulei şi influenţa factorului antropic asupra modificării peisajului. Lacurile Taşaul şi Gargalâc (Corbu de Jos) s-au format prin anastomozarea gurii de vărsare a râului Casimcea de către cordoane litorale (A. Breier 1976, p. 22). Acest proces se înscrie în cadrul unui fenomen mult mai amplu care a dus la modificarea configuraţiei litoralului vest-pontic existenţă în perioada eneolitică (A.C. Banu 1969, p. 617-618; Gl. Caraivan 1982, p. 15-32). Etapa optimului climatic (5000-3000 B.C) a determinat ridi-

* Studiul arheologic este completat de *Consideraţii asupra evoluţiei insulei "La Ostrov", Lacul Taşaul, în perioada locuirii neo-eneolitice* (Constantin Haită), *Studiul materialului osteologic de mamifere* (Dragoş Moise) şi *Studiul materialului arheoihtiologic* (Valentin Radu)

1. În Analele Dobrogei din 1936 a fost publicat articolul *Comoara din "Insula fără nume"*- fiind prezentate două legende privind comoara; prima se referă la călugării care au ascuns comoara pe insulă, în a doua se povesteşte cum trei tâlhari au jefuit, în apropiere de podul Taşaulului (la vărsarea râului Casimcea), poşta turcească pornită de la Babadag şi care urma să ajungă la Istanbul. Lirele de aur furate au fost îngropate într-unul din cele trei morminte turceşti săpate pe insulă. "Căutătorii de comori" speră şi astăzi să descopere mult visata comoară, distrugând vestigiile arheologice de aici. În 1991, pescarii de la Ferma Piscicolă – Năvodari au surprins în timpul nopţii doi indivizi "înarmaţi" cu unelte şi hărţi care săpau o groapă (vizibilă în partea de SE a insulei), evident, pentru a găsi comoara...

2. Prezentarea configuraţiei şi toponimiei insulei în ultimii o sută de ani constituie subiectul unui alt articol – St. Dumitrescu, *Legendă şi adevăr despre Insula "La Ostrov" din Lacul Taşaul* – Analele Dobrogei (sub tipar)

carea rapidă a nivelului eustatic al mării si inundarea multor așezări preistorice din zona litoralului vest-pontic, fenomen cunoscut sub numele de *transgresiune neolitică* (M. Lazarov, 1993, p. 7-10).

Insula "La Ostrov", constituită pe un martor de șist, se prezintă astăzi sub forma unei popine ușor aplatizate (h = 4 m), suprafața ei nedepășind 3 ha (120 x 250 m); la cca 1 km nord de insula mică se află Insula Ada[3], de 10 ori mai mare (cca. 30 ha), formată pe un martor de calcar (harta 1). La sfârșitul sec. al XIX-lea configurația peisajului era cu totul alta; astfel, în dicționarul geografic, pe Lacul Tașagîl[4] figura o singură insulă – *Chiuciuc Ada*[5] cu o suprafață de 12 ha, inclusă în teritoriul comunei Gargalâc (Corbu). Din însemnările ulterioare ale lui C. Brătescu aflăm că în partea de nord a lacului exista o peninsula - *Ciair Ada*[6], iar adâncimea maximă a lacului, datorită secetei de la începutul anilor '20, abia ajungea la 1,50 m în dreptul *"Insulei fără nume"*. Construirea canalului dintre lacurile Siutghiol și Tașaul a dus la modificări importante în peisajul zonei: suprafața insulei mici s-a micșorat de 3 ori, iar, în nord, peninsula s-a separat de mal devenind Insula Ada.[7]

Semnalarea unei mari concentrări de material arheologic pe toată suprafața insulei ne-a determinat să începem investigațiile arheologice în acest punct[8]. După îndreptarea malului de nord-vest, puternic erodat, au fost identificate urmele unei locuințe incendiate, pe o lungime de 7,60 m. În dreptul ei s-a deschis secțiunea Sα (8 x 8 m, S = 64 m²), împarțită în patru sectoare de doi martori în cruce (l = 0,25 m), cu diagonala A1- B2 – C3 – D4 orientată pe direcția nord - sud (pl. 1a). În anul următor am extins suprafața (S = 80 m²) cu sectorul 5, pentru a continua cercetarea complexului de vase C.1 descoperit în sectorul 3 și am realizat sondajul Sβ în zona înaltă a insulei, la 22 m sud de Sα (2 x 2 m, S = 4 m²).

Situația stratigrafică surprinsă în secțiunea Sα și în sondajul Sβ se prezintă astfel:. partea superioară o constituie stratul de humus, cu o grosime variind între 0,05 – 0,20 m. Cele câteva fragmente ceramice elenistice și romane descoperite în acest strat ne sugerează, pentru perioada antică, doar scurte popasuri, fără o locuire de lungă durată.

După demontarea stratului de humus au apărut elemente de bolovăniș și pietriș (0,05/0,20 – 0,30/0,40 m), provenind din baza de șist verde a insulei. Dispunerea lor

3. *ada* = insulă (lb. turcă)

4. *taș* = piatră; *ağîl* = staul, saivan, stână (lb. turcă); prin eliminarea lui *g* și transformarea lui *î* în *u* s-a ajuns la forma actuală Tașaul. Pe harta întocmită în 1903 de Ministerul de Interne, lacul apare sub denumirea de *Tașavlu* (*taș* = piatra; *avlu* = curte, ogradă – lb. turcă).

5. *küçük* = mic (lb. turcă)

6. *çayir* = pajiște, pășune, vale largă (lb. turcă)

7. În 1897-1899 suprafața lacului era de 1200 ha (Gr. Dănescu, 1897, p. 407; *Marele dicționar geografic al României*, 1899, p. 547), în 1922 de 2183 ha (C. Brătescu, 1922, p. 534-535), în 1971 avea 2306 ha (I. Pisota, V. Trufaș, 1971, p. 45), iar ca urmare a executării canalului Poarta Albă – Midia Năvodari (cu ramificația Năvodari-Luminița) suprafața luciului de apă și stuf a fost redusă la 1967,55 ha (*Situația funciară S.C. Pestom*, 2000). În ce privește adâncimea maximă, dacă la 1922 era de 1,50 m în apropierea "Insulei fără nume", în 1971 în același loc crescuse la 3,60 m (Direcția Hidrografică Maritimă Constanța, harta Lacului Tașaul, 1971, sc. 1: 10000), iar în 1997 la 4 m (SC. Pestom SA Constanța, Harta batimetrică a Lacului Tașaul, 1997, sc. 1: 25000). Datorită construirii canalului Siutghiol Tașaul, a stăvilarului care din 1965 a impus un regim de acumulare precum și a surplusurilor din precipitații și irigații, în 1970 nivelul lacului a crescut cu circa 4 m față de nivelul existent în perioada secetei din 1921-1923 (A. Breier, 1976, p. 85-86)

8. săpăturile arheologice s-au desfășurat în decursul a două campanii: 9-30 august 1999 si 7 –30 august 2000

haotică, fără o grupare regulată, exclude posibilitatea unor acțiuni antropice. Cele mai mari blocuri de șist se concentrează în zona înaltă a insulei, unde stratul de humus este aproape inexistent. Pentru a înțelege mai bine stratigrafia așezării am realizat în această zonă sondajul stratigrafic Sβ. Contrar așteptărilor noastre am avut surpriza să descoperim doar blocuri masive de șist, fără niveluri de locuire, materialul arheologic descoperit rezumându-se la câteva fragmente ceramice de dimensiuni mici, amestecate cu bucăți rulate de chirpic ars. În perioada eneolitică configurația insulei era diferită de topografia actuală, locuirea se concentra în zona mai joasă a insulei, astăzi în mare parte distrusă de ape. Natura și amploarea fenomenului care a dus la formarea stratului de pietre (formațiune naturală) ramân probleme ce își vor găsi raspunsul după extinderea suprafeței cercetate și a investigațiilor sedimentologice.

Stratul următor, corespunzând *ultimului nivel de locuire eneolitică*, are textura specifică unui sediment inundat: cimentat, de culoare negricioasă, cu bucăți foarte mici de chirpic ars (rulate de apă). Concentrarea materialului arheologic în acest strat - mai ales în *complexul de vase C.1* (st. 3, 5) - este neobișnuit de mare: printre și pe sub pietre s-au descoperit vase întregi, sparte in situ, piese de silex, șist, os, corn, ceramică și cupru, variate tipologic; alături de piese întregi și cu urme de uzură, piese în curs de prelucrare, nuclee de silex, rebuturi.

În ultimul nivel de locuire eneolitică încadrăm și *mormântul M.1*, descoperit în sectorul 1, carourile A1/A2, la - 0,45/0,49 m (pl. 1b). Groapa mormântului taie nivelul de distrugere al locuinței L.I, ajungând până la podeaua arsă. Peste mormânt s-au descoperit fragmente ceramice și blocuri de șist, fapt ce exclude posibilitatea unor perturbări stratigrafice ulterioare. Luând în considerare datele prezentate putem afirma cu certitudine că mormântul a aparținut ultimului nivel de locuire eneolitic, fiind posterior locuinței L.I, inclusiv nivelului de abandon al acesteia. Scheletul, în poziție chircit pe stânga, orientat pe direcția nord-est / sud-vest, cu capul spre nord-est, are cutia craniană deteriorată datorită inundației care a afectat partea superioară a gropii și aciditați solului.

În amenajarea mormântului distingem mai multe etape. După săparea gropii, în chirpicul ars al locuintei L. I, au fost depuse primele ofrande: o falangă de cal, șlefuită pe o parte, cu urme de ocru roșu și un vârf de silex. În interiorul gropii s-a amenajat un pat din blocuri de șist, dispuse cu grijă astfel încât să formeze un strat compact. Peste el s-au depus cadavrul și ofrandele: fragmente ceramice provenind de la trei vase (neîntregibile) - unul așezat în fața mandibulei și alte două lângă falangele de la membrele inferioare - un toporaș de șist, în colțul de sud-vest al gropii. Menționăm descoperirea, în același strat, a unor oase umane – 7 fragmente de oase lungi si 2 metapodii – fără conexiune anatomică între ele.

În nivelul următor (- 0,50 / - 1,00 m) s-a cercetat *locuința incendiată L.I*, surprinsă în malul de nord-vest al insulei (pl. 2b, 3). Construcția este de formă aproape pătrată (7 x 8 m), orientată pe direcția nord - sud, cu intrarea pe latura de sud. Prevăzuta cu o singură încăpere, locuința a avut o suprastructura solidă, grosimea nivelului de distrugere ajungând la 0,40/0,50 m. Pereții locuinței au fost în mare parte distruși, singurul segment unde s-au păstrat în elevație fiind latura de sud, în apropierea intrării: cu o grosime de 0,25/0,30 m peretele avea o armătură interioară de lemn. Cadrul ușii era realizat din bârne de lemn, amprenta uneia păstrâdu-se în negativ la marginea peretelui, lângă intrare. În fața ușii se afla un prag, nivelul de călcare din exterior situându-se cu 0,10/0,15 m sub nivelul podelei. Acoperișul, în două pante, se sprijinea

pe un rând de stâlpi centrali, paralel cu pereții de est si vest. În interiorul locuinței s-au delimitat două amenajări, pentru construirea cărora s-au utilizat blocuri de șist: o vatră adosată peretelui de est și un postament între vatră și peretele de nord.

În nivelul de distrugere al locuinței și pe podea s-au descoperit vase întregi și sparte in situ, coarne de cerb, lame gratoire și toporașe de silex – toate întregi – împungătoare, fusaiole și mânere de os, o afumătoare și 11 greutăți de lut pentru războiul de țesut. După demontarea nivelului de distrugere am delimitat podeaua locuinței, realizată din chirpic, puternic ars în partea superioară, cu două refaceri de 0,02 m, respectiv 0,03 m. Prima lipitură are culoare cenușie-gălbuie și o grosime de 0,04 m. Pe postament s-a observat o alveolare ce sugerează fixarea unui vas de dimensiuni mari în apropierea vetrei. Războiul de țesut se afla probabil lângă peretele de nord, cele mai multe greutăți (9) fiind descoperite aici. Resturile menajere erau aruncate în vecinătatea peretelui de vest, iar în exteriorul locuinței, pe peretele de est, erau agățate unelte de pescuit. Astfel, greutăți pentru plasă de pescuit, realizate din galete de calcar cioplite sumar, au apărut în zona exterioară de pasaj.

Cercetarea arheologică în suprafața Sα s-a oprit la acest nivel, urmând ca, în campaniile viitoare, să continuăm studierea nivelurilor inferioare. Materialul ceramic recoltat de la baza profilului, după îndreptarea malului de nord-vest, atestă și existența fazei timpurii Gumelnița A1. În privința celor câteva fragmente ceramice Hamangia, recoltate passim, ne rezumăm doar la semnalarea lor, fără să putem spune cu certitudine, în stadiul actual al cercetărilor, dacă este vorba de simple popasuri sau un nivel propriu-zis de locuire Hamangia.

În cele două niveluri eneolitice cercetate (secțiunea Sα) s-a descoperit o mare cantitate de material arheologic, variat atât ca utilitate, tipologie, cât și ca stare de conservare. *Industria litică*, alături de ceramică, este cel mai bine reprezentată (76 piese): lame, gratoire simple și pe lame, burine, vârfuri de săgeată, microlite confecționate din silex bej, mai rar negru. Credem că prelucrarea se făcea pe loc în așezare, printre piesele finite fiind descoperite și piese în curs de prelucrare, nuclee de silex, rebuturi (pl. 4-6). Depozitele naturale de șist existente în zonă explică preferința pentru această materie primă; erau confecționate dăltițe, toporașe simple fără gaură pentru fixarea cozii, cute, fusaiole și chiar pandantive (pl. 7-8). Din galete de calcar au fost confecționate greutății pentru plasă de pescuit.

Piesele realizate din *material dur de origine animală* sunt mai puține (46), majoritatea fragmentare datorită acidității solului: vârfuri, dăltițe, spatule, mânere, fusaiole, lustruitoare-astragale (pl. 7). În ultimul nivel inundat s-au descoperit și două vârfuri de *cupru* cu secțiunea transversală, în partea proximală, pătrată și spre vârf circulară (pl. 8).

Din categoria *podoabelor* amintim o mărgea discoidală de piatră (D = 12 mm), două pandantive (unul în curs de prelucrare) de formă alungită, prevăzute cu un orificiu pentru suspendare (pl. 8).

Plastica este reprezentată de trei figurine antropomorfe de os *"en violon"*, una întreagă și două fragmentare, descoperite în ultimul nivel. Figurina întreagă a fost tăiată îngrijit dintr-un femur (perete diafizar) de Bos/Cervus, lustruită intens (L = 68 mm; l = 38 mm; Nr. inv. MINA 41560). Celei de-a doua figurine îi lipsește partea superioară – "capul". La fel ca la majoritatea figurinelor "en violon" descoperite în arealul culturii Gumelnița, extremitățile au fost perforate (L păstrată = 68 mm; l = 32 mm). De la a treia piesă s-a păstrat doar "urechea". În legătură cu aceeași categorie de figurine

menționăm o placă dreptunghiulară, convexă, tăiată din femur de Bos/Cervus, pregătită probabil pentru decuparea unui idol "en violon". Toate piesele, inclusiv placa în curs de prelucrare, prezintă urme de arsură (pl.8).

Cantitatea de *ceramică* recoltată din cele două niveluri este impresionantă: de la vase miniaturale la chiupuri de provizii, de la ceramică fină pictată cu grafit la ceramică barbotinată sau doar lustruită (multe dintre ele restaurate în întregime). Predomină categoria ceramicii semifine, acoperită cu slip lustruit. Spre deosebire de celelalte situri gumelnițene din faza A2, semnalăm procentul mai mare al ceramicii cenușii-negricioase, ajungând aproape la paritate cu ceramica arsă oxidant. Unele vase deformate au suferit o ardere secundară intensă. Indiferent de dimensiuni sau de compoziția pastei, toate vasele au fost modelate îngrijit, simetria lor fiind aproape perfectă[9].

Dintre *formele* cele mai frecvente amintim capacele "calotă" - semisferice, fără mânere, prevăzute pe margine cu 1 - 4 perforații dispuse simetric două câte două. Aceleași perforații apar și la unele vase sub marginea superioară ceea ce ne sugerează folosirea unor fibre vegetale pentru legarea capacului de vas. Mai rar apar și capacele discoidale cu mâner și capacele "căciulă" (pl. 13). Străchinile și castroanele, de dimensiuni variate, se înscriu în tipurile specifice întregului areal gumelnițean: străchini simple tronconice sau cu marginea îngroșată în interior, alteori ușor invazată, castroane cu umăr rotunjit, ascuțit sau carenat (pl. 10-12). Nu lipsesc nici formele globulare: boluri miniaturale lucrate din pastă fină și semifină, boluri mari decorate cu brâuri alveolare (pl. 11). Platourile, deși au dimensiuni neobișnuit de mari (D ~ 0,50 m), au fost modelate îngrijit: simetrice, cu fundul inelar, ușor concav, acoperite cu angob și decorate pe suprafața exterioară cu motive incizate (pl. 10). Tot în categoria vaselor de dimensiuni mari încadrăm chiupurile (D ~ 0,70 m; h ~ 0,55 m): vase simple tronconice din pastă grosieră, acoperite cu barbotină și decorate pe marginea superioară cu un brâu alveolar, vase bitronconice din pastă semifină cu pansă bombată și marginea dreaptă, prevăzute cu două proeminențe perforate, folosite probabil pentru legarea capacului, vase cu gât înalt, tronconic (pl. 14-15).

Decorul se rezumă de cele mai multe ori la simple proeminențe perforate, dispuse simetric pe pansa vasului sau doar la lustruirea suprafețelor acoperite cu slip. Uneori, pe suprafața exterioară a vaselor de culoare neagră, lustru este atât de puternic încât se obține efectul de luciu metalic. Nu excludem posibilitatea folosirii unor substanțe speciale (mangan, pirolusită) pentru nuanțele închise, cu aspect lucios.[10] Deseori, pe vasele de dimensini mari, modelate din pastă semifină, apar motive scrijelate și incrustate cu pastă albă, tehnică de decorare mai puțin întâlnită în fazele Gumelnița A2-B1, dar specifică aspectului-vest pontic (pl. 10). Pictura cu grafit era aplicată foarte rar, asociată, aproape întotdeauna, cu alte tehnici de decorare – impresiuni (decor "cu scoica"), proeminențe. Se remarcă o preferință pentru decorarea suprafețelor circulare (exteri-

9. Credem că pentru realizarea celor mai multe dintre vase se utiliza roata lentă. Analizând ceramica descoperită în regiunea Varna (Ezerovo), H. Todorova și V. Naceva au ajuns la concluzia că formele perfecte nu puteau fi obținute decât printr-o mișcare de rotație depășind 50 - 55 turații / minut (H. Todorova, V. Naceva 1971b, p.73).

10. Pe baza analizelor chimice efectuate pe eșantioane ceramice provenind din așezarea Ezerovo, H. Todorova și V. Naceva au arătat că angoba folosită în producerea ceramicii fine cu "pseudofirnis" - de culoare neagră cu lustru intens – era obținută prin diluarea pirolusitei (fier 36,20% și mangan 26%) în apă. Acest minereu bogat în fier și feromangan se întâlnește și astăzi în regiunea Varna, între satele Zdravet și Momcilovo. (H. Todorova, V. Naceva, 1971b, p.71)

orul străchinilor, castroanelor, platourilor) și a celor cilindrice - gâtul și pansa vaselor (pl. 12). Barbotina a fost utilizată mult mai rar, organizată în benzi orizontale sau oblice. Nu lipsește nici brâul alveolar aplicat sub buza sau oblic pe pansa vasului. Tortițele, sub forma unor proeminențe conice perforate, pe lângă valoarea decorativă aveau și o valoare utilitară. Prezența lor atât pe capace cât și pe partea superioară a vaselor bitronconice ne sugerează folosirea lor pentru legarea celor două piese (pl. 13 - 15).

Din lut au fost modelate greutăți pentru războiul de țesut (11), descoperite în nivelul de distrugere al locuinței L.I (pl. 9). Pentru confecționarea fusaiolelor s-au utilizat, alături de șist și os, fragmente ceramice tăiate pentagonal sau hexagonal și perforate în centru. Piesele tronconice cu două orificii la partea superioară și inferioară și cele cu pereții perforați, încadrate de cei mai mulți specialiști în categoria "strecurători", credem că au avut o altă utilitate (pl. 9). Urmele de ardere secundară ne sugerează folosirea lor ca afumători.

***

Deși investigațiile noastre au avut un caracter restrâns, totuși, putem formula primele concluzii preliminare privind stratigrafia și datarea așezării, urmând ca, în viitor, prin extinderea suprafeței cercetate, să cunoaștem mai bine caracteristicile paleoeconomiei, tehnicile de construcție și modul de organizare a spațiului locuit.

Așezarea eneolitică de pe Insula "La Ostrov" a cunoscut o lungă evoluție, pe profilul de nord-vest al secțiunii Sα fiind identificate mai multe niveluri de locuire, sigur din fazele Gumelnița A1 și A2, posibil și din faza Hamangia III. Ultimele două niveluri eneolitice, cercetate în suprafață, sunt cel mai bine cunoscute. Încadrarea lor în *etapa finală a fazei Gumelnița A2* a fost realizată pe baza tipologiei ceramicii, plasticii de os și importurilor ceramice. (Cucuteni tip "C").

Formele și decorul vaselor, concentrate mai ales în complexul de vase C.1, își găsesc numeroase analogii în restul complexului cultural Gumelnița – Karanovo VI: străchini cu buza îngroșată în interior sau ușor evazată, castroane cu umăr ascuțit sau bombat, vase de provizii bitronconice cu umăr bombat și marginea dreaptă sau gât înalt, boluri decorate cu brâuri alveolare oblice, capace discoidale cu mâner.

Remarcăm și unele aspecte regionale: o cantitate mai mare de ceramică cenușie - neagră, puternic lustruită, decorată cu motive incizate și incrustate cu pastă albă, precum și prezența unor forme întâlnite mai ales în regiunea vest-pontică (Goljamo Delcevo, Ezerovo): capace semisferice sau ușor conice, fără mânere, prevăzute cu 1-4 perforații pe margine, capace "căciulă", platouri de dimensiuni mari, cu fund inelar. Procentual, însă, aceste elemente sunt cu mult inferioare celor din regiunea Varna (H. Todorova, 1971b, p. 66-75; 1975).

O mențiune aparte se impune în cazul unui vas bitronconic cu gât și două tortițe conice, decorat pe pansă și în partea inferioară cu impresiuni "cu scoică", iar pe gât cu motive unghiulare pictate cu grafit, formă ce trădează influențe Sălcuța (pl. 12) Acest tip de vas a cunoscut o largă răspândire la sfârșitul fazei Gumelnița A2, exemplare aproape identice descoperindu-se la Căscioarele, Gumelnița, Hotnița.

Aceeași datare ne este sugerată și de importurile Cucuteni "C", descoperite în ultimul nivel: două fragmente ceramice cu scoică în pastă, de culoare pământie, decorate cu

"pieptenele" pe gât și cu motive unghiulare incizate ("feston") pe buză[11]. De asemeni, figurinele de os "en violon", descoperite tot în ultimul nivel, apar la sfârșitul fazei Gumelnița A2 și se regăsesc și în faza B1 (E. Comșa, 1977, p. 45).

Cauzele care au determinat părăsirea așezării rămân necunoscute. Creșterea rapidă a nivelului apei, mișcări tectonice ? Ceea ce putem afirma cu certitudine este că încetarea locuirii s-a produs brusc, iar, după părăsire, așezarea a fost inundată. Bogația și varietatea materialului arheologic din ultimul nivel sugerează părăsirea în grabă a așezării, piese neuzate sau cu destinație cultică fiind lăsate pe loc. Prezența mormântului în interiorul așezării, precum și a unor oase umane în stratul inundat, constituie alte situații stratigrafice mai puțin obișnuite. În stadiul actual al cercetărilor nu ne hazardăm să găsim explicația acestor situații, cercetările viitoare urmând să ne permită formularea unor concluzii pertinente.

Chiar dacă au avut un caracter restrâns, cercetările arheologice întreprinse pe insula "La Ostrov" au completat sau corectat vechi teorii privind aspectul vest-pontic al culturii Gumelnița; ceea ce se intuia, a fost în parte demonstrat.

În prima faza Gumelnița A1, pe segmentul de litoral cuprins între Burgas și Histria[12], tradițiile Hamangia au fost mai puternice. Descoperirile cu caracter funerar de la Durankulak, Palazu Mare, vasele din colecția Solacolu și vasul inedit cu capac de la Corbu de Jos[13] ilustrează cel mai bine conservatorismul fondului cultural anterior (H. Todorova și colab., 1984, p. 74; D. Galbenu, 1970, p.72; S. Marinescu-Bîlcu, 1972, p. 5-12). Considerăm că limita nordică a aspectului vest-pontic nu poate fi urcată mai sus de Histria, deoarece la Sarichioi a fost cercetată o așezare din faza de tranziție Boian – Gumelnița (E. și I Oberländer, 1979, p. 59-70).

Faza Gumelnița A2 se caracterizează printr-o uniformizare culturală, diferențele regionale estompându-se tot mai mult. Astfel, descoperirile arheologice din așezarea de pe insula "La Ostrov" își găsesc analogii în întreg arealul gumelnițean, elementele specifice aspectului vest-pontic fiind cantitativ inferioare. Folosirea pietrei ca material de construcție – amenajarea mormântului, a vetrei sau a altor construcții interioare – se explică prin existența în zonă a unor depozite naturale. Tehnicile de construcție sunt însă aceleași: pereți din chirpic, realizați pe o armatură de lemn. Considerăm că așezarea de pe Insula "La Ostrov" s-a aflat în zona *periferică* de manifestare a *aspectului vest-pontic*. De altfel, și în regiunea lacurilor Varna - Beloslav, vechile tradiții Hamangia s-au uitat treptat, impunându-se tot mai mult "moda" din restul arealului gumelnițean. Unitatea comunităților gumelnițene este ilustrată cel mai bine de manifestările artistice și religioase. Motivele decorative și organizarea lor, figurinele de lut cu urechile perforate, amuletele antropomorfe discoidale, idolii "en violon" sunt elemente omniprezente, depășind limitele regionale.

11. Ceramica Cucuteni "C" din faza timpurie – contemporană cu Cucuteni A3 - este decorata cu "pieptenele"; în faza următoare (Cucuteni A-B) apar butonii *au repoussé* și impresiunile cu șnurul (A. Dodd-Opriţescu, 1980, p.548-549).

12. Până la descoperirea fortuită de la Corbu de Jos, (vezi nota 13) limita nordică a aspectului vest-pontic (Varna) a fost stabilită la Palazu Mare (P. Hașotti, 1997, p.74)

13. La Corbu de Jos a fost descoperit un vas cu capac, în apropierea primăriei, când s-a săpat un șant pentru cablu electric. Infomație M. Bucovală, P. Hașotti. Piesele se află expuse în sala "Preistorie" a MINA Cța.

Bibliografie:

Banu A.C. 1969
Preuves historiques sur les oscilations du niveau de la Mer Noire pendant les cinq derniers millénaires. Rapp. Comm.Int. Mer Médit., 19, 4, p. 617-618

Brătescu C. 1922
Lacul Tașaul (note dintr-o călătorie), Analele Dobrogei, 4, p. 534 și urm.

Breier A. 1976
Lacurile de pe litoralul românesc al Mării Negre. Studiu hidrogeografic

Caraivan Gl. 1982
Evoluția zonei Mamaia în Cuaternarul târziu, Pontica 15, p. 15 – 32

Cergău T. 1936
De la bătrânii dobrogeni, Analele Dobrogei, 17, p. 149 si urm.

Comșa E. 1977
Despre figurinele "en violon" din aria culturii Gumelnița, Pontica 10, p. 45-51

Coteț P. 1970
Lacurile litorale dobrogene și raporturile lor genetice cu schimbările de nivel ale Mării Negre, Lucr. colocv. Limnol. fizică, p. 27 – 43

Dănescu Gr. 1897
Dicționarul geografic, statistic, economic și istoric al județului Constanța, Tipografia și fonderia de litere Thoma Rasilescu, Buc.

Dodd-Opritescu A. 1980
Considerații asupra ceramicii Cucuteni C, SCIVA, 31, 4, p. 547-557

Dumitrescu Vl. 1934
La stratigraphie des stations appartenant à la lumière des fouilles d'Atmageaua Tătărască, Istros I, p. 37-43

Dumitrescu Vl. 1937
The painted decoration of the pottery from Eneolithic station near Atmageaua-Tătărască, Annals of Archeology and Anthropology. A., Liverpool, 24, 1-2, 14 p.+ 5 pl.

Dumitrescu Vl. 1979
Recenzie la I. Ivanov *Tezaurele necropolei de la Varna* (art. în lb. bulg.), SCIVA, 30, 4, p. 159-161

Dumitrescu St. 2001
Legendă și adevăr despre insula "La Ostrov" din Lacul Tașaul, Analele Dobrogei, sub tipar

Feodorof, P.V., 1959
O Kolebania urovnia Cernoğo Moria v poslelednikovoe vremia, Doke. A.N. S.S.R., 124,5.

Galbenu D. 1966
Nouvelles données concernant le début de la civilisation de Gumelnița de Dobrogea, Dacia NS., 10, p. 321-325

Galbenu D. 1970
Așezări neolitice de pe teritoriul orașului Constanța, Sesiunea de Comunicări Științifice a Muzeelor de Istorie, dec.1964, vol. I, 1970, p. 72-75

Hașotti P. 1988-1989
Considerații cu privire la cultura Gumelnița în Dobrogea, Pontica 21 - 22, p. 13-29

Hașotti P. 1997
Epoca neolitică în Dobrogea, Bibliotheca Tomitană I, Constanța
Ionescu M.D. 1904
Dobrogea în pragul veacului al XX-lea
Ivanov I. 1976
Les fouilles de la necropole chalcolithique à Varna (1972-1975), Studia Praehistorica 1-2, p. 19-31
Ivanov I. 1993
À la question de la localisation et des études des sites submergés dans les lacs de Varna, Pontica XVI, p.19-26
Ivanov I. 1994
Les contacts comerciaux pendant l'époque énéolithique – voie maritimes et voies fluviales, Thracia Pontica, VI, 1, Sozopol, p. 119-124
Lazarov M. 1993
Les sites submergés le long du Pont Ouest dans le contexte de l'histoire pontique et méditerrainéenne, Pontica 26, p. 7-18
Marinescu-Bîlcu S. 1972
À propos des influences culture Precucuteni au culture Hamangia à la lumière de quelques decouvertes inédites de Dobrogea, Dacia NS, XVI, p. 5-12
Obërlander E. si I. 1979
Așezarea neolitică și necropola de la Sarichioi, Cercetări Arheologice, 13, Oradea, p. 59 - 70
Pisota I., Trufas V. 1971
Hidrologia R.S. România, vol. II, *Lacurile României*, fasc. I, Centrul de multiplicare al Universității București
Simon M. 1983
Cu privire la relația dintre "cultura" Varna și cultura Gumelnița, SCIVA, XXXIV, 4, p. 305-314
Todorova H. 1971a
Kdvanoeneolitniiat necropol crai grad Devnia-Varnensko, Izvestiia Varna, VII, p. 3-40
Todorova H. 1971b
Pseudophirnisova keramika ot eneolitnoto nakolno selište pri s. Ezerovo, Varnenski okrag, Arheologia, 2, p. 66-75
Todorova H. si colab. 1975
Goljamo Delcevo
Todorova H. și colab. 1984
Preistoriceskiat necropol crai selo Durankulak, Tolbuhinski ocrag, Sbornik Dobrudja, 1, p. 74/88
Todorova H. 1986
Kameno-mednata epoha v Bălgariia
Todorova H. 1989
Eneolit Bolgarii
*** 1899 (vol.II), 1900(vol. III), *Marele Dicționar Geografic al României*

LE SITE ÉNÉOLITHIQUE DE L'ÎLE "LA OSTROV", SUR LE LAC TAŞAUL (Năvodari. dép. de Constantza) RAPPORT PRÉLIMINAIRE – LES CAMPAGNES 1999 - 2000

Résumé

L'île "La Ostrov sur le Lac Tasaul, constituée de schistes verts, a la forme d'un tell aplati ellipsïodal (250 x 120 m), ayant une hauteur de 4 m. Au début du XX e.s., sa surface était 4 fois plus vaste, les transformations ultérieures étant déterminées par la construction du canal Siutghiol – Taşaul .

Les fouilles archéologiques effectuées en 1999 – 2000 sur une surface de 84 m² (la section Sα et le sondage Sβ) ont permis la découverte de quelques complexes fermés, très bien conservés. Dans la section Sα, sous le niveau supérieur, riche en éléments de gravier et de pierres, on a pu délimiter le complexe de vases C 1. Le dernier niveau d'habitat présente la texture d'une couche inondée. Le tombeau M1, orienté sur la direction N/NE - S/SO est antérieur à ce niveau et postérieur à l'habitation L.I. Pour aménager la fosse, on y a utilisé des blocs de schiste vert. L'inventaire funéraire se résume à quelques fragments céramiques, une pointe de silex, une hache de schiste et une phalange de cheval avec de traces d' usinage et d'ocre rouge.

L'habitation L. I a une seule pièce (8 x 7 m), orientée sur la direction N → S ayant l' entrée sur le côté sud. À l'intérieur de l'habitation, on a délimité deux complexes: un foyer adossé au mur Est et un socle situé entre le foyer et le mur Nord. Pour la construction des deux complexes, on a utilisé des blocs de schiste vert.

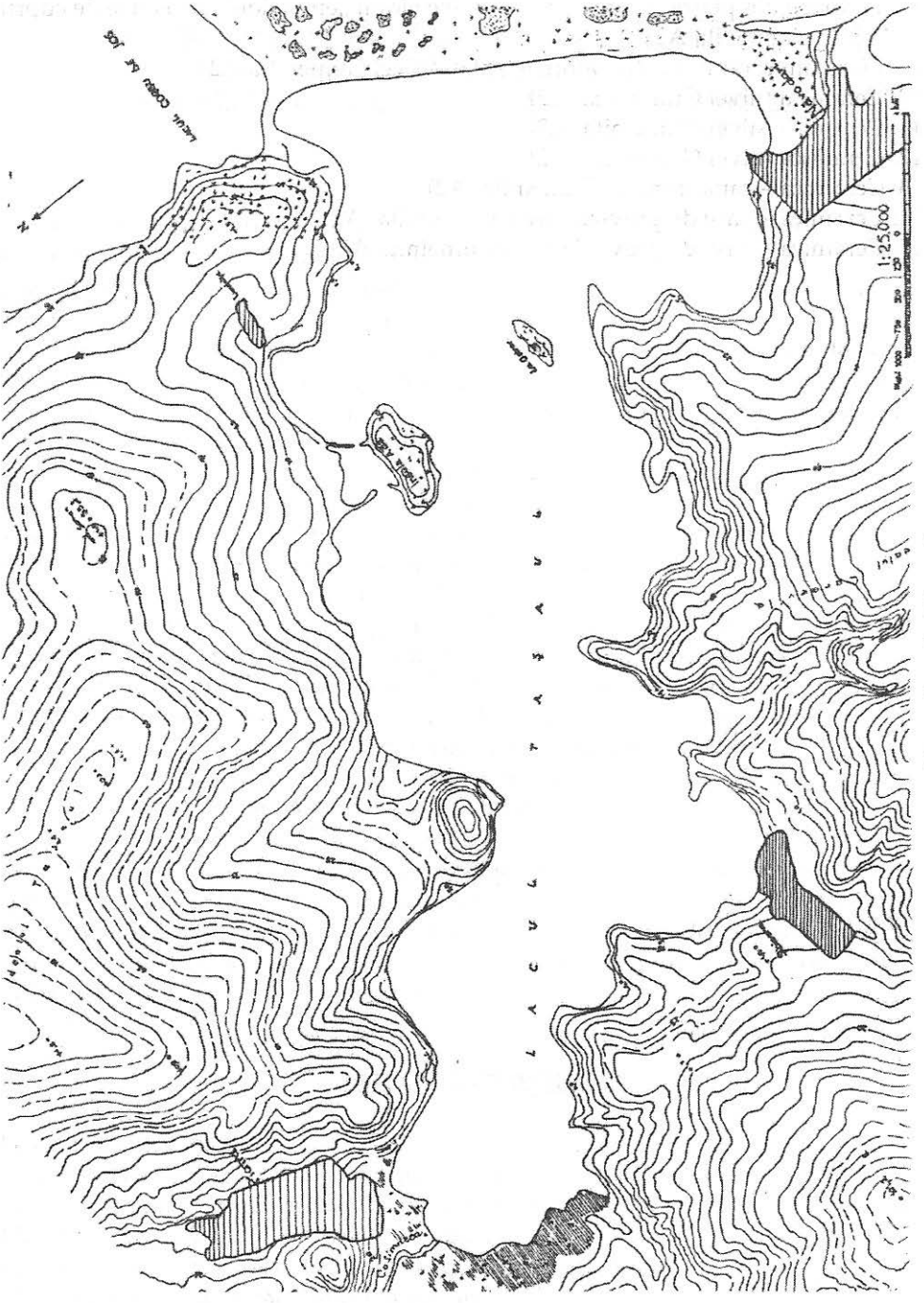
La typologie des pièces, les importations céramiques Cucuteni "C" et les idoles du type "en violon" permettent la datation des complexes examinés dans la dernière étape de la phase Gumelnita A2, d'aspect Ouest – Pontique.

Le site énéolithique de l'île "La Ostrov" a connu une longue évolution, sur le profil NO (la rive érodée) de la section Sα, y étant identifiés plusieurs niveaux d'habitat, appartenant sûrement aux étapes Gumelniţa A1 et A2. En ce qui concerne la phase Hamangia III, nous signalons seulement la découverte de quelques fragments céramiques des périégèses, les recherches futures ayant à confirmer ou à infirmer l'existence d'un habitat de longue durée.

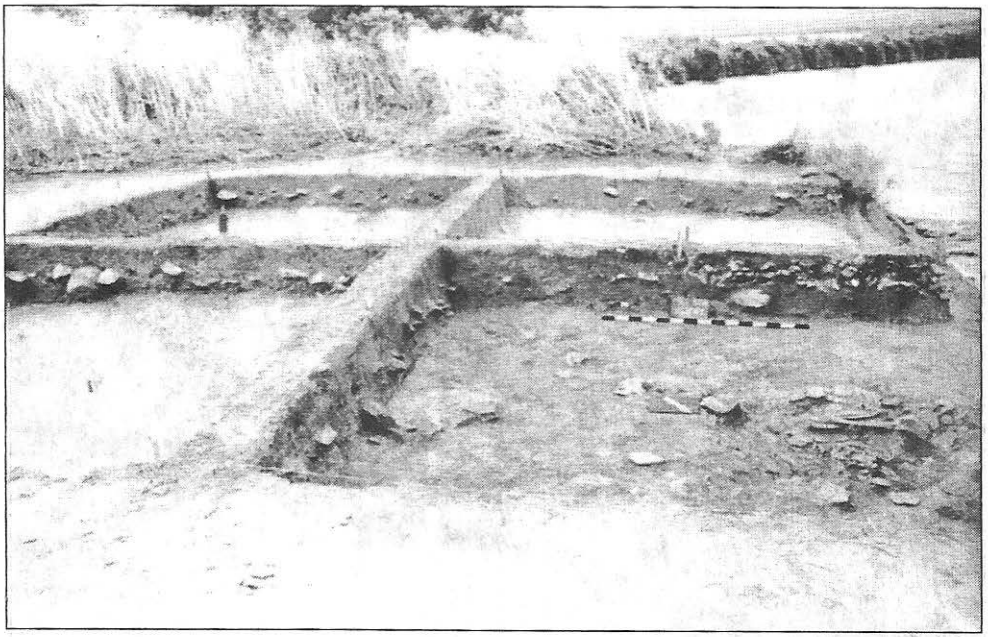
LISTA ILUSTRAŢIILOR

Harta 1: Lacul Taşaul
Pl. 1: a. Secţiunea Sα (1999); b. mormântul M.1
Pl. 2: a. Profilul de nord-vest; b. locuinţa L. I din Sα (2000)
Pl. 3: Plan general secţiunea Sα (2000) - locuinţa L. I
Pl. 4: Piese de silex – vârfuri, burine (nivel Gumelniţa A2)
Pl. 5: Piese de silex - lame (nivel Gumelniţa A2)
Pl. 6: Piese de silex – gratoire, vârf de sageată (nivel Gumelniţa A2)

Pl. 7: Piese de șist – dăltiță, toporaș, fusaiolă ; piese de os – fusaiole, împungătoare, dăltiță, mâner (nivel Gumelnița A2)
Pl. 8: Podoabe din piatră : mărgea, pandantive ; idoli „en violon" de os; ace de cupru (nivel Gumelnița A2)
Pl. 9: Piese din ceramică : afumători, greutăți (nivel Gumelnița A2)
Pl. 10: Ceramica (nivel Gumelnița A2)
Pl. 11: Ceramica (nivel Gumelnița A2)
Pl. 12: Ceramica (nivel Gumelnița A2)
Pl. 13: Ceramica – capace (nivel Gumelnița A2)
Pl. 14: Ceramica – vase de provizii (nivel Gumelnița A2)
Pl. 15: Ceramica – vase de provizii (nivel Gumelnița A2)

Harta Lacului Taşaul

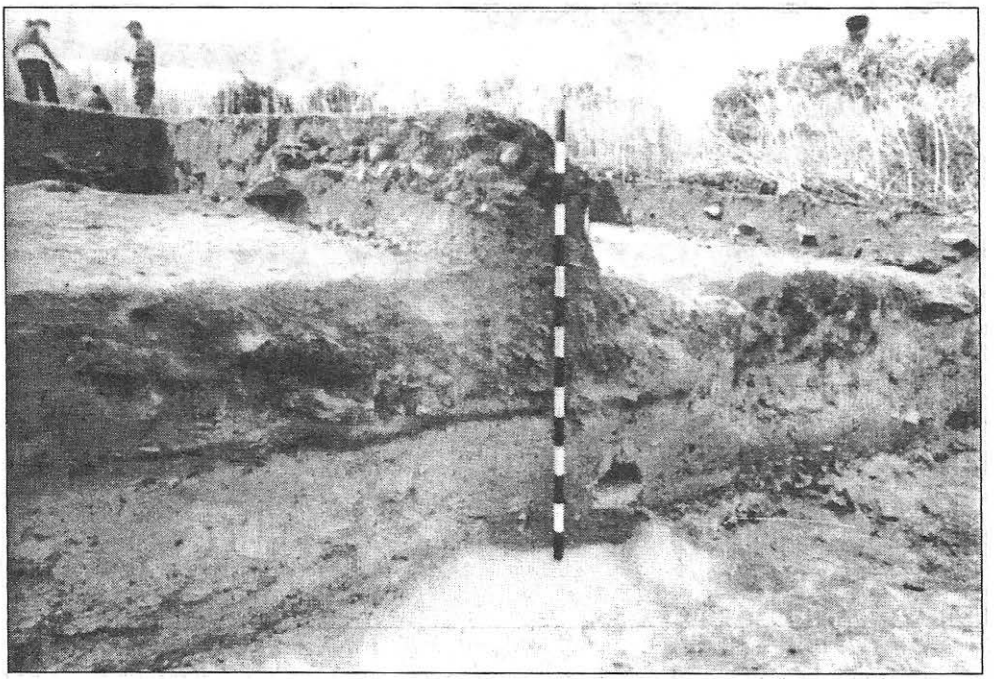

a

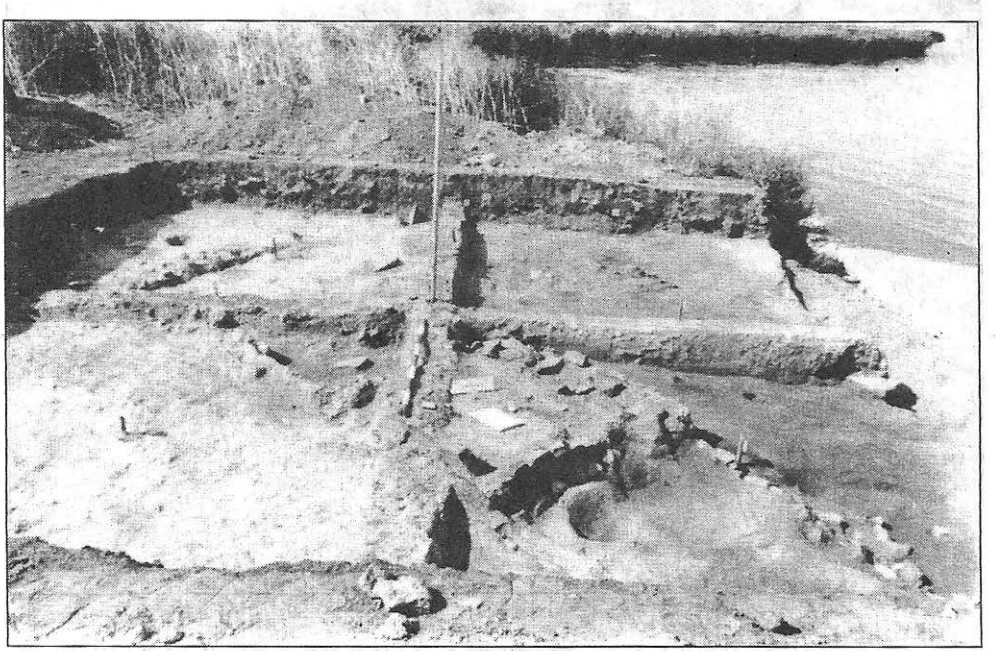

b

Pl. 1: a. Secțiunea Sα (1999); b. mormântul M.1

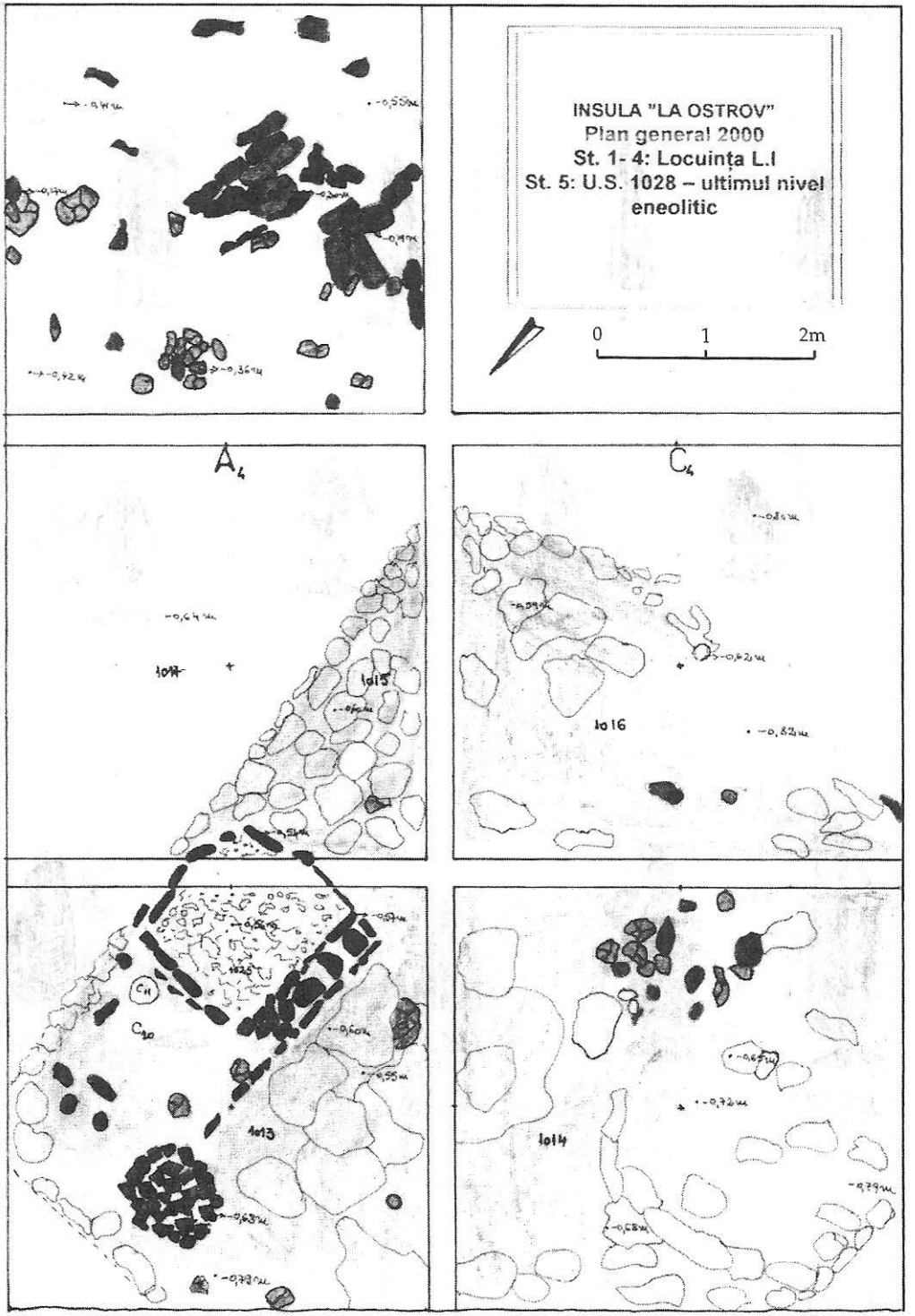

a

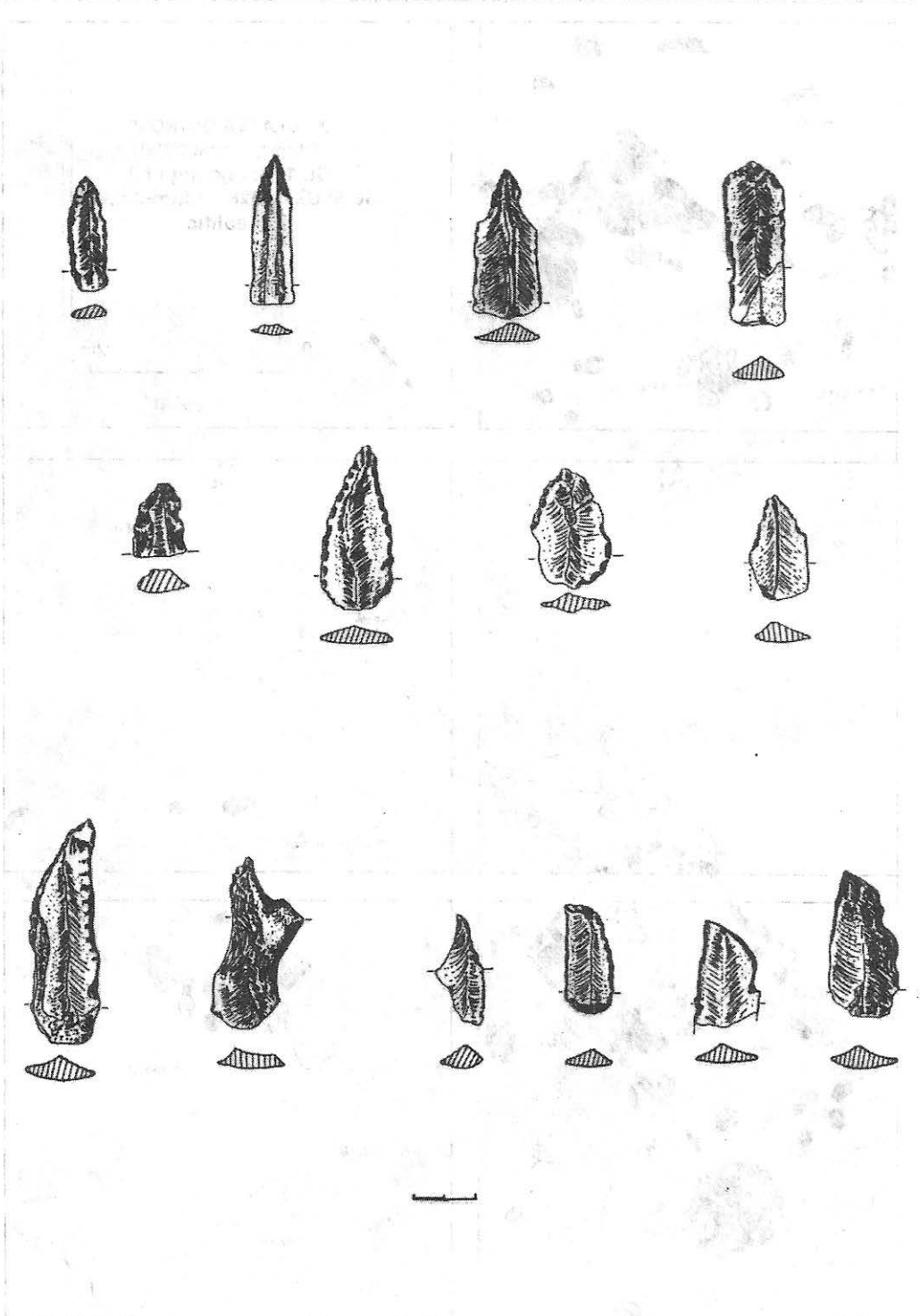

b

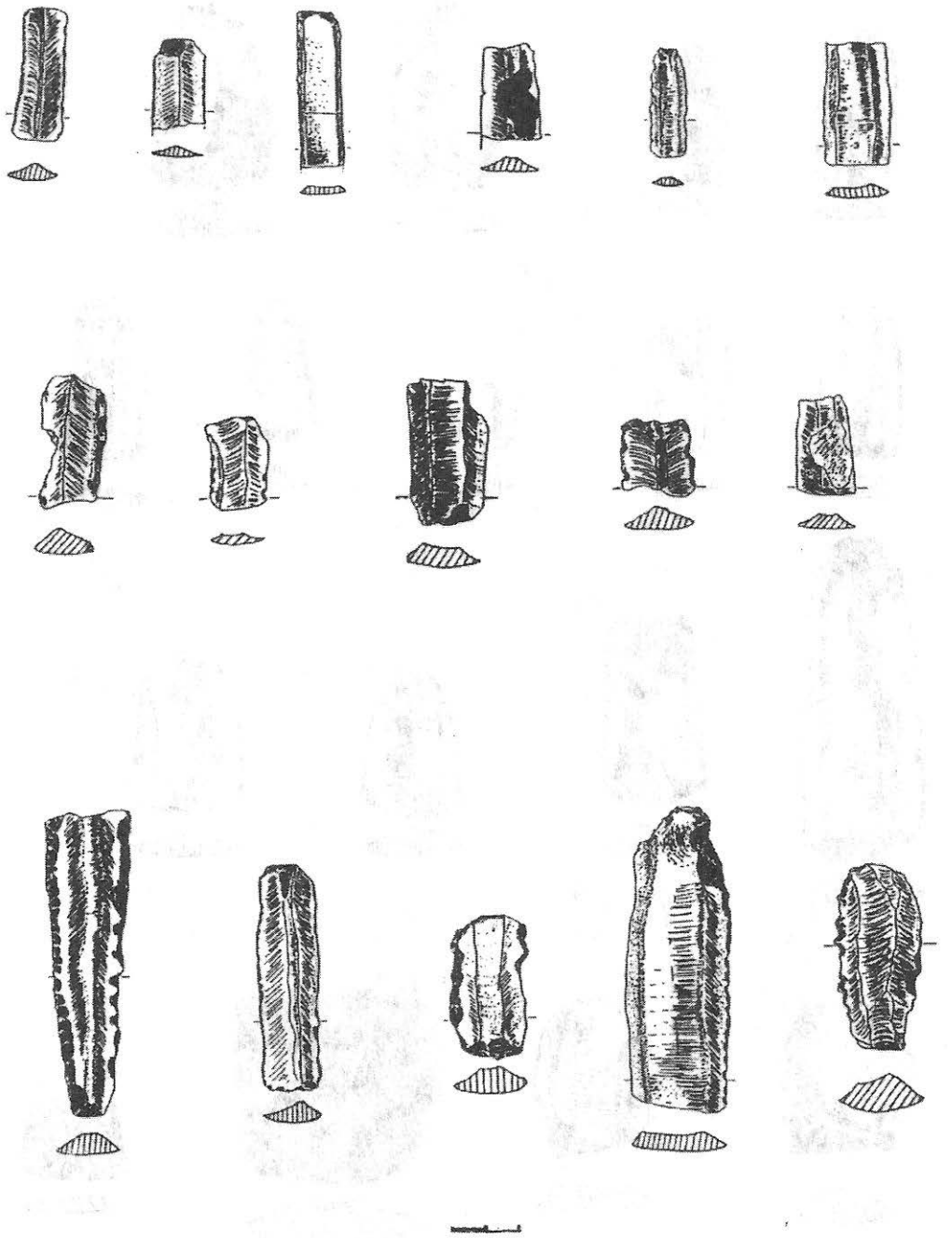
Pl. 2: a. Profilul de nord-vest; b. locuința L. I din Sα (2000)

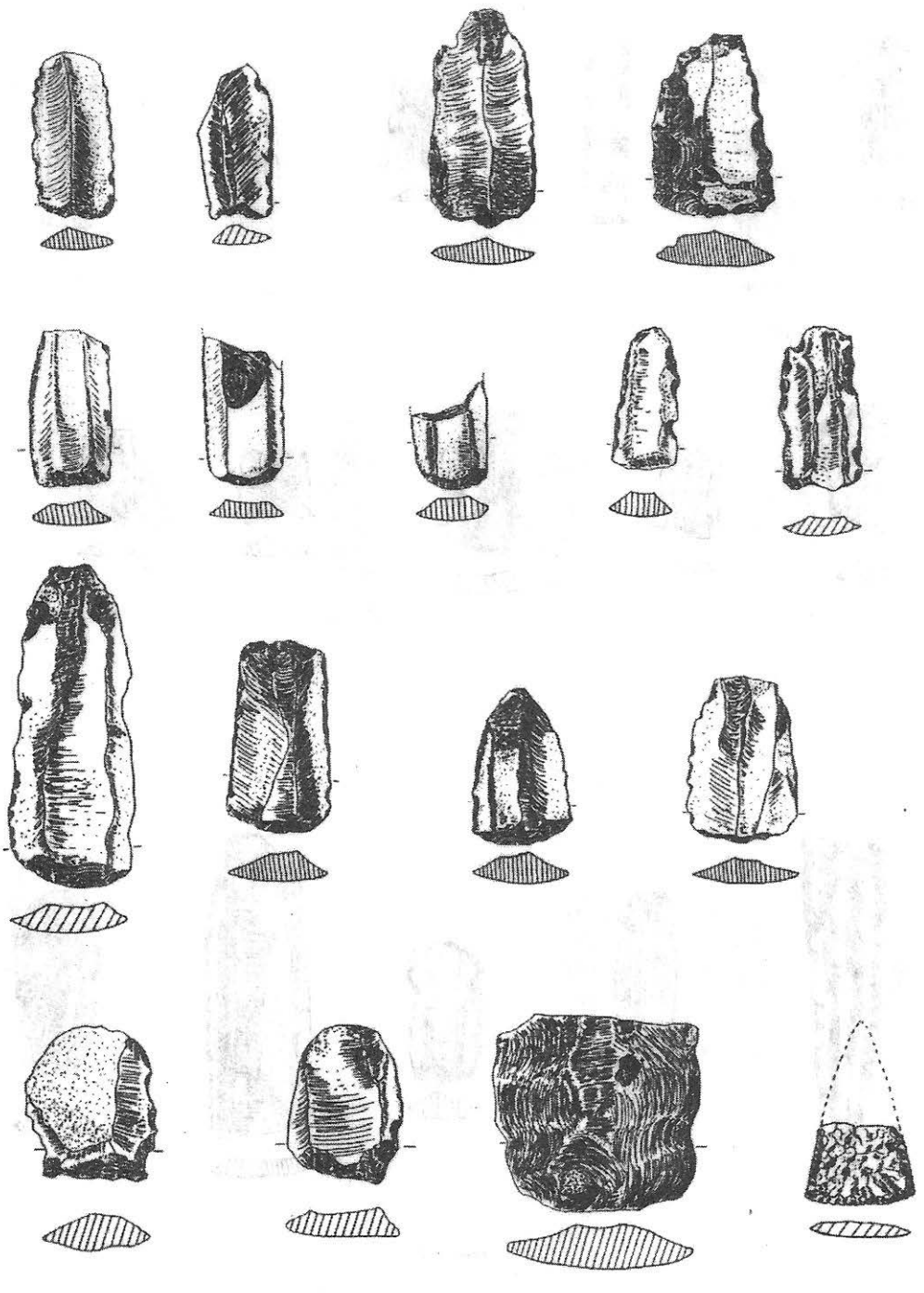
Pl. 3: Plan general secțiunea Sα (2000) - locuința L. I

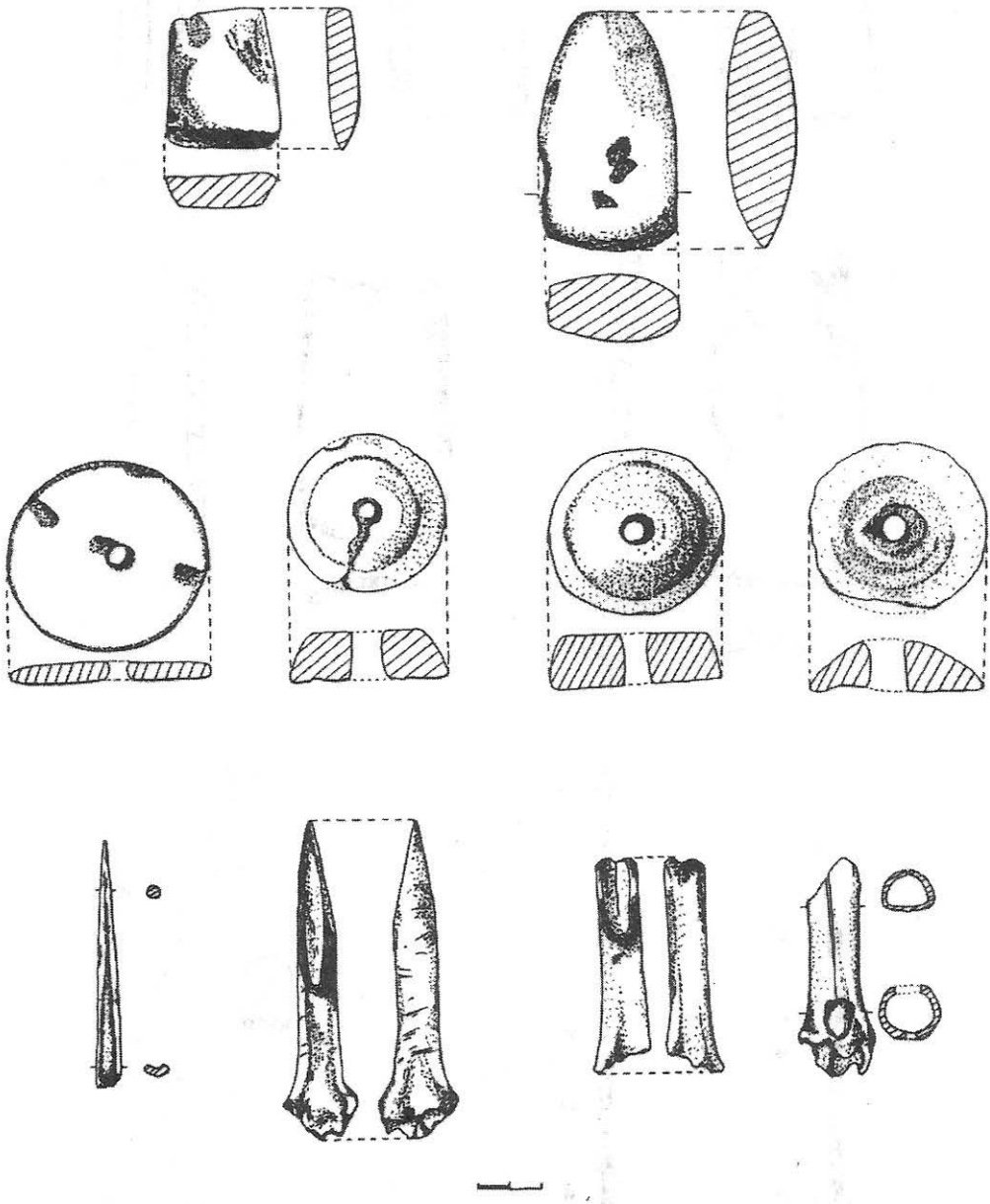
Pl. 4: Piese de silex – vârfuri, burine (nivel Gumelnița A2)

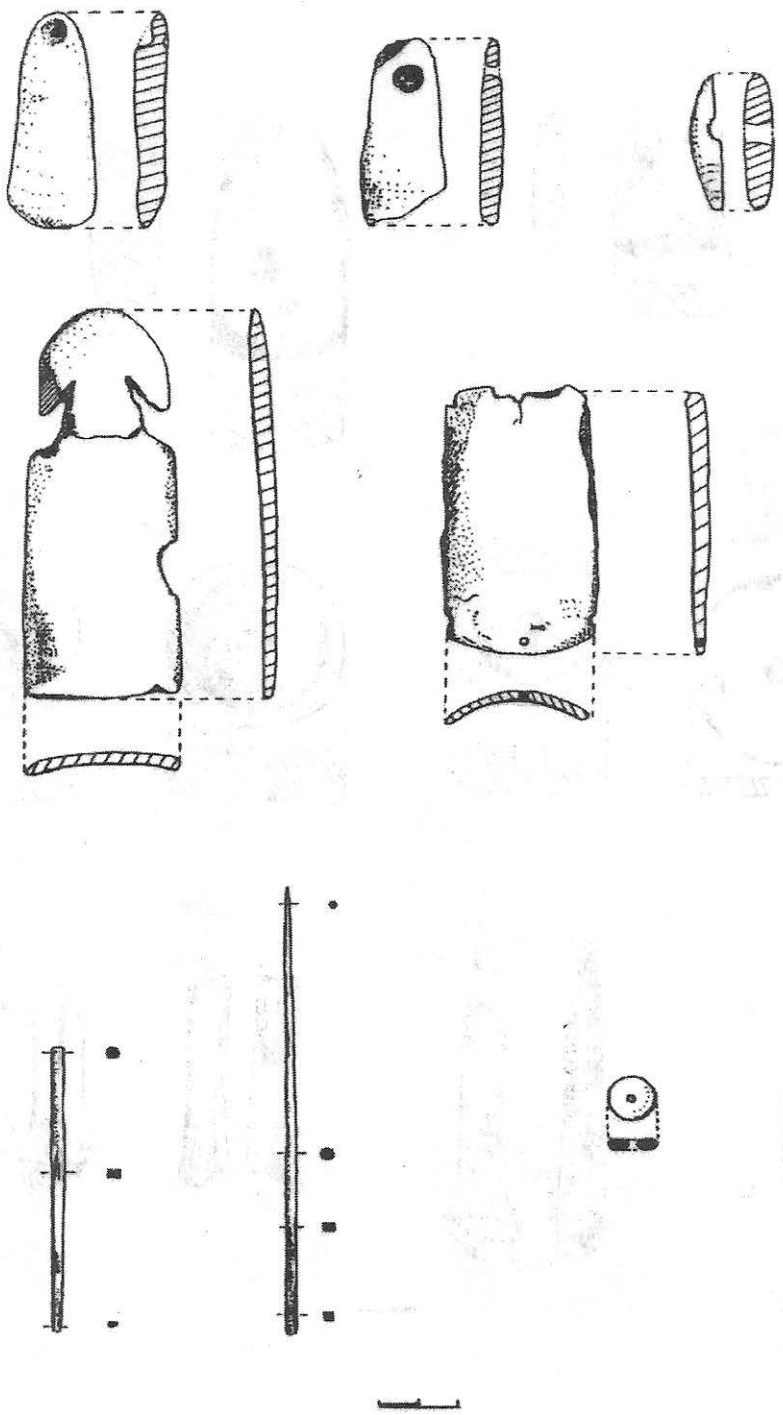
Pl. 5: Piese de silex - lame (nivel Gumelnița A2)

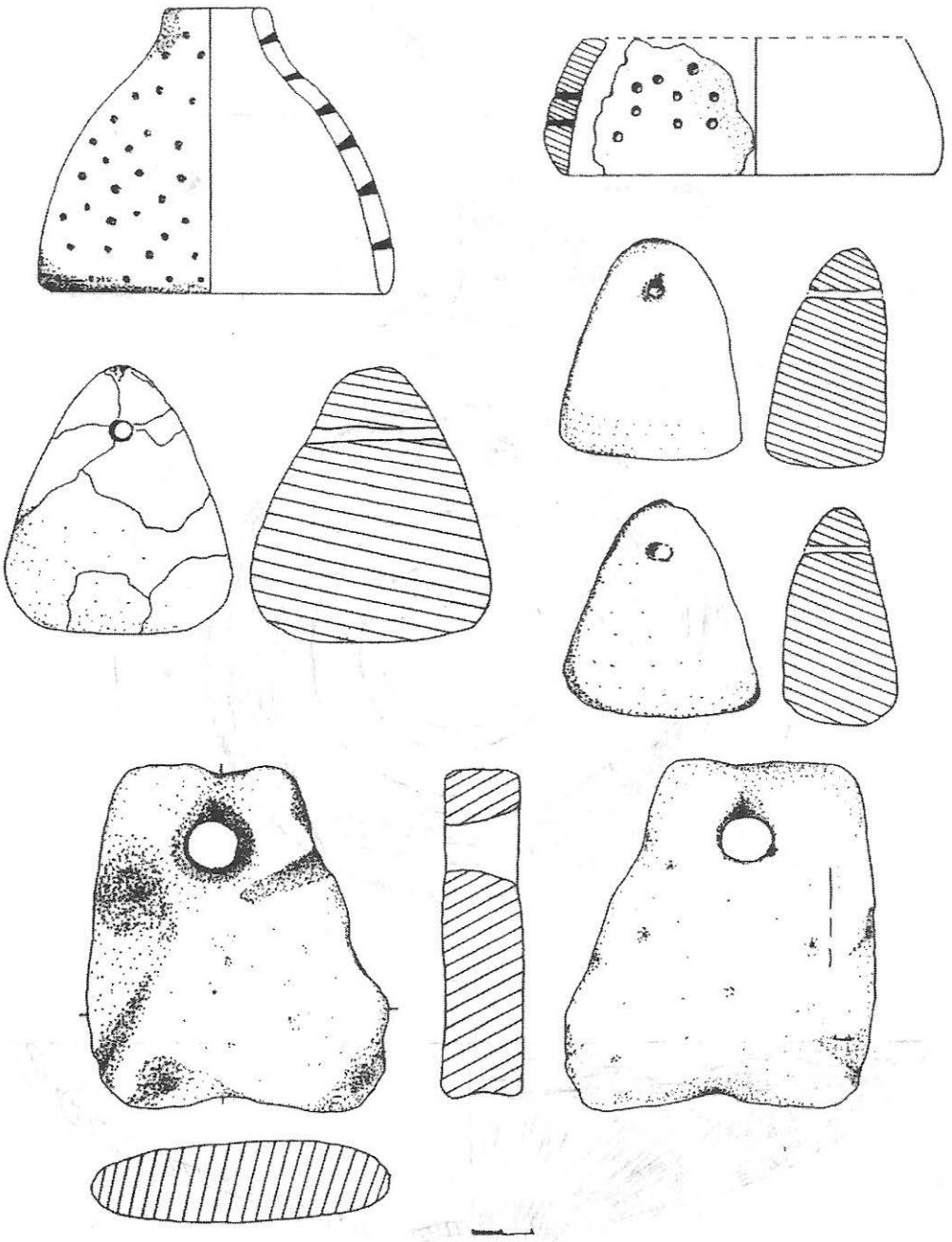
Pl. 6: Piese de silex – gratoire, vârf de sageată (nivel Gumelnița A2)

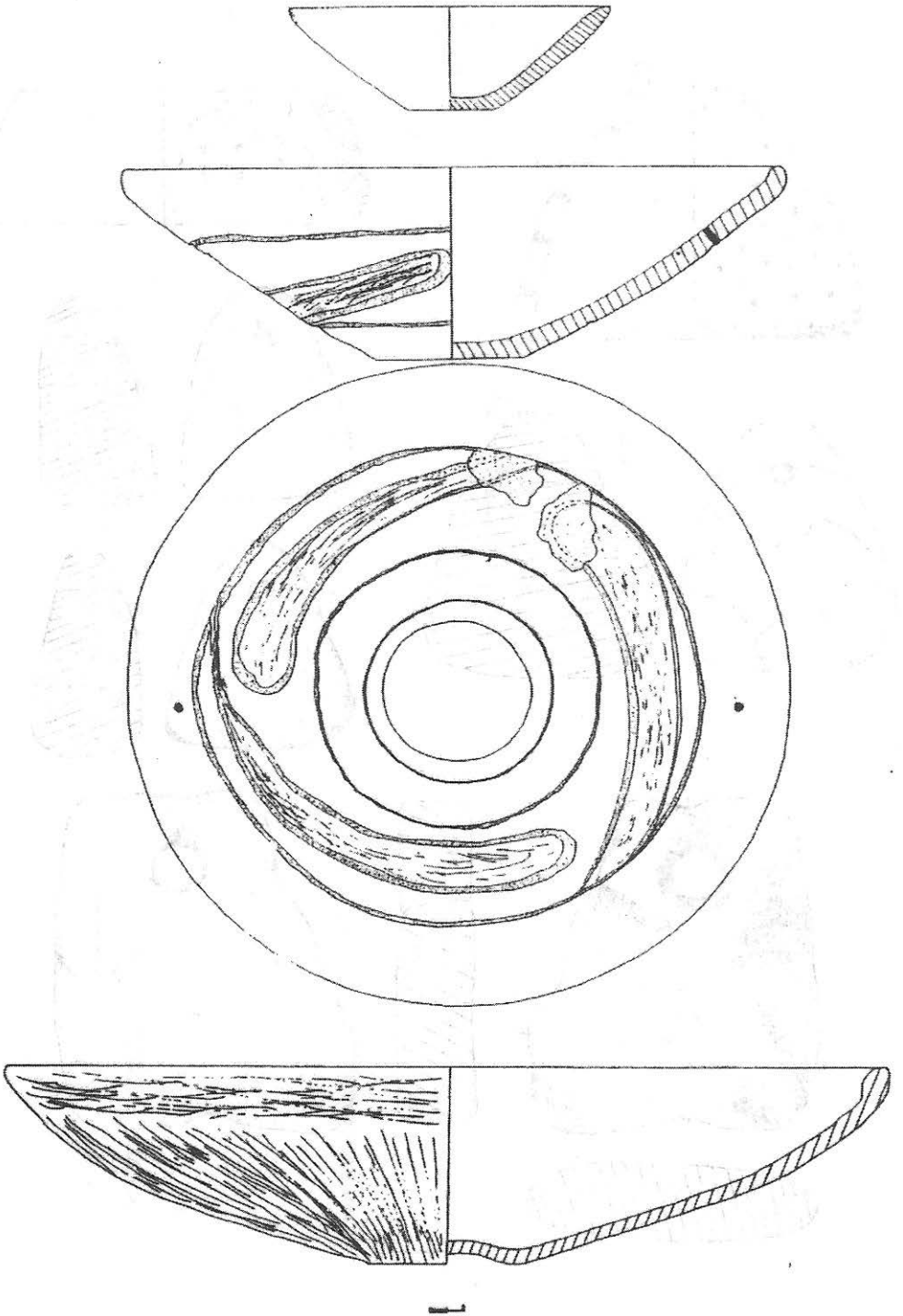
Pl. 7: Piese de șist – dăltiță, toporaș, fusaiolă ; piese de os – fusaiole, împungătoare, dăltiță, mâner (nivel Gumelnița A2)

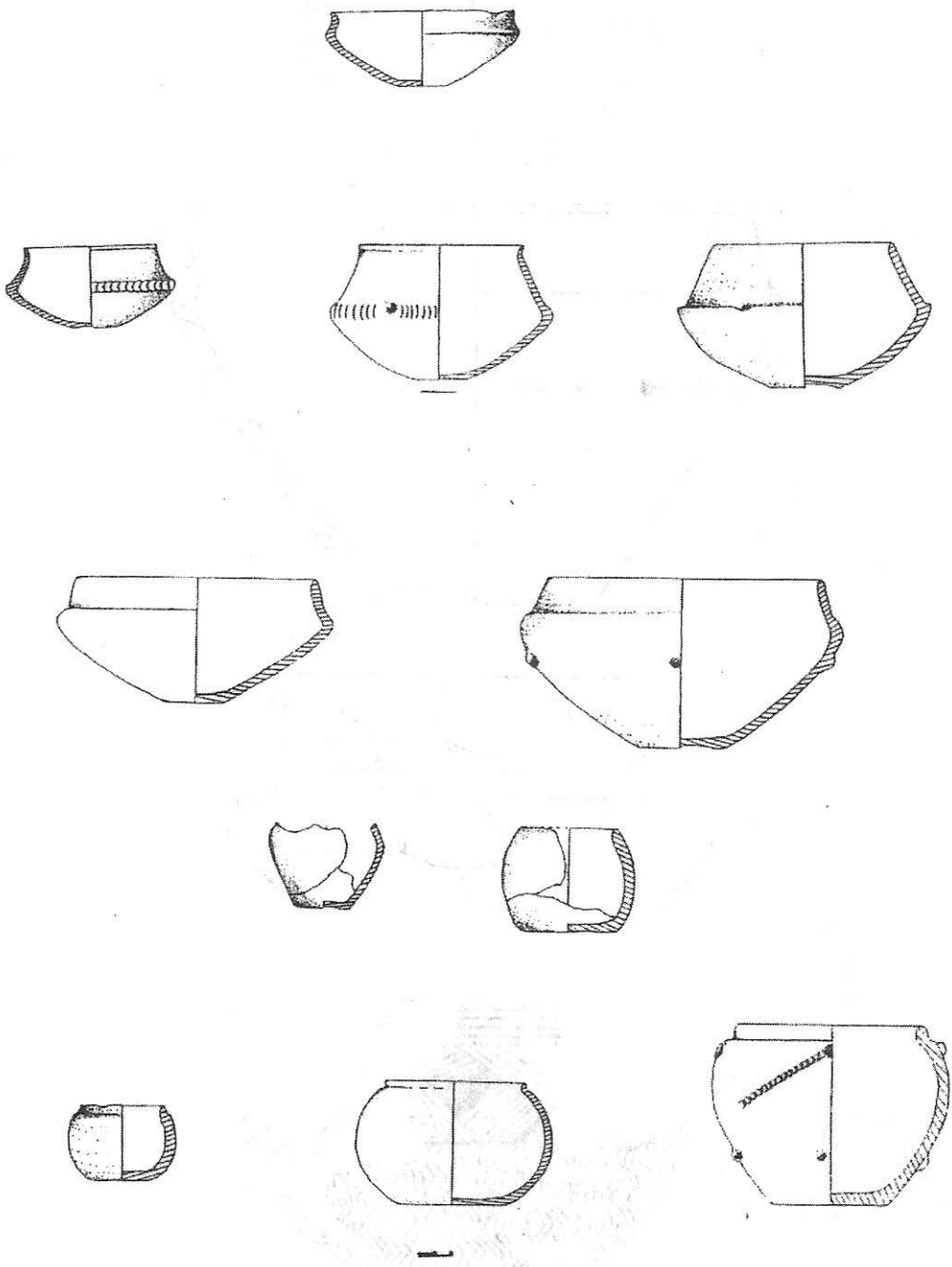
Pl. 8: Podoabe din piatră : mărgea, pandantive ; idoli „en violon" de os; ace de cupru (nivel Gumelnița A2)

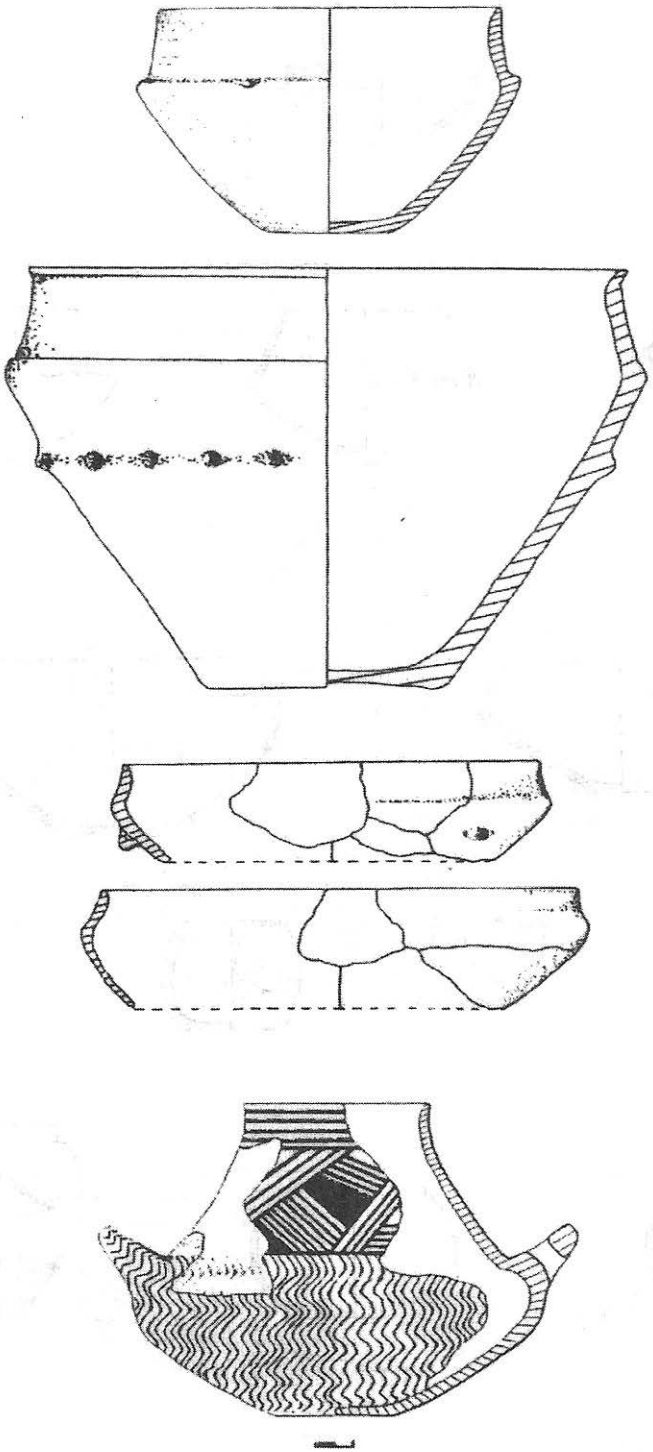
Pl. 9: Piese din ceramică : afumători, greutăți (nivel Gumelnița A2)

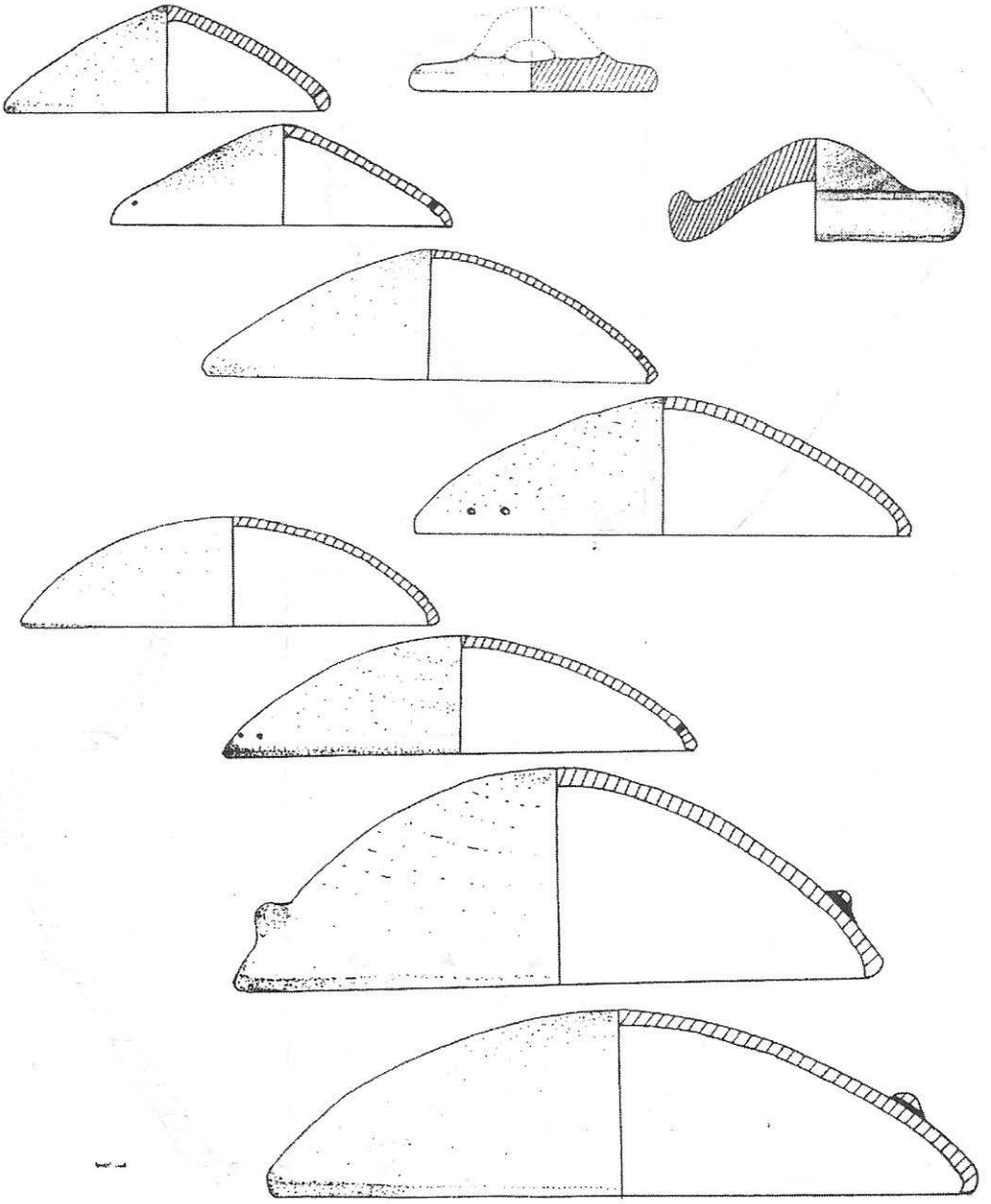
Pl. 10: Ceramica (nivel Gumelnița A2)

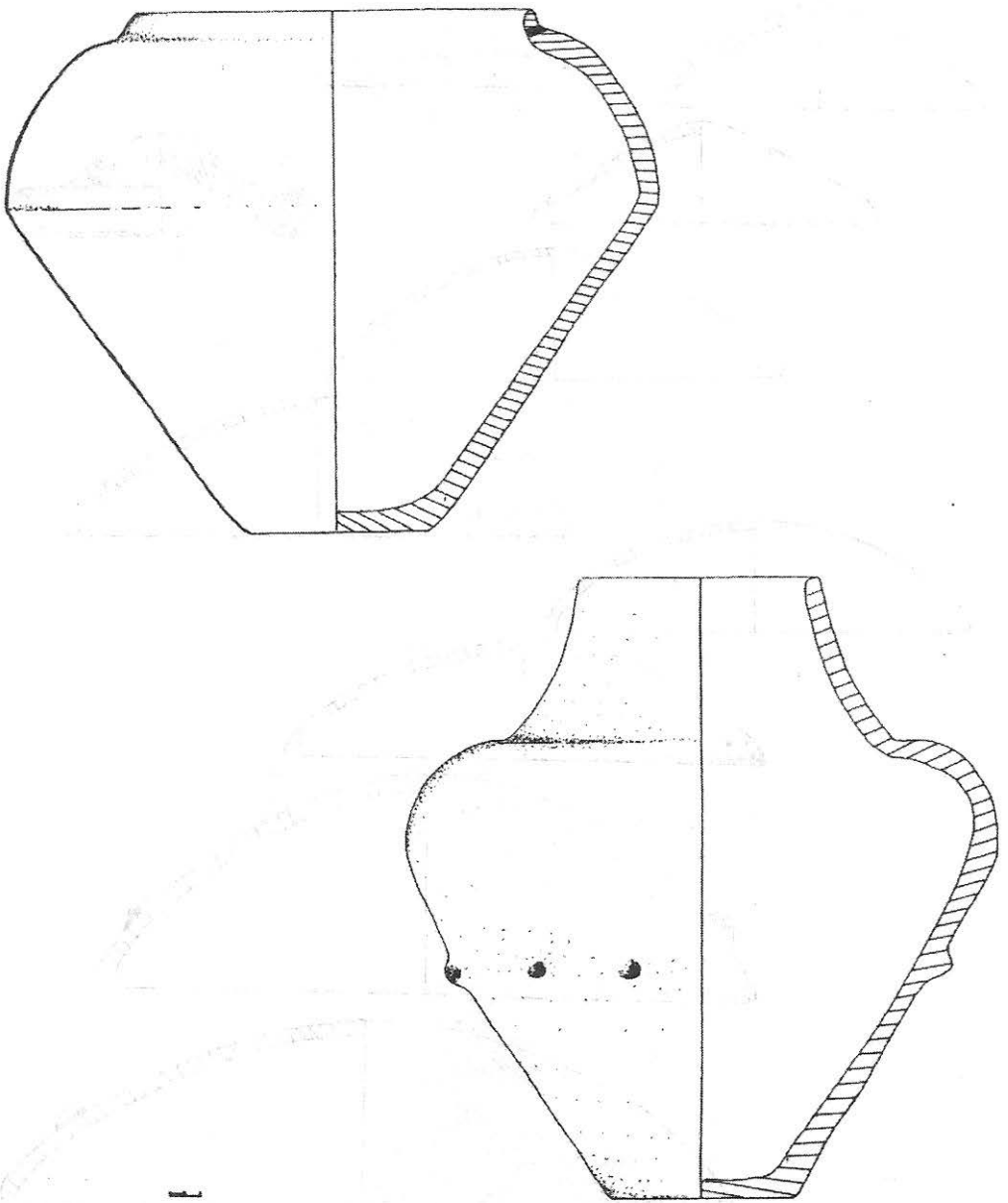
Pl. 11: Ceramica (nivel Gumelnița A2)

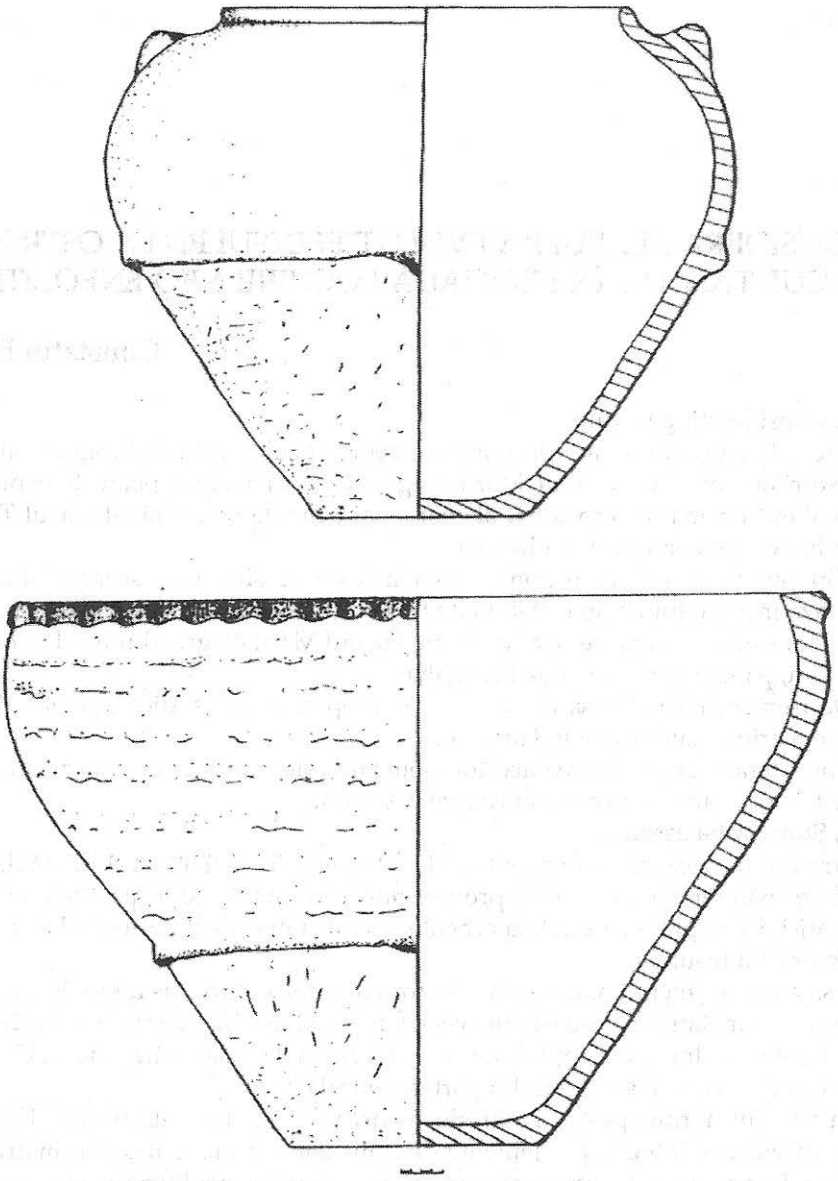
Pl. 12: Ceramica (nivel Gumelnița A2)

Pl. 13: Ceramica – capace (nivel Gumelnița A2)

Pl. 14: Ceramica – vase de provizii (nivel Gumelnița A2)

Pl. 15: Ceramica – vase de provizii (nivel Gumelnița A2)

CONSIDERAŢII ASUPRA EVOLUŢIEI INSULEI "LA OSTROV", LACUL TAŞAUL, ÎN PERIOADA LOCUIRII NEO-ENEOLITICE

Constatin HAITĂ

1. Consideraţii generale

Lacul Taşaul este situat, din punct de vedere geologic, în Dobrogea Centrală, în aria şisturilor verzi, pe ţărmul Mării Negre. Geneza insulei poate fi explicată ca reprezentând un martor erozional al coamei anticlinale care străbate lacul Taşaul şi trece prin vecinătatea nordică a insulei.

Din punct de vedere tectonic, zona în care se situează aşezarea studiată se încadrează într-o regiune de instabilitate tectonică, ce a suferit mişcări de coborâre pe durata Holocenului, zonă ce se aliniază pe ţărmul Mării Negre, din nord - zona lacului Razelm, până în sud - în zona Mangalia[1].

De asemenea, lacul Taşaul este situat în dreptul limitei sudice a fazelor de transgresiune marină manifestate în Holocen.

Considerăm că precizarea acestor elemente este importantă pentru problemele pe care le vom pune în discutie în cele ce urmează.

2. Stratigrafia aşezării

Stratigrafia aşezării neo-eneolitice "La Ostrov" - Taşaul a fost studiată din punct de vedere sedimentologic atât pe profilul nordic al insulei şi în profilele martorilor stratigrafici din suprafaţa cercetată arheologic, cât şi în cadrul unui sondaj efectuat în zona centrală a insulei.

Aşa cum am menţionat, insula este formată din şisturi cristaline de vârstă proterozoică slab metamorfozate (şisturi verzi), fragmentate şi alterate *in situ*. Orizontul de rocă este întâlnit pe profilul nordic al insulei la adâncimea de 1.45 m şi la adâncimea de 20 cm în sondajul din partea centrală.

În profilul nordic, peste nivelul de şisturi verzi se dezvoltă un nivel de sol de culoare cafenie, ce integrează elemente de dimensiunea pietrişului, cu matrice siltic nisipoasă, în care au fost descoperite fragmente ceramice neolitice; acest sol, ce apare în profilul nordic pe intervalul de adâncime 1.45-1.40 m, practic mulează paleorelieful

1. Brandabur T., Ghenea C., Săndulescu M., Ştefănescu M., 1971, *Harta neotectonică a României*, Institutul Geologic, Bucureşti.

dezvoltat pe șisturi.

Peste solul siltic cafeniu, între 1.35-1.40 m, a fost observat un nivel siltic cenușiu negricios cu material arheologic fin.

Peste acesta, pe intervalul de adâncime 1.35-1.0 m, urmează 3 niveluri sedimentare, diferențiate prin gradul de omogenitate și compoziție, care constau din silturi gălbui cu rare elemente de pietriș fin, ce conțin rare fragmente ceramice și cărbune.

Pe intervalul de adâncime 1.0-0.50 m urmează succesiunea sedimentară corespunzătoare locuinței cercetate arheologic în suprafața de săpătură. Această locuință prezintă în bază o podea din chirpic siltic, de culoare cenușie gălbuie, cu grosime de 4 cm, peste care urmează două niveluri de podea din chirpic ars la negru, respectiv la roșu, cu grosime de 2, respectiv 3 cm. Nivelul de distrugere al locuinței este format din blocuri de chirpic ars integrate într-o matrice siltică gălbui-roșietică, are o grosime de 31 cm și este suprapus de un nivel de dezagregare sub acțiunea factorilor fizico-chimici, cu grosime de 10 cm. Acesta marchează perioada de timp după distrugerea locuinței și înainte de depunerea nivelului următor.

Nivelul de dezagregare a materialului rezultat din distrugerea locuinței este suprapus de un nivel siltic cu frecvent material arheologic, ce se situează, pe profilul nordic, între 30 si 50 cm.

După acesta, urmează un nivel cu frecvente elemente de pietriș și bolovăniș, cu dimensiuni ce ating frecvent 30-40 cm, a căror sursă o constituie șisturile verzi din baza insulei. Aceste elemente sunt integrate într-o matrice siltică brun deschisă, omogenă, ce conține rare fragmente ceramice, cu grosimea de 20 cm.

Ultimul nivel stratigrafic al profilului studiat, reprezentând solul format ulterior abandonului așezării și până în prezent, are o grosime de 10 cm și este alcătuit dintr-un silt brun deschis, omogen.

Profilul studiat în sondajul realizat în partea centrală a insulei, situat la 34 m distanță spre sud, prezintă în bază, la adâncimea 1.10 m, orizontul de șisturi verzi *in situ*. Acest nivel este suprapus pe intervalul de adâncime 0.75–1.10 m, de un nivel de bolovăniș cu elemente de șisturi verzi, cu dimensiunile cuprinse între 10 și 30 cm, și matrice siltică gălbuie, omogenă, cu foarte rare fragmente fine de chirpic ars. Peste acesta, între 20 și 75 cm, urmează un alt nivel de bolovăniș, asemănător cu cel precedent, dar cu matrice siltică de culoare brună. Și în acest nivel sunt întâlnite rare fragmente de chirpic ars. La partea superioară a profilului studiat în acest sondaj, este întâlnit nivelul de sol format după abandonul așezării, care include elemente de șisturi verzi de dimensiuni mai mici, și prezintă matrice siltică, brun închis.

3. Considerații asupra evoluției insulei în perioada neo-eneolitică

Prima etapă din evoluția acestei insule, în perioada neo-eneolitică, este marcată de prezenta orizontului de sol de culoare cafenie. Acest sol indică o perioadă de exondare / ridicare, anterioară primului moment de locuire neolitică. Prin corelarea celor două profile prezentate, s-a putut observa faptul că insula prezenta în această etapă o topografie diferită de cea actuală, în partea sa centrală fiind mai ridicată cu aproximativ 1.5 m (Planșa 1 – fig 1).

O a doua etapă în evoluția insulei este marcată de acumularea depozitelor naturale cu textură siltică, în malul lacului actual. Prezența fragmentelor ceramice în cadrul acestor depozite indică faptul că insula era locuită și în această perioadă, probabil în partea sa centrală (Planșa 1 – fig. 2).

După acest moment, locuirea gumelnițeană se extinde către malul actual al lacului și sugerează un moment de coborâre al nivelului hidrostatic (Plansa I – fig.3).

O ultimă etapă în evoluția insulei are loc după abandonul așezării și începe prin acumularea nivelului cu frecvente fragmente ceramice; acestea prezintă un aspect rulat, iar matricea lor sedimentară are caracteristicile unor transformări în stare umedă. Acest nivel ar putea corespunde unor schimbări ale condițiilor de mediu, ce vor trebui documentate prin analiză micromorfologică.

După acest nivel se acumulează nivelul ce include frecvente elemente de bolovăniș și cel corespunzător solului actual (Planșa I – fig.4), marcând perioada de timp ce a trecut după abandonul așezării până în prezent.

4. Concluzii preliminare

Prezența solului cafeniu dezvoltat pe șisturile dezagregate in situ indică primul moment de stabilitate din cadrul evoluției insulei. Faptul că în acest sol și printre fragmentele de șist au fost observate fragmente ceramice sugerează că primul moment de locuire se instalează direct pe acest sol.

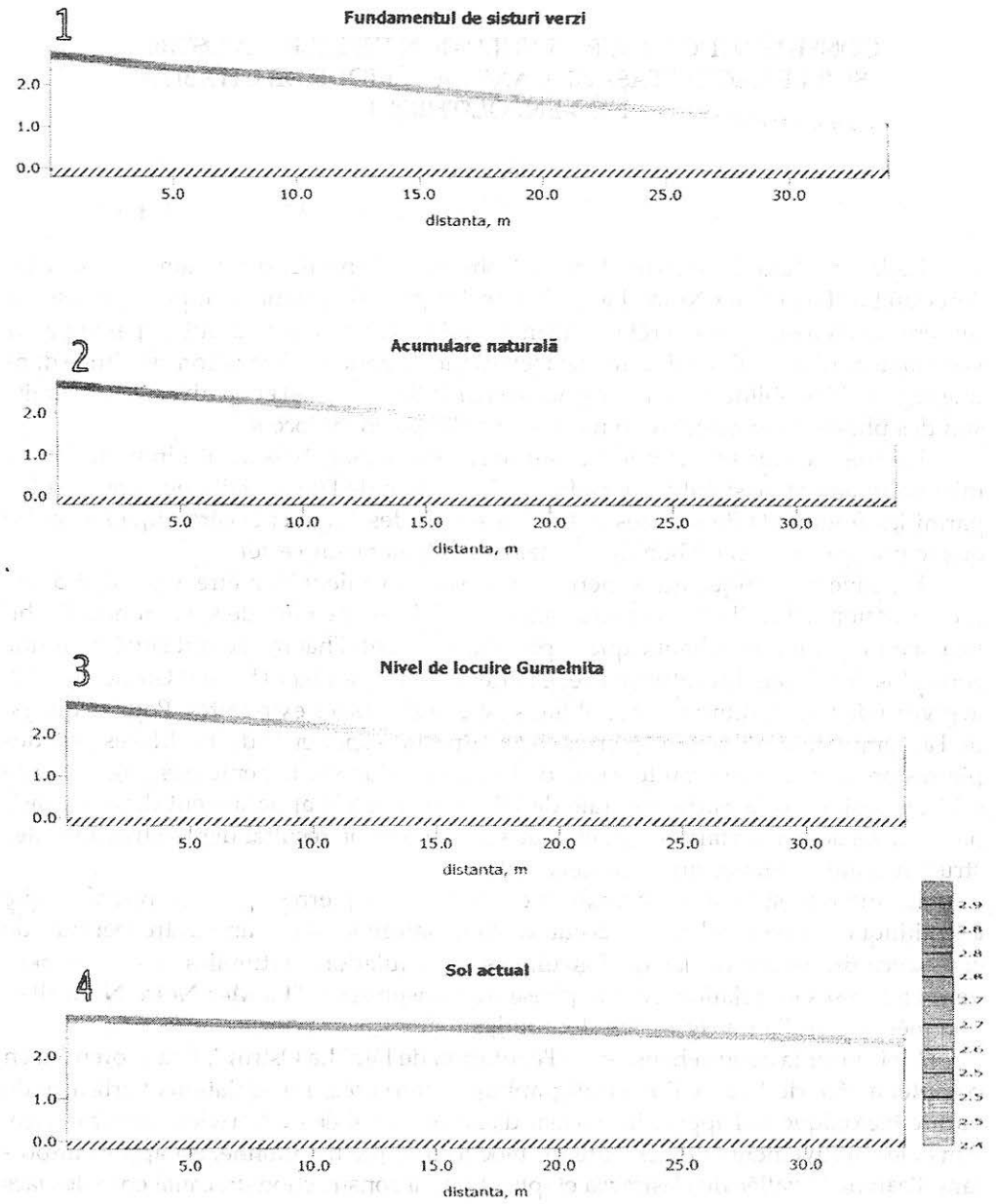
Locuirea neolitică, evidențiată în profilul studiat numai prin prezența fragmentelor ceramice, va trebui să fie mai bine documentată, prin extinderea cercetărilor arheologice la acest nivel, în partea centrală a insulei.

Prezența depunerilor naturale în profilul nordic indică faptul că nivelul lacului, în perioada neo-eneolitică a fost mai ridicat față de nivelul actual.

Având în vedere faptul că, în momentul locuirii, pe malul lacului Tașaul se acumulau depozite aluvionare care integrau material arheologic, probabil remaniat, cel de al doilea moment de locuire se situa într-o zonă mai ridicată, către centrul insulei. Ulterior, în timpul locuirii Gumelnița A2, nivelul apei a scăzut, altfel neputându-se explica poziția locuinței cercetate arheologic în acest loc.

În ceea ce privește acumularea elementelor de bolovăniș din partea superioară a profilului, acestea provin în mare parte din acumularea pe pantă a fragmentelor de șisturi, care în partea centrală a insulei apar în imediata apropiere a solului actual. Unele fragmente de șisturi sunt rezultate în urma distrugerii unor structuri antropice care le includeau. Matricea siltică a nivelului cu elemente de bolovăniș corespunde unei acumulări naturale, într-o altă perioadă de ridicare a nivelului lacului Tașaul. Ceea ce nu se poate spune foarte precis este cărui moment cronologic îi corespunde.

Acumulările naturale observate în cadrul succesiunilor sedimentare prezentate pot fi puse în legătură cu faza de transgresiune "Marea Neagră Nouă" (Fedorof, 1959). Această fază de transgresiune este denumită și "transgresiunea dobrogeană" (Coteț, 1970) sau "transgresiunea neolitică" (Banu, 1969). În opinia acestor doi autori, nivelul mării era mai ridicat față de cel actual cu 4-5 m. După cercetările efectuate de Caraivan, în zona cordonului litoral Mamaia, pe baza observațiilor asupra falezelor lacului Siutghiol, nivelul mării era apropiat celui actual. În opinia noastră, situația întâlnită pe lacul Tașaul trebuie să fie asemănătoare celei menționate anterior, cazul lacului Siutghiol. Pentru înțelegerea evoluției insulei "La Ostrov", trebuie să luăm în considerare, pe lângă situația stratigrafică prezentată, variațiile pe verticală de natură tectonică si aportul de apă al văii Casimcea. Astfel, mișcările de coborâre ale blocului tectonic menționat, ca și un aport important de apă din Valea Casimcei puteau avea ca rezultat inundarea insulei "La Ostrov" în perioada post-eneolitică.

Planșa I: Reprezentare schematică a principalelor etape de evoluție a insulei "La Ostrov" în perioada neo-eneolitică.

CONSIDÉRATIONS SUR L'ÉVOLUTION DE L'ÎLE "LA OSTROV" SUR LE LAC DE TAŞAUL DANS LA PÉRIODE DE L'HABITAT NÉO-ÉNÉOLITHIQUE

Résumé

Le lac de Taşaul est situé dans la Dobroudja Centrale, dans l'aire des schistes verts, au bord de la Mer Noire. La genèse de l'île peut s'expliquer comme représentant un témoin d'érosion de la crête anticlinale qui traverse le lac Taşaul et passe par le voisinage nord d'île. Du point de vue tectonique, la zone en discussion est située dans une région d'instabilité tectonique (mouvements de descente) et au niveau de la limite sud des phases de transgression marine manifestée en Holocène.

La présence du sol brun formé sur le schistes désagrégés in situ indique le premier mouvement de stabilité du cadre de l'évolution de l'île. Le fait que dans ce sol et parmi les fragments de schistes ont été observés des fragments céramiques suggère que le premier moment d'habitat s'installe directement sur ce sol.

Les niveaux siltique qui superposent le sol pourraient bien être le résultat d'une accumulation naturelle dans la zone plus basse, dans une période synchrone à l'habitat énéolitique. Il est probabile que le premier moment d'habitat se soit situé dans une zone plus élevé, vers le centre de l'île. Ultérieurement, pendant l'habitat Gumelniţa A 2, le niveau de l'eau a diminué et l'habitat s'est élargi vers les extrémités. Pour ce qui est de l'accumulation de grosses pierres dans la partie supérieure du profil, ces grandes pierres proviennent en grande partie de l'accumulation sur la pente des fragments de schistes, qui, dans la partie centrale de l'île (sondage Sβ) apparaissent dans le voisinage du sol actuel; certains fragments de schistes sont le résultat des destructions des structures anthropiques qui le contenaient.

La matrice silique du niveau avec de grosses pierres qui recouvrent le site énéolithique correspond à une accumulation naturelle, dans une autre période de croissance du niveau du lac de Taşaul. Les accumulations naturelles observées peuvent être mises en relation avec la phase de transgression "La Mer Noire Nouvelle", nommée encore "la transgression dobroudjenne".

Mais pour la compréhension de l'évolution de l'île "La Ostrov", il faut prendre en compte, à côté de la situation stratigraphique présentée, les variations verticales de nature tectonique et l'apport important d'eau de la vallée de la rivière de Casimcea. Ainsi, les mouvements de descente du bloc tectonique mentionné, un apport important d'eau de la vallée de Casimcea et, plus tard, la construction du canal entre les lacs de Taşaul et de Siutghiol (1929) ont contribué à l'inondation de l'île "La Ostrov".

STUDIUL MATERIALULUI OSTEOLOGIC DE MAMIFERE

Dragoș MOISE

Materialul faunistic recoltat în cursul campaniilor de săpături arheologice 1999-2000 din ultimele niveluri Gumelnița A2 ale așezării de pe insula "La Ostrov" cuprinde resturi aparținând următoarelor grupe de animale: *Mollusca, Pisces, Reptilia, Aves, Mammalia*. În articolul de față ne vom ocupa numai de materialul faunistic aparținând mamiferelor[1].

Resturile osteologice de mamifere sunt în număr de 861 dintre care au fost determinate 445. Marea majoritate a oaselor se prezintă într-un stadiu avansat de fragmentaritate, fiind puternic corodate (de unde și numărul mare de fragmente indeterminabile), datorită faptului că insula "La Ostrov" a cunoscut, se pare, perioade de inundație de-a lungul timpului, după locuirea gumelnițeană[2].

Înainte de a trece la prezentarea detaliată a rezultatelor analizei arheozoologice, se cuvine să amintim și cele câteva resturi osteologice umane descoperite izolat (7 fragmente de oase lungi, o ulnă, două metapodii și o falangă). Fragmentele în cauză sunt puternic corodate, ca majoritatea materialului osteologic. Nu prezintă incizii de dezarticulare/descărnare, nici rosături sau impresiuni dentare, drept pentru care nu putem subscrie ipotezei unui presupus canibalism ritual, putând proveni de la vreun mormânt deranjat din vechime.

Studiul resturilor osteologice de mamifere a condus la identificarea a celor 5 specii domestice caracteristice epocii: bou (*Bos taurus*), oaie (*Ovis aries*), capră (*Capra hircus*), porc (*Sus domesticus*), câine (*Canis familiaris*), precum și a 9 specii sălbatice: cal (*Equus* cf. *caballus*), bour (*Bos primigenius*), cerb (*Cervus elaphus*), căprior (*Capreolus capreolus*), mistreț (*Sus scrofa attila*), lup (*Canis lupus*), vulpe (*Vulpes vulpes*), pisică sălbatică (*Felis silvestris*), castor (*Castor fiber*).

Tabelul 1 cuprinde distribuția fragmentelor osoase determinate, pe specii (grupul ovicaprinelor cuprinde resturile osoase asupra cărora nu s-a putut face diagnoza specifică *Ovis / Capra*, iar cel al suinelor resturile provenite de la indivizii infans și juvenil aparținând genului *Sus*, cărora, datorită vârstei fragede, nu li se poate atribui apartenența specifică *Sus domesticus / Sus scrofa attila*). Repartiția numărului de resturi (NR) și a numărului minim de indivizi (NMI) este redată în tabelul 2, fiind reprezentată grafic în figurile 1 si 2.

1. Pentru celelalte grupe de animale vezi V. Radu, în prezentul volum.
2. C. Haită, în prezentul volum.

În cele ce urmează vom face o scurtă prezentare a materialului osteologic de mamifere:

Mamiferele domestice

Bos taurus.

Bovinele domestice prezintă în general oase robuste. Prezența, în cadrul lotului, a resturilor osoase provenite de la exemplare gracile nu îl punem pe seama existenței unor rase diferite de bovine domestice în acea perioadă istorică, ci mai degrabă pe seama dimorfismului sexual și a variabilității individuale.

A fost descoperit doar un rest de proces cornular de mascul (fragment perete), pe baza căruia nu se poate face, din păcate, nici o apreciere asupra tipului de coarne la bovine domestice.

Din cei 8 indivizi estimați, 4 au putut fi folosiți drept reproducători (au vârstele de peste 2,5 ani), aducându-și astfel aportul la economia comunității și prin progenitură.

Datele biometrice sunt prezentate în tabelul 3[3].

Ovicaprinele (*Ovis aries* și *Capra hircus*).

Pe baza resturilor osoase care au permis diferențierea specifică *Ovis* / *Capra* au fost estimați 5 indivizi pentru oaie și 5 pentru capră, raportul fiind deci de 1:1. Nu ne putem pronunța dacă acesta era raportul real în cadrul turmei, fiind cunoscute limitele metodologiei arheozoologice în diferențierea celor două specii, atât de apropiate.

Menționăm că nu sunt sesizabile diferențe dimensionale remarcante între cele 2 specii. Pe baza a două astragale și a unui calcaneu s-a putut calcula înălțimea la greabăn pentru genul *Ovis*, aplicând coeficienții Teichert (vezi tab.4).

Printre resturile osoase de ovicaprine se remarcă prezența unui fragment de neurocraniu (os frontal) aparținând unei oi acornute, precum și a câtorva resturi (humerus, radius, metacarp) provenind de la un berbec robust, probabil castrat. Practicarea castrării ovinelor în perioada eneolitică a mai fost intuită de noi în cursul analizei materialului osteologic de la Însurătei[4].

Vârstele de sacrificare ale ovicaprinelor determinate pe baza erupției / uzurii dentare denotă o preponderență a animalelor adulte / mature, folosite în principal pentru reproducere și produse secundare. Semnalăm totodată și prezența a două oase de foetus (radius, metapod), provenind de la un avorton sau prin sacrificarea unei femele gestante.

Sus domesticus.

Cei 7 indivizi estimați se înscriu corespunzător în clasele de vârstă: 6 luni - 1 an (2 indivizi), 1-2 ani (4 indivizi), 3-5 ani (1 individ).

Pe baza unui astragal s-a putut calcula înălțimea la greabăn (talia), aplicând coeficientul Teichert (vezi tab. 5).

Canis familiaris.

Au fost estimați 4 indivizi, 2 cu vârsta de sub 7 luni și 2 trecuți de 1,5 ani.

Nu s-au evidențiat urme de consum alimentar ale acestei specii, cum sunt cazurile întâlnite în alte așezări eneolitice (Bordușani, Hîrșova, Vitănești, Măriuța[5]).

Datele biometrice sunt prezentate în tabelul 8.

3. Pentru economie de spațiu am prezentat biometria pe grupe de mamifere, și nu pe fiecare specie în parte.

4. D. Moise, în Istros 9, 1999, p. 172;

5. D. Moise, în Cercetări Arheologice 10, 1997, p. 111, 113, D. Moise, date inedite.

Mamiferele sălbatice

Equus caballus.

Cele 13 resturi aparținând acestei specii au permis estimarea a 2 indivizi, unul mai mic de 3,5 ani (criteriu: mugure dentar M3), celălalt trecut de această vârstă (criteriu: M3 stâng/drept, uzați).

Datele biometrice sunt prezentate în tabelul 6.

Bos primigenius. Cele 19 resturi au apartinut unui individ matur, de peste 9 ani (criteriu: vertebră toracală epifizată cranial/caudal).

Datele biometrice sunt prezentate în tabelul 3.

Cervidele (*Cervus elaphus* si *Capreolus capreolus*).

Oasele cervidelor au aparținut la exemplare adulte. Cerbul este documentat prin resturi aparținând la 2 indivizi, în cazul căpriorului a fost estimat un singur individ.

Fragmentele de corn de cerb din cadrul lotului prezintă urme de prelucrare, putând fi deșeuri sau fragmente de unelte. Nu putem preciza dacă provin de la masculi vânați sau au fost culese.

Datele biometrice sunt prezentate în tabelul 7.

Sus scrofa attila.

Au fost estimati 3 indivizi: un subadult si doi adulți.

Pe baza unui calcaneu s-a putut calcula înălțimea la greabăn (talia), aplicând coeficientul Teichert (vezi tabelul 5).

Carnivorele (*Canis lupus, Vulpes vulpes, Felis silvestris*)

Doar pisica sălbatică este reprezentată prin 2 indivizi (un juvenil/subadult și un adult), celelalte două specii fiind reprezentate fiecare prin câte un individ adult.

Datele biometrice sunt prezentate în tabelul 8.

Castor fiber

A fost descoperit un singur rest osos aparținând acestei specii, și anume un fragment cranian (zigomatic).

Concluzii preliminare

Din tabelul 2 se observă că mamiferele domestice dețin supremația, atât ca număr de resturi (73,93%) cât și ca număr minim de indivizi (64,44%). În cadrul acestora pe primul loc se situează ovicaprinele, urmate de bovine și suine.

Rămâne de descoperit de unde provin aceste animale, deoarece este foarte puțin probabil ca toate acestea să fi fost crescute pe insulă, dată fiind suprafața ei restrânsă. Posibil ca ele să provină dintr-o zonă de pe malul lacului Tașaul, unde să fi fost crescute de o altă comunitate gumelnițeană instalată acolo, cu care locuitorii insulei să fi avut relații strânse.

Este de la sine înțeles că nici mamiferele sălbatice nu provin de pe insulă, vânarea lor presupunând incursiuni în zonele din preajma lacului, unde existau și perimetre împădurite, fapt dovedit de caracteristicile ecologice și de habitat ale speciilor identificate.

Se pare că animalele, după ce erau ucise, erau aduse întregi pe insulă (probabil transportate cu bărcile), nesuferind operații de tranșare prealabile, dovadă fiind prezența resturilor osoase ale autopodului toracic si pelvin (oasele extremităților), atât pentru speciile domestice, cât și pentru cele sălbatice.

Sperăm ca rezultatele viitoarelor campanii de săpături, precum și-a unor cercetări perieghetice sistematice să aducă date importante pentru înțelegerea modului de viață a comunității gumelnițene de pe insula "La Ostrov", precum și a relațiilor ei cu alte presupuse comunități din zonă.

tab. 1: Năvodari - "La Ostrov", Repartiţia pe specii a fragmentelor osoase determinate

ELEMENT ANATOMIC	*Bos taurus*	*Ovis aries*	*Capra hircus*	ovicaprine	*Sus domesticus*	*Canis familiaris*	*Equus cf. caballus*	*Bos primigenius*	*Cervus elaphus*	*Capreolus capreolus*	*Sus scrofa attila*	*Canis lupus*	*Vulpes vulpes*	*Felis silvestris*	*Castor fiber*	*Bos / Cervus*	suine
Cornua*									2								
Neurocranium**	8(1)	1	1	3		1		1			3			1			
Viscerocranium	1			4	6	3	1								1		
Dentes sup.	11			3		1		1			1						
Mandibula	2			5	5	2		4		1	3	2	1				3
Dentes inf.	11			13	6	1	4										
Dentes	3																
Hyoid								1									
Atlas				1													
et Vert. cv.	1			3		3		1		1		1		1			
Vert. thor.				5	5	4		1				3					
Vert. lumb.	1			2													2
Sacrum	1										2						
Vert. caud.				1													
Scapula	1	2		2	3		1	1	2					1			
Humerus	2	5	5	1	4	1											1
Radius	2	4	5	6	3	1							2				
Ulna	6	3	6	4	1	2		1	1		1			1		2	
Radio-Ulna		1															
Carpalia					1			1			2					5	
Metacarpus	2	2		9	4	4	1				1						
Pelvis	2			7	3						3						
Femur				10		2	1	1	1		2	1	1				1
Patella					1												
Tibia	1	5	2	10	3	1		1		2				2			
Fibula																1	
Talus		3			1				1								
Calcaneus	4	2		2	1	1					1						
et Tarsalia				1			2									1	
Metatarsus	5	2		13				2	2	2		2					
Metapodalia	1			4					1			2				3	
Phalanx 1	7			8	3		2	1	2	1		1					
Phalanx 2	8			2	1		1	1	1								1
Phalanx 3									2								
Phalanx lat					2												
Os sesamoideus	1							1									
TOTAL	**81**	**30**	**19**	**119**	**53**	**27**	**13**	**19**	**15**	**7**	**19**	**12**	**4**	**6**	**1**	**12**	**8**

Legendă:

* - cervide

** - inclusiv procesele cornulare ale cavicornelor (*Bos, Ovis, Capra*), care au fost trecute în paranteze.

tab. 2: Năvodari - "La Ostrov",
Repartiţia pe specii a resturilor osoase şi a numărului minim de indivizi

SPECII	NR	% NR	NMI	% NMI
Bos taurus	81	18,20	8	17,78
Ovis aries	30	6,74	5	11,11
Capra hircus	19	4,27	5	11,11
ovicaprine	119	26,74		
(ovicaprine total)	168	37,75		
Sus domesticus	53	11,91	7	15,56
Canis familiaris	27	6,07	4	8,89
mamifere domestice	**329**	**73,93**	**29**	**64,44**
Bos / Cervus	12	2,70		
suine	8	1,80	2	4,44
Equus cf. *caballus*	13	2,92	2	4,44
Bos primigenius	19	4,27	1	2,22
Cervus elaphus	15	3,37	2	4,44
Capreolus capreolus	7	1,57	1	2,22
Sus scrofa attila	19	4,27	3	6,67
Canis lupus	12	2,70	1	2,22
Vulpes vulpes	4	0,90	1	2,22
Felis silvestris	6	1,35	2	4,44
Castor fiber	1	0,22	1	2,22
mamifere sălbatice	**96**	**21,57**	**14**	**31,11**
TOTAL	445		45	

tab. 3: Năvodari – "La Ostrov", Datele osteometrice ale bovinelor

RADIUS	t
Lat. dist.	71,5
Lat. art. dist.	56,5
Diam. ant.-post. dist.	46,5
obs	(–)

ULNĂ	t
Lung. olecran	97,8

METACARP	t
Lat. prox.	(61)
Diam. ant.-post. prox.	38

ASTRAGAL	t	t
Lung. laterală	60,5	76
Lung. medială	54,5	68,3
Gros. laterală	33,5	42,8
Gros. medială	33	42,7
Lat. dist.	(36)	48,4

METATARS	t
Lat. dist.	43
Diam. ant.-post. dist.	28,5

FALANGĂ 1	t	t	t	p
Lung. perif.	(36.2)	(59.5)	(63.5)	
Lat. prox.	29	31	33	
Lat. min. diaf.	21,2	25,5	25,8	
Lat. dist.	24	28,2	29,5	34
obs	ant	ant	ant	

FALANGĂ 2	t	t	t	t	t	t	p
Lung.	36,5	35	(37)	(37.8)	39		(42)
Lat. prox.	28	23,8	27	26,5	27	30,2	36
Lat. min. diaf.	21,5	17,8	21,5	22	22	24,5	29,5
Lat. dist.	24	25,2	21,5	22	25,5		
obs	ant	post	post	post	post		ant

Legendă: t - *Bos taurus* p - *Bos primigenius* (-) - neepifizat

tab. 4: Năvodari – "La Ostrov", Datele osteometrice ale ovicaprinelor

CRANIU	c
Lat. cond. occipit.	43,2
Lat. foramen magnum	21
Înalt. foramen magnum	19

MANDIBULĂ		
Lung: condil - Infradentale	(152)	
Lung: aboral alv. M3 - Infradentale	(103.5)	
P2-M3	70,2	
M1-M3	47	
P2-P4	34	
Lung. M3	18	18,8
Lat. M3	6,5	7
Lung. diastemă	28	
Înalt. ram oriz. în fața M1	21	
Înalt. ram oriz. în fața P2	16,2	

ATLAS	
Lat. art. cran.	41,5
Lat. art. caud.	(40)
Lung: art. cran. - art. caud.	39,5

SCAPULĂ	o	o
Lung. min. col	13,5	14,2

HUMERUS	o	o	o	o	o	c	c	c	c	c	
Lat. min. diaf.							11,8	11,5		14,3	13
Lat. dist.	25,5	26	27	27	31	25,5		27	29,5	30	
Lat. trohlee	24,5	(25.5)	25	(25)	30	23,5	25,2	26	27,7	27,5	
Diam. ant. -post. dist.	22,5		22,2	22,5	27,5	(22.5)		24,8	25,5	25,2	
obs					masc						

RADIUS	o	o	o	o	o	c	c	c	c
Lat. prox.	29,5	35,2				27,2	28	28,5	
Lat. art. prox.	26,7	32				25,3	25,2	26,5	
Diam. ant.-post. prox.	14,5	18				14,3	14,7	14,8	
Lat. min. diaf.				14,2	15	15,8	14,3		
Lat. dist.			25	26					27
Lat. art. dist.			21,5	21					23
Diam. ant.-post. dist.			16,8	19					
obs		masc							

ULNĂ		o	o	o	c	c	c	c	c	
Lung. olecran		37		(32.5)	32,5					
Gros. în dr. proc. anconeu	23,5	23,5	24	(20.5)	23					
Gros. min. olecran		19,5	20	18,8	(18.8)					
Lat. art.	15,2	(17.2)	16,5	(13.5)	15	15	15,8	17	16,2	19,2

METACARP	o
Lat. prox.	25
Diam. ant.-post. prox.	17
obs	masc

COXAL				
Lung. acetab. (cu buză)	25	24	26,5	27,5
Lung. int. acetab.	21,2	20	24,5	23,2
Înalt. min. col ilion			12,5	14,5
Lat. min. col ilion			8,2	9,5

FEMUR	
Gros. cap femural	17,8
obs (-)	

TIBIE	o	o	o	c	c	c
Lat. dist.	23,5	24,5	26	22,7	24	25,2
Diam. ant.-post. dist.	(16.2)	23,8	21	18,2	18	18,8

ASTRAGAL	o	o	o	c
Lung. laterală		(27.8)	30,7	
Lung. medială				26
Gros. laterală	15,2	16,2	17	
Gros. medială	15,7	17		
Lat. dist.	18,2			(15.5)
Talia (cm)		(63)	69,6	

CALCANEU	o	o
Lung.	59	63,2
Lat.	20,5	
Talia (cm)	67,3	72

CENTROTARS	
Lat.	21,2

METATARS	o	o
Lat. prox.	18	
Diam. ant.-post. prox.	18,5	
Lat. dist.		24,5
Diam. ant.-post. dist.		(14,5)

FALANGE							
Lung.	31,7	32,2		33,7		18,5	23
Lat. prox.	11,2	9,8		11,5		9,8	13,8
Lat. min. diaf.	8,5	7,5		9,2	11	7	10
Lat. dist.		9,5	10,2	11	13	8	10,5
obs	1	1	1	1	1	2	2

Legendă:
o – *Ovis aries*
c – *Capra hircus*
(-) - neepifizat

tab. 5: Năvodari – "La Ostrov", Datele osteometrice ale suinelor

CRANIU	d	d
M1-M3		58
P1-P4	(48)	
P2-P4	(36)	
Lung. M3		26
Lat. M3		17

MANDIBULĂ	d	d
Lung. M3		29
Lat. M3		14
Lung. simfiză	(44.5)	

RADIUS	d
Lat. prox.	24,5
Diam. ant.-post. prox.	17,2
Lat. min. diaf.	15,2
obs	(-)

ULNĂ	d
Gros. în dr. proc. anconeu	(35)
Lat. art.	22,5

METACARP III	d
Lat. prox.	(15,5)

PATELĂ	d
Lung.	29,5
Lat.	16,5
Lat. dist.	21,5

ASTRAGAL	d
Lung. laterală	41
Lung. medială	37,2
Talia (cm)	96,5
Talia (cm)	75,7

CALCANEU	s
Lung.	100,5
Lat.	27
Lat. min. diaf.	12,5

FALANGĂ 2	d
Lung.	21,5
Lat. prox.	15
Lat. dist.	12,5

Legendă:
d – *Sus domesticus*
s – *Sus scrofa attila*
(-) - neepifizat

tab. 6: Năvodari – "La Ostrov", Datele osteometrice ale calului

DENTIȚIE INF		SCAPULA		METACARP		FALANGE		
Lung. M1	26	Lat. cav. glen.	44,5	Lat. prox.	(47)	Lung.	(80.5)	49
Înalt. M3	60,2			Diam. ant. -post. prox.	(31.5)	Lat. prox.		55
Lung. M3	31,5					Lat. art. prox.	44,8	49,5
						Diam. ant.-post. prox.		33
						Lat. min. diaf.	32,2	45,2
						Lat. dist.	41,6	51,8
						Lat. art. dist.	40,2	
						obs	1	2 ant

tab. 7: Năvodari – "La Ostrov", Datele osteometrice ale cervidelor

SCAPULĂ	ce	ASTRAGAL	ce	ce	ce	FALANGE	ce	ce	ce	ce	ca
Lung. min. col.	38,2	Lung. laterală	63,2	(59.8)		Lung.	56	60,8			38
Lung. cav. glen.	47	Lung. mediană	55,3	55		Lat. prox.	21,5	21,8			13
Lat. cav. glen.	41,8	Gros. laterală		(30.5)		Lat. min. diaf.	16	18	17,5		
		Gros. medială		33	(31.6)	Lat. dist.	20	21			11,7
						Lung. diag. solă				62,5	
						Lat. la mijl. solei				19,5	
						obs	1 ant	1 ant	2	3	1

Legendă:
ce – *Cervus elaphus*
ca – *Capreolus capreolus*

tab. 8: Năvodari – "La Ostrov", Datele osteometrice ale carnivorelor

CRANIU	c	c	f	MANDIBULĂ	c	c	c	v
P1-M2		57		M1-M3				31
M1-M2		15		P1-P4		35		
P1-P4		44		P2-P4		29,5		
Lung. carnasieră (P4)	(15)	16		Lung. carnasieră (M1)	(20)			
Lat. carnasieră	7,8	11,2		Lat. carnasieră	8,3			
Lung. alv. carnasieră	14,8	16		Lung. alv. carnasieră	19,5			16,5
Lung. M1	9,5	11		Lung. M2	8,2		7	
Lat. M1	11,7	12,5		Lat. M2	6		5,2	
Lung. M2		6		Gros. ram oriz. (sub M1)	10,5	11		9,2
Lat. M2		8		Înalt. ram oriz. (după M1)	17,8			17
Lat. foramen magnum			14,5					
Înalt. foramen magnum			10,5					

RADIUS	c	v	v
Lat. min. diaf.		9	8,2
Lat. dist.	19		
Diam. ant.-post. dist.	10,7		

ULNĂ	c	c
Gros. în dr. proc. anconeu	18	17,2
Gros. min. olecran	14,5	18,5
Lat. art.	12,5	13,5

METACARPIENE	c	c
Lung.	34,4	41,5
Lat. dist.	7	6,8
obs	III	V

TIBIE	c
Lat. dist.	19,5
Diam. ant.-post. dist.	13,5

FEMUR	c	v
Gros. cap femural	15	
Lat. min. diaf.		10

FALANGĂ 1	1
Lung.	31
Lat. prox.	11
Lat. min. diaf.	6,2
Lat. dist.	8,8

Legendă:
c – *Canis familiaris*
l – *Canis lupus*
v – *Vulpes vulpes*
f – *Felis silvestris*

Fig. 1: Năvodari - "La Ostrov", Frecvenţa speciilor de mamifere în %NR

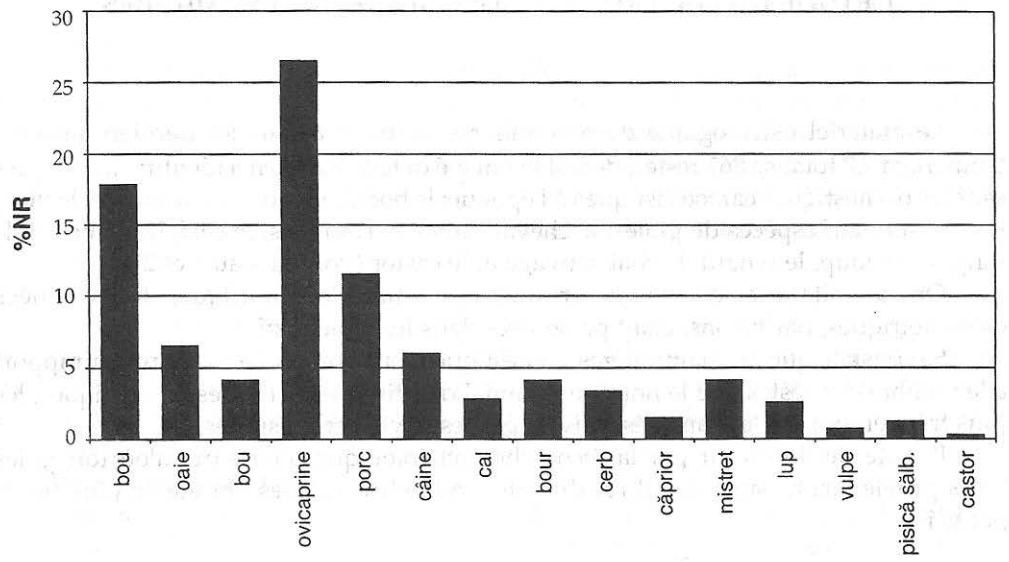
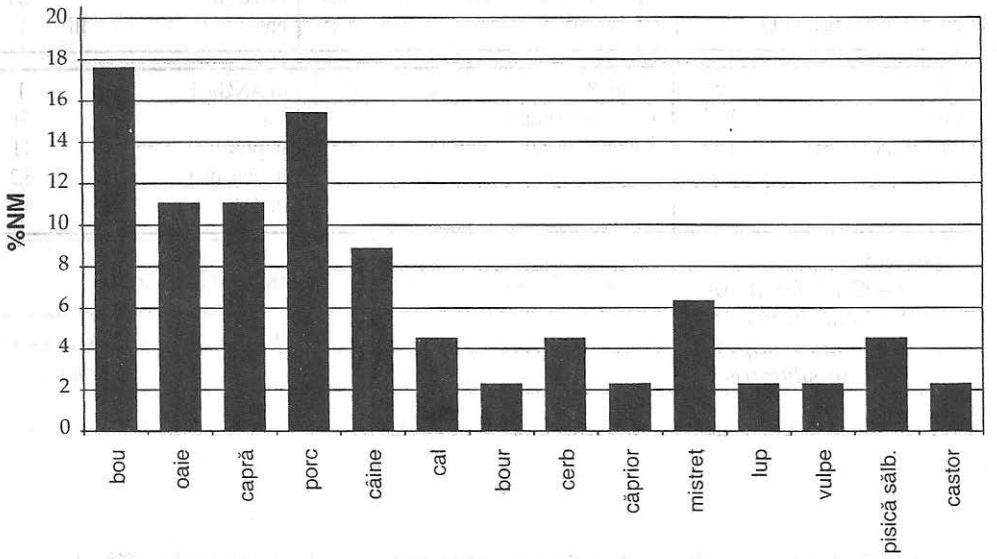

Fig. 2: Năvodari - "La Ostrov", Frecventa speciilor de mamifere în %NMI

L'ÉTUDE DU MATÉRIEL OSTÉOLOGIQUE DE MAMMIFÈRES

Résumé

Le matériel ostéologique de mammifères découvert dans les derniers niveaux Gumelnița A2 totalise 861 restes, dont 445 ont été determinés. On a identifié les cinques espèces domestiques caracteristiques à l'époque: le boeuf, la mouton, la chèvre, le porc, le chien et neuf espèces de gibier: le cheval sauvage, l'aurochs, le cerf, le chevreuil, le sanglier, le loup, le renard, le chat sauvage et le castor (voir tableau 1 et 2).

On a fait une courte description du matériel faunique, les données ostéometriques, par taxons, étant présentées dans les tableaux 3-8.

Se constate que les mammifères domestiques sont prépondérants tant par rapport à le nombre des restes que le nombre minimal d'individus. Parmi les domestiques, les plus fréquentes sont les caprinés, suivies par les bovins et les suidés.

Il reste de découvrir par la recherche archéologique ultérieure, d'où toutes les bêtes proviennent, parce que il est difficile a admettre qu'elles ont été élevées sur la petite île.

STUDIUL MATERIALULUI ARHEOIHTIOLOGIC

Valentin RADU

Încă de la primele săpături arheologice realizate în 1999, situl arheologic de pe insula "La Ostrov" a beneficiat de colaborarea unor specialişti în diverse domenii (arheozoologie, sedimentologie–micromorfologie).

În materialele recoltate la primele periegheze s–au identificat şi numeroase oase de peşte, iar în prima campanie de săpături din 1999 s–a hotarât realizarea unui prim studiu arheoihtiologic. Nu numai poziţia actuală, o insulă în mijlocul unui lac de apă dulce şi la o distanţă de circa 3 km de litoralul Marii Negre, ne incită să studiem aceste vestigii materiale dar şi întrebările legate de importanţă pescuitului şi a consumului de peşte.

Trebuie să menţionăm că deşi au fost studiate destul de multe situri neo–eneolitice litorale (Haşotti, 1997), informaţiile despre resturile osoase de peşte sunt foarte sumare. Doar câteva referiri la resturile de doradă (*Sparus aurata*) descoperite la Techirghiol (Necrasov, Haimovici, 1959 şi 1962) si la câteva vertebre de somn şi crap de la Baia–Hamangia (Haimovici, 1987) pentru nivelele Hamangia şi nimic pentru Gumelniţa.

Suprafaţa săpată actual este destul de mică (80 mp) ca şi posibilitatea de a identifica o structura arheologică bogată în oase de peşte. Încă de la început ne–am propus a colecta toate oasele de peşte şi a le studia împreună. Am ţinut cont doar ca acestea să aparţină nivelului eneolitic. Pentru că în sectorul 4 s–a observat o abundenţă de oase de peşte, s–a prelevat 70 l de sediment. În campania 2000, de data aceasta în sectorul 5, s–a prelevat, la fel, un eşantion de 30 l. Ulterior acestea au fost sitate la umed prin site de 4 mm şi 1 mm.

Scopul acestor studii era în primul rând de a identifica speciile pescuite şi consumate, iar pe baza abundenţei acestora de a indica locul de pescuit (lac, liman, golf, larg de mare) ca şi reconstituirea mediului din jurul insulei. Era foarte interesant de observat dacă existau specii marine şi cât de important era pescuitul în mare. Alte întrebări se legau de conformaţia litorală din acele timpuri. Era Taşaulul un golf marin, un liman cu apă dulce sau o lagună cu apă salmastră ?

Material şi metodă

Materialul se prezintă într–o stare bună de conservare. Este destul de friabil, dar nu este foarte fărâmiţat. Permite o bună identificare până la nivel de specie şi, de asemenea, permite luarea măsurătorilor atât de necesare pentru reconstituirea dimensiunilor. Ca distribuţie deocamdată nu putem spune mare lucru deoarece primele

structuri arheologice de abia au fost puse în evidență. Din această cauză nici modalitățile noastre de prelevare nu au fost punctuale decât în măsura în care ele puteau oferi o mai bogată informație.

În ambele campanii s–a lucrat cu două loturi de oase. Unul este reprezentat de materialul prelevat de pe toată suprafața, dar numai din nivelurile culturale Gumelnița, iar cel de–al doilea de materialul rezultat la sitarea unui volum de sediment din nivelurile de locuire gumelnițene.

Rezultate

Până în prezent s–au determinat 8 genuri sau specii (**fig 1**). Ținând cont de mediul lor de viață diferit am împărțit taxonii în marini, sturioni și dorada (*Sparus aurata*) – și dulcicoli crapul (*Cyprinus carpio*), babușca (*Rutilus rutilus*), știuca (*Esox lucius*), somnul (*Silurus glanis*), bibanul (*Perca fluviatilis*) și șalăul (*Stizostedium lucioperca*). Se observă dominanța netă a speciilor dulcicole ce ating 96%. Sturionii și dorada ocupă doar 4%. Privind aceste date, deși preliminare, putem afirma, încă de pe acum, că pescuitul se efectua cu preponderență în apă dulce și mai rar în mare sau lagună.

Alte specii cum ar fi gobiidele (guvizi), frecvent întâlnite la țărmurile înalte cu fund stâncos, caracteristice lacului Tașaul, nu au fost deocamdată identificate nici măcar la sita de 1 mm.

Taxon	1999			2000			1999 + 2000	
	US 1009, 70 l		sect 1–4	US 1028, 30 l		sect 1–5		
	NR	NR %	NR	NR	NR%	NR	NR	NR%
Sturioni	1	0,32	1				2	0,40
Sparus aurata	2	0,64	9	3	4,35	4	18	3,57
Total NR specii marine	**3**		**10**	**3**		**4**	**20**	**3,97**
Esox lucius			1	2	2,90		3	0,60
Cyprinus carpio	36	11,50	39	22	31,88	17	114	22,62
Rutilus rutilus	31	9,90	6	5	7,25	4	46	9,13
Cyprinidae	95	30,35	3	29	42,03	6	133	26,39
Silurus glanis	8	2,56	1			3	12	2,38
Perca fluviatilis	86	27,48	3	6	8,70		95	18,85
Stizostedion lucioperca	54	17,25	22	2	2,90	3	81	16,07
Total NR specii dulcicole	**310**		**75**	**66**		**33**	**484**	**96,03**
NRD	316	35,05	95	72	31,22	41	504	39,44
IND	580	64,95	14	152	68,78	28	774	60,56
Total	**893**		**109**	**224**		**69**	**1278**	

Fig 1. Repartiția resturilor osoase de pește (NR si NR%) pe specii și structuri arheologice (*US* – unitățile stratigrafice din care s–a prelevat sediment și sitat, iar *sect* – materialul recoltat și studiat împreună din toate sectoarele) în cei doi ani de studii 1999 și 2000.

Taxon	Greutate (g)	%
Esox lucius	2959	1,91
Cyprinus carpio	70208	45,39
Rutilus rutilus	1948	1,26
Silurus glanis	36243	23,43
Perca fluviatilis	1973	1,28
Stizostedion lucioperca	23094	14,93
Total pești dulcicoli	**63258**	**40,90**
Sparus aurata	18248	11,8
Total pești marini	**18248**	**11,80**
Total	**154673**	

Fig 2. Greutățile reconstituite pentru taxonii identificati în cei doi ani de studii 1999 si 2000

Reconstituirea dimensiunilor[1]

Reconstituirea dimensiunilor s–a realizat pentru ambele loturi de material și ne indică, pentru majoritatea speciilor de apă dulce, talii mari și chiar foarte mari **(fig 2).** Aici putem enumera crapul cu dimensiuni cuprinse între 1750 și 15722 g, șalăul între 1783 și 4973 g și somnul între 5138 și 11660 g. Pentru biban taliile sunt mari și foarte mari cuprinse între 320 și 1126 g. Cele două știuci sunt de talii medii 1339 g și 1620 g. Existența unor indivizi de 80 g pentru biban și 445 g pentru șalău demonstrează că se pescuiau și indivizi de talii mai mici.

În ceea ce privește speciile marine, reconstituirea dimensiunilor s–a realizat doar la doradă (după Desse, Desse–Berset 1996). Indivizii pescuiți se încadrează în dimensiunile obișnuite de captură, între 1216 și 4202 g.

Pentru sturioni, cei doi solzi cu dimensiuni sub 30 mm ce au aparținut șirului dorsal, provin de la indivizi de talii destul de mici pentru aceste specii.

Comparând procentul ocupat de peștii dulcicoli (88 %) din totalul de 154,673 kg obținut în urma reconstituiri dimensiunilor ni se confirmă și cantitativ că peștii de apă dulce sunt mult superiori celor marini.

Concluzii

Deși primele cercetări arheoihtiologice suferă din lipsă de material necesar unor studii complexe, avem totuși importante informații despre pescuitul și consumul peștilor în așezarea de pe insula "La Ostrov".

Astfel, urmărind lista de specii determinate se observă apartenența indivizilor la două grupe distincte, marine și dulcicole. Atât numărul de resturi cât și dimensiunile reconstituite sunt superioare taxonilor de apă dulce, conducându–ne la concluzia că pescuitul de bază se realiza în apă dulce, cel în mare sau lagună fiind de mai mică importanță.

1. Dimensiunile pentru babușcă (*Rutilus rutilus)* și știucă (*Esox lucius*) au fost reconstituite după Brinkhuizen, D. C., 1989, pentru crap (*Cyprinus carpio*), somn (*Silurus glanis*) și șalău (*Stizostedion lucioperca*) după Radu, V., 1998, iar pentru biban (*Perca fluviatilis*) după Desse, J. et al., 1987.

În ceea ce privește uneltele de pescuit, deocamdată, din lipsă de dovezi este mai greu să ni le imaginăm. Pietrele rulate din calcar și sparte lateral, pe mijloc, pentru a fi legate cu sfoară sunt, credem, greutăți utilizate pentru plase. De altfel, plasele de pescuit sunt pentru lac cea mai eficientă unealtă de pescuit. Ele sunt sugerate oarecum și de dimensiunile mari de captură, reconstituite până acum, ca și de lipsa guvizilor, specii destul de frecvente, dar care trăiesc în zonele cu fund și mal stâncos.

Presupunem că obligatoriu existau bărci pentru deplasările pe suprafața lacului, pescuit, transport de materiale și hrană.

Existența celor două categorii de specii, marine și dulcicole, ridică problema locurilor de pescuit și implicit se leagă de topografia împrejurimilor.

Conform raportului specii marine/specii dulcicole, pescuitul s–ar fi executat cel mai des în jurul insulei, deci în apă dulce, și mult mai rar în mare, care de altfel este la circa 3 km de vâslit.

Privind ecologia doradei observăm ca ea este o specie lagunară foarte greu de capturat în mare deschisă. Dorada se capturează pe canale la intrare, primăvara și mai ales la ieșirea din lagună, toamna.

Dimensiunile mari de captură ale speciilor dulcicole dovedesc că lacul era ocupat cu apă dulce de foarte mult timp. Astfel de talii ar fi fost imposibil de dezvoltat în râul Casimcea. Un alt argument ar fi tocmai această grupare a taxonilor de apă dulce ce nu se pot dezvolta și trăi într–un ecosistem lacustru instabil, supus anual la fluctuații mari de salinitate. Pe de altă parte speciile marine sunt rare, sugerând un pescuit intermitent și de mai mică importanță.

Aceste considerații ne conduc la ideea că pescuitul se realiza pe lac și în lagună, singurul loc unde puteau fi întâlnite aceste condiții fiind tot lacul Tașaul și lacul Corbu, din imediata vecinatate.

Situația geografică imaginată arată astfel: suprafața actuală a lacului Tașaul era cu apă dulce, iar cea a lacului Corbu era o lagună cu apă salmastră, perisipul pentru acest lac, ce desparte apele lagunare de apele marine, fiind intermitent cu numeroase portițe. Dovada constă nu numai în caracteristicile de dinamică marină, ci și existența canalului de deversare, cu rol de preaplin (ce se află și azi în dreptul lacului Corbu), ce ne sugerează că aici perisipul s–a format cel mai târziu.

Desigur că această imagine a mediului înconjurător sitului, văzută doar prin prisma speciilor de pești pescuite, ar părea forțată. Tocmai de aceea admitem și alte variante ale conformației litorale care să țină seama și de rezultatele acestui studiu.

Credem că acest prim studiu arheoihtiologic reușește să evidențieze importanța pescuitului pentru locuitorii acestui sit. Așteptăm, însă, ca viitoarele studii să aducă noi completări ce vor permite o mai clară comparație între aportul de carne de pește și celelalte surse alimentare și, de asemenea, cunoașterea precisă a locului deținut de pește în alimentația localnicilor.

Bibliografie

Brinkhuizen, D. C.,1989,
Ichthio-Archeologisch onderzoek: methoden en toepassing aan de hand van romeins vismaterial uit Velsen (Nederland). Ph. D. Rijksuniversiteit Groningen.

Desse, J., Desse–Berset, N., 1996,
Ostéométrie et archéologie de la daurade royale (Sparus aurata, Linné 1758). Fiches d'ostéologie animale pour l'archéologie. Serie A: Poissons. No 9. APDCA, Valbonne, Sophia Antipolis, 36 p.

Desse, J., Desse–Berset, N., Rocheteau, M.,1987,
Contribution à l'ostéométrie de la perche (Perca fluviatilis Linné, 1758). Fiches d'ostéologie animale pour l'archéologie. Série A: Poissons, No 1, APDCA, Juan-les-Pins, 23 p.

Haimovici, S., 1987,
Unele date cu privire la un lot de faună descoperit în așezarea eponimă de la Hamangia (Baia). Pontica 20, 43–52.

Haşotti, P., 1997,
Epoca neolitică în Dobrogea. Bibliotheca Tomitana I, Constanța.

Necrasov, O., Haimovici, S., 1959,
Sur la présence de la dorade (Aurata aurata L.) dans les eaux du littoral roumain de la Mer Noire, pendant le Néolithique. Universitatea Al. I Cuza, Lucrările Sesiunii Științifice a Stațiunii zoologice marine "Prof. Ioan Borcea" Agigea, 15–17 septembrie 1956, Iași, 563–566.

Necrasov, O., Haimovici, S., 1962,
Studiul resturilor de faună neolitică (cultura Hamangia) descoperit în cursul săpăturilor de la Techirghiol. Materiale 8, 175–185.

Radu, V , 1998,
Les poissons du bas Danube. Approche archéo-ichthyologique, Diplôme d'Études Approfondies 1997-1998, Université Aix en Provence (France)

L'ÉTUDE DU MATÉRIEL ARCHÉO-ICHTHYOLOGIQUE

Résumé

Les premières études d'archéo-ichthyologie faites dans le sit Tasaul-tell (Gumelnita A2, Chalcolithique) ont mis en évidence six taxons d'eau douce (Esox lucius, Cyprinus carpio, Rutilus rutilus, Silurus glanis, Perca fluviatilis et Stizostedion lucioperca), et deux de mer (Esturgeons et Sparus aurata).

Les taxons d'eau douce sont supérieurs en ce qui concerne les nombres de restes et aussi les dimensions de capture. En conséquence, la pêche était plus importante en lac que dans la mer.

A cette occasion on a obtenu aussi des informations très nécessaires en ce qui concerne le milieu environnant et l'évolution du littoral.

DATE INEDITE ASUPRA AŞEZĂRII CULTURII CERNAVODĂ I DE LA CERNAVODĂ*

Petre ROMAN

În ultimii ani, interesul pentru descoperirile care au dat numele localității Cernavodă la trei culturi distincte (I, II, III) a crescut sensibil[1].

Abordarea acestor probleme este posibilă însă doar în urma publicării monografice a descoperirilor, lucru de care ducem încă lipsă. De un real folos sunt și colocviile tematice, cum a fost cazul celui din octombrie 1999 asupra fenomenului Cernavodă III - Boleráz [2].

Difuzarea însă, în limbi de largă circulație internațională, a unor comentarii sintetice[3], fără cunoașterea nemijlocită a materialelor și datelor inedite riscă să provoace mai mult neajunsuri decât să clarifice diferitele probleme în suspensie.

În paginile acestei note, mă voi rezuma la publicarea unor date inedite.

În prezentarea cu Sebastian Morintz din 1968[4] am făcut tot ceea ce ne era permis, nu și cât trebuia să facem[5].

Săpăturile de la Cernavodă, începute în 1954 sub responsabilitatea lui Sebastian Morintz, au trecut, din 1955, sub aceea a lui D. Berciu. Ele au investigat, mai întâi, obiective ale culturii Hamangia[6].

Ca tânăr arheolog (student până în 1958, dar cu practică îndelungată pe șantierele de la București - Radu Vodă, Tangâru, Verbița, Slatina, Vlădești), am lucrat la

---

x) Varianta în limba germană a acestei note apare în volumul omagial dedicat lui Harald Hauptmann.

1. Mai recent: Hermann Parzinger, *Der nordpontische Raum und das untere Donaugebiet in der späten Kupferzeit: das Ende des Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI-Verbandes und die Cernavodă I-Kultur*, în B. Hänsel și J. Machnik (ed.), Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 12, Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe, Rahden/Westf., 1998, p. 123-134.

2. *"Cernavodă III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen Oberrhein und der Unteren Donau"*, Neptun/Mangalia, 18-24 oct. 1999.

3. Vezi nota 1.

4. Sebastian Morintz și Petre Roman, *Aspeckte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, Dacia, N.S., XII, 1968, p. 45-128.

5. Țelul nostru a fost o încercare de clarificare a lucrurilor privitoare la noțiunea de *"cultura Cernavodă"*. Evident, nu puteam să publicăm alte date inedite fără permisiunea responsabilului de șantier.

6. Sebastian Morintz, D. Berciu, Petre Diaconu, *Șantierul arheologic Cernavodă*, SCIV, VI, 1955, 1-2, p. 151-163; D. Berciu și Sebastian Morintz, *Săpăturile de la Cernavodă*, MCA, V, 1959, p. 99-105; O. Necrasov, M. Cristescu, N. Haas, C. Maximilian, D. Nicolaescu-Plopșor, MCA, V, 1959, p. 106-110; Olga Necrasov și colectivul, MCA, V, 1959, p. 110-112; D. Berciu, Sebastian Morintz, M. Ionescu și P. Roman, *Șantierul arheologic Cernavodă*, MCA, VII, 1961, p. 49-51.

Cernavodă în anii 1956-1959: în 1956 în așezarea culturii Cernavodă II (sector b) și la poalele Dealului Sofia (Fig. 1) în obiective Hamangia[7]; în 1957-1959 pe Dealul Sofia în sectoarele c, a, d, respectiv în complexe Cernavodă I (sector a) și Cernavodă III (sectorele c și d; fig. 1)[8]. M-am retras din colectiv după campania din 1959 iar Sebastian Morintz după aceea din 1960. Ulterior, în 1967-1968 și 1970 săpăturile au fost reluate, pentru cunoașterea situației și control, de către D. Berciu și Em. Moscalu.

A rezultat o mare cantitate de material arheologic aflat, din 1985, împreună cu o parte a documentarului, în custodia semnatarului acestor rânduri[9]. Toate carnetele de săpături au rămas însă la D. Berciu, după al cărui deces au intrat, probabil, în arhiva Institutului de arheologie din București.

Printre documentele pe care le am în păstrare figurează și un text redactat de mine în toamna anului 1958, scris mărunt cu creionul, cuprinzând 18 pagini din care 12 se referă la ansamblul "*culturii Cernavodă*" (1 și 3/4 pagini), la așezarea culturii Cernavodă I (10 pagini) și la aceea a culturii Cernavodă II (6 pagini). Tot în acest documentar sunt, printre altele, și 4 profile desenate de mine: unul al peretelui de NE al Șanțului I (pentru perioada de săpături din 1957-1958) și alte trei cu profile ale șanțurilor de apărare desenate în urma săpăturilor efectuate de mine în 1959 (Fig. 2) și racordate la profilul cu locuințe desenat în 1958.

Pentru istoricul cercetărilor și al evoluției ideilor voi cita câteva fragmente din manuscrisul 1958: – "*cultura Cernavodă se întinde pe o lungă perioadă de timp, începuturile sale fiind foarte probabil contemporane cu Cucuteni B inițial și cu începuturile Gumelniței III, iar sfîrșitul său cuprinzînd elemente inițiale ale culturii Tei. Deci ea ocupă în Dobrogea etapele finale ale culturii Gumelnița, perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și perioada bronzului timpuriu, pînă în pragul bronzului mijlociu*". Cei avizați vor recunoaște, credem ușor, din aceste rânduri, concepția publicată de D. Berciu în 1961[10] și 1964[11]. La acea vreme, unele fragmente ceramice cu motive spiralice, apărute în așezarea Cernavodă III, erau atribuite culturii Tei.

Ulterior s-a dovedit însă că ele se încadrează în ceea ce începea să se cunoască drept cultura Babadag timpurie.

- "*Primele faze ale acestei culturi ocupă pantele dealului din imediata apropiere a Dunării ca mai apoi, în dezvoltare, să urce progresiv, panta dealului, ocupînd în ultima sa etapă (completare actuală: Cernavodă III) numai platoul. O singură etapă cu nuanțe caracteristice care la prima vedere pare și puțin deosebită de celelalte (completare actuală: Cernavodă II) ..... ocupă un loc jos...*".

- Subliniam deja în manuscrisul din 1958 că "*e foarte probabil că nivele și mai timpurii (completarea actuală: zonă cu locuințe ale Cernavodei I) au fost distruse înainte de a ne fi nouă cunoscute*" (completare actuală: prin lucrările la canalul Dunărea-Marea Neagră).

Într-adevăr, analizând notele personale despre săpături, rezultă că în suprafața

7. MCA V, 1959, p. 99, nota 1; MCA VI, 1959, p. 95 și urm.; MCA VII, 1961, p. 51-53; raportul ce urma să apară în MCA VIII a fost scos din sumar de D. Berciu.

8. "*Alte Burg*" la C. Schuchhardt (*Cernavoda eine Steinzeitsiedlung in Thrakien*, Prähist. Zeitschr. XV, 1924, fig. 2, p. 11.

9. Publicarea materialelor celor trei culturi urma să se facă sub semnăturile D. Berciu, Sebastian Morintz, Petre Roman și Em. Moscalu, prin inversări de poziții în funcție de aportul fiecăruia la săpături și prelucrare.

10. D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, fig. 17-19, p. 133, 135-138.

11. Idem, *Quelques données préliminairs concernant la civilisation de Cernavodă*, Slov. Arch. XII, 1964, p. 95 și urm.

foarte redusă care n-a fost distrusă s-a practicat o secționare a malului, sub formă dreptunghiulară, în care au fost amenajate locuințe și aceasta într-o perioadă de liniște.

Altfel ar fi greu de imaginat construirea unor locuințe la o distanță atât de mică de zona șanțurilor de apărare într-o perioadă când acestea trebuiau să fie folosite împotriva unor atacuri.

De altfel, spre sud de secțiunea I, în secțiunile II și III solul viu apare deja la -1,30 - 1,50 m, iar la doar 1 m spre sud, în secțiunea IV b, pământul viu este la - 2,10 m, în timp ce, în zona locuințelor, este la - 2,90 - 3,30 m.

În literatură s-a consemnat existența, în această secționare a pantei înclinate a dealului (deci nu pe un teren plan sau pe terase late), a 14 locuințe suprapuse, prima dintre ele fiind un semibordei[12]. Aceasta a putut să-i facă pe unii cercetători să creadă că în Cernavodă I avem adevărate tell-uri, ca și în Gumelnița[13]. Deci continuitate.

Privind profilul (fig. 2), semibordeiul - notat inițial drept groapa Z suprapusă de groapa V - ar putea reprezenta, în realitate, doar o nivelare inițială a pantei, distrusă de lucrările moderne.

Locuințele de suprafață, ale căror părți nordice și vestice au fost în unele cazuri distruse, erau de formă dreptunghiulară cu laturile mici rotunjite. Dimensiunile lor variază între 4-5 m lungime și 2-4 m lățime. Podinele erau din pământ galben - puternic bătătorit - de cele mai multe ori cu mai multe rânduri de lutuire (3-4). Pe mijlocul unei locuințe s-a găsit un șir de gropi de pari cu diametrul de 19-24 cm. Ei susțineau un acoperiș în două pante, acoperiș realizat din stuf, dacă avem în vedere marea cantitate de cenușă rezultată de la incendii. Urmele imprimate pe pământul ars al pereților sunt de la nuiele și snopi de stuf. Vetrele se aflau în interiorul locuințelor și aveau în jur multe oase de animale și mai ales de pești, de la care s-au păstrat până și solzii. Din aceasta rezultă că ocupația de bază a locuitorilor era pescuitul, creșterea vitelor (apar și puține oase de cal), vânătoarea și, parțial, cultivarea plantelor.

Într-o locuință a nivelului I b_1, adâncită în podină și frumos lutuită, s-a găsit o groapă cu diametrul de 50 cm și adâncimea de 10 cm, plină cu ocru roșu și câteva filoane de ocru galben.

Stratigrafic și după conținut, în manuscrisul din 1958 am împărțit resturile Cernavodă din sectorul a în trei faze: I a (cea mai veche) cu două subfaze (I a_1 = nivelurile 1-2 și I a_2 = nivelurile 3-4); I b (mijlocie) tot cu două subfaze (I b_1 = locuințele 5-8 și I b_2 = locuințele 9-14) și I c, reprezentând stratul gros de 1 m, nediferențiabil (fig. 2).

Doi ani mai târziu, într-un studiu apărut însă abia în 1964[14], în încercarea de a separa descoperirile de la Cernavodă în trei culturi deosebite, am introdus așezarea culturii Cernavodă II din sectorul b în noțiunea de cultura Folteşti II, lăsând denumirea de Cernavodă II pentru depunerile Cernavodă I c în care se regăseau unele elemente de legătură cu Cernavodă III (apariții izolate de torți tubulare, puține fragmente canelate la exterior și chiar un fragment cu brâu alveolat, care putea însă să provină din așezarea Cernavodă III). Această etapă, Cernavodă I c = II, am atribuit-o, în 1964, perioadei de tranziție. Pentru a nu provoca noi confuzii, am revenit la denumirile de culturi: Cernavodă I, Cernavodă II și Cernavodă III în studiul comun cu Sebastian

12. Idem, *Contribuții la problemele neoliticului ...*, fig. 17/8, 10; D. Berciu, Sebastian Morintz, B. Ionescu și Petre Roman, *op. cit.*, p. 51.

13. Vezi de exemplu, Hermann Parzinger, *op. cit.*, p. 126.

14. Petre Roman, *Despre unele aspecte ale perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în regiunile extracarpatice ale R.P.R.*, Revista Muzeelor, I, 1964, 4, p. 314 și urm., p. 324 tabel cronologic.

Morintz din 1968[15]. Ulterior, am acceptat și inversarea în sensul Cernavodă I, III, II[16], postulată pentru prima dată de Sebastian Morintz[17]. Segmentarea în Cernavodă I a-c a rămas pentru mine o constantă, chiar dacă ea apare în literatură, ulterior, mai mult sub alte semnături[18].

Spațiul nu ne permite să ne oprim acum asupra istoricului încadrării cronologice (am socotit că Cernavodă I începe imediat în perioada post - Cucuteni - A_3 - Gumelnița A_2[19] și se termină în perioada usatoviană); culturale (din eneolitic și perioada de tranziție); originei (așa cum ne este cunoscută reprezintă evident o creație locală, dar numai după ce s-au produs masive infiltrări nord-pontice din vecinătatea arealelor Cucuteni și a variantei sud-basarabene a culturii Gumelnița: Aldeni-Bolgrad). Infiltrările au fost determinate de presiunea altor populații din stepe asupra vecinilor vechilor cultivatori de plante care odată ajunși în noile ținuturi s-au adaptat și asimilat rapid bunurile de cultură locală.

Dacă, cronologic, cultura Cernavodă I urmează după Gumelnița - ale cărei comunități au fost dislocate -, etno-cultural ea nu poate fi continuatoarea creatorilor culturilor Gumelnița și Cucuteni. Că ea a asimilat bunuri de cultură sau chiar elemente etnice locale pare evident, dar majoritatea purtătorilor culturii Cernavodă I nu sunt autohtoni care-și transformă așa de radical modul de viață: economic, cultural, spiritual, tip de așezare din indiferent ce motive.

În urma unei vizite de documentare, efectuată în ianuarie 1985, la Moscova, Leningrad și Kiev am susținut o comunicare asupra impresiilor pe care studierea materialelor mi-au produs-o. Traducerea în limba rusă a fost asigurată de V. Dergacev iar printre auditori erau prezenți D.I. Teleghin, T.S. Movșa, Nečitalio, S. Berezanskaja, O.G. Šapošnikova, V.G. Zbenovič, E.F. Patokova ș.a.

Concluzia mea, conform căreia ceramica nepictată usatoviană nu este de derivație Cucuteni C ci Cernavodă I, a șocat. Afirmam ceea ce pentru mine - cunoscător al ambelor categorii ceramice - era clar: nu extinderea Cucuteni-Tripolie spre sud și sud-est, ci preluarea unor elemente de derivație cucutenian-tripoliană, ca și în cazul bunurilor gumelnițene, de către Cernavodenii I (populație cu mod de viață dependent de pescuit, creșterea animalelor domestice, vânat, cultivarea plantelor) dislocați spre vest de presiunea populațiilor de crescători de turme din stepele vest-azoviene[20], trebuia luată în considerație.

Prezentarea categoriilor ceramice pe nivele cronologice: cu scoică "*mozaicată*" de bună calitate, cu scoică dar cu suprafețe poroase, din lut de bună calitate sau foarte fin, depășind chiar standardele gumelnițene, nu se poate face cu această ocazie.

Sperăm să putem relua curând, împreună cu tineri cercetători, analiza întregului material Cernavodă I de la Cernavodă și din alte așezări ale acestei culturi[21].

15. Sebastian Morintz și Petre Roman, *op.cit.*

16. Petre Roman, *Raportul cronologic dintre Ezero și Troia în lumina cercetărilor de la nord de Balcani*, SCIVA, 33/ 4, 1982, nota 1; idem, *Das chronologische Verhältnis zwischen Ezero und Troja in Lichte der nordbalkanischen Forschungen*, Thraco-Dacica, XIII, 1992, nota 1.

17. Sebastian Morintz și Barbu Ionescu, *Cercetări arheologice în raionul Oltenița (1958-1967)*, SCIV, 19, 1968, 1, p. 124.

18. N. Harțuche, *Complexul cultural Cernavodă I de la Rîmnicelu - județul Brăila*, Istros I, 1980, p. 86.

19. Petre Roman, *Strukturänderungen des Endäneolitikums im Donau - Karpaten -Raum*, Dacia, N.S., XV, 1971, p. 106.

20. Afirmația lui H. Parzinger (*op. cit.*, p. 130) după care "*Roman suchte den Ursprung noch weiter östlich im westasowischen Gebiet (Roman 1983, 117), doch auch dies bleibt Spekulation*", trebuie completată cu ceea ce s-a omis în textul german din varianta română a comunicării de la Sarajevo, publicată în Carpica XIV, 1982, p. 40 și anume: "*locuiau, la început, undeva în ținuturile nord-pontice, în vecinătatea ariilor Gumelnița și Cucuteni Tripolie ...*".

21. Lucrarea preconizată va respecta nu doar memoria ci și toate contribuțiile celor care au participat la conducerea acestor cercetări: D. Berciu, Seb. Morintz, Em. Moscalu. Ca supraviețuitor al colectivului îl voi asocia la acest proiect pe Alexandru Morintz și, eventual, alți cercetători.

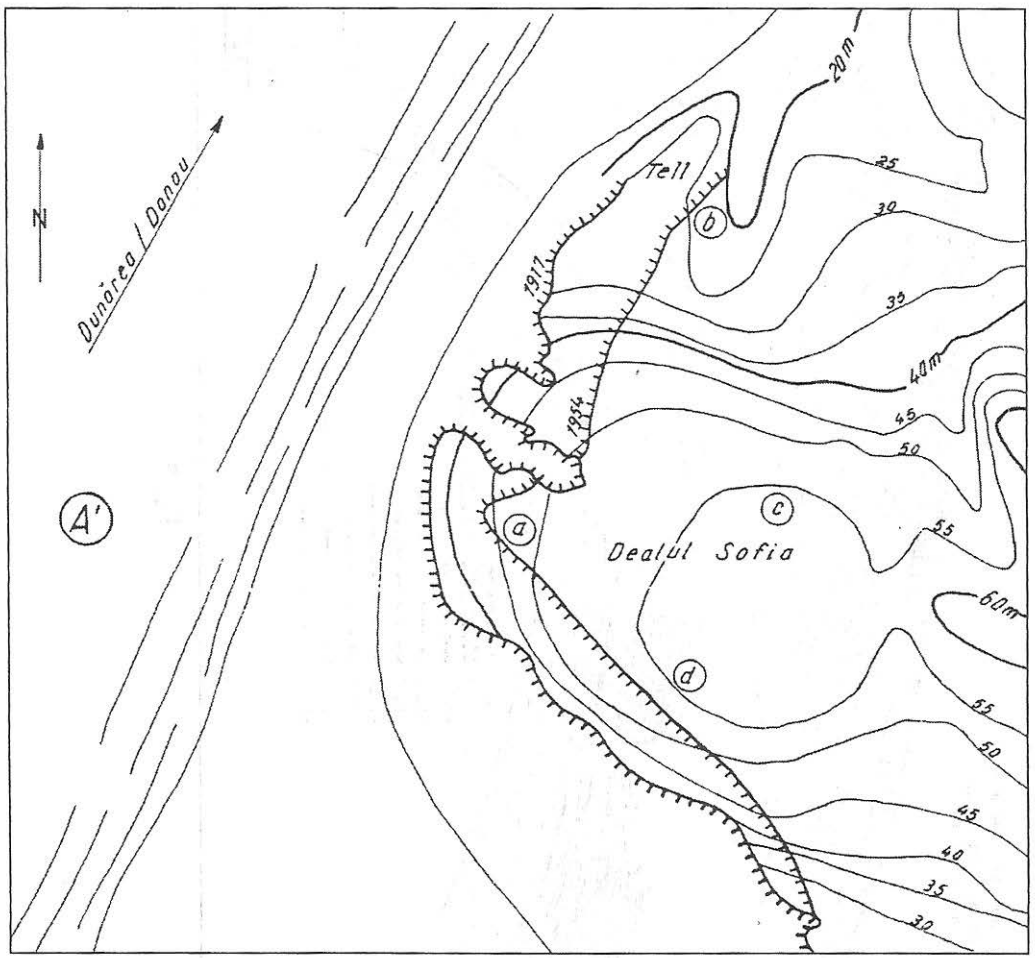

N
Dunărea / Dunau
A'
Tell
b
1917
1954
a
c
Dealul Sofia
d
20m
25
30
35
40m
45
50
55
60m
55
50
45
40
35
30

Fig. 1.

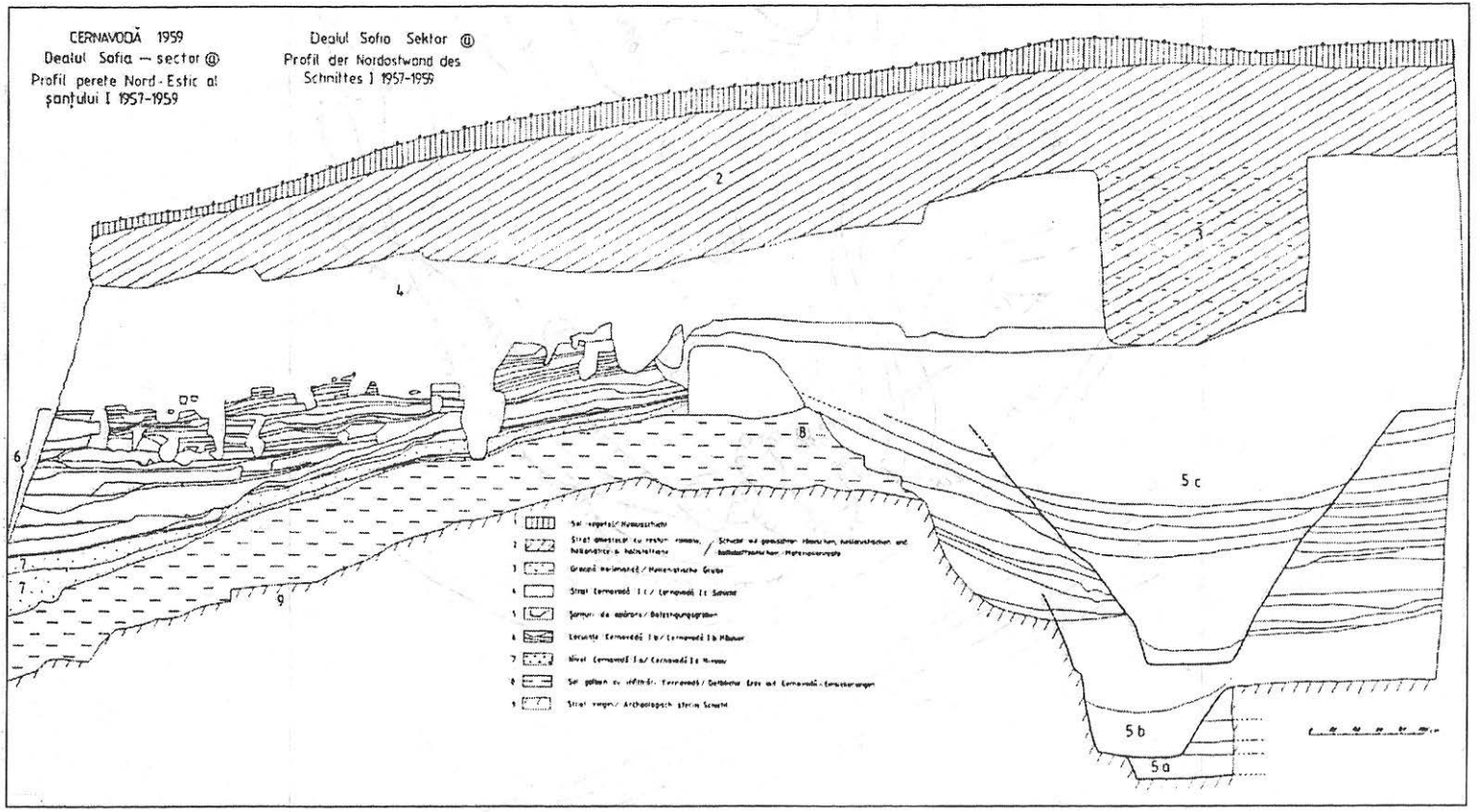

CERNAVODĂ 1959
Dealul Sofia — sector @
Profil perete Nord - Estic al şanţului I 1957-1959
Dealul Sofia Sektor @
Profil der Nordostwand des Schnittes I 1957-1959
2
3
4
6
7
8
9
5c
5b
5a

Fig. 2.

UNVERÖFFENTLICHTE ANGABEN ÜBER DIE CERNAVODĂ I – KULTUR – SIEDLUNG VON CERNAVODĂ

Die deutsche Variante dieser Arberit erscheint in der Harald Hauptmann gewidmeten Festschrift.

ÎNSEMNĂRI ARHEOLOGICE

NOI CERCETĂRI ȘI IPOTEZE CU PRIVIRE LA TOPOGRAFIA ȘI URBANISMUL HISTRIEI

Petre ALEXANDRESCU

Într-un studiu publicat în urmă cu mai bine de 20 de ani[1] am încercat să descifrez situația Histriei în piesajul antic. Schimbările foarte mari create de oscilațiile cotei Mării Negre, cât și mecanismele de aluvionare a litoralului și crearea lagunelor și a lacurilor interioare, explică dificultatea de a înțelege poziția în antichitate a unei cetăți ca Histria, aflată în centrul acestor fenomene. În cele ce urmează mi-am propus să discut, în amintirea prietenului meu de o viață, a colegului de breaslă, a unuia dintre cei mai activi ctitori de muzee ale țării, două din aceste chestiuni, potrivit cu cele mai noi prospecțiuni și ipoteze.

Textul meu este și un omagiu acelui extraordinar personaj din lumea culturală românească care a fost Vasile Canarache, întemeietorul Muzeului de Arheologie de la Constanța.

I

Acum aproape o jumătate de secol, Vasile Canarache, atunci un entuziast membru al echipei de la Histria și o originală și fascinantă personalitate a echipei de arheologi, a publicat un studiu cu numeroase observații personale asupra geografiei, ecologiei și topografiei Histriei în antichitate. El a știut să pună pentru prima dată în țara noastră fotografiile aeriene în slujba arheologiei[2] și să lanseze o serie de ipoteze, îndrăznețe la acea dată, unele verificate în timp[3].

Una dintre observații se referă la așa numita «șosea din lac» (după denumirea dată de localnici), o formație descrisă de Canarache și de locuitorii satului Istria ca un fel de drum, oarecum paralel cu malul de NE al acropolei, aflat sub oglinda lacului, la circa 200 m în dreptul Zonei Sacre. Canarache interpreta acele resturi ca rămășițele unui dig portuar. Ideea și-a făcut loc în materialul diverselor grupe de arheologi și de

1. Alexandrescu, 1978, p. 331-342.
2. Canarache, 1956, p. 289 și urm.
3. Studiile mele asupra topografiei și peisajului histrian în antichitate au uneori la bază contribuțiile sale.

studenți care s-au succedat la Histria, fără însă a angaja o cercetare sistematică, desigur și din lipsa utilajului necesar unei explorări subacvatice și a unor aparate de măsurători topografice adecvate.

Dar de curând, la inițiativa dr. Octavian Bounegru, Direcția Institutului de Arheologie «Vasile Pârvan» și a șantierului Histria (prof. dr. Petre Alexandrescu) a încheiat un contract cu Universitatea din Erlangen pentru un program de prospecțiuni geoelectrice, geofizice și cu sonde sonar, sub conducerea prof. dr. Chr. Börker și a dr. Olaf Höckmann, cu sprijinul financiar al Fundației Thyssen. A fost utilizată vasta experiență a firmei Big-M, Büro din Greifswald pentru măsurători inginerești geofizice (prof. dr. G. Peschel, dr. H. Lubenow). Pentru cercetarea formației din lac, de la NE de acropolă, așa numita «șosea», sarcina a fost încredințată la *Deutsche Gesellschaft zur Förderung der Unterwasserarchäologie e.V. (DEGUWA).* S-a folosit *Ultraschall-E* al firmei *Sondersonar* de la Jena (dr. K. Storch), cu scafandrii U. Müller și A. Woehl.

Această numeroasă echipă interdisciplinară și-a propus printre altele, examinarea adâncimii și reliefului de schist verde dintre acropolă și platoul așezării civile pentru a recunoaște dacă în această zonă ar fi putut funcționa portul cetății. În al doilea rând trebuiau descoperite pe fundul lacului Sinoe, la E și NE de acropolă, resturile arheologice din presupusele diguri.

Prima campanie s-a desfășurat între 27.6 – 11.7.1996[4], cea de a doua între 2 – 15.7.1998[5].

În prima campanie a fost identificat un cuprinzător bazin în stânca de schist verde (până la 4 m adâncime), între acropolă și platoul așezării civile, sub stratul actual de nisip, care permitea instalarea unui port (Fig. 1, G). În campania 1996 bazinul nu a putut fi urmărit mai departe către nord, în direcția lacului Istria, astăzi acoperit în bună parte de stuf, iar durata scurtă a campaniei nu a permis nici continuarea investigațiilor spre sud și sud-est. Rămâne deschisă încă problema legăturii lui cu un eventual lac din interior, de exemplu pe locul lacului actual Tuzla. De asemenea rămâne încă nesoluționată chestiunea dacă acropola era într-adevăr o insulă, așa cum s-a mai presupus[6]. «Nu știm încă dacă bazinul a fost în antichitate un pat de râu: cel mai apropiat, râul Casimcea, se varsă la S de Histria și Caranasuf-Dere (Iunan-Dere) la N. Dar este posibil ca cele două râuri să se fi vărsat în acest bazin"[7].

Echipa de arheologie submarină a reușit să localizeze cu exactitate în lacul Sinoe așa numita «șosea». «Ea se compune din blocuri de schist verde local, dar unele probe s-au arătat după uscare a fi din calcar gălbui, piatră care în epoca timpurie a Histriei era utilizată preferențial. Prezența lor arată că această formație nu este naturală, ci, așa cum recunoscuse Canarache, o lucrare umană. Din punctul meu de vedere ea reprezintă temelia unei incinte de chirpic, similară aceleia care înconjura platoul în epoca arhaică. Așadar acropola arhaică se întindea cu 100 m mai către N-E, iar zona sacră a templelor arhaice nu se mai afla într-o poziție periferică»[8].

În cursul celei de a doua campanii au apărut date noi. Sonarul a fost completat cu

4. Raportul preliminar. Höckmann și col. 1997, p. 209-216. Raportul detaliat pentru campania 1996: Höckmann și col. 1996-1998, p. 55-102.

5. Höckmann, 1999, p. 35-45.

6. V. Pârvan, Analele Academiei Române (Desb.), s. II, t. XXXVII, 1915, p. 27-28; idem AA, 1915, 4, col. 257-25.

7. Höckmann, 1999, p. 39.

8. Idem, *ibidem.*

un teodolit cu laser adus de dr. Wieland, împreună cu o barcă *(Zweierkanadier)*. Porțiunea de la E și NE de acropolă a fost prospectată intensiv. S-a constatat că este vorba de două ansambluri de pietre, nu de unul singur, care se desfășoară oarecum paralel unul fața de celălalt, depărtându-se ușor la capătul lor de N (Fig. 1, C).

Cele două ansambluri pornesc de la o structură naturală de schist formată din trei creste, care apar pe malul acropolei și care se desfășoară spre E pe fundul lacului pe o distanță de cel puțin 70 m (Fig. 1, B).

Cercetări cu sonar au fost întreprinse și la N de acropolă, într-o mică porțiune liberă de stuf (Fig. 1, A). Aici a apărut un canal, dragat și astupat prin lucrările moderne din 1960. În preajmă, la suprafață, câteva blocuri mari de calcar, deranjate de acele lucrări. Ele provin dintr-o construcție masivă, a cărei funcție rămâne necunoscută. Octavian Bounegru o punea în legătură cu digul portuar, în pofida scăderii în antichitate a cotei Mării Negre (apreciată de Höckmann la mai mult de 1,5 m)[9].

Investigațiile la N de platoul așezării civile, în continuarea incintei romane (Fig. 1, D), deși mult îngreunate de stuf, au dus la identificarea și punerea în plan a continuării acestui monument către N, în linie dreaptă, încă 65 m de la mal. Muchia superioară a zidului se află la 1 m adâncime, la capătul său dinspre N, punctul până la care a putut fi urmărit și unde o neregularitate ar putea indica încă un turn.

A fost prospectată și o zonă situată mai la N de platou, cu ajutorul ambarcțiunii cu sonar. Aici a fost localizat și cartat pe fundul lacului un șanț rectiliniar orientat VNV-SSE, care după 150 m spre E face un unghi către E, continuând pe o distanță de încă 65 m. În aceeași zonă au fost recunoscute segmente de șanțuri, orientate tot către E (Fig. 1, între E și F). Toate șanțurile pot fi socotite ca indicații ale unor întărituri la marginea de N a platoului. Prin poziția lor lineară ne putem gândi la epoca elenistică sau romană.

Reluându-se cercetările în 1998 asupra bazinului portului, s-a identificat capătul de E al șanțului lung; aceasta se află foarte aproape de un fragment de bazin care pare a fi capătul dinspre N al bazinului portului, a cărui adâncime nu a putut fi stablită cu sonarul. El pare a fi întovărășit la SE de un șanț arcuit (NE-SE), care lasă impresia de pat de râu, întărit pe ambele maluri. (Fig. 1, F). Segmentele scurte de șanțuri V-E ar fi putut fi în relație cu sistemul de apărare roman, deoarece se află în unghi drept cu acesta.

Văzut în ansamblu pare verosimilă continuarea bazinului portului cu fragmentul de bazin de la N platoului. Astfel, s-ar putea presupune că, la ieșirea din port, navele se îndreptau către N, de-a lungul bazinului astfel prelungit. Dacă aceste presupuneri sunt corelate, bazinul dintre platou și acropolă forma un golf al portului relativ lat și adânc, legat la N cu marea (sau cu un ipotetic braț al Dunării) printr-un canal mai îngust: șănțuirea platoului.

Pare firesc ca șanțul linear de la NE de platou să conducă oarecum până în dreptul șănțuirii platoului, fiind în relație cu acesta. Cum încă din 1986 devenise clar că zidul roman din vremea lui Hadrian apăra golful portului (frontul fortificației era

9. Într-o scrisoare recentă din 16.3.2001 dr. Höckmann își precizează punctul de vedere în această chestiune: «Am cercetat malul lacului între vărsarea canalului modern și cap, pentru a stabili dacă blocurile cele mari de piatră rămase lângă canal ar putea indica un dig antic. Nu mai cred acest lucru deoarece am găsit diverse pietre mari în diverse poziții, destul de departe de canal. Am impersia că toate aceste piese, inclusiv blocurile mari de lângă canal, provin de la construcții terestre degajate de valurile lacului modern».

îndreptat către platou), este posibil ca segmentele scurte de șanțuri la S de linia principală – dacă nu chiar aceasta – (Fig. 1, E) să aparțină de sistemul roman de apărare al portului, cu al cărui zid formează un unghi drept. Totuși nu avem încă nici o dovadă a legăturii dintre capătul de N al zidului hadrianeic și șanțurile V-E.

Așa cum se vede, prospecțiunile colectivului de specialiști de la Universitatea din Erlangen au ajuns la rezultate cu totul noi cu privire la topografia Histriei. Acestea au în vedere nu numai amplasarea portului, cu deschidere către N și NE, ci aduc sugestii în legătură cu sistemul de apărare roman (hadrianeic) și prelungirea zidului de apărare mult către N (ceea ce ne face să regândim și extinderea orașului roman, astăzi înghițit de apele lacului Istria-Sinoe). Sunt de reținut și sugestiile privind întinderea orașului arhaic către E, unde este identificată o porțiune (sau chiar două) dintr-o incintă (arhaică?).

Este adevărat că unele din elementele acestei noi reconstituiri au fost deja imaginate mai demult: structura bipolară a urbanismului histrian acropolă / așezare civilă[10]; extinderea către răsărit a Zonei Sacre[11]; prelungirea spre N a incintei hadrianeice. Acum însă avem în fața noastră un sistem coerent care leagă între ele fragmente altfel disparate.

Unele verificări arheologice de teren, poate chiar săpături, se cer însă neapărat efectuate: în primul rând relația dintre malul de S al bazinului portului cu cartierul *intra-muros* elenistic-roman, descoperit de Maria Coja în anii '80;. în ce măsură acele descoperiri «jenează» amplasarea portului; cercetarea cu ochi de arheolog» a «șoselei» din lac de la E la NE de acropolă, printr-o expediție de arheologie submarină; verificarea descoperirilor de blocuri de la NE de acropolă (Fig. 1, A).

Din punctul de vedere al celor care cercetează și urmează să publice Zona Sacră mi se pare importantă sugestia extinderii către E, sub actuala plajă și sub oglinda lacului Sinoe, a Zonei Sacre. Ideea a fost deja formulată de mine cu ocazia reconstituirii poziției templului lui Theos Megas, când am observat că atât acest templu (desigur și altarul său), cât și cel denumit A', au fost instalate «călare» pe marginea răsăriteană a platoului zonei Sacre și pe panta care coboară către actuala plajă a lacului, în antichitate câmpie litorală[12]. Este imposibil de apreciat cât de departe se desfășurau monumentele sacre către răsărit. Va fi nevoie de săpături, sub nisipul plajei și a pământului de aruncătură din preajmă, dar și de explorări subacvatice. Oricum O. Höckmann are dreptate: zona sacră nu se afla la marginea urbanismului histrian și nici în dreptul portului, ci mai către interior.

Există o indicație oferită de un sondaj dinainte de 1931, care sugerează limita locuirii către V și implicit poziția Zonei Sacre în cadrul acropolei. Este vorba de identificarea traseului presupus al unei incinte de apărare arhaice pe direcția NNE-SSV, în josul pantei acropolei, la circa 20 m răsărit de zidul de apărare roman-târziu. Ea a fost sesizată într-un sondaj de adâncime de S. Lambrino[13] și presupusă de Monica

10. Alexandrescu, 1978.
11. idem, 1999-2000 (sub tipar).
12. idem, *ibidem*.
13. S. Lambrino, *Memoriu de titluri și lucrări*, Bucarest 1931, p. 5 (apud Ștefan, 1974, p. 39); la 3 m adâncime, ziduri de peste 2 m grosime. Această descoperire a fost, după război, reiterată și de Dinu Adamesteanu.

Mărgineanu-Cârstoiu[14] prin lectura dată planului urbanistic al Histriei romane. Extensia locuirii pe acropolă în epoca arhaică se desfășura probabil între cele două limite: la E linia fundației de incintă de sub apele lacului Sinoe (presupunând, așadar, scufundarea, în urma transgresiunii marine post-antice, a câmpiei dintre această fundație și actuala plajă) și traseul incintei descoperită de Lambrino. Extinderea urbanistică pe acropolă era deci în acea vreme (poate și în cea clasică?) mult mai redusă decât aceea de pe platoul din V al așezării civile.

II

Pregătirile în vederea publicării în volumul *Histria VII* a rezultatelor cercetărilor arheologice din Zona Sacră au pus și problema motivației orientării monumentelor sacre. Cele două temple, al lui Zeus și cel neatribuit încă purtând indicativul A', orientate NNE-SSV, mă preocupă în aceste pagini. Poziția lor cere o explicație în cadrul programului urbanistic de pe acropolă (Fig. 2).

Cheia stă în înțelegerea poziției porții monumentale a Zonei Sacre (*propylon*) cu fațada către oraș. *Propylon*-ul, descoperit încă din campanile 1955-1959 a fost identificat ca atare prin cercetările din 1979-1980. Este vorba de monumentul C, aflat în partea de NV a Zonei Sacre, considerat până atunci ca platformă/altar. S-a constatat că în realitate monumentul reprezenta partea inferioară, crepidoma, unei porți monumentale *distyl in antis*[15]. Aceasta a fost pusă în relație cu o arhitravă dorică de marmoră, ale cărei fragmente au fost descoperite în secolul XIX în satul Sinoe. Acum ea se află la Muzeul Național de Istorie[16]. Arhitrava poartă o dedicație monumentală, către Apollo Ietros:

Ἱππολόχου παῖδες [τ]οῦ Ἡγησαγόρε[ω]
Ξενοκλῆς Θεόξεν[ο]ς Ἀπόλλωνι [Ἰητρῶι]
ἐπὶ ἱέρεω Ἡγησαγ[όρ]εω τοῦ Θεοδ[ότου]

Inscripția a fost publicată mai întâi de Gr. Tocilescu și Vasile Pârvan și apoi de D. M. Pippidi[17]. Piesele arhitravei au fost apoi studiate de arh. Dinu Theodorescu, propunând o restituție a întregii ordonanțe dorice căreia i-a integrat un capitel, descoperit în Zona Sacră.[18] (Fig. 9). Cotele luate pe «monumentul C» se integrează fără erori în propunerea lui Theodorescu, astfel că s-a putut proceda la restituția grafică, cu unele adaptări, a fațadei de SSV a acestui *propylon*. Arhitrava și capitelul au fost datate în sec. III a. Chr. *Propylon*-ul se poate situa în acea perioadă de avânt constructiv în Zona

14. Mărgineanu-Cârstoiu, 1983, p. 297 și urm.. (cu observațiile lui Al. Suceveanu, *De nouveau autour de l'urbanisme d'Histria et de Tropaeum Traiani*, Dacia N.S. ,29, 1985, p. 140-146). Este vorba de fractura urbanistică din cartierul de V al acropolei, observată și descrisă mai întâi de Sion - Suceveanu, 1974, p. 5 și urm.

15. Alexandrescu, Dacia N.S. 45, 2001 (în pregătire)

16. MIB, inv. 18845-18846.

17. D.M. Pippidi, ISM, I, p. 281-284, cat. 144, cu bibliografia mai veche.

18. Theodorescu, 1965[1], p. 481-500; idem, 1965[2], p. 147 și urm. fig. 1 și 2 (capitelul A); *Enciclopedia del arte antica, Atlante dei complessi figurativi.* Roma, 1973, pl. 294.22, datat 350-340 a. Chr. Frank Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus,* Mainz 1994, 303, situează acest capitel în grupa 9 ("spitzkantige Kanneluren"), după selecția din EAA, citată mai sus, și care consideră cel mai vechi capitel pe cel din construcția E de pe terasa lui Attalos I de la Delphi, din 241-197 a. Chr.

Sacră, în care au fost ridicate și alte construcții și s-au operat importante transformări[19].

Din punctul de vedre al cercetării este interesantă orientarea acestui monument NNV 318° – SSE 138°. Ea corespunde axelor ordonatoare ale urbanismului de pe acropola cetății, așa cum au fost ele identificate de Al. S. Ștefan, pe baza fotografiilor aeriene, într-un studiu din 1974[20] (Fig. 7).

Structura urbanistică a acropolei din vremea romană păstra în linii mari programul grecesc, așa cum presupun atât Al. S. Ștefan, cât și M. Mărgineanu Cârstoiu. Așa se explică de ce poarta de intrare în Zona Sacră se află în axul «străzii» identificată de Ștefan. Este interesant de observat că săpăturile noastre din straturile romane și romane-târzii din Zona Sacră au identificat, peste resturile acestui *propylon*, distrus împreună cu întreaga Zonă Sacră la sfârșitul epocii elenistice[21], traseul unei străzi care continua către răsărit pe aceea cu nr. 4 din restituția lui Al. S. Ștefan, peste ruinele porții monumentale redusă la o simplă platformă. (Fig. 3-4). Orientarea porții monumentale a Zonei se insera deci în structura urbanistică a acropolei.

Desigur că restituția Ștefan suportă o importantă corectură. Este vorba de «fractura» direcției NNE-SSV de la baza pantei, observată mai întâi de arh. A. Sion și Al. Suceveanu[22] și apoi de arh. Monica Măgineanu Cârstoiu[23]. O semificativă schimbare de axe apare de la limita de jos a pantei acropolei, care virează către N-S și corespund orientării stradale de pe platoul *extra muros* al așezării civile. Așa cum scriam mai sus, fractura sugerează existența «începând cu epoca arhaică a unei acropole fortificate, probabil și pe perimetrul ei de apus. În acest caz incinta fortificată a perimetrului de apus urmărea un traseu... la picioarele falezei acropolei, la E de strada B_3 , acoperind poate parțial traseul presupus de noi pentru B_4»[24].

Mi se pare, așadar, necesar de a considera, cum s-a presupus, programul urbanistic de pe acropola cetății ca urcând în timp până în epoca greacă. Deși *propylon*-ul datează abia din sec. III a. Chr., este de presupus că el s-a instalat pe o structură mai veche (din lemn, de chirpic?) pe care a înlocuit-o, conservând orientarea în axa străzilor.

Avem acum o explicație și pentru poziția celor două temple. Ele se plasează perpendicular pe axa NNE-SSV a *propylon*-ului, respectiv a străzii 4, Ștefan. Orientarea lor avea deci și o motivație urbanistică[25].

Cele două temple datează din vremea ridicării în piatră a sanctuarelor din Zona Sacră. Prin investigații stratigrafice, putem să fixăm această dată către mijlocul sec. VI a. Chr.[26]. Este deci de presupus că programul urbanistic pentru acropolă era deja în funcție – cel puțin în liniile lui mari – încă din epoca arhaică.

19. Alexandrescu, 1999-2000.
20. Ștefan, 1974.
21. Alexandrescu, 1994.
22. Sion - Suceveanu, 1974, p. 6.
23. Mărgineanu - Cârstoiu, 1983, p. 308.
24. *ibidem.*
25. Avem acum mai multe exemple, în special din lumea colonială occidentală, a integrării în același program urbanistic atât a spațiului urban, cât și zonelor sacre. Cel mai pregnant este Metapont, care a beneficiat de studiile lui D. Mertens, *Metapont. Ein neuer Plan des Stadtzentrums, AA 1985, p. 645-671; idem, L'architettura e l'urbanistica di Metaponto nel quadro dell'economia locale e dell'evolutione generale nella Magna Grecia,* în *Siride e Metaponto,* Cahiers du Centre Jean Bérard 20, 1998, p. 123-140; J.C. Carter. *The Chora and the Polis of Metapont, in Viena 2000, p. 81-94.*
26. Alexandrescu, 1990, p. 47-101; idem, *Histria în epoca arhaică,* Pontica, 18, 1985, p. 41-54.

O asemenea preocupare a existat şi pentru platoul aşezării civile din V. În cadrul aceleiaşi investigaţii, Al. S. Ştefan, pe baza unei fotografii aeriene din 1969 (Fig. 5)[27], a identificat o reţea stradală, care traversează pe direcţia V-E platoul aşezării civile, ancorată de cele trei porţi ale incintei hadrianeice. (Fig. 6). Drumurile, aşa cum apar pe această fotografie, datează desigur din epoca romană, dar ele corespund unei perioade anterioare. «Observarea atentă în stereoscopie a reliefului platoului ne-a revelat faptul că traseele drumurilor sunt instalate în axul unor depresiuni marcate; nu e vorba de adâncituri urmând strict patul drumului..., ci de curbele de nivel. Or, cum dinamica înălţării platoului este aceea a construcţiei urbane şi cum depunerile rezultând din permanenţa locuirii se încheie în pragul epocii romane, este verosimil că aceste depresiuni (care înseamnă lipsă de construcţii) să reflecte vechi artere ale locuirii urbane preromane; este deci foarte probabil ca drumurile romane să conserve tradiţia unor străzi ale oraşului elenistic de pe platou şi această ipoteză e sprijinită de desfăşurarea lineară, de paralelismul şi orientarea cardinală a tronsoanelor a_2–a_3, c–c_1, d–d_1, f–f_1, f_2–f_3, care ar răspunde pe deplin cerinţelor unui program urbanistic regulat»[28]. Săpăturile efectuate de Maria Coja în partea de E a platoului au scos la lumină o porţiune dintr-o stradă E-V (poate *plateia a*, nedistorsionată de tumulii târzii, din restituţia Ştefan) şi încrucişarea în unghi drept cu o alta, *(stenopos)* orientată N-S. Deşi rămase nepublicate, aceste importante rezultate au fost utilizate de arh. Monica Mărgineanu-Cârstoiu pentru studiul citat mai sus. «Luând în consideraţie axele N-S, este posibil de stabilit traseele situate la egală distanţă unele de altele, (aproximativ 76 m ca interaxă)... Având în vedere distanţele de 40 m (indicate de Maria Coja) între străzile E–V, începând de la una tangentă cu incinta clasică, se poate imagina o lotizare în «insule» de ± 72 m, excluzând lăţimea străzilor» (Fig. 8).

Săpăturile Suzanei Dimitriu în câteva puncte de pe marginea de N a platoului, în special X/1958, în oarecare măsură şi X NV 1/1960, deşi sub forma unor şanţuri de adâncime, au identificat o serie de locuinţe (din care nu s-au păstrat decât podele, vetre, cu cel mult pornirea unor pereţi). Ele vădesc o destul de evidentă preocupare de orientare cardinală. Iată, de pildă, planurile pe nivele suprapuse ale locuinţelor din X/1958 (Fig. 10), unde locuinţa 12 este suprapusă de locuinţa 9, suprapusă de locuinţa 8, apoi de locuinţa 6 şi în sfârşit de locuinţa 1. Toate se înşiră de o parte a unui spaţiu care este probabil o stradelă; de partea cealală a ei se succed locuinţele 10 şi 12. Toate respectă orientarea E-V, ca şi locuinţa de sec. IV a. Chr., intercalată. Ceramica asigură cronologia acestora între sfârşitul sec. VII şi sfârşitul sec. VI a.Chr.[29].

Apare aşadar ca verosimilă ipoteza conform căreia orientarea E-V pentru platoul aşezării civile, ca şi aceea NNE-SSV pentru acropolă, au preocupat pe histrieni încă din epoca arhaică, iar axele identificate de Al. S. Ştefan pe acroplă şi pe platoul aşezării civile reflectă sistemul tradiţional de implantare a locuirii.[30].

27. Ştefan, 1974, p. 41-48, fig. 2-3. aerofotografie şi restituţie plano-altimetrică la scara 1:2000, cu echidistanţa curbelor de nivel 0,5 m.

28. idem, *ibidem*, p. 41.

29. Dimitriu, 1966, p. 25 urm. Vezi şi punctul nostru de vedere asupra acestei cronologii, în *Histria* IV, Bucureşti-Paris 1978, p. 126-128.

30. Orientarea parcelelor funerare, identificate în necropola tumulară, respectă, într-o primă fază din epoca arhaică, orientarea cardinală de pe aşezarea civilă, Alexandrescu, 1978.

III

Una dintre dezbaterile actuale privind civilizația și cultura epocii arhaice este aceea cu privire la începutul introducerii unui sistem regulat de organizare a spațiului urban în cetatea greacă. Până nu demult istoriografia modernă a avut ca reper un loc din Aristot, *Politica*, V 1305 a urm., unde se face distincția între modul de dispunere a caselor în cetate, și anume unul *archaios, față de un altul neoteros kai hippodameios tropos.* S-a crezut mult timp că istoria urbanisticii grecești se împarte în cele două etape, una veche, fără o preocupare de structurare a locuirii, haotică, dacă nu chiar întâmplătoare (modul *archaios* al lui Aristot), și una mai nouă (modul *neoteros*), marcată de activitatea și scrierile arhitectului Hippodamos din Milet, creatorul programului hippodamic. Data *șarnier* care desparte cele două perioade a fost considerată aceea a războaielor greco-persane, de fapt a victoriei atenienilor din 480 a. Chr. și a refacerii Atenei după devastatoarea distrugere persană.

Este adevărat că în unele orașe din Grecia continentală, grevate de o îndelungată istorie constructivă, caracterul *arhaic* haotic, s-a menținut multă vreme. Dar în mediul colonial, virgin de o asemenea istorie, s-a deschis un vast teren de experiențe. Ocuparea pământului cerea o reglementare socială strictă, care a avut impact asupra programului de implantare, atât în *polis*, cât și în *chora*[31]. Atunci a apărut ideea unui alt tip de cetate, pe care grecii o vor experimenta. Diversele aspecte ale acestui proces au fost cercetate în ultimii 40 de ani, mai ales în Italia și Franța[32].

Avem astăzi posibilitatea de a data cele mai vechi implantări *per strigas* din vestul Mediteranei, Selinunt, Agrigent, Himera, Metapont, încă din prima jumătate a sec. VI a. Chr. Este vorba de diviziunea pământului în loturi înguste, sau *insulae*. În perioada anterioară, cuprinsă între sec. VIII și apariția acestui sistem, întrezărim ceva la Siracuza și Naxos. Locul privilegiat de observație, pentru această vreme timpurie este Megara Hyblaia, datorată cercetărilor îndelungate ale lui Georges Vallet, François Villard și Pierre Auberson, iar acum ale lui M. Gras și H. Treziny. Aici s-a scos la lumină cea mai veche *agora* și cartierele de locuit de jur împrejur, unde o regularizare a rețelei urbane apare cu claritate, nu însă aceea a programului orthogonal.

Revenind la Histria, putem relua o fericită exprimare a lui Emanuele Greco, referindu-ne la perioada pre-hippodameică, «la serie di città fondate dai Greci può essere ragione volamente ritenuta un colossale laboratorio di esperienze e, nello stesso tempo, il punto di refirimento delle più importanti speculazioni filosofiche, quelle di Falea di Calcedone o di Ippodamo di Mileto, fino a Platone ed Aristotele, del pensiero utopistico sulla città greca»[33].

Histrienii, ca și alte cetăți coloniale, au avut încă din epoca arhaică, cu mult înainte de Hippodamos din Milet, preocuparea unei organizări raționale a spațiului lor urban, poate înainte de a aplica (dacă au făcut-o consecvent ?) sistemul *per strigas*.

31. Un rol important în noua orientare istoriografică l-a avut cartea lui D. Asheri, *Distribuzioni di terre nella Grecia antica*, Torino 1966.

32. E. Greco, *Tradizione ed innovazione nell'urbanistica greca in età arcaica*, în Viena 2000, p. 13-22; vezi și E. Greco – Mario Torelli, *Storia dell'urbanistica. Il mondo greco*, Bari 1983, p. 3-10.

33. Greco (ca nota precedentă), p. 14.

Abrevieri

Alexandrescu, 1978 – P. Alexandrescu, *Notes de topographie histrienne, Dacia N.S., 22, 1978, p. 331-342.*

Alexandrescu, 1990 – P. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit* în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste* (red. P. Alexandrescu şi W. Schuller), Konstanz 1990, p. 47-101.

Alexandrescu, 1994, – P. Alexandrescu, *La destruction d'Istros par les Gètes. 1. Dossier archéologique. Il Mar Nero* I, 1994, p. 179-214.

Alexandrescu, 1999-2000 – P. Alexandrescu, *Le temple de Théos Mégas redressé,* Dacia N.S., 43-44, 1999-2000 (sub tipar).

Canarache, 1956 – V. Canarache, *Observaţii noi cu privire la topografia Histriei,* SCIV, 7, 1956, p. 289-317.

Dimitriu, 1966 – S. Dimitriu, *Cartierul de locuinţe din zona de vest a cetăţii, în epoca arhaică. Săpături 1955-1960,* în *Histria* II, 1966, p. 19-131.

Höckmann şi col. 1997 – O. Höckmann, U. Müller, G. Peschel şi A. Woehl, *Histria an der Küste des Schwarzen Meeres. Prospektionsarbeiten im antiken Stadtgebiet,* Antike Welt 28, Heft 3, 1997, p. 209-216.

Höckmann şi col., 1996-8 – O. Höckmann, G. J. Peschel, A. Woehl, *Zur Lage des Hafens von Histria. Die Prospektionskampagne von 1996,* Dacia, N.S., 40-42, 1996-1998, p. 55-102.

Höckmann, 1999 – O. Höckmann, *Der Hafen von Histria. Unterwasserprospektion zur Suche nach dem antiken Hafen von Histria (Rumänien) im Jahre 1998,* Skyllis. Zeitschrift für Unterwasserarchäologie 1, 1999, p. 35-45.

Mărgineanu-Cârstoiu, 1983 – M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Plans des villes romaines en Mésie Inférieure;* în *Bauplanung und Bautheorie in der Antike* (Diskussionen zur archäologischen Bauforschung, 4), Berlin 1983, p. 297 şi urm.

Sion-Suceveanu, 1974 – A. Sion şi Al. Suceveanu, *Contribuţii stratigrafice la urbanistica Histriei romane (sec. II-VI e.n.).* RMM-MIA, 1, 1974, p. 5-15.

Ştefan, 1974 – Al. S. Ştefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei, I. Epoca romană (sec. I-II e.n.), RMM-MIA,* 2, 1974, p. 39.

Theodorescu, 1965[1] – D. Theodorescu, *Date noi în legătură cu pătrunderea stilului doric la Histria,* SCIV 16, 1965, p. 481-500.

Theodorescu, 1965[2] – D. Theodorescu, *Trois étapes dans l'évolution du chapiteau dorique à Histria,* Dacia N.S., 9, 1965, p. 147-162.

Viena, 1998 – *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselwirkungen. 8. bis 5. Jh v. Chr.,* Viena 2000.

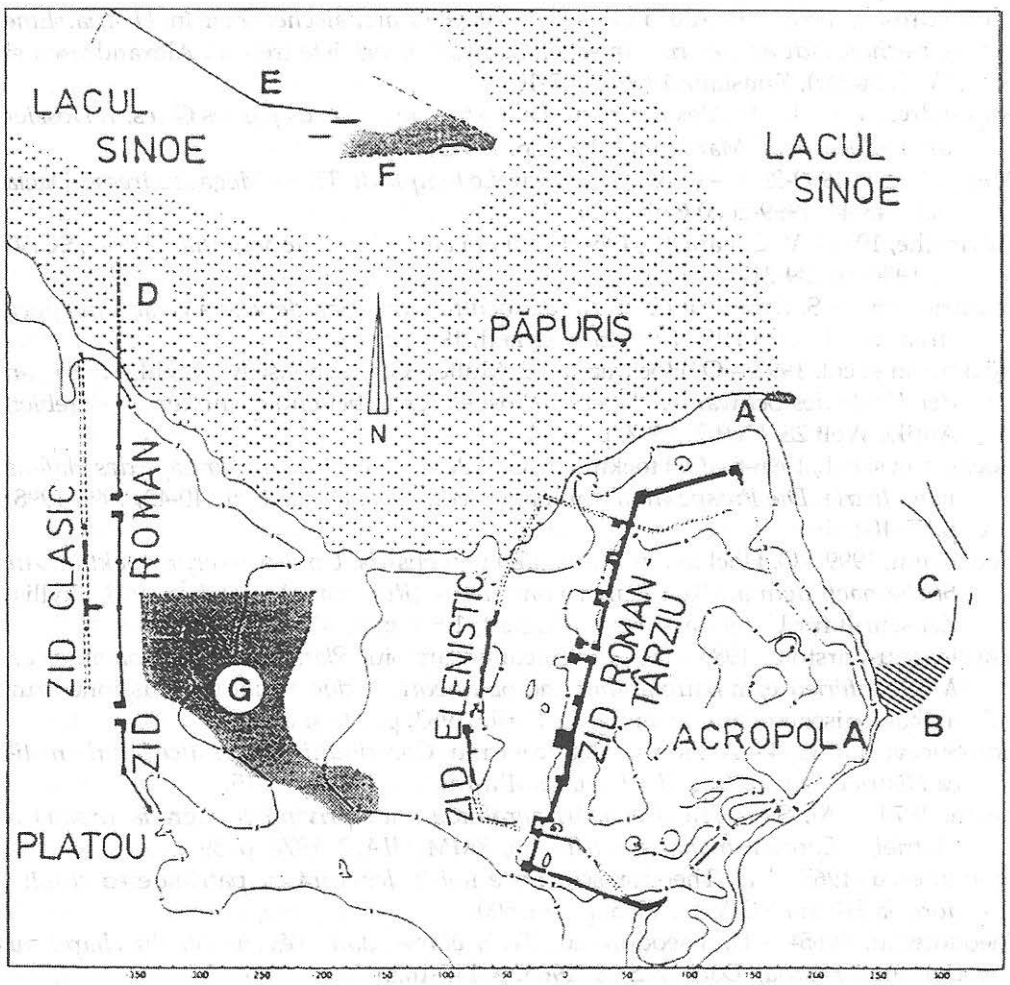

Fig. 1. *Planul punctelor cercetate de colectivul Universității din Erlangen în 1996 și 1998* (după Höckmann, 1999). **A**, mic golf neacoperit de stuf la N de acropolă (în imediata apropiere, la suprafață, blocuri mari de calcar, din carieră străină). **B**, locul de ieșire din malul abrupt al acropolei, a trei creste paralele de schist verde, care au direcția E, continuând în lac. **C**, două ansambluri de piatră lineare, deasupra și dedesubtul oglinzii lacului («șoseaua»). **D**, continuarea zidului roman către N, dedesubtul oglinzii lacului. **E**, șanț drept oarecum NV-SE, care cârmește în unghi obtuz către E. **F**, Secțiune dintr-un șanț lat (șănțuirea platoului), probabil continuarea nordică a bazinului portului dintre acropolă și așezarea civilă (**G**, hașurat).

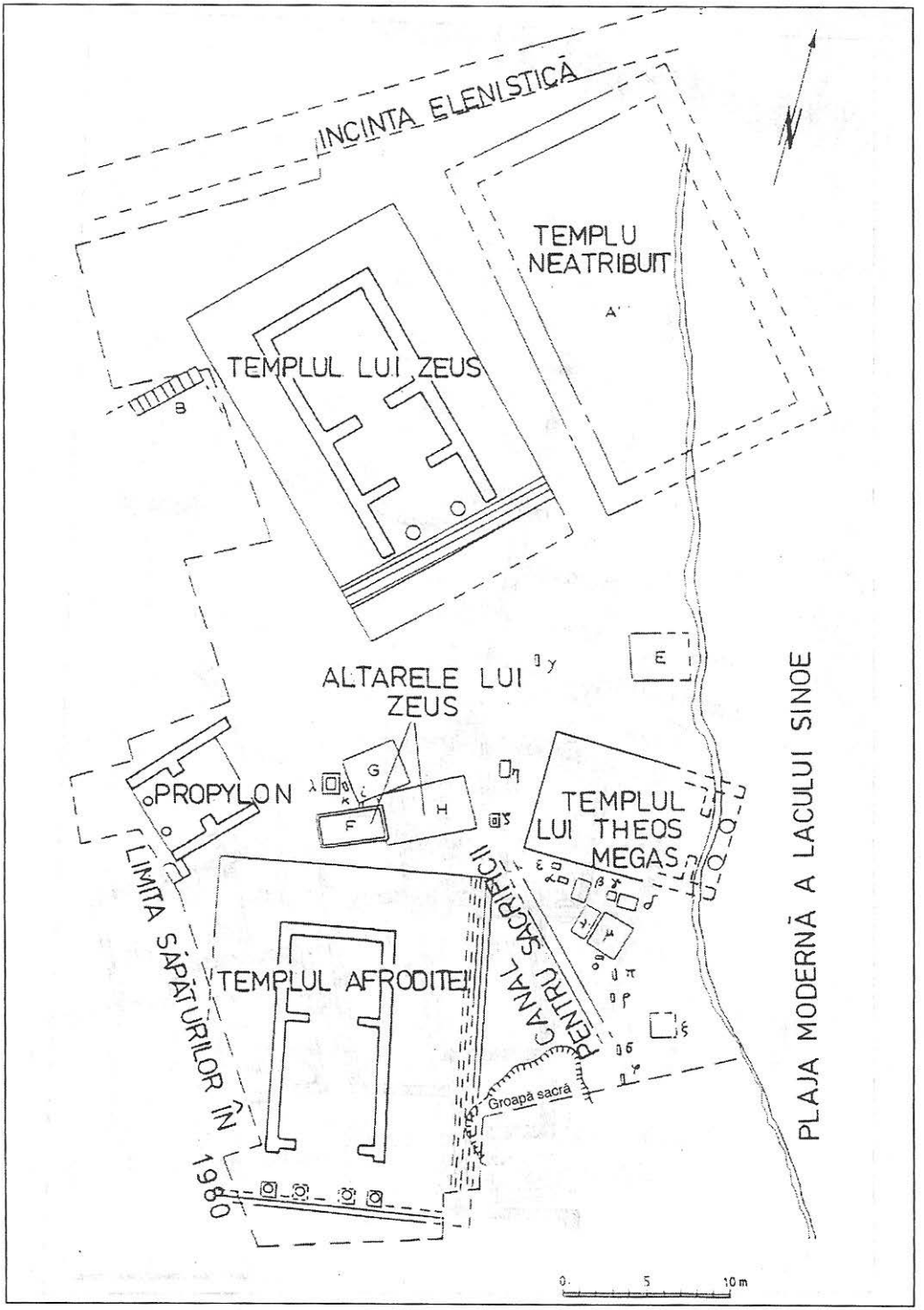

Fig. 2 *Planul Zonei Sacre de la Histria (stadiul săpăturilor din 1980).*

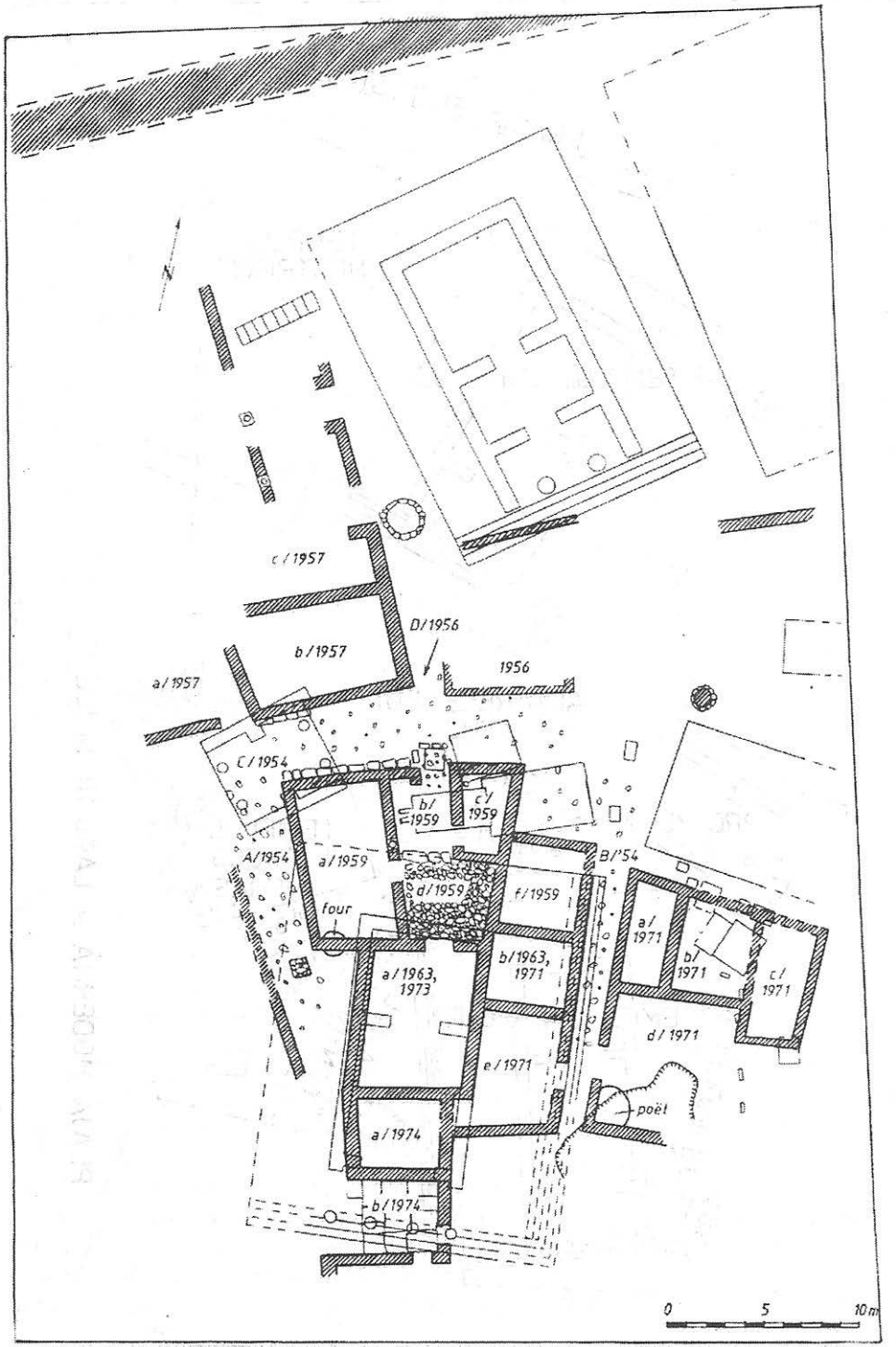

Fig. 3 *Planul cartierului roman (sec. I-III), care suprapune ruinele zonei sacre.*

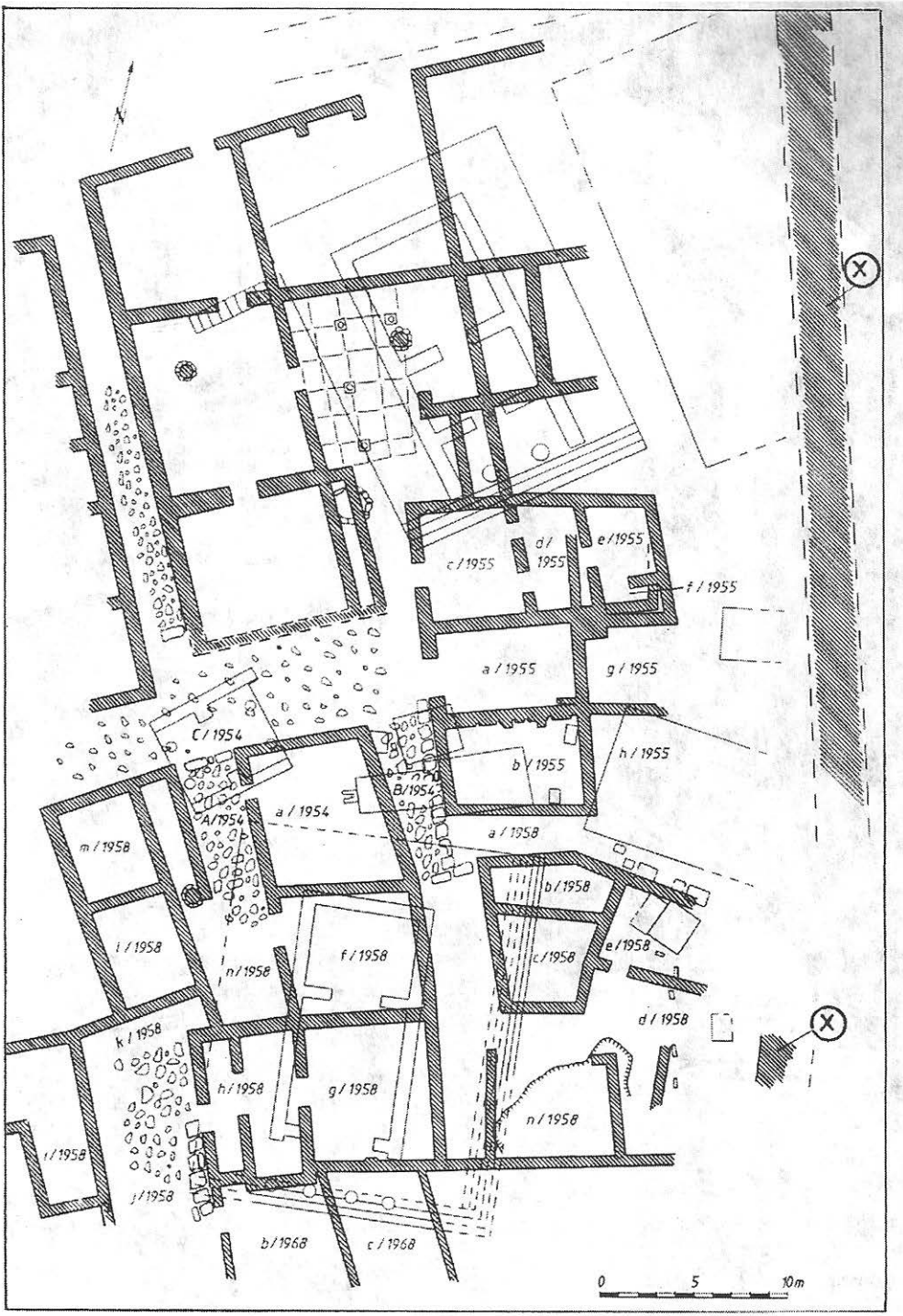

Fig. 4 *Planul cartierului roman-târziu (sec. IV-VI), care suprapune pe cel roman, din sectorul Zonei Sacre.* (X = incinta romană-târzie).

Fig. 5 *Fotografie aeriană a Histriei din 1969, acropola și așezarea civilă* (după Ștefan, 1974).

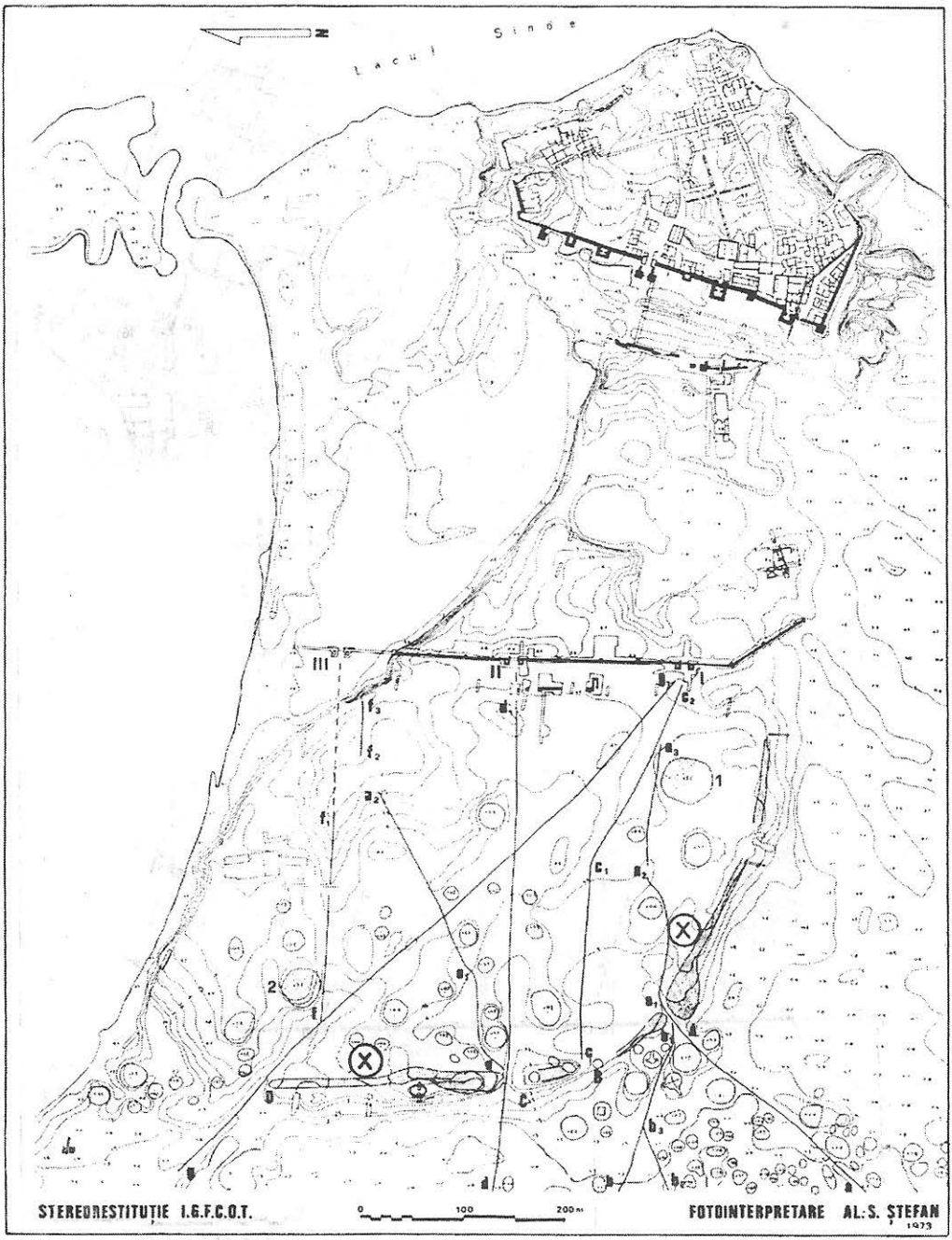

Fig. 6 *Planul Histriei restituit după fotografia aeriană din 1969* (după Ştefan, 1974). (X = incinta arhaică a aşezării civile).

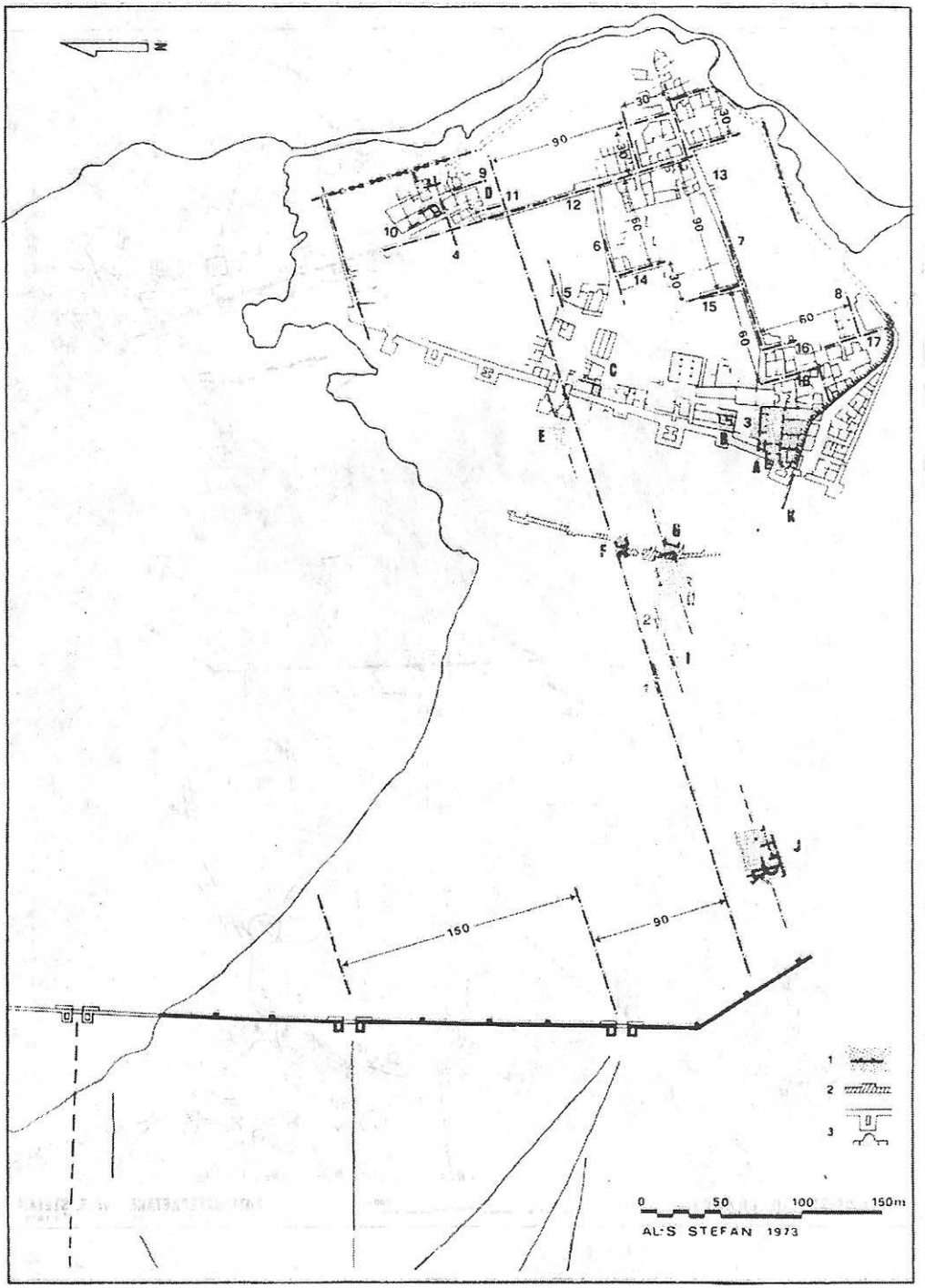

Fig. 7 *Planul schematic al axelor ordonatoare ale acropolei* (după Ştefan, 1974).

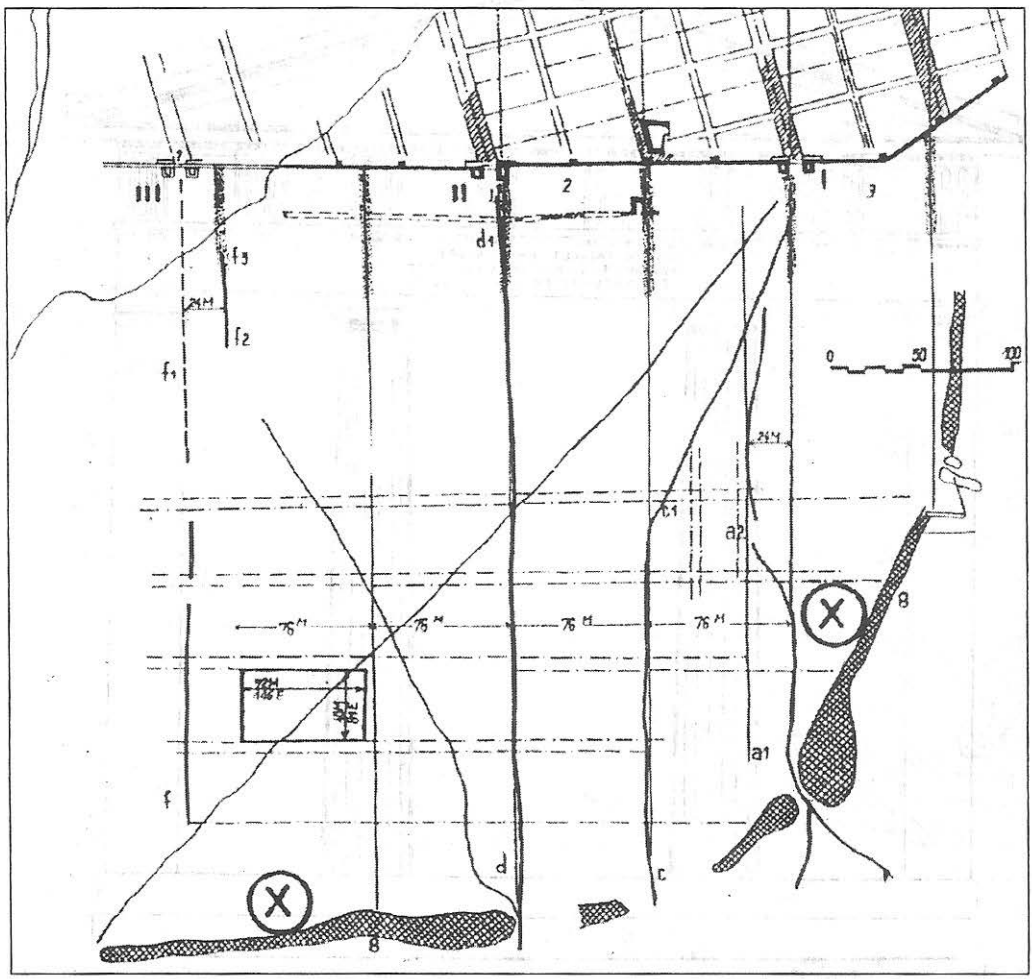

Fig. 8 *Schemă a drumurilor și a unor distanțe pe platoul așezării civile* (după Mărgineanu-Cârstoiu, 1983; (X = incinta arhaică a așezării civile).

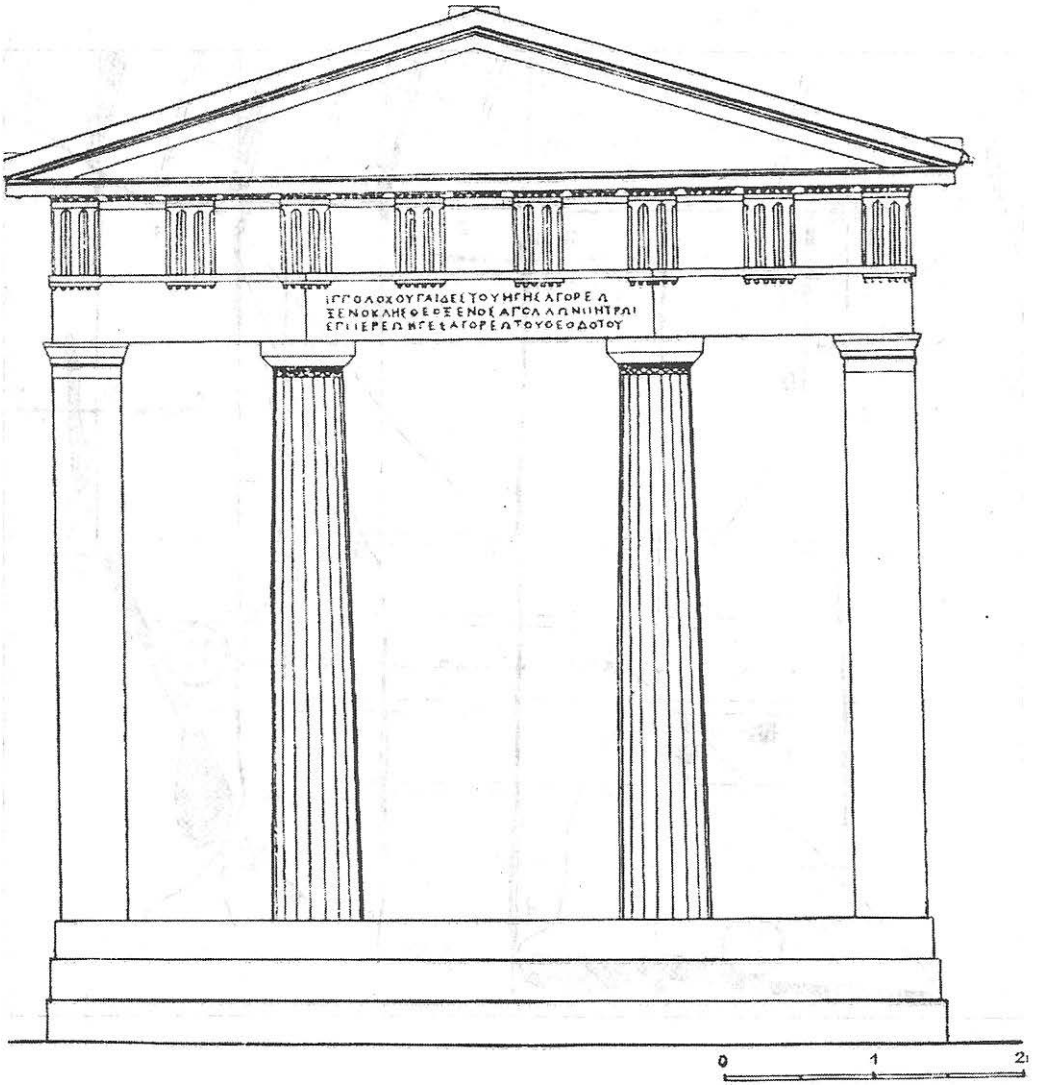

Fig. 9 *Restituția ordonanței dorice* (după Theodorescu, 1965).

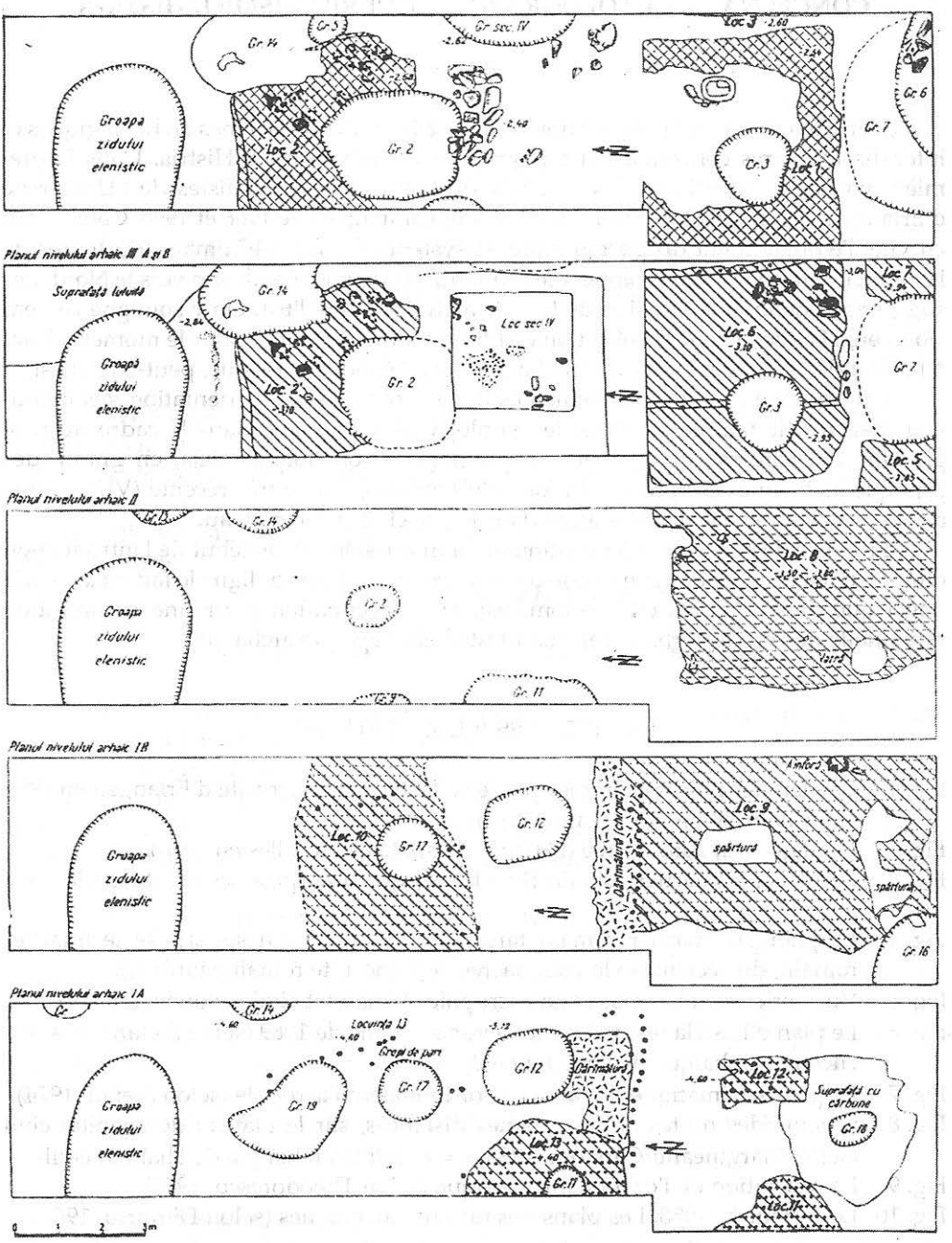

Fig.10 *Sectorul X/1958. Planurile nivelelor arhaice* (după Dimitriu, 1966).

NOTES ARCHÉOLOGIQUES. NOUVELLES RECHERCHES ET HYPOTHÈSES CONCERNANT LA TOPOGRAPHIE ET L'URBANISME D'HISTRIA

Résumé

L'article réussit une présentation utile et "à jour" des recherches archéologiques et inter-disciplinaires concernant la topographie et l'urbanisme d'Histria. Dans la première partie, on mentionne les résultats du collectif de spécialistes de l'Université d'Erlangen (Allemagne), obtenus au cours des campagnes de 1966 et 1998. Ceux-ci ont en vue: l'emplacement du port antique, le système de défense romain (du temps de l'empereur Hadrien) et le prolongement du mur de défense beaucoup vers le Nord; des suggestions quant à l'extension de la ville archaïque vers l'Est. On y souligne l'extension vers l'Est de la zone sacrée et on établit, hypothétiquement pour le moment, l'aire d'habitat de l'acropole à l'époque archaïque (et à l'époque classique, peut-être aussi).

On présente ensuite des problèmes liés à motivation de l'orientation des monuments sacrés (le temple de Zeus, le temple A' et *le propylon*) dans le cadre du programme d'urbanisme de la zone. Ce programme fonctionnait déjà, en grand, dès l'époque archaïque. Les préoccupations d'urbanisme, à date très récente (VIIe – VIe s. av. J. – C.) sont reconnaissables aussi dans le site civil sur le plateau.

En guise de conclusion (et continuant la discussion sur le début de l'introduction d'un système régulier d'organisation de l'espace urbain), on souligne le fait qu'à Histria (ainsi que dans d'autres cités coloniales), la préoccupation pour une organisation rationnelle de l'espace urbain s'est manifestée dès l'époque archaïque.

LA LISTE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Le plan des points examinés par le collectif de l'Université d'Erlangen en 1996 et en 1998 (selon Höckmann, 1999).
Fig. 2 Le plan de la zone sacrée d'Histria (le stade des fouilles en 1980).
Fig. 3 Le plan du quartier romain (Ier – IIIe s.) qui superpose les ruines de la zone sacrée.
Fig. 4 Le plan du quartier romain tardif (IVe – VIe s.) qui superpose le quartier romain, du secteur de la zone sacrée (x = enceinte romaine tardive).
Fig. 5 Vue aérienne d'Histria, 1969; l'acropole et l'habitat civil (selon Ştefan, 1974).
Fig. 6 Le plan d'Histria restitué selon la vue aérienne de 1969 (selon Ştefan, 1974; x = enceinte archaïque de l'habitat civil).
Fig. 7 Le plan schématique des axes qui ordonnaient l'acropole (selon Ştefan, 1974).
Fig. 8 Schéma des routes et de certaines distances, sur le plateau de l'habitat civil (selon Mărgineanu-Cârstoiu, 1983; x = enceinte archaïque de l'habitat civil).
Fig. 9 La restitution de l'ordonnance dorique (selon Theodorescu, 1965).
Fig. 10 Le secteur X/1958. Les plans des niveaux archaïques (selon Dimitriu, 1966).

CRONOLOGIA ŞI TIPOLOGIA TERACOTELOR ARHAICE DESCOPERITE LA HISTRIA

Maria ALEXANDRESCU VIANU

Numărul relativ mare şi diversificat al teracotelor de epocă arhaică descoperite la Histria, unele în contexte datate, ne-au determinat la o prezentare a lor în paginile acestei reviste dedicate regretatului prof. dr. Adrian Rădulescu. Cunoscând ataşamentul său faţă de arheologia dobrogeană, ne-am gândit la valorea acestui material pentu descoperirile similare din alte situri în care contextele şi vairetatea acestora sunt mai puţin grăitoare.

Capete de statuete feminine

1. Descoperită în 1973 în Zona sacră în secţiunea S III 1, profilul S (Fig. 1). Depozit Histria.

În.: 5 cm. Pastă dură de culoare cărămizie deschisă. Partea din spate a statuetei este adâncită şi păstrează urmele degetelor.

M. Alexandrescu Vianu, BCH 121, 1 (1997) p. 23 fig. 7 a-b.

Figura plată, trăsăturile abia vizibile; faţa este în formă de U, cu ochi mari globulari deasupra cărora sunt redate sprâncene puternic arcuite, nasul ascuţit, bărbia retrasă, părul în bucle largi, paralele, orizontale. Gura nu este marcată în relief, probabil fiind redată prin pictură.

O analogie îşi găseşte această statuetă într-o curioasă piesă de la Colophon, în formă de mască, asemănătoare prin forma rotundă a ochilor, trăsăturile abia redate şi lipsa gurii indicate în relief[1]. Tehnica matricei şi absenţa aproape totală a părţilor figurii, în special a gurii sunt o caracteristică a teracotelor cipriote din epoca cipro-arhaic I[2]. G. Schmidt datează acest tip la începutul secolului al VII-lea. Grupul cu care se înrudeşte statueta de la Histria este format din statuete feminine cu braţele ridicate, găsite în mare majoritate în sanctuarele Afroditei de la Paphos, grupa I (i) 6-10 în clasificarea teracotelor de la Muzeul din Nicosia datorată lui V. Karageorgis[3]. V.

1. S. Mollard Besques, Louvre, I, p. 52, cat. B 337, pl. XXXVI

2. Vezi teracotele T 339 et 376 din Heraionul de la Samos, cf. G. Schmidt, *Kyprishe Bildwerke aus dem Heraion von Samos*, Samos VII, Bonn (1968), p. 14, 17, pl. 18.

3. V. Karageorgis, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus, vol. V.A. The Cypro-Archaic Peroid. Smale Female Figurines*, Nicosia (1998) p. 5, cat. 7-10, fig. 6, pl. I-II Analogia cea mai apropiată o oferă piesa no. 8 şi figurina din acelaşi muzeu reprodusă la fig. 6 în text.

Karageorgis datează acest grup la începutul secolului VI a. Chr. Grupul se leagă de un alt grup de figurine din regiunea Paphos-Yeroskipou-Monagri[4], foarte asemănătoare pieselor de la Samos[5]. Începutul secolului VI a. Chr.

2. Descoperită de V. Pârvan (Fig. 2)
MNI 16 744
În.: 7 cm. Pasta oranj, cu mică. Resturi de culoare roșie pe voal și frunte. Modelaj masiv.

V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării,* București, 1923, fig. 6. Alexandrescu Vianu, Xenia, p. 183, fig. 55-56.

Fața lată la nivelul pometilor se îngustează către bărbia mică și rotundă. Pometii sunt proeminenți. Fruntea largă, oblică către spate este mărginită în arc de cerc de o legătură care acoperă capul. Ochii sunt la nivelul figurii, neadânciți. Sprâncenele sunt bine arcuite, cu o linie precisă, clară; se prelungesc cu o linie netă care coboară și conturează nasul, lung. Nările sunt rotunde, cărnoase. Gura este și ea plină, cu buzele destul de groase. Un surâs discret și spiritual luminează figura.

Această piesă își găsește o bună analogie în capul de marmură de la Milet aflat la Muzeul din Berlin[6], care a fost atribuit când producției Miletului, când celei a Samosului[7]. Cercetările lui F. Croissant asupra protomelor feminine au avansat o tipologie care distinge producția samiană de cea milesiană. Piesa de la Berlin este socotită ca intrând în grupa A a seriei samiene. Piesa de la Histria intră bine lângă piesele A3-A4 și cavalerul din Heraionul de la Samos[8]. Regăsim aici același profil cu nasul lung care prelungește fruntea mult înclinată către spate[9]. Trebuie adăugate și vasul plastic în formă de sirenă de la Histria[10] și un cap care provine din vechile săpături, loc de descoperire necunoscut, care ține de aceeași serie samiană[11]. O singură piesă dintre cele publicate din nordul Mării Negre se inserează în această serie. Este o piesă de la Pantikapaion[12]. Poate că ar putea fi adăugate și două matrițe de la Nymphaion[13]. Existența unor matrițe la Nymaphion ar confirma oportunitatea diferenței pe care o face Croissant între centrul de creație și centrul de difuziune al tipurilor[14]. 550-520 a. Chr.

4. Karageorgis, *op. cit.*, p. 11 și vol. III, 7, 1 cat. 251-255, pl. L-LI.

5. G. Schmidt, *Kyprische Bildwerke aus dem Haraion von Samos,* Bonn, (1969) p. 14, T 339, pl. 18 și p. 17.

6. Berlin, Pergamon Museum, inv. 1631.

7. Asupra discuției vezi F. Croissant, *Les protomés féminines acchaïques,* BEFAR 250, Athènes-Paris (1983) p. 35, nota 8.

8. Croissant, p. 39 și urm. pl. 3-5.

9. Croissant, pl. 5.

10. S. Lambrino, Arta și tehnica grafică, 1938, 3-4, p. 52, figs, 3-4; Pippidi, Dacia N.S., 6, 1962, p. 142, fig. 4; J. Ducat, *Les vases plastiques rhodiens,* p. 77; P. Aexadrescu, Histria IV, p. 62, cat. 250.

11. Vas plastic, probabil o sirenă, găsește analogie foarte apropiată într-un vas de la Luvru S 652, J. Ducat, pl. XI. 7 serie rodiană V 1, datată către 500. a. Chr.

12. *Terrakoty Severnogo Pricernemorja,* 1974, III, pl.2, 1. Croissant, p. 42 urm., tipul A5, pl. 4.

13. Fotografiile nefiind prea clare nu putem fi siguri. V. M. Skudnova, *Terrakoty,* I-II, p. 89 nr. 42 și 43, pl. 34 nr. 1 et 3.

14. Croissant, p. 23 și nota 2. Asupra matrițelor samiene și a matrițelor secundare descoperite la Nymphaion vezi E. Walter-Karydi, *Figurines moulées du VI-e s. à Samos,* în volumul *Le moulage en terre cuite dans l'antiquité. Création et production dérivée, Fabrication et diffusion,* Actes du XVIIIe Colloque du Centre de Recherche Archéologiques-Lille (1997).

3. Descoperită de Scarlat şi Marcelle Lambrino în săpăturile întreprinse între 1927-1942 (Fig. 3).

Depozit Histria, inv. V 935.

Pastă oranj cu mică, reversul lipseşte.

Cap de statuetă feminină, cu polos înalt de tip oriental provenind de la o figură aşezată. Figura rotundă cu pleoapele proeminente şi grele, ochii bridaţi, nasul gros, gura cu buze groase. Acest tip se regăseşte la Delos[15], Thera[16], Rhodos[17], Erytrai[18]. La Sindos apare într-un complex datat la 540 a. Chr.[19]. În nordul Mării Negre este cunoscut la Berezan[20] şi Pantikapaion[21].

4. Histria depozit (Fig. 4).

Descoperită în sondajul est[2] în 1988, în fundaţia templului arhaic al Afroditei.

În.: 4 cm. Pasta foarte fină, oranj, cu multă mică şi pirită (aceeaşi ca la cat. 7). Matriţa bivalvă.

Cap de femeie, poate un vas plastic. Ochi prelungi, buze groase, răsfrânte, bărbie ascuţită. Înainte de 540 a. Chr.

Figuri în picioare

5. **Bărbat în picioare cu mantie transversală** (Fig. 5)

Institutul de Arheologie, inv. V 19770 B.

Un fragment al spatelui.

În.: 7 cm.

Pasta ocru gălbui, cu multă mică (poate aceeaşi pastă cu cat. 6 şi 7)

Descoperită în Zona sacră în 1960, în groapa de deşeuri a primei distrugeri.

Părul foarte lung cade pe spate în benzi orizontale. Un fald lat şi plat al mantiei cade de pe umărul stâng, pliuri mărunte, înguste, paralele coborară oblic pe spate de la stânga către dreapta.

Tipul îl putem reconstitui după resturile costumului, un chiton şi o mantie care cade într-un fald lat, plat în faţă până la genunchi, traversează umărul şi coboară simetric pe spate. Cl. Roley trece în revistă statuile care aparţin acestui tip, printre care se află şi statuia de la Apollonia Pontică[22]. Părul redat în bezni orizontale, care formează ca o ţesătură, este o trăsătură arhaizantă care supravieţuieşte mai ales în mediul corinthian[23]. Două teracote aflate la Luvru, provenind de la Camiros, aparţin aceluiaşi tip.[24]. S. Mollard-Besques datează aceste două piese către 520. O statuetă de la Samos analogică prin redarea părului pe spate este datată de Erika Diel între 550-530. O altă teracotă similară celei de la Histria, puţin mai mare, a fost descoperită la

15. Laumonier, *Les figurines de terre-cuite*, Délos XXIII, Paris (1956) p. 67, nr. 63, 64, 69, 70, 71 pl. 5.
16. H. Dragendorf, Thera II, p. 25, nr. 9, fig. 62.
17. R. A. Higgins, *Catalogue of the terracotas*, I, pl. 14, nos. 69-73. Mollard-Besques, I; B 202.
18. Bayburtluoglou, p. 100; nr. 5, pl. III, 1-3.
19. Sindos, 254, 255.
20. Kopeikina, fig. 2.
21. Terrakoty, III, p. 15, no. 3, pl. 1, no. 3
22. Cl. Rolley, *La sculpture grecque*, Paris, (1994), p. 264.
23. Croissant, p. 20.
24. Mollard-Besques I, p. 35, cat. B 200 şi 201, pl. XXV. Piesa B 201 figurează şi la Ducat, p. 65 *kouroi* 2 în seria *samiană I* datată de Ducat în jur de 560 a. Chr.

Argamum[25]. Contextul arheologic al piesei descoperite la Histria nu coboară mai jos de sfârșitul secolului VI. O dată între 550-540 pare corectă.

6. Femeie drapată, în picioare, cu porumbel. (Fig. 6)

Muzeul Histria inv. V 930;

Descoperită de V. Pârvan în săpăturile din templul A.

În.: 15,5 cm. Pasta oranj, cu multă mică, nucleul gri. Aceeași pastă cu cat. 8. Produsă într-o matriță bivalvă.

Se păstrează jumătatea superioară, lipsesc picioarele.

V. Pârvan, *Începuturile*, fig. 4a, 5a.

Femeie în picioare drapată într-un chiton lung, cu pliuri fine pe umăr și pe mânecă. Himationul cu cute groase ordonate simetric în raport cu un fald central, larg și plat în zig-zag, situat deasupra abdomenului. Pe spate cutele traversează corpul, pornind de la umărul drept, în pliuri fine în evantai. Faldul lat asemănător celui din față este și el oblic către brațul stâng. În mâna stângă ține un porumbel la nivelul pieptului. Cu mâna dreaptă își ridică chitonul. Fața lată, ochii migdalați, înguști, pleoapele superioare arcuite, nasul lat, distanța dintre nas și gură este foarte mică, buzele groase. O analogie strânsă se regăsește în vasul plastic din Muzeul Național de la Atena MN 5669[26] și o protomă de la Gela[27], pe care F. Croissant o leagă de producția de la Milet. Cronologia acestui tip este prilej de revizuiri repetate. Piesa de la Gela oferă un punct de sprijin cronologic anterior anului 540. Un fragment de la Histria (cat.10) care pare să aparțină aceluiași tip a fost descoperit în substrucția templului arhaic al Afroditei într-un context care nu depășește 550. Trebuie deasemeni menționate apropierile cu materialul de la Erytrai[28] datat de Young la 550[29]. La nordul Mării Negre am identificat în publicații doar o piesă fragmentară de la Berezan[30]. Datăm acestă piesă către 550 a. Chr.

7. Femeie drapată, în picioare, cu porumbel.

Muzeu Histria inv. 929.

Săpăturile lui V. Pârvan în templul A.

În.: 14 cm. Pastă oranj, cu multă mică (aceeași pastă cu cat. 4 și 8). Matrița bivalvă. Statueta a fost fixată într-o bază modernă de gips. Urme de culoare roșie pe jumătatea inferioară, pe spate și pe piept.

V. Pârvan, *Începuturile*, fig. 3 a.

Producție derivată prin mulaj secundar, formând aceeași serie cu cat. 6. Consecința mulajului secundar este micșorarea dimensiunii și degradarea calității. Către 550 a. Chr.

8. Femeie drapată, în picioare, cu porumbel. Vas plastic (Fig. 7).

Provine din săpăturile lui V. Pârvan în templul A.

---

25. Informația o datorăm Mihaelei Mănucu-Adameșteanu. Piesa a fost găsită – ca și cea de la Histria – în nivelul de distrugere arhaică de la sfârșitul sec. VI-începutul sec. V. a. Chr.
26. Croissant, p. 57, pl. 11.
27. Croissant, p. 49, nr. 13 pl. 7 și 9, tip B1.
28. Bayburtluoglu, p. 105, și urm. cat. 17 et 19.
29. R.S. Young, Gordion 1950, University Museum Bulletin, vol. 16 (1951) nr. 1, p. 19.
30. Kopeikina, VDI, 1977, p. 97, nr. 7, fig. 6.

MNI inv. 16754.

În.: 30 cm. Pasta ocru oranj, cu multă mică. Urme de culoare roşie pe spate, în cutele drapajului şi pe gura vasului. Matriţă bivalvă.

V. Pârvan, *Începuturile*; fig. 4b-5b. S. Lambrino, Arta şi tehnica grafică (1938), 3-4, fig. 6; Pippidi, BCH, 1938, p. 349, fig. 10; idem; I *Greci nel Basso Danubio dall' età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971, fig. 11; idem; Dacia 6 (1962) p. 142, fig. 3; P. Alexandrescu, Histria IV, p. 62, no. 251, pl. 25. Alexandrescu Vianu, Xenia, p.182, fig. 53-54.

Personaj feminin în picioare drapat într-un chiton cu cute foarte fine şi himation care acoperă bustul, formând cute rigide simetrice în zig-zag plecând de la o cută centrală. Pe revers, cutele traversează spatele de la umărul drept către braţul stâng, în pliuri fine în evantai plecând de la o cută centrală plată asemănătoae celei din faţă. Cu mâna dreaptă ţine la piept un porumbel, cu mâna stângă îşi ridică într-un gest graţios chitonul. Părul este uşor ondulat, împărţit printr-o cărare mediană, căzând în bucle parotide pe umeri şi ca o ţesătură pe spate; faţa plină, ochii migdalaţi, pleoapa superioară arcuită, nasul cărnos, distanţa dintre nas şi gura mică, buzele cărnoase. Gâtul este scurt şi gros. O analogie apropiată, poate chiar produsă de aceeaşi matriţă, provine de la Samos dintr-un complex arheologic care nu depăşeşte prima jumătate a secolului VI[31]. Asemănarea stilistică cu capul de marmură de la München[32], conduce la o inserare a piesei histriene în seria stabilită de Croissant ca provenind din atelierele de la Milet[33]. Din punct de vedere cronologic Croissant situează această piesă mai aproape de 550 decât de 540[34]. O piesă similară a fost descoperită la Milet, la Zeytintepe, în sanctuarul Afroditei[35]. Datăm piesa 550-540. a. Chr.

9. **Femeie drapată, în picioare, cu porumbel.** Vas plastic (fragement). (Fig. 8). Histria, inv. 931.

Provine din săpăturile lui V. Pârvan.

În.: 6,8 cm. Pastă oranj, cu multă mică (aceeaşi pastă cu cat.6). Matriţa bivalvă. În interior se vede bureletul rezultat din asamblarea celor două valve.

Partea superioară a unui vas plastic din aceeaşi serie cu cat. 6. Datare, 550-540 a. Chr.

10. **Femeie drapată, în picioare** (fragment). (Fig. 9)

Depozit Histria.

Descoperită în 1976 în fundaţia templului arhaic al Afroditei.

În.: 10 cm. Pasta oranj, cu multă mică, foarte fină, gri în interior. Aceeaşi pastă ca la cat. 6. Urme de culoare roşie. Amprenta degetelor pe revers. Matriţa bivalvă. Jumătatea inferioară a spatelui unei figuri feminine în picioare, cute simetrice ale himationului foarte drepte şi rigide. Acelaşi tip cu cat. 6.

31. E. Diehl, *Fragmente aus Samos*, AA 1964, p. 526, nr. 14, fig. 15, nr. 14-16.

32. VA Munchen, III, pl. 149, 3–4; Croissant, p. 56, pl. 12.

33. Croissant, p. 56. Într-o lucrare mai recentă decât catalogul teracotelor de la British Museum, şi Higyins arată că grupul de Afrodite nu este rhodian, ci mai degrabă samian sau milesian. Cf. R.A. Higgins, *Greek Terracottas*, Londra (1967), p. 3 a.

34. Croissant p. 66 şi urm.

35. I[st]. Mitt. p. 107, pl. 15, 1.2.

Contextul arheologic nu permite o datare mai recentă de mijlocul sau începutul celui de-al treilea sfert al secolului VI a. Chr.

11. Femeie în picioare, drapată (fragment).
Histria depozit.
Descoperită în 1976 în stratul de distrugere arhaică a templului Afroditei.
În.: 7 cm; pastă ocru, cu multă mică, pirită, concreţiuni calcare.
Partea inferioară a spatelui. Aceeaşi serie cu precendenta.

Personaj feminin aşezat

12. Vas plastic. Descoperit în 1975 într-un complex cu o cupă Villard de la sfârşitul secolului VII şi o *band-cup* datată 550-530 a. Chr. (Fig. 10).
Histria, depozit.
În: 14 cm. Pasta foarte fină, oranj, cu mică, cenuşie în interior din ardere. Matriţa bivalvă.
Alexandrescu Vianu, Xenia, p. 183, fig. 57-58.
Femeie aşezată, drapată în himation care îi acoperă capul, spatele, umerii şi genunchii. Polos pe cap. Este aşezată pe un scaun cu spătar înalt cu braţe. Cele două mâini sunt aşezate pe genunchi. Tipul este recunoscută la Higgins, 63[36]. Statueta este deteriorată, ruptura a distrus figura şi partea anterioară a bustului. O altă statuetă dintr-o matriţă de generaţie anterioară, după dimensiunile parţiale puţin mai mari, a fost descoperită în săpături de către S. Lambrino[37]. O a treia, un fragment prost conservat şi uzat, provine dintr-o matriţă diferită de celelalte două exemplare (diferenţa majoră este poziţia diferită a mâinilor pe genunchi). Înainte de 540-530 a. Chr.

13. Descoperit în 1976 în stratul de distrugere arhaic.
Histria, depozit.
În.: 6 cm. Pasta ocru, pirite rare, mică, concreţiuni calcare. Urme de culoare roşie pe marginile scaunului şi pe mica bază pătrată pe care sunt aşezate picioarele. Urme de culoare neagră pe chiton. Acelaşi tip cu precendenta.

14. Dscoperită în 1959.
MNI 16742
În.: 11,4 cm. Pasta ocru-roz cu mică. (Fig. 11).
M. Alexandrescu Vianu, Xenia, p. 183, fig. 61.
Femeie drapată aşezată pe un scaun cu spătar înalt, ţinând cu mâna stângă o pasăre (porumbel) la piept. Un voal scurt îi acoperă capul şi umerii. Un alt exemplar al aceluiaşi tip a fost descoperit în sectorul X, în al treilea nivel arhaic din al treilea sfert al secolului VI[38]. La Sindos a fost descoperită o statuetă de acelaşi tip într-un complex datând din anii 530-520[39], ceea ce confirmă cronologia piesei de la Histria. Analogii la

36. Higgins, p. 49, nr. 63, pl. 14. La Histria mai avem un fragment dintr-o altă statuetă de acelaşi tip, inv. V 991 (Tc 54).
37. Inv. V 932.
38. S. Dimitriu, Materiale 8 (1959) p. 400, fig. 4.1.; în.: 15,5 cm. Pasta ocru oranj cu mică. Această piesă este probabil importată, în timp ce Tc 14 este obţinută prin matrice secundară.
39. Cat. 174.

Delos[40]. Acelaşi tip, dar fără pasăre, a fost descoperit în nordul Mării Negre la Berezan[41], Olbia[42], Pantikapaion[43]. Originea milesiană a tipului este probabilă[44]. 530-520 a. Chr.

15. Cap de statuetă feminină aşezată, cu polos înalt.
Histria, depozit.
Descoperită lângă borthrosul de lângă templul A în 1962.
În.: 6 cm. Pasta ocru-roz cu mică.
N. Weill, *La plastique archaïque de Thasos. Figurines et statues de terre cuite de l'Artémision. I – Le haut archaïsme*, Études thasiennes, XI, Athènes – Paris (1985) p. 164.
Cap de statuetă feminină, purtând un polos foarte înalt cu "arrêts", bucle schematizate în triunghi pe frunte, cercei rotunzi, ochii bulbucaţi, nasul ascuţit, buzele răsfrânte, colţurile gurii ridicate într-un surâs.
Prototip thasian[45], fabricat poate într-o matriţă derivând din matriţa thasiană I[46]. Al doilea sfert al secolului VI a. Chr.

Protome

16. Mască feminină. Muzeul d'Histria. (Fig. 12).
Descoperită în 1976 în secţiunea G 3, în templul Afroditei, pe nivelul clasic.
În.: 12 cm. Pasta cărămizie, cu mică, numeroase concreţiuni calcaroase, pirită.
K. Zimmermann, EAZ 22 (1981) 464, 459, fig. 6.
Ruptă în patru fragmente. Ruptura a distrus voalul, jumătatea stângă a frunţii cu ochiul, urechea şi bărbia.
Două rânduri de bucle încadrează fruntea. Pe cap poartă diademă. Cercei cu disc rotund. Ochii neadânciţi, migdalaţi. Buze groase, răsfrânte, surâs "argaic". Mollard-Besques datează aceste protome în jur de 525[47], F. Isik ceva mai devreme, către 530[48]. F. Croissant le inserează în grupul clazomenian G 3[49]. O teracotă de acelaşi tip care ar putea proveni din aceeaşi matriţă ca una de la Camiros (Luvru S 2266[50]) provine de la Olbia[51]. Cópii mai târzii şi corupte s-au descoperit la Nymphaion[52].

17. (non vidi). La sud-vest de templul A (Zeus), în strat de la sfârşitul secolului VI -

40. Laumonier, Délos, p. 68, nr. 72, pl. 5, 72; de asemenea Chr. Blinkenberg, Lindos I, p. 517, nr. 2139, pl. 97.
41. Kopeikina, p.93, nr. 2,3 fig. 2 a,b.
42. Terrakoty, pl. 27.1,2.
43. Terrakoty, III, pl. 1.1.
44. Croissant, tipul B3, p. 59-60, nr. 26, pl. 13.
45. Zeill, p. 149 şi urm. cat. 133 şi urm., pl. 37-41.
46. O nouă analiză foarte detaliată a tipului "dame au polos" datorată S. Huysecom, *La dame au polos thasienne. Etablissement d'une série* în *Le moulage en terre-cuite dans l'antiquité*, Colloque de Lille (1997) p. 155 urm.
47. Mollard-Besques B 215 (de Camiros).
48. Isik p. 72-73 grupa III, pl. 2, 16.
49. Croissant, p. 161 urm. pl. 56-57 mai ales cat. 96.
50. Croissant, p. 161, cat. 96.
51. Terrakoty I, p. 49, nr. 1, pl. 26, 1. Un alt exemplar fragmentar de la Olbia, Terrakoty, pl. 10, 1.
52. Terrakoty, II, p. 86, pl. 29, 1, 3, 4.

începutul secolului V.
Materiale 6 (1952) p. 267, fig. 3.

Același tip cu cat. 16. Figura este mai alungită, urechea plasată foarte sus, bărbia rotundă, cărnoasă. Pe frunte, bucle în benzi regulate. Începutul secolului V a. Chr.

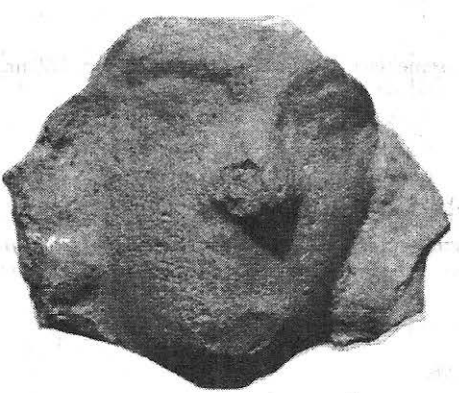
2

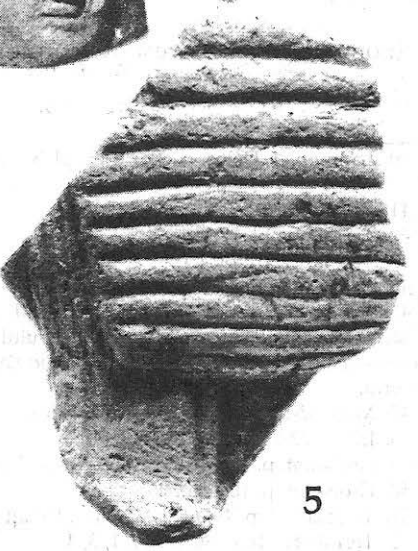
4

3

1

5

6

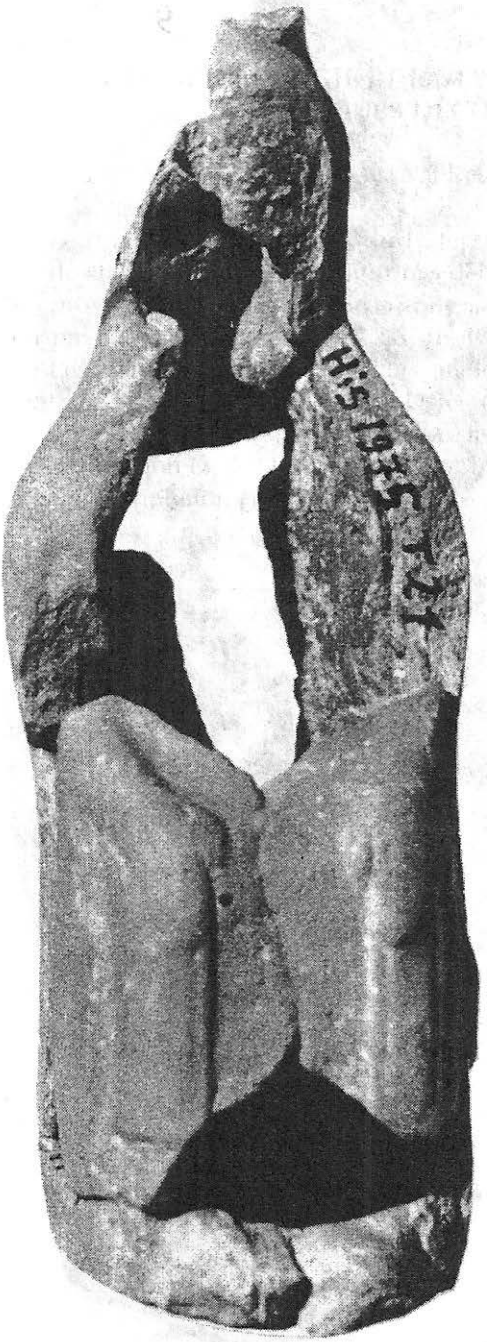
9

8

7

10

11

12

LA CHRONOLOGIE ET LA TYPOLOGIE DES TERRACOTTES ARCHAÏQUES DÉCOUVERTES À HISTRIA

Résumé

Le travail présente un lot de 17 terracottes archaïques d'Histria groupées ainsi: têtes de statuettes féminines, figurines debout, personnages féminins assis, protomes. Elles proviennent en majorité de la zone sacré, des contextes archéologiques bien datés (voir par exemple, cat. nos 10, 12, 15, 16, 17).

Les pièces se sont trouvé des analogies diverses: Colophon (1), Milet (6, 8), corinthien moyen ou Samos (5,2), Délos (14), le groupe clazoménien (16) ou Thasos (15). La diffusion des types dans le bassin pontique est marquée par quelques pièces de Pantikapaion (2, 3, 14), Berezan (3, 6, 14), Apollonia Pontica et Argamum (5), Olbia (14, 16), Nymphaion (16).

AMFORELE ARHAICE DE LA ORGAME ŞI CÂTEVA PROBLEME DE ECONOMIE ANTICĂ

Mihaela MĂNUCU ADAMEŞTEANU

În ultimele decenii, asemenea întregii lumi antice, economia acesteia a încetat a mai fi privită ca ansamblu static şi *self suficient*. În noul context, în faţa cercetării istorice se deschide perspectiva provocatoare a unei sume de entităţi diverse sub aspect economic şi social, în cadrul şi asupra cărora acţionează determinanţi rezultaţi atât din dinamici evolutive proprii cât şi din varii conexiuni cu alteritatea. Astfel, pentru cercetătorul modern antichitatea, ca obiect de studiu, devine, tot mai accentuat şi verosimil, o lume caracterizată prin integrare globalizată, realizată prin intermediul unor mecanisme ale schimbului, a căror cunoaştere a devenit imperativă. Faptul a generat o deschidere fără precedent spre experimentarea şi adoptarea unor metode de studiu din domenii extra-istorice precum studiile ambientale, demografia, economia producţiei şi a schimbului, sociologia şi antropologia culturală etc., stimulând apariţia unor studii în cadrul unor echipe pluridisciplinare. Scopul primordial al acestora nu a fost de a obţine rezolvări categorice şi definitive ci, mai degrabă, de a propune variante de răspuns întrebărilor istoriei, în aşa fel încât să adauge sens înţelegerii ei. Din această perspectivă orice urmă a prezenţei şi activităţii umane constituie indiciu, devine lizibilă şi, în mod necesar, semnificativă.

Cu acest nou interes a fost valorizată o serie întreagă de documente – inclusiv arheologice – tratate cu superficialitate sau ignorate în trecut. Între acestea se află, pentru domeniul ceramicii, produsele locale (fie că este vorba despre categoria îndeobşte numită "uzuală", fie de imitaţii după modele prestigioase contemporane) şi amforele de transport.

Spre deosebire de alte categorii ceramice contemporane, amforele comerciale arhaice au fost mult timp aproape ignorate de studiile ceramologice, cronologia, tipologia şi originea lor rămânând până relativ recent incerte, în ciuda unor încercări mai vechi de identificare a locului de producţie pentru unele tipuri (Attica, Corinth, aria greco-orientală). Abundent reprezentate prin materialele furnizate de orice săpătură arheologică într-un sit arhaic, indiferent de natura acestuia, ele nu ofereau, la prima vedere, informaţii suficient de clare privind originea şi evoluţia lor în timp.

Aparenta standardizare a formei, starea fragmentară, absenţa decorului şi a oricăror "mărci de producător" au făcut din amforele de transport arhaice un material neatractiv şi puţin promiţător până în urmă cu aproximativ un sfert de secol, când noile direcţii abordate în studiul economiei antice le-au indicat drept sursă cu potenţial

major de relevanță în urmărirea rețelelor de distribuție ale lumii arhaice[1].

Deși fiecare tip se particularizează atât prin tratarea diferită a părților (buză, gât, toarte, umăr, corp, picior), cât și prin modul de articulare al acestora, încercarea de reconstituire a unui model generic, prin extragerea caracteristicilor comune conduce către imaginea unui recipient robust, cu gât mai degrabă scurt (uneori tronconic) și corp voluminos, unite prin toarte verticale adesea slab arcuite ce cad aproape drept pe umărul vasului. Proporțiile sunt greoaie, talia – în general – înaltă (0,70 m – 0,90 m). Suprafața poate sau nu să fie acoperită cu angobă sau, în cazuri anume, cu vopsea neagră; uneori peste ea sunt trasate benzi sau filete de vopsea roșcată, care alcătuiesc un sistem decorativ specific. Mărcile, de orice fel, sunt, în general, absente. Ocazional, unele exemplare poartă semne trasate de ardere cu vopsea (cerculețe, cruci, litere etc.) sau prin imprimare (cercuri, linii, litere) asupra semnificației cărora dezbaterile continuă. În orice caz, pentru această perioadă nu există dovezi privind practica ștampilării în cartuș[2].

În ciuda abundenței descoperirilor, atât în zonele presupuse de origine, cât și în ariile de difuziune, suntem mai degabă deficient informați asupra producției în sine a amforelor arhaice. Cu excepția unor rebuturi de ardere descoperite la Clazomene, cercetările arheologice nu au reușit să identifice nicăieri ateliere specializate în producerea amforelor. Datorită cantităților mari de asemenea recipiente, reclamate de intensitatea traficului la mare distanță, ca și faptului că unele centre produceau tipuri morfologic diferite, destinate ambalării fie a uleiului, fie a vinului, este de presupus că amenajările artizanale aferente confecționării amforelor arhaice nu se aflau în aria urbană propriu zisă, ci în suburbii sau chiar în terenurile de cultură, în vederea depozitării directe a produselor destinate exportului[3].

În prezent, familia amforelor de transport grecești arhaice se compune din tipuri individualizate prin caracteristici morfologice și tehnice, originare din Grecia Orientală (Clazomene, Milet, Samos), insulară (Chios, Lesbos, Thasos), Grecia continentală (Attica, Corinth, Laconia) precum și din lumea colonială (Marsilia, Magna Graecia, Sicilia). Alături de ele au circulat și unele tipuri cu origine incertă, iar în bazinul mediteraneean amforele etrusce și levantine completează imaginea unei piețe foarte diversificate în privința ofertei[4].

Fidelitatea față de tipul propriu de amforă (în ciuda ajustărilor inerente de formă și proporții), manifestă pe tot parcursul epocii arhaice, la fiecare centru producător, probează pe de o parte o constanță în ceea ce privește articolele exportate. Pe de altă

1. M. Gras, *Amphores commerciales et histoire archaïque, DdA, 5, 1987, p. 50: "L'attention portée aux "beaux" vases a porté à sousestimer quelque peu les amphores: nous avons aujourd'hui un nouveau "fossile directeur" pour analyser, voire "mesurer" les rythmes du commerce archaïque".*

2. Cf. P. Dupont, în Robert M. Cook și Pierre Dupont, *East Greek Pottery*, Londra – New York, 1998, p. 142.

3. P. Dupont, *op. cit., p. 145. tot aici P. Dupont notează, cu privire la noțiunea de "atelier" aplicată producției de amfore: "the concept of workshop certainly does no take on the same meaning as for painted pottery: a standard type amphora may have been made by workshops scattered around the same region, but using different clays. In that case, the notion of workshop is obviously less important than of production area.*

4. M. Gras, *Il Mediterraneo nell'età arcaica*, Paestum, 1997, p. 153-191. De altfel întregul capitol constituie o prezentare documentată a temelor principale de reflecție privind schimburile ce animau lumea mediteraneană arhaică. V. și T. Hackens (ed.), *Flotte e commercio greco, cartaginese e etrusco nel Mar Tirreno (Ravello, 1987)*, Pact 20, Strasbourg, 1988 *(non vidi)*. Pentru circulația amforelor arhaice în bazinul pontic v. P. Dupont, *La circulation amphorique en Mer Noire à l'époque archaïque, în Actes du Colloque International CNRS "Production et commerce des amphores en Mer Noire"* (Istanbul, 1994; p. 143-161).

parte, confirmă interpretarea tipului amforic însuşi ca semn identitar şi de suveranitate, alături de tipul monetar, într-o economie din care marca de autenticitate conferită de practica ştampilării lipsea[5].

În ce priveşte difuziunea amforelor arhaice, cartarea descoperirilor permite conturarea a două arii principale, cu dominante diferte în funcţie de originea pieselor descoperite. Astfel, în timp ce bazinul Mediteranei occidentale (Sudul Italiei, Sicilia, Etruria) este dominat de timpuriu (jumătatea sec. VIII a. Chr.) de produsele centrelor din Grecia continentală (Eubeea, Attica; mai târziu Corinth şi Sparta), siturile levantine, microasiatice, nord egeene, din Propontida şi Pont furnizează (cu începere de la aproximativ mijlocul secolului VII a. Chr.) cu precădere exemplare ce ilustrează abundenţa şi diversificata producţie a atelierelor Greciei de Est.

Cu toate acestea, nu se poate vorbi de exclusivitate absolută în nici unul din sistemele de distribuţie revelate de această repartiţie. Pătrunderi specifice ale amforelor greco-orientale în Apus şi a celor continentale în Răsărit sunt semnalate pe tot parcursul epocii arhaice. Faptul confirmă cu suficientă elocvenţă teoria potrivit căreia comerţul arhaic la mare distanţă ar fi fost unul de redistribuţie.

Deosebirile înregistrate în ponderea prezenţei unora sau altora din tipurile amforice arhaice în regiunile la care ne-am referit pot fi explicate pe de o parte prin raţiuni de cronologie. Trebuie ţinut seama de anterioritatea colonizării occidentale în raport cu cea orientală şi septentrională. Ea explică prezenţa unor tipuri amforice în cadrul unor situri timpurii şi absenţa lor în cazul unor situri a căror cronologie, pur şi simplu, debutează mai târziu. Pe de altă parte, nu este de neglijat amprenta pe care relaţia metropolă – colonie trebuie s-o fi imprimat în orientarea releelor de aprovizionare a celor din urmă şi care explică, în cazul unei oferte diversificate, preferinţa pentru o anume sursă. În această viziune este posibil ca însăşi metropola să fi jucat rolul de prim centru redistribuitor, trimiţând în colonii cantităţi de produse stocate mai întâi pe piaţa internă.

De asemenea, în judecarea acestei realităţi nu poate fi omis detaliul că amforele nu constituiau mărfuri în sine. Faptul de a fi servit numai ca ambalaje pentru transportul şi stocarea altor provizii (vin, ulei, poate miere, peşte sărat sau alte produse din aceeaşi categorie) obligă la evaluarea distribuţiei lor în funcţie de parametri diferiţi faţă de cei care au determinat difuziunea altor categorii ceramice. Aceştia ar putea fi: existenţa unui excedent exportabil de asemenea produse în centrele de origine, manifestarea unei cereri susţinute pentru aceleaşi articole pe anumite pieţe externe, capacitatea celor dintâi de a-şi valorifica surplusul prin export, disponibilitatea celor din urmă de a recepta oferta în condiţii avantajoase pentru ofertanţi etc.

Constituirea şi întreţinerea mecanismelor schimbului fiind determinată de reguli de piaţă aplicate conţinutului şi nu ambalajului, distribuţia acestuia din urmă în teren este subsidiară, dar nu mai puţin revelatoare[6]. Astfel, vom observa că prezenţa amforelor attice şi milesiene probează consumul de ulei de măsline, iar a celor laconiene, de Chios şi Lesbos – consumul de vin. Corinthul a dispus de două tipuri amforice, fiecare cu evoluţie proprie: amfora de tip A era destinată uleiului, în timp ce amfora de tip B era un recipient pentru vin. Aceeaşi precizare se impune şi în privinţa producţiei amforice cla-

5. M. Gras, *Amphores commerciales et histoire archaïque*, DdA, 5, 1987, p. 41-43.

6. Vezi remarcile lui P. Dupont privind relaţia consum / conţinut / difuziune ambalaj în R.M. Cook şi Pierre Dupont, *op. cit.*, p. 143.

zomeniene. Sub această lumină, asocierea acestor ambalaje-emblemă cu anumite categorii ale ceramicii decorate poate oferi indicii complementare pentru evaluarea ponderii diverselor centre de origine în aprovizionarea piețelor din ariile de difuziune. Datorită efectului traficului redistributiv, relevanța acestor date pentru cunoașterea și urmărirea rețelelor de schimb arhaice rămâne, însă, mai degrabă minoră.

O privire specială asupra prezenței amforelor arhaice în bazinul pontic evidențiază – în contextul unei informații încă lacunare cu privire la atari descoperiri[7] – decalajul semnificativ între cantitatea de ambalaje de proveniență continentală (Attica, Laconia, Corinth) și cea a recipientelor greco-orientale (Chios, Lesbos, Clazomene, Milet, Samos). Exemplare ale celor din urmă sunt semnalate în mai multe situri din vestul, nord-vestul și nordul Mării Negre încă de la începutul ultimului sfert al secolului VII a. Chr., oferind imaginea unui trafic activ încă din prima etapă a instalării grecilor în acele ținuturi[8]. Apariția amforelor din Grecia propriu zisă în regiune este de dată târzie (cu câteva excepții, ce trimit spre primul sfert al secolului VI a. Chr., prezența lor se concentrează în cea de-a doua jumătate a acestuia), iar exemplarele numărate abia ating un procent cumulat situat sub 5% din totalul celor rezultate din cercetarea arheologică. Este un nivel de reprezentare aproape inferior sau la egalitate cu cel al tipurilor amforice nord egeene (protothasiene, "samiene"), care încep să fie difuzate către sfârșitul secolului al VI-lea, concurând, în acest areal, nu produsele Greciei continentale, ci pe cele greco-orientale[9].

Remarca anterioară aduce o altă confirmare observației privind legătura dintre ponderea prezenței anumitor centre sau serii, în siturile coloniale și conexe, și însăși cronologia acestora, pe de o parte. Pe de altă parte, ea subliniază odată în plus apropierea timpurie și menținerea sub control a rețelelor de difuziune de către agenți economici identici sau asociați celor care au avut inițiativa colonizării. Totodată, integrarea târzie – și cu pondere slabă – a produselor anumitor centre în fluxul de aprovizionare a pieței pontice furnizează încă un argument interpretării în cheie redistributivă a mecanismelor comerțului arhaic.

Am aplicat acest model de investigare și interpretare a datelor arheologice asupra materialului amforic rezultat din cercetările proprii de la Orgame și Vișina, două situri litorale dobrogene separate de o distanță de aproximativ 10 km, încercând să exploatăm același bagaj documentar și din perspectiva probabilității existenței unei relații apropiate – nu numai sub aspect topografic – între cele două centre.

Lotul de care am dispus numără 119 exemplare, întregi și fragmentare, distribuite după cum urmează:

Chios: 30 exemplare (=25,5%), dintre care 8 (=26,6%) provin de la Orgame, iar 22 (=73,3%) de la Vișina. Procentul de reprezentare al centrului producător-exportator este compatibil cu cel avansat de P. Dupont pentru bazinul pontic (30%)[10] în perioada

7. P. Dupont, *loc. cit.*, p. 208, nota 14.

8. Predominarea amforelor greco-orientale în bazinul pontic este pusă de P. Dupont pe seama apropierii geografie între zonele de producție și cele de consum; a marii densități de așezări grecești rămase în strânse legături cu metropolele lor și a unor schimburi foarte dinamice cu indigenii. Cf. P. Dupont în R.M. Cook și Pierre Dupont, *op. cit.*, p. 142.

9. Pentru problemele generale ale circulației amforelor arhaice în Marea Neagră vezi: Pierre Dupont, *La circulation amphorique en Mer Noire à l'époque archaïque, în Actes du Colloque International CNRS "Production et commerce des amphores en Mer Noire" (Istanbul, 1994).* O discuție argumentată referitoare la prezența amforelor din Grecia continentală în Marea Neagră la P. Dupont, *Amphores archaïques de la Grèce propre en Mer Noire*, Il Mar Nero, 2/3 1995-1996, p. 85-98.

avută în studiu. Distribuţia cronologică pe situri indică în cazul Orgamei o polarizare a importurilor de vin chiot la extremităţile perioadei studiate (~ al treilea sfert al secolului VII – sfârşitul secolului VI a. Chr.), cu o pondere numerică semnificativă la debutul ei, în timp ce la Vişina aprovizionarea pare să reflecte o aprovizionare în ritm constant, cu tendinţă de diminuare spre sfârşitul intervalului.

Clazomene: 16 exemplare (=13,6%), dintre care 4 (=25%) provin de la Orgame şi 12 (=75%) de la Vişina. Este de remarcat nivelul coborât de reprezentare în comparaţie cu amforele de Chios (aproximativ jumătate) în aceleaşi situri, dar şi faţă de rata de reprezentare a seriei pe piaţa pontică, estimată de P. Dupont[11]. Analizând dinamica importurilor de vin clazomenian în cele două aşezări, se poate constata că piaţa argamensă absoarbe cele patru exemplare în prima jumătate a secolului VI a. Chr., renunţând, aparent, la această sursă în restul perioadei arhaice. Dimpotrivă, la Vişina avem de-a face cu un consum distribuit constant de-a lungul perioadei studiate, cu o rată de 6 amfore/50 ani.

Lesbos: 50 exemplare (=42,37%), dintre care 8 (=16%) sunt furnizate de Orgame, iar restul de 42 (=84%) de Vişina. Comparaţia cu procentul de 25% – 30% pe care amforele de Lesbos îl deţin în ansamblul importurilor amforice arhaice în Pont[12] dezvăluie locul privilegiat pe care îl ocupau, în consumul zonei de care ne ocupăm, produsele ambalate în aceste recipiente. Către aceeaşi interpretare conduce şi confruntarea cu ratele de reprezentare ale celorlalte centre greco-orientale sau din Grecia continentală prezente în lotul analizat, sensibil depăşit numeric. Distribuţia cronologică a materialului lasă să se observe o creştere semnificativă a importurilor în a doua jumătate a secolului VI a. Chr. (7,5 exemplare/50 ani între sfârşitul sec. VII şi mijlocul secolului VI a. Chr. faţă de 17 exemplare / 50 ani în următorul interval). Judecând după locul de descoperire, este notabil faptul că această tendinţă de creştere reflectă direct şi în exclusivitate cotribuţia aşezării de la Vişina la constituirea lotului. Mai trebuie remarcat, de asemenea, că nu există diferenţe cronologice între cele două situri, importurile din insula Lesbos debutând în ambele cazuri în jurul anului 600 a. Chr.

Samos: 11 exemplare (=9,32%), dintre care un singur exemplar (=9,91%) provine de la Orgame, iar estul de 10 (=90,09%) de la Vişina. Structura cronologică a lotului relevă un debut întârziat – după anul 600 a. Chr. – al importurilor samiene, compensat printr-o bună reprezentare a acestora în primul sfert al secolului (4 ex.=45,45%). Restul intervalului studiat este acoperit relativ uniform de celelalte 7 exemplare, cu un uşor puseu de creştere către final (27,27%). Dezechilibrul în defavoarea Orgamei în ceea ce priveşte numărul descoperirilor, ca şi tendinţa de concentrare a exemplarelor în faza de debut a importurilor nu sunt neobişnuite, ele regăsindu-se şi în celelalte grupe studiate[13].

Milet: 7 exemplare (=5,93%), dintre care aproape jumătate (3) provin de la Orgame (= 42,85%), iar restul de 4 exemplare de la Vişina (=57,14%). Distribuţia cronologică a lotului evidenţiază din nou un decalaj cronologic în favoarea Orgamei; inter-

10. Cf. P. Dupont, în Robert M. Cook şi Pierre Dupont, *op. cit.*, p. 143.
11. P. Dupont, în Robert M. Cook şi Pierre Dupont, *op. cit., p. 155.*
12. Cf. P. Dupont, în Robert M. Cook şi Pierre Dupont, *op. cit.*, p. 143.

valul pe care se distribuie cele trei piese semnalate aici este cuprins între prima jumătate (sau al treilea sfert) a secolului VII a. Chr. și mijlocul secolului VI a. Chr., în timp ce exemplarele de la Vișina acoperă sfârșitul epocii de care ne ocupăm (mijlocul secolului VI – mijlocul secolului V a. Chr.). Această situație confirmă, împingând-o până la extrem, disparitatea dintre cele două așezări, atât în privința debutului importurilor cât și a evoluției aparente a consumului, în perioada următoare. Totodată merită subliniată situația oarecum curioasă, față de statutul de virtuală metropolă, în care se află Miletul printre sursele importurilor pe care le analizăm; în mod paradoxal, el ocupă ultimul loc între centrele greco-orientale producătoare de amfore.

Attica: 4 exemplare (=3,36%), dintre care trei (=75%) provin de la Orgame și unul singur de la Vișina (=25%). Sub aspect cronologic, exemplarele de la Orgame sunt din nou mai timpurii, datând din prima jumătate a secolului VI a. Chr., în timp ce piesa de la Vișina datează din a doua jumătate a secolului VI a. Chr.

Corinth: 1 exemplar (tip A) provenind de la Orgame (=0,85% din totalul lotului analizat și 3,70% din recolta de amfore arhaice furnizată de săpăturile de la Orgame) și datând din al dolea sfert al secolului VI a. Chr.

Tipologia amforelor din lotul studiat oferă premisa unei prime observații: cea mai mare parte a ambalajelor identificate (96 exemplare = 80,91%) provin din centre cunoscute ca producătoare și exportatoare de vin: Chios (30 exemplare = 25,6%), Lesbos (50 exemplare = 42,37%), Clazomene (16 exemplare = 13,6%). Din prezentarea fiecărui tip reiese că importurile debutează timpuriu, în ultimul sfert al secolului VII a. Chr. – chiar mai devreme, acolo unde a existat posibilitatea unor datări mai strânse – menținându-se până la sfârșitul epocii arhaice. Constatara este de natură să asigure integrarea Orgamei într-o rețea de distribuție a cărei funcționare nu a fost afectată de nici unul din evenimentele istorice ale epocii. De asemenea, demn de remarcat este și faptul că furnizorii constanți și exclusivi de vinuri, în intervalul studiat, au fost centrele microasiatice, cu precădere cele situate în aria nord ioniană și eolică. Cât despre vectorul acestor transporturi, la nivelul actual al cercetării nu există suficiente indicii care să permită identificarea sa cu certitudine.

Amforele centrelor al căror principal produs agricol exportat la mare distanță era uleiul de măsline alcătuiesc, prin cele 23 exemplare (=18,65%), o minoritate pestriță: Samos (11 exemplare = 9,32%), Milet (7 exemplare = 5,93%), Attica (4 exemplare = 3,36%), Corinth (1 exemplar = 0,85%). Cu excepția Miletului, prezent încă dinainte de sfârșitul secolului VII a. Chr., celelalte centre înregistrează o întârziere de aproape jumătate de secol în ocuparea unui loc pe piața argamensă față de amforele pentru vin.

În privința disparității flagrante în consumul celor două produse, pusă în evidență de lotul studiat, sunt de făcut două observații.

În primul rând se cuvine amintit că situația în care ne aflăm nu face notă discordantă față de cea înregistrată în alte situri din bazinul pontic[14]. Ea își poate găsi o explicație directă în exigențele locale de consum pentru cele două produse. Pe de ală parte,

13. Deși confirmă observația privind poziția marginală a amforelor samiene între importurile amforice în Pont, este posibil ca rata modestă de reprezentare a acestora în cadrul lotului nostru să fie grevată de dificultățile de atribuire ridicate încă de insuficient de clara definire a clasei. Cf. P. Dupont, în Robert M. Cook și Pierre Dupont, *op. cit.*, p. 164-169 și fig. 23.6.

14. Cf. Robert M. Cook și Pierre Dupont, *op. cit., p. 142-177; P. Dupont, Amphores archaïques de la Grèce propre en Mer Noire*, Il Mar Nero, 1995-1996, p. 85-98.

în mecanismul "comerţului" arhaic, este de presupus că unul din cele două centre studiate (Vişina) îndeplinea funcţia de releu în reţeaua redistributivă ce alimenta lumea indigenă înconjurătoare cu produse exotice, acumulând în schimb produse agricole oferite de aceasta ori rezultate din exploatarea teritoriului (*chōra)* Orgamei. Este verosimil, aşadar, ca întreaga cantitate de vin tradusă prin prezenţa celor aproximativ 100 de amfore să exprime nevoile de consum reunite ale populaţiei Orgamei (20 amfore = 20,87%) şi, într-o proporţie pe care o putem aproxima (76 amfore = 79,16%), pe cele ale lumii indigene prezente în regiunile interioare învecinate. Putem vedea în dirijarea constantă a unei părţi considerabile a vinului microasiatic către aşezarea de la Vişina răspunsul susţinut la cererea crescândă a lumii indigene, pe măsura apropriерii de către elitele locale a modelului comportamental al aristocraţiei greceşti, în care practica *symposion*-ului ocupa un loc simbolic.

Aceeaşi conjunctură acţionează diferit în cazul receptării ofertei de ulei de măsline şi al reglării consumului acestuia. Cantitatea minoră pe care este capabil să o absoarbă debuşeul de la Orgame poate fi explicată, pe de o parte, printr-o rapidă adaptare la mediu a coloniştilor înşişi (care să fi determinat restrângerea utilizării produsului la domeniul consumului domestic – alimentar şi iluminat – şi de cult). Pe de altă parte, se poate întrevedea un răspuns negativ din partea lumii indigene, mai conservatoare în ceea ce priveşte gastronomia proprie, bazată pe consumul de grăsime animală. Alături de respingerea de natură oarecum conjuncturală a produsului poate fi aşezată şi observaţia că, spre deosebire de vin, susceptibil de ameliorare prin învechire, uleiul de măsline îşi pierde calităţile odată cu trecerea timpului, devenind inutilizabil în maximum doi-trei ani. În acest context, cantitatea redusă de ulei de măsline descărcată la Orgame, pentru care stau mărturie cele 23 amfore ale lotului nostru, răspundea mai degrabă unui consum nealimentar (alimentar, cult, medical, cosmetic) rămas apanaj exclusiv al populaţiei greceşti.

O situaţie interesantă dezvăluie însă analiza compoziţiei lotului de amfore după situl furnizor: din totalul de 119 exemplare, numai 28 de amfore (=23,52%) provin de la Orgame, restul de 91 (=76,47%) fiind livrate de cercetările de la Vişina.

Faptul îşi găseşte o explicaţie primară în întinderea inegală a cercetărilor în cele două aşezări: suprafaţa investigată în totalitate la Vişina însumează aproximativ 700 mp, în timp ce depunerile arhaice sau cu materiale arhaice de la Orgame au putut fi atinse şi explorate prin săpături pe o suprafaţă cumulată de aproximativ numai 150 mp. În acelaşi timp nu poate fi neglijat un alt apect, de raportat mai degrabă la rolul jucat de fiecare din cele două aşezări în dinamica difuzării şi consumului produselor respective. În această perspectivă Orgame trebuie privită ca un consumator direct, prin nevoile propriilor locuitori. Vişina, aşa cum arătam mai sus, pare a îndeplini mai degrabă rolul unui "loc de comerţ" ("comunitate litorală de interfaţă") cu vocaţie *emporică*, dispunând de capacităţi de stocare şi redistribuire, în cadrul schimbului, a mărfurilor furnizate de cele două lumi intrate în contact. Această impresie este întărită de descoperirea a numeroase gropi de provizii – adevărate silozuri – a câtorva amfore aproape întregi şi, nu în ultimul rând, a unui tezaur de vârfuri de săgeţi cu valoare monetară[15].

15. Mihaela Mănucu Adameşteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vişina*, SCN, 8, 1984, p. 17-24; eadem, *Le rôle de la colonie grecque d'Orgame dans la diffusion des éléments de civilisation hellénique*. în ΠΡΑΚΤΙΚΑ, Actes du XII-e Congrès d'Archéologie Classique, (Atena 1983), Atena 1985, p. 17-24. Pentru statutul "comunităţilor litorale de interferenţă": Rosa Maria Albanese Procelli, *Échanges dans la Sicile archaïque: amphores commerciales, intermédiaires et rédistribution en milieu indigène*, RA, 1, 1997, p. 16-17; discuţiile din cadrul Mesei Rotunde organizate cu ocazia Congresului de la Taranto (1997), cu tema "Confini e frontiera" au subliniat, o dată în plus, rolul deosebit de important jucat de aceste *luoghi di mercato* în consolidarea relaţiei greco-indigene din regiunile colonizate, nu numai sub aspect economic, ci şi politic şi cultural.

Aceeași impresie cu privire la rolul diferit îndeplinit de Orgame și Vișina în receptarea materialului arheologic studiat reiese și din studierea repartiției pe situri a ceramicii pictate, cantitatea în care aceasta este prezentă în situl de la Vișina fiind extrem de redusă. Această evidență întărește impresia că rolul îndeplinit de așezarea de la Vișina este cel al unui "centru de interfață" în care, ca importuri, își află locul cu precădere produse "de prestigiu" destinate schimbului cu reprezentanții elitelor politice locale, care jucau, în cadrul comunităților pe care le conduceau, același rol de redistribuitori ai bunurilor exotice. Vinul, ceramica pictată, uleiurile parfumate fac parte mai degrabă din această categorie decât din dotarea curentă a locuitorilor indigeni ai unei așezări din *chora* argamensă.

LES AMPHORES ARCHAÏQUES D'ORGAME ET QUELQUES PROBLÈMES D'ÉCONOMIE ANTIQUE

Résumé

A partir des considérations d'économie antique (qui ont en vue l'offre diversifiée, la mise en évidence des aires de rayonnement, la reconnaissance de certaines règles de marché, le contrôle des réseaux de diffusion, etc.), on essaye leur applicabilité sur les matériaux amphoriques obtenues des fouilles d'Orgame et Vișina.

D'un lot de 119 exemplaires amphoriques (entiers et fragmentaires) la plupart proviennent des centres connus pour la production et l'exportation du vin: Chios (30), Lesbos (50), Clazomene (16).

Les amphores destinées à transporter de l'huile comptent seulement 23 exemplaires: Samos (11), Milet (7), Attica (4), Corinth (1).

Les importations ont un début récent – le dernier quart du VIIe s.av. J.–C. (plus tôt encore pour les produits de Chios et Milet) et elles se maintiennent jusqu'à la fin de l'époque archaïque.

Les fournisseurs constants sont les centres microasiatiques (surtout ceux qui étaient situés dans l'aire nord-ionienne et éolique).

Dans l'inventaire du lot, de 119 exemplaires, 28, seulement, proviennent d'Orgame; le reste de 91 exemplaires proviennent de Vișina. Le décalage s'explique par le rôle des deux localités dans la dynamique de la diffusion et de la consommation des produits: Orgame – consommateur direct; Vișina – appraît comme "centre de commerce" (ou "communauté littorale d'interférence") à vocation d'*emporion*. Elle aura la fonction de relais dans le réseau redistributif des produits grecs.

ȘTAMPILE AMFORICE RECENT DESCOPERITE LA ALBEȘTI (JUD. CONSTANȚA)

Livia BUZOIANU, Maria BĂRBULESCU
Nicolae CHELUȚĂ-GEORGESCU

Șantierul arheologic Albești își leagă începuturile de numele celui care a fost mult timp conducătorul său științific, prof. univ. dr. Adrian Rădulescu. Cercetarea de teren, începută în 1974, a condus la dezvelirea unei importante așezări fortificate, reprezentative pentru *chora* coloniei doriene Callatis. Suprafața cercetată acoperă cca. 3000 m.p.; elementele constructive dezvelite țin deopotrivă de caracterul strategic defensiv al așezării, completat de un altul, civil, de tradiție elenică. Studii speciale au încercat să lămurească cronologia și etapele constructive ale așezării, poziția economică deosebită în circulația produselor de import și în identificarea elementelor alogene (altele decât cel grecesc și autohton), prezența unor culte private sau publice documentate de reprezentări plastice, amenajări și obiecte cu destinație specială, elemente de organizare spațială etc.[1].

Alte probleme, de natură istorică și demografică sau care țin de economia societăților antice sunt încă în curs de cercetare. Într-un demers așa de amplu, publicarea unui lot de ștampile amforice recent apărute ni se pare utilă. Este ultima etapă înaintea apariției unui studiu monografic al așezării, studiu la care regretatul profesor visa și cu care noi, ceilalți membri ai colectivului, îi suntem datori.

Noile ștampile, în număr de 85, au fost descoperite în cursul săpăturilor arheologice dintre anii 1996-2000, când s-a încercat definitivarea sectorului B al așezării.

1. Vezi, de exemplu, studiile, notele și rezumatele publicate de membrii colectivului (și care poartă și semnătura d-lui A. Rădulescu) în Materiale, Oradea, 1979, p. 167-173; Pontica, 19, 1986, p. 33-60 și 61-74; 20, 1987, p. 53-77 și 79-106; 21-22, 1988-1989, p. 23-90; 23, 1990, p. 29-48 și 49-79; 26, 1993, p. 121-158; 28-29, 1995-1996, p. 23-72.; Symp. Thrac. 3, 1985, p. 78-80 și 81-83; 5, 1987, p. 123; 8, 1990, p. 172-173; cronicele descoperirilor arheologice: 1983-1992, București (1997), p. 2-4; 1994, Cluj-Napoca (1995), p. 5; 1995, Brăila (1996), p. 6; 1996, București (1997), p. 3; 1997, Călărași (1998), p. 5-6; 1998, Vaslui (1999) p. 9; 1999, Deva (2000), p. 12-13; 2000, Suceava (2001), p. 28-29. Studii de sinteză recente sunt *Albești - site fortifié du territoire callatian*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, Bucharest, 1998, p. 345-375; *Données recentes sur le site d'Albești (dép. du Constantza)*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 172-179; *Albești (départ. de Constantza) - site fortifié gréco-indigène*, în *Talanta. Black Sea Region on the Greek, Roman and Byzantine Period* (în curs de apariție); *Complexes d'habitat du site fortifié gréco-indigène d'Albești (départ. de Constantza)*, în *Thrace and the Aegean, Eight International Congress of Thracologie*, Sofia-Yambol 2000 (în curs de apariție).

Repartizate pe centre de export devenite de acum clasice (Heracleea Pontică, Thasos, Rhodos și Sinope), noile produse măresc numărul pieselor descoperite la Albești la 643. Cifra este sugestivă pentru importanța și puterea economică a așezării. Analiza de detaliu va fi în măsură să stabilească nu numai "noutăți" onomastice sau tipologice, ci mai ales etape și coincidențe între perioade de avânt și stagnare ale diferitelor centre.

*

Heracleea Pontică este reprezentată de 13 exemplare din perioada C *(Brashinskii, 1980)*; dintre ele, 12 sunt ștampile cu un singur nume din grupa IV tipologică, din repertoriul onomastic cunoscut la Albești: Ἀριστοκράτης (5 exemplare), Φίλων (2 exemplare), Νικόστρατος, Πασιάδας, și Φιλότιμος (câte un exemplar). Deși tot cu câte un exemplar, Μενίππος - ștampilă în dispunere retrogradă pe toartă - și Διονύσιος (ștamplilă în relief, cu cadru rectangular), întăresc seria reprezentărilor la Albești. Exemplarul cu nume în formă prescurtată Ἡ ρα (...), din grupa V tipologică, se alătură seriei deja cunoscute din catalogul *Albești,* 1986[2].

Singurul exemplar **thasian** apărut ar putea aparține falsului eponim Ἀριστοφῶν II. Numele, cunoscut la Albești, a fost datat în prima jumătate a sec. III a. Chr. *(Debidour, 1986)* sau cca. 286-274 a. Chr. *(Avram, 1996).*

Exemplarele **rhodiene**, în număr de 16, sunt egal repartizate între ștampile de eponimi și ștampile de producători. Un interes special prezintă două fragmente amforice pe care apare în combinație numele eponimului Πολυκράτης și cel al producătorului Μέντωρ (pe exemplarul inv. 38596) sau cu un producător dificil de recunoscut în forma păstrată pe ștampilă (inv. 38597). Eponimul Πολυκράτης este cunoscut deja la Albești pe un exemplar amforic ce conține și numele producătorului Ἐπίγονος[3] ; un alt vas, care păstrează numai una din torți ștampilată[4], poartă numele inscripționat într-o manieră apropiată piesei descoperite acum: ștampilă fără emblemă, legenda dispusă pe două rânduri, *epsilon* și *sigma* lunare; trăsături distincte ale literelor *kappa* și *y psilon*[5].

Al doilea fragment amforic (inv. 38597) se distinge prin prezența pe gât a trei dipinti cu vopsea neagră[6] și prin ștampile circulare cu centru: numele eponimului în nominativ și cu *sigma* lunar este dispus retrograd. Numele producătorului are aceeași dispunere retrogradă a literelor *epsilon* și *rho* (prima literă și cu caracter lunar). Pornind în a recunoaște în sufixul - ρα o formă de genitiv prin contracție dorică (de tipul Ἡραγόρα, Νικασαγόρα, Τεισαγόρα etc.), propunem o lecturare Κλει [...τ]ορα , deși nu am putut identifica în onomastica rhodiană eventuale apropieri. La aceeași ștampilă, N. Conovici propune o citire Ἰορακλει [...] (sic!) pentru o eventuală tran-

2. Mai departe în *lista prescurtărilor,* Albești, 1986_1, p. 33-60; *tot acolo,* discuții despre perioade cronologice și grupe tipologice, cu bibliografia.

3. *Albești,* 1987_1, cat. 125 (8)

4. *Albești,* 1990, p. 58, 77, nr. 12 și pl. 7/1, 9/3.

5. Tot la Albești, numele eponimului apare pe o ștampilă circulară cu legenda dispusă în jurul simbolului (floare de rodie): *Albești, 1993,* p. 114, cat. 495 (61), pl. I/20, III/25. Pentru alte tipuri de ștampilă vezi mai departe acest catalog, piesele inv. 38597 și 39287.

6. Pentru alte ștampile în dipinti la Albești, vezi Pontica 26, 1993, p. 138 și 155.

scriere greșită a numelui Ἡράκλειτος (?)[7].

Cu excepția tipului de ștampilă, nici un alt element nu pledează pentru o diferențiere cronologică a pieselor; cele două fragmente, de forme și dimensiuni apropiate, aparțin tipului cunoscut al amforei rhodiene desemnate prin vasul 7 din publicația *Koroni*. La Albești ele s-au aflat în același context arheologic: sector B, caroul 27, la -0,50 -0,70 m. Eponimul Πολυκράτης este cunoscut în diverse părți în asociere cu producătorii Ἱεροτέλης și Θεύδωρος[8]. La rândul lui, producătorul Μέντωρ , cunoscut la Albești în variante de dispunere (vezi *catalogul)*, este citat recent în asociație cu eponimul Αἰσχύλινος[9] . Atât Πολυκράτης cât și Αἰσχύλινος fac parte din seria eponimilor în perioada cărora numele lunii a fost menționat de unii fabricanți și omis de alții[10] Întreaga serie " de tranziție" a fost plasată spre sfârșitul perioadei grupei B la Thompson și începutul marcării lunilor pe ștampile. Un al treilea exemplar amforic la care ne vom referi provine din același context; este o piesă aproape întreagă (lipsă picioarul și o toartă); toarta păstrată conține o ștampilă circulară fără simbol, slab lizibilă. Reconstituirea probabilă ne conduce spre o formă [πα]ρὰ Βο[ΐσ]κ[ου]. Producătorul, cunoscut pe vase împreună cu eponimul Ἄγριος, aparține subperioadelor I b -c. Tipul de ștampilă (în care numele este însoțit de prepoziție παρά) conduce și la recunoașterea unui atelier comun pentru Βοΐσκος, Εὔφρων și Παυσανίας I.[11]

Între ștampilele de eponimi remarcăm:

a) tipologii noi ale unor nume deja cunoscute:

Πολυκράτης - cu simbolul lui Helios (inv. 39387)[12];

Πολύχαρμος - cu ștampilă în cadru rectangular, numele în nominativ[13] (inv. 40452);

Παυσανίας(?) - în ștampilă circulară cu floare de rodie (inv. 40462);

b) nume noi de eponimi pentru așezarea de la Albești:

Εὐκλῆς - deopotrivă citat între ștampilele circulare cu buton din lista eponimilor lui Ἱεροτέλης care au marcată luna[14] și între ștampilele cu simbolul lui Helios[15]; acti-

7. Redăm în întregime notațiile lui N. Conovici: "numele fabricantului apare aberant; înaintea lui *rho* apare sigur un *omicron* precedat de o hastă verticală provenită de la un *iota* sau *tau*, după *iota* final mai erau două litere; *rho* și *epsilon* sunt retrograde. Ar putea fi o transcriere greșită a numleui *Herakleitos (?)*. Un fabricant cu acest nume este atribuit perioadei III datorită prezenței în depozitul de la Pergam, în cisterna de la Olbia și asociat cu eponimul *Nikasagoras I* (Iu. S. Badaliant, SA, 1978, 4, p. 211 = IOSPE III, 2987). Un alt *Herakleitos* este cunoscut în perioada I, în asociere cu eponimul *Diopeithes* (W. Technau, AM, 54, 1929, p. 59, nr. 3, Samos Heraion). Nici unul nu se potrivește cu ștampila de aici, dar nu vedem altă transcriere posibilă a numelui".

8. Pentru același eponim N. Conovici remarcă apropieri stilistice cu producătorii Ἑλλάνικος și Παυσανίας.

9. G. Jöhrens, *Amphorenstempel in Nationalmuseum von Athen*, Mainz, 1999, s.v., 116.

10. Grace - Pétrapoulakou, 1970, p. 293; din serie mai fac parte Εὐκλῆς, Σωχάρης, Φιλονίδας și probabil Φιλοκράτης.

11. Vezi și Grace, *Koroni*, p. 323-324; eponimul Ἄγριος este cunoscut și cu producătorii Εὔφρων și Ἀγησικλῆς I (vezi mai departe, la noi, și Εὔφρων).

12. După N. Conovici emblema indică fabricantul Θεύδωρος, dar într-o variantă nouă (fără ultima literă în rândul 2)

13. Vezi mai departe și notațiile din catalog.

14. Grace, *Koroni*, p. 328, n. 20; Grace - Pétrapoulakou, 1970, p. 293, nume fixat în "perioada de tranziție" alături de Αἰσχυλῖνος, Πολυκράτης, Σωχάρης și posibil Φιλοκράτης. Tot Grace - Pétrapoulakou, 1970, p. 301, Εὐκλῆς este citat alături de Ξενάρετος , Ὀνάσανδρος și alții în perioada II a. Badaliant, *op. cit.*, înregistrează eponimul Εὐκλῆς cu producătorii Ποταμοκλῆς, Δαμόνικος, Ἱεροτέλης.

15. Grace, *Koroni*, n. 17, simbol identificat "oglindă" și în continuare observația potrivit căreia cei mai mulți eponimi sunt din perioada puțin anterioară numirii lunilor pe vase.

vitatea lui, după Grace, *Koroni*, n. 12, pare să fi încetat curând după ce numele lunilor încep să fie marcate pe ștampile;

Μυτίων - este fixat în subperioada II b; *Grace, 1956*, N 98 citează perechea Μυτίων - Μενεκράτης pe o amforă provenită dintr-un depozit datat în al treilea sfert al sec. III a. Chr.[16]. După N. Conovici, eponimul Μυτίων poate fi asociat stilistic cu fabricanții Θεύδωρος, Πασίων, Ἀγοράναξ, Ἑλλάνικος (ultimul putând fi atribuit și ștampilelor de la Albești[17]);

Ξ ενόφαντος I, în ștampilă circulară cu floare de rodie; eponimul a fost plasat de Grace, *Délos*, p. 525 la mijlocul sec. III a. Chr.; Johannes Burow, *Pergamon*, p. 96, nr. 298 îi precizează datarea în perioada II (spre 225 a. Chr.). Același eponim este considerat de N. Conovici "probabil primul din superioada II b sau ultimul din subperioada II a; el este asociat stilistic cu fabricanții Ἱεροτέλης, Θεύδωρος, Παυσανίας și Ἐπίγονος I (ștampile în formă de frunză), caracteristici subperioadei II a, dar și cu Ἀγοράναξ și Ἀριστείδας, din subperioada II b. Ar fi posibil totuși să existe doi Ξενόφαντος în perioada II".

Numele de producători comportă tot o distincție în două categorii:

a) nume în tipologii consacrate la Albești: Θεύδωρος I, Κρέων și Σάμος.

Primul nume apare și pe ștampilele circulare cu buton. N. Conovici plasează activitatea producătorului Θεύδωρος între sfârșitul perioadei I și începutul perioadei II b[18]. Pentru Σάμος, Grace stabilise deja din 1952 o dată nu prea ridicată în sec. III a. Chr. și oricum după 240 a. Chr.[19];

b) nume noi apărute: Δίσκος și Εὔφρων.

Producătorul Δίσκος I este frecvent citat în complexe arheologice sau în combinații de nume. Grace, *Agora*, 222-223, N 24, 25 îl menționează în complex de sec. IV-III a. Chr. La Tarsus apare cu eponimul Ξενόστρατος, într-un depozit datat de G. R. Edwards în jur de 250 a. Chr. sau al treilea sfert al sec. III a. Chr.[20].

Pentru numele Εὔφρων și piesele care poartă ștampila eponimului Ἄγριος , vezi *Grace, 1956*, N 70, pl. 61 și text, p. 139. Eponimului, prezent și la Koroni[21], i se stabilește o datare în a treia decadă a sec. III a . Chr.; reținem aici și observația dată în notă de Grace potrivit căreia unii eponimi care apar cu fabricantul Εὔφρων sunt mai timpurii decât cei prezenți la Koroni[22]. N. Conovici îl consideră pe producătorul Εὔφρων caracteristic pentru subperioada I b, cu posibilitatea ca activitatea lui să fi continuat și

16. Datarea este reținută și de Șelov, 1975, nr. 150.

17. N. Conovici a avut amabilitatea să confrunte unele dinte piesele de la Albești recent apărute (după desene sau fotografii) cu informațiile din fișierele proprii. Ne-a transmis observațiile personale, neapărute încă în vreo publicație. Întrucât vin în completarea (și precizarea) unor demersuri cunoscute în literatura de specialitate și se referă la piese acum izolate într-un lot, ne-am luat permisiunea să le facem cunoscute. Îi mulțumim pentru generozitate și înțelegere.

18. Citățm pasajul din manuscris după N. Conovivi: "fabricantul Θεύδωρος își începe activitatea la sfârșitul perioadei I (asociat cu eponimii Δαήμων și Νίκων) și continuă până la începutul subperioadei II b (Θευφάνης, Μυτίων, Ξενόφαντος I). Pe ștampilele cu numele eponimilor apare întodeauna simbolul lui Helios, după care poate fi recunoscut atelierul".

19. Grace, *Délos*, p. 536-537, sub nr. 21.

20. Vezi Grace, 1956, sub N 101.

21. Grace, *Koroni*, p. 324.

22. Grace, 1974, p. 198, n. 19.

în subperioada I c[23].

În funcție de repartiția pe perioade și subperioade[24], trei dintre eponimi (Εὐκλῆς, Πολυκράτης, Παυσανίας) se plasează în subperioada II a (datată între 240-225 a. Chr.); doi eponimi (Μυτίων și Ξενόφαντος) aparțin subperioadei II b (225-210 a. Chr.)[25]; un singur eponim (Πολύχαρμος) aparține subperioadei I c (cca. 269-240 a. Chr.). Activitatea fabricanților ocupă intervale mai lungi, care depășesc uneori limitele unei (sub)perioade. Reținem pentru o datare chiar din subperioada I b (cca. 280-270 a. Chr.) numele producătorilor Εὔφρων și Βοΐσκος (pentru I b - I c).

Ștampilele **sinopeene**, în număr de 49, aparțin tipului comun, în care numele astynomului cu precizarea funcției este însoțit de numele producătorului; un exmplar (inv. 40387) conține, singur, producătorul.

Din punct de vedere onomastic noile descoperiri reținatenția prin:

a) două nume noi de astynomi, ambele din grupa a IV-a: Μιλτιάδης ὁ Τεισάνδρου și Εὐχάριστος (2) Δημητρίου;

b) recunoașterea unor tipologii deja cunoscute:

Ἱκέσιος ὁ Ἀντιπάτρου - producătorii Δημήτριος (2 exemplare) și Πάπης; ;

Ἵφις ὁ Ἑστιαίου - producătorul Ἀγάθων (3 exemplare);

Ἀπολλωνίδης ὁ Ποσειδωνίου - producătorul Μάνικκος (5 exemplare);

Πρωταγόρας ὁ Κυνίσκου – producătorul Θέων (2 exemplare);[26]

c) combinații noi de nume:

Πυθοχρήστος ὁ Ἀπολλωνίδου – Ἡρακλείδης;

Ἰοβάκχος ὁ Μολπαγόρου – Ἀπατούριος;

Ζῆνις ὁ Ἀπολλοδώρου – Δῖος;

Πλεισταρχίδης ὁ Ἀπημάντου – Ἀγήμων (?);

Βόρυς ὁ Ζεύξιος – Πολύχαρμος;

Θηρίκλης ὁ Ἀπολλωνίου – Χαβρίας;

Ἵφις ὁ Ἑστιαίου – Ἀρτέμων;

Ὕλλος ὁ Φιλίσκου – Ἀγάθων și Ἑρμαῖος;

Ἀπολλωνίδης ὁ Ποσειδωνίου – Ἀγάθων și Στέφανος.

Sub raportul frecvenței se mențin, în continuare, la valori ridicate numele astynomilor Ἀπολλωνίδης ὁ Ποσειδωνίου 10 exemplare (+20, din descoperirile mai vechi)[27]; Ἵφις ὁ Ἑστιαίου - 9 exemplare (+11); Ἱκέσιος ὁ Ἀντιπάτρου - 6 exemplare (+14). Comparația cu datele cunoscute pentru Callatis[28] înregistrează două situații:

a) prezențe bine marcate la Albești a unor nume cu frecvență redusă sau cu frecvență zero la Callatis:

---

23. Citãm din nou din N. Conovici: "Εὔφρων este un fabricant caracteristic pentru subperioada I b (anterioară și contemporană fortului de la Koroni) pe ștampile unde numele său apare alături de cel al eponimului, unoeri precedate de prepoziția παρά . Este probabil că își continuă activitatea și în subperioada următoare".

24. Vezi J.-Y. Empereur, A. Hesnard, *Les amphores hellénistiques du monde égéen, în Céramiques hellénistiques et romaines*, II, în special p. 18-19.

25. Și, după N. Conovici, chiar de la începutul perioadei.

26. Pentru alte tipologii care se verifică vezi și catalog nr. 607 (260), 608 (261), 614 (267), 615 (268), 616 (269), 624 (277), 630 (283), 633 (286).

27. Pentru cifrele din paranteză, vezi la noi, *Albești*, 1988-1989, p. 43-86 și *1993*, p. 145-152.

28. Vezi N. Conovici, 1998 (*Histria*$_2$), în special, p. 203-206 (anexa 6).

Ἰοβάκχος ὁ Μολπαγόρου - 3 (+6) Albești - 1 Callatis;
Βόρυς ὁ Ζεύξιος - 1(+7) Albești - 1 Callatis;
Ἱκέσιος ὁ Ἐτεονίκου - 2(+14) Albești - 3 Callatis;
Μνῆσις ὁ Φορμίωνος - 1(+4) Albești - 1 Callatis;
Πρωταγόρας ὁ Κυνίσκου - 2(+4) Albești - 1 Callatis;
Κ αλλίχορος ὁ Πρωταγόρου - 1(+2) Albești - 0 Callatis;
Μ ίκριος ὁ Ἀρισταγόρου - 2(+8) Albești - 0 Callatis;
Ἄλλος ὁ Φιλίσκου - 2(+2) Albești - 0 Callatis;

b) invers, prezențe izolate la Albești pentru nume frecvente la Callatis:
Μιλτιάδης ὁ Τεισάνδρου - 1 Albești - 8 Callatis;
Εὐχάριστος ὁ Δημητρίου - 1 Albești - 52 Callatis.

Dacă valorile numerice de însumare nu pot avea un caracter definitiv, raportările lor pot păstra, în schimb, o valoare constantă, apropiată de cea reală.

Încă o dată se verifică un caracter propriu al importurilor amforelor sinopeene la Albești[29], caracter ce exclude eventuale intermedieri sau evoluții comparabile cu ale coloniei apropiate Callatis.

Analizat sub raport cronologic, noul lot de ștampile susține o prezență masivă a astynomilor subgrupei V d (36 exemplare); subgrupele V b și V c sunt prezente cu un număr egal de exemplare (câte 5 fiecare). Ștampilele din grupa a IV-a – în număr de două, nu produc modificări privind configurația și ponderea grupei la Albești[30]. În sfârșit, producătorul Μένων este cunoscut cu astynomi din grupele IV și V (și mai ales din prima parte a grupei V)[31]. Cifrele recente adăugate celor datorate materialelor deja publicate[32] și repartizate conform schemei propuse de N. Conovici în 1998, conduc la următoarea structură[33]:

grupa IV (279-258 a. Chr.): 2 + 17 = 19 exemplare
subgrupa V a (cca. 257-253 a. Chr.): 0 + 3 = 3 exemplare
subgrupa V b (cca. 252-243 a. Chr.) : 5 + 55 = 60 exemplare
subgrupa V c (cca. 242 - 223 a. Chr.) : 5 + 41 = 46 exemplare.
subgrupa V d (cca. 222-211 a. Chr.): 36 +88 = 124 exemplare.

Subgrupa V d se dovedește, în continuare, a fi foarte bine reprezentată. Tot din punct de vedere cantitativ, este evidentă slaba reprezentare a subgrupei V a (situație înregistrată de asemenea și la Histria și Callatis, și care își poate afla, credem, o motivație istorică[34]). Absența astynomilor din subgrupa V e (cca. 210-190 a. Chr.) coincide acum cu absența și a eponimilor rhodieni din perioada a III-a.

Situația nu pare a fi întâmplătoare, dar nu ne poate servi, deocamdată, decât ca

29. Situația subliniată de noi, în *Albești,* 1988-1989, p. 30-42; vezi și Al. Avram, N. Conovici, Gh. Poenaru Bordea, Dacia, NS, 34,1990, p. 111-116.

30. Considerată ca "slabă" comparativ cu situația aceleiași grupe la Callatis. Vezi și *Albești,* 1988-1989, p. 40.

31. Vezi *Histria*$_2$, sub. 376.

32. Avem în vedere piesele *Albești,* 1988-1989, cat. 166 (1) - 343 (178) și *1993,* cat. 508 (206) - 539 (237); cifrele de pe coloana a doua, *mai departe,* reies din cele două publicații.

33. Conovici, 1998, p. 13-51, cap. I, *Problèmes de la chronologie des timbres sinopéens.* Autorul propune, cu rezervă, date relative numai grupelor (grupei V îi este rezervat intervalul cca. 257-190 a. Chr.); datele pentru subgrupe le aflăm printr-o simplă numărare (păstrând relația presupusă an/astynom).

34. În implicațiile de ordin economic ale "războiului Tomisului", din 256/255 a. Chr.; vezi și Al. Avram, ISM, III, p. 26-32.

argument pentru o posibilă încetare a importurilor amforice la Albești încă din ultimul deceniu al sec. III a. Chr. [35].

Stampilele **altor centre** le-am divizat, tipologic, în ștampile cu nume prescurtate sau monograme și dipinti. Dincolo de recunoașterea unor calități ale argilei sau forme ale vaselor, posibilitățile de atribuire rămân deschise: sunt de luat în considerare centre pontice apropiate Sinopidei (inv. 38584) și egeene apropiate producției de Cnidos sau Chios (inv. 39288 și 39289). În fragmentele amforice conținând dipinti identificăm cu mai multă siguranță trăsăturile unor produse de Sinope și Rhodos.

Materialele amforice recent descoperite fac parte din inventarul unor complexe de locuire din sectorul B, prezentate deja în diverse publicații[36]. Cele mai multe aparțin locuinței din carourile 37 și mai ales 27, a cărei datare în intervalul 280-210 a. Chr. este asigurată de ștampile de Heracleea Pontică din perioada a IV-a [37], rhodiene din subperioadele I b -(I c), II a, II b și sinopeene din subgrupa V d. Locuințele din SC c. 65 și SB c. 48 sunt mai bine reprezentate pentru intervalul 225-210 (211) a. Chr. de ștampile rhodiene din subperioada II b și sinopeene din subgrupa V d. Pentru locuința din SB c. 17 predominante sunt piesele din prima jumătate și mijlocul sec. III a. Chr. (ștampile de Heracleea Pontică, Thasos și Sinope subgrupa V b, față de un singur exemplar sinopean din subgrupa V d). Pentru o datare a locuinței din SB c. 38 în intervalul 269-225 a. Chr. pledează ștampile de Heraclea Pontică și Rhodos, perioadele I c și II a. Alte piese, izolate, servesc ca elemente de datare pentru amenajări speciale. Astfel la baza zidului din SB c. 58 s-a aflat o ștampilă sinopeană din grupa IV (inv. 40448); din umplutura de lângă pavajul din SB c. 48 provin 3 ștampile sinopeene din subgrupa V d; pe pavaj, care continuă și în SB c. 47 s-a aflat o ștampilă sinopeană din aceeași subgrupă. Alte două pavaje din SB c. 3 și SB c. 8 pot fi de asemenea datate între limitele subgrupei sinopeene V d.

Stampilele amforice la care ne-am referit nu constituie, singure, argumente de datare; ele oferă doar elemente de sprijin în interpretarea situațiilor stratigrafice din teren. Dincolo însă de orice îndoială rămâne afirmarea la Albești cu predilecție a sec. III a. Chr., și mai ales a perioadei corespunzătoare subgrupei V d a ștampilelor sinopeene

35. În studiul din 1988-1989, p. 41 presupuneam "o dată situată spre sfârșitul secolului al III-lea a. Chr." pentru încetarea importurilor sinopeene la Albești.

36. *Albești (départ. de Constantza) - site fortifié gréco-indigène,* în *Talanta. Black Sea Region in the Greek, Roman and Byzantine Period;* și mai ales, *Complexes d'habitat du site fortifié gréco-indigène d'Albești (départ. de Constantza)* în *Thrace and the Aegean. Eight International Congress of Thracology,* Sofia-Yambol 2000 (ambele lucrări în curs de apariție).

37. Admitem acum o perioadă de circulație mai mare a ștampilelor heracleene din grupa a IV-a, care să atingă mijlocul sec. al III-lea a. Chr. (dacă nu cumva să depășească și această dată).

CATALOG

I. HERACLEEA PONTICĂ

I. 1. **Ştampile cu un singur nume** (grupa IV tipologică)

559 (132)[x]. Inv. 40388. Albeşti, 1997, SB, c. 26, - 0,45 m (din profil). Pl. I/1; V/1.
Ştampilă englifică pe gât; cu cadru; *sigma* lunar.
'Αριστο
κράτεο[ς]
Tip *Satu Nou, 1991*, cat. 13-19.

560 (133). Inv. 40442. Albeşti, 1998, SB, c. 38 (în pământul de deasupra zidului). Pl. I/2.
Ştampilă englifică pe gât; *sigma* unghiular.
['A]ριστο
[κ]ράτεος
Tip *Albeşti,* 1986_1, cat. 4-8.

561 (134). Inv. 40372. Albeşti, 1997, SC, c. 65. Pl. I/3; V/2.
Ştampilă englifică pe toartă.
'Αρι[στο]
κρά[τεος]
Tip *Albeşti,* 1986_1, cat. 9-19; *Albeşti, 1990,* cat. 445 (97) - 449 (101); *Albeşti, 1993,* cat. 474 (116) - 477 (119).

562 (135). Inv. 40823. Albeşti, 1996, SB, c. 27, - 0,50-0,70 m. Pl. I/4.
Ştampilă englifică pe gât; cu cadru.
'Αρισ[το]
κρά[τεος]

563 (136). Inv. 40824, Albeşti, 1980, SB, c. 35,- 0,15-0,60 m. Pl. V/3.
Ştampilă englifică pe toartă.
['Αρισ]το
[κρ]άτ[εος]

564 (137). Inv. 40199. Albeşti, 1997, SB, c. 36, -0,50 m. Pl. V/4
Ştampilă în relief, pe gât; cartuş dreptunghiular; slab lizibilă; *sigma* lunar.
[Διονυ]σίου
Tip *Albeşti, 1990,* cat. 451 (103); *Satu Nou, 1991*, cat. 26.

565 (138). Inv. 40464. Albeşti 1988, SB, c. 16-26. Pl. I/5; V/6
Ştampilă în relief, pe toartă; dispusă retrograd.
Μενίπ
που
Tip *Albeşti, 1993,* cat. 487 (129); *Satu Nou, 1991*, cat. 41.

566 (139). Inv. 38586.Albeşti 1996, SB, c. 27, -0,50-0,70 m. Pl V/7
Ştampilă în relief, cu cadru; dispusă pe gât.
Νικοσ[τ]ρ[άτου]

---

x Numerele de ordine din catalog continuă înserierea exemplarelor amforice ştampilate descoperite la Albeşti. Numărul din paranteză urmează catalogul ştampilelor pe centre de producţie: Heracleea Pontică, Thasos, Rhodos, Sinope.

Tip *Albeşti, 1986*$_1$, cat. 46-49; vezi şi *Albeşti, 1990,* p. 77, nr. 4-5 şi pl. 6/4, 8/4, 6/6, 8/5; *Satu Nou, 1991,* cat. 45.

567 (140). Inv. 40832. Albeşti, 1980, SB, c. 35, -0,15-0,60 m. Pl. I/6
Ştampilă englifică pe gât, fără cadru; *sigma* lunar; scriere de la dreapta la stânga.
Πασιάδα
Tip *Albeşti, 1986*$_1$, cat. 52.

568 (141). Inv. 40454. Albeşti, 1998, SB, c. 17 (la demontarea martorului dintre c. 17-27). Pl.I/7; V/8.
Ştampilă englifică pe gât; cu cadru.
Φιλο
τίμου
Tip *Albeşti, 1986*$_1$, cat. 58-62; *Albeşti, 1990,* cat. 455 (107) - 456 (108).

569 (142). Inv. 40374. Albeşti, 1997, SB, c. 16, -0,70 m. Pl. I/9; V/9
Ştampilă englifică pe gât; cu cadru.
Φίλο(νος)
Tip *Albeşti, 1986*$_1$, cat. 57.

570 (143). Inv. 40198. Albeşti, 1997, SB, c. 16-17. Pl. I/8
Ştampilă englifică pe gât; cu cadru; numele pe un singur rând.
Φίλ[ο(νος)]

I.2. **Ştampile cu nume în formă prescurtată.**

571 (144). Inv. 40453. Albeşti, 1998, SB c. 18 (din dărâmătura de deasupra zidului din martorul către c. 17). Pl. I/10; V/5
Ştampilă englifică pe gât; fără cadru.
Ἡρα (...)
Tip *Albeşti,1986*$_1$, cat. 90-92; *Satu-Nou, 1991,* cat. 27-28.

II. **THASOS**

572 (25). Inv. 39290. Albeşti, 1996, SB, c. 17, -0,75 m. Pl. I/11; V/10
Θα[σίων]
[.....] ων ←
Probabil Ἀριστοφῶν II, cunoscut la *Albeşti, 1986*$_2$, cat. 103(8) cu simbol "roată"; vezi trimiterile, *tot acolo.*

III. **RHODOS**

III.1. **Amfore cu ambele torţi ştampilate**

573 (74). Inv. 38596. Albeşti, 1996, SB, c. 27, -0,50-0,70 m. Pl. II/1; IX/1
Partea superioară a unei amfore de Rhodos cu ambele torţi ştampilate (H_1 = 0,290; H_2 = 0,240; D_3 = 0,125[xx]). În legendă, *epsilon* şi *sigma* lunare.
a) ἐπὶ Πολυ b) Μέντορο(ς)

xx Dimensiunile, date în metri, se referă la : H_1 = înălţimea păstrată; H_2 = înălţinea toartei; H_3 = înălţimea gâtului; D_1 = diametrul maxim; D_2 = diametrul părţii păstrate; D_3 = diametrul gurii.

κράτευς ἀγριανίο(υ)
Eponim, subperioada II a.
Pentru un vas cu ambele torți ștampilate - eponim Πολυκράτης producător Ἐπίγονος - vezi *Albești, 1987*$_1$, cat. 125 (8); *tot acolo* referiri la numele eponimului.
Un alt exemplar, *Albești,* 1990, p. 77, nr. 12 și pl. 7/1, 9/3 păstrează numai una din torți ștampilată. Producătorul Μέντωρ , în alte dispuneri, *Albești, 1987*$_1$, cat. 149 (32) - 150 (33).

574 (75). Inv. 38597. Albești, 1996, SB, c. 27, -0,50-0,70 m. Pl. II/2; IX/2
Partea superioară a unei amfore, cu incizie circulară la baza gâtului (H_1 = 0,303; H_2 = 0,255; H_3 = 0,24; D_1 -0,304; D_2 -0,12). Pe gât, dipinti cu vopsea neagră:
a) με (în ligatură);
b) stea în cinci colțuri;
c) ΘΑ
Ambele torți poartă câte o ștampilă circulară; *epsilon* și *sigma* lunare; câteva litere (*sigma, epsilon, rho*) sunt scrise retrograd.
a) Πολυ[κράτ]της b) Κλει [...τ] ορα
(centru) (centru)
Subperioada II a.

575 (76). Inv. 39512. Albești, 1996, SB, c. 27, -0,50-0,70 m. Pl. II/3; IX/3
Amforă aproape întreagă (lipsă piciorul și o toartă).
Dimensiuni: H_1 = 0,755; H_2 = 0,24; H_3 = 0,24; D_1 = 0,38; D_3 = 0,12 x 0,11
Toarta păstrată conține o ștampilă circualră slab lizibilă.
[πα]ρὰ Βο[ΐσ]κ[ου]
Într-o altă dispunere, vezi numele la Albești, 1987$_1$, cat. 138 (21); subperioadele I b-c.

III.2. **Ștampile de eponimi**

576 (77). Inv. 40449. Albești, 1998, SB, c. 38 (la curățarea zidului către c. 27).
simbolul ἐπὶ Εὐ
lui Helios κλεῦς
Aceeași dispunere, dar fără simbol, Pridik, 1917, p. 9, nr. 162. Grace - Pétrapoulakou, p. 301, subperioada II a.

577 (78). Inv. 40378. Albești, 1997, SB, c. 6, -0,50 m (la exteriorul zidului Est/Vest).
Pl. I/12; V/11.
Ștampilă circulară.
[ἐπὶ Εὐ]κλεῦς Σμίνθι[ος]
floare de rodie
Tip *Grace, 1956,* p. 172, N 172 (ștampila conținea probabil și luna anului).

578 (79). Inv. 40459. Albești, 1998, SC, c. 65-66 (la desființarea martorului).
Pl. I/13; V/12
Ștampilă circulară.
ἐπὶ Μυτίωνος βαδρομίου
floare de rodie
Tip *Callatis, 1998,* cat. 124.
Subperioada II b.

579 (80). Inv. 39286. Albești, 1996, SB, c. 27 - 0,30 m. Pl. I/14; V/13.

Ştampilă circulară.
[ἐπὶ Ξενοφ] άντου [.....]
floare de rodie
Ştampilă circulară cu acelaşi simbol şi luna βαδρόμιος, la *Pridik, 1917,* p. 14, nr. 283. Ξενόφαντος I, subperioada II b.

580 (81). Inv. 40462. Albeşti, 1998, SB, c. 28 (spre c. 27; la curăţarea zidului). Pl. I/15; V/14.
Ştampilă circulară
[ἐ]πὶ Πα[υσανία]
floare de rodie
Reconstituire probabilă; *Şelov, 1975,* nr. 173, pentru o ştampilă circulară cu floare de rodie şi cu menţionarea funcţiei de ἱερεύς atrage atenţia asupra simbolului mult reliefat şi a formei.
Tot în dispunere circulară, dar numele eponimului însoţit de cel al lunii, vezi *Pridik, 1917,* p. 15, nr. 308. Pentru discuţii asupra numelui, vezi *Albeşti, 1987*$_1$, p. 68 sub nr. 123 (6).
Subperioada II a.

581 (82). Inv. 39287. Albeşti, 1996, SB, c. 27, -0,40 m. Pl. I/16; V/15.
Simbolul lui Helios ἐπὶ Πολυ
κράτευ(ς)
Aceeaşi dispunere, dar fără simbol, *Grace, 1956,* N 95 şi pl. 63; într-o variantă circulară, cu floare de rodie, vezi tot *Albeşti, 1993,* nr. 495 (61).
Subperioada II a.

582 (83). Inv. 40452. Albeşti, 1998, SB, c, 38 (în colţul locuinţei, către c. 28). Pl. I/17; V/16.
Πολύ[χ]
αρ[μος]
Subperioada I c.
Un tip diferit, *Albeşti, 1993,* cat. 496 (62).
Exemplar complet, descoperit la Marissa (Tell Sandahannch), R.A.S. Macalister, PEF 1901, p. 128-129, nr. 190. Eponimul este cunoscut şi pe ştampilele circulare "cu buton" din atelierul lui Ἱεροτέλης, de la Hisarönü (E. Doğer, Arkeoloji Dergisi II, Izmir, p. 215 şi pl. LIV/23 (informaţie N. Conovici).

III.3. Ştampile de producători

583 (84). Inv. 40191. Albeşti, 1997, SC, c. 65. Pl. V/17
Ştampilă rectangulară, slab lizibilă.
Δα[λί]ου
[Δ] ίσ [κου]
Δίσκος I, perioada II.

584 (85). Inv. 38583. Albeşti, 1996, SB, c. 27, - 0,50 -0,70 m. Pl. I/18'; V/18
Ştampilă rectangulară; *epsilon* şi *sigma* lunare.
Εὔφρονος
Exemplar similar, la Phanes, în insula Rhodos (IG XII, 1, nr. 1305), acum la British Museum(informaţie N. Conovici).
Subperioada I b (posibil şi I c, cu nota 23 din text).

585 (86). Inv. 40456. Albești, 1998, SB, c. 48 (martor către c. 47, în umplutură, lângă pavaj). Pl. V/19.
Θεύδωρος
Θεσμοφορ(ίου)
Tip *Albești, 1987*$_1$, cat. 145 (28).
Θεύδωρος I; perioada II.

586 (87). Inv. 40380. Albești 1997 , SC, c. 65 (între zid și profilul de Nord). Pl. I/19; V/21.
Θεύδωρος
Ὑακινθίο[υ]
Tip *Albești, 1990*, cat. 465 (53).

587 (88). Inv. 42439. Albești, 1996, SB, c. 27, -0,50 -0,70 m.Pl. I/20.
Gât și toartă amforă.
Κρεοντ
ος Καρ
νείου
Tip *Albești,1987*$_1$, cat. 147 (30).
Κρέων I; cunoscut cu ștampilele eponimilor Ἀγέσιος și Εὐκλῆς , din subperioada II a.

588 (89). Inv. 40370. Albești, 1997, SC, c. 65. Pl. I/21; V/20.
Σ άμο[ς]
Πανάμ
ου
Tip *Albești, 1987*$_1$, cat. 157 (40) - 158 (41).

IV. **SINOPE.**

IV.1. **Grupa IV de astynomi.**

589 (242). Inv. 40448. Albești, 1998, SB, c. 58, -0,65 m (la baza zidului). Pl. I/22; V/22.
[ἀστυνομ]οῦντος
Μιλτιάδου τοῦ fulgere
Τεισάνδρου
Καλλισθένου
Tip *Histria*$_2$, cat. 101-103; *Callatis, 1969*, cat. 508.

590 (243). Inv. 40820. Albești, 1981, SB, c. 14, - 0,80 m. Pl. V/23
[ἀστυνόμου]
[Εὐχ]αρίστου [floare]
[Κεφ]αλίω[ν]
Astynom identificat cu Εὐχάριστος (2) Δημητρίου. Tip *Histria*$_2$, cat. 277; *Callatis, 1969*, cat. 311.

IV. 2. **Grupa V de astynomi**

591 (244). Inv. 42497. Albești, 1995, SB, c. 5, -0,65 m. Pl. I/23; V/24
ἀστυνόμου
Πυθοχρήστ[ο]υ [acrostil]
τοῦ Ἀπολ[λωνίδο]υ

Ἡρακλείδης
Astynom cunoscut la Albești în diverse combinații; perechea de nume nu se regăsește nici în catalogul *Histria*.
Astynom, subgrupa V b (poziția 101).

592 (245). Inv. 39281. Albești, 1996, SB, c.17 - 0,60 m. Pl. V/26.
ἀσ[τυνόμου]
Ἰοβά[κχ]ου τοῦ [proră de corabie]
Μολ[π]αγ[όρ]ου
[Ἀ]πατούριος
Tip *Pridik, 1917*, p. 72, nr. 209.
Astynom, subgrupa V b (poziția 105); cunoscut la Albești în diverse combinații de nume.

593 (246). Inv. 39284. Albești, 1996, SB, c. 17, -0,60 m. Pl. VI/1
ἀστυνό[μου]
Ἰοβάκχου [τ]οῦ proră de corabie
Μολπαγόρου
[Φι]λ[ήμων]
Tip *Albești, 1993*, cat. 517 (215).

594 (247). Inv, 40194. Albești, 1997, SB, c. 36,-0,60 -0,65 m. Pl. V/25.
[ἀστυνόμου]
Ἰοβά[κχου τοῦ] [proră de corabie]
Μολπ[αγόρου]
[.....]
Pentru prezența astynomului în diverse combinații, vezi *Albești, 1988-1989*, cat., 197 (32) - 201 (36); *1993*, cat. 517 (215)

595 (248). Inv. 40451. Albești, 1998, SB, c. 14-24. Pl. I/24; VI/2.
ἀστυν[όμου]
Ζήνιος [trofee]
τοῦ Ἀπολλοδώ[ρου]
Δίου
Astynom subgrupa V b (poziția 106); prezent la Albești în diverse combinații: *1988-1989*, cat. 250 (85) - 254 (89); *1993*, cat. 512 (210) - 515 (213).

596 (249). Inv. 40390, Albești, 1997, SB, c. 16, -0,67 m. Pl. I/ 25, VI/4
ἀστυνόμου divinitate feminină
Ἰκεσίου cu cornul abundenței
[τοῦ] Σιμίου sprijinită de o coloană
Astynom Ἰκέσιος (4) Σιμίου, subgrupa V c (poziția 118). *Albești, 1993*, cat. 516 (214), altă dispunere.

597 (250). Inv. 42500. Albești, 1995, SB, c. 15, -0,50 m. Pl. VI/3
[ἀστυνόμου]
[Π]λεισ[ταρχίδου] [soldat cu lance]
τοῦ Ἀπη[μάντου]
[Ἀ]γ[ή]μ[ων]
Astynom, subgrupa V c (poziția 121); pentru o altă combinație de nume, vezi *Albești, 1988-1989*, cat. 317 (152).

598 (251). Inv. 40375, Albești, 1997, SB, c. 7. Pl. I/26; VI/5
[ἀστυν]όμου

Βόρυος τοῦ Artemis cu două torțe
Ζεύξιος
Πολύχαρμος
Astynom Βόρυς (2) Ζεύξιος , subgrupa V c (poziția 124).
În diverse combinații, *Albești, 1988-1989*, cat. 245 (80) - 248 (83); *1993*, cat. 527 (225) - 529 (227).

599 (252). Inv. 42498. Albești 1995, SC, c. 64, -0,33 m. Pl. I/27; VI/6
[ἀστυνόμου]
[Θηρικ]λέ[ους τοῦ] [animal]
['Α]πολλ[ωνίου]
[Χ]αβρία[ς]
Astynom, subgrupa V c, (poziția 126); cunoscut la *Albești, 1988-1989*, cat. 257 (92) - 259 (94); posibil pentru 259(94) reconstituirea numelui producătorului [Χαβρία]ς

600 (253). Inv. 39282. Albești 1996, SB, c. 64. Pl. III/1; VI/7
ἀστυνόμου
Καλλιχόρου τοῦ [animal]
Πρωταγ[όρο]υ
[.....]
Astynom, subgrupa V c (poziția 128); cunoscul la *Albești, 1988-1989*, cat. 291 (126) - 293 (128)[xxx]

601 (254). Inv. 40376. Albești, 1997, SC, c. 65. Pl. III/2; VI/8
ἀστυνόμου
'Ικεσίου τοῦ hermă
'Αντιπάτρου
Δ[ημ]ήτριος
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 260 (95) -261 (96); *Histria*$_2$, cat. 546.
'Ικέσιος(6) 'Αντιπάτρου, astynom subgrupa V d (poziția 129)

602 (255). Inv. 40391. Albești, 1997, SB, c. 7-17 (din martor). Pl. III/4; VI/10
ἀστυν[όμο]υ
'Ικεσίου τοῦ hermă
'Αντιπάτρου
Δ[ημήτριος]

603 (256). Inv. 40830. Albești, 1989, SB, c. 67, -0,40 m. Pl. VI/9.
ἀ[στυνομοῦντος]
'Ικ[εσίου τοῦ] [hermă]
'Αν[τιπάτρος]
Π[άπης]
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 263 (98) - 264 (99); *Histria*$_2$, cat. 550.

604 (257). Inv. 40192. Albești 1997, SC, c. 65. Pl. III/15; VI/11
[ἀσ]τυν[ό]μου
['Ι]κεσίου τοῦ hermă
'Αντιπάτρου

xxx Este și motivul pentru care am optat pentru Καλλίχορος ὁ Πρωταγόρου și nu pentru Καλλισθένης ὁ 'Εστιαίου din subgrupa V a; formula de dispunere și absența emblemei (eventual, în partea stângă a ștampilei) a înlăturat posibilitatea recunoașterii aici a astynomului Καλλισθένης din grupa a IV-a.

[Πολύ]χαρ[μος]

605 (258). Inv. 40443. Albești 1998, SB, c. 48 (în umplutură, lângă pavaj). Pl. III/3; VI/12.
[ἀστυνομοῦ]ντος
[Ἰκεσίου τοῦ] hermă
[Ἀντιπάτρ] ου
[.....]

606 (259). Inv. 42441. Albești 1999, SB, c. 3 (lângă pavaj). Pl. VI/15.
[ἀστυνόμου]
Ἰκε [σίου τοῦ] [hermă]
Ἀν [τιπάτρου]
[.....]

607 (260). Inv. 40458. Albești, 1998, SC, c. 65-66. Pl. III/6; VI/13
ἀστυνόμου
Ἰκεσίου τοῦ călăreț
Ἐτεονίκου
Ἀγάθων
Tip *Albești, 1988-1989,* cat. 274 (109); *Callatis, 1969,* cat. 588.
Ἰκέσιος (5) Ἐτεονίκου , astynom subgrupa V d (poziția 130).

608 (261). Inv. 40447. Albești, 1998, SB, c. 48 (în apropierea martorului către c. 47; în umplutura de lângă pavaj). Pl. III/7; VI/14
ἀστυνομοῦντος
Ἰκεσίου τοῦ călăreț
Ἐτεονίκου
[Φιλήμων]
Tip *Albești, 1988-1989,* cat. 281 (116) - 284 (119), 287 (122); *Histria*$_2$, cat. 540-541; *Callatis, 1983,* cat. 75

609 (262). Inv. 40371. Albești, 1997, SC, c. 65. Pl. III/9; VI/16
[ἀστυνομοῦν]τ[ο]ς
Ἴφιος τοῦ Ἑστιαίου mască de Silen
Ἀγάθων
Tip *Albești, 1988-1989,* cat. 335 (170); *Histria*$_2$, cat. 542
Ἴφις (3) Ἑστιαίου, astynom subgrupa V d (poziția 131)

610 (263). Inv. 40389. Albești 1997, SB, c. 7-17 (din martor). Pl. III/8; VI/17
ἀστυ[νομοῦντος]
Ἴφιος [τοῦ Ἑστιαίου]
Ἀγάθ [ων] [mască de Silen]

611 (264). Inv. 40441. Albești 1998, SB, c. 16-26 (în martor). Pl. III/10; VI/18
[ἀστυ]νομοῦντος
[Ἴφιος τ]οῦ Ἑστιαίου mască de Silen
[Ἀγάθω]ν

612 (265). Inv. 40444. Albești, 1998, SB, c. 48 (către martorul spre c. 47). Pl. III/12; VII/1
ἀστυνόμου
Ἴφιος τοῦ mască de Silen
Ἑστιαίου
Ἀρτέμων
Alte combinații de nume, la *Albești, 1998-1999,* cat. 335 (170) - 343 (178); *1993,*

cat. 537 (235) - 539 (237).

613 (266). Inv. 40821. Albești, 1991, SB, c. 7. Pl. III/11; VI/2
ἀστ[υνόμου]
Ἴφιος τοῦ Ἑστιαίου Ἀρτέμων — mască de Silen

614 (267). Inv. 40386. Albești 1997, SB, c. 26, -0,25 m. Pl. III/14; VII/4
[ἀστυνο]μοῦν[τος]
[Ἴφιο]ς τοῦ Ἑστια[ίου] Ἡφαίστιος — [mască de Silen]
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 337 (172).

615 (268). Inv. 40381. Albești, 1997, SB, c. 26-27 (la desființarea martorului). Pl. III/15; VII/3
[ἀστυνόμου]
Ἴφιος τοῦ Ἑστιαίου Φιλήμων — mască de Silen
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 338 (173); *1993*, cat. 537 (235) - 539 (237); *Callatis, 1983*, cat. 79

616 (269). Inv. 40385. Albești, 1997, SB, c. 47, -0,25 m (la curățarea pavajului). Pl. III/13; VII/5
[ἀστυνόμου]
Ἴφιος [τοῦ] Ἑστιαί[ου] Φιλήμ[ων] — [mască de Silen]

617 (270). Inv. 40457. Albești 1998, SB, c. 49 (la exteriorul incintei I). Pl. III/16; VII/6
[ἀστυνό]μου
[Ἴφιος τοῦ] [Ἑστιαίου] — mască de Silen
[.... .....]

618 (271). Inv. 40383. Albești 1997, SB, c. 8 (până la pavaj). Pl. IV/1; VII/8
ἀσ[τυνόμου]
Μνήσιος τοῦ Φορμίωνος Ἀγάθων — Nike
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 314 (149), subgrupa V d (poziția 133).

619 (272). Inv. 39280. Albești, 1996, SB, c. 27, -0,20 m. Pl. VII/9
[ἀστυνόμου]
[Μικρ]ίου τοῦ ['Αρ]ισταγόρου — trofeu
Astynom Μικρίας (3) Ἀρισταγόρου, subgrupa V d (poziția 134); cunoscut la Albești în diverse combinații de nume: *1988-1989*, cat. 307 (142) - 313 (148).

620 (273). Inv. 38581. Albești, 1996, SB, c. 27,-0,50 - 0,70 m. Pl. VII/10
[ἀστυνόμου]
[Μι]κρίου τοῦ ['Αρ]ισταγόρου — trofeu
[...] ΝΙΣ
Pentru r. 4 N. Conovici propune restituirea [Φαή]νις. Ștampilele cu producătorul

Μῆνις prezintă o altă variantă de dispunere a legendei (vezi *Albești, 1988-1989*, cat. 308 (143) - 310 (145).

621 (274). Inv. 40460. Albești 1998, SB, c. 48-49 (la desființarea martorului). Pl. IV/3; VII/7
ἀστυνομ[οῦντος]
Ὕλλου τοῦ [Φιλίσκου] [mască purtând turban]
Ἀγάθω[ν]

622 (275).Inv. 40445. Albești 1998, SB, c. 18 (din dărâmătura rezultată din martorul către c. 17). Pl. IV/4; VII/11
ἀστυνο[μοῦ]ντος
Ὕλλου τ[οῦ] mască purtând turban
Φιλίσκου
Ἑρμαῖος

623 (276). Inv. 39283. Albești 1996, SB, c. 27, -0,50-0,70 m. Pl. VII/12
[ἀστυνομοῦντος]
[Ἀπολλ]ωνίδου το ciorchine
[ῦ Ποσ] ιδωνίου
[Ἀγάθ]ων
Tip *Pridik, 1917*, p. 64, nr. 44-45.
Astynom subgrupa V d (poziția 137).

624 (277). Inv. 40382. Albești 1997, SB, c. 26-27 (la desființarea martorului). Pl. IV/5; VII/14
ἀστυνομοῦντος
Ἀπολλωνίδου
τοῦ Ποσιδωνίου ciorchine
Ἀρτέμων
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 229 (64) - 239 (65); *Histria*$_2$, cat. 571; *Callatis, 1969*, nr. 580.

625 (278). Inv. 38579. Albești 1996, SB, c. 27, -0,50 -0,70 m. Pl. IV/7; VII/15
ἀστυνομοῦ(ν)τος
Ἀπολλωνίδου
τοῦ Ποσιδωνίου ciorchine
Μάνικκος
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 232 (67); *1993*, cat. 525 (223); *Tomis, 1968*, cat. 30.

626 (279). Inv. 39285. Albești 1996, SC, c. 63, -1,03 m. Pl. IV/8; VII/13
[ἀστυ]νομοῦ(ν)τος
Ἀπολλωνίδου ciorchine
τοῦ Ποσιδωνίου
Μάνικκος

627 (280). Inv. 38578. Albești 1996, SB, c. 27. Pl IV/12' VII/16.
ἀστυνομοῦ[(ν)τος]
Ἀπολλωνίδ[ου]
τοῦ Ποσιδω[νίου] [ciorchine]
Μάνικκος

628 (281). Inv. 38580. Albești,1996, SB, c. 7, -0,60 m. Pl. VII/17
ἀσ[τ]υνομ[οῦ(ν)τος]
Ἀπολλωνίδου ciorchine
τοῦ Ποσιδωνίου
[Μάνι]κκος

629 (282). Inv. 40384. Albești, 1997, SC, c. 65 (profilul de Nord). Pl. IV/13; VIII/3
ἀστυνομοῦ(ν)τος
Ἀπολλωνίδου
τοῦ Ποσιδωνίου ciorchine
[Μάνικκος)

630 (283). Inv. 42499. Albești, 1995, SB, c.5, -0,65 m. Pl. IV/10; VIII/1
ἀστυνομοῦντος
Ἀπολλωνίδου τοῦ
Ποσι‹δ›δωνίου (sic!) ciorchine
Στέφανος

631 (284). Inv. 40446. Albești, 1998, SB, c. 48 (în umplutură). Pl. IV/11; VIII/2
ἀστυνομοῦντος
Ἀπολλωνίδου τοῦ
Ποσιδωνίου ciorchine
Φιλήμων
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 233 (68) - 241 (76); *1993*, at. 526 (224). *Satu Nou, 1991*, cat. 211-212

632 (285). Inv. 40450. Albești 1998, SB, c. 48 (în umplutura de lângă pavaj). Pl. IV/9; VII/18
ἀστυνομοῦντος
Ἀπολλωνίδου τοῦ
Ποσιδωνίου ciorchine
[Φιλήμων]

633 (286). Inv. 40461. Albești, 1998, SB, c. 17-27 (la desființarea martorului). Pl. IV/14; VIII/4
[ἀστυνο]μοῦντ[ος]
[Μη]τροδώρου τ[οῦ]
[Ἀ]θηνίππου stea cu 8 raze
[Δημήτρι]ος
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 303 (138); *Histria*$_2$, cat. 574-575.
Μητρόδωρος (2) Ἀθηνίππου, subgrupa V d (poziția 138).

634 (287). Inv. 40831. Albești, 1989, SB, c. 67, -0,40 m. Pl. VIII/5
[ἀστυ]νομοῦ[ντος]
Μητροδώ[ρου]
[τοῦ Ἀθ]ηνίπ[πο]υ [stea cu 8 raze]

635 (288). Inv. 38582. Albești 1996, SB, c. 27, -0,50 -0,70 m. Pl. VIII/6
[ἀστυνομοῦντος]
[Πρωτα]γόρου
[το]ῦ Κυνίσκου Nike cu ramură de palmier
Θέων
Tip *Albești, 1988-1989*, cat. 325 (160) - 326 (161); *Histria*$_2$, cat. 583-584.
Astynom Πρωταγόρας ὁ Κυνίσκου subgrupa V d (poziția 140).

636 (289). Inv. 40455. Albești, 1998, SB, c. 46-56, -0,52 (la desființarea martorului). Pl. IV/6; VII/19
ἀστ[υνομοῦντος]
Πρω[ταγόρου]
το[ῦ Κυνίσκου] [Nike cu ramură de palmier]
Θ[έων]

IV. 3. **Ștampilă de producător**

637 (290). Inv. 40387. Albești 1997, SB, c. 26, -0,45 m (din profil). Pl. IV/15; VIII/7
Μένων ciorchine
Producător înregistrat la *Tomis, 1981*, cat. 76; *1992*, cat. 220 și pl. VI (cap masculin).

V. **ALTE ȘTAMPILE**

V.1. **Ștampile cu nume prescurtate sau monograme.**

638. Inv. 38584. Albești 1996, SB, c. 27, -0,50 -0, 70 m. Pl. IV/16; VIII/8
Ștampilă circulară; caracteristicile argilei de Sinope; aceleași caracteristici prezintă buza și toarta vasului.
AN
TA

639. Inv. 39288. Albești 1996, SB, c. 17, -0,50 m. Pl. IV/17; VIII/9
Ștampilă cu monogramă în relief, dispusă în cadru rectangular.
Argilă cărămizie cu particule de nisip și paiete de mică.
ME
Vezi și *Albești, 1990*, cat. 395 (23), în categoria ștampilelor apropiate producției de Cnidos. La J. Burow, *Die Übrigen Stampel aus Pergamon*, cat. 575, se dă ca centru de producție insula Chios.

640. Inv. 39289. Albești, 1996, SB, c. 7. Pl. IV/18; VIII/10
Aceleași caracteristici ca exemplarul anterior.
ME

V.2. **Dipinti**

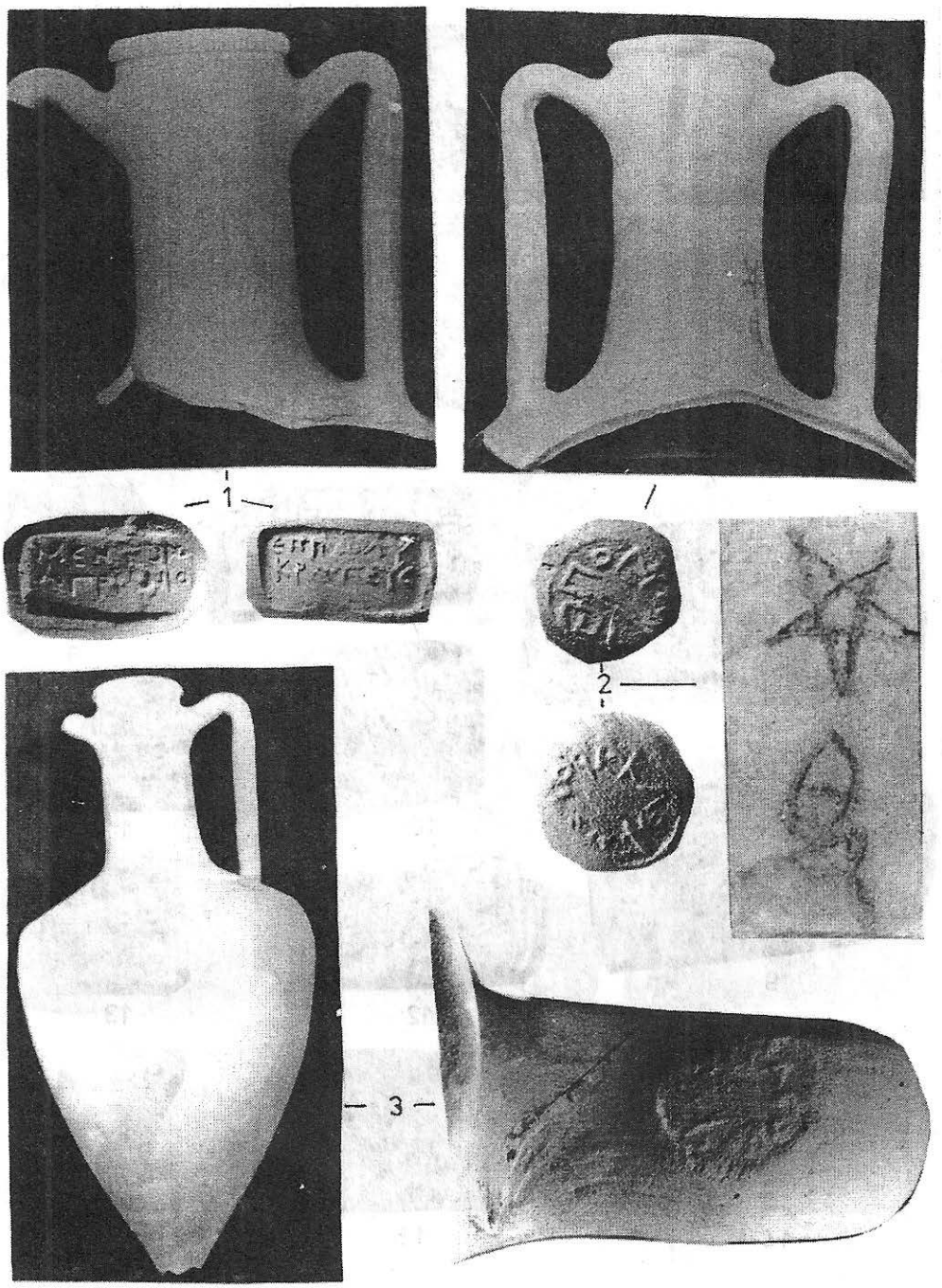
641. Inv. 40196. Albești 1997, SB, c. 17, -0,65-0,95 m. Pl. VIII/11
Caracteristicile argilei de Sinope.
NA

642. Inv. 40827. Albești 1996, SB, c. 27, -0,50 -0,70 m. Pl. IV/19; VIII/12
Gât amforă Rhodos; litere dispuse pe verticală.
MO

643. Inv. 40828. Albești 1996, SB, c. 27, -0.50 -0.70 m. Pl. IV/20; VIII/13
ΡΦ

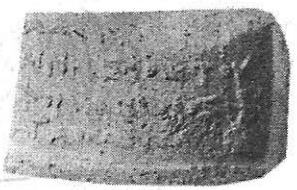
Planșa I

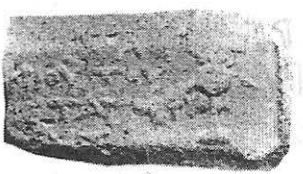

Planșa II

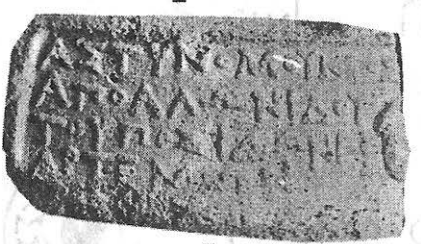
Planșa III

1

2

3

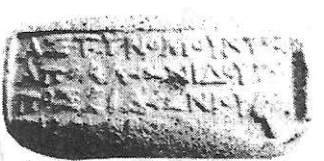

4

5

6

7

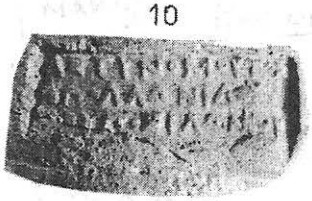

8

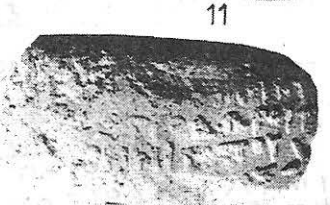

9

10

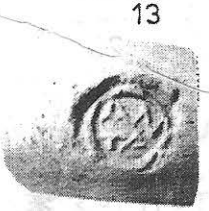

11

12

13

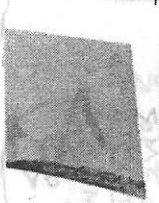

14

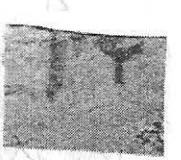

15

16

17

18

19

20

Planşa IV

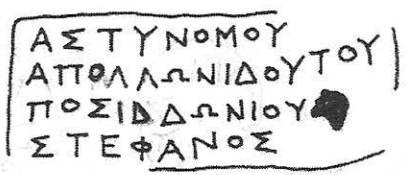
Planșa V

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΙΚΕΣΙΟΥ
ΔΙΜΙΟΥ
ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥΤΟΥ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑ
ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΙΚΕΣΙΟΥΤΟΥ
ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΙΚΕΣΙΟΥΤΟΥ
ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ
ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΙΚΕΣΙΟΥΤΟΥ
ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ
ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΙΚΕΣΙΟΥΤΟΥ
ΕΤΕΟΝΙΚΟΥ
ΑΓΑΘΩΝ
ΑΣΤΙΝΟΜΟΥΝΤΟΣ
ΙΚΕΣΙΟΥΤΟΥ
ΕΤΕΟΝΙΚΟΥ
ΙΦΙΟΣΤΟΥΕΣΤΙΑΙΟΥ
ΑΓΑΘΩΝ
ΑΣΤΥ
ΙΦΙΟΣ
ΑΓΑΘ
ΝΟΜΟΥΝΤΟΣ
ΟΥΕΣΤΙΑΙΟΥ
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18

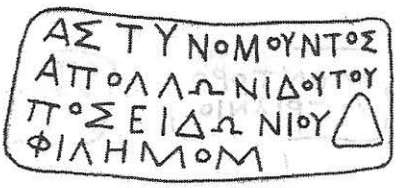
Planșa VI

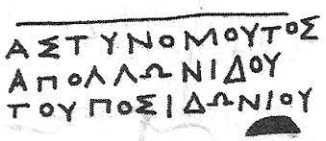
Planșa VII

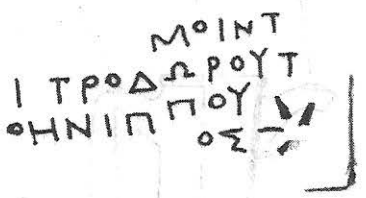
1

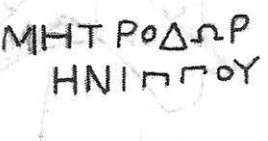
2

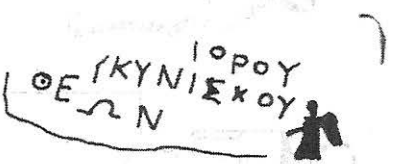
3

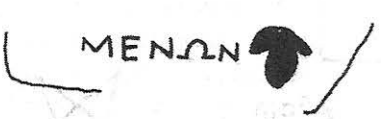
4

5

6

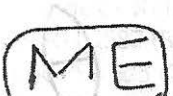
7

8

9

10

11

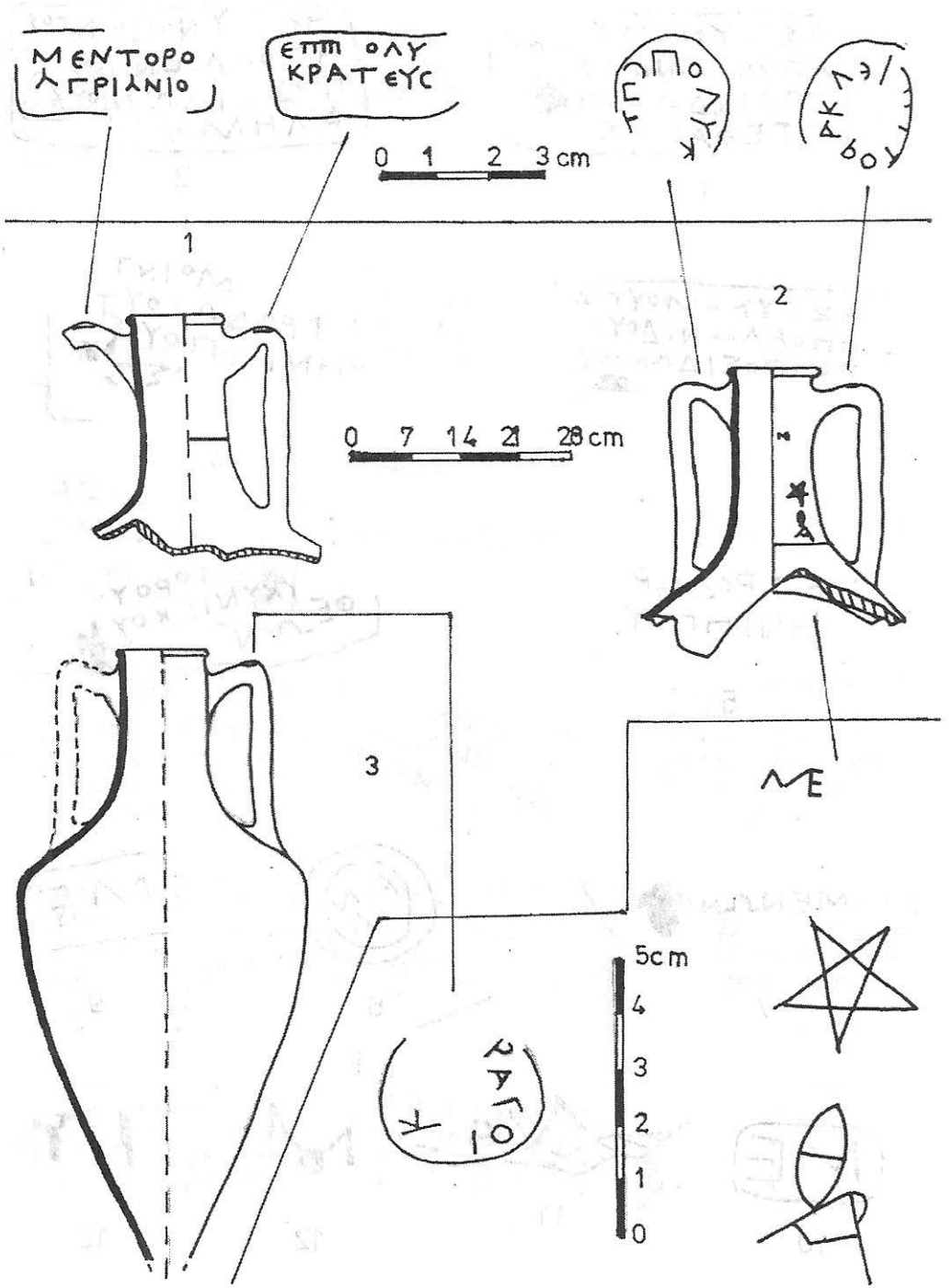

12

13

Planșa VIII

ΜΕΝΤΟΡΟ
ΛΓΡΙΛΝΙΟ
ΕΠΜ ΟΛΥ
ΚΡΑΤΕΥC
0 1 2 3 cm
1
2
0 7 14 21 28 cm
3
ΛΕ
5cm
4
3
2
1
0

Planșa IX

INDICE DE NUME

(H.P. – Heracleea Pontică; RH - Rhodos; TH - Thasos; S - Sinope; V - Varia)

'Αγάθων - S., 609 (262) - 611 (264); 618 (271); 621 (274); 623 (276).
'Αγήμων - S., 597 (250).
'Αν I Τα - V., 638
'Απατούριος - S. , 592 (245)
'Απολλωνίδης ὁ Ποσειδωνίου - S., 623 (276) – 632 (285).
'Αριστοκράτης - H.P., 559 (132) – 563 (136)
'Αριστοφῶν - TH., 572 (25)
'Αρτέμων - S. 612 (265) – 613 (266); 624 (277).
Βοΐσκος - RH., 575 (76)
Βόρυς ὁ Ζεύξιος - S., 598 (251).
Δημήτριος - S. 601 (254) – 602 (255); 633 (286).
Διονύσιος - H.P., 564 (137).
Δῖος - S., 595 (248).
Δίσκος - RH., 583 (84).
'Ερμαῖος - S., 622 (275).
Εὐκλῆς - RH. 576 (77) – 577 (78).
Εὔφρων - RH., 584 (85).
Εὐχάριστος - S., 590 (243).
Ζῆνις ὁ 'Απολλοδώρου - S., 595 (248).
'Ηρα (...) - H.P., 571 (144).
'Ηρακλείδης - S., 591 (244).
'Ηφαίστιος - S., 614 (267).
Θεύδωρος - RH., 585 (86) – 586 (87).
Θέων - S., 635 (288) – 636 (289).
Θηρίκλης ὁ 'Απολλωνίου - S., 599 (252).
'Ικέσιος ὁ 'Αντιπάτρου - S., 601 (254) – 606 (259).
'Ικέσιος ὁ 'Ετεονίκου - S., 607 (260) – 608 (261).
'Ικέσιος ὁ Σιμίου - S., 596 (249).
'Ιόβακχος ὁ Μολπαγόρου - S., 592 (245) – 594 (247).
Ἴφις ὁ 'Εστιαῖου - S., 609 (262) – 617 (270).
Καλλισθένης - S., 589 (242).
Καλλίχορος ὁ Πρωταγόρου - S., 600 (253).
Κεφαλίων - S., 590 (243)
Κλει [...τ]ορας - RH., 574 (75).
Κρέων - RH., 587 (88).
Μάνικκος - S., 625 (278) – 629 (282).
ME - V., 639 - 640
Μενίππος - H.P., 565 (138).
Μέντωρ - RH., 573 (74)
Μένων - S., 637 (290).
Μητρόδωρος ὁ 'Αθηνίππου - S., 633 (286) – 634 (287).

Μικρίας ὁ Ἀριστογόρου - S., 619 (272) – 620 (273).
Μιλτιάδης ὁ Τεισάνδρου - S., 589 (242)
Μνῆσις ὁ Φορμίωνος - S., 618 (271).
Μυτίων - R H., 578 (79).
Νικόστρατος - H.P., 566 (139).
Ξενόφαντος - RH., 579 (80).
Πάπης - S., 603 (256).
Πασιάδας - H.P., 567 (140).
Παυσανίας - RH., 580 (81).
Πλεισταρχίδης ὁ Ἀπημάντου - S., 597 (250).
Πολυκράτης - RH., 573 (74); 574 (75); 581 (82).
Πολύχαρμος - RH., 582 (83); S., 598 (251); 604 (257)
Πρωταγόρας ὁ Κυνίσκου - S., 635 (288) – 636 (289).
Πυθόχρηστος ὁ Ἀπολλωνίδου - S., 591 (244)
Σάμος - RH., 588 (89).
Στέφανος - S., 630 (283).
Ὕλλος ὁ Φιλίσκου - S., 621 (274) – 622 (275).
Φιλήμων - S., 593 (246); 608 (261); 615(268) - 616 (269); 631 (284) - 632 (285).
Φιλότιμος - H.P., 568 (141).
Φίλων - H.P., 569 (142) - 570 (143).
Χαβρίας - S., 599 (252).

INDICE DE SIMBOLURI

acrostil - 591 (244)
animal - 599 (252) - 600 (253).
Artemis cu două torțe - 598 (251).
călăreț - 607 (260) - 608 (261).
ciorchine - 623 (276) - 632 (285).
divinitate feminină cu cornul abundenței - 596 (249).
floare - 590 (243)
floare de rodie - 577 (78); 578(79); 579 (80); 580 (81).
fulgere - 601 (254) - 606 (259).
mască purtând turban - 621 (274) - 622 (275).
mască de Silen - 609 (262) - 617 (270).
Nike - 618 (271).
Nike cu ramură de palmier - 635 (288) - 636 (289).
proră de corabie - 592 (245)- 594 (247).
simbolul lui Helios - 576 (77); 581 (82).
soldat cu lance - 597 (250).
stea cu 8 raze - 633 (286) - 634 (287).
trofeu - 595 (248); 619 (272) - 620 (273).

ANEXA I

Prezența ștampilelor amforice în complexe de locuire

	SB, c. 27	SC, c.65	SB, c. 48	SB, c. 17	SB, c. 38
cat.	562 (135)	561 (134)	585 (86)	568 (141)	560 (133)
	566 (139)	578 (79)	605 (258)	572 (25)	576 (77)
	573 (74)	583 (84)	608 (261)	592 (245)	582 (83)
	574 (75)	586 (87)	612 (265)	593 (246)	
	575 (76)	588 (89)	621 (274)	633 (286)	
	579 (80)	601 (254)	630 (283)	639	
	581 (82)	604 (257)	631 (284)	641	
	584 (85)	607 (260)			
	587 (88)	609 (267)			
	619 (272)	629 (282)			
	620 (273)				
	623 (276)				
	625 (278)				
	627 (280)				
	635 (288)				
	638				
	642				
	643				

ANEXA II

Corespondențe nr.inv./nr. catalog

38578 - 627 (280)
38579 - 625 (278)
38580 - 628 (281)
38581 - 620 (273)
38582 - 635 (288)
38583 - 584 (85)
38584 - 638
38586 - 566 (139)
38596 - 573 (74)
38597 - 574 (75)
39280 - 619 (272)
39281 - 592 (245)
39282 - 600 (253)
39283 - 623 (276)
39284 - 593 (246)
39285 - 626 (279)
39286 - 579 (80)
39287 - 581 (82)
39288 - 639
39289 - 640
39290 - 572 (25)
39515 - 575 (76)
40191 - 583 (84))
40192 - 604 (257)
40194 - 594 (247)
40196 - 641
40198 - 570 (143)
40199 - 564 (137)
40370 - 588 (89)
40371 - 609 (262)
40372 - 561 (134)
40374 - 569 (142)
40375 - 598 (251)
40376 - 601 (254)
40378 - 577 (78)
40380 - 586 (87)
40381 - 615 (268)
40382 - 624 (277)
40383 - 618 (271)
40384 - 632 (285)
40385 - 616 (269)
40386 - 614 (267)

40387 - 637 (290)
40388 - 559 (132)
40389 - 610 (263)
40390 - 596 (249)
40391 - 602 (255)
40441 - 611 (264)
40442 - 560 (133)
40443 - 605 (258)
40444 - 612 (265)
40445 - 622 (275)
40446 - 630 (283)
40447 - 608 (261)
40448 - 589 (242)
40449 - 576 (77)
40450 - 631 (284)
40451 - 595 (248)
40452 - 582 (83)
40453 - 571 (144)
40454 - 568 (141)
40455 - 636 (289)
40456 - 585 (86)
40457 - 617 (270)
40458 - 607 (260)
40459 - 579 (79)
40460 - 621 (274)
40461 - 633 (286)
40462 - 580 (81)
40464 - 565 (138)
40820 - 590 (243)
40821 - 613 (266)
40823 - 562 (135)
40824 - 563 (136)
40827 - 642
40828 - 643
40830 - 603 (256)
40831 - 634 (287)
40832 - 567 (140)
42439 - 587 (88)
42441 - 606 (259).
42497 - 591 (244)
42498 - 599 (252)
42499 - 629 (282)
42500 - 597 (250)

LISTA ABREVIERILOR

Albești, 1986_1 - A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Heracleea Pontică, Pontica,* 19, 1986, p. 33-60.

Albești, 1986_2 - M. Bărbulescu, L. Buzoianu, M. Cheluță-Georgescu, *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Thasos,* Pontica, 19, 1986, p. 61-74.

Albești, 1987 - Iidem, *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Rhodos,* Pontica, 20, 1987, p. 53-72.

Albești, 1988-1989 - Iidem, *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Sinope,* Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 23-90.

Albești, 1990_1 - Iidem, *Pentru un catalog complet al importurilor amforice la Albești (jud. Constanța),* Pontica, 23, 1990, p. 49-79.

Albești, 1993 - Iidem, *Observații privind așezarea greco-autohtonă de la Albești (jud. Constanța),* Pontica, 26, 1993, p. 121-158.

Avram, 1996 - Al. Avram, *Histria. Les résultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos,* Bucarest-Paris, 1996.

Brashinskii, 1980 - I. B. Brashinskii, *Greceskii keramiceskii import na nijnem Donu v V-III vv. do n.e.,* Leningrad, 1980.

Johannes Burow, *Pergamon* - Johannes Burow, *Die Übrigen Stempel aus Pergamon, in Die Hellenistichen Amphorenstempel aus Pergamon,* Berlin. New York, 1998.

Callatis, 1969 - M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Amphora Stamps from Callatis*

and south Dobrudja, Dacia, NS, 13, 1969, p, 127-282.

Callatis, 1983 - L. Buzoianu, N. Cheluță-Georgescu, *Ștampile de amfore inedite de la Callatis*, Pontica, 16, 1983, p. 149-188.

Callatis, 1998 - L. Buzoianu, N. Cheluță-Georgescu, *Noi ștampile amforice de la Callatis*, Pontica, 31, 1998, p. 49-98.

Debidour, 1986 - M. Debidour, *En classant les timbres thasiens*, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 311-334.

Grace, *Agora* - V. Grace, *Stamped Amphoras Handles Found in the Athenian Agora*, 1931-1932, ed. Chicago, 1976.

Grace, *Délos* - V. Grace, *Timbres amphoriques trouvés à Délos*, BCH, 76, 1952, p. 514-540.

Grace, *Koroni* - V. Grace, *Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula*, Hesperia, 32, 1963, p. 319-334.

Grace, 1956 - V. Grace, *Stamped Wine Jar Fragments*, Hesperia, Suppl., 10, 1956, p. 113-189.

Grace, 1974 - V. Grace, *Ravisions in Early Hellenistic Chronology*, AM, 89, 1974, p. 193-200.

Grace, 1986 - V. Grace, *Some Amphoras from a Hellenistic Wreck*, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 551-565.

Grace - Pétrapoulakou, 1970 - V. Grace, M. Savvatianou-Pétrapoulakou, *Les timbres amphoriques grecs. Exploration archéologique de Délos*, 27, 1970, p. 277-382.

Histria$_2$ (= Conovici, 1998) - N. Conovici, *Histria. Les resultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucarest-Paris, 1998.

Pridik, 1917 - E. M. Pridik, *Inventarnîi katalog kleim na amfornîh ručikah, gorlîskah i na cerepitah. Ermitajnogo sobranija*, Petersburg, 1917.

Satu Nou, 1991 - N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu-Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia, NS, 35, 1991, p. 139-175.

Șelov, 1975 - D.B. Șelov, *Keramiceskie kleima iz Tanaisa III-I vekov do.n.e.*, Moscova, 1975.

Tomis, 1968 - M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ștampilate din Tomis*, SCIV, 19, 1968, 1, p. 41-61.

Tomis, 1981 - L. Buzoianu, *Considerații asupra ștampilelor sinopeene de la Edificiul roman cu mozaic*, Pontica, 14, 1981, p. 133-151

Tomis, 1992 - L. Buzoianu, *Importuri amforice la Tomis în perioada elenistică*, Pontica, 25, 1992, p. 99-165.

ESTAMPILLES AMPHORIQUES RÉCEMMENT DÉCOUVERTES À ALBEȘTI (DÉPART. DE CONSTANTZA)

Résumé

Le travail présente 85 estampilles amphoriques découvertes lors des fouilles archéologiques d'Albești, dans les années 1996-2000. Les nouvelles pièces qui appartiennent à Héraclée du Pont (13), Thasos (1), Rhodes (16), Sinope (49) et à d'autres centres (6) augmentent le nombre des pièces découvertes dans ce site à 643. Les analyses de détail précisent des "nouveautés" onomastiques et typologiques, des étapes et des coïncidences entre des périodes d'essor et de stagnation des différents centres.

Il est à retenir pour Rhodes plusieurs exemplaires avec le nom de l'éponyme Πολυκράτης (sur un des exemplaires est attesté le couple formé des noms Πολυκράτης - Μέντωρ).

La plupart des estampilles de Rhodes appartiennent à la période II (a et b); seules trois pièces appartiennent aux sous-périodes I b et I c.

Les estampilles de Sinope conservent des traits propres, différents de ceux de la colonie de Callatis; on y constate la présence importante des astynomes du sous-groupe V d; les sous-gropues V b et c se maintiennent aux valeurs constantes.

L'absence des astynomes du sous-groupe V e coïncide cette fois-ci à l'absence des éponymes rhodiens de la III-e période. La coïncidence peut servir comme argument pour un possible arrêt des importations amphoriques à Albești, dès la dernière décennie du III-e s. av.J.-C.

AMPHORES WEST-SLOPE SUR LE LITTORAL PONTIQUE

Vasilica LUNGU

Le répertoire des céramiques hellénistiques de la Méditerranée orientale compte deux types d'amphores *West-Slope* parmi les plus répandues: le type athénien et le type microasiatique ou pergaménien. Les centres de production sont identifiés selon leurs caractéristiques morphologiques et typologiques ou bien selon la manière différente dont sont traités les motifs décoratifs. Les deux grandes productions bien définies servent fréquemment de systèmes de référence pour classifier les découvertes ou pour identifier des autres ateliers.

Tatiana Knipovici[1] a donné la première étude détaillée d'un important lot qui réunit des pièces prises dans la Collection du Musée de l'Ermitage et dans la Collection Vogell (en provenance d'Olbia) ou trouvées dans les fouilles de Farmakovski à Olbia, où sont analysées plusieurs variantes. Pour ces vases acquis par des musées étrangers aux XIXe-XXe siècles, les informations ne sont pas toujours sûres et elles sont en tout cas incomplètes, de sorte qu'il est très probable que le nombre de vases venus de ces régions est plus important que ce que l'on peut invoquer ici. En effet, les pièces analysées ont été livrées de plusieurs sites emplacés sur une large aire entre Olbia et Pantikapaion. Elles ont été analysées par rapport aux exemplaires athéniens des groupes d'Agora - A, B, C, D, E connus grâce à l'étude de Thompson[2]. En résumant les observations de Tatiana Knipovici, il résulte que les particularités des deux productions *West-Slope* tiennent:

- à la qualité de l'argile; dans les deux groupes prévalent les couleurs beige-rougeâtre et jaunâtre, à cette différence près que dans le groupe athénien les nuances

1. T.N. Knipovici, 1949, *K vaprocy o torgovîh snosenijah anticnîh colonij Severnogo Priceromoria v epohy ellinisma*, SA XI, p. 272 - 284.

2. H.A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, Hesperia 3, 1934, p. 311-480.

sont plus claires;

- aux différences typologiques: comme il résulte des descriptions ci-dessous;
- à la manière dont sont rendus les motifs décoratifs: bien qu'une partie du répertoire ornemental soit commune aux deux classes, le style athénien se signale par des dessins complexes, tracés en lignes délicates, en argile dissoute qui, le plus souvent, acquiert du profil alors que le groupe microasiatique utilise une pâte plus dure, en raison de la présence des calcaires, très diluée, appliquée à des représentations très schématiques. Si le peintre athénien retrace ses motifs d'une main sûre, si la variation de ses combinaisons trahissent une imagination débordante, les produits des ateliers microasiatiques sont moins élaborés, le dessin est sommaire et moins raffiné.

Tatiana Knipovici faisait remarquer une dégradation progressive de la qualité des amphores athéniennes tout au long des IIe-Ier siècles av.J.-C., imputable à la répétition stérile de schémas fixés dans la production ancienne. Cette observation repose sur la présence continue, depuis le IIIe s. jusqu'au Ier s. av.J.-C., des amphores athéniennes ou des imitations locales des modèles attiques dans les sites anciens fouillées au Sud de la Russie et de l'Ukraïne.

Depuis l'étude de Tatiana Knipovici et jusqu'à présent, lorsque des productions de céramique *West-Slope* ont été identifiés sur tout le pourtour de la Méditerranée Orientale, la typologie est restée inchangée. Les potiers des ateliers céramiques de Corinthe, de Rhodes, Eretrie, Pella, Thessalonique ne se sont pas ingéniés à inventer des formes propres, ils se sont bornés à copier les mêmes modèles avec des variantes plus ou moins caractéristiques. Le plus souvent, l'évaluation des imitations était purement théorique, sans un rapport quelconque à l'original; lorsque deux exemplaires similaires étaient retrouvés au même endroit et que l'un présentait une meilleure qualité alors que le second était plus rudimentaire, l'attribution, tout à fait arbitraire, tenait le premier pour un produit importé et l'autre pour un produit local.[3] Des interférences si variées, qui sont à mettre sur le compte de la mobilité du monde hellénistique, réclament impérieusement des déterminations faites dans les laboratoires céramologiques. En l'absence de telles analyses, une plus juste évaluation des productions locales implique d'autres catégories de matériel archéologique qui peuvent contribuer à identifier certaines particularités régionales.

1.1. *L'amphore West-Slope"athénienne"*: pl. II, no 1

Depuis que la forme classique de l'amphore athénienne avait atteint l'*acmé* de sa popularité elle disparaît avec le style des figures rouges[4] et une nouvelle forme a été remise par l'amphore athénienne *West-Slope*. L'évolution typologique de la dernière a été reconstituée le long du temps grâce aux exemplaires trouvés dans les complexes athéniens - Thompson - A, B, C, D, E, complétés par des trouvailles plus récentes qui représentent aussi des points de repère chronologique par excellence. Parmi les plus anciens contextes est remarqué le groupe B Thompson, fermé autour de 240 av. J.-C.,

---

3. Rhodes, V. Patsiada, *Κεραμική τοῦ τύπου "Δυτικής Κλιτύος" ἀπό τῆ Ρόδο*, A.Delt., 38, 1990, A', p. 105 - 210. L'utilisation exclusive de ce critère pour identifier les productions locales entraîne, à notre avis, le risque de sous-apprécier les productions céramiques *West-Slope* de villes telle Alexandrie ou celles issues des ateliers de Crète et de Rhodes.

4. Thompson, *op. cit.*, (1934), p. 432.

pour la forme complète de l'amphore *West-Slope* athénienne [5]. Plusieurs fragments ont été encore retrouvés sur le niveau IV de la fontaine de Dipylon[6], tandis qu'autres pièces fragmentaires sont signalées, également, dans la citerne de John Camp's East de l'Agora d'Athènes (Agora inv. No P30942). Susan Rotroff[7] a montré l'importance pour l'étape ancienne de ce dépôt, déposé aux environs de 275 av.J.-C. Ces contextes ont révélé en particulier de véritables indices dont Susan Rotroff a fait les points sur certains éléments morpho-stylistiques à fin de jalonner la chronologie des groupes d'Agora. Ce sont là en tout cas des hypothèses dont une étude spécifique et minutieuse devrait tenir compte.

Pour détailler la présentation de l'amphore athénienne, il faudrait aussi invoquer ses particularités concernant la forme, l'argile, le vernis et le décor de ces vases.

L a f o r m e: le corps est globulaire, jamais cannelé, l'épaule arrondie; le cou cylindrique, haut, dans une première phase, à lèvre mince, évasée, ce qui donne à l'embouchure l'aspect d'un entonnoir; le pied, petit et annulaire, est souvent sectionné par une cannelure comme dans la production de canthares classiques; les anses torsadées dans la plupart des cas sont dotées de masques à l'attache inférieure, surtout dans les phases plus récentes;

L' a r g i l e: de bonne qualité, sans impuretés, en nuances rose-brunâtre.

L e v e r n i s: de très bonne qualité dans la phase ancienne, il hérite du brillant qui caractérisait la période classique; vers la fin de la période hellénistique il se dégrade et perd de son éclat.

L e d é c o r: constamment appliqué sur l'épaule et sur le cou en combinaisons complexes de motifs géométriques et végétaux communs à d'autres formes céramiques. Le répertoire étudié par Rotroff[8] a permis d'identifier plusieurs classes stylistiques et d'établir une chronologie plus serrée des ateliers: *The Bracket Leaf Group* (280 - 250 av.J.-C.); *The Ptolemay Group* (280 - 260 av.J.-C.); *The Edwards Group* (275 - 265 av.J.-C.); *The Dickeras Group* (270 - 260 av.J.-C.); *The Shark Group* (275 - 240 av.J.-C.); *The Incized Wave Group* (250 - 200 av.J.-C.); *The Large Leaf Group* (120 - 86 av.J.-C.)/ *The Gaudy Amphora* (100 - 86 av.J.-C.).

Par rapport à d'autres formes de céramique *West-Slope*, l'amphore est souvent retrouvée dans les inventaires hellénistiques, fait qui a conduit Watzinger[9] à affirmer que l'amphore a été favorisée par les potiers athéniens produisant des vases de grandes dimensions ("large vessels"). Pourtant, ses origines restent encore obscures. Watzinger[10] pensait à l'influence des modèles métalliques des IVe-IIIe s. av.J.-C., en argent surtout, sur le processus de créer la forme hellénistique. Thompson[11] y ajoutait,

---

5. Ibidem, p. 334-335, B3, fig. 15, 16 et p. 341-342, B35, fig. 22. E. Buschor, *Griechischen Vasen*, München, 1940, p. 261, fig. 277; S. Rotroff, *Attic West-Slope Vase Painting*, Hesperia, 60.1, 1991, p. 69, fig. 2, pl. 14, n° 2 et fig. 3, pl. 15, n° 8; S. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmed Table Ware and Related Material*, New Jersey, 1997, p. 121 et 285-286, n°s 408-409, fig. 24, pl. 39.

6. K. Braun, *Der Dipylonbrunnen B 1. Die Funde*, AM, Band 85, 1970, p. 144-145, n° 117, pl. 59; Rotroff *op. cit.*, 1997, p. 120.

7. S.Rotroff, *New Shapes and Techniques in Early Hellenistic Athenian Pottery*, Β'ΕλλΚερ, 1990, p. 36-37; eadem, *op. cit.*, (1997), p. 121.

8. Rotroff, *op. cit.* (1991; eadem, *op. cit.*, (1997), p. 72-79.

9. G. Watzinger, *Vasenfunde aus Athen*, AM.26, 1901, p. 50 - 102.

10. Watzinger, *loc. cit.*; Rotroff, op. cit., (1991), p. 70.

11. Thopson, *loc. cit.*

quelques ans plus tard, l'hypothèse d'une apparition ultérieure à la fin de la production des *pelikai* dont l'amphore aurait remplacé l'usage. Par ailleurs, Rotroff[12] estimait que les potiers athéniens se sont inspirés des modèles italiotes peints dans le style Gnathia. C'est encore elle qui a montré le début de l'amphore hellénistique dans le répertoire athénien autour de 275 av.J.-C., en même temps que la cruche à cou cylindrique décorée dans le même style[13]. Grâce à une méthode propre qui repose sur une analyse détaillée du décor, elle fait pour la première fois la répartition des pièces des groupes Thompson B, C, D, E par classes styilistiques. Les exemplaires B3, B35 et E14:1 ont été intégrés au groupe *"The Bracket Leaf"*, daté entre 280-250 av.J.-C.[14]. Rotroff considère que les formes en sont très proches et qu'elles peuvent avoir été fabriquées par le même potier. L'exemplaire E14:1 représente, à son avis, la plus récente pièce du groupe à masques de l'attache inférieure des anses lesquelles, selon Rotroff, commencent à être appliquées autour de 250 av.J.-C. Dans la période du groupe *Dikeras* (275-215), plus exactement après 225 av.J.-C., une nouvelle variante à l'anse applatie en est attestée. Ce détail de l'anse est commun à d'autres catégories céramiques (le canthare, par exemple). La forme de l'amphore B3[15] a été fixée au début de l'intervalle car elle se distingue des exemplaires les plus récents, attribués au groupe stylistique *The Gaudy Amphora* (100-86 av.J.-C.). C'est l'époque où l'on constate une diversification de la production. Pour la dernière phase des amphores à anse torsadée, Thompson avait déjà remarqué en 1934 que la courbure à angle aigu de l'anse peut dénoncer une phase récente.

Les exemplaires athéniens trouvés fréquemment dans les sites du Sud de la Russie et de l'Ukraïne peuvent enrichir et diversifier la gamme des analyses sur l'amphore athénienne. Les exemplaires de Kerch (Pantikapaion), d'Olbia ou bien ceux des complexes funéraires de la péninsule de Taman (Artiuhovski Kurgan) viennent s'ajouter aux trouvailles des dépôts athéniens établis par Thompson dans l'Agora ou par Rotroff dans la Citerne Egyptienne[16].

L'amphore trouvée à Kerch (Pantikapaion)[17], présente un vernis mat, brun-noirâtre. Le décor, peint en argile diluée, combine le motif des dauphins affrontés surnageant les vagues, tracé sur le cou, au motif du damier entre des champs de rectangles encastrés l'un dans l'autre et répétés, présent sur l'épaule. La manière dont sont représentés les dauphins peut être attribuée à un décorateur du groupe *Dikeras* (270-260 av.J.-C.), auteur également d'une coupe-canthare, n° 29[18], de l'Agora athénien. Le corps du vase, légèrement surélevé, et l'anse attachée à l'épaule, sans masques à la base, le situent dans une époque ancienne, avant 250 av.J.-C. Une autre pièce, qui

12. Rotroff, *op. cit.* (1997), p. 121.
13. eadem, *op. cit.* (1991), p. 70; 1997, p. 120-123.
14. Rotroff, *op. cit.* (1991), p. 69, cat. 2, pl. 14, cat.8, pl. 15, cat.13, pl. 17; Rotroff, op. cit., (1997), cat. 408, fig. 24, pl. 39; cat 409, fig. 24, pl. 39; cat. 415, fig. 25, pl. 40.
15. Un fragment de la partie inférieure d'un vase dont l'épaule est décorée du motif des dauphins surnageant les vagues a été retrouvé à Dipylon, Braun, *op. cit.* (1970), cat. 117. Rotroff l'attribue à une amphore qu'elle identifie à l'exemplaire Thompson, B3. A en juger d'après les dimensions et d'après le rapport entre le fond et les proportions du bassin, nous estimons que le fragment en question appartient à une *oinochoé* et pas à une amphore.
16. Rotroff, *op. cit.*, (1991).
17. Knipovici, *op. cit.*, (1949), fig. 5/2, Ermitage, MAN 996.
18. Rotroff, *op. cit.* (1991), pl. 21, no 29; Rotroff, op. cit., (1997), cat. 85, fig, 9, pl. 9.

provient aussi de Pantikapaion[19], doit être située dans une époque suivante. Certains détails réclament des transformations importantes par rapport au moment du début: le corps présente un aplatissement évident; la base a perdu sa forme annulaire et s'évase sur plusieurs étages séparés par 3 ou 4 rainures; les anses torsadées sont réalisées à angle aigu et les masques sont présents sur l'attache inférieure. Sur le cou du vase, du côté et d'autre de l'attache supérieure de l'anse, sont appliquées deux proéminences coniques. Le vase est recouvert d'un vernis gris foncé, mat. Le décor est disposé sur deux registres; sur le cou, une guirlande de lierre peinte en argile beige diluée ou en blanc, rappelant la manière des artistes du groupe *Edwards* (275-265 av.J.-C.). Des analogies se retrouvent sur une coupe-canthare, nº 29, de la collection Vogell à dipinto: ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ[20]. Les deux amphores[21] sont comparées par Knipovici à l'exemplaire athénien B3 que Rotroff a rangé dans le groupe *The Bracket Leaf*, daté entre 280-250 av.J.-C.[22]

Dans la collection Vogell, qui réunit particulièrement de matériaux livrés par les sites d'Olbia, se retrouve une amphore[23] sur laquelle on peut observer des caractéristiques de l'exemplaire présenté ci-dessus. Malheureusement, le décor effacé sur grandes surfaces et la qualité de l'illustration ne permettent pas d'en établir clairement les détails. Il est intéressant de rapprocher, pour sa forme, cette amphore de l'exemplaire B 201 d'Ermitage, même si soient évidentes quelques différences du traitement: l'absence de l'incision qui délimite le décor en damier sur l'épaule; les anses torsadées, moins courbées et attachées plus près du corps; le pied, annulaire, se rapproche beaucoup de la forme précoce du type athénien qui ne présente qu'un double étage marqué par une cannelure. Observons, parmi les signes distinctifs des deux pièces, la présence de mêmes applications coniques[24] disposées juste à côté de l'attache supérieure des anses. La qualité inférieure de la pâte dans laquelle est exécuté le décor, en grande partie effacé maintenant, peut indiquer un expériment local produit dans les ateliers du Nord du Pont[25]. Le modèle a été certainement inspiré par les amphores *West-Slope*

19. Knipovici, *op. cit.*, (1949) pl. 4, fig. 3, Ermitage B201; K. Yfantidis, *Staatliche Kunstsammlungen Kassel, Antike Gefäße*, 1990, p. 209.

20. Frankfurt, F. Schaal, *Griechische Vasen aus Frankfurter Sammlungen*, Frankfurt, 1923, p. 79, pl. 59, e; Rotroff, *op. cit.* (1991), p. 71, cat. 21, pl. 18.

21. Knipovici, *op. cit.*, (1949), fig. 2.3 et fig. 5.2.

22. Rotroff, *op. cit.* (1991), p. 69, cat. 2; fig. 2, pl. 14; eadem op. cit.,(1997), cat. 409, fig. 24, pl. 39.

23. A. Boehlau, *Sammlung Vogell. Griechische Altertümer südrussischen Fundorts aus dem Besitze des Herrn A. Vogell*, Karlsruhe, Kassel, 1908, pl. VII, nº 16.

24. Les applications coniques apparaissent fréquemment sur les amphores attiques du IIe s. av.J.-C., Rotroff, *op. cit.* (1997), nº 425, pl. 41, fig. 27; nº 429, pl. 42, fig. 28; nº 434 et 436, pl. 43, fig. 30. Elles sont caractéristiques des productions céramiques du premier quart du IIe s. av.J.-C., conformément aux découvertes de la Stoa d'Attalos, R.F. Townsend, *The East Side of the Agora. The remains beneath. The Stoa of Attalos*. The Athenian Agora XXVII, Princeton-New Jersey, 1995, dépôt Q 11:3, p. 205: env. 225 - 175 av.J.-C., cat. 285, pl. 56, fait dans l'atelier de Bion et le dépôt Q 8 - 9, p. 155: env. 200 - 175 av.J.-C., nº 213, pl. 50, p. 197, Une documentation plus ancienne est fournie par une oinochoé d'Edessa (Macédoine), à décor *West-Slope*, datée de la première moitié du IIIe s. av.J.-C. et à applications coniques, S. Drogou, (ed.), *Hellenistic Pottery from Macedonia*, Thessaloniki, 1991, Longos, grave V, L_{963}. La plus tardive apparition se retrouve sur un exemplaire du groupe stylistique Gaudy, env. 100 - 86 av.J.-C., cf. Rotroff, *op. cit.*, (1997), nº 444, pl. 44.

25. Le procédé de l'application sur le cou des vases des pâtes céramiques près de l'attache supérieure des anses a été attesté, par exemple, dans un atelier de la Chersonèse Taurique qui produisait des amphores polychromes aux IIIe - IIe s. av.J.-C., G. A. Koshelenko, I.T. Kruglikova, V.S. Dolgorukov (éds.), *Antichnie gosudarstva Severnogo Pricernomor'ja*, Arheologija SSSR, Moskva, 1984, p. 249, pl. IV, a. Il était donc permis de penser que les deux amphores présentées antérieurement, une d'Ermitage, cat. 3.201 (à provenance de Pantikapaion) et l'autre de la collection Vogell, nº 16 (à provenance d'Olbia) aient été réalisées dans un tel atelier ou dans des ateliers différents des trois villes.

athéniennes qui sont arrivées là aux alentours du IIIe s. av.J.-C.

La collection Vogell[26] contient encore une autre amphore *West-Slope* qui pourrait être, elle aussi, une imitation pontique des modèles athéniens. La forme courbée des anses la rapproche de la phase ancienne des amphores d'Athènes. La gaucherie de l'imitateur est trahie par le modèle bitronconique de la panse qui est loin du profil gracieusement arrondi issu des ateliers de Kerameikos. La surface de pose imite, elle aussi, les modèles anciens. Seules la composition du décor et sa disposition témoignent d'une note personnelle. Sur le cou, on retrouve immédiatement au-dessous de la lèvre, sur une face, le motif du damier combiné avec des rectangles encastrés, obtenu par incision et par l'ajout d'une couche de peinture blanche alors que sur l'autre est tracée une guirlande de lierre, effacée à 90%. Sur l'épaule, entre deux incisions, une image très schématique du motif du collier. La répartition et la réalisation du décor, complètement étrangères à celles des ateliers athéniens connus, ainsi que la médiocre qualité des peintures appliquées suggèrent un produit local, influencé par les modèles athéniens de la période du groupe *The Incised Wave*, env. 250-175 av.J.-C.

Une amphore *West-Slope* provenant du tumulus Artiuhovsk, publiée par Maximova[27], cat. 86, et identifiée dans la production pontique, peut être datée dans une période proche de l'exemplaire décrit ci-dessus. Elle laisse apparaître des éléments communs à ceux des amphores athéniennes: la courbure des anses torsadées, le pied annulaire, à double étage, la lèvre évasée. Tout comme sur l'exemplaire précédent, le décor appliqué sur le cou est le motif schématique du damier combiné avec un élément nouveau: un rectangle incisé divisé sur la diagonale en quatre secteurs encastrés, obtenu dès la période athénienne ancienne. Sur l'épaule figure un décor incisé, une combinaison de secteurs en réseau et du motif rectangulaire, comme sur les amphores du groupe *Gaudy Amphoras* (100-86 av.J.-C.). La ligne hésitante du profil et les négligences qui affectent l'ornementation illustrent l'amateurisme de quelque artisan local, essayant d'adapter aux répertoires pontiques les formes importées.

Maximova rapproche cet exemplaire des pièces nº 18 et nº 19 de la collection Vogell. La première, nº 18, est de toute évidence d'une meilleure qualité, fait qui incite à la mettre en comparaison avec l'exemplaire athénien nº 97 de la Citerne Egyptienne (175-140 av.J.-C.)[28]. La forme en est à peu près identique, même si les anses de l'exemplaire olbien soient légèrement plus éloignées du corps à la partie supérieure; pour le reste, les détails sont pareils. Ce qui diffère pourtant c'est la combinaison des motifs: sur le cou de l'amphore olbienne apparaît la branche de lierre à feuilles et à fleurs, appliquée en pâte beige et peinture blanche sur un tronc épais, peint en blanc. Le modèle du damier combiné avec des rectangles est assez bien copié sur celui de l'amphore de la Citerne Egyptienne. Il est donc possible que les deux pièces aient été produites dans le même atelier athénien à des étapes successives.

Une phase plus tardive des amphores athéniennes est documentée à Olbia par la présence des exemplaires Ol. 2378 et Ol. 2658[29]. Les deux pièces présentent des élé-

---

26. Boehlau, *op. cit.*, (1908), pl. VII, nº 19; A. Büsing-Kolbe, *CVA-Deutschland*. Mainz, Römisch-Germanisches Zentral-Museum, Band 2, 1978, 43.2, fig. 36, cat. nos 8, 9.

27. M.I. Maximova, *Artiuhovskih Kyrgan*, Leningrad, 1979, p. 118, nº II.

28. S. Rotroff, *Three Cistern Systems on the Kolonos Agoraios*, Hesperia 52.3, 1983, cat. 97, pl. 60.

29. Knipovici, *op. cit.*, (1949), fig. 5, nos 4, 6.

ments caractéristiques au groupe stylistique *The Large Leaf*[30]. Knipovici les met en rapport aux exemplaires de D26 et E59 des dépôts athéniens[31]. La préférence montrée au décor du damier combiné avec un réseau dense est une caractéristique tardive du lot athénien. L'amphore E59 a été attribuée par Rotroff au groupe stylistique *The Large Leaf*, daté aux alentours de 110 av.J.-C. On peut ajouter au même ensemble l'amphore de Délos D37 de la Maison des Comédiens. L'amphore du dépôt 1947-3 de Corinthe[32], datée très près de l'an 146 av.J.-C., est antérieure à l'exemplaire E59 et elle garde encore la forme allongée des exemplaires athéniens anciens. De plus, la guirlande de lierre apparaît sur le cou du vase d'une manière semblable à celle du canthare nº 25 (*Thron-Cantharos)*, identifié dans le même dépôt. Leur origine n'est certainement pas athénienne[33].

A Pantikapaion une amphore fragmentaire connue grâce aux recherches de Blavatski[34] et attribuée au type Gnathia a été datée sans trop de précision des IIe-Ier siècles av.J.-C. Elle présente cependant les caractéristiques du groupe *Gaudy Amphoras*[35]. Autour du cou, le collier est formé sur une cordelette incisée de languettes allongées avec des points blancs au bout. La bande du collier est renforcée par un filet blanc. Surmontant ce motif, dans la zone centrale du cou, il y a une palmette, flanquée de rosettes formées de points blancs, dans une représentation similaire à deux des trois pièces illustrées par Rotroff[36], retrouvées dans les contextes d'Athènes abandonnés à l'époque des conflicts avec l'armés de Sulla, ce qui suggère qu'elles ont été exécutées avant ces événements, autour de 100–86 av.J.-C. Il s'ensuit que l'amphore de Pantikapaion provient du même atelier d'amphores du groupe *Gaudy Amphoras* et qu'elle ait été probablement apportée à Pantikapaion au début du Ier s. av.J.-C.

Dans la phase tardive du *West-Slope* athénien on constate une transformation importante de la forme: la lèvre, segmentée en deux zones distinctes, se prolonge en extérieur. Ce procédé est utilisé dans le modelage de plusieurs formes céramiques pourvues de couvercle, destinées surtout à recevoir des liquides, dont la série des hydries Hadra à profil similaire est la plus proche. Il est évident qu'à ce moment l'on cherche à adopter des modèles étrangers au répertoire athénien.

A Carthage, une *amphore West-Slope* mise à jour par les fouilles de Byrsa[37] a commencé par être classée dans le groupe Gnathia[38]. Morel[39] pourtant, l'attribue au style

30. Rotroff, *op. cit.*, (1991), p. 88 - 101, daté 120 – 86 av.J.-C; eadem, (1997), p. 78-79.

31. Le décor végétal à feuilles allongées apparaît également sur les produits d'autres centres, tel Pergame. L'ornement de certaines amphores du Nord de la mer Noire pourrait être influencé d'une telle source.

32. I. Bald-Romano, *A Hellenistic Deposit from Corinth. Evidence for Interim Period Activity (146 - 44 BC)*, Hesperia, 63, 1, 1994, nº 89, pl. 17.

33. Selon l'opinion de Rotroff, suivie par Bald Romano, 1994, p. 70 et nº 25.

34. V.D. Blavatski, *Otchet o raskopkah Pantikapeja*, Pantikapei, Moskva, 1962, nº 1, fig. 40.

35. Rotroff, *op. cit.*, (1991), p. 102, nº s117 – 118, pl. 45, figs. 30-31; eadem, (1997), cat. 440-441, fig. 32, pl. 44.

36. Eadem, *loc.cit.*, p. 102, nº 119, pl. 45; eadem, (1997), cat. 442, fig. 32, pl. 44.

37. S. Lancel, *Nouvelles fouilles de la mission archéologique française à Carthage sur la colline de Byrsa: campagnes de 1974 et 1975, CRAI, 1976, fig. 5;* J.P. Morel, *Les vases à vernis noir et à figures rouges d'Afrique avant la deuxième Guerre punique et le problème des exploitations de Grand-Grèce*, Antiquités Afriquainnes, Tome 15, 1980, fig. 25.

38. Lancel, *op. cit.*, (1976), p. 68 et 70, fig. 5.

39. Morel, *op. cit.*, (1980), p. 49.

West-Slope attique ou à l'une de ses variantes de la Méditerranée orientale, sans lui trouver d'équivalent exact. L'exemplaire se distingue par un profil différent de celui canonique des amphores athéniennes. D'autres détails changés se laissent observer dans la composition du pied et de la lèvre, modelée en deux parties inégales; le segment terminal, évasé, plonge brusquement. Cette transformation témoigne d'ailleurs d'un profil rapproché à la pièce du musée de Carthage: "une curieuse patère, ornée d'une frise de masques en relief", analysée de même par Morel[40]. Il pense qu'elle pourrait être sortie d'un atelier de la Méditerranée occidentale, sans qu'on puisse la localiser. L'anse aplatie en ruban apparaît dans la série athénienne, quant au profil de la lèvre de patère, elle se retrouve comme tel sur l'exemplaire athénien E_{21} - Thompson. Ces pièces peuvent provenir du même centre situé au Sud de l'Italie ou encore de l'Occident méditerranéen à moins que l'on n'accepte l'idéé d'un atelier punique actif avant 146 av.J.-C. C'est toujours à Carthage qu'on a découvert un exemplaire athénien (ou imité d'un modèle athénien ?) de la seconde moitié du IIe s. av.J.-C.[41]. La pénétration de produits similaires a dû influencer également le répertoire attique vers le milieu du IIe s. av.J.-C. Il est probable que les troupes romaines, très mobiles sur le territoire de la Grèce aux alentours de ce moment, ont joué un certain rôle à disséminer des particularités occidentales dans les répertoires des ateliers céramiques attiques.

On peut ajouter à l'ensemble des trouvailles l'exemplaire de Histria, nº 1; il témoigne de même prolongement de la lèvre dans l'extérieur. Ce détail s'accompagne d'ailleurs des éléments communs du décor sur les amphores récentes de la production athénienne. Une combinaison pareille de la branche à pétales allongées avec le motif du collier apparaît sur le cou d'une l'amphore athénienne [42] du groupe *Schørk*, bien que traitée par un procédé tardif, lorsque les incisions remplacent souvent les bandes peintes. Sans être élaboré, le trait du damier et des rectangles répétés succesivement sur le cou s'avère similaire à celui observé sur l'amphore D25 du groupe Thompson (datée avant 125). Cette amphore rappelle le traitement appliqué dans les ateliers de *Gaudy Amphoras* (100-86 av.J.-C.), sans s'identifier complètement aux exemplaires présentés de ce groupe[43]. Une étape intermédiaire nous paraît plus vraisemblable située entre le groupe D-Thompson et la phase finale représentée par les amphores de type *Gaudy*, c'est-à-dire plus près de l'intervalle 125-100 av.J.-C. Un exemplaire de Délos[44], dont le contexte le situe entre 107-88 av.J.-C. nous a livré un repère supplémentaire. P.Alexandrescu lui-même, auteur de la première publication, revenait en 1993 sur la pièce d'Istros pour souligner les similitudes, au niveau du profil, des amphores attiques des groupes *Large Leaf* et *Gaudy Amphoras* ainsi que la possibilité de faire descendre la date vers la fin du IIe s. ou le début du Ier s. av.J.-C.[45].

---

40. Morel, *op. cit*, (1980), fig. 26 et nº 28

41. J.M. Ferron, M. Pinard, *Les fouilles de Byrsa*, Cahiers de Byrsa IX, 1960 - 1961 - Byrsa, p. 395, pl. LXVI-II.

42. Rotroff, *op. cit.*, (1991), p. 81 - 85, env. 250, pl. 32, fig. 13; eadem, op. cit., (1997), cat. 414, fig. 25, pl. 40.

43. Rotroff, *op. cit.*, (1991), p. 101 - 102, nos 117, 118, 119, pl. 45 – 46, fig. 30 - 31, 32, eadem, 1997, nos 440-442, pl. 44 et fig. 32.

44. F. Zapheiropoulou, P. Hatzedakes, *Δῆλος-Κηραμική ἀπὸ τὸν δρόμο βόρεια τοῦ Ἀνδήρου τῶν Λεόντων*, *Γ'ΕλλΚερ*, 1994, B 14824a, pl. 200.

45. P. Alexandrescu, *Distrugerea zonei sacre a Histriei de către geți*, SCIVA III, 44, 1993, p. 248, note 64. = P. Alexandrescu, *La destruction d'Istros par les Gètes*, Il Mar Nero, 1,1994, p. 179-214 .

II.2.2. Amphore West-Slope "pergaménienne" ou "alexandrinne" ?: pl. II-V , nos 2-17.

La dénomination "pergaménienne" associée à un type d'amphore souvent attesté dans la Méditerranée orientale à l'époque hellénistique semble au moins paradoxale dès lors qu'à Pergame on affirme que "nur wenige Fragmente erhälten"[46]. Ce n'est que rarement que la recherche a imposé des formules prudentes du genre "éventuellement Pergame"[47].

Dès années auparavant, K. Schäfer [48], auteur de la première synthèse sur la céramique *West-Slope* pergaménienne, avait fait la même remarque. Selon ses études, on constate que l'évolution typologique du ce type d'amphore est bien connue grâce à des exemplaires retrouvés sur d'autres sites et non point aux dépôts pergaméniens. Certes les recherches de Schäfer prennent appui sur une étude croisée des données morphologiques et stylistiques d'un important nombre d'exemplaires entiers ou fragmentaires trouvés dans le Sud de la Russie et de l'Ukraïne. Suivant leurs caractéristiques, l'on a fini par esquisser le profil de cette forme dans le répertoire des vases *West-Slope*.

L a f o r m e: le corps est court, le cou haut et solide, de forme cylindrique légèrement évasée à la base; la lèvre massive, évasée en zig-zag; l'épaule, large, est bien marquée; le pied massif, évasé, sillonné sur le pourtour de la base est séparé du corps par une rainure; deux anses en forme de ruban sont attachées entre la lèvre et l'épaule, parfois accompagnées par des rondelles de céramique à l'attache inférieure.

L' a r g i l e: l'argile à nuances orange ou beige-rougeâtres, à contenu de calcaire et de mica, est caractèristique, mais on constate des traces similaires non seulement à Pergame mais aussi dans d'autres centres microasiatiques, dans les îles ou à Alexandrie.

L e v e r n i s: le vernis noir, brun ou brun-rougeâtre, présente parfois des éclats métalliques.

L e d é c o r: comme dans le cas des amphores athéniennes, le décor y est réalisé dans les deux registres disposés sur le cou et sur l'épaule. Par rapport au répertoire athénien, bien plus varié et complexe, l'amphore *West-Slope* "pergaménienne" montre un ornement beaucoup plus simple et laisse, de ce fait, l'impression d'un modèle-standard. Invariablement, le cou est décoré sur les deux faces, d'un ruban blanc dont les bords descendent dans la zone des anses; au-dessous, bien que pas toujours, une ligne est incisée en zig-zag[49] à laquelle sont attachées des languettes obtenues d'argile bien

46. D. Behr, *Neue Ergebnisse zur pergamischen Westabhangkeramik*, Ist.Mitt, Band 38, 1988, p. 70.

47. P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955 - 1961*, Histria II, ed.Em. Condurachi, Bucureşti, 1966, p. 194, XXXVII, nº 7.

48. J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, PF 2, 1968, p. 50 et note 36, avec un inventaire des sites des découvertes.

49. Trois variantes différentes de la ligne incisée en zig-zag sont documentées: 1. en zig-zag à angle aigu, caractéristique pour l'aire pontique, plus rare dans d'autres répertoires; 2. en zig-zag arqué, caractéristique pour la période ancienne du *West-Slope* attique, reprise par d'autres répertoires et pratiquée à Athènes, Alexandrie, Macédoine, Pergame, y compris par la méthode de l'incision; 3. en zig-zag serpenté, plus rare à Pergame.

plus diluée que dans la technique attique. Un motif floral simplifié est le plus souvent représenté sous la forme d'une petite branche de lierre, incisée, à laquelle sont attachées des feuilles réalisées en argile diluée et des fleurs ou fruits de points de peinture blanche[50]. Le motifs des rubans noués est moins fréquent[51]. Les découvertes de l'île de Rhodes ont ajouté au répertoire le motif des dauphins affrontés, séparés par des palmettes[52], le motif de la vague[53] et rosette polychrome combinée avec des oiseaux[54]. Le fragment de la lèvre d'un cratère découvert à Pantikapaion[55] en constitue un exemple supplémentaire. Olbia fournit une amphore du type panathénaïque revêtue du même décor[56].

La chronologie: la série des contextes fermés est insuffisamment documentée et bien des objets retrouvés au même endroit que l'amphore "pergaménienne" ne peuvent pas être datés avec certitude. La méthode de Schäfer repose sur la comparaison typologique avec les groupes athéniens de l'Agora. Les ressemblances qu'il a observées entre une amphore "pergaménienne" de Phanagoreia et les amphores du groupe E-Thompson l'ont amené à en fixer le début aux alentours de 130 av.J.-C. A la suite de l'apparition de l'étude de Schäfer, la plupart des identifications ont adopté la chronologie qu'il y proposait[57]. Vingt ans plus tard, Doris Behr allait considérer que l'amphore "pergaménienne" avait été adoptée comme une forme tardive de l'amphore "athénienne", le plus tôt "im späteren 2 Jh v.Chr"[58].

Une analyse stylistique peut donc parmettre de distinguer dans la multitude des attestations trois exemples définitoires pour l'évolution tardive de l'amphore pergaménienne: une pièce de la collection de l'Institut d'Archéologie de Heidelberg[59], un exemplaire de Pantikapaion, présent à Ermitage[60] et le dernier de Rhodes[61]. Tous les trois exemples ont en commun certains détails tels: le profil du bassin arrondi à rainures; des anses en ruban avec des rondelles à la base; la surface de pose courte, au bord annulaire renflé, au profil semblable à celui des canthares pergaméniens décorés de motif collier[62]; le cou cylindrique et la lèvre large, évasée, pourvue d'un ressaut.

En revanche, une amphore *West-Slope* livrée par les fouilles du dépôt de la

50. Schäfer, *op. cit.*, (1968), D68, 70; Behr, *op. cit.*, (1988), p. 171, pl. 17. 7, fig. 22 et p. 173, cat. 96.
51. Schäfer, *op. cit.*, (1968), D69, pl. 17, 18.
52. Patsiada, *op. cit.*, (1990), cat. 155-156.
53. *Ibidem*, cat. 162.
54. *Ibidem*, cat. 163.
55. Blavatski, *op. cit.*, (1962), p. 57, nº 3, fig. 40.
56. F. Poulsen, *Zur Zeitbestimnung der Enkomifunde*, in Archäologische Funde in Jahre 1910, Rußland, 1911, fig. 33; I.G. Surgaya, *Agonisticeskie amphorî v nekropoljah Severnogo Pricernomorja*, SA 3, 1971, pl. 6; E.G. Kastanajan, T.M. Arsen'eva, *Keramika*, dans G. A. Koshelenko, I. T. Kruglikova, V. S. Dolgorukov (éds.), *op. cit.*, 1984, Pl. CXLIV/11.
57. C'est le cas des deux amphores contenues dans les collections des musées de Cracovie, cf. E. Papuci-Wladyka, *Nea Paphos. Studia nad ceramika hellenistczna z polskich wykopalisk (1965 - 1991)*, Krakow, Uniwersytet Jagiellonski, 1995, p. 55-57, fig. 7; et du musée de Varsovie, eadem, 1992, *A Hellenistic „West Slope" Style Amphora in Warsaw*, Studies in Ancient Art und Civilization Uniwersytet Jagiellonski, Krakaw, 1992, p. 39-43, fig. 1.
58. Behr, *op. cit.*, (1988), p. 170.
59. J. Raeder, *Hellenistische Reliefamphoren*, in Studien zur Mythologie und Vasenmalerei, Festschrift für Konrad Schauenburg, Mainz 1986, fig. 37, nº 2.
60. Knipovici, *op. cit.* (1949), fig. 1, nº 2.
61. Patsiada, *op. cit.* ; (1990), nº 195.
62. Behr, *op. cit.*, (1988), p. 123, nº 18, pl. 14, 2, fig. 6,.

"Maison de Dionysos" de Paphos[63] présente des caractéristiques différentes. Pour l'instant, cette pièce est unique dans la littérature. Hayes la présente (p. 6) comme un exemplaire particulier issu d'ateliers de Pergame ou de son aire d'influence. Il insistait sur le type d'argile "Red-Glass Ware" qui passe pour typiquement pergaménienne, différente de l'argile de Paphos, plus jaune, et donc plus proche de l'argile athénienne. De même, Hayes considerait que cette amphore ouvre la série pergaménienne du IIe s. av.J.-C.

En suivant la comparaison, il est évident, à notre avis, que ni la forme ni la composition du décor ne sont typiques du style athénien, tout comme le motif peint sur l'épaule du vase, qui représente une succession de bucranes et de rosettes qui ne se retrouve pas dans le répertoire pergaménien[64]. Il peut être observé comme tel sur une

63. J.W. Hayes, *The Hellenistic and Roman Pottery. Paphos III*, Nicosia, 1991, nº 16, OD 4264, pl. II.

64. Dans la céramique *West-Slope*, le motif des bucranes sont attestés dès l'époque du début. Disposé dans une combinaison plus compliquée, le motif orne une coupe-canthare à pied surélevé de la collection J. Paul Getty, Museum 82, AE 152, M. Pfrommer, *Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit*, Berlin, 1993, pl. 36, KP 120. Dans le registre supérieur apparaissent des bucranes ornés de rubans reliés par des guirlandes; surmontant les guirlandes, une fleur aux pétales pointus; en-dessous, une guirlande touffue d'olivier à fruits et à feuilles, suivie par le motif de la vague qui achève la partie décorée au-dessus de la zone cannelée. Ce genre de vases étaient utilisés dans les cérémonies au cours desquelles on rendait hommage aux dieux fondateurs de la ville de Tarent. Pfrommer met en rapport une coupe-canthare, d'origine inconnue avec ce genre d'événements en raison de l'inscription qu'on peut y lire : ΚΑΣΤΩΡ et ΠΟΛΥΚΛΕΙΔΗΣ (p. 6). Le commentaire sur la pièce (*Pokalkantaros*) finit sur la constatation de son absence dans les nécropoles d'Alexandrie. Le bucrane est combiné avec d'autres représentations, d'habitude sur les coupes à médaillon - la tête de la Méduse - produites à Crète ou à Alexandrie au IIIe s. av.J.-C. sur des modèles métalliques, cf. F. Courby, ***La céramique grecque à rélief***, Paris 1922, p. 228. Il estime que le type à médaillon a été créé à Athènes. Callaghan considère que le moule de la "Medusa Bowl" a été importé en Crète de l'Asie Mineure, du temps d'Antioch III (223 - 187) et produit jusqu'au milieu du IIe s. av.J.-C., cf. P. J. Callaghan, *Stylistic Progression in Hellenistic Crete*, BICS 30, 1983, 32 - 33 et 36. Courby identifie le modèle du médaillon sur les exemplaires de Louvre et de Héraclion - les deux produits en Crète, cf. R. Pagensthecher, *Calena*, JdI Band XXVII, 1912, p. 147 et fig. 1. Pour ce qui est du décor peint, Courby les attribue aux ateliers d'Alexandrie et les reconnaît dans une réplique sur une anse de patère exposée au Musée du Caire, n. 27.843. Il établit également des modèles dans les créations en métal et avance l'exemple du plateau et du miroir de Boscoreale (p. 252). L'influence des orfèvres contemporains d'Alexandrie est également évidente dans la coupe en céramique qui se trouve dans le musée de Boston (inv. 63.803) dont la provenance est attribuée de manière incertaine à l'Apulie. Le décor peint autour du médaillon - la tête de la Méduse - présente des bucranes ornés de rubans entrelacés avec des fleurs de lotus. Plusieurs exemplaires fragmentaires proviennent de Crète - Lato, cf. V. Hadjimichali, *Recherches à Latô, III: Maisons*, BCH 95, 1971, 207, fig. 42. A Phaistos, est présente une belle oinochoé à rubans et boutons de lotus dont le dessin est plus élégant que celui de la coupe de Boston, cf. V. La Rosa, *Ceramiche ellenistiche da Festos: Per il problema della distruzione finale della città*, Β'ΕΛΛΚερ, 1990, pl. 82: b, c, m. Ce genre de produits *West-Slope*, trouvés à Crète, ont été attribués par Callaghan, aux ateliers crétois qui produisaient des vases du type Hadra, Callaghan, *The Trefoil Style and Second-Century : Hadra Vases*, BSA 75, 1980, p. 36; *idem, The Medusa Rondanini and Antiochus III*, BSA 76, 1981, 62. Le motif des bucranes à rubans entrelacés avec des boutons, à la capsule peinte en jaune, attesté dans la classe *West-Slope*, apparaît sur la céramique Hadra, notamment chez le "Peintre des Méandres" daté par Enklaar entre 220 – 200 av.J.-C., cf. A. Enklaar, *Chronologie et peintres des Hydries de Hadra*, BABesch 60, 1985, 136, fig. 17 ("Atelier du Laurier"), 139, fig. 19 et 140, fig. 21. Des représentations de bucranes sont également documentées dans la production corinthienne de céramique *West-Slope* aux environs de 200 av.J.-C., sur une assiette, cf. G.R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery*, Corinthe, VII, iii, Princeton 1975, n. 129, pl. 44. Le motif du bucrane associé à des rosettes, tel qu'il apparaît sur l'amphore de Paphos, se retrouve dans le répertoire des bols à rélief produits par les ateliers athéniens de Hausmann ou de Bion, datés également aux environs de 200 av.J.-C., cf. S. Rotroff, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls*, The Athenian Agora XXII, Princeton, 1982, nº 20, p. 117. Les rosettes de l'amphore de Paphos disposées dans un cadre circulaire ont l'aspect de celles qui apparaissent dans les médaillons des bols et semblent avoir été appliquées par l'estampage avec des matrices copiées sur le modèle de celles en usage dans les ateliers de bols que le pinceau. Cette nouvelle méthode d'ornementation peut fournir un repère chronologique important permettant de dater l'amphore avant 200 av.J.-C. Il n'est pas exclus, également, qu'elle ait été produite dans un tel atelier.

amphore à décor mixte, *West Slope* et à relief, d'Olbia[65]: sur le cou est peint le motif du collier, tandis que, sur l'épaule est ornée d'une frise dessous d'un registre mouluré, exécutée en rélief avec bucranes, rosettes, oiseaux ou de différents éléments végétaux. Quant à la forme, elle témoigne des traces presque identiques à une autre amphore d'Olbia présente dans la même publication de Samoïlova, ornée seulement sur l'épaule d'une frise en rélief répartie sur quatre registres: deux premiers, sur le flanc supérieur, et le troisième, sur le flanc inférieur, présentent des motifs géométriques, tandis que le registre centrale, plus large que les autres, montre d'une manière très schématique des paires d'ailes. Les pièces relèvent une typologie similaire et une exécution très soigneuse et, par conséquence, les deux doivent provenir d'un seul atelier. Il se retrouve placé sans plus de précision dans l'Asie Mineure. Dans les mêmes études, la chronologie proposée par Loseva et Samoïlova va du IIIe au IIe siècles av.J.-C., selon l'évidence des contextes olbiens et des analogies établies à Pantikapaion.

Il est évident, à notre avis, que la typologie de ces vases révèle d'abord des rapports indéniables avec les modèles métalliques et peuvent ensuite nous indiquer l'origine de ces exemplaires en céramique dans les ateliers de vases à relief. Cependant, nous voudrions attarder maintenant sur le décor qui semble très important d'être analyser. Insuffisamment exploité par les deux savantes dans leurs études, il atteste la présence des deux motifs tout à fait insolites sur ces formes des vases céramiques: le premier est l'emblème des deux cornes d'abondance associées parallèlement à l'intérieur d'une couronne de lauriers et le second montre le motif de paires d'ailes. Naturellement, l'attention doit être surtout dirigée sur la représentation des deux cornes d'abondance jumelées, fréquemment attestés à l'époque sur les monnaies des Lagides. „La corne d'Amalthée double exprimait en effet allégoriquement le pouvoir commun des princes et princesses lagides unis par le mariage."[66] Ce fut un des principaux éléments de la symbolistique du culte des Lagides à partir d'un certain moment, bien marqué par l'iconographie hellénistique.

Selon les données numismatiques, le motif des *cornucopiae* associées apparut d'abord avec les pièces que Ptolémée II Philadelphe fit frapper après la mort d'Arsinoe II, sa soeur et épouse (270-269), afin de diviniser son père et sa mère, tous les deux sous le nom de *θεοὶ σωτῆρες* [67]. Il semble donc que, de ce temps, on puisse suivre les représentations des différents symboles du culte princier des Lagides notamment sur les séries monétaires mais aussi sur d'autres monuments de l'époque hellénistique en pierre, en marbre ou en argile. Le motif des deux cornes d'abondance jumélées a continué d'être représenté sous les règnes suivants et, parfois, il a été remplacé par une paire d'aigles, symboles du couple royal haussé au rang divin. Les paires des ailes présentes sur l'amphore d'Olbia pourrait représenter la version stylisée, *pars pro toto*, du dernier symbole.

Malgré le déficit documentaire signalé pour ce type de vases, on peut considérer les deux pièces d'Olbia comme représentatives d'indiquer un nouveau type d'amphores hellénistiques en métaux, certainement précieux. Si l'on accepte la présence des deux emblèmes des Lagides sur les vases céramiques, il est d'autant plus

65. I. M. Loseva, *Import i mestnoe proizvodstvo „megarskih" chash na Bospore*, MIA 103, 1962, p. 168; T.L. Samoïlova, *Deyaki formi ellinistichnoi reliefnoi keramiki z Ol'vij*, Archeologiya 2, 1994, p. 92, fig. 3. 1.

66. Ch. Picard, *Un monument rhodien du culte princier des Lagides*, BCH 83, 1959-II, p. 413.

67. Picard, *op. cit.*, p. 414-415.

possible d'interpréter les originaux en métal comme relevant d'une production issue d'ateliers royaux d'Alexandrie. En même temps, leur diffusion a déterminé la naissance d'un nouveau type céramique dans les ateliers d'Alexandrie ou même dans les cités où les recherches archéologiques attestent la présence des objets d'origine égyptienne. Déjà les trouvailles d'Olbia prouvent qu'il y a eu une exportation de vases de ces sortes de l'Egypte à Olbia et suggèrrent toutefois la présence des conditions favorables pour les imiter dans les ateliers pontiques.

D'ailleurs les fouilles y ont montré que la documentation des vestiges de l'Egypte Ptolemaïque est exceptionalement marquée dans tout l'espace du Pont Euxin, notamment dans l'aire du Royaume du Bospore. De nombreux sites des côtes de l'Ouest, d'Istros, de Callatis, d'Odessos, ou de Bosphor, d'Olbia, de Chersones et plus récemment de Nymphaion[68], ont livré des quantités importantes d'objets divers. A l'instar d'autres découvertes, tels les anneaux de bronze à inscriptions, les monnaies, les produits de type Hadra, les amphores du type alexandrin témoignent de rapports étroits entre les cités du Pont, particulièrement du Royaume du Bospore, et l'Egypte des premiers Ptolémées. Ainsi, la présence des objets d'origine alexandrinne nous semble conforme à ce que Polybios (V, 34) a observé rélatif aux relations régnant entre l'Egypte et le Bosphore dans la première partie du IIIe siècle av.J.-C.

En l'absence d'une étude exhaustive sur les trouvailles de ces aires, une approche de la répartition chronologique des produits importés de l'Egypte et de ceux des cités grecques du Pont est loin d'être aussi simple. Les études de Brašinsky[69], de Šurgaya[70], de Treister[71] et de Neverov[72] nous ont appris la précision que les plus importantes quantités d'objets d'origine égyptiénne s'accumulent du deuxième quart du IIIe siècle av.J.-C., particulièrement, vers le milieu du siècle. Ils sont rapportés souvent à l'information du papyr P.Lond. 7-1973 de l'archive de Zenon qui parle d'une ambassade de Bospore envoyée par le spartocide Pairisadès II en Egypte, à la cour de Ptolémée II. Ce document offre une datation très précise: peu avant 21 septembre 254. A s'en tenir aux interprétations avancées, il y a une vue acceptée de longue date selon laquelle la visite de cette ambassade pourait être expliquée par des raisons économiques, comme expression de la politique lagide concernant plutôt les marchés des mercenaires pour les armées égyptiénnes[73] que des céréales[74].

Ainsi, un examen corroboré des données numismatiques et des vestiges archéologiques et littéraires, surtout le papyr de Zenon, peut révéler la phase de génèse

---

68. A Nymphaion a été découverte une fresque qui représent le navire - amiral de la flotte lagide nommé „Isis". Il s'agit ici d'un très important document iconographique qui témoigne de la visite de ce navire au temps de Ptolémée II dans les régions du Bosphore. Voir, N.L.Grač, *Otkrytie novogo istoričeskogo istočnika v Nimfe*, VDI 1, 1984, p. 8–88; eadem, *Ein neuentdecktes Fresko aus hellenistischer Zeit in Nymphaion bei Kertsch*, ABAW 98, 1987, p. 87–95.

69. I.B. Brašinsky, *Metodi issledovanija antičnoi torgovli. (Na primere Severnogo Pričernomorija)*. Leningrad, 1984, p. 22.

70. I.G. Surgaya, *Import Aleksandrii v Severnom Pricernomorîie*, VDI 4, 1965, p. 126-140; idem, *O torgovih snosenijah Olîvij s Aleksandreij Egiptoskoj v ellinisticeskyju epohy*, VDI 3, 1972, p. 17-29.

71. M.Iu. Treister, *Bronzovie perètni s izobrajeniem na şitkah iz Gorgippij i okrestnostei*, VDI 3, 1982, p. 67–76.

72. O.Ja. Neverov, *Grupa ellinistiĉeskih bronzovih v sobranii Ermitaja (K vaprosy o vremeni proniknovenija egipetskih kulitov v Severnoe Pričernomorija*, VDI 1, 1974, p. 106–115.

73. Iu. N. Litvinenko, *Ptolemeevskij Egipet I Severnoe Pričernomorîe v III v.do.n.e.*, VDI, 1991, p. 12–26.

74. M.I. Rostovtzeff, *Skythien und der Bosporus I*, 1931, p. 123, note 1; B.N. Grakov, *Materialy po istorii Skifii v grečeskih nadpisjah Balkanskogo poluostrova i Maloj Asii*, VDI 3, 1939, p. 290–261 ; V.F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, 1971, 89.

du nouveau type d'amphore dans le deuxième quart du IIIe s.av.J.-C., plus probablement dans l'intervale 270/269, l'année de la mort d'Arsinoé, et 254 av.J.-C., l'année de l'ambassade pontique en Égypte. Nous pouvons y reconnaître un ensemble plus large des inovations dans différentes domaines d'arts hellénistiques afin de servir le culte royal: parmi les plus spéctaculaires dans la série des céramiques comptent les *oinochoai* en faïence, qui ont été utilisées dans les cérémonies du culte d'Arsinoé.[75] De même, l'ensemble de vases aux portraits des Ptolémées trouvés à Athènes se rattache aussi à même époque[76]. Toutes les indications se rassemblent donc, en ce qui concerne le nouveau type d'amphore, en faveur d'une création rapportée à Alexandrie plutôt qu'à Pergame.

Il existe plusieurs exemples qui présentent justement des connexions avec ce type d'amphore, mais le plus rapproché que nous connaissions est l'exemplaire de Paphos invoqué ci-dessus. Le décor mis à part, la forme de cette pièce diffère autant de celle de l'amphore „athénienne" que de celle de l'amphore „pergaménienne" discutée ci-dessous. Nous ferons remarquer, en premier lieu, le profil de la lèvre, à double cannelure, segmentée en parties à peu près égales. Ce procédé est caractéristique pour une phase tardive de plusieurs formes céramiques d'époque hellénistique. C'est dans la catégorie d'hydries Hadra *White Ground* produites à Alexandrie ou en Crète qu'il est le plus fréquent[77]. Le pied évasé reproduit, lui aussi, la forme-cloche des pieds des mêmes hydries. Le procédé a été identifié, également, dans la catégorie des bols produits dans l'Est de la Grèce. Un bol du dépôt 1947-3 de Corinthe peut en être aussi pris en compte[78]. Quant au décor, il est reconnu comme tel sur une hydrie du type Hadra *White Ground* présente dans le Musée de l'Agora d'Athènes et rangée dans le groupe A - Guerrini[79]. La pièce appartient au groupe du peintre Pylon qui signe couramment de tels vases.

Il est intéressant à ce stade de l'analyse d'ajouter certains détails de forme et de qualité de l'argile, "Red-Glass Ware"[80] qui établissent des rapports avec la production d'hydries Hadra d'Alexandrie[81]. L'anse aplatie en ruban peut aisément être mise sur le compte des modèles orfèvres alexadrins de l'époque qui ont constitué une source constante d'inspiration pour les produits céramiques. Vu ces circonstances, il n'est pas exclu que l'amphore de Paphos ait été produite dans l'un des ateliers d'Alexandrie ou de Crète justement dans la deuxième partie du IIIe s. av.J.-C. Une pièce de l'inventaire

75. D.B. Thompson, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience: Aspects of the Ruler-Cult*,Oxford, 1973.

76. S. Rotroff, *A Ptolemaic Portrait in Athens*, Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery, Copenhagen 1988, p. 516-523.

77. V. La Rosa, *Ceramiche del tipo Hadra da Festos*, Alessandria e il mondo ellenistico-romano. Studi in onore di Achille Adriani, III. A cura di Nicoua Bonacasa e Antonio di Vita. "L'ERMA" di Bretscheider, Roma, 1984, p. 804-818; P.M Callaghan, R.E Jones, *Hadra Hydriae and Central Crete. A Fabric Analysis*, BSA 80, 1985, p. 1-17; A. Enklaar, *Chronologie et Peintres des Hydries de Hadra*, BABesch 60, 1985, p. 108-145; idem, *Les hydries de Hadra II: Formes et ateliers*, BABesch 61, 1986, p. 41-65.

78. Bald-Romano, *op. cit.*, (1994), p. 71 et no 29, fig. 4.

79. L. Guerrini, *Vasi di Hadra, Tentativo di sistematizatione cronologica di una classe ceramica*, Studi Miscellanei 8, Roma, 1964, 10, A8, P. 7194, datée du dernier quart du IVe s. av.J.-C. selon des particularités stylistiques.

80. Hayes, *op. cit.*, (1991), p. 6.

81. Callaghan, *op. cit.*, (1985), p. 1-2.

du Temple des Kabires de Thèbes[82] est datée même un peu plus tôt, à la limite du IIIe s. av.J.-C. Le profil du vase et le décor sont quasi-identiques à ceux de l'exemplaire nº 95 de Pergame[83]. A Rhodes, Vasiliki Patsiada établit une datation qui fait remonter ce type d'amphore à la première moitié du IIe s. av.J.-C.[84]. Un exemplaire similaire au nº 153 de Rhodes, qui représente un fragment du cou d'une amphore à lèvre, décoré du motif du collier, daté du milieu du IIe s. av.J.-C.[85], est relevé par le fragment du groupe 2 de la céramique hellénistique de Mytilène (Lesbos)[86]. Ces sont des contextes qui attestent la diffusion du type alexandrin à une date beaucoup plus ancienne que celle où s'incrivent fréquemment les amphores de la production "microasiatique", identifiées dans les ateliers de Pergame, notamment dans la seconde moitié du IIe s. av.J.-C.

A Samos, les influences de Pergame s'avèrent plus nombreuses, notamment dans les arts et dans l'architecture[87]. Pour ce qui est de la production locale de céramique *West-Slope*, on trouve souvent des parallèles morpho-stylistiques dans les vases attiques. Dans une telle série attribuée à l'Attique, on reconnaît deux fragments d'amphore décorés d'un collier de façon identique aux produits de Pergame ou de l'aire microasiatique[88]. Leur interprétation en fait des modèles pour les imitations locales[89].

Par rapport à l'amphore "athénienne", l'amphore du type "alexandrinne" peut être facilement confondue avec ses répliques des ateliers des autres villes microasiatiques. Il arrive très souvent que l'on constate de véritables automatismes d'attribution à partir de la qualité de l'argile ou du motif représenté. La plupart des identifications en dehors de Pergame ont été faites sur des fragments du cou du vase décoré du motif du collier. Ainsi, puisque la faible quantité des découvertes que l'on peut regrouper avec un plus de certitude autour de l'atelier de Pergame donne lieu à quelques courtes séries seulement, l'étude croisée des données morphologiques et stylistiques va nous permettre de proposer leur attribution à une seule génération. Pourtant, la combinaison des divers contextes qui attestent leur présence en copie ou en original recouvre un cadre chronologique plus large.

Un des anciens contextes c'est un tumulus de Pantikapaion d'où provient une amphore signalée par Knipovici[90] à côté de bijoux et vases d'argent, le tout daté du début du IIIe s. av.J.-C. Dans la même étude, est attribué à une étape plus tardive, aux

82 U. Heimberg, *Die Keramik des Kabirions. Das Kabirenheiligtum bei Theben*, Band III, DAI, Berlin, 1982, pl. 50, nº 22 (390).

83. Behr, *op. cit.*, (1988), p. 174, cat. 95, pl. 21.

84. Patsiada, *op. cit.*, (1990), p. 184, cat. 145.

85. Patsiada, *op. cit.*, (1990), cat. 185.

86. C. Williams, M. Tole, *Hellenistic Pottery from Three Periods in Mytilene on the Island of Lesbos*, Β'ΕλλΚερ, 1990, nº 8, pl. 61.

87. R. Tölle - Kastenbein, *Das Kastro Tigani. Die Bauten und Funde Griechischen, Römischer und Byzanttinischen Zeit*, Samos XIV, Bonn, 1974, p. 153 et suiv.

88. *ibidem*, fig. 246, C, D, les deux sont des fragments du cou d'une amphore. Le fragment C est, par erreur, renversé. Comme une analogie pour les deux fragments d'amphore le auteur cite le fragment de bol E 26 - Thompson, 1934. A notre avis, l'analogie est invalidée par des différences visibles. L'aspect même du décor figuré sur le bol athénien est différent, le ruban étant réduit à une simple incision, quant aux baguettes, elles sont plus petites, suivant les proportions du vase. Par contre, les deux fragments peuvent aisément être attribués à des amphores pergaméniennes. Qui plus est, deux fragments du cou d'une amphore décorée du motif du collier sont à ranger dans une série pergaménienne et non point attique comme montre l'auteur du commentaire.

89. *Ibidem*, fig. 250.

IIIe-IIe siècles av.J.-C., un autre exemplaire résulté, lui aussi, des fouilles de Pantikapaion[91]. Cette atribution est mise en évidence par l'évolution typologique qui a donné des différences de proportions.

Parmi les formes particulières, il convient d'analyser ensuite une amphore publiée de Tarsus, dont le contexte la situe aux environs de 200 av.J.-C.[92] Du point de vue typologique, cet exemplaire répond mieux aux canons soi-disant alexandrins qu'aux canons athéniens avec lesquels elle a été mise en rapport[93]. Bien que fréquente dans la production attique, l'anse aplatie en ruban est cependant présente sur les produits plus anciens d'Olbia comme sur ceux plus récents de Pergame. Le profil de la lèvre et le corps cannelé sont précisément les éléments essentiels qui distinguent l'exemplaire de Tarsus des autres vases. On peut aussi remarquer l'influence athénienne dans la présence des masques en terre cuite montés à la base des anses, procédé qui est adopté par les potiers de Kerameikos autour de 250 av.J.-C.[94]. Il n'est pas moins important de préciser que le vase appartient à la période Middle Hellenistic Unit[95], c'est à dire du moment où se manifeste l'influence de l'Egypte sur Tarsus à la suite de la troisième guerre syrienne (246-241 av.J.-C.).

Dans l'ensemble des vases trouvés à Tarsus, la pièce, qui tranche sur le reste du matériel *West-Slope*, reste unique dans tout le groupe de la céramique microasiatique. Dès lors, il est permis de mettre sa présence à Tarsus sur le compte des Egyptiens. Chronologiquement parlant, le contexte de sa découverte indique une période antérieure à la production pergaménienne. Il est donc possible que le moule de l'amphore de Tarsus ait été projeté pour commencer dans les ateliers d'Alexandrie, vers la fin du IIIe s. av.J.-C. par un artisan grec, porteur de la tradition de l'école attique, dans une tentative de créer une version originale du type alexandrin.

Il s'ensuit qu'une documentation aussi riche que variée de l'amphore *West-Slope* du type alexandrin avec ses versions pontique, pergaménienne ou microasiatique se retrouve dans les villes du Nord que de l'Ouest du Pont. C'est dans une telle série que nous rangeons encore deux amphores *West-Slope* de la nécropole hellénistique d'Olbia, décorées de motifs végétaux sur l'épaule et d'un collier sur le cou[96]. Elles font partie d'un dépôt pauvre en produits ayant des correspondances parmi les inventaires de Pergame.

L'amphore du type "alexandrin"[97], nettement différente d'amphore du type "athénien", est identifiée le plus souvent par des fragments isolés diffusés sur vastes aires dans la zone microasiatique, à Pergame, à Tarsus, à Ephèse et en Syrie, et dans les îles de Samos, de Rhodes et de Lesbos, et bien plus rarement dans la zone de la Grèce

90. Knipovici, *op. cit.*, (1949), nº 1, Ermitage, 1839.32, fig. 1.

91. *Ibidem*, nº 2, fig. 1.

92. F. Jones, *The Pottery*, in H. Goldman, (éd.) Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, vol. I: The Hellenistic and Roman Periods, Princeton, New Jersey, 1950, p. 117.

93. P. W. Lapp, *Palestinian Ceramic Chronology - 200 BC - 70 AD*, New Haven, 1961 p. 74 – 75.

94. Rotroff, *op. cit.*, (1991), p. 111.

95. Lapp, *op. cit.*, (1961), p. 75: daté entre 246 av.J.-C., qui représente le moment de l'occupation de Tarse par les Egyptiens, et 171 av.J.-C., la date de l'écrasement de la révolte de par Antiochos IV.

96. M. Parovich-Peshican, *Necropoli Ol'vii ellinisticeskogo vremeni*, Kiev, 1974, nos 1 et 2, fig. 100.

97. Rotroff associe les amphores de ce type d'Asie Mineure et du Pont Euxin dans le même groupe, *op. cit.*, (1997), p. 120.

proprement-dite, à Corinthe ou à Thèbes. S'y ajoutent des pièces isolées, dépourvues parfois de contextes clairs, des collections de certaines institutions, telle la collection de l'Institut d'Archéologie de Heidelberg, ou bien privées, la collection Vogell. Les groupes les plus pertinents qui ont été analysés proviennent du Nord de la mer Noire[98] et de Rhodes[99]. Il convient d'y ajouter un important lot de quelque 40 exemplaires livrés par les sites de Dobroudjea.

La grande partie des documents inventoriés dans les sites du Pont Gauche sont très fragmentés et ils ont été analysés dans ma thèse, présentée en 1997[102]. Leurs traces indiquent clairement des correspondances dans les répertoires pontique et pergamenien du IIe-I^e s. av.J.-C. et composent la plus grande partie du catalogue. Généralement, l'ornementation de ces fragments obéït à un schéma fixe, formé du motif du collier, sur le cou, et du motif végétal ou dauphins, sur l'épaule. Le motif du collier comprend trois éléments essentiels: le ruban blanc aux bords abaissés, suivi par un fil incisé en zig-zag et des perles ou languettes en peinture beige, à formes et dimensions variables.

L'amphore n° 2, trouvée avec une amphore athénienne du groupe *Gaudy A* dans la même tombe de la nécropole d'Istros[100] présente des traces du type "alexandrin" et elle a aussi des similitudes avec la typologie olbienne. Les réserves exprimées par Alexandrescu quant à son attribution définitive aux ateliers de Pergame sont dûes à la qualité de l'argile fine, de couleur rose-brune. On peut y ajouter le profil abaissé du bassin, terminé en un "umbo" prononcé et la surface de pose évasée, à multiples rainures, dont l'aspect la rapproche des exemplaires que l'on a retrouvés dans la zone nord-pontique[101].

Les fragments de cous d'amphores choisis pour le présent catalogue, n°s 3-6, apportent autant de manières différentes de peindre le décor. Le fil en zig-zag, différemment orienté, suit la main et la position du décorateur. Parfois, la même amphore présente deux modèles différents: l'exemplaire de Tomis, n° 3 a, b témoigne soit de l'existence de deux décorateurs dont les styles diffèrent soit de l'intention du même décorateur de varier son style. Dans le cas de l'exemplaire n° 4 la ligne est arrondie[103] ou ondulée. La dernière forme est présente sur la plupart des objets (amphores, canthares etc) identifiés dans l'espace microasiatique ou en dehors de celui-ci, indiquant que les décorateurs de Pergame la préféraient. En revanche, ce sont les objets à ligne incisée en zig-zag qui l'emportent parmi les trouvailles du Nord du Pont[104]. La forme arrondie du fil a été probablement inspirée par les ornements *West-Slope* athéniens à ligne incisée simple ou double. Dans les contextes mentionnés dans le catalogue pour les analogies proposées à Samos, Pergame, Mytilène, Cofina, Amphipolis ou Mirmékion, les pièces se regroupent entre 150-130 av.J.-C. Passé cette date, vers l'an 100 av.J.-C., le nombre

98. Knipovici, *op. cit.*, 1949.

99. Patsiada, *op. cit.*, 1990.

100. Alexandrescu, *op. cit.*, (1966), p. 194. TXXXVII, 7.

101. Boehlau, *op. cit.*, (1908), Vogell, n° 27, pl. VII.

102. V. Lungu, *La céramiques West Slope Style*. A suivre dans la *série* Histria.

103. Le motif du collier à ligne incisée en zig-zag arrondie, est observé à Pergame, Schäfer, *op. cit.*, (1968), D 58, D 70, Z 78 - 80, arrondie dans la partie supérieure, et D 67, arrondie dans la partie inférieure.

104. La préférence des ateliers pontiques pour la ligne incisée en zig-zag s'explique par l'influence des amphores athéniennes qui en font usage dès la seconde moitié du IIIe s. av.J.-C.: voir celles du groupe *Sharck*, env. 250 - 235 av.J.-C., Rotroff, *op. cit.* (1997), cat. 414, pl. 40, fig. 25 ou bien cat. 417, pl. 40, fig. 26.

des attestations à ligne incisées en zig-zag augmente[105] en même temps que s'intensifient les copies dans les ateliers de l'espace microasiatique, nord-pontique ou insulaire.

Parmi les motifs dont s'orne l'épaule, la *guirlande de lierre* à feuilles pointues, en argile diluée et à fleurs peintes en points blancs appartient, elle aussi, à la phase ancienne. Le style pergaménien se distingue par les branches tracées en lignes ondulées, à volutes serrées, profondes, par une incision appuyée exécutée par un mouvement continu de la main[106], à la différence du tracé dégagé d'une ligne à larges ondulations, spécifique du style attique. Dans les ateliers de céramique de Mytilène[107] le motif est traité d'une manière qui rappelle le motif pergaménien. La répétition fréquente du motif dans diverses autres zones et domaines décoratifs trahit habitudes ou goûts communs, répandus sur de très vastes aires. Par exemple, les produits des ateliers Hadra d'Alexandrie portaient le même décor[108]. Les vases de faïence alexandrins sont parfois ornés du même décor[109]. Une image similaire du sarment de lierre apparaît sur d'autres produits de l'époque, telles les mosaïques.

Dans la gamme variée des vases céramiques de Pergame décorés de la même guirlande de lierre à feuilles et points blancs on peut associer fréquemment l'amphore, le cratère et le bol ou le *skyphos* du type pergaménien. Tous sont des vases à boire, dont les ateliers fabriquaient des services completes en une seule charge. Pour documenter de telles séries des vases, nous proposons d'associer l'amphore du catalogue nº 7, à un cratère, Schäfer D35 et à une coupe profonde (bauchige Becher), Schäfer, D64 ou D65, de Pergame.

Le motif de *la vague* incisé et complété par de la peinture blanche est, lui aussi, bien documenté pour le milieu du IIe s. av.J.-C. Les quatre amphores du catalogue, nos 8-11, ont de nombreuses analogies dont la plupart se concentrent dans l'aire de Pergame. Suivant les identifications, le motif apparaît sur les mêmes types de vases composant les services de table destinés à la consommation des liquides: amphore, cratère, *skyphos* ou canthare. Il est intéressant de constater une pratique habituelle des ateliers de la période plus récente, vers 100 av.J.-C., de produire des services céramiques.

Le développement des productions locales par series de vases s'accompagne d'un changement du style décoratif. Sont privilégiés les motifs végétaux à larges pétales allongés qui recouvraient une grande partie de la surface du vase et, nous le supposons, permettaient un meilleur rendement par l'exécution rapide de plusieurs vases. Ils se retrouvent comme tel sur les fragments d'Istros, nos 14-15. Leur chronologie peut être établie par rapport aux exemplaires athéniennes du groupe *The Large Leaf*, c'est à

---

105. Une amphore de Phanagoreia, Schäfer, *op. cit.*, (1968), nº 1, fig. 3, présente sur le cou un collier incisé en zig-zag et sur l'épaule une couronne de pétales allongés. Le décor à pétales allongés, daté du dernier quart du IIe s. av.J.-C., est un bon exemple pour la datation du motif du collier ainsi réalisé.

106. Certains exemplaires de Pergame: D70, amphore; D35, 37, cratères; D 53, 61, skyphoi; D 17, coupe à décor extérieur, sont caractéristiques pour cette manière, Schäfer, *op. cit.*, (1968).

107. A. Arhontidou Argyre, *Ελληνιστική κεραμεική από τη Μυτιλήνη. Β'ΕλλΚερ*, 1990, p. 110 - 114, pl. 65, nº 8081, canthare type A 1, seconde moitié du IIe s. av.J.-C.

108. E.V. Breccia, *Le necropoli di Sciatbi*, Le Caire, 1913, nº 64, pl. XLV pyxis; nº 56, pl. XLI, hydria Hadra.

109. R. Pagenstcher, *Die Griechisch-Ägyptische Sammlung Ernst von Sieglin (Exped. Sieglin II, 2)*, Band II, Teil 3, Leipzig, 1913, p. 123, fig. 131 b et k, ou p. 129, nº 7, fig. 139 et nº 3, pl. XXIV.

dire de l'intervale 100-86 av.J.-C. Dans la première partie de la même période apparaissent, rarement, des motifs qui demandent un temps plus long d'exécution en raison des incisions utilisées pour les petits détails, complétées par des motifs végétaux considérablement simplifiés. Un tel décor est commun aux amphores de Histria, nº 12 et nº 13 et aux *skyphoi* de la classe B, cat. 28 et 29, de Pergame[110], découverts dans le remplissage d'une citerne, datée jusqu'à la fin du premier quart du Ier s. av.J.-C.

L'amphore nº 16 présente un cas spécial: elle est exécutée en une argile riche en calcaires, en sable et mica, moins propre, avec deux couleurs en coupe résultées de la cuisson: un noyau brique vif et des bords noir-grisâtres recouverte d'un vernis brun-rougeâtre. Le décor est formé d'une couronne riche en feuilles, peintes en deux couleurs, beige et noir. Le style est proche de celui des hydries du type Hadra d'Alexandrie qui sont peintes dans les mêmes couleurs. Le motif semble avoir été inspiré de la série des vases en verre, réalisés par la technique sandwich[111] ou de la production des bols à décor en rélief. La littérature que nous avons étudiée ne nous a fourni aucun exemple similaire en céramique. Par ailleurs, les propriétés des argiles se rapprochent de celles qui étaient utilisées dans les ateliers d'Alexandrie et, jusqu'à présent, elles n'ont été identifiées ni à Istros ni dans une quelconque colonie voisine. La couleur noire de la pâte du décor, inhabituelle dans d'autres centres, ainsi que le motif d'inspiration alexandrinne peuvent être considérés autant d'indices sur leur origines. Parmi les trouvailles d'origine alexandrine, nous n'avons point trouvé d'exemples similaires. Il est possible, pourtant, que ces vases identifient une production locale d'inspiration alexandrine, exécutée par un artisan alexandrin qui s'est établi à proximité des grandes agglomérations urbaines du littoral du Pont Euxin. Des rapports bien plus complexes entre les villes grecques du Pont et Alexandrie remontent à l'époque des premiers Ptolomées. Beaucoup d'autres sources les confirment pour la Dobroudja également[112].

Le profil de l'amphore nº 17 est similaire au celui de l'exemplaire d'Olbia, (pl. V. a); le décor très schématisé remonte dans une époque tardive. Sa présence confirme le développement d'une production pontique d'amphore *West Slope*.

Les résultats de cette première étape d'analyse sur les productions céramiques *West Slope* du Pont Gauche portent à croire que certaines caractéristiques de la forme alexandrinne auxquelles s'ajoutent certains éléments du décor sont influencés par des modèles métalliques. La sélection et la combinaison des motifs décoratifs correpondent aux tendances synchrétiques de l'époque, quant aux techniques et à la manière dont elles sont transposées dans le domaine céramique, elles témoignent de l'apparition des nouvelles normes esthétiques.

Chronologiquement, nous avons montré que, si le premier type est clairement établi dans la classe de céramiques d'Athènes au début de la production *West Slope*, les indices pour fixer le deuxième dans une époque suivante ne sont pas négligeables dans

110. Behr, *op. cit.*, (1988), p. 133, fig. 8 et p. 135, fig. 9 et p. 112, Zisterne 1 E 6,fig. 22.

111. Une exemple similaire est la coupe présentée par Marianne Stern, AA 1996, fig. 7.

112. P. Alexandrescu,*Un vas de faianţă ptolemaic la Histria*, St.Cl. 26, 1989, p. 116–121 = *Un vase ptolémaïque en faïence d'Istros*, Festschrift N. Himmelmann, Mainz am Rheim, 1989, p. 305-309. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*,St.Cl. VI, 1964, p. 103-118, travail républié dans Scythica Minora, Bucarest, 1975, p. 96-110. Vasilica Lungu, *La céramique du type Hadra à Histria*, Il Mar Nero, 2000, à suivre.

nombreux éndroits de la Méditerranée orientale. En ce qui concerne les formes, leur étude a permis de confirmer parfois l'évolution parallèle de deux productions bien marquées par des préferences locales et surtout de distinguer les particularités des productions pontiques ou microasiatiques par rapport à une tradition alexandrinne ignorée jusqu'à présent. Si l'on cumule les attestations des deux types d'amphores de sites pontiques, les amphores de tradition alexandrienne fabriquées dans les ateliers du Pont ou importées d'Asie Mineure apparaissent prédominante. Parallèlement, l'amphore du type athènien devient plus fréquente dans ses versions pontiques vers la fin d'époque hellénistique, c'est à dire de la phase du groupe *Gaudy Amphoras*. Suivant ces nouvelles données, nous espérons que les exemplaires publiés de sites du Pont Gauche vont servir à confronter les résultats des études parallèles menées sur d'autres sites de la région pontique ou d'autres régions de la Méditerranée.

CATALOGUE

1. Histria, nécropole, tumulus TXXXVII, nº 8, inv. 19.851.
Fragmentaire.
Dimensions : h = 0,20; diam. de l'embouchure = 0,16; diam.du fond = 0,144.
Le corps tronconique à l'épaule arrondie; le cou cylindrique à lévre évasée; les anses torsadées à deux masques assemblés aux points d'attache inférieure; *vernis* noir, effacé sur larges superficies du corps; *décor* mixte: sur le cou du vase, le motif *guirlande de laurier* à feuilles arrondies, de peinture beige, disposées sur un „rameau" incisé, est suivi de motif du *collier* à ruban suggéré par deux incisions parallèles, à languettes de peinture beige, diluée, qui se terminent en pointes de peinture blanche, étant attachées au fil en zig-zag irregulier; sur l'épaule, le motif *damier* est combiné au motif *rectangles encastrés*.
Bibliographie : Alexandrescu, *op. cit.* (1966), p .193 et pl. 95-96.
Analogies : Thompson, *op. cit.*, (1934), D_{25}; Rotroff, „Gaudy Amphora", *op. cit.*, (1991), p. 432 et nº 117, p. 102, fig. 30, pl. 45; nº 118, p. 102, fig. 31, pl. 45; nº 119, p. 102, fig. 32, pl. 46, cca. 100 - 86 av. J.-C. = Rotroff, *op. cit.*, (1997), nº 441, fig. 32, pl. 44; nº 440, fig. 32, pl. 44; nº 442, fig. 32, pl. 44.
Date : 100-86 av.J.-C.

2. Histria, nécropole, tumulus TXXXVII, nº 7, inv. V 19.861.
Fragmentaire.
Dimensions : h = 0,198; diam. de l'embouchure = 0,180; diam.du fond = 0,171.
Pâte à couleur rose, fine, serrée. Le corps aplati; cou massif, cylindrique à lèvre évasée; pied court à la base élargie; deux anses roubanées à rondelles assemblées aux points d'attache inférieure; vernis noir-brunâtre en dégradée jusqu'au brun-orange; *décor* mixte: sur le cou du vase, le motif du *collier* à

ruban blanc, à languettes en peinture beige, attachées au fil incisé en zig-zag; sur l'épaule, le motif de *dauphins affrontés* et *palmettes*.

Bibliographie: Alexandrescu, *op. cit.*, (1966), 194, pl. 95 - 96; Analogies, M. Coja, M. Gheorghiță, *Vase grecești în Muzeul Național București*, București, 1983, cat. 82, pl. 37 et p. 55; CVA Mainz 43. 2, 1978, nos 5-6, pl. 36 (collection Vogell).

Date: 100-86 av.J.-C.

3. Tomis, str. Muzeelor; fouilles Z. Covacef, 1987; Musée de Constanța, inv. 34360.

Fragment du cou à lèvre; inédite.

Dimensions: h = 0,104, diam. de l'embouchure = 0,144

Pâte à couleur beige-orange, à particules calcaires et du mica; vernis brun-rougâtre, brillant; *décor:* le motif du *collier* à languettes en couleur beige, attachées sur un fil incisé en zig-zag, à ruban blanc, sur une face, et beige, sur l'autre face.

Observation: le vase a été peint à deux mains différentes, selon le style.

Analogies: Pergam: Schäfer, *op. cit.* (1968), D6, pl. 17-18 et p. 58: cca. 150 - 130 av. J.-C.; Rhodes: Patsiada, *op. cit.*, (1990), no 153, pl. 72 et no 171, pl. 75: milieu du IIe s.av. J.-C (Pergam); Mytilene, V. Pappa, Ἀπὸ τήν ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τῆς Μινώας, in L. Kypraiou (éd.), *Hellenistic Pottery from the Aegean Mytilene*, Mytilene 1994, p. 82, no 3b, fig. 1.

Date: IIe-Ier s.av. J.-C.

4. Histria, fouilles Lambrino

Fragment du cou à lèvre.

Dimensions: h = 0,160

Pâte à couleur orange, à particules calcaires et du mica; vernis noir; *décor:* le motif du *collier* à languettes en couleur beige, attachées sur un fil incisé en vague, à ruban blanc.

Analogies: sur la forme: Amphipolis, L. Kranioti, *The finds of a Rescue Excavation at Amphipolis*, AEMQ, 2, (1988), Thessalonike, 1991, 379; Mytilene, C. Williams, M. Tole,*Hellenistic Pottery from Three Periods in Mytiline on the Island of Lesbos*, B'EllKερ, 61: g: IIe s. av.J.-C., Pergam: A. Conze, *Stadt und Landschaft.* AvP I.2, Berlin 1913, p. 39, no 1; Schäfer, *op. cit.* (1968), D70, pl. 17-18 et p. 58: cca. 130 av. J.-C.; Rhodes: Patsiada, *op. cit.* (1990), nos 147 - 153, pl. 71 - 72: la deuxième moitié du IIe s. av.J.-C. (Pergam); Samos, R. Tölle-Kastenbein, *Das Kastro-Tigani. Die Bauten und Funde greichischer, römischer und byzanttinischer Zeit*, Samos XIV, Bonn, 1974, p. 114-116, fig. 191 A et B; sur le décor: Pergam: Conze, *op. cit.* (1913), p. 273, fig. 1.

Date: IIe-Ier s.av. J.-C.

5 a, b. Histria, fouilles Lambrino

Fragment du cou sans lèvre.

Dimensions: diam. = 0,094

Pâte à couleur beige-claire, à particules calcaires; vernis noir, à l'extérieur, et rouge, à l'intérieur; *décor:* le motif du *collier*, à languettes arrondies, peintes en couleur beige, sur une face, et à languettes bilobées, peintes en couleur blanche, sur l'autre, attachées sur un fil incisé en zig-zag, à ruban blanc.

Observation : le vase a été peint à deux mains différentes, selon le style.

Analoges : Pergam: Schäfer, *op. cit.* (1968) D67, D70, pl. 17-18 et p. 58: cca. 150 - 130 av. J.-C.; Rhodes: Patsiada, *op. cit.* (1990) nº 151, pl. 71 - 72: milieu du IIe av. J.-C.

Date : deuxième moitié du IIe s.av. J.-C.

6. Histria, fouilles Lambrino

Fragment du cou sans lèvre.

Pâte à couleur orange, à particules calcaires et du mica; vernis noir, mat, à l'extérieure; *décor:* le motif du *collier* à languettes en couleur beige, attachées sur un fil incisé en zig-zag, à ruban blanc.

Analogies : Pergam: Schäfer, *op. cit.* (1968), nº 1, pl. 3 (de Phanagoreia) et p. 111 et note 57: cca. 100 av. J.-C.

Date : de la fin du IIe au début du Ier s.av. J.-C.

7. Histria, fouilles Lambrino, A_{77}.

Fragment de l'épaule à cou.

Pâte à couleur beige-claire, à particules calcaires fines; vernis brun à l'extérieur et rouge, éclatant, à l'intérieur; *décor* mixte: le motif du *collier* à ruban blanc, sur le cou ; sur l'épaule, la *guirlande de lierre* à feuilles et à fleurs peintes en blanc dans un registre marqué par deux rainures parallèles.

Analoges : Chios, J.K. Anderson, *Excavation on the Kofina Ridge, Chios.* ABSA 49, 1951, c. 251, pl. 11 et p. 153; Kyme, J. Bouzek (éd.), *Anatolian Collection of Charles University. Kyme I.* Praha 1974, WS 1, pl. 17; R. Hampe, *Katalog der Sammlung antiker Kleinkunst des archäologischen Instituts der Universität Heidelberg. Neuerwerbungen 1957-1970.* Mainz am Rhein 1971, p. 75, nº 110, pl. 72; Olbia, Watzinger, *op. cit.* (1901) G30, pl. 49; Pergam: Schäfer, *op. cit.* (1968) nº 2, pl. 3 (collection de l'Institut d'Archéologie de Heidelberg) et nº 4 (de Corinthe): cca. 150-100 av. J. -C.; Knipovici, *op. cit.* (1949) p. 273, nº 2, fig. 1; Rhodes: Patsiada, *op. cit.* (1990), nº 145, pl. 73, 160: première moitié du IIe s. av. J.-C. Sur la date, voir aussi H. Küthmann, *Beiträge zur späthellenistischen und frührömischen Toreutik*, 1959, p. 8 et suiv.

Date : cca. 100 av. J.-C.

8-11. Histria, fouilles Lambrino.

Petits fragments de l'épaule.

Pâte à couleur orange, dense, à particules calcaires et du mica; bassin à rainures verticales; vernis noir, mat, à l'extérieur et à l'intérieur; *décor:* le motif de la *vague* peint en blanc, à contour incisé, disposé entre deux rainures parallèles.

Observation : Ces exemplaires sont issus du même atelier.

Analogies: sur le décor, Assos, A. Filges, *Westabhangkeramik. Ausgrabungen in Assos 1991.* AMS 10, 1993, nº 47, p. 161 (cratère); un guttus

du Musée de Pella (produit local); Didyma, K. Tuchelt, *Didyma. Bericht über die Arbeiten 1972/1973. Mit einem Beitrag von Maria Hopf.* IstMitt. 23-24, 1973-1974, nos 34-35, pl. 52; Milet, V.V. Graeve, *Milet. Vorläufiger Bericht über die Grabung im Südschnitt an der hellenistichen Stadtmauer 1966,* IstMitt 25, 1975, no 37, pl. 14 (coupe); Olbia, CVA Mainz 43.2, 1978, pl. 37; Pergam: E. Boehringer, F. Krauss, *Das Temenos für den Herrscherkult „Prinzessinen Palais"* AvP IX, Berlin und Leipzig, 1937, c et h, pl. 57 (cratères); C.H. Bohtz, W.D. Albert, *Die antike Strasse zur Akropolis von Pergamon,* AA 90, 1975, p. 516-517, no 27, fig. 52, cca 150 av.J.-C.; G. di Luca, *Die Funde.*in O. Ziegenaus, G. di Luca (éds.), *Der nördliche Temenosbezirk und angrenzende Anlagen in hellenisticher und früchrömicher Zeit,* AvP XI. 2, Berlin 1975, no 7, pl. 42; Behr, *op. cit.* (1988) no 6, pl.16, de la fin du IIe au début du Ier s. av. J.-C. (cratère); N. Kunisch, *Grabfunde aus dem Stadtgebiet von Bergama,* PF I, 1970, p. 99, A 1, fig. 4 et p. 95; Rhodes: Patsiada, *op. cit.* (1990), nos 54 - 57 (*skyphoi* produits à Rhodes): première moitié du IIe s. av.J.-C., no 109, pl. 65 (cratère): début du IIe s.av. J.-C. et no 162, pl. 73 (amphore): milieu du IIe s. av.J.-C.; Samos, Tölle-Kastenbein, *op. cit.* (1974) fig. 248 E; Tanaïs, Shelov, *op. cit.* (1961), pl. XXIV et p. 65; H.P. Isler, *Das archaische Nordtor und seine Umgeung in Heraion von Samos,* Samos IV, Bonn, p. 118, no 298.

D a t e : de la fin du IIe au début du Ier s. av. J.-C.

12. Histria, fouilles Lambrino

Petit fragment d'épaule.

Pâte à couleur orange, dense, à rares particules calcaires et du mica; vernis noir, mat, dilué; *décor:* le motif des *demioves* peintes en jaune, à contour incisé, séparées par trois feuilles peintes en beige, disposé entre deux rainures parallèles.

A n a l o g i i : Pergam: Boehringer-Krauss, *op. cit.* (1937), pl. 57.h; Behr, *op. cit.* (1988) p. 133, no 28 (*skyphos* type B).

D a t e : du milieu du IIe à la première moitiè du Ier s. av.J.-C.

13. Histria, fouilles Lambrino

Petit fragment de l'épaule.

Pâte à couleur orange, dense, à particules calcaires et du mica; vernis noir, mat; *décor:* le motif des *demioves* peintes en jaune, à contour incisé, séparées par une feuille peinte en beige, disposé entre deux rainures parallèles.

A n a l o g i e s : Olbia, E.I. Lévi, *Ol'via: gorod epohi ellinisma,* Leningrad, 1964, no 274, fig. 8; Pergam: Behr, *op. cit.* (1988), p.135, no 29 (*skyphos* type B); Rhodes, Patsiada, *op. cit.* (1990), no 146, pl. 71 (amphore) et no 121 pl. 67, (cratère à décor identique).

D a t e : du milieu du IIe à la première moitiè du Ier s. av.J.-C

14. Histria, fouilles Lambrino

Petit fragment de l'épaule.

Pâte à couleur beige-claire, dense, à particules calcaires et du mica; vernis brun-rougâtre, mat; *décor:* le motif de la *guirlande à longues feuilles* peintes, successivement, en blanc et beige, disposé entre deux rainures parallèles.

A n a l o g i e s : Pergam: Conze, *op. cit.* (1913) nº 1, p. 36; Rhodes, Patsiada, *op. cit.*, (1990), nº 138, pl. 70.

D a t e : 120 - 86 av.J.-C.

15. Histria, fouilles Lambrino

Petit fragment de l'épaule.

Pâte à couleur orange, à rares particules calcaires et du mica; vernis noir, mat; *décor:* le motif de la *guirlande à courtes feuilles* peintes, successivement, en beige et blanc, disposées sur une tige incisé.

A n a l o g i e s : Chios, Anderson, *op. cit.* (1954) p. 177, fig. 11(a); Efes, V. Mitsopoulos, *Hellenistiche Keramik mit Schlikerdekor aus Ephesos und ihr Verhältnis zur attischen Westabhangkeramik*, in Festschrift Erna Diez, Classica et Provincialia, Graz, 1978, nº 12, pl. 41; Mytilene, Williams-Tole, *op. cit.* (1990, nº 61a; Rhodes: Patsiada, *op. cit.* (1990), nº 122, pl. 67 (cratère): sec. IIIe - IIe s. av. J.-C.(Pergam).

D a t e : 120 - 86 av.J.-C.

16. Histria, fouilles Lambrino

Fragment de l'épaule.

Pâte à couleur orange foncé en noyau, et noir-grise vers bords dense, à particules calcaires, du sable et du mica, grossière; vernis brun-rougeâtre, mat; *décor:* le motif de la *guirlande à longues feuilles* peintes, successivement, en beige et noir, et des fleurs à graines noires, disposé entre deux rainures parallèles.

Produit local (?), inspiré, peut-être, de la production de vases issus d'ateliers Hadra, au décor peint en noir.

D a t e : 120 - 86 av.J.-C.

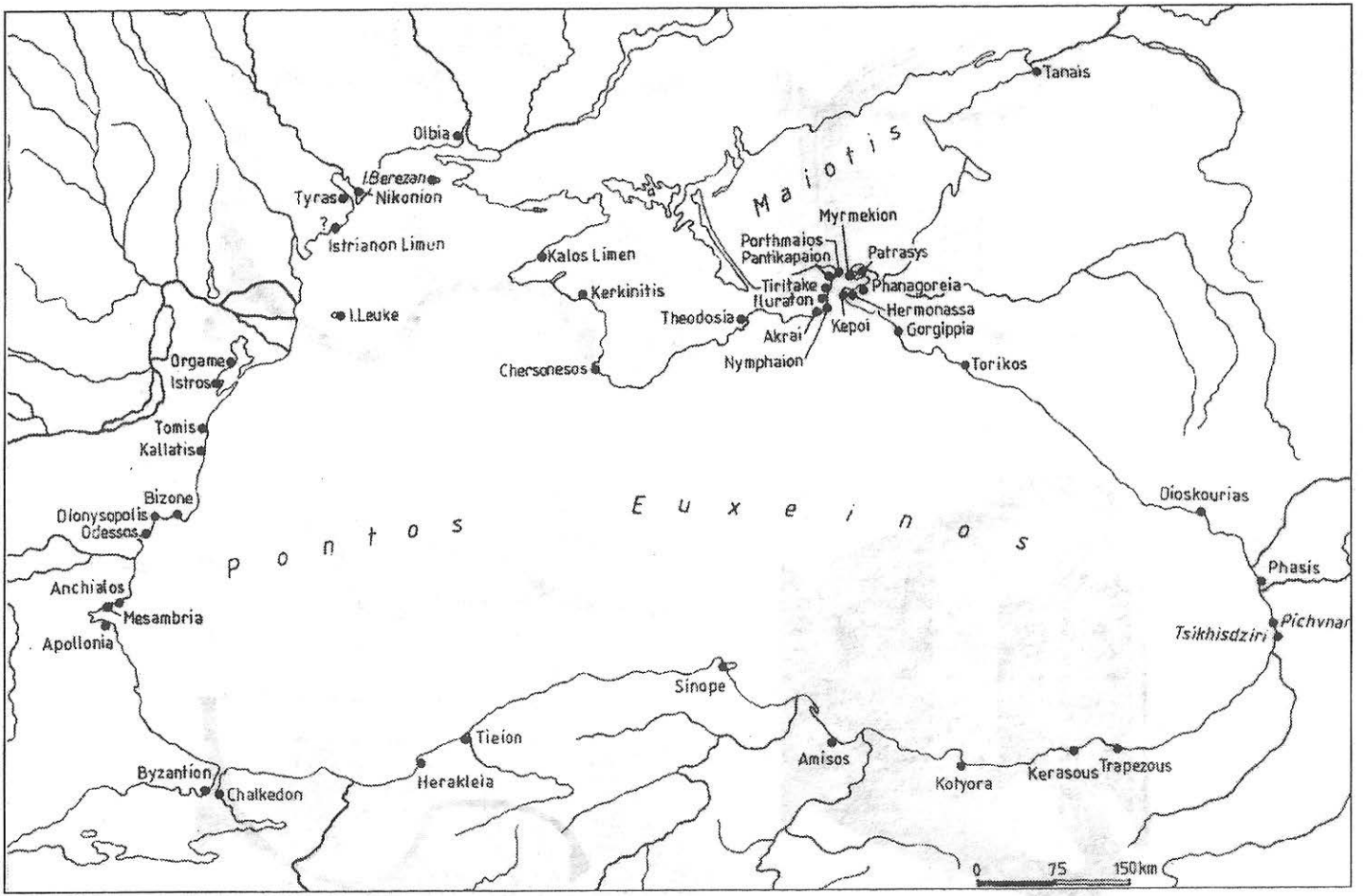
17. Histria, nécropole, tumulus T_{XXVI51}, inv. 19667

Fragment du cou à lèvre.

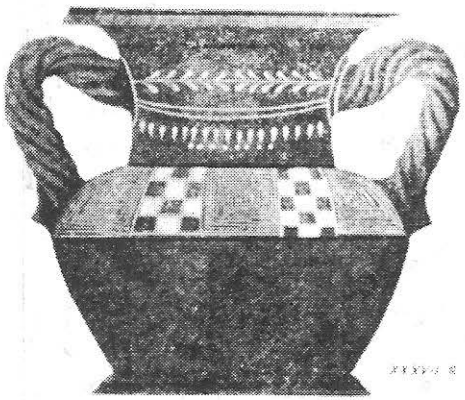
D i m e n s i o n s : diam. de l'embouchure = 0,180

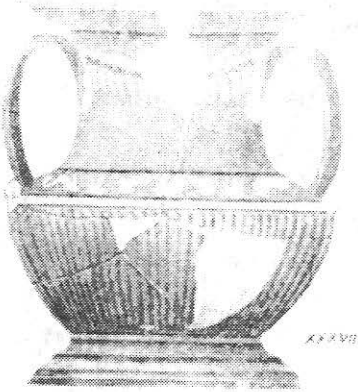
Pâte à couleur orange, légère, à particules calcaires; vernis noir, à l'extérieur et brun-rougeâtre, à l'intérieur; *décor:* rangée des petites feuilles blanches et un fil incisé sur le cou.

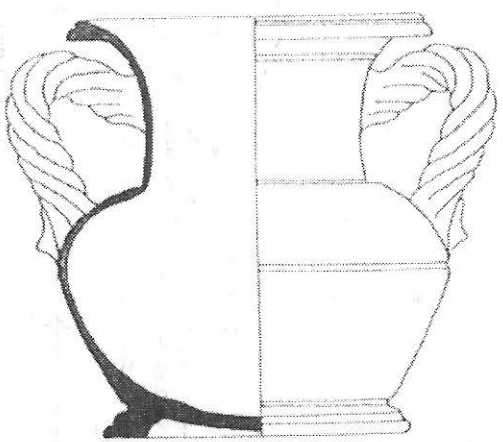
B i b l i o g r a p h i e : Alexandrescu, *op. cit.* (1966), p. 191 et pl. 93.

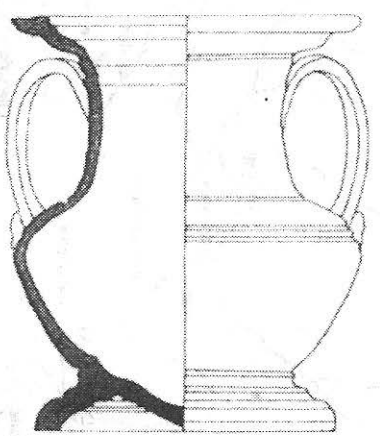

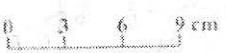
Pl. I : Les sites grecs de la mer Noire

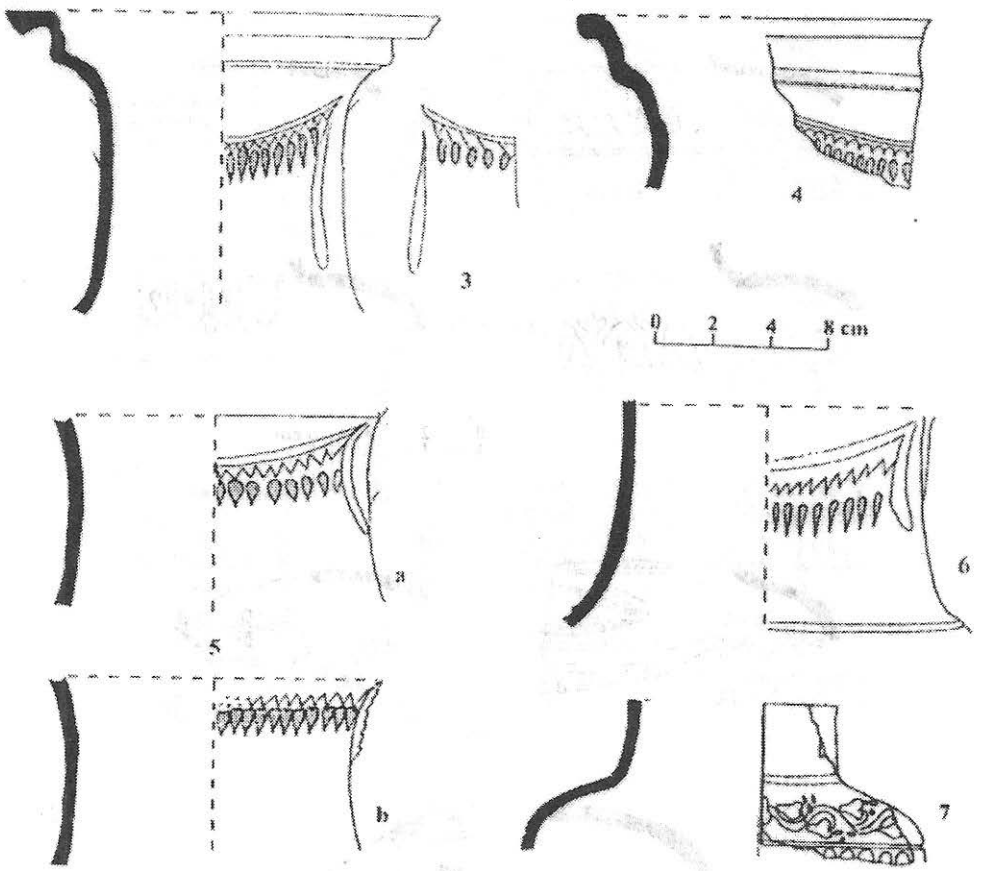

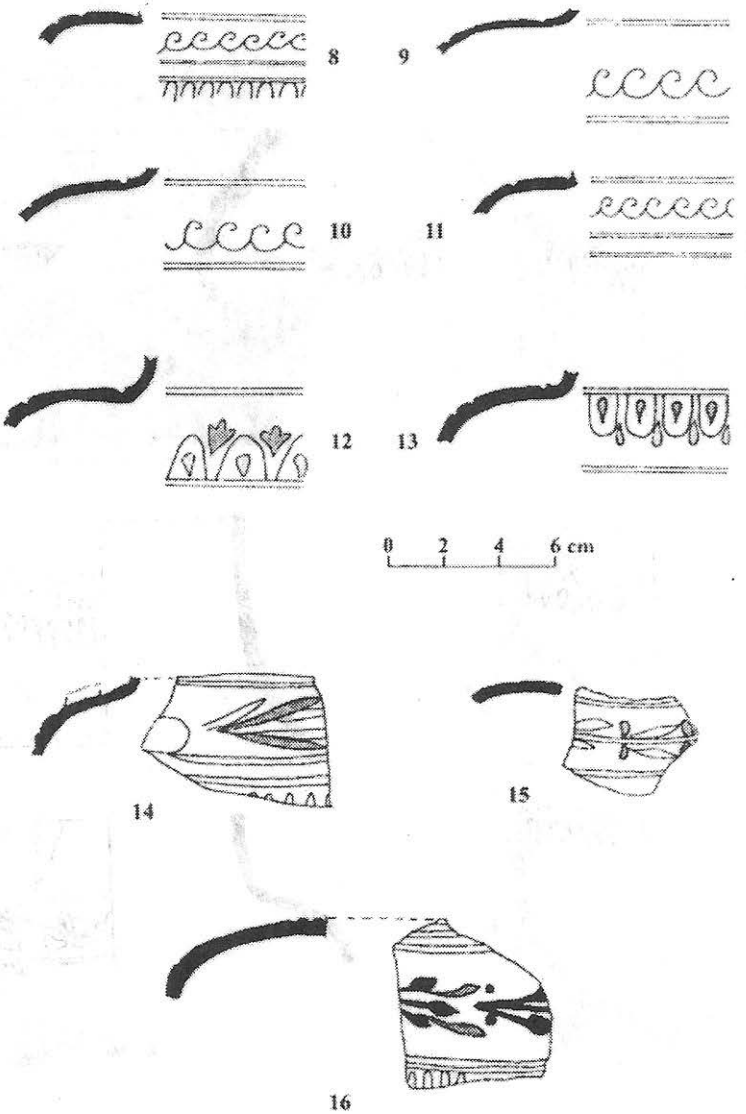

Pl. II : cat. 1 – 2

Pl. III : cat. 3 – 7

Pl. IV : cat. 8 – 16

17

Pl. V : cat. 17

CERAMICA LUCRATĂ CU MÂNA DE LA TOMIS. STADIUL ACTUAL AL CERCETĂRILOR *

Lucian ARSENIE

Cercetarea trecutului Dobrogei antice scoate în evidență, începând cu sec. VII a.Chr., un proces evolutiv cu o importanță deosebită în parcursul istoric al populației indigene geto-dace.

Întemeierea orașelor grecești, în medii altele decât cele originare, va face pe acei *ktistes* să se adapteze mediului local, ei reușind prin diverse modalități a-i atrage în sfera propriilor interese pe localnicii geto-daci. Influența exercitată de reprezentanții unei civilizații superioare din toate punctele de vedere se va face resimțită în planul vieții politice, economice și culturale a indigenilor. Iar finalitatea acestui proces istoric, sesizată încă de la începutul acestuia, a fost includerea populațiilor locale și a teritoriilor pe care le locuiau în universul vieții grecești elenistice și apoi romane.

În ceea ce privește geții și relațiile lor cu grecii din orașe, aceștia au făcut obiectul a numeroase studii, la fel cum a fost studiată prezența locală atât în hinterlandul cetăților grecești, cât și în afara acestuia. În egală măsură s-a cercetat și prezența getică în interiorul orașelor grecești. În privința ceramicii autohtone lucrate cu mâna, descoperită la Tomis, sunt publicate studii realizate de C. Scorpan în urmă cu două decenii.

Prezentul articol constituie o încercare de prezentare a ceramicii autohtone lucrate cu mâna, începând cu momentul întemeierii orașului, până în perioada romană. Am avut la dispoziție informații deja publicate, la care am adăugat și informații inedite rezultate din studierea ceramicii din această categorie, descoperită în urma cercetărilor din punctul "Parcul Catedralei" între anii 1971 – 1974, soldate cu publicarea unui raport preliminar.

Cercetările sistematice desfășurate în acest punct au adus la lumină și cele mai timpurii dovezi ale prezenței indigenilor în această zonă. Este vorba de descoperirea unor categorii ceramice indigene lucrate cu mâna și asociată cu ceramică greacă în nivelul XII, datat în sec. VI – V a.Chr.[1] Dintre acestea enumerăm următoarele forme:

– *strachină*, cu profil unghiular, buză scurtă, dreaptă, ușor invazată, cu proemi-

* Lucrarea, rămasă în manuscris, a fost pregătită pentru tipar de M. Irimia.

1. A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica, 8, 1975, p. 34.

nențe – apucători, suprafața cenușie – negricioasă, puternic lustruită. Forme apropiate s-au descoperit la Krăgulevo datate în sec. VI – V a.Chr., dar și la Ferigile în faza IIb. Se regăsește ca formă și în repertoriul lui E. Moscalu, care încadrează vasele din această categorie în tipul X/d, formă ce apare deplin conturată în sec. VI – V a.Chr.[2] Nr. inv. 20961 (pl. I/3).

– *vas sac,* cu pereții groși, buza lată, pronunțată către exterior, suprafața neagră, lustruită la exterior. Analogii în primul orizont de morminte din necropolele de la Ravna și Dobrina, cât și în necropola tumulară de la Ferigile, sub forma VB1, în faza IA – 550 – sfârșitul sec. VI a.Chr.[3] Nr. inv. 20962 (pl. I/2).

– *vas borcan* – în privința formei și manierei de execuție cele două fragmente se apropie de vasele de tip VID1 de la Ferigile, din faza IA – IB (sec. VI – V a.Chr.)[4] Nr. inv. 20963 (pl. I/4); nr. inv. 41096, (pl. I/5).

Modul de realizare a vaselor mai sus menționate, plasarea în contextul stratigrafic pledează pentru încadrarea lor cronologică și tipologică specifice Hallstatt-ului târziu, complexului cultural Bârsești – Ferigile, Dobrina – Ravna I – Krăgulevo. De altfel, pentru perioada de timp cuprinsă între sfârșitul culturii Babadag și ultimele decenii ale sec. VI a.Chr., descoperirile ce privesc populația autohtonă sunt puține, ele grupându-se cu precădere în vecinătatea Histriei sau în spațiul ei de influență[5], dar și în puținele puncte de pe malul Dunării.[6]

Un alt lot ceramic datat în general în sec. V – IV a.Chr. a fost publicat de C. Scorpan în 1970[7], la care adăugăm un fragment de castron inedit, descoperit la "Parcul Catedralei". Vasele din lotul editat de C. Scorpan provin din contexte arheologice clare; încadrarea lor culturală și cronologică s-a făcut printr-o prezentare tipologică după cum urmează:

– *vas sac,* cu corpul ușor bombat, lucrat grosolan, de culoare cenușie – negricioasă;[8] se încadrează tipului III, varianta III/a, întâlnită la Ravna II, Zimnicea I – II.[9] Nr. inv. 14780 (pl. II/2).

– *vas mare pântecos,* cu gura largă, buza dreaptă; este decorat cu un brâu circular alveolat, întrerupt de butoni mari, proeminenți și turtiți, de la care pleacă brâuri alveolate oblice. Vasul este de tradiție locală, cu asemănări în numeroase descoperiri din Dobrogea, la Cernavodă, Satu Nou, Tariverde, Telița, Histria, Sinoe – Zmeica.[10] Vasul prezintă o datare mai largă (până în sec. II a.Chr.), ce poate fi făcută cu greutate, în lipsa unui context arheologic clar.[11] Nr. inv. 3180 (pl. II/1).

– *castron* adânc, tronconic, cu pereții înalți, ușor arcuiți, cu marginea resfrântă și buza teșită; vasul are două apucători alveolate de formă semicirculară, aplicate sime-

2. E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 71.
3. R. Vulpe, *Ferigile*, București, 1967, p. 51-52, 80, 91. Autorul a revenit asupra datării necropolei în cauză urcând-o cu circa 150-100 de ani. (cf. Al. Vulpe, Dacia, NS, 21, 1977, p. 81-111.
4. *Ibidem*, p. 52-53, 80, 91.
5. M. Irimia, Pontica, 8, p. 110-112.
6. *Ibidem*, p. 111
7. C. Scorpan, SCIV, 21, 1970, 1, p. 65-96.
8. *Ibidem*, p. 70, fig. 1/6.
9. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 37, 44.
10. C. Scorpan, *op. cit.*, p. 70, fig. 1/7 și p. 73, fig. 3/2; notele 36-39, 45, 47.
11. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 37, 46 (pl. XVIII/ – Seuthopolis din sec. III-II a. Chr.)

tric sub buza vasului.[12] Forme apropiate se găsesc la Bârsești, unde se datează în sec VI – V, la Piatra Frecăței în sec. VI, la Stâncești în sec. V – III și Kalugherița (Șumen) unde se datează în sec. V a.Chr. Formă încadrabilă în tip XII, variantă XII/b (E. Moscalu).[13] Nr. inv. 17584 (pl. II/3).

– *castron* (fragment) inedit, de tradiție hallstattiană; a fost descoperit în context arheologic datat în sec. V a.Chr. Este un fragmente de perete cu buza dreaptă, având o apucătoare rectangulară. Vasul este realizat grosolan. Pare a fi o formă evoluată din strachina prezentată mai sus (nr. inv. 20961) și se apropie de un castron descoperit la Murighiol, datat în sec. IV a.Chr. Nr. inv. 20964 (pl. I/1).

Pentru perioada secolelor V – IV a.Chr. se constată o diversificare a categoriilor ceramice lucrate la mână. Dispunem acum de materiale descoperite atât *intra-muros* – în condiții clare sau mai puțin clare – dar și în necropolele tomitane, fapt ce asigură materialelor descoperite în această zonă o datare mai riguroasă. Este perioada în care constatăm la Tomis existența unui proces de imitare a formelor ceramice grecești, în mod evident a formelor uzuale grecești, proces observat și în arealul imediat apropiat. Sunt prezente, de asemenea, categorii ceramice care au analogii cu materialele atribuite unor populații nord – pontice. Vasele de tradiție autohtonă sunt documentate în forme diferite: vase de tip borcan, clopot sau castroane. Din categoria vaselor borcan amintim două fragmente inedite, descoperite la "Parcul Catedralei" (nr. inv. 20984, 40197 – pl. II, 2/6; 2/7) care sunt lucrate dintr-o pastă grosolană; vasele erau arse reducător; aveau pereții relativi subțiri, profilul rotunjit, cu buza scurtă și evazată; se aseamănă cu unele exemplare descoperite la Sarichioi, datate în sec. IV a.Chr.[14]

Tot de la "Parcul Catedralei" provin alte două fragmente inedite de vas-borcan, lucrate mai îngrijit, din pastă bine aleasă, arse la temperaturi ridicate (ardere oxidantă). Primul fragment aparține unui vas borcan, cu buza răsfrântă spre exterior (nr. inv. 40199, pl. 3/3) decorat cu un buton nefuncțional sub buză și care își găsește analogii la Satu-Nou.[15] Al doilea fragment care poate fi considerat ca făcând parte din categoria fină a fost descoperit în context de sec. IV – III a.Chr. (nr. inv. 20992, pl. 3/2). Pasta este bine aleasă, are slip uniform, de culoare brună – cărămizie, cu ușoare urme de lustruire – netezire, ardere oxidantă. Imediat sub buza evazată are aplicată o apucătoare puternic perforată, în formă de potcoavă. Ca formă își găsește analogii în descoperirile de la Gura Canliei[16], Bugeac[17], Enisala[18], Telița[19], Histria[20], E. Moscalu încadrând forme de acest tip în varianta II. Cu toarta aplicată în modul amintit, vasul pare a imita un krater, însă forma este specific geto-dacică.

În perimetrul *intra-muros* avem prezentă și forma de vas sac. Sunt forme deja

12. C. Scorpan, *op. cit.*, p. 71, fig. 1/8; p. 73; fig. 3/5,7.
13. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 71, pl. LVI/2, 3, 8 - 10 ,13 și notele 969-972
14. Oberländer, *Peuce* 8, 1980, p. 90, fig. VI nr. 3,4.
15. M. Irimia, N. Conovici, Thraco-Dacica, 10, 1989, p. 131, 132 fig. 14/5, 8,7; 15/1
16. M. Irimia, Pontica, 14, 1981, p. 93 (fig. 22/17); Materiale, Vaslui, 1982, p. 68-73.
17. Ibidem.
18. G. Simion, Peuce, 2, 1971, p.63-130, *passim*
19. idem, Peuce, 6, 1977, p. 49-72.
20. M. Coja, Pontica, 3, 1970, fig. 2/9, p. 104 – sec. IV a. Chr.; p. 108; p. 106, 107, fig. 3/17 – sec. IV – III a. Chr.; S. Dimitriu, Histria II, 1966, cat. nr. 864.

publicate în studii mai vechi,[21] sau inedite. Astfel, sunt fragmente ce aparțin unor vase lucrate grosolan (nr. inv. 20965, pl. 3/1), cu profil aproape drept decorat cu brâu alveolar circular, întrerupt de apucători, ce își găsesc analogii în diferite puncte din arealul getic apropiat, precum Cernavodă, Canlia, Histria[22] fiind o formă răspândită în întreaga arie getică și încadrată de E. Moscalu în varianta III/b.[23]

Din aceeași categorie avem un alt fragment nepublicat (nr. inv. 40198, pl. II/8), ce aparține unui tip de vas lucrat mai îngrijit, decorat cu brâu circular cu alveole crestate și cu urme de netezire – lustruire slip cărămiziu la exterior. Analogii la Histria în sec. IV a.Chr.[24] și la Agigea[25].

O altă categorie ceramică o reprezintă *cănile.* Două exemplare au fost publicate în 1970, ele provenind din contexte arheologice clare; o cană a fost descoperită într-un mormânt de sec. IV – III a.Chr. (nr. inv. 12055 – pl. II/5). Atât acest vas cât și celălalt exemplar amintit (nr. inv. 14571, pl. II/4), descoperit *intra-muros,* sunt lucrate din pastă grosolană și reprezintă forme specifice getice.

Primul se remarcă prin decorul aplicat – opt butoni mici proeminenți aplicați pe gât de jur împrejurul circomferinței. Vase cu decor asemănător s-au descoperit la Histria, Murighiol, Dinogeția, Bârsești[26]. datate în sec. IV – III a.Chr.; cana este încadrată în tipul XIV, varianta XIV/c la E. Moscalu.[27] Celălalt vas – cană, cu toartă ușor supraînălțată, este o formă de tradiție hallstattiană și își găsește apropieri la Ferigile,[28] dar și la Dobrina, Ravna, Enisala, tip XIV/d, după E. Moscalu.[29]

Un alt fragment de cană, nepublicat (nr. inv. 20980, pl. III, nr. 5), descoperit la "Parcul Catedralei" aparține unui exemplar din pastă grosieră, poroasă de culoare brună-cărămizie; toartă trasă din buză, ușor supraînălțată; vasul își găsește similitudini la Cernavodă, Murighiol, Telița, Satu Nou.

O altă categorie o formează *castroanele.* Un fragment de castron nepublicat, tot de la "Parcul Catedralei", este datat în sec. IV – III a.Chr.; vasul este dintr-o pastă cu degresant fin, ars oxidant, având buza teșită orizontal, cu o toartă semicirculară cu crestături; toarta aplicată sub buza vasului (nr. inv. 20966, pl. III/4). Se aseamănă unor vase din aceeași categorie descoperite la Kalugherița, Staro Selo (Șumen), Enisala, Alexandria, Canlia, Grădiștea-Călărași, formă datată în ultimul caz în sec. IV – III a.Chr.. E. Moscalu apreciază că acest tip pare a fi o formă specifică Dobrogei și zonei de S. a Dunării, încadrând-o în varianta X/a (sec. VI-III a.Chr.).[31] Aceleiași perioade îi mai este atribuit un castron publicat în 1970, autorul afirmând că acel tip de vas seamănă unor castroane descoperite la Histria, acolo unde aceste forme sunt considerate imitații după ceramica elenistică.[32]

21. C. Scorpan, *op. cit.*, p. 73-75.
22. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 45, pl. XV/2, 3, 6, 8 și notele 437, 438.
23. *Ibidem*, p. 37, 45.
24. M. Coja, *op. cit.*, 1970, fig. 1/1 p. 101; fig. 1/2 p. 102.
25. M. Irimia, Pontica 6, 1973, p. 62, pl. VI/2; pl. XVII/1, p. 45 și nota 95.
26. C. Scorpan, *op. cit.*, p. 79, nr. 15 și notele 64-71-73
27 E. Moscalu, *op. cit.*, p. 79 și nota 998.
28. C. Scorpan, *op. cit.*, p. 70, nota 35 și fig. 1/5, p. 71, 3/1 p. 73.
29. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 79, note 1005 – 1007, pl. LIX/12; 13; 16.
30. M. Irimia, N. Conovici, *op. cit.*, p. 137 și 32.
31. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 69.
32. C. Scorpan, SCIV, 21, 1970, 1, p. 73.

Am amintit mai înainte de influența greacă în domeniul producerii ceramicii locale, putându-se constata existența unor forme ceramice hibride; influența greacă se constată și în alegerea pastei, a degresantului, dar și în domeniul arderii ceramicii.

Geții din Tomis vor căuta să reproducă și forme specific grecești, în special ceramica uzuală de bucătărie, proces întâlnit pe un spațiu mai larg, cu atât mai firesc în centrele grecești de pe litoral. Vase de acest tip, descoperite la Tomis, au fost deja publicate. Astfel, o imitație a unei *oenochoe* a fost descoperită într-un mormânt de sec. IV – III a.Chr. (nr. inv. 12202, pl. IV/2). Forma vasului este aceea a unei căni cu corpul bitronconic (varianta XVII/a la Moscalu), descoperită în numeroase puncte din Dobrogea (la Telița, Murighiol, ș.a.), dar și la Histria, acolo unde, însă, forma este grecească și este lucrată la roată.[33] Vasul în discuție are o ornamentare deosebită; pe toată suprafața corpului au fost trase în grosimea pastei incizii – striuri dese verticale, de lungimi inegale și la distanțe diferite una de alta, dând imaginea unei imitații nereușite. În acest caz este vorba de încercarea de imitare a unui vas de lux grecesc de tip *oenochoe*;[34] imitații de *oenochoe* lucrate cu mâna s-au mai descoperit și la Ostrovu Mare, jud. Mehedinți (sec. V – Iva.Chr.) și la Corbu de Jos (sfârșitul sec. VI a.Chr.), asemănătoare ca formă, nu ca modalitate de decorare.[35]

Un alt fragment ceramic nepublicat aparține unui vas (nr. inv. 20995, pl. IV/3) ce reprezintă imitarea tăvilor-castroane folosite în bucătărie în perioada elenistică, dar și mai târziu.[36] De amintit că în cazul categoriilor ceramice studiate de E. Moscalu se regăsește și tipul XXIII, varianta XXIII/a, este a tipsiilor cu o datare în sec. V – III a.Chr. forma fiind întâlnită și la Histria dar și în arealul daco-getic la Stâncești, Orbeasca de Sus ș.a., fiind considerată o formă specific locală.[37]

În aceeași categorie a imitațiilor getice după forme grecești se înscrie un fragment inedit de strachină descoperit la "Parcul Catedralei". În acest caz este evidentă încercarea de imitare a tipului de vas *lekane* sau *one-handler*. Buza acestui vas este dreaptă, teșită spre interior, având urma circulară a unei torți prinse la jumătatea superioară (nr.inv. 20983, pl. IV/1). Pasta este bine aleasă, lucrată îngrijit, cu slip de culoare cărămizie, cu urme de netezire-lustruire, ardere oxidantă. Își găsește analogii într-un vas cu profil identic descoperit la Sarichioi, datat în sec. IV a.Chr.[38]

O altă imitație este aceea a unui opaiț (pl. IV/6, 7), ce aparține aceleiași perioade cronologice; reprezintă o imitație după un tip de opaiț elenistic, naviform.[39]

La Tomis, săpăturile de la "Parcul Catedralei" au ocazionat și descoperirea unor forme ceramice străine de mediul autohton, de factură nord-pontică. Este vorba de un fragment inedit (nr.inv. 20981, pl IV/6), ce aprține unei oale cu aspect globular și gura larg evazată, lucrată dintr-o pastă de culoare brună-cărămizie cu concrețiuni. Vasul se

33. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 80.
34. C. Scorpan, *op. cit.*, p. 75-77.
35. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 86.
36. G. Roger Edwards, *Civilisation Hellenistic. Pottery;* VII, partea a III-a, Princeton, New Jersey, 1975, nr. 704; H. S. Robinson, Athenion Agora, V. Princeton, New Jersey, 1959, G. 112, G. 191, K 89, M 100; N. Vogeikoff, *Hellenistic Pottery from the south of the Athenian Akropolis,* 1993, A 206, B 68, B89, C 176, D 53.
37. E. Moscalu. *op. cit,* p. 87.
38. Oberländer, *op. cit.*, p. 91, fig. VIII b/ 4, 5, p. 97.
39. C. Scorpan, Pontica, 2, 1969, p. 253 și fig. 5, 6, 7.

distinge prin decorul executat prin realizarea în pasta crudă a trei alveole rotunde, așezate grupat și simetric, dispuse sub forma unui triunghi echilateral cu o latură aflată pe linia ce unește corpul cu gâtul vasului. Vasul a fost datat în context stratigrafic de secol IV a.Chr.

Vase cu decor alveolat, dispus în pasta crudă prin impresiuni cu degetul, mai sunt cunoscute la Sinoe-Zmeica, Tariverde, ș.a.; ca și în orizontul Dănceni-Pârjolteni din Rep. Moldova, datat în sec. V a.Chr. (sfârșitul sec. V – începutul sec. IV)[40]. Forma vasului, ca și tehnica de prelucrare a pastei și decorul încadrează acest exemplar în categoria ceramicii de aspect nord-pontic. Repertoriul motivistic scitic, în privința decorării vaselor, cunoaște această formă de decor.[41] De notat că decorul realizat în această tehnică, însă redat sub formă de butoni aplicați pe umărul vasului, se regăsește și în cadrul ceramicii getice; exemple sunt două vase apropiate ca formă, descoperite la Canlia (sec.IV a.Chr.), jud. Constanța și la Salcia, jud. Tulcea, însă în cazul din urmă forma este sensibil diferită. Aceste vase sunt încadrate de Moscalu în categoria I, varianta I/e.[42]

Un alt vas de aceeași factură (nr.inv. 40199, pl. IV/7) este de tipul borcanului, cu gât aproape cilindric, scurt, buză ușor evazată. Brâu alveolar circular, dispus imediat sub buza vasului, argilă cu degresant, de culoare cenușie-cafenie. Forme de acest tip s-au decoperit la Histria și se înscrie în categoria ceramicii atribuită zonei nord-pontice. Conform lui E. Moscalu care preia rezulatatele unui studiu realizat de A.I. Melikova, aceste vase se încadrează în categoria VII, varianta VII/a a vaselor de factură nord-pontică, a căror caracteristică este existența brâului alveolar dispus sub buză sau pe corp, însă fără existența butonilor.[43] Aceste fragmente ceramice au fost descoperite în contexte arheologice clare pe nivel de incendiu, petrecut la sfârșitul sec. IV a.Chr., a cărui cauză a fost pusă de autorii cercetării în "Parcul Catedralei" în legătură cu expediția lui Filip II împotriva lui Atheas, sau cu cea întreprinsă de Lysimach.[44]

Nu amintim decât că, în ceea ce privește pe sciți, ei sunt constantați ca prezență în Dobrogea încă din sec. VI a.Chr., fiind o componentă etnică permanentă în regiune până în sec. II-I a.Chr.

Revenind la ceramica indigenă lucrată cu mâna, pentru perioada secolelor III-II a.Chr., amintim două vase din necropolele orașului, care reflectă în continuare acel proces de imitare a unor produse ceramice elenistice. Astfel, într-un mormânt de incinerație datat în sec. III-II a-Chr., a fost găsit un vas (nr.inv. 200, pl. V/1-2) care reprezintă un produs hibrid al aplicării decorului specific unei forme ceramice grecești, respectiv *oenochoe*, pe un vas lucrat cu mâna în tradiție locală hallstattiană. Este vorba de decorul realizat din incizii oblice și verticale, dispuse simetric, ce acoperă suprafața vasului. Vasul este lucrat dintr-o pastă grosolană, având forma unei căni ovoidale, cu pântec bombat; fundul este plat și larg, gâtul înalt, cu profil arcuit, decorat cu două proeminențe mici triunghiulare, îndreptate în sus. Un alt vas publicat are

40. M. Tkaciuk, Thraco-Dacica, 15, 1994, 1-2, p. 215-256, pl. 5/243.
41. B.A. Șramko, *Beliskoe grordisče skifske epohi gorod Gelon*, Kiev, 1987, fig. 52, p. 112, B nr. 18
42. E. Moscalu, *op. cit.*, p. 28, pl. VII/4 și nota 177; pl. V/4 și nota 178.
43. *Ibidem*, p. 54.
44. A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica, 8, 1975, p. 9, 25.

forma unui opaiț-afumătoare (nr. inv. 4998, pl. V/3); depus ca ofrandă într-un mormânt de incinerație, datat în sec. II a.Chr. Vasul a fost modelat neglijent cu mâna din pastă grosolană. Își găsește analogii la Histria. în epoca elenistică, dar și în lumea nord-pontică la Tiritaka (sec. IV-III a.Chr.) și la Ilurat (sec. III – II a.Chr.), după cum menționează editorul pieselor.[45]

Pentru perioada în care orașul, ca și întreaga provincie, se afla sub control roman, avem foarte puține mărturii arheologice în ce privește acest tip de ceramică. Se remarcă două vase descoperite în două morminte din necropolele tomitane. Este vorba de un vas-oală cu corpul bombat (nr. inv. 278, pl. V/5) lucrat din pastă grosolană de culoare brună-negricioasă, datat în sec II p.Chr.[46] Persistă acel proces de imitare a unor forme de factură elenistică, fapt reflectat de un alt vas ce reprezintă o imitație după opaițele grecești cu bazin deschis, descoperit într-un mormânt de la începutul secolului I p.Chr.(pl. V/4).

Din secolul II p.Chr. provine un alt tip de vas (nr. inv. 16680, pl.V/6) din pastă grosolană, găsit într-un mormânt de inhumație, vas care are corpul bombat, fundul plat, gura evazată; a fost atribuit de editor sarmaților, după unele asemănări cu ceramica de la Histria.[48]

Secolelor II-III p. Chr. le sunt atribuite, de asemenea, puține fragmente ceramice indigene lucrate cu mâna; sunt fragmente descoperite în zona peninsulară, în diferite puncte, în condiții arheologice neclare. Aparțin unor categorii ceramice din pastă grosieră și cuprind forme precum vase mari de tip oală cu brâuri alveolate în relief și butoni (pl. VI/1-3).[49]

Dintr-un mormânt de sec. III p.Chr. și dintr-un loc neprecizat din Constanța provin două căni-afumători getice (pl. VI/5), lucrate din pastă grosolană, de culoare cărămizie deschisă. Imediat lângă fundul plat au fost dispuse adâncituri pronunțate, în număr variabil, la distanțe aproape egale între ele. Își au analogii atât în Dobrogea, cât și în nordul Dunării , în mediul autohton geto-dacic.[50] De asemenea, tot de la Tomis, dintr-un mormânt datat în sec. II-III p.Chr. provine o altă imitație a unui opaiț-afumătoare (pl. VI/ 4, 6), lucrat din pastă grosolană, poroasă, cu pereți scunzi; are o formă ovoidală. Conform editorului, vasul are analogii în nordul Mării Negre la Mirmekion, datat în sec. I-III p.Chr. și la Ilurat. A fost datat în sec. II-III p.Chr., după cum se precizează în studiul publicat în urmă cu două decenii.[51]

45. C. Scorpan, Pontica 2, 1969, p. 256-257, fig. 8-9; idem, SCIV, 21, 1970, 1, p. 81, fig. 1/9 și 3/3.
46. *Ibidem*, p. 82, nr. 20, fig. 5, nr. 3, p. 77.
47. *Ibidem*, p. 82, nr. 19 și fig. 5/nr. 7, p. 77; idem, Pontica, 2, 1969, p. 257, fig. 10-11, p. 258.
48. *Idem*, SCIV, 21, 1970, 1, p. 76-78, fig. 2/1, p. 72.
49. *Ibidem*, p. 76, nr. 19, fig. 2/9, 1, nr. 11; nr. 12, fig. 2,3; nr. 13; p. 82, nr. 18 (inv. 1408); p. 82-83, nr. 21 (inv. 12327), fig. 5, p. 77.
50. *Ibidem*, p. 84-85, nr. 23, inv. 15092, fig. 2/8, 5/6, p. 77, idem, Pontica, II, p. 259, fig. 12-13
51. *Ibidem*, p. 259, fig. 12-13; idem, SCIV, 21, 1970, 1, p. 83, 84, fig. 5/6, p. 77.

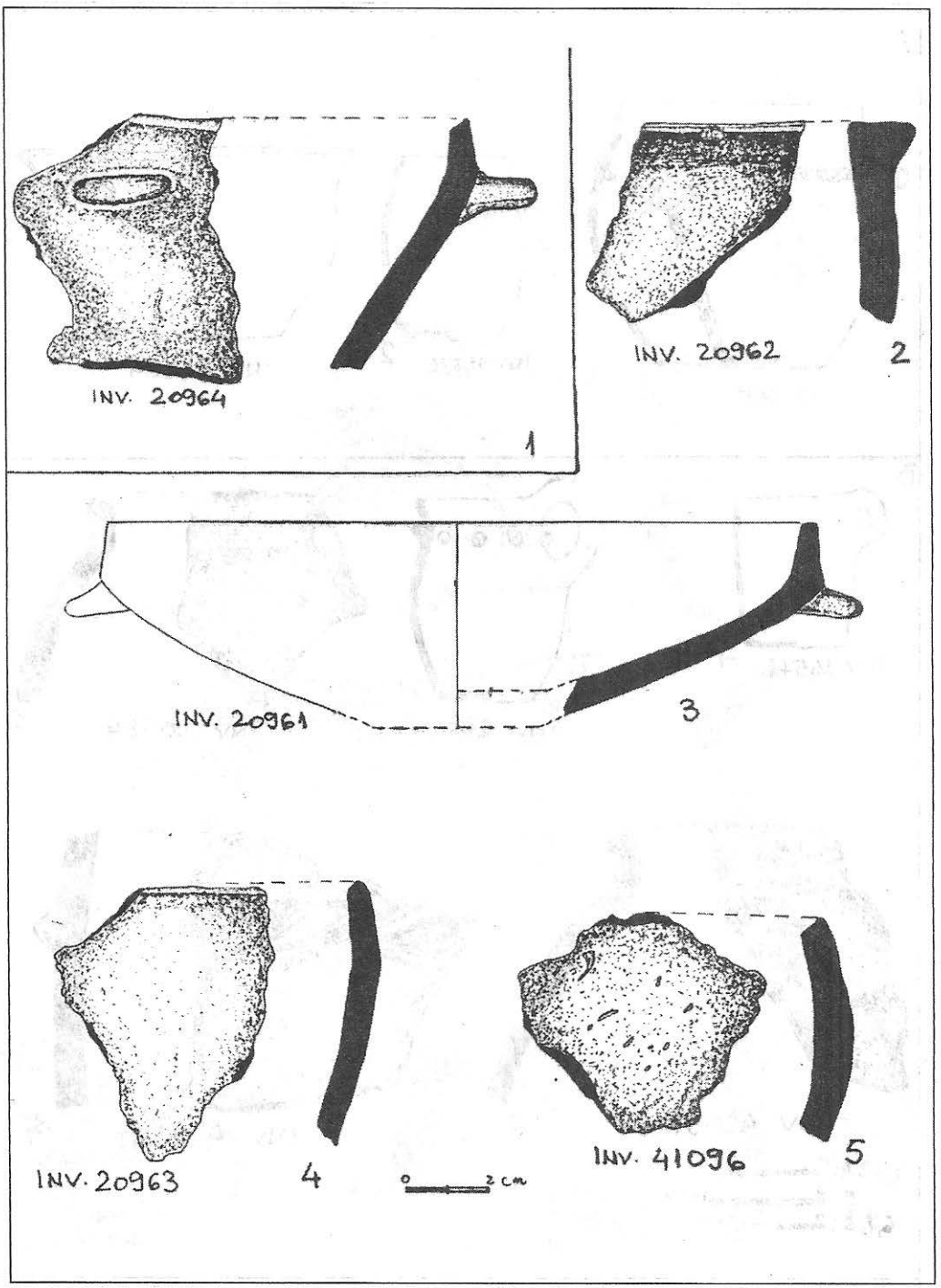
***

După cum reiese din cele prezentate mai sus, la Tomis, în ciuda cercetărilor arheologice restrânse, a fost documentată prezența acestei categorii ceramice încă din momentul fondării orașului, până în perioada romană. S-au produs forme ceramice tradiționale, răspândite în arealul getic apropiat, dar și mai îndepărtat.

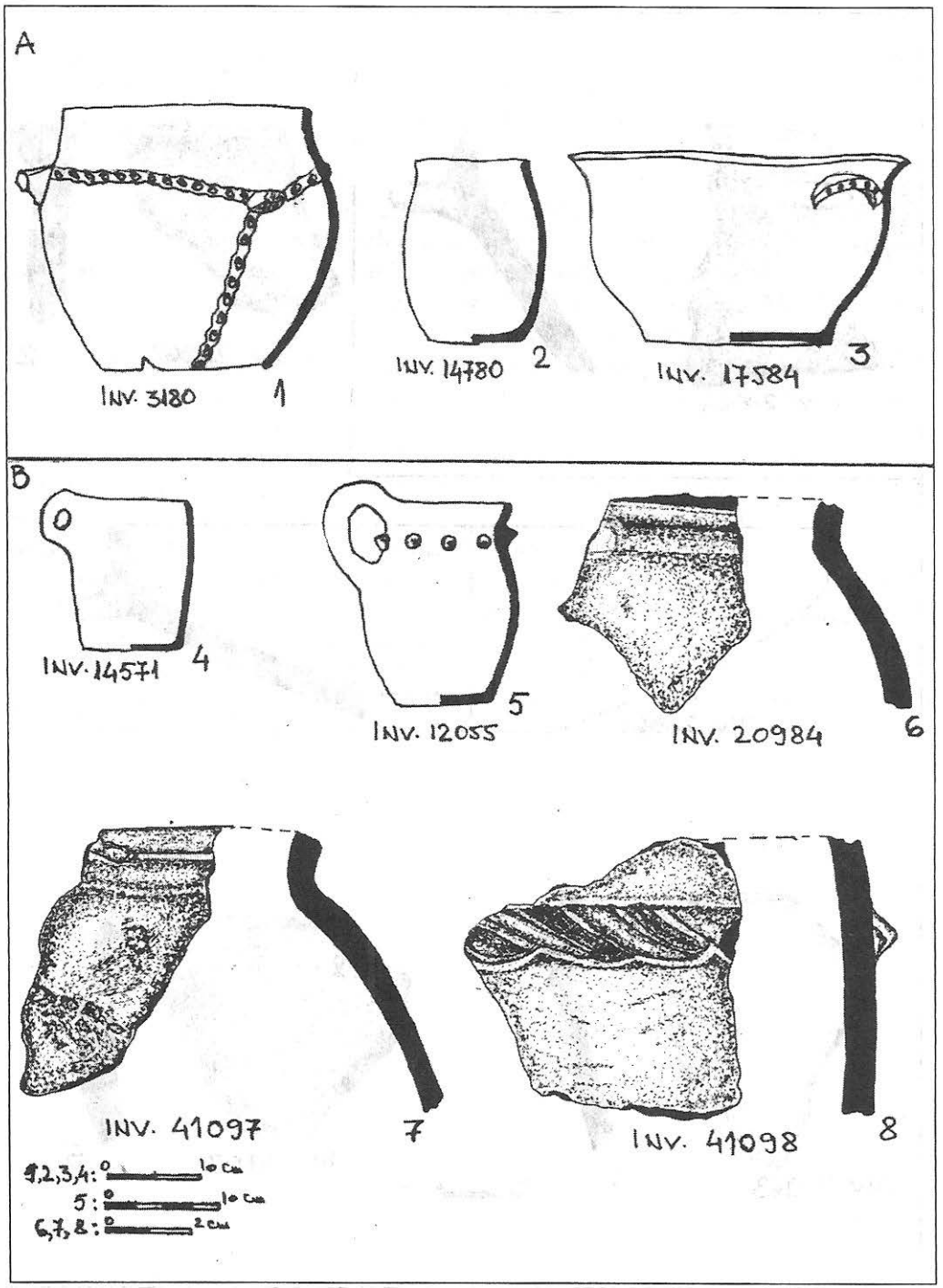
Influența greacă, manifestată în deplinătatea ei chiar în interiorul acestui oraș, își va pune amprenta asupra producerii acestei categorii ceramice. Deși obișnuiți cu ceramica de mai bună calitate, localnicii vor continua să producă ceramică tradițională, grosolană în comparație cu ceramica greacă și elenistică. Apropierea de civilizația greacă îi va face pe indigeni să realizeze vase cu caracter hibrid, ce îmbină elemente specifice olăriei grecești și elenistice cu forme tradiționale locale. De asemenea, se produc în manieră proprie forme specifice categoriei ceramicii uzuale de bucătărie elenistice. Influența greacă se va face simțită și în ceea ce privește prelucrarea pastei, ca și în arderea vaselor.

Trebuie menționată și prezența, e drept, rară, în rândul acestor descoperiri a unor fragmente ceramice ce pot fi atribuite unor populații nord-pontice, sciți și mai târziu sarmați, consemnată, de altfel, și de izvoarele literare antice drept componente etnice din această zonă, implicate în desfășurarea unor evenimente istorice.

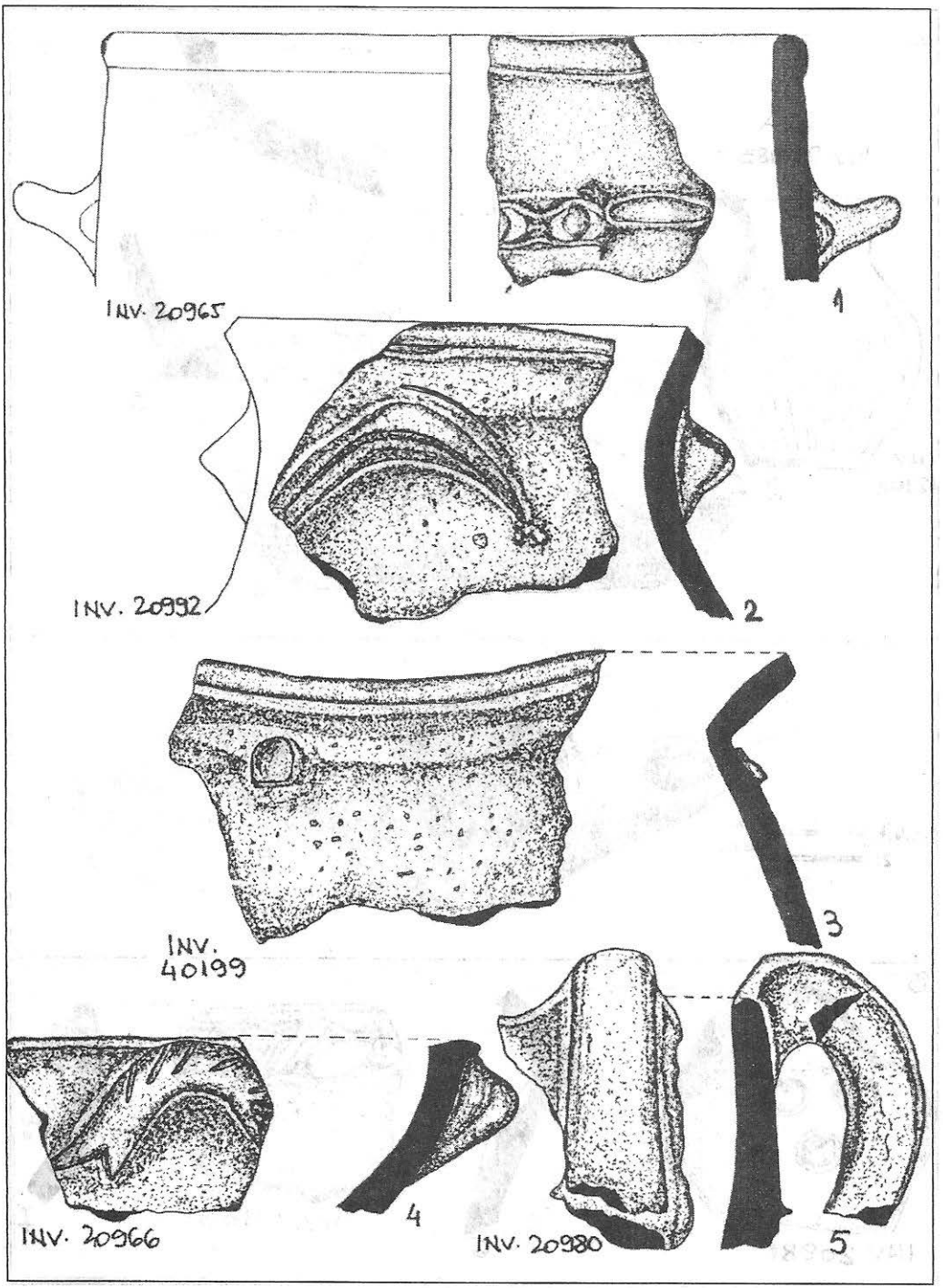
Toate aceste categorii ceramice lucrate cu mâna și atribuite geților susțin o realitate a lumii antice: existența unui substrat getic care, în diferite circumstanțe, este evidențiat în interiorul cetății, nu numai în vastul teritoriu *extra-muros*; indigenii constituie parte activă la toate evenimentele și procesele istorice din zonă, așa cum menționează izvoarele literare ale epocii. Ceramica lucrată cu mâna constituie încă o dovadă a prezenței getice în zonă.

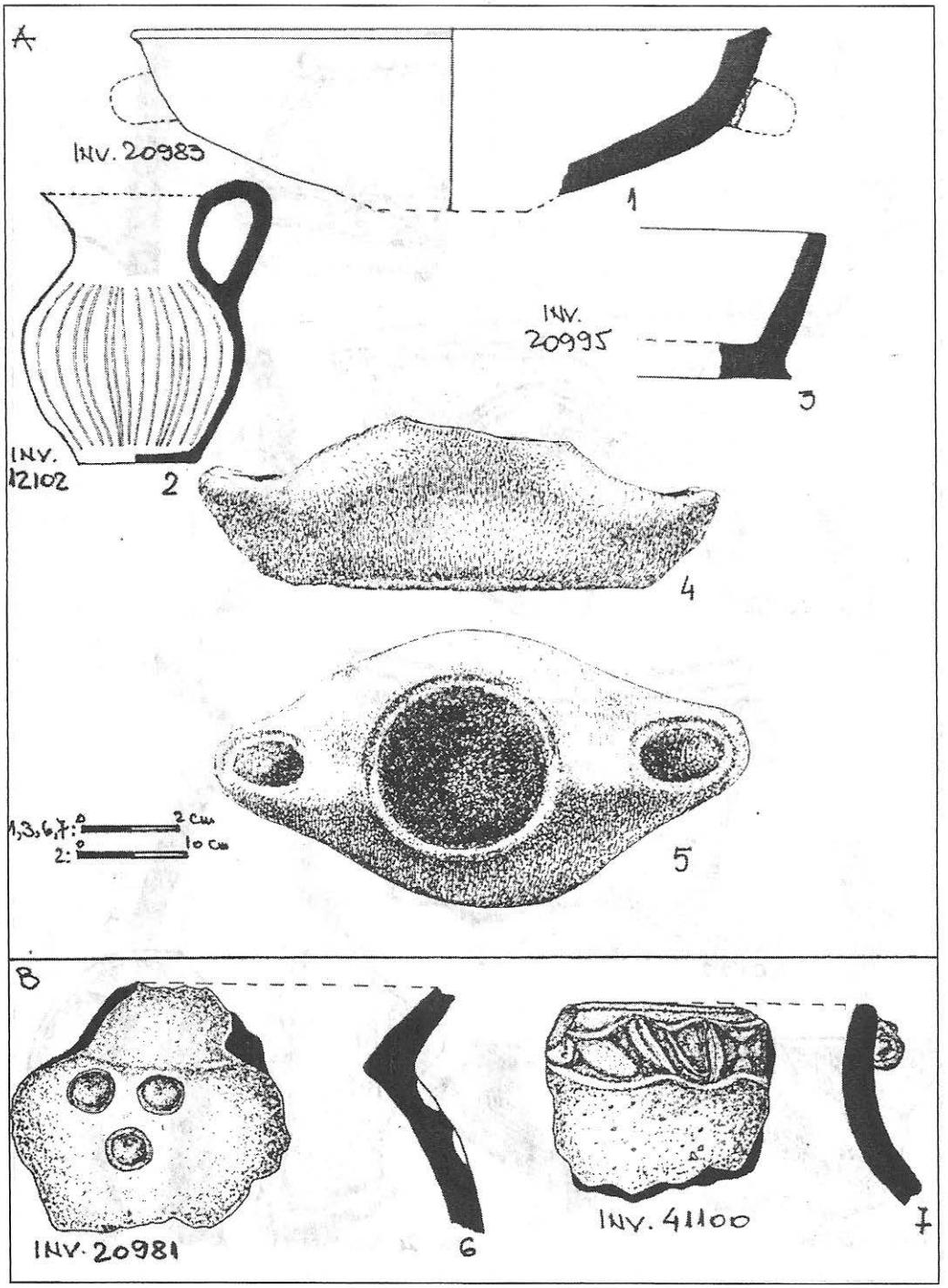
Planșa 1. Ceramică de Constanța – "Parcul Catedralei"
1. – sec. V a. Chr.; 2 - sec. VI a. Chr.

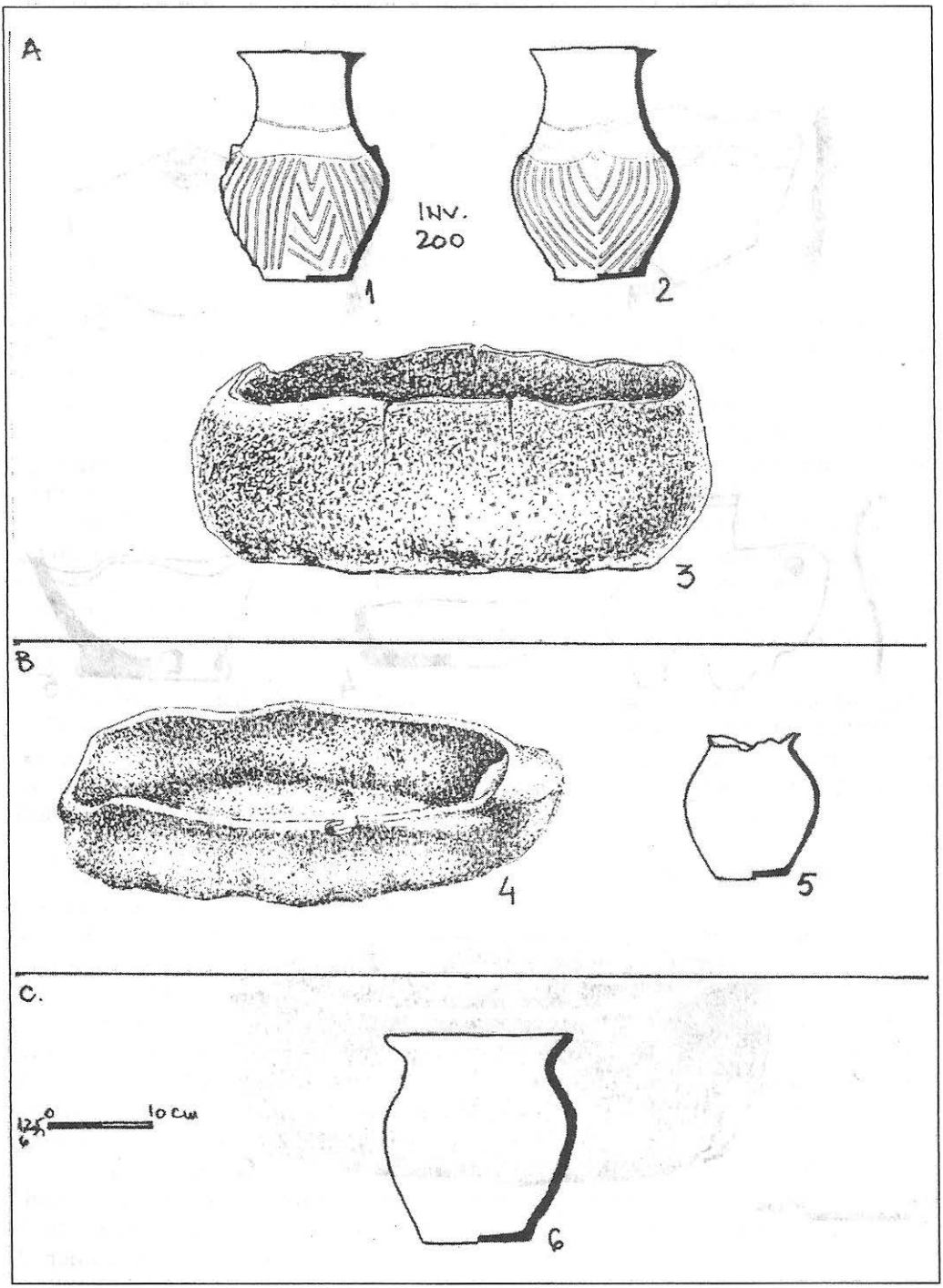
Planșa 2. Ceramică de Constanța – "Parcul Catedralei"
A. – sec. V - IV a. Chr.; B - sec. IV - III a. Chr; (după C. Scorpan).

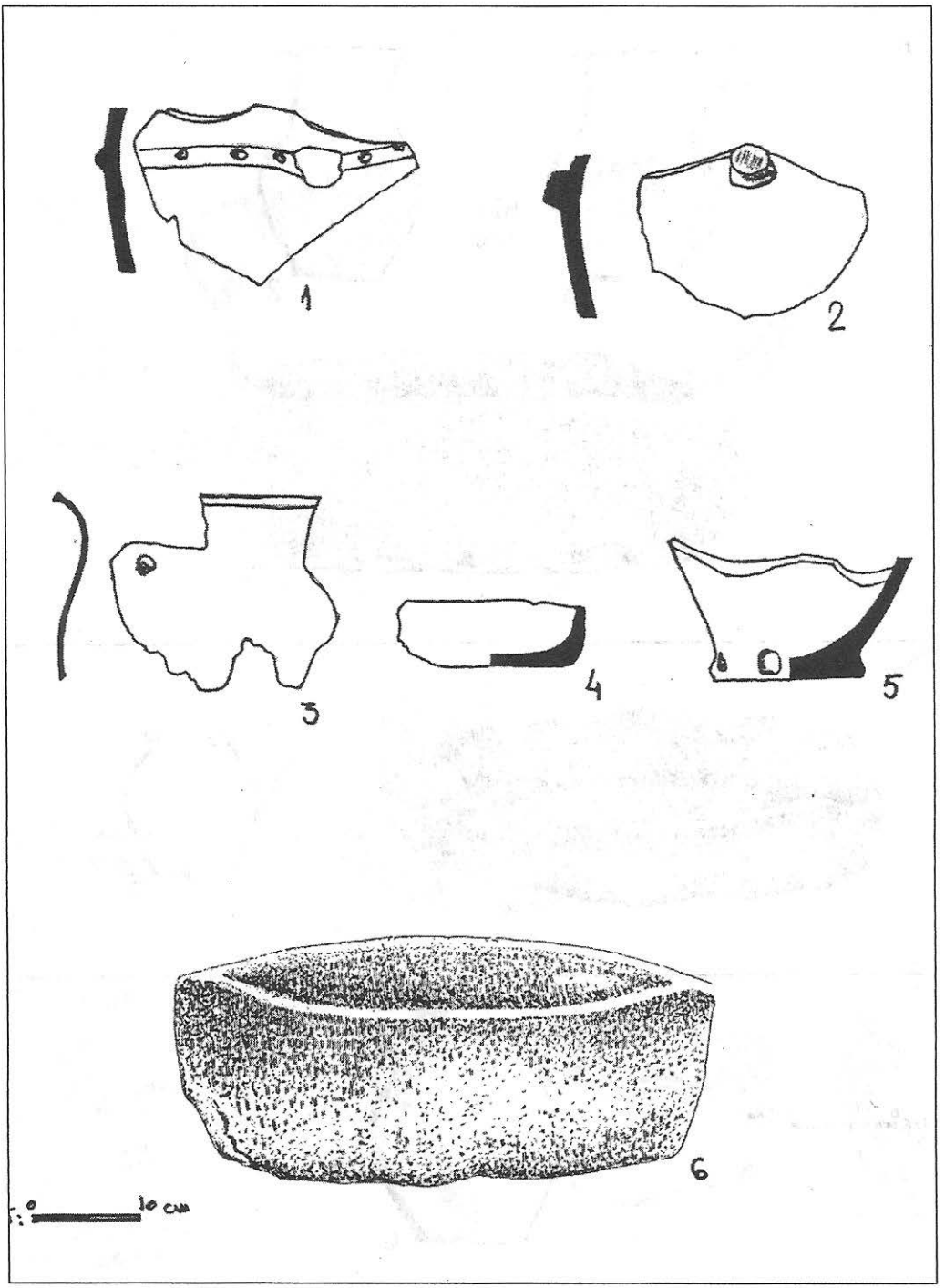
Planșa 3. Ceramică de Constanța – "Parcul Catedralei"
sec. IV - III a. Chr.

Planșa 4. Ceramică de Constanța – sec. IV - III a. Chr.
A - imitație getică după forme grecești;
B – ceramică cu aspect nord-pontic (2, 4, 5 – după C. Scorpan).

Planșa 5. Ceramică de Constanța
A: sec. III - II a. Chr.; B: sec. I - II p. Chr.; C: ceramică sarmată (după C. Scorpan)

Planșa 6. Ceramica de Constanța
sec. II - III p.Chr. (după C. Scorpan)

LA CÉRAMIQUE TRAVAILLÉE À LA MAIN À TOMI. L'ÉTAPE ACTUELLE DES RECHERCHES

Résumé

L'auteur présente la céramique travaillée à la main, découverte à Tomi, à partir du moment de la fondation de cette colonie grecque, jusqu-aux premiers siècles de l'époque romaine. L'étude s'attache surtout à la céramique découverte dans le parc de la Cathédrale ("Parcul Catedralei") et dans des tombeaux hellénistiques ou romains récents.

Pour ce qui est des VI-e – V-e siècles av. J. – C., l'auteur distingue les types de base: l'écuelle, le vase-sac, le vase-pot. Pour les V-e – IV-e siècles av. J. – C., les types mieux représentés sont : le vase-sac, le vase pansu, la soupière, le broc. On rencontre approximativement les mêmes formes aux IV-e – III-e siècles av. J. – C. aussi.

Les types céramiques autochtones ont des analogies dans les découvertes gétiques de Dobroudja ou du nord du Danube. L'auteur constate que dans le cadre de certains types de vases, tant dans la technique de réalisation que dans la manière d'ornementation de certains exemplaires, l'influence grecque est claire. Parfois, les Gètes de Tomi imitent des types spécifiquement grecs: oenochoai, lékanai, lampes à huile etc.

Par les fouilles de Tomi, on a découvert aussi des formes céramiques étrangères au milieu autochtone, de facture certainement nord-pontique (scythique). Le fait n'est pas du tout isolé puisque l'on a découvert de la céramique scythique dans d'autres localités aussi: Histria, Tariverde, Sinoe-Zmeica etc. Les Scythes sont présents en Dobroudja par certaines découvertes bien représentatives dès le VI-e s. av. J. – C. jusque'au II-e s.a.v. J. – C.

En ce qui concerne l'époque romaine, la céramique gétique est peu nombreuse. On remarque quelques exemplaires découverts dans les nécropoles tomitaines, pour lesquels le processus d'imitation de certaines formes hellénistiques persiste toujours (par exemple, une lampe à huile, imitée d'après les exemplaires hellénistiques au bassin ouvert).

L'auteur considère que malgré leur familiarisation avec la civilisation grecque et avec la céramique grecque de meilleure qualité, les Gètes de Tomi ont continué d'utiliser, et, peut-être, même de produire, certains types de vases traditionnels; ils se sont avérés à la fois réceptifs à l'influence grecque dans l'art céramique (inclusivement à l'égard du travail de la pâte et de la cuisson des vases).

La présence, même faible, d'une céramique nord-pontique (initialement scythique, puis sarmate) confirme les informations de certaines sources littéraires, concernant l'existence de cette composante ethnique dans la zone, impliquée elle-aussi dans le déroulement des événements historiques du temps.

Illustration

Pl. 1. Céramique de Constantza – "Parcul Catedralei": 1 – V-e s.av. J.–C.; 2 – VI-e s.av. J. – C.

Pl. 2. Céramique de Constantza – "Parcul Catedralei": A – V-e – IV-e siècles av. J. – ; B – IV-e – III-e siècles av. J. – C. (d'après C. Scorpan).

Pl. 3. Céramique de Constantza – "Parcul Catedralei": IV-e – III-e siècles av. J. – C.

Pl. 4. Céramique de Constantza: IV-e – III-e siècles av. J. –C. A – imitations gétiques d'après des formes grecques; B – céramique d'aspect nord-pontique (2, 4, 5 – d'après C. Scorpan).

Pl. 5. Céramique de Constantza: A – III-e – II-e siècles av. J. – C.; B – I-er – II-e siècles apr. J.–C.; C. – Céramique sarmate (d'après C. Scorpan).

Pl. 6. Céramique de Constantza; II-e – III-e siècles apr. J.– C. (d'après C. Scorpan).

DESPRE SCIȚI ȘI SCIȚIA MICĂ ÎN ULTIMELE SECOLE ALE MLENIULUI I a. Chr.

Mihai IRIMIA

Prin poziția geografică, regiune Dunării de Jos a reprezentat întotdeauna o zonă de interferențe etnice și culturale.

Dovezile privind permanența populației autohtone, getice, la sfârșitul erei vechi și la începutul erei creștine sunt evidențiate astăzi tot mai clar de izvoarele arheologice și epigrafice. Ceea ce afirmau cu aproape o jumătate de secol în urmă T.D. Zlatkovskaia[1] sau K. Juglev[2], potrivit cărora geții dobrogeni ar fi încetat să existe încă din epoca elenistică, fapt care i-ar fi determinat pe romani să repopuleze această regiune, fie cu elemente nord-dunărene[3], fie cu populații sud-tracice (bessi, lai, ausdecensi) este de domeniul trecutului.

Izvoarele literare referitoare la Roles, Dapyx și Zyraxex, ale căror formațiuni politice au fost plasate în Dobrogea[4], apoi relatările lui Strabo[5], Ovidius[6], Plinius[7], Ptolemaios[8], Seneca[9], Martial[10], Solinus[11], Ena din Gaza[12], dovedesc că regiunea a continuat să fie locuită de geți până în plină epocă romană, fără nici un hiatus.

Pe de altă parte, descoperirile arheologice, tot mai numeroase în ultimul timp, reprezintă dovezi importante privind continuitatea getică în secolele III-I a. Chr., ca și

1. T.D. Zlatkovskaia, *Mezja V I-II vekah našej ery*. Moskva, 1951, p. 84-99.

2. K. Juglev, Musaica, 1966, p. 55, nota 13.

3. Prin acțiuni de genul celor întreprinse de Aelius Catus, 1-4 p. Chr. (R. Syme, *Danubian Papers*, London, 1971, p. 40-72) și Ti. Plautius Silvanus Aelianus, 57-67 p. Chr., (D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 287-302; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 23-24.

4. Cassius Dio, 51, 23, 2-26, 6; Al. Sceveanu localizează formațiunea politică a lui Roles mai la vest, în afara regiunii (cf. Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 217-220).

5. Strabon, VII, 3, 15 (C.305); 3, 17 (C.306); 5, 12 (C.318).

6. Ovidius, Tristia, I, 5, 62, III, 3, 6; 9, 4; 10, 19-20; 21-34; V, 1, 1; 1, 46; 3, 22; 5, 28; 10, 38; *Ex Ponto*, I, 1, 1-2; 5, 12; 5, 61-66; 7, 2; III, 2, 37-44; 7, 19; IV, 4, 7-8; 13, 17-23; 35-36.

7. Plinius, *Nat. Hist.*, IV, 11, 41.

8. Ptolemaios, *Îndreptar geografic*, III, 10, 4.

9. Seneca, *Hercules Oetacus, 1280*; el caracterizează ca "getic" muntele Haemus, indicație importantă privind prezența geților în zonă.

10. Martial, *Epigrammata*, VII, 84, 3; consideră "getică" insula Peuce.

11. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, 10, 7.

12. La Teofrast (P G, LXXXV, 940) Referindu-se la un eveniment mai vechi, Enea din Gaza menționează că "locuiesc în Tracia, lângă Istru, geții".

la începutul secolului I p. Chr. De o semnificație deosebită sunt, în acest context, descoperirile din ultimele decenii de la Satu Nou (în punctele "Valea lui Voicu" și "Vadu Vacilor")[13], Izvoarele[14], Coslugea – "Colțul pietrei"[15], Adâncata[16], Seimenii Mari[17], Aegyssus[18], Murighiol[19], etc. din Dobrogea, ori Grădiștea (jud. Brăila)[20], Grădiștea-Coslogeni (jud. Călărași)[21], Bordușani (jud. Ialomița)[22] etc., din stânga Dunării.

Dacă în ceea ce-i privește pe geți, descoperirile arheologice sunt relativ numeroase și semnificative, pentru aceeași perioadă, informațiile referitoare la alogenii aflați la Dunărea de jos nu sunt, deocamdată, prea numeroase.

După cum se cunoaște, o componentă etnică importantă a zonei Dunării de Jos, îndeosebi a zonei litorale, în a doua jumătate a mileniului I a.Chr., au constituit-o sciții. Tema prezenței sciților pe teritoriul românesc și a raporturilor cu autohtonii a fost abordată în repetate rânduri de istoriografia română și străină, mai puțin global, cât mai ales prin referiri directe la anumite zone geografice sau grupuri culturale.

Izvoarele literare și descoperirile arheologice înregistrează prezența sciților la Dunărea de jos în secolele VI-IV a.Chr., cu ocazia conflictelor pe care le-au avut cu perșii, cu tracii odrisi și cu macedonenii: 514-513 a.Chr. expediția lui Darius; circa 496-495 a. Chr. în legătură cu atacul lor asupra Chersones-ului tracic; al III-lea sfert al secolului al V-lea a. Chr., când ar fi avut loc incidentul dintre Scyles și Octamasades, cu implicarea regelui odris Sitalkes (circa 440-424 a. Chr.); 339 a. Chr., când a avut loc conflictul dintre Atheas și Filip al II-lea[23] etc.

Din punct de vedere cronologic, cele mai multe descoperiri arheologie scitice ale zonei istro-pontice pot fi atribuite ultimului val scitic care, sub conducerea lui Atheas, trece în stânga Dunării. Potrivit unor istorici, sciții – odată pătrunși la sud de Dunăre – ar fi creat un regat, cu o dinastie ce l-a avut drept întemeietor pe Atheas și care ar fi luat sub "protecția" lui orașele grecești de pe litoral, în schimbul unui tribut plătit de către acestea[24]. După unii numismați, Atheas ar fi avut chiar monede purtând numele

13. M. Irimia, N. Conovici, Thraco-Dacica, 10, 1989, p. 115-154; idem, Pontica, 23, 1990, p. 81-96; idem, Dacia, NS, 35, 1991, p. 139-175; idem, Pontica, 26, 1993, p. 51-114; idem, Cronica cercetărilor arheologice 1983-1992, Comisia Națională de Arheologie, București, 1997, p. 84-89; idem, Studia in honorem Ion Niculiță, Chișinău, 1999, p. 196-211.

14. M. Irimia, N. Conovici, Thraco-Dacica, 10, 1989, n.2, 6,7,și fig. 1; aici s-a descoperit, printre altele, și o imitație getică după boluri megariene, importată probabil, din stânga Dunării. De pe plaja Dunării, în zona davei de la Izvoarele, erodată permanent de apele fluviului, au fost recuperate de-a lungul anilor diferite materiale, datate începând din sec. VI - până în sec. I a. Chr. (cf. N. Conovici, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 89-90; M. Irimia, Pontica, 13, 1981, p. 74 și n.69, cu bibl.).

15. M. Irimia, N. Conovici, loc. cit.,

16. M. Irimia, Pontica, 32, 1999, p. 72-82; idem, *Civilisation grecque et cultures antiques peripheriques*, Hommage à Petre Alexandrescu, Bucarest, 2000, p. 102-112.

17. Idem, Pontica, 13, 1980, p. 103-104.

18. A. Opaiț, Dacia, NS, 31, 1987, p. 145-155.

19. Al. Suceveanu, M. Zahariade, Dacia, NS, 30, 1986, p. 106-120; idem, Dacia NS, 31, 1987, p. 87-96; M. Zahariade, Al. Suceveanu, Cristina Opaiț, A. Opaiț, Fl. Topoleanu, Dacia, NS, 31, 1987, p. 97-106; Al. Suceveanu, M.V. Angelescu, Dacia, NS, 32, 1988, p. 145-150; Vasilica Lungu, Dacia, NS, 34, 1990, p. 209-217.

20. Valeriu Sârbu, *Dava getică de la Grădiștea, jud. Brăila*, I, Brăila, 1996.

21. M. Munteanu, Istros, 7, 1994, p. 161-166; V. Sârbu, V. Oprea, Fl. Rădulescu, Istros, 8, 1997, p. 209.

22. G. Trohani, în Silvia Marinescu Bâlcu, și colab. Cercetări istorice, 10, 1997, p. 39-46.

23. Vl. Iliescu, Pontica, 2, 1969, p. 189-197, cu bibl. și prezentarea mai largă a temei, pe baza izvoarelor literare.

24. D.M. Pippidi, DIVR, București, 1976, p. 66-67, s.v. *Atheas*; D.B. Selov, N Sf, 2, 1965, p. 16-40.

său, emise la Heracleea Pontică și apoi, într-o a doua etapă, la Callatis[25]. Dar s-a exprimat și opinia potrivit căreia unele dintre piesele în cauză ar fi falsuri moderne[26]; altele ar fi aparținut unui basileu scit omonim, din secolele III-II a. Chr.[27], caz în care s-ar apropia cronologic de seria celorlalte monede ale regilor sciți din Dobrogea, așa cum vom vedea mai jos, dintre care doar o emisiune a lui Sariakes este de argint, restul fiind numai de bronz. După înfrângerea suferită în 339 a.Chr. din partea lui Filip al II-lea, rămășițele sciților lui Atheas, atestate de izvoarele literare, arheologice și numismatice, se sting treptat, însă pe parcursul unei perioade de timp îndeplungate, în zona dintre Dunăre și Mare. Se poate aprecia că descoperirile din nord-estul Câmpiei române confirmă opiniile istoricilor privind pătrunderea în zonă, dar mai ales în Dobrogea, a ultimului val scitic important în vremea lui Atheas[28]. Aceasta nu exclude însă posibilitatea infiltrărilor și mai târzii a unor grupuri scitice mai puțin numeroase, dislocate din regiunile nord-pontice de pătrunderea sarmaților iazigi care, cam în această vreme, încep să-și facă simțită prezența în zonă, sau atrase de mirajul bogățiilot regiunilor sud-dunărene și balcanice, îndeosebi a celor litorale. Deplasarea sciților din nord-estul Câmpiei Române în sudul Dunării, putea fi determinată, cel puțin în parte, și de presiunea exercitată de geți, a căror prezență devine tot mai bine documentată aici, începând de la sfârșitul secolului al IV-lea sau de la începutul secolului al III-lea a. Chr. Tot acum se manifestă cu multă autoritate – chiar împotriva unor forțe foarte bine organizate, cum era cea macedoneană – puternica uniune de triburi condusă de Dromichaites. Chiar dacă atât centrul puterii lui politico-militare, cât și arealul uniunii sale se aflau în afara Câmpiei Române, după cum ar sugera-o ultimele descoperiri[29], influența sa era resimțită pe o arie mult mai întinsă.

În Dobrogea, mai ales în zona de nord și litorală, au fost descoperite, alături de numeroase morminte getice de incinerație, și morminte de inhumație, care aparțin unui interval cronologic larg, cuprins între secolul V – secolul III a. Chr.[30]. La Histria și Topraisar întâlnim practica depunerii în morminte a unor animale sacrificate, dar pe care nu o putem atribui numai unei singure populații, întrucât ea este răspândită la mai multe neamuri, inclusiv la geți și sciți. Cinci morminte monumentale în tumuli, cu

25. A. Rogalski, Izvestija-Varna, 10, 1955, p. 119-125; V. A. Anohin, N. Sf, 2, 1965, p. 3-15, A. Rogalski, Izvestija-Varna, 6(21), 1970, p. 3-19.

26. T. Gerasimov, Izvestija-Sofia, 30, 1967, p. 181-186; idem, Izvestija-Varna, 8(23), 1972, p. 3-16.

27. Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 67-69, 1973-1975 (1975), 121-123, p. 24-26; idem, Encilcopedia arheologiei și istoriei vechi a României, A-C, București, 1994, p. 134-135, s.v. *Atheas*.

28. V. Sârbu, SCIVA, 34, 1983, 1, p. 38-39.

29. A.I. Meliukova, *Skifija i frakijski mir*, Moskva, 1979, sugerează situarea centrului puterii lui Dromichaites în zona cetăților getice din sec. VI-III a. Chr. din Basarabia; R. Florescu, Pontica, 14, 1981, p. 153-157, considera cea mai probabilă localizare a "țării lui Dromichaites" în zona mijlocie a podișului Moldovei, unde există un mare grup de așezări fortificate din sec. VI-III a. Chr. precum și două tezaure princiare getice: la Stânceşti și Cucuteni-Băiceni. Cele două propuneri s-ar putea, de altfel, contopi într-una, dată fiind încadrarea cronologică și relativa apropiere geografică a acestor mari grupări de cetăți de tradiție hallstattiană. Nu trebuie omisă din discuție nici opinia unor arheologi bulgari care, pe baza excepționalului complex arheologic getic de la Sveștari-Sborianovo (așezare și necropolă regală din a doua jumătate a secolului al IV-lea – prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr.), propun amplasarea aici a centrului puterii lui Dromichaites și a capitalei Helis (Rezultatele investigațiilor întreprinse până în 1952 au fost adunate în trei volume importante: *Helis*, I și II, Sofia, 1992; *Helis* III, Sofia 1994; între cele mai recente lucrări referitoare la acest complex arheologic, cu o parte a bibliografiei specifice, este de amintit Diana Gergova, *Obredat obezsmatriavaneto v Drevna Trakiia*, Sofia, 1996.

30. M. Irimia, Thraco-Dacica, 5, 1984, p. 74-83.

încăperea funerară și bolta de piatră, din apropierea Mangaliei[31], numite în literatura arheologică "de tip macedonean", dar care au analogii atât în Grecia, Anatolia, Tracia, cât și în nordul Mării Negre și în Crimeea, nu aparțin callatienilor și nici geților. Mai multe elemente, între care situarea lor în afara necropolelor din imediata apropiere a orașului, absența acestui tip între mrmintele grecești cercetate, prezența a 102 săgeți cu vârful de fier, de tipul cu trei aripioare și peduncul, de origine "scitică" într-unul din mormintele în cauză (unde fuseseră depuse grupat, într-o tolbă), determină atribuirea complexelor funerare în cauză unor basilei sciți. Descoperirile din preajma Callatidei corespund cronologic perioadei în care izvoarele numismatice, epigrafice și literare îi menționează pe sciți în zonă (secolul III – începutul secolului I a. Chr.).

Alte morminte de inhumație, cum ar fi cele de la Constanța – "Fabrica de Oxigen", Cumpăna, Medgidia – "cariera de lut a fabricii de cărămidă" ș.a., care conțineau ca piese de inventar vârfuri de săgeți de tip "scitic", uneori și vârfuri de lance[33], ne determină să le atribum tot unei populații alogene, aflată cel puțin sub influență culturală nord-pontică, dacă nu chiar scitică. În așezările getice de la Arsa, Agigea, Mosneni, Medgidia, Nicolae Bălcescu, din secolele IV-III a.Chr., a apărut și ceramică de tip scitic[34]. Reamintim psaliile de os de la Tariverde și Histria[35], datate în a doua jumătate a sec. VI a. Chr., mânerul uneii oglinzi de bronz de la Histria[36], sabia emblemă de la Medgidia[37], cele trei statui de piatră din secolele VI-V a.Chr. de la Sibioara, Stupina și din preajma Dinogetiei[38], precum și cazanul de bronz de la Castelu[39], care dovedesc o

31. 1 – "mormântul scitic", situat până cu circa două decenii în urmă în partea de sud a lacului Mangalia (cf. V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*[2], București, 1974, fig. 81; O. Tafrali, Arta Arh. I, 1927, p. 19-20; C. Preda, Dacia, NS, 6, 1962, p. 166 și fig. 7; idem, *Callatis*, București, 1963, p. 38);

2 – mormânt asemănător, descoperit după 1940 în marginea de sud-vest a Mangaliei, în apropierea șoselei spre 2 Mai; dispărut complet, cunoscut doar după două fotografii (cf. C. Preda, Dacia, NS, 6, 1962, p. 166 și fig. 8/1-2);

3 – mormânt tumular cu încăpere rectangulară și *dromos*, descoperit în 1961 în partea de vest a satului 2 Mai; datat la sfârșitul sec. IV – prima jumătate a sec. III a. Chr. (cf. C. Preda, *op. cit.*, p. 16);

4 – mormânt tumular cu camera funerară de formă aproape pătrată și boltă, cercetat sumar în 1970, în care s-au găsit, printe altele, 102 vârfuri de săgeată de fier, fragmente din tubul de înmănușare al unei lănci, o lamă de cuțit, un opaiț elenistic; datat larg în sec. III-II a. Chr., (cf. M. Irimia, Thraco-Dacica, 5, 1984, p. 67-72);

5 – Mormânt tumular, de mari dimensiuni cu cameră funerară rectangulară și *dromos*, descoperit în anul 1993 la circa 5 km vest de Mangalia, în apropierea șoselei spre Albești (cf. C. Preda, Valeriu Georgescu–Cheluță, Elvira Safta, Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1993, A 28-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Satu Mare, 12-15 mai 1994, p. 39, nr. 78 II; Tudor Papasima, Valeriu Georgescu, *Pontica*, 27, 1994, p. 223-228 – unde sunt prezentați doar *sgaffiti* târzii, din sec. X-XI, de pe pereții *dromos*-ului).

32. M. Irimia, op. cit., p. 82.

33. *Ibidem*, p. 64-74.

34. *Ibidem*, p. 78, cu bibliografia.

35. SCIV, 4, 1953, 1-2, p. 133, fig. 22; D. Berciu, Materiale, 4, 1957, p. 301; idem, PZ, 41, 1963, p. 190 și urm.; idem, DID, I, 1965, p. 101.

36. P. Alexandrescu, și Victoria Eftimie, Dacia, NS, 3, 1959, p. 140-153; P. Alexandrescu, Histria, II, p. 10-154.

37. D. Berciu, SCIV, 10, 1959, 1, p. 7--48. În legătură cu semnificația piesei s-au exprimat de-a lungul anilor numeroase opinii; potrivit lui A. Vulpe, ea ar reprezenta "un model-presă pentru decorarea tablei de aur, destinată să învelească mânerul și teaca akinakes-urilor de paradă" (cf. Vl. Dumitrescu, A. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988, p.110).

38. V. Canarache, SCIV, 4, 1953, 3-4, p. 709-722; A. D. Alexandrescu, SCIV, 9, 1958, 2, p. 291-302; I. Barnea, SCIV, 13, 1962, 1, p. 191-196; D. Berciu, DID, I, 1965, p. 102-104; G. Tončeva, Thracia, I, Sofia, 1972, p. 101-119.

39. A. Aricescu, SCIV, 16, 1965, p. 565-570.

prezență timpurie scitică aproximativ în aceeași zonă. Toate acestea, ca și utilzarea predilectă a inhumației ca rit funerar în zona litorală, cu o pătrundere în interior pe valea Carasu până spre Medgidia, se poate explica prin prezența în anumite zone ale spațiului în cauză a sciților.

Încercarea de a stabili componența etnică a așezărilor din zona litorală în seolele V-I a.Chr. este extrem de dificilă, datorită insuficienței și repartizării inegale a cercetărilor (mai numeroase în teritoriul histrian și în cel callatian, lipsind însă aproape cu totul în *chora* Tomisului). Fără îndoială, populația getică (în unele zone geto-crobidă[40]), cunoscută prin tipuri ceramice specifice și mai puțin, pentru ultimele secole ale erei vechi, prin descoperiri funerare, reprezenta partea demografică cea mai importantă. Ps. Scymnos[41] menționează că "la hotarele crobizilor și sciților meleagurille de acolo au ca locuitori greci amestecați (*migadas Hellēnas*)", termen echivalent cu un altul, mai bine cunoscut, de *mixellenes*, utilizat în decretul olbian în cinstea lui Protogenes[42], sau *mixobarbaros*, din alte surse literare, care locuiau în așezările de la marginile chōrei; cei în cauză nu se bucurau de toate drepturile cetățenești, fără a fi dependenți în adevăratul sens al cuvântului[43]. Acești *migadai Hellēnes*, puteau fi geți, sciți și crobizi elenizați[44] din unele așezări de tipul celor de la Albești, Coroana, General Scărișoreanu, Pecineaga, Cotu Văii, Constanța-Palas, Piatra, Palazu Mic[45] etc., (eventual și grupuri mici de alte populații – bastarni, iar mai târziu sarmați – pătrunse în mai multe rânduri la sudul Dunării și stabilite în preajma litoralului).

O prezență scitică notabilă în teritoriu nu se poate decât presupune deocamdată, mai ales pe baza izvoarelor literare, numismatice și epigrafice, mai puțin a celor arheologice. Dar se constată un *adstratum* nobil scitic, sugerat îndeosebi de complexele funerare din apropierea Callatidei, ca și de cele de la Topraisar[46], Cumpăna[47] și Histria (din cetatea milesiană doar unii tumuli[48]).

Sciții au reprezentat o componentă etnică permanentă în Dobrogea – mai ales în zona litorală – până la începutul epocii romane. Acest fapt este relevant atât de apariția în zonă a cunoscutelor monede cu efigia regilor lor, cât și de unele izvoare literare sau epigrafice. Cei șase basilei – Ailios, Akrosas, Charaspes, Kanites, Sariakes și Tanusa – sunt considerți sciți de marea majoritate a cercetătorilor, chiar dacă grecii și geții nu au

40. Crobizii, ca trib tracic, aflat în apropierea Pontului Euxin, la Hecateu, *apud* Stephanos din Bizanț, Fr. 170; Herodot, IV, 49; Phylarchos, 20(19), Athen. XII, 51, p. 536, D; Ps. Scymnos, v. 750; 756-757 (care îi localizează în jurul orașului Odessos); Strabon, VII, 5, 12 (C. 318). (care îi localizează aproximativ la nord de Callatis), Pliniu cel Bătrân, *Nat. Hist.*, IV, 12 (26), 82; Herodian, cartea a VI-a, I, 144, 3; *Paradoxographus Vaticanus Rohde*, 27; Athenaios, XII, 536 d, etc.

41. v. 756-757.

42. IOSPE, I², 1916, 32.

43. N.V. Safranskaja, Analele româno-sovietice, Seria istorie, 11, 1957, 2 (trad. din VDI, 1956, 3).

44. Al. Avram, Symposia Thrachologica, 7, Tulcea, 1989, p. 81-82. Livia Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-poontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanța, 2001, p. 30-31, aplică sintagmei în cauză și sensul de "greci de origini diferite", mai just îndeosebi pentru momentul colonizării; cel de greci + autohtoni + alte populații ar fi mai potrivit pentru perioadele mai târzii, "când se poate vorbi de coabitarea unor comunități etnice diferite".

45. M. Irimia, Pontica, 13, 1980, p. 66-118; pentru Palazu Mic, descoperiri inedite.

46. Idem, Pontica, 9, 1976, p. 37-56.

47. Idem, Thraco-Dacica, 5, 1984, p. 66-67; idem, Pontica, 24, 1991, p. 105-107.

48. P. Alexandrescu, Histria, II, 1966, p. 274-275, unde sunt amintite elementele de caracter negrecesc identificate în grupul de movile din epoca arhaică, între care sacrificii umane, obiecte scitice etc.

lipsit de pe teritoriul în care ei își aveau stăpânirea. Aceste formațiuni politice par să fie fost destul de puternice, după cum o dovedesc relațiile stabilite de Kanites cu Odessos[49]. De asemenea, cei mai mulți cercetători consideră că monedele au fost produse în orașele grecești vest-pontice (Odessos, Callatis, Tomis) pentru basileii sciți aflați în apropiere, deși există și opinia potrivit căreia le-ar fi emis înșiși regii în cauză[50]. De fapt, producerea unor asemenea monede era un procedeu obișnuit în orașele grecești, aceasta reprezentând o modalitate de achitare a obligațiilor asumate la încheierea unor tratate cu reprezentanți ai unor forțe dominante, la un moment dat, în regiune.

Aria în care basileii amintiți și-au avut stăpânirea s-ar plasa, potrivit majorității cecetătorilor, între Callatis și Dionysopolis, cu centrul la sud și la nord de Bizone (Cavarna). Desigur, limita nordică a stăpânirii lor ar putea fi mai sus de Callatis, dacă avem în vedere complexele funerare de caracter scitic, apărute în zonă. Spre vest, limita acestei stăpâniri este încă greu de stabilit, dar ea a fost împinsă uneori, până spre Dunăre[51]. Monede izolate ale regilor sciți amintiți s-au găsit și în alte zone[52].

În cunoscutul decret histrian pentru Agathocles, fiul lui Antiphilos, din secolul II a Chr.[53], Dobrogea, sau mai probabil, doar o parte a ei, este numită pentru prima dată Sciția. Faptul constituie o dovadă importantă că la data înregistrată de inscripție exista în regiune o populație scitică relativ numeroas, cu siguranță mai ales în apropiera zonei litorale, unde se află Histria – cetatea care l-a onorat pe Agathocles. Această populație era venită de mai mult timp, probabil în diferite rânduri, de peste Dunăre, din moment ce a reușit să transmită numele său ținutului pe care îl locuia. Totodată, aceasta explică și denumirea sub care regiunea va fi menționată ulterior de unii autori, cea de Sciția Mică[54].

Informații valoroase referitoare la sciții sud-dunăreni ne-a transmis Strabon, contemporan cu Ovidius[55]. În *Geografia* sa, considerată drept una dintre cele mai complete și mai competente scrieri de acest gen asupra lumii vechi, menționează că "datorită mulțimii locuitorilor de acolo (dintre Bosporul Cimerian și Boristene = Nipru, n.n.) – care au trecut peste Tyras și Istru și s-au așezat în ținutul de dincoace –, o bună parte din Tracia[56] s-a numit și ea Sciția Mică". Tot el afirmă că acestora "tracii le-au dat pământ, fie cedând forței, fie pentru faptul că pământul era nefolositor", și anume "sciților agricultori"[57].

Delimitarea teritoriului care a aparținut Sciției Mici sud-dunărene din această vreme, în accepțiunea izvoarelor antice, nu este sigură. Cel mai adesea, ipotezele expri-

49. G. Mihailov, IGB, I², Sofia, 1970, 41.

50. C. Preda, BSNR, 67-69 (1973-1975), p. 66, pentru opinia producerii lor în orașele grecești (mai ales la Callatis); V. Canarache, SCIV, I, 1950, 1, p. 225, pentru ideea existenței unor monetării proprii scitice.

51. Gh. Poenaru-Bordea, BSNR, 67-69 (1973-1975), p. 25; datarea monedelor basileilor sciți la sfârșitul sec. II – începutul sec. I a. Chr. la J. Youroukova, Thracia, 4(1977), p. 105-121.

52. În sudul Basarabiei și al Ucrainei, precum și în insula Șerpilor = Leuke (cf. P.O.Karyškovschi, SA, 6, 1975, p. 25-26); mai nou S.I. Andruh, *Nijnedunaiskaia Skifiia v VI-naciale I v. do n.e.*, Zaporoj'e, 1995, p. 117-139 și fig. 10.

53. D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967, p. 186-221.

54. Strabon, VII, 4,5 și 5, 12.

55. A trăit între anii 63 a. Chr. – 19 p. Chr.

56. Adică Dobrogea (cf. Pliniu cel Bătrân, IV, 11, 44); discuția la R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 57.

57. Strabon, VII, 4,5, (C.311); VII, 4,6 (C.311).

mate au fost corelate cu aria sugerată de răspândirea monedelor regilor sciți amintiți mai sus, sau cu limitele provinciei Scythia create de Diocletian (284-305).

W. Knechtel aprecia că, pornind de la Plinius cel Bătrân, care, "menționează pe sciții din Dobrogea în descrierea sa despre provincia Moesia", ar rezulta că "hotarele teritoriului populat de sciți sunt identice cu acelea date de Skymnos (de fapt Ps. Scymnos, n.n.), adică linia dreaptă care pleacă de la Durostorum (Silistra) la Dionysopolis (Balcic). Râul Zyras (= Batovska) formează hotarul cel mai sudic, și Dionysopolis este ultimul oraș care se învecinează cu teritoriul lor"[59].

V. Canarache considera, într-un studiu mai vechi[60], că "întreg teritoriul de la ieșirea din platoul dominant al Dionysopolis-ului și Kruni-ului (=Ekrene), până la Nikolaevska[61] și de aici până la Calaigidere și apoi până la Dunăre, până la guri, constituia regatul sau regatele Sciției Minore". Tot aici el considera că regatele în cauză "au avut în stăpânire Bizone, Tiriza, Tiriza Acra și toate așezările mici de pe litoral... cuprinse între Capul Caliacra și Mangalia, sau chiar tot litoralul de la Balcic, cuprinzând și Cavarna"[62]. Constatând că până la acea dată "nu s-au găsit monete (scitice) în teritoriul urban al Tomisului, Callatiei, Dionysopolisului, Istriei sau Odessosului" el elimină din "teritoriul Sciției regale" orașele grecești în cauză și teritoriile lor rurale din vecinătate.[63]. Într-un alt studiu, V. Canarache, și-a reconfirmat opinia potrivt căreia întreaga regiune aflată la sudul gurilor Dunării, respectiv Dobrogea, ar fi constituit, în accepțiunea izvoarelor antice, Sciția Mică[64]. Totodată, el aprecia că limita sudică a Sciției Mici ar fi marcată "de o linie de la Dunăre la Mare: Rusciuc, Șumla-Burgas"[65]. El a extins mult și aria de răspândire a monedelor scitice, mai ales spre vest și sud. Spre vest, descoperirile monetare nu susțin, însă, o asemenea extindere; către sud linia propusă are ca repere descoperirile de la Cap Caliacra, Bălgarevo-Dobric (= Ghiaursuiciuc), Cavarna, Balcic, Teke-Balcic și Aquae Calidae[66].

S.I. Andruh elimină din ceea ce ea consideră a fi aria propriu-zisă a Sciției Mici orașele grecești și teritoriile lor rurale apropiate, atribuindu-i însă, o parte a zonei centrale și sudice a Dobrogei, având ca repere estice, printre aletele, descoperirile arheologice și numismatice de la Albești, Arsa, Topraisar, Cumpăna, iar ca repere vestice pe cele de la Nicolae Bălcescu și Medgidia. Linia care marchează limita vestică se depărtează apoi de litoral, cuprinzând centrul regiunii. Spre sud-sud est limita Sciției Mici ar fi marcată de o linie aflată aproximativ la vest-nord vest de Odessos și Dionysopolis[67].

Recent au fost publicate alte șapte monede scitice[68], toate descoperite în județul

58. După același Strabon, VII, 4,5 (C.311), care afirmă că "toată această țară (aflată între Bosporul Cimerian și Boristene, n.n.), aș zice chiar și ținutul de dincolo de istm – până la Boristene (= Niprul, n.n.) – se numea Sciția Mică", rezultă clar că exista și o regiune nord-pontică, cu același nume, anterioară celei sud-dunărene, căreia, de altfel, i-a transmis numele.

59. W. Knechtel, BSNR, XIV, 1919, p. 31-32.

60. V. Canarache, BSNR, XXVII-XXVIII, nr. 81-82, 1933-1934, p. 57-83.

61. Localitate situată în apropiera râului Zyras (= Batovska), pe linia Balcic-Dobrici-Dunăre (în apropierea localității Izvoarele = Sucidava moesică).

62. V. Canarache, *op. cit.*, p. 81.

63. *Ibidem*, pag. 83 și harta de la pag. 82; ulterior ele au apărut (vezi notele 63 și 68).

64. V. Canarache, SCIV, I, 1950, 1, p. 213-257.

65. *ibidem*, p. 225.

66. *ibidem*, harta.

67. S.I. Andruh, *op. cit.*, p. 96-106 și fig. 9.

68. Gabriel Talmatchi, Pontica, 32, 1999, p. 307-312.

Constanța: patru la Bărăganu (com. Cumpăna), localitate aflată la circa 20 km vest-sud vest de anticul Tomis, una la Valul lui Traian, una – probabil – la Constanța și o alta la Dunăreni (com. Aliman), localitate aflată pe malul fluviului. Monedele de la Bărăganu (toate emisiuni ale lui Kanites) reprezintă un alt reper al limitei vestice pentru răspândirea pieselor de acest tip. Cea de la Valul lui Traian corespunde teritoriului rural tomitan. Aceasta, ca și exemplarul de la Tomis, s-ar putea explica, eventual, ca raritățipătrunse într-o piață monetară dominată, în geneal, de alte tipuri de piese[69]. Moneta de la Dunăreni (de tipul Ailios)[70] și cea de la Silistra (de tipul Kanites), cunoscută de mai multă vreme[71], pot fi considerate, deocamdată, simple piese la purtător, fără a dovedi o eventuală extindere a stăpânirii basileilor amintiți până în această zonă, sau chiar în stânga Dunării, așa cum s-a propus uneori (pentru regatul lui Kanites[72]).

După unele opinii, majoritatea emisiunilor regilor sciți din Dobrogea, deci și perioada existenței acestor formațiuni politice, s-ar plasa mai ales în secolul al II-lea a. Chr., fără a se exclude sfârșitul secolului al III-lea sau începutul secolului I a.Chr. Oricum, asemenea emisiuni monetare sunt anterioare afirmării viguroase a regelui Burebista la Dunărea de Jos și pe litoralul vest și nord pontic. Datarea largă și chiar relativa nesiguranță la încadrarea cronologică a monedelor în cauză se datorează, în mare parte, precarității informațiilor. Dar aceasta nu exclude posibilitatea evoluției succesive, într-un interval de timp mai mare sau mai mic, a cel puțin unora dintre regatele în cauză. De altfel, nici dimensiunile relativ reduse ale teritoriului în care s-a descoperit marea majoritate a acestor monede, nu sugerează contemporaneitatea lor, respectiv a basileilor cărora le-au aparținut.

Tot într-un sector al zonei litorale a Dobrogei, greu de delimitat, aflat însă, probabil la fel, în preajma Callatidei și la sudul ei, menționează Pliniu cel Bătrân pe "sciții plugari" (*Scythae Aroteres*) și cele șapte orașe stăpânite de ei: Aphrodisias, Libistos, Zygere, Rhocobae, Eumenia, Parthenopolis și Gerania[73]. Dintre acestea au fost localizate, ipotetic, doar Parthenopolis – la Schitu – Costinești – și Gerania – la Ekrene (Bulgaria)[74].

Poetul Ovidius, considerând la începutul exilului său, că țara în care e trimis este Sciția (Veche)[75], a numit uneori regiunea (respectiv marea, litoralul, lumea, Istrul, țărâna, locul) scitice[76]. Mai apoi, după ce va afla adevărata poziție geografică a Sciției

69. Opinie exprimată și de V. Mihăilescu–Bârliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 89-90.

70. Gabriel Talmațchi, *op. cit.*, p. 308, nr. 6.

71. V. Canarache, SCIV, I, 1950, 1, p. 230, nr. 2, cu bibl.

72. Margareta Tatcheva, Dobrodja, 12, 1995, p. 15.

73. *Nat. Hist.*, IV, 11(18), 41. Pentru toate aceste așezări, dintre care unele poartă nume grecești, iar altele autohtone, vezi R. Vulpe, *op. cit.*, p. 63.

74. R. Vulpe, Balcanica, VI, 1943, p. 14; pentru descoperirile de la Schitu-Costinești, vezi H. Slobozeanu, I. Țincu, SCIV, 17, 1966, p. 679-700.

75. *Tristia*, I, 3, 61; 8, 39-40; III, 2, 1; III 4, 49; IV, 6, 5.

76. *Tristia*, III, 4, 46; III, 12, 51; IV, 1, 45; V, 1, 21; 26, 18; V, 10, 14; *Ex Ponto*, I, 2, 110; II, 1, 3; 2, 112; cf. Maria Munteanu, Pontica, 5, 1972, p. 429-446. De reținut și opiniile potrivit cărora informațiile de natură etnică pe care le întâlnim în elegiile ovidiene ne-au fost transmise, totuși, de către un poet și nu de un etnolog sau istoric. Ovidius nu era interesat, astfel, să ofere o listă exactă a grupărilor etnice aflate la Tomis și în *regio Tomitana*, ci urmărea doar să prezinte, și sub acest aspect, dificultățile exilului său, în mijlocul unor populații străine și sălbatice. Exegeții operei ovidiene nu exclud posibilitatea ca, în anumite condiții, prezența unor etnonime să se datoreze pe de o parte ambianței metrice, iar pe de alta tendinței spre erudiție și evidențierea culorii locale (cf. Liviu Franga, Thraco-Dacica, 11, 1990, p. 227 și n. 17, cu bibliografia).

(nord-pontice), va scrie: "Este un ținut în Sciția – strămoșii l-au numit Taurida – care nu-i așa departe de pământul getic"[77]. Faptul că în câteva rânduri poetul numește "scitic" ținutul său de exil își are explicația, cu siguranță, chiar în prezența unor enclave scitice nu departe de Tomis, în vremea sa. Afirmația potrivit căreia "Este de față norodul scitic și mulțimea geților îmbrăcați cu pantaloni"[78], chiar dacă ar reprezenta o licență poetică, lasă să se înțeleagă că i-a cunoscut direct pe sciți, care conviețuiau cu autohtonii geți. Mult mai frecvent Ovidiu amintește de sarmați[79], de cunoștințele sale de limbă sarmatică[80], de marea sarmatică[81], uneori și de apropierea dintre cele două regiuni[82]. S-a presupus că datorită asemănărilor de aspect și limbă dintre cele două popoare[83], unele dintre afirmațiile lui Ovidiu în legătură cu sarmații (pe care uneori îi individualizează, menționându-i pe iazigi[84]), se refereau tot la sciți[85]. Aceasta s-ar explica prin faptul că în timpul lui lumea scitică îi impresiona pe concetățenii săi mai puțin decât sarmații, considerați drept cei mai noi dușmani ai Imperiului.

Parcurgere unora dintre izvoarele literare, arheologice și numismatice referitoare la sciții sud-dunăreni aduce în discuție problema întinderii și a localizării Sciției Mici. Pe baza datelor existente, se poate aprecia că Sciția Mică (*Mikrē Skythia*) reprezenta o zonă relativ restrânsă, respectiv aria sugerată de descoperirile arheologice și numismatice. Ea se afla în partea estică a Dobrogei, spre litoral (cuprinzând eventual și unele porțiuni ale acestuia), aproximativ între Tomis și Ekrene, probabil fără orașele grecești. Sciții par să fi pătruns, totuși, în *chora* unora dintre orașele litorale, alăturându-se altor barbari (geți, crobizi) și grecilor care o populau, așa cum o dovedesc descoperirile arheologice și numismatice. Este posibil, de asemenea, ca în anumite perioade, unele orașe grecești litorale să fi fost subordonate politic și militar basileilor sciți, după exemplul mai bine cunoscut al Histriei în raporturile ei cu basileii geți din secolele III-II a.Chr.[86]. O delimitare, chiar ipotetică, a teritoriului Sciției Mici din această vreme este dificilă; ea s-ar apropia, totuși, de limitele geografice sugerate de S.I. Andruh[87]. Dar nu trebuie să ne imaginăm teritoriul în cauză o regiune exclusiv scitică, ci doar o zonă cu o densitate mai mare de populație scitică și cu o mai mare putere de afirmare politico-militară, poate și economică, la un moment dat, a acesteia.

77. *Ex Ponto*, III, 2, 45-46: *Est locus în Scythia, Tauros dixere priores, qui Getica longe non ita distat humo;* cf. Maria Munteanu, op. cit., p. 435.

78. *Tristia*, IV, 6, 47: *"Vulgus adest Scythicum bracatqua turba Getarum"*.

79. Ovdius îi amintește pe sciți numai de 3 ori (*Tristia*), III, 4, 14, 47, IV, 6, 47; 5, 10, 48), iar pe sarmați de 9 ori (*Tristia*, III, 3, 6, și 63; 10, 5; IV, 1, 94; 8, 16; V, 1, 15 și 74; 3, 8; *Ex Ponto*, I, 2, 60; cf. R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 39, nota 63.

80. *Ex Ponto*, III, 2, 37-40.

81. *ibidem*, III, 8, 8,

82. *Tristia*, I, 8, 40: *"nique feris Scythiae Sarmaticisque iugis"*.

83. Referitor la asemănările dintre sciți și sarmați, vezi R. Vulpe, HAD, București, 1938, p. 56-58; idem, DID, II, 1968, p. 39. În ceea ce privește situația lingvistică a populațiilor negrecești cu care Ovidius a intrat, prin natura împrejurărilor, în contact, se apreciază că "în afara idiomului geților și al celorlalte etnii trace înrudite existau în Dobrogea epocii lui Ovidius graiuri de tip scitic – mai probabil, un idiom (sau idiomuri ?) scito-sarmate – și de tip germanic (mă refer la graiul bastarnilor), la care se adaugă desigur, graiul grecesc din Tomis și din celelalte cetăți pontice" (Liviu Franga, *op.cit.*, p. 235)

84. *Tristia*, II, 191; *Ex Ponto*, I, 2, 79.

85. R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 39; Maria Muntenu, loc. cit.,

86. D.M. Pipidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 167-221; idem, *ISM*, I, București, 1983, nr. 8 și 15.

87. S.I. Andruh, *op. cit.*, fig. 9.

Sciția Mică din perioada elenistică nu cuprindea, cu certitudine, întrega Dobroge. Ea nu corespunde geografic nici provinciei de sine stătătoare *Scythia*, creată de Diocleţian (284-305), în urma reformei sale (politice, administrative şi militare) şi care avea ca bază principii noi, specifice epocii. Doar numele provinciei nou create amintea de sciții de altădată, care locuiseră într-o parte a regiunii şi care reactiva o denumire cândva foarte cunoscută.

Considerăm necesară, de asemenea, o opinie mai nuanțată şi în legătură cu sensul pe care izvoarele antice îl dădeau sintagmei Sciția Mică. Trebuie remarcat faptul că izvoarele timpurii, dar şi altele mai târzii, când se referă la Tracia din perioada autonomă, includ în ea şi Dobrogea. Astfel Herodot menționează: "În fața pământului scit, spre mare, se întinde Tracia. Sciția începe acolo de unde acest ținut formează un golf"[88].

Scylas din Carianda (sec. IV a.Chr.) notează: "Tracia se întinde de la fluviul Strimon până la fluviul Istru din Pontul Euxin... În Pont acestea sunt orașele grecești din Tracia: Apollonia, Mesembria, Odessos, Callatis şi [cetatea de la] fluviul Istru[89].

În prima jumătate a secolului I p. Chr. Pomponius Mela menționează că "Sciția ține cam până la mijlocul țărmului pontic; de aici se întinde Tracia, care ocupă şi o parte a țărmului Egeei şi care se leagă de Macedonia"...[90].

Plinius cel Bătrân, tot în sec. I p. Chr., preciza: "Astfel Tracia are ca hotare: la miazănoapte Istrul, la răsărit Pontul şi Propontida, la miazăzi Marea Egee"[91].

Solinus, în sec. III p. Chr. repeta aproape, prima parte a informației lui Plinius: "Hotarele Traciei sunt dinspre miazănoapte: Istrul, dinspre răsărit Pontul şi Propontida, iar dinspre miazăzi Marea Egee"[92].

Chiar Strabon, în textul citat mai sus (Geografia, VII, 4, 5), se referă la Scythia Minor tot ca la o parte a Traciei, care "datorită trecerii locuitorilor de acolo" şi-a schimbat numele: "o bună parte din Tracia s-a numit şi ea Sciția Mică".

Astfel, în accepțiunea unor izvoare antice sintagma Sciția Mică era utilizată îndeosebi în cazul unor referiri mai mult sau mai puțin explicite la partea răsăriteană, dinspre litoral, a Dobrogei. Restul regiunii, mai ales, partea sa vestică, aparținea, în concepția unor autori antici, tot Traciei, ca şi în vechime. Alteori, ea este atașată Moesiei.

Ovidius, referindu-se la L. Pomponius Flaccus, liberatorul din anul 15 p. Chr. al cetății Troesmis, aflată – cum bine se cunoaşte – pe Dunăre, scrie "el a menținut populațiile din *Misia*[93] (subl. n.) într-o pace care a fost respectată"[94]. Lucan menționează "Istrul cu mai multe guri, dintre care una udă pe Peuce cea aruncată în mare, apoi Moesia"...[95].

Pliniu cel Bătrân precizează: "De Pannonia se leagă provincia numită Moesia, care coboară pe Dunăre până în Pont... În ea locuiesc dardani, celegeri, tribali, timahi, moesi,

88. *Istorii*, IV, 99.
89. Fr. 67(I, 54); 68 (p. 56); cf. *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, Bucureşti, 1964, p. 133.
90. De *chronographia*, I, 3, 18.
91. Nat. Hist., IV, 11(18), 41.
92. Culegere de fapte memorbile, 10, 23.
93. De fapt *Moesia*. Deseori în izvoare se întâlneşte grafia *Mysia* pentru *Moesia*. Cele două forme asemănătoare se confundă uneori numai grafic, alteori – îndeosebi la autorii târzii – şi ca noțiune.
94. *Ex Ponto*, IV, 9, 75-77.
95. *Pharsalia*, III, 199-203.

traci și sciți vecini cu Pontul"[96]. Ultimii amintiți, localizați corect, acolo unde ei fuseseră atestați anterior arheologic și numismatic, sunt cei menționați în alte izvoare ca aparținând Scythiei Minor.

Cassius Dio, referinduse la atacul coaliției daco-bastarne din anul 29 a.Chr. afirmă: "Trecând atunci Istrul, ei (bastarnii) au supus Moesia, care se afla în fața lor; apoi i-au supus și pe tribali, vecinii Moesiei"[97]. Iar într-un alt loc, tot Cassius Dio menționează: "Mai înainte vreme, moesii și geții locuiau întreg ținutul dintre Haemus și Istru, dar – cu trecerea vremii – unii își schimbaseră numele. Apoi denumirea de Moesia a fost dată întregii regiuni, despărțită de Pannonia prin râul Sava, care se varsă în Istru"[98]. Desigur, nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că în vremea sa regiunea era cunoscută ca formând cele două provincii romane – Moesia Superior și Moesia Inferior – ca urmare a măsurilor luate de Domitian în anul 86 p. Chr., fapt care-l putea influența pe Cassius Dio în caracterizarea regiunii în cauză.

Existența unei deosebiri evidente între zona litorală și cea dunăreană a Dobrogei în ultimele secole ale erei vechi este ilustrată și de descoperirile arheologice. Probabil nu întâplător așezările getice de tip *dava* au apărut deocamdată doar pe linia Dunării[99]. Cultura materială a geților din zona dunăreană, așa cum ne-o relevă îndeosebi descoperirile de la Satu Nou – "Valea lui Voicu", este asemănătoare în mare parte (uneori chiar identică) celei dezvoltate de geții nord-dunăreni. Întâlnim tipuri asemănătoare de locuințe, cuptoare, vetre, altare (simple sau decorate), gropi. Ceramica autohtonă lucrată cu mâna sau la roată, alte categorii de piese prezintă aceleași tipuri de bază, cu variante și subvariante uneori diferite, explicabile în condițiile evoluției așezărilor în cauză. Desigur, influența elenistică în așezările getice din dreapta Dunării este mult mai puternică decât în unele *davae* din stânga fluviului, ea evidențiindu-se atât printr-un foarte bogat și diversificat inventar arheologic, cât și prin preluarea, probabilă, a unor elemente de cultură materială[100], sau chiar spirituală[101]. Atât cât se poate constata astăzi, descoperirile arheologice, relativ contemporane, din zona dunăreană a Dobrogei se deosebesc de cele ale zonei litorale. Între așezările mai intens cercetate până în prezent, de la Satu Nou – "Valea lui Voicu" și Albești (în teritoriul callatian), parțial contemporane[102], există diferențe clare, chiar dacă unele categorii de piese (îndeosebi produsele elenistice și unele tipuri de vase lucrate cu mâna)

96. *Nat. Hist.*, III, 26(29), 149.
97. *Istoria română*, L1, 23, 3.
98. *ibidem*, L1, 27, 2-3.
99. Mai sus, notele 13-19.
100. Cum ar fi tipul de zid de incintă cu doi paramenți și emplecton, folosit la Satu Nou – "Valea lui Voicu" (pentru platoul de nord), deși, tot aici se utilizează și valul cu șanț de apărare, de tradiție hallstattiană (pentru platoul de sud); cf. N. Conovici, M. Irimia, Studia în honorem Ion Niculiță, Chișinău, 1999, p. 196-211.
101. Sugerate, eventual, de descoperirea unor teracote elenistice la Satu Nou – "Valea lui Voicu" și "Vadu Vacilor", care puteau avea semnificații mai complexe decât de simple figurine; M. Irimia, N. Conovici, Thraco-Dacica, 10, 1989, p. 147-148 și fig. 28/9, 10; idem, Pontica, 23, 1993, p. 90, fig. 1 (cap. de statuetă reprezentând-o pe Demetra); alte teracote inedite.
102. Dava de la "Valea lui Voicu" se datează, pe baza materialului amforic, între circa 280-215 a. Chr. (prima fază), respectiv sec. I a. Chr. – primele deceni ale sec. I p. Chr., pe baza altor tipuri ceramice (a doua fază); dava de la "Vadu Vacilor", necercetată încă, se datează, de asemenea pe baza materialului amforic, în sec. II a.Chr. (vezi mai ales N. Conovici, M. Irimia, Dacia, NS, 35, 1991, p. 139-175). Așezarea fortificată de la Albești se datează în sec. IV-II a.Chr. (A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, Nicolae Georgescu, Pontica, 32, 1999, p. 51-68, cu bibl. de la n.1 și 2.).

sunt asemănătoare.

Revenind la sciții zonei litorale a Dobrogei, din punct de vedere al culturii materiale ei nu mai pot fi individualizați în masa largă a populațiilor negrecești existente ori stabilite pe parcurs; fac excepție poate doar câteva tipuri monetare ale basileilor lor, care – după unele opinii – ar fi circulat până la începutul secolului I. a.Chr. Probabil, atât puterea exercitată de regatul lui Burebista, cât și evenimentele politico-militare care au urmat, inclusiv cucerirea romană a Dobrogei, au dus la pierderea treptată a specificului culturii lor materiale, fără a determina și pierderea, într-un răstimp relativ scurt, a limbii și a identității lor proprii. Probabil Sciția Mică și-a păstrat denumirea, pentru aria sa geografică inițială, până la înglobarea ei, cu a întregii Dobroge, în provincia Moesia. Momentul este datat în mod tradițional în anul 46 p. Chr., după desființarea regatului clientelar odris[103]. Potrivit altor cercetători, anexarea întregii regiuni ar fi avut loc mai târziu, în vremea lui Vespasan (69-79)[104].

Evenimentul a produs schimbări fundamentale în evoluția tuturor populațiilor neromane existente anterior, ori stabilite recent în Dobrogea, în sensul antrenării lor într-un proces istoric complex de lungă durată și ireversibil, cel al romanizării.

Nu putem ști până când anume și în ce măsură urmașii sciților de altădată, stabiliți în fosta *Mikrē Scythia*, și-au păstrat identitatea. Amintirea lor, eventual chiar unele grupuri restrânse vor mai dăinui câteva secole, de vreme ce unele izvoare din epoca romană confundă adesea alte populații aflate în conflict cu Imperiul, cu sciții[105]. Poate printre sarmații întâlniți în zona litorală, mai timpurii decât se credea până de curând, puși în evidență mai ales de mormintele specifice lor, descoperite la Tomis[106] și Callatis[107], am putea să-i presupunem și pe sciți, cele două populații iraniene întrudindu-se nu numai etnic și lingvistic[108], ci și prin unele practici funerare[109]. Aceasta ar confirma, în fond, pe Ovidius și pe alți autori antici care-i menționează pe sciți în epoca romană și ar explica păstrarea până târziu, în unele izvoare, dincolo de autoritatea tradiției istorice, a numelui de *Schythia* pentru regiunea în cauză și de **sciți** pentru diferite popoare barbare care atacau în repetate rânduri Imperiul.

103. Eusebius-Hieronymos, *Chronicon*, 180, 12-12; Giorgios Syncellos, *Eklogè Chronographias*, 620 și, indirect, Tacius, *Annales*, XII, 63 și *Historiae*, II, 11, 3; D.M.Pippidi, DID, I, 1965, p. 306 și urm.; R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 48; Al. Avram, ISM, III, București, 1999, p. 57.

104. Al. Suceveanu, Pontica, IV, 1971, p. 105-123; idem, *Viața economică în Dobrogea romană*, sec. I-III e.n., București, 1977, p. 19-22; idem, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 47-61; idem, Ancient Society, 22, 1991, Katholieke Universiteit Leuven, p. 255-276, Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudjea romaine*, Bucarest, 1991, p. 26-27; Oct. Bounegru, Pontica, 20, 1987, p. 137-145.

105. Cassius Dio, LXXV, 3,1, unde sciții sunt probabili carpii; Dexip, *Cronica universală*, Fr. 20(14) și *Sciticele*, Fr. 25(18), la care sciții sunt de fapt goții; se pot da și alte exemple.

106. Constantin Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I-IV p. Chr.)*, Teză de doctorat, Universitatea "Ovidius" din Constanța, 1999, passim; autorul consideră că cele mai vechi morminte sarmatice datează din sec. II p. Chr. Pentru prezența timpurie a sarmaților pe teritoriul românesc, Gh. Bichir, SCIVA, 44, 1993, 2, p. 135-170 (I); SCIVA, 47, 1963, 3, p. 302-311 (II).

107. El. Bârlădeanu-Zavatin, Pontica, 10, 1977, p. 127-152, înregistrează morminte sarmatice din a doua jumătate a sec. I și din sec. II p.Chr.

108. Supra, n. 83.

109. Ex. practicarea exclusivă a inhumației, utilizarea mormintelor cu puțuri verticale sau oblice și nișe laterale pentru depunerea defunctului, folosirea relativ frecventă a unor arme, cuțitașe, podoabe, etc.

Fig. 1. Harta Sciției Mici (după V. Canarache, 1933).

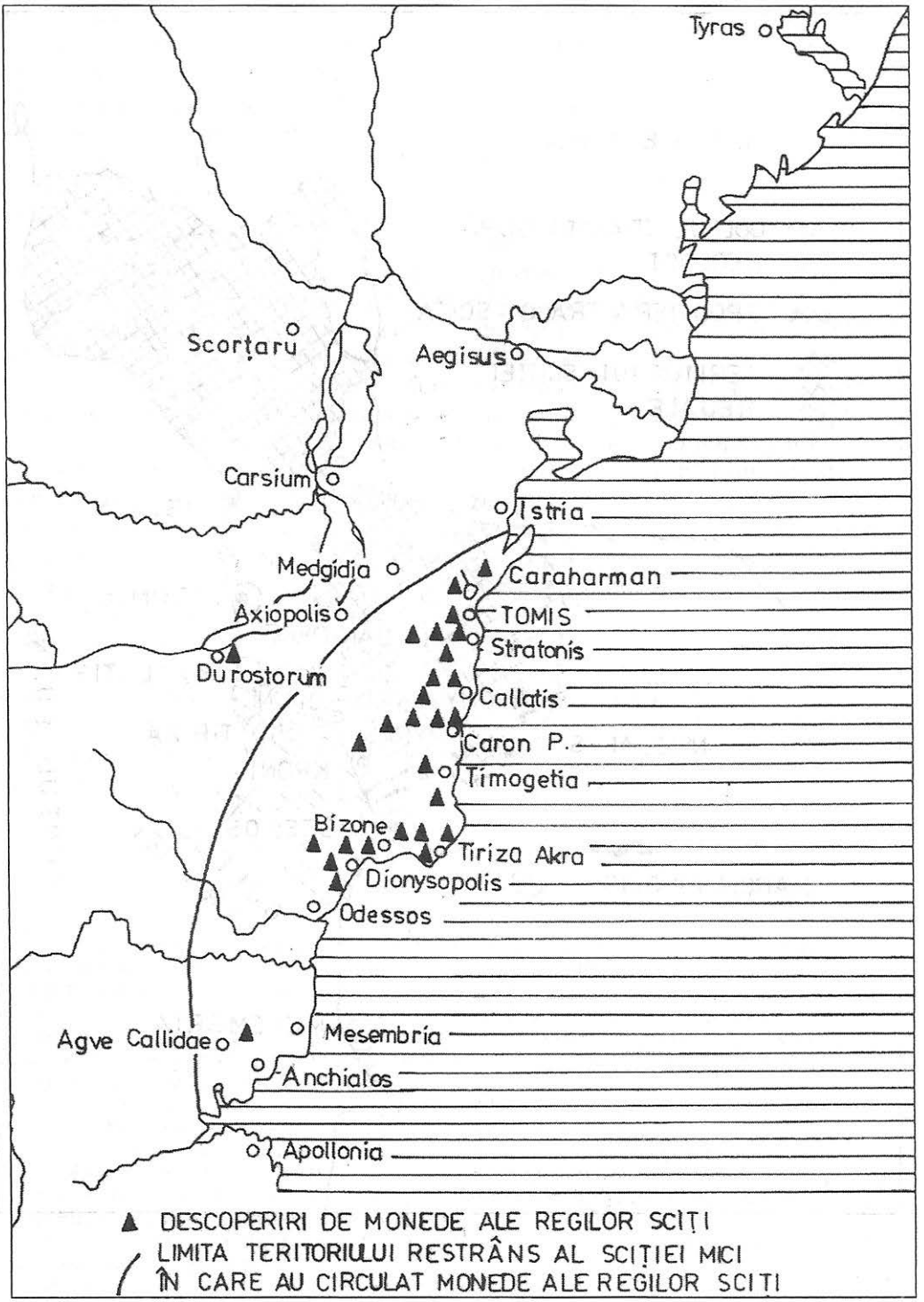

Fig. 2. Harta răspândirii monedelor regilor sciți (după V. Canarache, 1950).

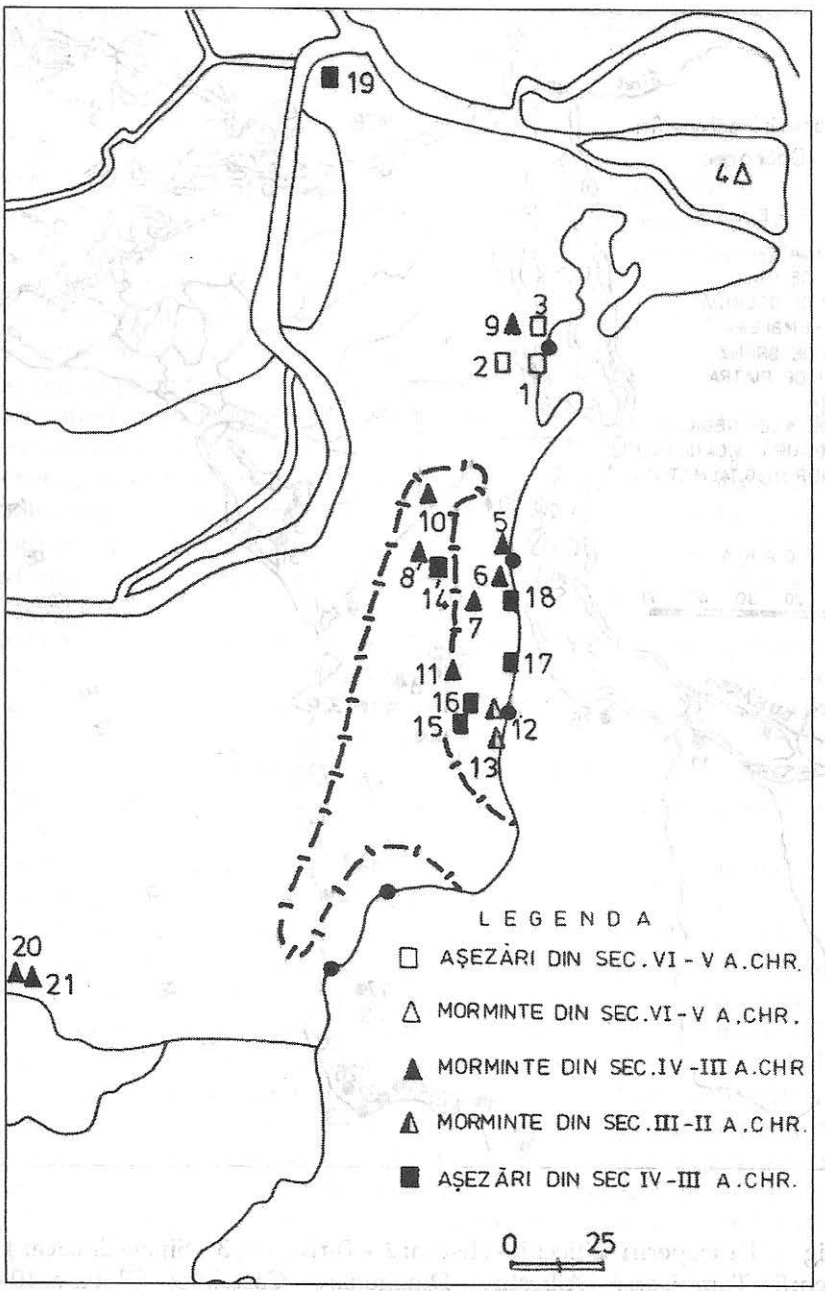

Fig. 3. Harta Sciției Mici (după S.. Andruh, 1995), Descoperiri în Dobrogea: *așezări din sec. VI-V a.Chr.* – 1 – Istria; 2 – Tariverde; 3 – Sinoe; *morminte din sec. V a.Chr.* – 4 – 5 – Sfântu Gheorghe; *morminte din sec. IV-III a. Chr.*, – 5 – Constanța; 6 – Constanța – Sud; 7 – Cumpăna; 8 – Medgidia; 9 – Mihai Viteazul; 10 – Nicolae Bălcescu; 11 – Topraisar; 20 – Kelinovo; 21 – Braničevo; *morminte din sec. III – II a.Chr.* – 12 – Mangalia – 13 – 2 Mai; *așezări din sec. IV-III a. Chr.* – 14 Medgidia; 15 – Albești; 16 – Arsa; 17 – Moșneni; 18 – Agigea; 19 – Dinogetia.

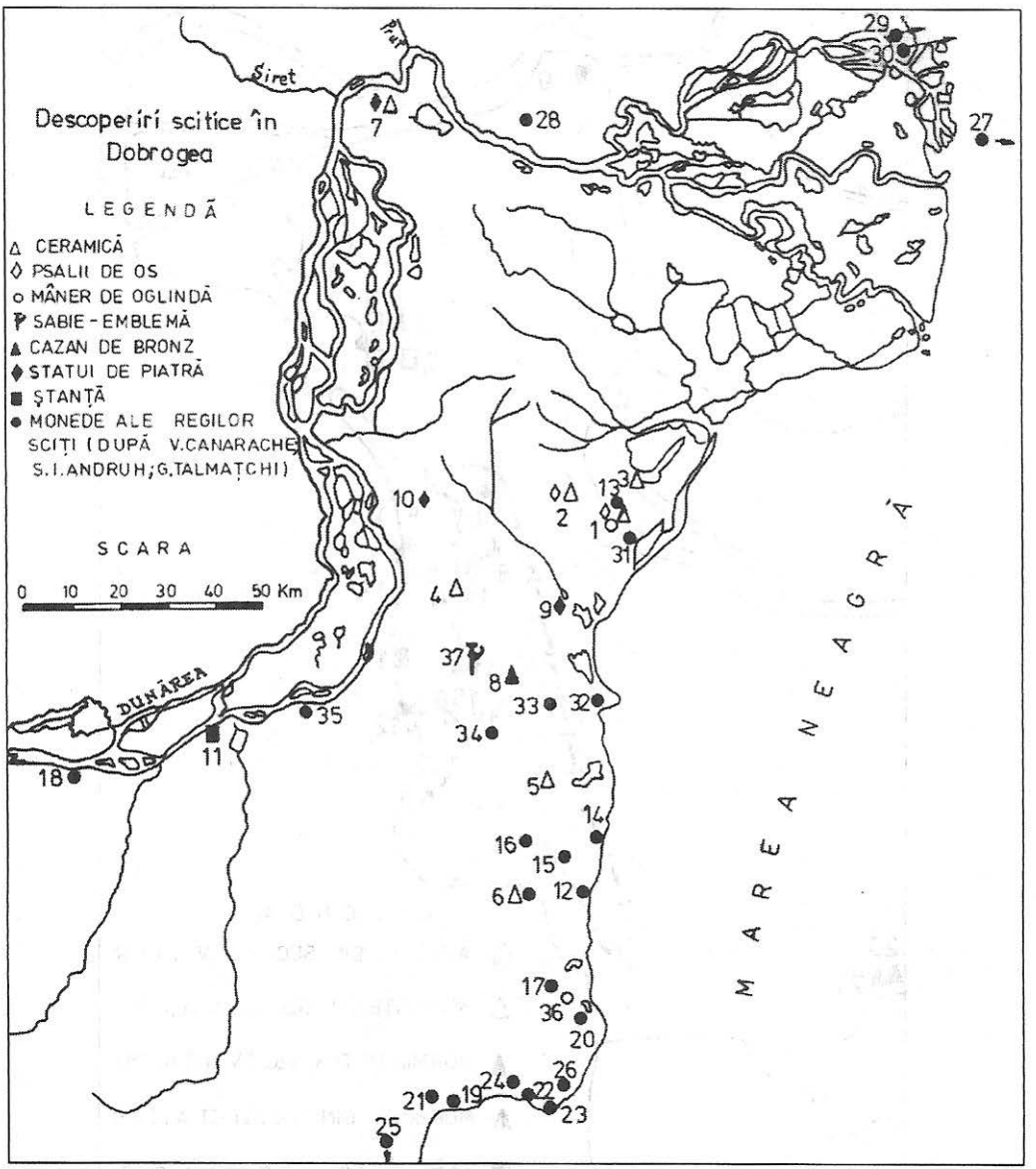

Fig. 4. Descoperiri scitice: 1 – Histria; 2 – Tariverde; 3 – Sinoe-Zmeica; 4 – Nicolae Bălcescu; 5 – Topraisar; 6 – Albești; 7 – Dinogetia; 8 – Castelu; 9 – Sibioara; 10 – Stupina; 11 – Izvoarele; 12 – Mangalia; 13 – Istria-Sat; 14 – Tatlageac; 15 – Vânători (=Accilar); 16 – Pecineaga; 17 – Tvărdița (= Kalaicidere); 18 – Silistra; 19 – Balcic; 20 – Șabla; 21 – Teke Balcic; 22 – Bălgarevo–Dobric (= Ghiaur Suiciuk); 23 – Cap Caliacra; 24 – Cavarna; 25 – Aquae Callidae; 26 – Surtuchioi; 27 – Insula Șerpilor (= Leuke); 28 – Kotlovina; 29 – Tyras; 30 – Olbia; 31 – Vadu; 32 – Constanța; 33 – Valul lui Traian; 34 – Bărăganu; 35 – Dunăreni; 36 – Vaclino; 37 – Medgidia (după V. Canarache, 1950; M. Irimia, 1984 și 1985 – harta; S. I. Andruh, 1995; G. Talmațchi, 1999).

SUR LES SCYTHES ET LA SCYTHIE MINEURE PENDANT LES DERNIERS SIÈCLES DU I-er MILLÉNAIRE AV. J. – C.

Résumé

L'auteur présente de manière succinte les informations littéraires et archéologiques concernant la présence des Scythes au Bas-Danube, surtout dans la zone littorale de la Dobroudja, pendant la deuxième moitié du premier millénaire av. J.–C., ainsi que les moments plus importants de leur histoire dans cette région. On considère qu'après la défaite subie par les Scythes d'Athéas en l'an 339 av. J. – C. devant Philippe II, tous ceux qui avaient survécu se sont peu à peu éteints en Dobroudja, durant une longue période.

Il y a en aussi, probablement, des infiltrations plus tardives de certains groupes scythes peu nombreux, disloqués des régions nord-pontiques par les Sarmates, qui y avaient pénétré, ou bien attirés par le mirage des richesses des régions sud-danubiennes, notamment des villes littorales; le passage de certains Scythes au sud du Danube pouvait être déterminé aussi, dans une certaine mesure, par la pression exercée par les Gètes nord-danubiens, dont la puissance s'accroît peu à peu, pendant les III-e – I-er siècles av. J. –C.

La tentative d'établir la composition ethnique des localités non-grecques de la zone littorale ouest-pontique pendant les V-e – I-er siècles av. J.–C. s'avère être extrêmement difficile, à cause des informations insuffisantes et de la répartition inégale des recherches archéologiques (moins nombreuses dans la *chora* de Tomi). Le terme de *migadas Hellénes* (Grecs hétérogènes) pouvait signifier, pour la période tardive: Gètes, Scythes, Chrobides hellénisés, mélangés avec les Grecs, dans certain sites de la *chora* des villes grecques ou des environs.

C'est toujours dans la zone littorale de la Dobroudja que l'on constate un *adstratum* noble scythique.

La fait que les Scythes ont représenté une composante ethnique permanente, surtout dans la zone littorale de la Dobroudja, jusqu'au début de l'époque romaine, est relevé tant par l'apparition dans la zone des monnaies des six rois scythes (Ailios, Akrosas, Charaspes, Kanites, Sariakes et Tanusa), que par certaines sources littéraire et épigraphiques. Dans le décret histrien pour Agathocles, le fils d'Antiphilos, du II-e s.av. J.–C., une partie de la Dobroudja est nommée pour la première fois la *Scythie*.

Strabon offre des informations extrêmement importantes sur la création de la Scythie Mineure sud-danubienne et sur la fixation, ici, des "Scythes agriculteurs".

L'auteur considère que la délimitation du territoire de la Scythie Mineure sud-danubienne, dans le sens offert par les sources antiques, n'est pas sure. Conformément à l'opinion de certains histoirens et numismates modernes, la Scythie Mineure, mentionnée par Strabon, aurait compris la Dobroudja tout entière. Il est à retenir l'opinion de S.I. Andruh sur l'aire beaucoup plus restreinte de la Scythie Mineure.

L'auteur constate que les monnaies des rois scythes, datées au II-e s.av. J. – C., mais qui auraient également pu appartenir même à la fin du III-e s. et au début du I-er. av. J.– C., sont groupées dans une zone étroite du littoral ouest-pontique. C'est toujours dans un secteur de la zone littorale que Pline le Vieux mentionne les "Scythes laboureurs" (*Scythae aroteres*) et les sept villes dominées par eux.

Ovide offre, lui aussi, des informations importantes à l'égard des Scythes; celles-ci suggérent même la présence, de son temps, des enclaves scythiques, non loin de Tomi.

Certaines références du poète aux Sarmates, on pourrait les attribuer, éventuellement, toujours aux Scythes, grâce à la parenté des deux populations et à leur ressemblance concernant l'aspect et la langue.

Appuyé sur les données littéraires, archéologiques et numismatiques, l'auteur considère que la Scythie Mineure (*Mikrà Scythia*) représentait une zone relativement restreinte. Celle-ci se trouvait dans l'est de la Dobroudja, vers le littoral (comprenant aussi, éventuellement, certains secteurs de celui-ci), approximativement entre Tomi et Ekrene, probablement sans les villes grecques. Les Scythes ont pénétré aussi, semble-t-il, dans la *chora* de certaines villes littorales, se joignant à d'autres barbares, et aux Grecs, qui la peuplaient d'ailleurs. Pendant certaines périodes, quelques villes grecques littorales ont été subordonnées du point de vue politique et militaire, même économiquement peut-être, aux rois scythes.

Une délimitation, même hypothétique, du territoire de la Scythie Mineure à ce temps-là est difficile. Cela correspondrait aux limites géographiques suggérées par S.I. Andruh.

Le territoire de la Scythie Mineure ne doit pas être imaginé comme une région exclusivement scythique, mais seulement comme une zone ayant une densité plus importante de population scythique et une grande puissance d'affirmation politique, militaire et économique, peut-être, à un moment donné.

La Scythie Mineure de la période hellénistique ne comprenait pas toute la Dobroudja.

Du point de vue géographique, elle ne correspond non plus à la province romaine *Scythia*, crée par l'empereur romain Dioclétien (284-305).

L'auteur considère que par la syntagme de la "Scythie Mineure", les sources antiques ne se rapportent pas à la Dobroudja tout entière. Tant les sources littéraires anciennes que les plus récentes envisagent d'habitude l'actuelle Doubroudja dans la Thrace. Dans le sens donné par certaines sources antiques, la syntagme de "Scythia Minor" est utilisée dans quelques références à la partie Est, du côté du littoral, de la Dobroudja d'ajourd'hui. Le reste de la région, surtout sa partie Ouest, appartenait – selon la conception de certains auteurs antiques – à la Thrace ou, plus tard, à la Mésie.

Les découvertes archéologiques démontrent l'existence des distinctions nettes entre la zone littorale et la zone danubienne de la Dobroudja, pour les derniers siècles du I-er millénaire av. J. –C.

Des sites gètes de type *dava* ont été découverts jusqu'à présent seulement sur le tracé du Danube.

Ils sont presque identiques aux *daves* nord-danubiennes (bien que dans les sud-danubiennes, l'influence hellénistique est plus forte), mais ils se distinguent des sites de la zone littorale. Ainsi, on constate qu'entre les sites examinés plus intensément jusqu'à présent, de Satu Nou – "Valea lui Voicu", (sur le Danube) et d'Albeşti (dans le territoire callatien), partiellemet contemporaines, il y a des différences visibles.

Du point de vue de la culture matérielle, les Scythes de la zone littorale de la Dobroudja ne peuvent plus être individualisés dans la large masse des populations non grecques de la zone, dès le I-er s.av. J.–C.

Il est possible que les événements politiques et militaires qui ont eu lieu, avec

leurs conséquences (le pouvoir exercé par le royaume de Burébista, puis la conquête romaine de la Dobroudja), aient conduit, peu à peu, à la perte du spécifique de leur culture matérielle. Mais cela n'a pas entraîné aussi la perte de leur langue et de leur propre identité dans un laps de temps trop court. Il est bien probable que la Scythie Mineure ait conservé son nom, pour son aire géographique initiale, jusqu-à son inclusion, avec la Dobroudja tout entière, dans la province romaine de Mésie.

On ne peut pas établir jusqu'à quel moment et en quelle mesure les successeurs des Scythes anciens, fixés dans l'ex-Mikrà Scythia ont conservé leur identité. Leur souvenir et même certains petits groupes de population scythique allaient survivre quelques siècles. Il y a des sourcess littéraires de l'époque romaine qui confondent souvent les Scythes avec d'autres populations barbares, se trouvant en conflict avec l'Empire.

Eventuellement, parmi les Sarmates rencontrés dans la zone littorale, à la fin du I-er et dans le II-e - s. ap. J.– C. à Callatis, ainsi qu'à Tomi au II-e s. ap. J.–C., on pourrait y soupçonner aussi des Scythes, étant donné qu'il y avait une parenté ethnique, linguistique et de pratiques funéraires entre les deux populations.

Πρῶτος καὶ μέγιστος (Βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων (IGB, I², 13 r. 22-23)

Alexandru SUCEVEANU

Formularea din titlu se referă la regele geților, Burebista, și apare în inscripția citată, care provine de la Dionysopolis (azi Baltchik, Bulgaria), datând din anul 48 a. Chr. Aproape fără excepție, toți câți s-au ocupat de epigrafa dionysopolitană și deci de Burebista au interpretat această mențiune ca un fapt, a cărui realitate nu mai trebuie pusă la îndoială. Mai mult chiar, în vremea din urmă, în istoriografia românească, formularea din inscripția dionysopolitană a generat o întreagă literatură paraștiințifică patriotardă, care a culminat, în 1980, cu aniversarea a nici mai mult nici mai puțin de 2050 de ani de la înființarea pe teritoriul României a "primului stat unitar, centralizat și independent".

Nu vom întârzia, în cele ce urmează, cu critica globală a acestei literaturi, care a adus atâtea prejudicii bunei tradiții a istoriografiei românești. Ajunge să spunem că în efortul de a corecta acele excese – și care nu trebuiesc, fără îndoială, generalizate la întreaga literatură istoriografică românească din ultimii 45 de ani – intervenția de față își propune să readucă respectiva mențiune în limitele unei corecte metodologii a cercetării istorice. Altfel spus, vom încerca – așa cum am mai făcut-o și altă dată[1] – să demonstrăm că în realitate este vorba de un titlu, asumat de Burebista cu acordul indiscutabil al grecilor din Dionysopolis și, eventual, cu cel al lui Pompeius cel Mare.

*
* *

Vom discuta, în a doua parte a acestei intervenții, în ce măsură acest titlu acoperea sau nu o realitate istorică. Până atunci să notăm că el apare exprimat într-o construcție specifică limbii grecești – așa numitul Genitiv absolut – având-l ca subiect pe regele Burebista iar ca predicat participiul (γεγονώς) verbului γίγνομαι "a deveni"(τοῦ βασιλέως Βυρεβιστα πρώτου καὶ μ[ε/γίστου γεγ]ονότος τῶν ἐπὶ

1. Într-o comunicare inedită, citită la Institutul de Arheologie din București în primăvara anului 1986. Varianta germană a prezentului articol a fost publicată în revista vieneză TYCHE. Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, 13, 1998, 229-247. Acceptarea acestuia în paginile prestigioasei reviste vieneze ca și ecourile favorabile ulterioare m-au determinat să accept propunerea confraților constănțeni de a-i publica și varianta românească în meritatul volum dedicat a celui ce a fost ADRIAN RĂDULESCU.

Θράκης βασιλέων "regele Burebista devenind primul și cel mai mare dintre regii din Thracia"). Trebuie însă luat aminte la faptul că atunci când amintitul verb se construiește cu un Genitiv partitiv (τῶν...βασιλέων "dintre regii"), traducerea lui poate fi nuanțată în sensul de "a accede la rangul", așa cum ne-o demonstrează unele exemple din Herodot[2], Xenophon[3] sau Cassius Dio[4]. Să mai adăugăm, înainte de a reveni la titlul la care "accedase" Burebista, că după pasajul citat se spune: καὶ πᾶσα[ν | τὴν πέραν τοῦ ποταμοῦ καὶ ἐπὶ τάδε κατειςχη[κότος... și stăpânind toată zona de dincolo și de dincoace de fluviu (Dunărea)"[5]. Este vorba în fapt de o apoziție, în aceeași construcție gramaticală, destinată să precizeze cât de cât întinderea teritorială a stăpânirii sale și deci să justifice titlul anterior menționat. Posibilitățile noastre de documentare nu ne permit să înseriem și această apoziție în vreo titulatură regală. De altfel aceasta este atât de vastă – din vremea Orientului pregrecesc și până în cea a Imperiului Roman târziu – încât nu credem că ar fi cândva posibilă o anchetă exhaustivă.

Revenind așadar pe terenul mai ferm al titulaturii de πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων, să notăm mai întâi că aceasta nu este atestată ca atare niciodată, constituind, după cunoștințele noastre, un ἅπαξ. Defalcată însă în părțile ei componente, ea poate fi, așa cum sperăm s-o demonstrăm, corelată cu elemente ferme de titulatură regală. Primul tronson al acesteia îl constituie așadar expresia πρῶτος καὶ μέγιστος. Superlativul - μέγιστος – al adjectivului μέγας ("cel mare") ne-ar putea duce cu gândul la acest ultim apelativ. Studiat exhaustiv de P. P. Spranger[6], amintitul titlu nu pare să ne ofere cheia problemei cercetate. Ajunge să spunem, ca urmare a studiului citat, că Alexandru cel Mare n-a purtat niciodată în timpul vieții acest apelativ. De-abia comicul latin Plautus (sec. II a. Chr.) îl denumește ca atare într-una din comediile sale[7], iar în limba greacă el este atestat cinci secole mai târziu de către Athenaios în al său "Banchet al sofiștilor"[8]. Cel mai mare dintre regii pe care i-a cunoscut antichitatea greco-romană n-a considerat niciodată că este cazul să poarte acest titlu, poate – așa cum crede H. H. Schmitt – din pricina urii pe care o provoca în lumea bună grecească amintirea numelui marelui rege al perșilor[9]. Mai întâi lagidul Ptolemaios III Euergetes (246 – 221 a. sChr.) și apoi seleucidul Antiochos cel Mare (223 – 187 a. Chr.) vor fi primii regi elenistici care vor purta oficial acest titlu, care se va generaliza apoi atât în regatele elenistice clasice cât și în cele barbare din jurul acestora[10].

În mod ciudat, cea mai bună analogie pentru sintagma πρῶτος καὶ μέγιστος o găsim tot în epigrafa dionysopolitană, numai că ea nu se referă la rege ci la unul din rangurile de la curtea acestuia. Este vorba de rândurile 25 – 26 ale amintitei inscripții și în care, după ezitările inițiale ale editorului V. Latyschew[11] sau al comentatorilor E.

2. Herodot, *Hist.*(ed. Stein, 1867-1872), 5, 25.
3. Xenofon, *Cyrop.*(ed. Schenkl, 1869-1876), 1, 2, 15.
4. Cassius Dio, *Hist. Rom.*(ed. Boissevain, 1885), 36, 11.
5. IGB (ed. G. Mihailov, 1970), I², 13, r. 23-25
6. P.P. Spranger, Saeculum, 9, 1958, 22-58.
7. Plautus, *Mostell.*(ed. Ritschl, 1871-1894), 775.
8. Athenaios, *Deipnosophist.*(ed. Kaibel, 1887-1890), 4, 27, p. 146 CD.
9. H.H. Schmitt, *Untersuchungen zur Geschichte Antiochos' des Grossen und seiner Zeit* (Historia, Einzelschriften), Wiesbaden, 1964, 92-95.
10. Idem, *op. cit., passim.*
11. V. Latyschew, Jurnal Ministerstva narodnovo prosvești, 1896, 1, Ianuarie, 1-19.

Kalinka[12], E. Bormann[13], W. Dittenberger[14] și Hiller von Gaertringen[15], trebuie citit – în lumina lecturii concordante (și contemporane!) a lui A. Wilhem[16] și M. Holleaux[17] - γ]ενόμενος καὶ πρὸς τοῦτον ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με/γίστῃ φ]ιλίᾳ ("devenindu-i și acestuia primul și cel mai mare prieten"). Și pentru că e vorba de dionysopolitanul Acornion al lui Dionysios care obține acest titlu din partea lui Burebista, ne grăbim să adăugăm lucidul avertisment al lui A. Wilhelm[18], însușit de M. Holleaux într-o contribuție ulterioară[19], potrivit căruia epigrafa dionysopolitană riscă – prin ceea ce convențional s-ar numi *interpretatio graeca* – să prezinte într-o variantă mult edulcorată, altfel spus excesiv de conformă cu realitățile de la marile curți elenistice, situația de la cea a lui Burebista.

Să reținem deci această rezervă, dar până a-i verifica temeiurile, să punctăm principalele repere ale ierarhiilor protocolare de la curțile regale elenistice. După chipul și asemănarea curții lui Alexandru cel Mare – la rându-i dependentă de modelul aceleia a tatălui său, Philip al II-lea – și în care apar, în ordine descrescătoare, mai întâi "garda personală"(οἱ σωματοφύλακες) apoi "însoțitorii"(οἱ ἑταῖροι) sau "prietenii"(οἱ φίλοι) și în fine "copiii regali"(οἱ παῖδες), pe lângă alte funcții minore[20], regatele elenistice, atât cele clasice cât și cele barbare, își vor structura o ierarhie protocolară din ce în ce mai complicată[21]. Astfel în regatul Ptolemeilor lagizi apar, în aceeași ordine descrescătoare, "neamurile" (οἱ συγγενεῖς), "cei asemenea neamurilor"(οἱ ὁμότιμοι τοῖς συγγένεσιν), "primii prieteni"(οἱ πρῶτοι φίλοι), "cei asemenea primilor prieteni"(οἱ ὁμότιμοι τοῖς πρώτοις φίλοις), "șeful gărzii personale"(ὁ ἀρχισωματοφύλαξ), "prietenii" (οἱ φίλοι), "urmașii" (οἱ διάδοχοι) și, în fine, "garda personală" (οἱ σωματοφύλακες)[22]. Ceva mai simplă, ierarhia seleucidă ne prezintă rangul "neamurilor"(οἱ συγγενεῖς), "al primilor prieteni" (οἱ πρῶτοι), al "onoraților prieteni"(οἱ τιμώμενοι φίλοι) și, în fine, al "prietenilor"(οἱ φίλοι)[23]. În sfârșit, la Antigonizii macedoneni întâlnim cea mai simplă ierarhie și anume "primii prieteni" (οἱ πρῶτοι φίλοι), "onorații prieteni"(οἱ τιμώμενοι φίλοι) și "prietenii" (οἱ φίλοι)[24]. Ierarhii asemănătoare întâlnim, cu respectivele nuanțe, și la alte dinastii mai mult sau mai puțin barbare, cum ar fi de pildă Iudeea[25] sau Pontul[26].

12. E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien* (Kais. Akad. d. Wissenschaft. In Wien. Schriften d. Balkankommission. Antiqu. Abt., 4), Viena, 1906, 95.
13. E. Bormann, la Kalinka *op. cit.*(nota 12), 95.
14. Syll². (ed. W. Dittenberger, 1898 sg), 342.
15. Syll³ (ed. Fr. Hiller von Gaertringen, 1915-1924), 762.
16. A. Wilhelm, *Neue Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde*, 6 (Sb. Kais, Akad. d. Wissenschaft. Wien. Phil.- hist. Kl., 183, 3), Viena, 1921, 36-39 (reeditare: *Akademieschriften zur griechischen Inschriftenkunde*, Leipzig, 1974, 327-329). Textul a fost citit de A. Wilhelm la data de 25 Octombrie 1916.
17. M. Holleaux, REA, 19, 1917, 252-254.
18. Vezi nota 16.
19. M. Holleaux, BCH, 57, 1933, 33-35.
20. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, I, München, 1926, 25-42.
21. H. Kornbeutel, RE,XX, 1, 1941, col. 95-103, s.v. *philos*; H.H. Schmitt, in *Kleines Wörterbuch des Hellenismus*, Wiesbaden, 1988, 251-257, s.v. Hof.
22. L. Mooren, *La hiérarchie de cour ptolémaïque. Contribution à l'étude des institutions et des classes dirigeantes à l'époque hellénistique* (Studia hellenistica, 23), Louvain, 1977, 17-73 dar mai ales 36.
23. E.J. Bickermann, *Institutions des Séléucides*, Paris, 1938, 31-50.
24. S. Le Bohec, REG, 98, 1985, 93-124.
25. W. Otto, RE, Suppllbd. II, 1913, col. 83-85,s.v. Herodes.
26. Th. Reinach, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890, 253: Fr. Geyer, RE, XV, 2, 1932, col. 2203, s.v. Mithridates.

Există însă șase documente care ridică probleme speciale, ele conținând titulatura de πρῶτος καὶ πρωτιμώμενος φίλος ("primul și prea onoratul prieten"). Pornind de la aceste documente (pe vremea când nu se cunoșteau decât unele dintre ele), A. Wilhelm[27], M. Holleaux[28] și mai apoi A. Momigliano[29] au asimilat respectivul titlu cu cel de πρῶτος καὶ μέγιστος φίλος din inscripția dionysopolitană. Unul dintre aceste documente, cunoscut încă mai demult, provine din Cilicia de la Hierapolis (Castabala) și este închinat unuia dintre "primii și prea onorații prieteni" ai regelui Taracondimotus în anul 20 a. Chr. Reluându-l în binecunoscuta-i culegere de inscripții alese din Orientul grec, W. Dittenberger îl însoțește de un comentariu a cărui limpezime nu lasă loc la nici o îndoială: "Vides ut illos regulos ordinem aulae ad Seleucidarum et Ptolemaeorum exemplum constituisse atque adeo magnificentiam appellationis additamento καὶ πρωτιμωμένων auxisse"[30].

Aceleiași sfere – altfel spus dinastiei ciliciene – trebuie să-i atribuim și cea de-a doua inscripție provenind probabil de la Fayum (Egipt) și publicată de către H. Henne[31]. Datând din secolele III – II a. Chr., inscripția menționată ne atestă o colonie de mercenari cilicieni (πολίτευμα τῶν Κιλίκων) din rândul căreia un personaj va fi făcut parte dintre "primii și preaonorații prieteni" (τῶν πρώτων καί α' (=πρωτιμώμενων) φίλων). Menționea coloniei de cilicieni pe de o parte, absența titulaturii respective din ierarhia ptolemaică – cum am văzut – pe de alta, ne determină să considerăm fie că personajul menționat va fi purtat acest titlu în calitate de "prim și prea onorat prieten" al unui dinast cilician, fie – ceea ce pare mai probabil – pe lângă unul dintre Lagizi, dar denumindu-și titulatura după chipul și asemănarea protocolului de la curtea cilicianã.

Al treilea document, publicat de P. G. de Jerphanion[32], provine de la Aintab (azi Gaziantep, Turcia) și-l atestă pe unul din "primii și prea onorații prieteni" ai lui Antiochos I din Commagene. Asemenea "regișorilor" cilicieni, și cei din Commagene, pentru a-l parafraza pe Dittenberger, își vor fi structurat curtea după exemplul celor seleucide sau ptolemaice, adăugând însă titlului de "prim prieten" grandilocventul "prea onorat".

Că astfel stau lucrurile, deci că în fapt e vorba de o inovație mai mult sau mai puțin barbară, ne-o demonstrează celelalte trei documente care aparțin – fără excepție – regilor parți arsacizi. Astfel titlul de "prim și preaonorat prieten" apare rând pe rând într-o scrisoare a lui Artabanos al III-lea (12 – 38 p. Chr.) din 21 –22 p. Chr. de la Susa, publicată de Fr. Cumont[33], apoi într-un pergament de la Dura-Europos, pe un contract de împrumut din anul 121 p. Chr. (Osroes Arsaces: 109/110-129 p. Chr.), publicat de M. I. Rostovtzev și C. B. Welles[34] și, în fine, pe un document publicat de L. Jalabert și

27. A. Wilhelm, *op. cit.*(nota 16), 327-329.
28. M. Holleaux, *op. cit.* (nota19), 35.
29. A. Momigliano, Athenaeum, 11, 1933, 136-141.
30. OGIS (ed. W. Dittenberger, 1903-1905), 754.
31. H. Henne, Bull.del'Inst.Fr.d'Arch.Orient., 25, 1925, 179-183, cu propunerea de lectură, la sugestia lui P. Perdrizet, a lui Fr. Cumont, *Fouilles de Doura – Europos*, Paris, 1926, 452, propunere respinsă însă de ultimul editor al documentului (E. Bernard, *Recueil des inscriptions grecques du Fayoum, I. La "Meris" d'Hérakleidès*, Leiden, 1975, nr. 15), care revine la vechea lectură a lui H. Henne.
32. P.G. de Jerphanion, Mélanges de l'Univ. Saint Joseph, Beyrouth, 19, 1935, 91, nr. 23 = R. Flacelière, J. și L. Robert, *Bull. Épigr.*, RÉG, 51, 1938,473, nr. 502.
33. Fr. Cumont, CRAI, 1932, 238-268 și mai cu seamă 240, r. 3.
34. M.I. Rostovtzev, C.B. Welles, Yale Class. Stud., 2, 1931, 3-78.

reluat apoi în mai multe rânduri[35], tot de la Dura-Europos din 135-136 p. Chr. (Mithridates al IV-lea: 128/129-147 sau Vologaises al II-lea: 105/106-147 p. Chr.).

Rezumând și închizând paranteza destinată analizei titlului de "prim și preaonorat prieten", să reținem că el este specific unor regate barbare și că deci ar fi fost foarte posibil ca după exemplul acestora – urmându-i în această privință pe A. Wilhelm, M. Holleaux și A. Momigliano – Burebista să-l fi introdus la curtea sa , în varianta "primul și cel mai mare prieten", Acornion al lui Dionysios din Dionysopolis fiind primul beneficiar cunoscut până acum. Care va fi fost realitatea de la curtea lui Burebista – pentru a reveni la rezervele primilor doi autori citați – ne-ar fi mai greu s-o spunem, dar admițând că nu-i vorba decât de o *interpretatio dionysopolitana*, să nuanțăm această ipoteză în sensul că amintita *interpretatio* nu mai pare atât de departe de adevăr din moment ce titlul de "prim și preaonorat (sau cel mai mare) prieten" pare a fi specific regatelor elenistice barbare.

Πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεύς) – primul tronson al titulaturii lui Burebista – ne-a îndreptat cercetarea spre lumea elenistică barbaro-orientală. Cu atât mai mult ne va îndrepta spre aceeași lume analiza celui de-al doilea tronson (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων, care, cu toată limitarea (ἐπὶ Θρᾴκης) ne apropie de binecunoscutul titlu de βασιλεὺς βασιλέων. Bine studiat atât în ce privește antichitatea greco-romană de G. Schäfer[36] cât și, mai cu seamă, de J. G. Griffiths[37], W. Huss[38] sau E. Winter[39] în ce-o privește pe cea pre-grecească din Orientul apropiat, titlul va fi fost purtat de numeroși regi barbari din lumea greco-romană. O sumară trecere în revistă a acestora – chiar dacă nu exhaustivă – va ilustra mai bine această afirmație.

De acest titlu se vor fi învrednicit atât Darius I (521-485 a. Chr.)[40] cât și Artaxerxes II Mnemon (404-359 a. Chr.)[41], ambii iluștri reprezentanți ai dinastiei persane ahemenide ce-și va vedea sfârșitul odată cu cucerirea macedoneană. În calitate de succesori ai ahemenizilor – peste aproximativ un secol – dinaștii parților arsacizi îl vor purta de asemenea, așa cum este cazul lui Arsaces al VIII-lea (Mithridates al II-lea: 123-87 a. Chr.), al cărui titlu este atestat atât epigrafic cât și numismatic[42]. Dacă n-ar fi fost episodul epistolar dintre Phraates al III-lea (cca. 68-57 a. Chr.) și Pompeius, din 66 a. Chr., narat de Plutarh și Cassius Dio[43] – potrivit cărora Pompeius îi retrage regelui part titlul de βασιλεὺς βασιλέων, dar, adaugă Cassius Dio, i-l redă mai târziu regelui armean Tigranes, asupra căruia vom reveni – n-am fi știut că regele part ar fi purtat vreodată acest titlu[44]. Includerea în această listă a altui rege part, Gotarzes al II-lea (cca. 38-51 p.

35. L. Jalabert, CRAI, 1907, 599 = Fr. Cumont, *Fouilles...* (nota 31), 4, nr. 134 = SEG, II, 1925, 141, nr. 815.

36. G. Schäfer, *König der Könige-Lied der Lieder* (Abh. Heidelberg. Phil.-hist. Kl.), Heidelberg, 1974, 49-52.

37. J.G. Griffiths, Class. Phil., 48, 1953, 3,145-154.

38. W. Huss, Zeitschr. d. Deutsch. Palästina Vereins, 93, 1977, 131-140.

39. E. Winter, in *Migratio und Commutatio. Studien zur alten Geschichte und deren Nachleben* (Festschrift Th. Pékary), St. Katharinen, 1989, 72-92.

40. OGIS (nota 30), 388, 389; Syll³.(nota 15), 22; H. Willrich, RE, IV, 2, 1901, col. 2184-2199, s.v. Darius.

41. OGIS (nota 30), 392; W. Judeich, RE, II, 1895, col. 1314-1318, s.v. Artaxerxes.

42. OGIS (nota 30), 430; Fr. Geyer, *op. cit.*(nota 26), col. 2210-2211, s.v. Mithridates II = Arsaces VIII; R.N. Frye, *The History of Ancient Iran* (Handbuch der Altertumswissenschaft, III, 7), München, 1984, 205-247 și 360.

43. Plutarh, *Pomp.* (ed. Flacelière-Chambry, 1973), 38, 3; Cassius Dio (nota 4), 37, 6, 2.

44. W. Schur, RE, XVIII, 1949, col. 1990-1991, s.v. Phraates; R.N. Frye, *op. cit.* (nota 42), *loc. cit.*

Chr.) ar putea preta la discuții în măsura în care el se intitulează "satrapul satrapilor" (σατράπης τῶν σατράπων)[45]. Iar dacă l-am inclus totuși în această listă, am făcut-o atât pentru turnura titulaturii cât și, poate, pentru o mai adecvată reflectare de către ea a realităților din acest regat. În schimb, Osroes Arsaces (109/110-129 p. Chr.; documentul datează din 121 p. Chr.)[46] și apoi Vologaises al III-lea (cca. 148-192 p. Chr.)[47] revin la titulatura clasică de βασιλεὺς βασιλέων. Nu peste multă vreme, regatul part avea să cadă sub loviturile noii forțe a perșilor sassanizi, asupra cărora vom reveni. Până atunci să notăm – într-o ordine cronologică ce nu poate fi urmărită cu toată rigoarea – că singurul rege al Armeniei despre care știm că ar fi purtat, în perioada care ne reține atenția, acest titlu este, cum am văzut, Tigranes I (95-55/54 a. Chr.)[48]. Acesta îl va fi purtat înaintea anului 70 a. Chr. când – ne informează Memnon și Plutarh[49] – generalul roman L. Licinius Lucullus i-l retrage; iritat, regele armean nu-l mai numește pe Lucullus *imperator*. Mai târziu – când își va serba triumful la Roma (61 a. Chr.) – Pompeius i-l va reda, chiar dacă, notează cinic Cassius Dio[50], unui rege prizonier (τῷ Τιγράνῃ τῷ αἰχμαλώτῳ). Vom reveni asupra temeiurilor juridice ale acordărilor sau retragerilor acestui titlu, dar până atunci să notăm că, după Cassius Dio, acordarea cel puțin era în afara practicilor permise generalilor romani (παρὰ τὸ νομιζόμενον αὐτοῖς).

Să ne continuăm însă ancheta, al cărei curs ne apropie de zona noastră. Ne referim, se înțelege, la regatul Pontului, ai cărui dinaști – dar în special Mithridates al VI-lea Eupator[51] – vor fi dominat eșichierul politic circumpontic în a doua jumătate a secolului II și în prima jumătate a secolului I a. Chr. Întâmplarea – sau poate nu întâmplarea - face ca primul dinast pontic care se va fi intitulat βασιλεὺς βασιλέων să fie tocmai Mithridates al VI-lea Eupator. Titlul apare pe o inscripție relativ recent descoperită la Nymphaeum și publicată de V. P. Yaylenko[52]. Comentariile ulterioare ale acestei inscripții – din rândul cărora ne mulțumim a le cita pe cele ale lui P. O. Karyschkowski[53], E. A. Molev[54], Y. Vinogradov fie singur[55] fie împreună cu E. A. Molev și V. P. Tolstikov[56] – propun anumite corecturi la lectura inițială, punând totodată în evidență faptul că asumarea acestui titlu se explică prin descendența postulată de regii

45. OGIS (nota 30), 431; A. Stein, RE, VII, 2, 1912, col. 1674-1683, s.v. Gotarzes; R.N. Frye, *op. cit.*(nota 42), *loc. cit.*

46. M.I.Rostovtzev, C.B. Welles, *op. cit.*(nota 34), *loc. cit.*; R.N. Frye, *op. cit.*(nota 42), *loc. cit.*

47. W.A. Salihi, Mesopotamia, 22, 1987, 159-167 = SEG, XXXVII, 1987, 442, nr.1403; R. Hanslik, RE, Suppllbd. IX, 1962, col. 1848-1851, s.v. Vologaises.

48. Fr. Geyer, RE, VI A, 1,1936, col. 970-978, s.v. Tigranes; A.N.Sherwin-White, *The Roman Foreign Policy in the East*, Londra, 1984, index s.v. Tigranes.

49. Memnon (C. Müller, FHG, III, 1849, frg. 46 = F. Jakoby, *Frg. d. Gr. Hist.*, III B, 1950², frg. 31); Plutarh, *Lucull.*(ed. Flacelière-Chambry, 1972) 21, 7.

50. Cassius Dio (nota 4), 37, 6, 3.

51. Th. Reinach, *op. cit.*(nota 26); Fr. Geyer, *op. cit.*(nota 26), col. 2163-2205.

52. V.P. Yaylenko, *in Materials of the 3rd All – Union Symposium on the Ancient History of the Black Sea Littoral. Tsgaltubo, 1982*, Tbilisi, 1985, 617-619 = SEG, XXXVII, 1987, 211, nr. 668. Mithridates al VI-lea Eupator fusese onorat cu acest titlu într-o inscripție postumă: IPE (ed. V. Latyschew, 1885-1916), II, 356 = IGR (ed. R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, 1906-1927), I, 905 = *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani* (ed. V.V. Struve, 1965), 979.

53. P.O. Karyschowski, în *Materials...*(nota 52), 572-581.

54. E.A.Molev, în *Materials...*(nota 52), 581-589.

55. Y.G. Vinogradov, *Bull. Épigr.*, RÉG, 103, 1990, 554, nr. 589.

56. Y.G. Vinogradov, E.A. Molev, V.P. Tolstikov, în *Materials...*(nota 52), 589-600.

Pontului din perșii ahemenizi. Mai trebuie însă adăugată opinia lui Vinogradov, care încearcă să-l insereze pe Mithridates al VI-lea Eupator într-o listă – eșalonată cronologic – a purtătorilor acestui titlu, așa cum propuseseră mai demult numismații K. V. Golenko și P. O. Karyschkowski[57]. Lista amintită ar arăta astfel:

Mithridates al II-lea al parților arsacizi	: 92 – 87 a. Chr.
Tigranes I al Armeniei	: 87 – 70 a. Chr.
Phraates al III-lea al parților arsacizi	: 70 – 66 a. Chr.
din nou Tigranes I al Armeniei	: 61 – 55/54 a. Chr.
Pharnaces al II-lea al Pontului	: 55/54 – 51/50 a. Chr.

Rezultă deci că inserarea lui Mithridates al VI-lea Eupator în această listă n-ar putea fi făcută decât, cum s-a propus, după Mithridates al II-lea și înaintea lui Tigranes I (deci eventual între pacea de la Dardanos din 85 a. Chr. dintre Sulla și Mithridates al VI-lea și până la izbucnirea celui de-al doilea război mithridatic din 83-82 dacă nu cumva a celui de-al treilea din 74-67 a. Chr.), aceasta dacă admitem principiul eșalonării cronologice a purtătorilor acestui titlu. Dacă nu – cum n-ar fi exclus, ceea ce ar însemna totodată că titlul nu era întotdeauna acordat de romani – Mithridates al VI-lea Eupator și-ar fi putut asuma oricând acest titlu (prin absurd chiar între 66 și 63 când moare; titlul va fi rămas vacant însă până în 61 a. Chr.). Al doilea și ultimul purtător pontic al acestui titlu a fost, cum am văzut, Pharnaces al II-lea (63 – 47 a. Chr.), fiul și succesorul lui Mithridates al VI-lea Eupator[58].

Retras în nordul Mării Negre în așa-numitul regat bosporan, Pharnaces al II-lea avea să lase amintirea acestui titlu (chiar dacă uneori în varianta "rege din strămoși regi"- βασιλεὺς ἐκ προγόνων βασιλέων) urmașilor săi bosporani și anume Asandros (47-17 a. Chr.)[59], Ti. Iulius Rhaiscuporis I (71/72 – 92/93 p. Chr.)[60], Ti. Iulius Sauromates I (93/94 – 123/124 p. Chr.)[61], Ti. Iulius Cotys (123/124 – 131/132 p. Chr.)[62], Ti. Iulius Sauromates II (174/175 – 210/211 p. Chr.)[63], Ti. Iulius Rhaiscuporis III (211/212 – 228/229 p. Chr.)[64], Ti. Iulius Rhaiscuporis V (239/240 – 261/262 p. Chr.)[65].

Urmărirea în continuare a regilor care au purtat acest titlu nu face decât să confirme opinia că el va fi fost caracteristic regatelor barbare orientale. Astfel dintre perșii sassanizi îi vedem purtându-l pe Artaxerxes I (Ardashir I: 224 – 242 p. Chr.), întemeietorul regatului[66], și apoi pe Sapor I (Shapur I: 242 – 272 p. Chr.)[67] iar dintre dinaștii palmyrenieni pe Odainathos (251 – 267/268 p. Chr.), unul dintre fiii acestuia

57. K.V. Golenko, P.O. Karyschowski, Num. Chron., 12, 1972, 23-38.

58. *Corpus... Regni Bosporani* (nota 52), 28 și 29.

59. *Ibidem*, 30.

60. *Ibidem*, 42, 1047 și 1118.

61. *Ibidem*, 32, 44, 45, 1048, 1122, 1254, Addenda nr. 1; T.V. Blavatskaja, Krat.Soob., 145, 1976, 92-97 = SEG, XXVII, 1977, 115, nr. 445.

62. *Corpus... Regni Bosporani* (nota 52), 33.

63. *Ibidem*, 1049 și 1135.

64. *Ibidem*, 53, 55 și 953; A.I. Boltunova, VDI, 1986, 1, 43, nr. 1 = SEG, XXXVI, 1986, 206, nr 701.

65. *Corpus... Regni Bosporani* (nota 52), 59 și 60. Pentru cronologia încă nesigură a acestor regi, vezi și V.F. Gaidukievici, *Das bosporanische Reich*, Berlin – Amsterdam, 1971 și R.D. Sullivan, în ANRW, II, 7, 2 (Festschrift J. Vogt), Berlin – New York, 1980, 913-930.

66. OGIS (nota 30), 432; Th. Nöldeke, RE, II, 1895, col. 1321-1325, s.v. Artaxerxes; R.N. Frye, *op. cit.* (nota 42), 287-339 și 361.

67. OGIS (nota 30), 434; M. Fluss, RE, I A, 2 (1920), col. 2325-2333, s.v. Sapor; R.N. Frye, *op. cit.* (nota 42), 361.

(Herrenianus sau Herodianus) și apoi pe Wabalathos, fiul încă minor al lui Odainathos și al Zenobiei[68]. Ca o simplă curiozitate, amintim perpetuarea titlului până târziu în secolele IV – V p. Chr. în regatul Axum (Nubia) de către Aeizana și apoi Sembrutha[69]. Așa stând lucrurile, asumarea de către Cleopatra și de către fiul acesteia cu Caesar, Kaisarion, a titlurilor de "regină a reginelor" și respectiv de "rege al regilor" în 34 a. Chr.[70] nu face decât să confirme aspirațiile acestora spre o regalitate ptolemaică de tip oriental, tendință încurajată de tot mai orientalizatul Marcus Antonius[71].

*
* *

De o importanță egală cu precizarea sorgintei titlului de "primul și cel mai mare dintre regii din Thracia" se arată a fi aceea a momentului asumării lui, altfel spus a analizei contextului politic al perioadei, urmând a decide – cum ne propuneam la început – măsura în care el, titlul, acoperea sau nu o realitate, istorică. Nu poate fi vorba însă să reluăm aici amplele considerații pe care ni le-au prilejuit altă dată aceste evenimente istorice[72]. Acum ajunge să reamintim că baza de lansare a operațiunilor romane care urmau să vizeze litoralul vestic al Mării Negre, creată prin constituirea provinciei Macedonia în 148 a. Chr.[73], avea să fie la scurtă vreme contracarată de înglobarea cetăților vest-pontice într-un sistem de alianțe cu regele Pontului, Mithridates al VI-lea Eupator (120-63 a. Chr.). Printre dovezile acestei situații fie aici citate monedele acestor orașe purtând, aproape fără excepție, contramarca cu inițiala regelui[74] precum și garnizoana acestuia de la Apollonia[75]. Momentul exact al contractării acestor συμμαχίαι- altfel spus al constituirii acestui adevărat *dominium Ponti Euxini*, după expresia lui H. Bengtson[76] – ne scapă. Este posibil ca el să fi urmat imediat după ce marele rege pontic-moștenitor al unui regat aflat în sudul Mării Negre - își va fi extins dominația în Crimeea, primul pas în constituirea marelui său regat. Dar este tot atât de posibil ca acest moment să fie datat mai târziu. Avem în vedere fulgerătoarea sa ascensiune, materializată prin extinderea în Colchida, Armenia Mică și, în înțelegere cu

68. D. Schlumberger, Bull. Et. Orient. Damas., 1942/1943, 35-50 = J. și L. Robert, *Bull. Épigr.*, RÉG, 57, 1944, 235, nr. 185; K. Michalowski, *Palmyre. Fouilles polonaises 1959*, Varșovia – Haga, 1960, 208, nr. 2 = J. și L. Robert, *Bull. Épigr.*, RÉG, 77, 1964, 230, nr. 496; J. Starcky, M. Gawlikowski, *Palmyre*, Paris, 1985, 57-61.

69. E. Bernard, ZPE, 45, 1982, 105-114 = SEG, XXXII, 1982, 445, nr. 1601; F. Altheim, R. Stiehl, Klio, 39, 1961,241-242 = SEG, XXIV, 1969, 362, nr. 1247.

70. Plutarh, *Anton.*(nota 49), 54; Cassius Dio (nota 4), 49, 41.

71. H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde* (Handbuch der Altertumswissenschaft, III, 5, 1), München, 1982^3, 258.

72. Bibliografia tuturor contribuțiilor noastre în această problemă se află la Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, 141.

73. Să menționăm aici, pe scurt, următoarele misiuni ale guvernatorilor Macedoniei "în Thracia și la Dunăre": C. Caecilius (113), M. Livius Drusus (112), M. Didius (110), M. Minucius Rufus (106), A. Claudius Pulcher (76) și C. Scribonius Curio (74 a. Chr.). De remarcat lacuna dintre anii 106-76 a. Chr., lacună care nu s-ar putea explica, dacă vrem să rămânem în domeniul logicii, decât prin incontestabila dominație a regelui Pontului, Mithridates al VI-lea, în zona care ne reține atenția. Pentru toți acești guvernatori, vezi T.R.S. Broughton, *The Magistrates of The Roman Republic*, New York, 1952, index.

74. B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898, 92, 154; II, Berlin, 1910, 606-607; E. Schönert – Geiss, Jahrb. Num., 15, 1965, 75-193.

75. IGB (nota 5), I^2, 392.

76. H. Bengtson, *op. cit.*(nota 71), 192.

Nicomedes al III lea Euergetes al Bithyniei, în Paphlagonia (106 a.Chr.). Aspirațiile regelui pontic, în înțelegere de această dată cu ginerele său Tigranes I al Armeniei, asupra Cappadociei stârnesc protestele dinastului bithynian, urmare a cărora L. Cornelius Sulla, guvernatorul Ciliciei, restabilește situația anterioară (92 a. Chr.). Nu pentru multă vreme, întrucât moartea lui Nicomedes al III-lea redeschide conflictul. Inabila intervenție romană declanșează marea ofensivă a lui Mithridates al VI-lea și cu aceasta primul război mithridatic (89-85 a. Chr.). Cu spatele frontului asigurat, prin bunele înțelegeri cu Tigranes I al Armeniei și cu Mithridates al II-lea al parților, Mithridates al VI-lea, conducător al unei armate ce număra – pe lângă numeroși orientali – sciți, sarmați, bastarni, thraci și celți, cucerește practic întreaga Asie Mică și Grecie, ordonând la Ephes în 88 a. Chr. masacrarea a 80000 de italici. Regulile dreptului internațional *(ius gentium)* nu fuseseră niciodată atât de grav încălcate. Sulla își face apariția în Grecia și începând din 86 a. Chr., când cucerește Athena, soarta războiului începe să se schimbe. Mithridates al VI-lea atacă Macedonia prin Thracia (este cel mai târziu *terminus post quem* pentru cucerirea litoralului vest-pontic și includerea lui în amintitul sistem de alianțe) dar este învins de Sulla în bătăliile de la Chaironeia și Orchomenos. O altă armată romană, condusă de L. Valerius Flaccus, eliberează Macedonia, ocupând totodată capetele de pod de la Bizanț și Chalcedon. Constrâns, Mithridates al VI-lea acceptă condițiile dure ale păcii de la Dardanos (85 .Chr.), urmare a căreia este totuși recunoscut ca *amicus et socius populi Romani*. Preluând poate, cum spuneam, din același moment titlul de "rege al regilor"(rămas vacant prin decesul din 87 a. Chr. al lui Mithridates al II-lea al parților), Mithridates al VI-lea va face față și celui de-al doilea război mithridatic (83-82 a. Chr.), condus de L.Licinius Murena, rămânând, cel puțin pentru moment, principalul inamic al Romei din Asia Mică. Dar poziția sa începuse să fie tot mai mult contracarată de ginerele său, Tigranes I al Armeniei. Decesul lui Nicomedes al IV-lea Philopator al Bithyniei declanșează al treilea război mithridatic (74-67 a. Chr.). Senatul roman îi trimite pe L. Licinius Lucullus și M. Aurelius Cotta pentru a preîntâmpina aspirațiile regelui pontic asupra Bithyniei. Asediile nereușite ale Chalcedonului și Cyzicului (74-73 a. Chr.) și apoi bătălia pierdută de la Cabeira pe Lycos (73 a. Chr.) îl obligă pe Mithridates al VI-lea să se refugieze în Armenia și este poate momentul – dacă acceptam totuși principiul eșalonării cronologice a purtătorilor titlului de "rege al regilor" – când regele armean îl preia de la socrul său. Nu-l va purta însă multă vreme întrucât, cum am văzut, în preziua atacului asupra Armeniei, Lucullus i-l retrage (70 a. Chr.). Învingându-l pe Tigranes I la Tigranocerta (69 a. Chr.), Lucullus reînnoadă relațiile cu parții stabilite încă de Sulla în 92 a. Chr., acordându-i lui Phraates al III-lea titlul de "rege al regilor" pe lângă cel de *amicus et socius populi Romani*. Reținând că încă din vremea lui Mithridates al VI-lea, dacă nu cumva din cea a lui Mithridates al II-lea al parților, cele două titluri par să fie concomitente (cel de "prieten și aliat" condiționându-l eventual pe cel de "rege al regilor"), să mai adăugăm tristul sfârșit al campaniei lui Lucullus (67 a. Chr.), părăsit de propria-i armată, urmare a căruia Mithridates al VI-lea revine în forță în Pont[77].

77. Th. Reinach, *op. cit.*(nota 26), A. Piganiol, *Histoire de Rome*, Paris, 1962⁵, 150-152, 168-171; Fr. Geyer, *op. cit.* (nota 26), col. 2163-2205; H. Bengtson, *op. cit.*(nota 71), 191-198, 204 sq, 209-217; J. van Ooteghem, *Lucius Licinius Lucullus*, Bruxelles, 1960; M.R. Cimma, Reges socii et amici populi Romani, Milano, 1976, 187-262; B.C.Mc Ging, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus* (Mnemosyne, 89), Leiden, 1986, 43-65.

Înainte de a urmări în continuare evenimentele din Asia Mică și deci soarta marelui rege pontic, să notăm că în 72/71 a. Chr. fratele lui L. Licinius Lucullus, M. Terentius Varro Lucullus, guvernatorul Macedoniei, întreprinde o campanie pe coasta de vest a Mării Negre, cucerind toate orașele de la Apollonia la Histria[78] și instalând, poate în fiecare din ele, câte o garnizoană, ca cea de la Messambria[79]. Multă vreme s-a considerat că *foedus*-ul callatian ar fi fost încheiat ca urmare a acestei campanii[80]. Nu vom întârzia aici asupra acestei discuții. Ajunge să spunem – așa cum am precizat-o altă dată[81] – că cea mai puțin indicată perioadă pentru încheierea acestui tratat este cea imediat următoare acțiunii lui Varro Lucullus iar cercetările ulterioare intervenției noastre n-au făcut decât să confirme această certitudine[82]. Oricum ar fi, este sigur că acțiunea armată a acestuia îl va fi eliminat definitiv pe Mithridates al VI-lea de pe eșichierul politic vest-pontic.

În schimb l-am văzut pe regele pontic revenind în propriu-i regat. Alianța acestuia cu pirații precum și pericolul reprezentat de aceștia vor determina Roma să-l trimită în Asia Mică pe Cn. Pompeius, însărcinat prin *lex Gabinia* (67 a. Chr.) cu lichidarea piraților la care, prin *lex Manilia* (66 a. Chr.), i se adăuga conducerea războiului împotriva lui Mithridates al VI-lea. Semnificativ pentru decăderea instituțiilor republicane, care avea să ducă în curând la declanșarea războaielor ce au precedat instituirea Principatului, acest cumul de *imperia (infinitum* prin *lex Gabinia, proconsulare* prin *lex Manilia)* este de natură să explice totodată licențele juridice ale lui Pompeius, măcar la fel de grave ca cele ale lui Lucullus, pe care, dealtfel, nu contenea să-l critice. După o serie de tratative cu parții, armenii și chiar cu Mithridates al VI-lea, Pompeius – care-i recunoaște inițial lui Phraates al III-lea al parților titlul de "rege al regilor" dar i-l retrage, cum am văzut, dându-i-l înapoi lui Tigranes I, deopotrivă cu cel de *amicus et socius populi Romani* – îl învinge pe Mithridates al VI-lea la Nicopolis (66 a. Chr.), obligându-l să se refugieze în regatul bosporan. Și în timp ce Pompeius organiza noile provincii romane Bithynia (unită cu Pontul) și Syria sau consolida situația unor regate mai mult sau mai puțin clientelare (Parția, Armenia, Galatia și Cappadocia), Mithridates al VI-lea Eupator, una dintre cele mai impunătoare figuri ale antichității (considerându-se oricum urmaș al ahemenizilor ca și al lui Alexandru cel Mare, dacă nu cumva încarnarea lui Dionysos sau Mithras, și care nici după 66 a. Chr. nu se considera învins, plănuind un atac prin nordul Mării Negre asupra Italiei) își punea capăt zilelor (63 a. Chr.), trădat până și de propriul său fiu, Pharnaces al II-lea. Primind, drept recompensă, încă din 63 a. Chr. titlul de *amicus et socius populi Romani*, acesta

78. Sallustius, *Hist.*(ed. Maurenbrecher, 1891-1893), 4, 18-19; Strabo, *Geogr.*(ed. Meinecke, 1852-1853), 7, 6, 1 (C319); Titus Livius, *Per.*(ed. Müller-Weissenborn, 1880-1910) 97; Plinius, *Nat. Hist.*(ed. Mayhoff, 1892-1909), 34, 7 (18), 39, Florus, *Epit.*(ed. Malcovati, 1938), 1, 39, 6; Appianus. *Illyr.*(ed. Viereck-Roos, 1962), 30, 85; Eusebius-Hieronymus, *Chron.*(ed. Helm, 1956), 23; Eutropius, *Brev.*(ed. Droysen, 1879), 6, 10; Sextus Rufus, *Brev.*(ed. Foerster, 1874), 9; Ammianus Marcellinus, *Hist. Rom.*(ed. Clark, 1963), 27, 4, 11; Orosius, *Adv. Pagan.*(ed. Zangenmeister, 1883), 6, 3, 4.

79. IGB (nota 5), I², 314.

80. Vechea bibliografie se găsește la ultimul apărător al datării tradiționale: D.M. Pippidi, în *Polis und Imperium. Studies in Honour of E.T. Salmon* (ed. J.A.S. Evans), Hamilton-Ontario, 1974, 183-200.

81. Al. Suceveanu, Pontice, 2, 1969, 269-274; Idem, Quaderni Catanesi, 2, 1980, 4, 471-478.

82. H.B. Mattingly, în *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria. Nottingham, 1981* (ed. A.G. Poulter), I, Nottingham, 1983, 239-252 (desigur, fără a cita contribuțiile noastre); V. Lica, Stud. Clas., 28-30, 1992-1994, 27-38; Al.Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999.

avea să-şi permită mai târziu, după moartea lui Tigranes I (55/54 a. Chr.), asumarea titlului de "rege al regilor". Moartea marelui său adversar îi dă posibilitatea lui Pompeius să se întoarcă la Roma la sfârşitul anului 62. În zilele de 28 (ziua când Pompeius împlinea 45 de ani) şi 29 Septembrie ale anului următor, capitala lumii avea să fie martora unuia din cele mai grandioase triumfuri serbate vreodată de un general roman. Urmându-l pe Plinius cel Bătrân, Pompeius va fi triumfat asupra piraţilor, redând Romei controlul mărilor şi apoi "asupra Asiei, Pontului, Armeniei, Paphlagoniei, Cappadociei, Ciliciei, Syriei, sciţilor, iudeilor, albanilor, Hiberiei, insulei Creta, bastarnilor şi pe deasupra a lui Mithridates şi Tigranes"[83].

Coincidenţa face ca exact în anul triumfului lui Pompeius (61 a. Chr.), populaţia bastarnilor să fie evocată într-un context care ne apropie decisiv de zona care ne reţine atenţia, cea vest-pontică. Este vorba de informaţia lui Cassius Dio potrivit căreia, exasperaţi de abuzurile guvernatorului Macedoniei, C. Antonius Hybrida, "aliaţii din Moesia" recurg la ajutorul "bastarnilor din Scythia" împreună cu care îl învinge lângă Histria, obligându-l să fugă[84]. Lăsând pentru moment deoparte chestiunea "aliaţilor" (cetăţile vest-pontice sau, mai curând, populaţii ca de pildă dardanii, pomeniţi mai înainte de Cassius Dio[85], sau dinastul din relativ recent identificata Argedavă dobrogeană[86]) sau aceea a soartei ulterioare a lui Hybrida (obligat să se exileze cu toată pledoaria lui Cicero, coleg de consulat cu Hybrida şi, încă, partizan al partidei "popularilor"; oricum, eliminarea lui Hybrida, unchiul lui Marcus Antonius, şi înlocuirea lui cu C. Octavius, tatăl primului împărat roman, Augustus, n-aveau cum să nu convină şefului partidei "optimaţilor", Pompeius[87]), să reamintim că V. Pârvan a considerat că Burebista va fi fost autorul moral (nu şi *de facto*, câtă vreme stindardele lui Hybrida aveau să rămână în Dobrogea, la Genucla, până în 28 a. Chr.[88]) al înfrângerii acestuia[89]. Dar cum această ipoteză părea a contrazice teoria distrugerilor pe care Burebista le-ar fi provocat mai târziu în cetăţile vest-pontice, s-a formulat şi o a doua ipoteză, la care am subscris şi noi un timp, potrivit căreia Burebista ar fi pătruns târziu în Dobrogea, eventual chiar şi după distrugerea Olbiei din 55 a. Chr.[90]. Nu vom întârzia acum în a demonstra fragilitatea acestei a doua ipoteze, bazată pe măcar trei false certitudini (asimilarea forţată a "aliaţilor" cu cetăţile vest-pontice – sperăm, clarificată – apoi data târzie a urcării lui Burebista pe tron şi, în sfârşit, generalizarea abuzivă a distrugerilor cetăţilor vest-pontice) în măsura în care vom mai reveni asupra lor. În schimb, să semnalăm că aceeaşi mină de aur care este inscripţia lui Acornion de la Dionysopolis pare să ne ofere cheia problemei. Pornind de la falsele certitudini mai sus evocate, s-a considerat că Genitivul absolut τοῦ βασιλέως Βυρεβιστα πρώτου καὶ μ[ε/γίστου

83. Plinius (nota 78), 7, 26 (27), 98; în afara literaturii citate mai sus în nota 77, vezi şi Fr. Miltner, RE, XXI, 2, 1952, col. 2062-2211, s.v. Pompeius; J. van Ooteghem, *Pompée le Grand, bâtisseur d'Empire*, Bruxelles, 1954; Fr. De Martino, *Storia della costituzione romana*, III, Napoi, 1973², 155-160.

84. Cassius Dio (nota 4), 38, 10, 3.

85. *Ibidem*, 38, 10, 2.

86. Al. Suceveanu, Revue Roumaine d'Histoire, 14, 1975,111-118.

87. R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, 197.

88. Cassius Dio, *Hist. Rom.* (ed. Freyburger-Roddaz, 1991), 51, 26, 5; vezi şi M. Reinhold, *From Republic to Principate. An Historical Commentary on Cassius Dio's History. 6. Books 49-52* (ed. P.M. Swan, J.W. Humphrey), Atlanta, 1988, 160-164.

89. V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, 78.

90. Vezi nota 86.

γεγ]ονότος τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων ar fi fost introdus prin adverbul [νεωστ]εί, întregire datorată încă editorului V. Latyschew[91]. Remarcând însă că forma corectă a acestui adverb este νεωστί[92] și că în inscripție nu există diftongări târzii, pe lângă faptul că numărul de litere din rândul respectiv ar fi oarecum prea mare prin această întregire, am propus înlocuirea lui prin [ἐπ]εί[93]. Înseamnă așadar că accesul lui Burebista la acest rang a avut loc îndată *după* iernatul (παραχειμασία) lui Hybrida la Dionysopolis, deci în același an 61 a. Chr.

Va fi fost oare acest an, cel al accesului lui Burebista la tron? Câtă vreme s-a crezut că Acornion se deplasează, înaintea acestei date, la tatăl lui Burebista, întrebării respective nu i se putea răspunde decât afirmativ[94]. Astăzi însă, când știm că "tatăl" din inscripția de la Dionysopolis nu putea fi în nici un caz tatăl lui Burebista – câtă vreme își avea reședința în Dobrogea, la Argedava[95] – avem obligația de a reveni la ceea ce s-ar numi "cronologia lungă". Accedând la tronul geților (nu și al dacilor, care-și vor fi avut centrul în Transilvania) în jurul anului 80 a. Chr. (pe vremea dictaturii lui Sulla – 81-79 a. Chr. -, așa cum ne informează Iordanes[96]) Burebista își va fi făurit – urmându-l pe Strabo[97] – în puțini ani (ὀλίγων ἐτων) un mare regat (μεγάλη ἀρχή). Este posibil ca în acești "puțini ani" să fi avut loc și mult dezbătuta campanie împotriva celților (operație care, în treacăt fie spus, trebuie să fi cuprins și Transilvania dacică, înscriindu-se în strategia clasică a asigurării spatelui frontului) dar, judecând după același Strabo, n-ar fi exclus nici o datare ulterioară (respectiv simultană) prezenței sale în nordul și sudul fluviului (Dunărea[98]). Oricum ar sta lucrurile din acest punct de vedere, în 61 a. Chr. Burebista devine "primul și cel mai mare dintre regii din Thracia, stăpânind ținutul de dincolo (din punctul de vedere al redactorului epigrafei dionysopolitane) și de dincoace de Dunăre", mențiune care nu lasă loc la nici o îndoială: regatul lui Burebista trebuie să se fi aflat, după această dată, între Carpați și Balcani.

Coincidența cronologică dintre triumful lui Pompeius (cu menționarea expresă a sciților mai greu de localizat, dar în special a bastarnilor, localizați cu precizie la gurile Dunării[99]), atacul bastarnic din Dobrogea, soldat cu eliminarea unui potențial inamic al lui Pompeius, C. Antonius Hybrida, și apariția "dincoace" de Dunăre a lui Burebista ne duc la o singură concluzie: *vidul creat prin dispariția lui Mithridates al VI-lea trebuia umplut, lui Burebista revenindu-i acest rol.* Recunoscându-i deci regelui get calitatea de succesor al lui Mithridates al VI-lea, cum s-a spus[100], rămâne să ne întrebăm în continuare dacă această succesiune implică și o atitudine anti-romană, comparabilă cu a regelui pontic? Imitarea titulaturii acestuia (chiar dacă printr-un surogat), introducerea – la curtea sa – a unui protocol tipic dinastiilor elenistice orientale și, în fine, uti-

91. Vezi nota 11.
92. Îi rămân dator pentru această precizare prietenei și colegei Liana Lupaș.
93. Al. Suceveanu, Thraco-Dacica, 4, 1983, 51.
94. R. Vulpe, *Studia Thracologica*, București, 1976.
95. Al. Suceveanu , *op. cit.*(nota 93), 47-50.
96. Iordanes, *Get.*(ed. Mommsen, 1961²), 67.
97. Strabo (nota 78), 7, 3, 11 (C 304).
98. *Ibidem.*
99. M. Babeș, *Die Poienești-Lukațevka Kultur* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 30), Saarbrücken, 1993.
100. Em: Condurachi, Act.Ant.Acad.Scient.Hung., 26, 1978, 7-14.

lizarea bastarnilor în armata sa[101] ar părea să dea un răspuns afirmativ acestei întrebări. Dacă însă, pe de altă parte, avem în vedere că vajnicul neam al bastarnilor putea să-și ofere serviciile noii cauze pro-pompeiene, din moment ce contribuie la eliminarea lui Hybrida, apoi că asumarea acestui titlu (chiar dacă într-o formulă restrictivă) de către Burebista nu pare a fi fost lăsată de romani – cum am văzut – la voia întâmplării și că, în sfârșit, toate acestea au loc până în momentul serbării triumfului lui Pompeius de la sfârșitul lui Septembrie 61 a. Chr. – de când, în treacăt fie spus, nimic nu se va mai schimba în zonă până în 48 a. Chr. – socotim că ipoteza potrivit căreia Burebista îi succede lui Mithridates al VI- a în aria vest-pontică ca aliat al lui Pompeius pare mai ușor de acceptat.

În favoarea ei pot fi aduse și alte argumente. Mai întâi trebuiesc amintite contingentele de thraco-geți din armata lui Pompeius, evocate, fără excepție, de Cicero[102], Lucan[103], Appian[104] și chiar Caesar[105]. Apoi ar mai fi de avut în vedere atitudinea lui Burebista față de cetățile vest-pontice. O analiză lucidă a acestora ne dovedește grave ostilități în cazul Messambriei[106] și desigur al Olbiei[107], dar excelente relații în cel al Dionysopolisului[108]. În loc să le generalizăm pe primele – cum s-a procedat o vreme fără nici o dovadă și deci fără măsură – socotim că varianta "pașnică" poate la fel de bine luată în considerare. Ea ar confirma instaurarea de către Burebista a unui real regat[109] (și nu doar practicarea unor raiduri de jaf), cu o orientare care, în zona ponticо-orientală cel puțin, unde prestigiul lui Pompeius era imens, nu-i putea fi decât favorabilă.

Dar argumentul decisiv îl constituie apariția titlului lui Burebista în inscripția de la Dionysopolis. Document oficial prin excelență, amintita inscripție face dovada clară că, cel puțin în ochii grecilor din Dionysopolis, Burebista se învrednicea oficial de acest titlu. Dar mai este un fapt care trebuie evidențiat. Acornion fusese trimis, ca sol (πρεσβευτής), de către Burebista la Pompeius. Or, în această situație, este greu de crezut că dionysopolitanii îl vor fi creditat pe Burebista cu un titlu care să nu-i fi fost recunoscut de către Pompeius. Fie cu puțin înaintea redactării inscripției (48 a. Chr.), fie mult mai probabil încă din 61 a. Chr., Pompeius îi va fi recunoscut lui Burebista titlul de πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων, în calitate ori de *amicus et socius populi Romani* (ipostază care, am văzut, condiționa de regulă acordarea titlului de βασιλεὺς βασιλέων), ori, eventual, de amic personal[110].

Eventualul "amic personal" al lui Pompeius nu pare a-și fi onorat această calitate. Ambasada lui Acornion are loc după efemera victorie a lui Pompeius de la Dyrrachium (Ianuarie 48 = Noiembrie 49 a. Chr. după calendarul iulian), când acesta

101. Pentru bastarni în armata lui Mithridates, vezi M. Ihm, RE, III, 1, 1897, col. 110-113, s.v. Bastarnae; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme*, I, Berlin, 1904, 459-466; E. Petersen, în *Vorgeschichte der deutschen Stämme* (ed. H. Reinerth), III, Leipzig-Berlin, 1940, 870; R.Merkelbach și alții, *Die Inschriften von Kalchedon* (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 20), Bonn, 1980, 96.

102. Cicero, *Ad Att.*(ed. Sjögren, 1932), 9, 10, 3.

103. Lucanus, *Phars.*(ed. Bourgery-Ponchont, 1926-1929), 3, 199-203.

104. Appianus, *Bell. civ.*(vezi nota 78), 2, 51.

105. Caesar, *Bell. civ.*(ed.Klotz, 1950-1952), 3, 4.

106. IGB (nota 5), I², 323 și eventual 324-326.

107. Dio Chrysostomos, *Orat.*(ed. Budé, 1916-1919), 36, 4.

108. IGB (nota 5), I², 13.

109. În acest sens, vezi încă Em. Condurachi, SCIV, 4, 1953, 3-4, 515-523.

110. Așa cum, de pildă, Rholes va fi fost prietenul lui Augustus: V. Lica, Bonn. Jahrb., 192, 1992, 225-230.

primește oficial (din nou) titlul de *imperator* (αὐτοκράτωρ), și evident până în 9 August (=7 Iunie după calendarul iulian) 48 a. Chr., data bătăliei de la Pharsalos. Inscripția nu ne spune decât că, întâlnindu-l pe Pompeius la Heracleea pe Lycos, Acornion a dus cele mai favorabile tratative nu numai pentru orașul său ci și, mai cu seamă, pentru Burebista, atrăgându-i "bunăvoința romanilor" (deci a lui Pompeius). Negocierea unui ajutor militar (în schimbul căruia să-și fi reasigurat "bunăvoința romanilor", de care – am văzut – ar fi putut beneficia încă mai demult, altfel spus încă din 61 a. Chr.) pare indiscutabilă, dar cu toate acestea cea mai detaliată cronică a acestor războaie, redactată de însuși Caesar *(De bello civili)*, nu pomenește o vorbă despre Burebista, nici în calitate de aliat și cu atât mai puțin de combatant de partea lui Pompeius. Iar dacă neparticiparea lui Burebista la bătălia de la Pharsalos este indiscutabilă, nemenționarea lui în calitate de aliat potențial a lui Pompeius ar putea – teoretic – genera ipoteza că "primul și cel mai mare dintre regii din Thracia" nu reprezenta o forță demnă de menționat de către Caesar.

Dacă însă, pe de altă parte, luăm aminte la minuția cu care Caesar îi prezintă pe aliații lui Pompeius – în rândul cărora ar fi avut tot interesul să-l menționeze și pe Burebista, chiar dacă forța acestuia va fi fost minimă -, socotim că o omisiune din acest motiv se exclude de la sine. Reamintindu-ne intenția lui Caesar de a porni cu război împotriva lui Burebista[111], credem că putem formula și o altă ipoteză, poate mai verosimilă: în așteptarea marii confruntări, abilul politician Caesar n-avea nici un interes să-și provoace "adversarul, amintindu-i de alianța – oricum neconcretizată – de odinioară cu Pompeius[112]. Să recunoaștem că aceasta ar fi una din puținele explicații care să-i conserve lui Burebista dreptul de a-și fi asumat titlul discutat.

Cum se știe însă, proiectata campanie n-a mai avut loc niciodată. Ambii protagoniști vor cădea victime ale unor comploturi aproape simultan, în 44 a. Chr. Și cu aceasta istoriografia modernă a pierdut orice șansă de a cunoaște mai bine unul din cele mai dramatice momente din zbuciumata istorie a geto-dacilor.

*
* *

Am fi putut încheia considerațiile de mai sus conchizând că titlul de πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων, purtat de Burebista, reprezintă o combinație, originală, între rangul aulic de πρῶτος καὶ πρωτιμώμενος φίλος și cel de βασιλεὺς βασιλέων, ambele îndreptându-ne spre regatele barbare ale Orientului elenistic, titlu dacă nu acordat de Pompeius încă din 61 a. Chr., măcar recunoscut de acesta până cel târziu în 48 a. Chr., când menționarea sa apare în inscripția lui Acornion de la Dionysopolis.

Cu toate acestea, ni se pare că două chestiuni de o importanță majoră merită a fi măcar schițate aici. Prima dintre ele se referă la legalitatea acordării titlului de βασιλεὺς βασιλέων de către Lucullus și Pompeius (sigur în cazurile lui Tigranes și

111. Strabo (nota 78), 7, 3, 5 (C 298) și 3, 11 (C 304); Titus Livius (nota 78), 117; Velleius Paterculus, *Hist. Rom.*(ed.Halm, 1909), 2, 59,4; Plutarh, *Caes.*(nota 43), 58; Suetonius, *Caes.*(ed. Ailloud, 1931-1932), 44, 6; Appianus (nota 78), *Illyr.*, 13, 36; *Bell. civ.*, 2,110 și 3, 25.

112. Vezi, în general, pentru aceasta M. Rambaud, *L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César*, Paris, 1966[2].

Phraates, eventual și cu rezervele de rigoare, în cel al lui Burebista). Reținând opinia lui Cassius Dio mai sus citată, potrivit căreia aceste hotărâri erau în afara practicilor permise generalilor romani, să fim de acord că această chestiune revine la discuția respectării sau nu a dreptului internațional *(ius gentium)*. Declinându-ne o competență specială în acest domeniu, socotim că o trecere în revistă a problemelor esențiale nu va fi cu totul inutilă. Considerând că după lucida intervenție a lui E. Schönbauer[113], problema coexistenței dreptului roman cu cel al altor națiuni – în cadrul unor norme de drept internațional – nu mai poate fi pusă la îndoială (așa cum credea L. Mitteis[114]), să reamintim că starea normală dintre Roma și celelalte state trebuie să fi fost aceea de pace, cum credea A. Heuss[115], și nu cea de război, cum opina Th. Mommsen[116]. În virtutea acestei stări de pace, jurisdicția romană cristalizează conceptele de *amicitia* și *societas*, pe baza cărora senatul roman putea acorda regilor străini titlul de *amicus et socius populi Romani*. Strict respectată în secolele III și chiar II a. Chr., această procedură este frecvent încălcată în secolul I a. Chr. (pentru a nu mai vorbi de regatele clientelare din secolul I p. Chr.) când generalii romani – în virtutea așa-numitului *imperium proconsulare* – își permiteau, printre altele, să acorde ei acest titlu. Fie încă din secolul II a. Chr., cum crede W. Dahlheim[117] – ale cărui considerații trebuiesc însă comparate, în cazul Rhodosului, cu cele ale lui H. H. Schmitt[118] – fie doar din secolul I a. Chr., cum crede Maria Rosa Cimma[119] – care-l urmează în această privință pe Fr. De Martino[120] – factorul juridic cedează locul celui politic. Hegemonia Romei devenise atât de indiscutabilă încât asemenea abateri de la regulile dreptului roman nici nu mai pot fi considerate abuzuri. Iar dacă este totuși să le căutăm o bază juridică, aceea am regăsi-o în teoria cercurilor concentrice care pot fi surprinse în interiorul normelor dreptului internațional, teorie susținută de binecunoscutul jurist D. Nörr. Urmându-l pe acesta "Geht man von Rom aus, könnte man provisorisch vier Kreise unterscheiden. Dem innersten Kreis gehört das reiche Arsenal spezifisch römischer Völkerrechtsinstitute an, die sich vor allem um das *ius fetiale*... konzentrieren. Der äusserste Kreis wäre als gleichsam universelles Völkerrecht zu qualifizieren... Dazwischen liegen die Kreise des (mittel-) italischen Völkerrechts (mit mannigfachen Verwandschaften zum römischen) und des mediterranen Völkerrechts[121]". Și dacă, în așteptarea unui aviz din partea specialiștilor, ar fi să fixăm noi înșine dreptul pe care Lucullus sau Pompeius și-l luau atunci când acordau sau retrăgeau titlul de "rege al regilor", asumat de un dinast al unui stat extern Romei (având deci propriul *imperium*), atunci l-am căuta în ultimul cerc, dacă nu cumva în afara lui. Aceasta bineînțeles dacă – pentru a încheia un subiect în care nu ne simțim îndreptățiți decât să formulăm întrebări mai mult sau mai

113. E. Schönbauer, Zeitschr. d. Sav.- Stift. f. Rechtagesch., 51, 1931, 277-355.

114. L.Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Reiches*, Berlin – Leipzig, 1891.

115. A.Heuss, *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Aussenpolitik in republikanischer Zeit* (Klio, Beiheft 31), Leipzig, 1933, 4-18; Fr. De Martino, *op. cit.*(nota 83), II, 13-17.

116. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, III, 1, Berlin, 1887, 340 și 590; E. Täubler, *Imperium Romanum. Studien zur Entwicklungsgeschichte des römischen Reiches*, Leipzig, 1913.

117. W. Dahlheim, *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jahrhundert v. Chr.*, München, 1968, 4 și 269.

118. H.H. Schmitt, *Rom und Rhodos*, München, 1957, 51.

119. M.R. Cimma, *op. cit.*(nota 77), 168-185, 331-342.

120. Fr. De Martino, *op. cit.*(nota 83), III, 359-397

121. D. Nörr, *Die Fides im römischen Völkerrecht* (Jurist. Studiengesch., 191), Karlsruhe, 1991, 30.

puțin corecte din punct de vedere metodologic – însăși asumarea titlului de "rege al regilor" nu reprezenta, în măsura în care am văzut că o eșalonare cronologică a purtătorilor acestuia nu este absolut asigurată, o uzurpare.

O a doua chestiune care merită, de asemenea, toată atenția este aceea a specificului regatului lui Burebista. A rezultat din ancheta noastră – ca dealtfel și din cercetările mai vechi ale lui C. Daicoviciu[122], D. M. Pippidi[123] sau ale noastre însine[124] – că regatul acestuia evolua spre o formațiune statală de tip elenistic, mai exact spus – după cele de mai sus – spre aceea a unor regate barbare (parții arsacizi, perșii sassanizi, Cilicia, Commagene, Armenia, Pontul, regatul bosporan, Palmyra, Nubia) învecinate marilor regate elenistice (Ptolemeii, Seleucizii sau Antigonizii). Ori această concluzie contravine tranșant aceleia exprimate de regretatul I. H. Crișan, care-i căuta analogii în formațiunea lui Vercingetorix[125]. Recunoscând că multe din informațiile pe care le deținem despre geto-daci în general par a se potrivi cu cele zugrăvite în *De bello Gallico*, rămâne de văzut dacă obsesia continuității statale neîntrerupte de la Burebista la Decebal nu i-a făcut pe mulți istorici – dinaintea sau din timpul ultimilor 45 de ani – să ignore marile deosebiri dintre formațiunile celor doi regi autohtoni.

Nu este, firește, locul să intrăm în toate implicațiile unei asemenea cercetări. Ajunge deci să amintim că, ființând într-o zonă care-i va fi văzut – desigur la nord de Dunăre – rând pe rând pe Dromichaites[126] și Rhemaxos[127] (dacă nu cumva între ei l-am putea insera și pe sud-dunăreanul Zalmodegikos[128]), ceeace nu înseamnă că am avea dreptul să vorbim – încă – de o succesiune dinastică, regatul lui Burebista trebuie circumscris lumii elenistice orientale. O dovedesc atât originea sa getă[129] (deci oricum sud-carpatină) cât și orientarea indiscutabilă a politicii sale spre lumea pontică[130], argumente la care va trebui de aici încolo să le adăugăm și pe cele rezultate din cercetarea titulaturii sale și a protocolului de la curtea sa. Este posibil ca același lucru să se fi petrecut și cu urmașii săi imediați Deceneus[131] și Comosicus[132], chiar dacă formațiunea condusă de aceștia își va fi văzut mult diminuate fruntariile prin apariția altor "regișori[133]"(Coson, Cotiso, Dicomes pentru a nu mai vorbi de sud-dunărenii Rholes, Dapyx, Zyraxes precum și dinastul de la Argedava dobrogeană[134]).

Deabia Coryllus (= Scorylo?) – care ar mai prezenta în plus și avantajul de a fi fost, dacă datarea domniei sale este corectă, unicul rege al dacilor în acel moment, după cum reiese dintr-o mai veche emendație a elogiului tiburtin al lui Ti. Plautius Silvanus

122. C.Daicoviciu, SCIV, 6, 1955, 1-2, 52-54.

123. D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², 288.

124. Al. Suceveanu, AMN, 15, 1978, 111-113.

125. I.H.Crișan, *Burebista and his Time*, București, 1979. Printre analogiile invocate de acest autor să le menționăm pe cele dintre *pilleati (tarabostes)/capillati (comati) și principes/equites*, acelea referitoare la rolul preoților (de ex. Deceneu și respectiv druizii) și, în fine, pe cele dintre țăranii daci semidependenți și *obaerati* celtici.

126. D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, 215-218.

127. ISM, I (ed. D.M. Pippidi, 1983), 15.

128. *Ibidem*, 8.

129. Strabo (nota 78), 7, 3, 11 (C 303).

130. Al. Suceveanu, *op. cit.*(nota 93), 52-57.

131. Strabo (nota 78), 7, 3, 11, (C 304); Iordanes (nota 96), 67 și 69-71.

132. Iordanes (nota 96), 73.

133. Strabo (nota 78), 7, 3, 11 (C 304).

134. Pentru toți acești regi, vezi H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista până la cucerirea romană*, Cluj, 1972, 101-115; pentru dinastul de la Argedava, vezi Al. Suceveanu, *op. cit.* (nota 93), 48-50.

Aelianus, recent repusă în discuție[135], poate fi localizat în Transilvania, așa cum rezultă indiscutabil din textul lui Iordanes[136]. Urmașii acestuia Duras – Diurpaneus[137] și mai cu seamă Decebal[138] – eventual fratele și respectiv fiul lui Coryllus – vor fi fost stăpânii de necontestat ai fortificațiilor dacice din munții Orăștiei. Problema care se pune este deci fie a unei retrageri în munți – firească în fața presiunii romane, materializată printre altele prin transferarea succesivă în provincie a zeci de mii de indigeni[139] – a unei aceleiași formațiuni politice, fie mai curând a preluării de către o nouă formațiune transilvană – ale cărei origini urmează abia a fi elucidate – a rolului de unică forță conducătoare a dacilor. Optând, cum se înțelege, pentru a doua variantă, avem în vedere tocmai posibilele analogii pe care de abia de acum înainte le-am putea face cu lumea celtică a lui Vercingetorix. Căci – supunând atenției cititorului această variantă – nu facem decât să pledăm pentru o cât mai acurată introducere a tuturor informațiilor pe care le deținem despre geto-daci într-un sistem cronologic și instituțional coherent.

Πρῶτος καὶ μέγιστος (Βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων (IGB, I², 13 r. 22-23)

Résumé

La variante en allemand de l'article a été publiée dans la revue. *Tyche. Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik* 13, 1998, p. 229-247.

Ayant pour départ l'analyse de l'inscription de Dionysopolis (en détail, les lignes 22-23), on met en discussion: le titre assumé par Burebista; en quelle mesure celui-ci recouvre une réalité historique; le moment de la prise de ce titre (respectivement, l'analyse du contexte politique de la période); la légalité de ce titre; le spécifique du royaume de Burebista.

135. N. Gostar, Pontica, 12, 1979, 129-137, care reia fericita lectură a lui H.Dessau (ILS, 986) și G. Mancini (Inscr. Italiae, IV, 1², 125) a rândului 19 din elogiul lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus.

136. Iordanes (nota 96), 73-74: *Et hoc* (sc. Comosico) *rebus excedente humanis, Coryllus rex Gothorum in regno conscendit et per quadraginta annos in Dacia suis gentibus imperavit. 74. Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas, alterum per Tapas. Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Aroxolani, ab occasu Iazyges, a septentrione Sarmatae et Basternae, a meridie amnis Danubii terminabant*; pentru Scorylo, vezi Frontinus, *Strat.*(ed. Gundermann, 1888), 1, 10, 4.

137. H. Daicoviciu, *op. cit.*(nota 134), 101-102).

138. *Ibidem*, 277-335.

139. Strabo (nota 78), 7, 3, 10 (C 303) și ILS (ed.H. Dessau, 1892-1916), 986 (S. Aelius Catus și, respectiv, Ti. Plautius Silvanus Aelianus).

AUTOUR DE QUELQUES DÉCRETS D'ISTROS

Alexandru AVRAM

1. Le décret en l'honneur de Diogénès fils de Diogénès et ses copies (ISM I 1–3)

Les trois premiers numéros du corpus des inscriptions d'Istros (Histria) sont réservés aux fragments d'un décret en l'honneur de Diogénès fils de Diogénès, bienfaiteur de la cité vers le milieu du IIIe s. av. J.-C. Seul le n° 1, édité pour la première fois en 1954[1], est mieux conservé et on a pu en tirer un beau texte sur les activités de cet évergète. Les deux autres exemplaires ne sont que de pauvres débris, et il est évident, pour des raisons matérielles, qu'ils ne peuvent pas être raccordés au n° 1. Le n° 2 a été découvert après le moment de l'édition du n° 1 et a permis, grâce aux premiers mots qu'il conservait, d'en améliorer le texte aux l. 9-10 (ὅπως ὑ[πάρξηι τροφὴ τῶι δήμωι)[2], alors que le n° 3 était déjà connu en 1954[3]; c'est justement la restitution de ce dernier qui a largement profité de la découverte du texte révélé entre temps par le n°1.

D. M. Pippidi tenait les trois fragments pour trois exemplaires différents d'un même décret[4]; par conséquent, il restituait à la fin du n° 1 (l. 24-25): ὑπογραφῆναι δὲ τὸ ψήφισμα [τοῦτο εἰς στήλας λιθίνας τρεῖς], "que le présent décret soit gravé sur trois stèles de marbre". Les fragments 2 et 3 appartiennent pour autant à la même stèle, comme l'avaient bien vu Jeanne et Louis Robert: le raccord en est parfait (fig. 1) et le texte qui en résulte — extrême fin des considérants et commencement de l'éloge — est le suivant:

---

1. D. M. Pippidi, dans *Histria. Monografie arheologică I*, Bucarest, 1954, p. 476-487, n° 1; cf. Bull. ép. 1955, 163.

2. D. M. Pippidi, *Decrete elenistice din Histria*, StCl 7, 1965, p. 182, n° 2 (SEG XXIV 1093). J. et L. Robert, Bull. ép. 1966, 272, ont signalé qu'il s'agissait d'un fragment d'une copie du décret publié en 1954. En plus, ils raccordaient ce nouveau fragment à l'exemplaire publié par Pârvan et en donnaient une reconstruction qui est très proche de la nôtre.

3. V. Pârvan, *Histria VII. Inscripții găsite în 1916, 1921 și 1922*, ARMSI, 3e sér., t. 2, Bucarest, 1923, p. 9, n° 5 (avec quelques restitutions communiquées par A. Wilhelm); cf. SEG II 448; D. M. Pippidi, dans *Histria I*, p. 479.

4. ISM I, p. 61 (commentaire au n° 2: "fragm. 2 și 3 țin de exemplare diferite ale aceluiași document"), à comparer pour autant avec la note *Din nou despre un important decret din Istros*, StCl 8, 1966, p. 240-242, dans laquelle Pippidi acceptait sans réserves le raccord suggéré par J. et L. Robert ("modul perfect cum se leagă fragmentele"), même s'il faisait illustrer séparément les deux fragments (fig. 3 et 4).

[– – – – – ὅπως] ὑπάρξηι τροφὴ [τῶι δή]–
[μωι· ἐπαινέ]σαι ἐπὶ τούτοις Διογ[ένην]–
[Διογένου]ς καὶ ἀναγράψαι εὐερ[γέτην]
4 [τοῦ δή]μου· στεφανοῦσ[θ]αι δ' αὐ[τὸν καὶ]
[ἐμ πᾶσι] τοῖς ἀγῶσι χρυσῶ[ι στεφάνωι]
[ἀρετῆς] ἕνεκεν καὶ εὐνοίας π[ῆς εἰς τὸν δῆ]–
[μον· στῆ]σαι δ' αὐτοῦ καὶ εἰκό[να χαλκῆν]
8 [ἐν τῆι ἀγο]ρᾶι οὗ ἂν αὐτὸς θέλ[ηι· ἀνατεθει]–
[κότος δὲ] τὸ Μουσεῖον τοῦ πα[τρὸς αὐτοῦ]
[Διογένους τοῦ Γλαυκί]ο[υ κτλ.]

Il n'y a, jusqu'à l'heure qu'il est, que deux fragments du pséphisme honorant Diogénès: ISM I 1 et 2+3. Sous réserve de nouvelles découvertes, il convient donc de restituer à la l. 25 du n° 1 δύο à la place de τρεῖς, comme, par exemple, dans le célèbre décret en l'honneur des ambassadeurs envoyés au roi gète Zalmodégikos (ISM I 8, l. 21 et suiv.): ἀναγράψαι δὲ τοὺς ἡγεμόνας τὸ ψήφισμα εἰς [στήλας δ]ύο καὶ στῆσαι τὴμ μὲν [ἐ]ν τῆι ἀγορ[ᾶι πρ]ὸ τῆς στοᾶς, τὴν δὲ πρὸ τοῦ [β]ωμοῦ τοῦ Δι[ὸς] τοῦ Πολιέως.

Autre question de détail: à la l. 3 du n° 1 (πα[. . . . . .]π[. . . . . .])[5], j'estime que le Π isolé est plutôt un Γ et qu'il y a moins de place jusqu'à l'extrémite droite de la stèle. Je crois donc pouvoir combler la lacune, en proposant (cf., par exemple, ISM I 15, l. 3-4):

5. Cf. D. M. Pippidi, dans sa première édition du document: πᾶ[σαν σπουδὴν π]αρεχόμενος]; Bull. ép. 1955, 163: πα[τρὸς γεγονὼς εὐεργέτου].

[ἐπειδὴ Δι]ογένης Διογένους πα[τρὸς ὢν εὐερ]γ[έ]-
[του πρό]τερόν τε χρείαν ἔχοντος τοῦ δήμου κτλ.

2. Retour à la liberté (ISM I 4 + 16)

Deux décrets fragmentaires, publiés dans un premier temps par Vasile Pârvan et largement restitués par Adolf Wilhelm — dont les propositions ont été presque entièrement acceptées par les éditeurs ultérieurs[6] — se présentent dans le corpus des inscriptions d'Istros de la manière suivante:

ISM I 4

Ἔδοξε τῆι βου[λῆι· ἐπιμηνιεύοντος Ἀ]-
γαθοκλέους [τοῦ δεῖνος, ὁ δεῖνα *e.g.* Θεο]-
γνήτου εἶπε[ν· ἐπειδὴ πρότερόν τε Σώπα]-
4 τρος ἀνὴρ ἀγ[αθὸς γενόμενος περὶ τὸν]
δῆμον ἡμῶ[ν διατετέλεκεν ἑαυτὸν]
εὔχρηστο[ν παρεχόμενος ἀπόδειξιν τὴν ἀ]-
ρίστην ποιο[ύμενος ἐμ παντὶ καιρῶι τῆς]
8 εἰς τὴν π[όλιν εὐνοίας, περὶ ὧν καὶ]
πλείους [αὐτῶι ἀπομεμαρτυρήκασιν]
ἐπὶ τὸ δη[μόσιον, καὶ νῦν δὲ προαιρού]-
μενος π[ῆι πόλει χρείας παρέχεσθαι]
12 πολλοῖς [τῶν πολιτῶν αἴτιος ἐγένετο]
τῆς σω[τηρίας ἀνασώσας αὐτοὺς ἐκ τῆς]
αἰχμαλ[ωσίας, αἱρεθεὶς δὲ πρεσβευτὴς]
Τομέα [– – – – – – – – – – – – – – ἐκ τῶν ἰ]-
16 δίων α[–]
ενε[–]
– –

Rest. Wilhelm (Pippidi).
L. 1: ἔδοξε τῆι βου[λῆι καὶ τῶι δήμωι] Pârvan.- L. 13 et suiv.: [τοῖς μὲν γενομένοις] | αἰχμαλ[ώτοις καὶ ἀπαχθεῖσιν εἰς] | Τομέα Bielman.- L.14: αἰχμαλ[ώτων] Pârvan; [ἀποσταλεὶς δὲ πρός] Hiller von Gaertringen (SEG II 446), ἀφ' ἑαυτοῦ δὲ πορευθείς Crönert (SEG II 446).- L. 16: α[ὐτοὺς ἀπέστειλεν – –] Bielman *dubitanter*, "puis peut-être εἰς οἶκον ou εἰς τὴν πόλιν".

6. La première inscription (= ISM I 16), éditée par V. Pârvan, *Histria IV. Inscripții găsite în 1914 și 1915*, ARMSI, 2e sér., t. 38, Bucarest, 1916, p. 540-541, n° 2, et restituée par A. Wilhelm, Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien 59, 1922, n° 2, p. 76-78 (SEG I 328), a été reprise, avec un commentaire approfondi, par Anne Bielman, *Retour à la liberté. Libération et sauvetage des prisonniers en Grèce ancienne. Recueil d'inscriptions honorant des sauveteurs et analyse critique*, Paris, 1994 (désormais Bielman), p. 151-154, n° 41. Les "solutions" épigraphiques proposées pour ce même document par I. Stoian (dernièrement, *Échos de la lutte des classes à Istros au cours de la seconde moitié du IIIe siècle et de la première moitié du IIe siècle avant notre ère*, dans *Études histriennes*, Bruxelles, 1972, p. 38-40, version française de son article de SCIV 4, 1953, 3-4, p. 681-704) sont tout aussi nulles que le commentaire agressif, voire "stalinien", qui les accompagne; voir, à ce propos, D. M. Pippidi, *Un document și trei interpreți*, StCl 13, 1971, p. 179-182 = *Studii de istorie și epigrafie*, Bucarest, 1988, p. 144-148. La deuxième inscription (V. Pârvan, *Histria VII*, p. 6, n° 4; SEG II 446, avec la restitution de Wilhelm; ISM I 4), aujourd'hui égarée, a été également intégrée au corpus de Bielman, p. 139-141, n° 37.

ISM I 16

\- -
[- ἀ]–
[ναλώματα ἐποίη]σεν· κατασταθ[εὶς]
[- - - - καὶ] πλείονα καὶ παρα[σ]χό–
[μενος ἑαυτὸν] ἐκτενῆ καὶ φιλότιμον
4 [ἀεί τινος ἐγ]ένετο παραίτιος [ἀγα]–
[θοῦ· σωμάτων] τέ τινων πολιτικῶν
[ἁρπαχθέντων] καὶ ἀπαχθέντων [ε]ἰ[ς]
[- - - - - ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ–
8 [δίων τό τε λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη–
[κεν καὶ αἴτιος ἐγ]ένετο τοῦ ἀνακο–
[μισθῆναι σύμπαντα]ς καὶ τὴν παρε–
[πιδημίαν ἐποιήσατο ἀξί]αν τοῦ τε
\- -

Rest. Wilhelm (Pippdi).
L. 6-7: [ε]ἰ[ς | Ἡράκλειαν] Wilhelm *e.g.*- L. 8: [ἀργύρι]ον Bielman *dubitanter*.- L. 11-12: τοῦ τε | [ἡμετέρου δήμου καὶ τοῦ δήμου τῶν Ἡρακλεωτῶν] Wilhelm *e.g.*

Il revient à feu Ju. G. Vinogradov le mérite d'avoir signalé l'appartenance des deux fragments à la même stèle. En effet, ISM I 4 est la partie gauche d'une stèle conservant les premiers mots du décret, alors que ISM I 16 en est une partie de l'extrémité droite, à situer de quelque 8 lignes en dessous du premier fragment. À partir de la communication faite au Premier Congrès Pontique de Varna (7 septembre 1997), le regretté savant était en train de préparer une étude approfondie sur une guerre menée dans les années cinquante du IIIe s. av. J.-C. περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου (Memnon, *F. Gr. Hist.* 434 B, F 13 [21]). Sur les traces de Pârvan, Vinogradov en voyait l'écho dans les opérations de sauvetage de captifs à Tomis (ISM I 4, l. 14-15), et c'est dans ce contexte qu'il s'était attaqué aux deux inscriptions en question[7]. Il m'a généreusement fait part d'un brouillon d'une étude dont je crains maintenant qu'elle court le danger de rester inédite. Je tiens donc à signaler — et à souligner — cette contribution de Vinogradov, grâce à laquelle j'ai moi-même avancé dans la compréhension du document recomposé à partir de ces deux fragments[8].

Vinogradov avait, tout d'abord, remarqué que la désignation du titulaire sans patronyme ([Σώπα]τρος, suggéré par Wilhelm) était chose étrange; il proposait donc [ἰα]τρός, ce qui annonçait les restitutions aux l. 8 et suiv. D'autre part, il restituait le

7. Voir, à ce propos, ce que je viens de présenter dans ISM III, p. 27 et suiv. Pour sa reconstruction du déroulement des événements, Vinogradov faisait état, en plus, de l'inscription ISM I 24 = Bielman 67 (voir notamment l. 6: - - τ]οῖς σώμασι πολι[τικοῖς - -), un fragment de décret fort mutilé qu'il restituait largement.

8. Il faut dire que Bielman, p. 140, avait déjà soupçonné la parenté des deux inscriptions: "si on se fie aux reproductions qui ont été données de l'inscription [ISM I 4], on ne peut que constater l'étroit parallélisme existant entre la graphie de ce document et celle du décret istrien pour un inconnu [ISM I 16]".

nom de l'*épimènios* d'après ISM I 7[9] et le nom du *rogator* d'après ISM I 31[10]. Quant à l'absence du patronyme du titulaire, il supposait que celui-ci avait reçu le droit de cité grâce à un décret antérieur au nôtre. La longueur des lignes une fois rétablie à la suite de ses considérations, Vinogradov en proposait le texte suivant:

ISM I 4 + 16 (proposition de Ju. G. Vinogradov)

Ἔδοξε τῆι βου[λῆι κυρίαι· ἐπιμηνιεύοντος Ἀ]–
γαθοκλέους [τοῦ Λέοντος, Μνησί(?)χαρις Θεο]–
γνήτου εἶπε[ν· ἐπειδὴ ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος ἰα]–
τρὸς ἀνὴρ ἀγ[αθὸς καὶ πρόθυμος περὶ τὸν]
δῆμον ἡμῶν [ὑπάρχων, ἑαυτὸν παρεχόμενος]
εὔχρηστον [καὶ τὴν τοῦ βίου ἀναστροφὴν ἀ]–
ρίστην ποιο[ύμενος πᾶσιν, ἐνδημήσας τε]
εἰς τὴν π[όλιν ἐμπεσόντας εἰς ἀρωστίας?]
πλείους ἐ[θεράπευ]σεν· κατασταθ[εὶς δὲ]
ἐπὶ τὸ δη[μόσιον? ἔτη] πλείονα καὶ παρασχό–
μενος π[ότε ἑαυτὸν] ἐκτενῆ καὶ φιλότιμον
πολλοῖς [παρ' ἡμῖν ἐγ]ένετο παραίτιος
τῆς σωτ[ηρίας?, σωμάτων] τέ τινων πολιτικῶν
αἰχμαλ[ώτων ἁλόντω]ν καὶ ἀπαχθέντων εἰς
Τομέα [κατὰ πλοῦν ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ–
δίων ἀ[ργύριον? εἰς λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη
ἐνέ[χυρον καὶ αἴτιος ἐγ]ένετο τοῦ ἀνακο–
[μισθῆναι *e.g.* τοὺς καμνόντα]ς καὶ τὴν παρε–
[πίγνωσιν ἀνεκτήσατο καταξί]αν τοῦ τ[ε]
[ἐπιτηδεύματος καὶ τῆς πρὸς τὸν δῆμον]
[εὐνοίας κτλ.]

En ce qui me concerne, si je vois mal un décret promulgué par le seul Conseil (ἔδοξε τῆι βουλ[ῆι])[11], je suis encore moins convaincu par la formule avancée par Vinogradov (ἔδοξε τῆι βουλ[ῆι κυρίαι]), qui demeure sans parallèles dans l'épigraphie locale. Ceci étant, il convient de restituer la formule la plus commune et de supposer une longueur des lignes de 40 lettres environ; il reste donc un espace bien large à la l. 2 pour deux noms plutôt longs, le patronyme de l'*épimènios* et le nom du *rogator*, et, ce qui importe davantage, une place confortable pour le nom, le patronyme et l'ethnique du médecin. La mention de l'ethnique me semble obligatoire; car, s'il s'agissait

9. Pippidi lisait Ἀ[. . .]οκλε[. . . .] τοῦ Λε[. . . .] (Ἀ[γαθ]οκλέ[ους ou Ἀ[ριστ]οκλέ[ους, dans le commentaire, le deuxième nom étant pour autant trop long), alors que Vinogradov estime avoir surpris sur la photo le nom et le patronyme complets.

10. On y lit: [– – χ]αρις Θεογνήτου εἶπεν, et c'est M.N. Tod (SEG II 447) qui avait supposé qu'il s'agissait de la même personne (cf. note suivante).

11. Seule "analogie" serait ISM I 31: [ἔδοξε τῆι βουλῆι· ἐπι]μηνιεύοντος κτλ., mais il est évident que M.N. Tod (SEG II 447) — qui voyait plusieurs analogies avec notre décret ISM I 4, lequel venait justement d'être restitué par Wilhelm — en a simplement repris la formule. Vu l'espace disponible, il vaut mieux restituer dans ISM I 31 [ἔδοξε τῶι δήμωι] (décret non probouleumatique), ce qui trouve nombre de parallèles dans les documents locaux.

d'un étranger "naturalisé", on ne saurait dire [περὶ τὸν] δῆμον ἡμῶ[ν] (l. 5), mais simplement περὶ τὸν δῆμον ou περὶ τὴν πόλιν καὶ τοὺς πολίτας.

À mon avis, le texte pourrait être rétabli dans la forme suivante:

ISM I 4 + 16

Ἔδοξε τῆι βου[λῆι καὶ τῶι δήμωι· ἐπιμηνιεύοντος Ἀ]-
γαθοκλέους [τοῦ δεῖνος, ὁ δεῖνα Θεο]-
γνήτου εἶπε[ν· ἐπειδὴ - ἰα]-
τρὸς ἀνὴρ ἀγ[αθὸς καὶ πρόθυμος ὢν διατελεῖ περὶ τὸν]
δῆμον ἡμῶ[ν καὶ κοινῆι καὶ ἰδίαι εὔνουν ἑαυτὸν καὶ]
εὔχρηστο[ν παρεχόμενος πᾶσι τοῖς ἐντυγχάνουσι καὶ ἀ]-
ρίστην ποιο[ύμενος τὴν ἀναστροφήν· *uacat* ἐνδημήσας]
εἰς τὴν π[όλιν ἡμῶν, -]
πλείους [- - - - - - - - - - - - - - - - - -]σεν· κατασταθ[εὶς]
ἐπὶ τὸ δη[μόσιον ἐδημοσίευσε ἔτη] πλείονα καὶ παρα[σ]χό-
μενός τ[ε ἑαυτὸν ἐμ παντὶ καιρῶι] ἐκτενῆ καὶ φιλότιμον
πολλοῖς [τῶν πολιτῶν τῶν παρ' ἡμῖν ἐγ]ένετο παραίτιος
τῆς σωτ[ηρίας πολλῶν τῶν σωμάτων] τέ τινων πολιτικῶν
αἰχμαλ[ώτων τῶν ἁρπαχθέντω]ν καὶ ἀπαχθέντων [ε]ἰ[ς]
Τομέα· [πρὸς - - - - - - - - - - ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ-
δίων ἀ[ναλωμάτων χρυσοῦς εἰς λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη
ἐνέ[χυρον - - - - - - καὶ παραίτιος ἐγ]ένετο τοῦ ἀνακο-
[μισθῆναι αὐτοὺς εἰς τὴν ἰδίαν πάντα]ς καὶ τὴν παρε-
[πιδημίαν ἐποιήσατο εὐσχήμονα καὶ καταξί]αν τοῦ τε
[ἐπιτηδεύματος -]
- -

Traduction

«Il a plu au Conseil et au peuple, sous la présidence d'Agathoklès fils d'Untel. Untel fils de Théognètos a fait la proposition suivante. Attendu qu'Untel fils d'Untel [*ethnique*], médecin, persévère à agir en homme de bien et dévoué à l'égard de notre peuple et à rendre commodément service avec zèle, à titre public et en privé, à tous ceux qui viennent le trouver et qu'il s'est comporté d'une manière excellente. Étant venu séjourner dans notre cité - - - plusieurs - - - Ayant été nommé (médecin) public, il a accompli cette charge pendant plusieurs années, en se montrant, à chaque occasion, plein de zèle et d'ardeur envers beaucoup de nos citoyens, et il a assuré le salut de beaucoup des quelques citoyens captifs qui avaient été enlevés et emmenés à Tomis. Ayant effectué le voyage chez [*ou* à - - -], il leur a mis en gage, à ses propres frais, [*somme*] statères pour la rançon et a fait de sorte que tous puissent s'en retourner chez eux, rendant ainsi son séjour convenable et digne de son occupation - - - »

Notes critiques

L. 4 et suiv. J'ai chosi les formules plus usuelles figurant dans les décrets d'Istros. Pour [εὔνουν ἑαυτὸν καὶ] | εὔχρηστο[ν παρεχόμενος πᾶσι τοῖς ἐντυγχάνουσι] voir le

décret en l'honneur du stratège de Mithridate, récemment publié[12], qui porte sur des questions comparables (libération de captifs): πρόθ[υμον ἑαυτὸν] καὶ δίκαιον παρεχόμενος πᾶσι τ[οῖς ἐντυγχά]νουσι] (l. 7-8).

L. 6-7: [ἀ]ρίστην ποιο[ύμενος τὴν ἀναστροφήν] pourrait être en relation avec παρε[πιδημίαν] (l. 18-19). Voir, par exemple, ISM I 32 (décret en l'honneur d'un médecin), l. 2 et suiv.: ἐποιήσατο δὲ καὶ τὴν ἐ[πιδημίαν κα]ὶ τὴν κατὰ τὸν βίον ἀναστρο[φὴν καλὴν καὶ εὔ]τακτον κτλ. Je suppose ensuite un *uacat* ayant marqué le commencement de l'exposition détaillée des considérants (ou bien [ἐνδημήσας τε], comme pour Vinogradov).

L. 9-10: κατασταθ[εὶς] | ἐπὶ τὸ δη[μόσιον ἐδημοσίευσε ἔτη] πλείονα. Dans un décret d'Istros (ISM I 26) en l'honneur d'un médecin de Cyzique (Διοκλῆς Ἀρτεμιδώρου Κυζικηνὸς ἰατρός) il est mentionné que celui-ci, sollicité par les "archontes", a rempli la charge de médecin public: [ἀ]ξιωθεὶς τε διὰ ταῦτ[α ὑπὸ τῶν ἀρχόντ]ων ἐδημοσίευσε.

L. 14: [τῶν ἁρπαχθέντω]ν καὶ ἀπαχθέντων. Je m'en tiens à la solution de Wilhelm, car ces formes verbales sont fréquemment illustrées par les inscriptions hellénistiques ayant trait à des situations semblables[13].

L. 15. Dans la lacune j'attendrais un nom propre: ou bien un toponyme, ou bien un ethnique collectif ou un nom de personne désignant, dans ces deux derniers cas, le bénéficiaire de la rançon[14].

L. 15 et suiv.: ἀπὸ τῶν ἰ|δίων ἀ[ναλωμάτων χρυσοῦς εἰς λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη ἐνέ[χυρον – –]. Cf. un décret de Trézène de la fin du IIIe ou du début du IIe s. av. J.-C.: τοῖς ἰδίοις ἀναλώμασιν[15]. Dans la lacune aurait pu figurer le chiffre indiquant le nombre de statères (χρυσοῦς) mis en gage (ἐνέ[χυρον], une solution attractive trouvée par Vinogradov[16]). Ayant repris *grosso modo* le texte restitué par Wilhelm, Anne Bielman préfère ici [ἀργύρι]ον; cependant, λύτρον, bien que plus rare et, il est vrai, au pluriel[17], est justement le mot employé (en complément du verbe προτίθημι, le même que celui de notre inscription[18]) par le décret plus tardif d'Istros en l'honneur d'Aristagoras fils d'Apatourios (deuxième moitié du Ier s. av. J.-C.), ISM I 54, l. 14-15: τισὶν δὲ τῶν πολειτῶν ε[ἰς] λύτρα προτιθείς[19].

---

12. A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator şi coasta de vest a Pontului Euxin. în jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30, 1997, p. 155-165; cf. Bull. ép. 1999, 388 (Ph. Gauthier).

13. Voir P. Ducrey, *Le traitement des prisonniers dans la Grèce ancienne*, Paris, 1968, p. 45: "bien qu'ἄγω signifie souvent enlever, il importe de se souvenir que la nuance propre à ce verbe est celle d'emmener. À plus d'une reprise, des décrets hellénistiques insistent par l'emploi d'un autre verbe, ἁρπάζω, ou l'un de ses composés, sur le fait qu'il y a eu capture du personnage avant que celui-ci ne soit amené"; Bielman, p. 220: "participe aoriste passif d'ἀπάγω, οἱ ἀπαχθέντες, terme couramment utilisé pour désigner les victimes d'un enlèvement", avec des renvois au corpus.

14. Il s'agirait plutôt d'un nom de localité ou de personne, car un pluriel aurait rendu ambigu le αὐτοῖς qui suit.

15. Bielman, n° 40, l. 14-15.

16. Pour l'usage de ἐνέχυρον dans les documents épigraphiques à caractère financier, voir L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique*, Québec–Paris, 1984, p. 390, note 176, avec des renvois au corpus.

17. *Ibidem*, p. 154: "ce substantif est rarement usité dans les décrets hellénistiques (qui lui préfèrent le verbe λυτρόω) et jamais au singulier".

18. On retiendra l'usage de l'aoriste 2 au singulier.

19. Bielman, p. 189-193, n° 53.

L. 17 et suiv.: τοῦ ἀνακο[μισθῆναι αὐτοὺς εἰς τὴν ἰδίαν πάντα]ς. Voir, à Istros, le décret déjà cité en l'honneur du stratège de Mithridate (ISM I 45 complété avec un nouveau fragment), l. 36-38: τοὺς κατ[άγοντας] ἀνακομισάμενος ἐπανήγαγεν καὶ τ[ὰ σώ-]ματα εἰς τὴ]ν ἰδίαν καὶ τὰ αὐτῶν πάντα[20]. Je trouve une analogie bien proche à Lampsaque, vers la fin du IVe s. av. J.-C.: τῆς σωτηρίας αἴτιος ἐγένετο καὶ [ἐ]κ τῶν ἰδί-ων ἀργύριον ἔδωκεν εἰς τὴν [ἀ]νακομιδὴν αὐτοῖς τὴν εἰς οἶκον[21].

L. 18 et suiv.: τὴν παρε[πιδημίαν ἐποιήσατο κτλ.]. J'en verrais, comme Wilhelm, une formule canonique relative, en général, au "séjour" (παρεπιδημία) du médecin (cf. l. 7, ou je préfère ἀναστροφή). Cf. ISM I 32, l. 4 et suiv.: εὐσχήμονα καὶ ἀ[ξίαν] τοῦ ἐπ[ιτ]ηδεύματος.

L'épisode concernant le rachat des captifs de Tomis permet de relier ce décret à la guerre menée vers 256/5 av. J.-C. par Callatis, ayant, à en suivre Memnon, Istros de son côté, contre Byzance[22]. C'est donc une belle page d'histoire locale à récrire un beau jour sur la foi des sources littéraires et épigraphiques.

3. Istros et Samothrace (ISM I 36)

Le culte des Dieux de Samothrace, très répandu dans la région de la mer Noire, à partir notamment du début de l'époque hellénistique, est documenté, à l'heure qu'il est, par un bon nombre d'inscriptions. Istros en a fourni trois. Il s'agit, tout d'abord, d'un décret du IIIe s. av. J.-C. (ISM I 19) qui accorde à Dionysios fils de Strouthiôn et à ses descendants, à chaque fois au plus âgé et à titre viager, la prêtrise publique des Dieux de Samothrace: δεδόσθαι δὲ αὐτῶι καὶ ἐκγόν[οις ἀεὶ τῶ]ι πρεσβυτά[τ]ωι τῶν ὄντων ἱερωσύ[νην δημ]οσίαι Θεῶν τῶν ἐν Σαμοθράικηι (l. 20 et suiv.). Il est également prévu que la stèle devait être exposée près de l'autel de ces dieux: παρὰ τὸ[ν βωμὸν τ]ῶν Θε[ῶν] τῶν ἐν Σα[μ]οθ[ρά]ικηι (l. 29 et suiv.). Celui-ci se trouvait, selon toute évidence, dans le sanctuaire qui leur était consacré, car un deuxième décret quasi contemporain, mais cette fois-ci fort fragmentaire (ISM I 11), indique le Σαμο[θράικιον] comme lieu d'emplacement pour la stèle. Un troisième décret, plus tardif (IIe s. av. J.-C.) et promulgué par les tribus (ISM I 58), prévoit, lui aussi, l'emplacement de la stèle dans le même sanctuaire: ἀνατ[εθῆ]ναι ἐν τῶι Σαμοθρᾳκίωι (l. 33 et suiv.)[23].

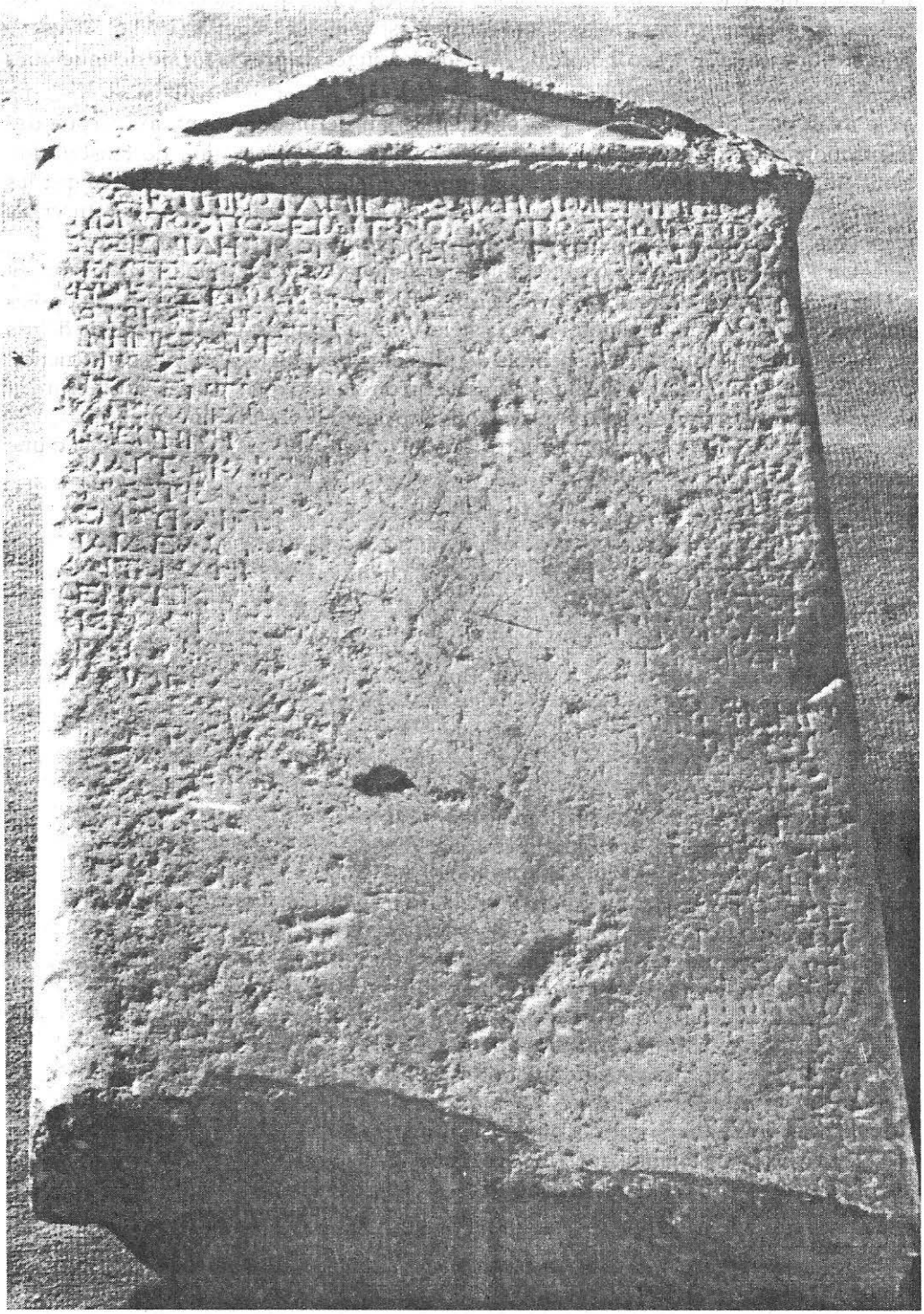
---

20. Voir, sur ἀνακομίζω, ἀνακομιδή, *ibidem*, p. 253-255, notamment p. 255, à propos de Polybe 1, 38, 5: "ἀνακομίζομαι est ici très proche sémantiquement de l'expression σῴζομαι εἰς τὴν ἰδίαν: il marque à la fois le salut et le rapatriement des individus concernés. On doit peut-être entendre de manière analogue l'infinitif substantivé τὸ ἀνακο[μισθῆναι], chargé à lui seul de rendre une action de sauvetage dans un décret d'Istros".

21. IG XII Suppl. 354 = P. Frisch, *Die Inschriften von Lampsakos*, Bonn, 1978 (= IK 6), n° 1 = Bielman, n° 11, l. 13 et suiv.

22. Voir, pour l'instant, ISM III, p. 26-32, et commentaire au n° 7 du corpus.

23. Outre les commentaires consacrés aux numéros respectifs du corpus, voir les études du même D. M. Pippidi, *Pour une histoire des cultes d'Istros. Documents d'époque hellénistique*, dans *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucarest–Amsterdam, p. 93; *Décret d'Istros pour un prêtre des Dieux de Samothrace*, *ibidem*, p. 111-120. Cf., en général, S. G. Cole, *Theoi Megaloi. The Cult of the Great Gods at Samothrace*, Leyde, 1984, p. 75-83.

Aux trois documents de cette série il convient maintenant d'ajouter un quatrième. Il s'agit d'une stèle de marbre à fronton et acrotères, presque entièrement conservée (elle n'est brisée qu'en bas), mais dont l'écriture est péniblement effacée à la suite, sans doute, d'une utilisation secondaire de la plaque. À juger d'après la forme des quelques lettres conservées, l'inscription appartiendrait au IIe plutôt qu'au IIIe s. av. J.-C. La stèle avait était découverte en 1977 et intégrée, au dernier moment, au corpus des inscriptions d'Istros (ISM I 36)[24]. L'état lamentable de conservation de l'inscription avait empêché la compréhension du contenu. En effet, D. M. Pippidi n'avait lu que les trois premières lignes: il mentionne qu'à partir de la l. 4, "aucune des lettres transcrites n'est sûre" et qu'il y a en avait d'autres qu'il n'avait plus essayé de reproduire.

Un examen de la stèle (fig. 2), abritée maintenant par le *lapidarium* du musée d'Histria (n° d'inventaire 454), m'a permis d'identifier plusieurs lettres disposées notamment aux extrémités latérales de la stèle. Puisqu'il s'agissait de mots ou de débris de mots caractéristiques des dispositifs de plusieurs décrets locaux, la reconstruction partielle du texte s'est avérée plus commode qu'on ne le croyait, certes, au détriment de toute satisfaction provoquée par la découverte de solutions plus ingénieuses. Seules les lectures aux l. 3-4 assurent l'intérêt du document, car ces lignes parlent d'une ambassade envoyée à Samothrace.

Voici le texte que je crois avoir pu rétablir:

[Ἔδ]οξε τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι· ἐπιμηνι–
εύοντος Ποσειδίππου τοῦ Ποσειδίππου,
Εὐξενίδης Μονίμου εἶπεν· ἐπειδὴ ἀποστα–
4 λέντες ὑπὲρ [– – – – – – – – – – – – – εἰς] Σαμοράι– *(sic)*
κην Εὐξενίδης [τοῦ δεῖνος, ὁ δεῖνα Ἡρ]ακλεί–
δου, Βιάνωρ Κλειτ[οφῶντος – – – – – – – – –]ΑΛΟΥ
[.]ηνην ἐχόντω[ν – – – – – – – – – – τη]ν[. . .]ωκ[. .]–
8 ωνος Σαμ[– – – – – – – – – – – – – – – – – δή]μωι καὶ [. .]–
[. .]τοτ' ἐν τῶι [– – – – – – – – προθύμους ἑαυτοὺς]
παρεχόμενο[ι· δεδόχθαι τῆι βουλῆι καὶ] τῶι δή–
μωι· ἐπηνῆσαι δ' ἐπ[ὶ τούτοις Εὐξενίδη]ν· [δ]εδόσ–
12 θαι αὐτῶι καὶ ἐκγ[όνοις προξενίαν πολι]τεί–
αν ἰσοτέλει[αν εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν κ]αὶ πο–
λέμου καὶ εἰρ[ήνης ἀσυλεὶ καὶ ἀσπον]δεί· εἶ–
ναι δὲ αὐτ[ῶι καὶ ἔφοδον ἐπὶ τὴν βουλὴ]ν
16 καὶ τὸν [δ]ῆμ[ον μετὰ τὰ ἱερά] π[ρώ]τωι· τοὺς
δὲ ἡγεμ[όνας ἀναγράψαι τοῦ]το δὲ τὸ ψή–
φισμα εἰ[ς] σ[τ]ή[λην καὶ στῆσαι ἐ]ν τῶι Σαμ[ο]–
[θ]ρ[α]ικ[ίωι· τὸ δὲ ἀνάλωμα δοῦναι] τὸν οἰκονό–
20 [μο]ν μερ[ίσαι] δὲ [τοὺς μεριστάς]. *uacat*
[Ἔδο]ξε τ[ῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμ]ωι· ἐπιμηνι–
[ε]ύοντος Π[οσειδίππου τοῦ Ποσ]ει[δ]ίππου,
[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος εἶπεν· ἐπει]δὴ ἀπο–

24. Édition et commentaires identiques du même auteur, *Inscripţii inedite din Histria*, SCIVA 33, 1982, 1, p. 36, n° 2.

[σταλέντες *uel* –εὶς ὑπὲρ – – – – – –] εἰς Σ[α–
[μοθράικην ὁ δεῖνα Ἡρακλε]ίδο[υ]
[– ἐπ]αγγέ[λ–
[λεται? – – – – – – – – – – – – – – – – –]ΜΗΤ[.]
[–]ς προξε–
[–] τῶι δήμωι
[– τ]ῶν πολιτῶν
[– – – – – – – – – – – – – · δεδόχθαι] τῆι βουλῆ[ι]
[καὶ τῶι δήμωι· ἐπηνῆσαι δ' ἐπὶ] τού–
[τοις – – – – – – – – – – – – – – – – –]ΘΕΑ–
[– – – – – – – – – – – ἀναγράψαι τοῦ]το δ[ὲ]
[τὸ ψήφισμα εἰς στήλην λιθίνην τ]οὺς ἡγ[ε]–
[μόνας καὶ στῆσαι ἐν τῶι Σαμοθρ]αικίωι· τὸ
[δὲ ἀνάλωμα δοῦναι τὸν οἰκονόμο]ν με–
[ρίσαι δὲ τοὺς μεριστάς. *uacat*]
– –

Notes critiques

L. 3: ΑΟΣΤΑ[.]ΕΝΤΕΣ Pippidi, ΑΠΟΣΤΑ certain, d'où ἀποστα|λέντες.

L. 4-5: [εἰς] Σαμοράι|κην. La lecture en est certaine (pour une autre orthographe fautive, cette fois-ci à l'exclusion du *rhô*, voir, à Callatis, ISM III 4, l. 9). Il s'agit donc d'une ambassade envoyée par Istros à Samothrace.

L. 5-6: à juger d'après la disposition des noms conservés, il semble qu'il s'agissait de trois personnes et, puisque plus bas il est question de l'octroi de la qualité de proxène, à la l. 6 on attendrait, dans la lacune, l'ethnique.

L. 8: Σαμ[– –], peut-être le début du même mot, Σαμ[οθράικη].

L. 11 et suiv.: ἐπηνῆσαι δ' ἐπὶ τούτοις Εὐξενίδη]ν. Comme il y a peu de place, j'estime que ce premier décret octroyait la proxénie à un seul des trois ambassadeurs, sans doute au premier nommé. Le singulier est assuré aussi par le mot π[ρώ]τωι qui figure à la l. 16. Suivent les formules propres aux décrets de proxénie. Pour εἶναι δὲ αὐτ[ῶι καὶ ἔφοδον ἐπὶ τὴν βουλὴ]ν καὶ τὸν [δ]ῆμ[ον μετὰ τὰ ἱερά] π[ρώ]τωι, voir ISM I 10, l. 7-8; 28, l. 3-4 (et peut-être 65, l. 35-36, à provenance incertaine).

L. 16 et suiv. (ensuite 34 et suiv.). Cf., par exemple, ISM I 8, l. 21-22: ἀναγράψαι δὲ τοὺς ἡγεμόνας τὸ ψήφισμα εἰς [στήλας δ]ύο καὶ στῆσαι κτλ.; 19, l. 27-29: ἀναγράψαι δ[ὲ τ]οὺς ἡ[γ]εμόνας [τὸ ψήφισ]μα τόδε ... εἰς [τελαμῶ]να λευκοῦ λίθου καὶ [στ]ῆσα[ι] κτλ. Pour τὸ δὲ ἀνάλωμα δοῦναι] τὸν οἰκονό[μο]ν μερ[ίσαι] δὲ [τοὺς μεριστάς]., voir ISM I 6, l. 3-5; 19, l. 15-16; 21, l 4-6; 40 (rest.).

L. 21-22: ἐπιμηνι[ε]ύοντος Π[οσειδίππου τοῦ Ποσ]ει[δ]ίππου. À juger d'après les lettres conservées du patronyme, il est fort probable que c'était la même personne qui présidait l'Assemblée. C'est donc le commencement d'un deuxième décret, promulgué, selon toute probabilité, à l'occasion de la même séance, sur la proposition du même *rogator* (Euxénidès fils de Monimos, l. 3) ou d'un autre.

L. 23-24: ἀπο[σταλέντες *uel* –είς]. Il semble que le deuxième décret est pour le deuxième ambassadeur (cf. l. 25, probablement [Ἡρακλε]ίδο[υ], qui serait alors le patronyme de la personne mentionnée aux l. 5-6).

L. 28: προξε[– –]. Ce débris de mot semble indiquer qu'il était question d'un

deuxième octroi de la qualité de proxène. Aussi convient-il de mentionner que les formules canoniques que l'on attendrait à ce propos ne trouvent pas de place aux l. 32-33.

L. 33: on attendrait le nom du fils d'Hérakleidès, le même qui figurait à la l. 5.

L. 39 et suiv.: il est probable qu'un troisième décret, gravé sur cette même stèle, accordait des honneurs au dernier ambassadeur, Bianôr fils de Kleitophôn.

On ignore, malheureusement, les raisons exactes de cette ambassade à Samothrace, mais il est hors de doute qu'elle portait sur des questions religieuses. En plus, la curiosité provoquée par la composition de la délégation — des étrangers, alors qu'on attendait plutôt des citoyens d'Istros — ne peut pas être satisfaite. À noter, tout de même, ce deuxième exemple d'ambassade "religieuse", à côté du décret sur la délégation envoyée à l'oracle d'Apollon de Calcédoine à propos du culte de Sarapis (ISM I 5).

CONTRIBUȚIA MILITARĂ A PROVINCIEI MOESIA INFERIOR LA CUCERIREA DACIEI

Constantin C. PETOLESCU

La 25 martie 101, la Roma, Frații Arvali înălțau rugi *(vota)* cu ocazia plecării împăratului Traian pentru războiul cu dacii: *[pro salute et redit]u et victoria Imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani Aug(usti) Germ(anici)*[1] . Împăratul se îndreaptă în grabă spre Moesia Superior[2], unde erau concentrate impresionante forțe romane: atât armata acestei provincii (legiunile *IIII Flavia* și *VII Claudia* și numeroase trupe auxiliare), cât și alte unități (legiuni, vexilații) aduse din alte provincii. Comanda forței de invazie, care forțează trecerea Dunării și înaintează prin Banat spre Sarmizegetusa regală, o avea însuși împăratul Traian – secondat de un veritabil stat major format din generali, tehnicieni militari și amici personali *(comites).*

Alte forțe de invazie erau pregătite pe teritoriul provinciei Moesia Inferior. Aici staționau trei legiuni: *V Macedonica* (la Oescus), *I Italica* (la Novae) și *XI Claudia* (la Durostorum); la acestea se adăugau trupele auxiliare ale provinciei. Operațiunile de trecere a Dunării și legătura cu bazele de pornire erau asigurate de escadrele navale proprii ale legiunilor și de flota dunăreană *(classis Flavia Moesica),* eventual și prin legarea unor poduri de vase. Comandantul acestor trupe era guvernatorul provinciei, consularul Manius Laberius Maximus[3].

Una din coloanele armatei moesice a pornit fără îndoială din castrul legionar de la Oescus, trecând probabil Dunărea pe un pod (eventual cel identificat între Vidin si Orlea)[4]. Un punct de concentrare poate să fi fost organizat în perimetrul ocupat mai

1. CIL, VI, 2074 (= ILS, 5035; *IDRE*, I, 4). Cf. R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell' imperatore Traiano*, I, Messina, 1926, p. 221; Hanslik, RE Suppl. X (1965), col. 1062; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans* (Antiquitas, I, 33), Bonn, 1984, p. 162.

2. Vezi A. Degrassi, *La via seguita da Traiano nel 105 per recarsi nella Dacia*, Scritti vari di antichità I, Roma, 1962, p. 567-581.

3. Despre M' Laberius Maximus, vezi: PIR², L 9; A. Licordari, în *Atti del Colloquio internazionale AIEGL su Epigrafia e ordine senatorio, Roma, 14-20 maggiio 1981*, II (Tituli, 5), Roma, 1982, p. 30. Pentru guvernământul lui Laberius Maximus în Moesia Inferior: B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum, Göteborg*, 1984, col. 131, nr. 66.

4. D. Tudor, *Un pont romain ignoré dans la région du Bas-Danube*, Latomus, 20, 1961, 3, p. 501-509; idem, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 17-31 (consideră că pe acest pod a trecut Cornelius Fuscus, în aventura lui nefericită împotriva dacilor). Dimpotrivă, R. Florescu *(Les routes de l'armée romaine pendant la première guerre daco-romaine de 101-102*, în *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 1950-2000*, Tulcea, 2000, p. 175-202) susține (p. 175) că pe podul amenajat între Vidin și Orlea a trecut o coloană a armatei lui Traian în primăvara anului 101 (cea de-a doua coloană din scena IV de pe Columnă: aici și mai departe facem referire la lucrarea lui R. Vulpe, *Columna lui Traian, monument al etnogenezei Românilor*, București, 1988).

târziu de orașul Sucidava[5]; de aici, forțele romane au ajuns la Romula, urcând apoi pe Olt; probabil că, înainte de intrarea în munți, guvernatorul și-a stabilit cartierul (probabil chiar *hiberna*) la Stolniceni *(Buridava)*[6]. A doua coloană a pornit din centrul legionar de la Novae; traseul urmat este probabil cel pe care se va amenaja ulterior linia de fortificații cunoscută în literatura arheologică sub denumirea (convențională) de *limes transalutanus,* trecând apoi munții prin pasul Rucăr-Bran. O a treia coloană se va fi constituit pornind din centrul legionar de la Durostorum, dar a trecut Dunărea pe la Carsium, urcând mai întâi pe Ialomița, apoi pe Teleajen (în zona precarpatică au fost amenajate castrele de la Târgșor, Mălăiești și Drajna de Sus) și trecând munții prin pasul Bratocea; acestei grupări de forțe i-a revenit desigur anihilarea sistemului de fortificații din sud-estul Transilvaniei (una din cele mai importante fiind cea de la "Valea Zânelor", Covasna[7]).

Între timp, pe frontul vestic al războiului dacic, împăratul obține victoria de la *Tapae* (ceea ce îi aduce titlul de *imperator II*), apoi înaintează spre sistemul de fortificații din munți. Câteva cetăți cad în mâna romanilor (a se vedea scenele XXV, XXVI, XXIX de pe Columna lui Traian).

Trupele conduse de Laberius Maximus sunt și ele autoarele altor isprăvi, consemnate astfel de Cassius Dio (LXVIII, 9, 4): "Maximus prinsese în acest timp pe sora aceluia [a lui Decebal] și cucerise un loc întărit". Cetatea cucerită ar fi fost, după C. Daicoviciu, cea de la Costești[8]; după H. Daicoviciu, ar putea fi vorba de cetatea de la Tilișca[9]. Acest eveniment a fost pus în legătura cu un episod relatat de o scenă de pe Columnă (XXX); împăratul este reprezentat asistând la deportarea unei femei nobile dace, cu prunc în brațe, care se îndreaptă spre o corabie, fără îndoială pe Dunare; alte femei, înălțându-și copiii în brațe, îi adresează un salut de adio[10].

Între timp, evenimentele iau o întorsătură neașteptată. Astfel, mai multe scene de pe Columnă (XXXI-XLIV) arată lupte în altă parte, în zona dunăreană. Se consideră că regele Decebal a încercat să schimbe soarta războiului, organizând o diversiune[11]: invazia dacilor aliați cu sarmații roxolani și probabil burii germanici asupra Moesiei Inferioare; se reeditau atacurile de altădată ale geților și sarmaților despre care ne relatează poetul Ovidius, cele ale dacilor și sarmaților din iarna anilor 68-69, ori cele din iarna anilor 85/86 ale dacilor lui Diurpaneus[12]. Trecerea Dunării, probabil pe gheață, s-a făcut nu fără incidente: într-o scenă de pe Columnă (XXXI) vedem cum caii și călăreții luptă cu valurile, poate în urma ruperii gheții. Columna ne prezintă, în continuare, doi pileați daci (unul purtând *draco*) și trei catafractari sarmați îndreptându-se spre o cetate, asediată de alți luptători pedeștri (XXXII); scena semnifică de fapt atacul

5. Incinta orașului Sucidava (zidurile ridicate cu efortul militarilor, probabil în 179; IDR, II, 189) închidea o suprafață (de plan aproximativ trapezoidal) de circa 18 ha (vezi D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 202-205); este posibil ca orașul roman să se fi dezvoltat pe locul fortificației temporare din timpul lui Traian (D. Tudor, *op. cit.*, p. 201).

6. D. Tudor, *Oltenia romană* [4], p. 270.

7. Valeriu Sârbu - Viorica Crișan, Angustia , 4, 1999, p. 71-81.

8. I*storia României,* I, București, 1960, p. 307.

9. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj, 1972, p. 326.

10. Vezi R. Vulpe, *Capturarea surorii lui Decebal,* Sargetia, 4, 1966, p. 75-96. Dar H. Daicoviciu (*Portrete dacice,* București, 1984, p. 159) respinge identificarea scenei XXX de pe Columnă cu episodul narat de Cassius Dio (LXVIII, 9,4).

11. R. Vulpe, în *Din istoria Dobrogei,* II. *Romanii la Dunărea de Jos,* București, 1968, p. 85.

12. C. C. Petolescu, în *Symposia Thracologica,* 7, Tulcea, 1989, p. 178-189.

asupra castrelor romane de la Dunărea de jos[13].

Atacul a luat probabil prin surprindere apărarea subțiată de pe *limes*-ul Moesiei Inferioare (grosul trupelor sale se aflau departe peste Dunăre, *in expeditione*); invadatorii se umplu de prăzi (vezi scena XXXVIII).

Totuși, atacul nu a avut amploarea și intenția pe care i-a atribuit-o un mare istoric al nostru: de a nimici forțele romane rămase în castrele de pe Dunăre și, executând o operațiune de învăluire demnă de marii strategi ai antichității, să ajungă până în Moesia Superioară, punând în primejdie liniile de comunicații ale lui Traian[14]. Noi preferăm să urmărim desfășurarea evenimentelor, în relatarea scenelor Columnei: la aflarea veștii, Traian se îmbarcă pe o corabie, probabil la Drobeta, plutind pe Dunăre în jos (scenele XXXIII-XXXV). Probabil că Traian nu a dislocat forțe însemnate pe frontul moesic, pentru a nu primejdui situația pe frontul principal din Dacia; ca dovadă, la lupte participă numai auxiliari[15]. Trupele romane înfrâng pe călărețiii roxolani (poate într-o luptă separată), apoi auxiliarii (se disting germanii înarmați cu o măciucă și având bustul nud) atacă pe daci; lupta este cumplită și durează până la căderea nopții (sugerată de *Nox*, personificarea nopții, care își întinde vălul peste câmpul de bătaie: scena XXXVII). Mai spre dreapta, lângă un copac, se văd doi daci asistând pare-se la bătălie: unul este un *tarabostes* (recunoscut după cușma sa), poate comandantul armatei dacilor invadatori. Atacați din toate părțile, dacii sunt învinși; în partea de jos a unei scene (XXXVIII) se zărește un taraboste dac, care-și înfige pumnalul în piept, pentru a nu cădea de viu în mâinile învingătorilor.

Pe locul bătăliei, împăratul Traian va întemeia "Orașul Victoriei" (scena XXXIX); pentru a-l distinge de alte omonime din Imperiu, el a fost denumit *Nicopolis-ad-Istrum*[16]. Locul altei bătălii, relatată de următoarele două scene (XL-XLI), este identificat cu platoul de la Adamclisi[17].

Localizarea acestor evenimente în Moesia Inferioară este confirmată de o inscripție de la Epidaurus (în Argolida), ridicată la câțiva ani după victoria împăratului Traian în Moesia: 'απὸ τῆς Αὐτοκράτορος Νέρβα Τραειανοῦ Καίσαρος Σεβαστοῦ ἐν Μυσίᾳ νείκης[18]; lipsa supranumelui *Dacicus*, acordat împăratului de senatul roman către sfârșitul anului 102, arată că este vorba de victoria repurtată împotriva coaliției barbare abătută asupra Moesiei Inferioare în iarna anilor 101-102[19].

După victorie, Traian este salutat *imperator* pentru a treia oară. La *această* biruință, fără îndoială, se referă o monedă *(aureus)* având pe avers capul împăratului cu legenda *Imp(erator) Caes(ar) Nerva Traian(us) Aug(ustus) Germ(anicus)*; pe revers, un personaj apasă cu piciorul pe genunchiul unui om căzut pe spate, iar deasupra capului acestuia se vede un trofeu[20]. Între demnitățile împăratului este înscris cel de-al

13. Vezi R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 88 (cu nota 100).
14. R. Vulpe, St. Cl., 6, 1964, p. 211-223; idem, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 86.
15. R. Vulpe, *Columna*, p. 81-82, 84.
16. R. Vulpe, *Columna*, p. 84-86. Această identificare este întărită de mărturiile a două izvoare: Ammianus Marcellinus, XXXI, 5,16 (*Nicopolis, quam indicium victoriae contra Dacos Traianus condidit imperator*, "orașul Nicopolis, care a fost întemeiat de Traian, în amintirea victoriei sale împotriva dacilor") și Iordanes, *Getica*, 101 (*quam devictis Sarmatis Traianus et fabricavit et appellavit Victoriae civitatem*, "această cetate a zidit-o Traian după înfrângerea sarmaților și a denumit-o Cetatea Victoriei").
17. R. Vulpe, *Columna*, p. 88-96.
18. AnnÉp, 1991, 1450 (= IDRE, II, 370).
19. C. C. Petolescu, Thraco-Dacica, 16, 1995, p. 223-226.
20. RIC, II, 70-71. Vezi C. Moisil, *Monedele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și cucerirea Daciei* (extras), București, 1929, p. 4.

patrulea consulat (cu care Traian fusese investit la 1 ianuarie 101); faptul că împăratul nu poartă încă titlul de *Dacicus*, primit spre sfârșitul anului 102, arată că alegoria de pe reversul monedei de aur simbolizează nu victoria finală asupra lui Decebal, ci mai degrabă biruința din iarna 101/102 împotriva coaliției barbare abătută asupra Moesiei Inferioare[21].

Suntem de părere, de asemenea, că Traian a înălțat acest trofeu în apropierea celor două monumente (altarul și mausoleul ale cărui urme se află sub actualul tumul) comemorând pe cei căzuți în anii 85-86 (pe timpul războiului lui Domițian cu dacii)[22]; ulterior, pe locul acestuia, Traian va ridica impunătorul său monument triumfal, dedicat lui *Mars Ultor*[23]. Alături de acest complex comemorativ, Traian ridică de asemenea orașul care-i poartă numele: *Tropaeum Traiani*; actul de fundație pare a fi consemnat de un fragment de inscripție descoperită în ruinele cetății de la Adamclisi (reutilizat ca material de construcție)[24].

O parte din cei învinși au făcut act de supunere *(deditio)*: astfel, în scena XXXIX, vedem cum împăratul Traian primește închinarea a trei pileați daci; într-o altă scenă (XLIII) sunt prezentați, închiși într-o fortificație romană, nouă prizonieri (cinci pileați și patru comați). Unii dintre aceștia au fost probabil înrolați în armata romană și trimiși cât mai departe de aceste locuri; astfel, un anume *Itaxa, Stamillae f(ilius) Dacus*, din armata Britanniei, primește *honesta missio* la 20 august 127, ceea ce înseamna că fusese înrolat în 101 sau 102[25]. Alții au fost colonizați în calitate de tributari[26]; urmași ai acestora par să fie acei daci menționați în inscripția de la Cetate, lângă Adamclisi, pe timpul lui Marcus Aurelius[27].

Totuși, dezastrul atacatorilor nu a fost chiar total, așa cum ne lasă Columna să credem. Astfel, dintr-o scrisoare a lui Pliniu cel Tânăr către împăratul Traian (*Ep.*74,1)[28] aflăm că un anume Callidromus, sclavul lui Laberius Maximus, a fost capturat în Moesia (Inferioară) de către Susagus (desigur o căpetenie sarmată, poate chiar comandantul roxolanilor invadatori), care l-a cedat lui Decebalus. Se poate ca regele dac să fi încercat să propună lui Laberius Maximus să i-l dea înapoi în schimbul sorei sale, capturată de generalul roman; iluziile i-au fost spulberate de decizia împăratului de a trimite pe prințesa captivă în Italia[29].

Luptele se reiau în munți, în primăvară; după o serie de înfrângeri, Decebal cere

21. Carmen Maria Petolescu, Thraco-Dacica, 10, 1989, p. 225-228.

22. Noi am acceptat ideea că inscripția principală și listele eroilor de pe altar erau menite a păstra memoria celor căzuți împreună cu Cornelius Fuscus în Dacia; cât despre tumulul actual, credem că el ascunde resturile unui mausoleu ridicat tot din porunca lui Domițian pe locul unde a căzut Oppius Sabinus. Vezi pentru această ipoteză, mai recent, cartea noastră *Dacia și Imperiul Roman*, București, 2000, p. 117 și urm.

23. Monumentul a fost terminat în anul 109, așa cum rezultă din inscripția inaugurală (vezi IDRE, II, 334, cu consemnarea principalelor surse bibliografice).

24. IDRE, II, 335 (pentru diferite opinii, vezi bibliografia citată). Noi considerăm că inscripția, redactată probabil în termeni identici cu cea de la *tropaeum*, se referă la întemeierea cetății, care va fi primit cu această ocazie rangul de *municipium*.

25. W. Eck, E. Paunov, Chiron, 27, 1997, p. 335-354 (= AnnÉp, 1997, 1779; IDRE, II, 471).

26. Ca pe vremea lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus (IDRE, I, 113, r. 11): *ad praestanda tributa*..

27. IDRE, II, 338.

28. Vezi D. Tudor, *Peregrinările sclavului Callidromus*, Studii și articole de istorie, 1956, p. 19-30.

29. Probabil abia acum se petrece episodul deportării sorei regelui, într-un port de la Dunăre; dar, pe Columnă, evenimentul a fost consemnat la încheierea luptelor din toamna anului 101 (scena XXX, în care se prezintă și îmbarcarea prințesei dace).

pace. O parte din regatul său (vestul Olteniei, Banatul, Țara Hațegului până la Mureș), inclusiv capitala Sarmizegetusa, rămân sub ocupație romană. Trupele Moesiei Inferioare ocupaseră și ele o parte din Oltenia (la est de Jiu), Muntenia, sudul Moldovei și sud-estul Transilvaniei (cel puțin până la linia Oltului ardelean); ele au fost deocamdată anexate la această provincie[30]. În castrele de pe linia Oltului și în cele din nordul Munteniei staționează trupe aparținând armatei Moesiei Inferioare[31].

După cel de-al doilea război dacic (105-106), întreaga Dacie a fost supusă: *universa Dacia devicta est,* cum glăsuiește o inscripție de la Corinth[32].

Consemnând opera de cucerire a lui Traian, istoricul Sex. Aurelius Victor (*Caesares,* 13,3) afirmă: *quippe primus aut solus etiam vires Romanas trans Istrum propagavit, domitis in provinciam Dacorum pileatis Sacisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio* ("într-adevăr, primul sau chiar singurul a extins stăpânirea romană peste Istru, fiind supuși în provincie pileații dacilor și neamurile scitice, regele Decebalus și Sardonius"). Este clar că *Dacorum pileati* reprezintă (semnifică) poporul condus de regele Decebal. Pe de altă parte, teritoriul locuit de acele "neamuri scitice" *(Sacae nationes)* asupra cărora domnea Sardonius (care poartă un nume iranian[33]) se află la nordul Dunării, iar nu în stepele nord-pontice - deoarece Traian nu a creat o provincie și la nordul Mării Negre. Începe să se contureze ideea că în spațiul geto-dac mai există o formațiune politică, aflată probabil în raporturi de dependență politică față de regatul lui Decebalus; șeful acestei formațiuni era Sardonius, ale cărui teritorii au fost ocupate încă din cursul primului război dacic de trupele Moesiei Inferioare. Acest teritoriu aparținea spațiului geto-dac, dar în cursul secolului I p.Chr. se petrecuseră în acesta importante infiltrări sarmatice (în Muntenia[34] și îndeosebi în sudul Moldovei[35]); se poate, de asemenea, ca în estul (sud-estul) Transilvaniei să se fi păstrat o componentă etnică iraniană mai veche[36],

30. Cum rezultă din papirul Hunt, care consemnează efective din *cohors I Hispanorum veterana* aflate *intra provinciam* (se referă la Moesia Inferior) *Pir[o]boridavae in praesidio* (în sudul Moldovei, probabil la Poiana) și *Buridavae in vexillatione* (la Stolniceni, jud. Vâlcea). Despre acest important document: R. O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus,* Princeton, 1971, p. 217-227, nr. 63 (cu datele bibliografice); vezi și *Izvoare privind istoria României (Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes),* I, București, 1964, p. 466-471.

31. Vezi în această privință comunicarea noastră *Les camps de la zone sous-carpathique de la Dacie,* în *Studien zu den Militärgrenzen Roms,* III. *Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983,* Stuttgart, 1986, p. 510-513.

32. IDRE, II, 367.

33. W. Tomaschek, *Die alten Thraker,* II,2, p. 41 (reimpr. Wien, 1980). Dacă prima silabă intră în componența numelui sarmaților, partea a doua ne amintește de numele generalului Mardonius, ginerele regelui Darius I al perșilor.

34. R. Harhoiu, SCIVA, 44, 1993, 1, p. 41-52; *contra :* Gh. Bichir, SCIVA, 44, 1993, 2, p. 135-170. Vezi și o importantă descoperire de la Ocnița (jud. Vâlcea): M. Babeș, *Ein Tamga-zeichen aus der dakischen Siedlung von Ocnița (Buridava),* în Transsilvanica. *Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt,* Rahden/Westf., 1999, p. 223-239.

35. Vezi V. Sîrbu - V. Bârcă, Istros, 9, 1999, p. 89-98.

36. Ne gândim la etnonimul *Agathyrsus,* purtat de o serie de sclavi sau liberți, în inscripții, îndeosebi de la Roma și din Italia: nu mai puțin de 25 de mențiuni, strânse de K. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V,2), Viena, 1937, p. 123-125; adaugă: Année Épigraphique 1975, 82; 1977, 53; 1981, 639; 1984, 277; 1995, 82 (adn.). Cel puțin două dintre aceste epigrafe se pot data cu destulă precizie: CIL, XIV, 2161 dedicată împărătesei Plotina, de un Agathyrsus, *Aug(usti) lib(ertus)* ; AnnÉp 1981, 639 (anul 123); altele pot fi datate fără teamă tot în secolul al II-lea. Este posibil ca prizonieri de război luați din această zonă cu ocazia campaniei lui Laberius Maximus, transformați în sclavi, să fi primit numele (de rezonanță istorică) de *Agathyrsus,* tot așa cum cei capturați de armatele care au luptat contra lui Decebal vor purta numele generic de *Geta* sau *Dacus* (vezi IDRE, I, p. 224; II, p. 510, indici).

puternic tracizată[37].

De altfel, după sinuciderea regelui Decebalus (scena CXLV), continuă să existe, în partea de răsărit a Transilvaniei, focare de rezistență. Reținem astfel o scenă (CLI), care redă o ultimă luptă: în fața unei așezări întărită cu zid de piatră cioplită și palisadă, un grup de daci și sarmați (recunoscuți după coifurile lor conice), luptă cu disperare împotriva soldaților romani. Poate fi vorba de niște aliați ai regelui Decebal, sosiți prea târziu, dar mai degrabă de luptătorii daco-"sciți" din stăpânirea lui Sardonius. Această cetate poate fi identificată, cu titlu de ipoteză, cu cetatea de la "Valea Zânelor" (Covasna)[38].

S-ar părea, prin urmare, că forțele Moesiei Inferioare au distrus și o altă formațiune politică, daco-sarmată, aliată dar diferită de regatul lui Decebalus. Asa s-ar explica de ce în anul 106, după înfrângerea și sinuciderea regelui, aceste teritorii (sud-estul Transilvaniei, estul Olteniei, Muntenia, sudul Moldovei) nu au fost anexate provinciei *Dacia*; ele au rămas în continuare în componența provinciei Moesia Inferior. Abia după reorganizarea provincială înfăptuită de împăratul Hadrian (în anul 118), teritoriile în discuție au format o nouă provincie: *Dacia Inferior* (dar cuprinzând de fapt numai estul Olteniei și sud-estul Transilvaniei, deoarece cea mai mare parte a Munteniei și sudul Moldovei fuseseră abandonate)[39].

LA CONTRIBUTION DE L'ARMÉE DE MOESIA INFERIOR À LA CONQUÊTE DE LA DACIE

Résumé

Au cours de l'année 101, l'armée de Moesia Inferior, sous le commandement de Manius Laberius Maximus, occupa les territoires daces situés en face du *limes* de cette province: l'est de l'Olténie actuelle, la Valachie et la Moldavie méridionale. Après l'échec de l'invasion des populations transdanubiennes (Daces et Sarmates) en Mésie Inférieure pendant l'hiver de 101/102, l'armée mésique pénétra aussi dans le sud de la Transylvanie. Après la paix de 102, ces territoires restent sous l'occupation militaire de cette province. En 117, la Valachie et la Moldavie méridionale seront abandonnées; en échange, le territoire de l'est de l'Olténie et le sud-est de la Transylvanie seront organisés dans une province à part: *Dacia Inferior*.

37. Este sugestiv numele veteranului *Itaxa*, care servise în armata provinciei Britannia, lăsat la vatră în anul 127 (vezi *supra*, nota 25). Numele său este iranian (vezi datele preluate de noi, după editorii diplomei, în IDRE, II, 472), dar *constitutio* imperială consemnează că era dac.

38. Vezi *supra*, nota 6.

39. Despre această provincie, vezi mai nou: C. C. Petolescu, *Provincia Dacia Inferior (Malvensis). Discuții și ipoteze*, în Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie, 12, 2000, p.74-79.

CULTE ŞI ZEITĂŢI ÎN MOESIA INFERIOR. DEMETRA – EVIDENŢA NUMISMATICĂ

Mihaela IACOB

Moneda, în special cea antică, este nu numai un instrument de schimb, un obiect în sine ci şi – pentru cine e dispus s-o interogheze – un document: o mărturie asupra locului unde a fost emisă, asupra artei timpului, a monumentelor unei cetăţi, a unor mituri, credinţe şi practici religioase, a evenimentelor memorabile din istoria locală[1]. Din această perspectivă, un domeniu insuficient exploatat în cercetarea numismatică românească îl constituie, în continuare, iconografia monedelor emise de atelierele din viitoarea provincie Moesia Inferior. Cele câteva studii sunt, mare parte, din perioada interbelică şi se referă la cele două capete inversate de pe monedele histriene[2], reprezentarea Dioscurilor pe monedele tomitane[3], efigia Artemidei pe monedele autonome callatiene[4], turnul cetăţii Histria[5], oraşele fortificate din Peninsula Balcanică[6], Zeul Mare pe monedele odessitane[7], Gordian şi Sarapis[8], aspecte de sincretism religios în Moesia Inferior[9] sau figurarea Trofeului lui Traian pe monedele tomitane[10]. Referiri la piesele pontice se regăsesc şi în studii ce abordează teme iconografice comune monetăriei imperiale greceşti din întreg Imperiul – eroul fondator[11], portretul în antichitate[12], reprezentarea împăratului roman alături de Sarapis[13], arhitectura pe monede[14], reproducerile de statui pe monedele antice[15], arheologia numismatică[16], cultul Cybelei[17], estetica numismatică[18], iconografia lui Herakles[19], cea a lui

1. Vezi pentru aceasta o sinteză la Giard 1981.
2. Ruzicka, 1917; Moisil, 1921; Ruzicka, 1923, 103; Bude, 1925; Severeanu, 1920; Golescu, 1933 – 1934; Hommel, 1970; Hind, 1994.
3. Netzamer, 1913, Babelon, J. 1949.
4. Severeanu, 1925; Rogalski, 1956.
5. Severeanu, 1930 – 1931.
6. Blanchet, 1923.
7. Condurachi, 1939; Gerasimov, 1951.
8. Condurachi, 1938.
9. Jurukova, 1974.
10. Sâmpetru, 1979.
11. Leschorn, 1984.
12. Babelon, 1950.
13. Gagé, 1976.
14. Price, Trell 1977; Donaldson, 1966.
15. Lacroix, 1949.
16. Lacroix, 1974.
17. Turcan, 1983.
18. Sutherland 1992.
19. Voegtli, 1977.

Dionysos[20], reprezentările de zeități ale apelor[21] sau de plante, animale[22] și păsări[23], dar, față de multitudinea de teme iconografice și imagini, suntem departe de a fi exploatat plenar izvorul numismatic.

Ne vom opri în nota de față asupra Demetrei, zeitate figurată pe monedele tuturor atelierelor din Moesia Inferior, atât în perioada autonomă, cât și în cea imperială.

Moștenitoare a unei vechi divinități ce proteja creșterea cerealelor[24], "Glia Mamă a tuturor și cea care dăruiește din belșug totul" – cum o numește un imn atribuit lui Orfeu[25], adorată de lumea homerică ca zeiță a rodniciei pământului[26], Demetra s-a bucurat de un cult special, cu ritualuri secrete – misterii[27], larg răspândit în epocile elenistică și apoi romană imperială. Numărul mare de inscripții și sanctuarele descoperite în toată lumea greacă – Eleusis, Athena, Ephes, Sicilia, Thessalia, Asia Minor, Cypru, Thasos, Milet, Delos[28] sunt o dovadă în acest sens.

Romanii au adoptat-o sub numele de Ceres, onorând-o cel mai adesea cu epitetul de *mater agrorum*, dar adăugându-i și calitatea de protectoare a casătoriei[29].

Legendele o prezintă pe Demetra ca fiica lui Cronos și a soției acesteia Rhea, sora lui Zeus, cu care va avea o fiică Persefona (Kore), cea pe care o răpește Hades, stăpânul infernului. Înnebunită, Demetra își caută fiica peste tot cu ajutorul făcliilor aprinse pe Etna, timp în care refuză să dea pământului fertilitate. La intervenția lui Zeus, Hades o redă pe Persefona mamei sale, dar faptul că aceasta mâncase în infern câteva boabe de rodie (fruct al morții) a obligat-o să împartă timpul între cele două regate – al morții (ca soție a lui Hades) și al vieții (ca fiică a Demetrei). După ce-și regăsește fiica, Demetra dăruiește lui Triptolem, fiul regelui din Eleusis, un spic de grâu învățându-l să cultive cerealele. Sunt acestea câteva scene pe care le vom regăsi figurate și pe monedele emise în Moesia Inferior[30].

Zeiță a agriculturii, a rodniciei pământului și "inițiatoare" a cultivării grâului, Demetra a fost venerată în regiunea pontică încă din sec. IV a. Chr., dat fiind că ne aflăm într-o regiune preponderent agricolă. Inscripții închinate Demetrei sau puse de preotese ale zeiței și reliefuri cu reprezentarea Demetrei au fost descoperite în Regatul Bosporan – inscripție din sec. IV a.Chr.[31], la Mesambria – 2 inscripții puse de preotese ale zeițelor Demetra și Kore – una de la sf. sec. IV – înc. sec. III a. Chr.[32], a doua tot de perioadă elenistică[33],. Anchialus – inscripție din sec. III a. Chr[34], Apollonia Pontica – inscripție de epocă elenistică[35], Dionysopolis – inscripție din sec. III a.Chr[36], Callatis – inscripție ce atestă o

20. Bernhardt, 1949.
21. Imhoof-Blumer, 1924.
22. Imhoof-Blumer, Keller 1889.
23. Haimovici, Bîrliba, 1995.
24. Lévéque, 1987 (I), 350.
25. Kern, O. 1922, *Orphei Fragmenta,* fragm, 302, Leipzig, *apud* Kernback 1989, 135.
26. *Iliada,* 14, 322, 326; 21, 76; vezi și Otto 1995, 161-162.
27. Vernant, 1995, 77-80.
28. Velkov, 1985, 442, cu bibliografia (notele 3-13).
29. Sanie, 1982, D'Alonzo 1996.
30. Popa-Liseanu 1924, 119-143; Devambez 1970, 177-178: Kun *s.a.* 65-71; Ștefan 1996.
31. IOSP II, nr. 7, 13, 20.
32. Velkov 1985, 441-444.
33. IGB I², nr. 342.
34. Velkov, 1980, 117.
35. IGB I², nr. 370.
36. IGB I², nr. 21.

corporaţie a adoranţilor Demetrei Chtonia[37], Histria – inscripţie de perioadă elenistică[38] şi un relief din sec. I – II p. Chr.[39], Tomis – o inscripţie din sec. II – I a. Chr. [40], alte două de la jumătatea sec. II p. Chr.[41], reliefuri reprezentând triada eleusină (din sec. II – III p. Chr.[42] sau numai cuplul Pluto şi Proserpina[43], Oescus şi teritoriu – 2 inscripţii[44]. Nu întâmplător, Demetra este singura zeitate reprezentată pe monede de toate atelierele vest-pontice, atât în perioada de autonomie, cât şi în epoca romană (Tabel I).

Ea apare figurată, cap sau bust – în perioada autonomă – şi cap, bust, în picioare sau aşezată – în epoca romană, cu cunună de spice, văl, ţinând spice, făclii, măciulii de mac, sceptru, pateră, uneori în faţa altarului sau alături de şarpe, de câteva ori împreună cu Persefona, toate aceste atribute trimiţând la unul sau altul din episoadele legendei zeiţei. Vom încerca să sistematizăm iconografia Demetrei în funcţie de atributiile figurate, de la simplu la complex şi, pe cât este posibil, cronologic.

Monetăria autonomă

I. Primul atelier ce o figurează pe Demetra pe monedele sale încă de la debutul activităţii (mijlocul sec. IV a.Chr.) este Tyras-ul[45]. Drahmele bătute de oraşul de la Gurile Nistrului reprezintă *capul zeiţei din faţă, profil* sau *întors pe trei sferturi*[46], întotdeauna cu cunună de spice, imagine dublată în câteva cazuri de reprezentarea pe revers a *cununei de spice*[47] *sau a două spice de grâu ce încadrează o măciulie de mac aşezată într-un kalathos*[48] (Pl. I, 2).

II. După aproape un secol (prima jumătate a sec. III a.Chr.) efigia Demetrei apare pe monedele calatiene[49] într-o singură ipostază – *cap cu cunună şi văl, spre dreapta*[50], reprezentare completată cu figurarea pe revers a atributelor zeiţei – *cununa de spice de grâu*[51] sau *numai spice de grâu*[52].

III. Celelalte ateliere vest-pontice o figurează pe Demetra în sec. II – I a.Chr., către sfârşitul activităţii lor monetare, dar ipostazele în care apare aceasta sunt mult mai variate. Regăsim în primul rând tipul consacrat de atelierul callatian – *capul Demetrei cu cunună de spice şi văl,* care la Histria apare asociat cu reprezentarea, pe revers, a emblemei cetăţii – *vultur pe delfin*[53]. (Pl. I, 3), la care se adaugă deseori şi un *spic de grâu*[54]; într-un singur caz, alături de emblemă, apare *cornul abundenţei cu spice*[55], cu

37. Sauciuc - Săveanu 1924, 139, n.2; Sauciuc - Săveanu 1927 (1932), 451 b; Sauciuc - Săveanu 1958, 212.
38. ISM I, 109, ISM I, 120 (= Pippidi, 1962, 128-130; Pippidi, 1969, 40-42; Pippidi, 1975, 84-86).
39. ISM I, 125 (=Pippidi 1962, 1969, nr. 3).
40. ISM II, 36 (2).
41. ISM II, 59 (25), 118 (3).
42. Bordenache, 1962, 281-285, fig. 1; ISM II, 150 (35).
43. Bordenache, 1962, 288-290, fig. 7.
44. ILB 39, ILB 140.
45. Zograf, 1957, 20.
46. Zograf, 1977, 174, pl. XXVIII, 2-5, 11, 13, 18.
47. Zograf, 1977, 174, pl. XXVIII, 11, 18.
48. Zograf, 1977, 174, pl. XXVIII, 13.
49. Poenaru - Bordea, 1968, 116-117.
50. Pick, 1898, nr. 225; Ruzicka, 1917, nr. 225, a, b.
51. Pick, 1898, nr. 225; Ruzicka, 1917, nr. 225, a, b.
52. Pick, 1898, nr. 226.
53. Pick, 1898, 472.
54. Pick, 1898, nr. 473–475.
55. Ruzicka 1922, nr. 474 b.

trimitere explicită la importanța agriculturi în asigurarea veniturilor orașului. Aceeași efigie a Demetrei se regăsește și pe aversul monedelor tomitane ce prezintă pe revers *spicul de grâu între două stele,* acestea din urmă simboluri ale Dioscurilor[56] (Pl. I, 4); este aceasta singurul tip iconografic utilizat de atelierul tomitan în perioada de autonomie. Odessos-ul are două emisiuni ce prezintă *capul Demetrei cu văl și cunună de spice* pe avers și *spic de grâu cu două frunze* pe revers[57]. O singură emisiune ieșită din atelierul dionysopolitan prezintă aversul descris mai sus – cu amendamentul că este vorba despre *bust* și nu cap – însă adaugă *spicului,* pe revers, *două făclii aprinse*[58].

IV. *Capul Demetrei cu cunună de spice* apare pe o singură emisiune bătută la Histria[59], fără ca pe revers să mai apară vreun atribut al zeiței.

V. Două ateliere – Histria și Duonysopolis figurează pe emisiunile lor *capul Demetrei cu văl,* dar completează imaginea zeiței prin adăugarea pe revers a unui *spic de grâu* alături de emblema cetății – la Histria[60], a două spice de grâu la Dionysopolis[61] (Pl.I, 5) sau a unui spic de grâu alături de *două măciulii de mac* – tot la Dionysopolis[62]; o singură emisiune are un revers destul de curios – *bigă trasă de doi lei*[63].

V – VI. Atelierul dionysopolitan a emis și piese ce prezintă pe avers *capul Demetrei cu văl și kalathos, spre dreapta,* în asociere cu imaginea zeiței poliade pe revers[64], mergându-se până la identificarea Demetrei cu zeița poliadă – *bustul Demetrei cu coroană murală cu trei turnuri și văl,* pe alte două emisiuni ale aceluiași atelier[65].

VII. Alături de Persefona ea apare pe două tipuri odessitane în forma *capul Demetrei cu văl și cunună de spice, și al Korei, cu cunună de spice, alături, spre dreapta*[66], cu varianta care adaugă *măciulie între spice în spatele capetelor*[67]; ambele emisiuni prezintă același tip de revers – *două spice de grâu alături.*

Se poate lesne observa că unele ateliere monetare se limitează la figurarea unui singur tip iconografic – Tyras, Callatis și Tomis, în timp ce altele utilizează mai multe tipuri de reprezentări – Odessos (2), Histria (3) și Dionysopolis (4). Demetra apare cel mai adesea în dubla sa calitate – zeiță a recoltelor și mamă îndurerată a Persefonei pe monede emise la Callatis, Histria, Tomis, Odessos și Dionysopolis, dar nu lipsesc nici emisiunile care se referă la una din aceste ipoteze. Tyras-ul o evocă doar pe zeița vegetației și a recoltelor bogate, așa cum face și o emisiune histriană; Dionysopolis și Histria emit și piese care reține pentru avers doar imaginea de mamă îndurerată, dar completează cu reprezentarea pe revers a unora dintre atributele zeițelor – spicele de grâu – ce-i conferă acesteia calitatea de protectoare a cultivării plantelor. Atelierul dionysopolitan creează două noi unul în care zeița poartă *kalathos* – simbol al fertilității și al doilea care îi atribuie Demetrei calitatea de zeiță poliadă. Așa cum am văzut Demetra

56. Pick, Regling 1910, nr. 2487 – 2492.
57. Pick, Regling, 1910, nr. 2224 – 2225.
58. Canarache, 1957, nr. 37.
59. Pick, 1898, nr. 477.
60. Pick, 1898, nr. 476; Knechtel 1908, nr. 21.
61. Sutzu, 1915, nr. 44.
62. Canarache, 1957, nr. 35.
63. Canarache, 1957, nr. 19.
64. Canarache, 1957, nr. 25-34.
65. Canarache, 1957, nr. 43-44.
66. Pick, Regling, 1910, nr. 2218.
67. Pick, Regling, 1910, nr. 2223.

împreună cu Persefona apar figurate doar pe emisiunile odessitane.

Prezenţa efigiei zeiţei pe avers este deseori asociată cu reprezentarea pe revers a unora dintre atributele acesteia, care constituie singura reprezentare la Tyras (*spice, kalathos cu floare de mac între două spice)*, Callatis (*cunună de spice)* şi Dionysopolis *(unul sau două spice)* sau se adaugă la emblema cetăţii la Histria (*spic de grâu)* şi Tomis *(spic de grâu)*. Atelierele de la Dionysopolis şi Odessos aduc două noi atribute – *făcliile* (Ne amintim că Demetra şi-a căutat fiica cu ajutorul făcliilor aprinse pe Etna!) şi *măciuliile de mac. Biga trasă de lei* de pe reversul unor piese dionysopolitane este o reprezentare unică în iconografia vest-pontică, posibil o transpunere locală a imaginii carului Demetrei, dăruit ulterior lui Triptolem - dragonii fiind înlocuiţi în reprezentarea noastră de lei, ei înşişi păzitori ai pragurilor interzise şi simbol al învierii[68], dacă nu va fi având o altă conotaţie.

Monedele pseudo-autonome

Demetra figurează, de asemeni, pe monedele pseudo-autonome emise la Callatis, Tomis şi Dionysopolis. Şi de această dată zeiţa apare reprezentată aproape exclusiv pe avers, *cap* sau, de cele mai multe ori, *bust* şi doar într-un singur caz – o emisiune tomitană – pe revers, stând spre stânga.

I. *Capul Demetrei cu cunună de spice şi văl, spre dreapta* apare pe o emisiune callatiană[69], două emisiuni tomitane[70] şi două dionysopolitane[71], dar fiecare atelier adaugă efigiei de pe avers unul dintre atributele sau acoliţii zeiţei: *spic – Callatis, şarpe* – Tomis (Pl. I, 6), *făclii* – Dionysopolis. Pe monedele callatiene şi dionysopolitane imaginii Demetrei i se asociază reprezentarea, pe revers, a *cununei de spice*, în timp ce una dintre emisiunile tomitane are, tot pe revers, *două făclii încadrate de două spice*[72].

II. Cele mai multe piese callatiene şi tomitane o reprezintă pe Demetra ca *bust cu cunună de spice, văl şi veşmânt spre dreapta* în variantele: – fără nici un atribut pe avers (Tomis)[73], *un spic în faţa bustului* (Tomis)[74], *două spice în faţa bustului* (Callatis)[75], *una sau două făclii* (Callatis)[76], *spic, măciulie şi făclie* (Tomis)[77], *şarpe* (Tomis)[78]. Emisiunile callatiene ce figurează acest tip iconografic nu mai prezintă pe revers atribute ale zeiţei sau imagini legate de legenda acesteia cu, se pare, o singură excepţie *Eros călare pe un leu, cu făclie în mâna dreaptă ridicată* [79], reprezentare care ar putea fi pusă în legătură cu răpirea Persefonei de către Hades, stăpânul lumii subpământene, în urma "acţiunii" lui Eros. La fel se întâmplă şi în cazul emisiunilor tomitane aparţinând acestui tip iconografic – doar trei dintre acestea prezintă pe revers

68. Clébert, 1995, 162-168 *(s.v. Leu)*.
69. Ruzicka, 1913, nr. 286 a.
70. Pick, Regling, 1910, nr. 2497 – 2498.
71. Pick, Regling 1910, nr. 2497 – 2498.
72. Pick, 1898, nr. 371.
72. Pick, Regling, 1910, nr. 2497.
73. Pick, Regling, 1910, nr. 2520 – 2521, 2523 – 2524, 2526 – 2527.
74. Pick, Regling, 910, nr. 2511 – 2513, 2539.
75. Pick, 1898, nr. 281 – 285; Ruzicka 1917, nr. 287 c.
76. Pick, 1898, nr. 288; Ruzicka 1917, nr. 287 b.
77. Pick, Regling, 1910, nr. 2540 – 2541.
78. Pick, Regling, 1910, nr. 2522, 2525, 2528.
79. Pick, 1898, nr. 288.

atribute ale Demetrei; spic între două făclii[80], două spice[81] sau două făclii[82]. Pe revers sunt reprezentați cel mai adesea Dioscurii (Callatis, Tomis), Dionysos (Tomis), o *corabie cu pânze* (Tomis).

III. Atelierul callatian reprezintă pe câteva dintre emisiunile sale, pe avers, *bustul Demetrei cu stephané, văl și veșmânt spre dreapta* la care se adaugă, de cele mai multe ori, în fața bustului *o făclie*[83] și, într-un singur caz, *un spic*[84].

IV. Deși figurat de toate cele trei ateliere – Tomis, Callatis, Dionysopolis, tipul cu *bustul Demetrei cu văl și veșmânt spre dreapta,* pe avers, apare pe un număr redus de emisiuni: două callatiene[85], una tomitană[86] și două dionysopolitane[87]; una dintre piesele callatiene[88] și cea tomitană adaugă efigiei zeiței un *spic* (pe avers) și doar piesa tomitană reprezintă pe revers atribute ale zeiței – *două torțe și un spic.*

V. Un alt tip cu *Demetra* reprezentată pe revers, *în picioare spre stânga, îmbrăcată în dublu chiton și pelerină,* tip ce cunoaște două variante – zeița *ținând în amândouă mâinile o mare făclie oblică*[89] și *zeița având în mâna dreaptă lăsată în jos un spic și în mâna stângă un sceptru*[90], apare doar pe emisiunile tomitane care-l figurează pe avers pe eroul Tomos. Ca tip general vom găsi aceste reprezentări pe monedele cu efigie imperială, emise în Moesia Inferior.

Așa cum s-a putut observa, și în cazul monedelor de tip pseudo-autonom avem de-a face cu mai multe tipuri iconografice. Cele mai multe emisiuni bătute la Tomis, Callatis, Dionysopolis o prezintă pe Demetra în dubla sa calitate – de zeiță a vegetației și mamă a Persefonei. Atributele sale apar cel mai adesea reprezentate pe avers – spic de grâu, măciulii de mac, făclii și, pentru întâia oară în iconografia monetară vest-pontică, șarpe. Prezența acestuia din urmă în iconografia Demetrei nu este deloc întâmplătoare, șarpele însăși fiind considerat în antichitate ca răpitor al nemuririi, simbol al renașterii, deținător al științei oculte, dar asociat și cu ideea de maternitate[91]. Îl regăsim – sub forma de dragon (șarpe înaripat) la carul cu care zeița pornește în căutarea fiicei sale și tot în carul tras de dragoni Triptolem străbate lumea pentru a-i învăța pe oameni agricultura. Demetra, în calitate de mamă cernită apare mult mai adesea pe monedele callatiene și dionysopolitane; uneori bustului zeiței cu văl i se adaugă un spic și doar într-un caz imaginea de pe avers este dublată de figurarea pe revers a unei cununi de spice.

Monedele imperiale grecești cu efigie imperială

Demetra apare figurată de către toate cele opt ateliere din Moesia Inferior numai pe revers – aversul fiind rezervat efigiei imperiale, bust, în picioare (cel mai frecvent)

80. Pick, Regling, 1910, nr. 2511.
81. Pick, Regling, 1910, nr. 2512.
82. Pick, Regling, 1910, nr. 2513.
83. Pick, 1898, nr. 279 – 280, 286; Ruzicka 1917, nr. 286.
84. Ruzicka, 1913, nr. 286 a.
85. Pick, 1898, nr. 287; Ruzicka 1917, nr. 287 a.
86. Vismara, 1992, nr. 2798.
87. Draganov, 1995, nr. 12; Canarache, 1957, nr. 63.
88. Ruzicka 1917, nr. 287 a.
89. Pick, Regling 1910, nr. 2547.
90. Pick, Regling, 1910, nr. 2548 – 2549, 2552.
91. Clébert, 1995, 268 – 283 *(s.v. Șarpe).*

sau așează, singură sau împreună cu Persefona, cu atributele deja cunoscute – spice, măciulii de mac, șarpe, la care se adaugă alte câteva noi – patera, sceptrul și altarul. Atelierul tomitan o figurează pe emisiunile sale încă din vremea lui Caligula (pe o piesă bătută pentru Antonia), cel odessitan începând cu Hadrianus, Istros și Dionysopolis odată cu domnia lui Commodus, la Callatis, Tyras și Nicopolis ad Istrum din epoca severiană, la Marcianopolis începând cu Caracalla. Atelierele care apelează cel mai adesea la reprezentarea zeiței pe monedele sale sunt Tomis, Odessos și Marcianopolis[92].

I. Tipul cu *bustul Demetrei cu cunună de spice, văl și veșmânt spre dreapta și spic în fața bustului,* asemănător cu tipul II întâlnit la piesele pseudoautonome apare doar la Callatis pe monedele cu valoare de *triassaria* bătute pentru Iulia Domna[93] și Plautilla[94].

II. Cea mai timpurie emisiune moesică bătută la Tomis pentru Antonia[95] o reprezintă pe *Demetra în picioare spre stânga, cu spice în mâna dreaptă și mâna stângă sprijinită pe sceptru,* tip asemănător cu cel prezent pe emisiunile tomitane pentru eroul fondator Tomos, încadrate de noi la tip V (monede pseudo-autonome). Sunt puține emisiunile pe care îl regăsim. La Tyras constituie singurul tip iconografic pentru Demetra, prezent pe monede emise pentru Septimius Severus[96], Iulia Domna[97] și Severus Alexander[98] (Pl. I, 7). În vremea împăraților Macrinus și Diadumenianus găsim acest tip pe emisiunile marcianopolitane[90], și tot în aceeași vreme el apare la Nicopolis ad Istrum pe monedele bătute pentru Diadumenianus singur[100]. Regăsim aceeași reprezentare la Nicopolis în timpul lui Elagabal[101]. La Histria monede cu această imagine apar doar în perioada lui Severus Alexandru[102]. Cea mai târzie apariție, și singura de altfel înregistrare a acestui tip la Callatis, datează din perioada domniei lui Philippus I[103] (Pl. I, 8). În ciuda perioadei îndelungate în care apare figurat – din sec. I până către sfârșitul monetăriei de tip grecesc imperial în Moesia Inferior emisiunile sunt destul de puține și disparate în timp. Dacă la Tyras acest tip constituie singurul model pentru figurarea Demerei, din repertoriul altor ateliere ca Odessos și Dionysopolis lipsește cu desăvârșire.

Două variante (II a și respectiv, II b) ale acestui tip au fost realizate de atelierul tomitan – prima pentru Marcus Aurelius ca *Caesar – Demetra stând spre stânga, ține în mâna dreaptă întinsă spice și în stânga un sceptru; la stânga jos altar*[104] și, a doua pentru Elagabalus – *Demetra ținând în mâna dreaptă lăsată în jos, spice, iar în stânga sceptru, în jurul căruia se încolăcește un șarpe*[105].

92. Vezi Tabel I.
93. Ruzicka, 1917, nr. 311 z.
94. Ruzicka, 1917, nr. 321 a.
95. Pick, Regling, 1910, nr. 2583.
96. Anohin, 1989, nr. 530.
97. Anohin, 1989, nr. 538.
98. Anohin, 1989, nr. 563.
99. Pick, 1898, nr. 237 – 238.
100. Pick, 1898, nr. 1837 – 1838.
101. Pick, 1989, nr. 1905.
102. Preda, 1968, nr. 1.
103. Pick, 1898, nr. 355.
104. Ruzicka, 1922, nr. 2640 a.
105. Regling 1910, nr. 3047.

III. Cea mai mare audiență o are tipul cu *Demetra în picioare spre stânga, ținând în mâna dreaptă spice, iar în stânga, o făclie înaltă.* În găsim reprezentat pe monedele atelierelor din Moesia Inferior cel mai devreme de către atelierul dionysopolitan, în timpul lui Commodus[106]. Tipul reapare la Dionysopolis pe emisiunile lui Gordian III[107]. Începând din vremea lui Caracalla atelierul tomitan va emite, cu consecință, monede pentru Caracalla[108], Plautilla[109], Severus Alexander[110], Maximinus[111], Gordianus III și Tranquillina[112], Philippus I și Otacilia[113] și Philippus II[114] care figurează această imagine a zeiței. Tot în timpul lui Caracalla începe și atelierul de la Marcianopolis să emită piese cu acest tip de reprezentare a Demetrei; monedele marcianopolitane poartă pe avers efigiile augustilor Caracalla și Iulia Domna[115], Elagabalus și Iulia Maesa[116], Severus Alexander[117], Severus Alexander și Iulia Mamaea[118], Gordianus III[119]. Atelierul de la Istros[120] și cel de la Odessos[121] figurează această imagine doar în vremea lui Gordianus III. Totuși atelierul histrian înregistrase o variantă a acestui tip (IIIa) în vremea lui Seversu Alexander; *Demetra ținând spicele deasupra unui altar*[122].

IV. Câte o singură emisiune avem atestată pentru reprezentarea *Demetrei cu văl, stând spre stânga, cu spice, măciulie de mac și făclie* la Istros (de la Commodus)[123], Tomis (cu efigia lui Geta)[124] (Pl I, 9), Nicopolis ad Istrum (de la Macrinus)[125], Marcianopolis (pentru Elagabalus)[126], Dionysopolis (pentru Iulia Maesa)[127], Callatis (în numele lui Gordianus III)[128] și Odessos (pentru Gordian III)[129].

V. *Demetra stând spre stânga, fără văl, cu patera și făclie* ne apare pe o singură emisiune tomitană bătută pentru Elagabalus[130].

VI. Imaginile care o prezintă pe zeiță *așezată spre stânga, cu văl, cu spice în mâna dr. lăsată în jos, și făclie în mâna stângă* sunt destul de rare. Le regăsim la Marcianopolis în ultima perioadă de activitate a monetăriei, pe monede ce au pe revers efigiile lui Gordianus III și Sarapis[131] și Philippus I și Sarapis[132] (Pl. I, 11). Pe o emisiune

106. Pick, 1898, nr. 374; Knechtel, 1915, nr. 1.
107. Pick, 1898, nr. 386 – 389; Zutzu, 1915, nr. 48.
108. Pick, Regling, 1910, nr. 2840 – 2841.
109. Pick, Regling, 1910, nr. 2942.
110. Pick, Regling, 1910, 3158 – 3163.
111. Pick, Regling, 1910, nr. 3306 - 3307.
112. Pick, Regling, 1910, nr. 3519.
113. Pick, Regling, 1910, nr. 3578.
114. Pick, Regling, 1910, nr. 3592 – 3593.
115. Pick, 1898, nr. 658 – 659.
116. Pick, 1898, nr. 945.
117. Pick, 1898, nr. 985.
118. Pick, 1898, nr. 1077.
119. Pick 1898, nr. 1088 – 1089; 1127 – 1128.
120. Preda, Regling, 1910, nr. 2334 – 2335; 2380.
121. Pick, Regling, 1910, nr. 2334 – 2335; 2380.
122. Preda, 1973, nr. 735.
123. Pick, 1898, nr. 488.
124. Pick, Regling, 1910, nr. 2994 – 2995.
125. Pick, 1898, nr. 1733.
126. Pick, 1898, nr. 819 – 820.
127. Pick, 1898, nr. 379.
128. Pick, 1898, nr. 339.
129. Pick, Regling, 1910, nr. 2336 – 2337.
130. Pick, Regling, 1910, nr. 3048.
131. Pick, 1898, nr. 1129 (alături de spice apar și măciulii de mac).
132. Pick, 1898, nr. 1210.

tomitană din timpul lui Alexander găsim o variantă a acestei reprezentări, imaginii deja descrise adăugându-i-se un *coș cu șarpe* (var. VI a)[133], iar pe una nicopolitană a lui Geta *șarpele se încolăcește în jurul făcliei* și se adaugă un altar (var. VI b)[134].

VII. Alte câteva emisiuni care o figurează pe *Demetra așezată spre stânga, fără văl, cu spice și făclie în jurul căreia se încolăcește un șarpe,* provin de la Tomis din vremea lui Elagabal[135] și de la Nicopolis ad Istrum – monede bătute pentru Macrinus[136] și Diadumenianus[137], cu amendamentul că pe acestea se adaugă și *un coș din care iese un șarpe.*

Demetra împreună cu Persefona apar, începând cu domnia lui Hadrian, doar pe monedele odessiene (Pl. I, 12), așa cum am văzut că se întâmplă și în cazul monedelor autonome ieșite din același atelier. Cele două stau fie alături (tip VIII), fie una în fața celeilalte (tip IX).

VIII. Primul tip o înfățișează pe *Demetra cu văl stând spre stânga, cu două spice în mâna dr. întinsă și stânga sprijinită pe făclie; Kore apare cu cunună și fără văl, stând pe monedele bătute pentru Hadrian*[138] *și, cu unele modificări – spicele înlocuite cu o măciulie de mac la Antoninus Pius*[139]. *Emisiunile lui Commodus înlocuiesc* spicele cu patera atât în reprezentarea atributelor Demetrei[140], dar și ale Persefonei[141].

Două dintre emisiunile tipului IX, bătute pentru Septimius Severus[142] și Iulia Domna[143] respectă întocmai detaliile vestimentare și atributele celor două zeități așa cum apar ele pe o emisiune din vremea lui Hadrian, descrise la tipul anterior. Aceeași reprezentare o găsim și pe unele piese emise în timpul domniei lui Gordianus III[144]. Tot din vremea aceluiași împărat aveam o variantă a acestui tip în sensul că poziția celor două zeițe este inversată – *Demetra spre stânga și Persefona spre dreapta,* inversându-se dispunerea atributelor, în plus spicele din mâna Demetrei fiind înlocuite cu o *măciulie de mac*[145]. Alte emisiuni ale Iuliei Domna elimină spicele dintre atributele Demetrei și *adaugă patera*[146] și *un altar între cele două zeițe*[147], pe ambele variante poziția celor două zeițe fiind inversată – Demetra spre stânga și Persefona spre dreapta, sau atribuie Persefonei *patera în locul spicelor* și *adaugă un altar aprins între zeițe*[148]. În exclusivitate emsiunile pentru trei augustae – Aquilla Severa[149], Iulia Soaemis[150], Iulia Maesa[151] și Tranquillina[152] o redau pe *Demetra cu stephané și văl stând*

133. Pick, Regling, 1910, nr. 3164 – 3165.
134. Pick, 1898, nr. 1661.
135. Pick, Regling, 1910, nr. 3049 – 3053.
136. Pick, 1898, nr. 1730.
137. Pick, 1898, nr. 1836.
138. Pick, Regling, 1910, nr. 2234.
139. Pick, Regling, 1910, nr. 2241.
140. Pick, Regling, 1910, nr. 2253 – 2254.
141. Pick, Regling, 1910, nr. 2252.
142. Pick, Regling, 1910, nr. 2265.
143. Pick, Regling, 1910, nr. 2272.
144. Pick, Regling, 1910, nr. 2322.
145. Pick, Regling, 1910, nr. 2221.
146. Pick, Regling, 1910, nr. 2274.
147. Pick, Regling, 1910, nr. 2275 – 2276.
148. Pick, Regling, 1910, nr. 2273.
149. Pick, Regling, 1910, nr. 2303.
150. Pick, Regling, 1910, nr. 2304.
151. Pick, Regling, 1910, nr. 2305.
152. Pick, Regling, 1910, nr. 2405.

spre dreapta, ținând în mâna dreaptă făclie și în stânga ridicată un mic fruct, iar pe Kore cu stephané (fără văl) spre stânga, cu două spice în mâna dreaptă întinsă și făclie în mâna stângă, cu observația că pe emisiunea de la Tranquillina nu apare fruct, ci sunt figurate *spice de grâu.*

X. Un tip cu totul aparte îl constituie figurarea lui *Triptolemos in biga trasă de dragoni,* tip întâlnit doar pe o singură emisiune tomitană din vremea lui Gordianus III[153].

Suntem așadar în fața unei diversități atât în ceea ce privește figurarea elementelor vestimentare, dar mai ales în combinarea atributelor zeiței – spice, pateră, sceptru, făclie. Reprezentările Demetrei ca bust (tip I și așezată (tip VI – VII) sunt destul de rare în iconografia acesteia, zeița fiind figurată cel mai adesea în picioare. Interesant este faptul că numai atelierul odessian o reprezintă pe Demetra împreună cu Persefona, fie alăturat, fie față în față, după ce și în perioada de autonomie emisiunile cu cele două zeițe – mamă și fiică fuseseră destul de numeroase la Odessos. De altfel, cu o singură excepție – două emisiuni din vremea lui Gordianus III – toate monedele odessitane le înfățișează pe cele două zeițe împreună. Un singur tip iconografic (tip II) cunoaște și Tyras-ul pentru Demetra, în timp ce alte ateliere – Tomis-ul în special, dar și Histria, Marcianoplis, Nicopolis ad Istrum au o varietate de "modele".

Demetra domină în continuare iconografia monetară a atelierelor din Moesia Inferior ca zeiță a agriculturii, spicele constituind atributul aproape nelipsit pe cele mai multe dintre tipuri; pe monedele odessitane le regăsim și ca atribut al Persefonei. Dar zeița rămâne în continuare mama îndurerată în căutarea fiicei, făcliile fiind prezentate ca atribut atât al Demetrei, pe cele mai multe emisiuni, dar și al Persefonei.

Apar însă și atribute sau combinații noi pentru elemente deja cunoscute în iconografia zeiței. Sceptrul, figurat pe monedele tipului II, a fost interpretat ca o referire evidentă la regalitatea zeiței, dar și aluzie la autoritatea personajului figurat pe avers – împărat sau membru al casei imperiale – cu care zeița apare asociată[154]. Șarpele încolăcit în jurul sceptrului (tip II b) sau al făcliei (var. VI b și tip VII) se întâlnește acum pentru prima dată, combinarea celor două elemente sugerând, în strânsă legătură cu legenda Demetrei și caracterul inițiatic al cultului său, "o meditație între pământ și cer (...), transcendența adâncurilor"[155]. Demetra apare uneori cu pateră în locul spicelor pe emisiunile încadrate de noi în tipul V și pe cele odessitane, pe acestea din urmă ca atribut fie al zeiței, fie al fiicei sale (tip VIII–IX, var.). De asemeni, regăsim altarul în descrierea câtorva variante (III a, VI b) și pe câteva emisiuni odessitane pentru Iulia Domna din tip IX. Ambele aceste atribute – pateră și altar ne trimit către aspectele exterioare ale cultului Demetrei: libații, sacrificii.

Reprezentarea Demetrei apare pe pise de valoare diferită, dar în cadrul fiecărui atelier există de cele mai multe ori o consecvență (Tabel I): *tetrassaria* la Histria, Tyras și Tomis, *triassaria* și apoi, de la Gordianus III, *pentassaria* la Callatis, *pentassaria* la Odessos și Marcianopolis, *triassaria* și *pentassaria* la Dionysopolis.

În lumea romană *Ceres* s-a bucurat de un cult special[156]. O găsim reprezentată *stând spre stânga, ținând spice de grâu și sceptre* pe monedele imperiale începând cu

153. Pick, Regling, 1910, nr. 3414.
154. D'Alonzo, 1996, 117.
155. Clébert, 1995, 275 (*S.v. Șarpe).*
156. Sanie, 1982; D'Alonzo 1996.

Vespasianus – denari, aurei și sesterții emiși în capitala Imperiului[157], apoi pe monedele lui Titus[158], Hadrianus[159], Faustina I[169], așa cum apăruse anterior pe emisiunile tomitane pentru Antonia; ulterior va reapărea pe monedele emise la Tyras (Septimius Severus, Iulia Domna și Severus Alexander), Marcianopolis (Macrinus și Diadumenanus), Nicopolis ad Istrum (Diadumenianus, Elagabal), Histria (Severus Alexandru), Callatis (Philippus I).

Alte piese monetare imperiale romane, o figurează pe Ceres *stând spre stânga, ținând spice, măciulie de mac și torță* în timpul lui Vespasianus[161], numai spice și torță, stând la Vespasianus[162], Titus[163], Domitian[164], Traian[165], Hadrianus[166], Faustina I[167], Faustina II[168], Lucilla[169], Crispina[170], Septimius Severus[171], Iulia Domna[172] sau așezată – la Titus[173], Domitianus[174], Traianus[175], Antoninus Pius[176], Faustina I[177], stând cu torță și sceptru – Faustina I[178] sau cu sceptru și spice – Faustina I[179], Pescenius Niger[180], Iulia Domna[181], Caracalla[182], *bust drapat spre dreapta, cu cunună și spice* – pe *quadranti* lui Domitian[183] și pe monedele de restaurație ale lui Traianus[184], *cu văl, ținând spice, măciulie și sceptru*[185], și *cu văl, cunună de spice ținând spice și torță*[186] – la Hadrianus.

Ceres apare alături de Proserpina doar pe monedele lui Antoninus Pius emise la Roma[187].

După această dată – domnia lui Carcalla – reprezentările cu Ceres dispar din monetăria imperială romană, locul acestora fiind luat de figurarea Annonei, reprezentare cu iz pronunțat propagandistic.

Situația este cu totul diferită în Moesia Inferior, unde abia odată cu domnia lui Commodus reprezentările cu Demetra devin frecvente în toate cele opt ateliere în discuție[188]. Figurarea zeiței cu sau fără văl, cu spice, torță, sceptru și măciulii de mac apare deopotrivă pe monedele romane și pe cele imperiale grecești, dar nu există o concordanță cronologică între acestea în ceea ce privește tipul de reprezentare[189]. Lipsesc din monetăria "oficială" tipurile cu altar, pateră, iar cel cu Demetra și Persefona apare doar pe două emisiuni din vremea lui Antoninus Pius. Asistăm și în acest caz la o dezvoltare quasiindependentă a iconografiei monetăriilor din Moesia Inferior față de cea romană. Firește, au existat influențe venite, mai degrabă, dinspre lumea grecească în evoluția tipurilor iconografice, dar nu poate fi vorba de "derularea" unui program iconografic impus de la "centru". Tradiția, viața internă a cetății joacă un rol important în selectarea imaginii monetare.

188. Tabel I.
189. *Vide supra.*

Tabel 1. Reprezentarea Demetrei de către monetăriile din Moesia Inferior

	Tyras	Histria	Callatis	Tomis	Odessos	Dionysopolis	Marcianop.	Nicop. ad Istrum
autonome	*	*	*	*	*	*	--	--
pseudo-autonome			*	*		*		
Augustus								
Tiberius								
Caligula								
Claudius								
Antonia				*				
Nero								
Vespasianus								
Titus								
Domitianus								
Nerva								
Traianus								
Hadrianus					*			
Antonius Pius					*			
M. Aurelius				*				
Annius Verus								
Lucilla								
Commodus		*			*	Γ		
Crispina								
Pertinax								
Sept. Severus					*			*
Iulia Domna	Δ		Γ		*			
Caracalla	Δ			Δ				
Caracalla și Iulia Domna							E	
Plautilla			Γ	Δ				
Geta				Δ				*
Macrinus								*
Diadumenianus								*
Macrinus și Diadumenianus							E	
Elagabalus				Δ			E	*
Aquilia Severa					*			
Iulia Soaemis					*			
Iulia Maesa					*	Γ		
Cornelia Paula								
Severus Alexander	Δ	*		Δ			*	
Sever Alex. și Iulia Mamaea								
Iulia Mamaea								
Maximinus				Δ				
Maximus								
Gordianus III		Δ	E		E	Γ	*	*
Gordianus III și Θεὸς Μέγας					E			
Gordian III și Sarapis						E	E	
Gordian III și Tranquillina				Δ	E			
Tranquillina					*			
Phillippus I			E					
Phillippus I și Otacilia				Δ			*	
Otacilia				*				
Phillippus II				*				
Phillippus II și Sarapis							E	

Planșa I. Culte și zeități în Moesia Inferior - Demetra.
1 – piesă sculpturală (din muzeul din Dresda); 2, 7 – monede Tyras; 3 – Histria; 4, 6, 9 – Tomis; 5 – Dionysopolis; 8 – Callatis; 10 – Nicopolis ad Istrum; 11 – Marcianopolis; 12 – Odessos.

Bibliografie

Antohin, V.A. 1989, *Tira. Monety anticnyh gorodov Severnogo Pricernomor" ja,* Kiev.

Ștefan, A. 1996, s.v. *Demetra* în Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României, II, D-L, (coord. C. Preda), București, 40.

Babelon, J. 1949, *Les Dioscures à Tomis*, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Charles Picard (à l'occasion de son 65e anniversaire)*, I, Paris, 24-33.

Babelon, J. 1950, *Le portrait dans l'Antiquité d'après les monnaies*, Paris.

Bernhardt, M. 1949, *Dionysos und seine Familie auf griechisches Münzen. Numismatischer Beitrag zur Ikonographie des Dionysos*, JNG 1, 1949, 6-176.

Blanchet, A. 1923, *Les villes fortifiées de la Péninsule Balkanique, d'après les monnaies de l'èpoque romaine*, BSNR 18, 45, 1-14.

Bordenache, G. 1962, *La triada eleusinà à Tomis*, StCl 4, 281-290.

Bordenache, G. 1964, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella tomi d'etèromana, StCl 6, 155-168.*

Bude, V. 1925, *O ipoteză nouă relativă la drahmele din Histria*, BSNR 20, 55-56, 40-45.

Canarache, V. 1957, *Monede autohtone inedite din Dionyssopolis și cronologia lor relativă*, SCN 1, 61-79.

Clébert, J.P.1995, *Bestiar fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, București.

Condurachi, E. 1938, *Gordien et Sérapis sur les monnaies potiques* CNA, 13, 110-111, 33-37.

Condurachi, E. 1939, *"Zeul Mare"* de pe monedele din Odessos, CNA, 14, 113-114, 148-153.

D'Alonzo, M.D. 1996, *Il tipo di Cerere nella monetazione romana*, Quaderni di Numismatica Antica (a cura di Panvini Rosati, F.) *Ricerche sui Materali e Studi Tipologici*, 113-123.

Demougeot, E. 1984, *L'image officielle du barbare dans l'Empire romain d'Auguste à Théodose*, Ktema, 9, 125-143.

Devambez, P. 1970, *s.v. Demeter în Enciclopedia Civilizației Grecești*, București, 177-178.

Donaldson, T.L. 1966, *Arhitectura Numismatica. Ancient Arhitecture on Greek and Roman Coins and Medals*, Chicago.

Draganov, D. 1995 (1997) *Neizvesten bronzov moneten tip na Dionisopolis*, Numizmatika i Sfragistika 4, 54-56.

Draganov, D. 1995, *New Coins Types of Dionysopolis, Dobrudža* 12, *Numismatic and Sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja, International Symposium Dobrich*, 1993, 60-63.

Gagé, J. 1976, *L'impereur romain devant Sérapis*, Ktema 1, 145-166.

Gastineau, C. 1974, *Quelques représentations animales dans la numismatique grecque et romaine, în Le Bestiaire des monnaies, des sceaux et des médailles*, Paris.

Gerasimov, T. 1951, *Kultiva statuja na Velikja Bog Darzalas v Odesos*, Izvestija Varna 8, 65-72.

Giard, J.-B. 1981, *La numismatique, source de l'histoire de l'art et l'histoire des idées, în La numismatique, source de l'historie de l'art et l'histoire des idées. Travaux presentés au XV Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest*, 11 août 1980, București, 15-25.

Golescu, M. 1933-1934, *Tot monetele de la Histria*, BSNR 27-28, 81-82, 94-96.

Haimovici, S., Mihăilescu-Bîrliba, V. 1995, *Izvoarele numismatice și unele date privind fauna antică din arealul Pontului Euxin*, SCN 11, 65-83.

Hind, J. 1994, *The trade in getic slaves and the silver coins of Istria*, Thracia Pontica, 5, *Les ports dans la vie de la Thrace ancienne (7-12 octobre 1991, Sozopol)*, Varna, 153-158.

Hommel, H. 1970, *Das Doppelgesicht auf den Münzen von Istros*, în *Beitrage zur Alten Geschichte unde deren Nachleben. Festschrift zür Franz Altheim zum 6.10.1968.* (hersausg, Stiehl, R. und Stier, H.E.), Berlin, 261-272.

Imhoof-Blumer, F. 1924, *Fluss-und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen*,

Imhoof-Blumen, F., Keller, O. 1889, *Tier-und Pflanzenbild auf Münzen und Gemmen des Kassischen Altertums*, Leipzig.

Jurukova, J. 1974, *Religioznijat sinkretizăm v Trakija, Mizija 1 Makedonija spored monetite ot rimskata imperatorska epoha*, Izvestija Institut 34, 23-50.

Kernbach, V. 1989, *Dictionar de mitologie generală*, București.

Knechtel, W. 1908, *Monete inedite din urbele antice Kalatia, Istros și Dionyspolis*, BSNR, 5, 9, 30-39.

Knechtel, W. 195, *Monete inedite sau puțin cunoscute din orașele noastre pontice*, BSNR 12, 23, 1-12.

Kun, N.a., *s.a. Legendele și miturile Greciei antice*, București.

Lacroix, L. 1949, *Les reproductions de states sur les monnaies grecques (La statuarie arhaique et classique)*, Paris.

Lacroix, L. 1974, *Études d'archéologie numismatique*. Paris.

Leschorn, W, 1984, *"Grüder der Stadt". Studien zu einem politisch-religiösen Phäenomen der griecischen Geschichte*, Stuttgard.

Lévéque, p. 1987, *Aventura greacă*, I – II, București.

Moisil, C. 1921, *Cele mai vechi monete din Istros*, BSNR, 16, 40, 108 -112.

Netzhamer, R. 1912, *Dioscurii la Tomis*, BSNR 10, 20, 29-36.

Netzhammer, R. 1933 – 1934, *Der Sonnengott in Istros*, BSNR 27 – 28, 81-82, 122-127.

Otto, W.F. 1995, *Zeii Greciei. Imaginea divinității în spiritualitatea greacă*, București.

Pick, B. 1898, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands, I. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien 1*, Berlin.

Pick, B. Regling, K. 1910, Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands, I. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien 2, Die Münzen von Odessos und Tomis, Berlin.

Pick, B. 1931, *Aufsätze zur Numismatik und Archäologie*, Jena.

Pippidi, D.M. 1962, *Pour une histoire des cultes d'Istros. Documents d'époque hellénistique*, StCl 4, 125-142.

Pippidi, D.M. 1969, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucuești.

Pippidi, D.M. 1975, Scythia Minora. *Recherches sur les colonies grecques du litoral*, București.

Poenaru Bordea, G. 1968, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, SCN 4, 103 – 125.

Popa-Liseanu, G. 1924, *Mitologia greco-romană în lectură ilustrată* I. *Legendele zeilor*, București.

Preda, C., 1968, *Monede coloniale rare și inedite – Histria, Callatis și Tomis – din tezaurul de la Mangalia*, SCN 4, 223-237.

Price, M.J., Trell, B.L. 1977, *Coins and their Cities, Arhitecture on the ancient coin of Greece, Rome and Palestine*, London – Detroit.

Rogalski, A., M 1956, *Obrazăt na Artemida vărhu moneti ot Kalatis*, Izvestija Varna 10, 119 – 123.

Ruzicka, L., 1913, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, Zeischrift für Numismatik 30, 293-304.

Ruzicka, L. 1917 (18) *Inedita aus Moesia Inferior*, Numismatische Zeitschrift, N.F. 10 (56), 73 – 173, 174-176.

Ruzicka, L. 1922, *Inedita aus Moesia Inferior, III*, Sonderabdruck aus Vjesnik Hrv. Arhol, Društva, Zagreb, N.S. 15, 225-248.

Ruzicka, L. 1923, *Despre cele mai vechi monde din Istros*, CAN 4, 1,2,–4.

Sâmpetru, M. 1979, *Trofeul lui Traiain de la Adamclisi pe monede ale orașului Tomis*, SCIVA 30, 3, 367-375.

Sanie, 1982, *Ceres*, în *Enciclopedia Civilizației Romane*, (coord. Dumitru Tudor), București, 183–184.

Sauciuc – Săveanu, Th. 1924, Callatis I-er rapport préliminaire, fouilles et recherches de l'année 1924, Dacia, 1, 108-165.

Sauciuc – Săveanu, Th. 1927 – 1932, *Callatis, 1927, IV-e rapport, Dacia, 3–4, 435 4812.*

Sauciuc-Săveanu, Th. 1927, Ariston, Aristons Sohn, aus Kallatis, Dacia, N.S. 2, 205–225.

Severeanu, G. 1925, *Monnaie inédite de Kallatis se rapportant au culte d'Aphrodite et de Priape*, BSNR, 20, 53–54, 16–21.

Severeanu, G. 1920, *Despre drahma istriană*, BSNR, 15, 33–34, 20–27.

Severeanu, G. 1930 – 1931, *Turnu cetății Histria*, BSNR 25–26, 73 – 80, 16 – 19.

Sutherland, C.H. 1992, *Arte nella Moneta. Estetica nelle monete dalla Grecia antiqua ai giorni nostri*, Genova.

Sutzu, M.C. 1915, *Poduri și monete inedite din orașele noastre pontice*, BSNR, 12, 26, 157–171.

Turcan, R. 1983, *Numismatique romaine du culte métroaque.* Leiden.

Velkov, V. 1961, *Demetra Malaphros*, în *Studia in memoriam Karel Skorpil*, Sofia, 329 – 334.

Velkov, V. 1980, *Roman Cities in Bulgaria.* Amsterdam.

Velkov, V. 1985, *Le culte de Déméter à Mesambria Pontica*, în *Terra Antiqua Balcanica, II. Studia in honorem Chr., M. Danov* (Godišnik na Sofijska Universitet, 77, 2)., 441-444.

Vernant, J. – P. 1995, *Mit și religie în Grecia antica*, București.

Voegtli, H. 1997, *Bilder der Heldenepen in kaisezeitlischen griechischen Münzprägung, Aesch.*

Zograf, A.N. 1957, *Monety Tiry*, Moscova.

Zograf, A.N. 1977, *Ancient Coinage*, i-ii, BAR Supplementary Series 33 (ii), Oxford.

Vismara, N. 1992, *Monetazione Provinciale Romana, II. Colezione Winsemann Falghera, 5. Valerianus – Semi-autonome*, Glaux 8 (Collana di Studi e Ricerche di Numismatica).

CULTES ET DIVINITÉS DANS LA PROVINCE DE MOÉSIE INFÉRIEURE DÉMÉTER – L'ÉVIDENCE NUMISMATIQUE

Résumé

Déméter, la déesse de la végétation, de la fertilité de la terre, connue depuis les temps homériques, reste une divinité bien adorée dans l'époque greco-romaine.

Nous avons des documents épigraphiques et sculpturaux qui attestent une large diffusion de ce culte sur le littoral ouest-pontique, mais ce sont les monnaies qui fournissent les plus intéressantes informations.

La déese est figurée par les ateliers monétaires ouest-pontiques – Tyras, Callatis, Istros, Tomis, Dionysopolis, Odessos. Dans le période romaine nous la retrouvons représentée sur les pièces du type pseudo-autonome et surtout sur les émissions avec l'effigie de l'empereur par tous les huit hôtels de monnaies (à ceux connus de l'époque autonome s'ajoutent Nicopolis ad Istrum et Marcianopolis) de la Mésie Inférieure, du Ier siècle jusqu'à la fin de la l'activité monétaire dans la province.

D'habitude, Déméter est figurée comme tête ou buste sur les monnaies autonomes, buste sur les pièces pseudo-autonomes et debout (seulement quelques fois assise) sur les émissions impériales avec l'éffigie, seule – plusierus fois – au avec Perséphone. La déesse porte sur la tête une couronne d'épis ou/et un voile et a comme attributs les épis, la torche, le serpent, le sceptre, l'autel, la patère, des éléments qui sont en relation avec la légende de Déméter, les aspects extérieurs ou le caractère initiatique de son culte.

Il y a une riche iconographie de Déméter que nous avons essayé de délimiter en quelques types.

Déméter a été adoptée par les Romains sur le nom de Cérès et, bien sûr celle-ci a emprunté beaucoup des attributs de Déméter, mais il n'y a pas de concordance entre l'iconographie du monnayage impérial romain et les types iconographiques ouest-pontiques.

Illustration:

Planche I : Cultes et divinités dans la Mésie Inférieure – Déméter; 1 – piece sculpturale du musée de Dresda; 2, 7 – monnaies de Tyras; 3 – Istros; 4, 6, 9 – Tomi; 5 Dionysopolis; 8 – Callatis; 10 – Nicopolis ad Istrum; 11 – Marcianopolis; 12 – Odessos.

CULTELE ORIENTALE ÎN PANTEONUL DOBROGEI ROMANE

Zaharia COVACEF

Răscruce a drumurilor comerciale și culturale încă din pre- și proto-istorie, sud-estul european – căruia i se circumscrie și Dobrogea –, oferă date prețioase privitoare la diversele schimburi dintre regiunile orientale și cele din zona Mării Negre. Aceste dovezi se înmulțesc și devin mai evidente după marea roire din sec VIII-VII a. Chr., când grecii din microasiaticul Milet și cei din Megara egeeană s-au stabilit pe țărmul vest-pontic unde au întemeiat importante colonii; de la ei s-au răspândit imagini de zei, temple, ceramică de lux și diferite alte mărfuri. Stabilirea grecilor pe țărmul dobrogean al Mării Negre și, mai cu seamă, schimburile pe care aceștia le întrețin cu populația băștinașă, vor influența favorabil dezvoltarea economică și socială a regiunii.

Alături de greci, care devin o populație stabilă în orașele de pe litoralul pontic, sunt atrași în traficul comercial negustori din marile orașe ale Egiptului și Asiei Mici, care cu timpul își vor organiza aici corporații. Este evident că datorită negustorilor, în primul rând, panteonul provinciei de la Dunărea de Jos se îmbogățește permanent cu noi divinități, un loc important între acestea ocupându-l cele venite din regiunile orientale.

Cercetările privind religiile antice evidențiază pregnant componența etnică a fiecărei regiuni la un moment dat și întrepătrunderile dintre diversele culturi care vin în contact cu populațiile băștinașe. Poziția Dobrogei la Gurile Dunării a atras, de-a lungul epocilor, numeroase populații; unele s-au stabilit pentru o perioadă mai lungă sau mai scurtă, altele au fost doar în trecere. Religiile acestora, riturile și ritualurile practicate – unele asemănătoare cu cele ale băștinașilor –, au atras, au fost preluate de aceștia, devenind, în timp, parte integrantă a panteonului local.

Contaminările reciproce au modificat caracterul divinităților importate. Amestecul de etnii și de mentalități, de reprezentări de idei, diferențele dintre mediile culturale au determinat, și au separat, evoluția cultelor, atât în noile medii cât și în zonele de origine, astfel încât de multe ori divinitățile pot fi recunoscute doar prin atributele lor esențiale; însăși ritualurile vor fi diferite în funcție de temperamentul populației în mijlocul căreia evoluează.

Dintre religiile orientale, **cultele frigiene**, sau traco-frigiene[1], sunt primele care pătrund și se manifestă la Dunărea de Jos, prin intermediul grecilor din orașele vest-pontice.

---

1. Zaharia Covacef, *Les cultes thraco-phrygiens au Bas-Danube*, în volumul celui de al 8-lea Congres Internațional de Tracologie, Sofia, 2001.

Marea Mamă a Zeilor – **Cybele** și paredrul său **Attis, Men Tyrannos, Sabazios,** dar și **Dionysos** erau divinități ale naturii ale căror ritualuri frenetice, zgomotoase și orgiastice, practicate numai de preoții frigieni (*galli* și *archigalli*), au atras și sedus populațiile antice. Înainte de a ajunge în lumea romană aceste rituri au fost elenizate. Relațiile comerciale ale Greciei cu Asia Mică au permis pătrunderea timpurie a Cybelei în Peloponez[2], acolo unde reprezentările *Mamei cu lei* atestă prezența sa încă din sec. VI a. Chr.[3].

Numeroasele statuete ceramice reprezentând-o pe Cybele, descoperite în tot bazinul mediteranean, dar și în orașele grecești vest-pontice, sunt documente care atestă pătrunderea cultului acesteia în Pontul Euxin[4] încă din epoca arhaică; în acest context este de menționat un sanctuar al zeiței descoperit în teritoriul Histriei[5]. Cu toate acestea cultului Cybelei este foarte bine atestat abia în epoca elenistică și în cea romană Din orașele grecești de pe litoralul Mării Negre cultului zeiței se răspândește, cu intensități diferite, în interiorul Dobrogei.

Se pare că la început Marea Mamă nu avea o divinitate paredră. Figura și legenda lui Attis, dansurile și riturile orgiastice care îi sunt atribuite au putut fi importante din Frigia, în același timp cu cultul lui Sabazios, de către triburile de origine tracă[6], înainte de sec. VII a. Chr. Ajuns în lumea greacă cultul lui Attis este practicat aproape în exclusivitate în porturi, în mediile de imigranți. La rândul său traco-frigianul Sabazios avea în lumea greacă adepți frenetici datorită ritualurilor sale nocturne, pline de mister; grecii – și nu numai ei – se simțeau atrași de tot ceea ce lega dansurile metroace sabaziace de cele orgiastice dionisiace. Dionysos-Bacchus, zeu de origine greacă, este asociat Orientului[7] datorită ascendenței sale traco-frigiene; ritualul de inițiere pentru credincioșii săi s-a structurat în Asia Mică, iar prin misterele care însoțea acest ritual a reușit să seducă lumea greacă.

Cultul **Cybelei** a beneficiat în Dobrogea romană de o adorație specială, fapt atestat de cele peste 30 de reprezentări sculpturale și de numeroase documente epigrafice care se datează până la triumful creștinismului.

Tipul iconografic cel mai răspândit, fie că este vorba despre statui[8] de reprezentări în *aedicula* [9] sau de basoreliefuri simple[10], este acela în care zeița apare în aceeași atitudine: așezată pe un tron, cu *polos* sau *coroană murală* pe cap, încadrată de doi lei (sau ținând un pui de leu în brațe), având o *pateră* în mâna dreaptă și un *tympanon* în mâna stângă; este vorba de tipul arhaic ionian[11]. În epoca romană este mai

---

2. Robert Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, București, 1998, p. 17.
3. Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis, the Myth and the Cult*, London, 1977, p. 13-15, fig. 4-5; John Boardman, *Grecii de peste mări*, București, 1988, p. 147-148.
4. Maria Alexandrescu-Vianu, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 261-265.
5. Catrinel Domăneanțu, Dacia, N.S., 37, p. 59-78.
6. R. Turcan, *op. cit.*, p. 44.
7. Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. IV, Paris, 1929, p. 127.
8. Gabriella Bordenache, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 499-502, nr. 9-12; A. Rădulescu în *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 25-27, nr. 2; G. Bordenache, *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità*, I, București, 1969, nr. 39, 40, 54, 57; *Civiltà, romana in Romania*, Roma, 1970, p. 221; Z. Covacef, în Pontica, 5, 1972, p. 514-516; eadem, în Pontica, 30, 1997, p. 213; Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria. IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000, p. 41-44.
9. G. Bordenache, *Sculture. I*, nr. 54, 53, 55; Z. Covacef, în Pontica, 30, 1997, p. 213.
10. G. Bordenache, *op. cit.*, nr. 47, 49, 58.
11. Maria Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 41.

răspândită o variantă târzie a tipului pergamenian elenistic[12] la care apar deosebiri în ceea ce privește veșmântul: *chiton* cu pliuri în formă de U pe abdomen și un voal care îi acoperă *polos*-ul.

În general zeița este reprezentată singură, ca în Grecia. În această postură este figurată pe un basorelief din marmură descoperit la Nisipari, în teritoriul Tomisului[13]; cu toate acestea nu lipsesc imaginile complexe, cu adoranți figurați, ca personaje secundare, la scară redusă[14].

Pe un altar descoperit la Tomis Cybela este reprezentată alături de paredrul său Attis[15].

Pe un alt relief, din păcate conservat fragmentar, apare tipul *Cybela în picioare*, încadrată de două divinități masculine – Zeus și Hermes, tip cunoscut dintr-o serie de *naïskoi* votivi din Grecia și din Asia Mică[16]; faptul că nu se cunoaște locul de descoperire al monumentului nu a permis avansarea ipotezei existenței acestei triade în cetățile pontice.

Un tip iconografic deosebit, din păcate păstrat fragmentar, apare pe un basorelief descoperit la Tomis unde Cybela este reprezentată înconjurată de corybanți înarmați care dansează în jurul ei[17].

În afară de paredrul său Attis și de corybanți pe monumentele pontice Cybela este asociată doar cu *Cavalerul Trac* [18], zeul erou care, călărind pentru a învinge răul a fost adesea considerat ca un Zeu Soare; între Cybela și Cavaler este figurat arborele sacru al vieții, în jurul căruia se încolăcește un șarpe.

Faptul că zeița ocupa o poziție privilegiată în panteonul Dobrogei romane este evidențiat și de documentele epigrafice. Asfel, un decret tomitan[19], referitor la constituirea unei gărzi din patruzeci de bărbați de elită sub conducerea a doi comandanți aleși dintre cetățenii de marcă, îi onorează pe aceștia atât pentru maniera conștiincioasă prin care s-au achitat de sarcină, cât și pentru faptul că au „adus în fiecare an ofrande *Mamei Zeilor* și Dioscurilor pentru sănătatea cetății".

Ca Mamă a Zeilor, dar și ca femeie, divinitatea care personifica forța creatoare a naturii, era adorată în mare măsură de către femei[20] care, devenind mari preotese ale acesteia, se achită cu devotament de sarcinile ce le revin. Astfel, în onoarea **Sossiei Africana**, soția lui Quietus și fiica lui C. Iulius Africanus, Consiliul și Adunarea poporului din Tomis au hotărât, în sec. II p. Chr., să i se ridice o statuie drept dovadă a stimei pentru că ea „le-a depășit pe cele dinaintea ei și a completat ornamentele zeiței cu ofrande de aur"[21].

---

12. Eadem, *ibidem*.
13. Z. Covacef, *Les cultes thraco-phrygiens*, fig. 1. Piesa se află în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie; nr. inv. 17 949; dimensiuni: I=33,3 cm; LA=36,5 cm; GR=3,2 cm.
14. G. Bordenache, *op. cit.*, nr. 42, 52.
15. Eadem, *op. cit.*, nr. 56.
16. I. Keil, *Führer durch Ephesos*, 1957, p. 50, fig. 20.
17. Z. Covacef, *Les cultes thraco-phrygiens*, fig. 2. Piesa se află în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța; nr. inv. 1738; dimensiuni: I=13,5 cm; LA = 14 cm; GR=3,5 cm.
18. Dumitru Tudor, C.N.A., 101, 1935, p. 111-112; M.J. Vermaseren, *op. cit.*, fig. 77; Nubar Hampartumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii. IV. Moesia Inferior (Roman Section) and Dacia*, Leiden, 1979, nr. 37, 81, 88, 91.
19. Iorgu Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine. II. Tomis și teritoriul său (=ISM, II)*, București, 1987, nr. 2, cu toată bibliografia anterioară.
20. H. Graillot, *Le culte de Cybèle, mère des dieux, à Rome et dans l'empire romain*, Paris, 1912; M. J. Vermaseren, *op. cit.*
21. Iorgu Stoian, *ISM, II*, nr. 72(38), p. 100, cu bibliografia anterioară.

Un document epigrafic descoperit la Troesmis[22], datat după anul 170 p. Chr., evidențiază faptul că **T. Valerius Marcianus** veteran al Legiunii a V-a Macedonica (fost *beneficiarius consularis*) era soțul unei preotese *mater dendrophorum*, ceea ce ne sugerează existența unei asociații de adoratori ai zeiței Cybele[23].

Între anii 197-202 o asociație de dendrophori din Tomis dedică o stelă pentru Septimius Severus, familiei sale și guvernatorului provinciei, Ovinius Tertullus, drept mulțumire pentru „darul făcut asociației"[24]. Sunt de reținut printre magistrații asociației: un iereus (I, 1.15), un *pater* (I, 1.16), doi *archidendrophoroi* (I, 1.17 și 1.18), o *mamă a dendrophorilor* (II, 1.14) și o *archiravduhisa* („conducătoarea purtătorilor de vergi", II, 1.16-17).

Un altar fragmentar din marmură cu reprezentarea *Cybelei* pe tron, având câte un leu de fiecare parte (dintre care se păstrează doar cel din dreapta) a fost descoperit mai de mult și a făcut parte din colecția H. Slobozianu. Din inscripția latină pe două rânduri, de asemenea fragmentară, reiese clar cui îi era închinat monumentul: *Matri Deorum*. Datat în sec. II-III p. Chr., altarul a fost atribuit mai întâi Tomisului[25] și de curând Callatisului[26].

Din aceeași perioadă – sec. II – III p. Chr. – datează o aedicula *votivă* [27] fragmentară, cu două registre: într-unul este reprezentată Cybela pe tron între doi lei (dintre care se păstrează doar unul); cel de al doilea conține o inscripție, în limba greacă, prin care este invocată *„mama îndurătoare și stăpână a tuturor ..."*.

În sfârșit, în anii 293-305, comandantul limes-ului provinciei Scythia (*dux limitis provinciae Scythiae*) – **Aur(elius) Firminianus** – închină un monument din marmură Cybelei *(Mater deum magnae)*, sub auspicii favorabile *(bonis auspiciis)*[28].

Dacă pentru Callatis avem o singură inscripție (datată sec. II-III p. Chr.), iar pentru Tomis documentele epigrafice care atestă cultul Cybelei merg din sec. II a. Chr. până în sec IV p. Chr., inscripțiile Histriei sunt de la sfârșitul secolului I p. Chr. și din sec. II p. Chr. Astfel, pe baza unei statui pe care se mai păstrează urmele labelor unui leu, se poate citi dedicația făcută de Alexandros al lui Hegesagoras *„Mamei Zeilor, după juruință"* [29]; după scriere monumentul a fost datat în sec. I-II p. Chr.

În aceeași perioadă, mai precis în secolul II, alte două personaje histriene – cutare „al lui Philinos"[30] și un „Helios"[31] aduc mulțumiri *Maicii Zeilor*.

---

22. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 187.
23. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice (=SIRA)*, București, 1969, p. 231; A. Aricescu, *loc. cit.*
24. Iorgu Stoian, *ISM, II*, nr. 83(49), p. 108-111, cu bibliografia anterioară.
25. Idem, *ISM, II*, nr. 145(30), p. 177.
26. Al. Avram, *ISM, III, Callatis et son territoire*, Bucarest, 1999, p. 545-546, nr. 247, cu bibliografia anterioară.
27. Gr. Tocilescu, AEM, XI, 1887, p. 51, nr. 67 (inscripția); G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 36, nr. 55; *ISM*, II, 146(31), p. 177.
28. Ch. Robert, *Mémoires de l'Académie de Metz*, 39, 1857/58, p. 380 (=articol tradus de Jules Barbier în An. Dob., 2, 1921, p. 221-222, nr. 3); CIL, III, 764; ILS 4103; Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja (= HAD)*, Bucarest, 1938, p. 286; I. Barnea, *DID*, II, p. 376; Em. Popescu, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 177; idem, IGLR, p. 36-37; M.J. Vermaseren, op. cit., p. 144; *ISM*, II, 144(19), p. 176.
29. D. M. Pippidi, SCIV, 19, 1968, p. 433-435, nr. 4; idem, *SIRA*, p. 228, n. 3, 5; idem, *ISM, I, Histria și teritoriul său*, București, 1983, nr. 126.
30. I. Stoian, SCIV, 5, 1954, p. 96, nr. 12; D.M.Pippidi, *ISM*, I, nr. 127.
31. I. Stoian, *op. cit.*, p. 97, nr. 13; *ISM*, I, nr. 128.

Dintre documentele epigrafice și sculpturale histriene referitoare la cultul Cybelei se evidențiază decretul onorific pentru **Aba**[32], preoteasă a zeiței. Monumentul este o stelă cu fronton triunghiular și acrotere. În centrul frontonului este reprezentată Cybela pe tron, cu un *tympanon* în mâna stângă și o *patera* în dreapta. Leii, care ar fi trebuit să fie de-o parte și de alta a tronului, au fost figurați în acrotere ținând cu labele din față câte un cap de taur.

Inscripția menționează că atunci când a preluat *preoția Maicii Zeilor*, Aba „a închinat zeilor cele dintâi procesiuni, sacrificii și rugi" și „a celebrat începutul anului cu ospețe și merse bogate". Subliniem, de asemenea, menționarea *„dulgherilor"* [33], desigur grupați într-o asociație profesională, care se împărtășesc din libertățile Abei în virtutea rolului lor de *dendrophori* („purtători ai arborelui") în cultul lui **Attis.**

Iar la Tomis, tot în sec. II p. Chr., un *archidendropohorus* – **C(aius) Antonius Eutyches** – face o dedicație în limba latină lui **Attis**, pentru sănătatea sa[34].

Divinitățile frigiene introduse la Roma oficial erau onorate sub controlul statului; clerul și sărbătorile **Cybelei** și ale lui **Attis** au fost reorganizate complet în timpul lui Claudius[35], când se constată și o tendință a asimilării lui Attis cu Dionysos.

Purtarea în procesiune a arborelui sacru (*arbor intrat*)[36] în ziua de 22 martie deschidea „săptămâna sfântă" a zeului Attis și simboliza moartea tragică a acestuia; a doua zi era dedicată bocetelor de doliu. Urma ziua sângelui (24 martie), care marca apogeul sângeros al ciclului. Marele preot (marea preoteasă), alături de galii săi, dădea semnalul unui dans nestăpânit în jurul pinului sacru, toți autoflagelându-se și flagelându-i pe cei din jur, cu un bici, în sunet de clarinete și cimbale. Tamburinele sunt bătute cu furie, iar *miștii* se lovesc peste pieptul gol cu conuri de pin, își crestează umerii și brațele cu cuțitul făcând să țâșnească sângele peste arbore și altare; totul se desfășura în urlete. Urmau, ziua *Hilariilor* (a bucuriei) – pe 25 martie – când se proclama învierea lui Attis; apoi *Requieto* (ziua de odihnă) – pe 26 martie și, în sfârșit *Lavatio* (procesiunea spălării) – pe 27 martie[37].

Participarea afectivă la „pătimirile" lui Attis, prin violența cu care se desfășura ceremonialul, suscita și conducea la unirea intimă și intensă a mistului cu divinitatea.

Prin misterele lor cultele traco-frigiene erau atractive deoarece erau atașate la ideea vieții viitoare.

Marele sarcofag descoperit la Constanța în 1931 are sculptate, pe fața principală, mai multe simboluri care se referă la cultul zeului frigian **Men**[38]. Aceleași simboluri le regăsim pe un fragment de sarcofag descoperit la Histria[39]. În multe privințe **Men** era

---

32. Em. Popescu, SCIV, 5, 1954, p. 449-466 (primul fragment); idem, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 273-290 (și celelalte fragmente); cf. J. și L. Robert, *Bullép*, 1956, nr. 189, p. 144-145; 1958, nr. 336, p. 282; 1962, nr. 239, p. 190-191; M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 144; *ISM*, I, nr. 57.

33. *ISM, I*, nr. 57, r. 31-32 (și comentariul).

34. *ISM, II*, 119(4), p. 145-146, cu bibliografia anterioară; M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 144.

35. Adrien Bruhl, *Liber pater. Origine et expasion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, p. 253, n. 15; R. Turcan, *op. cit.*, p. 60-64.

36. R. Turcan, *loc. cit.*

37. Fr. Cumont, *After life in Roman paganisme*, New York, 1959, p. 35.

38. C. Brătescu, An. Dob., 1931, p. 209-244; E. Coliu, Istros, I, 1934, p. 81 și urm.

39. G. Bordenache, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 209, fig. 25; Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria IX*, nr. 226, p. 155-156, este de părere că reprezentările de pe acest sarcofag sunt emblemele profesionale ale defunctului, probabil un agoranom.

perechea lui **Attis** având, deopotrivă, caracter chtonian și uranian. Cele două monumente dobrogene, pe care sunt păstrate simboluri ale zeului Men, definesc caracterul chtonian al acestuia, de protector al mormintelor.

Puternic implantat în Asia Mică, unde s-a interferat cu Attis și Men, **Sabazios** era reprezentat, ca și aceștia, purtând *boneta frigiană*. Printre atributele sale se număra *thyrsul și conul de pin* [40]. Într-o schemă „occidentală"[41] Sabazios este reprezentat în picioare, îmbrăcat în costumul său oriental, sprijinind cu mâna stângă un sceptru care are la partea superioară „mâna sabaziacă"; în mâna dreaptă ține un con de pin, iar piciorul îl ține pe un cap de berbec (precum Men pe un cap de taur).

Pentru iconografia sabaziacă basorelieful descoperit la Fântânele[42], în teritoriul histrian, aduce o serie de elemente noi. Pe placa rectangulară, în centrul scenei, este reprezentat zeul, în picioare, îmbrăcat în costum oriental, ținând un obiect în mâna dreaptă întinsă spre un altar, probabil o *phială*. Cu mâna stângă ține un *thyrs* al cărui vârf este fie „o mână făcând semnul de *benedictio latina*" [43], fie „un cap de berbec"[44]. În dreapta divinității sunt figurate: o scară cu cinci trepte, un copac și un șarpe, în stânga zeului: *un pedum*, un altar pe care arde o flacără, două obiecte prelungi și mai multe obiecte rotunde. În colțul din stânga sus este reprezentat Attis într-o *biga* trasă de doi lei; prezența acestuia într-un *ex-voto* dedicat lui Sabazios subliniază asocierea cu Cybella. Monumentul de la Fântânele este, până acum, singura mărturie explicită a cultului lui Sabazios în Dobrogea.

Faptul că **Sabazios** se înrudea cu **Dionysos** prin riturile corybantice ale adoratorilor, ca și prin unele modalități ale ceremonialului inițiatic[45] a determinat unirea sau chiar confundarea în imaginarul artistic a celor două divinități.

Cultele traco-frigiene ale Cybelei, Attis și Sabazios prezintă multe afinități cu cele ale lui Dionysos-Bacchus și ale Cavalerului Trac. Le leagă în primul rând *sacra*, care sunt zgomotoase.

Ceremoniile pentru Cybela și paredrul său Attis aveau un caracter orgiastic, asemănător celui din ritualurile dionysiace[46], în timpul desfășurării acestora corybanții înarmați dansau în zgomot de tamburine și cimbale, pentru a celebra reînnoirea naturii. Festivitățile se încheiau printr-o procesiune până la o apă unde se îmbăia și purifica statuia zeiței.

În ceremoniile cultului lui Sabazios fluierele, cimbalele și tamburinele dădeau glas unui ritual comparabil orgiilor lui Dionysos-Bacchus[47]. Corybantismul și dansurile metroace aveau aceleași efecte ca și menadismul și orgiasmul dionysiac. Zeiță a munților și a freneziilor nocturne Cybela inspira, ca și Dionysos, **mania** sau nebunia posesiunii divine[48]. Și, așa cum corybantismul permitea mistului să se apropie

---

40. R. Turcan, *op. cit.*, p. 362 și urm.
41. Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, 375 și n. 75.
42. Idem, *op. cit.*, p. 572-679, nr. 3, fig. 8; idem, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998, p. 179 și urm.; E. N. Lane, *Corpus Cultus Iovis Sabazii, II, The other Monuments and Literary Evidence (EPRO)*, Louvain, 1985, p. 37, nr. 78; Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria IX*, p. 139, nr. 194, pl. 79a.
43. Al. Suceveanu, *op. cit.*
44. E. N. Lane, *op. cit.*, apud Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria IX*, n. 404.
45. R. Turcan, *op. cit.*, p. 361.
46. A. Bruhl, *op. cit.*, p. 252.
47. R. Turcan, *op. cit.*, p. 363.
48. Idem, *op. cit.*, p. 46.

de divinitate, la fel orgia dionysiacă îi permitea bacchantului să se unească cu zeul în exaltarea dansului și a vinului.

Cultul **Șarpelui Glykon**, divinitate inventată de falsul profet Alexandros din Abonoteikos[49], a cunoscut o amploare ieșită din comun, chiar și pentru o divinitate tradițională, datorită noutății pe care o aducea. Din Asia Mică cultul lui Glykon s-a răspândit în toată lumea romană.

Iconografia este destul de variată; neschimbat rămâne corpul de șarpe al divinității, în timp ce capul este fie antropomorf (așa cum l-a gândit creatorul său), fie tot de șarpe, fie de reptilă, dar cu plete, fie de alt animal. Se pot stabili variante și după felul în care este încolăcit șarpele pe soclu. Emisiunile monetare au preluat și ele imaginea Șarpelui Glykon[50].

Statuia descoperită la Constanța în anul 1962[51] constituie o reprezentare unică în lume, atât ca manieră artistică, cât, mai ales, iconografică, fapt ce atestă existența la Tomis, mai mult decât în altă parte, a cultului acestei divinități[52].

Descoperirea tomitană a suscitat un viu interes datorită aspectului insolit al monumentului. Până în prezent ipoteza identificării **Șarpelui tomitan** cu **Glykon** a fost acceptată de majoritatea cercetărilor. Unul dintre ultimele studii care s-au făcut asupra acestui monument îl consideră a fi o reprezentare a *Șarpelui ofit*[53] căci „Glykon putea fi reprezentat oricum, pe când Șarpele ofit numai ca cel tomitan, cu cap de miel și numai propriu funcției pe care o îndeplinea în cultul ofiților. Cel mult Glykon ar putea să fie o parodie a Șarpelui ofit, după cum misterele lui Glykon apar ca o parodie a misterelor din Eleusis"[54].

Oricum ar fi, *Șarpele tomitan* rămâne un unicat în iconografia votivă a epocii.

Un loc aparte în panteonul Dobrogei romane l-au ocupat **cultele egiptene**: Sarapis, Isis, Osiris, Harpocrate și, probabil, Chnoubis. Pătrunderea acestora în cetățile vest-pontice se constată încă de la începutul epocii elenistice, iar propagarea lor trebuie pusă pe seama, în primul rând, a negustorilor alexandrini atestați copios în regiune[55].

Primele informații despre pătrunderea cultelor egiptene în cetățile de la Marea Neagră sunt încă din sec. III a. Chr. când un alexandrin este atestat la Callatis[56]; din aceeași perioadă aflăm despre existența la Delos a unei familii de callatieni care se număra printre credincioșii zeilor egipteni[57].

Și tot de pe la mijlocul secolului al III-lea a. Chr. histrienii se arată interesați de introducerea în cetate a cultului lui **Sarapis**, motiv pentru care „Adunarea Sfatului și

---

49. G. Bordenache, St. Cl., 6, 1962; Zevin Rusu, *Cultul Șarpelui la Tomis*, București, 1974, *passim*; R. Turcan, *op. cit.*, p. 293-296.
50. G. Bordenache, *loc. cit.*
51. *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 109-111, fig. 55-57.
52. Vezi atestarea cultului lui Glykon și la Apulum, cf. Alexandru Culcer, Apulum, 6, 1967, p. 611-617.
53. Zevin Rusu, *op. cit.*
54. Idem, *op. cit.*, p. 40.
55. Pentru pătrunderea cultelor egiptene în Dobrogea antică și legăturile acesteia cu Egiptul cf. D. M. Pippidi, St. Cl., 6, 1964, p. 103-118; idem *SIRA*, p. 60-82; idem *Scythica Minora*, p. 96-110.
56. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 62; Al. Avram, *op. cit.*, p. 486-487, nr. 155.
57. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 63; Al. Avram, *op. cit.*

Poporului" hotărăşte să trimită o delegaţie la Kalchedon „care să aducă cetăţii, din partea Zeului, un *răspuns cu privire la Sarapis* ..."[58].

Pentru Tomis se pare că cea mai veche mărturie privitoare la introducerea cultului lui Sarapis este o dedicaţie fragmentară publicată în 1881 de Mordtmann[59], care evidenţiază şi relaţiile comerciale ale Tomisului cu Sinope, datată în jurul anului 100 a. Chr. Din această perioadă mărturiile privind noua religie încep să se înmulţească, fie că avem în vedere numele teofor *Sarapion* întâlnit în numeroase decrete[60], fie că ne gândim la preoţii lui Sarapis[61].

Dovezile legate de cultele egiptene în oraşele vest-pontice devin tot mai numeroase din epoca imperială datorită numărului tot mai mare de negustori şi marinari din Alexandria, a căror prezenţă este atestată de documentele epigrafice, mai cu seamă în metropola Pontului Stâng. Astfel, un prim document pentru această perioadă este o dedicaţie făcută pentru „divina Agripina" de către un „preot al lui Sarapis şi al Isidei"[62].

În secolul II p. Chr. la Tomis exista o asociaţie profesională, dar şi religioasă a alexandrinilor[63] care, prin numărul şi importanţa celor care o alcătuiau şi, desigur, prin strălucirea riturilor pe care le celebrau nu făceau decât să-i atragă pe localnici. Din aceleaşi documente aflăm că asociaţia avea şi un templu al lui Sarapis în capitala pontică. În lista asociaţiei de alexandrini întâlnim şi un „crainic sacru Serapion (fiu) al lui Dadas ..."[64].

În perioada romană imperială cultul lui Sarapis se împleteşte cu cel al Isidei şi, se pare, acesta din urmă capătă o importanţă mai mare. Astfel, dintr-un alt decret al asociaţiei[65] aflăm nu doar despre existenţa unui templu al lui Sarapis, ci şi despre una dintre sărbătorile dedicate Isidei: „... primului (preot?) al *Isidei,* la numitele *charmosyne,* pentru calităţile şi înţelepciunea sa. Grija proclamării coroanei să o aibă cei ce se îngrijesc de *templu,* iar decretul să fie scris pe o placă de marmură şi să fie aşezat în templul lui *Sarapis* „. Presupunem că acest templu se afla undeva în apropierea portului, aşa cum era şi cel din Efes[66] şi este foarte probabil ca ruinele descrise de Orest Tafrali[67] şi publicate de Vasile Pârvan[68] să fi aparţinut acestui templu.

Cât priveşte sărbătoarea *charmosyma,* pomenită în inscripţii, era o sărbătoare în timpul căreia un cortegiu vesel purta statuia zeiţei cu mare pompă până la unul dintre membrii asociaţiei, unde continua ritualul[69].

Tot la Tomis *hieronauţii* onorează „cu statui(?)" un părinte al *pastophorilor* şi pe soţia acestuia[70]. Se ştie că *pastophorii* [71] erau cei care purtau imaginile şi obiectele sacre

---

58. D. M. Pippidi, St. Cl., 6, 1964, p. 103-118; idem, *DID, I,* p. 262; Idem, *ISM,* I, p. 64-66, nr. 5.
59. Cf. D. M. Pippidi, *SIRA,* p. 63-64 şi n. 21.
60. D. M. Pippidi, *SIRA,* p. 64-65, n. 25 (referitor la Tomis); n. 26 (referitor la Histria); vezi şi *ISM, II,* nr. 2 (anul 100 a. Chr.), nr. 17, nr. 83(49), nr. 9(62), nr. 106(72), nr. 125(10), nr. 314(150), nr. 328(164) etc.
61. Cf. *ISM, II,* nr. 37(3), r. 5-6 „... preot al lui *Sarapis şi al Isidei* ...".
62. *Ibidem*
63. Cf. *SIRA,* p. 66-67 şi n. 31-32; *ISM, II,* nr. 153(38).
64. *ISM, II,* nr. 17, R. 17 (sfârşitul sec. II - începutul sec. III p. Chr.).
65. *ISM, II,* nr. 7.
66. Mete Bayral, *Ephese retrouvée,* Izmir, f.a., p. 67-68.
67. *Arta şi Arheologia,* 4, fasc. 2, 1930, p. 1-23.
68. *Zidul cetăţii Tomi,* ARMSI, 37.
69. *ISM, II,* p. 43 (comentariu şi bibliografie); D. M. Pippidi, St. Cl., 6, p. 108, n. 33.
70. *ISM, II,* nr. 98(64), p. 123-125.
71. *Idem,* notele bibliografice.

ale zeiței Isis în timpul procesiunilor nautice ale acesteia[72].

Două sărbători mari îi sunt dedicate zeiței egiptene: *Navigium Isidis* – care se desfășura primăvara și marca, pe 5 martie, deschiderea sezonului de navigație – și *Inventio Osiridis*, ale cărui solemnități din toamnă, la închiderea sezonului navigabil, durau mai multe zile (din 28 octombrie până în 3 noiembrie)[73].

Un preot (sau inițiat) al Isidei (*'Ισιακός*) este atestat la sfârșitul sec. II - începutul sec. III p. Chr. la Callatis[74]. Din aceeași perioadă datează un capitel de pilastru descoperit la Troesmis[75] pe care apare inscripția *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Serapi*, unde – prin *interpretatio Romana* – Serapis este identificat cu Jupiter.

La documentația epigrafică și arhitectonică[76] privind cultele egiptene în panteonul Dobrogei romane se adaugă dovezile numismatice – monede din bronz din epoca imperială pe care apar reprezentările lui Sarapis și ale Isidei[77] și, nu în ultimul rând, monumentele sculpturale.

Reprezentările plastice ale lui **Sarapis** sunt realizate după prototipul unei statui de cult din templul zeului de la Alexandria, creată în epoca elenistică[78]. Cele două busturi din Tomis[79], cel de la Histria[80], ca și o imagine în basorelief[81] sunt versiuni provinciale ale lui Sarapis din Alexandria.

Cu toată larga popularitate de care s-a bucurat – din sec. II până în sec. IV p. Chr. – doar patru monumente sculpturale o reprezintă pe **Isis**. Două busturi – unul de dimensiuni mici[82], al doilea mai mare decât mărimea naturală[83] – o înfățișează pe zeiță cu chipul senin, având părul aranjat în bucle ce-i cad pe umeri și pe spate. Peste chitonul, care lasă gâtul puțin dezgolit, Isis are un himation ale cărui colțuri sunt adunate și legate într-un nod pe piept. *Nodul isiac*, precum și *semiluna* ori *floarea de lotus* cu care este încoronată, sunt elementele care au condus la identificarea Isidei în aceste portrete, deoarece din realizarea artistică răzbat canoanele artei grecești moștenite de atelierele tomitane.

Într-un basorelief păstrat fragmentar, abia amintit[84], **Isis** este reprezentată alături

---

72. Despre Isis ca stăpână a mării cf. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 67.
73. R. Turcan, *op. cit.*, p. 134-142.
74. *ISM, III*, p. 505-507, nr. 183, cu toată bibliografia anterioară.
75. Emilia Doruțiu-Boilă, *ISM, V, Capidava-Troesmis-Noviodunum*, București, 1980, nr. 168.
76. Cf. *ISM, II*, nr. 7 – din care aflăm că alexandrinii stabiliți la Tomis, și care își constituiseră aici o corporație, ridicaseră un templu lui Serapis, iar decretele lor erau datate după calendarul egiptean. Într-o „Notă asupra unor antichități culese la 1855 la <Küstendje> Dobrogea" (An. Dob., 2, 1921, nr. 6) Ch. Robert descria astfel câteva piese: „Un capitel cu volute, de marmură, rămășițe de capitel identice și fragmente de friză reprezentând capete de tauri unite cu ghirlănzi" și, menționa în continuare, „*Serapium*-ul căruia îi aparțineau, era foarte vast și se întindea pe plaja sud-vestică a peninsulei de la Constanța. Cf. supra, n. 67 și 68.
77. Pick-Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I-II, Berlin, 1898-1910, p. 628, nr. 301-302, 338, 348-349.
78. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 84.
79. Eadem, *op. cit.*, nr. 165, 168.
80. C. Scorpan, Pontica, 9, Constanța, 1976, nr. 4, Maria Alexandrescu Vianu, *Histria IX*, nr. 86, consideră piesa „une copie romaine médiocre de serie ..., d'Hermès d'Alcmène".
81. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 87, nr. 171.
82. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 235, nr. 66, fig. 116; G. Bordenache, *Sculture*, I, 86-87, nr. 170, pl. LXXIV.
83. *Tezaurul de sculpturi*, p. 46-48, fig. 21-24.
84. *supra*, n. 81.

de **Serapis** și **Harpocrate**, și doar cu **Harpocrate** este înfățișată pe panoul superior din stânga al unei uși de mormânt provenind din Tomis[85], monument care constituie de altfel ultima atestare – din sec. IV p. Chr. – a cultului zeiței egiptene.

Harpocrate nu este reprezentat niciodată singur; cele două imagini ale sale, amintite mai sus, îl figurează alături de Sarapis și Isis. Subliniem că pe relieful fragmentar al triadei egiptene singura figură păstrată integral și cu toate atributele, este cea a lui Harpocrate: în picioare, acesta ține în mâna stângă *cornucopia*, are pe cap o floare înaltă de lotus și schițează un gest de a ridica mâna spre gură.

Cu ocazia construirii silozurilor din port, în anul 1913, a fost descoperit un altar votiv care, prin imaginile și simbolurile pe care le păstrează, constituie mica documentare a lui **Osiris** în cetățile pontice[86]. În aceeași situație este o altă divinitate egipteană – **Chnoubis** –, al cărei chip apare pe o gemă gnostică montată într-un inel de plumb, descoperit într-un mormânt de înhumație din Tomis[87].

Dintre divinitățile siriene **Iupiter Dolichenus**, ca divinitate adorată cu precădere de militari, s-a bucurat de o mare popularitate în viața religioasă a Imperiului Roman. În Dobrogea este atestat în secolele II și III p. Chr. prin sculpturi – mai ales pe litoralul pontic, și prin sculpturi și inscripții în centrele militare de pe *limes*-ul dunărean sau din orașele romane[88].

Este greu de stabilit o iconografie a divinității deoarece toate monumentele sculpturale descoperite până acum se păstrează fragmentar și fiecare oferă alt element de recunoaștere al zeului. Astfel, dintr-o statuetă descoperită în Constanța[89] se păstrează torsul taurului pe care se văd urmele picioarelor lui Iupiter Dolichenus; pe suportul statuetei este scris numele zeului, prin inițialele în greacă. Statueta găsită la Histria[90] a putut fi atribuită marelui zeu sirian datorită costumului. Pe o stelă votivă descoperită în urmă cu câțiva ani la Basarabi, în teritoriul rural al Tomisului[91] – din care se păstrează doar partea superioară – se vede capul zeului, cu bonetă frigiană, iar în frontonul triunghiular este figurată acvila cu aripile desfăcute.

Dintre piesele figurate dedicate lui Iupiter Dolichenus cel mai reprezentativ, prin proporții și calitatea execuției, este monumentul descoperit la Cerna[92]. În afara calităților artistice monumentul se evidențiază prin inscripția din care aflăm că dedicația către divinitate a fost făcută de preotul **Aur(elius) Marinus Romanus** în sănătatea împăratului Severus Alexander.

Tot din nordul Dobrogei, din teritoriul noviodunens, provin două inscripții votive care atestă existența unui templu dedicat lui Iupiter Dolichenus și certifică

85. I. Barnea, Pontica, 5, 1972, p. 257-260, fig. 10; G. Bordenache, St. Cl., 10, 1968, p. 177-183; eadem, *Sculture*, I, p. 138-140, nr. 310, p. CXXXVIII-CXXXIX (unde și bibliografia anterioară).

86. V. Pârvan, AA, 1914, col. 438, fig. 9; G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 87-88, nr. 172, pl. LXXV.

87. Radu Ocheșeanu, în Pontica, 4, 1971, p. 303-310.

88. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 292 și n. 32; Margarita Taceva-Hitova, în Izvestiia-Varna, 10(25), 1974, p. 57-83.

89. A. Rădulescu, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 154-155, nr. 9, fig. 9; Em. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, nr. 109, republică statueta dând ca loc de descoperire Carsium.

90. G. Bordenache, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 209; eadem, *Sculture*, I, nr. 159.

91. Inedită

92. I. T. Dragomir, în SCIV, 15, 1964, 1, p. 535-543; *ISM*, V, nr. 219.

prezența clerului acestuia. Astfel, la Valea Teilor (= Meidanchioi) s-a descoperit placa inaugurală, din marmură, pusă în anii 218-235, pentru templul lui *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doly[c]heno* [93], inscripția menționând și trei preoți ai divinității. Cel de al doilea monument este o coloană descoperită la Niculițel, datată în anii 212-217, pusă pentru *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/Dolchen(o)* [94].

Un templu al zeului este atestat și în vicus Quintionis, în teritoriul histrian[95].

O stelă funerară descoperită lângă Mangalia[96], pe lângă faptul că atestă existența unui preot al cultului lui Iupiter Dolichenus în zonă, păstrează și imaginea acestuia în costumul caracteristic ceremoniilor cultuale.

Divinitate de esență solară, rezultată din sincretismul dintre cultul zeului sirian Baal din Doliche și Iupiter, divinitatea supremă a panteonului roman, *Iupiter Dolichenus* s-a bucurat de o popularitate deosebită în religia Imperiului, mai ales în rândul militarilor, care nu a fost egalată de nici o altă divinitate[97].

Ultima divinitate orientală care ne reține atenția este iranianul **Mithras**, singurul zeu venit din afara hotarelor Imperiului, care a cunoscut o largă difuzare în toate provinciile, mai cu seamă datorită caracterului misterios al cultului său. Dogma mithriacă simboliza lupta dintre bine și rău în univers, puterea zeului întinzându-se asupra celor trei lumi: subterană, pământeană și cerească.

Cele peste 25 monumente sculpturale, câteva geme și mai multe documente epigrafice atestă larga răspândire a cultului mithriac în Scythia Minor[98].

Din punct de vedere al schemei iconografice, reliefurile se înscriu în așa numitul tip „danubian"[99]: o scenă centrală, înconjurată – în chip de chenar – de o serie întreagă de scenete realizate în mici casete, în tendința de a reuni într-un singur monument ilustrația esențială a întregii doctrine mithriace. Scena principală îl înfățișează pe *Mithras Taurochton*; grota sacră în care se desfășoară sacrificiul este redată fie prin false roci, fie, cel mai adesea, printr-un simplu arc[100]. De o parte și de alta, în partea de sus a scenei, sunt reprezentate busturile lui *Sol* și ale *Selenei*; *dadophorii* sunt plasați la dreapta și la stânga imaginii centrale; iar sub taur sunt figurați șarpele, scorpionul și câinele. În registrele mici (chenarul de sus și cel de jos) este redată viața zeului și faptele sale, dar nu întotdeauna în aceeași ordine și nu întotdeauna aceleași imagini.

Unul dintre cele mai frumoase monumente sculpturale mithriace este basorelieful mare din grupul monumentelor descoperite în peștera „La Adam" de la Gura Dobrogei, unica piesă de altfel care poartă și semnătura sculptorului: *Φοιβος Νικομηδενς* [101].

---

93. I. T. Dragomir, *op. cit.*, p. 538; ISM, V, nr. 245.
94. *ISM*, V, nr. 249.
95. V. Pârvan, Dacia, 1, 1924, p. 226, nr. 25; D. Tudor, St. Cerc Iași, 2, 1951, p. 498-516; G. Bordenache, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 209.
96. G. Bordenache, *Sculture*, I, nr. 160.
97. R. Turcan, *op. cit.*, p. 183-194.
98. M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae (= CIMRM)*, II, Haga, 1956, p. 363-364, nr. 2297-2302; M. Munteanu, Pontica, 7, 1974, p. 164-165, nr. 5; R. Turcan, op. cit., p. 241-245, 248 și urm.
99. *Tezaurul de sculpturi*, p. 102-103, fig. 53; R. Turcan, *op. cit.*, p. 243.
100. Cf. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 89.
101. M. J. Vermaseren, *loc. cit.*; D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 308 și urm.; *ISM*, I, nr. 374.

Numeroase inscripții menționează temple ale zeului *(mithraea)* care, spre deosebire de ale altor divinități, erau amplasate fie în grote naturale (ca cea din peștera „La Adam"), fie erau construite special, departe de ochii mulțimilor, deoarece mithraismul nu avea ceremonii publice, zgomotoase, ca ale altor divinități orientale, iar la sărbătorile lui Mithras nu puteau participa decât inițiații; la practicarea cultului în micile grote participau grupuri restrânse de membrii, care se cunoșteau între ei. Pe trei geme, descoperite la Tomis (două) și la Callatis (una)[102], erau gravate simboluri referitoare la aspectul misterios al cultului lui Mithras: un semn zodiacal – peștii; imaginea unui corb așezat pe o creangă și un leu ieșind dintr-un melc. *Corbul – Corax* și *Leul – Leo* semnificau prima și, respectiv, cea de a patra treaptă de inițiere în misterele mithriace: *Corax, Nymphus, Miles, Leo, Perses, Heliodromus* și *Pater* [103].

Lui **Mithras**, identificat adeseori cu **Sol**, i s-au alăturat epitetele *invictus* sau *deus invictus* ; sunt numeroase mărturiile epigrafice dobrogene care îl atestă pe *Deus Invictus, Deus bonus Mithras Invictus, Deus Sanctus Sol,* adorat în această ipostază de militari sau de veterani[104].

Asimilarea **Sol-Mithras** cu epitetul *invictus,* tradus din grecescul *'ανείκητος* este un fenomen care devenea general încă din secolul II p. Chr. în Occident[105], iar **Sol Invictus** ajunge o desemnare generală care îmbrățișează toate divinitățile orientale, considerate solare de către teologiile Imperiului[106].

Sol și **Mithras**, astfel asimilați și confundați, se răspândiseră deja în Imperiu când, la începutul secolului III p. Chr., Elagabal face o tentativă, care s-a dovedit prematură și violentă, de a-l impune pe *Baal din Emes* ca zeu principal în panteonul roman[107]. Abia peste o jumătate de secol Aurelian a reușit să oficializeze cultul lui **Sol**[108], în tendința de restaurare a unității morale a Imperiului și demnității imperiale; în acest cult monoteist fiind sincretizate concepții solare din toate religiile antice[109].

Cea mai timpurie inscripție din Scythia Minor închinată lui **Deus Invictus** datează din timpul lui Marcus Aurelius (*terminus ante quem 169*), provine din teritoriul cetății Tropaeum Traiani și a fost pusă de *Annius Saturninus,* centurion din *Legio XI Claudia* [110]. Un alt centurion, din *Legio I Italica,* dedica una altar „in honorem Soli Invicto", în apropierea aceleiași cetăți[111]. De la Troesmis provine o a treia inscripție închinată lui

102. Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, Pontica, 10, 1977, p. 197, nr. 19-21 și p. 200.

103. M. J. Vermaseren, *Mithras, ce dieu mystérieux,* Paris-Bruxelles, 1960, p. 138.

104. Fr. Cumont, *Les mystères de Mithra,* ed. II, Paris, 1903, p. 37-38; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum: considerații istorice,* București, 1912, p. 140; idem, *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* 1913, p. 509-518; idem, *Cetatea Ulmetum,* II, 1914, p. 331, 393, 398; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării,* București, 1923, p. 168; idem, Dacia, 2, 1925, p. 219 și urm.; D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi,* București, 1918, p. 95 și urm.; Gr. Florescu, An. Dob., 15, 1934, p. 127; R. Vulpe, *HAD,* p. 230; Z. Covacef, Al. Barnea, în Pontica, 6, 1973, p. 87.

105. Cf. Daremberg-Saglio, *DA,* p. 1383: „În Siria, *Baal*-i identificați cu *Helios* sunt invocați ca 'ανίκητοι. În Occident această apelare de *Sol invictus* sau *deus invictus,* care devine din ce în ce mai frecventă din sec. II p. Chr., a fost folosită mai ales pentru a-l desemna pe Mithras".

106. Idem, p. 1383-1384; Fr. Cumont, *Les Mystères,* p. 82.

107. Fr. Cumont, *op. cit.,* p. 157.

108. Idem, *op. cit.,* p. 157.

109. Idem, *loc. cit;* E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain,* p. 278-279; R. Vulpe, *DID,* II, p. 277.

110. E. Bujor, SCIV, 4, 1953, 3-4, p. 780-781.

111. Gr. Tocilescu, *AEM,* 17, 1894, p. 103.

Sol, deasupra ei aflându-se un cap radiat[112]. Mai comentată, și mai cunoscută între monumentele legate de cultul solar și, în acest caz, de cultul imperial, este inscripția descoperită la Salsovia, datată în anul 322 și închinată lui **Deus Sanctus Sol**[113].

Reluând considerațiile de mai sus observăm că etapele și aspectele principale ale cultului solar sunt reprezentate în religia Dobrogei antice prin sincretismul *Sol – Mithras* și suprapunerea *cultului imperial* peste cultul solar mai vechi.

Cultul zeului persan **Mithras**, care a avut o mare difuziune mai ales din sec. II p. Chr., a absorbit multe culte păgâne și a influențat o serie de culte orientale reușind să ajungă una dintre cele mai importante doctrine religioase opuse creștinismului.

Mithraismul asigura adepților săi nemurirea, victoria împotriva forțelor răului și o viață fericită dincolo de mormânt. De la inițiere, care se făcea în cadrul unor ceremonii secrete, erau excluse femeile; depășirea celor șapte probe – deosebit de lungi și grele – asigurau adepților, pentru viitor, o viață lipsită de griji în care nu vor mai exista diferențe sociale și în care toți oamenii vor fi egali. Sunt concepte pe care le regăsim și la **creștinism**, ale cărui origini se află tot în Orient; introdus timid – și multă vreme dezavuat și prigonit de oficialități – creștinismul ajunge să fie religia unică, și aproape globală, care rezistă de două mii de ani.

LES CULTES D'ORIENT DANS LE PANTHÉON DE LA DOBROUDJA ROMAINE

– Résumé –

L'auteur passe en revue les cultes venus d'Orient, qui ont pénétré et se sont manifestés dans le panthéon de la Dobroudja romaine. La position de la Dobroudja aux Bouches du Danube a attiré, le long des temps, de nombreuses populations; la religion de celles-ci, les rites et les rituels pratiqués ont attiré la population autochtone, ont été adoptés par celle-ci, devenant, avec le temps, partie intégrante du panthéon local.

Les contaminations réciproques ont modifié le caractère des divinités importées. Le mélange d'ethnies et de mentalités, les différences culturelles ont déterminé et séparé l'évolution des cultes de manière que, souvent, les divinités peuvent être reconnues seulement d'après leurs attributs essentiels.

Des religions orientales, les *cultes phrygiens*, ou thraco-phrygiens, sont les premiers à pénétrer et à se manifester au Bas-Danube. La Grande Mère des Dieux – *Cybèle* et son parèdre *Attis, Men Tyrannos, Sabazios, Dionyssos* aussi étaient des divinités de la nature dont les rituels frénétiques, bruyants et orgiaques ont attiré et séduit les populations antiques. Le culte de Cybèle est attesté dès l'époque archaïque par de nombreuses statuettes céramiques et même par un sanctuaire découvert dans le territoire rural d'Histria et malgré cela, il va se manifester pleinement à côté du culte des autres divinités microasiatique pendant la période romaine.

---

112. *ISM*, V, nr. 169, p. 205-206, cu toată bibliografia anterioară.

113. V. Pârvan, *Salsovia*, București, 1906, p. 27 și urm.; I. Barnea, în Dacia, N.S., 1, 1957, p. 278-279; D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 299-301; *ISM*, V, nr. 290.

De l'Asie Mineure aussi vient le culte du *Serpent Glykon*, dont l'unique représentation a été découverte à Tomi.

Les cultes égyptiens ont occupé un lieu privilégié: *Sarapis, Isis, Osiris, Harpocrate* et, probablement, *Chnoubis*. Leur pénétration dans les cités ouest-pontiques est constatée dès le commencement de l'époque hellénistique et leur diffusion doit être mise tout d'abord dans le compte des marchands alexandrins fréquemment attestés dans la région. Ceux-ci avaient, à Tomi, une association professionnelle, et religieuse bien entendu, ainsi qu'un temple voué à *Sarapis*; les inscriptions y attestent les deux fêtes principales dédieés à la déesse *Isis*, comme divinité de la mer, une au printemps, au début de la saison de navigation et l'autre en automne, à la fin de la saison.

Parmi les divinités syriennes, *Jupiter Dolichenus*, en tant que divinité adorée notamment par les militaires, a joui d'une grande popularité dans la vie religieuse de l'Empire Romain, étant attesté en Dobroudja par des monuments sculpturaux et par des inscriptions qui mentionnent aussi l'existence de quelques temples du dieu.

La dernière divinité orientale, venue, cette fois-ci, d'au-delà des frontières de l'Émpire, a été *Mithras*. Grâce au caractère mystérieux de son culte, celui-ci a connu une large diffusion; le dogme mithriaque symbolisait la lutte entre le Bien et le Mal dans l'univers, le pouvoir du dieu recouvrant les trois mondes: souterrain, terrestre et céleste. Le culte du dieu persan Mithras, qui a connu une diffusion inhabituelle surtout au IIe s. ap. J.-C., a absorbé beaucoup de cultes païens et a influencé une série de cultes orientaux devenant une des doctrines religieuses les plus importantes opposées au christianisme.

MITUL LUI PHAËTON ÎN ICONOGRAFIA UNOR LUCRĂRI DE ARTĂ ANTICE ŞI MEDIEVALE

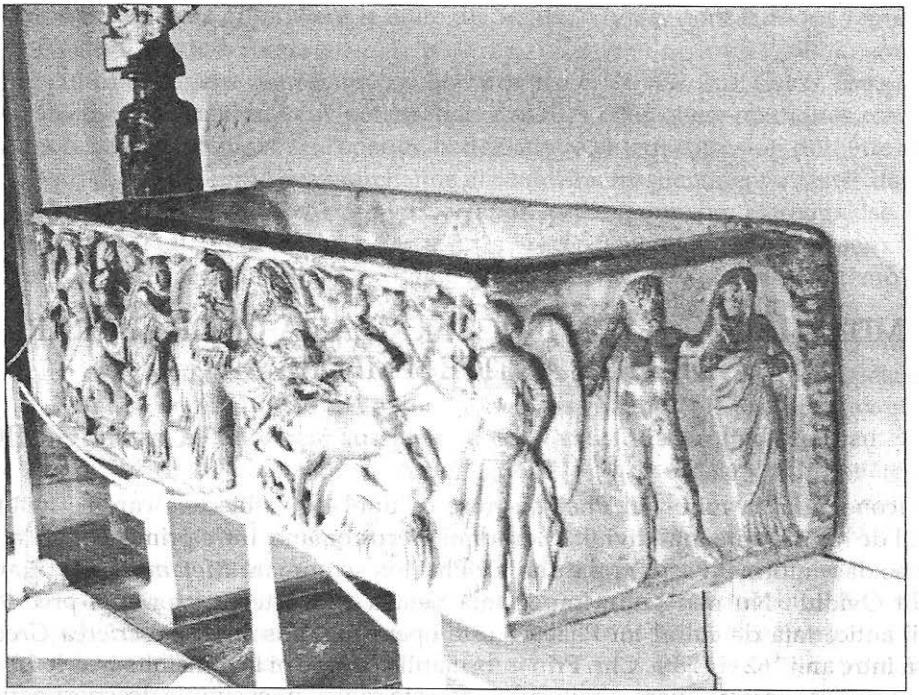
Gavrilă SIMION

Iconografia la mitul lui Phaëton trece ca unul din subiectele care se întâlnesc destul de rar în panteonul divinităților lumii greco-romane. Între primele opere antice care ne dau informații asupra mitului lui Phaëton se numără *Metamorfozele* marelui erudit Ovidiu[1]. Nu mai puțin importantă pentru cunoașterea istoriei și predilecția lumii antice față de cultul lui Phaëton este opera lui Pausanias, *Descrierea Greciei*[2], scrisă între anii 162 și 178 p. Chr. Prin informațiile pe care ni le transmite în cele 10 cărți care alcătuiesc această operă, scriitorul depășește cadrul unei simple descrieri periegetice despre Grecia și orașele ei. Pe lângă descrieri, Pausanias aduce în prim plan și numeroase date și probleme de ordin istoric, de artă și filosofie precum și informații asupra obiceiurilor și credințelor referitoare la mitologia lumii grecești. Prin aceste izvoare aflăm că Phaëton era venerat cu precădere în Corint. Aici și de aici în alte cetăți ale lumii antice tânărul Phaëton a fost adoptat ca un simbol al credinței despre moarte și viața subpământeană, despre călătoria sufletului spre împărăția lui Hades, de unde nu putea să se mai întoarcă rămânând mereu îmbrăcat în umbrele necunoscutului[3].

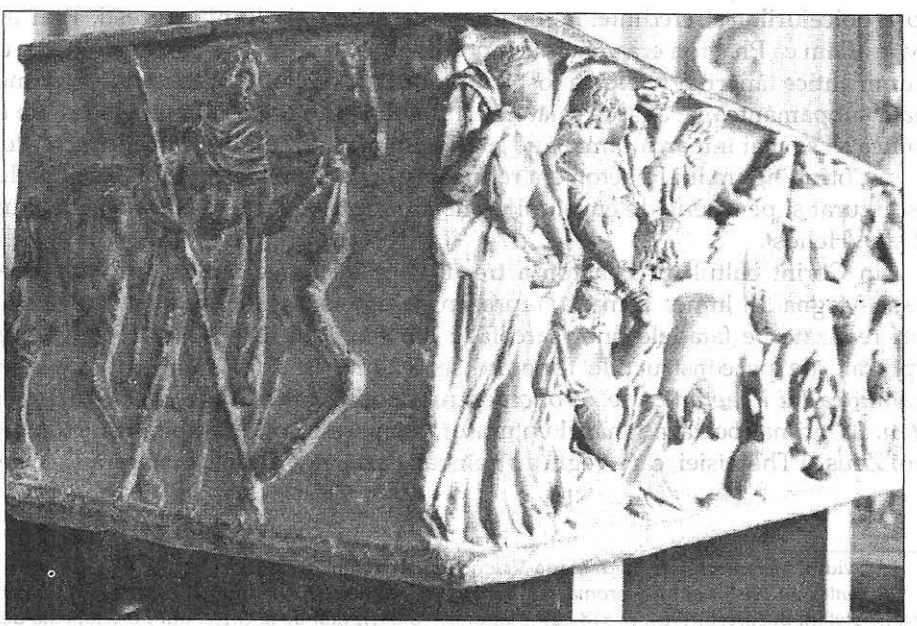
În Corint, figura lui Phaëton era reprezentată pe propileele templului orașului. El a fost figurat și pe o serie de emisiuni monetare reprezentat într-o cvadrigă alături de tatăl său, Helios[4].

Din Corint cultul lui Phaëton a trecut ușor în lumea italică prin coloniile din Graecia Magna. În lumea romană, reprezentările personajului apar în câteva basoreliefuri realizate pe fațadele unor sarcofage din sec. II și III p. Chr.[5] (Fig. 1). Scenele sculpturale de pe construcțiile funerare se rezumă la două momente ale mitului: *Rugămintea lui Phaëton către Apollo* pentru a obține carul Soarelui și *Căderea lui în Eridan*. La prima ipostază tânărul cutezător ne apare însoțit de obicei de Horae, fiice ale lui Zeus și Themisiei, care vegheau neîncetat asupra ordinii din natură și societate.

1. Ovidiu, *Metamorfozele*, trad. Maria-Valeria Petrescu, București, 1957.
2. *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes*, ediderunt: Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan, București, 1964, p. 618-621; Pausanias, *Description de la Grèce*, din Enciclopedia dell'arte antica-classica ed orientale, Roma, 1960, pp. 653 sq; RE, 1938, XIX, col. 1508-1515 și în special 1514-1515.
3. *M.P.Nillson*, Geschichte der griechischen Religion, II, München, 1961, p. 544-575.
4. *Pausanias*, în Enciclopedia dell'arte antica-classica ed orientale, Roma, 1966, l.c.
5. C. Robert, *Die antiken Sarkophagreliefs*, III, 3, 1919, p. 405, e.5 fig. 332-350.

a

b

Fig. 1

Scene asemănătoare ne sunt cunoscute pe o friză descoperită la Bolsena[6] și pe o gemă[7]. O frescă din palatul Farnesina din Roma încheie lista iconografică a reprezentărilor lui Phaëton[8].

Aceste reprezentări din lumea romană se înscriu, din punct de vedere cronologic, în limitele sec. II - III p. Chr. Este perioada când ideologia greacă își face din ce în ce mai mult loc în civilizația romană.

Tot în sec. II p. Chr. se înscrie și o piesă de bronz descoperită într-un mormânt din necropola romană de la Isaccea și care se adaugă la lista iconografică a reprezentărilor lui Phaëton[9].

Vasul (inv. 8008, colecția ICEM) a fost descoperit în groapa unui mormânt de incinerație pe loc, împreună cu un bol de argint, mai multe aplice, catarame și alte mici obiecte de argint și bronz, o fibulă figurativă (broșă) din aur, un vas de ceramică tip oenochoe și altele de formatul unor cănițe, precum și un strigiliu din bronz aurit. Mormântul a fost datat cu o monedă din bronz, emisiune de la Hadrianus (117-138)[10].

Atenția noastră se oprește asupra vasului-situlă din bronz (Fig. 2) al cărui corp este decorat cu scene figurative în tehnica altoreliefului. El este prevăzut cu o toartă care avea la capete două aplice inelare cu ajutorul cărora se fixa de gâtul vasului. Forma toartei este stilizată într-o manieră trofeică (gâtul și capul), ce reprezintă poziția tipică a două lebede. Profilul vasului conturează un aspect sferoidal, cu buza groasă și profilată în afară. Gâtul vasului este finisat prin strunjire și se diferențiază de umeri prin două striuri concentrice. Partea inferioară a vasului este marcată de aceeași bordură strunjită ce se situează pandant cu partea superioară. Între ele, pe o înălțime de 6 cm, se arcuiesc într-o formă sferoidală pereții vasului ce constiuie de fapt câmpul compoziției figurate. Compoziția este împărțită în patru scene care se asociază în alternanță de două cu două (Fig. 2/a, b, c, d). Scena centrală o constituie partea care redă deznodământul acțiunii legendare: *"Căderea lui Phaëton"*. Compoziția este figurată printr-o cvadrigă în poziție răsturnată și descompusă în mai multe părți. Oiștea cu jugul sunt aruncate în sus, iar celelalte părți ale carului de luptă sunt amplasate în partea de jos a aceluiași registru. Din coșul carului un tânăr cu trăsături frumoase, cu părul în bucle ondulate, cu brațul drept, capul și întreaga musculatură atletică a corpului atârnând în voie în relaxarea morții, desemnează, împreună cu resturile carului de luptă sfărâmat, acea traiectorie imaginară a prăbușirii în Eridan.

De o parte și de alta a scenei cei doi cai scăpați, se avântă înspăimântați în văzduh, fiecare în câte o extremitate.

În partea opusă, scena cu caii dezlănțuiți se repetă. De data aceasta caii au între ei o tânără cu partea inferioară a coapselor acoperită cu un șal înnodat în față și ale cărui falduri dau înfățișarea unui trunchi de copac. Către bază trunchiul se ramifică creând imaginea unei înrădăcinări. Brațele, se aplatizează treptat – și se ramifică întocmai crengilor unui copac. Din vârfurile lor patru grupaje, din trei sau mai multe frunze, realizate prin strierea pereților vasului, alcătuiesc începutul formării unei coroane de

6. *Enciclopedia dell-arte* , p. 636.

7. A. Furtwängler, *Gemmen*, I, t. 58, 2 și II, 263, în Enciclopedia dell'arte antica-classica ed orientale, 636.

8. *Enciclopedia dell'arte* , p. 635, și urm.

9. G. Simion, Peuce, 12, 1996, p. 113-142.

10. *Ibidem*, p. 122 și fig. 3; *idem, Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, raport preliminar, Peuce 9, 1984, p. 78 și 494-495, pl. X și XI.

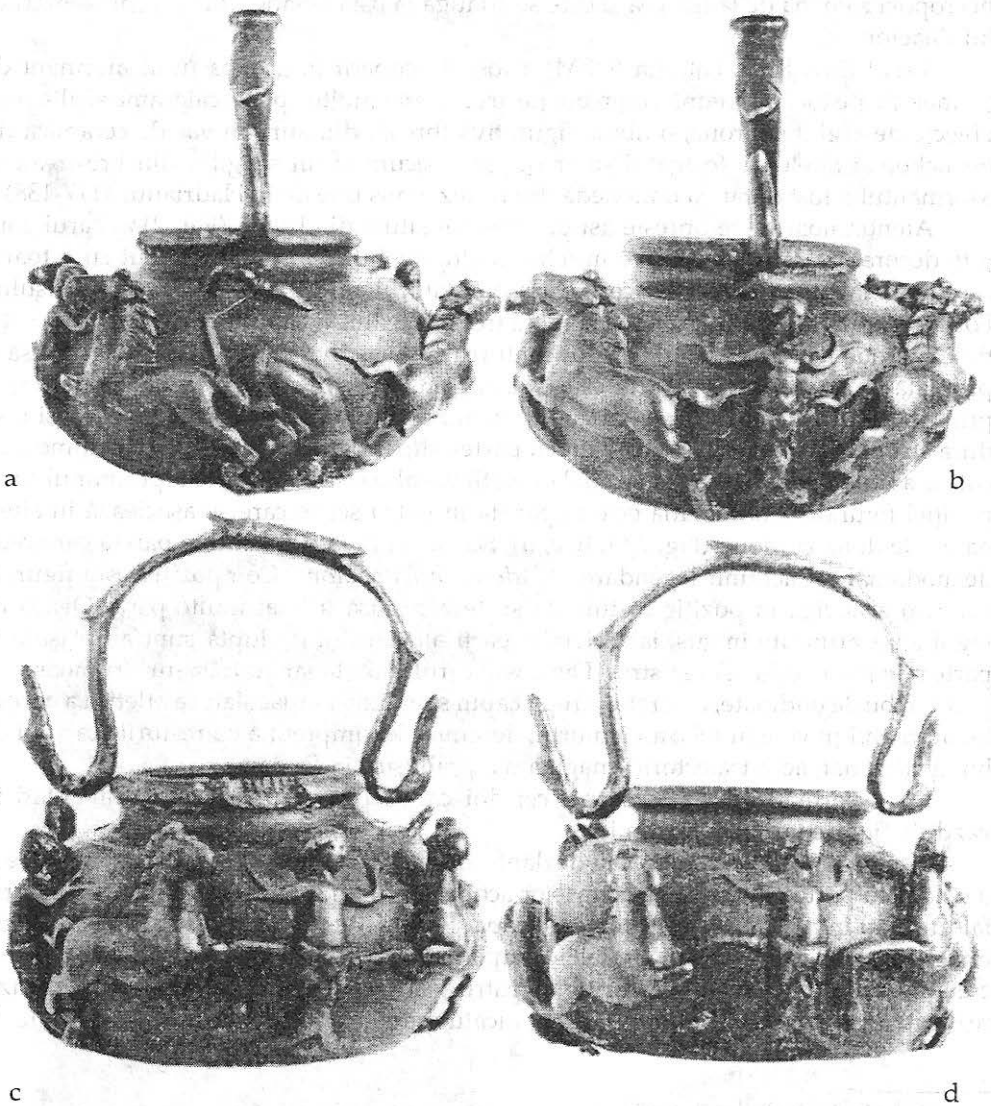

Fig. 2

copac.

Direcțiile celor două perechi de cai au dat realizatorului posibilitatea creării altor două scene, dispuse în aceeași simetrie și care compun două imagini cu metamorfozarea în copaci a celorlalte surori ale lui Phaëton.

În ceea ce privește execuția artistică se poate afirma că avem de-a face cu o lucrare realizată îngrijit și cu măiestrie estetică demnă de remarcat. Este vorba nu numai de respectarea proporțiilor și de redarea formelor corpului uman, ori de modul execuției detaliilor de la car, de la roțile lui sau de la frunzele copacilor ale căror contururi s-au făcut cu ajutorul striurilor, ci, mai ales de expresivitatea trăsăturilor fețelor personajelor și de mișcările cailor. Totul este o armonie perfectă între tehnică, proporție și execuția artistică.

Strigiliul care a însoțit vasul-situlă în mormânt, susține ideea că cele două obiecte (vasul și strigiliul) formau serviciul complet pentru pomezi.

Edificator în acest sens este balsamariul aflat în Muzeul de Arheologie din Plovdiv. Decorul acestui recipient redă un bărbat cu figură negroidă, care ține în mâna dreaptă un strigiliu iar în stânga un vas de tip situlă cu aspect sferoidal, identic celui ce constituie subiectul nostru. De altfel, Maria H.P. den Boesterd, le numește de la bun început vase pentru pomezi și parfumuri cu decor în relief[12].

Vasul a fost făcut prin turnare, după care s-a intervenit pentru detalii și finisare cu strunjirea unor suprafețe și strierea pentru realizarea unor elemente figurative.

Un examen metalografic care s-a făcut la Institutul de Fizică și Inginerie nucleară de către fizicienii S. Apostolescu și E. Popescu, ne-a comunicat următoara compoziție: Cu - 86,30; Sn - 9,42; Pb - 3,55; Zn - 0,73[13]. Aceste proporții de bronz cu prezența cantității de zinc (Zn) foarte scăzută - în jurul cifrei de 1% și a cositorului care oscilează între 6 și 10 % au fost încadrate de M. Picon, J. Condamin și S. Baucher[14] în grupul de bronzuri greco-romane. Proveniența lui nu poate fi alta, după părerea noastră, decât unul din centrele meșteșugărești din sudul Italiei.

După cum ne este cunoscut, aceste centre meșteșugărești, care aveau o veche tradiție în relațiile lor cu cetatea Corint, în sec. I - II p. Chr. ajunseseră să fie mari producătoare de piese de artă. De aici porneau spre cele mai îndepărtate provincii ale imperiului diverse obiecte de bronz ce păstrau caracteristicile artei elenistice. În același timp, producătorii unor astfel de piese iconografice cu diferite teme ideologice, urmăreau ca prin intermediul lor să facă cunoscută mitologia greacă și să dea și nota caracteristică în arta oficială romană.

Cea mai completă imagine cunoscută de noi asupra cultului lui Phaëton este legată de o ilustrație la opera lui Ovidiu – *Metamorfozele*. Lucrarea se înscrie în grupa cărților rare, tipărită la Veneția la 1580 și dedicată regelui Franței - Henric al II-lea.

---

11. Mulțumim conducerii Muzeului din Plovdiv care ne-a dat toate informațiile asupra acestui vas cu nr. inv. II/51 și II/52.

12. Maria H.P. der Boesterd, *The Bronze Vessels in the Ryjksmuseum G.M. Kam at Nijmegen*; Nijmegen, 1956, p. 88.

13. Aducem și pe această cale mulțumirile noastre domnilor S. Apostolescu și E. Popescu, fizicieni, care au executat în laboratoarele Institutului de Fizică Atomică Măgurele - București analizele asupra obiectelor din bronz.

14. M. Picon, J. Condemin, S. Baucher, *Recherches techniques sur les bronzes de Gaule Romaine*, I, Gallia, XXIV, 1966, p. 189-215, cu privire specială asupra capitolului V din respectivul studiu; *Iidem*, partea a II-a a studiului, în Gallia, XXV, 1967, p. 153-160.

LE
METAMORFOSI
DI OVIDIO
RIDOTTE DA GIO ANDREA DELL'ANGVILLARA
IN OTTAVA RIMA:
Con le Annotationi
DI M. GIOSEPPE HOROLOGGI.
& gli Argomenti, & Postille
DI M FRANCESCO TVRCHI.
In quella nuoua Impressione
Di Vaghe Figure adornate.
M.D.LXXXIV.
IN VEN. PRESSO BERN. GIVNTI

a

LIBRO SECONDO.
Fetonte è fulminato: & le sorelle
Diuengon Pioppe; e'l zio canoro angello:
Orse Arcade, & Calisto, e poi due stelle:
Coronide Cornice, al Sol rubello
Nestinene è l'augel. Per sue nouelle
Si cangia in ner di bianco il Corno sello.
Canalla è Ocira; e Batto Indice; e Aglauro
Dur sasso: e Gione vn bianco, e vago Tauro.

b

Fig. 3

Fig. 4

Fiecare carte ce compune opera lui Ovidiu este ilustrată cu o gravură ce exprimă un moment din subiectul acțiunii. În cea de-a doua carte, dedicată mitului lui Phaëton, graficianul a ales momentul când tânărul Phaëton ajuns în fața palatului tatălui său, Helios (Sol), se roagă în genunchi ca să i se dea carul și caii să-i mânuiască o zi. Palatul lui Helios, construit din aur și argint pe o stâncă, sclipește emanând raze strălucitoare. În porticul palatului împodobit cu coloane și capiteluri, stă Helios, înconjurat de cele trei Chore: Primăvara - ce poartă o cunună de flori pe cap, Vara și Toamna - cu ciorchini de struguri și corzi de viță-de-vie. De data aceasta Toamna este reprezentată printr-un bărbat. Lateral, doi bătrâni ar putea fi identificați drept Anul și Veacul. Întreaga scenă este încadrată de două cariatide care susțin greutatea unor frize[15] Ulterior, opera respectivă a fost completată cu un rând de alte ilustrații ce poartă data de 1584. Acestea au fost atașate prin lipire pe copertă și la începutul fiecărei cărți. Ilustrațiile au fost realizate în tehnica gravurii cu acul și au dimensiunile apropiate de cele ale celorlalte pagini ale cărții (21/19 cm). (Fig.3).

Compoziția propriu-zisă este încadrată de un chenar lat de 1,8 cm realizat într-un stil baroc. Între formele figurative și decorative ale chenarului gravorul a marcat în partea superioară numărul cărții din operă, iar în partea inferioară numele lui, Giacomo Franco[16]. (Fig.4).

Compoziția cuprinde în dreapta – sus, sub forma unui medalion, pe Helios (Sol) stând pe tronul său și cu o aureolă strălucitoare, în formă de soare, în jurul capului. În fața lui stă, în genunchi, Phaëton care îi adresează rugămintea să-i împrumute carul. Sinteza subiectului "Căderea lui Phaëton" ocupă partea superioară a gravurii. În partea centrală – sus, este reprezentat Zeus călare pe un vultur în zbor. Privirea lui este ațintită asupra lui Phaëton, răpus de săgeata trimisă. Sub un nor se află tânărul Phaëton care se prăbușește în apele Eridanului împreună cu carul răsturnat și cu cei patru cai prinși încă în hamurile lor. Pe pământ un vânt puternic dă mișcare plantelor și copacilor care, împreună cu o serie de reprezentări figurative, pun cap la cap o serie de momente din mitologia greco-romană. Cea mai mare parte din aceste personaje sunt nominalizate cu inițialele din numele lor. Astfel, ne apare Arcus cu arcul întins spre mama sa Callista, transformată în ursoaică de către Hera. În vecinătatea lui, Europa este purtată de Zeus, transformat în taur, pentru a fi dusă în insula Creta. Pe mal, două personaje feminine, probabil oceanide, se roagă gesticulând către scena tragică a Europei. Nu este exclus să fie Thetis - soția Oceanului și Clymene - ce trece a fi bunica lui Phaëton. Ca scenă centrală ne este prezentată învoiala dintre Mercur și păstorul Baltus, pentru a nu da în vileag furtul cirezilor lui Apollo. În partea centrală, jos, este prezentat și Cycnus, unul din fiii lui Phaëton, ucis de către Achilles în războiul troian și metamorfozat în lebădă (sau poate fi fiul lui Sthenelus, prieten a lui Phaëton, care a deplâns moartea tânărului prieten și a fost pedepsit de Zeus fiind transformat într-o lebădă).

În sfârșit, gravura își încheie scenariul compoziției sale cu cele trei surori ale tânărului Phaëton: Heliades (Fetusa sau Phaëthia, Lampetia, cea de-a treia soră nefiind

15. Gravura are ca dimensiuni 6,1/12,2 cm.

16. Giacomo Franco, desenator și gravor al Școlii italiene, elev al lui Apostino Carracci. A trăit la Veneția între 1556-1620. Cele mai importante opere: *Habitati delle Donne Veneziane*, publicată în 1626; *Le Crucifiement, Hercule - entre la Vertu et le Plaisir*, după un relief din antichitate, cf. E. Benezit, *Dictionnaire des Peintre, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs*, vol. 4, Ed. Gründ, 1976.

nominalizată).

Cele două lucrări descrise de noi, de artă antică lucrată din bronz în tehnica altoreliefului și cea de gravură medievală - ca ilustrație la opera lui Ovidiu, se pot înscrie în panteonul iconografic al cultului lui Phaëton.

LE MYTHE DE PHAËTON DANS L'ICONOGRAPHIE DE CERTAINS TRAVAUX D'ART ANTIQUES ET MÉDIÉVAUX

Résumé

Le travail passe en revue la signification et le rayonnement du mythe de Phaëton en littérature et art.

On y présente largement deux pièces encadrées dans l'iconographie du thème annoncé:

1. un vase en bronze (situle) découvert dans un tombeau d'Isaccea (Noviodunum), datable grâce à une pièce de monnaie du temps de l'empereur Hadrien. Le vase provient d'un des centres artisanaux du sud d'Italie; à côté d'un strigile (provenent de l'inventaire du même tombeau), il formait un service de pommades;

2. la gravure du Livre II des *Métamorphoses* d'Ovide. L'ouvrage en entier a été imprimé à Venise, en 1589, et illustré par Giacomo Franco.

DATE STRATIGRAFICE RECENTE PRIVIND REȚEAUA STRADALĂ DIN CARTIERUL "DOMUS" DE LA HISTRIA

Octavian BOUNEGRU

În urma cercetărilor arheologice desfășurate între 1990 și 1997 în cartierul de *villae* romano-bizantine – numit convențional sectorul "Domus" – de la Histria[1], a fost dezvelită aproape în întregime ultima *villa* dintr-un complex de patru edificii similare, situate în unghiurile unei intersecții stradale. Descoperirile remarcabile făcute cu ocazia acestor cercetări, atât din punct de vedere planimetric, cât mai ales de ordin stratigrafic, au impus reluarea întregii problematici a topografiei histriene târzii, cel puțin în zona de sud-est a cetății.

Cartierul de edificii de tip *villa* din partea de sud-est a cetății Histria (Fig. 1),

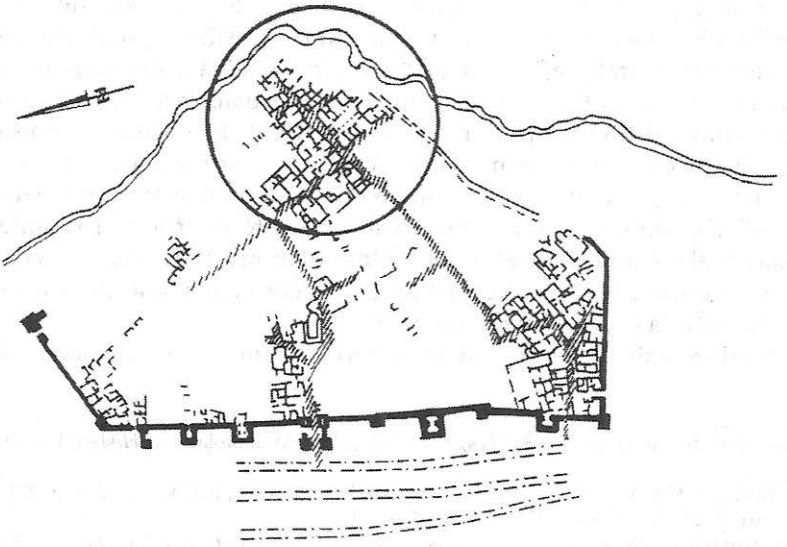

Fig. 1. Histria în epoca romano-bizantină.

1. Săpăturile au fost coordonate de semnatarul acestei note împreună cu Virgil Lungu de la MINA-Constanța. La săpături au mai participat în 1991 și 1995 pe atunci studenții Lucrețiu Birliba și Paraschiv Dorel, iar în anii următori mai multe grupe de studenți de la Facultatea de Istorie a Universității "Al. I. Cuza" din Iași, care a și finanțat în cea mai mare parte aceste cercetări.

cunoscut în primele indicative topografice sub numele de "Casa romană târzie"[2], iar apoi sub cel de "Sectorul Central"[3], a fost numit, după reluarea cercetărilor în anul 1990, "Sectorul Domus", intrând sub această denumire în nomenclatorul topografic al Histriei romane târzii. Descoperirea marilor edificii cu curte interioară din secolul VI p. Chr. a reprezentat un pas important pentru lămurirea întregii problematici a urbanismului cetății în ultimile sale secole de existență. Din păcate, rezultatele numeroaselor cercetări sistematice efectuate pe parcursul a peste două decenii nu au fost publicate niciodată într-o manieră monografică, cum era de așteptat, ele limitându-se la scurte rapoarete arheologice, adesea mult prea lacunare în raport cu descoperirile făcute. Abia în anii din urmă, acestui sector îi este dedicat un capitol dintr-o sinteză privind orașele romane târzii de la Dunărea de Jos, în care sunt descrise într-o manieră mai coerentă principalele edificii cercetate aici, majoritatea observațiilor aparținând autorului acestei lucrări, dispărut în mod prematur[4]. În aceste condiții, obiectivul principal al reluării săpăturilor arheologice din acest sector, în 1990, a fost acela de a dezveli cel de-al patrulea edificiu din intersecția a două străzi (strada β și strada α–ά) și de a încerca valorificarea măcar parțială a cercetărilor anterioare.

Din rapoartele arheologice publicate până în prezent referitoare la acest sector rezultă observații mai mult sau mai puțin cuprinzătoare în legătură cu organizarea spațială a edificiilor cercetate și date stratigrafice și cronologice, la care se adaugă unele referiri la materialele arheologice descoperite. Este neglijată însă aproape în totalitate problema traseelor de străzi din acest cartier al cetății și, mai ales, cea a cronologiei și stratigrafiei străzilor în discuție. În mod paradoxal, deși există câteva referiri la străzile din sectorul "Domus" în contextul general al rețelei stradale din epoca romană târzie de la Histria [5], problema stratigrafiei străzilor nu a prezentat un interes aparte cercetătorilor din epoca respectivă, ea rămânând până astăzi o problemă deschisă. Este vorba de cercetarea stratigrafică într-o manieră exhaustivă a străzilor Histriei târzii, în sensul obținerii unor profile complete - de la *humus* până la stâncă, - a acestora.

Urbanismul Histriei în epoca romană și aspectul său colateral – rețeaua stradală – a constituit obiectul unor studii relativ recente, cum ar fi cercetările aerofotografice[6] realizate în anii '70, sau analiza planimetriei orașului în contextul mai larg al provinciei Moesia[7]. De remarcat însă faptul că toate aceste interpretări recente nu iau în discuție datele stratigrafice din străzi, din simplul motiv că acestea, așa cum s-a arătat, sunt încă prea puțin relevante. Rezultă așadar că cercetarea stratigrafică a străzilor de la Histria reprezintă o necesitate stringentă.

Cu ocazia săpăturilor efectuate în sectorul "Domus 4"[8], în paralel cu dezvelirea

2. Em. Condurachi și colab., SCIV, 4, 1953, 1-2, p. 99-103; I. Stoian, în *Histria*, I, București, 1954, p. 324-350.

3. I. Stoian, MCA, V, 1959, p. 288-291; I. Stoian, Em. Popescu, MCA, VI, 1959, p. 274-280; I. Stoian, MCA, VII, 1961, p. 234-236; idem, MCA, VIII, 1962, p. 397.

4. M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos* (Bibliotheca Thracologica V), București, 1994, p. 55-70, cu toată bibliografia.

5. Em. Condurachi și colab., SCIV, 4, 1953, 1-2, p. 103-104; C. Preda, SCIV, 6, 1955, 3-4, p. 538-541.

6. Al. S. Ștefan, RMM-MIA, 45, 1976, 1, p. 43-51.

7. M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Plans des villes romaines en Mésie Inférieure,* în Bauplanung und Bautheorie der Antike (Diskussionen zur arcäolgischen Bauforschungen, 4), Berlin, 1983, p. 297-314.

8. Din rațiuni obiective, după reluarea în cartierul "Domus", am simplificat siglele care desemnau edificiile din acest sector, alegând doar cele patru clădiri situate la intersecția străzilor β și α–α' și care le-am numerotat astfel: D1, D2, D3 și D4 (vezi Fig. 2).

edificiului respectiv, au fost efectuate mai multe sondaje stratigrafice în cele două străzi care mărginesc la nord și la est clădirea. Trei dintre aceste sondaje, pe care le vom prezenta în continuare, au oferit profile stratigrafice relevante: S V din strada β, și S III, respectiv S VI din strada α', prelungirea spre sud a străzii α (Fig. 2).

Stratigrafia [9]

S V: profilul de est (Fig. 2; 3). Deși inițial s-a intenționat excavarea în această secțiune până la stâncă, pentru înregistrarea completă a straturilor arheologice ale străzii β, acest lucru nu a fost posibil deoarece, după demontarea plăcilor de calcar ale acestei străzi și ale canalizării pe care o vom descrie mai jos, s-a ajuns la un strat compact de piatră sfărâmată, foarte tasat, care a împiedicat adâncirea în acest sector. Am obținut așadar în S V doar un profil parțial, cuprinzând nivelul roman și romano-bizantin. După un strat de *humus* gros de 15-20 cm, a fost identificat un prim nivel al străzii (în descrierea noastră N II) alcătuit dintr-o tasare cu pietriș și cu cioburi, destul de compactă și care se întindea doar pe două treimi din lățimea străzii β. Cele mai târzii fragmente ceramice din acest nivel datează din secolul II p. Chr., moment care constituie fără îndoială un *terminus post quem* al nivelului respectiv. Întrucât acest nivel suprapunea direct plăcile masive de calcar ale nivelului anterior al străzii, se poate aprecia că tasarea amintită reprezenta un ultim nivel de stradă, poate o reparație a acesteia așa cum vom arăta mai jos, datată cândva într-o perioadă ulterioară secolului II p.Chr., foarte probabil în secolul VI p.Chr.

Nivelul următor al străzii (în descrierea noastră N I) era compus din trei plăci de calcar având o grosime de 22 cm și o lățime de 0,90 - 1 m (plăcile laterale) și de 1,90 m (placa mediană). Aceste plăci acopereau întreaga lățime a străzii, adică aproximativ 4 m. Placa mediană acoperea complet canalizarea propriu-zisă, compusă tot din plăci de calcar și dispuse astfel: două plăci având 75 cm înălțime și 20 cm grosime erau așezate vertical direct pe placa orizontală care constituia fundul canalizării. Interiorul canalizării avea așadar dimensiunile de 70 cm înălțime și 65 cm lățime. În acest spațiu interior s-au identificat două niveluri distincte, unul inferior, format dintr-o umplutură cu pământ și cioburi și cel superior, format din nisip fin și lut. Se poate aprecia că aceste niveluri arată succesiunea depunerilor din canalizare în ultimile sale faze de funcționare, adică în secolul VI p. Chr. Cât privește momentul de construcție al acestei canalizări din strada β, după materialul ceramic descoperit în umplutura de sub nivelul străzii, în afara plăcilor canalizării, considerăm că el poate fi încadrat în secolul II p. Chr.

O altă observație importantă este aceea că, exact în suprafața secțiunii V a fost descoperit locul de deversare al unei canalizări aflate sub "Domus 2" în canalizarea din strada β. Prima canalizare, socotită drept canalizarea secundară, era orientată N-S și deci era perpendiculară pe canalizarea principală; canalizarea secundară avea aceeași structură și aceleași dimensiuni ca și cea principală (Fig. 6). Această situație bine documentată din punct de vedere arheologic, ar putea fi explicată fie prin existența unei canalizări de mari dimensiuni care deservea clădirea de la nord de stradă ("Domus 2"), fie mai degrabă, având în vedere tocmai dimensiunile considerabile ale canalizării

9. Ilustrația a fost executată de A. Corciovă, desenatoare la Catedra de Istorie Antică și Arheologie a Universității "Al. I. Cuza" din Iași, căreia îi mulțumim și pe această cale.

secundare, prin existența în acest sector a unei străzi romane, cu canalizare, care, probabil în secolul VI p. Chr. a fost dezafectată prin construirea peste vechiul traseu al străzii a clădirii amintite mai sus. Din păcate nu dispunem de observații suplimentare în acest sens, ceea ce ne determină să afirmăm că deocamdată ambele variante menționate sunt la fel de probabile.

Din descrierea de mai sus rezultă că pe traseul străzii β au fost descoperite două nivele de folosire, primul datând probabil din secolul II p.Chr., iar cel de-al doilea (notat cu rezerve ca nivel, mai degrabă o simplă reparație târzie) dintr-o perioadă ulterioară secolului IV p.Chr., probabil din secolul VI p.Chr. Oricum, canalizarea descoperită a funcționat din secolul II p. Chr. până la abandonarea cartierului respectiv.

S III: profilul de nord (Fig. 2; 4). Primul dintre sondajele din strada α', efecuat în campania din anul 1992, a putut fi practicat, din motive tehnice, numai până la o adâncime de 1,90 m. Cu toate acestea, stratigrafia înregistrată în acest sondaj a pus în evidență situații arheologice și nivelmetrice neașteptate. Este vorba despre trei niveluri succesive ale acestei străzi cu sistemul de canalizare sau de aprovizionare cu apă corespunzătoare. Cel mai recent nivel de funcționare al străzii α' (în descrierea noastră N III) era reprezentat de o tasare compactă de pietriș și fragmente ceramice, cu o grosime de 10-15 cm, care îngloba în partea mediană a străzii o placă de șist verde care avea rolul de capac al canalizării. Canalizarea avea o înălțime de 60 cm și o lățime de 40 cm, fiind construită din blochete de calcar sau fragmente de șist verde legate cu pământ. Fundul canalizării era compus din două straturi succesive, un strat de lut verzui compact, deasupra căruia se afla un strat de câțiva centimetri de pietriș fin. În părțile latrale, nivelul III al străzii corespundea, atât spre "Domus" 3 cât și spre "Domus" 4, nivelului de construcție al zidurilor laterale acestor două clădiri (ziduri de piatră legată cu pământ). Toate elementele de datare înregistrate arheologic indică o încadrare cronologică a acestui nivel de stradă către mijlocul secolului VI p. Chr., fiind deci contemporan cu cele două edificii laterale, D 3 și D 4.

Imediat sub umplutura nivelului III se găsea un al doilea nivel de stradă (în descrierea noastră N II), cu o grosime de 10 cm, compus dintr-un strat compact de pietriș bine bătătorit. Materialul arheologic descoperit în straturile de umplutură aflate dedesubtul acestui nivel sugerează o datare a acestuia cândva în cursul secolului II p. Chr. Pe latura de vest a sondajului, N II corespunde unei zid roman, din pietre legate cu mortar, care la rândul lui a fost folosit ca fundație pentru latura vestică a edificiului D 3. Asupra acestei constatări vom reveni mai jos.

Adâncind săpătura am înregistrat un al treilea nivel de stradă, cel mai timpuriu dintre toate (în descrierea noastră N I), compus dintr-un strat de lut și pietriș cu o grosime de până la 20 cm. Sub acest nivel a fost descoperită o a doua canalizare, din pietre de șist verde și blochete de calcar, legate cu pământ, având dimensiunile exterioare de 65 cm înălțime și 80 cm lățime (Fig. 7). Spațiul interior al canalizării avea 60 cm înălțime și 25 cm lățime. Nu au fost descoperite urme ale capacului canalizării și nici nu putem aprecia dacă aceasta era sau nu acoperită. În stratul de umplutură de sub N I au fost descoperite relativ numeroase fragmente ceramice din epoca elenistică, inclusiv două ștampile de amforă rodiene, din care cele mai recente se datează în prima jumătate a secolului II a. Chr. Această dată reprezintă *terminus post quem* al primului nivel al străzii α'. Din motive obiective nu am putut adânci acest sondaj până la stânca de șist verde, dar avem siguranța că elementele stratigrafice prezentate mai sus din S III concordă cu realitatea stratigrafică a străzii, câtă vreme sondajul S VI a

confirmat pe deplin situația din S III.

S VI: profilul de sud (Fig. 2; 5). Este cel mai complet sondaj efectuat în străzile din cartierul "Domus" și singurul sondaj adâncit până la stâncă efectuat în străzile de la Histria. Situația stratigrafică din S VI este aproape identică cu cea din S III. N III – nivelul romano-bizantin – corespunde zidurilor laterale ale edificiilor D 3 și D 4, precum și bordurii străzii. Canalizarea nivelului III are aceeași structură cu cea descoperită în S III. În schimb, în nivelul II al străzii – nivelul roman – a fost găsită o conductă de ceramică cu diametrul interior de 17 cm, ceea ce indică un sistem de alimentare cu apă corespunzător nivelului roman al străzii α'. Ca și în S III, N II din S VI corespundea pe latura estică a unui zid de pietre legate cu mortar, utilizat ca fundație a zidului lateral al edificiului D 3.

N I din acest sondaj avea următoarele elemente: nivelul propriu-zis al străzii, cu o grosime de până la 25 cm, borduri laterale și canalizare din blochete de calcar legate cu pământ (Fig. 8-9). Acest nivel corespundea pe latura estică unui zid de pietre legate cu pământ, folosit după toate probabilitățile ca fundație pentru zidul roman, la rândul lui fundația zidului romano-bizantin a edificiului D 3. Elementele cronologice din acest sondaj indică aceeași datare a celor trei nivele de stradă: N I – nivel elenistic (prima jumătate a secolului II a. Chr.); N II – nivel roman (secolul II p. Chr.); N III – nivel romano-bizantin (jumătatea secolului VI p. Chr.).

Sub N I, în porțiunea în care sondajul a fost adâncit până la stâncă, au fost descoperite nu mai puțin de opt straturi de umplutură (pământ cu fragmente ceramice, scoici, nisip sau lut galben și lut verzui). Nici unul din aceste straturi nu a putut fi identificat cu vreun nivel mai timpuriu de stradă, toate reprezentând așadar simple umpluturi sau/și nivelări, peste care se așeza primul nivel al străzii α', adică N I – nivel elenistic. În umpluturile amintite nu au fost descoperite materiale arheologice mai timpurii de jumătatea secolului III a. Chr., ceea ce confirmă faptul că trasarea și amplasarea străzii α' în acest sector al cetății datează doar din epoca elenistică, fără nici o urmă a unui sistem stradal din epoca arhaică sau din epoca clasică.

Interpretarea acestor observații stratigrafice oferă câteva repere cronologice fundamentale și neașteptate în același timp, pentru rețeaua stradală a acestui cartier al Histriei, pe care le vom expune într-o manieră rezumativă[10] în continuare. Traseul străzii principale est-vest (strada β) este arheologic atestat încă din secolul II p. Chr., ceea ce era de așteptat, el fiind utilizat cu foarte mici modificări până la sfârșitul cetății. În ceea ce privește aceste modificări, considerăm că nu poate fi vorba de un traseu mai vechi al străzii care ar fi suferit o reorientare spre nord într-o perioadă târzie, cum se arată într-un raport arheologic[11], ci de același traseu al străzii β, care în unele porțiuni a fost reparat, poate în secolul VI p.Chr., fapt confirmat de stratul de umplutură care acoperea parțial dalajul străzii, identificat în S V. În schimb, existența unui racord al canalizării din strada β, în dreptul edificiului D 2, identificat tot în S V, și care are o direcție nordică, indică după toate probabilitățile un traseu mai vechi al unei străzi, care intersecta în punctul amintit, dinspre nord, strada β. Această presupusă stradă orientată nord-sud trebuie să fi fost contemporană cu strada β, ea fiind dezafectată prin amplasarea edificiului D 2 în zona respectivă. Pe de altă parte, este de presupus

10. Prezentarea în detaliu a acestor interpretări istorice va fi inclusă în volumul pe care autorul acestei note împreună cu V. Lungu îl au în pregătire și care va apărea în seria monografică "Histria".

11. I. Stoian, M. Sâmpetru, MCA, IX, 1971, p. 187.

ca traseul străzii principale să fi fost încă și mai vechi, oricum din epoca elenistică târzie, câtă vreme, așa cum am arătat, traseul străzii α' este acum documentat arheologic din secolul II a. Chr., iar direcția acesteia ducea în mod clar către strada β.

Dacă nivelul elenistic al străzii principale este încă ipotetic, el neputând fi identificat din motivele prezentate mai sus, stratigrafia celor două sondaje din strada α' este cât se poate de edificatoare în acest sens. Cele trei nivele de stradă - cel elenistic, cel roman și cel romano-bizantin – sunt bine documentate, la fel ca și cronologia lor. Această situație ne permite să apreciem că traseul străzii α' a rămas neschimbat timp de opt secole, din secolul II a. Chr. până la sfârșitul secolului VI sau începutul secolului VII p. Chr. Din punctul de vedere al funcționalității interne, mai precis al instalațiilor aflate sub nivelul străzii, cele două sondaje din strada amintită au confirmat existența a două categorii de astfel de instalații: canalizări – în nivelul elenistic și în nivelul romano-bizantin – și conductă de apă din tuburi de ceramică – în nivelul roman. Nu putem preciza funcționalitatea concretă a canalizării elenistice, câtă vreme structura urbană elenistică din acest sector al cetății este complet necunoscută. În schimb, canalizarea romano-bizantină servea cu siguranță doar cele două edificii afrontate la strada α', D 3 și D 4. Pentru edificiile de la nord de cele menționate mai sus funcția de deversare a apelor menajere și pluviale era asigurată de marea canalizare din strada β.

Dar cea mai semnificativă situație stratigrafică din sondajele III și VI este aceea a persistenței aceleiași structuri urbane din epoca elenistică până la sfârșitul cetății. Existența aceluiași traseu al străzii α' în toată această perioadă, dar mai ales prezența pe ambele laturi ale acesteia a unei suprapuneri de ziduri laterale ale unor edificii corespunzătoare epocilor elenistică, romană și romano-bizantină, confirmă păstrarea neschimbată a traseelor urbane în acest cartier. Rămâne de văzut în ce măsură edificiile de tip *villa* din secolul VI p. Chr. respectau același traseu cu acele *insulae* specifice epocii elenistice, cu alte cuvinte, cum și în ce condiții a fost păstrată structura urbanistică din acest cartier al Histriei. Datele stratigrafice obținute prin aceste sondaje nu permit o lărgire a acestei importante discuții, ele oferind deocamdată doar primele indicii concludente referitoare la această problemă.

CATALOGUL SELECTIV AL CERAMICII [12]

1. S VI – în umplutura de sub N I (elenistic).
Skyphos, fragment de buză și toartă din grupa sigilatelor orientale timpurii (Fig. 10, 1).
Pastă fină, roșie-cărămizie; firnis mat, brun-roșcat. Posibil import pergamenian.
Datare: prima jumătate a secolului II a. Chr.

2. S VI – în umplutura de sub N I (elenistic).
Skyphos, fragment de buză și toartă (Fig. 10, 2).
Pastă fină de culoare bej; angobă consistentă, roșie. Posibil import microasiatic.
Datare: jumătatea secolului II a. Chr.
Analogii: Pergam (PF 6, S 8, Kat. Nr. 28, Taf. 8).

3. S VI – în umplutura de sub N I (elenistic).
Skyphos, fragment de buză și toartă (Fig. 10, 3).
Pastă fină, cenușie; firnis strălucitor, verde olive cu irizații negre-albăstrui. Import microasiatic dintr-un centru neprecizat, eventual regiunea pergameniană.
Datare: sfârșitul secolului III – începutul secolului II a. Chr.
Analogii: Pergam (PF 2, E 105).

4. S VI – în umplutura de sub N I (elenistic).
Castron de mici dimensiuni cu două protuberanțe pe umăr (Fig. 10, 4).
Pastă fină, bej; angobă consistentă de culoare bej-gălbuie. Proveniență neprecizată, posibil locală.
Datare: prima jumătate a secolului II a. Chr.
Analogii: Efes (FiEph XIII.1.1, p. 50, nr. 118, Taf. 7).

5. S VI – în umplutura de sub N I (elenistic).
Cănită-castron de formă tronconică (Fig. 10, 5).
Pastă fină de culoare gălbuie; angobă de culoare roșu – pal. Proveniență neprecizată.
Datare: către jumătatea secolului II a. Chr.

6. S VI – în nivelul elenistic al străzii (N I).
Bol "ionian", fragment de buză (Fig. 10, 6).
Pastă fină, cărămizie; firnis strălucitor de culoare brun-verzuie. Decor cu rozetă.
Datare: secolul III-II a.Chr.
Analogii: Histria (Histria XI, Nr. 540, Pl. 35).

7. S III – în umplutura de sub N II (roman).
Castron, fragment de buză (Fig. 11, 1).
Pastă semifină, cenușie; angobă superficială, roșie-cărămizie.

---

12. În acest catalog am folosit următoarele abrevieri:
Agora XXIX = S. I. Rotroff, *Athenian and inported wheelmade table ware and related material* (The Athenian Angora XXIX 1-2), Princeton, 1997.
Alexandrescu = P. Alexandrescu, *La destruction d'Istros par les Gètes*, Il Mar Nero, 2, 1995.
FiEph XIII.1.1 = V. Gassner, *Das Südtor der Tetragonos-Agora. Keramik und Kleinfunde* (Forschungen in Ephesos XIII.1.1), Wien, 1997.
Histria VI = Al. Suceveanu, Histria VI. *Les thermes romaines*, Bucarest, 1982.
Histria XI = C. Domăneanțu, *Histria XI. Les bols hellénistiques à décor en relief*, Bucarest, 2000.
PF2 = J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (Pergamenische Forschungen 2), Berlin, 1968.
PF6 = C. Meyer-Schlichtmann, *Die pergamenishe Sigillata aus der Statdtgrabung von Pergamon (Mitte 2. Jh. v. Chr. – Mitte 2. Jh. n. Chr.)* (Pergamenische Forschungen 6), Berlin, 1988.
Samaria III = K. M. Kenyon, *Roman and Later Wares I. Terra Sigillata*, în: *Reports of the Work III: The Objects from Samaria*, London, 1957

Datare: mijlocul secolului II p.Chr.

8. S III – în umplutura de sub N II (roman).

Castron, fragment de buză (Fig. 11, 2).

Pastă fină, roșie-cărămizie; firnis mat de culoare roșu – pal.

Datare: secolul II p.Chr.

Analogii: Histria (Histria VI, Pl. 2, 4 – phase I B).

9. S III – în umplutura de sub N II (roman).

Farfurie, fragment de buză, din grupa "pergamenische Sigillata" (Fig. 11, 3).

Pastă fină, de culoare gri-deschis; firnis strălucitor negru-olive. Proveniență pergameniană, eventual din atelierele de la Çandarli.

Datare: prima jumătate a secolului II p.Chr.

Analogii: Histria (Alexandrescu, C 281).

10. S III – în nivelul roman al străzii (N II).

Bol, fragment de buză și umăr, din grupa "pergamenische Sigillata" (Fig. 11, 4).

Pastă fină, roșie cărămizie; firnis strălucitor de culoare brun-roșcată. Proveniență pergameniană, eventual din atelierele de la Çandarli.

Datare: prima jumătate a secolului II p.Chr.

Analogii: Pergam (PF 6, N 33 a, Taf. 46)

11. S III – în nivelul roman al străzii (N II).

Cănită, fragment de fund (Fig. 11, 5).

Pastă fină, cărămizie; firnis mat de culoare orange. Decor imprimat cu triunghiuri dispuse între rețele de hașuri. Import pergamenian.

Datare: sfârșitul secolului I a.Chr. – începutul secolului I p.Chr.

Analogii: Pergam (PF 6, B 3, Kat. Nr. 73, Taf. 38); Samaria (Samaria III, p. 335, Fig. 20, 18).

12. S III – în umplutura de sub nivelul roman (N II).

Farfurie, fragment de fund, din grupa "pergamenische Sigillata" (Fig. 11, 6).

Pastă fină, roșie-cărămizie; firnis compact de culoare roșie.

Datare: prima jumătate a secolului I a.Chr. – începutul secolului I p. Chr.

Analogii: Pergam (PF 6, T 27, Kat. Nr. 304, Taf. 18); Atena (Agora XXIX, Nr. 730).

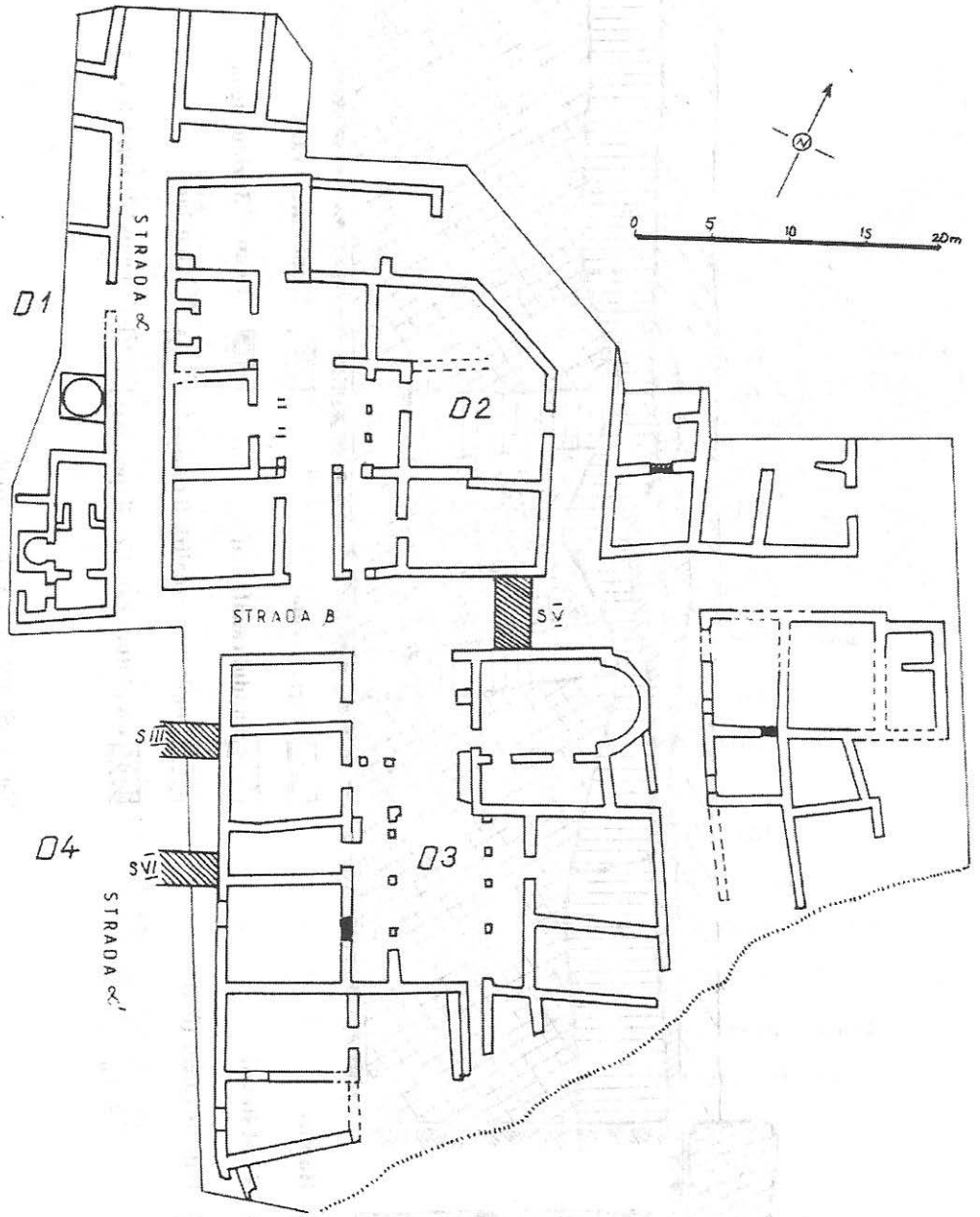

Fig. 2. Cartierul "Domus" cu amplasamentul sondajelor în străzi.

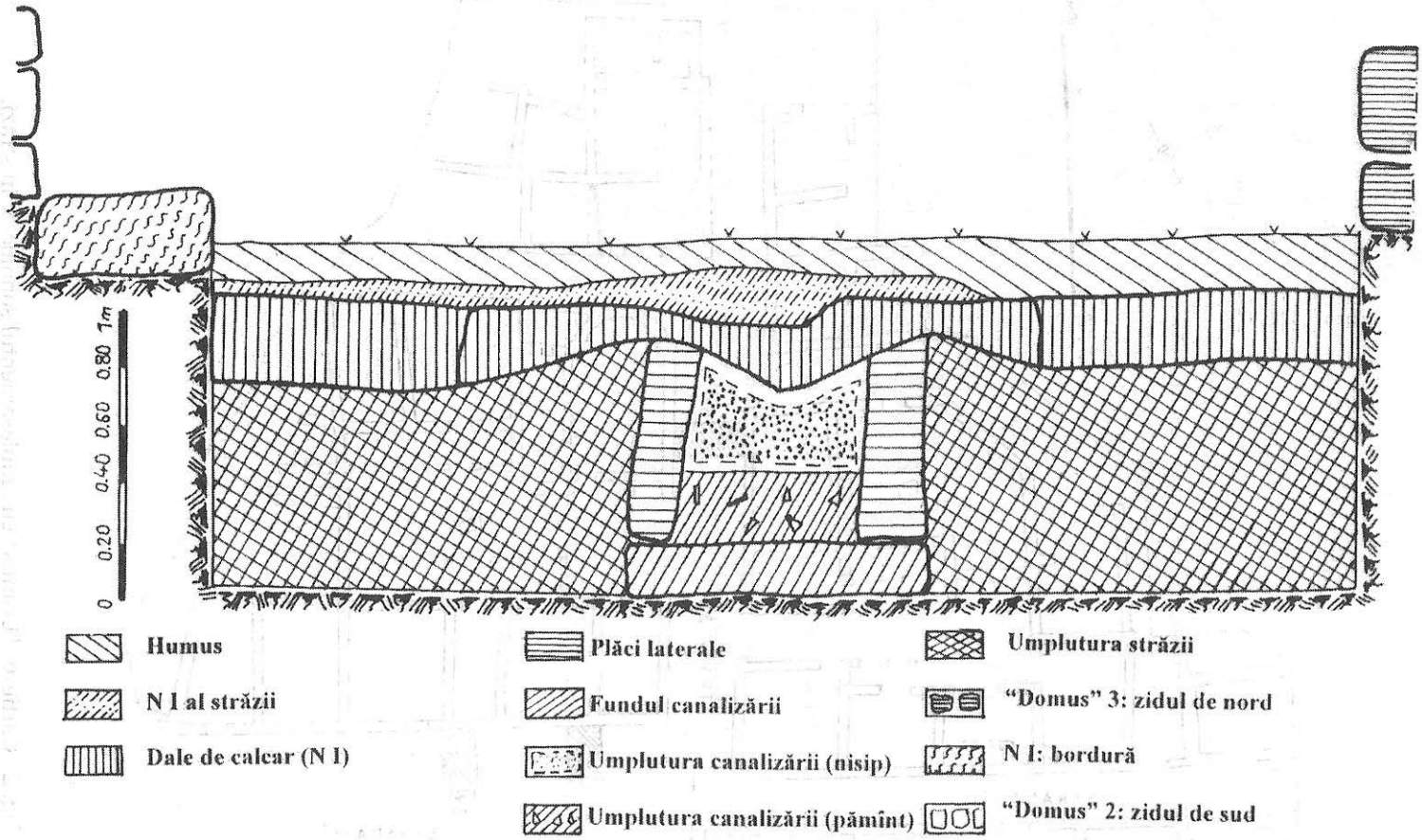
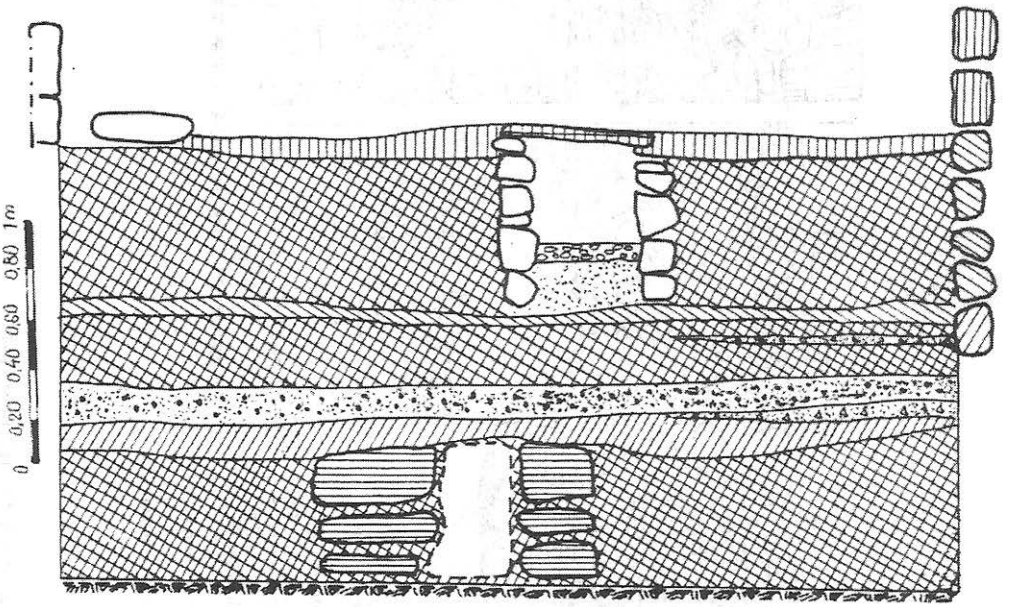

Fig. 3. Strada β, S V: profilul de est.

N III al străzii (romano-bizantin)
Umplutură
Umplutura canalizării (N III)
Pietriș
Lut impermeabil
N II al străzii (roman)
Tasare cu scoici
Nivelare cu lut verzui
N I al străzii (elenistic)
Umplutura canalizării (N I)
Dală de șist verde
Zidurile canalizării (N III)
N III: bordură
"Domus" 4: zidul de est
"Domus" 3: zidul de vest
Zid roman corespunzător N II
Zidurile canalizării (N I)
Zid elenistic corespunzător N I
Conductă de tuburi ceramice

Fig. 4. Strada α', S III: profilul de nord.

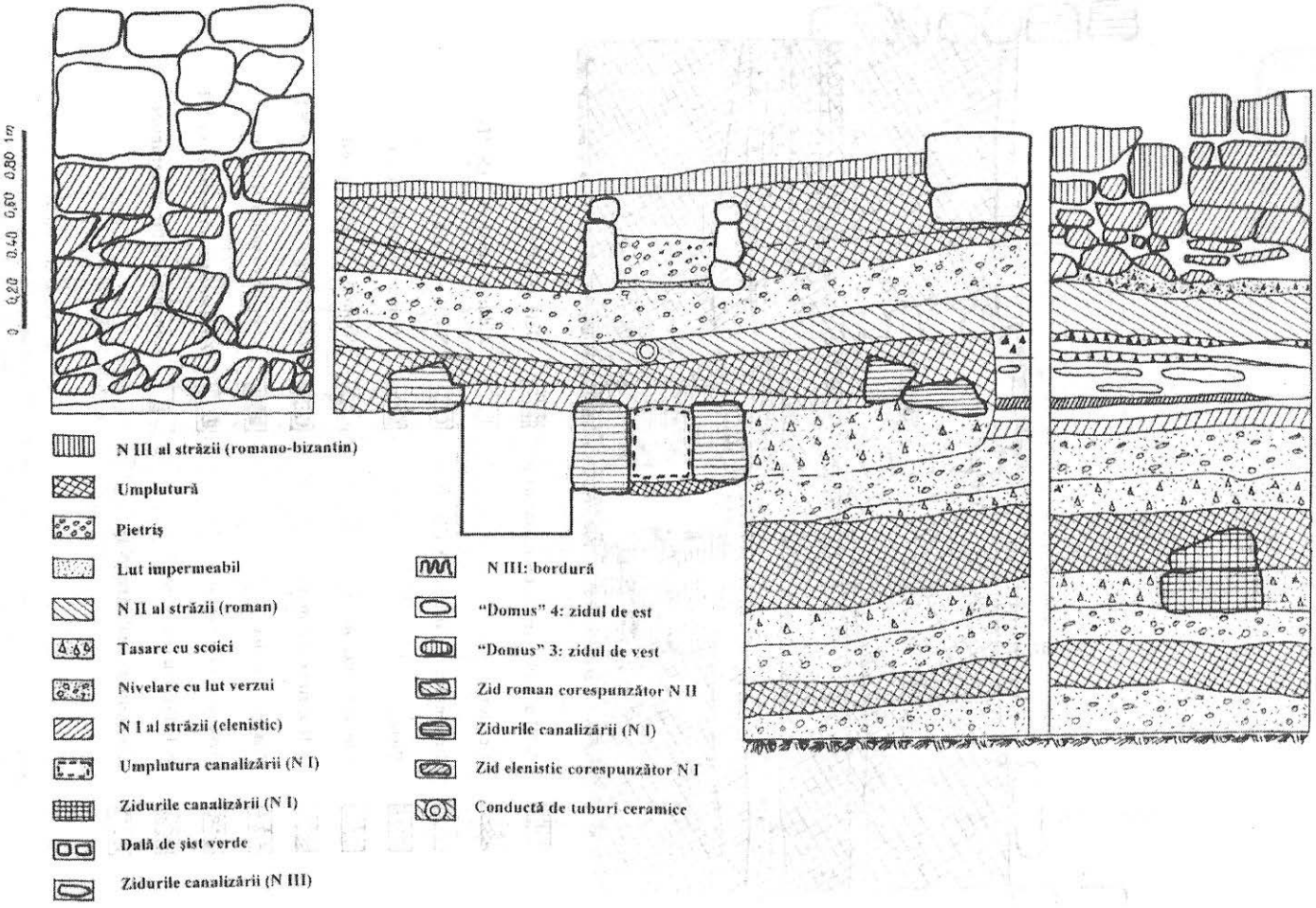

Fig. 5. Strada α', S VI: profilul de sud.

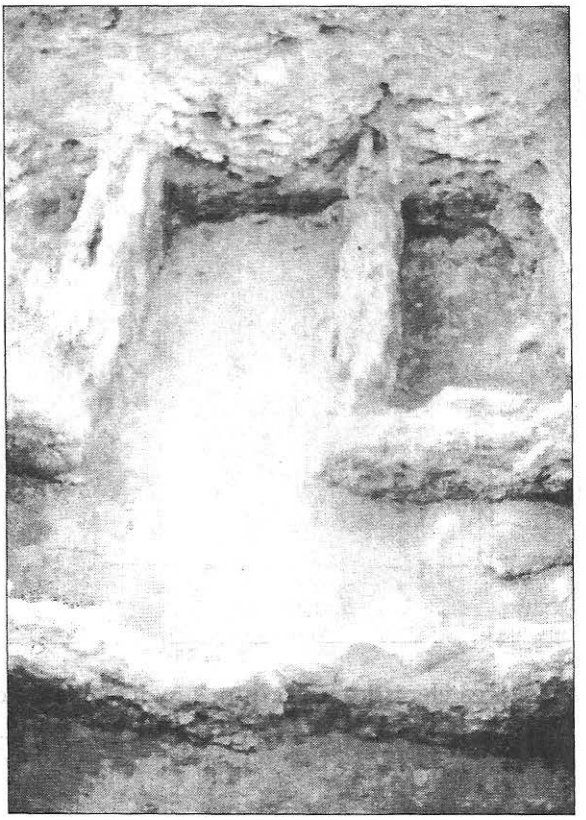

Fig. 6. Canalizarea romană din strada β.

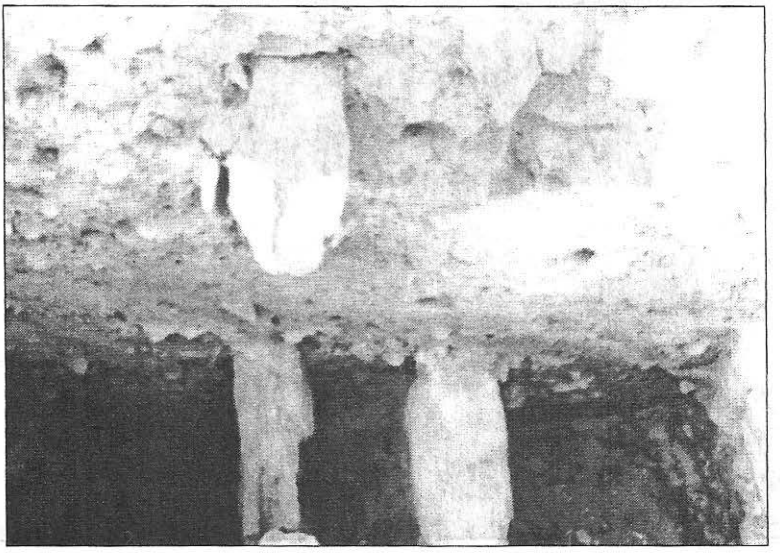

Fig. 7. Canalizarea elenistică și bordura străzii elenistice din S III.

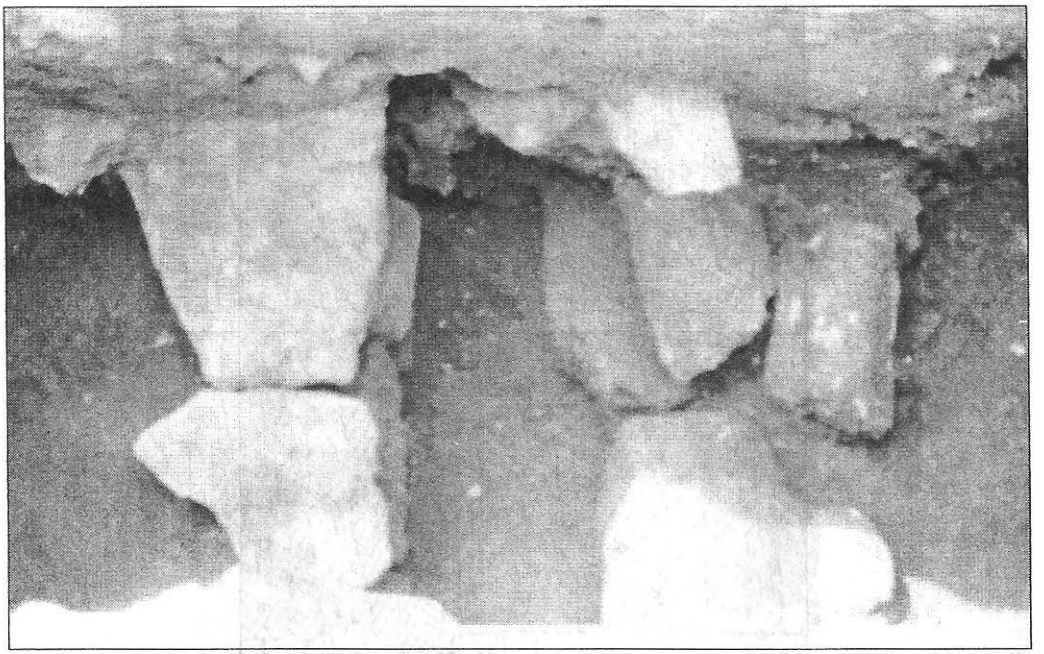

Fig. 8. Canalizarea elenistică și bordura străzii elenistice din S VI.

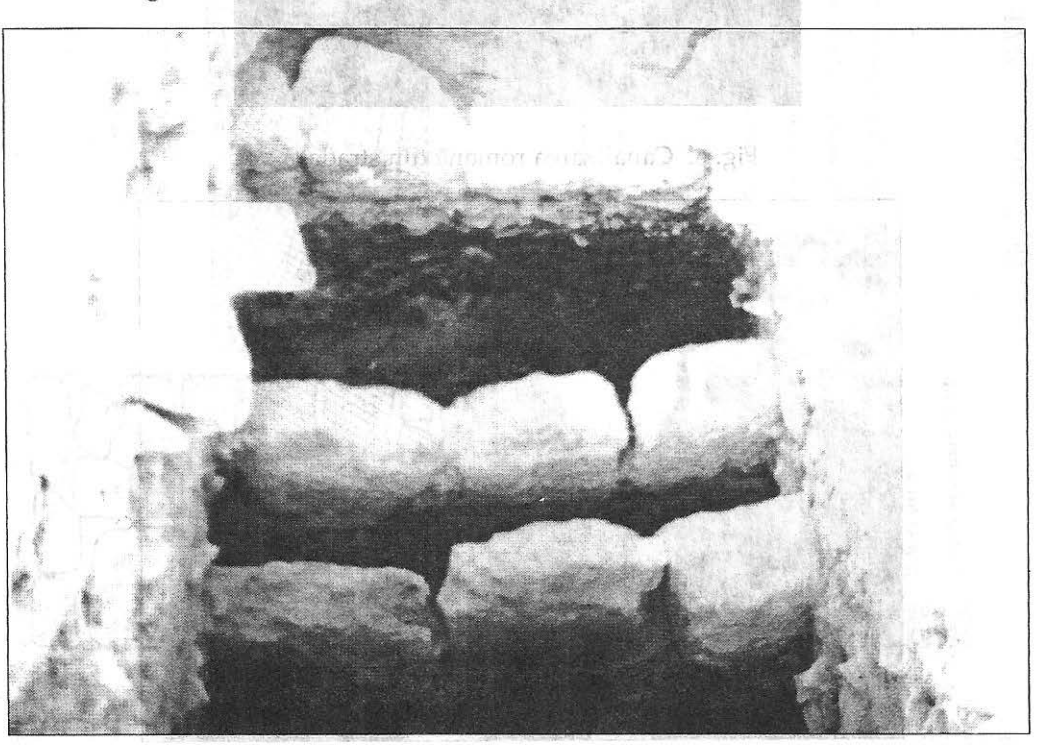

Fig. 9. Canalizarea elenistică și bordura străzii elenistice din S VI.

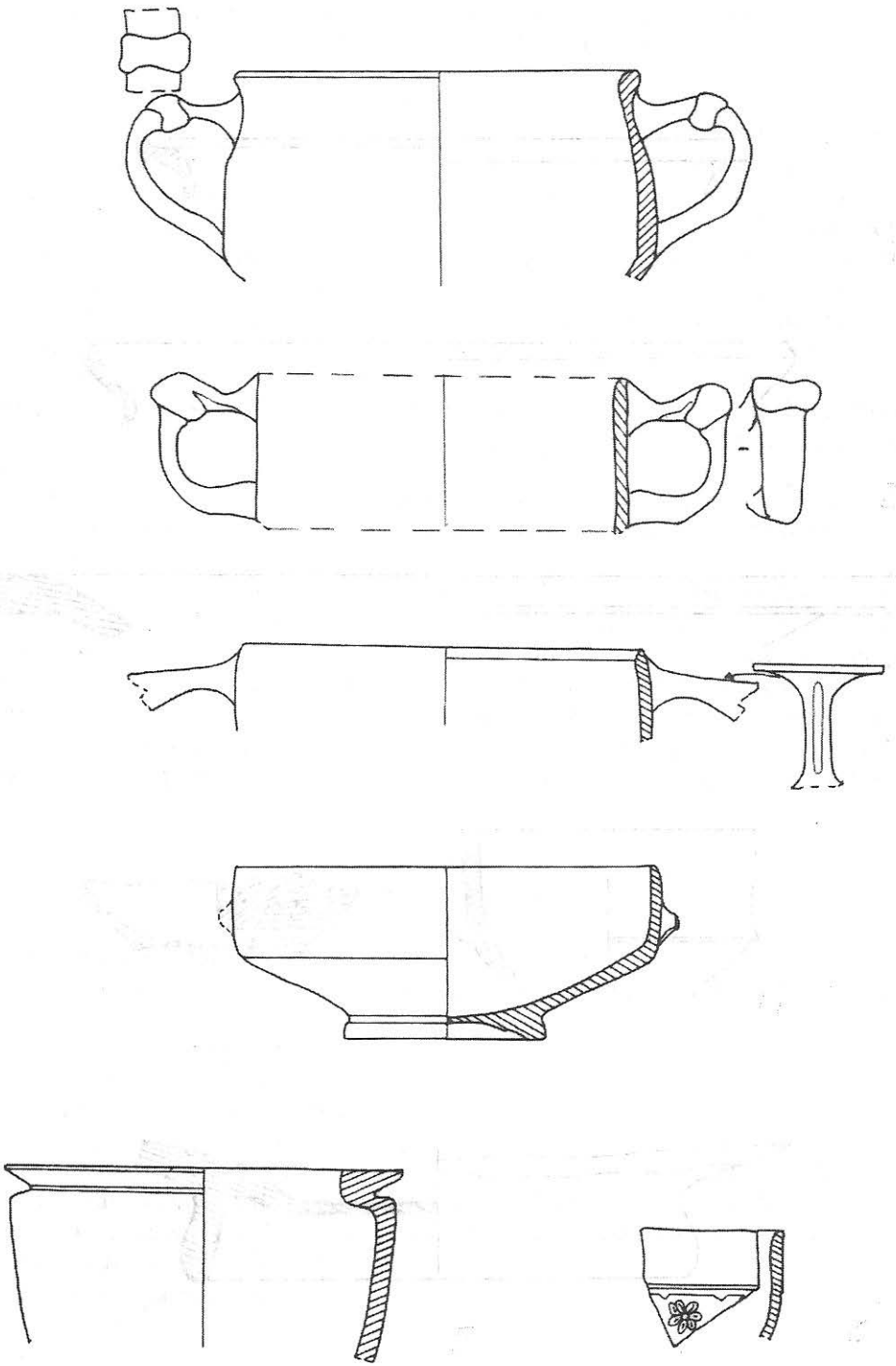

Fig. 10. Ceramică elenistică din S VI.

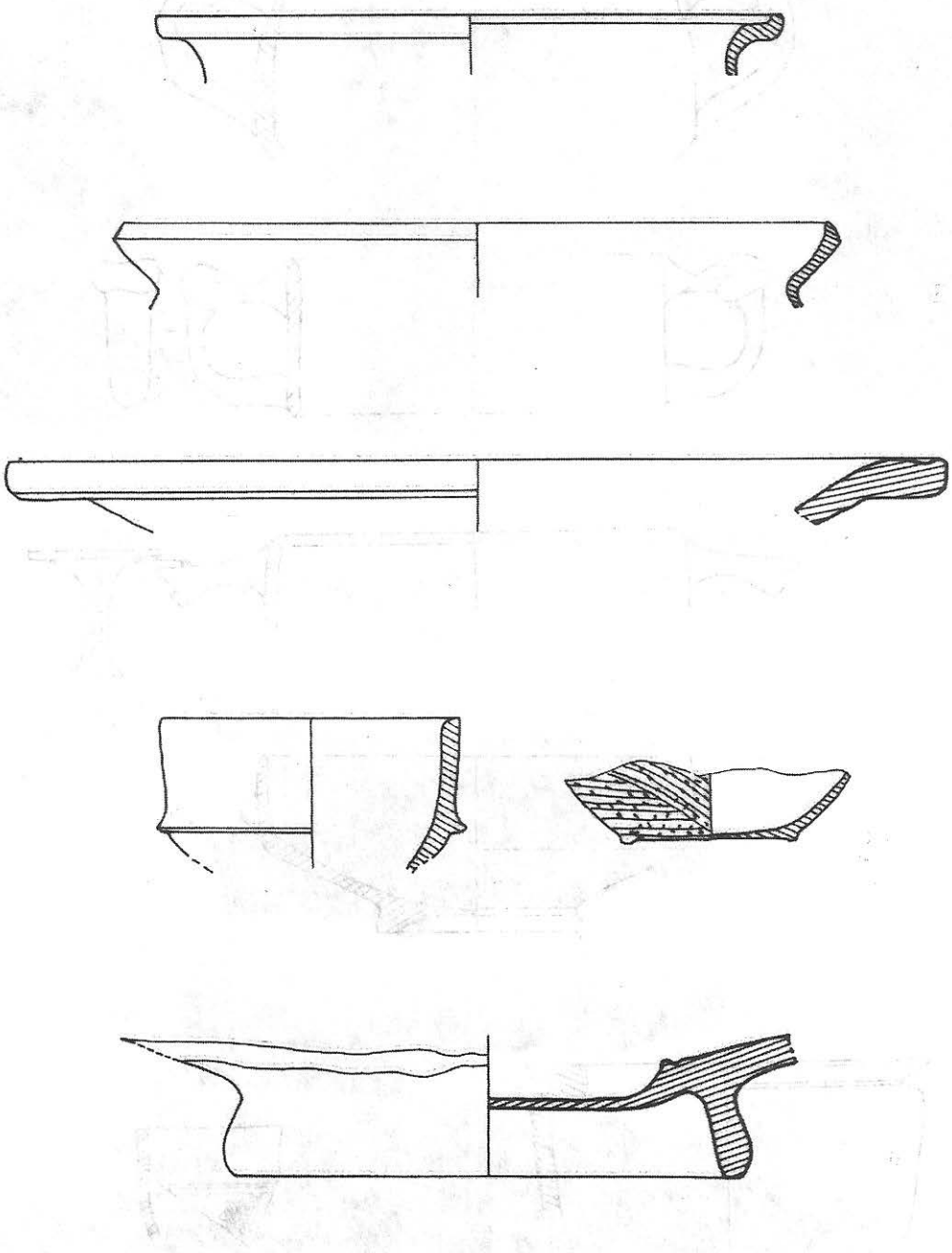

Fig. 11. Ceramică romană din S III.

DONNÉES STRATIGRAPHIQUES RÉCENTES SUR LES RUES DU QUARTIER "DOMUS" D'HISTRIA

Résumé

À la suite des recherches archéologiques effectuées entre 1990 et 1997, dans le quartier de *villae* romano-byzantines dénommé conventionnellement le secteur "Domus" d'Histria, on a découvert presque entièrement la dernière *villa* d'un complexe de quatre *villae* situées aux angles d'une intersection de rues. Tous les quatres édifices (dont trois - D1, D2, D3 - explorés aux anneés '50 et '60 et le quatrième - D4) dont il s'agit dans cette zone, appartiennent à un complexe urbanistique unitaire daté au VIe s. ap. J.-C. Ce quartier présente un intérêt particulier car il représent une des plus cohérentes structures urbaines de la topographie romaine tardive d'Histria. D'autre part, la reprise en 1990 des recherches dans ce quartier a permis l'enrichissement substantiel des informations à caractère planimetrique et surtout stratigraphique concernant ce complexe d'edifices.

À l'occasion de nos recherches, on a effectué plusieurs coupes stratigraphiques dans deux rues qui limitaient au Nord (la rue β) et respectivement, à l'Est (la rue α') l'édifice D4 qui ont offert des informations révélatrices. Ainsi, dans la rue β on a découvert le réseau principal de cannaux de ce quartier d'Histria, réseau construit au IIe s. après J.-C., ainsi que dans la rue α' on a obtenu deux coupes complètes à savoir trois niveaux succesifs de rue (de l'époque hellénistique, de l'époque romaine et de l'époque romano-byzantine) qui démontrent que ce segment routier et, par consequence, tout ce quartier a été organisé dès l'époque hellénistique, fait qui n'est pas encore archéologiquement attésté. Ces informations stratigraphiques permettent la reprise, dans un avenir prévisible, de tout la problématique de la topographie urbaine d'Histria.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Histria à l'époque romaine et romano-byzantine.
Fig. 2. Le quartier " Domus " avec l'emplacement des coupes stratigraphiques dans les rues
Fig. 3. Rue β, S V: coupe d'Est
Fig. 4. Rue α', S III: coupe de Nord
Fig. 5. Rue α', S VI: coupe de Sud
Fig. 6. Canalisation romaine de la rue β
Fig. 7. Canalisation hellénistique et la bordure de la rue hellénistique de S III
Fig. 8. Canalisation hellénistique et la bordure de la rue hellénistique de S VI
Fig. 9. Canalisation hellénistique et la bordure de la rue hellénistique de S VI
Fig. 10. Céramique hellénistique
Fig. 11. Céramique romaine

TROPAEUM TRAIANI
POARTA DE NORD

Ioana BOGDAN CĂTĂNICIU

În 1969, când am început cercetările la Adamclisi, tot ceea ce știam despre cetate, se datora publicării de către V. Pârvan[1] a notelor de șantier și a planurilor rămase ca urmare a cercetărilor întrerupte la moartea neașteaptată a lui Gr. Tocilescu. Dacă Gr. Tocilescu[2] propusese existența unui *municipium* traianens la Adamclisi și considera că cetatea pe care o cerceta este cea construită de Constantin, nu de Traian, se baza pe observațiile foarte competente pe care le făcea cu ocazia vizitelor pe șantierul pe care lucrau colaboratori de cea mai bună calitate. Afirmația sa păstrată în notele din manuscrisele de la Academie[3] că la poarta de vest "in Alegemeinen Bemerkungen sind zu machen dass sich Funde aus traianischer Zeit, bis jetzt (adăugat cu creionul), nicht ergeben haben", s-a confirmat prin cercetările recente.

Tocilescu a efectuat sondaje pentu a descoperi poarta de pe latura de nord, fără să o găsească; Pârvan consideră că de fapt prin configurația terenului nici nu erau necesare decât porțile de est și vest[4]. Dacă urmele orașului traianens au constat mai cu seamă din monumente și piese arhitectonice refolosite ca piatră de construcție, săpăturile desfășurate în ultimele decenii au secționat și o parte din monumentele romane timpurii. Poarta de est este din acest punct de vedere, cea mai bine cunoscută construcție pentru începutul secolului II p. Chr.

Existența incintei la începutul secolului II p. Chr. este un indiciu că titlul de *municipium* a fost acordat odată cu privilegiul de a se construi incinta, după toate probabilitățile de către Traian[5]. Rezultatul cercetărilor stratigrafice și observațiile pe fotografia aeriană ne-au dus la concluzia că suprafața muncipiului era mult mai redusă decât cea a cetății constantiniene[6]. Aria se va fi înscris într-un dreptunghi cu *cardo* și

1. BCMI, IV, 1911, 1-12; 163-193.
2. Gr. Tocilescu, RIAF, IX, 1903, 1 sqq
3. Academia Română, ms. 5139, 169 verso.
4. V. Pârvan, *op. cit*, 168; poarta de sud fiind mărginită de o pantă abruptă, putea fi folosită doar de pedestrii și călăreți.
5. Comunicare la sesiunea științifică Pontica, 1972; și în *Tropaeum Traiani*, Cetatea, I, 1979, 53, 60-62; ipoteza a fost privită cu neîncredere, chiar în Concluzii la volum p. 227 se reține doar ca posibilă argumentarea făcută pentru crearea muncipiului de către Traian.
6. Ioana Bogdan Cătăniciu, *Tropeum Traiani*, Cetatea, vol. I, București, 1979, 48 sqq; eadem în Ephimeris Napocensis, II, 1992, 193-206.

decumanus maximus pe același traseu ca al orașului târziu, doar că raportul în care divizau suprafața era diferit – *cardo* se afla la jumătatea acesteia, iar *decumanus* o împărțea la 2/3 de latura de nord.

Deși este destul de dificil să programezi cercetarea pe termen lung, deoarece nu se poate conta pe o finanțare în funcție de obiectivele strategice ale acesteia[7], am urmărit, în măsura posibilă, să efectuez lucrările necesare pentru cercetarea ipotezei noastre privind aspectul și desfășurarea în teren a muncipiului traianens.

Pe incinta de nord, turnul T4 este la capătul nordic al *cardo maximus*, într-o zonă unde se află gropi ale unor săpături de la începutul secolului trecut, practicate și ele pentru a căuta o eventuală poartă; pentru incinta constantiniană se afirmă că lipsește o poartă majoră; ori, noi presupunem că *muncipium*, de plan dreptunghiular, avusese o poartă și pe această latură în epoca traiană. Turnul T4 nu fusese săpat decât în vecinătatea intrării în turn și am avut șansa să golim cca jumătate din interiorul nederanjat; sub turn nu am descoperit faza traiană a unei incinte, ci doar o fundație abandonată, contemporană cu cea de pe curtina de vest, sector sud.

Turnul T4 s-a dovedit a fi de formă semicirculară mult alungită, iar incinta a fost construită pe un nou traseu[8], chiar pe marginea pantei așa cum cerea Vitruvius (I, 10, 5 și 8).

Cercetările în punctul ales de noi s-au dovedit deosebit de fructuoase deoarece am intersectat *cardo* din fazele ultime de existență și am descoperit o poartă de mici dimensiuni care a funcționat până la sfârșitul vieții în cetate. Deci Tropaeum Traiani are ca toate orașele dezvoltate dintr-un plan de tip "castrens" porți pe cele patru laturi, la fiecare din capetele celor două drumuri principale – *cardo* și *decumanus maximus*.

Cercetările parțiale din turnul T4[9] ne-au evidențiat existența unei faze de turn, pe care am datat-o la sfârșitul secolului III p. Chr. Acest turn n-a depășit faza de fundație, iar aceasta a fost parțial folosită ca sursă de piatră de construcție în timpul construirii turnului T4.

Dacă luăm în considerare rezultatul cercetării noastre din turnul T4 putem presupune că lucrările de construire a incintei *a fundamentis* la sfârșitul secolului III, finalizate de Constantin și Licinius s-au dezvoltat și pe latura de nord, traseul ei fiind probabil corectat față de cel din epoca traiană.

Știam că cercetările, de la începutul secolului XX, ale incintei constantiniene, ale căror rezultate au rămas în cea mai mare parte nepublicate[10], nu au dus la descoperirea unei porți pe latura de nord a acesteia.

Având în vedere rezultatele din T4, am extins cercetarea la vest de turn, pentru a afla elemente privind cel puțin faza traiană a unei porți pe latura de nord a primei incinte a muncipiului.

S-a abordat, din motive de ordin financiar, o săpătură existentă în vecinătatea incintei la vest de turn; săpătura s-a dovedit a fi fost un cuib de mitralieră din timpul

7. Pentru că s-a instaurat din deceniile trecute o politică de subestimare a cercetării și de neglijare a competenței cercetătorilor de a stabili aceste obiective.

8. *Changements du projet de la citadelle des Tropaeenses à l'époque constantinienne* în *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Frankfurt a.M, Sofia, 1999, 263-273; eadem Pontica, XXVIII – XXIX, 1995-1996, 201-214.

9. Vezi rapoartele anuale din *Cronica săpăturilor* publicate de Comisia Națională de Arheologie.

10. Cu excepția studiului lui V. Pârvan, BCMI, IV, 1911, în care acesta a folosit notele și planurile săpăturilor efectuate sub conducerea lui Gr. Tocilescu.

primului război mondial. Suprafața S III sector A 11, cu laturile orientate după punctele cardinale, este de 7,5 x 12 m în interiorul incintei și 12 x 4 în exteriorul zidului.

În S III A 11, s-a dezvelit *cardo maximus* care, cu un aspect modest, a fost în uz până la sfârșitul vieții în cetate; *cardo* este lat doar de 3,6 m, din cauză că s-au construit edificii adosate incintei databile relativ în a doua parte a secolului IV și în secolul VI. Desigur, în condițiile existenței unui drum pomerial de circa 9 m lățime, circulația dirijată de cardo spre nord putea debușa în acest drum. În momentul în care s-au construit edificiile cercetate în S III, adosate zidului de incintă, s-a renunțat defintiv la circulația pomerială și chiar intrarea în T4 era posibilă doar prin interiorul edificiului de la răsărit de *cardo maximus.*

În cursul cercetărilor am constatat existența unei "anomalii", o deviere spre sud, pe o mică distanță în zidul de incintă la vest de *cardo.* Ne-am propus să cercetăm această deviere, pe care o puteam atribui doar nevoii de a rezolva schimbarea de direcție a traseului incintei; aceasta, construită la limita exterioară a pantei platoului pe care s-a ridicat cetatea, la colțul de nord-est, se va reorienta est-vest. În cursul anului 1999 am constatat că de fapt ne aflăm în fața unei deschideri[11] ce se constituia în poarta pe latura de nord, în ultima fază de existență a cetății.

Cu un fond de săpături acordat de Ministerul Culturii, am continuat cercetările acestei porți. Am curățat în întregime poarta pe toată lățimea zidului de incintă (Fig. 2) precum și *cardo,* în S III A.11; *Cardo* în faza de funcționare[12] – corespunzătoare pragului porții marcat de câteva blocuri lustruite de circulație, rămase *in situ* – era pavat cu piatră mărunță și resturi ceramice, care au fost așezate peste un acoperiș de țigle și olane prăbușit de pe edificiul din vest, peste strada anterioară. Strada urcă în pantă ușoară spre sud. Faza următoare, cea pe care s-a prăbușit acoperișul, era alcătuită din piatră de calcar, care acoperea talpa de fundație a construcției din estul străzii, deci construcția este contemporană acestei faze de utilizare a străzii; o a treia fază a străzii (fig. 3) este reprezentată de un sistem de drum cu trotuare de o parte și de cealaltă; partea centrală lată de 1,10 m era construită (poate cu lespezi de piatră peste un strat compact de piatră și fragmente mărunte de cărămizi prinse în lut, trotuarele erau amenajate cu lespezi peste un strat de lut cu material ceramic în el. S-a păstrat *in situ* o lespede in acest pavaj al trotuarului. Trotuarele aveau lățimea de 70-80 cm.

Totodată am continuat cercetarea în afara incintei unde stratul de dărâmătură atinge –1,8 m. Dintru început trebuie spus că cercetarea s-a limitat de fapt în îndepărtarea masivului strat de dărâmătură și mortar care acoperea întreaga suprafață dintre turnul T4 și incintă, în exterior și poarta propriu-zisă, ca urmare a faptului că în evul mediu timpuriu, s-a desfășurat un proces amplu de demantelare a întregii incinte prin prelevarea blocurilor de parament. În stratul de dărâmătură am descoperit câteva fragmente ceramice de tip Dridu și un foarte frumos vârf de lance, destul de corodat de șederea îndelungată în stratul de mortar.

11. Fondul de cercetări de doar 1.5 milioane lei, la costul orei de lucru de 2467 lei nu a permis continuarea cercetării, care a rămas la faza constatării deschiderii. Vezi Raportul nostru la sesiunea de rapoarte, Deva, 2000.

12. Deoarece zona porții a fost bulversată până la acest nivel, odată cu demantelarea zidurilor, spațiul porții era astupat de dărâmătură cu pământ vegetal; arheologic există încă două faze de existență ale *cardo maximus* – N VI A și B – rămâne o chestiune ce nu poate fi soluționată: dacă poarta a funcționat în continuare la acest nivel, sau a fost blocată.

Demantelarea a afectat în întregime paramenul incintei și la vest de poartă chiar și emplectonul, care s-a păstrat la o înălțime mult mai mică. Suntem de părere că în momentul în care s-a început demantelarea era încă vizibil că aici era o poartă, pentru că aceasta a fost și ea demantelată în întregime, de o parte și de cealaltă a incintei, până la nivelul de călcare din ultima fază de funcționare. Am constatat că în secolul X, s-a efectuat o demantelare sistematică până la talpa incintei și a turnului T4 (Fig. 4); cu această ocazie s-a distrus și poarta care trebuie să fi avut lățimea de 1,40 m, cât este distanța dintre laturile ei marcate de emplecton (fig. 5), pe care se evidențiază urmele de mortar, care au prins un prim rând de blocuri ecarisate. După cum se poate constata, lățimea străzii este considerabil mai amplă decât cea a porții, de dimensiunea unei *poterna*. Poarta a avut în această formă două momente de construcție. La 25 – 30 cm sub nivelul pragului din pietre lustruite se află o altă fază de construcție, din care s-a păstrat în fața porții o lespede de mari dimensiuni; în colțul exterior (NV) al plăcii s-a scobit o cavitate circulară (diametru 15 cm, adâncime 10 cm) rezultat al rotirii unui ax de poartă. Poarta (cu un singur batant) se află la 2,07 m de talpa zidului de incintă din interior, și era la 0,90 deasupra pragului reprezentat de lespedea din faza primă a acestei porți de mici dimensiuni. Poarta închisă se asigura cu o bârnă de lemn (21 x 29 x 180 cm) al cărui lăcaș tencuit s-a păstrat în eplectonul laturii de est al porții pe o lungime de 1,40 m, la care se adaugă și cei 40-45 cm, care trebuie să fi fost din blocuri ecarisate scoase, ale căror urme s-au păstrat în mortarul de peste fundația porții.

Toate datele obținute până în acest moment converg spre ipoteza că această poartă îngustă este o refacere databilă la limita dintre secolele IV-V, când se construiesc și edificiile adosate incintei, Edificiul la est de *cardo maximus* blochează intrarea în T4, mai precis, accesul în turn se făcea doar prin această încăpere.

Cercetarea din exteriorul incintei[13] a pus în evidență faptul că la est de poartă s-a mai păstrat o parte din blocurile de parament, două asize peste talpa de 10-15 cm lată, iar la vest ele au fost scoase până la aceeași talpă. Talpa incintei face un unghi spre sud-vest, corectând traseul acesteia. Din cauza distrugerii, nu am putut încă stabili dacă la construirea incintei a existat o poartă de dimensiuni mai largi, ipoteză sugerată de faptul că la 1,60 m de colțul dintre incintă și turnul T4 la 29 cm peste talpa incintei (Fig.6) se află trei blocuri care sugerează că au fost adăugate peste un nivel de folosire a bazei lor ca prag de poartă. În campaniile viitoare prin cercetarea desfășurată a suprafeței S III în exterior, sub stratul de dărâmătură vom aduce lămuriri asupra acestei ipoteze, pe care o putem susține și prin faptul că în sondajul stratigrafic din vestul porții, în interior, am constatat că la nivelul pragului inițial al porții înguste s-a păstrat, doar în zona imediat învecinată porții, un strat de mortar și piatră măruntă, strat de construcție, eventual rezultatul acestui moment de reducere a dimensiunilor ei. Anomalia în traseul incintei în interior, care ne-a atras atenția de la început, este probabil blocul de zidărie construit ca să reducă dimensiunile porții de la aproximativ trei metri la 1,40. Poarta postulată cu această deschidere, corespunde lățimii pe care o avea *cardo* la sfârșitul secolului IV – secolul V, când s-au construit edificiile pe strada pomerială.

13. Practic s-a înlăturat stratul masiv de dărâmătură care a acoperit emplectonul incintei și al laturii de vest, exterioare a turnului T4, rămas ca urmare a extragerii blocurilor de parament; o serie din aceste blocuri se mai aflau în stratul de mortar și piatră măruntă de calcar. Munca s-a constituit din îndepărtarea unei cantități de cca. 18 m cubi de piatră de dimensiuni mari și medii, recuperate în vederea unei eventuale lucrări de reconstrucție.

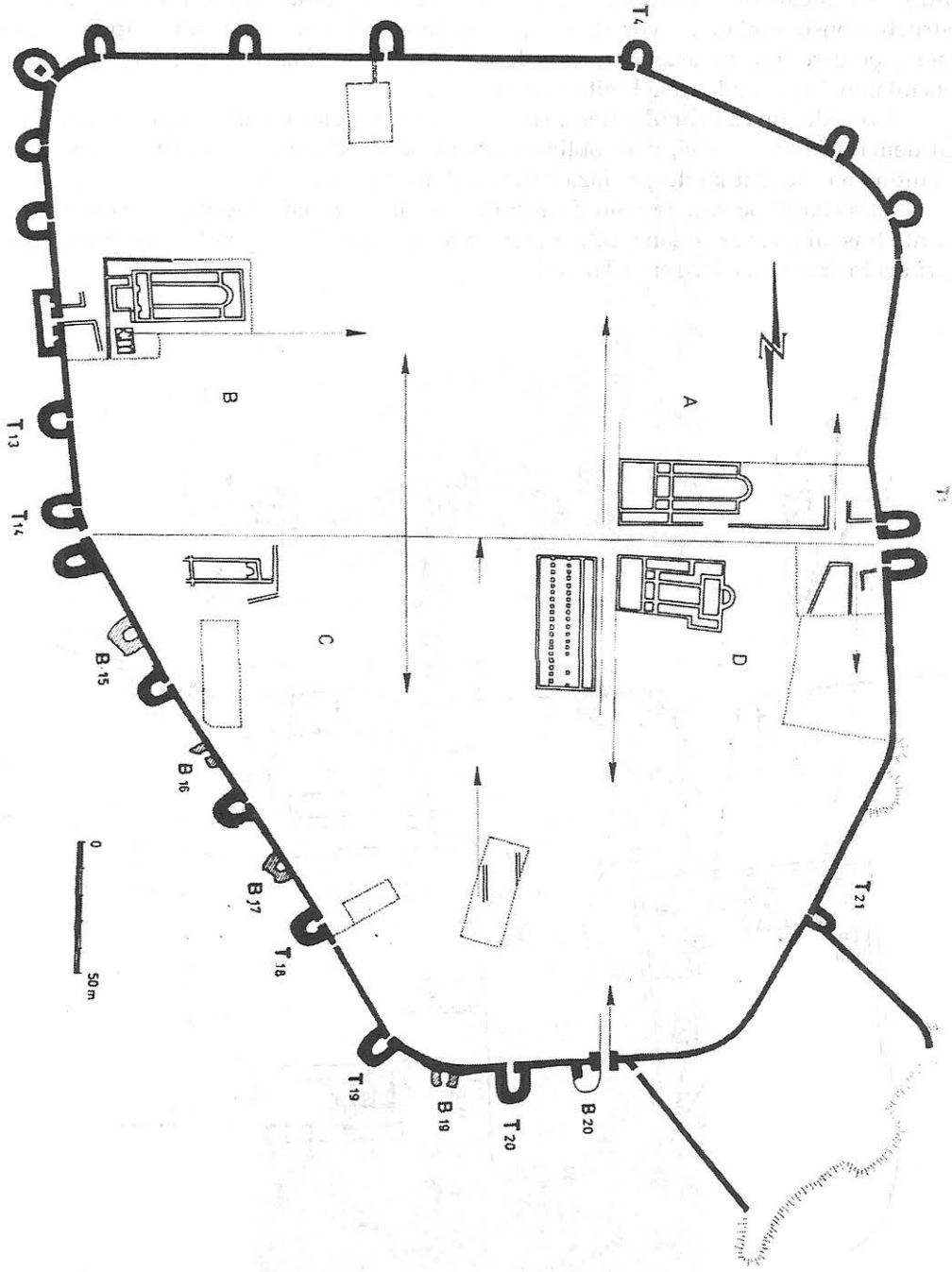

Fig. 1. Planul cetății romano-bizantine Tropaeum Traiani.

Deocamdată putem afirma cu certitudine că am descoperit poarta de mici dimensiuni care asigură accesul în cetate dinspre nord al pietonilor și probabil al călăreților, nu și al vehiculelor. Campaniile viitoare vor elucida problema porții din faza de construcție constantiniană, și vor aduce date privind localizarea porții municipiului traianens, pe care însă ne așteptăm să o descoperim pe un traseu anterior al zidului de incintă, mai spre sud, nu la limita platoului.

Considerăm că în anul viitor, prin cercetarea depunerilor arheologice nederanjate la demantelarea incintei, vom obține elemente privind aspectul porții în epoca constantiniană și eventual despre faza anterioară acesteia, Faza B.

Cercetările pe care le vom desfășura în continuare își propun, de asemenea, să caute traseul incintei traiane, câțiva metri mai spre interior și poarta corespunzătoare primei incinte de la Tropeum Traiani.

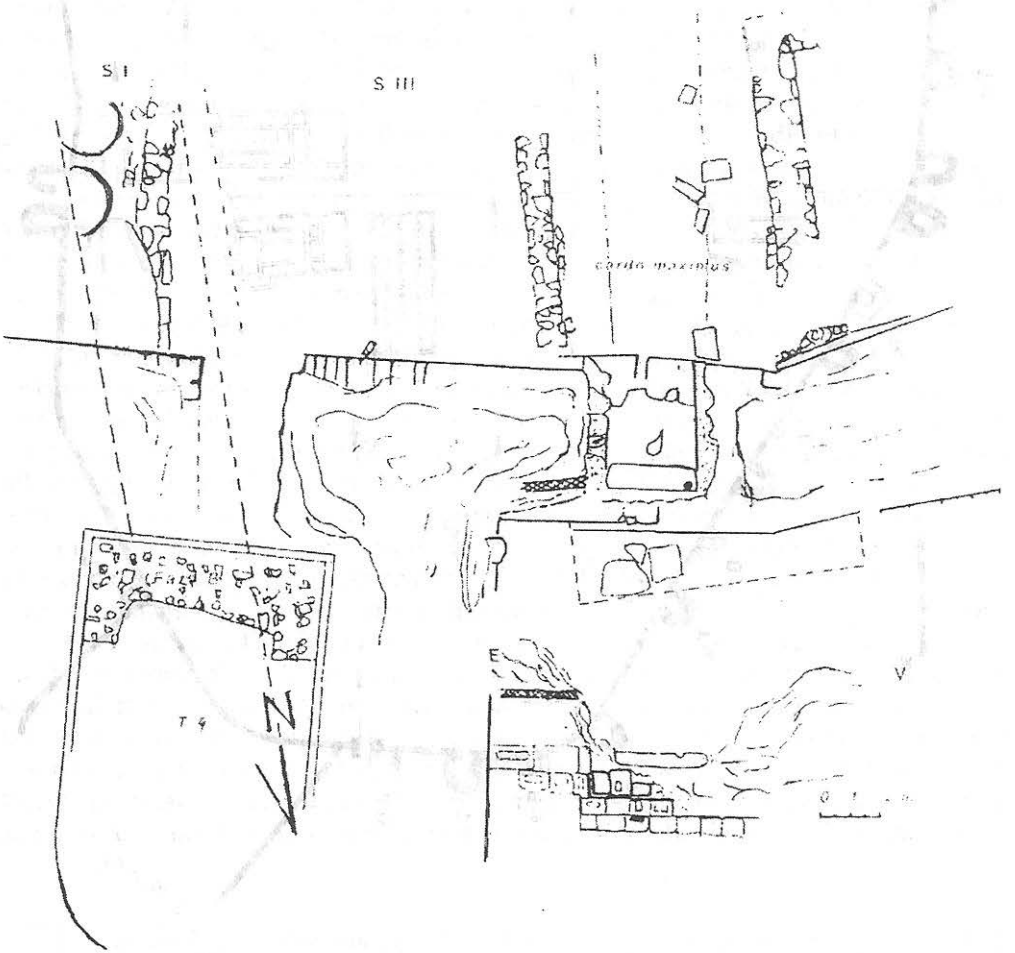

Fig. 2. Planul curtinei și a porții de nord, vedere exterioară a incintei și a porții la vest de turnul T4.

Fig. 3. Imaginea fotografică a *cardo maximus;* sunt vizibile trei etape stratigrafce succesive.

Fig. 4. Poarta cu cele două faze ale pragului; fotografie dinspre nord.

Fig. 5. Curtina la vest de turnul T4 și poarta.

Fig. 6. Detaliu al paramentului exterior al incintei, sugerând existența unei porți mai largi într-o epocă anterioară.

LA PORTE NORD DE LA CITÉ DES TROPAEENSES

Résumé

Les fouilles dans le secteur nord (secteur A) de la cité de Tropaeum Traiani, prês et à la tour T4 s' inscrivent dans notre programme, suivie malgrée les difficultées financières, de contrôler la véridicité de notre hypotèse que le muncipe de Trajan avait une étendue plus restreinté[1], dans laquelles les axes principales avaient un rapport 2/3 sur direction nord-sud; logiquement, les axes du municipe ont été prolongées jusqu'a la limite du plateau où ont été érigées *a fundamentis* , à la fin du III-ème commencement du IV-ème siècle les murailles d'époque romano-byzantine, le même rapport est redéfinie sur direction est-ouest.

Les fouilles partielles dans la tour T4 ont découvert les substructions d'une tour inachevée édifiée simultanément avec des substructions – phase B – qui se trouvent partout (Fig. 1) antérieurement à la phase C, constantinienne[2].

En commençant les fouilles dans la section A S III nous avons obtenu l'image des changements du *cardo maximus* dans les dernières phases d'existence de la cité (Fig. 3) et nous avons decouvert la porte nord utilisée au cours des dernières siècles de vie urbaine à Adamclisi.

La porte s'ouvre à 1,60 m ouest du mur ouest de la tour T4 (Fig. 4) et avait une largeure de seulement 1,40 m; cette poterne avait un seul vantail, asiguré par un poutre glissante dans une espace 1,80 x 0,24 x 0,29 m à 0,90 m au dessu du seuil resté *in situ*. La porte avait été construite dans cette forme dans une étape tardive, simultanément avec la construction des édifices qui adosées à la mur d'enceint ont fermées la circulation pomoeriale (Fig. 2). Nous avons la preuve que la porte a été réutilisé, probablement jusqu-à la fin de la ville, par la construction d'un nouveau seuil à 30 cm plus haute que le précédent (Fig. 5).

L'entré dans la cité au but du *cardo maximus* este plus etroit que celui-ci strangulé comme il este entre les édifices tardives, et nous avons des motifs (Fig. 6) de suggerer une phase de construction de la porte plus large, dans l'époque antérieur. Dans les années prochaines nous nous proposons l'étude de la porte constantinienne et aussi l'identification de la porte du municipe de Trajan.

La curtine et la porte ont soubie le même procesus de démentelemet constaté partout où ont été pratiquées des fouilles. Quelques fragments céramique Dridu nous dévoilent les auteurs de cette entreprise d'exploiter systématiquement les ruines comme source de matériel de construction.

1. Ioana Bogdan Cătăniciu, *Tropaeum Traiani*, Cetatea, vol.I, București, 1979, 48 sqq; eadem, în Ephemeris Napocensis, II, 1992, 193-206.

2. Changements du projet de la citadelle des *Tropaeenses* à l'epoque constantinienne in *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Frankurt a.M. Sofia, 1999, 263-273; eadem Pontica, XXVIII-XIX, 1995 – 1996, 201-214.

LISTE DE FIGURES

Fig. 1 Le plan de la cité romano-byzantine Tropaeum Traiani.
Fig. 2 Plan de la courtine avec la porte nord de la ville; vu extérieure de l'enciente avec la porte.
Fig. 3 L'image photo du *cardo maximus; sont* visible les trois étapes stratigraphiques succésives.
Fig. 4 La porte avec les deux phase du seuil; photo prise du nord.
Fig. 5. La curtine ouest de la tour T4 et la porte.
Fig. 6. Détail du parament extérieur de l'enceinte suggérant l'existence d'une porte plus large à une époque antérieure.

TOMIS – APROVIZIONAREA CU APĂ POTABILĂ ÎN EPOCA ROMANĂ ŞI ROMANĂ TÂRZIE

Gheorghe PAPUC

Pentru perioada de început a dominației romane în Pontul Stâng, poetul exilat la Tomis, Publius Ovidius Naso, ne transmite peste veacuri informații importante privind acest izvor al vieții care este apa. În cei aproape 9 ani trăiți la Tomis a scris mai multe opere, de un mare interes pentru noi fiind *Tristele* și *Ponticele,* caracteristice pentru perioada tomitană a existenței sale. Între cele două opere sunt doar deosebiri formale, ambele fiind culegeri de elegii epistolare, numai că cele din *Pontice* menționează numele adresantului. Formația alexandrină a poetului este cea care motivează chiar în condițiile exilului relatările cât mai veridice de lucruri și uneori de detalii despre mediul înconjurător. Aceste informații de amănunt îngreunează versurile, sacrificând poezia, dar rămân izvoare importante[1].

Ovidiu referindu-se la apă, spune că în timpul iernilor, aceasta se scoate numai cu burduful (Tristia III, 10, 21)[2], fapt ce presupune existența unui puț, fără doar și poate. Se pare că una din sursele de apă o constituiau lacurile din jurul orașului: "căci apa nu mai este scoasă înghețată din lac" (Tristele, III, 12, 27-44)[3]. Calitatea apei este îndoielnică, fapt bine cunoscut și la începutul secolului nostru, ori atunci "apa dulce ne dă o plăcere prea mică pentru a fi invidiată/dar aici se bea apă din mlaștină amestecată cu sarea mării" (Pontice II, 7, 63-74)[4].

Continuând caracterizarea apei, poetul spune în Pontice III, 2, 17-18, că aici,

"N-ai izvoare cu apă de băut, cele care sunt cu apă
aproape asemănătoare cu cea a mării
Nu știi dacă-ți potolesc setea sau ți-o aprind".

Ovidiu crede că nici păsările nu cântă pe aici deoarece "beau cu gâtul lor răgușit apă de mare" (Pontice III, 2, 23)[5].

Sistemul de distribuire a apei la Tomis este precar așa cum rezultă din versul ovidian "pe vârful capului (femeile) duc ulciorul greu cu apă" (Pontice, III, 8, 12)[6].

---

1. V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat,* 1967, p. 36.
2. A. Rădulescu, *Ovidiu la Pontul Euxin,* Constanța, 1998, p. 25.
3. *Izvoare privind istoria România,* I, București, 1964, p. 286.
4. *Ibidem,* p. 319.
5. *Ibidem,* p. 323.
6. *Ibidem,* p. 327.

Acest fapt se datorează și situației specifice așezării care se află la o cotă superioară de altitudine față de eventualele surse de apă din zonă. Punându-se această problemă, Tomisul avea ca sursă malul sud-vestic al lacului Siutghiol, la acea vreme golf al Mării Negre, într-o depresiune în care un rol important îl au fenomenele carstice produse de depozitele de calcar jurasic, facilitate de dizolvarea calcarelor de jos în sus datorită izvoarelor ascensionale. Apele mării au invadat aria circulară dând naștere unui golf larg, barat apoi de perisipuri. Este lacul cu cea mai mare adâncime (17,5 m), iar suprafața sa este de 1900 ha și lungimea liniei de țărm este de 30 km, iar cota față de nivelul Mării Negre este de 216 cm[7]. Malul sud-vestic este înalt și abrupt, aici venind și cele trei văi bogate în izvoare, care își datorează forma abraziunii și constantei vânturilor de la N-E care împiedică fixarea vegetației ce ar proteja țărmul.

Făcând un salt peste timp de peste 18 secole, în iulie 1854 căpitanul din marina britanică I. Spratt face o călătorie de-a lungul văii Carasu și ajunge pe țărmurile lacului Siutghiol, constatând calitatea deosebită a apei din mai multe izvoare ce se ivesc la Palas și Canara, iar debitul deosebit al acestora face ca la Mamuri (Mamaia Sat) să se formeze un mic râu ce se varsă în mare, după ce pune în mișcare o moară[8].

În 1855 la comanda Înaltei Porți, se construiește șoseaua Rasova-Constanța de către misiunea ing. L. Lalanne. Din cadrul misiunii amintite, dr. Allard și ing. Michel au scris amândoi despre Constanța și utilizarea surselor de apă de pe malul lacului Siutghiol cât și despre anumite monumente tomitane.

Dr. Allard spune că locuitorii Constanței beau o apă salmastră dintr-un puț de pe plajă, dar în apropiere de Constanța la câțiva km, sunt izvoare cu apă bună, de unde misiunea se aprovizionează și presupune că romanii au folosit această sursă de pe marginea Kuterukghiolului conducând apa prin canale ale căror resturi se văd în anumite puncte. În interiorul Constanței există o galerie subterană și mai multe puțuri antice comunicând cu ea. Doctorul a identificat la Canara și la Palas ruinele unor canale romane[9]. În legătură cu izvoarele ce aprovizionează cu apă lacul Siutghiol, dr. Allard amintește și el deversorul în mare care pune în funcție o moară, dar în plus față de căpitanul englez I. Spratt, menționează că este vorba de o moară care avea trei pietre. Avem astfel, o imagine a debitului ce se revarsă din lac în Marea Neagră[10].

Inginerul Michel al misiunii Lalanne a fost mult mai amănunțit în relatările sale asupra celor văzute la Constanța, atenția sa oprindu-se asupra falezei răsăritene a anticului Tomis, menționând că datorită acțiunii valurilor ce au dus la surparea țărmului, urmare a abraziunii, au ieșit la iveală resturi de puțuri, apeducte, fundații suspendate ale unor construcții care stăteau gata să se prăbușească în mare. "Printre construcțiile dezgolite de atacurile mării se găsesc conducte de zidărie, ivindu-se la diverse înălțimi (...) dar una din ele, chiar în marginea malului și aproape la nivelul mării, se pare a fi destinată pentru a procura orașului apa potabilă. Un anumit număr de puțuri, din care unul este încă vizibil, și în comunicare cu conducta subterană, per-

7. Ariadna Breier, *Lacurile de pe litoralul românesc al Mării Negre*, București, 1976, p. 43; dar având în vedere că la data construirii apeductului în epoca romană nivelul mării era mai jos, iar captarea se afla cel puțin la cota 10 - rezultă o diferență între *caput aquae* și destinație mult prea suficientă pentru construirea unui apeduct.

8. T. Spratt, *Route between Kustendje and the Danube by the Kara-Suamd Yeni-Keni Valleys*, Jr. Geogr. Soc., London 26, 1856, p. 203.

9. Camille Allard, *Souvenir d'Orient*, Paris, 1859, p. 23.

10. *Ibidem*, p. 24.

mitea fără îndoială de a scoate apă pură în loc de apa salmastră a puțurilor Constanței"[11]. Autorul acestor informații mai presupunea că sursa de apă era cea din nord, de pe malul lacului Siutghiol, și că apeductul urma linia țărmului mării. Nu-i scapă nici faptul că locuitorii satului Canara (azi orașul Ovidiu) folosesc apă dintr-o conductă antică pe care au spart-o. Ing. Michel presupune ca și la Palas, izvorul de aici ar proveni din captările romane[12].

Un izvor cartografic, rezultat al activității misiunii Lalanne este așa numita hartă Avril care a fost ridicată la 1856 de către "valahul" Aninoșeanu ce îndeplinea funcția de topometru al misiunii. Pe această hartă executată la scara 1: 50.000 sunt marcate și sursele de apă de pe văile de la Canara și de la Cișmea[13].

Mai târziu cu 10 ani, geologul austriac K. Peters se ocupă îndeaproape de izvoarele puternice de pe faleza lacului Siutghiol de la Canara, care sunt localizate în calcare jurasice și care alimentează lacul pe sub nivelul acestuia, dar și de pe versanți. Datorită izvoarelor foarte bogate, lacul din apropiere pe care autorul îl numește Canara are apă dulce deși este separat de mare printr-o bară îngustă de nisip.

Geologul austriac considera că izvoarele de pe valea Cișmelelor, dintre Palas și Anadolchioi, sunt cele care au fost captate în antichitate determinând construirea unor apeducte. Autorul amintit arăta că izvorul este departe de lac, iar cota sa este mult superioară celei a lacului și a mării" cu mai mulți stânjeni"[14].

Făcând un nou voiaj de studiu în Dobrogea, geologul K. Peters consemnează exsitența unei captări romane pe valea Cișmelelor și vorbește despre funcționarea în Constanța a unei cișmele romane cu trei guri[15].

Studii geologice și hidrogeologice moderne au localizat fâșii extinse de calcare jurasice în zonele Hârșova-Topalu și Dorobanțu-Ovidiu ce dau debite deosebit de mari datorită concentrării apelor determinate de linia tectonică Capidava-Ovidiu, deci dintre Dunăre și Mare, debitele sunt mari, de 200-600 m³/oră, având specific caracterul lor ascensional și proprietăți fizico-chimice deosebite[16].

În anul 1908 pe valea Caragea-Derbend a fost descoperit un apeduct din tuburi ceramice cu diametrul interior de 12 cm, iar cel exterior de 15 cm, tuburile componente fiind legate cu var gros și orientat spre nord-vest[17].

Despre existența unui canal antic îi comunică Pamfil Polonic lui Grigore Tocilescu către finalul sec. al XIX-lea, aflat "nord de vila Șuțu ... în malul stâncos al mării și la nivelul ei". Topometrul precizează că are lărgimea de 1,5 m și "aproape totdeauna o înălțime de 2 m. Laturile sunt vertical tăiate, iar deasupra forma unei bolți"[18]. Despre traseu spune că uneori este "vălurit" dar și în linie dreaptă. În porțiunile unde stânca este "slabă" sau malul canalului este din pământ "este întărit cu zid de mortar în unele locuri boltit cu cărămidă antică". De la intrarea în canal după 50 m de mers în linie dreaptă se bifurcă, unul spre sud, iar celălălt spre nord. Canalul sudic a fost golit de

11. J. Michel, *Les trauveaux de défense des romaines dans la Dobroudja*, Mém. Soc. Antiquaires de France, 3, Paris, 1862, p. 10-11.
12. *Ibidem*, p. 12.
13. Marcu Botzam, *Apele în viața poporului roman*, București, 1984, p. 165.
14. F.K.Peters, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobroudscha*, Wien, 1866, p. 32.
15. idem, *Die Donau und ihr Gebiet, Eine geologische Skizze*, Leipzig, 1876, p. 72.
16. Marcu Botzan, *op. cit.*, p. 166.
17. V. Canarache, *SCIV*, II, 2, 1951, p. 63.
18. B.A.R., *Fond Tocilescu, Raport Polonic*, Mss, 5132, p. 231.

către primăria orașului pe cca. 250 m și la 100 m de la bifurcație se află "o răsuflătoare rotundă care este făcută drept și vertical în plafonul canalului. Sus în această răsuflătoare se văd la înălțimea de *3 m de la plafon gurile altor canale care vin de la suprafața orașului*"[19]. Pe toată întinderea sa canalul este foarte bine conservat și nu se simte nici un miros greu[20].

Unul dintre cei mai buni cunoscători ai "galeriilor subterane" a fost Vasile Canarache. În 1958, într-un raport, acesta relevă existența la Constanța a unei întregi rețele de galerii subterane legate între ele, prevăzute cu căi de ventilație zidite, și numeroase guri de ieșire. Au fost identificate 12 guri de ieșire din care doar două au fost accesibile, și unde s-au putut face cercetări stabilindu-se trei tipuri de galerii: a) săpate direct în stâncă; b) săpate în loess, planșeul, plafonul și pereții ziditi din piatră; c) săpată în loess, planșeu arcuit, zidurile cu cărămidă după "*tehnica în opus signinum*". În zona cercetată galeriile au înălțimea de 1,70 m și lățimea în jur de 1,20 m. Au fost identificate pe pereți, mici nișe pentru opaiț. În legătură cu amplasamentul lor, autorul precizează că "galeriile converg spre zidurile de apărare și că foarte probabil unele trec pe sub acestea în afara incintei". În legătură cu datarea acestora va fi făcută după cercetarea unor intrări cunoscute dar "nederanjate"[21].

Pe baza celor de mai sus autorul consideră că, galeriile aveau datorită ieșirii în afara incintei, o utilitate pur defensivă.

În 1961 V. Canarache spunea că atât în oraș cât și în afara incintei lui au fost surprinse în mai multe puncte apeducte care alimentau Tomisul cu apă[22]. Acestea erau de tipuri diferite, unele sunt din tuburi de pământ ars, cu diametrul de 12-15 cm., "*altele din plăci de piatră*, care închideau între ele un gol pătrat de 30 x 30 cm"[23]. Toate apeductele găsite au orientarea nord-sud, ele încep de la 10 km nord de oraș, în apropierea izvoarelor și rezervoarelor moderne din apropierea "Cișmelei lui Dervent" din care se alimentează astăzi Constanța cu apă, se alimenta și Tomisul vechi"[24].

În legătură cu sursa de apă, cercetările făcute după perioada V. Canarache s-au confirmat într-un fel, deoarece existau captări antice și pe valea amintită, dar este cert că pe acolo era traseul apeductului ce venea de la Canara și amintit de francezii misiunii Lalanne[25]. Până la această dată (1999) în zona intramurană a Tomisului nu au fost descoperite conducte antice de apă. Descoperiri izolate de tuburi ceramice sau de blocuri de calcar[26] perforate s-au făcut, dar în cea mai mare parte fără loc de descoperire și acestea nu pot fi probe ale existenței unei conducte antice. Referirile la apeducte, existente cu adevărat, pe care le face V. Canarache sunt cele din teritoriul tomitan: "la circa 20 km în jurul Constanței ... am descoperit recent ... apeducte de

19. În legătură cu aceste canale, o explicație ar fi o eroare de adâncime, când s-a trecut la realizarea galeriei, și care apoi a fost corectată. Este posibil ca să fi avut loc o prăbușire, care să dea aspectul unor canale ce ar comunica cu puțul. Cunoscând probitatea lui Polonic, considerăm probabilă prima variantă.

20. *Ibidem*, p. 231.

21. Mircea D. Matei, *Dacia*, N.S., 3, 1959, p. 273-574, unde este prezentată comunicarea lui V. Canarache, *"Săpături la Tomis în 1958"* ținută, la "Al treilea colocviu mixt româno-sovietic de arheologie și etnografie".

22. V. Canarache, *Tomis*, București, 1961, p. 37.

23. *Ibidem*.

24. *Ibidem*.

25. *Ibidem*, p. 38.

26. M. Bucovală, *Tomis*, I, 3, 1966, p. 19 - lângă zidul de incintă, în spatele teatrului Fantasio, lângă un pavaj din dale mari au apărut 2 tuburi din piatră.

olană bine arse, legate cu var, apoi instalații pentru captarea apelor subterane, puțuri de control și cisterne de acumulare"[27]. Nu contestăm existența acestora - mai sus este vorba de situația de la Potârnichea, dar autorul consideră că ar avea legătură cu Tomisul, ori aici greșește. Sursa pentru Tomis a fost zona actuală a lacului Tăbăcărie și malul de vest, sud-vest și sud al Siutghiol-ului.

În 1963 cu ocazia prezentării tezaurului de sculpturi din Tomis de către un colectiv având-l în frunte pe V. Canarache se spune că "monumentele descoperite în vremea din urmă, terase, străzi, canale, *apeducte*, fântâni, ... etc., ilustrează în mod viu amploarea și strălucirea civilizației vechiului Tomis"[28].

Menționarea repetată a existenței unor apeducte în Tomis de către V. Canarache, ne-a determinat la o cercetare mai atentă a manuscriselor rămase de la fostul director al Muzeului, fapt ce ne-a demonstrat că respectivul nu amesteca conductele de apă din afara cetății cu cele din cetate, care după cum se observă au fost amintite în mai multe lucrări publicate. Anumite canale de scurgere a apelor pluvio-menajere au fost considerate de V. Canarache ca fiind apeducte. Astfel în Raportul **"Tomis"** din 1960 se spune că "la circa 2 m spre nord de această încăpere am găsit un apeduct cu fundul la 1,50 m față de nivelul actual. Ulterior l-am urmărit pe o lungime de 6 m. Era făcut din lespezi mari de piatră unele atingând 2 x 1 x 0,40 m, așezate pe cant pe alte blocuri care-i formează fundul. Acoperișul era tot din lespezi"[29]. Am redat mai sus numai un exemplu, descrierea este a unui canal de scurgere clasic ce putea fi amplasat de-a lungul unor străzi sau în subsolul unor clădiri. Revenind la cele spuse de noi privind inexistența descoperirilor de conducte în Tomis, cele de mai sus, confirmă. Singurele conducte pentru apă potabilă ce ar exista la nivelul de călcare antic sau puțin sub acesta, sunt cele ce conduceau apa dintr-un rezervor către un consumator. În rezervor, apa însă ajungea nu printr-o conductă, ci prin scoaterea dintr-un puț fie cu găleți fie altfel, unul din cele "unsprezece răsuflătoare sau ventilații și mijloacele verticale de legătură între subteran și orașul de sus, suitori, cum li se spune în termen de specialitate ... Construcția lor de *jos până sus* este rotundă asemeni unor puțuri, largi de circa 1 m cu pereți din cărămidă și piatră fasonată"[30]. Prezentarea este cea adevărată, cu mențiunea că lucrarea s-a executat de sus în jos, adică prima dată se fac puțurile, care apoi sunt unite între ele.

În 1966, același Vasile Canarache face o prezentare istorico-literară a galeriilor de sub cetatea Tomisului, cu care ocazie distinge cinci moduri de realizare a acestora în funcție de alcătuirea geologică a peninsulei: 1. galeria a fost săpată în loess[31] unde pereții, bolta și podeaua sunt din zidărie din piatră; 2. săpătura în stâncă pe o parte, loess pe de altă parte, în acest caz este zidită partea galeriei unde se află loessul; 3. săpătură făcută în stâncă; 4. terenul străpuns era stânca și loessul, zidăria cu bolta din

27. V. Canarcahe, *op. cit.*, p. 30.

28. V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 10-11.

29. V. Canarache, *Tomis*, 1960, *Raport preliminar asupra săpăturilor executate de Muzeul regional Dobrogea; Raport Tomis*, mss. Fond Documentar MINAC, inv. 1327, p. 32.

30. V. Canarache, *Tomis*, mss., 2083. Fond documentar MINAC, p. 18.

31. V. Canarache, *Tomis*, I, 3, 1966, p. 19, autorul consideră în mod eronat profilul 2 - 2" ca fiind în loess. După cum rezultă din planul semnat de V. Canarcahe (ridicat și întocmit) spre tronsonul Plaja Muncitorul - Spitalul Dermato s-au luat 30 x 2 puncte în care s-a realizat și profilul galeriei în acel loc. Punctul 2 - 2" este în plin sector de săpătură în stâncă. Gh. Papuc, Pontica, XV, 1982, p. 168, pl. 1.

cărămidă, iar baza peretelui din zidărie de piatră; și 5. săpătura completă în loess cu zidărie din blocuri mari de piatră. De la linia de pornire a bolții în jos, nivelul vertical este "scos cu 10 cm în afară, *de aici în jos pereții sunt tencuiți cu opus signinum*"[32]. Talpa galeriei în zonele zidite, este din cărămizi duble de 64 x 64 x 5 care sunt așezate pe un strat de tencuială. Din aceeași tencuială sunt făcute scafele laterale între podea și pereți. Rolul acestor "scafe" este o mai bună izolare a porțiunii dintre talpa și pereții apeductului. Legat de utilitatea acestei construcții care a necesitat eforturi uriașe, autorul considra că suntem în fața unui "sistem savant pentru apărarea orașului" și de atac prin surprindere împotriva cotropitorilor, dar nu exclude nici posibilitatea unui "colector de apă potabilă și cisternă" mai ales că ceva mai sus V. Canarache presupune: "romanii au cunoscut că la această adâncime ne găsim în plină pânză freatică cu apă potabilă". Chiar și acum galeriile acumulează apa până la o înălțime de 50-60 cm în 24 de ore[33]. Acest lucru a fost verificat prin scoaterea apei din galerii cu ajutorul unor pompe. În legătură cu acest strat freatic, cunoscut încă de romani, am avea câteva lucruri de spus. La 1908 la Constanța "locuitorii orașului nostru beau tot apa pe care o băuse și Ovidiu ... Fiecare casă își are fântâna ei în curte, dar apa este sălcie și se întrebuințează mai mult în gospodărie. Pentru apa de băut 80 de sacagii o aduceau din fântânile de la Palazu"[34]. Proveniența actuală a apei aproape potabilă din galerii este însă alta, anume din conductele instalațiilor Regiei de apă, care în zona peninsulară au o pierdere de aproape 50%[35]. Așa că ne îndoim ca romanii să fi cunoscut această sursă de apă ce alimentează acum galeriile din subsolul tomitan, care atunci când funcționau pentru scopul realizării lor erau perfect impermeabile și etanșe.

Ultimele precizări ale lui V. Canarache privind galeriile se referă la faptul că tomitanii au unit cele două maluri ale peninsulei, că de asemenea existau multe alte ramificații, și are dreptate cum vom vedea, rostul acestor "costisitoare și grele lucrări, desigur nivelul aproape plat, fără scurgeri, nu poate indica un sistem de canalizare ... nici un canal secundar care să conducă din case și din străzi nu s-a găsit pe toată lungimea galeriilor"[36]. Singura excepție, cele relatate de Polonic dar pe care V. Canarache nu le-a mai văzut, atât el cât mai ales cei care au executat planul și profilele celor două tronsoane[37].

Radu Vulpe în 1938, când pomenea de apeductele tomitane, preciza că orașul era lipsit de surse de apă în interiorul incintei sale, dar își aducea apă prin conducte subterane de alături de Anadolchioi[38]. Într-un articol publicat spre zilele noastre, în 1966 consideră sistemul de galerii tomitane un dren ce rezolva parte din necesarul de apă, dar se face și mențiunea că tencuiala cu mortar hidrofug făcea să sporească impermeabilitatea[39]. Ori după cum știm la dren nu se folosește mortarul fiindcă apa n-ar mai pătrunde în instalația care se executa din zidărie uscată. În 1968, același istoric

32. *Ibidem.*

33. *Ibidem.*

34. Col. Ionescu M. Dobrogeanu, *Tomis-Constanța*, Constanța, 1931, p. 76.

35. Informația era valabilă pentru anul 1981 dată nouă de ing. Covacef Florin angajat la acea dată la IAC Constanța - serviciul exploatare.

36. V. Canarache, *Tomis, mss.*, 1327, p. 19.

37. V. Canarache, *Tomis*, 3, 1966, p. 18 la lucrări au participat "ingineri și maiștri mineri, geo-hidrologi și topometri specializați în subteran". În fondul documentar al Muzeului se aflau planșe ce conțin și profilele galeriilor și puțurilor, dovadă a unei munci calificate.

38. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 274.

39. R. Vulpe, *Tomis*, 4, 1966.

prezentând expediția goto-herulilor din anul 267, când orașul a fost asediat de barbari, dar tomitanii au rezistat și ar fi avut posibilitatea să reziste timp mult mai îndelungat, deoarece în afară de conductele subterane care le aduceau apă dinspre Anadolchioi, dar care puteau fi interceptate .. dispuneau în însăși subsolul orașului care era străbătută de o rețea de **cuniculi** tocmai pentru a drena pătura freatică locală[40].

Despre utilizarea galeriilor ca dren am făcut câteva referiri mai sus și vom mai vorbi, dar apare o nouă sursă de apă cea "dinspre Anadolchioi". După știința noastră în zona respectivă se afla un **vicus** în epoca romană și care își putea rezolva problemele de aprovizionare cu apă din stratul freatic subteran care aici nu mai este salmastru, dar existența unor izvoare în zonă nu este cunoscută. Nu avem date despre existența în această parte a Constanței actuale a unui apeduct, cu toate că teoretic este posibil, mai ales că valea Cișmelei este destul de aproape.

Un apeduct care să vină de la Anadolchioi la Tomis, era posibil numai după ce ieșea pe malul lacului Tăbăcărie, și apoi pe malul mării, deci din punct de vedere tehnic se putea construi, dar neexistând sursa de apă care să alimenteze apeductul trebuie să renunțăm la această variantă.

Despre "galeriile subterane" o serie de date ne sunt oferite de Vasile Barbu, unul dintre harnicii muzeografi ai arheologiei constănțene[41]. Acesta consideră, pe bună dreptate, că sub cetate se află o rețea din care singura porțiune bine cunoscută e cea cercetată în 1962 între plaja Muncitorul și portul Tomis, care a fost săpată în stâncă și în loess, în ultima parte fiind căptușită "cu zid de piatră, tencuită cu mortar hidraulic cu adaos de cărămidă pisată ... Pe toată lungimea galeriei cercetate, chiar și acolo unde talpa este cioplită în stâncă, *s-a căutat să se preîntâmpine infiltrarea apei freatice, fie prin turnarea unui strat de mortar hidraulic, fie printr-o pardoseală din cărămizi mari, rostuite cu bitum*"[42]. Am subliniat cele de mai sus, scrise de un participant efectiv la cercetarea porțiunii amintite; aceste date sunt mult mai ample și mai precise decât referirile lui Vitruvius la construirea de canale subterane pentru aducerea apei potabile[43]. V. Barbu sesizează că galeriile de la plaja Muncitorul la portul Tomis și galeria de la portul Tomis la Edificiul cu mozaic au aparținut unui singur coridor subteran "încât porțiunea dintre ele este deocamdată, numai ipotetică, pe planurile de situație"[44]. Alcătuirea geologică a zonei peninsulare a Constanței cuprinde stânca sarmatică și loess-ul. Acesta din urmă permite infiltrarea apei până la stâncă sau până la stratul de argilă impermeabilă și treptat se vor produce alunecări de teren, pământ pe care marea îl va fărâmița și-l va cără datorită curenților de coastă. Peninsula constănțeană era mult mai mare, dar s-a strâmtat foarte mult[45].

În legătură cu destinația acestor galerii, V. Barbu mărturisește că la prima vedere a crezut "ca și cei de mai înainte, că este vorba de un canal colector al apelor menajere și pluviale din Tomis"[46]. Dar a renunțat la această variantă datorită adâncimii mari la care sunt săpate, panta mică, lipsa unor canale mici de legătură, care ar fi preluat apele de pe străzi și din locuințe și le-ar fi deversat în galerie. Canalele erau de obicei la

40. R. Vulpe, *DID*, II, 1968, p. 263-264.
41. V. Barbu, *Tomis orașul poetului exilat*, p. 95-99.
42. V. Barbu, *op. cit.*, p. 96.
43. Vezi Vitruvius, *VIII*, 6.
44. V. Barbu, *op. cit.*, p. 96.
45. C. Brătescu, *An. Dob.*, VII, 1925, p. 65-72.
46. V. Barbu, *op. cit.*, p. 97.

adâncimi de până la 2 m, sub pavajul străzilor. În aceste "coridoare subterane" s-a investit un volum imens de muncă, mai ales în zonele unde roca era loess-ul și trebuiau aduse la fața locului, piatra, cărămida, mortarul, cofrajele etc. După un calcul actual al specialiștilor în minerit, cu mijloace nemecanice, muncindu-se 24 de ore în continuu în stâncă se putea înainta maximum 1 m[47]. Plecând de la aceste date autorul consideră că galeriile erau folosite pentru adăpost în caz de primejdie, evadarea din timpul asediului și eventualele căderi în spatele asediatorilor. Se dă și o conotație istorică ce a determinat construirea galeriilor, anume situația din timpul atacurilor carpo-gotice din secolul al III-lea, când odată cu măsurile de întărire a fiecărei cetăți, alături de refacerea zidului de incintă, capitalei de provincie i s-ar fi putut mări capacitatea defensivă prin construirea acestui ingenios sistem de coridoare subterane. Privind datarea, construirea monumentului a avut loc în sec. IV p. Chr.[48]. Din cele de mai sus rezultă că Tomisul avea un sistem de apărare cu o componentă deosebită, și faptul că nu se dau analogii ne determină să credem că autorul o consideră unică la acea dată.

De problema aprovizionării cu apă a cetăților vest-pontice s-a ocupat într-un context mai amplu, prof. Marcu Botzan[49], membru al Academiei de Științe Agricole și Silvice, care consideră că cetatea Tomis avea o alimentare din două surse.

Prima alimentare cu apă se făcea de la captările de pe versantul sud-vestic al Siutghiolului, cu ajutorul unui canal din zidărie, fie cu unul sau mai multe fire paralele din tuburi de teracotă, sub oarecare presiune. Această soluție spune autorul citat este "mai adecvată lipsei de pantă între sursă și oraș"[50]. Deci era un sistem de alimentare subteran de mică adâncime și vulnerabil în caz de asediu.

Cea de a doua sursă, care este dovedită concret prin însăși existența ei, deși incomplet studiată, este o galerie captantă în subsolul profund al cetății, la nivelul stratului acvifer, aproape de nivelul mării, deci invulnerabilă.

Folosind o hartă a cărei ridicare s-a făcut între 1880-1884, a trasat posibilul apeduct ce pornea dintr-o captare de la Canara (de undeva din dreptul localității Ovidiu), trecea pe valea Caragea Dervent, făcând o buclă destul de mare, urmărind curba de nivel, mergând prin actualul sat Palazu Mare, de aici până la valea Cișmelelor mergea aproape în linie dreaptă, la sud de șoseaua Constanța-București de unde o cotea spre est până aproape de actualul Campus Universitar, de aici la Anadolchioi, iarăși spre est la marginea mării la 2 km nord de incinta cetății. De aici pe marginea falezei, putea atinge partea estică a orașului[51] "adâncindu-se sub nivelul terenului în limite acceptabile practic"[52].

Un apeduct care ar fi condus apa captată de pe valea Canara până la Tomis ar fi avut 20 km lungime, pornind pe curba de 20 m, sau câțiva metri mai sus, îngroparea în teren se făcea până la - 3 m, iar săpătura peste 3 m creea dificultăți tehnice excesive. Nu se poate fixa debitul pentru că lipsesc indicațiile clare, amintind totuși de tuburi ceramice de 12/15 cm în diametru, consemnate de V. Canarache[53]. Părerea noastră este

47. V. Barbu, *op. cit.*, p. 98.
48. *Ibidem*, p. 99.
49. Marcu Botzan, *Pontica*, 12, 1979, p. 175-179; 13, 1980, p. 305-341; idem, *Apele în viața poporului român*, București, 1984.
50. *Idem*, *Apele ...*, p. 164-165.
51. *Ibidem*, p. 167 - fig. 11 V.
52. I*bidem*, p. 166.
53. *Ibidem*, p. 168.

că debitul nu poate fi stabilit fiindcă pur și simplu nu a existat un apeduct pe traseul indicat, iar dacă la - 3 m erau probleme, cum se rezolvă traversarea cotelor de 25-30 m prin care ar fi trebuit să treacă numai prin intermediul unui tunel. Nu contestăm sursa, ci posibilitatea de a face să curgă apă pe un apeduct pozat pe traseul propus de autor. A fost aleasă cota de +20 m pentru ca să existe panta, dar în cetate autorul acestei soluții nu are cum rezolva cazul decât "adâncindu-se sub nivelul terenului".

Să analizăm și o altă variantă propusă, anume Valea Cișmelelor (actuala Cișmea) - Tomis, distanța est de numai 10 km și sursa este mult mai puternică, cota de plecare era de 20 m, în drum mai alimenta și vicus-ul de la Anadolchioi[54]. Și în cazul acestui apeduct obiecțiile sunt aceleași ca la eventualul traseu Canara-Tomis.

Cea de a doua sursă de apă a Tomisului este galeria subterană, sinuoasă dar în forma unui arc de cerc ce unește cele două faleze, cu vârful spre terminarea promontoriului, fiind săpate în loess sau stâncă, pe unele porțiuni zidită "fără, sau cu tencuială impermeabilizată; în acest ultim caz, poate fi pardosită cu cărămizi mari ... legate de asemeni cu mortar hidrofug"[55].

Marcu Botzan face referire la Africa de Nord în epoca romană unde se găsesc frecvente captări prin galerii, în general vizibile și prevăzute cu puțuri de control sau pentru scos apa. Caracteristica generală a acestor galerii captante zidite este că *în partea inferioară a zidăriei filtrante nu s-a folosit mortar.* Preluând informația eronată de la V. Canarache cu secțiunea 1 ca fiind în loess (vezi M. Botzan, *op. cit.*, 12 V, p. 169) o astfel de realizare era imposibil să reziste; apa ar fi dus la prăbușirea ei în timp scurt. Secțiunea la care facem referire reprezintă conform planurilor situația de la punctul 2 - 2' unde galeria a fost executată în stâncă, deci pereții erau impermeabili. În cazul secțiunii 2 unde galeriile au traversat cu o latură stânca, iar cu cealaltă loess-ul fiind consolidate cu zid din blocuri de piatră prinse cu mortar, credem că nu se poate pune problema unei zidiri filtrante. În ceea ce privește secțiunea 3, aceasta este o variantă a secțiunii 1, diferența constând în modul de realizare a bolții în roca dură. În acest fel nu putem lua în considerare ipoteza că avem de-a face cu un dren sau cu o captare a unei surse de apă potabilă deoarece pereții galeriei erau impermeabili. Modul de execuție al galeriei indică folosința clară, fără dubii a acesteia, drept apeductul cetății cu ramificațiile determinate de nevoia de apă a Tomisului. Marcu Botzan calculase debitul pe care l-ar fi dat galeria în situația în care ar fi fost captantă ca fiind suficient pentru o populație de cca. 3000 de locuitori[56], ori Tomisul, după suprafața locuibilă, putea adăposti 20-30000 locuitori[57].

Pe baza planurilor din Fondul Documentar al MINA Constanța vom face o prezentare succintă a celor două tronsoane ale apeductului realizat sub forma unei galerii. Traseul sinuos al lucrării a fost determinat de faptul că deasupra se află cetatea, iar amplasarea puțurilor se făcea în funcție de prezența ori lipsa unor edificii; apoi aceste puțuri se uneau între ele cu galerii după cum am văzut într-un capitol anterior.

Trebuie avut în vedere că prin puțuri era evacuat pământul sau piatra rezultată în urma excavării, iar în zonele cu loess se introduceau materialele necesare consolidării și impermeabilizării pereților; blocuri de piatră, cărămidă, mortar, bitum, la aces-

54. *Ibidem.*
55. *Ibidem.*
56. *Ibidem.*
57. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 49.

tea adăugându-se materialele destinate cofragului.

Primul tronson explorat și pus pe plan a fost cel de pe faleza estică a Tomisului dintre actuala plajă Modern și Portul turistic Tomis, unde apeductul s-a păstrat pe 284, 58 m[58]., fiind localizate și 5 puțuri, distanțele dintre ele fiind cuprinse între 30 și 82,5 m[59], iar înălțimea pe care s-au păstrat, varia între 2,50 m și 14 m. La intrarea dinspre plaja Modern galeria este săpată în calcar, iar după 27 m se află puțul nr. 1, care a fost săpat în cea mai mare parte în loess, fiind zidit cu blocuri din piatră legate cu mortar. Până la puțul nr. 2 sunt 71 m de săpătură în stâncă, dar și cu mici lentile de loess, unde galeria a fost etanșată cu piatră și mortar. Partea inferioară a puțului 2 (pe circa 1,10 m) constă în perforarea rocii sarmatice, până aici puțul fiind zidit. După alți 32,5 m unde roca străpunsă de apeduct este tot calcarul, urmează puțul 3, unde exista ramificația amintită și de Polonic; lungimea acesteia este de 28,23 m și dă spre mare[60], fiind blocată cu o ușă metalică. Ramificația este tot în calcar iar apeductul continuă să fie cioplit în stâncă până aproape de puțul 4, de la care pe încă o porțiune de 73 m galeria străbate roca calcaroasă; cu 9 m înainte de puțul 5, începe loess-ul, fapt ce determină zidirea puțurilor și impermeabilizarea lor pe o distanță de 64 m, urmele galeriei apărând spre portul Tomis în fața Întreprinderii Miniere Dobrogea (fost Spital Dermato). Cu 20 de m înainte de acest capăt bolta s-a prăbușit pe cca. 3 m.

Înălțimea apeductului este de 1,67 m la intrarea dinspre plaja Modern, crește până la 2,14 m la cca. 52 m de același capăt. La puțul 3 cu ramificați aceasta ajunge până la 2,49 cm (în zona ramificată), apoi scade spre 1,60 cm și la capătul dinspre portul Tomis are 1,74 m înălțime.

Interesante sunt cotele vetrei apeductului care are valori pe care le menționăm din aceeași direcție, de 51 cm, 42 cm, 30 cm, 47 cm, 52-63 cm deci o ușoară creștere a valorilor acesteia, dând posibilitatea păstrării unui nivel ridicat al apei în galerie astfel încât chiar când consumul era mai mare se putea scoate apă din puțuri. Tronsonul de pe faleza estică s-a păstrat în zona cu stâncă dinspre plajă și se termină cu zidărie către portul turistic.

Tronsonul apeductului cuprins între portul Tomis și portul Comercial a fost cercetat pe o lungime ceva mai scurtă de numai 265,10 m cuprinsă între puțul de pe strada Marc Aureliu și "spărtura" amenajată în fața edificiului cu mozaic[61]. Pe această porțiune au fost identificate 4 puțuri, distanța dintre ele fiind cuprinsă între 33,23 m și 116 m[62].

54. *Ibidem.*
55. *Ibidem.*
56. *Ibidem.*
57. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 49.
58. Se mai adaugă 28,23 m de galeria pentru N.NE o ramificație ce pornește de la puțul 3.
59. Distanțele între puțuri (P) sunt următoarele: P 1 - P 2 = 71 m; P 2 - P 3 = 30 m;P 3 - P 4 = 32,5 m și P 4 - P 5 = 82,5 m. Planul ridicat în 1962, de ing. V. Cernovschi, menționat în nota 99, are scara de 1:50 pentru înălțime și 1: 500 pentru lungime.
60. Topografia peninsulei s-a schimbat foarte mult, dacă avem în vedere că nivelul mării a crescut odată cu transgresiunea Danubiană (care a început în sec. II p. Chr.) cu 4 m (vezi M. Botzan, *Apele, ...* p. 168 și nota 10), iar existența unei ramificații de la puțul 3 indică un necesar de apă pentru o zonă ce se întindea spre nord-est și care stătea pe loess. Acest fapt a determinat căderea acestei părți a peninsulei datorită abraziunii valurilor.
61. Ridicarea și realizarea după cum rezultă din cartușul planșei a fost făcută pe acest tronson de ing. Ștefan Pânzanu, iar verificarea de ing. Andrei Solcan)scara de 1:200 pentru lungime și 1:50 pentru înălțime).
62. Distanțele dintre P 1 - P 2 = 33,23 m; P 2 - P 3 = 89 m; P 3 - P 4 = 116 m.

Pornind din fața Edificiului cu mozaic galeria este realizată din piatră, cărămidă și mortar, impermeabilizare cu mortar hidrofug pe o lungime de 146 m. La suprafață această porțiune pornește de la "spărtura" amintită, pe sub magaziile boltite de la Edificiului cu mozaic și pe sub sediul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie, până în Piața Ovidiu. Zona pieții Ovidiu se află pe stâncă, ce a fost străpunsă pe 94 m, după care urmează iarăși o zonă zidită pe 25 m. De la puțul de pe strada Marc Aureliu (P 4) până la intrarea amenajată în faleza portului Tomis mai sunt cca. 20 m, care nu apar în ridicarea prezentată, și care este tot din zidărie, cum de fapt se terminase tronsonul anterior. Înălțimea apeductului este mai mare în porțiunea săpată în piatră (2,40 m), iar în zona zidită înălțimea medie este în jurul valorii de 170 cm.

Talpa apeductului are următoarele valori, pornind dinspre portul comercial: 0,12 m, 0.44 m în dreptul puțului 1, 0,29 m la puțul 2 și 0,40 m la 10 m de puțul 4 (str. Marc Aureliu). Deci jocurile de pante făceau posibilă și aici înmagazinarea apei pentru a avea un nivel mai înalt în zona puțurilor. Apeductul îndeplinea și funcția de cisternă.

Nu la mare distanță, cca. 100 m de "spărtura" amenajată în apeduct pe faleza vestică se află termele orașului cu acel **lentiarion**. Sigur termele aveau bazine și rezervoare impresionante la care adăugăm acele bazine tencuite (două bazine la V. Barbu[63] și trei la V. Canarache[64]) care aveau și ele rolul de cisterne și aceasta numai din ce s-a cercetat până în prezent. Sensul de scurgere al apeductului din datele oferite de planurile amintite este dinspre actuala plajă Modern spre faleza vestică.

În luna fabruarie 1964 în apropierea fostului sediu al Stațiunii marine de cercetări piscicole Mamaia (actuala Pescărie) la circa 250 m către oraș spre faleză a apărut un canal din blocuri de piatră[65]. Descoperirea a fost determinată de încercarea de amenajare a unui scurt canal ce făcea să comunice lacul Tăbăcărie cu marea, mutat apoi spre stațiunea Mamaia unde există și în prezent. De la punctul descoperit s-au executat două sondaje la nord, iar unul la 80 m spre sud de același punct. Lungimea sondată a canalului depășește 300 de metri, iar orientarea sa este nord-sud cu excepția unei mici porțiuni orientate nord-vest, sud-est, îndreptându-se ușor spre mare. Adâncimea la care a fost descoperit canalul antic, față de nivelul actual este cuprinsă între - 2,8 m și - 3 m, (malul mării este înclinat spre stațiunea Mamaia).

Pe toată lungimea sa construcția este unitară, pereții laterali sunt lucrați din 3 rânduri de blocuri de calcar a căror lungime variază de la 0,70 m până la 1,75 m, lățimea blocurilor este între 0,32 și 0,35 m, iar înălțimea este de 0,30 - 0,32 m.

Cele 3 rânduri de blocuri au rosturi între ele și *nu s-a folosit mortar*. Bolta care acoperă canalul este alcătuită din blocuri de piatră nefasonate, înguste, prinse între ele cu mortar. Înălțimea bolții este de 33 cm care împreună cu cele 3 rânduri de blocuri ai pereților dau 1,33 m, reprezentând înălțimea interioară a canalului. Lățimea canalului pe întregul traseu este de 0.90 m[66].

În legătură cu funcționalitatea canalului prezentat mai sus, M. Bucovală, cel care a publicat datele despre canal, se referă la un posibil refugiu în caz de pericol[67]. V.

63. V. Barbu, *op. cit.* p. 92.

64. V. Canarache, *Tomis, mss.*, 2083, p. 9; "am descoperit pe această linie (a celei de a treia terase de la Edificiul cu mozaic) trei bazine mari de apă potabilă, tencuite și pavate cu plăci de marmură, legate cu apeducte".

65. A. Rădulescu, *Carnet șantier*, mss., fond documentar MINAC, 1, 39, nr. 271, p. 19 și urm. Autorul cercetării a încredințat datele în vederea publicării lui M. Bucovală, Pontica, 3, 1970, p. 204.

66. M. Bucovală, *art. cit.*, p. 204-205.

67. *Ibidem*, p. 207.

Barbu consideră acest canal ca fiind "adevăratul canal antic de scurgere, care deversa în mare în apropiere de Mamaia[68]. Exclude orice fel de legătură între acesta și galeriile din subsolul Tomisului, deoarece nu se putea creea panta necesară, iar dacă galeriile tomitane ar fi fost canale de scurgere, erau ramuri periferice și nu puteau fi mai mari decât canalul principal.

Marcu Botzan, vorbind despre alimentarea cu apă a Tomisului, consideră canalul de la Pescărie ca fiind o galerie captantă pentru zona extra murană a cetății[69].

După modul de construcție canalul de mai sus confirmă ipoteza emisă de Marcu Botzan privind funcționalitatea. Lipsa liantului dintre blocurile care alcătuiesc pereții și prezența mortarului în alcătuirea bolții ne determină să credem și noi că avem de-a face cu galerii filtranto-captante asemănătoare celor din Tunisia și Algeria, care în general sunt prevăzute cu puțuri. Blocurile ce alcătuiesc pereții au menirea de a filtra stratul acvifer din roca aflată în spate, dar și de a susține bolta. Zona unde a fost localizat canalul de mai sus este linia Capidava-Ovidiu, adică pe folia tectonică[70] cunoscută și care aprovizionează cu apă dulce Siutghiolul.

Din acest canal captant pe porțiunea aflată în calcarul acvifer, pornește apeductul care în antichitate a alimentat cu apă potabilă Tomisul[71], de la o cotă aflată între 2,5 și 7,5 m față de nivelul mării. Din această zonă până în cetate era distanța de 5 km. Apeductul ținea direcția de-a lungul țărmului care în antichitate era mult mai avansat spre mare; întrucât constructorii și-au amplasat lucrarea în această zonă, nimic nu le dădea de bănuit că țărmul și traseul apeductului ar avea de suferit. Deci lucrarea a fost efectuată în condiții de siguranță deosebite, din punct de vedere topografic și geologic, având în vedere valoarea deosebită a lucrării[72]. Apa din captarea filtrantă era insuficientă așa că se impunea aducerea apei prin apeducte secundare și din altă sursă, care prin intermediul apeductului principal să ajungă la Tomis. Sursa nu era alta decât cea pe care o indicaseră încă din veacul trecut, C. Allard, J. Michel ori austriacul K.F.Peters, adică versantul de sud-vest al Siutghiolului.

În toamna anului 1967 cu ocazia săpării fundației pentru blocurile dintre str. Soveja și str. Căiuți la circa 150 m de piața Soveja, în dreptul casei cu nr. 53, de pe ultima stradă, a apărut un apeduct de tip *canalis structilis* la adâncimea de - 1,15 m[73]. Cuveta apeductului era lată de 32 cm, iar pereții laterali erau groși de 42 cm. Blocajul apeductului s-a păstrat pe o înălțime de 80 cm, care pare că era cea originală datorită faptului că toată tencuiala de pe pereții laterali prezenta o teșitură oblică. Deci înălțimea cuvetei era tot de 32 cm[74]. Orientarea apeductului este nord-sud, iar cota la care se afla între curbele de nivel de 5 și respectiv 10 m față de nivelul mării. Din punctul de descoperire al apeductului până la canalul de la Pescărie, în zona acestuia de pe

68. V. Barbu, *op. cit.*, p. 97.
69. Marcu Botzan, *op. cit.*, p. 170.
70. Ariadna Breier, *op. cit.*, p. 16.
71. Nu excludem posibilitatea de a fi existat un bazin de captare mai spre sud de zona cercetată. Traseul apeductului continua pe malul mării fiind singura posibilitate de a ajunge în cetate, la plaja Modern.
72. Vezi nota 128.
73. M. Bucovală, *Pontica*, 3, 1970, p. 205.
74. *Ibidem*, p. 206, autorul nu indică înălțimea, aceasta rezultând din reprezentarea grafică. Sunt foarte rare cazurile în care secțiunea cuvetei să fie pătrată. În legătură cu existența unui tub în interior, și în acest fel blocajul apeductului devenea protecție pentru tub, ne exprimăm îndoiala. Prea mare cheltuială pentru un apeduct care ar deveni în acest fel unic în imperiu.

plaja mării sunt cca. 900 m[75]. Autorul descoperirii sesizează că traseul acestui apeduct coincide cu cel al canalului și "consideră că sursa este lacul Tăbăcărie (?) sau în apropiere. După orientare alimentează Tomisul dar în același timp canalul "pare să constituie partea finală a apeductului sus amintit sau o derivație a acestuia"[76]. Între latura estică a lacului amintit și mare există zone înalte peste curba de nivel de 25 m, deci apeductul avea direcția sud-nord, el ducea spre Mamaia, adică spre apeductul principal, al cărui traseu ocolea pe la est promontoriul amintit mai sus.

În luna ianuarie a anului 1982 s-au făcut lucrări de excavație pentru amenajarea unei căi de acces între Bd. Mamaia și garajele ONT. Această cale trecea pe la sud de Institutul Român de Cercetări Marine și la nord de Atelierele Uniunii artiștilor plastici. Cu această ocazie a apărut un apeduct de tip *canalis structilis* care avea blocajul lat de 120 cm; pereții apeductului erau groși de 35-40 cm și acoperiți în interior cu straturi succesive de mortar. Cuveta apeductului avea lățimea de 43 cm, iar talpa se îngusta până la 23 cm. Cuveta s-a păstrat pe o înălțime de 45 cm.

Orientarea construcției hidraulice era sud-nord[77]. Curba de nivel pe care se află amplasat apeductul este între 5 și 10 m. De la punctul de descoperire al apeductului până la Pescărie este o distanță de 250-300 m.

Problema care se pune este dacă avem de-a face cu același apeduct surprins și pe strada Căiuți la cca. 550 m. Tipul de apeduct este același, lățimea cuvetei are o diferență de 11 cm. În cazul apeductului nr. 3 de la Histria apar diferențe ale cotelor apeductului de 4-5 cm, de-a lungul traseului, fapt explicabil deoarece lucrarea se executa pe mai multe tronsoane în același timp. Diferența de 11 cm este semnificativă, dar în punctul Căiuți cuveta are tencuiala pereților teșită la partea superioară, fapt ce indică păstrarea cuvetei pe întreaga înălțime construită din antichitate, înălțimea acesteia fiind de cca. 30 cm, ori în punctul de la IRCM cuveta este mult mai înaltă, *ea se păstrează* pe 45 cm. Aceste două fapte ne determină să considerăm că în zonă sunt două conducte ce merg cam pe aceeași curbă de nivel, de dimensiuni apropiate, dar cu anumite diferențe semnificative ale cuvetei ce fac ca lucrurile să nu poată fi confundate și care au sursă dar mai ales destinația, aproximativ comună.

În vara anului 1968, cu ocazia construirii drumului perpendicular pe Bd. Mamaia la 400 m de punctul terminus al canalului de la Pescărie (deci la 100 m de capătul sudic), "au apărut la lumină urmele unui canal, cu pereții lucrați tot din blochete de calcar, lipite de astă dată cu mortar ..." lățimea sa e numai de 0,60 m", bolta nu s-a păstrat, orientarea este nord-sud și autorul conchide că este vorba de același canal[78] (canalul de la Pescărie). Că lucrurile nu stau așa o demonstrează maniera de construcție, dar și dimensiunile. Canalul avea pereții lucrați fără mortar iar lățimea era de 1 m, pe când noua construcție este făcută din piatră și mortar, iar cuveta este de 60 cm. Acest lucru indică faptul că cel de al doilea "canal" nu este altceva decât un apeduct cu o lățime ceva mai mare. Deci până acum în aceste zone se află un număr de trei apeducte din blocaj de zidărie, care au lățimea cuvetelor cuprinsă între 32 și 60 cm.

În 1981 pe malul sud-vestic al Siutghiolului, între localitățile Ovidiu și Palazu Mare au fost identificate și cercetate trei porțiuni ale unui apeduct de tip *canalis struc-*

75. *Ibidem*, p. 206.
76. *Ibidem*, p. 207.
77. Gh. Papuc, Pontica, 15, 1982, p. 169.
78. M. Bucovală, *op. cit.*, p. 205.

tilis. Acest lucru a fost posibil datorită scăderii nivelului apei din lac datorită secetei și irigațiilor.

La circa 700 m spre nord de burgul de la Ovidiu în apropiere de *caput aquae* al apeductului care se află în apropierea vechii cișmele a localității au apărut resturile apeductului și ale unui cămin de vizitare al acestuia. Lățimea blocajului este de 160 cm, din care cuvetei îi revin 60 cm, iar zidurile laterale câte 50 de cm. Spre bază cuveta se strâmtează până la 35 cm. La realizarea cuvetei mortarul a fost dispus pe trei straturi diferențiate prin mărimea fragmentelor de cărămidă din compoziție. Căminul de vizitare are forma aproximativ pătrată, zidurile au însă grosimea de 60 cm, iar talpa acestuia se află cu 16 cm sub nivelul celei a apeductului. Parte din blocajul de zidărie se află implantat în calcarul moale ce alcătuiește fundul lacului[79].

La 1200 m de punctul prezentat mai sus, spre sud într-un mic golf al lacului au apărut pe o lungime de 130 m resturile apeductului. În cea mai mare parte zidurile laterale au fost distruse până către talpa cuvetei pe care se mai văd urme de mortar. Pe o primă porțiune de 30 de metri apeductul merge paralel cu malul actual al lacului făcând un unghi către sud și după 28 m de la acest cot am identificat un tub ceramic cu diametrul de 20 cm pe partea stângă a apeductului. În locul de racordare talpa cuvetei este mai joasă pe o lungime de 40 cm. Apeductul merge în continuare în linie dreptă încă 22 de metri, după care face iarăși o cotitură spre sud. În această zonă au apărut mai multe urme de apeduct în aceeași tehnică, cel puțin două, care par a fi reparații ale unuia și aceluiași apeduct[80]. De la ultimul cot spre sud am urmărit apeductul încă 37 m, dar până aici amintim existența unui prag înalt de 9 cm aflat pe cuveta epeductului, acesta indicând locul unui cămin de vizitare, dar care a fost distrus în întregime.

Cercetarea apeductului de la Ovidiu a fost reluată în 1993, în paralel cu cea din burgul de aici. Nu departe de zona cercetată anterior la nord de burg (cca. 150 m) a fost trasată secțiunea F (6 x 2,5 m), apeductul a fost cercetat pe o lungime de 3,5 m, orientarea construcției fiind NNV-SSE. Apeductul s-a păstrat în întregime, capacul are forma boltită alcătuită din blochete de calcar legate și egalizate cu mortar deosebit de dur. Această egalizare este specifică părții superioare a bolții, pierzându-se pe măsură ce bolta coboară spre pereții apeductului. Considerăm operațiunea ca fiind determinată de adâncimea mică la care se află bolta (- 40 cm)[81]. Zidăria bolții este mai subțire decât a zidurilor laterale ale apeductului, astfel că apar niște crepide de 8-12 cm. Acest lucru, vizibil pe exteriorul construcției, este valabil și în interior.

La 30 m spre vest de turnul C al quadriburgului, apeductul a fost surprins în secțiunea S 9 (de 6 m pe 2 m). Șanțul pentru construirea apeductului taie nivelul de dărâmare al unei locuințe din sec. II-III p. Chr., care fusese cercetată cu această ocazie, fapt ce confirmă ipoteza datarii construirii acestei instalații hidrotehnice la sfârșitul sec. al III-lea p. Chr. sau începutul celui de al IV-lea p. Chr., deci în epoca împăraților Dioclețian - Constantin cel Mare. În secțiunea amintită apeductul are un blocaj lat de 1,5 m, iar înălțimea de 1,77 m, talpa fundației aflându-se la - 2,35 m față de nivelul actual.

În secțiunea S 2 (5 m x 3,5 m) a apărut o porțiune de unire a două tronsoane de apeduct pe o lungime de 1,75 m, fapt ce determină diferențe de zidărie, și de înălțime

79. Gh. Papuc, Pontica, 15, 1982, p. 161-162.
80. *Ibidem*, nota 12.
81. Gh. Papuc, M. Ionescu, Pontica, 27, 1994, p. 209.

a bolții ce acoperă apeductul care ajunge până la 30 cm. În imediata vecinătate a apărut o vatră care pare dintr-o vreme imediată după construirea apeductului.

Un cămin de vizitare a fost cercetat cu ajutorul unei casete (3,50 x 2,50). Căminul este rectangular, având accesul de 0,55 m pe 0,70 m, iar zidurile sunt groase de 45 - 50 cm. Adâncimea pe care a fost zidit căminul este de 1,25 m, după care întâlnește bolta apeductului. Pereții sunt tencuiți în interior în *opus signinum*, în strat de 4-5 cm grosime. Se păstrează și rosturile în care se prindea capacul căminului. Bolta nu mai este uniformizată cu mortar, deoarece adâncimea la care a fost construit este de 1,80 m.

La 100 de m spre sud de căminul de mai sus, în malul lacului au apărut resturile unui alt cămin de vizitare 0,90 m pe 0,65 m[82]. Grosimea zidăriei bolții este de 33-35 cm, iar blocajul are în secțiunea 1,55 m pentru ca la 2 m spre sud să scadă cu 15 cm.

Din cercetările executate a reieșit că înălțimea cuvetei era de 85 cm - 90 cm, iar lățimea de 60 cm, care spre bază ajungea la 30 cm, pe înălțimea de 15 cm, cât aveau scafele ce uneau pereții cu talpa conductei. Mortarul cuvetei avea grosimea de 2 cm pe pereții laterali, unde se observă și depuneri de calcar pe 1 - 3 mm grosime. Bolta avea înălțimea de circa 35 cm, iar grosimea zidăriei de 40 cm. Zidurile laterale au grosimea între 46 și 53 cm. Înălțimea blocajului apeductului era între 1,77 și 1,90 m, în general ultima valoare fiind cea specifică.

În zona burgului de la Ovidiu, am făcut de câteva ori referiri metrice vis-a-vis de apeduct. Apropierea unui punct fortificat, de o cale să-i spunem vitală, care înseamnă apa, are o anumită semnificație ce nu trebuie să ne scape.

Giovanni Forni definea *limes*-ul ca zona ce presupunea drumuri plus fortificații[83]. Extrapolând situația din zonele relative de interior, dar la margine de imperiu, credem că unele fortificații puteau să constituie punctul forte în securitatea unor obiective strategice cu caracter vital cum era un apeduct ce alimenta capitala de provincie. Acestea fiind spuse, vom trece la o prezentare succintă a burgului de la Ovidiu, prezentare care va constitui un argument favorabil ideii că una din sarcinile de bază ale quadriburgului era paza, integritatea și întreținerea apeductului.

Săpăturile au început aici în 1979, pe un platou aflat pe malul lacului Siutghiol, în apropierea insulei, în partea de sud-est a localității ce se află la 10 km de Constanța. Despre vestigii antice la Ovidiu (fost Canara) amintesc R. Netzhammer[84], J. Weiss[85] și V. Pârvan[86].

Așezarea a fost identificată datorită fragmentelor ceramice de la suprafața solului[87]. Partea din nordul platoului este marcată de o vale ce se pierde în stufărișul lacului, platoul restrângându-se apoi.

În partea de est panta este lină și este zona cea mai apropiată de lac. Trebuie spus de la bun început că Siutghiolul, această lagună maritimă este un vechi golf al Mării Negre care a fost închis de bariera de nisip pe care se află stațiunea Mamaia[88].

În campaniile arheologice desfășurate până în prezent s-a descoperit un punct fortificat de formă rectangulară cu dimensiuni de 69 m x 53 m, orientarea nord-sud,

82. *Ibidem*, p. 210.
83. G. Forni, *Limes*, p. 1076.
84. R. Netzhammer, *Aus Rumänien*, I, p. 250.
85. J. Weis., *Dobruscha*, p. 12.
86. V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 581.
87. Informații și la dr. Dabija Saltas Iancu.
88. P.V. Coteț, *Lacurile de pe litoralul românesc al Mării Negre*, București, 1976, p. 147.

prevăzut la colțuri cu câte un turn, care avea forma circulară pe latura de vest, către uscat și rectangulară pe latura dinspre apă (estică). După cum rezultă avem de-a face cu un *quadriburgium* prevăzut cu o poartă de acces lată de 2,60 m, identificată pe latura sudică[89].

Turnul A se află în colțul de SE al burgului și este de formă rectangulară realizat în *opus quadratum*, având dimensiunile de 9,75 m pe 8,82 m, zidurile fiind demantelate până către partea superioară a fundației; grosimea zidului este diferită, pe laturile de est și nord zidul este de 2,85 m, iar laturile de sud și de vest au numai 2,10 m. Dacă adăugăm că lățimea curtinelor este de 2,85 m, laturile turnului care au aceste dimensiuni sunt prelungiri ale curtinelor[90].

Sondajul efectuat în interiorul turnului a dus la descoperirea unui alt turn dar care este de formă circulară și care avea o cale de acces spre interior deosebită de cea a turnului ce-l suprapune. Turnul circular este bine evidențiat în fundația turnului A. Intrarea în turnul circular se făcea dinspre NE, fapt ce-i oferă un front cu totul deosebit de cel al turnului A, concluzia fiind că a existat o etapă anterioară de fortificare a acestui platou, dar suprafața apărată era diferită de cea a quadriburgului, și cea mai mare parte din prima fortificație se află sub apa lacului[91].

În sondajul efectuat, în depunerile turnului suprapus au apărut materiale ceramice care sunt specifice sec. II-III p. Chr., precum și o monedă de la Septimius Severus, care ne indică funcționarea turnului în secolul al III-lea[92].

Pe ultimul nivel de călcare din turnul A au apărut alături de alte materiale, mai ales ceramică română târzie, o amforă fusiformă de tip **spatheia**[93], databilă în secolul al VI-lea p. Chr., o monedă de la Justinian cu valoare de 10 numia[94], fapt ce dovedește folosirea turnului în epoca împăratului amintit. Lângă curtina estică în interior s-au păstrat fragmente dintr-un pavaj din cărămidă care ne indică un drum de rond[95]. Curtina este puternic demantelată, iar către mijlocul ei, în afară, a apărut un pavaj din dale mari de calcar pe o suprafață de 4 m pe 5 m.

La 52 m spre nord de turnul A au fost descoperite fundațiile turnului B, care este tot de formă rectangulară având lungimea de 9,75 m iar lățimea de 9 m[96]. La exterior, turnul prezintă o crepidă de 15 cm, pe ultimul nivel de locuire au fost găsite cărămizi, fragmente ceramice și un opaiț care se datează în sec. al VI-lea p. Chr.[97].

Spre deosebire de turnul A, intrarea în turnul B se făcea prin urcarea unei trepte, intrarea propriu-zisă având o lățime de 0,90 m. Curtina nordică ce pornește din acest turn are grosimea de 2,85 m, din care se mai păstrează prima asiză a elevației. Lungimea curtinei de nord, este de 33,5 m, este orientată est-vest și se oprește în turnul C, care este de formă circulară, din zid se păstrează primele două asize, cu o crepidă de 20 cm. Grosimea zidului este de 2,20 m, iar diametrul interior al turnului de

89. M. Bucovală, Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 276, fig. 1-2.
90. Privind tipologia turnurilor cf. Harald von Petrikovitz, *JRS*, LXI, 1971, p. 197 - 99, fig. 29.
91. Ariadna Breier, *op. cit.*, p. 147.
92. M. Bucovală, Gh. Papuc, *Pontica*, 14, 1981, p. 212, fig. 2.
93. C. Scorpan, *Pontica*, 10, 1977, p. 165, pl. XIV, 4-6.
94. Informație Mihai Ionescu.
95. M. Bucovală, Gh. Papuc, *Pontica*, 13, 1980, p. 276.
96. H. von Petrikovitz, *op. cit.*; M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 102, 104, 107 și 112.
97. M. Bucovală, Gh. Papuc, *op. cit.*, pl. 7, fig. 2, 3; pentru opaiț cf. C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, p. 25-26, fig. 49-50.

9 m. Intrarea în turn are lățimea de 1,25 cm, pe o adâncime de 1,30 m, pentru a se îngusta la 1 m pe următorii 2 m. S-a păstrat pervazul intrării din cărămizi (32 x 32 x 4 cm) nivelul turnului fiind la -25 cm[98].

Curtina vestică are grosimea de 2,15 m la plecarea din turnurile ce o mărginesc iar în zona centrală, la 16,5 m de turnuri, grosimea se dublează devenind de 4,30 m. Acest lucru se datorează faptului că era curtina cea mai expusă[99] și aici se aflau scările de urcare pe zidul de apărare.

Turnul circular C are aceleași caracteristici ca turnul D, diferă însă lățimea crepidei care este de numai 12 cm. Judecând după stratul de cenușă, lemn carbonizat, cuie mari de fier provenite din suprastructura turnului, în a doua jumătate a sec. al VI-lea are loc o incendiere[100] după care nu urmează nici o reparație, singura intervenție după stratul de incendiu fiind demantelarea sistematică a turnului.

În zonele extramurane ale Tomisului au fost identificate două apeducte ceramice la mari distanțe între ele. În general apeductele de acest fel funcționează sub presiune, cantitatea de apă transportată este mult mai mică decât de cele din zidărie. Unul din apeducte a fost urmărit pe un tronson de cca. 20 m pe malul sud-vestic al lacului Tăbăcărie, care considerăm că folosea sursa de pe versantul Siutghiolului și aproviziona o fermă sau o mică așezare existente în zonă. Cel de al doilea apeduct ceramic a apărut la marginea sudică a orașului, pe șoseaua Mangaliei către bifurcația spre Cumpăna, pe trotuarul vestic al magistralei. Orientarea apeductului, care avea diametrul exterior de 15 cm, este V-E[101]. Apa provenea dintr-o captare dinspre Cumpăna pentru consumul vreunei vile rustice sau a unui sat aflat în apropiere[102].

Singurele apeducte care puteau aduce apa în cetatea tomitană sunt cele din zidărie surprinse pe porțiunea dintre lacul Tăbăcărie și mare. Cel cu cuveta de 60 cm pornea de la Ovidiu pe malul Siutghiolului, ocolea lacul Tăbăcărie pe la vest și sud și venea spre apeductul mare care era în continuarea canalului captant de la Pescărie. De aici pe malul mării pornea spre cetate, unde s-au păstrat cele două tronsoane descrise mai sus, în fapt un singur canal deoarece loess-ul de pe versantul portului Tomis s-a prăbușit odată cu apeductul. După cum am văzut, mai există o ramificație pe care nu o considerăm singura existentă. Cu ocazia prezentării unor zone de interes arheologic am menționat existența unor puțuri cum este cel din parcul Catedralei103, apoi cel de la blocul L 12[104], unde exista o construcție termală. În săpăturile de la lateralele str. Negru Vodă a apărut un puț în zona blocurilor M 10, altul în bazilica mare de alături[105]. Pe strada Mircea au mai fost identificate alte două puțuri, unul la punctul termic de pe str. Sulmona, iar celălalt în curtea școlii grecești (Școala generală Nr. 1). La săpăturile pentru fundația Palatului justiției a fost descoperit un puț de asemenea zidit cu piatră. Unul din cele mai cunoscute puțuri este cel de la bazilica mare din sectorul sud-vestic al cetății Tomis[106]. Unele din aceste puțuri au legătură cu o altă ramificație a unui

98. *Ibidem*, fig. 7.
99. *Ibidem*, fig. 8.
100. *Ibidem*, p. 290.
101. Gh. Papuc, *Pontica*, XV, 1982, p. 171, nota 41.
102. La Fabrica de oxigen au fost executate săpături de salvare în 1974 cu care ocazie au apărut morminte, din care unul în plăci cu acoperiș în două ape și inventar databil în sec. II-III, p. Chr.
103. A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica*, 8, 1975, p. 22.
104. Vezi supra p. 125-126.
105. A. Rădulescu, *Etudes byzantines*, p. 28.
106. Idem, *Monumente* ..., p. 54-55.

apeduct care îndeplinea și funcția de cisternă; nu excludem nici situația ca altele să fie puțuri care mergeau până în pânza freatică salmastră.

O galerie antică este plasată pe malul portului, lângă Muzeul Marinei Române, fiind semnalată de Oreste Tafrali, cu ocazia unei "excursii arheologice" ce a avut loc în 1914[107]. Alte date despre această porțiune nu cunoaștem.

În continuare vom încerca să datăm sistemul de aducțiune a apei în Tomis, datorită puțurilor ce se aflau în incinta edificiului cu mozaic, apeductul fiind anterior ridicării acestuia. Unii cercetători au stabilit construirea mozaicului la sfârșitul sec. al III-lea și începutul celui de al IV-lea p. Chr.[108]. După alții, construcția este din prima jumătate a celui de al III-lea secol[109]. Deci, avem oarecum o datare *post quem*. Dar analizând situația cetății care devine din membră a comunității pontice, metropola acesteia, așezarea favorabilă din punct de vedere al navigației, coroborată și cu împotmolirea Histriei, dar mai ales legăturile terestre cu zonele învecinate și cu interiorul provinciei, au determinat creșterea economică a cetății, la care se adaugă în mod deosebit interesul pe care-l capătă în fața autorităților romane. Dacă avem în vedere că la Tomis poposeau mari demnitari romani cum sunt guvernatorii provinciei, interesul stăpânirii romane pentru Tomis este edificator . Considerăm că sistemul de galerii-apeduct de sub Tomis a putut fi construit în a doua jumătate a sec. al II-lea când cetatea îndeplinea funcția de "Metropolă a Pontului Stâng". Sumele necesare pentru o astfel de întreprindere erau colosale și nu puteau fi duse până la capăt fără sprijinul autorității imperiale. Este perioada când au fost captate surse de apă din zona Palazul Mare prin intermediul celor două apeducte mai mici. Acestea își adăugau apa la galeria captantă de la Pescărie de unde apeductul pornea spre Tomis. Este posibil ca cele două apeducte de care discutăm să fi fost construite la oarecare diferență de timp între ele. Către sfârșitul celei de a doua jumătăți a sec. al III-lea, necesarul de apă al Tomisului, care devine capitala Scythiei, crește, fapt ce determină captarea unei surse mai puternice, dar și mai depărtate, la cca. 20 km de oraș, sursa de la Canara. Totodată este posibil ca în această perioadă, de după construirea apeductului de la Ovidiu, în cetata lărgită să se dea în folosință noi ramificații ale apeductului subteran. În acest sens a se vedea puțul de pe actualul amplasament al Palatului Justiției[110], dar și cel de la Bazilica mare din sectorul de sud-vest al cetății; s-ar putea ca o ramificație să iasă și în afara zidului de incintă. Avem în vedere puțul descoperit în parcul Teatrului[111], mai ales că putem corobora descoperirea cu relatarea lui Oreste Tafrali, ce pomenea de o intrare în galeriile din grădina teatrului, fapt arhicunoscut la acea vreme[112].

107. V. Barbu, *Tomis* ..., p. 96-97.
108. A. V. Rădulescu, *BMI*, 3, 1970, p. 56.
109. I. Barnea, *Dacia*; Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 42.
110. Dimensiunile puțului : diametrul interior 1,20 m, adâncime - 20 m, gura puțului se afla la 1 m față de nivelul actual și era acoperită cu un bloc mare de calcar.
111. Cercetarea a fost efectuată de C. Chera căruia îi mulțumim pentru informație.
112. V. Barbu, *op. cit.*, p. 97.

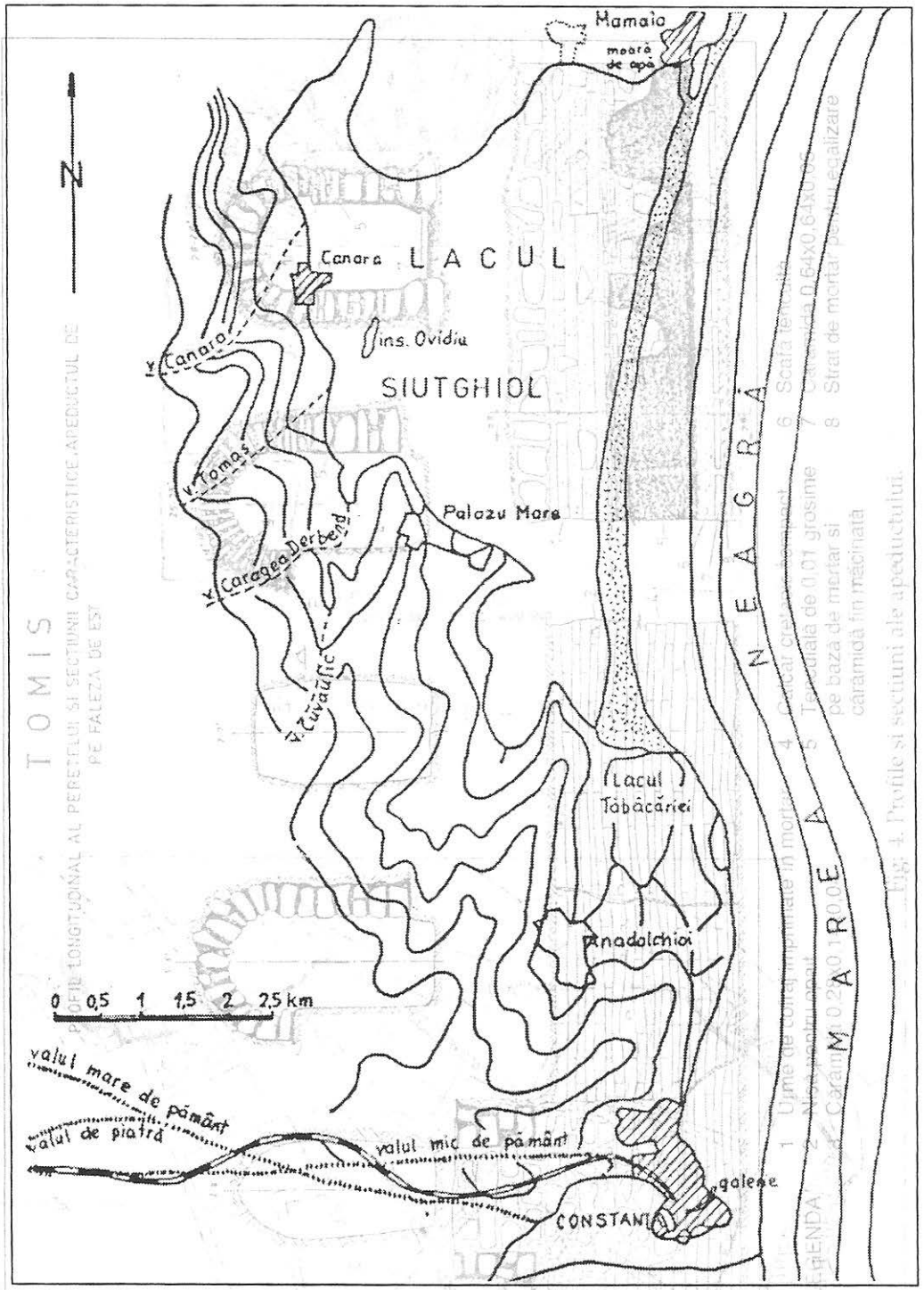

Fig. 1. Versantul sud-vestic al Siutghiolului.

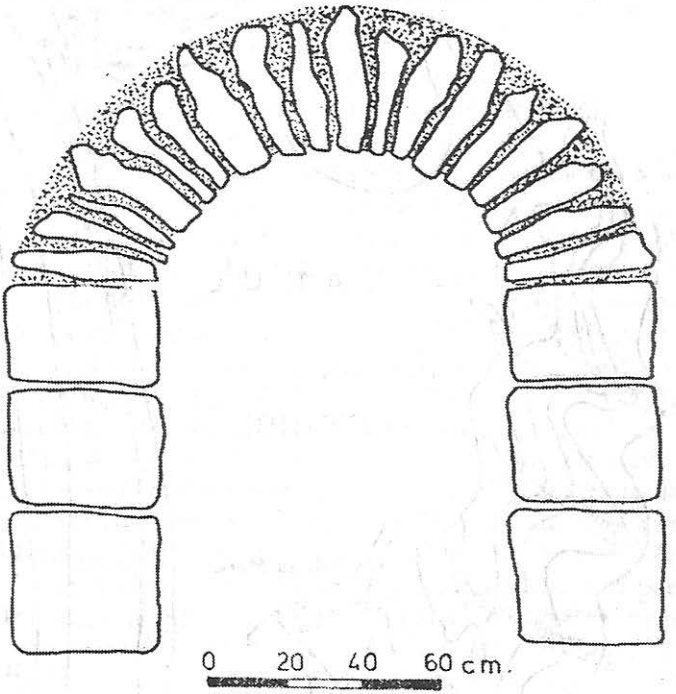

Fig. 2. Drenul captant de la Pescărie.

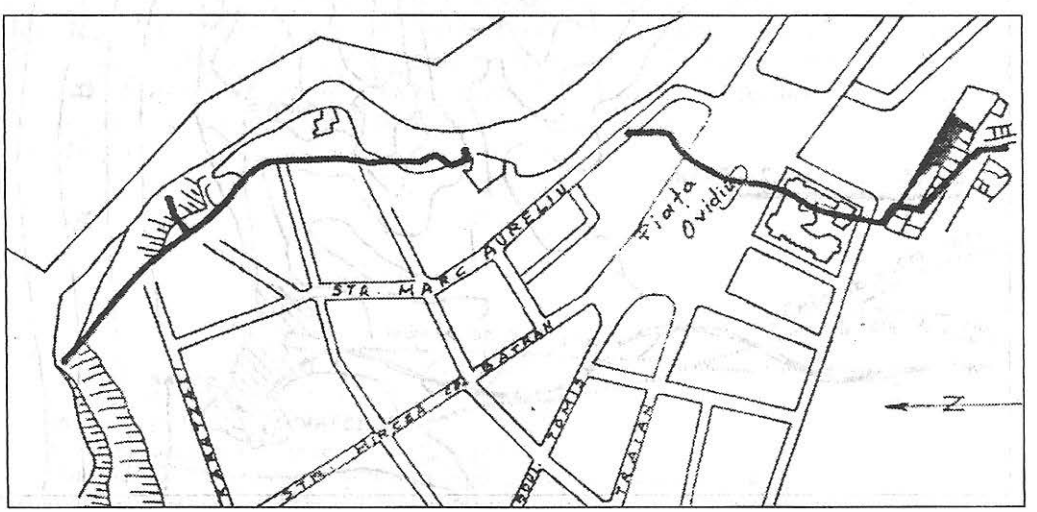
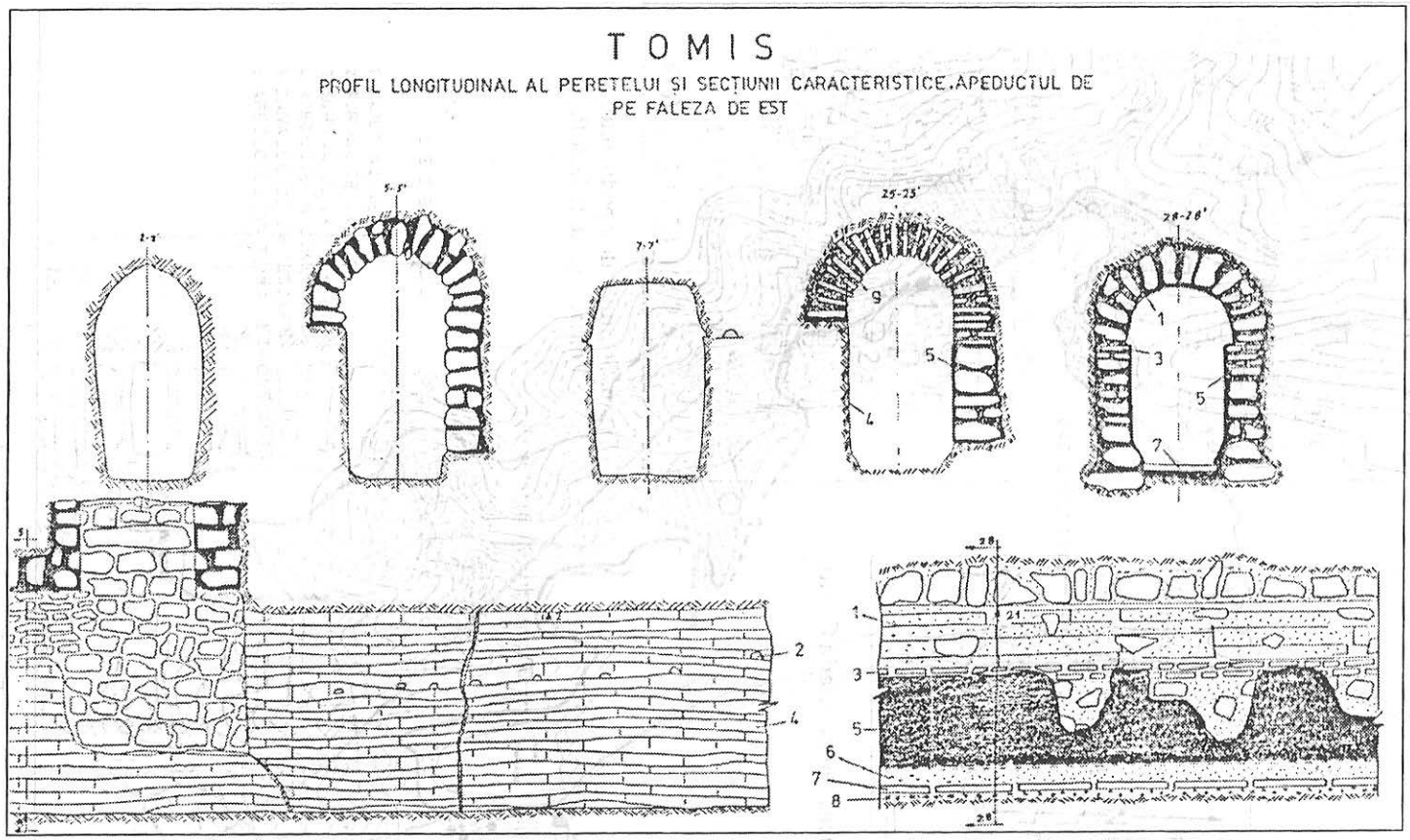

Fig. 3. Apeductul în zona peninsulară a Constanței.

LEGENDA

1 Urme de cofraj imprimate în mortar
2 Nișă pentru opaiț
3 Cărămidă 0,28x0,14x0,04
4 Calcar cretacic compact
5 Tencuială de 0,01 grosime pe bază de mortar și cărămidă fin măcinată
6 Scafă tencuită
7 Cărămidă 0,64x0,64x0,05
8 Strat de mortar pentru egalizare

Fig. 4. Profile și secțiuni ale apeductului.

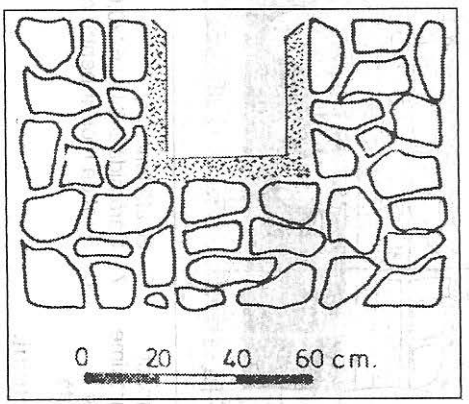

Fig. 5. Apeductul de pe strada Căiuți.

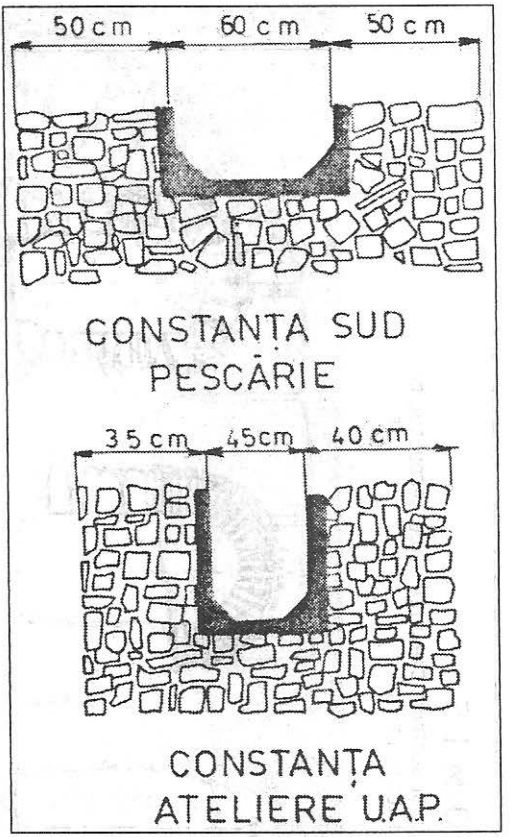

Fig. 6. Secțiuni ale apeductelor de la Pescărie și de la U.A.P.

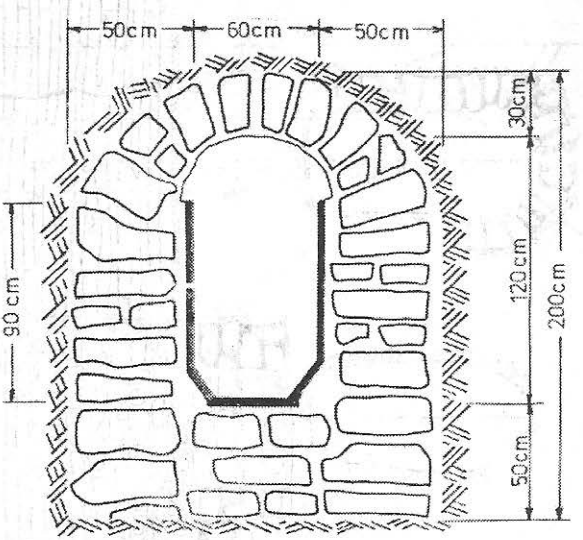

Fig. 7. Secțiunea apeduct Ovidiu.

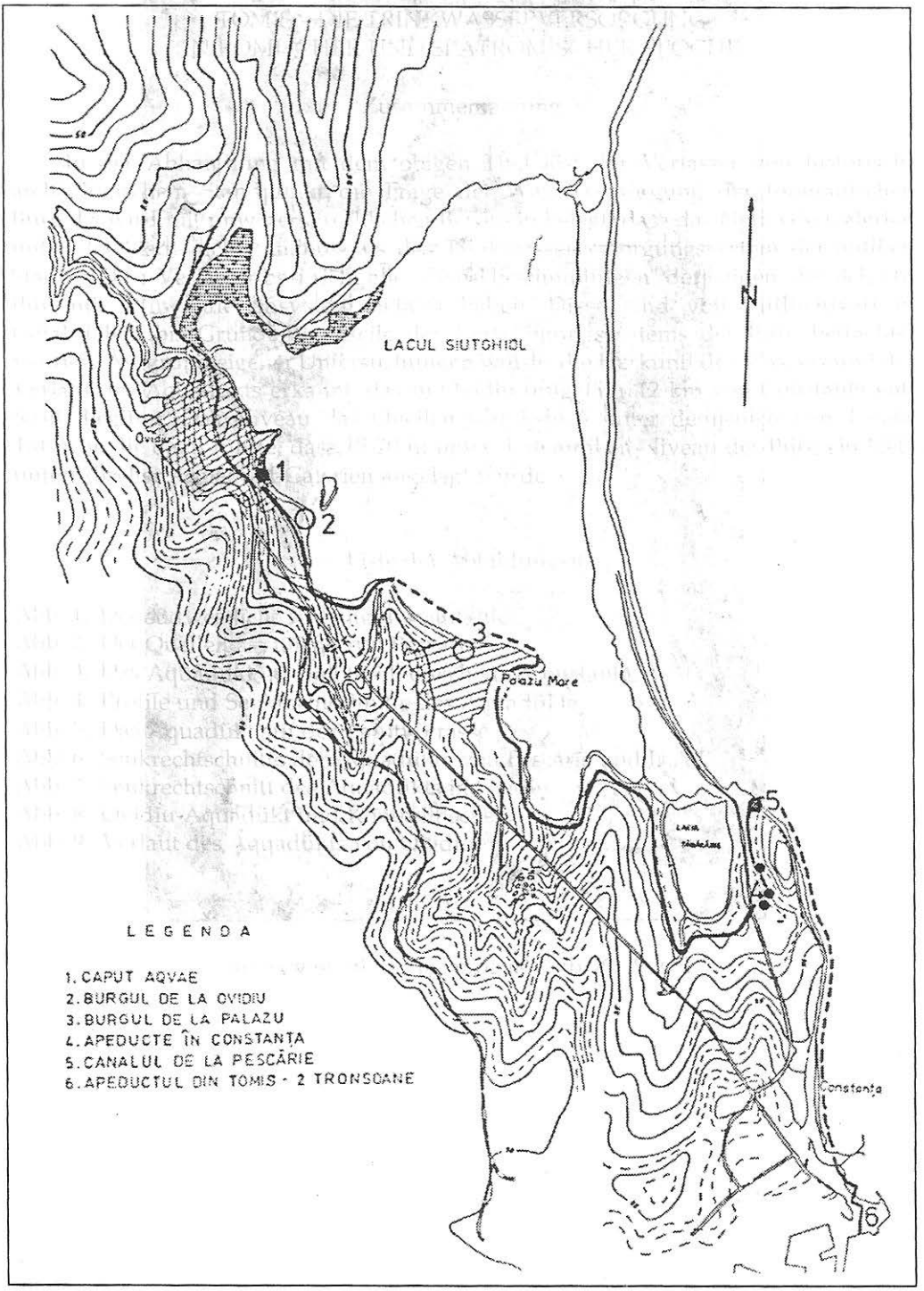

Fig. 8. Traseul apeductului de la Ovidiu.

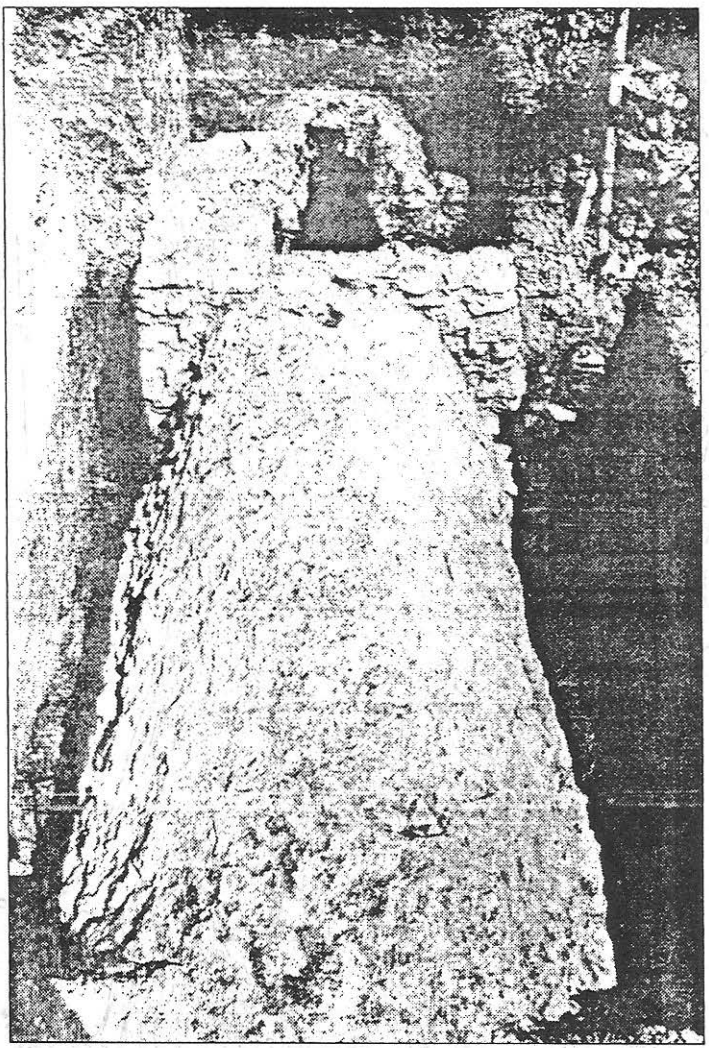

Fig. 9. Ovidiu - apeduct și cămin de vizitare.

TOMIS – DIE TRINKWASSERVERSORGUNG IN RÖMISCHER UND SPÄTRÖMISCHER EPOCHE

Zusammenfassung

In der Abhandlung mit dem obigen Titel löst der Verfasser von historisch-archäologischem Standpunkt die Frage der Wasserversorgung der tomitanischen Burg. Es wird mit unwidersprechlichen Bewesein belegt, dass das Netz von Galerien unter der Stadt nichts anderes als das Trinkwasserversorgungssystem der antiken Stadt ist. Der Verfasser bespricht alle "Zweckbestimmungen" derjenigen, die sich vor ihm mit dem Galeriensystem befasst haben. Diese sind von Zufluchtsort in Gefahrfällen bis Grundbestandteile des Verteidigungssystems der Burg betrachtet worden. Aufgrund eigener Untersuchungen wurde die Herkunft des Wassers und der Verlauf des Aquädukts erkannt, das in Ovidiu (ungefähr 12 km von Constanța entfernt) beginnt. Das Niveau das Quellen war jedoch unter demjenien von Tomis, Tatsache die dazu führte, dass 15-20 m unter dem antiken Niveau der Burg ein Netz unterirdischer Aquädukt-Galerien angelegt wurde.

Liste der Abbildungen

Abb. 1. Der südwestliche Abhang des Siutghiol.
Abb. 2. Der Quellentassanlage von Pescărie.
Abb. 3. Das Aquadükt im Halbinselbereich von Constanța.
Abb. 4. Profile und Senkrechtschnitte des Aquadükts.
Abb. 5. Das Aquadükt auf der Caiuți-Strasse.
Abb. 6. Senkrechtschnitte der Aquadükte von Pescărie und U.A.P.
Abb. 7. Senkrechtschnitt des Aquadükts in Ovidiu.
Abb. 8. Ovidiu-Aquadükt und Kontrollbecken.
Abb. 9. Verlaut des Aquadükts von Ovidiu.

DES TREMBLEMENTS DE TERRE ET DES INVASIONS EN SCYTHIE MINEURE PENDANT L'ANTIQUITÉ ET L'ANTIQUITÉ TARDIVE

Radu FLORESCU

Les fouilles du dernier demi-siècle ont apporté beaucoup des observations de détails et de découvertes permettant de raffiner et de préciser la chronologie des principaux sites romains et romains tardifs. Dans les études consacrées à ce thème, il arrive souvent aux auteurs des corréler les dates – établies surtout sur la base de découvertes numismatiques - de destruction ou de reconstruction d'une ville ou d'un camp quelconque, avec une invasion plus ou moins importante des gentes barbares qui rodaient près des frontières de l'Empire. C'est une optique assez fréquente chez les historiens de l'Antiquité de dramatiser les processus historiques, héritage de leur formation philologique littéraire. Mais il arrive parfois que la réalité historique soit bien plus complexe. Le cas typique est celui déjà célèbre de l' «*excidium Histriae* ». En effet, un des auteurs latins de l'époque tardive – Julius Capitolinus (inclus d'ailleurs dans la grande compilation connue sous le titre de *Scriptores Historiae Augustae*) mentionne – dans une sorte d' inventaire analytique des plus importants événements – « *sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos. fuit et Scythici belli principium, fuit et Histriae excidium eo tempore,...* » . La destruction de la cité de Histria a été à juste titre remarquée, datée en conséquence en 238 p.Chr. – année du règne des empereurs Puppienus et Balbinus - et associée avec le « *Scythicum bellum* » également mentionné dans le texte. Seulement ce que dans le texte était une juxtaposition casuelle devenait chez les exégètes une association causale. Mais quoique la ville d'Histria ait souffert, vers le milieu du IIIe siècle une destruction assez importante ni les vestiges archéologiques ni les autres dates de sources littéraires ne permettaient pas d'affirmer la présence des Goths - car cees sont ceux-ci qu'on doit comprendre sous le nom de Scythes - à Histria en 238 p.Chr. Une analyse plus poussée, entreprise par un des plus pointilleux spécialistes[1], arrivait à la conclusion que la date la plus ancienne à laquelle on pouvait admettre la présence hostile des Goths aux alentours de Histria était 269 p. Chr. Quand-même, trente ans - l'équivalent d'une génération - ça fait un peu trop pour pouvoir être comprimé sous

1. Emilia Doruțiu-Boilă, St Cl, 6, 1964, p. 247-259.

la formule vague *eo tempore*. Il faut donc conclure qu'en 238 il ne s'agît pas de la destruction de la ville de Histria par une invasion des Goths, mais par tout autres causes. Et la cause était facile à retrouver : dans le chapitre suivant, ayant pour objet la vie de l'empereur Gordien III, le même Julius Capitolinus mentionne pour l'année 239 p. Chr. un tremblement de terre catastrophique qui a déterminé une année d'ajournement du départ du jeune empereur pour la guerre parthique. C'est de cette manière que les tremblements de terre font leur entrée sur la scène de l'histoire en nous attirant l'attention de leur importance pour la vie des communautés humaines.

En partant de cette idée j'ai rassemblé dans un tableau synoptique annexé les dates connues des tremblements de terre, des invasions, des piliers milliaires, des destructions des villes et des camps de la Scythie Mineure, comme de leurs réfections aussi. La plus importante propriété de ce tableau et celle de mettre en évidence certains « pôles » chronologiques ; des dates autour desquelles les événements de nature diverse se groupent suggérant des liaisons causales, comme des phases constructives – périodes plus ou moins longues pendant lesquelles se développent des activités constructives assez diversifiées. Evidemment, comme on dispose des dates plutôt parcimonieuses on doit considérer ces groupages comme de simples indications. Mais la coïncidence de beaucoup d'entre elles nous pousse à réfléchir. Ainsi le milieu du IIe siècle et le commencement du IIIe peuvent être appréciés comme des phases de relativement riche activité constructive. L'année 239 p. Chr. constitue assurément un nœud chronologique important : tremblement de terre (239), destruction de Histria (238?), édification d'un monument publique à Histria (240), pilier milliaire à Hârsova (241). Moins claire est la situation de la campagne constructive de 267 p. Chr. quand la mention des deux commandants de Constantinopole Athenaeus et Cleodamos, chargés de la reconstruction des fortifications des villes maritimes de la Scythie Mineure, n'est confirmée ni par des découvertes archéologiques ni par la mention des tremblements de terre, des invasions ou de campagnes constructives attestées par des inscriptions (dédicaces, milliaires). En échange, les années 305 et 323-324 sont marquées par un grand nombre de milliaires, indiquant une campagne de reconstructions routières.

Un autre important nœud chronologique est représenté par l'année 367 p. Chr. quand un tremblement de terre coïncide avec une expédition contre les Gotes menée par l'empereur Valens au nord du Danube et avec deux bornes milliaires. Je crois raisonnable d'associer à cette date aussi la destruction de Histria survenue dans la seconde moitié du IVe siècle – sans autres précisions – mais avant l'année de la seconde réfection de l'époque romaine tardive – 383. On peut corréler avec le tremblement de 367 la destruction de Capidava postérieure à l'année 337 p. Chr. et sa réfection correspondante, comme la construction du camp de Cius.

Un pôle chronologique tout aussi significatif est celui de l'année 447 : tremblement de terre, la grande invasion des Huns, conduite par Attila lui-même, destruction de Histria et d'autres villes et fortifications de la Scythie Mineure.

Dans les années 491-493 p.Chr., la campagne de constructions de l'empereur Anastase, à Histria, Dinogetia, Sacidava n'est pas sans liaison avec le tremblement de terre de 487 p. Chr.

En 544 p. Chr., la destruction de Histria a pu être causée par l'ample tremblement de terre attesté pour cette année à Constantinopole mais ressenti également à Odessos et Dionysopolis. D'ailleurs, entre 543 et 549 est attestée une série séismique qui en

démunissant la frontière, a permis aux Slaves de hiberner – en 550/551 – au sud du Danube. La série continue d'ailleurs – 553, 554, 557 – le dernier tremblement de terre coïncidant avec la pénétration des Koutrigoures au sud du Danube. C'est à cette peuplade qu'on a attribuée la destruction de Capidava. Puis, en 586-587 la destruction de Tropaeum Traiani est consécutive au tremblement de terre de 583 p.Chr. Enfin, l'avant dernière destruction de Capidava, au commencement du VIIe siècle, est elle aussi précédée d'un grand tremblement de terre qui a laissé de traces – rupture des édifices, glissement des terrains – et est directement responsable d'une des plus radicales destructions d'un camp romaino-byzantin.

•

Tout ce qui a précédé n'est qu'un inventaire corrélé des dates autrement riches, qu'on doit vérifier en terrain et soumettre à une comparaison bien plus large. C'est à dire qu'il faut enfin initier aussi en Roumanie les études d'archéologie séismique, collaboration entre les spécialistes archéologues et séismologues. J'ose avancer qu'il y a des dates assez significatives, obtenues dans les vieilles fouilles - comme par exemple, le mode dans lequel étaient étalées sur le sol, les colonnes et le fronton du temple de Theos Megas de Histria ou la situation des piliers du « corps de garde » de Capidava, couchés sur une coté. Il faut donc dépasser l'aspect théorique du problème et initier des investigations concrètes sur terrain. Sur cette base, on arrivera probablement à savoir plus et mieux sur le sort des monuments qui constituent l'objet même de nos préoccupations.

TABLEAU

des synchronismes constructions-destructions-invasions-tremeblements de terre en Scythie Mineure

An	Constructions		Destructions		Tremblements de terre		Invasions		Piliers milliaires		Reconstructions	
	localité	source	localité	source	zone	source	population	source	localité	source	localité	source
60					?	Seneca: Nat. Quae.VII,28,2						
61												
62					?	Seneca: Nat. Quae.VI, 1, 13						
103	Carsium	ISM V,94										
154	Troesmis	ISM V,134										
163	Troesmis	ISM V,135										
170			Tropaeum, Histria	TT. p.62 Histria VI,			Costoboces	IRD 36; DR 33				
200											Histria Tropaeum	Histria VI, TT.p.62
212	Petra	ISM V, 222										
235	VI: Teilor	ISM V, 235										
238			„excidium Histriae"	Iul:Cap: Max.& Balb.16,1-5								
239					Tout l'empire	Iul.Cap. Gord. 23, 5-6						
240	Histria	ISM I, 168										
241									Hârsova	IGLR 231		
251							Goths	IRD 39; DR 34				
253							Goths, Carpes	IRD 40;				
255											Histria	Histria VI,
267	Histria, Tomis – Atheneus & Cleodamos	Gall: 13,6										
295							Goths, Carpes	IRD 43			Histria	Histria VI,
304	Seimeni	IGLR 205										

An	Constructions		Destructions		Tremblements de terre		Invasions		Pierres milliaires		Reconstructions	
	localité	source	localité	source	zone	source	population	source	localité	source	localité	source
305	Tropaeum (2)	IGLR 169, 175							Corbu de Sus Dorobantu Callatis Rasova Hârsova (3) Arrubium Garvan inconnu Mihai Viteazu	IGLR 82 IGLR 83 IGLR 84 IGLR 190 IGLR 230-2 IGLR 239 IGLR 240 IGLR 276 IGLR 167		
316							Goths, Carpes	IRD 45				
317	Tropaeum	IGLR 170										
323	Troesmis Salsovia	IGLR 237 IGLR 271							Limanu inconnu	IGLR 108 IGLR 274		
324									Tomis Mihai Viteazu inconnu Callatis	IGLR 6 IGLR 167 IGLR 276 Pontica13/151		
333							Goths – foedus	IRD 46				
337									Hârsova inconnu	IGLR 232 IGLR 275		
340	Carcaliu	IGLR 238										
363									Corbu de Sus	IGLR 82		
367			Histria ? Capidava?	Pontica 4,168 Gr.Fl. Capidava, p.68	Mediterana	Theoph.Conff. 5859/367	Goths, expédition de l'empereur Valens au nord du Danube	IRD 46	Mirištea Rasova	IGLR 81 IGLR 190		
368												
369	Cius	IGLR 233										
375												
376							Visigoths, reffugiés	IRD 47				

An	Constructions		Destructions		Tremblements de terre		Invasions		Pierres milliaires		Reconstructions	
	localité	source	localité	source	zone	source	population	source	localité	source	localité	source
377							Revolte des Goths	IRD 48				
381							Huns, Scyres	IRD 48				
382							Foedus visigothicus	ILD 48				
383											Histria	Pont.4,168
396					Constantinople	Mih:Glyk.478,22						
402					Constantinople	Synesios ep.61						
408					Constantinople	Chr.Pasc.570,3						
417					Constantinople	Chr.Pasc.574,7						
422					Constantinople	Chr.Pasc.580,3						
430					Constantinople	Mih.Glyk. 483,6						
447					Constantinople	Chr.Pasc. 586,6	Huns, exp. d'Attila	IRD 48				
450			Histria	Pontica 4, 168	Constantinople	Malalas, 363,20						
467					Constantinople	Priscianus, fr:43						
468												
470					Constantinople	Theoph. I 194,19						
487					Constantinople	Chr.Pasc. 605,16						
491	Histria	IGLR 112										
492	Dinogetia	IGLR 216										
493	Sacidava	Pont.11,165										
525					Constantinople	Kedren I 640,10						
526					Constantinople	Zonaras III 263,11						
527											Histria Capidava	Pont. 4,167 DR. p.182
533					Constantinople	Chr.Pasc. 629,10						
541					Constantinople	Theoph. I 345,13						
542												
543					Thrace, Odessos, Dionysopolis	Theoph. I 347,14						
544			Histria	Pont. 4, 167								
545					Constantinople	Theoph. I 349,1						
546					Constantinople	Theoph. I 354,18						
547					Constantinople	Theoph. I 355,11						
548					Constantinople	Theoph. I 356,13						

An	Constructions		Destructions		Tremblements de terre		Invasions		Pierres milliaires		Reconstructions	
	localité	source	localité	source	zone	source	population	source	localité	source	localité	source
549					Constantinople	Procop. Bell. Goth. III e, 29						
550							Les Slaves hybernent au sud du Dannube	IRD 50				
551												
553					Constantinople	Kedren I 674, 11						
554					Constantinople	Kedren I 674, 12						
557					Thrace	Malalas 488,18						
559			Capidava	DR. p.182	Constantinople	Kedren I 676, 20	Koutrigoures	Proc. VIII,18,17				
562							Avares – Baian	IRD 51			Histria	Pont.4,164
583					Constantinople	Kedren I 691,15						
586			Tropaeum Traiani	TT. p.230			Des razzias slavo-avares en Scythie Mineure et Moesie	IRD 51				
587												
601					Constantinople	Chr.Pasc. 702,7						

BIBLIOGRAPHIE

DR ALEXANDRU SUCEVEANU, ALEXANDRU BARNEA. *La Dobroudja romaine*, București, 1991

Gr.Fl. Capidava GRIGORE FLORESCU. *Capidava. Monografie arheologică*. București, 1958

Histria VI ALEXANDRU SUCEVEANU, ANIȘOARA SION,GHEORGHE POENARU-BORDEA, GHEORGHE VECERDEA Histria VI. București, 1982

IGLR EMILIAN POPESCU. *Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae graecae et latinae anno CCLXXXIV recentiores*, București 1976.

ILD *Istoria lumii în date*, București, 1972

IRD *Istoria României în date*, București, 1971

ISM *Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae*, București, vol.I – 1983, vol. II – 1987, vol. V - 1980

Pont. 4 ALEXANDRU SUCEVEANU, Stratigrafia Histriei romane târzii în lumina săpăturilor din 1969 și 1970 în sectorul central, Pontica, 4, 1971, p.155-172

Pont.11. C. SCORPAN, *Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava*, Pontica, 11, 1978, p. 155-180

TT. ALEXANDRU BARNEA, ION BARNEA, IOANA BOGDAN CATANICIU, MONICA MARGINEANU-CARSTOIU, GHEORGHE PAPUC, *Tropaeum Traiani.I . Cetatea*, București, 1979

OBSERVAȚII ASUPRA UNUI TIP DE AMFORE ROMANO-BIZANTINE

Dorel PARASCHIV

În nota de față ne propunem să luăm în discuție originea, răspândirea și datarea unor amfore conice romano-bizantine. Acestea au fost incluse de specialiști în unul sau mai multe tipuri sau forme, după cum urmează: Zeest, tipul 100[1]; Beltrán Lloris, forma 78[2]; Rădulescu, tipul 9[3]; Scorpan, tipul XVII-R[4]; Opaiț 1980 A, tipul IX[5]; idem 1991 A, tipul E I a, b, d, c[6]; Böttger, tipul I, forma 6 și tipul III, forma 2[7]; Kuzmanov, tipurile X și XI[8]; Empereur, Picon, tipul "Seleucia 1"[9]; Kuzmanov, Salkin, tipul 21[10]; Krapivina, tipul 29[11]; Sazanov, tipurile 12 și 14[12]; Bjelajac, tipul XIII[13], Garlan, Kassab-Tezgör, tipurile b, c și d[14]; Arsen'eva, Kassab-Tezgör, Naumenko, tipul 6[15]. În funcție de capacitatea și de ușoarele variații ale formei, noi am inclus recipientele în patru variante.

Varianta A (pl. 1/1-3)

Vasele au gura largă, buza dreaptă, cu o șănțuire pe partea laterală, gâtul scund, tronconic, corpul conic, torțile ovale în secțiune. Pe gât prezintă caneluri fine.

Dimensiunile pieselor sunt următoarele: H. 70-90 cm; Dg. 10-12 cm; Dm. 30-35 cm. Capacitatea este de peste 30 l.

---

1. I. B. Zeest, *Keramičeskaja Tara Bospora*, MIA 83, 1960.
2. M. Beltrán Lloris, *Las anforas romanas en España*, Zaragoza, 1970.
3. A. Rădulescu, Pontica, 9, 1976, p. 99-114.
4. C. Scorpan, Pontica, 9, 1976, p. 155-185.
5. A. Opaiț, Peuce, 8, 1980, p. 291-327 (Opaiț 1980 A).
6. A. Opaiț, Peuce, 10, 1991, vol. 1, p. 133-180, vol. 2 p. 165-216 (Opaiț 1991 A).
7. B. Böttger, în *Iatrus-Krivina* II, 1982, p. 33-148.
8. G. Kuzmanov, *Rannovizantijska keramika ot Trakija i Dakija (IV- nacialoto na VII v.)*. Razkopki i proucivanja XIII, Sofia, 1985.
9. J. Y. Empereur, M. Picon, în *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Collection de l'École Française de Rome 114, Rome, 1989, p. 223-248.
10. G. Kuzmanov, A. Salkin, Izvestiia Varna, 28 /43, 1992, p. 27-61.
11. V. V. Krapivina, *Olbia. Materialnaia cultura I-IV vv. n.e.* Kiev, 1993.
12. A. Sazanov, în *La céramique médievale en Méditerranée. Actes du VI-e Congrès International pour l'Étude des Céramiques Médiévales en Méditerranée, Aix-en-Provence, 13-18 novembre 1995*, Aix-en-Provence, 1997, p. 87-102.
13. L. Bjelajac, *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Beograd, 1996.
14. Y. Garlan, D. Kassab-Tezgör, Anatolia Antiqua, 4, 1996, p. 325-334.
15. T. Arsen'eva, D. Kassab-Tezgör, S. Naumenko, S., Anatolia Antiqua 5, 1997, p. 187-198.

În Scythia Minor această variantă este atestată doar la Halmyris[16], Ibida[17] și Topraichioi[18], iar în Moesia Secunda la Iatrus[19] și Nicopolis ad Istrum[20]. În afara celor două provincii, astfel de amfore au fost descoperite pe litoralul Mării Negre – în sud, la Sinope[21], în vest, la Messambria[22], în nord, la Panticapaeum, Tanais, Chersones, Gorgippia, Delakeu, Olbia, Tyras[23] și în Pannonia Secunda, la Sirmium[24]. Toate vasele provin de pe niveluri datate la sfârșitul sec. IV și în secolul următor.

Varianta B (pl. 1/4-6)

Gura pieselor este mai îngustă decât a celor din varianta precedentă, iar gâtul este cilindric.

Dimensiunile recipientelor sunt următoarele: H - 60 -70 cm; Dg. 8 - 10 cm; Dm 25 - 30 cm.

Capacitatea este de 15 -20 l.

În provinciile istro-pontice, amforele în discuție sunt întâlnite la Halmyris[25], Topraichioi[26] și Iatrus[27] și Nicopolis ad Istrum[28]. În afara provinciilor Scythia Minor și Moesia Secunda, mai există descoperiri la Sinope[29] și Tyras[30]. În toate cazurile, piesele au apărut în contexte datate la sfârșitul sec. IV și în sec. V.

Varianta C (pl. 2/7-10)

Vasele au gura îngustă, buza cu două șănțuiri pe partea laterală, gâtul cilindric sau tronconic (îngustat spre umeri), corpul conic, mult mai zvelt decât variantele

16. A. Opaiț, *op. cit.* (1991 A), p. 147 / doar cat. nr. 115, pl. 20; *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p. Ch.). Producția ceramicii locale și de import*, București, 1996, p. 73; F. Topoleanu, *Ceramica romană de la Halmyris (sec. I-VII d. Chr.)*, București, 1998, (teză de doctorat - manuscris), p. 141 /cat. nr. 409, pl. LXI.

17. Piese inedite.

18. A. Opaiț, V. *Ceramica* în A. Opaiț, M. Zahariade, Gh. Poenaru-Bordea, C. Opaiț, Peuce, 10, 1991, p. 218, pl. 21/4/23 / 1-3 (Opaiț 1991 B); idem, *op. cit.* (1996), p. 73, pl. 20/5.

19. B. Böttger, *Die Gefäßkeramischen aus dem Kastel Iatrus (V R Bulgarien)*, EAZ Etnogr.- Archaol. 21, 1980, p. 429, pl. 1/6; idem, *op. cit.*, (1982), p. 44-45, 96 /cat. nr. 14-16, 105-106 / cat. nr. 130-134, pl. 21; idem, *Die Gefäßkeramischen Funde (1975-1981)*, în *Iatrus–Krivina* IV, 1991, p. 163/ cat. nr. 683, pl. 47; G. Kuzmanov, *op. cit.*, p. 17 / cat. nr. 64, pl. 7; G. von Bülow, *Anmerkungen zur Keramik aus dem spätantiken Limeskastell Iatrus (Moesia Secunda)*, RCFR, Acta 36, Abingdon, 2000, tipul I - 6, p. 212, fig. 1.

20. R.K. Falkner, *The pottery*, în A. G. Poulter, R.K. Falkner, J. D. Shepherd, *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine city. The pottery and glass*, London, 1999, p. 257 / cat. nr. 1099, fig. 9.54.

21. Y. Garlan, D. Kassab-Tezgör, *op cit.*, p. 326, 331, fig. 9; D. Kassab-Tezgör, Anatolia Antiqua, 4, 1996, p. 349.

22. G. Kuzmanov, *op. cit.*, p. 17/cat. 63, pl. 7.

23. I. B. Zeest, *op. cit.*, p. 120, pl. XXXIX / 100; V.V. Krapivina, *op. cit.*, p. 98, pl. 31/4-6; A. Sazanov, *op. cit.*, p. 90, fig. 1/12.

24. O. Brukner, *Rimska keramika u Jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd, 1981, p. 125/cat. 85, pl. 64; trimiterea autoarei la M. Callender, *Roman Amphorae (with index of Stamps)*, London, 1965, fig. 19/23 este însă eronată, cea din urmă fiind o amforă occidendată.

25. F. Topoleanu, *op. cit.*, p. 141-142 / cat. nr. 410, pl. LXI.

26. A. Opaiț, *op. cit.*, (1991 B), p. 218, pl. 24/2; idem, *op. cit.* (1996), p. 74, pl. 20/7.

27. B. Böttger, *op. cit.* (1982), p. 44-45, 115 / cat. nr. 249-252, pl. 21; piesa nr. 249 face tranziția spre varianta următoare, C.

28. R.K. Falkner, *op. cit.*, p. 257 / cat. nr. 1098, fig. 9.54.

29. Y. Garlan, D. Kassab-Tezgör, *op. cit.*, p. 331, fig. 10; D. Kassab-Tezgör, *op. cit.*, p. 344.

30. A. Bortoli-Kazanski, M. Kazanski, *Les sites archéologiques datés du IVe au VIIe siècle au nord et au nord-est de la Mer Noire: état des recherches*, Travaux et mémoires. Collège de France, Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance, 10, Paris, 1987, p. 441-442, fig. 2/6.

precedente, tortițele ovale în secțiune. În zona mediană, corpul prezintă o ușoară strangulare. Gâtul și corpul sunt fabricate separat, apoi sunt lipite.

Unele piese prezintă inscripții cu vopsea roșie – invocații creștine sau indicații referitoare la capacitate.

Dimensiunile recipientelor sunt: H - 70 - 90 cm; Dg. - 6 - 8 cm; Dm - 20 - 25 cm.

Capacitatea este redusă, fiind cuprinsă între 5 și 8 l.

Aceasta este varianta cea mai răspândită în zona pontică. În Scythia Minor o întâlnim la Tomis[31], Halmyris[32], Topraichioi[33], Acrae[34], Troesmis[35], Dinogetia[36], Callatis[37], în Moesia Secunda la Iatrus[38], în Haemus la Messambria[39], în sudul Mării Negre la Sinope, Heraclea Pontică și în teritoriile acestor orașe[40], iar în nord la Chersones, Tiritake, Gubinski[41]. Amfore incluse de noi în varianta C au fost descoperite și la mare distanță de litoralul Mării Negre, în vest, la Sucidava-Celei (la nordul Dunării)[42] și Ravna (în Moesia Prima)[43]. Majoritate descoperirilor prezentate provin de pe niveluri datate între sfârșitul sec. IV și începutul sec. VI[44]. A Sazanov, afirmă însă că în zona nord-pontică piesele în discuție sunt atestate în contexte arheologice datate până în al treilea sfert al sec. VII[45].

Varianta C este întâlnită și pe coasta de est a Mării Mediterane, la Seleucia și în câteva situri din apropierea acestui oraș, pe niveluri datate în sec. III-IV[46].

31. A. Rădulescu, *op. cit.* (1976), p. 107-108, pl. X / 1-4; C. Scorpan , *op. cit.*, (1976), p. 166, pl. XV / 3; C. Scorpan, Dacia, N.S. 21, 1977, p. 283, fig. 23, 41 / 4, 7; A. Opaiț, *op. cit.*, (1996), p. 75.

32. A. Opaiț, *op. cit.*, (1991 A), p. 148; idem, *op. cit* (1996), p. 75; F. Topoleanu, *op. cit.*, p. 142.

33. A. Opaiț, Peuce, 8, 1980, p. 419, 431 /cat. nr. 2, pl. IX bis / 2, XI 3 (Opaiț 1980 B); idem *op. cit.*, (1991 B) p. 219, pl. 23/5, 25/2, la care trebuie adăugate și piesele din pl. 23/4, 24/1 și 25/1, 3, 4; idem, *op. cit.* (1996), p. 74-75, pl. 20/6, 8 și p. 58-59, pl. 11 / 1-3.

34. G. Kuzmanov, A. Salkin, *op. cit.*, p. 42 / cat. nr. 49, pl. V.

35. A. Opaiț, *op. cit.*, (1980 A), p. 306, 308, pl. X / 3, XII /4.

36. B. Böttger, *op. cit.*, (1982), p. 1, 93 / harta 3.

37. *Ibidem.*

38. Idem, *op. cit.* (1980), p. 433, pl. 2/14; idem, *op. cit (1982), p. 51, 122-123 / cat. nr. 334-340, 141/ cat. nr. 564-565, pl. 12 e, 28; idem, Zur Liebensmittelversorgung des Niedermösischen Kastells Iatrus* (4-6 J. H.), în H. Vetters, M. Kandler, *Akten des 14. interantionalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Der Römische Limes in Österreich,* Heft 36/2, Wien, 1990, p. 926, fig. 3 / 564; G. Kuzmanov, *op. cit.*, p. 17 / cat. nr. 67, pl. 7; G. von Bülow, *op. cit.*, tipul III – 2, p. 212, fig. 1.

39. G. Kuzmanov, *op. cit.*, p. 17/ cat., nr. 65-66, pl. 7.

40. Y. Garlan, D. Kassab-Tezgör, *op. cit*, p. 331, fig. 11; D. Kassab-Tezgör, *op. cit*, p. 344, 346, fig. 11, 12; T. Arsen'eva, D. Kassab-Tezgör, S. Naumenko, *op. cit.*, p. 190 / cat nr. 6.1.1., fig. 22 a, b.

41. B. Böttger *op. cit.*, (1982), p. 51; V. I. Kadeev, S.B. Sorocian, *Economiceskie sveazi anticinih gorodov severnogo Pricernomorie, v I v. do n. e.-V v. n. e. (na materialah Hersonesa),* Harcov, 1989, p. 69, fig. 32 / 4; A. Sazanov, op. cit., p. 90, 92, fig. 1/14.

42. D. Tudor, Dacia 11-12, 1945-1947 (1948), p. 171-172 /cat. nr. 9, fig. 24/4,5,8,9; *idem, Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacia,* Collection Latomus, vol. LXXX, Bruxelles, 1965, pl. XXV/2-5; *idem, Sucidava,* Craiova, 1974, p. 65, fig. 60/6-9; M. Beltrán Lloris, *op. cit.*, p. 579, fig. 238 / 1. Două din cele patru piese întregi ce provin din acest sit prezintă *dipinti* – o inscripție se referă la capacitatea vasului, iar una este o invocație creștină (D. Tudor, *op. cit.* 1945-1947 (1949), fig. 23/9, respectiv 2).

43. L. Bjelajac, *op. cit.*, p. 78-79 / doa cat. nr. 151, fig. XXVII.

44. O excepție o constituie considerațiile lui D. Tudor, care, deși inițial datează amforele de la Sucidava în sec. IV-V (D. Tudor, *op. cit.*, (1945-1947 (1948), p. 171-172), într-o lucrare ulterioară afirmă că acestea provin de pe un nivel din sec. II (!) (idem, *op. cit.* (1974), p. 65).

45. A. Sazanov, *op. cit.*, p. 90.

46. J. Y. Empereur, M. Picon, *op. cit.*, p. 232, fig. 9.

Varianta D (pl. 2/7-13)

Amforele au gura de dimensiuni medii, gâtul tronconic, cu o ușoară strangulare sub buză, corpul probabil conic (până în prezent nu a fost descoperit nici un exemplar întreg).

Dg. este de 7 – 9 cm.

Aceasta variantă este atestată în Scythia Minor, la Halmyris[47], Aegyssus[48], Noviodunum[49] și Tropaeum Traiani[50], în sudul Mării Negre, la Sinope, Heraclea și în teritoriile acestor orașe[51], în Crimeea, la Tanais[52] și în Banat, la Gornea[53], fiind datată la sfârșitul sec. IV și la începutul sec. V.

*

* *

Pentru acest tip de amfore cunoaștem mai multe centre de producție. Cel mai timpuriu dintre acestea, care producea doar recipiente aparținând variantei C ("amfore morcov"), a fost identificat la Seleucia – într-un cuptor au fost descoperite mai multe rebuturi rezultate în urma arderii[54]. Autorii descoperirilor, J. Y. Empereur și M. Picon, datează cuptorul amintit, pe baza pieselor variantei C găsite în contexte clare în situl est-mediteranean, în sec. III - IV[55]. În urma analizelor de laborator, s-a demonstrat faptul că toate vasele recoltate de la Seleucia au fost produse în atelierul amintit[56].

Cercetările efectuate în ultimii ani în teritoriul orașului Sinope au avut ca rezultat descoperirea mai multor ateliere ceramice, unele dintre acestea producând și amfore[57]. Cele mai importante sunt cele de la Demirci, localitate situată la 14 km sud de Sinope, pe malul mării; acestea produceau toate variantele tipului în discuție[58]. Autorii cercetărilor asupra atelierelor amintite plasează începutul producției de amfore la sfârștul sec. IV sau la începutul secolului următor, aceștia datând toate variantele în același timp[59].

Un alt atelier pontic, în care este atestată producția variantelor C și D, a fost descoperit la Alapi, în teritoriul heraclean. Acesta este plasat cronologic în aceeași

47. A. Opaiț, *op. cit.* (1991 A), p. 147/cat. nr. 116, pl. 20 – piesă inclusă eronat în varianta A (tipul E I-a); amfora prezentată la p. 148 / cat. 117, pl. 20, nu aparține variantei D (tipul E I-c); F. Topoleanu, *op. cit.*, p. 142 / cat. 411, pl. LXII.

48. A. Opaiț, *op. cit.*, (1996), p. 74.

49. Piese inedite.

50. I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *VIII. Ceramica și descoperiri mărunte*, în Al. Barnea, I. Barnea (coordonator), I. Bogdan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Tropaeum Traiani I, Cetatea*, București, 1979, p. 185, fig. 156, 3.1, 157 / 3.1.

51. D. Kassab-Tezgör, *op. cit.*, p. 336, fig. 7; T. Arsen'eva, D. Kassab-Tezgör, S. Naumenko, *op. cit.*, p. 190 /cat. nr. 6.1.1., fig. 24-25.

52. T. Arsen'eva, D. Kassab-Tezgör, S. Naumenko, *op. cit.*, p. 190 / cat. nr. 6.2.1., fig. 23.

53. N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie.* Banatica. Studii și cercetări de arheologie, 1977, p. 78 / cat., nr. IV.3, fig. 23 / 2, 35 a.

54. J.Y. Empereur, M. Picon, *op. cit.*, p. 232, fig. 10.

55. *Ibidem*, p. 232.

56. *Ibidem*, p. 232, fig. 11.

57. Y. Garlan, D. Kassab-Tezgör, *op. cit.*, p. 325, 327.

58. *Ibidem*, p. 327, 331, fig. 9-11 (pentru variantele A, B, C – tipurile b, c, d); D. Kassab-Tezgör *op. cit.*, p. 354 (pentru aceleași variante) și p. 336, fig. 7 (pentru varianta D, considerată "tip încă necunoscut").

59. Y. Garlan, D. Kassab-Tezgör, *op. cit.*, p. 334.

perioadă ca cel de Demirci[60].

Având în vedere faptul că în Mediterana Orientală "amforele morcov" sunt atestate doar în câteva situri din zona Seleuciei, nu putem fi de acord cu afirmația lui A. Opaiț, conform căreia cea mai mare parte a acestor vase descoperite în Dobrogea provine din atelierul est-mediteranean[61]. Între Seleucia și bazinul pontic recipientele în discuție nu sunt încă atestate. Numărul mare de piese descoperite în sudul, vestul și nordul Mării Negre, atestarea până în prezent a două centre de producție – la Demirici și Alapi, ca și caracteristicile pastei, ne determină să susținem că toate recipientele au fost produse în atelierele sud-pontice. La acestea se adaugă faptul că amforele de le Seleucia sunt datate în sec. III-IV, pe când cele descoperite în siturile din bazinul Mării Negre sau de pe Dunăre provin din contexte plasate cel mai devreme la sfârșitul sec. IV.

Prezența variantei C în unele așezări de pe litoralul nordic al Mării Negre pe niveluri datate până în al treilea sfert al sec. VII o explicăm fie prin funcționarea atelierelor sud-pontice cunoscute până în această perioadă (autorii descoperirilor nu cunosc încă data încetării producției), fir prin existența unor centre locale.

Ținând cont de datarea acestor amfore în siturile est-mediteraneene și în cele pontice, considerăm că atelierele din teritoriile orașelor Sinope și Heraclea au imitat vasele produse la Seleucia (incluse de noi în varianta C), încercând în același timp o diversificare a producției (prin variantele A, B și D). Doar varianta C (cea mai răspândită) a supraviețuit până în sec. VI–VII; celelalte au fost eliminate probabil de tipurile de amfore orientale (*Late Roman 1 și Late Roman 2,* foarte răspândite în epocă, acestea din urmă având aproximativ aceeași capacitate cu cea a recipientelor incluse de noi în variantele B și A. Pe seama începerii producerii amforelor *Late Roman 1 și 2* putem pune și încetarea activității atelierului de la Seleucia, sau schimbarea funcționalității acestuia.

Studiind piesele incluse de noi în acest tip din depozitele Muzeului de Arheologie din Tulcea, am constata că, după caracteristicile pastei și după maniera de realizare, acestea pot fi împărțite în două categorii, deci au fost produse în cel puțin două centre, poate în cele atestate până în prezent, Demirci și Alapi.

CATALOG *

Varianta A

1. Completă

Ld – Demirci; context – sfârșitul sec. IV – mijlocul sec. V.

H - 79 cm; Dg - 11,5 cm; Dm - 33 cm.

Pastă roșie-portocalie.

Bibliografie: Y. Garlan, D. Kassab–Tezgör, *op. cit.*, p. 327, 331, fig. 9.

60. T. Arsen'eva, D. Kassab-Tezgör, S. Naumenko, *op. cit.*, p. 190, fig. 22 (varianta D) și fig. 24-25 (varianta C).

61. A. Opaiț, *op. cit.*, (1996), p. 58-59. Amforele tratate de autor aici (considerate est-mediteraneene – *tipul Seleucia in Pieria)* au aceleași caracteristici ale pastei și aceeași formă și se datează în același timp ca cele incluse în *tipul E I-d* (considerate pontice) (idem, *op. cit.* (1996), p. 74-75)).

* În text și în catalog am utilizat următoarele abrevieri: Ld – locul descoperirii; H – înălțimea; Hp – înălțimea păstrată; Dg – diametrul gurii; Dm – diametrul maxim; cat. nr. – numărul de catalog. Piesele inedite prezentate se găsesc la Muzeul de Arheologie din Tulcea. Numărul din catalog corespunde cu cel din ilustrații.

2. Gură, gât și torți.
Ld – Iatrus; context – prima jumătate a sec. IV (!)
Hp – 29 cm; Dg – 10,5 cm.
Pastă roșie-portocalie, angobă proprie.
Bibliografie: B. Böttger, *op. cit* (1982), p. 96/cat. nr. 14, pl. 21.

3. Fragment gură, gât și toartă.
Ld – Ibida.
Hp – 15 cm; Dg. 11,6 cm.
Pastă roșie-portocalie, cu mică albă și aurie și granule albe și negre în compoziție, angrobă proprie.
Piesă inedită, inv. nr. 41721.

Varianta B
4. Completă.
Ld – Demirici; context – sfârșitul sec. IV - mijlocul sec. V.
H - 64 cm; Dg - 8,3 cm; Dm - 24 cm.
Pastă roșie-portocalie.
Bibliografie: Y. Garlan, D. Kassab–Tezgör, *op. cit.*, p. 331, fig. 10.

5. Gură și gât
ld – Topraichioi; context – sec. IV – VI (!).
Hp - 9,6 cm; Dg – 8,7 cm.
Pastă cărămizie, cu piroxen, particule alb-gălbui, cuarț și oxid de fier în compoziție, angobă proprie.
Bibliografie: A. Opaiț, *op. cit.* (1991 B), p. 218, pl. 24/2.

6. Gură, gât și torți.
Ld - Halmyris; context – sfârșitul sec. IV – începutul sec. V.
Hp – 12 cm; Dg – 9 cm.
Pastă cărămizie deschisă, cu granule de calcar, oxid de fier și mică argintie în compoziție, angobă.
Bibliografie: F. Topoleanu, *op. cit.*, p. 142 / cat. nr. 410, pl. LXI.

Varianta C
7. Completă.
Ld – Demirci; context – sfârșitul sec. IV - mijlocul sec. V.
H - 79, 2 cm; Dg – 8,5 cm; Dm – 23 cm.
Pastă roșie-portocalie.
Bibliografie : Y Garlan, D. Kassab-Tezgör, *op. cit.*, p. 331, fig. 11.

8. Completă.
Ld – Topraichioi; context – sec. IV V .
H - 58 cm; Dg 7,5 cm; Dm - 19,5 cm.
Pastă cărămizie, cu particule negre maronii în compoziție, angrobă proprie.
Bibliografie: A. Opaiț, *op. cit* (1991 B), p. 219, pl. 25/1.

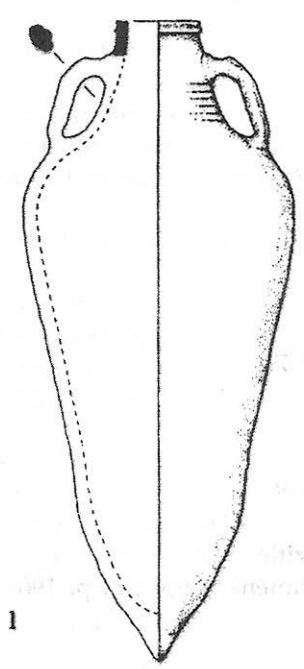
9. Completă.
Ld – Tomis
H - 64,5 cm; Dg - 6 cm; Dm - 18,5 cm.
Pastă de culoare portocalie.
Bibliografie: A. Rădulescu *op. cit.,* p. 108, pl. X/4 a.

10. Completă.
Ld – Iatrus; context - sec. VI.
H - 57,5 cm; Dg -8,5 cm; Dm - 20 cm.
Pastă de culoare portocalie.
Bibliografie G. Kuzmanov *op. cit.* p. 17/cat. nr. 67, pl. 7.

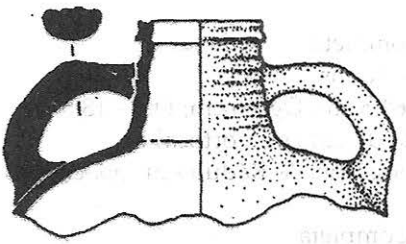
Varianta D
11. Gură, gât și torți.
Ld - Tanais; context – sfârșitul sec. IV – începutul sec. V.
Hp - 16,2 cm; Dg - 7,2 cm.
Pastă de culoare maron, cu particule negre în compoziție.
Bibliografie: T. Arsen'eva, D. Kassab-Tezgör, S. Naumenko, *op. cit.,* p. 190/cat. nr. 6.2.1., fig. 23.

12. Fragment gură și gât.
Ld – Noviodunum.
Hp – 8,6 cm; Dg – 6,2 cm.
Pastă bej – portocalie, cu mica albă și particule albe și negre în compoziție, angobă roșie-portocalie.
Piesă inedită.

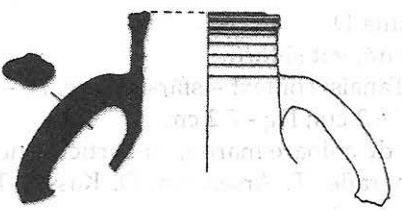
13. Fragment gură și gât.
Ld - Noviodunum.
Hp - 5,7 c; Dg - 6,8 cm.
Aceeași pastă și angobă ca la nr. 43.
Piesă inedită.

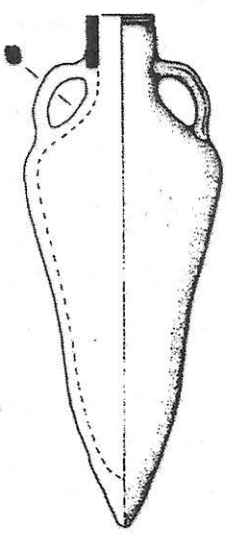
1

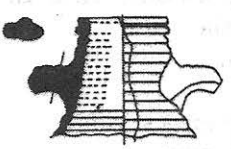
2

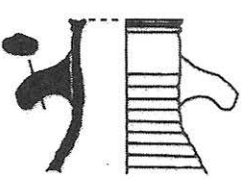
3

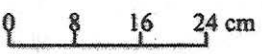
4

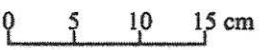

5

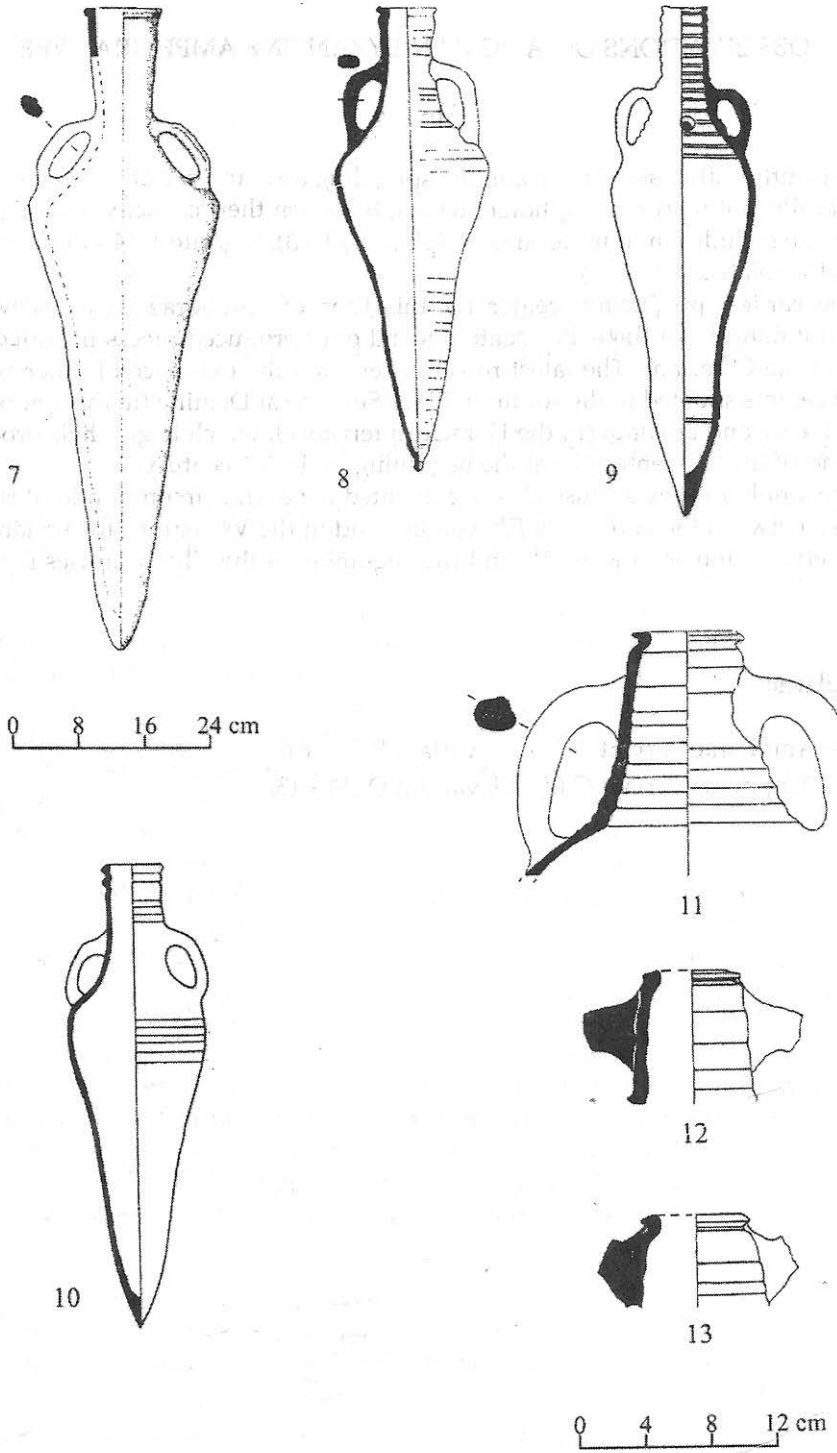

6

Planșa 1 – Amfore vairanta A (1 - 3); varianta B (4 - 6).

Planșa 2 – Amfore varianta C (7 - 10); varianta D (11 - 13).

OBSERVATIONS ON A ROMAN-BYZANTINE AMPHORA TYPE

Abstract

The author discusses the origin, the spreading area and the chronology of several Roman-Byzantine conic amphorae, which, based on their capacity and slight form changes, he includes in four variants: A (plate 1 /1 - 3), B (plate 1 /4 - 6), C (plate 2/7 - 10) and D (plate 2 / 11 - 13).

The earliest production center for this type of amphorae was discovered at Seleucia; it dates from IIIrd – IVth centuries and only produced pieces included by the author in the C variant. The latest research revealed the existence of other two production centers situated in the southern Black Sea, one at Demirci (in the Sinopean territory), the second at Alapi (in the Heraclean territory), which begin their production at the end of the IVth century or at the beginning of the Vth century.

The amphora type discussed is documented in several circumpontic sites, in layers dated between the end of the IVth century and in the Vth century for variants A, B, D and between the end of the IVth and the beginning of the VIIth centuries for variant C.

List of plates:

Plate 1 – Amphorae variant A (1 – 3); variant B (4 - 6).
Plate 2 – Amphorae variant C (7 - 10; variant D (11 - 13).

DEPOZITUL DE CANDELE DIN STICLĂ DESCOPERIT LA BAZILICA EPISCOPALĂ DE LA HISTRIA

Constantin BĂJENARU, Adela BÂLTÂC

Săpăturile arheologice din sectorul central al cetății romano-bizantine de la Histria, începute încă din anii 1969-1970 prin două secțiuni de control stratigrafic și reluate începând cu 1984 în mod sistematic, au scos la lumină ruinele unei mari bazilici paleocreștine datând din secolul al VI-lea[1]. Acest edificiu impozant, având 60 m lungime și 30 m lățime, cu un plan tipic pentru această perioadă (*atrium, narthex*, naos trinavat, transept, absidă) și cu mai multe anexe, se înscrie fără îndoială printre cele mai mari monumente creștine descoperite până acum în Dobrogea (fig.1).

Observațiile stratigrafice au pus în evidență patru secvențe cronologice, dintre care primele două țin de cele două faze de construcție ale bazilicii, iar următoarele două de locuirea peste ruinele acesteia. Astfel, nivelul IV A, reprezentând prima fază de existență a bazilicii, se datează în prima jumătate a secolului al VI-lea. După o distrugere care poate fi pusă în legătură cu atacul kutrigurilor din 559, urmează o a doua fază - de reparație - a bazilicii (nivelul IV B, databil în a doua jumătate a secolului al VI-lea). La sfârșitul secolului al VI-lea sau la începutul secolului al VII-lea edificiul este distrus -de data aceasta definitiv - de atacurile avaro-slave. Peste ruinele sale s-au mai reperat două nivele de locuire (V A și V B), mai greu de delimitat cronologic din lipsa monedelor, care reflectă starea accentuată de decădere a cetății în secolul al VII-lea. Dacă pe nivelul V A s-a mai putut observa o locuire în anumite compartimente din fosta bazilică și chiar o încercare de refacere a acesteia, nivelul ultim (V B) este foarte sărac și ne arată o cetate aflată în plin proces de ruralizare, care va fi părăsită treptat de locuitorii săi[2]. Poziția topografică în cadrul cetății, monumentalitatea edificiului și datarea sa în secolul al VI-lea probează caracterul episcopal al bazilicii .

De-a lungul a peste 15 ani de săpături arheologice a ieșit la iveală o cantitate impor-

---

1. Edificiul a fost identificat încă din 1969-1970, în secțiunile de control stratigrafic efectuate în sectorul central de Al. Suceveanu și C. Scorpan. Din 1984 monumentul este cercetat sistematic de un colectiv format din Al. Suceveanu (coordonator), O. Bounegru, Cr. Mușețeanu, Gh. Poenaru-Bordea și Gordana Milosević.

2. Pentru cronologia sectorului vezi Al. SUCEVEANU, C. SCORPAN, Pontica 4, 1971, p. 151-172; Al. SUCEVEANU, SCIVA 33, 1982, 1, p. 79 și urm.; Al. SUCEVEANU și colab., în *Cronica cercetărilor arheologice.Campania 2000* (sub tipar).

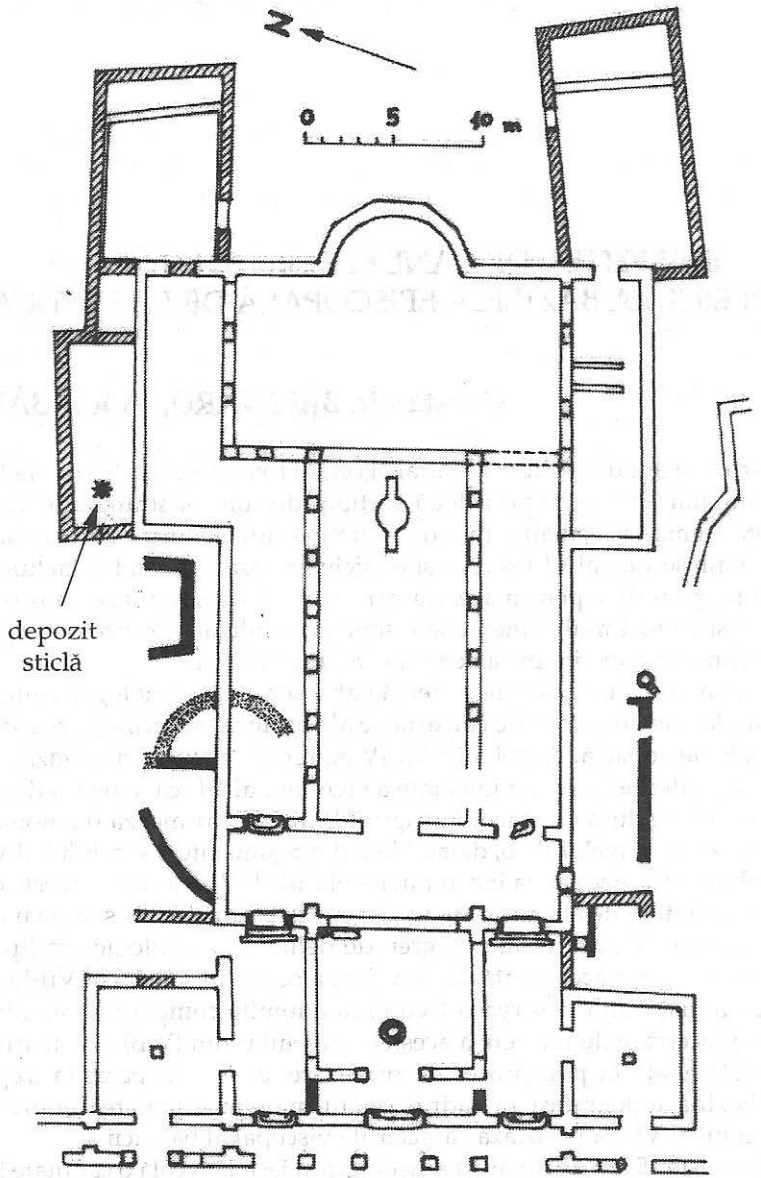

N
0 5 10 m
depozit
sticlă
V A (sfârșitul sec. VI - începutul sec. VII)
IV B (a doua jumătate sec. VI)
IV A (prima jumătate sec. VI)
III A-B (sec. V, bazilică anterioară)

Fig. 1

tantă de material vitric în diferite compartimente ale bazilicii. Obiectul acestui studiu este însă o descoperire de excepție: un depozit de sticlă (un adevărat tezaur) găsit în anul 1990 în anexa de nord-est care se adosează de transeptul bazilicii[3]. Sunt necesare cîteva precizări privind locul de descoperire. Această anexă, construită încă din prima fază a bazilicii, a cunoscut o transformare masivă în a doua fază (nivelul IV B), când peste mica construcție inițială s-a ridicat o anexă mult lărgită. După distrugerea bazilicii locuirea a continuat în unele părți din fostul edificiu, între care și anexa noastră, însă numai în partea de vest a acesteia, unde a fost identificată o podea de lut la -0,40 m.

Important de reținut este faptul că materialul a apărut în două contexte stratigrafice clare. Tocmai pe această podea, care corespunde nivelului V A , a fost găsită cea mai mare parte din depozitul de sticlă (peste 90 %), într-o stare de conservare foarte precară, presiunea dărâmăturii fragmentând foarte mult sticla. O evaluare primară ne-a permis să numărăm în jur de 1600 de fragmente. O asemenea fărâmițare a făcut foarte dificilă munca de restaurare, dar s-au obținut totuși mai multe profile de vase sau părți din acestea. Trebuie precizat că nu avem de-a face cu un complex închis, sigilat, ci cu *un depozit de sticlă abandonat în această anexă distrusă cândva la sfârșitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea*, care a mai fost deranjat și de intervenții ulterioare, o parte din cioburi fiind antrenate în răvășirile produse de locuitorii nivelului V B. De aici și lipsa unor fragmente care ar fi putut ajuta la întregirea cât mai multor exemplare.

Restul materialului (aproximativ 140 de fragmente) a fost recuperat de pe podeaua sau din dărâmătura nivelului anterior, IV B. La foarte puține din exemplarele acestui nivel s-au găsit fragmente care să ajute la restituirea unor profile.

Deoarece nu există foarte mari deosebiri între materialul depozitului propriu-zis, adică cel găsit pe nivelul V A, și exemplarele recuperate din nivelul IV B am convenit tratarea unitară a întregului material, pentru ca în final să facem câteva observații pe marginea acestuia, a legăturii dintre cele două nivele și mai ales asupra relației dintre depozitul de sticlă și nivelul V A, așa cum a fost el surprins până acum în săpăturile de la bazilica episcopală.

Înainte de a trece la prezentarea în detaliu a materialului să remarcăm că, din punct de vedere al fabricației, sticla prezintă caracteristicile calitative cunoscute pentru epoca romano-bizantină. Ea are, în general, o culoare gălbuie sau verde (cu nuanțe dintre cele mai diferite) și prezintă în cea mai mare parte multe bule de aer în compoziție. Există însă și unele exemplare din sticlă de culoare albastră sau maronie, precum și sticlă incoloră. Gradul de irizare al acestei sticle este foarte ridicat, uneori pojghița depusă fiind foarte groasă.

I. Candele cu fund tubular (sticlă pentru polycandela) (pl. I-V, fig. 2)

Statistica ne-a arătat că acestă categorie este cea mai numeroasă din depozit. Starea de conservare extrem de precară, la care se adaugă uniformitatea impusă de structura

3. Materialul ne-a fost oferit spre studiu de către prof. dr. Alexandru Suceveanu, căruia îi mulțumim pentru posibilitatea de a valorifica științific această descoperire. Mulțumim, de asemenea, dr. Costel Chiriac pentru ajutorul dat în consultarea unor referințe bibliografice mai greu accesibile.

sticlei (îndeosebi de culoare), ca și lipsa multor fragmente care ar fi putut ajuta la restaurare, nu au împiedicat obținerea câtorva profile edificatoare și chiar a unor exemplare întregi(bile).

Judecând după fundurile întregi sau fragmentare păstrate, depozitul trebuie să fi avut un număr de aproximativ 130 de lămpi pentru *polycandela* [4]. În funcție de modul de finisare al tubului la partea sa inferioară, acestea se pot împărți în două mari variante:

- *Varianta A.* Candele cu fundul rotunjit, instabil (pl. I, II, III/1-13) – au fost inventariate 45 de exemplare, din care 35 pe nivelul V A și 10 pe IV B ;
- *Varianta B.* Candele cu fund concav, stabil (pl. IV, V) – 74 de exemplare, din care 59 recuperate de pe nivelul V A și 15 de pe nivelul IV B.

O *variantă intermediară (A-B)* este dată de câteva recipiente cu fundul aplatizat sau cu o ușoară tendință spre concavitate (pl. III/14-19) – din cele opt exemplare identificate, șase au apărut pe V A și două pe IV B.

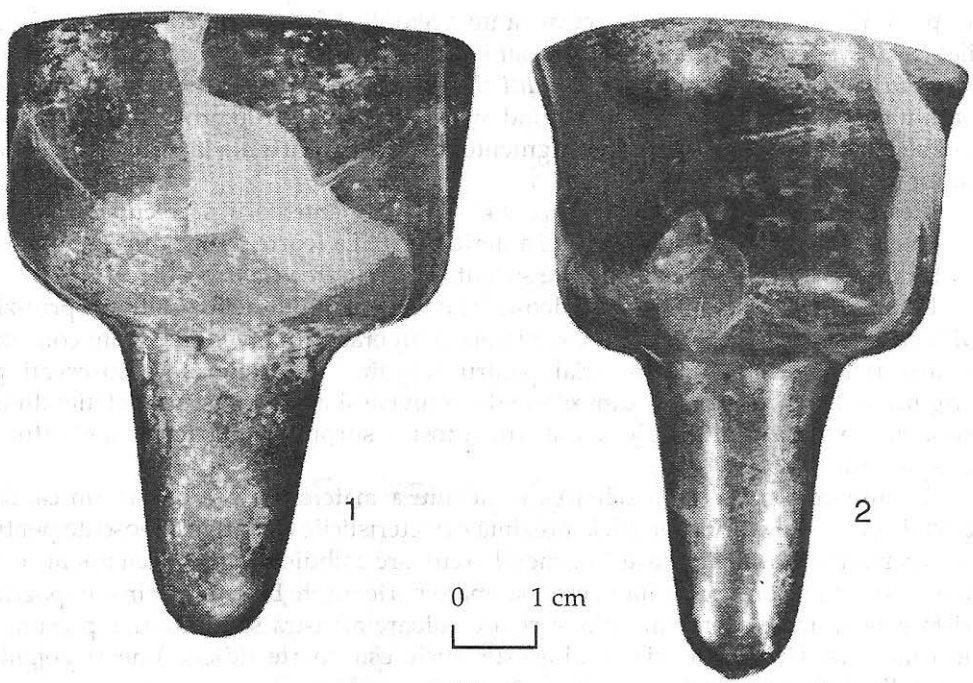

Fig. 2

4. Pentru stabilirea numărului de exemplare trebuie să subliniem că am luat în considerare doar profilele întregi(bile), toate fundurile păstrate și unele părți superioare care se individualizează printr-o culoare mai rară. Nu au fost contabilizate foarte multe fragmente care nu au putut fi lipite, incluzând aici o imensă cantitate de fragmente intermediare și peste 80 de părți superioare cu buză, care, în cea mai mare parte, aparțin de exemplarele catalogate și care nu au putut fi departajate din cauza culorilor și nuanțelor foarte apropiate. De asemenea, o mare parte din cele peste 500 de buze și alte sute de fragmente intermediare incluse în categoria indeterminabilelor (adică acelea care nu pot fi puse cu certitudine pe seama unuia sau altuia dintre tipurile de candele din depozit), mai ales cele cu pereții mai subțiri, aparțin probabil tot de lămpile pentru *polycandela*.

Indiferent de modul în care este realizat fundul, corpurile propriu-zise ale candelelor au forma unor boluri; pereții, destul de subțiri, sunt fie drepți, fie prezintă o curbură la partea inferioară. Buzele sunt finisate fie printr-o simplă rotunjire, fie sunt întoarse la interior sau la exterior și au o grosime cuprinsă între 0,1 și 0,2 cm. Diametrul gurii variază între 6 și 9,5 cm. Prelungirile tubulare sunt și ele de dimensiuni diferite: cele mai lungi au în jur de 7 - 7,5 cm, iar cele mai scurte aproximativ 4,5 - 5 cm; unele sunt mai largi și mai încăpătoare, altele mai strâmte (diametre cuprinse între 1,2 și 3,5 cm). Grosimea pereților tubului este ceva mai mare, în general peste 0,1 cm, ajungând către fund până la 0,4 – 0,5 cm, mai ales la cele instabile. Înălțimea acestor recipiente, surprinsă la exemplarele cu profil întreg, este cuprinsă între 9,5 și 12,5 cm.

La candelele cu fundul rotunjit, majoritare, cât și la varianta cu fundul aplatizat sau ușor concav, se observă la bază o tăietură mai mult sau mai puțin accentuată, vizibilă, în timp ce la candelele cu fundul concav (varianta B) apare un strat subțire de materie sticloasă reziduală care "umple" interiorul acestei concavități. Acestea sunt urme ale procesului de fabricație, candelele având pe fund așa-numita *"pontil-mark"* – semnul lăsat după ce vasul a fost îndepărtat (dezlipit sau tăiat) de pe suportul solid pe care a fost fixat după suflare în vederea prelucrărilor ulterioare (în cazul nostru finisarea buzelor)[5].

Lămpile pentru *polycandela* reprezintă un tip destul de răspândit în epoca romano-bizantină. Ele apar încă din secolul al IV-lea și se înmulțesc în secolele V – VI, mai ales în zonele est-mediteraneană și balcanică. Continuă să fie fabricate în secolul al VII-lea și chiar mai târziu în perioada medievală. Pentru varianta A, care este și cea mai des întâlnită, precum și pentru varianta intermediară A-B (de fapt o variantă a tipului de bază) semnalăm descoperiri făcute în regiunea syro-palestiniană[6], Asia Mică[7], Cipru[8], Africa de Nord[9], Italia[10], Grecia[11], Dalmatia[12], Serbia[13], Bulgaria[14]. Menționăm că tipul mai este cunoscut și în sudul Franței(la Marsilia) în secolul al VII-lea[15], precum și în Orientul Islamic[16]. Și în Dobrogea sunt destul de răspândite în cetățile romano-

5. Pentru tehnica de fabricație bazată pe *pontil* vezi D.B. HARDEN, *Ancient Glass, II: Roman*, The Archaeological Journal 126 ,1969 (London, 1971), p. 45-46.

6. DUSSART 1998, Type B.VI.211, p.86-88, pl. 16/1-8 (sec. IV-VII și mai târziu); PIRLING 1978, p. 146, Abb. 5 (sfârșitul sec. IV – sec. VI); ERDMANN 1977, p. 104, Kat.Nr. 151, Taf. 3; TZAFERIS 1982, p. 240, fig. 12/2 (sec.V-VI); HADAD 1998, Type 4, p. 69, 72, fig. 4/46-49 (sec. V-VI); HARDEN 1971 p. 80, fig. 2/e (sec. VI).

7. HAYES 1992, p. 402-403, fig. 150/ 14, 31; 151/37-38 (sec. VI-VII); STERN 1985, p. 46-47, fig. 3 dreapta jos (sec.V-mijlocul sec.VII); HARRISON, CHRISTIE et al. 1993, p. 161, fig. 4/d (sec. V-VI și mai târziu); CZURDA-RUTH 1989, p. 135, fig. 5/ 52-53.

8. VESSBERG, WESTHOLM 1956, *lamp*, type II,p. 173-174, 211-212, fig. 51/12-14.

9. STERNINI 1999, p. 85, fig. 5/56-57 (sec.V-VII).

10. STEVENSON 1988, p. 203, fig. 4/1-2 (sec. V-prima jum. a sec.VI).

11. ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, p.91, fig.38/V1-V4 și p. 93, fig. 38/V23.

12. J. BELOŠEVIĆ, *Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u solu Galovcu kod Zadra*, RFFZd 18, 1991-1992 (1993), p. 138-139, pl.XXXVII (sec.V-VI); CHEVALIER 1997-1998, p.169 și urm., fig. 3/a-f (Gata, Cim, Zitomislici, Galovac, Putalj, Nin – sec. V-VI).

13. RUŽIĆ 1996, p. 55, tip XII/1, nr.cat. 1142-1146, pl. XLIII/1; DUVAL, JEREMIĆ 1984, p. 139-140, fig. 145/6-7 (sec.VI-VII).

14. GOMOLKA 1979, Kat.Nr. 122-123, Taf. 61 (sec.VI); UENZE 1992, p. 438, 483, Kat. A 19, D 270, Taf. 50/7-8 (sec.VI); OLCZAK 1978, p. 138 și urm., fig. 98/2 (reconstituire) și fig. 100-105/passim; OLCZAK 1981, p. 55 și urm., pl. I/1-11 și fig. 49/b (reconstituire); OLCZAK 1984 a, p. 3 și urm., tip II a, fig. 3/b (reconstituire) și fig. 8-16/passim (sec.V-VI). În legătură cu descoperirile de la Novae ținem să atragem atenția că, după părerea noastră, nu există un tip II b care să fie dotat cu tortițe pentru suspensie (*ibidem*, fig. 3/c). Din întreaga ilustrație prezentată de J. Olczak nu există nici un fragment cu tortiță care să poată fi pus cu certitudine în legătură cu presupusul tip II b; mai degrabă, respectivele fragmente (v. infra n.43) certifică prezența unor candele de tipul paharelor cu picior sau cu fund concav.

15. FOY, BONIFAY 1984, p.299, fig.5/138.

16. DUSSART 1998, *loc. cit.*; HADAD 1998, fig. 4/50-56 (Israel – sec. VII-VIII); PINDER-WILSON, SCANLON 1973, p. 22, nr.12-13, fig. 18-19 (Egipt - sec. XI).

bizantine, dar din păcate nu prea sunt ilustrate în rapoartele arheologice, singurele semnalări de până acum fiind de la *Ulmetum*[17], *Tropaeum Traiani*[18] și *Ibida*[19].

În ceea ce privește varianta B (candele cu fundul concav mult în interior), care la Histria reprezintă tipul cu cele mai multe exemplare recuperate, este interesant de remarcat că are o arie de răspândire mult mai restrânsă. Singurele analogii pe care le-am depistat sunt în Italia, la San Vincenzo al Volturno [20] și mai ales printre descoperi-rile de la *Novae*, în Bulgaria [21], ceea ce ne îndeamnă să presupunem că avem de-a face cu o variantă locală (moesică sau pontică) a lămpilor cu fund tubular.

Candelele de acest tip erau folosite în primul rând prin fixarea lor în așa-numitele *polycandela* (πολυκάνδηλα) – candelabre confecționate din metal, de forma unor coroane sau discuri ajurate, cu mai multe orificii largi pentru fixarea lămpilor, care erau suspendate de plafon cu ajutorul unor lanțuri[22]. Adesea se foloseau ca elemente intermediare, asigurând legătura între lanțurile de suspensie, cruci sau medalioane din bronz. Un alt mod de utilizare, mai rar întâlnit, consta în introducerea lămpii într-o simplă verigă de bronz[23]. În săpăturile de la bazilica episcopală nu au apărut elemente clare de *polycandela* (dar cantitatea impresionantă de lămpi ne face să credem că au existat asemenea dispozitive); singura descoperire care ar putea avea legătură cu modul de utilizare a acestui tip de candelă este un obiect din bronz (fig.5), despre care nu știm dacă aparține unui candelabru sau este o simplă verigă de fixare.

II. Candele de tipul cupelor cu picior și tortițe pentru suspensie (pl. VI-IX, fig. 3)

Cea de-a doua mare categorie de candele din depozitul de la Histria se individualizează prin cele trei tortițe alicate pe corp și reprezintă o variantă a unor recipiente extrem de populare în această perioadă: cupele cu picior, cunoscute în literatura de specialitate și sub denumirea de "pahare de vin" *(wine-glasses)*.

Ponderea numerică a acestor candele în cadrul masei de sticlă descoperită la Histria este destul de consistentă. Am reușit să inventariem 66 de exemplare, bazându-ne în principal pe frecvența picioarelor (62 la număr), dar și pe câteva fragmente cărora le lipsesc aceste picioare[24]. Pe nivele, situația se prezintă astfel: 55 de exemplare pe V A și 11 pe IV B.

---

17. PÂRVAN 1913-1914, p. 314, pl. XXXI, fig. 2/42-44.

18. BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 214, fig. 165/10(8)-10(9), din N V (perioada Anastasius-Justinian).

19. OPAIȚ et al. 1990, p. 27, pl. X/63-66 (sec. VI).

20. STEVENSON 1988, p. 203, fig. 4/3.

21. OLCZAK 1981, p. 55 și urm., pl. II/1-6 și fig. 49/a (reconstituire); OLCZAK 1984 a, p. 7, tip I, fig. 3/a.

22. Cf. M. C. ROSS, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 1: Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*, Washington D.C., 1962, p. 40-42, nr. 42-44, pl. XXX-XXXI (3 splendide exemplare constantinopolitane din sec. VI). A se consulta și studiile consacrate mijloacelor de iluminat din Dalmatia (CHEVALIER 1997-1998, p. 166 și urm., fig. 2,5,6) și de la Novae (OLCZAK 1984 b, p. 269 și urm., fig. 2/b; 4/c,d; 6-8), care, pe lângă descoperirile locale (fragmentare), ilustrează sau fac trimiteri bibliografice la exemplare întregi păstrate în colecțiile unor muzee (Louvre, Ermitaj, Corning Museum of Glass, Behrner Museen, Narodnog Muzeja Beograd etc.). Fragmente de *polycandelon* s-au descoperit și pe teritoriul României, la *Sucidava*-Celei (TUDOR 1945-1947, p. 193, fig. 35/3).

23. TZAFERIS 1982, pl. 36 B.

24. Ca și în cazul sticlei pentru *polycandela* (v. supra n. 4), nu au fost luate în considerare foarte multe fragmente care nu s-au putut întregi (15 părți superioare cu buze și tortițe , 84 de fragmente de corpuri cu tortițe și numeroase fragmente intermediare).

Fig. 3

În cazul acestui tip de candele restituirea profilelor și chiar restaurarea completă a fost mult înlesnită de grosimea ceva mai mare a pereților și de cantitatea mai mică de fragmente păstrată. S-au obținut nu mai puțin de 16 profile întregi sau întregibile și mai multe profile intermediare, fie de la părțile superioare (buze și corpuri cu tortițe aplicate), fie de la cele inferioare (picioare cu început de corp, pe unele păstrându-se și prelungiri de tortițe). Totuși, dat fiind faptul că în depozitul nostru nu se află absolut toate fragmentele de la același vas, nu putem exclude posibilitatea ca unele picioare și buze să aparțină tipului-mamă (paharul simplu, *wine-glass*).

Culorile predominante sunt verdele și galbenul, ambele cu diferite nuanțe. Foarte puține exemplare au o culoare maronie cu tentă gălbuie. Calitatea sticlei de culoare verde este ceva mai bună decât a celei de culoare gălbuie, aceasta din urmă fiind mai puțin translucidă și mai mult afectată de irizare. Bulele de aer și impuritățile sunt prezente în compoziția marii majorități a sticlei de acest tip.

Corpul candelelor este fie în formă de clopot, fie în formă de U, destul de masiv în comparație cu picioarele. Profilele obținute sunt edificatoare în acest sens. Buzele sunt finisate în diverse moduri: rotunjite, profilate către exterior sau către interior. Alături de buzele care s-au putut lipi de corpuri cu tortițe, aceluiași tip de candelă îi aparțin și o parte din buzele indeterminabile, care, după cum am văzut, pot fi puse și pe seama lămpilor pentru *polycandela*. La prima vedere, buzele acestora din urmă par a fi mai subțiri față de ale candelelor cu tortițe, care au între 0,2 și 0,3 cm grosime, ca de altfel și pereții corpurilor (peste 0,1 cm).Totuși, există destule excepții de la această regulă.

Tortițele aplicate sunt în general de aceeași culoare cu a vasului (verde sau gălbuie). Excepție face un exemplar recuperat de pe nivelul IV B (pl. VIII/6), care are tortițe de culoare albastră. În ilustrația prezentată se poate vedea modul de aplicare al acestor accesorii, toate caracterizate printr-o fâșie de sticlă - mai lungă sau mai scurtă, mai groasă sau mai subțire - care se prelungește către partea inferioară a corpului, uneori până aproape de picior. Pe aceste prelungiri se observă crestături, urme lăsate de instrumentul cu ajutorul căruia s-a făcut aplicarea. De remarcat că absolut toate tortițele se află plasate *sub buză*.

Picioarele acestor candele sunt extrem de diverse ca dimensiuni și tehnică de execuție (pl.IX). La 80% dintre ele s-au păstrat pornirile pereților cupei. Se compun din piciorul propriu-zis și talpa acestuia. Picioarele propriu-zise, destul de scurte, sunt fie drepte, fie conice, fie îngroșate globular (o parte din acestea din urmă fiind și ușor răsucite) și au interiorul gol, urmare a tehnicii de execuție prin suflare. Se pot deosebi mai multe variante de suflare, în funcție de zona în care se închide coloana de aer din interiorul piciorului: a) la nivelul în care se face tranziția de la picior spre corpul candelei (37, incluzând aici și picioarele îngroșate globular și răsucite); b) la jumătatea piciorului(15); c) în zona de tranziție de la picior la talpă(10) [25]. Tălpile sunt circulare, în general cu marginea îngroșată inelar (goală pe dinăuntru). Cele mai multe sunt de formă conică (concave la interior), dar există și două exemplare cu tălpi aplatizate (pl.VIII/2, IX/25).

---

25. Pentru o astfel de clasificare tipologică cf. M. DEKÓWNA, *Recherches sur la technique d'exécution des objets en verre du Haut Moyen Âge*, în *Annales du 9 e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre(Nancy,22-28 mai 1983)*, Liège, 1985, p. 159, 163, fig. 1.

Aproape toate exemplarele păstrează la partea inferioară a piciorului, în dreptul legăturii cu talpa, urma lăsată de *pontil* : un strat mai gros sau mai subțire de sticlă reziduală care pur și simplu "umple" interiorul concav al tălpii. Aceste urme lăsate de instrumentul care susținea vasul în timpul finisărilor sunt absolut identice cu cele care apar la varianta B de candele cu fund tubular, ceea ce denotă folosirea unei tehnici de fabricație asemănătoare.

Dimensiunile părților componente ale acestui tip de pahar-candelă sunt următoarele: diametrul gurii este cuprins aproximativ între 7 și 10 cm (cele mai multe au între 8 și 9 cm), diametrul picioarelor între 0,8 și 1,5 cm, diametrul tălpilor între 2,9 și 5,8 cm (cele mai multe au între 3,5 și 4,5 cm). Înălțimea exemplarelor ale căror profile s-au putut întregi ar fi în medie de 11-12 cm, dar se pot presupune înălțimi cuprinse în general între 10 și 14 cm.

După cum am arătat, tipul clasic de cupă cu picior, simplă[26], cunoaște o largă răspândire în epoca romano-bizantină. Apare încă din secolul al IV-lea, dar este extrem de frecvent întâlnit în secolele V-VII, în special în regiunile est-mediteraneene (Siria, Palestina, Cipru, Asia Mică, Grecia)[27] și în provinciile balcanice[28]. În Italia astfel de cupe apar atât în contexte romane târzii și bizantine timpurii, cât și în așezările și cimitirele longobarde[29]. În nordul Africii semnalăm descoperirile făcute la *Cartagina* [30]. În vestul și în centrul Europei tipul este extrem de rar în contextele romane târzii, descoperirile concentrându-se în general în mediul barbar (franci, alamani etc.)[31]. Se

---

26. Cf. ISINGS 1957, form 111, p. 139-140.

27. DUSSART 1998, p. 115 și urm., tip B. IX. 1, pl. 27-28; PIRLING 1978, p.141și urm., fig. 2-4; TZAFERIS 1982, p. 240, fig. 12/8; VESSBERG, WESTHOLM 1956, p. 199-200, fig. 45/17-18; YOUNG 1993, p. 40-41, fig. 1-2; HAYES 1992, p. 402-403, fig. 150/10,12,16-20; CZURDA-RUTH 1989, p. 135, fig. 5/60-64; 6/65; STERN, 1985, p. 44, fig. 3 stânga; HARRISON, CHRISTIE et al. 1993, p. 161, fig. 4/a-c; HELLSTRÖM 1971, p. 54, 85, nr. 29-30, pl.30,40; ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, p. 91-92, fig. 38/V7-8,12-14; WEINBERG 1962, p. 133, pl. 28/fig. 16; ROBINSON 1959, p. 116, pl. 54/M.341-342. A se vedea și exemplare întregi care se păstrează în colecții particulare sau ale unor muzee: E. SPARTZ, *Antike Gläser*, Kassel, 1967, Kat. Nr. 130, Taf. 34; A. VON SALDERN et al., *Gläser der Antike. Sammlung Erwin Oppenländer*, Mainz, [1974], p. 240-242, nr. 704-708; J. W. HAYES, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. A Catalogue*, Toronto, 1975, p. 105, nr. 381-383 și p. 109-110, nr. 405-409; D. WHITEHOUSE, JGS 41, 1999, p. 170, fig.1.

28. GOMOLKA 1979, p. 150, Taf. 64/132, 188; UENZE 1992, Taf. 50/10-11,19-28; 50/23; 145/16; 146/11-19; 147/10-12,14,17,19; 148/1-8; BIERNACKI 1973, p. 131 și urm., pl. X/5; XI/4-6; XII/7; XIII/7-10; XIV; XV/passim; BILLEWICZ 1975, p. 131 și urm., pl. VI-XI/passim; OLCZAK 1981, p. 58 și urm., pl. IV/1-6;V/1-6; Al. MINČEV, *Antično staklo ot Zapadnoto Cernomorie (I-VI v.). II. Ceaši*, Izvestija-Varna 24(39), 1988, tip XXV, p. 49-50, nr. 42, pl. VII, VIII; RUŽIĆ 1996, p. 52-53, tip VII/13 b, nr. 1049-1125, pl. XL/5-11; DUVAL, JEREMIĆ 1984, p. 142, fig. 148a, 150a,b; AUTH 1975, p. 164-165, nr. 104-109, pl. 31.

29. E. TABACZYNSKA, *Szkla wczesnośredniowieczne z Castelseprio*, Archeologia Polski 16, 1971, p. 295 și urm., fig. 2/a-c,e-g; eadem, *Wczesnośredniowieczna huta szkla na wyspie Torcello Laguny Weneckiej: interpretacje technologiczne*, ActaUNC 12, 1987, fig. 6/10-11,14; BIERBRAUER 1987 (I), p. 271 și urm.,Taf. 138-145; HARDEN 1971, p. 85, fig. 4. Un exemplar asemănător cu produsele italice din secolul al VI-lea a apărut și în Pannonia: L. BARKÓCZI, *Der Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszta aus dem 6. Jahrhundert und die frümittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee*, JahrbRGZM 18 (1971), Mainz, 1974, p. 184, Taf. 86/6.

30. STERNINI, 1999, p. 59, fig. 6/70.

31. P. FASOLD, *Spätrömische Gläser vom Lindenberg in Kempten*, BayerVbl 48, 1983, p. 207 și urm.,fig. 1/8; O. DOPPELFELD, *Römisches und fränkisches Glas in Köln*, Köln, 1966, Taf. 180 Oben. O frecvență ceva mai însemnată a unor astfel de recipiente a fost semnalată la Marsilia, în contexte databile între a doua jumătate a sec. V și sec. VII (FOY, BONIFAY 1984, p. 302-304, fig. 3/80-82; 4/89-91,114-124,126-129;5/130-137,148-150; 7/160).

întâlnește, de asemenea, pe coastele de nord și de est ale Mării Negre[32]. În România, descoperiri de acest fel s-au făcut pe teritoriul fostei Dacii, la *Sucidava*-Celei [33], și mai ales în orașele și fortificațiile romano-bizantine din Dobrogea *(Ulmetum, Tomis,* Ovidiu, *Tropaeum Traiani, Capidava, Ibida* și, bineînțeles, *Histria)* [34]. Reamintim că există posibilitatea ca o parte – mică, ce-i drept – din fragmentele care fac obiectul studiului nostru să aparțină unor exemplare clasice de *wine-glasses.* După unele opinii, chiar și aceste cupe simple, fără tortițe, puteau fi întrebuințate ca lămpi[35].

În ceea ce privește tipul de candelă prevăzut cu tortițe pentru suspensie, derivat din *wine-glass,* care, după cum s-a văzut, constituie unul din tipurile de bază în depozitul nostru, analogiile se grupează aproape exclusiv în bazinul est-mediteraneean și în zona balcanică și se datează mai ales în secolele V-VII. Trebuie să precizăm că la acest tip de lampă se observă două moduri de plasare a tortițelor. Prima variantă constă în lipirea acestora direct pe buză, fără prelungire pe corp. În această categorie intră un frumos exemplar descoperit la *Sucidava*-Celei [36], un altul de la *Gerasa* [37] și fragmente apărute în diverse alte așezări în nivelele romano-bizantine(sec. V-VII) și chiar mai târzii[38]. Cealaltă variantă este elocvent ilustrată de exemplarele noastre și constă, cum am văzut, în lipirea tortiței pe corpul candelei, sub buză, și prelungirea ei uneori până aproape de picior. Cele mai clare apropieri se pot face cu fragmentele de picioare cu urme de prelungiri de tortițe găsite de V. Pârvan la *Ulmetum* [39], cu câteva resturi semnalate la Sadovec, în Bulgaria[40], precum și cu un exemplar întreg descoperit în nordul Greciei, la Kolchikon Kilkis[41]. De asemenea, este foarte probabil ca și o mare parte din fragmentele decoperite la *Ibida* [42], *Tropaeum Traiani* [43], *Sucidava-*

---

32. SOROKINA 1963, p. 143 și urm., fig. 7/1-13și fig. 9; A. AJBABIN, *Stekljannye rjumki iz rannesrednevekovyh mogilnikov Iugo-Zapadnogo Kryma,* SGE 41, 1976, p. 27-30, fig.1(importuri din sec. V-VI, dar și producție locală din sec. VII-IX); V. A. KUTAISOV, *Četyrehapsidnyj hram Hersonesa,* SovArh 1982, 1, p. 164, fig. 10/9-12; I. N. VORONOV, *K istorii ekonomičeskih svjazej Apsilii v IV-VII vv.(privoznaja steklJannaja posuda iz Cebel'dy),* KS-Moscova 138, 1973, p. 78, tip 9, fig. 3/3a,6,8,10,11.

33. TUDOR 1953, p. 704, fig. 17/c. Cf. și D. TUDOR, ArhOlt 12, 1933, p. 214 și urm., fig. 3/1,2,4.

34. PÂRVAN 1913-1914, pl. XXXI, fig. 2/1-26; M. BUCOVALĂ, *Vase antice de sticlă la Tomis,* Constanța, 1968, p. 43-44, tip XII, nr. 37-40; IDEM, *Le materiel de verre de la fortification romain tardif d'Ovide (commune de Constantza),* în Bulletin AIHV, 9, 1981-1983, p.235-238, fig. 2; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 214, fig. 165/10.11-10.12; Z. COVACEF, *Cercetările din sectorul V al cetății Capidava,* Materiale 15, 1983, p. 365, fig.5/8; Cr. MATEI, *Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava,* CCDJ 3-4, 1987, p. 99-100, pl. LXIII, fig. 3; OPAIȚ et al. 1990, p. 27, pl. X/49-54. La Histria, fragmente de cupe au fost descoperite în diverse sectoare din cetate, dar singurele exemplare publicate provin din săpăturile de la terme (Al. SUCEVEANU, *Histria VI. Les thermes romains,* București-Paris, 1982, p. 121, pl. 19/II A, 1-2; 20/II B, 21).

35. YOUNG 1993, p. 40; CHEVALIER 1997-1998, p. 181; DUSSART 1998, p. 120.

36. TUDOR 1935-1936, p. 410, fig. 14/13 (= TUDOR 1965, p. 118, fig. 31/1), datat în sec. IV-V.

37. P. V. C. BAUR, *Glass,* în *Gerasa. City of the Decapolis,* New Haven, 1938, p. 525, fig. 20, nr. 376, apud BIERBRAUER 1987 (II), p. 81, Abb. 23/14.

38. STERN 1985, p. 47, fig. 3, dreapta sus; ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, p. 92-93, fig. 38/V15; AUTH 1975, p. 166, nr. 112, pl. 31, 33; DUVAL, JEREMIĆ 1984, 141-142, fig. 145/1-2; BIERBRAUER 1987 (II), p. 79, Abb. 23/1; SOROKINA 1963, p. 157-158, fig. 5/14; PINDER-WILSON, SCANLON 1973, p. 22-23, nr. 14, fig. 20-21 (sec. IX)

39. PÂRVAN 1913-1914, p. 313, pl. XXXI, fig. 2/4,7.

40. UENZE 1992, p. 493, Kat.Nr. E 97-99, Taf. 145/1-9, dar și p. 520, Kat.Nr. K 45-46, Taf. 50/1-2.

41. G. GOUNARIS, *L'archéologie chrétienne en Grèce de 1974 à 1985, în Actes du XI e Congrès International d'Archéologie Chrétienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986),* III, Paris, 1989, p. 2690, fig.2 stânga sus – exemplar întregit despre care nu știm decât că s-a descoperit în timpul cercetării unor morminte datând din sec. VI-XIV. Spre deosebire de candelele de la Histria, acesta se pare că are buza nefinisată.

42. OPAIȚ et al. 1990, p. 27, pl. X/56-62.

43. BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 214, fig. 165/10(7).

Celei[44], *Novae*[45] și *Thasos*[46] să aparțină unui astfel de tip. Totuși, trebuie să atragem atenția că fragmentele de tortițe care nu sunt plasate pe buză, adesea ilustrate în bibliografie, nu aparțin în mod necesar acestui tip, ele putând fi puse și pe seama unor candele derivate din pahare cu fund concav sau boluri[47]. Oricum, se poate observa că aria de răspândire a variantei cu tortițe sub buză este mult mai restrânsă, limitându-se de fapt la dioceza Thraciei (și mai ales la regiunea pontică și sud-dunăreană), poate și la Grecia de nord. Având în vedere puținele analogii care s-au găsit, exemplarele restaurate și profilele întregite de la Histria pot fi considerate, fără exagerare, descoperiri excepționale.

Candela prevăzută cu tortițe – și ne referim aici nu doar la tipul cupă cu picior, ci și la boluri sau pahare cu fund concav – era suspendată cu ajutorul unor agățători din bronz de forma unor sârme, tije sau lanțuri, legate între ele cu ajutorul unor verigi și având la capete cârlige de prindere a celor trei tortițe ale candelei. Ca element de legătură între agățători se folosea foarte frecvent o cruce din bronz. Resturi de la astfel de instrumente și chiar exemplare întregi au apărut în foarte multe așezări[48]. Câteva fragmente care aparțin tipului de agățătoare cu sârme de bronz s-au găsit și în săpăturile de la bazilica histriană (fig.5).

III. Boluri hemisferice cu buza nefinisată (pl. X)

a)Boluri simple (pl.X/1-7). În imensa cantitate de sticlă aceste boluri se individualizează foarte clar prin buza răsfrântă în afară și nefinisată. S-au găsit fragmente de la 7 exemplare, dintre care 3 pe nivelul V A și 4 pe nivelul IV B. Sticla este de culoare verde cu diferite nuanțe și în mare parte translucidă, având și bule de aer în compoziție. Bolurile de acest tip se caracterizează și prin fundul ușor concav (*omphalos).* Au diametrul buzelor cuprins între 7 și 9 cm, iar înălțimea în jur de 7 cm.

Tipul[49] este foarte bine cunoscut în epoca romană târzie îndeosebi pentru secolul al IV- lea și prima jumătate a secolului al V-lea, fiind răspândit mai ales în părțile occidentale ale Imperiului[50]. Apare și în necropolele târzii din Pannonia (inclusiv în mediul

---

44. TUDOR 1937-1940, p. 368, fig. 6/a,c,d.

45. BILLEWICZ 1975, p. 131 și urm., pl. VI/7, IX/13, XI/9; OLCZAK 1978, p. 139 și urm., fig. 100/7; 102/5; 103/2,7,11; 104/3,13; 105/5; OLCZAK 1981, p. 55 și urm., pl. III/2,3,5-7; OLCZAK 1984 a, nr. cat. 1,2,48,131,158, fig. 8/1-2; 11/2; 15/7; 16/5. În legătură cu aceste fragmente și interpretarea lor de către J. Olczak v. supra n. 14.

46. ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, p. 92-93, fig. 38/V16-18.

47. Pentru pahare-candelă cf. HAYES 1992, p. 403, fig. 150/15,27; 151/39; M. BUCOVALĂ, C. PAȘCA, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis,* Pontica 21-22, 1988-1989, p. 135, pl. 5/f (=14/c), iar pentru boluri-candelă v. infra. Observația este valabilă și pentru fragmentele cu tortițe lipite de buză.

48. OLCZAK 1984 b, p.271, fig. 3; CHEVALIER 1997-1998, p. 174 și urm., fig. 9; G. TONČEVA, *Razkopki v Martzianopol prez 1955 g.,* Izvestija-Varna 1(16), 1965, p. 77, fig. 9; D. OVČAROV, *Bazilika no. 2 v krepostta "Krumovo kale" do Târgovisče,* Arheologija-Sofia 18, 1976, 3, p. 28, fig. 12; G. ATANASOV, D. ČEŠMEDZIEV, *Srednovekovnijat skalen Manastir do Varna (Aladža Manastir),* Izvestija-Varna 26(41), 1990, p. 135, fig. 8/b; C. SALVETTI, *Il catalogo degli oggeti minuti conservati presso la Pontificia Commissione di Archeologia Sacra,* RAC 54, 1978, 1-2, p. 120, nr. cat. 30, fig. 10. Pentru teritoriul României cf. PÂRVAN 1914-1915, p. 283, pl. VI, fig. 3/10; TUDOR 1937-1940, p. 373, fig. 9/a-j, 10/d; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 192, fig. 174/10(10); OPAIȚ et al. 1990, p. 24, pl. X/67.

49. ISINGS 1957, form 96a, p. 113-114.

50. STERN 1977, p. 127-131, nr. 41, pl. 4 ; K. GOETHERT-POLASCHEK, *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier,* Mainz am Rhein, 1977, Form 49a, p. 55, nr. 191, Abb. 18, Taf. 20/213 h; 25/307 b etc.; W. JANSSEN, *Spätrömische Gräber aus Bad Münstereifel-Kalkar,* BJ 177, 1977, p. 597, fig. 3/1(=fig. 5); R. PIRLING, *Vom römischen zum fränkischen Glas im Spiegel der Funde von Krefeld-Gellep, în Annales du 8e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Londres-Liverpool, 18-25 septembre 1979,* Liège, 1981, p. 124, Abb. 3/4 ; 4/9 ; M. VANDERHOEVEN, *Verres Romains tardifs et Mérovingiens du Musée Curtius,* Liège, 1958, tip I, nr. 1-15, pl. I-III, XXIII/1-4 ; J. MERTENS, L. VAN IMPE, *Het laat-romeins grafveld van Oudenburg,* Archaeologia Belgica 135, Brussel, 1971, p. 227- 229, pl. III/2, V/6 etc.

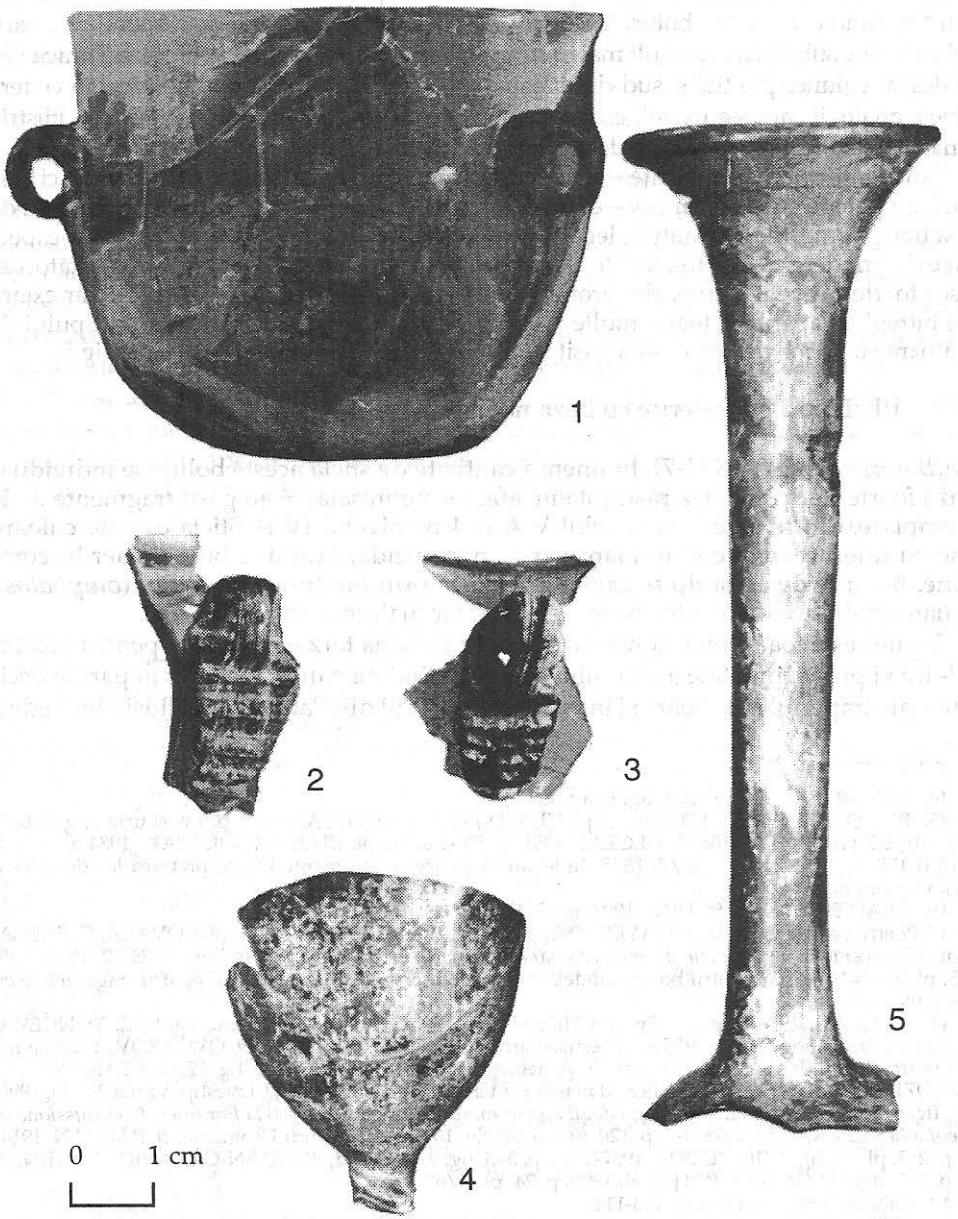

Fig. 4

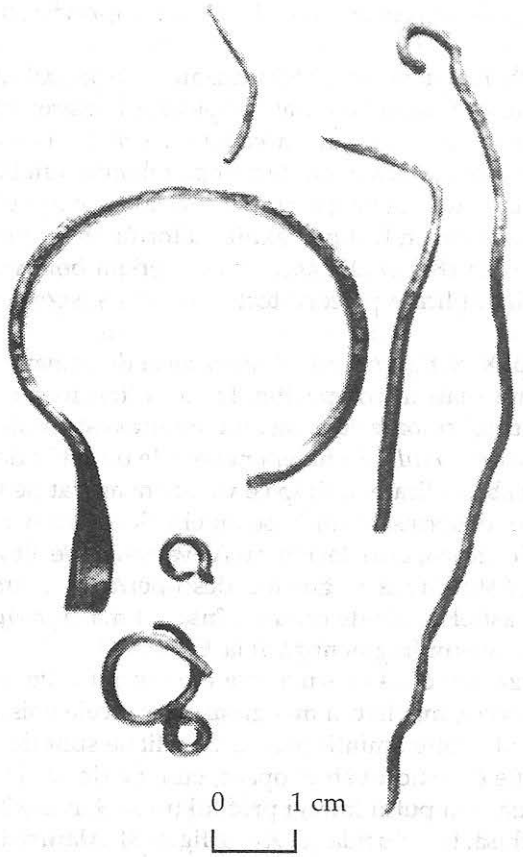

Fig. 5

hunic)[51], în Serbia[52] și pe coasta dalmată[53], în Grecia[54], Bulgaria[55] și nordul Mării Negre[56]. Este semnalat, de asemenea, în Dacia, la *Sucidava* -Celei[57], și în Dobrogea, la Topraichioi[58]. Se pare că această formă este mai puțin răspândită în regiunea est-medi-

51. BARKÓCZI, SALAMON 1968, p. 30 și urm., fig. 1, 2, 3/3, 5/1; E. ISTVÁNOVITS, *Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget*, AAASH 45, 1993, 1-4, p. 135, Abb. 14/3.

52. RUŽIĆ 1996, tip VII.10.b, p. 47, nr. 865-866, pl. XXXII/7.

53. B. KIRIGIN, *Roman Glass Bowls from the Archaeological Museum at Split*, VAHD 77, 1984, type VIII.3.c, p. 128, pl. XIV/55.

54. WEINBERG 1962, p. 133, pl. 28/fig. 15.

55. GOMOLKA 1979, Kat.Nr. 75-77, 95-97, Taf. 59, 63; UENZE 1992, p. 519, Kat.Nr. K 38-39, Taf. 50/32-33, 35-37 și, mai ales, p. 438, Kat.Nr. A 18, Taf. 50/30.

56. A. V. DMITRIEV, *Pogrebenija vsadnikov i boev'h konei v mogilnike epohi pereselenija narodov na r. Diurso bliz Novorossiiska*, SovArh, 1979, 4, p. 212 și urm., fig. 7/34.

57. TUDOR 1935-1936, p. 410, fig. 14/2; TUDOR 1945-1947, p. 180, fig. 11/13 (= TUDOR 1965, p. 118, fig. 31/3).

58. Cr. OPAIȚ, *Unele considerații privind vasele de sticlă din burgul roman târziu de la Topraichioi (jud. Tulcea)*, Pontica 18, 1985, p. 255, pl. III/1-3.

teraneeană[59]. Fragmentele găsite la Histria, databile, prin context, în secolul al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea, reprezintă fără îndoială supraviețuiri târzii ale acestui tip de bol[60].

Este posibil ca aceste recipiente să fi fost utilizate în principal ca lămpi[61], mai ales dacă ținem cont de faptul că buzele nefinisate împiedică folosirea lor la băut. Ipoteza ar putea fi întărită și de constatarea că, în marea lor majoritate, astfel de boluri apar în contexte funerare, ele fiind probabil substitute ale opaițelor din lut. Pentru exemplarele în stare fragmentară accentuată – și ne gândim în special la cele găsite pe nivelul IV B – nu excludem posibilitatea de a fi fost prevăzute cu tortițe.

b)Boluri cu tortițe (pl.X/8-10). Din aceeași categorie a bolurilor hemisferice fac parte exemplarele care au aplicate pe corp tortițe pentru suspensie, evident folosite drept candele .

Primul exemplar (pl.X/8, fig.4/1) este dintr-o sticlă de culoare verde-gălbuie, cu multe bule de aer și impurități în compoziție. Din cele trei tortițe pentru suspensie s-au păstrat două, de aceeași culoare cu a vasului. Fundul este mult concav spre interior. Nu se observă urme de *pontil* (nici nu era nevoie de un astfel de instrument, pentru că tortițele erau probabil aplicate în timp ce vasul era așezat pe un suport cu gura în jos, după care era apoi desprins, lăsându-se bineînțeles buza nefinisată). Vasul se poate compara cu unele descoperiri făcute la *Novae* [62] și pe litoralul nord-pontic *(Panticapaeum, Tiritake)* [63]. Câteva fragmente descoperite la *Narona* [64] și *Iatrus* [65] aparțin se pare tot unui astfel de tip de candelă, însă cel mai aproape de forma bolului-candelă de la Histria este un fragment găsit la *Ephes* [66].

Alte boluri cu buza nelucrată aveau aplicate pe corp tortițe de culoare albastru închis (cu o tentă spre verde), mai late și mai groase decât cele obișnuite întâlnite atât la cupele cu picior, cât și la bolul amintit mai sus. Tortițele sunt de altă culoare decât cea a vasului, care este fie din sticlă verde, opacă, cu bule de aer în compoziție, ca în cazul exemplarului căruia i s-a putut întregi profilul (pl.X/9, fig.4/2), fie dintr-o sticlă de culoare maronie deschisă, translucidă (pl.X/10, fig.4/3). Alături de cele două exemplare găsite pe nivelul V A, au mai ieșit la iveală alte două tortițe pe nivelul IV B, care s-ar putea să aparțină de unele din bolurile simple descrise mai sus. Pentru bolurile care au aplicate tortițele de altă culoare decât a vasului nu am găsit analogii clare. Aplicarea de toarte de culoare albastră este o tehnică destul de răspândită în acestă epocă, dar în general folosită la recipientele mari (căni sau carafe) și, în consecință, are

---

59. Vezi totuși STERN 1985, p. 37-39, fig. 1 stânga sus.

60. Pentru apariții în contexte de sec. VI, destul de rare, trimitem la descoperirile de la Sadovec (v.supra n.52).

61. Cf. STERN 1985, p. 39.

62. OLCZAK 1978, p. 165, nr. cat. 116., fig. 97 (= OLCZAK 1984 a, tip III, p. 7-8, fig. 3/d), cu buza prelucrată, datat "sec. IV-V/VI" .

63. SOROKINA 1963, p. 156, fig, 10/1 (Panticapaeum) și 2 (Tiritake), ambele datate în sec. IV; I. P. ZASETZKAJA, *Otnositel'naja hronologija sklepov pozdneantičnogo i rannesrednevekovogo Bosporskogo nekropolja (konetz IV-načalo VII v.)*, ArhSb 30, 1990, p. 104, fig. 2/26 (datat în a doua jumătate a sec. V - prima jumătate a sec. VI).

64. BULJEVIĆ 1994-1996, p. 155, nr. 57 și desenul de la p. 173.

65. GOMOLKA 1979, Kat. Nr. 32, Taf. 61 (cu decor, sec. IV-V).

66. CZURDA-RUTH 1989, p. 135, Abb. 5/59 (într-un context cu material predominant de sec. IV-V).

dimensiuni mari. Cu toate acestea, se poate face o apropiere cu un fragment de bol de mari dimensiuni, tot cu buza nefinisată, decorat în tehnica *"pseudo-snake thread"* și prevăzut cu tortițe care se aseamănă cu ale noastre, descoperit într-o bazilică cimitirială de la *Anemurium* în Cilicia[67]. De asemenea, un fragment de tortiță de acest tip este atestat și în insula *Thasos* [68].

IV. Alte tipuri de vase (pl. XI)

1. Candelă în formă de clopot. În marea masă de sticlă descoperită la bazilica de la Histria, a apărut și un exemplar de acest tip, pe nivelul V A, de la care s-a păstrat doar partea inferioară (pl.XI/2, fig.4/4). Sticla are o culoare verde-gălbuie translucidă și denotă o calitate superioară a compoziției. Fundul se termină prin lipirea bruscă a pereților, formând un mic bulb răsucit (nefinisat). Analogiile cele mai apropiate cu acest tip de lampă s-au găsit în Serbia[69], unde pare să fie destul de răspândit în secolele IV-VI, dar și în Bulgaria (*Novae*, Sadovec) [70], lucru ce ne determină să presupunem că este vorba de un tip specific regiunilor moesice. De asemenea, forma este cunoscută în secolele V-VI și în Occident, în unele cazuri cu un decor specific local[71].

2. Boluri cu buza răsfrântă la exterior. S-au găsit fragmente de la două exemplare. Primul, găsit pe nivelul V A (pl. XI/1), este din sticlă verzuie, opacă, cel de-al doilea, de pe nivelul IV B, dintr-o sticlă de culoare verde deschis, translucidă. Se caracterizează prin buza îndoită la exterior, care dă și o grosime ceva mai mare (în jur de 0,3 cm). Pereții sunt drepți și subțiri (0,05-0,1 cm). Diametrul gurii depășește 10 cm.

Pentru acest tip de vas nu s-a găsit o analogie foarte clară. Boluri cu buza îndoită la exterior se întâlnesc în multe așezări, având diferite forme și dimensiuni[72]. Este foarte probabil ca fragmentele descoperite la Histria să facă parte tot din categoria candelelor. Având în vedere că în regiunea est-mediteraneeană este atestat un asemenea tip de lampă, prevăzut însă cu tortițe pentru atârnat[73], nu poate fi exclusă folosirea drept candele și a celor care nu au tortițe, după cum am văzut și în cazul cupelor cu picior sau al bolurilor hemisferice.

3. Flacon cu gât înalt. Din acest recipient s-a păstrat foarte bine partea superioară

---

67 STERN 1985, p. 39-43, fig. 1 (stânga jos) și fig. 2 (foto), datat în sec. IV-V doar pe criterii stilistice (resturile nu au fost găsite într-un context bine delimitat cronologic).

68. ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, p. 93, fig. 38/V19.

69. RUŽIĆ 1996, p. 55-56, tip XII/2, nr. 1149-1189, pl. XLIII/5-11; Dj. JANKOVIĆ, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd, 1981, p. 165, pl. XII/12-14; DUVAL, JEREMIĆ 1984, p. 142, fig. 148a.

70. BIERNACKI 1973, p. 134-135, pl. XII-XIII/1-6 și XVI/1-2 (reconstituire); UENZE 1992, Kat. Nr. B311, C30, D268, E 94, F 126, G 49, K34, SK192 (Taf. 50/12-13,15-17; 146/5; 147/1-9,13,15-16,24-27) și, îndeosebi, Kat. Nr. A36 (Taf. 50/14 = 146/2) și E94 (Taf. 145/15), ultimele găsite în săpăturile de la bazilica din sec. VI.

71. HARDEN 1971, p. 87-90, fig. 5-type Va.1; H. F. MÜLLER, *Das alamanische Gräberfeld von Hemmingen (Kreis Ludwigsburg)*, Stuttgart, 1976, p. 118-119, Taf. 10 B,1 (Grab 38); FOY, BONIFAY 1984, p. 297, 301, fig. 4/113; 5/154; STERNINI 1989, p. 105-114.

72. DUSSART 1998, p. 64-65, tipurile B.I.4122 și mai ales B.I.413, pl. 5/14-36; HAYES 1992, p. 403, fig. 150/29; STERNINI 1989, fig. 3/5.

73. YOUNG 1993, p. 43, fig. 6; HARRISON, CHRISTIE et al. 1993, p. 161, fig. 4/f.

(în întregime) și un fragment din bază (pl. XI/3, fig.4/5). Este un flacon cu gât foarte înalt, lărgit mult către gură *(funnel mouth)*, corp globular și fund ușor concav. Sticlă de culoare gălbuie, cu tentă verzuie, opacă. Dimensiuni: diametrul gurii = 5,6 cm; diametrul gâtului = 2 cm; diametrul bazei = 5,2 cm; înălțimea părții superioare păstrate = 17,4 cm (înălțimea totală ar putea ajunge la 25 cm).Vasul nostru aparține unui grup destul de bine documentat de astfel de recipiente, cu gâtul mai mult sau mai puțin înalt și cu diferite grade de lărgire a acestuia către gură, foarte răspândite în perioada romano-bizantină. Lungimea foarte mare a gâtului la aceste flacoane este însă tipică secolelor VI-VII. Un fragment de gât descoperit la *Alexandria* [74] și un altul de la *Gerasa* [75] se apropie cel mai mult de al nostru, atât prin formă cât și prin datare (sfârșitul secolului al VI-lea - începutul secolului al VII-lea). Nu excludem ca exemplarul descoperit în depozitul de la Histria să fi fost folosit la alimentarea candelelor.

4. Flacon de mici dimensiuni. Două fragmente descoperite pe nivelul IV B aparțineau se pare unui astfel de recipient. Este vorba în primul rând de un fragment de gât cu buza întoarsă la interior care se remarcă printr-un decor din trei fire subțiri de sticlă, aplicate pe gât, având aceeași culoare – verde închis – cu a vasului. Al doilea fragment este un fund cu o concavitate pronunțată spre interior, cu "pontil-mark", având aceeași culoare verde închis, cu bule de aer în compoziție, ca și fragmentul precedent. Cu toate că profilul exact al vasului nu poate fi reconstituit, credem că acesta nu s-ar deosebi prea mult de ipoteticul profil redat în pl. XI/4. Acest profil se bazează și pe analogia cu unele exemplare descoperite într-un mormânt de la *Anemurium* [76], databil în secolul VI - începutul secolului VII. Fragmente de gâturi cu decor identic, aplicat fie direct sub buză, fie ceva mai jos de aceasta, se întâlnesc în foarte multe așezări[77], aceeași observație fiind valabilă și pentru fundurile cu o concavitate pronunțată[78], cu precizarea că acestea din urmă pot fi puse și pe seama paharelor (simple sau tip candelă, cu tortițe)[79]. Pe același nivel IV B s-a mai găsit un fund asemănător, de culoare verde-albăstruie (pl.XI/5).

74. RODZIEWICZ 1984, p. 235 și urm., pl. 74, nr.395, descoperit într-un complex închis (latrină) databil între 600-625.

75. DUSSART 1998, p. 144, tip B.X.3241a, pl. 40/10, datat, pe criterii stratigrafice, la sfârșitul sec. VI.

76. STERN 1985, p. 48, fig. 4, stânga. Apropieri se pot face și cu unele descoperiri din necropolele de la *Panticapaeum* (SKALON 1973, p. 50, fig. 1-2, datate în sec. V-VII, dar care au gâtul lărgit către buză).

77. HAYES 1992, p. 403, fig. 151/35; DUSSART 1998, p. 154, tip B.X.5322, pl. 44/34, dar și tipurile B.X.41, B.X.5312; HELLSTRÖM 1971, p. 54, nr. 7, pl. 29(= 40); RODZIEWICZ 1984, p. 240-241, fig. 263, pl. 74/389; VESSBERG, WESTHOLM 1956, tip A.II.β,2, fig. 48/20-21. A se vedea și unele flacoane întregi păstrate în colecții muzeale: HARDEN 1971, p. 79, fig. 1/I,J; STERN 1977, p. 139-140, nr. 43, pl. 9; S. J. FLEMMING, *Late Roman Glass at the University of Pennsylvania Museum: A Photo Essay*, Expedition 39, 1997, 2, p. 37, fig. 26 A,B.

78. ERDMANN 1977, Kat. Nr. 133-134, Taf. 3; ROBINSON 1959, p. 116, pl. 55/M 347; STERNINI 1999, p. 98, nr. 113, fig. 9; BULJEVIĆ 1994-1996, p. 143, nr. 50 (desen la p. 172); FOY, BONIFAY 1984, p. 299, fig. 4/106; BILLEWICZ 1975, p. 145, nr. 32, pl. VIII/3=XI/4 și nr. 30, pl. XI/7; PÂRVAN 1913-1914, p. 313, pl. XXXI, fig. 2/27,33; OPAIȚ et al. 1990, p. 27, pl. X/55.

79. Pentru pahare simple cf. DUSSART 1998, p. 82, tip B.VI.113, pl. 14/15; WEINBERG 1962, p.133, pl. 25, fig. 4C; SKALON 1973, p. 52, fig. 4; BARKÓCZI, SALAMON 1968, p. 33, fig. 6/3(=8/5), iar pentru tipul de candelă derivat din acesta v. supra n. 45.

Concluzii

După prezentarea detaliată a materialului se cuvine să facem o serie de observații în legătură cu acest prețios tezaur de vase din sticlă. În primul rând, ponderea aproape exclusivă a candelelor în cadrul depozitului ne arată că ne aflăm în fața unui serviciu de iluminat folosit în marea bazilică, unde necesitățile liturgice impuneau prezența unei cantități apreciabile de lămpi. Evident că aceste mijloace de iluminat sunt în așa fel confecționate încât să poată fi așezate în spații diverse și în poziții multiple, mai ales într-un edificiu de mari proporții și cu o importanță esențială în viața comunității. Iluminarea cu ajutorul lămpilor din sticlă a bazilicilor este un fapt generalizat în perioada romano-bizantină. De aici și constatarea deloc întâmplătoare că aceste tipuri de vase din sticlă apar cel mai frecvent în săpături efectuate în edificiile de cult creștine[80].

Din punct de vedere al modului de utilizare, se constată prezența celor două mari categorii: sticla pentru *polycandela* și candelele cu tortițe pentru suspensie. Prima categorie este unitară din punct de vedere tipologic, dar s-au pus în evidență două variante principale, diferențiate de modul de execuție a părților inferioare. În cea de-a doua categorie se detașează clar tipul de candelă derivat din cupa cu picior, la care se adaugă bolurile-candelă cu buza nefinisată. Evidențiem încă o dată existența unor tipuri specifice zonei danubiano-pontice (moesice și scythice): varianta B de sticlă pentru *polycandela* (cu fundul tubular concav), candelele tip cupă cu picior și tortițe aplicate sub buză, precum și lampa în formă de clopot.

Uniformitatea extraordinară a depozitului, dată de structura intrinsecă a sticlei (culoare, tehnică de fabricație), numărul mare de exemplare, dintre care unele sunt absolut identice (dovadă și imposibilitatea restituirii unor profile), preponderența mai sus amintitelor tipuri specifice regiunilor moesice sau pontice constituie credem argumente suficiente pentru a presupune producerea acestor candele fie la Histria (deși până în prezent nu s-au descoperit urme ale vreunui atelier), fie într-un centru apropiat din Dobrogea (Tomis ?). În favoarea unei producții locale histriene ar putea fi adusă și o recentă ipoteză privind existența unui artizanat "ecleziastic", adică a unor ateliere specializate în producerea de materiale și accesorii folosite în bazilici (inclusiv sticlărie), aflate în apropiere sau chiar lipite de edificiile bazilicale[81]. Evident că această observație nu constituie o regulă, ateliere de acest tip putând fi plasate în diferite alte locuri, intra- sau extramurane. Noi mergem mai departe și ne gândim că, cel puțin în secolul al VI-lea, când crește numărul bazilicilor din orașe (la Histria funcționează în

80. Se poate observa cu ușurință în bibliografia folosită că foarte multe din analogii se găsesc în studiile și cataloagele care prezintă descoperiri făcute în contexte bazilicale (ex: *Anemurium, Amorium*, Saraçhane, *Novae*, Sadovec, Caričin Grad, *Salona*, Kourion, *Invillino, Ibida, Sucidava*-Celei). Totuși, folosirea lămpilor din sticlă nu este apanajul exclusiv al edificiilor creștine; ele apar și în sinagogile evreiești (cf. TZAFERIS 1982), precum și în marile clădiri publice și private.

81. R. MARTORELLI, *Riflessioni sulle attività produttive nell'età tardoantica ed altomedievale: esiste un artigianato "ecclesiastico"?*, RAC 75, 1999, 1-2, p. 571-596. Autoarea se bazează pe numeroase mărturii scrise (literare, epigrafice) și pe unele descoperiri arheologice din sec. VI-VII (Torcello, Teba, Florența, Cornus, Cariëin Grad). Săpăturile din sectorul central al cetății Histria, sector care se identifică de fapt cu insula în mijlocul căreia este situată bazilica episcopală, sunt încă departe de a fi epuizate, cercetările viitoare urmând să verifice o astfel de ipoteză.

această vreme cel puțin patru), prezența unor ateliere de sticlărie și îndeosebi a celor specializate în producerea candelelor era absolut necesară. O a doua posibilitate ar fi ca aceste mijloace de iluminat să fie fabricate într-un mare centru urban din apropiere și acesta ar putea fi Tomis, capitala provinciei Scythia și totodată orașul ridicat în secolul al VI-lea la rangul de mitropolie care avea sub oblăduirea sa toate episcopatele dobrogene. Afirmația se bazează și pe documentația arheologică tomitană, care a pus în evidență urmele unor ateliere de prelucrare a sticlei.

Bineînțeles că nu pot fi excluse și importuri. Unele exemplare de candele cu fund tubular, mai ales cele care au o culoare mai rară (pl. II/2,12 - albastru) sau care prezintă particularități de prelucrare (pl. III/12), fragmentele de cupă cu picior cu tortițe de culoare albastră, diferită de aceea a vasului (pl. VIII/6), bolurile-candele cu tortițe mai groase (pl. X/9-10), candela în formă de clopot (pl. XI/2), eventual bolurile cu buza răsfrântă la exterior (pl. XI/1), ar putea fi incluse în această categorie. Lipsa unor studii mai detaliate pentru aceste tipuri de vase ne împiedică să precizăm cu exactitate zonele de proveniență, însă analogiile găsite pentru fiecare dintre fragmentele în discuție duc cu precădere spre Asia Mică și regiunea balcanică.

Descoperirea depozitului de sticlărie într-o anexă a bazilicii ar putea fi un indiciu pentru stabilirea funcției îndeplinite de această încăpere. Dacă luăm în considerare că marfa recuperată de pe nivelul V A se aseamănă până la identitate cu fragmentele găsite pe nivelul anterior, dacă adăugăm și constatarea că în celelalte două camere ale acestei anexe, situate la est, s-au descoperit alte numeroase fragmente de sticlă folosită la iluminat, atunci avem argumente importante pentru localizarea aici a unei anexe în care se păstrau obiecte liturgice *(diaconicon ?)*.

Dar problema cea mai interesantă și mai greu de elucidat este legată de apariția celei mai mari părți din acest depozit de candele pe nivelul V A, când se știe că bazilica nu mai funcționa. După cum am amintit la început, în această fază bazilica era distrusă, cea mai mare parte a ei fiind lăsată în ruină. Au fost surprinse însă podele de lut în anumite compartimente ale bazilicii propriu-zise (și anume în *narthex* și în *atrium*), în anexele de nord și de sud ale atriului și, bineînțeles, în anexa de nord-vest lipită de transept unde s-a găsit depozitul. Mai mult, în exteriorul bazilicii nivelul V A este omniprezent, dovedind o locuire intensă în această perioadă. Se remarcă astfel zidurile care se lipesc de nava de nord, locuința construită în colțul format de nava de nord și transept, care nu este adosată zidurilor bazilicii, zona din exteriorul absidei, precum și zona de la sud de bazilică, unde, alături de ziduri reutilizate sau nou construite, apare chiar și un canal de scurgere. De asemenea, există dovezi clare că rețeaua stradală era încă utilizată.

Ceea ce se poate determina pe baza acestui depozit este caracterul și intensitatea locuirii de pe nivelul V A. Prima întrebare care se pune este la ce putea folosi cantitatea impresionantă de sticlă pentru iluminat într-o vreme în care știm cu siguranță că bazilica era distrusă. Este mai puțin plauzibil ca un număr atât de mare de lămpi să fi fost folosit la iluminarea unei încăperi mici precum anexa în care au fost găsite. Unele indicii oferite de stratigrafie și de situația din teren, confirmate de observațiile din ultimele campanii de săpături (1999-2000), ne permit să avansăm următorul scenariu. În timpul distrugerii prin foc a cetății și implicit a bazilicii (la sfârșitul secolului al VI-lea) cea mai mare parte a serviciului de candele a fost salvată de la pieire (lucru confirmat de inexistența unor deosebiri clare între resturile găsite pe IV B și grosul materialului de pe V A). A urmat o perioadă de reconstrucție, ilustrată clar de amenajările mai sus amintite, între acestea fiind inclusă și anexa adosată transeptului, partea de est a acesteia fiind reparată și folosită din nou ca spațiu de depozitare a obiectelor liturgice. Locuirea peste ruinele bazilicilor sau în preajma lor este documentată în

numeroase așezări, în majoritatea cazurilor aceasta având un caracter laic[82]. În ce măsură locuirea pe nivelul V A de la Histria mai avea un caracter religios este greu de spus. Totuși, având în vedere că tezaurul de candele a fost salvat și depozitat într-o anexă reparată, nu putem exclude posibilitatea ca măcar una din construcțiile noi sau refăcute (fie în insula afectată bazilicii episcopale, fie într-un alt sector al cetății) să mai fi păstrat un caracter religios. În același timp, se pare că a existat o încercare de refacere a bazilicii, lucru ilustrat de o serie de piese arhitectonice rămase neterminate descoperite printre ruinele edificiului. Tentativa a fost curmată brusc de un dezastru care a pus capăt locuirii de pe nivelul V A. Pe baza acestui scenariu ipotetic, care trebuie totuși confirmat de cercetări mai amănunțite, se poate presupune că nivelul V A de la Histria nu a avut o viață prea lungă. El s-ar putea plasa în aceeași perioada tulbure de la sfârșitul secolului al VI-lea (sigur după 592/93, data ultimei monede găsite pe IV B) și începutul secolului al VII-lea (cel mai târziu 613/14, dată la care se întrerupe circulația monetară la Histria, ca de altfel în aproape toate orașele provinciei Scythia).

82. Cf. D. THEODORESCU, *L'édifice romano-byzantin de Callatis*, Dacia, N. S., 7, 1963, p.278, 280-281 ; C. CÎRJAN, *Ceramica bășinașă din secolele VI-VII e.n. descoperită la Tomis*, Pontica 4, 1971, p. 339 și urm.; M. COJA, *Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman-Argamum(?)*, BMI 41, 1972, 3, p. 38; A. POULTER, *Nicopolis ad Istrum, Bulgaria: an Interim Report on the Excavations 1985-1987*, The Antiquaries Journal 68, 1988, 1, p. 86; HARRISON, CHRISTIE et al. 1993, p. 150.

CATALOG

Nr.	Stare de conservare	Culoare	Dimensiuni (în cm)	Nr.inv. MINAC	Planșa	Nivel
	I. CANDELE CU FUND TUBULAR (STICLĂ PENTRU „POLYCANDELA")					
	A. Candele cu fund rotunjit, instabil					
1	Profil întreg,restaurat (fig.2/1)	Gălbui	Dg = 8,2; Df = 1,5/2,8/4,0; Î= 10,5	41.697	I/1	V A
2	idem (fig.2/2)	Albastru deschis translucid	Dg = 7,4; Df = 1,6/2,7/3,4; Î= 10,6	41.696	I/2	"
3	Profil întreg	Verde	Dg = 9,0; Df = 2,0/2,8/3,6; Î= 12,5	41.733	I/3	"
4	idem	Galben-verzui	Dg = 8,8; Df = 1,9/2,3/3,4; Î= 9,8	41.711	I/4	"
5	idem	Verde deschis translucid	Dg = 8,6; Df = 2,2/3,0/4,0; Î= 11,3	41.698	I/5	"
6	idem	Verde,translucid	Dg = 8,6; Df = 2,3/3,0/4,2; Î= 12,4	41.7oo	I/6	"
7	idem	Galben-verzui	Dg = 8,2; Df = 2,0/2,9/3,7; Î= 10,8	41.703	II/1	"
8	Profil întregibil;lipsă partea de mijloc	Albastru	Dg = 7,6; Df = 1,2/1,9/3,0; Î= 11,0	41.709	II/2	IV B
9	Fund cu pornire pereți corp	Gălbui	Df = 2,2/3,0/4,0; Î= 7,0	41.701	II/3	V A
10	idem	Verde deschis translucid	Df = 2,0/2,7/4,2; Î= 11,0	41.739	II/4	"
11	idem	Verde-gălbui	Df = 1,7/2,4/3,8; Î= 7,8	41.744	II/5	"
12	idem	Gălbui	Df = 1,9/2,6/3,4; Î= 7,2	41.745	II/6	"
13	idem	Verde-gălbui	Df = 1,6/2,3/3,0; Î= 5,4	41.743	II/7	"
14	idem	Verde-gălbui	Df = 1,6/2,2/3,0; Î= 5,5	41.742	II/8	"
15	idem	Verde deschis translucid	Df = 1,9/2,5/4,0; Î= 7,4	41.705	II/9	"
16	idem	Galben-verzui	Df = 2,3/3,3/4,5; Î= 9,3	41.702	II/10	"
17	idem	Galben-verzui translucid	Df = 1,6/2,3/3,1; Î= 5,0	41.712	II/11	"
18	idem	Albastru	Df = 1,3/1,9/3,2; Î= 6,0	41.732	II/12	"
19	idem	Verde	Df = 1,3/1,9/2,6; Î= 4,5	41.706	II/13	"

20	idem	Verde deschis	Df = 1,8/2,5/3,4; Î= 6,0	41.747	III/1	"
21	Fund fragmentar	Galben-verzui	Df = 2,1/3,0/3,8; Î= 6,0	41.741	III/2	"
22	idem	Verde	Df = 2,2/3,0/3,4; Î= 7,1	41.748	III/3	"
23	idem	Galben translucid	Df = 1,6/2,1/3,1; Î= 6,5	41.71o	III/4	"
24	idem	Verde	Df = 2,5/2,8/3,2; Î= 7,8	41.699	III/5	"
25	idem	Galben-verzui translucid	Df = 1,8/2,4/3,2; Î= 5,4	41.746	III/6	"
26	idem	Maroniu-gălbui	Df = 1,8/2,5/3,3; Î= 5,5	41.74o	III/7	"
27	idem	Galben-verzui	Df = 2,3/3,2; Î= 5,6	41.757	III/8	"
28	idem	Gălbui	Df = 1,8/2,7; Î= 4,3	41.755	III/9	IV B
29	idem	Verde	Df = 2,0/2,6; Î= 4,5	41.794	III/10	"
30	idem	Galben-verzui	Df = 2,0/2,7/3,4; Î= 6,5	41.704	III/11	"
31	Fund cu pornire pereți corp,canelat	Verde translucid	Df = 1,3/1,8/2,8; Î= 6,4	41.708	III/12	"
32	Fund fragmentar cu rest de pontil	Galben-verzui	Df = 2,0/2,6/3,9; Î= 6,3	41.715	III/13	"
33	Fund cu pornire pereți corp	Albastru translucid	Df = 1,5/2,5/3,6; Î= 5,9	41.707		V A
34	Fund fragmentar	Maroniu deschis	Df = 1,8/2,6; Î= 4,4	41.756		"
35	idem	Verde deschis	Df = 2,0/3,2; Î= 5,0	41.777		"
36	idem	Verde deschis	Df = 1,9/2,7; Î= 4,3	41.778		"
37	idem	Verde deschis translucid	Df = 1,8/2,5; Î= 4,1	41.779		"
38	idem	Verde deschis translucid	Df = 2,1/2,7; Î= 5,3	41.78o		"
39	idem	Verde-gălbui	Df = 1,7/2,4; Î= 3,1	41.782		"
40	idem	Verde deschis	Df = 1,7/2,2; Î= 2,7	41.783		"
41	idem	Verde-albăstrui	Df = 1,7/2,4; Î= 4,3	41.795		IV B
42	idem	Verde	Df = 1,9; Î= 2,1	41.796		"
43	idem	Verde	Df = 1,9, Î= 2,6	41.797		"
44	idem	Verde	Df = 1,8/2,2; Î= 2,9	41.798		"
45	Profil parțial,fără partea inferioară	Maroniu-gălbui	Dg = 8,4; Df = 2,4/3,8;Î= 9,0	41.738		"
	A-B. Exemplare cu fund aplatizat sau ușor concav					
46	Profil întreg	Verde	Dg = 8,4; Df = 2,0/2,4/3,4; Î= 11,6	41.713	III/14	V A
47	Fund fragmentar	Verde	Df = 2,3/2,6; Î= 3,1	41.8oo	III/15	"

48	idem	Verde deschis	Df = 2,0/2,8/4,4; Î= 7,3	41.714	III/16	"
49	idem	Verde	Df = 2,0/2,4; Î= 3,9	41.799	III/17	"
50	Fund cu pornire pereți	Verde	Df = 2,2/2,8/3,6; Î= 8,0	41.749	III/18	"
51	Fund fragmentar	Verde	Df = 2,4; Î= 2,3	41.801	III/19	"
52	idem	Verde deschis translucid	Df = 2,2; Î= 3,4	41.781		IV B
53	idem	Verde deschis translucid	Df = 2,3/2,7; Î= 1,9	41.784		"
	B. Candele cu fund concav, stabil					
54	Profil întreg	Galben-maroniu translucid	Dg = 7,8; Df = 2,7/3,0/3,4; Î= 10,2	41.737	IV/1	V A
55	idem	Galben-verzui	Dg = 7,4; Df = 2,6/2,8/3,6; Î= 9,5	41.736	IV/2	"
56	idem	Verde	Dg = 8,0; Df = 2,6/2,6/3,4; Î= 10,5	41.735	IV/3	"
57	Profil întregibil	Verde translucid	Dg = 8,6; Df = 2,1/3,0/4,0; Î= 12,6	41.734	IV/4	"
58	Profil întreg	Verde	Dg = 8,8; Df = 2,2/2,2/3,2; Î= 11,8	41.716	IV/5	"
59	Fund cu pornire pereți corp	Galben-verzui translucid	Df = 2,7/3,0/3,7; Î= 6,3	41.722	IV/6	"
60	idem	Verde deschis	Df = 2,8/3,2/4,2; Î= 6,7	41.728	IV/7	"
61	idem	Galben-verzui	Df = 2,6/3,0/4,0; Î= 6,0	41.726	IV/8	"
62	idem	Verde	Df = 2,1/2,3/3,4; Î= 5,5	41.717	IV/9	"
63	idem	Verde deschis	Df = 2,6/2,8/3,6; Î= 6,2	41.75o	IV/10	"
64	idem	Verde deschis	Df = 2,9/3,1/3,9; Î= 6,0	41.751	V/1	"
65	idem	Verde deschis	Df = 2,6/3,0/4,0; Î= 6,0	41.721	V/2	"
66	Fund fragmentar	Verde deschis	Df = 2,7/2,8/3,5; Î= 5,5	41.724	V/3	"
67	idem	Verde	Df = 2,2/2,5/3,0; Î= 6,1	41.718	V/4	"
68	Fund cu pornire pereți corp	Gălbui	Df = 3,1/3,0/3,6; Î= 6,4	41.754	V/5	"
69	Fund fragmentar	Galben-maroniu	Df = 2,8/2,8/3,2; Î= 6,0	41.753	V/6	"
70	idem	Verde	Df = 2,7/2,8/3,5; Î= 5,2	41.723	V/7	"
71	idem	Verde translucid	Df = 2,7/2,6/3,3; Î= 5,1	41.725	V/8	"
72	idem	Galben-verzui	Df = 2,6/3,8; Î= 5,0	41.758	V/9	"
73	idem	Gălbui	Df = 3,0/4,0; Î= 5,9	41.73o	V/10	"

74	idem	Verde deschis	Df = 3,2/3,1/3,4; Î= 4,9	41.729	V/11	"
75	idem	Galben-verzui	Df = 2,8/3,1/3,6; Î= 6,8	41.752	V/12	"
76	idem	Galben-maroniu translucid	Df = 2,6/3,0/3,6; Î= 5,5	41.761	V/13	"
77	idem	Verde deschis translucid	Df = 2,9/3,5; Î= 4,5	41.785	V/14	"
78	idem	Verde	Df = 2,0/2,3; Î= 4,1	41.807	V/15	"
79	idem	Verde deschis translucid	Df = 2,8/3,4; Î= 3,7	41.731	V/16	"
80	idem	Verde-gălbui închis	Df = 3,0/3,0/3,4; Î= 4,2	41.727	V/17	"
81	idem	Verde	Df = 2,8/3,0; Î= 5,4	41.806	V/18	"
82	idem	Maroniu ușor translucid	Df = 1,8/2,3; Î= 3,5	41.72o	V/19	IV B
83	idem	Gălbui	Df = 2,5/2,6; Î= 5,1	41.759	V/20	"
84	idem	Verde-albăstrui	Df = 2,0/2,6; Î= 3,8	41.719		V A
85	idem	Gălbui-maroniu	Df = 2,8/3,6; Î= 4,8	41.76o		"
86	idem	Gălbui	Df = 2,6; Î= 3,5	41.762		"
87	idem	Gălbui	Df = 2,7; Î= 3,6	41.763		"
88	idem	Gălbui translucid	Df = 2,9; Î= 3,0	41.764		"
89	idem	Gălbui ușor translucid	Df = 2,9; Î= 2,6	41.765		"
90	idem	Galben-maroniu translucid	Df = 2,8; Î= 2,9	41.766		"
91	idem	Galben-maroniu	Df = 3,1; Î= 2,8	41.767		"
92	idem	Gălbui	Df = 2,7; Î= 4,2	41.768		"
93	idem	Galben-verzui	Df = 3,1; Î= 1,3	41.769		"
94	idem	Gălbui	Df = 2,4; Î= 1,9	41.77o		IV B
95	idem	Galben-maroniu translucid	Df = 3,3; Î= 1,2	41.771		"
96	idem	Gălbui	Df = 2,6; Î= 1,7	41.772		"
97	idem	Galben-maroniu translucid	Df = 2,9; Î= 0,9	41.773		"

98	idem	Galben translucid	Df = 2,7; Î= 3,4	41.774	V A
99	idem	Galben-maroniu	Df = 2,5; Î= 3,3	41.775	"
100	idem	Galben-maroniu	Df = 2,9; Î= 1,7	41.776	"
101	idem	Verde deschis translucid	Df = 2,8/3,0; Î= 4,5	41.786	"
102	idem	Verde deschis translucid	Df = 3,0/3,2; Î= 2,9	41.787	"
103	idem	Verde deschis	Df = 3,3; Î= 2,6	41.788	"
104	idem	Verde deschis	Df = 3,1; Î= 2,2	41.789	"
105	idem	Verde	Df = 3,1; Î= 1,8	41.79o	"
106	idem	Verde	Df = 3,2; Î= 1,7	41.791	"
107	idem	Verde	Df = 3,2; Î= 2,2	41.792	"
108	idem	Verde	Df = 2,6; Î= 1,9	41.793	"
109	idem	Verde	Df = 2,7/3,1; Î= 4,8	41.802	"
110	idem	Verde	Df = 2,6/2,9; Î= 4,0	41.803	"
111	idem	Verde	Df = 2,4/2,7; Î= 4,7	41.804	"
112	idem	Verde	Df = 2,7; Î= 3,7	41.805	"
113	idem	Verde	Df = 2,6; Î= 3,4	41.808	"
114	idem	Verde	Df = 2,7; Î= 2,9	41.809	"
115	idem	Verde	Df = 2,6; Î= 3,8	41.81o	"
116	idem	Verde	Df = 2,3; Î= 3,9	41.811	"
117	idem	Verde	Df = 2,3; Î= 3,0	41.812	"
118	idem	Verde	Df = 2,4; Î= 2,3	41.813	"
119	idem	Verde	Df = 2,6; Î= 3,0	41.814	IV B
120	idem	Verde	Df = 2,6; Î= 2,9	41.815	"
121	idem	Verde	Df = 2,6; Î= 3,5	41.816	"
122	idem	Verde	Df = 2,8; Î= 1,9	41.817	"
123	idem	Verde	Df = 2,8; Î= 2,0	41.818	"
124	idem	Verde	Df = 2,8; Î= 1,2	41.819	"
125	idem	Verde	Df = 3,1; Î= 1,4	41.82o	"
126	idem	Verde	Df = 2,5; Î= 2,5	41.821	"

127	idem	Verde	Df = 2,7; Î= 1,3	41.822		"
	II. CANDELE DE TIPUL CUPELOR CU PICIOR ŞI TORTIŢE PENTRU SUSPENSIE					
1	Profil întreg cu 3 tortiţe; restaurat (fig.3/1)	Galben-verzui	Dg = 8,8; Dp = 1,1; Dt = 3,6; Î= 11,9	41.633	VI/1	V A
2	Idem (fig.3/2)	Galben-verzui	Dg = 8,7; Dp = 1,2; Dt = 3,8; Î= 11,2	41.634	VI/2	"
3	Idem	Maroniu	Dg = 8,2; Dp = 0,8; Dt = 3,0; Î= 11,0	41.635	VI/3	"
4	Idem	Verde-gălbui	Dg = 8,8; Dp = 1,4; Dt = 3,5; Î= 10,8	41.636	VI/4	"
5	Profil întreg cu 2 tortiţe păstrate	Galben-verzui	Dg = 8,2; Dp = 1,3; Dt = 3,6; Î= 11,2	41.639	VI/5	"
6	Profil întreg cu 3 tortiţe	Verde deschis, tentă gălbuie	Dg = 8,6; Dp = 1,5; Dt = 4,6; Î= 12,3	41.64o	VI/6	"
7	Profil întregibil cu 1 tortiţă păstrată	Verde-gălbui	Dg = 8,5; Dp = 1,1; Dt = 4,6; Î= 11,6	41.641	VII/1	"
8	Profil întreg cu 1 tortiţă păstrată	Verde-gălbui	Dg = 9,2; Dp = 1,4; Dt = 5,8; Î= 11,8	41.642	VII/2	"
9	Profil întregibil cu 2 tortiţe păstrate	Galben-verzui	Dg = 8,6; Dp = 1,1; Dt = 3,5; Î= 11,5	41.646	VII/3	"
10	Profil întregibil cu 1 tortiţă păstrată	Galben-verzui	Dg = 7,6; Dp = 1,0; Dt = 4,0; Î= 10,4	41.648	VII/4	IV B
11	Profil întregibil cu 3 tortiţe	Galben-verzui	Dg = 8,0; Dp = 1,2; Dt = 3,5; Î= 10,2	41.65o	VII/5	V A
12	Profil întregibil cu 2 tortiţe păstrate	Maroniu-gălbui	Dg = 8,2; Dp = 1,1; Dt = 3,6; Î= 11,0	41.651	VII/6	"
13	Profil întreg cu 1 tortiţă păstrată	Gălbui	Dg = 8,4; Dp = 1,1; Dt = 4,1; Î= 11,6	41.654	VIII/1	"
14	Profil întreg cu 2 tortiţe păstrate	Gălbui	Dg = 8,5; Dp = 1,0; Dt = 4,2; Î= 10,8	41.66o	VIII/2	"
15	Profil întregibil cu 1 tortiţă păstrată	Verde	Dg = 8,6; Dp = 1,5; Dt = 4,0; Î- 11,4	41.668	VIII/3	IV B
16	Profil întregibil cu 3 tortiţe	Verde deschis translucid	Dg = 9,2; Dp = 1,3; Dt = 5,1; Î= 12,6	41.69o	VIII/4	V A
17	Profil parţial cu 3 tortiţe. Lipsă talpă	Verde deschis	Dg = 8,5; Dp = 1,7; Î= 11,0	41.825	VIII/5	"
18	Profil parţial din 5 fragmente cu tortiţe de culoare albastră	Incoloră, tentă verzuie	Dg = 8,4(?); Î= 8,0	41.826	VIII/6	IV B
19	Picior cu pornire pereţi corp	Galben-verzui	Dp = 1,3; Dt = 3,8; Î= 6,6	41.649	IX/1	V A
20	Idem	Gălbui	Dp = 1,2; Dt = 4,0; Î= 3,8	41.652	IX/2	"
21	Idem	Gălbui-maroniu translucid	Dp = 1,3; Dt = 4,0; Î= 4,3	41.664	IX/3	"
22	Idem	Verde deschis,	Dp = 1,4; Dt = 4,2; Î= 3,7	41.647	IX/4	"

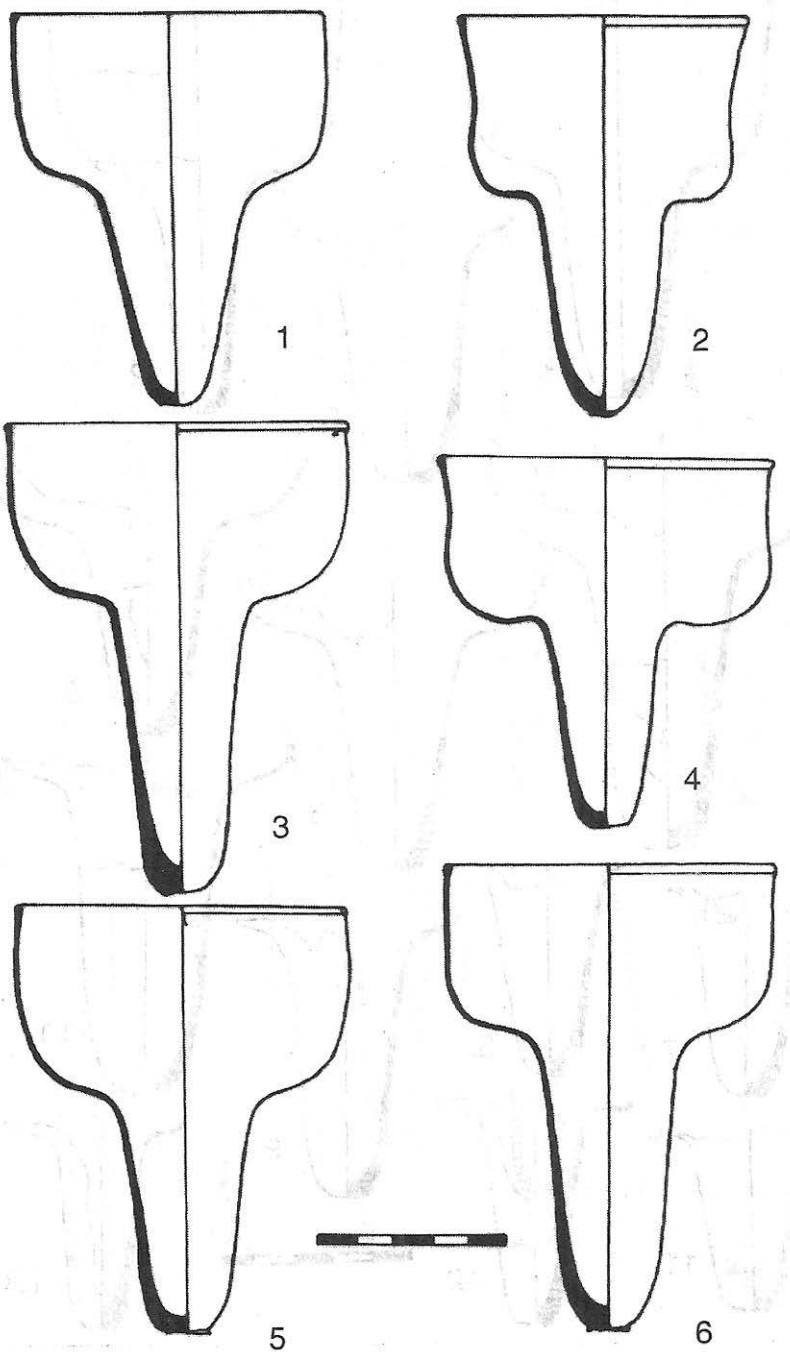
		tentă gălbuie				
23	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,2; Dt = 3,8; Î= 4,0	41.673	IX/5	"
24	Idem	Verde	Dp = 1,2; Dt = 4,1; Î= 3,2	41.667	IX/6	"
25	Idem	Verde	Dp = 1,4; Dt = 4,6; Î= 3,6	41.672	IX/7	"
26	Idem	Verde translucid	Dp = 1,4; Dt = 5,2; Î= 4,2	41.688	IX/8	"
27	Idem	Verde-gălbui	Dp = 0,9; Dt = 4,1; Î= 3,0	41.67o	IX/9	"
28	Idem	Verde	Dp = 1,5; Dt = 4,4; Î= 3,0	41.674	IX/10	"
29	Idem	Verde	Dp = 1,2; Dt = 3,6/3,9; Î= 3,1	41.679	IX/11	"
30	Idem	Verde deschis, translucid	Dp = 1,3; Dt = 4,9; Î= 5,1	41.689	IX/12	"
31	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,1; Dt = 4,7; Î= 3,4	41.643	IX/13	"
32	Idem	Verde	Dp = 1,4; Dt = 4,8; Î= 4,1	41.685	IX/14	"
33	Idem	Verde închis	Dp = 1,3; Dt = 4,4; Î= 3,7	41.686	IX/15	"
34	Idem	Verde translucid	Dp = 1,1; Dt = 4,8; Î= 4,0	41.687	IX/16	"
35	Idem	Verde închis	Dp = 1,2; Dt = 5,0; Î= 3,9	41.681	IX/17	"
36	Idem	Verde	Dp = 1,4; Dt = 5,0; Î= 3,8	41.678	IX/18	"
37	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,6; Dt = 4,2; Î= 2,6	41.659	IX/19	"
38	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,5; Dt = 5,1; Î= 3,7	41.645	IX/20	"
39	Idem	Verde deschis translucid	Dp = 1,4; Dt = 5,7; Î= 4,4	41.691	IX/21	"
40	Idem	Verde	Dp = 1,4; Dt = 4,3; Î= 2,7	41.676	IX/22	"
41	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,2; Dt = 4,7/5,1; Î= 2,9	41.644	IX/23	"
42	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,6; Dt = 4,2; Î= 2,4	41.655	IX/24	"
43	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,3, Dt = 4,1; Î= 2,4	41.658	IX/25	"
44	Idem	Gălbui	Dp = 1,2; Dt = 3,4; Î= 2,0	41.661	IX/26	"
45	Idem	Gălbui	Dp = 1,2; Dt = 3,3; Î= 2,2	41.662	IX/27	"
46	Idem	Verde	Dp = 1,3; Dt = 4,0; Î= 2,5	41.675	IX/28	"
47	Idem	Maroniu-gălbui	Dp = 1,1; Dt = 4,5; Î= 3,0	41.666	IX/29	IV B
48	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,4; Dt = 4,4; Î= 2,8	41.665	IX/30	"
49	Idem	Verde	Dp = 0,9; Dt = 4,5; Î= 3,1	41.683	IX/31	"
50	Idem	Verde	Dp = 1,2; Dt = 4,4/4,9; Î= 3,6	41.68o		V A

51	Idem	Verde închis	Dp = 1,1; Dt = 4,8; Î= 3,3	41.682		"
52	Idem	Verde deschis translucid	Dp = 1,4; Dt = 4,1; Î= 3,0	41.684		"
53	Idem	Verde închis	Dp = 1,0; Dt = 3,9/4,7; Î= 3,3	41.693		"
54	Idem	Galben-verzui	Dp = 1,3; Dt = 4,4; Î= 2,4	41.653		"
55	Idem	Gălbui	Dp = 1,2; Dt = 4,1; Î= 2,4	41.656		"
56	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,4; Dt = 4,1; Î= 2,8	41.657		"
57	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,4; Dt = 4,5; Î= 2,7	41.663		"
58	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,3; Dt = 3,6/3,9; Î= 2,1	41.669		"
59	Idem	Verde	Dp = 1,1; Dt = 4,4; Î= 2,3	41.671		IV B
60	Idem	Verde	Dp = 1,4; Dt = 4,2; Î= 2,4	41.677		"
61	Idem	Verde închis	Dp = 1,2; Dt = 4,5; Î= 2,6	41.692		"
62	Idem	Galben-verzui	Dp = 1,0; Dt = 4,4; Î= 2,6	41.694		"
63	Idem	Verde-gălbui	Dp = 1,5; Dt = 4,8; Î= 2,6	41.695		"
64	Parte superioară cu 2 tortițe păstrate	Verde	Dg = 9,4; Î= 6,9	41.637		V A
65	Idem	Galben translucid	Dg = 9,0; Î= 6,4	41.638		"
66	Parte superioară cu 1 tortiță păstrată	Galben-verzui translucid	Dg = 9,0; Î= 10,2	41.831		"
	III. BOLURI HEMISFERICE CU BUZA NEFINISATĂ					
1	Profil întregibil din 5 fragmente	Verde-gălbui translucid	Dg = 9,0; Df = 3,8; Î= 6,7	41.827	X/1	V A
2	Profil parțial din 5 fragmente	Verde translucid	Dg = 8,2; Î= 6,3	41.828	X/2	"
3	Buză - 2 fragmente	Verde	Dg = 9,0; Î= 2,8	41.841/A	X/3	"
4	Fragment buză	Incoloră, tentă verzuie	Dg = 7,0; Î= 2,7	41.841/B	X/4	IV B
5	Fragment fund	Galben-verzui	Df = 3,2; Î= 1,8	41.841/C	X/5	"
6	Fragment buză	Verde deschis translucid	Dg = 8,6; Î= 2,2	41.841/D	X/6	"
7	Idem	Verde deschis translucid	Dg = 8,8; Î= 2,5	41.841/E	X/7	"
8	Bol-candelă restaurat (fig.4/1)	Verde-gălbui translucid	Dg = 9,0; Df = 5,0; Î= 7,2	41.836	X/8	V A

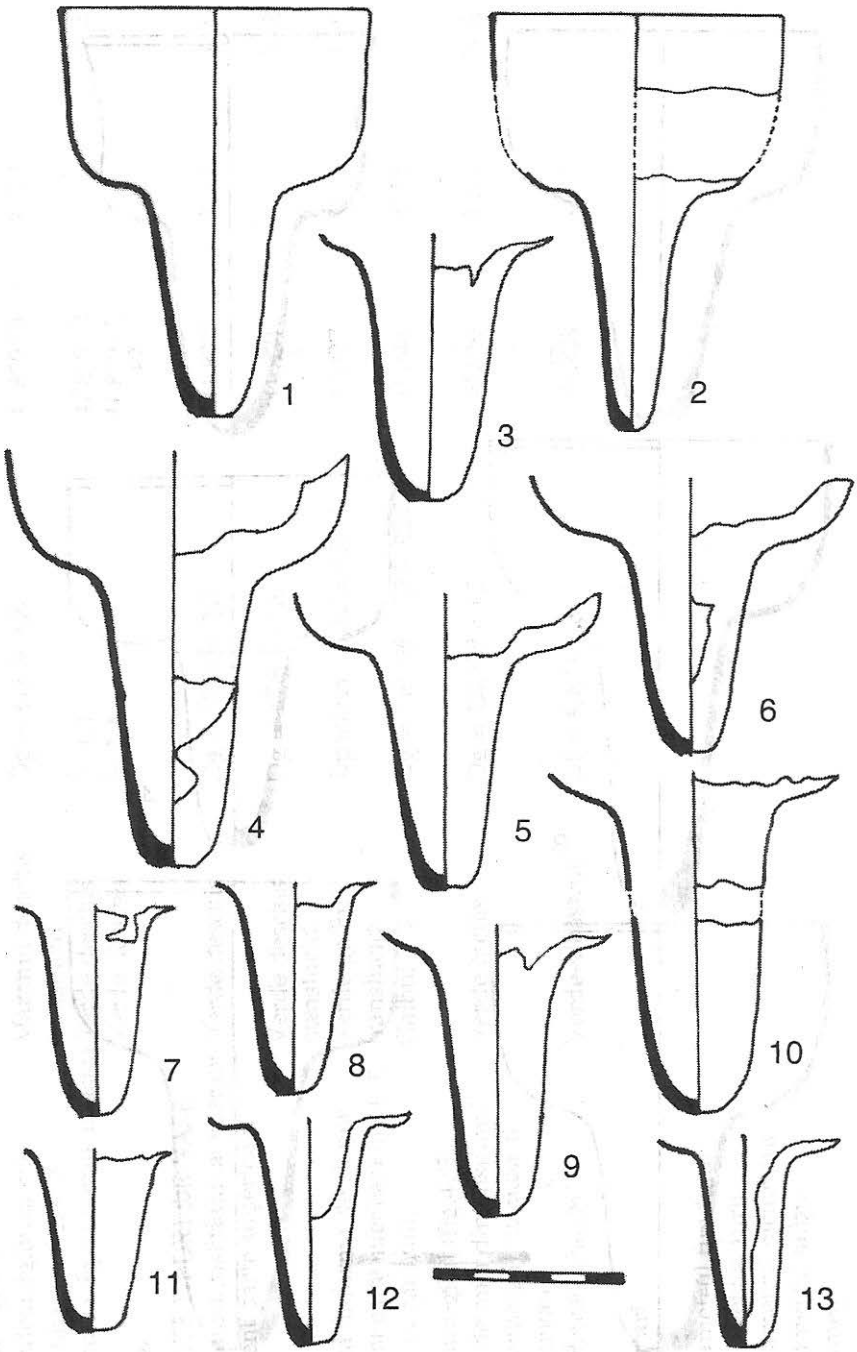
9	Bol-candelă cu 1 tortiță albastră păstrată(fig.4/2)	Verde	Dg = 7,2; Df = 4,2; Î= 6,8	41.83o	X/9	"
10	Bol-candelă.Fg.buză cu tortiță albastră(fig.4/3)	Maroniu deschis translucid	Dg = 8,0; Î= 4,8	41.829/A	X/10	"
11	Bol-candelă.Fg.cu tortiță albastră	Verde deschis	Î= 4,1	41.829/B		IV B
12	Idem	Verde deschis	Î= 3,4	41.829/C		"
	IV. ALTE TIPURI DE VASE					
1	Bol cu buza răsfrântă la exterior. Fragment parte superioară	Verde deschis	Dg = 11,0; Î= 2,0	41.833	XI/1	V A
2	Idem	Verde deschis translucid	Dg = 10,8; Î= 1,6	41.834		IV B
3	Candelă în formă de clopot. Fragment parte inferioară (fig.4/4)	Verde-gălbui translucid	Dpăstrat = 6,4; Î= 6,5	41.837	XI/2	V A
4	Flacon cu gât înalt. Profil întregibil (fig.4/5)	Gălbui	Dg = 5,6; Df = 5,2;Î- 25,0	41.84o	XI/3	"
5	Flacon de mici dimensiuni(?). Fragmente (gât cu buză și fund concav)	Verde închis	Dg = 3,0; Df = 4,2	41.839	XI/4	IV B
6	Fund concav (flacon?)	Verde-albăstrui	Df = 4,0; Î= 1,6	41.838	XI/5	"

Prescurtări

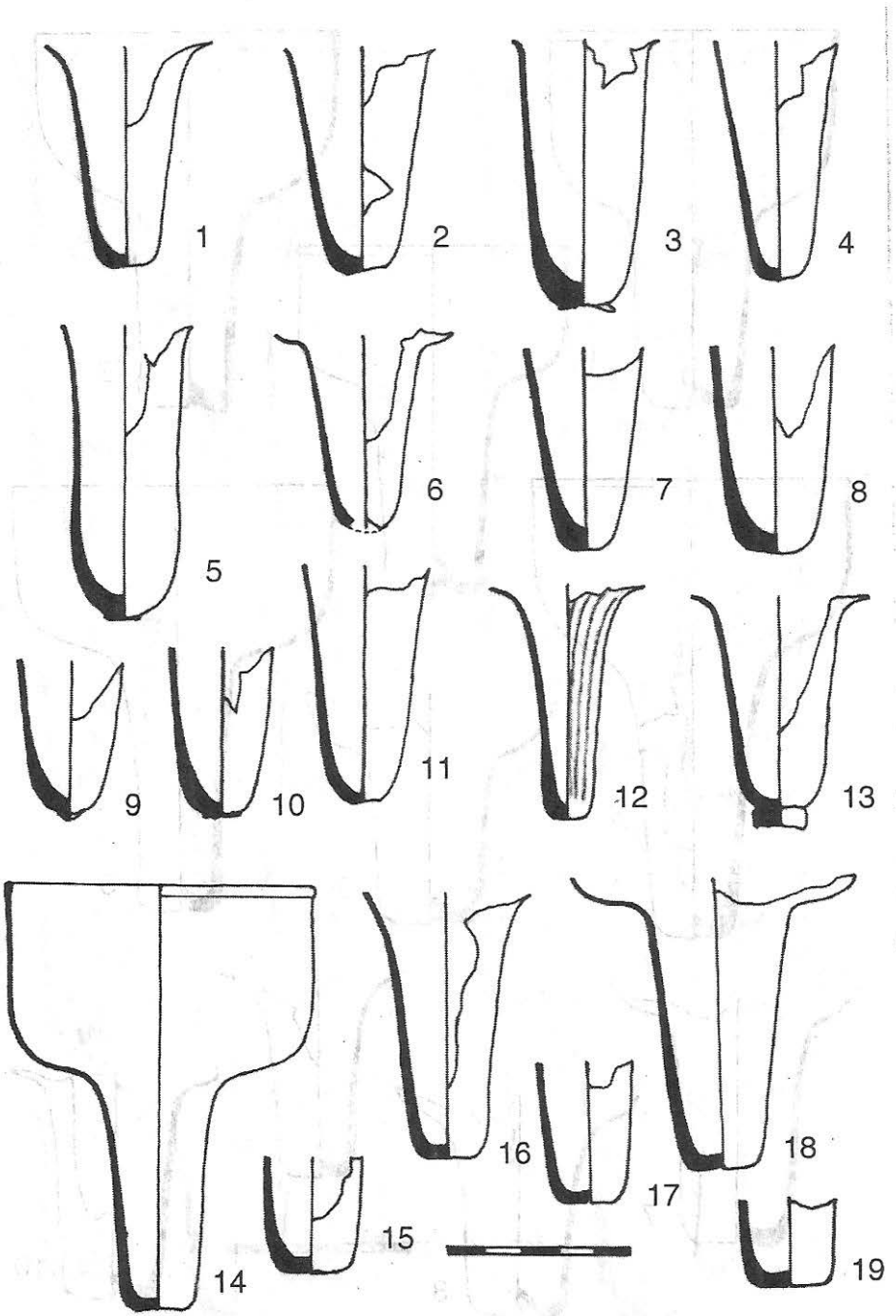
Df - diametrul fundului
Dg - diametrul gurii
Dp - diametrul piciorului
Dt - diametrul tălpii
Î- înălțimea

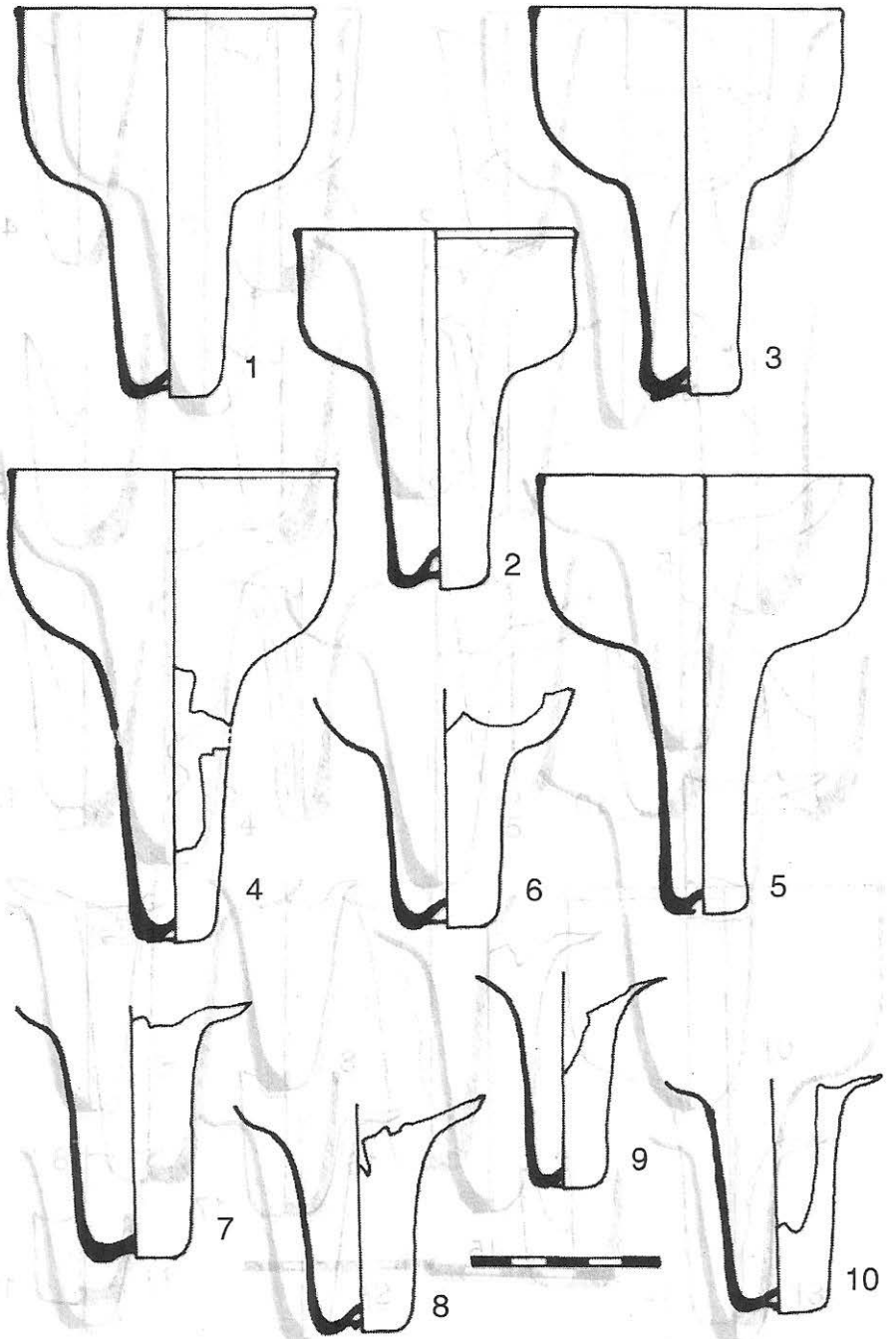
Pl. I. Candele cu fund tubular – varianta A, Sc. 1:2

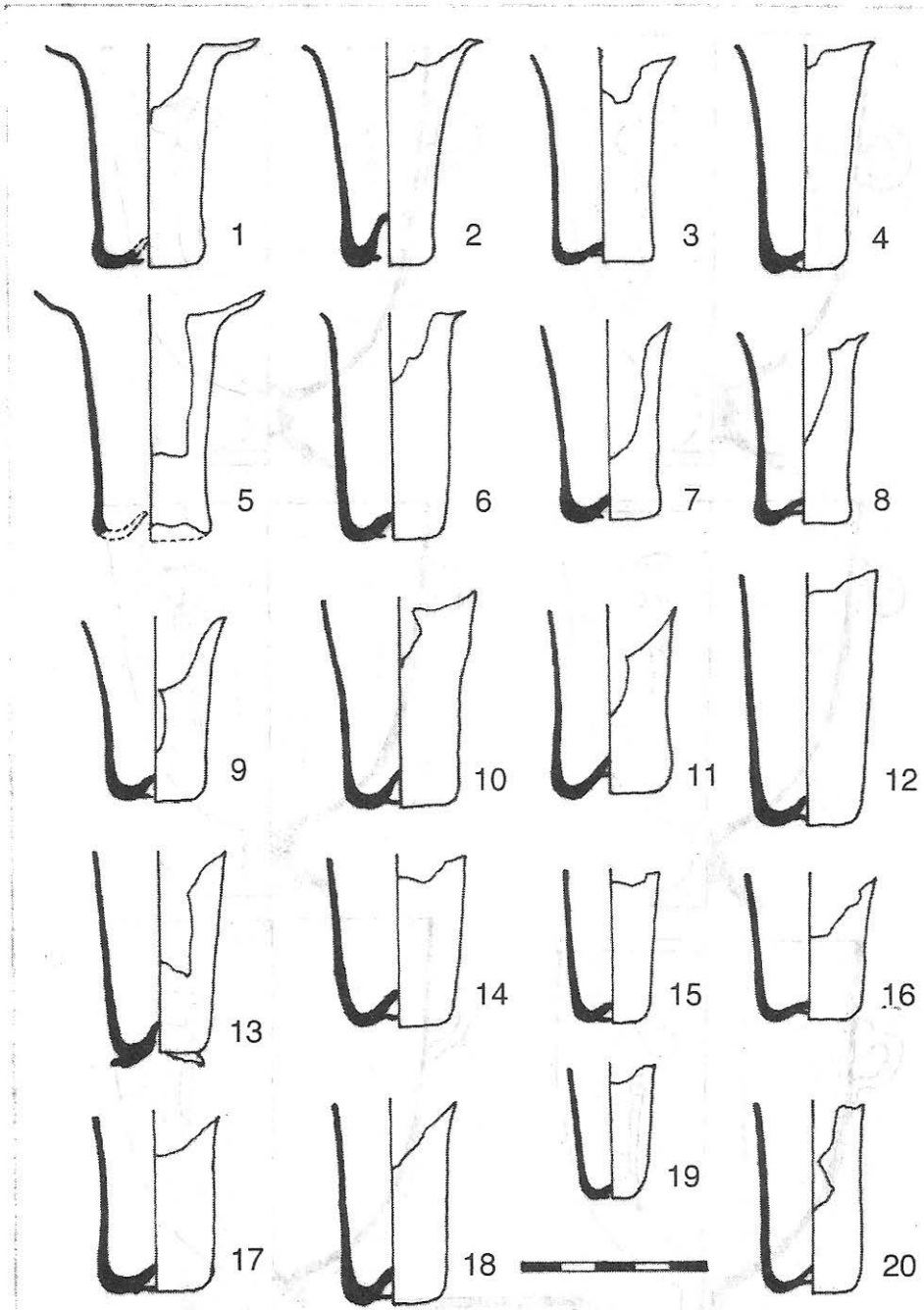
Pl. II. Candele cu fund tubular – varianta A, Sc. 1:2

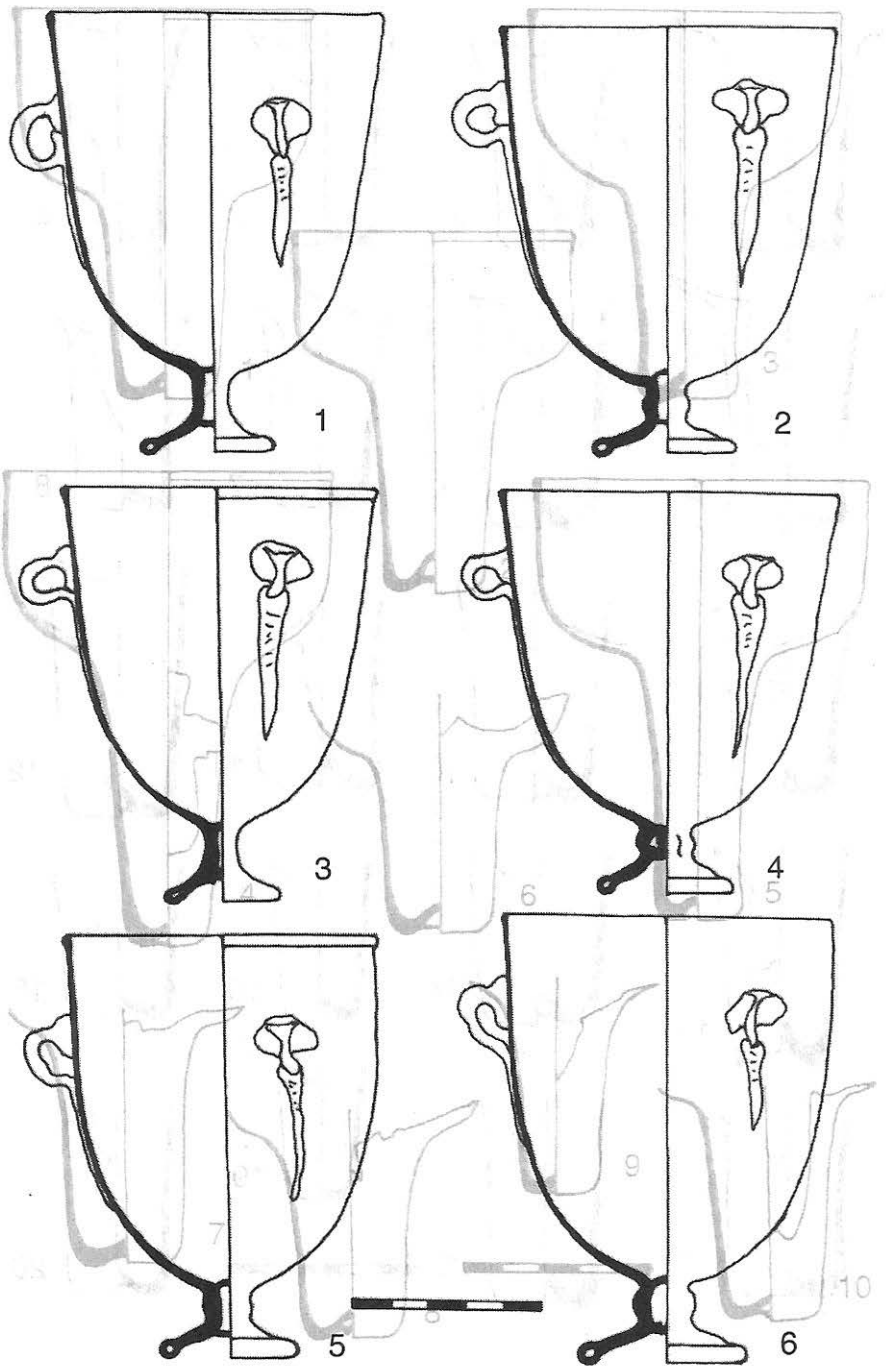
Pl. III. Candele cu fund tubular (1-13, varianta A; 14-19, varianta A-B), Sc. 1:2

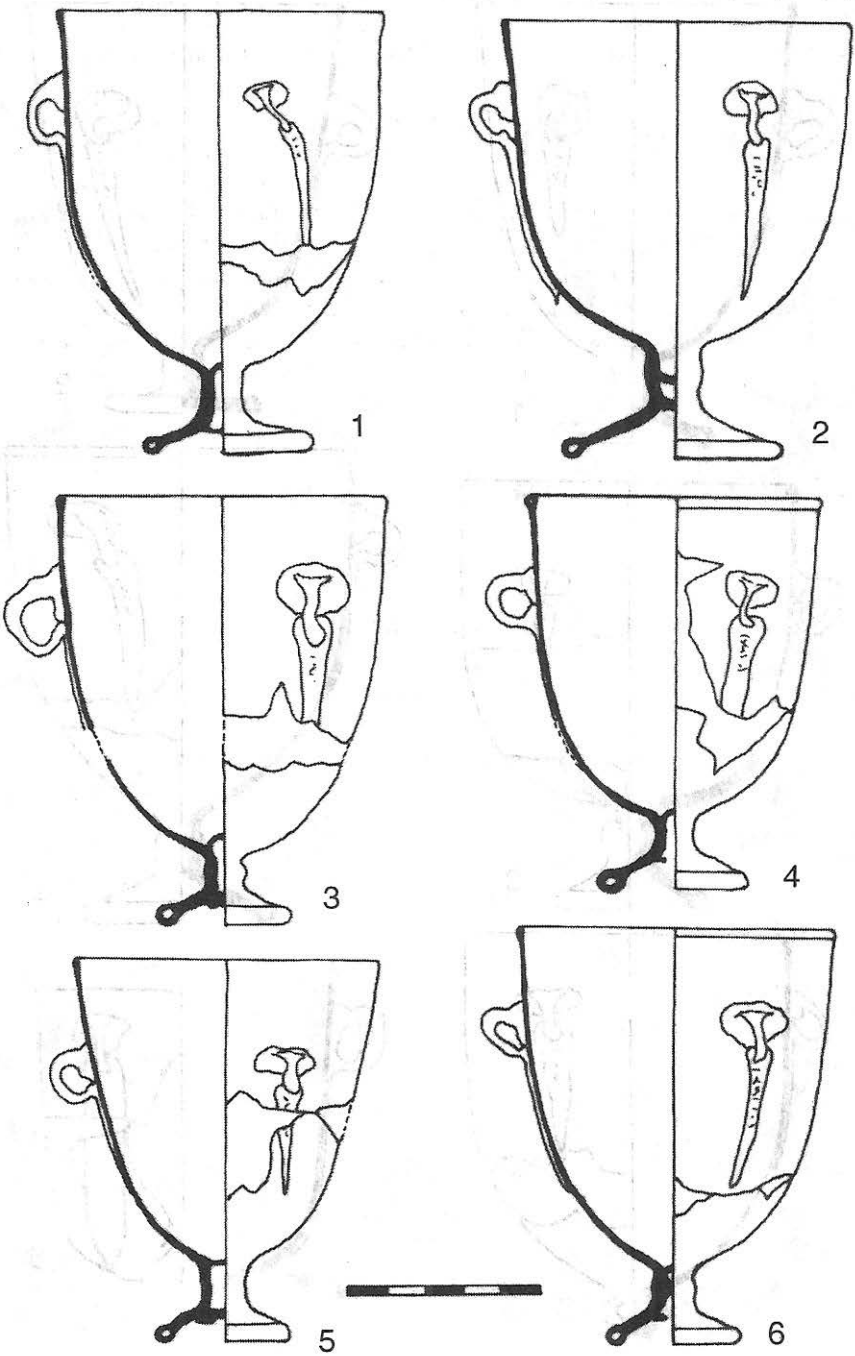
Pl. IV. Candele cu fund tubular – varianta B, Sc. 1:2

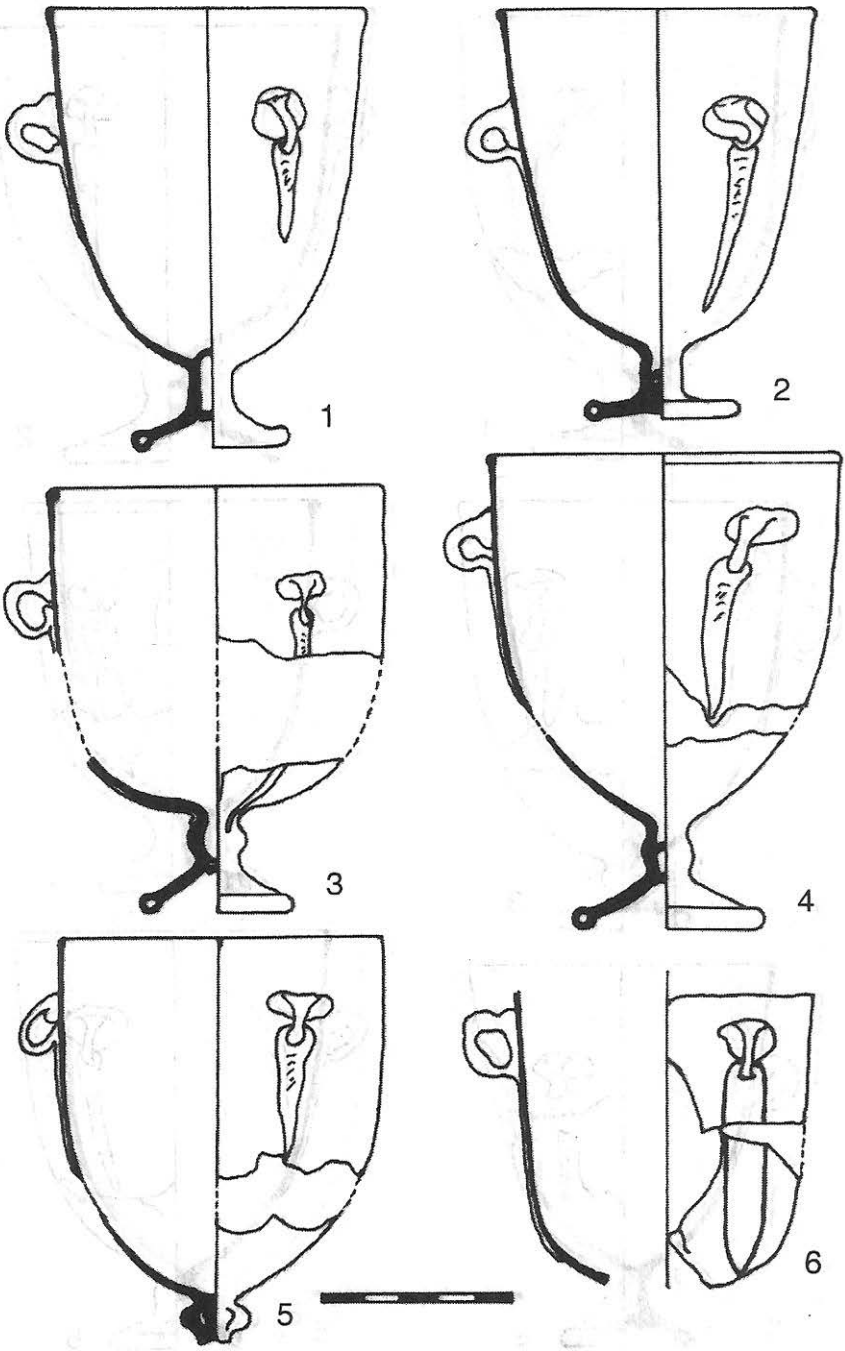
Pl. V. Candele cu fund tubular – varianta B, Sc. 1:2

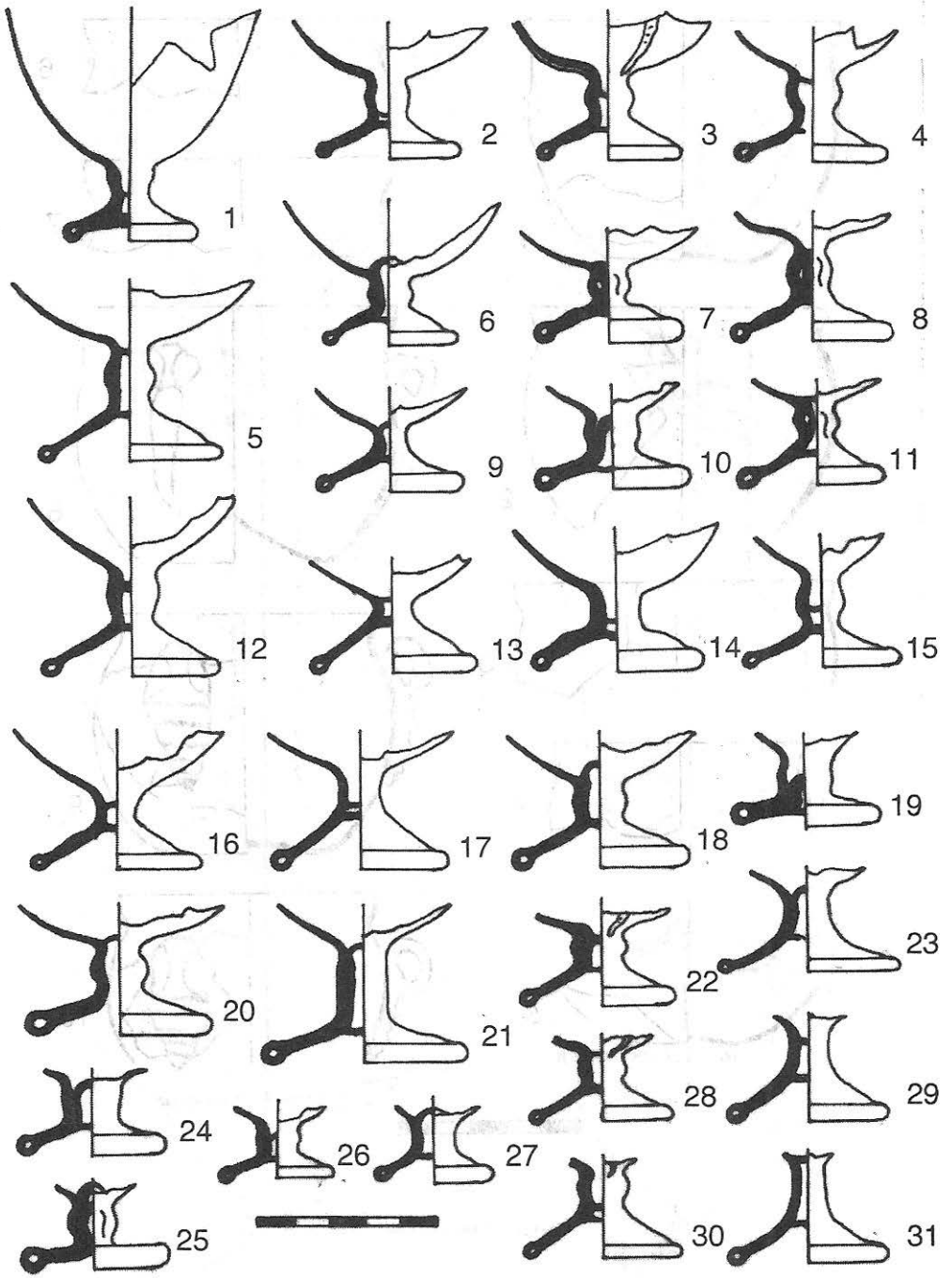
Pl. VI. Candele tip cupă cu picior și tortițe pentru suspensie, Sc. 1:2

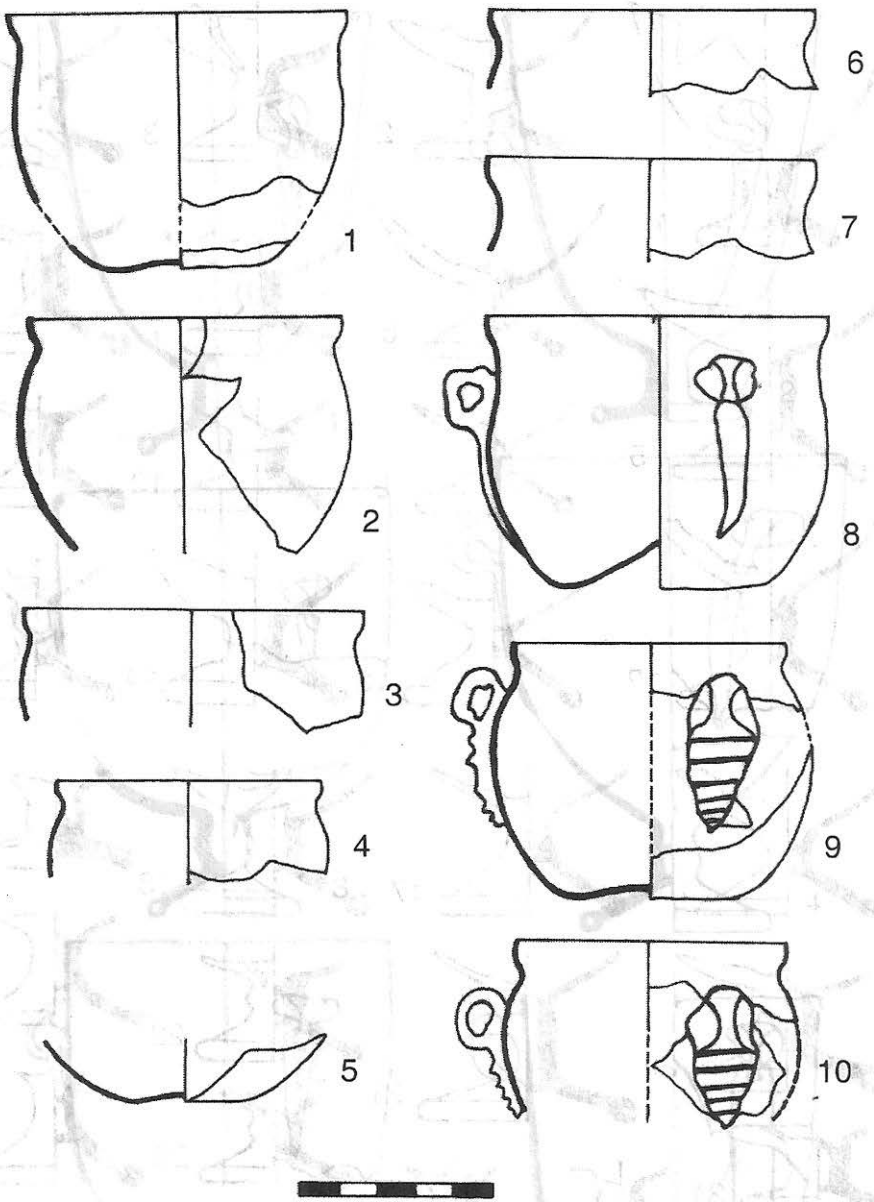
Pl. VII. Candele tip cupă cu picior și tortițe pentru suspensie, Sc. 1:2

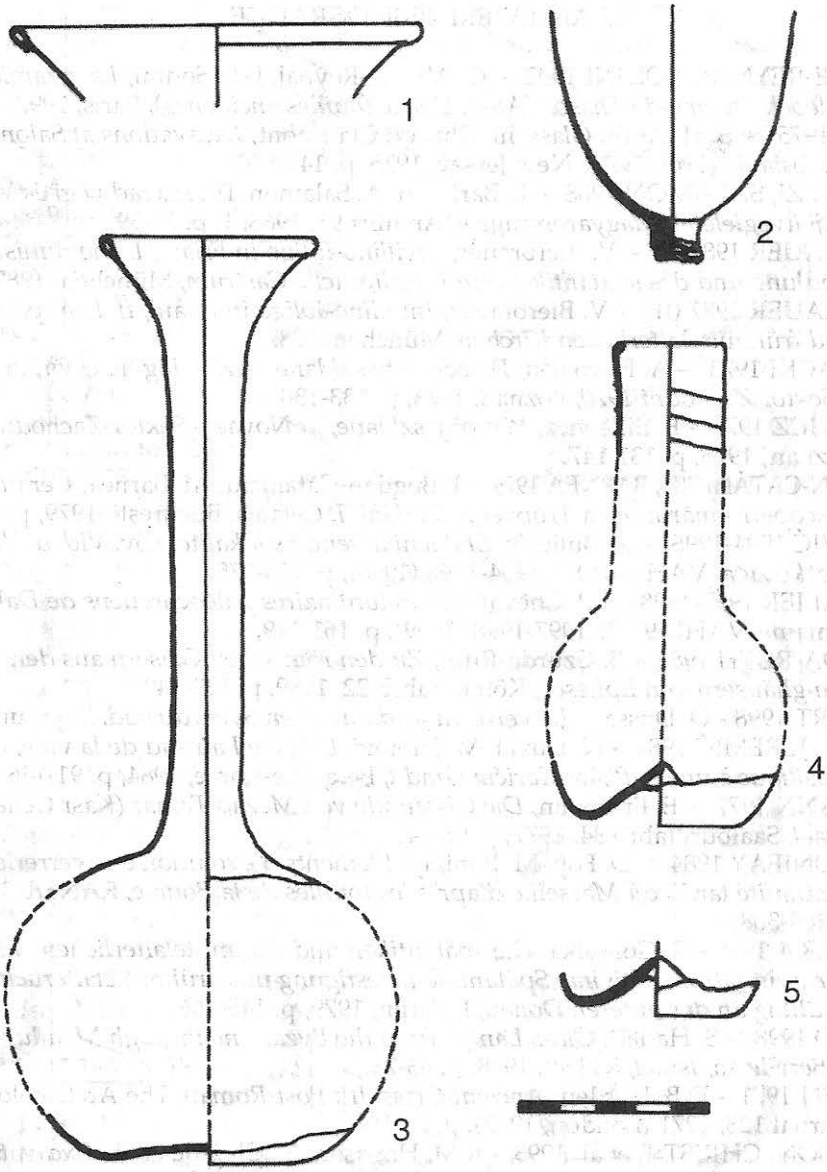
Pl. VIII. Candele tip cupă picior şi tortiţe pentru suspensie, Sc. 1:2

Pl. IX. Candele tip cupă cu picior și tortițe pentru suspensie, Sc. 1:2

Pl. X. Boluri hemisferice cu buza nefinisată (1-7, simple; 8-10, candele), Sc. 1:2

Pl. XI. Alte tipuri, Sc. 1:2

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ABADIE-REYNAL, SODINI 1992 - C. Abadie-Reynal, J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Délos, fouilles anciennes)*, Paris, 1992.

AUTH 1975 - S. H. Auth, *Glass*, în Chr. W. Clairmont, *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969-1972)*, New Jersey, 1975, p. 145-180.

BARKÓCZI, SALAMON 1968 - L. Barkóczi, A. Salamon, IV. *század végi és V. század eleji üvegleletek Magyarországról*, ArchÉrt 95, 1968, 1, p. 29-39.

BIERBRAUER 1987 (I) - V. Bierbrauer, *Invillino-Ibligo in Friaul, I. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum*, München, 1987.

BIERBRAUER 1987 (II) - V. Bierbrauer, *Invillino-Ibligo in Friaul, II. Die spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchen*, München, 1987.

BIERNACKI 1973 - A. Biernacki, *Przedmioty szklane. A Katalog naczyń*, în *Novae – Sektor Zachodni 1970*, Poznań, 1973, p. 133-138.

BILLEWICZ 1975 - E. Billewicz, *Wyroby szklane*, în *Novae – Sektor Zachodni 1972*, Poznań, 1975, p. 131-147.

BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 - I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica și descoperiri mărunte*, în *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, București, 1979, p. 177-226.

BULJEVIĆ 1994-1996 - Z. Buljević, *Stakleni inventar s lokaliteta Sv. Vid u Vidu kod Metkovića*, VAHD 87-89, 1994-1996 (1998), p. 123-175.

CHEVALIER 1997-1998 - P. Chevalier, *Les luminaires paléochretiens de Dalmatie romaine*, VAHD 90-91,1997-1998 (1999), p. 161-199.

CZURDA-RUTH 1989 - B. Czurda-Ruth, *Zu den römischen Gläsern aus den Hanghäusern von Ephesos*, Kölner Jahrb 22, 1989, p. 129-140.

DUSSART 1998 - O. Dussart, *Le verre en Jordanie et en Syrie du sud*, Beyrouth, 1998.

DUVAL, JEREMIĆ 1984 - N. Duval, M. Jeremić, *L'église J au sud de la ville, dite „basilique à une nef"*, în *Caričin Grad I*, Belgrade-Rome, 1984, p. 91-146.

ERDMANN 1977 - E. Erdmann, *Die Glasfunde von Mezad Tamar (Kasr Gehainije) in Israel*, SaalburgJahrb 34, 1977, p. 98-146.

FOY, BONIFAY 1984 - D. Foy, M. Bonifay, *Éléments d'évolution des verreries de l'antiquité tardive à Marseille d'après les fouilles de la Bourse*, RANarb 17, 1984, p. 289-308.

GOMOLKA 1979 - G. Gomolka, *Die spätantiken und frühmittelalterlichen Gläser aus Iatrus*, în *Iatrus - Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, I, Berlin, 1979, p. 145-166.

HADAD 1998 - S. Hadad, *Glass Lamps from the Byzantine through Mamluk Periods at Bet Shean, Israel*, JGS 40, 1998, p. 63-76.

HARDEN 1971 - D.B. Harden, *Ancient Glass, III: Post-Roman*, The Archaeological Journal 128, 1971 (London, 1972), p. 78-117.

HARRISON, CHRISTIE et al. 1993 - R.M. Harrison, N. Christie et al., *Excavations at Amorium:1992 Interim Report*, AnatSt 43, 1993, p. 147-162.

HAYES 1992 - J.W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2: The Pottery*, Princeton, 1992.

HELLSTRÖM 1971 - P. Hellström, *Labraunda. Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass*, Lund, 1971.

ISINGS 1957 - C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen-Djakarta, 1957.

OLCZAK 1978 - J. Olczak, *Lampy szklane*, în *Novae – Sektor Zachodni 1974*, I, Poznań, 1978, p. 139-165.

OLCZAK 1981 - J. Olczak, *Wyroby szklane*, în *Novae – Sektor Zachodni 1976, 1978*, Poznań, 1981, p. 55-72.

OLCZAK 1984 a - J. Olczak, *Szklane lampy oliwne z rzymskiego i wczesnobizantyjskiego miasta Novae (Bulgaria)*, ActaUNC 10, 1984, p. 3-50.
OLCZAK 1984 b - J. Olczak, *Z badań nad oświetleniem rzymskiego i wczesnobizantyjskiego miasta Novae*, BalcPosn 3, 1984, p. 267-283.
OPAIȚ et al. 1990 - A. Opaiț, Cr. Opaiț, T. Bănică, *Complexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă*, RMI 59, 1990, 1, p. 18-28.
PÂRVAN 1913-1914 - V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum (II/1-2)*, ARMSI 36, 1913-1914, p. 245-420.
PÂRVAN 1914-1915 - V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum (III)*, ARMSI 37, 1914-1915, p. 265-304.
PINDER-WILSON, SCANLON 1973 - R. H. Pinder-Wilson, G. T. Scanlon, *Glass Finds from Fustat: 1964-71*, JGS 15, 1973, p. 12-30.
PIRLING 1978 - R. Pirling, *Die römischen und byzantinischen Glasfunde von Apamea in Syrien*, în *Annales du 7e Congrès International d'Étude Historique du Verre (Berlin – Leipzig 15-21 août 1977)*, Liège, 1978, p. 137-147.
ROBINSON 1959 - H. S. Robinson, *The Athenian Agora, V: Pottery of the Roman Period*, Princeton, 1959.
RODZIEWICZ 1984 - M. Rodziewicz, *Alexandrie III. Les habitaions romaines tardives d'Alexandrie à la lumière des fouilles polonaises à Kôm el-Dikka*, Varsovie, 1984.
RUŽIĆ 1996 - M.A. Ružič, *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd, 1996.
SKALON 1973 - K. Skalon, *O nekotor'h formah stekljannoi posud' pozdneantičnovo i rannesrednevekovo Bospora*, SGE 37, 1973, p. 50-53.
SOROKINA 1963 - N. P. Sorokina, *Pozdneantičnoe i rannesrednevekovoe steklo s Tamanskogo gorodišča*, în *Keramika i steklo drevnej Tmutarakani*, Moskva, 1963, p. 134-170.
STERN 1977 - E. M. Stern, *Ancient Glass at the Fondation Custodia (Collection Frits Lugt) Paris*, Groningen, 1977.
STERN 1985 - E. M. Stern, *Ancient and Medieval Glass from the Necropolis Church at Anemurium*, în *Annales du 9e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (Nancy, 22-28 mai 1983)*, Liège, 1985, p. 35-63.
STERNINI, 1989 - M. Sternini, *A Glass Workshop in Rome (IVth – Vth century AD)*, KölnerJahrb 22, 1989, p. 105-114.
STERNINI 1999 - M. Sternini, *I vetri provenienti dagli scavi della missione italiana a Cartagine (1973-1977)*, JGS 41, 1999, p. 83-103.
STEVENSON 1988 - J. Stevenson, *Glass Lamps from San Vincenzo al Volturno, Molise*, PBSR 56,1988, p. 199-209.
TUDOR 1935-1936 - D. Tudor, *Sucidava I*, Dacia 5-6, 1935-1936, p. 387-422.
TUDOR 1937-1940 - D. Tudor, *Sucidava II*, Dacia 7-8, 1937-1940, p. 359-400.
TUDOR 1945-1947 - D. Tudor, *Sucidava III*, Dacia 11-12, 1945-1947, p. 145-208.
TUDOR 1953 - D. Tudor, *Sucidava IV*, Materiale 1, 1953, p. 693-742.
TUDOR 1965 - D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Col. Latomus LXXX, Bruxelles, 1965.
TZAFERIS 1982 - V. Tzaferis, *Ancient Synagogue at Ma'oz Hayyim*, IEJ 32, 1982, p. 215-244.
UENZE 1992 - S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch-Österreichischen Ausgrabungen 1934-1937*, München, 1992.
VESSBERG, WESTHOLM 1956 - O. Vessberg, A. Westholm, *The Swedish Cyprus Expedition.IV.3. The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, Lund, 1956.
WEINBERG 1962 - G. D. Weinberg, *Evidence for Glass Manufacture in Ancient Thessaly*, AJA 66, 1962, 2, p. 129-133.

YOUNG 1993 - S. H. Young, *A Preview of Seventh-Century Glass from the Kourion Basilica, Cyprus*, JGS 35, 1993, p. 39-47.

DAS BEI DER BISCHOFSBASILIKA VON HISTRIA AUFGEFUNDENE GLASLAMPENLAGER

–Zusammenfassung –

Die im Zentralsektor der spätrömischen Burg von Histria unternommenen archäologischen Untersuchungen haben die Ruinen einer der grössten Basiliken zutage gebracht, die bisher in der Dobrudscha aufgefunden wurden, deren bischöflicher Charakter beinahe sicher ist. Gegen Ende des 5. Jh. oder zu Beginn des 6. Jh. gebaut, sind bei der Basilika zwei Existenzphasen im 6. Jh. zu beobachten (Schichten IV A und IV B), die von einer starken Zerstörung getrennt sind, dem Kutrigureneinfall in 559 zuzuschreiben. Nach der endgültigen Zerstörung des Gebäudes am Ende des 6. Jh. wurden über dessen Ruinen noch zwei Siedlungsschichten aus dem 7. Jh. erkannt (V A und V B).

Im Jahre 1990 wurde im Zubau im Nord-Osten, dem Transept angebaut, ein massives Glaslager aufgefunden, das fast ausschliesslich aus zum Beleuchten der Basilika bestimmten Lampen bestand. Der Grossteil des Materials (über 90%) wurde in der Schicht V A gefunden, also der Tätigkeitszeitspanne der Basilika folgend. Der Rest wurde von der Trittebene der Schicht IV B geborgen.

I. Lampen mit röhrenförmigem Boden (Glas für *polycandela*) (Taf. I-V). Es wurden ungefähr 130 Stücke geborgen. Nach der Endbearbeitung der Röhre am Unterteil, können diese in zwei Haupttypen eingeteilt werden: *Variante A* – Lampen mit gerundetem, unstetem Boden (Taf. I, II, III/1-13); *Variante B* – Lampen mit konkavem, stabilem Boden (Taf. IV, V). *Eine mittlere Variante* (A-B) ist von einigen Behältern mit abgeplattetem Boden, oder mit einer leichten Neigung zur Konkavität desselben, vertreten (Taf. III/14-19). Die vorherrschenden Farben sind grün und gelblich in verschiedenen Nuancen. Alle Stücke weisen die vom Pontil hinterlassenen Spuren auf. Bei den zahlreichsten Lampen, mit gerundetem Boden, wie auch bei der Variante mit abgeplattetem, oder leicht konkavem Boden, kann an der Basis ein mehr oder weniger starker, sichtbarer Schnitt beobachtet werden, während bei den Lampen mit konkavem Boden (Variante B) eine dünne Schicht residueller Glasmaterie erscheint, die das Innere dieser Konkavität "füllt". Die Varianten A und die mittlere, A-B, finden auf einem äusserst grossen Gebiet Analogien, besonders im östlichen Mittelmeer – und pontischen Raum. Sie werden besonders in die Jh. 5-7 datiert. Die Variante B hat einen viel beschränkteren Verbreitungsraum. Die klarsten Analogien befinden sich bei *Novae* ((Bulgarien). Wir haben es scheinbar mit einer lokalen, moesischen, oder pontischen Variante zu tun. Dieser Lampentyp wurde hauptsächlich durch Befestigung in Kronleuchter *(polycandela)* aus Metall, aber auch in einfache Bronzeringe, benützt.

II. Lampen von Typ Becher mit Fuss und Henkelchen zum Aufhängen (Taf. VI-IX). Sie unterscheiden sich durch die drei auf dem Körper angebrachten Henkelchen und vertreten eine Variante des volkstümlichsten Glasbehälters aus römisch-byzantinischer Zeit – der Kelch mit Fuss ("wine-glass"). Grün und gelb in verschiedenen Nuancen sind die vorherrschenden Farben. Die angebrachten Henkelchen sind im allgemeinen von derselben Farbe wie das Gefäss (grün oder gelblich). In den

Abbildungen kann die Art erkannt werden, wie dieses Zubehör angefügt wurde. Alle sind durch einen Glasstreifen gekennzeichnet, der sich gegen den Unterteil des Körpers verlängert, manchmal bis beinahe zum Fuss. Erwähnenswert ist, dass alle Henkelchen sich *unter der Lippe* befinden. Beinahe alle Stücke weisen am Unterteil des Fusses, an der Verbindungsstelle mit der Stützfläche, die vom *Pontil* hinterlassene Spur auf: eine Restschicht von Glas, die ganz einfach den konkaven Inneren der Sohle "füllt". Diese Spuren sind genau dieselben, die bei der Variante B der Lampen mit zylindrischem Boden erscheinen, was die Anwendung einer ähnlichen Erzeugungstechnik andeutet. Die Analogien sind beinahe ausschliesslich im östlichen Mittelmeerbecken und im Balkanraum gruppiert und werden besonders in die Jh. 5-7 datiert. In den meisten Fällen wird das Ankleben der Henkelchen direkt auf die Lippe und das Fehlen der auf den Körper verlängerten Glasstreifen festgestellt. Der Verbreitungsraum der in Histria gefundenen Variante, mit Henkelchen unter der Lippe, ist viel beschränkter, eigentlich auf die Diozöse Thrakien (und besonders auf den pontischen und Süddonauraum), vielleicht auch auf Nordgriechenland. Die mit Henkelchen versehene Lampe wurde mit Hilfe von Bronzeschlaufen in Form von Drähten, Schäften oder Ketten aufgehängt, die unter ihnen mit Hilfe von Ringen verbunden waren. An den Enden befanden sich Haken, um die drei Henkelchen zu fassen (Abb. 5).

III. Halbkugelförmige Schüsseln mit unvollendeter Lippe (Taf. X). Einige in der grossen Glasmasse aufgefundene Bruchstücke unterscheiden sich klar durch die nach aussen strebende und nicht bearbeitete Lippe. Sieben Stücke (Taf. X/1-7) gehören scheinbar dem Typ *einfache Shüssel* an, unverziert und ohne Henkel. Es ist ein in römischer Epoche, besonders für das 4. Jh. und zu Beginn des 5. Jh. sehr bekannter Gefässtyp. Die in Histria aufgefundenen Bruchstücke, durch den Kontext ins 6. Jh. und zu Beginn des 7. Jh. datierbar, stellen zweifellos ein spätes Überleben dieses Schüsseltyps dar. Es ist möglich, dass diese Behälter hauptsächlich als Lampen benützt wurden.

Andere Stücke sind mit Henkelchen zum Aufhängen versehen; offenbar sind sie als *Lampen* benützt worden. Eine unterscheidet sich (Taf. X/8) durch den viel nach innen konkaven Boden und durch die Anfügung der Henkelchen von derselben Farbe (grün-gelblich) wie das Gefäss. Andere Schüsseln mit unbearbeiteter Lippe (Taf. X/9-10) hatten dunkelblaue Henkelchen (mit einem Hauch von grün), die auf den Körper befestigt waren, etwas breiter und dicker als die gewöhnlich sowohl bei den Fuss-Bechern, wie auch bei der vorhin erwähnten Schüssel anzutreffen sind. Die Henkelchen sind anderer Farbe als diejenige des Gefässes, die grün odr hellbraun ist.

IV. Andere Typen (Taf. XI).

1. Glockenförmige Lampe. Es wurde ein einziges Stück aufgefunden, von dem der Unterterteil erhalten ist (Taf. XI/2). Der Boden endet durch das unmittelbare Anfügen der Wände, eine kleine, gewundene (unvollendete) Zwiebelform annehmend. Die diesem Lampentyp nächstiliegenden Analogien wurden in Serbien und Bulgarien gefunden, Tatsache die uns veranlasst, zu vermunten, dass es sich um einen dem moesischen Gebieten spezifischen Typ handelt.

2. Schüsseln mit nach aussen ausladender Lippe. Es wurden Bruchstücke zweier Exemplare aufgefunden. Kennzeichnend sind die nach aussen gebogenen Lippen, die auch eine etwas grössere Dicke abgeben (rund um den Wert von 0,3 cm). Berücksichtigend, dass im östlichen Mittelmeerraum ein solcher Lampentyp bekannt ist, jedoch mit Henkelchen zum ausfhängen versehen, kann die Benützung als Lampen, auch derjenigen, die keine Henkelchen hatten, nichi ausgeschlossen werden, wie das auch im Falle der Fuss-Becher oder der halbkugelförmigen Schüsseln ersichtlich war.

3. **Flasche mit hohem Hals.** Von diesem Gefäss ist der Oberteil (vollständig) und ein Bruchstück der Stützfläche erhalten (Taf. XI/3). Das Gefäss gehört zu einer genügend gut nachgewiesenen Gruppe solcher Gefässe, mit mehr oder weniger hohem Hals und mit verschiedener Ausladung desselben in Mundrichtung. Sie sind in römisch-byzantinischer Periode sehr verbreitet. Die sehr grosse Halslänge dieser Flachen ist aber für die Jh. 6-7 typisch, Tatsache die auch von den in Alexandria und Gerasa gefundenen Analogien belegt wird. Wir schliessen nicht aus, dass das im Lager von Histria aufgefundene Stück für das Nachfüllen der Lampen benützt wurde.

4. **Kleine Flasche.** Zu einem solchen Gefäss gehören scheinbar ein Halsbruchstück mit nach innen gezogener Lippe (es ist durch eine Verzierung mit drei dünnen Glasfäden bemerkenswert, die auf den Hals aufgetragen sind und dieselbe Farbe wie das Gefäss – dunkelgrün – haben) und ein Boden mit nach innen ausgeprägter Konkavität, mit "pontil-mark". Obwohl das genaue Profil des Gefässes nicht nachvollzogen werden kann, glauben wir, dass dieses von dem hypothetischen Profil in Taf. XI/4 nicht sehr verschiden sein könnte. Dieses Profil stützt sich auch auf die Analogie mit manchen Exemplaren, die in einem Grab bei *Anemurium* aufgefunden wurden und die ins 6. Jh. – Anfang des 7. Jh. datiert werden.

Schlussfolgerungen

Die beinahe ausschliessliche Überzahl der Lampen im Lager beweist, dass wir es mit einem Beleuchtungssatz zu tun haben, der im 6. Jh. in der grossen Basilika verwendet wurde, wo die liturgischen Notwendigkeiten die Anwesenheit einer beachtlichen Menge Lampen geboten. Die Beleuchtung der Basiliken mit Hilfe der Glaslampen ist für die römisch-byzantinische Periode allgemein gültig geworden; deshalb auch deren häufiges Erscheinen in den Ausgrabungen christlicher Kultgebäude. Wir betonen die Anwesenheit der dem Donau-pontischen (moesischen und skythischen) Raum spezifischen Typen: die Variante B der Gläser für *polycandela* (mit röhrenförmigem, konkavem Boden), Lampen vom Typ Becher mit Fuss und unter der Lipe angebrachten Henkelchen, wie auch die glockenformige Lampe. Die ausserordentliche Einheit des Lagers, die grosse Anzahl der Stücke (von denen einige untereinander völlig identisch sind), das Vorherrschen der oben genannten, dem moesischen oder pontischen Raum spezifischen Typen, sind genügend Beweismittel dafür, um die Erzeugung dieser Lampen entweder in Histria (obwohl bis jetzt keine Spuren einer Werkstätte aufgefunden wurden), oder in einem naheliegenden Zentrum in der Dobrudscha (Tomis ?) zu vermuten. Selbstverständlich können auch Einfuhren nicht ausgeschlossen werden. Manche Exemplare von Lampen mit röhrenförmigem Boden, besonders diejenigen von seltenerer Farbe (Taf. II/2, 12 – blau), oder die Verarbeitungsmerkmale aufweisen (Taf. III/12), die Bruchstücke der Becher mit Fuss und blauen Henkelchen, verschieden von der Farbe der Gefässe (Taf. VIII/6), die Schüssel – Lampen mit dickeren Henkelchen (Taf. X/9-10), die glockenförmige Lampe (Taf. XI/2), eventuell die Schüssel mit nach aussen ausladender Lippe (Taf. XI/1) könnten in diese Kategorie eingeschlossen werden. Die Abwesenheit ausführlicher Studien für diesen Gefässtyp verhindert uns, die genauen Herkunftsgebiete zu bestimmen, die für jedes Bruchstück gefundenen Analogien deuten jedoch vorwiegend nach Kleinasien und in den Balkanraum.

Das Auffinden des Glaslagers in einem Nebenraum der Basilika könnte ein Hinweis für die von diesem Raum erfüllte Rolle sein. Höchstwahrscheinlich ist es ein Nebengebäude, in dem liturgische Gegenstände aufbewart wurden *(diaconion?)*.

Die interessante und am schwersten zu klärende Frage ist jedoch das Erscheinen des Grossteils dieses Lampen-Lagers in der Schicht V A, obwohl bekannt ist, dass in dieser Zeit die Basilika nicht mehr benützt wurde. In dieser Phase war die Basilika schon zerstört, deren Grossteil war schon in Ruinen. Es wurden aber Lehmfussböden

in gewissen Abschnitten der eigentlichen Basilika und in den Nebengebäuden festgestellt. Ausserhalb der Basilika ist die Schicht V A allgegenwärtig, eine intensive Siedlung in diesem Zeitabschnitt nachweisend. Aufgrund dieses Lagers können die Grundzüge und die Intensität der Siedlung, der Schicht V A entsprechend, festgestellt werden. Es ist weniger wahrscheinlich, dass eine so grosse Anzahl Lampen zur Beleuchtung eines so kleinen Raumes, wie derjenige, in dem sie gefunden wurden, gedient hat. Einige von der Stratigraphie gebotenen Hinweise, von den Erkenntnissen der letzten Grabungskampagnen bestätigt (1999-2000), erlauben uns, folgenden Verlauf der Geschehnisse vorzuschlagen. *Währen der Brandzerstörung der Burg und folglich auch der Basilika (am Ende des 6. Jh), wurde der Grossteil des Ampelnsatzes vor der Vernichtung gerettet* (Tatsache die von der Abwesenheit klarer Unterschiede zwischen den überresten in der Schicht IV B und dem Grossteil des Materials in V A bestätigt wird). Darauf hat eine Wiederaufbauzeitspanne gefolgt, augenscheinlich von den oben erwähnten Einrichtungen erwiesen; unter ihnen befand sich auch der dem Transept angelehnte Nebenbau. In Anbetracht dessen, dass der Lampenhort gerettet und in einem wieder instandgesetztem Nebenbau untergebracht wurde, kann nicht ausgeschlossen werden, dass wenigstens eine der Neu- oder wieder instandgesetzten Bauten (entweder in der zur Bischofsbasilika gehörenden *insula*, oder in einem anderen Viertel der Burg) den religiösen Charakter beibehalten hat. Zugleich scheint ein Versuch, die Basilika wieder aufzubauen, unternommen worden zu sein. Die wird von einer Reihe unvollendeter architektonischer Bauelemente belegt, die unter den Ruinen des Bauwerks aufgefunden wurden. Der Versuch wurde plötzlich durch ein Unheil unterbrochen, das die Siedlung der Schicht V A beendete. Aufgrund dieser hypothetischen Annahmen, die jedoch von eingehenderen Untersuschungen bestätigt werden müssen, kann ebenfalls angenommen werden, dass die Schicht V A von Histria nicht eine sehr lange Zeit eingenommen hat. Sie kann in dieselbe trübe Zeitspanne vom Ende des 6. Jh. (sicher nach 592/93, Zeit der letzten, in IV B gefundenen Münze) und dem Beginn des 7. Jh., spätestens 613/14 eingestuft werden, Zeit zu der der Münzumlauf in Histria, wie übrigens in beinahe allen Städten der Provinz Scythia unterbrochen wird.

Liste der Abbildungen

Abb. 1. Plan der Bischofsbasilika
Abb. 2. Lampen mit röhrenförmigem Boden (restauriert)
Abb. 3. Lampen vom Typ Becher mit Fuss und Henkelchen (restauriert)
Abb. 4. Schüssel-Lampen
Abb. 5. Aufhängeelemente der Lampen (Drähte und Ringe aus Bronze)

Taf. I-II. Lampen mit röhrenförmigem Boden – Variante A
Taf. III. Lampen mit röhrenförmigem Boden – Variante A (1-13), A-B (14-19)
Taf. IV - V. Lampen mit röhrenförmigem Boden – Variante B
Taf. VI - IX. Lampen vom Typ Becher mit Fuss und Henkelchen
Taf. X. Halbkugelförmige Schüsseln mit unvollendeter Lippe (1-7, einfache Schüsseln; 8-10, Schüssel-Lampen)
Taf. XI. Andere Typen (1 – Schüssel mit nach aussen ausladender Lippe; 2 – glockenförmige Lampe, 3 – Flasche mit hohem Hals; 4,5 – Flaschen von kleinen Ausmassen)

CINE A FOST AUTORUL ACTULUI MARTIRIC AL SFÂNTULUI SAVA "GOTUL"? CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNEI IPOTEZE

Emilian POPESCU

Pătimirea *(passio)* Sfântului Sava "Gotul" a preocupat neobișnuit de mulți cercetători, ea prilejuind nu numai scrierea de numeroase studii, ci chiar cărți[1]. Temeiul principal al acestei atenții pentru un document hagiografic constă în conținutul său bogat în informații istorice originale. Pe drept cuvânt, unul dintre cei mai mari hagiografi ai secolului al XX-lea, Hippolyte Delehaye, l-a caracterizat: "une des perles de l'hagiographie antique en même temps qu'une source de l'histoire de l'église des Goths[2]". Într-adevăr, el a contribuit la zugrăvirea vieții sociale, politice și religioase a zonei în care s-au așezat goții și au constituit acolo puternice formațiuni politice, cunoscute global sub numele de "Gothia Romana"[3]. Spațiul geografic al acestor formațiuni cuprindea sudul Moldovei, al Basarabiei și nord-estul Munteniei, cu centrul militar-administrativ pe zona Buzăului[4].

---

1. Actul martiric al sfântului Sava editat științific de: H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Anal. Boll., 31, 1912, p. 216-224; Knopf G. Krüger, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 3. Aufl., Tübingen, 1929. Traduceri recente în limba română: *Fontes Historiae Daco-Romanae* (FHDR), II, București, 1970, p. 711-714 (texte alese); Vasile Sibiescu, în GB, 31, 1972, 3-4, p. 385-388; Pr. conf. Ștefan Alexe, *1600 de ani de la moartea sfântului Sava "Gotul"*, BOR, 1972, p. 557-568 (traducere integrală și comentariu); Ion Rămureanu, *Actele martirice* (PSB, 11), București, 1982, p. 318-324. Studii și comentarii: B. Pfeilschifter, *Kein neues Werk des Wulfila.* Festgabe Alois Knöpfler zur Vollendung des 60. Lebensjahres, München, 1907, p. 192-224; J. Mansion, *Les origines du christianisme chez les Goths*, Anal. Boll., 33, 1914, fasc. 1, p. 5-30; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 42, 422, 423, 429-432, 436, 473; H. Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles, 1921, p. 145-150; J. Mansion, *À propos des chrétientés de Gothie*, Anal. Boll., 46, 1928, fasc. 3-4, p. 365-366; Ion Dinu, *Citind martiriul sfântului Sava "Gotul"*, în Tomis, 15, 1941, 12, p. 7-19; E. A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford, 1960; Enrica Follieri, *Saba Goto e Saba Stratelata*, Anal. Boll., 80, 1962, p. 249-397; P. S. Năsturel, *Les actes de Saint Sabas le Goth (BHG, 3, 1607). Histoire et archéologie*, RESEE, 7, 1969, 1, p.175-197; Herwig Wolfram, *Geschichte der Goten.* Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie, München, 1979, p. 73, 86, 91, 92, 94 și urm., 117, 118, 129-123, 126 și urm.; Emilian Popescu, *Christianitas Daco-Romana.* Florilegium studiorum, București, 1994, p. 112-116, 161-173.

2. H. Delehaye, *Saints de Thrace*, p. 129; J. Mansion, *Les passions des martyrs*, p. 148.

3. Ev. Chrysos, Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότοι, Thessalonic, 1972; idem, *Gothia Romana.* Zur Rechtslage des Föderatenlandes der Westgoten im 4. Jahrhubdert, Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität, Freiburg-München, 1, 1973, p. 53-64.

4. Em. Popescu, *Le christianisme dans le diocèse de Buzău jusqu'au VIIe siècle*, în vol. *Christianitas...*, p. 157-162.

Actul martiric ne dă amănunte importante despre viața, activitatea misionară și sfârșitul martiric al sfântului Sava, săvârșit prin înecare în râul Buzău *(Mousaios)*. La alcătuirea acestui "Act" trebuie să fi contribuit preotul Sansalas, care, ca martor ocular, a cunoscut viața și faptele curajosului misionar și le-ar fi oferit spre redactare unor clerici din jurul episcopului Bretanion din Tomis. Așa s-ar explica frumoasa documentare scripturistică și limba greacă îngrijită[5]. Există și opinia că redactarea Actului s-ar fi făcut în nordul Dunării, în Gothia (Dacia est-carpatică), de un preot necunoscut sau de Sansalas însuși[6]. Actul martiric redactat sub forma unei scrisori de informare din partea Bisericii din Gothia către Biserica din Cappadocia și toate parohiile de acolo, conduse pe atunci de sfântul Vasile cel Mare, însoțea moaștele sfântului, iar aprobarea pentru trimiterea lor s-a făcut prin voința *presbyteriului* (διὰ τελήματος τοῦ πρεσβυτερίου)[7].

În privința momentului când a fost scris Actul, nu există deosebiri de opinii, admițându-se anii 373 sau 374, deci la scurtă vreme după trecerea la cele veșnice a sfântului, care a avut loc în ziua de 12 aprilie 372, cum se precizează în partea finală a textului. În acțiunea de căutare a moaștelor și de aducere a lor din "barbaricum" în teritoriul roman (= bizantin; εἰς τὴν Ῥωμανίαν), s-a implicat direct, la cererea sfântului Vasile cel Mare, guvernatorul militar al provinciei Scythia *(dux provinciae Scythiae)*, Iunius Soranus, originar din Cappadocia și prieten al marelui ierarh[8].

Ipoteza recentă anunțată în titlul comentariului nostru, privind autorul Actului martiric, aparține lui Constantine Zuckerman, care a făcut-o cunoscută în anul 1991 într-un studiu mai amplu despre Părinții capadocieni și goți[9]. După câte cunosc, autorul ipotezei provine din Rusia și este imigrant la Paris. Această origine poate explica, eventual, și interesul pentru regiunile noastre.

Zuckerman își propune să arate unde stă originea actualelor controverse privitoare la autor și alcătuirea Actului și să sugereze o soluție, care ar avea în ochii săi avantajul *simplității*; el spera să poată arăta că datele din manuscrisele scrisorilor sfântului Vasile pot aduce cheia rezolvării. În același timp, își propune să facă unele observații asupra textului Actului martiric, subliniind că autorul lui nu este altul decât unul din adresanții scrisorilor[10].

Teza pe care încearca s-o susțină Zuckerman poate fi rezumată precum urmează. Autorul Actului martiric a fost *călugarul și preotul (presbyterul) Ascholius* din Scythia Minor. Numele acestuia și calitatea sunt menționate o singură dată la începutul Scrisorii nr. 154 a sfântului Vasile[11]. Citind însă textul scrisorii, se constată că el nu

5. Pfeilschifter, *op. cit.*, p. 210; Delehaye, *op. cit.*, p. 291; Em. Popescu, în *Christianitas...*, p. 112-116.

6. Rămureanu, *op. cit.*, p. 315-316, 338-339.

7. Delehaye, *op. cit.*, p. 221, 8.

8. Epistola 155, în Saint Basile, *Lettres*. Texte établi et traduction par Yves Courtonne, Paris, 1961 (Belles Lettres), tome II, p. 80-81; Wolf-Dieter Hausschield, *Basilius von Kaisarea, Briefe*. Zweiter Teil, eingeleitet, übersetzt und erläutert, Stuttgart, 1973 [Bibliothek der griechischen Literatur, Bd. 3], p. 75-76 și Actul martiric al sfântului Sava, la Delehaye, *op. cit.*, p. 221.

9. Constantine Zuckerman, *Cappadocian Fathers and the Goths.A. A scythian presbyter Ascholius, the biographer of St. Sabas the Goth*, în Travaux et Mémoires [Collège de France. Centre de recherches d'histoire et civilisation de Byzance], vol. 11, Paris, 1991, p. 473-479.

10. Idem, *op. cit.*, p. 474: "This note aims to trace the origin of the existing controversies and to suggest a solution which has, in our eyes, the advantage of simplicity: as we hope to show, the manuscript date provide a reliable clue. We will then add some observations on the texte of the Passio, for - as we will argue elaborating upon a suggestion already made - its author is none other than the addressee of Basil's letters".

11. Ἀσχολίῳ μονάζοντι καὶ πρεσβύτερι.

conține nici cel mai mic amănunt în legătura cu sfântul Sava. O astfel de scrisoare putea fi trimisă oricărui cleric ortodox din imperiul bizantin[12]. În fapt, sfântul Vasile mulțumește lui Ascholius doar pentru că a avut inițiativa să-i scrie și laudă zelul acestuia pentru sfântul Athanasie cel Mare, decedat de curând (3-4 mai 373), exprimându-și totodată speranța că schimbul de scrisori va continua.

Zuckerman consideră ca sfântul Vasile i-a adresat lui Ascholius și alte două scrisori, 164 și 165; în ele s-ar afla amănunte privitoare la situația religioasă de la Dunărea de jos, la persecuțiile care au produs multe victime printre care și Sava, în toate acestea fiind implicat călugarul și preotul nostru. Adresantul Scrisorii 164 însă este indicat în edițiile de până acum: *Ascholius,* episcopul Thessalonicului[13], iar în cazul celei de-a doua (165), reconstituită de editori, aceeași persoană. Zuckerman crede că adevăratul adresant ar trebui să fie *monahul și preotul scit Ascholius*[14] iar între acesta și omonimul lui de la Thessalonic n-ar fi nici o legătură, decât o simplă coincidență de nume. Argumentul cel mai de seamă, care-l determină să susțină această părere, ar fi că în manuscrisele scrisorilor sfântului Vasile, și anume cele din categoria A, Ascholius apare ca destinatar la trei scrisori: 154, 164, 165. Valoarea superioară a manuscriselor din categoria A, față de categoria B, a fost recunoscută de mai mulți învățați, care au subliniat precizia numelor și aranjamentul scrisorilor mai aproape de original[15]. Trebuie precizat însă că în manuscrisele din categoria A, destinatarul celor două scrisori 164 si 165 nu este desemnat exact la fel ca în scrisoarea 154, din ele lipsind mențiunile de călugăr și presbyter (μονάζον καί πρεσβύτερος), ceea ce lasă posibilitatea să ne gândim la cu totul altă persoană.

Zuckerman continuă în argumentarea sa zicând că de acum înainte nu mai trebuie admis că sfântul Vasile a corespondat cu un episcop, fie Ascholius de Thessalonic, fie Bretanion de Tomis, ci cu un smerit presbyter și monah. În cazul acesta, precizarea din Actul martiric că trimiterea în Cappadocia a moaștelor a fost aprobată de *presbyterium* (διὰ τελήματος τοῦ πρεσβυτερίου), nu de vreun ierarh, ar fi și ea sugestivă și normală.

Presbyterium, un colegiu format din preoți, s-ar fi bucurat de o largă autonomie în cadrul eparhiei Scythia, deoarece aceasta fiind prea mare nu putea fi administrată de singurul episcop de Tomis cunoscut până acum. Situația aceasta ar fi fost caracteristică secolului al IV-lea, când, potrivit informațiilor lui Sozomenus si Theodoret,

12. Constatare făcută și de Zuckerman, *ibidem.*

13. 'Ασχολίῳ ἐπισκόπῳ Θεσσαλονίκης; v. la Yves Courtonne, *op. cit.,* p. 97. Același adresant la Wolf-Dieter Hausschield, *op. cit.,* p. 86: "An Ascholius, den Bischof von Thessalonike".

14. În timp ce Courtonne, *op. cit.,* p. 100 îl consideră fără rezerve ca adresant pe Ascholius de Thessalonic ('Ασχολίῳ ἐπισκόπῳ Θεσσαλονίκης), W.-D. Hausschield se îndoiește de acest lucru și pune numele lui Ascholius de Thessalonic între paranteze, iar în nota 184 adopta ipoteza lui Pfeilschifter, *op. cit.,* p. 223, potrivit căreia ar fi vorba de Bretanion, episcopul Tomisului.

15. Zuckerman, *op. cit.,* p. 476: "In fact, in each manuscript Ascholius' ecclesiastical position is mentioned only once, in the superscription of Ep. 154. Thus only one indication either bishop or monk and presbyter, has its source in the earliest collection of Basil's letters. Even if no other indicator existed to guide our choice, it would have been difficult to imagine why a famous bishop should be transformed into an obscure monk. The logic of an opposite transformation is obvious. But there is more to it. The readings are overhelmingly more precise and the arrangement of letters is closer to the original than in B". Pentru a-și susține această afirmație, trimite la următoarele lucrări: M. Bessières, *La tradition manuscrite de la correspondance de saint Basile,* Oxford, 1923; A. Cavallin, *Studien zu den Briefen des hl. Basilios,* Lund, 1944; S. Rudberg, *Études sur la tradition manuscrite de saint Basile,* Lund, 1953.

Scythia, deși avea multe orașe, sate și fortărețe, era condusă de un singur episcop cu sediul în metropola tomitană[16].

În structura argumentării lui Zuckerman, mi se pare curios modul în care preotul și monahul (= ieromonahul) Ascholius a intrat în corespondență cu sfântul Vasile și anume printr-o *întâmplare*: el ar fi auzit de intenția lui Iunius Soranus de a scrie celebrului arhiepiscop de Caesarea și atunci s-ar fi adăugat și el cu o scrisoare[17]. Răspunsurile date de sfântul Vasile ar fi scrisoarea 154 către Ascholius și 155 către Iunius Soranus.

Din scrisoarea 155 aflăm într-adevar că sfântul Vasile îi adresează rugămintea lui Soranus de a trimite în patrie moaștele martirilor, care au murit în urma persecuțiilor din regiune. Pentru căutarea acestor moaște și dobândirea de amănunte privind aceste persecuții, Soranus ar fi apelat, după Zuckerman, la călugarul Ascholius. Cea de-a doua scrisoare (164) adresată, dupa opinia lui Zuckerman, tot lui Ascholius, după alții lui Ascholius de Thessalonic sau lui Bretanion, ar cuprinde mulțumiri aduse acestuia pentru informațiile privitoare la recenta persecuție din Gothia și la moartea noului martir; totodată marele ierarh își exprimă bucuria la aflarea veștii că Ascholius este de origine capadociană și că a trimis în patria lui un martir, care a înflorit într-o țară barbară vecină cu a adresantului. Zuckerman consideră că schimbul de scrisori între sfântul Vasile și Ascholius a încetat odată cu încheierea misiunii în Scythia, probabil către sfârșitul anului 374, a lui Iunius Soranus.

Sintetizând cele spuse până aici, înțelegem că presbiterul și călugărul Ascholius era din Scythia, probabil un apropiat al guvernatorului Iunius Soranus. Dacă Soranus era o personalitate cunoscută pe plan mai larg din alte documente[18], Ascholius rămâne mai departe pentru noi o enigmă, un simplu cleric cu preocupări teologice legate de sfântul Athanasie. El capătă profil, în gândirea lui Zuckerman, în urma scrisorilor sfântului Vasile nr. 164 și 165, unde s-ar vorbi de evenimente bine cunoscute lui Ascholius și în care acesta s-a și implicat.

Construcția ipotezei lui C. Zuckerman privitoare la alcătuirea actului martiric al sfântului Sava și la mijlocirea preotului Ascholius pentru trimiterea moaștelor, fapt care ar fi prilejuit scrisorile de apreciere și mulțumire din partea sfântului Vasile cel Mare, este interesantă, dar ridică multe semne de îndoială. Mai întâi, socot că, așa cum s-a mai susținut[19], episcopul Ascholius de Thessalonic n-a putut avea un rol în cunoașterea și relatarea persecuțiilor din Gothia, apoi a martirilor care și-au dat viața și prin urmare implicarea sa directă sau indirectă în trimiterea moaștelor sfântului Sava în Cappadocia la rugămintea sfântului Vasile nu este verosimilă; deci, el nu mai trebuie considerat adresant al scrisorilor 164 si 165, lucru afirmat cu mult înainte de mai mulți cercetători. Înlocuirea lui cu preotul Ascholius, adică un om al locului, unde s-au produs evenimentele, ar fi mai rațională. Ieromonahul Ascholius, cu preocupări

16. Sozomenos, *Kirchengeschichte,* hrsg. Von J. Bidez und G. Chr. Hansen, Berlin, 1960, VI, 21, p. 263; cf. Theodoretos, *Kirchengeschichte,* hrsg. von Léon Parmentier und Felix Scheidweiler, Berlin, 1954, IV, 35, 1 (FHDR, II, p. 235): Καὶ Βετράνιον δὲ, παντοδαπῇ μὲν λαμπρυνόμενος ἀρετῇ, πάσης δὲ τῆς Σκυθίας τὰς πόλεις ἀρχιερατικῶς ἰθύνειν πεπιστευμένος.

17. Zuckerman, *op. cit.*, p. 477.

18. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire,* I, A.D. 260-395, Cambridge, 1971, p. 484.

19. J. Mansion, *Les origines du christianisme...*, p. 15-20; B. Pfeilschifter, *op. cit.*, p. 192-224; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 431-432; Em. Popescu, în *Christianitas*, p. 113-116, cu bibliografie.

teologice înalte, cu relații locale până la guvernatorul militar al provinciei și apoi în corespondență cu unul dintre cei mai mari părinți ai Bisericii, sfântul Vasile cel Mare, n-ar contraveni nivelului superior pe care îl atinsese monahismul dobrogean în a doua jumătate a secolului al IV-lea[20]. În cazul lui Ascholius am putea să-i acordăm acest nivel spiritual, pe de o parte, ținând seama de contextul local, pe de alta, de originea lui capadociană, pe care sfântul Vasile i-ar acorda-o în scrisoarea 165.

Întrebarea este dacă un asemenea ieromonah putea prelua sarcina redactării Actului martiric al sfântului Sava, de a se implica în aducerea moaștelor din *barbaricum* pe pământ roman numai cu sprijinul lui Iunius Soranus, facând abstracție de episcopul locului, la vremea respectivă, marele ierarh Bretanion de Tomis. Ignorarea episcopului este explicată de Zuckerman, așa cum am spus, prin aceea că Scythia condusă de el era o eparhie mare, cu multe orașe, sate și fortărețe greu de administrat de un singur ierarh și atunci rolul lui pentru anumite regiuni l-ar fi preluat *presbyteriul,* cu aprobarea căruia s-ar fi făcut trimiterea moaștelor în Cappadocia. Zuckerman nu se ocupă deloc de definirea *presbyteriului* în Biserica veche. Sfinții Părinți din primele veacuri creștine ne dau însă amănunte asupra acestei probleme.

Sfântul apostol Pavel în Epistola întâia catre Timotei, 4,14 zice: "Nu nesocoti harul care este întru tine, care ți s-a dat prin profeție prin punerea mâinilor preoției (presbyteriului)". Înțelegem din aceasta că presbyteriul participă alături de episcop la hirotonirea clericilor și că în biserica apostolică forma un colegiu de conducere. Participarea alături de episcop la conducerea Bisericii și supunerea credincioșilor față de această autoritate sunt arătate clar de sfântul Ignatie al Antiohiei. În Epistola către Tralieni 13,2, el zice: "Fiți sănătoși în Iisus Hristos. Supuneți-vă episcopului ca poruncii lui Dumnezeu, de asemenea și presbyteriului"[21]. Colegiului presbyterilor trebuie să i se dea ascultare și cinstire alături de episcop, într-o unitate nedespărțită, așa cum spune același sfânt părinte în aceeași epistolă către Tralieni, 2,2: "Este așadar de neapărată trebuință, precum și faceți, să nu întreprindeți nimic fără episcop, ci să vă supuneți și presbyteriului ca apostolilor lui Hristos, nădejdea noastră, în care vom fi găsiți dacă vom trăi așa" (1 *Tim.* 1,1)[22]. Aceeași ascultare o recomandă sfântul Ignatie și în Scrisoarea către Smirneni 8,13: "Cu toții urmați pe episcop, după cum urmează Iisus Hristos pe Tatăl, iar pe preoți (presbyteriu) ca pe apostoli"[23]. Unitatea între episcop și presbyteriu este atât de strânsă, încât este comparată cu coardele unei chitare față de corpul (cutia) ei: "De aceea și voi trebuie să mergeți împreună cu voința episcopului, lucru pe care îl și faceți, căci venerabilul vostru presbyteriu este așa de unit cu episcopul ca și coardele cu chitara" (*Efes.* 4,1)[24]. Cel care nu preocedează așa, nu are

20. V. studiul meu: *Frühes Mönchtum in Rumänien,* în *Christianitas...,* p. 217-234.

21. *Scrierile Părintilor Apostolici,* traducere, note și indici de pr. D. Fecioru, București, 1979, p. 173 (PSB, 1); Ignace d'Antioche, Polycarpe de Smyrne, *Lettres, Martyre de Polycarpe* (Sources chrétiennes, vol. 10 bis), texte grec, traduction et notes par Pierre Thomas Camelot. Réimpression de la quatrième édition revue et corrigée, Paris, 1998, p. 104: "Ερωσθε ἐν 'Ιησοῦ Χριστῷ, ὑποτασσόμενοι τῷ ἐπισκόπῳ ὡς τῇ ἐντολῇ, ὁμοίως καὶ τῷ πρεσβυτερίου ; cf. Ep. către Smirneni, 12, 2 (în PSB, 1, p. 186) și în *Sources chrét.,* p. 142: 'Ασπάζομαι τὸν ἀξιόθεον ἐπίσκοπον καὶ θεοπρεπὲς πρεσβυτέριον.

22. PSB, 1, p. 170; *Sources chrét.,* p. 96: 'Αναγκαῖον οὖν ἐστίν, ὥσπερ ποιεῖτε, ἄνευ τοῦ ἐπισκόπου μηδὲν πράσσειν ὑμὰς ἀλλ' ὑποτάσσεσθαι καὶ τῷ πρεσβυτερίῳ ὡς τοῖς ἀποστόλοις 'Ιησοῦ Χριστοῦ τῆς ἐλπίδας ἡμῶν, ἐν ὦ διάγοντες εὑρεθησόμεθα.

23. PSB, 1, p. 184; *Sources chrét.,* p. 139: Πάντες τῷ ἐπισκόπῳ ἀκολουθεῖτε, ὡς 'Ιησοῦς Χριστός τῷ πατρὶ, καὶ τῷ πρεσβυτερίῳ ὡς καὶ τοῖς ἀποστόλοις.

24. PSB, 1, p. 158, Efeseni, 4,1, în *Sources chrét.,* p. 60: "Οτεν πρέπει ὑμῖν συννtρέχειν τῇ τοῦ ἐπισκόπου γνώμῃ, ὅπερ καί ποιεῖτε. Τὸ γὰρ ἀξιονόμαστον ὑμῶν πρεσβυτέριον τοῦ Θεοῦ ἄξιον, οὕτως συνήρμοσται τῷ ἐπισκόπῳ, ὡς χορδαὶ κιθάρᾳ.

conștiința curată, "căci numai cel ce se află înăuntrul locașului altarului este curat; cel care este în afară de altar, nu-i curat"[25]. Cu alte cuvinte, cel ce face ceva fără episcop, fără preoți și fără diaconi, acela nu are conștiința curată. Nesupunerea față de episcop echivalează cu neascultarea de harul lui Dumnezeu, iar față de presbyteriu, ca legii lui Hristos[26] (*Ep. ad Magn.*, 2). Puterea pe care o aveau presbyterii era reală, de aceea în Constituțiile apostolice se atrage atenția asupra ispitei de a provoca o schismă în Biserică prin neascultarea față de episcop[27]. Cele mai importante contribuții ale lor erau însă legate de activitatea învățătorească, de asigurarea botezului și a binecuvântării poporului[28]. Oricum, presbyteriul ne apare ca un *consiliu și senat* al bisericii[29].

Alegerea pentru presbyteriu era un act aparte și o cinste pentru cel ales[30], el însemna primirea rangului preoției[31] și astfel intrarea în presbyteriu. Sfântul Ioan Gură de Aur semnalează drept ceva semnificativ pentru cineva, faptul de a fi fost preot în cadrul presbyteriului, într-o grupare pe care el o numește tagma (τάγμα)[32], adică o categorie a clerului bine definită prin rangul și poziția ei. Presbyteriul participa la alegerea și hirotonirea episcopului[33] și ca una din cele mai mari prețuiri era pomenirea lui în cadrul Sfintei Liturghii, la rugăciunea de după epicleză: "Noi te chemăm, invocăm și pentru mine, care deși nevrednic îți aduc jertfa, și pentru întreg presbyteriul, pentru diaconi și întreg clerul; umple-ne pe noi de înțelepciune și de Duhul Sfânt"[34].

Având în vedere aceste lucruri, ne putem întreba dacă presbyteriul Bisericii din Scythia, care trebuia să lucreze într-o unitate nezdruncinată cu episcopul, putea să ia o decizie atât de importantă fără știrea lui. S-ar putea crede că în afară de presbyteriul din cetatea Tomis, sediul episcopului, existau altele în cetățile mai îndepărtate ale Scythiei, lucrând într-un fel de autonomie, că unul din acestea și-ar fi dat acordul de strămutare a moaștelor sfântului Sava. Lucrul este greu de admis având în vedere autoritatea episcopală și faptul că ierarhii tomitani în acea perioadă de misiune erau prezenți în regiuni îndepărtate de capitală, cum știm, de exemplu, despre sfântul

25. PSB, 1, p. 172, Către Tralieni, 7,2, în *Sources chrét.*, p. 100: Ὁ ἐντὸς θυσιαστερίου ὢν καθαρός ἐστιν. ὁ δὲ ἐκτὸς θυσιαστηρίου ὤν, οὐ καθαρός ἐστίν. τοῦτ'ἐστιν, ὁ χωρὶς ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτερίου καὶ διακόνων πράσσων τί, οὗτος οὐ καθαρός ἐστιν τῇ συνειδήσει.

26. *Ep. ad Magn.*, 2.

27. *Les constitutions apostoliques*, tomes I-III. Introduction, texte critique, traduction et notes par Marcel Metzger, Paris, 1985, 1986, 1987 (Sources chrét. 320, 329, 336); în cazul de față VIII, 47,31, p. 283: "Si un presbytre, méprisant son évêque, tient une assemblée séparément et érige un autre autel, sans avoir rien eu à reprocher à son évêque, au point de vue de la foi et de la justice, on le déposera comme aimant le pouvoir, car c'est un tyran; de même les autres clercs, dans la mésure où ils prennent partie pour lui, et on excluera les laïcs. Mais on ne le fera qu'après une première, une seconde ou même une troisième mise en garde de l'évêque".

28. *Const. Apost.* II, 26,7; 28,4; 57,7-9; VII, 22,1; VIII, 28,3; 32,2; 47,47, 49-50

29. *Ibid.* II, 28,4: εἰσὶν γὰρ συνέδριον καὶ βουλὴ τῆς Ἐκκλησίας.

30. Pionius, *Vita Polycarpi*, 17 (Lightfoot, p. 1015, sf. sec. IV): κατέστησεν αὐτὸν εἰς τὸ πρεσβυτέριον.

31. Sfântul Vasile cel Mare, *Comment. in Isaiam prophetam*, 103, Migne, PG, 30, 285 A: Ἆρ'οὖν ὁ ὀπωσοῦν τῆς προεδρίας ἀξιοῦθεὶς, καὶ ἐγκαταλεγεὶς τῷ πρεσβυτερίῳ, οὗτος πρεσβύτερος.

32. Palladius, *Dialogus de vita Ioannis Chrysostomi*, PG, 47, 16,53: τοῦ δὲ τάγματος τῶν κληρικῶν πρεσβύτεροι δύο, διάκονοι πέντε οἱ δὲ ἐκ κακωτικοῦ ἀριθμοῦ συναγόμενοι: Πορφύριος οὗτος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐχρόνισε, καὶ διακονίσας καὶ ἱερατεύσας ἐν τῷ πρεσβυτερίῳ, τῶν μέντοι χρόνων ἀλλότριον τὸ ἦθος φέρων, εἰς οὐδὲν πνευγατικὸν ἐχρησίμευσέ ποτε τῇ Ἐκκλησίᾳ. Despre *presbyter* si *presbyterium*, v. și F. Chiovaro, în New Catholic Encyclopedia, XI, 1967, p. 745-747.

33. *Les constitutions apostoliques*, VIII, 4,3: Οὗ μέν ὀνομασθέντος καὶ ἀρέσαντος συνελθὼν ὁ λαὸς ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις ἐν ἡμέρᾳ κυριακῇ, ὁ πρόκριτος τῶν λοιπῶν τὸ πρεσβυτέριον καὶ τὸν λαὸν, εἰ αὐτός ἐστιν, ὅν αἰτοῦνται εἰς ἄρχοντα (p. 140-143).

34. *Ibid.*, VIII, 12,41.

Teotim[35], un succesor al sfântului Bretanion.

Ne-am mai putea gândi la posibilitatea că în anii 373-374, când s-a redactat Actul martiric și au fost mutate moaștele, scaunul tomitan să fi fost vacant, prin decesul lui Bretanion, iar presbyteriul să fi girat conducerea eparhiei. Vom vedea însă că această eventualitate nu este probabilă.

Ținând seama de aceste considerente, socot că presbyteriul, care a îngăduit strămutarea moaștelor sfântului Sava, a fost al *Bisericii din Gothia*. În urma persecuției dezlănțuite de Athanarich împotriva creștinilor din Gothia, episcopul locului va fi pierit sau fugit în *Romania*, iar Biserica a rămas doar în grija presbyteriului. Textul Actului martiric permite o asemenea interpretare și așa a și fost înțeles de unii cercetători[36]. De fapt, Scrisoarea adresată Bisericilor din Cappadocia este trimisă *în numele Bisericii din Gothia*, între cele două părți se poartă, deci, corespondența. Frumusețea alcătuirii Actului martiric, cu preluări de formule din Scrisoarea Bisericii din Smirna, precum și limba îngrijită ne îndeamnă să credem că autorul (autorii) l-au redactat pe pământ roman, adica în Dobrogea. Printre acești autori trebuie să vedem în primul rând pe *Sansalas*, apropiat al sfântului Sava și tovarășul lui de suferință în timpul persecuției de dinaintea martiriului. El cunoștea ca nimeni altul toate amănuntele și le va fi oferit spre redactare, participând el însuși la ea. Este firesc să credem că Sansalas avea prieteni și cunoscuți în *Romania*, fiindcă el mai fugise aici din cauza persecuțiilor din Gothia. Personal ramân la convingerea mai veche că Actul martiric a fost redactat în imperiul roman, cu știința și chiar participarea directă a episcopului Bretanion de Tomis și cu contribuția colaboratorilor săi[37]. El trăia singur atunci, fiindcă sunt convins că scrisorile 164 si 165 i-au fost adresate lui de sfântul Vasile. De altfel, guvernatorul Iunius Soranus, care își avea sediul la Tomis, nu putea renunța la ajutorul episcopului Bretanion în rezolvarea unei probleme strict religioase.

În scrisoarea 164, sfântul Vasile se referă la istorisirile primite de la destinatarul căruia i se adresează acum, istorisiri care nu puteau fi relatate decât de un *om al locului*, informat și implicat în misiune "în țara barbară vecină de dincolo de Dunăre": adevărate lupte atletice pentru credință, de trupuri sfârtecate, despre furia barbară, muncirile de tot felul, la care chinuitorii i-au pus pe martiri. Această relatare o numește sfântul Vasile *raportul tău* (τὰ δὲ σὰ διεγήματα), deci îl socoate pe raportor ca autor al scrisorii. Important este și faptul că sfântul Vasile, în înșiruirea de chinuri la care sunt supuși martirii, menționează și *moartea prin apă și lemn*, aluzie clară la modul în care a pierit sfântul Sava, înecat în râul Buzau, cu un trunchi de copac legat de gât[38]. Totodată marele părinte capadocian fericește în scrisoarea 164 nu numai pe martirul Sava, ci și pe îndrumătorul, antrenorul (ἀλείπτης) său, care l-a pregătit pentru luptă. Dar acest îndrumător s-a ocupat nu numai de sfântul Sava, ci "*a întărit un mare număr de creștini* pentru dreapta credință". Pentru aceasta, "el va dobândi în fața Dreptului Judecător cununa dreptății". Este vorba, deci, de un îndrumător de anvergură, a cărui funcție, pregătire și autoritate puteau împlini aceste sarcini misionare. Un simplu ieromonah ca Ascholius, oricât de pregătit și zelos ar fi fost, n-ar fi putut acționa cu atâta eficiență ca Bretanion, persoană oficială.

35. Em. Popescu, în *Christianitas*, p.118-123.
36. I. Rămureanu, *Actele martirice*, p. 315.
37. Em. Popescu, *op. cit.*, p. 113.
38. Delehaye, *op. cit.*, p. 221.

De altfel, sfântul Bretanion nu s-a îngrijit numai de *misiune* în teritoriul barbar vecin, ci a apărat ortodoxia și în *interior,* împotriva ereziei ariene. Așa socotesc că trebuie înțelese cuvintele din scrisoarea 165, unde se spune: "...iar când desfășurai luptele pentru credință" (καὶ ἡνίκα τοὺς ὑπὲρ πίστεως ἀγῶνας διήθλεις). Este o aluzie la rezistența manifestată cu dârzenie împotriva introducerii arianismului în Scythia Minor, chiar de către împăratul Valens, când acesta i-a cerut sfântului Bretanion în catedrala din Tomis să renunțe la ortodoxia stabilită de Sinodul I ecumenic (325): "Popor numeros s-a adunat acolo, aproape tot orașul, spre a-l vedea pe împărat și bănuind că se va întâmpla ceva deosebit. Dar Bretanion, plin de credință și zel dumnezeiesc, a discutat cu curaj în față stapânitorului, apărând dogmele Sinodului de la Niceea, asemănându-se divinului David care a zis: "În fața regilor am vorbit despre mărturiile Tale și nu m-am rușinat" (Ps. 118, 46), apoi l-a părăsit și s-a dus în altă biserică, iar poporul l-a urmat. Părăsit acolo, împreună cu cei din jurul său, Valens a îndurat cu greu această înfruntare. Și prinzându-l pe Bretanion, a poruncit să-l ducă în exil, dar nu mult după aceea a dat ordin să fie readus". Iar Sozomen adaugă: "Împăratul vedea bine că sciții sunt supărați pentru exilarea episcopului și se temea să nu pună la cale o răscoală, știind că sunt viteji și prin poziția locurilor necesari lumii romane, fiind așezați ca un zid în fața presiunii barbarilor"[39]. Sfântul Vasile se bucură spunând ca "prin el (Bretanion) se păstrează buna moștenire a Părinților, că se confirmă încă o dată bunul său renume, constatând că "este întocmai așa cum te prezintă mărturia tuturor". Destinatarul scrisorii 165 este, deci, o personalitate cunoscută din imperiu, prin misiunea creștină *in partibus infidelium,* dar și pentru apărarea ortodoxiei în interior. Este greu de crezut că toate acestea se potrivesc ieromonahului Ascholius.

Împotriva atribuirii scrisorilor 164 si 165 ieromonahului Ascholius pledează, socot eu, și unele epitete pe care sfântul Vasile le folosește în corespondența cu adresanții săi. Chiar la începutul scrisorii 164 sfântul Vasile foloseste cuvântul ὁσιότης în expresia "scrisoarea sfinției (sanctității) tale" (= τὰ γράμματα ὁσιότητός σου), termen care se dădea, în genere, episcopilor. În cealaltă scrisoare (165), el utilizează cuvântul σύνησις = «înțelepciune»; "când am luat în mâna scrisoarea *înțelepției* tale" (ὅτε ἐλάβομεν εἰς χεῖρα τῆν ἐπιστολὴν τῆς συνήσεως σου) și un altul poate mai caracteristic: θεοσέβεια (θεοσεβής) cu sensul de cucernicie, evlavie, în ultimă instanță: dreapta credință, ortodoxie. Θεοσέβεια este o formulă de adresare obișnuită în corespondența cu episcopii, chiar cu papa al Romei[40]. Cu totul semnificativ mi se pare faptul că Biserica din Gothia către cea din Cappadocia folosește același termen la adresa sfântului Vasile: εἰς τὴν Καππαδοκίαν τὴν ὑπέστειλε θεοσέβειαν.

Această terminologie, folosită de sfântul Vasile, ne determină să credem că ea avea în vedere un ierarh, în convingerea mea Bretanion și nu un simplu ieromonah ca Ascholius, oricât de pasionat ar fi fost el de personalitatea sfântului Athanasie. Mai mult decât atât, întregul conținut al scrisorilor 164 si 165 nu se potrivește decât unei persoane de prim rang din structura bisericii. Numai acesta putea să dirijeze misiunea

39. Sozomenos, *op. cit.,* VI, 21,6 (FHDR, II, p. 225).

40. La Marcellus de Ancyra, *Epistula ad Iulium papam* (ap. Epiph. Panarion, 72,2); Migne PG. 42, 384 C: κατ'ἐμοῦ γράψαι τῇ θεοσεβείᾳ σου ἐτόλμησεν; iar la sfântul Vasile o mai întâlnim în Scris. 48, PG. 32, 348: Εὐσεβίῳ. ἐπισκόπῳ Σαμοσάτων. Μόλις ἡμῖν ὑπῆρξεν ἐπιτυχεῖν διακόνου γραμμάτων πρὸς τὴν θεοσέβειαν, și altele.

creștină în afara granițelor imperiului în stil mare, să formeze misionari și să-i atașeze Evangheliei Mântuitorului până la moartea martirică. Tot acesta a fost în stare să apere ortodoxia chiar în fața unui fervent eretic ca împăratul Valens. Bretanion a îndeplinit aceste condiții ca teolog și înalt cârmuitor al Bisericii. Originea sa cappadociană, la care se referă cu bucurie și mândrie sfântul Vasile, poate explica, pe de o parte, pregătirea sa teologică, iar pe de alta, succesul operei sale în Scythia, unde a lucrat alături de un alt mare cappadocian, Iunius Soranus, și cu care desigur s-a ajutat.

QUI EST L'AUTEUR DE L'ACTE DU MARTYRE DE SAINT SABAS "LE GOTH"? QUELQUES CONSIDÉRATIONS AUTOUR D'UNE NOUVELLE HYPOTHÈSE

Une variante en français de cet article sera publiée dans *Études byzantines et post-byzantines*, IV, 2001.

'ΥΠΟΓΡΑΜΜΟΣ – MODELUL NEOTESTAMENTAR AL MARTIRIULUI

Adriana CÂTEIA

Încă de la începutul activității misionare a apostolilor și până în 313, Imperiul a fost din punct de vedere religios un conglomerat de credințe, la care s-a adăugat ulterior confuzia inițiativelor doctrinare concepute cu scopul de a demonstra superioritatea creștinismului. Multe dintre ele au provocat polemici, schisme sau aporii hristologice. Din acest athanor religios s-au născut în secolul al IV-lea simbolurile de credință și primele canoane. Până în secolul al IV-lea, când Justinian a desființat școala neoplatonică atheniană, apologeții s-au "războit" cu tendințele asimiliste, cu marele impas al raporturilor dintre materie și Dumnezeu.

Primele patru secole creștine reprezintă o serie cronologică de nostalgii, rupturi, așezări și speranțe; și totuși, ce uluitoare metamorfoză; prin Edictele din 303-304, Dioclețian impunea pedeapsa cu moartea pentru refuzul de a participa la ritualurile păgâne. Un secol mai târziu, sistemele de referință religioase sunt complet schimbate. Prin Edictul din 416, numai creștinii puteau fi numiți în treburile statului.

Pământul Scythiei a avut o evoluție religioasă mai lină. Simbioza (compromisul) Stat – Biserică se realizează după 313 fără antagonisme, dar cu o oarecare contaminare politică în secolele V – VI. Cauza ar putea fi căutată în tendințele pantheiste prezente în folclorul creștin, sub forma comuniunii cu Universul, a participării la opera cosmogonică. Astfel, asimilarea doctrinei lui Iisus a fost facilitată de tradiție și fire.

Galerius, care emite în 311 cel dintâi Edict de toleranță, era dac după mamă. Creștinismul era așadar intuitiv și tradițional, discret și statornic.

Nemurirea, mântuirea creștină implică efortul uman și harul divin, spre deosebire de nemurirea din cultele de misterii, obținută doar prin inițiere.

Dar se formează treptat și tipul creștin al omului economic, care a înțeles că el este stăpânul și centrul naturii, binecuvântate de Biserică, prin săvârșirea Tainelor: pâinea și vinul euharistic, mirul pentru confirmare, apele Botezului. Ierurgiile realizează comuniunea cu Universul.

Istoria creștinismului oscilează între două limite: renunțarea la lume și acceptarea ei, iar din întâlnirea acestor două extreme se naște o "energie cosmică", victoria egocentrismului economic eliberată și dirijată etic. Economicul era inevitabil. Nu rămânea decât să i se dea un sens creștin, și de aici a rezultat predicarea "creștinismului social". Biserica este o conștiință socială amestecată în viața publică. Ea a fost chemată să soluționeze probleme sociale, să dea economiei un sens eshatologic și să-i justifice comuniunea cu lumea materială. Duhul Ortodoxiei este sinodal. Proiecția lui în plan

social se numește democrație. Totuși creștinismul nu poate fi legat de un sistem economic sau social, pentru că dincolo de orice astfel de sistem, el rămâne religia libertății interioare, individuale.

În contextul politico-religios al primelor trei secole de după Christos, sfinții și martiri au devenit modele (τύποι) reflectând o parte din desăvârșirea modelului divino-uman, a Marelui Martir Christos, cu care au încercat să-și conformeze viețile. Viața creștină orientală nu este însă imitație a lui Christos ci este viață în Christos (Eph. 4, 17, I Cor. 4, 16; παρακαλῶ οὖν ὑμας, μιμηταί μου γίνεσθε = deci vă rog să-mi fiți mie următori, precum și eu Lui Christos.

II Thes. 3, 7; οἴδατε πῶς δεῖ μιμεῖσθαι ἡμᾶς = ... căci voi înșivă știți cum trebuie să vă asemănați nouă.

II Thes. 3, 9; τύπον – εἰς τὸ μιμεῖσθαι ἡμᾶς = ... pildă spre a ne urma

Hb. 13, 7; ον – μιμεῖσθε τὴν πίστιν = urmați credința

ICor. 4,17;

ὅς ὑμᾶς ἀναμνήσει τὰς ὁδούς μου τὰς ἐν Χριστῷ [Ἰησοῦ] = ... care vă va aduce aminte căile mele în Iisus Christos.

I Cor. 11, 1; μιμηταί μου γίνεσθε κατως κ'ἀγὼ Χριστοῦ = ... fiți următori ai mei precum și eu sunt al lui Christos.

Filipeni 3, 17;

συμμιμηταί μου γίνηεθε, ἀδελφοί καὶ σκοπεῖτε τοὺς οὕτω περιπατοῦντας καθὼς ἔχετε τύπον ἡμᾶς = ... fraților, faceți-vă următorii mei și uitați-vă la aceia care umblă astfel precum ne aveți pilde pe noi.

Thess. 1, 6; καὶ ὑμεῖς μιμεταί ἡμῶν ἐγενήθητε = ... și voi v-ați făcut următori (imitatori) ai noștri și al Domnului.

Hb. 6,12;

μιμηταί δὲ τῶν διὰ πίστεως καὶ μακροθυμίας κληρονομούντων τὰς ἐπαγγελίας = următori ai celor ce prin credință și răbdare moștenesc făgăduințele.

Eph. 5,1; γὶνεσθε οὖν μιμηταὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τέκνα ἀγαπετὰ = fiți dar următori ai lui Dumnezeu ca niște fii iubitori[1].

Exhortația paulină; παρακαλῶ οὖν ὑμας, devine premiza dialogului divino-uman mijlocit de martir. Anamneza eclezială presupune retrăirea patimilor, și nașterea întru Christos; ea a fost deopotrivă cale de perpetuare a tradiției și stimul al vieții spirituale.

Verbele μιμεῖσθ-αι, συμιμεῖσθαι (care accentuează prin particula συν utilizată de 165 ori în Noul Testament asupra necesității coeziunii comunității creștine (= καταρτζειν, cf. I Corintieni, 1, 10) nu numai datorită sciziunii în partida filopaulină și cea apolloniană, ci și din perspectiva istoriei eclesiastice în general, παρακαλεῖν, ἐπακολουθεῖν (I Petru 2, 21) devin sinonime în contextul adoptării unui model de viață creștină – τύπον, ὑπογραμμός – sugerat de Marele Martir Iisus, de apostoli și sfinți. În Noul Testament verbul ἀκολουθεῖν este întrebuințat cu privire la ucenicii care L-au urmat pe Iisus, dar și la mulțimile care i-au ascultat cuvântul (Mat. 4, 25;8, 1; 12, 15; 14,13; 19, 2, 20,9; Marcu 3,7; 5,24; 11, 9, Ioan 6,2). Dincolo de sensul concret menționat anterior, verbul ἀκολουθεῖν ascunde metafora drumului în lumină (Ioan 8, 12) și

1. În Ap. 6:11, martirii sunt desemnați cu sintagmele 'εσφραγμένων δια τὸν λόγον, δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης = jertfiți pentru cuvântul lui Dumnezeu, prigoniți pentru dreptate .

promisiunea gloriei divine, (Ioan 12,26: ἐὰν τις ἐμοί διακονῇ τιμήσει αὐτὸν ὁ πατήρ = dacă-Mi slujește cineva, Tatăl meu îl va cinsti"). În fragmentul amintit din Evanghelia după Ioan, Substantivul διάκονος, utilizat cu sensul de slujitor, ucenic, și asociat verbului ἀκολουθείν este sinonim cu fiu iubitor = τέκνος ἀγαπέτος din Eph. 5,1, δούλος – Mat. 8,9; 10, 24; 13, 27; 20, 27; Luca 2, 29; 15, 22; Ioan 4,51; I Cor. 7,22; πίστος.

De remarcat distincția dintre modelul oferit de Iisus ὑπογραμμός (I Petru 2, 21: ὅτι καὶ χριστὸς ἔπαθεν ὑπὲρ ὑμῶν ὑμῖν ὑπολιμπάνων ὑπογραμμόν ἵωα ἐπακολουθῇσητε τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ = că și Christos a pătimit pentru voi, lăsându-vă pildă ca să pășiți pe urmele lui) și modelul oferit de Apostoli – τύπος (II Thess. 3,9).

Termenul ὑπογραμμός – paradigma divină pentru un astfel de itinerariu spiritual (ἴχνος Χρίστου, ὅδος ἐν Χριστῷ – I Cor. 4, 17) nu este utilizat decât o singură dată în vocabularul neotestamentar, sugerând eterna prezență a harului în formarea tipului creștin al sfântului, al martirului sau al laicului desemnat cu sintagmele τέκνος ἀγαπέτος, διάκονος, ἐκλεκτός τοῦ θεοῦ = fiu iubitor, caracterizat prin credință și răbdare (πίστις, μακροθυμία cf. Hb. 6,12). Substantivul μακροθυμία utilizat în Noul Testament de 15 ori (Rom 2, 4; 9, 22; II Cor. 6,6; Gal. 5, 22; Eph. 4,2; Col. 1,11; 3, 12; ITi, 1, 16; IITi, 3. 10; 4,2; Hb 6, 12; Iac. 5,10; I Pe 3, 20; II Pe, 3,15; Act 26,3) desemnează virtutea creștină supremă, baza iertării și umilinței a înțelepciunii și bucuriei. Μακροθυμία implică (cf. Col 3, 12) un șir de virtuți creștine: οἰκτιρμός, χρηστότης, ταπεινοφροσύνη = îndurare, bunătate, smerenie); în ultimă instanță termenul descrie atitudinea creștinului față de lume, capacitatea de a îndura, nu cu resemnare ci cu speranță (Col. 1,11; II Cor. 6,4-7).

Împreună lucrător cu Christos (συνεργούντος τοῦ θεοῦ), slujitor, διάκονος, ales ἐκλεκτός τοῦ θεοῦ, implică în contextul celei de-a doua Epistole către Corintieni 6, 4-5 osteneală, necaz, și nu în ultimul rând martiriul (κόπος, ἀναγκαῖος, πληγή – II Cor. 6,5).

Anamneza elesială a impus încă de timpuriu pomenirea sfinților în timpul rugăciunii euharistice, și implicit conturarea unui calendar sanctoral cu aspect ecumenic. Martiriul ca expresie maximă a makrotymiei întărește solidaritatea pământească și celestă a membrilor comunității creștine[2].

Sfântul devine un mijlocitor – μεσίτης – personal și comunitar deopotrivă, care nu prejudiciază cu nimic mijlocirea lui Christos, a Fecioarei sau îngerilor, dar care pare a ușura derularea dialogului divino-uman, făcând mai accesibilă pedagogia divină. Μεσίτης – este unul din numele date lui IIsus în Noul Testament (ITim. 2, 5; Hb8, 6; 9, 15; 12.24):

εἷς γάρ θεός, εἷς καὶ μεσίτης θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἄνθροπος Χριστὸς Ἰησοῦς) – cu sensul de mijlocitor, preț de răscumpărare – ἀντίλυτρον și mărturie – μαρτύριον (ITim 2,6).

Ἀντιλυτρον face parte dintr-o familie de cuvinte de esență neotestamentară – λύτρον, λύτρουν, ἀπολύτρωσις[3]

– care exprimă ideea de răscumpărare, salvare, eliberare câștigată cu un anumit preț – τιμή – I Cor. 6, 19, 20, familie de cuvinte de covârșitoare influență în conturarea

2. T. Spidlik, *Spiritualitatea Răsăritului creștin*, vol. II, Rugăciunea, Sibiu, 1998, p. 57-59.
3. Luca 28:28, Rom. 3:24. I Cor. 1:30, Eph. 1:7, Hb. 9:15, Mat.20:28, Act 7;35.

concepției asupra împreună-lucrării lui Iisus și a ideii de conciliere. În Noul Testament λύτρον apare doar de două ori (Marcu 10, 45 și Matei 20, 28), iar substantivul înrudit 'αντιλύτρον – o singură dată (Tim. 2, 6) cu sens de antidot (derivat poate din literatura orfică), de sigur remediu al păcatului. El a evoluat de la fondul de discuție veterotestamentar, legat de captivitatea lui Israel[4], la sensul neotestamentar de răscumpărare din păcat – 'απολύτρωσις – Efes. 1,7 și de adoptare în familia divină prin pătimirea christică. Așadar, termenul are și un sens eschatologic legat de Parousie (Luca 21.28; Efes. 4,30), sens necesar echilibrului spiritual al comunității creștine, mai ales în primele trei secole după Christos. Verbul λύτρουσθαι nu are însă nicăieri în Noul Testament un complement. Nicăieri nu se precizează cui îi revine plata – τιμή, λύτρον. El exprimă eliberarea de păcat prin moartea mijlocitorului Iisus[5]. La nivelul comunității creștine, prețul renașterii întru Christos este martiriul.

Dimensiunea ecumenică a sanctoralului creștin, dimensiune virtuală în primele trei secole este expresia necesității de mântuire a individului și comunității creștine, de trecere de la starea de păcat la starea de grație. Prototipul martiriului contribuie la transfigurarea realității, la confundarea planurilor divine și umane printr-o experiență mistică, cu caracter colectiv.

Anamneza eclesială presupune retrăirea patimilor și morții martirice. Orice membru al laicatului devine un martor al Învierii lui Christos[6], indiferent de veacul căruia îi aparține[7]. Actul martiric are măreția și demnitatea mărturisirii lui Christos (Fapte 20,22) a împărăției lui Dumnezeu în împărăția cezarilor. Actul martiric în sine exprimă victoria asupra lumii și calea de acces în Cetatea Divină. În vocabularul neotestamentar, cu sensul de martor este utilizat de 30 de ori[8], iar cu cel de martir o singură dată (în Apocalipsa 17,6). Sursa este contextul iudaic (persecuția din vremea regilor eleniști ai Antiohiei relatată în Cărțile macabeilor). Moartea martirică a căpătat astfel înțeles de ofrandă menită să medieze împăcarea lui Dumnezeu cu poporul său. În acest sens, sunt utilizate verbul μαρτυρεῖν și substantivul μαρτυρία în Apocalipsa (1,2; 22, 16; 18, 20; 17, 2; 19, 10; 6, 9, 12; Ep. Către Evrei 7,8; 17; 10, 15; 11,2; 4; 5; 39).

Fer. Augustin (De civ., X, 6) numește martiriul pentru credința în Dumnezeu jertfă, inspirat din Romani:
XII, 1.: παρακαλῶ οὖν ὑμας 'αδελφοί ... παρασῆσαι τά σῶματα ὑμῶν θυσίαν ζῶσαν 'αγίαν. Θυσία are în acest context sensul de închinare, de slujire a lui Dumnezeu, de dăruire totală, supremul sacrificiu fiind cel al Mijlocitorului Iisus (de Civ. X, 20).

În vreme ce în vocabularul biblic, pentru sângele martiric, sângele jertfelor și al Legământului este utilizat doar termenul αἷμα[9] în documentele epigrafice (inscripția martirilor de la Niculițel)[10] este utilizat mai vechiul termen grec ἰχῶρ, care pare a confirma ipoteza în legătură cu rolul de mijlocitor între Cetatea Umană și Cetatea Divină, a celui renăscut întru Christos.

'Ιχῶρ denumește în mitologia greacă elementul celest etern care curge prin vinele

4. Deut. 7:8, 13:5.
5. W. Barclay, *Analiza semantică a unor termeni din Noul Testament*, Wealton, Illinois, 1992, p. 199-206.
6. μάρτυς τῶν τού Χριστοῦ παθεμάτων = I Pe. 5:1.
7. P. Evdokimov, *Vârstele vieții spirituale*, București, 1997, p. 207-209.
8. A. Schmoller, *Handkonkordanz zum grichischen Neuen Testament*, Stuttgard, 1989, p. 326.
9. *Ibidem*, p. 16-18.
10. Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România* (IGLR), București, 1976, nr. 267.

zeilor (Iliada vv. 333, 407). În sens atomist, inspirat de noțiunea de aisthesis (senzație, percepție), la Empedocle, sângele – amestecul ideal al tuturor elementelor (στοιχεία) devine mediul de apariție și de definire a gândirii ca formă particulară de senzație.

În filosofia secolului al V-lea (Zenon, Hrysip. Cleanthes, Aristotel) sângele este vehicolul spiritului înnăscut (πνεῦμα συμφύτον) care circulă prin corpuri, în același mod în care Zeul – numit tot **pneuma** să răspândește în Cosmos, în variante gradate de tensiune – τόνος.

Ideea divinului dinamic, temeiurile transcendenței apar însă odată cu distincția operată de Platon între perceptibil și cognoscibil – αἰσθήτον, νοήτον, în Sofistul și Philebos, și în postularea unei noi ierarhii de principii (ὑπερουσία, ὑποστάσις).

Așadar termenul ἰχῶρ are o încărcătură filosofico-religioasă mai mare decât biblicul αἷμα. Sinonimia ἰχῶρ – αἷμα din vocabularul creștin al primelor secole pare a exprima evoluția semantică de la tradiția greacă, la noul lexic creștin, evoluție încheiată odată cu apariția termenilor care îl denumesc pe sfânt, pe martir, pe iluminatul prin Taina Botezului, în locul eroului, daimonului sau semizeului.

Sfântul, martirul sunt conform definiției lui Moretta[11], coloanele care ridică spre cer comunitatea creștină. Titanul este înlocuit de creștinul smerit, iar Grădina Hesperidelor, de Cetățile Deșertului, în care se deprind virtuțile creștine, și în care renunțarea (ἀποτάγη) ia locul necesității (ἀνανκή).

Dacă în sfera semnificației interne creștinismul este tot atât de vechi ca istoria umanității, și dacă numai formele de exprimare sunt noi[12], atunci de semnificația sa internă trebuie legată vocația sacrificiului, spiritul de loialitate față de Dumnezeu și comunitate, dispoziția cognitivă și receptivitatea față de Revelație, iar de cea externă – vocația ecumenică. Prima anulează barierele geografice, ușurând dialogul divino-uman, cealaltă le ignoră plăsându-le la marginea lumii – adică ale Imperiului Roman[13].

Pe parcursul primelor șapte secole după nașterea lui Christos, tensiunea dintre faptele istorice și cele religioase se menține, alimentată de necesitatea compromisului cu lumea. Totuși, Biserica depășește faza idealului refacerii "regatului lui Israel", în favoarea idealului misionaratului perpetuu, a noului Legământ universal și a conceptului de unitate a omenirii derivat din dublul atribut al comunității creștine – de popor al lui Dumnezeu în sens spiritual, și de trup al lui Christos în sens istoric. (Fapte, 2,36).

Vocația sacrificiului, datorată prototipului christic (Marcu, 15, 34) și exprimată prin actul martiric, ca moment de încercare a credinței ascunde speranța în mântuirea personală și colectivă prin evocarea patimilor lui Iisus – condiție a răscumpărării și îndumnezeirii umanității.

Semnificația actului martiric evoluează de la neadaptarea comunității creștine la realitățile politico-religioase ale Imperiului Roman, în primele trei secole după Christos, la neadaptarea Imperiului la normele vieții creștine, care în pragul secolului al IV-lea asimilează și transformă vechile realități politice, sociale și administrative prin intermediul ierarhiei eclesiastice, și în consecință, la încercarea de reafirmare a tradiționalismului religios roman, de la Dioclețian la Iulian Apostatul.

Comunitatea creștină își exprima astfel intenția de a absorbi lumea fără a-și pierde identitatea. Acordul dintre semnificația internă și cea externă a creștinismului,

11. A. Moretta, *Daimon și supraom*, București, 1994, p. 90.
12. J.M. Kitagawa, *În căutarea unității. Istoria religioasă a omenirii*, București, 1994, p. 303 și urm.
13. F. Schuon, *Despre unitatea transcendentă a religiilor*, București, 1994, p. 107-109.

realizat prin Edictul de toleranță din anul 313, pare a fi demonstrat că grația divină este condiționată de respectarea angajamentelor asumate și a normelor impuse de instituția eclesiastică. În creștinism, acceptarea martiriului are o latură individuală evidentă, de mărturisire a credinței. (În epigrafia creștină a Scythiei Minor sunt atestate fragmente din psalmul 26)[14]. După natalitia, comunitatea își asumă sacrificiul ca o condiție a medierii, a apropierii de Cetatea lui Dumnezeu. Moartea martirică a fost în vremea persecuțiilor consecința respingerii reciproce a două sisteme de referință religioase total diferite: monoteismul creștin și politeismul Imperiului, dar și o opțiune personală. O dovadă în sprijinul acestei afirmații este ideea "martiriului conștiinței" exprimată de Origen. Motivul redactării epistolei către diaconul Ambrozie și preotul Protoctet[15] a fost refuzul pătimirii de către unii creștini, și acceptarea închinării la idoli, cu gândul la Dumnezeu. Pseudonimia nu făcea însă mai puțin grav păcatul idolatriei. Clasificarea creștinilor care au făcut concesii religiei oficiale în vremea persecuțiilor lui Decius, în thurificați și libellatici, controversa donatistă, precum și discutarea în cadru sinodal[16] a situației celor căzuți (lapsi) în vremea prigoanei lui Diocletian sau Liciniu, demonstrează atitudinea fermă a Bisericii în problema martiriului conștiinței și a martiriului în fața lumii. Reîntoarcerea lor în Biserică, "deși au fost nevrednici de milă" (can. 11 Niceea)[17] era condiționată de 12 ani de penitență în cazul neofiților, și trei ani în cazul catechumenilor (can 14 Niceea)[18].

Așadar, deși ispășirea a fost înfăptuită o singură dată, și numai de Iisus, din perspectiva secolului al IV-lea martiriul a căpătat o nouă dimensiune: de datorie, de mărturisire în fața lumii romane a loialității față de comunitatea creștină.

Dincolo de veșmântul romantic, de noul cortegiu de eroi cu care creștinismul a înlocuit vechea galerie de semizei, de acceptarea sau neacceptarea martiriului ca expresie a vocației sacrificiului, dincolo de îndemnul de a-l mărturisi pe Dumnezeu cu voce tare, ca răspuns la întreita lepădare a lui Petru, și ca expresie a încrederii în "crucea morții și a renașterii"[19] persecuțiile au fost o realitate amară, lipsită de aerul romantic pe care i l-au imprimat secolele următoare.

Ipoteza opoziției creștinilor față de legea penală romană, prin delictul de lesmajestate, ca motiv al persecuțiilor, este destul de greu de acceptat, dat fiind caracterul restrictiv al legii, care se referea la senatorii și la persoanele politice ce ar fi putut primejdui succesiunea la tron, și mai puțin la lumea de jos[20]. Cultul imperial nu presupunea participarea comunității. Privați de la înălțimea templelor romane, creștinii puteau fi acuzați mai degrabă de atheism, decât de sacrilegiu. Este de asemenea exagerată motivarea persecuțiilor din perspectiva luptei dintre Biserică și Imperiu – cel puțin în primele trei secole. Din punctul de vedere al numărului, creștinii nu s-au putut constitui într-o forță politică, până în pragul secolului al IV-lea. Nici confuzia iudei-creștini nu este o cauză constant valabilă pentru cele patru secole de persecuții.

Tertulian[21] plasează motivația persecuțiilor în sfera iraționalului, în ura colegiilor

14. IGLR, nr. 60, 118.
15. A.I. Adămuț, *literatură și filosofie creștină*, vol. I, Iași, 1997, p. 159-161.
16. Can. 11-14 Niceea, 4-9 Ancyra, Arles (314).
17. Pr. C. Dron, *Canoanele. Text și interpretare*, București, 1935, p. 57-59.
18. Ibidem, p. 63-65.
19. *IGLR*, nr. 173.
20. L. Hertling S. J., *Istoria Bisericii*, 1998, p. 62.
21. Apol. 7 (=*Ibidem*, p. 66).

sacerdotale și a comercianților ale căror venituri s-au diminuat, a ghicitorilor sau astrologilor, deși numărul inițial al creștinilor nu pare a valida nici această ipoteză.

Până la Rescriptul lui Traian, care impunea includerea creștinilor sub incidența legii penale, o legislație concretă în privința noului cult nu există. Rescriptul, care prevede pedepsirea creștinilor numai dacă erau denunțați, precum și acordarea libertății creștinilor care își renegau credința, transforma condiția de creștin într-o condiție pasibilă de pedeapsă. Punctul doi al Rescriptului a conferit procesului penal un aspect de procedură administrativă de constrângere - datorită efortului judecătorilor de a-i salva pe inculpați. Totul se reduce, în fapt la lupta dintre puterea de convingere a funcționarilor și puterea credinței.

Viața creștinilor primelor două secole nu trebuie înțeleasă ca o viață separată de a cetății romane, izolată în labirintul catacombelor, de teama unui denunț.

Martiriul devine un "fenomen social" abia din secolul al III-lea când locul judecătorilor individuali este luat de chiar instituția imperială, iar procesele izolate sunt înlocuite cu persecuții de amploare[22]. Bazele juridice sunt consolidate prin edictul din 202 al lui Septimius Severus, care interzice convertirea la iudaism și creștinism, emiterea certificatelor sacrificiale în vremea lui Decius (250), edictul lui Valerian (275) de închidere și confiscare a locurilor de adunare și cimitirelor creștine, urmat de legea penală, cu prezentarea exactă a fiecărui delict, însoțit de pedeapsa corespunzătoare[23] sau edictele lui Diocletian (de interzicere a cultului, dărâmarea bisericilor, arestarea membrilor clerului, pierderea libertății pentru sclavii eliberați, punerea în libertate a celor care abjuraseră, pedeapsa cu moartea sau condamnarea la ocnă pentru refuzul de a jertfi zeilor.)[24].

Nerecunoașterea Bisericii ca persoană juridică în primele trei secole după Christos, și încercările de a distruge organizarea eclesiastică (precum legea lui Valerian) nu au afectat major patrimoniul eclesiastic; chiar în cele mai dure perioade de persecuție, Biserica a continuat să-și apere săracii "înmatriculați", din resursele asigurate din colecte sau din averile personale ale clericilor.

După 313, legislația creștină se constituie într-o replică la intoleranța Imperiului din primele trei secole; Constantin condamnă cultul lui Apollo, interzice sacrificiile domestice și implicarea, (după 330), funcționarilor în ceremoniile păgâne oficiale[25]. Creștinii devin păstrătorii ordinii publice. Treptat, instituția episcopatului va prelua această îndatorire. Convertirea păgânilor, chiar prin violență devine o obligație a fiecărui creștin. Fer. Augustin găsește justificarea recursului la forță în Ev. după Luca, 14, 23 – în parabola celor chemați la ospăț și tema "compelle intrare" = ἀναγκάσον εἰσέλθειν (silește-i să intre).

În anul 341, sunt abolite sacrificiile, în anul 356 se decretează închiderea templelor și pedeapsa cu moartea pentru idolatrie; în 391, Theodosius interzice la Roma orice act ritual păgân (sacrificiile, cultul larilor și penaților). Între anii 407-515 sunt confiscate veniturile templelor. Diferența față de perioada intoleranței păgâne este că Biserica persecută din iubire !..

Cauzele persecuțiilor ar fi mai ușor de găsit în contrastul dintre scepticismul elitei

22. *Ibidem*, p. 76.
23. H. I. Marrou, *Biserica în antichitatea târzie (303-604)*, București, 1999, p. 20-29.
24. R. Trousson, *Istoria gândirii libere. De la origini până în 1789*, Iași, 1997, p. 28.
25. *Ibidem*, p. 32.

intelectuale romane în legătură cu natura zeilor și Providența (Lucrețiu, Cicero, Velleius, Pliniu cel Bătrân, Seneca) și evlavia și intransigența creștină. În sistemul de referință religios roman, cultul făcea parte din îndatoririle civice, era liantul cetății. Creștinii sunt "străini în această lume", și până la Constantin cel Mare, când creștinismul devine singura modalitate de a asigura coeziunea Imperiului, tocmai datorită exclusivismului său, instituția imperială încearcă restaurarea acelui "mos majorum" pe care se clădise măreția romană. Nu sunt excluse nici posibile presiuni din partea cercurilor păgâne, bine încadrate în logica sistemului "totalitar" roman, care conferă majestatea puterii supreme oricărui ordin imperial[26].

Persecuțiile nu trebuie înțelese ca încercări de îngrădire a libertății de gândire, ci de menținere a ordinii sociale. Statul roman nu supraveghează și nu modelează conștiințe, ci urmărește asigurarea "eternei securități".

Confuzia cu iudeii este aproape exclusă. Creștinii – "noua seminție" – cum îi numea Celsus, nu aveau trecutul istoric și legitimitatea poporului lui Israel, dar ca și acesta respingeau politeismul roman tradițional, structurile politice atașate lui, inclusiv cultul imperial[27]. Poate ca nici aceasta n-ar fi fost o acuză atât de gravă, dacă exclusivismul creștin s-ar fi manifestat doar într-un grup limitat. Pericolul cel mare îl constituia însă universalismul noii religii, idealul său de misionarat perpetuu. Pe măsură ce numărul creștinilor a crescut, el a fost perceput ca propagandă antiromană, iar ascetismul, și kenoza au fost interpretate ca ură împotriva umanității.

Creștinismul era mult prea abstract pentru spiritul religios păgân, iar contradicțiile născute din intransigența sa (poziția față de erezii), și mai greu de înțeles. Nașterea din Fecioară, misterul de pe Golgotha, Învierea, controversa în legătură cu natura theandrică a lui Iisus, ascetismul absolut al marcioniților, care neagă Întruparea, milenarismul montanist care încuraja martiriul, encratiții, carpocratienii și quietiștii precursori ai "comunismului" care susțineau fie calitățile spiritului, fie ale materiei, adopționismul care nega dogma trinității, sabellianismul care-l confunda pe Fiul cu Tatăl, perihoreza (Dumnezeu unic, dar triplu manifestat în Creație), noțiunea de ipostas și persona, greu acceptată chiar în secolul al IV-lea, problema consubstanțialității, arianismul și scindarea ereziei în anomeieni, omieni și homiousieni, având ca grad de comparație ὁμοουσία niceeană, Scylla nestoriană și Charibda eutihiană care pun probleme serioase Bisericii trebuie să fi părut imposibil de înțeles romanului de rând, la fel ca și implicarea comunității creștine (a laicilor) în controverse, spre deosebire de detașarea cetățeanului roman, care nu fusese niciodată constrâns la vreun act de cult.

De la nivelul instituției imperiale, și a legislației existente, creștinismul a fost înainte de 313 de facto interzis și de jure tolerat.

Așadar, cauzele persecuțiilor trebuie căutate mai degrabă în natura cultului, în evoluția structurii interne a Bisericii și a dogmei, în controversele izbucnite încă din secolul al II-lea, care au făcut-o greu de înțeles și de tolerat.

Exhortația la martiriu se face în virtutea unei conștiințe morale colective, dar și a idealului îndumnezeirii lumii. Prin crucificare (modelul jertfei supreme) firea umană a Fiului este asociată ontologic celei divine. Natalitia reeditează acest moment. Sacrificiul christic permanent în fiecare membru al comunității condiționează

26. H. I. Marrou, *op. cit.*, p. 21.
27. R. Trousson, *op. cit.*, p. 25.

mântuirea de iubirea creștină (ἀγαπή), modelată după iubirea lui Dumnezeu.

Actul martiric marchează evoluția de la sacrificiul substitutiv al lui Christos[28], la cel personal-concret, făcând posibil, dincolo de enstazele temporale, împreună-sacrificiul făptuirii create cu Creatorul ei. Astfel, numărul martirilor și locul pătimirii lor își pierd importanța. Actul martiric capătă în schimb atributele atemporalității și universalității care caracterizează atitudinea și vocația comunității creștine.

Întruparea a impus în conștiința umană ideea compatibilității cu divinul. Circumscrierea lui Dumnezeu în finit – 'εκδήμια, παρεκτροπή = II Cor. 5, 6-8, prin diferențierea de Sine precum și întoarcerea la Sine (ἐπιστροφή – Matei 13, 15l 10, 13; 24, 18; Luca 1, 16-17; Act. 14, 15; II Cor. 3, 16; 1 Thes. 1,9; sunt condiționate de suferință și iubire. Creștinismul se definește ca o nouă conștiință; o conștiință a concilierii omului cu Divinul, care în primele trei secole exclude concilierea cu lumea. Îndepărtarea de lucrurile finite plasează universul creștin mult deasupra realităților politico-sociale romane. În condițiile contradicției dintre Împărăția lui Dumnezeu și statul existent, destinul uman devine acela de martir al Adevărului. Dacă moartea reprezintă dovada supremă a omenescului, Învierea este dovada supremă a credinței (σταυρός θά νατου καί ἀναστάσεως)[29].

Istoria creștinismului de până la Edictul mediolanens demonstrează că amintirea lui Christos, conștientizarea eternei prezențe divine, inițial într-un spațiu limitat, finit, capătă treptat atributele universalului, prin vocația misionaratului perpetuu. Parcurgerea istoriei divine în fiecare membru al comunității, negarea condiției umane finite prin speranța în Înviere, încrederea în Crucea morții și a resurecției reprezintă tot atâtea trăsături ale ecumenicității creștine.

Kirkegaard[30] extinde patimile lui Christos de la suferința lăuntrică, la suferința pentru ceilalți, inseparabil legată de viața Lui în incognoscibil, de la prima intrare în Templu până la crucificare.

La nivel uman, negarea inițială a comunicării directe cu societatea romană coincide cu asumarea "responsabilității suferinței".

(După anul 325, instituția eclesiastică, instalată mai mult sau mai puțin comod în căușul instituției imperiale abordează problema Întrupării din perspectiva dogmatică, în contextul polemicii christologice. De la termenul echivoc συναφέια (conjuncție) propus de Theodor de Mopsuestia, la sintagma chirilică ἑνῶσις ἀσυγχύτος (unire fără amestec), de la formula lui Proclus ("mărturisim Întruparea Cuvântului Divin, una din Persoanele Trinității – τὸν ἑνὰ τῆς Τριαδός) la enciclica lui Basiliskus și Henoticonul lui Akakios (cu formula "Unul din Treime Dumnezeu și Cuvânt") disputa dogmatică pare a ignora sfera laicatului[31]. În definirea transcendenței ca fenomen social, poziția de intercesori a martirilor a fost luată treptat de ierarhia de instituire divină.

Comunitatea creștină conștientizează cu ușurință, la nivel nespeculativ, unitatea naturii divine și umane, iar convertirea conștiinței începe odată cu crucificarea și Învierea.

Lectura pătimirilor, și ulterior, după secolul al IV-lea apariția calendarului popular asigură "contemporaneitatea progresivă" cu Marele Martir Iisus, cu perioada apos-

28. M. Mauss, H. Hubert, *Eseu despre natura și funcția sacrificiului*, Iași, 1997, p. 30-33.
29. *IGLR*, nr. 176.
30. S. Kirkegaard, *Școala creștinismului*, București, 1995, p. 163-169.
31. H. I. Marrou, *op. cit.*, p. 140-150.

tolică, cu perioada persecuțiilor. La nivel metafizic, Întruparea nu încetează niciodată, pentru că prin transsubstanțiere Iisus este după trup, în fiecare moment, între oameni[32].

După secolul al IV-lea, când plasarea relicvelor sub altar ilustrează relațiile indisociabile care s-au stabilit progresiv între noua devoțiune și spiritualitatea tradițională, misiunea creștină de cucerire a timpului și asimilarea lui în Liturghie pare a se fi îndeplinit. Cultul martirilor este inserat într-un complex de practici, de comportamente individuale și colective. Bisericile urbane și rurale alcătuiesc o rețea care constituie semnul creștinării spațiului[33].

Apariția locurilor "încărcate de divin" a locurilor de martiriu peste care comunitatea creștină ridică o basilică, a ideii de evaziune din cetatea umană în cea divină au dus la apariția "tipului pelerinului" în spiritualitatea creștină. Convingerea că există locuri elective pentru Dumnezeu, că Dumnezeu este mai prezent într-un loc decât în altul, adaugă la tipul sfântului, tipul pelerinului, contribuind la creșterea prestigiului anumitor centre religioase.

'ΥΠΟΓΡΑΜΜΌΣ – LE MODÈLE NÉOTESTAMENTAIRE DU MARTYRE

Résumé

Dans le contexte politico-religieux des trois premiers siècle chrétiens, les saints et les martyrs sont devenus des modèles reflétant une partie de la perfection du modéle divino-humain du Grand Martyr Jesus, avec lequel ils ont essayé d'accorder leurs vies. L'anamnèse ecclésiastique suppose revivre les passions et la naissancé en l'esprit de Christ. Ce fut à la fois une voie pour faire perpétuer la tradition et un stimulent pour la vie spirituelle.

Dans ce contexte, la distinction entre le modèle offert par Jésus – ὑπογραμμός (I Petr 2; 21) et le modèle offert par les Apôtres – τύπος (II Thess, 3; 9). Le terme ὑπογραμμός n'est utilisé qu'une seule fois dans le vocabulaire néotestamentaire, suggérant l'éternelle présence de la grâce dans la création du type chrétien du saint, du martyr et du laïc.

Au cours des 7 premiers siècles d'après naissance de Christ, la tension entre les faits historiques et religieux s'est maintenue, alimentée par la nécessité du compromis avec le monde.

La sgnigication de l'acte du martyre évolue de l'inadaptation de la communauté chrétienne aux réalités politico-religieuses de l'Empire Romain, pendant les trois premiers siècles après J. – C., à l'inadaptation de l'Empire aux régles de la vie chrétienne.

Les persécutions ne dovient pas être comprises comme des tentatives de limitation de la liberté de pensée mais comme le maintient de l'ordre social. L'Etat omain n'a pas surveillé et modélé les consciences mais il a poursuivi la garantie de la "sécurité éternelle".

L'act du martyre a marqué l'évolution du sacrifice substitutif de Christ au sacrifice personnel-concret, ce qui rendait possible à la fois le sacrifice de l'être créé avec con créateur. Ainsi, le nombre des martyrs et l'endroit de leur passion perdent leur importance. En échange, l'acte du martyre a gagné les attributs de l'atemporalité et l'universalité qui caractérisent l'attitude et la vocation de la communauté chrétienne.

32. N. Ionescu, *Curs de metafizică*, București, 1995, p. 162-169.
33. Ch. Pietri, RAC, LX, 1984, 3-4, p. 294-307.

AŞEZĂRILE MOSTIŞTEI INFERIOARE ÎN PREOCUPĂRILE VOIEVOZILOR ŢĂRII ROMÂNEŞTI*

Panait Ion PANAIT

Documentele voievodale disting aşezările zonei Mostiştei inferioare ca fiind "de baltă". Erau, deci, sate beneficiare ale unui cadru natural unde apele revărsate ale marelui fluviu creau imense luciri de apă. Când această situaţie se conjuga cu existenţa unor cursuri mai importante, sau chiar minore, care îşi depuneau unda în Dunăre, formând la rândul lor lacuri, atunci zona respectivă căpăta trăsături aparte.

Panta molcomă a albiei Dunării, de numai 004 – 006 ‰, a format pe pământul românesc o adevărată salbă de bălţi şi lacuri. Cum malul drept al fluviului este pieptiş, înalt, revărsările au afectat în exclusivitate partea stângă, cea românească. De la Clisura menţionată în hrisovul din 10 iulie 1418, dat de voievodul Mihail I, sub numele de "Poarta de Hier"[1] şi până în marea întindere a Deltei, Dunărea a format, graţie privalurilor şi braţelor ei, lacuri şi bălţi tot mai extinse pe măsură ce apele ajungeau la împreunarea cu Marea.

Dintre acestea, cea mai de seamă este Balta Ialomiţei şi spaţiul imediat învecinat. Ea face legătura între Bărăganul ialomiţean şi platoul dintre Dunăre şi Marea Neagră – Dobrogea. Balta Ialomiţei a aparţinut de totdeauna Ţării Româneşti. Moşiile ialomiţene, azi în parte şi călărăşene, îşi împingeau hotarele până în matca majoră a fluviului. S-au păstrat hotărnicii de moşii care indică limite în albia Dunării, cu repere în Dobrogea, pe care locuitorii de aici le cunoşteau foarte bine[2]. Sunt însă şi documente care arată că nu numai balta închisă de braţul Borcea a avut o atare situaţie, ci şi satele de pe malurile lacurilor formate în amonte de Lichireşti (Călăraşii de azi – n.n.) care şi ele s-au conjugat cu teritoriul dobrogean. Existau vaduri de trecere a Dunării, printre care şi cel de la Cornăţel, care permitea ajungerea la satul Popina – azi Bulgaria), de unde drumul conducea spre Târnovo şi, de acolo, spre Odriu – Adrianopole[3]. La rândul lui, marele drum al Bucureştilor care, ajungând la Cornăţel (azi com. Mânăstirea – n.n.), făcea legătura între gruparea aceasta de sate şi oraşul de reşedinţă

* Comunicare prezentată la Simpozionul "Comuna Dorobanţu 100 de ani", 18-19 octombrie 1997, organizat de instituţiile locale şi judeţene Călăraşi în prezenţa prof. univ. dr. Adrian Rădulescu, în calitate de fiu al localităţii.

1. *Documenta Romaniae Historica*, B, I, Ţara Românească, Bucureşti, 1966, I, p. 88.
2. Panait I. Panait, Analele Dobrogei, SN, an V, 1999, 2, p. 47-52.
3. Constantin C. Giurescu, *Un vechi oraş al Ţării Româneşti, Cornăţelul*, SAI, II, Bucureşti, 1957, p. 106.

domnească a Țării Românești. În fine, drumul Dunării, care lega satul Olteniţa cu salba de așezări existente și acum, în aval, trecând peste podul de la Gurguiați. Ca atare, zona în care se află com. Dorobanțu, jud. Călărași, nu era numai o adunare a apelor, ci și o încrucișare de drumuri, de vădit interes și de concentrare a unor vechi așezări.

Geografii apreciază că Mostiștea este un curs de apă secundar, cu debit slab și inconstant. Totuși, în partea finală, firul acesta se pierde într-o succesiune de vaste ochiuri de apă pe care documentele emise cu 400 - 500 de ani în urmă le numesc "Balta Cornățelului, ce se cheamă Cepiia[4], Balta Sticleanul" de la Vărăști de lângă Cornățel"[5], Mojdreanul, baltă consemnată la 1587[6], Corcovățul ș.a. Toate acestea se alăturau bălților făcute numai de Dunăre. Ca atare, pe bună dreptate, documentele grămăticilor domnești numesc satele respective "de baltă". Nu era singura situație de acest fel căci, cu mult înaintea actelor privitoare la Mostiște, fuseseră iscălite și pecetluite de către bătrâni voievozi, acte pentru un alt grup de sate și ele tot pe baltă. Este vorba de "satele care sunt la bălți, Cărăreni și Lumineani și Cornul lui Ujog", toate trei proaspăt înființate la gura Ialomiței[7]. Fetești s-a numit multă vreme "pe baltă" pentru a se distinge de alte așezări cu același nume, în pronunția epocii, unul fiind Tăricenii de pe Mostișea[8]. Cadrul natural a oferit totdeauna condiții propice unei neîntrerupte locuiri umane. Evul mediu a adus însă o îndesire a satelor, o ierarhizare a lor în funcție de numărul de gospodării, importanță economică sau administrativă.

Bazinul inferior al Mostiștei se prezintă ca o aglomerare de cca.15 sate înscrise în actele domnești începând cu anul 1492[9] și continuând în secolele XVI-XVII și următoarele. Fără îndoială că ele erau mai vechi decât data în care sunt consemnate. Exemplul cel mai bun este așezarea de la Coconi – Căldare, cercetată arheologic, care s-a dovedit a fi existat la sfârșitul sec. al XIV-lea, beneficiind de trei valuri de apărare, case, cimitire, ateliere de olari ș.a. Ori satul Coconi de azi este înscris pe la 1778[10]. Am luat acest exemplu, care nu este singular, pentru a dovedi că satele acestea "de baltă" sunt vechi și că în decursul istoriei unele dintre ele au înregistrat două sau mai multe înființări. Așa este cazul localității Dorobanțu, acum centenară, grație unei noi refaceri în 1897, vatra de locuire putând aparține, după părerea noastră, satului Gurguiați, atestat în 1570. Documentul respectiv din 26 septembrie 1570 a fost emis de bătrânul domn Alexandru II Mircea, care întărea mânăstirii, din apropierea capitalei Târgoviște, Viforâta, "satele anume Gurguiații toți și cu tot hotarul și Vărăștii toți și cu tot hotarul, pentru că sunt aceste sate vechi și drepte ocine și dedine, dăruite încă de răposatul Vlad voievod cel Bătrân..."[11]. Localizarea acestui sat este anevoioasă. Istoricii C.C. Giurescu și Nicolae Constantinescu o propun la Dorobanțu, în timp ce alți cercetători ai zonei, precum Paul Popovici, o presupun la Bosneagu, aducându-se, printre altele,

4. *DRH*, B. XXIII, p. 146.
5. *Ibidem*.
6. *DIR*, B, veac XVI, 4, p. 274, Hrisov emis de Mihnea voievod fiul lui Alexandru II Mircea la 5 ian. 1587, pentru mănăstirea Sf. Troița – București.
7. *DRH*, B, I, p. 140.
8. Nicolae Constantinescu, *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân*, București, 1972, p. 22. Harta iezerului Mostiștea.
9. *DRH*, B, I, p. 376. Vlad Vodă Călugărul întărește lui Stoica logofăt și altora "să le fie Cornățelul tot și Descupereștii toți", sunt evocate "Rușii de pe Mostiște", "Cătrunești pe Mostiște". ș.a.
10. Nicolae Constantinescu, *op. cit.*, p. 22.
11. *DIR*, B, veac XVI, 3, p. 378-379.

argumentul inexistenței vestigiilor arheologice de epocă la Dorobanțu. Este într-adevăr o observație demnă de reținut, dar în condițiile în care cercetarea arheologică medievală este inexistentă, în zonă, cu excepția punctului Căldare, ea trebuie folosită cu prudență. Cert este faptul că Mostiștea de Jos era dens populată încă din sec. XIV-XVI. În realitățile medievale ale pământului românesc din mijlocul unor aglomerări de sate se detașa unul care devenea târg sau chiar oraș. În zona Mostiștei Inferioare această calitate va fi dobândită de Cornățel. Alături de Boșneagu (Rușii de pe Mostiștea – n.n.), Descuperești (Odaia Vlădichii – n.n.), Cornățel apare în cea mai veche atestare într-un act domnesc privind această parte și anume anul 1492[12]. Cornățel a avut o evoluție, la un moment dat, înfloritoare. În 1526 era încă sat[13]; la 5 mai 1538 de aici se emite un document "în târgul Cornățel"[14], iar la 23 decembrie 1575 Alexandru II Mircea vorbește de "orașul domniei mele Cornățelenii"[15]. Ca atare, între 1526 și 1575, pe parcursul a cinci decenii, așezarea Cornățel, mărginită în aval de satul Gurguiați, a atins stadiul de oraș. În hinterlandul său se găseau cca. 15 sate[16]. Avuția cea mai de preț, care asigura și prosperitatea așezărilor mostiștene, a fost peștele și posibilitatea valorificării acestuia. Între Oltenița și Lichirești au ființat, conform actelor domnești, șase puncte de vamă: Oltenița, Spanțov, Chiselet, Cornățel, Vărăști, Ciocănești.

Este una din cele mai însemnate concentrări de vămi, o alta, cam la aceleași proporții, fiind consemnată în aval de Fetești, în satele Stelnica, Bordușani, Vlădeni, Cegani, unde se încărcau carele cu pește pentru a lua drumul mânăstirilor și orașelor de la deal sau de peste munte. Satele de pe Mostiștea dădeau pescarii "năvodari", care erau conduși de un vătaf al lor. Ca pe întregul segment fluvial oamenii nu erau exclusiv pescari, ci ei practicau, în continuare, agricultura, creșterea vitelor, meșteșuguri și negoț. La 25 septembrie 1687, Constantin Vodă Brâncoveanu îi certa pe locuitorii de la Cornățel că "fiind balta uscată, fără de apă, iar voi ați arat mei" din care nu dăduseră dijmă. Inițiative de acest gen erau mai vechi pe aici. La 4 iunie 1643, Matei Basarab i-a apostrofat pe rumânii din Vărăști, aflați pe moșia mânăstirii Viforâta, că nu dau zeciuiala de pește. Ba mai mult ei au înjurat înaintea boierilor trimiși de Vodă, fapt pentru care acesta, în mânie, spunea; "să știți că voi tăia domnia mea limbile tocmai de unde se țin, să nu vă pară nimic glumă".

Interesul domniei pentru acest colț de țară se pierde în etapele de început ale statului valah și el se exprimă în acte și alte măsuri. Același Matei Basarab, întărind, la 10 aprilie 1643, mânăstirii Snagov gârla satului Spanțov, făcea precizarea că dreptul respectiv vine "din zilele strămoșilor domnului Băsărăbești"[20]. Care dintre aceștia se includ numelui Băsărăbeștii – primii organizatori de țară, numiți ca atare și în alte documente, sau poate Neagoe Basarab, este greu de spus. Cert este însă faptul că în sec. XIV limitele Țării Românești încadrau în mod sigur și extrema aceasta de SE a

12. *DRH*, B, I, p. 376.
13. *DIR*, B, veac XVI, 2, p. 15.
14. *Ibidem*, p. 244.
15. *DIR*, veac XVI, 4, p. 209 - 210.
16. Ion Donat, Studii, tom IX, 1956, 6, Harta.
17. Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, București, 1946, III, 2, Harta.
18. Idem, *Un vechi oraș*, ..., p. 122.
19. Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului, V, București, 1985, p. 446-447.
20. Idem, p. 418.

Bărăganului. Zona Mostiștei s-a încadrat statului medieval Țara Românească încă din vremea primilor Basarabi, adică Basarab I și Nicolae Alexandru Voievod. Acești fondatori de dinastie au acordat o atenție aparte spațiului răsăritean al Țării Românești, tinzând și reușind să ajungă la țărmul Mării Negre. Mai târziu, în condițiile structurării titulaturii voievodale, lucrurile sunt reflectate și în actele scrise. La 27 decembrie 1391 Mircea cel Bătrân se declară "domn și voievod a toată Țara Românească începând de la munți până la marginile părților tătărești"[21], Bugeacul de mai târziu, dar și "al părților Podunaviei" cum apare în hrisovul emis la Râmnicu Vâlcea în ziua de 4 septembrie 1389[22]. În actul întocmit în răstimpul 1404 - 1406 el își afirmă autoritatea"... pe amândouă părțile, pe toată Podunavia, încă și până la Marea cea Mare și stăpânitor al cetății Dârstorului"[23]. Importante vaduri de trecere în Dobrogea se aflau între Lichirești și Cornățel, către care se îndrepta Drumul Bucureștilor. Toate acestea au determinat puternica grupare de așezări mostistene medievale. Satele de aici făceau parte din cele peste 3220 de așezări nominalizate în documentele emise între 1352-1625 pentru Țara Românească[25]. Față de puținătatea satelor Câmpiei, zona Mostiștei se înfățișează ca o puternică aglomerare de vetre sătești. Iată de ce mari boieri, mănăstiri și chiar domnia, s-au străduit să intre în posesia moșiilor, bălților și vadurilor respective. De la început s-au angajat în obținerea acestor moșii înalți dregători, rude domnești. Un hrisov din 9 oct. 1492 vorbește despre Staico logofăt, ginerele lui Vlad Vodă Călugărul, care cumpărase, la Cornățel și Descuperești, ocine în valoare de 25.000 aspri[26]. Cel mai mare stăpânitor în zonă va fi însă Neagoe mare vistier și Caplea jupâneasa lui, domeniul acestora fiind alcătuit din 33 de sate, părți de sate, mori ș.a.[27].

În ceea ce privește comuna centenară Dorobanțu, ea prezintă un interes aparte și prin hrisovul lui Alexandru II Mircea, din 26 septembrie 1570 emis pentru Mănăstirea Vihorești – Viforâta, deja amintit, pentru satele "Gurguiații toți și cu tot hotarul și Vărăștii toți și cu tot hotarul", evocându-se actul de danie a lui Vlad Dracul[28].

Ca atare, cea mai veche danie domnească cunoscută privind satele Gurguiați și Vărăști, s-a făcut în prima jumătate a sec. al XV-lea de către părintele lui Vlad Țepeș. O serie de alte acte vor fi emise de cancelariile lui Simion Movilă, Gavril Movilă, Radu Mihnea, Leon Tomșa, în care se nominalizează bălțile de la Gurguiați și Vărăști. În hrisovul din 8 martie 1630 se indică limitele stăpânirii mănăstirești care porneau de la "podul Gurguiaților în jos cu Argișul și cu Sticleanul și cu toate gârlele... unde se hotărăsc cu Ciocănești"[29].

Bunele venituri asigurate de întinsa moșie au stârnit unele conflicte și între mănăstirile învecinate și chiar cu dregătorii domnești. Pe la 1631 călugărițele de la Viforâta se plângeau lui Leon Tomșa că bălțile de la Gurguiați și Vărăști au fost cotropite de călugării de la mănăstirea domnească Radu Vodă din București[30]. Tensiuni de

21. *DRH*, B, I, p. 38.
22. *Ibidem*, p. 29.
23. *Ibidem*, p. 64, Nicolae Iorga scrie că "la Silistra au șezut căpitanii lui Mircea organizatorul", *Drumuri și orașe din România*, București, 1904, p. 25.
24. *DRH*, B, I, p. 77-78, act în limba greacă din 28 martie 1412, prin care Constantin cumpăra de la protopopul Hariton, un cal, o șea, o pătură, 2 găleți de grâu, ș.a., printre martori fiind și "Constantin de la Caliacra și popa Radomir care este din satul lui Baldovin logofătul" ș.a.
25. Ion Donat, *op. cit.*, p. 80.
26. *DRH*, B, I, p. 376.
27. Ion Radu Mircea, *Catalogul documentelor Țării Românești, 1369-1600*, București, 1946, p. 52.
28. *DIR*, B, veac XVI, 3, p. 378.
29. *DRH*, B, XXIII, p. 109 - 110.
30. *Ibidem*, p. 460.

acest fel îl determinaseră în 1575 și pe Alexandru II Mircea, însoțit de înalții ierarhi ai țării, să se deplaseze în satele de pe Mostiștea unde se certau orășenii Cornățeleni cu jupân Stan și jupâneasa lui pentru ocina Descoperștilor. Domnul avea să scrie "... Domnia mea am umblat pe baltă. Deci, când domnia mea am ajuns la Cornățel..."[31]. Aceasta a fost una din vechile prezențe voievodale la fața locului, petrecută în vara lui 1575, dar în mod sigur nu cea dintâi. Logica istorică ne îndreptățește să susținem ca indubitabilă prezența aici a lui Mircea cel Bătrân, cunoscută fiind atitudinea sa față de Dobrogea și mai ales pentru Durostorum – Silistra[32]. Pe marele drum al Cornățelului s-au deplasat trupele lui Mihai Viteazul, în timpul luptelor purtate în iarna lui 1594-1595[33]. Atunci, aceste așezări au avut crunt de suferit, situație care, din nefericire, nu a fost singulară, ea repetându-se îndeosebi în secolul XVIII. Nu departe de aceste așezări, la Dobreni, a văzut lumina zilei Radu Șerban, urmașul lui Mihai Viteazul. La rândul său, fiul acestuia, Constantin Vodă Șerban – Cârnul a avut moșii în zonă.

Cel mai legat de bazinul mostiștean se va dovedi Matei Basarab. Rațiuni politice și cerințe militare l-au determinat să acorde el, domn cu origine olteană, o atenție permanentă acestei părți de țară. Avea pe aici moșii și vii, heleșteie la Vâlcănești, Frăsinet, în apropierea Obilești lor unde Vodă Brâncoveanu își va zidi unul din conacele lui preferate[34]. În perioada 1648-1649 Matei Basarab a construit, într-un ritm alert, mănăstirile de la Negoiești și Cornățel[35]. Explicația constă în intenția bătrânului ostaș de a stăvili primejdia otomană promovată de pașa din Silistra. Pentru aceasta voievodul a zidit mănăstiri puternice cu ziduri înalte și groase de 1,40 m[36]. Astfel, "cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru", cum îl apreciază istoricul C. C. Giurescu pe Matei Basarab[37], este direct îngemănat cu istoria acesor locuri. Le-a străbătut personal, întrucât "din orașul nostru Cornățel', el expedia la 18 octombrie 1648, o epistolă de condoleanțe tânărului principe transilvan Gh. Rakoczy II, la vestea morții bunului și vechiului amic Gh. Rakoczy I[38]. Trebuie, de asemenea, să-l vedem pe voievod participând la sfințirea mănăstirii lui unde meșterii pricepuți au încastrat pisania cu textul: "Întru slava Tatălui și a Fiului și a Sf. Duh rădicatu-se-a această sfântă biserică den temelia ei, de prea luminatul Domn Io Matei Basarab voievod și de doamna sa Elina întru cinstea și lauda hramului ei, a Sfântului și marelui mucenic Nestor, fiind ispravnic jupân Gheorghe biv vel vistier și Sima județul. M(ea)sița Iul, 25 dni, V(ă)l(eat) 7156 (1648)[39]. Ulterior s-a pus și o altă inscripție atribuită clopotniței, având săpat anul 1754[40].

S-a ridicat, de același Matei Basarab, după spusele istoricului Adrian Rădulescu, și o cruce de piatră la Dorobanțu – Vărăști, nu de mult dispărută. Într-o evidență din 1873 la Vărăști erau consemnate două cruci vechi și vestigiile bisericii de lemn arsă de turci[41]. Din nefericire, astăzi nu mai este nici una din crucile despre care se vorbește.

31. *DIR*, B, veac XVI, 4, p. 209 - 210, N. Constantinescu, *Coconi*, p. 157.
32. P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 212.
33. Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, Cluj, 1976, p. 119.
34. Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu*, București, 1969, p. 364.
35. Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988, p. 98.
36. Afirmație dubitativă: biserică sau mănăstire, la Veniamin Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarb*, București, 1982, p. 86.
37. Constantin Tudor, *Județul Călărași*, Călărași, 1995, p. 94.
38. Constantin C. Giurescu, *Matei Basarab, cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru*, în volumul *Prinos IPSS Nicodim*, București, 1946.
39. Idem, *Un vechi oraș...*, p. 106.
40. *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București*, I, București, 1965, p. 489.
41. N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din Țara Românească*, Craiova, 1970, p. 704.

Cruci de acest fel au fost risipite de dreptcredinciosul domn și în alte părți ale Bărăganului, în întinsul Țării Românești. Un contemporan al acestor vremuri Petru Baksič scria, în urma călătoriei sale din 1640: "se văd pe drumuri publice cruci mari de piatră și de lemn cioplite frumos și scrise de sus până jos; și ei (românii – n.n.) fac aceste cruci cum se fac în Italia, pe drumuri capele și chipuri zugrăvite"[42]. Au existat, după informațiile scrise, cca. 35 de astfel de momente datorate lui Matei Voievod[43]. Extrem de puține dăinuie azi. Sate de baltă și sate de graniță, printre care și așezările mostiștene au avut mult de suferit îndeosebi în sec. al XVIII-lea. Războaiele ruso-turce, desfășurate repetat și pe ani întinși, au prăbușit orașul Cornățel, a cărui agonie se manifestase din secolul anterior[44]. Satele au fost decimate, unele vetre părăsite, pentru a fi redescoperite când vremurile au devenit mai propice. Printre acestea a fost și Dorobanțu.

Centenarul Dorobanțu este borna unor etape. Istoria se afundă în sute și mii de ani, așa precum este dăinuirea noastră românească pe acest pământ bine hărăzit de Dumnezeu. Reluarea ființării actualei localități se leagă de istoricele evenimente ale bătăliei pentru independență din 1877-1878.

LES LOCALITÉS SUR LA MOSTIȘTEA INFÉRIEURE DANS LES PRÉOCCUPATIONS DES VOÏVODES ROUMAINS

Résumé

L'étude a été communiquée à l'occasion du Symposium dédié au centenaire de la commune de Dorobanțu (départ. de Călărași), organisé par le professeur docteur Adrian Rădulescu dans sa localité de naissance, aux 18-19 octobre 1997.

La rivière appelée Mostiștea de la zone Est de la Plaine Roumaine forme à son embouchure dans le Danube un collier de lacs et d'étangs. Dans les environs de ceux-ci, la vie humaine a toujours coulé dès les temps les plus éloignés.

Aux XIV-e – XV-e siècles, le bassin de Mostiștea était peuplé par un groupe de 15 à 20 villages, dits "marécageux" dans les documents écrits. Ceux-ci étaient bien antérieurs à l'attestation documentaire et même au document de donation princière promu d'abord par Vlad Dracul. Sur l'emplacement de la commune de Dorobanțu, il y a eu, semble-t-il, le village de Gurguiați, attesté au 26 septembre 1570. Celui-ci était situé dans le hinterland du bourg, devenu la ville de Cornățel, la localité la plus importante de ce segment du Bas-Danube. Au cadre de leur politique de défense des frontières de la Valachie, les grands Voïvodes tels Mircea cel Bătrân, Vlad Țepeș puis Alexandru II Mircea, Radu Șerban, Constantin Șerban, Matei Basarab, Constantin Brâncoveanu y ont envoyé des armées, y ont détenu des domaines et y ont fait construire.

Le monastère bâti par Matei Basarab à Cornățel s'est constitué dans l'objectif de défense le plus fort, placé sur la rive gauche du Danube devant la puissante forteresse de Dârstor. Les campagnes répétées et les luttes russo-turques du XVIII-e s. ont provoqué de grands dommages dans la zone de Mostiștea Inférieure, certains villages cessant leur existence. Sur l'emplacement du village de Gurguiați, après 1877-1878, on a refondé l'actuelle commune de Dorobanțu.

42. *Călători străini despre Țările române*, V, p. 206.
43. Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 123, nota 98.
44. Constantin C. Giurescu, *Un vechi oraș...*, p. 120.

RAPORTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU PATRIARHIA DE LA CONSTANTINOPOL (sec. XIV-XVI)

Daniel FLAUT

Mitropolia Ungrovlahiei, – întemeiată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și cea a Moldovei, – recunoscută, în 1401, după un lung conflict cu Marea Biserică –, s-au constituit ca provincii ecleziastice ale Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol, într-o perioadă în care Imperiul bizantin căuta să compenseze decăderea sa politică, prin extinderea jurisdicției ecumenicului asupra unor tinere state din S-E Europei, care și ele, de altfel, încercau să stabilească raporturi de ordin ecleziastic și politic cu acest izvor al legitimității care a fost – în Evul Mediu – Bizanțul. Raporturile dintre Patriarhia Ecumenică, – pe de o parte –, și Bisericile Țării Românești și Moldovei, – pe de altă parte –, au fost active din momentul recunoașterii celor două mitropolii și, probabil, până către anul 1453, când Bizanțul a căzut sub loviturile turcilor conduși de Mehmed II Fatih. Din păcate însă, principala sursă de informații pentru cunoașterea acestor raporturi, – condicele Patriarhiei Ecumenice –, încetează să ne mai ofere informații cu anul 1402 și au trebuit să treacă secole până când, din izvoarele asemănătoare, să avem din nou date despre raporturile Bisericilor celor două țări române cu Marea Biserică. Pentru secolele XV și XVI, informațiile asupra acestor raporturi care, deși mai sărace, nu lipsesc în întregime, trebuie adunate din izvoare foarte variate și nu sunt întotdeauna clare și complete. Studiul acestor raporturi trebuie să apeleze la nenumăratele date pe care le oferă izvoarele narative și diplomatice, interne și externe, ale vremii, despre vizitele patriarhilor ecumenici în Țara Românească și Moldova și activitatea desfășurată aici de către aceștia, despre interesele materiale ale Scaunului ecumenic pe care le apărau în cele două țări românești, despre ajutoarele pe care le primeau de la domnii și boierii români ș.a.

Studiul de față circumscrie investigațiile la un domeniu relativ restrâns: variația raporturilor canonice de dependență ale Bisericii românești cu Patriarhia Ecumenică, ce au cunoscut perioade de relaxare sau de întărire relativă; contactele care, pornind de la împreuna liturghisire și de participare laolaltă la sinoade, merg până la lupta comună de apărare a Ortodoxiei; vizitele unor patriarhi ecumenici în Țara Românească și Moldova, relevante pentru raporturile Bisericii noastre cu Scaunul ecumenic în perioadele în care izvoarele istorice lipsesc.

Desigur că, limitată la câteva aspecte, o istorie a raporturilor Bisericii românești cu Patriarhia de la Constantinopol – în secolele XIV – XVI – necesită încă o explorare a

izvoarelor inedite, interne și externe, care rămâne o sarcină a viitorului. Materialele pe care le-am avut la dispoziție ne-au permis schițarea unei sinteze care să prezinte, în date generale, evoluția raporturilor Bisericii noastre cu Patriarhia Ecumenică în acest răstimp.

*

I. Raporturile cu Patriarhia de la Constantinopol în epoca întemeierii Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei (a doua jumătate a sec. al XIV-lea)

După cum se cunoaște, secolul al XIV-lea marchează întemeierea statelor feudale românești, Țara Românească și Moldova, în frunte cu marii voievozi Basarab I (cca. 1310-1352) și respectiv Bogdan I (1359 - cca. 1365). Și unul și altul dintre aceste două state a manifestat un real interes pentru organizarea ierarhică a Bisericii sale, deoarece acest fapt, potrivit spiritului acelor vremuri, marca și "desăvârșirea întemeierii țării"[1]. Totodată, el legitima pe domnii celor două țări ca ocrotitori ai Bisericii, ceea ce, în același spirit al evului de mijloc, reprezenta dovada de legitimitate a domniei, ca stăpânitoare peste toate aspectele vieții poporului.

Pentru organizarea oficială bisericească a Munteniei și Moldovei, potrivit practicilor îndătinate în Ortodoxie, era nevoie de legitimitate, pe care pe atunci în Răsăritul creștin numai patriarhia de la Constantinopol putea să o dea. Scaunul ecumenic era, în Evul Mediu, nu numai instituția de căpetenie a Ortodoxiei ci și singura sursă de legitimitate în ordine ecleziastică. Din acest motiv, și în Țara Românească și în Moldova, organele îndreptățite să facă așa ceva s-au adresat Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol[2], cerându-i binecuvântarea pentru mitropoliile ce se creaseră la Argeș și la Suceava.

Acest fapt a pus Patriarhia Ecumenică în strânsă legătură cu Bisericile de pe pământul românesc și, totodată, a creat acestora din urmă unele obligații canonice față de ea, exprimate mai precis în actele din luna mai 1359[3], referitoare la recunoașterea Mitropoliei Ungrovlahiei. Primul act reprezintă înscrisul sinodal sau hotărârea prin care mitropolitul Iachint de Vicina era recunoscut ca mitropolit al Ungrovlahiei, iar cel de-al doilea este scrisoarea patriarhului către domnul Nicolae Alexandru (1352-1364). Patru pasaje în primul document și trei în cel de-al doilea sunt consacrate exclusiv acestui aspect. În hotărârea sinodală se arată mai întâi că voievodul însuși este cel care s-a rugat *"nu numai o dată, ci adesea prin scrisorile sale"*, ca *"de acum înainte și pe viitor"* să fie el și toată țara lui *"sub judecata bisericească și călăuzirea marii Biserici"*, adică a Patriarhiei și *"să primească un arhiereu care să fie hirotonisit"* de patriarh și să facă parte din Sinodul patriarhicesc. Se mai spune că tot voievodul Nicolae Alexandru a convenit ca după moartea lui Iachint să se aleagă altul și *"hirotonisindu-se de prea*

1. Șerban Papacostea, Magazin istoric, XIV, 3, martie 1980, p. 6-7.

2. N. Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor și a celor dintâi mânăstiri din țară*, București, 1906, pass; Nicolae Iorga, *Condițiile de politică generală în cari s-au întemeiat Bisericile românești în veacurile XIV-XV*, București, 1913, pass; G. Marinescu, *Înființarea mitropoliilor din Țara Românească și Moldova*, București, 1924, pass; Constantin C. Giurescu, Biserica Ortodoxă Română, (în continuare BOR), LXXVII, 1959, nr. 7-10, pass.

3. Hurmuzaki - Iorga, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. XIV *Documente grecești privitoare la istoria românilor*, partea I (1320-1716), București, 1915, p. 1-6.

Sfânta mare Biserică... de supt cârmuirea noastră". Al treilea pasaj cuprinde afirmația că același voievod făgăduiește "*a da asigurare cu jurământ și în scris*", că va rămâne "*acum și pe viitor, cât iastă domnia, zisă (țară), toată Ungrovlahia, supt prea sfințita Mare Biserică... de supt cârmuirea noastră*". În sfârșit, în al patrulea pasaj al hotărârii sinodale, se repeta "*asigurarea cu jurământ și făgăduința scrisă*", dată de Nicolae Alexandru din "*către Sfânta... catolicească și apostolească Biserică*" – Patriarhia Ecumenică din Constantinopol – "*ca să fie întotdeauna Biserica Ungrovlahiei supt dânsa și să primească de la dânsa un arhiereu adevărat*" și astfel să se urmeze și mai departe "*neschimbat*", bine știindu-se că cel ce ar îndrăzni să facă altfel "*va primi afurisenia prea grea a Sinodului*"[4]. Aceleași idei revin și în scrisoarea adresată lui Nicolae Alexandru. Și acolo se precizează că, după săvârșirea lui Iachint din viață, să urmeze ca mitropolit acela "*pe care l-ar alege și l-ar hirotoni*" cu vot sinodal "*patriarhul*"; de asemenea, să se dea încredințare, "*cu jurământ și cu multă siguranță*", că și urmașii la tron ai domnului vor face la fel și că nu vor voi niciodată "*a primi un arhiereu din altă parte*"; în sfârșit, să-și îndeplinească Nicolae Alexandru făgăduiala și să trimită la Patriarhie "*scrisoare cu jurământ întărită în toate privințele*", înșirând toate cele prevăzute mai sus[5]. Toate acestea sunt evidente pretenții de jurisdicție canonică ale Patriarhiei Ecumenice asupra Mitropoliei Ungrovlahiei.

Sesizând, desigur, intențiile Patriarhiei de la Constantinopol, Nicolae Alexandru a acționat el însuși pentru înființarea mitropoliei de la Argeș și, alături de boierii și creștinii din țara sa, l-a ales pe Iachint, titularul acesteia (1359-1372)[6]. Această alegere s-a datorat faptului că în 1359, – când încă era mitropolit al Vicinei –, Iachint – după cum se spune în act – "*de câtva timp*" se afla la Argeș pe lângă domnul Nicolae Alexandru. Cunoscut și prețuit nu numai de domn, ci și de boierii și de credincioșii munteni[7], Iachint a fost cerut, în repetate rânduri, de către aceștia ca să le fie mitropolit. Solicitat a fi ierarh de către înșiși viitori păstoriți, Iachint era îndreptățit să cârmuiască mitropolia de la Argeș. Întemeierea mitropoliei și alegerea întâistătătorului ei au fost săvârșite din îndemnul domnitorului și al credincioșilor munteni. În inițierea planurilor de organizare a Bisericii muntene rolul Patriarhiei Ecumenice a fost ca și inexistent. Pusă în fața unor fapte împlinite, aceasta a trebuit să le ratifice, recunoscând și binecuvântând ceea ce se rânduise deja aici. Cu toate acestea, precum s-a arătat, în schimbul legitimizării cerute de munteni, Patriarhia de la Constantinopol a ridicat unele pretenții de jurisdicție canonică.

Acest lucru a provocat, chiar de la început, felurite acțiuni de protest printre români. Mitropolii Ungrovlahiei săvârșeau unele fapte care demonstrează că ei nu țineau în totalitate seama de pretențiile Scaunului ecumenic. Astfel, mitropolitul Iachint de la Argeș n-a participat la nici o ședință a Sinodului patriarhal din Constantinopol, deși în 1359, la recunoaștere, i se prevăzuse o asemenea îndatorire. El își motivează absența în "pitacul'" său către Patriarhie din 1370. Din acesta aflăm că domnul țării nu-l mai agrea, fapt pentru care, spune Iachint, "*sufăr și sunt batjocorit acum, în urmă la bătrânețile mele*"[8] și că nu a putut veni deoarece "*m-a oprit voievo-*

4. *Ibidem*, p. 1-4.
5. *Ibidem*, p. 4-6.
6. Gheorghe Moisescu, *Istoria Bisericii Române*, I, București, 1957, p. 150; Niculae I. Șerbănescu, BOR, LXXVII, 1959, 7-10, p. 730-732.
7. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 8.
8. *Ibidem*, p. 7.

dul aducând înainte lungimea drumului și frica de ciumă" dar și "*bătrânețea adâncă și asprimea bolii*"[9]. Urmașii săi, Hariton (1372-1381)[10] și Antim (1381-cca. 1402)[11] au primit confirmarea Patriarhiei Ecumenice și datorită legăturilor pe care le aveau cu domnii Țării Românești și cu locuitorii acesteia, care îi aleseseră. Hariton, egumenul mănăstirii Cutlumuș de la Athos[12], era ținut în laudă și cinste nu numai de credincioși munteni ci și de Domn și boieri, care îl propuseseră. În ceea ce-l privește pe Antim, și el fusese cerut de mitropolit, – se specifica într-un act din 1370 –, "de *Domnul locului aceluia*", care pe atunci era Vladislav Vlaicu (1364 - 1377)[13]. Se poate constata că chiar din momentele de început ale existenței Mitropoliei Ungrovlahiei s-a trecut peste unele pretenții de jurisdicție canonică ale Patriarhiei Ecumenice, oglindite în actele din 1359. Deși acestea, precum s-a arătat, prevedeau în mod expres ca mitropoliții de la Argeș să participe la ședințele Sinodului patriarhal și ca, după Iachint, aceștia să fie trimiși la cârma Mitropoliei Ungrovlahiei numai de către Patriarhia de la Constantinopol, totuși Iachint n-a participat la nici o ședință sinodală, iar urmașii săi au fost aleși în Țara Românească. În afară de aceasta, domnul Vladislav Vlaicu, – ca ocrotitor al Bisericii din țara sa –, din dorința de a "nu îngădui Patriarhiei un amestec în treburile Bisericii muntene, dincolo de strictul minim necesar"[14], s-a alăturat mitropolitului Iachint și, în 1370, s-a declarat de acord cu înființarea unei a doua mitropolii în Țara Românească, la Severin[15].

În tânărul stat de la est de Carpați, întemeierea Mitropoliei Mavrovlahiei în timpul, se pare, lui Petru Mușat (1375-1391), a declanșat un puternic și îndelungat conflict între Patriarhia Ecumenică, – pe de o parte –, și statul și Biserica moldoveană, – pe de altă parte –, în legătură cu titularul noii Mitropolii. La o dată necunoscută (1387 sau chiar mai târziu), mitropolitul Antonie al Haliciului a hirotonit doi ierarhi moldoveni, pe Iosif și Meletie, la cererea domnului țării, dar fără acordul Scaunului ecumenic. Hirotonirea celor doi ierarhi la Halici nu era necanonică sau ilegală, – cum a socotit-o Patriarhia Ecumenică –, de dată ce Mitropolia Haliciului depindea canonic de Patriarhia de la Constantinopol[16]. Nemulțumirea ecumenicului se datora faptului că domnul moldovean nu îi ceruse în prealabil acordul pentru hirotonirea celor doi la Halici, dar mai ales pentru faptul că aceștia erau români de neam. Patriarhia Ecumenică urmărea să impună în Moldova, ca și în Țara Românească, numai ierarhi

9. *Ibidem*, p. 8; Gheorghe Moisescu, *op. cit.*, p. 151.

10. Vezi actul de numire a lui Hariton, din august 1372, în Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 25-27; N. I. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 733-736.

11. N. I. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 736-740.

12. Vezi *Viața și traiul Sfinției Sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului*, ed. Iosif Naniescu – C. Erbiceanu, București, 1888, p. 94, 95, 114, 115; Gheorghe Moisescu, *op. cit.*, p. 151-156.

13. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 8-9; Gheorghe Moisescu, *op. cit.*, p. 157.

14. C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 694.

15. Capitala noii eparhii a fost Severinul; de aceea, mitropolitul respectiv i se spune, într-o serie de acte din 1396, 1397 și 1401, "al Severinului" (Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 24, 28 și 30). În alte acte, din anul 1400, el este numit "Mitropolitul Ungrovlahiei despre Severin" sau "de către Severin" (*Ibidem*, p. 28 și 29) iar în iulie 1401 poartă titlul "al părții Ungrovlahiei despre Severin" (*Ibidem*, p. 31). Aceasta din urmă este de altfel ultima mențiune în actele Patriarhiei a celei de-a doua Mitropolii muntene; vezi și Niculae I. Șerbănescu, BOR, LXXXVIII, 1970, p. 1191-1227; Ioan Rămureanu, BOR, XCIX, 1981, nr. 1-2, p. 133-134.

16. Soluția găsită pentru a fi în limitele canonice a fost apelul la Mitropolia Haliciului, care avusese cândva jurisdicție și peste Cetatea Albă și care, după cum recunoaște însuși patriarhul, avea autorizația să sfințească episcopi pentru Asprocastron (Cetatea Albă). Întrucât primul domn român care a stăpânit Cetatea Albă este Petru Mușat, sfințirea lui Iosif pentru acest scaun este, astfel, firească.

greci, temându-se că Biserica de aici, prin ierarhii ei hirotoniți la Halici, ar urmări neatârnarea față de ea.

În aceste condiții, noul patriarh ecumenic Antonie IV l-a trimis în Moldova pe grecul Teodosie, pentru a obține bunăvoința domnului și a clerului, în vederea numirii sale ca mitropolit. Teodosie s-a întors însă fără nici un rezultat la Constantinopol[17].

Eșecul acestui demers l-a determinat pe patriarhul Antonie IV să îl transfere, prin anii 1392-1393, pe mitropolitul Ieremia de Mytilene la cârma Mitropoliei Moldovei[18]. Actul arbitrar al patriarhului ecumenic a provocat nemulțumirea moldovenilor, care l-au respins pe mitropolitul Ieremia, atunci când a venit, în prima jumătate a anului 1394, să-și ia scaunul în primire. Drept răspuns, Ieremia a aruncat anatema asupra întregii țări. După întoarcerea sa la Constantinopol, patriarhul Antonie IV a convocat un sinod care a confirmat măsura luată de mitropolitul Ieremia[19] și a suspendat din funcție pe cei doi ierarhi moldoveni[20].

Conflictul cu Patriarhia de la Constantinopol se adâncea. În perioada următoare s-au făcut încercări, de ambele părți, pentru aplanarea neînțelegerilor. Astfel, în primăvara anului 1395, noul domn moldovean Ștefan I (cca. 1394-1399) a trimis la Constantinopol o solie, condusă de protopopul Petru, cu scrisori către patriarhul Antonie IV, rugându-l să ridice anatema și să-i recunoască pe Iosif și Meletie ca ierarhi canonici în Moldova[21]. Din nefericire, scrisorile voievodului nu s-au păstrat. Avem, în schimb, copiile a patru scrisori patriarhale, din mai 1395, din care aflăm că patriarhul ecumenic refuza, în termeni fără echivoc, recunoașterea celor doi ierarhi moldoveni. Prin primul act, Antonie IV îl împuternicește pe protopopul "*chir Petru, fiu iubit întru sfântul duh al smereniei noastre*", ca "*exarh patriarhal*" în Moldova, încredințându-i "*conducerea și administrarea prea sfintei Mitropolii a Rusovlahiei*"[22]. Celelalte trei scrisori ale patriarhului ecumenic Antonie IV, – adresate domnului Moldovei Ștefan I, "*falșilor episcopi*" Iosif și Meletie, precum și întregului cler și popor al Rusovlahiei –, comunicau excomunicarea lor și suspendarea celor doi episcopi din cauza refuzului de a-l primi pe Ieremia ca mitropolit[23].

În perioada 1395-1397 s-au făcut încercări de aplanare a neînțelegerilor, pornite de această dată din partea Patriarhiei Ecumenice. Misiunile mitropoliților de Mytilene (septembrie 1395)[24] și de Bethleem (ianuarie 1397)[25] nu au reușit însă o împăcare a

17. Gh. Moisescu, *op. cit.*, p. 174-182.

18. În martie 1393, în Sinodul constantinopolitan este menționat, pentru prima dată, mitropolitul Ieremia al Moldovei (Mavrovlahiei) (Franz Miklosich și Joseph Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, Viena, 1882, nr. 435, p. 165-169 (=MM); Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 16; *Fontes Historiae Daco-Romanae, IV Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV-XV*, București, 1982, p. 233-234 (=FHDR); V. și I. Darrouzés, A.A., *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinopole*, vol. I Les actes des patriarches, fasc. VI *Les regestes de 1377 à 1410, Paris*, 1979, nr. 2921, p. 199-201).

19. Ieremia a fost trimis, în august 1394, de către Patriarhia Ecumenică, locțiitor de mitropolit la Târnovo (M.M., II, nr. 472, p. 223; Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 17; FHDR, p. 239-241; Darrouzés, *Regestes*, nr. 2968, p. 240-241).

20. Ciprian Zaharia, *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române, 1885-1985*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al BOR, București, 1987, p. 369.

21. N. Vornicescu, Mitropolia Olteniei, XXXV, nr. 3-4, 1983, p. 173.

22. MM II, nr. 488, I, p. 241-243; Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 19-20; FHDR, p. 245-247; Darrouzès, *Regestes*, nr. 2993, p. 259-260.

23. MM, II, nr. 488, II-IV, p. 243-245; Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 20-23; FHDR, p. 247-251; Darrouzès, *Regestes*, nr. 2994-2996, p. 260-264.

24. Mandatul pentru mitropolitul de Mytilene din septembrie 1395 era de a cerceta la fața locului situația din Mavrovlahia (MM, II, nr. 495, p. 256-257; Hurmuzaki - Iorga, *Documente, XIV, 1, p. 23-24; FHDR, p. 250-251;* Darrouzès, *Regestes*, nr. 3011, p. 276-277.

25. Mandatul din ianuarie 1397 pentru arhiepiscopul Mihail de Bethleem era identic cu cel al mitropolitului de Mytilene din septembrie 1395 (MM II, nr. 514, p. 278-280; Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 25-27; FHDR, p. 252-257; Darrouzès, *Regestes*, nr. 3038, p. 300-302); Gh. Moisescu, *op. cit.*, p. 183.

lucrurilor în Biserica Moldovei în sensul dorit de Patriarhie, adică de a pune stăpânire pe aceasta. Se pare că misiunea arhiepiscopului Mihail de Bethleem s-a soldat cu ridicarea anatemei asupra preoților și a credincioșilor, măsură aprobată și de Sinodul Patriarhiei de la Constantinopol. Acest lucru reiese dintr-o scrisoare, din mai 1401, adresată de patriarhul ecumenic Matei I (1387-1410) mitropolitului Antim al Ungrovlahiei[26]. În ea se consemna și faptul că clerul și poporul din Moldova au fost scoși de sub anatemă de către Sinodul patriarhal, excepție făcând boierii și cei doi vlădici.

Între timp, situația din Moldova devenise un adevărat scandal și pentru vecini. Se pare că a intervenit pe lângă patriarh și Kiprian, – mitropolitul Kievului și al întregii Rusii –, în vedera rezolvării conflictului dintre Scaunul Ecumenic și Moldova. Acest lucru rezultă din lunga epistolă pe care patriarhul Antonie IV i-a adresat-o, în ianuarie 1397, în care vorbea și despre "*preasfânta Mitropolie a Mavrovlahiei*"[27]. Ecumenul se simte obligat să se justifice, semn că fusese chestionat pe această temă de către mitropolit.

Pasul făcut spre conciliere, prin ridicarea anatemei aruncate asupra preoților și credincioșilor, a fost urmat de un alt pas decisiv, pe care l-a făcut noul domn moldovean, Alexandru cel Bun (1400-1432). Situația nu putea mulțumi pe nici una dintre părțile aflate în conflict, căci moldovenii nu puteau fi liniștiți știindu-se sub anatemă și în neînțelegere cu Marea Biserică, iar Patriarhia Ecumenică nu mai putea accepta această situație, care putea folosi propagandei catolice[28]. Așa se explică tonul de deplină înțelegere al dialogului moldo-bizantin, în care părțile sunt dispuse să-și accepte reciproc scuzele. În asemenea condiții, solia trimisă de Alexandru cel Bun la Patriarhia din Constantinopol, în iunie sau iulie 1401, cu rugămintea de a-l recunoaște pe mitropolitul Iosif, a întâmpinat acum toată bunăvoința. Delegația moldovenească, formată din boieri și fețe bisericești, a venit la Constantinopol cu mai multe scrisori, – pe care le-a înmânat patriarhului Matei I[29] și Sinodul său –, și a răspuns la toate întrebările cu privire la Iosif, la locul său de origine și la hirotonia sa la Halici. Scrisorile trimise de domnul Moldovei nu s-au păstrat. Cunoaștem însă, parțial, conținutul lor din gramata patriarhală înmânată delegației moldovene și din scrisoarea adresată de patriarhul Matei I domnitorului Alexandru cel Bun, ambele cu data de 26 iulie 1401[30]. Situația lui Iosif a fost pusă în discuția sinodului pe la sfârșitul anului 1401 sau începutul anului 1402. Doi membri ai sinodului s-au pronunțat în favoarea lui Iosif, iar alți doi – partizani ai lui Ieremia – s-au opus. Patriarhul Matei I a recunoscut însă pe Iosif ca mitropolit al Moldovei[31]. Cu aceasta s-a încheiat dureroasa dezbinare care

26. În scrisoarea patriarhului ecumenic Matei I către mitropolitul Ungrovlahiei, în problema preotului Isidor din Rusovlahia, se arată că "episcopul Iosif [...] se află sub acuzare, dar nu este căzut din darul preoției" (MM, II, nr. 647, p. 494-495; Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 30-31; FHDR, p. 266-269; Darrozèus, *Regestes*, nr. 3209, p. 431-433).

27. M. M. II, nr. 516, p. 282-285; Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 27-28; FHDR, p. 256-259; Darrouzès, *Regestes*, nr. 3040, p. 303-305.

28. Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974, p. 186; idem, *Teologie și Viață*. Revistă de gândire și spiritualitate, serie nouă, III (LXIX), 1993, nr. 8-10, p. 8; V. Laurent, Revue des ètudes byzantines, tome V, 1947, p. 162, nota 4.

29. V. Laurent, Revue des ètudes byzantines, t.30, 1972, p. 32-33; 89.

30. M.M. I, nr. 667, 1-11, p. 528-533; Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 31-36; FHDR, p. 268-277; Darrouzès, *Regestes*, nr. 3226-3227, p. 457-461.

31. Decizia a fost contestată de Ieremia ca necanonică. Aceasta a fost una din acuzele pe care le-au adus patriarhului adversarii săi, care au izbutit să-l înlăture pentru un timp, dar în cele din urmă a fost repus în scaun (Vezi V. Laurent, *op. cit.*, p. 104-105; C. Zaharia, *op. cit.*, p. 395-396).

dăinuia de atâția ani între Moldova și Patriarhia Ecumenică. Cu toate că, din pricina împrejurărilor relatate mai sus, în iulie 1401, pretenții de jurisdicție canonică nu au fost inserate în actul de recunoaștere a Mitropoliei Moldovei[32], este mai mult ca sigur că și în legătură cu ea, ca și în cazul Mitropoliei Ungrovlahiei, Patriarhia de la Constantinopol a nutrit aceleași intenții.

Ca și Nicolae Alexandru al Țării Românești, domnul moldovean Petru Mușat a militat pentru înființarea Mitropoliei de la Suceava și, alături de boierii și creștinii din țara sa, l-a ales pe titularul acesteia – Iosif (1401-1415). Ca și Iachint, Iosif era pe deplin și canonic îndreptățit a cârmui Mitropolia Moldovei. Ca și în cazul Țării Românești, Patriarhia Eumenică a fost pusă în fața unor fapte deja împlinite, trebuind să le ratifice, recunoscând, în iulie 1401, ceea ce rânduiseră domnul Moldovei și credincioșii din țara sa cu câteva decenii înainte.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, urmașii lui Iachint, în Țara Românească, vlădicii Hariton și Antim au jucat un important rol în activitatea Patriarhiei Ecumenice. Mitropolitul Hariton avea rangul de locțiitor de mitropolit al Amasiei[33], adică în Sinodul patriarhal avea locul celui de Amasia și își păstra și înalta răspundere de protos al Athosului[34]. La o dată ce nu se poate preciza îndestul de bine, dar cuprinsă între septembrie 1379 și iunie 1380, *"Chir Hariton al Ungrovlahiei"* lua parte la o judecată care a avut loc în timpul patriarhului ecumenic Nil (1380-1388)[35]. În iunie 1380, mitropolitul Hariton participa la trei ședințe ale Sinodului patriarhal din Constantinopol în care s-au luat hotărâri cu privire la înălțarea la rang de mitropolie a scaunului Kernitzei[36], la mitropolitul de Kiev, Pimen[37] și la strămutarea episcopului de Poimanenon la Adrianopol[38]. Mitropolitul Antim al Ungrovlahiei a purtat întâi titlul onorific de *"locțiitor al Melitinei"* , trecând, în 1382[39], la rangul de *"locțiitor al Nicomidiei"*, având rangul al VII-lea între mitropoliții ce luau parte la ședințele Sinodului patriarhal din Constantinopol. Din luna mai 1381 și până în august 1383 se întâlnește de mai multe ori semnând în actele sinodale[40]. Antim Critopol a fost un membru influent al sinodului, de dată ce pentru el, în februarie 1389, acest sinod face o excepție de la practicile disciplinare ale Bisericii: către sfârșitul anului 1388 sau începutul anului 1389, aflându-se foarte probabil la Constantinopol[41], a fost lovit de o grea boală și și-a luat shima cea mare. Însănătoșindu-se însă, Sinodul Patriarhal, printr-o hotărâre luată în ziua de 15 februarie 1389, i-a îngăduit *"să aibă arhieria ca și mai înainte"*, deși, după canonul al doilea al sinodului de la Constantinopol din 879, arhiereul *"pogorât în shima monahală nu mai putea îndeplini cele arhierești"*[42]. În iulie

32. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 31-36, nr. LXIX, LXX.

33. Gh. Moisescu, *op. cit.*, p. 160-161; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 1, București, 1980, p. 253.

34. În iulie 1378, împăratul Ioan V Palelologul rânduiește ca Mihail Astras Synadenos împreună cu "Prea Sfințitul Mitropolit al Ungrovlahiei și Prea cinstit protos al Sfântului Munte" să facă o cercetare în legătură cu o moară pentru care se certau mănăstirile Zograf și Hilandar (Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 10, nr. IX).

35. *Ibidem*, p. 10-11, nr. XII.

36. *Ibidem*, p. 11, nr. XIII.

37. *Ibidem*, p. 11, nr. XIV.

38. *Ibidem*, p. 11, nr. XV.

39. *Ibidem*, p. 12, nr. XX.

40. *Ibidem*, p. 11-12.

41. Cf. V. Laurent, Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, XXVI (1945), p. 175.

42. *Ibidem*, p. 172-176.

1389, vlădica Antim, alături de alți ierarhi, semnează în hotărârea sinodală privitoare la legăturile dintre episcopul de Modon și mitropolitul vechiului Patras[43]. În cadrul Patriarhiei Ecumenice, mitropolitul Antim al Țării Românești s-a bucurat de o prerogativă de întâietate, exercitând unele atribuțiuni patriarhale asupra românilor din Transilvania și Ungaria, puși sub jurisdicția sa, după cum indică titulatura sa din 1401, fără îndoială mai veche, care este aceasta: "*Prea Sfințitul Mitropolit al Ungrovlahiei, prea cinstit și Exarh al întregii Ungarii și al Plaiurilor*"[44]. Aceste titluri acordate mitropolitului Ungrovlahiei de către Patriarhia Ecumenică se datorează, poate, meritelor sale deosebite și trecerii pe care începuse să o aibă în fața patriarhului ecumenic Țara Românească, prin ajutoarele pe care le dăduse în unele părți ale Ortodoxiei[45].

Urmașul lui Antim Critopol în scaunul Mitropoliei de Severin, grecul Atanasie, trimis de Patriarhia din Constantinopol, este întâlnit și el în actele sinodale începând din iulie 1389[46] și până dincolo de hotarele secolului al XIV-lea.

Aceste legături canonice ale Bisericii Ungrovlahiei cu Patriarhia Ecumenică s-au purtat, firește, cu consimțământul domniei. Despre Mircea cel Bătrân (1386-1418) știm că era în bune relații cu patriarhul ecumenic. După afirmațiile lui A.D. Xenopol, "de pe timpul lui Mircea legăturile cu Patriarhia de la Constantinopol se întăresc necontenit și ea devine în curând singurul cap de care asculta Biserica Munteniei"[47]. Potrivit afirmațiilor aceluiași istoric, acțiunea lui Mircea cel Bătrân de a-l ajuta pe Alexandru cel Bun, să ocupe tronul Moldovei, ar fi urmărit încheierea conflictului între Suceava și Patriarhia Ecumenică. Prietenia lui Mircea cel Bătrân cu Patriarhia Ecumenică – considera A.D. Xenopol – ar fi pus capăt unei stări nefirești în lumea ortodoxă în general și dintre Biserica Moldovei și Marea Biserică de la Constantinopol în special[48].

*

II. Evoluția raporturilor B.O.R. cu Marea Biserică în secolul al XV-lea

Odată cu secolul al XV-lea, intrăm în răstimpul pentru care avem cele mai sărace știri cu privire la raporturile Bisericii românești cu Patriarhia Ecumenică. Principalele izvoare pentru cunoașterea acestor raporturi se întrerup odată cu anul 1402. Izvoarele interne – și acestea numai de natură diplomatică – sunt cu totul insuficiente. Suntem nevoiți să recurgem aproape numai la conjuncturi, când încercăm să risipim întunericul care învăluie, în acel timp, viața Bisericii românești.

Pentru Țara Românească, actele Patriarhiei, în anul 1401, continuă să ne vorbească despre prezența mitropolitului Atanasie al Severinului în Sinodul de la Constantinopol. El participă la alegerea mitropolitului Gangrelor, la judecata canonică a preotului Gabras și semnează o hotărâre sinodală pentru Mănăstirea Akapnioților[49].

43. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 12-13.
44. *Ibidem*, p. 30; M. Păcurariu, *op.cit.*, p. 254.
45. N. I. Șerbănescu, BOR, LXXVII, 1959, 7-10, p. 737.
46. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 13, nr. XXIX; p. 24, n. XLVIII-XLIX, p. 28, nr. LIV-LVII; p. 29, nr. LIX-LXII; p. 30, nr. LXIV-LXV, p. 31, nr. LXVII-LXVIII.
47. A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Iași, 1889, p. 150-151.
48. N.I. Șerbănescu, N. Stoicescu, *Mircea cel Mare (1386-1418)*, București, 1987, p. 183.
49. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 30, nr. LXIV-LXV; p. 31, nr. LXVII-LXVIII.

Tot din 1401 ni s-a păstrat și un pitac al patriarhului ecumenic Matei I către mitropolitul Antim al Ungrovlahiei, pentru preotul Isidor venit din Moldova, încă supusă afuriseniei, la Constantinopol[50]. Mitropolitul Ungrovlahiei era prezent, se pare, în Sinodul patriarhal, cu prilejul ridicării unui Macarie pe scaunul Chersonului[51]. Alte izvoare decât condicele patriarhicești ne vor mai da, de acum înainte, câteva știri palide despre Biserica munteană și raporturile sale cu Patriarhia de la Constantinopol. Cuprinzătorul dosar, – ce exprimă lupta mitropolitului Macarie al Ancyrei împotriva patriarhului ecumenic Matei I –, evidențiază faptul că, în disputa cu patriarhul de Constantinopol, Atanasie, prezent la lucrările sinodului, în 1402, a jucat un rol foarte important. Mitropolitul Severinului s-a alăturat celor doi opozanți ai ecumenicului și a refuzat să se supună atât basileului cât și patriarhului. Încă dinainte de 1405, numele său nu mai este pomenit ceea ce înseamnă fie că a murit, fie că a fost caterisit, fie că s-a retras în eparhia sa[52].

Pentru Moldova, secolul al XV-lea începea sub semnul împăcării sale cu Patriarhia Ecumenică. Veleitățile de autonomie ale Bisericii Moldovei au fost însă repede înfrânte, și după sfârșitul păstoririi lui Iosif[53] și până la izgonirea din țară a mitropolitului Ioachim (1451-1452)[54], "mitropolitii Moldovei sunt cu toți greci, desemnați și consacrați de Bizanțul politic și ecleziastic, cu predominanța marcată și inflexibilă a celei dintâi asupra celui din urmă"[55].

Prin analogie cu puținele știri pe care le avem privind, – în această perioadă –, Moldova și, mai ales, din cunoașterea practicilor în vigoare pentru ocuparea scaunelor ierarhice care depindeau de Patriarhia de la Constantinopol, putem considera ca și în privința Mitropoliei Ungrovlahiei împărații bizantini și-au impus, din motive politice, punctul lor de vedere, strămutând din inițiativa lor, în Țara Românească, pe ierarhi considerați a fi mai potriviți pentru atingerea scopurilor urmărite de Imperiul bizantin, aflat în pragul colapsului[56].

Aceasta fiind modalitatea în care se alegeau înalții ierarhi ai Bisericii românești, nu puteau bănui o ostilitate a mitropolitului muntean, de altfel necunoscut, contemporan cu sinodul de la Ferra-Florența, față de politica de unire cu Roma, promovată de Ioan VIII Palelologul (1425-1448). Absența de la conciliu a unei delegații a Mitropoliei Ungrovlahiei a fost explicată în mod diferit de către istorici: fie printr-o "eventuală vacanță a Scaunului de la Argeș"[57], fie printr-o prezență întâmplătoare a delegației moldovene la Constantinopol[58], fie prin "teama de turci"[59]. Datorită dependenței

50. *Ibidem*, p., 30-31, nr. LXVI.

51. *Ibidem*, p. 36, nr. LXXI.

52. V. Laurent, *op. cit.*, p. 178-179.

53. *Ibidem, p. 158-170;* Al. I. Ciurea, Teologie și Viață. Revistă de gândire și spiritualitate, serie nouă, III (LXIX), 1993, nr. 8-10, p. 55.

54. Al. I. Ciurea, *op. cit.*, p. 56.

55. Alexandru Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea,* în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare,* Culegere de studii îngrijită de M. Berza, Editura Academiei, București, 1964, p. 149; idem, Byzantino-slavica, XIX, 1958, p. 217-218; N. Dobrescu, *Contribuțiuni la istoria Bisericii Române în secolul al XV-lea,* București, 1912, p. 12, ș.u.; Michael Lascaris, Bulletin de la Section historique de l'Academie Roumaine, t. XIII, 1927, p. 129-159; V. Laurent, *op. cit.*, p. 180-184; idem, Etudes byzantines, XIII, 1955, p. 5-20.

56. V. Laurent, *op. cit,* p. 172; N. I. Șerbănescu, BOR, LXXVII, 1959, 7-10, p. 740.

57. Al. Elian, BOR, LXXVII, 1959, nr. 7-10, p. 909.

58. Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor,* I, ed. a II-a, București, 1929, p. 85.

59. N. Dobrescu, *Din istoria bisericii române. Secolul al XV-lea,* București, 1910, p. 15.

canonice față de Patriarhia Ecumenică, fie ea și numai impusă, Biserica Moldovei a participat la conciliul de la Ferrara-Florența, din anii 1438-1439[60], unde delegații ei clerici, – mitropolitul Damian[61] și protopopul Constantin –, la insistențele basileului și ale ecumenicului Iosif (1416-1439), au semnat actul de unire. După aceasta, datorită dependenței canonice, mitropoliții Moldovei, greci de neam, au urmat politica latinofonă a împăratului bizantin și a unora dintre patriarhii ecumenici din acel timp, adepți și ei ai unui astfel de curent[62].

Accentuarea actelor de autoritate ale Imperiului bizantin și ale Patriarhiei de la Constantinopol asupra Bisericii moldovene s-a prelungit numai până la mijlocul veacului al XV-lea, când la est de Carpați a luat naștere o mișcare antiuniatistă care a silit pe mitropolitul grec Ioachim[63] să-și părăsească scaunul și a adus în locul lui pe Teoctist (cca. 1452-1477). Român de neam, sfătuitorul de mai târziu al lui Ștefan cel Mare[64] a fost ales în țară și hirotonit ca mitropolit, – numai sub presiunea evenimentelor din Sud-Estul Europei din anii 1452-1453 însă –, de patriarhul sârb Nicodim de la Peci. Păstoria lui Teoctist marchează începutul unei noi etape în raporturile canonice dintre Biserica Moldovei și Patriarhia de la Constantinopol, mitropolitul moldovean încercând a "eluda tutela" acesteia din urmă asupra celei dintâi[65].

Dacă împrejurările în care mitropolitul moldovean a fost silit să-și părăsească scaunul său ne sunt cunoscute, știri cu privire la eventuale mișcări antiunioniste în Țara Românească lipsesc. Probabil că, și de această dată, devotamentul față de politica oficială a Imperiului Bizantin a fost împărtășită în Țara Românească, nu numai de ierarhii greci, trimiși de Patriarhia Ecumenică, dar și de domnii țării care, ca Vlad Dracul și Dan III, se încadrau politicii de cruciadă antiotomană conduse de Iancu de Hunedoara și se găseau de aceeași parte cu bizantinii în lupta împotriva turcilor[66]. După 1453 însă, s-a putut manifesta și în Muntenia o anumită reacție împotriva Marii Biserici, compromisă în ochii ortodocșilor prin zelul ei unionist. Trebuie luată în considerare o întrerupere a legăturilor canonice cu Patriarhia de la Constantinopol. Ea poate fi explicată, parțial, și prin alți factori: instabilitatea și vacanțele Scaunului ecumenic într-o perioadă de vizibilă decădere a Marii Biserici, dificultatea comunicațiilor cu Constantinopolul, mai ales în timpul războaielor româno-otomane sub Vlad-Țepeș etc.

Datorită mișcării antiuniatiste din Moldova și a căderii Constantinopolului sub stăpânire otomană[67], se poate bănui că la începutul păstoriei mitropolitului Teoctist a putut exista o întrerupere în legăturile canonice între Suceava și Constantinopol.

"Căderea Bizanțului a prejudiciat pentru un timp – cam o jumătate de secol –

60. Al. Elian, *Moldova și Bizanțul...*, p. 149; în legătură cu participarea delegației moldovene la sinodul unionist de la Ferrara-Florența, vezi Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 38, nr. 76; p. 39, nr. 77, 79.

61. Al. I. Ciurea, *op. cit., p. 55-56.*

62. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 39, nr. 80; Eusebiu Popovici, *Istoria Bisericească universală*, vol. III, București, 1927, p. 167, ș.u.

63. Mitropolitul Ioachim a fost alungat din scaun, el refugiindu-se în Polonia, iar în cele din urmă la Roma (Al. I. Ciurea, *op. cit.*, p. 56); Al. Elian, *Moldova și Bizanțul...* p. 54.

64. A.V. Boldur, BOR, LXXXII, 1964, p. 717-722; Al. I. Ciurea, *op. cit.*, p. 56.

65. V. Laurent, în Byzantinische Zeitschrift, XLVIII, 1950, 2, p. 458-495, admite unele tendințe de separare a Bisericii din Moldova de Patriarhia Ecumenică în timpul mitropolitului Teoctist.

66. Pentru raporturile româno-otomane în această perioadă a se vedea: Tahsin Gemil, *Românii și Otomanii în secolele XIV-XVI*, Editura Academiei, București, 1991, p. 112-123.

67. Vezi Petre Ș. Năsturel, Mitropolia Olteniei, XI, 1959, nr. 1-2, p. 45-73.

legăturile noastre cu Constantinopolul. În această perioadă, călătoriile călugărilor greci de la Athos, spre Țările Române și cele întreprinse de călugări din mănăstirile românești de la Athos au constituit modalități neoficiale, dar deosebit de semnificative, pentru menținerea unui nivel al vechilor relații culturale cu lumea ecleziastică bizantină"[68].

După câteva decenii de la căderea Constantinopolului, se reiau legăturile noastre cu Patriarhia Ecumenică[69], la începutul secolului al XVI-lea. De data aceasta însă, Biserica românească și-a rezervat mai multă libertate de acțiune și, totodată, sprijinită și de stat, a frânat vizibil amestecul patriarhului ecumenic în treburile sale. La rândul său, Patriarhia Ecumenică, – ajunsă după 1453 sub stăpânire otomană[70] –, a început și ea să manifeste mai multă înțelegere față de Biserica românească, renunțând, fie și numai tacit, la o parte din pretențiile de dependență canonică. O asemenea stare a făcut ca Patriarhiei Ecumenice, – din punct de vedere administrativ și liturgic –, să nu îi rămână constant, pornind din acest timp, decât dreptul de a da binecuvântarea, atât în Țara Românească cât și în Moldova, și obligația pentru mitropoliții români de a pomeni la liturghie pe întâistătătorii ei.

*

III. Raporturile B.O.R. cu Patriarhia Ecumenică în secolul al XVI-lea

Căderea Constantinopolului, la 29 mai 1453, sub stăpânire otomană, nu a însemnat și sfârșitul Imperiului bizantin, căci acesta a continuat încă să supraviețuiască, în forma sa creștină imperială, timp de aproape patru veacuri după ce supraviețuise un mileniu în forma sa primară romană. "Bizanțul a supraviețuit aproape încă patru secole, în două dintre cele trei țări române, adică Valahia și Moldova care au devenit, începând cu anul 1453, "Bizanț după Bizanț", conform inspiratei formule a lui Nicolae Iorga"[71]. Această transplantare a "Bizanțului după Bizanț" s-a datorat și faptului că grecii și patriarhii lor ortodocși (ai Constantinopolului, Alexandriei, Antiohiei, Ierusalimului), precum și celelalte popoare ortodoxe din Balcani (sârbii și bulgarii) făceau parte integrantă din Imperiul Otoman[72]. Patriarhii ecumenici ai Constantinopolului nu-și puteau imagina existența lor fără aceea a unui împărat bizantin care în ochii lor, ca de altfel a tuturor grecilor, trebuia să fie restabilit mai devreme sau mai târziu. Era în tradiția și spiritul lor de a concepe o legătură inextricabilă între existența Imperiului și cea a instituției patriarhale. Mesajul ecumenicului Vasile adresat Marelui Prinț de Moscova, într-o perioadă în care Rusia nu avea încă patriarh, exprimă mai bine decât orice acest adevăr: "*Este imposibil pentru creștini să aibă Biserică fără a avea și Împărat*"[73]. Era deci normal ca grecii, împreună cu patriarhii lor de Constantinopol,

68. N. Vornicescu, *op. cit.*, p. 175.
69. Al. Elian, *Moldova și Bizanțul...*, p. 149.
70. În legătură cu politica Porții Oomane față de Patriarhia Ecumenică a se vedea: Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 130-131; I. Rămureanu, Otodoxia, VIII, 1956, nr. 1, p. 72-109; N.J. Pantazopoulus, Institute for Balkan Studies, nr. 92, Thessaloniki, 1967; Qais Fuad Sadiq, Glasul Bisericii, XLII, 1983, nr. 4-5, p. 250-266.
71. Ioan Dură, Glasul Bisericii, XLI, 1982, nr. 9-10, p. 729.
72. *Ibidem*, p. 730.
73. P. Charanis, Byzantina, t. VIII, 1976, p. 39-46.

să-şi îndrepte speranţele spre Ţara Românească şi Moldova dând domnilor acestora garanţia de a fi continuatori ai basileilor de odinioară. În secolul al XVI-lea, domnii români erau priviţi de deţinătorii scaunelor prea Sfinţite din Orient ca şi împăraţii bizantini din trecut. Când mergeau la Constantinopol, pentru a fi întăriţi în scaune, "în naos îl aştepta patriarhul însuşi, şi scaunul împărătesc era gătit pentru a primi pe singurul stăpânitor creştin ce a mai rămas în răsăritul ortodox"[74].

Acest prestigiu, de care se bucurau domnii români în sânul Ortodoxiei, i-a permis lui Radu cel Mare al Ţării Româneşti (1495-1508) să nu solicite Patriarhiei din Constantinopol reorganizarea Bisericii din ţara sa. În acest scop, fără nici o binecuvântare măcar din partea acesteia, – dar cu îngăduinţa sultanului –, el l-a adus la Târgovişte pe fostul patriarh ecumenic Nifon II[75], scos din scaun în 1498 şi aflat acum în surghiun la Adrianopol. Nifon n-a venit ca persoană oficială, ca exarh patriarhal, ci doar ca *"un bărbat desăvârşit şi la chip şi în cuvinte şi în fapte"*, cum cercetându-l, *"...înţelesese însuşi voievodul"*[76].

În mod similar, în Moldova, prin anul 1506, în timpul lui Bogdan III (1504-1517), – probabil de teamă de a nu se produce o nouă imixtiune în treburile bisericeşti ale Moldovei –, nu s-a încuviinţat patrarhului ecumenic Ioachim I (1505-1506) să facă o vizită în această ţară, deşi el venise în acest scop la Suceava, unde, însă, domnul nici *"n-a vrut să-l vază"*[77].

Mergând pe aceeaşi linie, de pe la mijlocul secolului al XVI-lea[78] şi până în prima jumătate a secolului al XVII-lea[79], toţi mitropoliţii Ungrovlahiei, – fără excepţie şi fără să fi cerut încuviinţarea Patriarhiei de la Constantinopol –, şi-au dat şi li s-a dat de către domnii munteni titlul de "arhimitropolit". Mai mult, această intitulare ea cunoscută şi în Transilvania[80]. Aici ea s-a întrebuinţat şi cu scopul de a preciza raportul canonic de totdeauna dintre cârmuitorii Bisericilor româneşti din sudul şi nordul Carpaţilor. De aceea, mitropolitul Serafim al Ungrovlahiei (1576-1586)[81] i s-a dat titlul de "arhimitropolit", iar celui de la Bălgrad (Alba-Iuia), Ghenadie (1579-1585), i s-a spus doar *"luminatul mitropolit marele Ghenadie de în tot ţinutul Ardealului şi Orăziei"*. La acordarea acestor intitulări, s-a ţinut seama de dreptul de exarh al mitropolitului Ungrovlahiei asupra Bisericii transilvane şi de dependenţa canonică în care, potrivit unui asemenea drept, aceasta din urmă veacuri de-a rândul s-a aflat faţă de cea din Ţara Românească[82].

În ultimul sfert al secolului al XVI-lea, un astfel de titlu şi-au luat şi întâistătătorii Bisericii din Moldova. Acest lucru este confirmat de documentul din 3 martie 1597, emis de Ieremia Movilă (1595-1600), în care mitropolitul Moldovei, frate al domnitorului, este intitulat aşa: *"Chir Gheorghe Moghilă arhimitropolit de Suceava"*[83]. Şi aici,

74. N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti...*, vol. I, p. 198.

75. Vezi Niculae M. Popescu, An. Acad. Rom., Mem. Sect Ist., seria a II-a, t. XXXVI, 1913-1914, p. 731-778.

76. *Viaţa şi traiul Sfântului Nifon patriarhul Constantinopolului*, ed. Tit Simedrea, Bucureşti, 1937, p. 8.

77. Niculae M. Popescu, *Patriarhii Ţarigradului prin Ţările Române – vecul XVI*, Bucureşti, 1914., p 10-12.

78. Pentru întâia oară la 27 mai 1554, în timpul mitropolitului Anania (1554-1558). (*DRHB Ţara Românească*, vol. V (1551-1565), Editura Academiei, Bucureşti, 1983, p. 34).

79. Până la 29 iulie 1636 (*DRHB Ţara Românească*, vol. XXV (1635-1636), Editura Academiei, Bucureşti, 1986, p. 386, doc. nr. 346).

80. Ioan Bianu, Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche 1508-1530*, tom I (1508-1516), Bucureşti, 1903, p. 91.

81. N.I. Şerbănescu, BOR, LXXVII, 1959, 7-10, p. 761-762.

82. Em. Braniste, Glasul Bisericii, XXXIV, 1975, nr. 11-12, p. 1128.

83. *DIRA Moldova, veacul XVI, vol. IV (1591-1600)*, Editura Academiei, Bucureşti, 1952, p. 157-158, doc. nr. 211; vezi şi documentul din 12 iulie 1597 (*Ibidem*, p. 175, doc. nr. 232).

ca și în Țara Românească, acest titlu avea sensul de eludare a autorității ecumenicului. Mai mult decât atât, în ultimii ani a secolului al XVI-lea, Ieremia și Gheorghe Movilă, – domnul și mitropolitul Moldovei –, au solicitat patriarhului alexandrin Meletie Pigas (1590-1601), în vremea în care, ca locțiitor, acesta a cârmuit și Scaunul ecumenic din Constantinopol (martie 1597 - martie 1598), ca Biserica Moldovei să fie ridicată la treapta de arhiepiscopie sau patriarhie[84]. Deși timpurile acelea erau vitrege, totuși Meletie Pigas[85], – apreciind lupta dusă de domnul moldovean pentru apărarea Ortodoxiei[86] și considerând că este normal ca "demnitatea politică" a acestuia să fie urmată și de "mărirea bisericească" –, a încuviințat ca scaunul mitropolitan de la Suceava să fie înălțat la rang de arhiepiscopie[87], firește, și cu consecințe canonice. Urma ca un sobor al patriarhilor ortodocși să recunoască și el noua situație intervenită în viața Bisericii din Moldova. Precipitarea evenimentelor din Țările Române în timpul lui Miahi Viteazul (1593-1601) și moartea lui Meletie Pigas au împiedicat însă ținerea sinodului celorlalte scaune patriarhale ortodoxe și, implicit, ratificarea ridicării în treaptă a Bisericii Moldovei la rang de "arhiepiscopie". Cu toate acestea, demersurile domnului și ale Bisericii românești de la est de Carpați au rămas și s-au cuvenit a fi menționate aici[88]. Dintr-o mărturie de epocă aflăm că mitropolitul Gheorge Movilă "*deși este moldovean și de rit ortodox nu recunoaște pe patriarhul de Constantinopol și nici pe alți patriarhi din Răsărit*"[89].

În secolul al XVI-lea, cârmuitorii Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol au venit în Țările Române, mai ales după ajutoare. Din cei unsprezece patriarhi ecumenici care în cursul acestui veac, după plecarea din Țara Românească, prin anul 1505, a lui Nifon II, s-au succedat în fruntea Patriarhiei de la Constantinopol, doar unul singur, Dionisie (1546-1555), n-a vizitat Țările Române[90]. Lista patriarhilor sosiți în Țara Românească, – în acest răstimp –, îi cuprinde pe Ioachim, care în 1505-1506 a venit la Târgoviște, unde s-a stins din viață[91]; Pahomie I (1503-1504; 1505-1514), care a venit în 1513, însoțit de câțiva clerici, călugări și de mir pentru a strânge ajutoare; Teolipt, care era prezent în 1517 la târnosirea ctitoriei lui Neagoe Basarab (1512-1521) de la Argeș. În soborul adunat cu acest prilej, – cea mai veche mărturie privind procesul de canonizare în Biserica ortodoxă post bizantină –, alături de patriarhul ecumenic și de ierarhi ai Sinodului constantinopolitan se afla și mitropolitul Ungrovlahiei, Macarie (cca. 1513 - cca. 1521);[92] după Ieremia I, venit în 1545 după ajutoare[93], Ioasaf II (1555 - 1565) zăbovește în 1564 în această țară, apoi Teolipt II și Pahomie II sunt pomeniți și ei că au cercetat, prin 1586-1587, Țara Românească[94]; Ieremia II (1572-1579; 1586-1595), ultimul

84. Ioan V. Dură, BOR, LXXXIX, 1971, nr. 1-2, p. 188.

85. Vezi N. I. Șerbănescu, BOR, LXIII, 1945, nr. 11-12, p. 699-716; LXIV, 1946, p. 367-371.

86. idem, BOR, LXXIV, 1956, p. 370-371.

87. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 108, nr. 203.

88. Vezi corespondența purtată, cu acest prilej, între Patriarhul Meletie Pigas și frații Gheorghe și Ieremia Movilă, în Hurmuzaki – A. Papadoupoulos Kerameus, *Documente privitoare la Istoria Românilor, vol. XIII Texte privitoare la istoria românească*, București, 1908, p. 346-352.

89. Este vorba despre relația fratelui Bernardino-Quirini despre afacerile episcopatului său în anul 1598 (vezi *Călători străini despre Țările Române*, vol. IV, București, 1972, p. 37).

90. Niculae M. Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin Țările Române...*, p. 10-13.

91. *Ibidem*, p. 18-21.

92. *Ibidem*, p. 26-28.

93. vezi, pentru această perioadă, Tudor Teoteoi, Revista istorică, t. V, 1994, nr. 1-2, p. 27-44.

94. *Ibidem*, p. 41-44.

patriarh ecumenic călător în Muntenia pe care ni-l dă acest secol[95]. Șirul patriarhilor ecumeni veniți în Moldova, – în secolul al XVI-lea, îi cuprinde pe Pahomie I, care a fost la curtea lui Bogdan III în anii 1512 - 1513, pe când mitropolit era Teoctist II "Miruitorul" domnilor Ștefăniță (1517 - 1527) și Petru Rareș (1527 - 1538; 1541 - 1546)[96]; Ioasaf II, care era prezent în ianuarie 1561[97] în această țară, de unde a plecat cu numeroase daruri[98]; Mitrofan III (1565 - 1575)[99], care a fost la curtea lui Petru Șchiopul, în prima sa domnie, în vremea mitropolitului Teofan II în prima sa arhipăstorire (23 septembrie 1564-1572)[100]. Teolipt II, care, fiind mazil în 1591, a stat în Moldova[101]; Ieremia II, care însoțit de mitropolitul Ierotei al Monembasiei, a fost la curtea lui Petru Șchiopul în a treia sa domnie[102] și a lui Ieremia Movilă[103].

Călătoriile patriarhului Ieremia II în Țara Românească deschid o perioadă nouă în istoria raporturilor Bisericii românești cu Patriarhia de la Constantinopol. Activitatea desfășurată de ecumenicul Ieremia II, în vremea popasului său, relativ scurt, în Țara Românească, este de o covârșitoare importanță[104]. Aproape toate domeniile în care se vor manifesta înalții ierarhi ai Răsăritului ortodox au fost atinse de patriarhul constantinopolitan.

Întrebarea pe care ne-o punem este dacă toți patriarhii ecumenici itineranți, de până la Ieremia II, s-au mulțumit doar să strângă mile din Țara Românească și Moldova sau au contribuit și la întărirea raporturilor canonice ale Patriarhiei de la Constantinopol cu Biserica românească.

Faptele au demonstrat că, începând cu ultimul sfert al secolului al XVI-lea, raporturile Bisericii românești cu Scaunul ecumenic au crescut în intensitate și au dobândit o nouă semnificație. Ultimele decenii ale secolului al XVI-lea și primele ale secolului al XVII-lea au marcat, – cu o întrerupere reprezentată de domnia lui Radu Șerban (1602-1611) în Țara Românească –, o sporire neobișnuită, sub toate aspectele, a influenței grecești în viața publică românească[105]. Atâta vreme cât familii domnești precum cea a lui Alexandru II, în Țara Românească, și Petru Șchiopul, în Moldova, erau aproape cu totul grecizate, era normal ca descendenți ai lor, precum Mihnea Turcitul sau Radu Mihnea, să încurajeze elementele grecești nu numai din lăuntrul țării, dar și cele din afară, în fruntea cărora stăteau și patriarhi ai Constantinopolului.

În strângă legătură cu creșterea influenței grecești în Țările Române este porunca din 26 iunie 1586, dată de Mihnea Turcitul mitropolitului Mihail al Ungrovlahiei[106], în care se amintește că domnul s-a gândit să găsească un mitropolit al țării după dorința

95. Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 83-86; Niculae M. Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin Țările Române...*, p. 46.

96. I. Ivan, Teologie și Viață. Revistă de gândire și spiritualitate, serie nouă, III (LXIX), 1993, nr.8-10, p. 130.

97. *Ibidem.*

98. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 46, nr. 111; I. Ivan, *op. cit.*, p. 130.

99. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 47-48, nr. 117.

100. I. Ivan, *op. cit.*, p. 130.

101. *Ibidem.*

102. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 83-86, nr. 148.

103. I. Ivan, *op. cit., p. 130.*

104. Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 90-93, nr. CLXII; p. 93-94, nr. CLXIV; p. 217-218, nr. CCCIV; p. 219-221, nr. CCCVII; Niculae M. Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin Țările Române ..., p. 46.*

105. Valetin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea, Editura Academiei, București*, 1980, p. 90-91.

106. N. I. Șerbănescu, BOR, LXXVII, 1959, 7-10, p. 763-764.

inimii sale. *"Astfel am aflat"*, se spune în document, *"domnia mea pe acest părinte Mihail, episcop de Râmnic, de l-am trimis domnia mea la marele patriarh din Țarigrad și l-am făcut vlădică pe sfinția sa"*[107]. Prin sfințirea, de însuși patriarhul, la Constantinopol, a mitropolitului, se făcea un pas către recunoașterea deplină a drepturilor canonice ale Scaunului ecumenic asupra Mitropoliei Ungrovlahiei.

În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, – epoca frământată a domniei lui Mihai Vitezul –, recunoașterea formală a jurisdicției Patriarhiei de la Constantinopol asupra Mitropoliei muntene a devenit un fapt împlinit. La sfârșitul anului 1594, în fruntea Bisericii ungrovlahe se afla mitropolitul Eftimie (cca. 1594-1603)[108]. În plin conflict al Țării Românești cu Poarta Otomană, acesta nu poate comunica cu ecumenicul, ca să îi vestească alegerea sa. Abia în anul 1597 el îi scrie lui Meletie Pigas, locțiitorul de patriarh din acel timp, două scrisori. Din răspunsul lui Meletie Pigas aflăm că patriarhul aștepta să fie informat de hirotonie, *"precum era drept"*[109]. Într-o scrisoare din 29 august 1597, adresată lui Mihai Viteazul, Meletie Pigas precizează într-un post-scriptum: *"În chestia mitropolitului, am făcut cum ați voit: căci am fost de părere să ne arătăm milosi, cu cât și nevoile o cer"*[110]. Înfrângerea lui Mihai Viteazul și domnia lui Radu Șerban nu erau menite însă să promoveze contracte mai stânse cu Patriarhia Ecumenică. Abia odată cu urcarea pe tronul Țării Românești a lui Radu Mihnea (1601-1602; 1611; 1611-1616) se constată o creștere hotărâtoare a influenței grecești în țară, care a adus cu sine și raporturi mai strânse cu Patriarhia de la Constantinopol.

*

Raporturile Bisericii românești cu Patriarhia Ecumenică de Constantinopol, – în secolele XIV-XVI –, nu au postulat cu necesitate intrarea sub jurisdicția acesteia, căci ea nu s-a manifestat întotdeauna, ci doar atunci când împrejurările politice și religioase i-au fost favorabile. Prin urmare, această jurisdicție parțială a fost cerută de contextul politic și religios al vremii, și nu de necesitățile interne ale Bisericii românești. Este știut în același timp faptul că mitropoliții au primit cârja de păstorire de la domnitori, și nu de la patriarhii de Constantinopol. Prin respectiva investitură, mitropoliții țării primeau și dreptul de jurisdicție asupra Bisericii. De asemenea, după cum se cunoaște, patriarhul ecumenic de Constantinopol nu a dat gramate de investitură și înscăunare.

Un ierarh al Bisericii Ortodoxe Române afirma că "Patriarhul de Constantinopol nu a fost stăpânul nostru niciodată. Au existat între noi legături sui-generis, constând mai mult din pretențiile Constantinopolului de hegemonie. Noi l-am considerat pe patriarh întotdeauna primus inter pares și am păstrat cu el numai unitatea dogmatică, așa cum am păstrat-o și cu celelalte Biserici ale Răsăritului, pentru a ne afla în unitatea credinței"[111]. Dar, cu tot prestigiul, cu toată buna organizare pe care și-o dăduse pe plan intern, cu tot sprijinul acordat de români Ortodoxiei, cu toate că se bucura de "independență administrativă, autonomie bisericească, nerecunoscând altă autoritate din afară decât supremația și jurisdicția canonică a Patriarhului de Constantinopole, și

107. Porunca domnească este publicată, în traducere românească, în *DIRB Țara Românească*, vol. V (1581-1590), București, 1952, p. 245-247; pasajul reprodus se află la p. 247.

108. N. I. Șerbănescu, BOR, LXXVII, 1959, 7-10, p. 765-768.

109. Hurmuzaki – Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 106, nr. 193.

110. Hurmuzaki – Papadopoulos – Kerameus, *Documente*, XIII, p. 318, nr. 6; p. 320, nr. 8.

111. Antonie Plămădeală, Telegraful Român, nr. 19-20, 1985, p. 2.

aceasta numai în materie de dogmă și disciplină", deci "o autonomie internă completă și o dependență externă mai mult nominală decât reală"[112], Bisericile din Țara Românească și Moldova păseau în veacul următor fără ca ele să fi obținut o recunoaștere formală a autocefaliei lor de către Patriarhia de la Constantinopol. Cu alte cuvinte, străvechea independență a Bisericii românești "exista numai pentru noi, căci celelalte Biserici Ortodoxe nu o recunoșteau. Eram independenți înlăuntrul nostru, în afară însă nu eram priviți așa, și nu numai de Patriarh, dar toate celelalte Biserici Ortodoxe nu voiau să știe de autocefalia noastră. Când vorbeai cu alții de afară, ne ziceau: unde Vă sunt actele că sunteți Biserică autocefală?"[113]. Până ce Biserica românească să devină autocefală au trebuit să mai treacă aproape trei secole.

LES RAPPORTS DE L'ÉGLISE ORTHODOXE ROUMAINE AVEC LA PATRIARCHIE DE CONSTANTINOPOLE (XIV^{-e} – XVI^{-e})

Résumé

Pendant la deuxième moitié du XIV^{-e} s., les États fédoaux roumains la Valachie et la Moldavie – ont manifesté un intérêt réel pour l'organisation hiérarchique de leur Église. Ce fait devait marquer l'accomplissement de la constitution du pays et, en même temps légitimait les princes régnants en leur qualité de protecteurs de l'Église et de maîtres par-dessus tous les compartimens de la vie du peuple.

Pour l'organisation officielle de l'Église en Valachie et en Moldavie on avait besoin d'une légitimité que seule la Patriarchie de Constantinopole pouvait conférer à ce temps-là à l'Orient chrétien. Pour cette raison, dans les deux pays roumains, les officiels chargés de résoudre ce problème se sont adressés à la Patriarchie Oecuménique, pour demander la bénédiction pour les évêchés qui s'étaient crées à Argeș et à Suceava. Cela a mis en relation étroite la Patriarchie de Constantinopole avec les Églises des contrées roumaines. Dans la Valachie, la fondation de l'archevêché et l'élection de son chef ont été accomplies par l'impulsion du prince régnant Nicolae Alexandru (1352-1364) et des croyants valaques. Devant le fait, la Patriarchie Oecuménique a dû les ratifier, reconnaissant et bénissant ce qui s'y était déjà décidé. En échange, pour la légitimation demandée par les Valaques, la Patriarchie de Constantinopole a formulé certaines prétentions de jurisdiction canonique, illustrées plus précisément dans les documents de mai 1359, concernant la reconnaissance de l'Archevêché de "Ungrovlahia". Cela a provoqué toute sorte de protestations parmi le Roumains, qui, dès le début sont passés outre certaines prétentions de la Patriarchie Oecuménique.

En Moldavie, la fondation de l'Archevêché de Mavrovlahia a déclenché un long et puissant conflit entre la Patriarchie de Constantinopole, – d'un part –, et, – d'autre part –, l'État en l'Église moldave, quant au titulaire du nouvel Archevêché. Le conflit, commencé au temps de Petru Mușat (1375-1391), s'est éteint en juillet 1401, quand la

112. Nicolae Dobrescu, *Studii de Istoria Bisericii Române Contemporane I. Istoria Bisericii din România (1850 - 1895), București, 1905, p. 16.*

113. Melchisedec, BOR, IX, 1895, p. 957-958.

Patriarchie Oecuménique, – mise encore une fois devant des faits déjà accomplis, a dû reconnaître ce que le prince de Moldavie et les croyants de son pays avaient établi quelques décennies auparavant.

Dans la première moitié du XV-e s., les empereurs de Constantinopole ont imposé – pour des raisons politiques – leur point de vue transférant par leur initiative, aux premiers rangs des archevêchés de Moldavie (après Iosif) et de Valachie, des prélats grecs considérés plus acceptables pour les buts de l'Empire Byzantin qui se trouvait au seuil du collapsus.

Au milieu du XV-e s., à l'Est des Carpates, un mouvement antiuniate est né, à cause des mesures d'autorité de l'Empire Byzantin et de la Patriarchie Oecuménique envers l'Église moldave. La direction religieuse de Teoctiste (environ 1452-1477), Roumain par son origine, marque le début d'une nouvelle étape dans les rapports canoniques entre l'Église de Moldavie et la Patriarchie de Constantinopole, le métropolite moldave essayant d'éluder la tutelle de la dernière sur l'Église de Moldvie. Il manque les informations concernant les éventuels mouvements antiuniates.

Nos liens avec la Patriarchie de Constantinopole, – interrompus approximativement un demi-siècle après la chute du Byzance (1453) –, ont été repris au début du XVI-e s. Mais au cours de ce siècle, l'Église Roumaine s'est réservé un plus de liberté d'action et, en même temps, soutenue par l'État, elle a visiblement freiné l'immixtion du patriarche oecuménique dans ses affaires. À son tour, la Patriarchie Oecuménique, elle-même, a manifesté plus de compréhension envers l'Église Roumaine, renonçant, que ce fut seulement de manière tacite, à une partie des prétentions de jurisdiction canonique.

Les rapports de l'Église roumaine avec la Patriarchie de Constantinopole (aux XIV-e – XVI-e siècles) n'ont pas nécessairement postulé l'entrée sous la jurisdiction de celle-ci, puisqu'elle ne s'est pas manifestée tout le temps mais seulement quand les circonstances politiques lui ont été favorables. Par conséquence, cette jurisdiction partielle a été exigée par le contexte politique et religieux du temps, et non pas par les propres nécessités de l'Église Roumaine.

CONSIDERAȚII ȘI NOTE ARHEOLOGICE ASUPRA LOCUINȚEI DIN SECOLELE XIV – XV LA DUNĂREA DE JOS*

Aristide ȘTEFĂNESCU

Secolul a X-lea a readus autoritatea bizantină[1] la Dunărea de Jos, întărind statutul zonei, de provincie și continuând ampla infuzie romano-bizantină.

După vremuri de liniște și de avânt la Dunărea de Jos, de apariție a unor orașe și porturi de important trafic, vremurile grele au revenit. Liniștea, element atât de puțin obișnuit pe aceste locuri, n-a durat prea mult. Nici Imperiul Bizantin nu mai era cel de odinioară. N-a avut forța să-și extindă stăpânirea asupra romanității de dincolo de Dunăre. Influența acestui act s-a răspândit tradițional și asupra zonei de est a Câmpiei Române, pe căile obișnuite, prin cunoscute vaduri, prin legăturile interumane existente, și de comerț, pe drumurile ce traversau câmpia.

Slăbirea politică a Imperiului Bizantin, lovit de valurile migratoare, stabilite uneori chiar în interiorul granițelor imperiale, a dus la formule de organizare autonomă a zonelor de la Dunărea de Jos. Aici, în secolul al XIV-lea, s-a consolidat un stat independent al Dobrogei aflat în opoziție cu imperiul[2].

În secolul al XIII-lea Europa a cunoscut un nou pericol, așa cum nu mai cunoscuse de la invazia hunilor (sec. IV). Noul adversar era mult mai puternic, mai organizat și cu o mobilitate uluitoare. Porniți din Extremul Orient, mongolii n-au întâmpinat rezistențe de natură să-i întârzie până au ajuns în zona Carpaților. După ce au zdrobit forțele cumanilor aliați cu rușii la Kalga, tătarii mongoli nu s-au mai oprit din drumul lor pustiitor nici în 1226, atunci când s-a stins din viață marele lor conducător Gingis Han. Ogodai a preluat conducerea forțelor din est, în timp ce Batu Han și-a contiunuat năvala spre vest.

În 1241 Europa a fost izbită de o armată formidabilă numărând 150.000/250.000 de oameni, de o mobilitate căreia nu-i putea face față nici o armată medievală europeană. Apoi ajunge aici aureolată de victoriile obținute, dar și cu renumele de forță necruțătoare, în urma căreia nu rămânea decât cenușa.

---

* Comunicare expusă la Sesiunea științifică anuală "Pontica 2000", organizată de Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 28-29 noiembrie 2000.

1. Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, 1998, p. 145.

2. Andrei Oțetea și colectiv, *Istoria poporului român*, București, p. 128.

După zdrobirea Rusiei, ce opunea uraganului mongol forțele cnezatelor, a urmat apoi zona Poloniei. În fața Carpaților nordici puhoiul tătăresc s-a ramificat[3]. O parte a pătruns spre Silezia și Germania, izbind forțele germane, pe care le-a înfrânt la Liegnitz.

Cea de-a doua aripă, condusă de Batu Han, a fost abătută asupra Țărilor Române și a Ungariei. Canalizată prin patru șuvoaie, ea a zdrobit oastea maghiară, pârjolind și teritoriile românești Transilvania, Țara Bârsei, Sibiul, Muntenia, traversând întreg spațiul până la Severin.

Șocul suferit de Ungaria în urma înfrângerii de la vărsarea râului Sajo în Tisa, pe lângă faptul că a întrerupt procesul de consolidare a suzeranității maghiare pentru mult timp[4], a silit regalitatea să apeleze la modestele forțe militare ale popoarelor din aria sa de dominație și hegemonie, între care se aflau și românii.

Privilegiul regal din 1247 stabilea și cooperarea țărilor lui Litovoi și Seneslau, pe care o datorau ordinului cavalerilor ioaniți instalați la Dunărea de Jos, la Severin[5]. Aceleași acte dau imaginea scăderii influenței regatului în spațiul extracarpatic, în care de o protecție nici nu putea fi vorba. Organizarea statului propriu, de către români și scoaterea Câmpulungului din sfera autorității maghiare și împingerea pericolului tătăresc, a recorelat relațiile Țării Românești cu regatul Ungariei. Se întrerupea drumul comercial, care lega Transivania cu Dunărea de Jos și cu Marea Neagră și, în ultimă instanță, era problema stăpânirii gurilor Dunării și a Mării Negre, la care aspira regalitatea maghiară.

Credem că nu greșim acordând acestui drum o importanță deosebită, în ceea ce privește atât circulația românească, cât și cea europeană. Insistăm asupra acestui factor de unire a românilor pentru a concluziona că realitățile dobrogene nu puteau fi necunoscute locuitorilor din așezările de pe malul stâng al Dunării.

Compromisul din 1368 dintre Vladislav I Vlaicu și coroana Ungariei[6], oferă o imagine asupra circulației dintr-o parte în alta a Dunării și mai departe, până în Transilvania. Pe lângă marile cantități de mărfuri, a peștelui și a celorlalte, trebuie văzuți și numeroșii însoțitori, purtători ai elementelor de cultură și civilizație.

Trebuie să admitem, că la acea dată Dobrogea și linia Dunării se aflau la un nivel de civilizație avansat față de cel al Câmpiei Române. În secolul al XIV-lea avea orașe mari, semnalate și de călătorii străini. În 1321, Abulfeda amintea câteva orașe mari, reținând că Isaccea, de pe Dunăre, la acea dată, făcea parte din Țara Valahilor[7]. Credem că această apartenență trebuie privită mai mult ca o recunoaștere a autohtonilor locuitori și ca o cunoaștere a fenomenului urban și de către locuitorii din afara fostei provincii a Imperiului Bizantin.

În Dobrogea, la malul mării, continuând tradiția orașelor antice, Constanța era oraș relativ mare în secolul al XV-lea, deși până în secolul XVI orașul era considerat sărac[8]. În zona sa centrală, locuințe de suprafață cu temelii din piatră și suprastructura din lemn se construiseră încă din cel de-al XIII-lea veac. Mai putem aminti Babadagul, unde după 1260 funcționa, cu acordul împăratului, o colonie tiurcică sub oblăduirea

3. Lucian Predescu, *Enciclopedia României*, București, 1999, p. 36.
4. Andrei Oțetea și colaboratorii, *op. cit.*, p. 122.
5. *Ibidem.*
6. Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 156-157.
7. Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Românilor dintre Dunăre și Mare*, București, 1979, p. 177.

înțeleptului Sarâ Saltuk Baba[9]. Prin moartea sa la 17 mai 1304, Babadagul devenea primul oraș turcesc european folosit ca loc de pelerinaj pentru musulmani.

Locuințe de suprafață, bine întocmite, cu pereții având blocuri de piatră la bază și suprastructura din lemn sau paiantă erau locuite și în secolele XIV-XV.

Casele cetății de pe malul Dunării, în fața Târgului de Floci, de la Hârșova, foloseau ca materiale în paianta pereților și cărămizi sau tegule romane, desprinse din construcțiile mai vechi. Spre faleza Dunării aceste locuințe se așterneau direct pe stâncă, după ce se amenaja podeaua, marcând locuințe de 10 – 12 m.p. Pereții acestora, de cele mai multe ori aveau la bază bolovani de piatră de carieră.

Dar pentru secolele XIII-XV, probabil, orașul cu cea mai trepidantă existență de la Dunăre, a fost cel ce a funcționat în insula Păcuiul lui Soare[10], identificat uneori cu legendara Vicina. Fusese oraș-cetate construit după reinstalarea autorității romano-bizantine la Dunărea de Jos în secolul al X-lea[11]. În 1285 orașul a fost pârjolit de tătari. Refăcută după un scurt interval, așezarea urbană de aici a funcționat până pe la 1421-1422 când, năruită, așezarea s-a pulverizat[12]. Până acum au fost cercetate aproape 50 de locuințe de suprafață[13].

Mulțimea acestora a fost determinată de factorul geoclimatic, abundența lemnului din ostrov și regimul de umiditate în sol; ele au impus acest tip de locuință, factorul economic fiind mai puțin important. Casele cercetate la Păcuiul lui Soare, de formă relativ rectangulară, cu o singură încăpere, măsurau 10 – 14 m.p. Pereții aveau la bază blocuri de piatră, partea superioară fiind cel mai adesea din paiantă. Un număr restâns de astfel de case au prezentat indicii ale compartimentării spațiului în două încăperi. În cazul acestora, suprafața construită era de 18 - 20 m.p. Compartimentarea cuprindea o cameră de locuit și o tindă, sau o prispă[14]. Remarcăm, așadar, că și în acest caz, o încăpere servea pentru locuit, cealaltă fiind de interes secundar.

Am insistat asupra acestui tip de locuință de la Păcuiul lui Soare, pentru că el nu putea fi necunoscut în Câmpia Română, de alături, dar a rămas numai accidental întâlnit pentru secolele XIV – XV.

Locuința adâncită era o practică general răspândită și adesea legată de locuința tradițională autohtonă, populației autohtone fiindu-i atribuită cu precădere, fie că este vorba de orașe sau sate.

La Isaccea, lângă "pontonul Vechi", alături de locuințele de suprafață, în secolele XIII-XIV, erau amenajate și locuințe adâncite[15]. Locuințele adâncite amenajate la Hârșova în secolele XV-XVI, erau săpate în partea de nord a promontoriului, până la 1 m adâncime, la faleză fiind amenajate mai cu seamă locuințe de suprafață. Prin descoperirile de la Niculițel, locuințele adâncite își dovedesc o îndelungată practică. S-ar părea că nu lipsesc din nici o așezare. Numărul mai mic al acestora la Păcuiul lui Soare a fost, cu siguranță, determinat de umiditatea terenului.

Revenind asupra rolului jucat de orașul de pe Dunăre, nu putem să nu atragem

8. G. Gane, *Magazin Istoric*, VI, 3(60) martie 1972, p. 41-42.
9. Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 94.
10. Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, II, *Așezarea medievală*, București, 1977, p. 11.
11. Andrei Oțetea și colectiv, *op. cit.*, p. 112.
12. Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, p. 10.
13. *Ibidem*, p. 12-16.
14. *Ibidem*, p. 16.
15. *Ibidem*, p. 9.

atenția asupra influenței pe care o avea asupra unei mari părți din Câmpia Română. Prin resursele sale, prin meseriașii ce-i adăpostea, Păcuiul lui Soare era unul din centrele de producție și de schimb în jurul căruia gravitau sate de pe ambele maluri ale Dunării. Influența sa era puternică, resimțindu-se la mare distanță, în satele de pe Mostiștea și la București, în bazinul mijlociu al Argeșului și mai departe.

Pentru locuitorii malului stâng al Dunării, năvala mongolă a produs efecte ce au depășit închipuirea prin cruzimea lor. Ca pretutindeni, pârjolirea așezărilor și violența au fost caracteristice. Credem că în așezări jaful și pârjolul a pornit de la locuințele de suprafață, care se puteau observa de la depărtare. Acesta ar putea fi un motiv pentru care o bună bucată de vreme, tipul de locuință de suprafață a fost asociat nesiguranței.

Hoardele tătărești au cantonat o vreme pe teritoriul din stânga Dunării. Știm că șederea n-a fost niciodată asociată protecției, siguranței și prosperității. Din fericire, n-a fost nici prea lungă. Și totuși, memoria toponimică a consemnat unele așezări sau locuri: Tătarca în Covurlui, Tatar Bunar în Basarabia, Tătărușii, Pasul Tătarului în Dâmbovița, Tătărani în Prahova și Dâmbovița Tătărani în Olt, Dealul Tătărenilor lângă Iași, Tătarul în Râmnicul Sărat, Lacul Tătarului la Plătărești, Ostrovul Tătarului, lângă Chilia, Valea Colciacului sau Colceagului la Bălăceanca și Vidra[16], lângă București. Cu siguranță, unele din așezările în care au stăruit o vreme tătarii erau formule de izolare a lor de către autohtoni[17], dar în multe altele, elementul autohton s-a împletit cu cel mongol.

Față de această realitate și de faptul că partea de est a câmpiei, de pe malul stâng al Dunării, trăia într-un contact permanent cu lumea romano-bizantină din Dobrogea, remarcăm că în această zonă și în centrele acesteia, cunoscute în secolele XIV-XV, s-a folosit pentru locuit, aproape exclusiv, locuința adâncită, cu o singură încăpere. Este cazul marii așezări cvasiorășenești de la Coconi, sau al celor mai depărtate, din zona actuală a Bucureștilor, de la Străulești – Măicănești, Vârteju – București, Mănești – Buftea. În această parte a țării, din cât s-a cercetat până acum, pare să se fi păstrat din tradiția etapelor anterioare și locuința de suprafață. La Sucidava așezarea românească din secolele XIII-XIV a păstrat, preponderent, locuința de suprafață[18], de tipul mai vechi al celor de la Dinogeția, sau contemporane, de la Păcuiul lui Soare. Temelia acestor case era din piatră[19].

La Coconi 74 de locuințe sunt săpate în pământ, între 0,30 și 1,85 m. Acesta pare să fie tipul caracteristic.

Față de perioadele anterioare, locuințele adâncite din secolele XIV-XV sunt mai puțin spațioase, cele mai mici fiind de circa 9 m.p; cele mijlocii măsoară circa 15 m.p., iar cele mai mari 36,60 m.p.[21].

Locuințele cercetate la Coconi (jud. Călărași) amintesc tradiția locuințelor din secolele VIII – XII de la Dinogeția, Dridu și Bucov, din așezările situate pe un mal sau celălalt al Dunării.

Pentru centrul Câmpiei Dunării consemnăm doar, ca pe un caz izolat, situația de

16. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, București, 1979, p. 39.
17. Ion Donat, Studii, IX, 1958, 6, p. 83.
18. *Dumitru Tudor, E. Bujor, Ana Matrosenco, Materiale, VII, 1961, p. 477.*
19. Nicolae Constantinescu, *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân*, București, 1972, p. 50.
20. *Ibidem*, p. 36-43.
21. *Ibidem.*

la Dulceanca – Teleorman, unde, alături de locuințe adâncite a fost cercetată și o locuință de suprafață, datată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Această situație ne determină să apreciem că tipul de locuință de suprafață nu le era necunoscut autohtonilor. Acesta putea funcționa concomitent cu tipul de locuință adâncită. Dar motive pe care le bănuim doar, în acest stadiu al cercetărilor, i-au determinat pe localnici să considere casa mai puțin sigură, iar refacerea mai costisitoare decât amenajarea unei locuințe adâncite, cu mai multe șanse de a scăpa neobservată jefuitorilor incendiatori, sau conservând inventarul interior în condiții mai bune, chiar în cazul prădalnicelor raiduri.

Autohtonii câmpiei au reînnodat tradiția casei de suprafață în a doua jumătate a secolului al XV-lea și cu precădere în secolul al XVI-lea, cu tendința lentă dar clară de a se generaliza. În aceste condiții a continut, multă vreme, să coexiste alături de locuințele adâncite.

Pentru secolele XIV–XV, cele două tipuri de locuințe nu puteau oferi prea mare varietate de condiții, fiind relativ asemănătoare. Atât ca dimensiuni, cât și din punct de vedere al confortului, nu existau deosebiri semnificative. Poate doar lumina zilei, aerul bun și mai lesnicioasa evacuare a fumului să fi fost plusul de facilități oferite de locuința de suprafață, în raport cu locuința adâncită.

Indiferent de tipul de locuință, identificăm prin vestigiile acestora, o populație sedendară, de factură autohtonă, cu o bună cunoaștere a condițiilor geoclimatice a fiecărei așezări.

Nu putem vorbi de inițiative constructive, după planuri pretențioase, ci de locuințe de profund caracter utilitar, valorificând materiale, experiență, realizate de meșteșugarii locali, care aveau soluții pentru fiecare așezare în parte.

Ambele tipuri de locuințe dovedesc caracterul permanent, de un puternic conservatorism al locuitorilor ambelor maluri ale Dunării. Tradiția, transmisă direct, pare să fie o caracteristică ce se adaugă temeiniciei cu care au fost amenajate și reamenajate de multe ori, ambele tipuri reflectând preluări de tehnici și chiar de proprietăți.

Prin experiența centrelor dobrogene, autohtonii au cunoscut și au venit în contact și cu tehnici și tipuri de construcții mai avansate. Era cunoscută și casa mai confortabilă, de tip mediteranean și bizantin, dar tradiția locală a fost mai puternică.

Locuința autohtonă a continuat în formele sale, pentru că era mai adaptată condițiilor geografice, era mai ușor de construit, materialele existente în teren erau mai potrivite și, nu în ultimul rând, era mai puțin expusă.

Secolul XIV-XV a corespuns și unui avânt demografic în Câmpia Română și la Dunărea de Jos, de accelerare a unor procese istorice lente – apariția orașelor.

Ambele tipuri au o veche tradiție și marchează, prin vestigiile lor, o populație cu temeinice ocupații legate de resursele zonale – agricole, putându-se vorbi chiar de prosperitate și siguranță, la nivelul secolelor XIV-XV.

ARCHÄOLOGISCHE BETRACHTUNGEN UND BEMERKUNGEN ÜBER DIE WOHNUNG AUS DEN JH. 14 - 15 AN DER UNTEREN DONAU

Zusammenfassung

Der Verfasser führt die wichtigsten Wohnungstypen an, zuerst diejenigen aus der Provinz zwischen der Donau und dem Scwarzen Meer und darauf diejenigen aus der Rumänischen Ebene. Die Analyse der Funde von Isaccea, Hârşova, Constanţa, Niculiţel, aber besonders von Păcuiul lui Soare erlaubt dem Verfasser, die Anwesenheit einer höheren Zivilisationsstufe in der transdanubianischen Provinz als in der Rumänischen Ebene festzustellen.

Der Verfasser betont den negativen Einfluss, den der Tatareneinfall auf die Entwicklung der rumänischen Gesellschaft des Mittelalters als Folge hatte. Erst in den Jahrhunderten 14 - 15 findet in der Rumänischen Ebene und an der Unteren Donau ein neuer demographischer Aufschwung statt.

CARACTERISTICILE SEDIMENTOLOGICE ŞI GEOLITODINAMICE ALE CORDONULUI LITORAL TECHIRGHIOL

Gl. CARAIVAN, G. OPREANU, A. STĂNICĂ,
Anca DONICI, Constantina FULGA,
Priscila OPREANU, F. PĂUN

Cadrul geomorfologic

Din punct de vedere geomorfologic cordonul litoral Techirghiol este amplasat în extremitatea estică a Platformei Prebalcanice (Dobrogea de Sud), reprezentată printr-un podiş tubular, cu interfluvii larg vălurite şi plane.

Litoralul românesc are o lungime de circa 240 Km. Pe baza caracteristicilor geomorfologice şi sedimentologice, ţărmul românesc al Mării Negre poate fi divizat în trei sectoare distincte:

– sectorul Sulina – Cap Midia, cu ţărmuri joase acumulative şi instabile;

– sectorul Cap Midia - Cap Singol, de trcere, unde apar corpuri acumulative nisipoase mari, extinse între promontorii cu faleză activă;

– sectorul Cap Singol – Vama Veche, în care predomină ţărmul cu faleză activă, întrerupt în dreptul limanelor de bariere litorale.

Din punct de vedere genetic, la litoralul românesc al Mării Negre se disting două categorii de ţărmuri secundare (Shepard, 1963), rezultate la contactul dintre domeniul marin şi cel continental (Caraivan, 1982):

– ţărmuri de eroziune (ţărmuri cu faleză);

– ţărmuri acumulative (ţărmuri barieră).

Ambele tipuri de ţărmuri posedă în prezent, mai mult sau mai puţin, o fâşie de plajă, al cărei profil se deosebeşte de la un caz la altul.

Cordonul litoral Techirghiol este delimitat la nord şi la sud de ţărmuri de eroziune cu faleză activă, sectorul Eforie Nord (Belona) – Capul Agigea, respectiv sectorul Eforie Sud-Capul Turcului.

Sectorul Cap Agigea-Eforie Nord (Belona) prezenta, în perioada 1971-1979, o rată de retragere estimată la circa 50-60 cm/an (Caraivan, 1982).

Faleza, înaltă de 10-14 m, este formată din trei tipuri litologice: calcare sarmatiene în bază, cu lentile de argile verzui, argile roşii cu gipsuri şi depozitele löessoide. Calcarele sarmaţiene sunt reprezentate printr-un pachet de calcare lumaselice compacte, urmate de calcare oolitice şi calcare lumaselice friabile, cu lentile şi pungi de argile grase verzui. Grosimea acestor depozite variază de la 2 la 4 m. Suprafaţa cal-

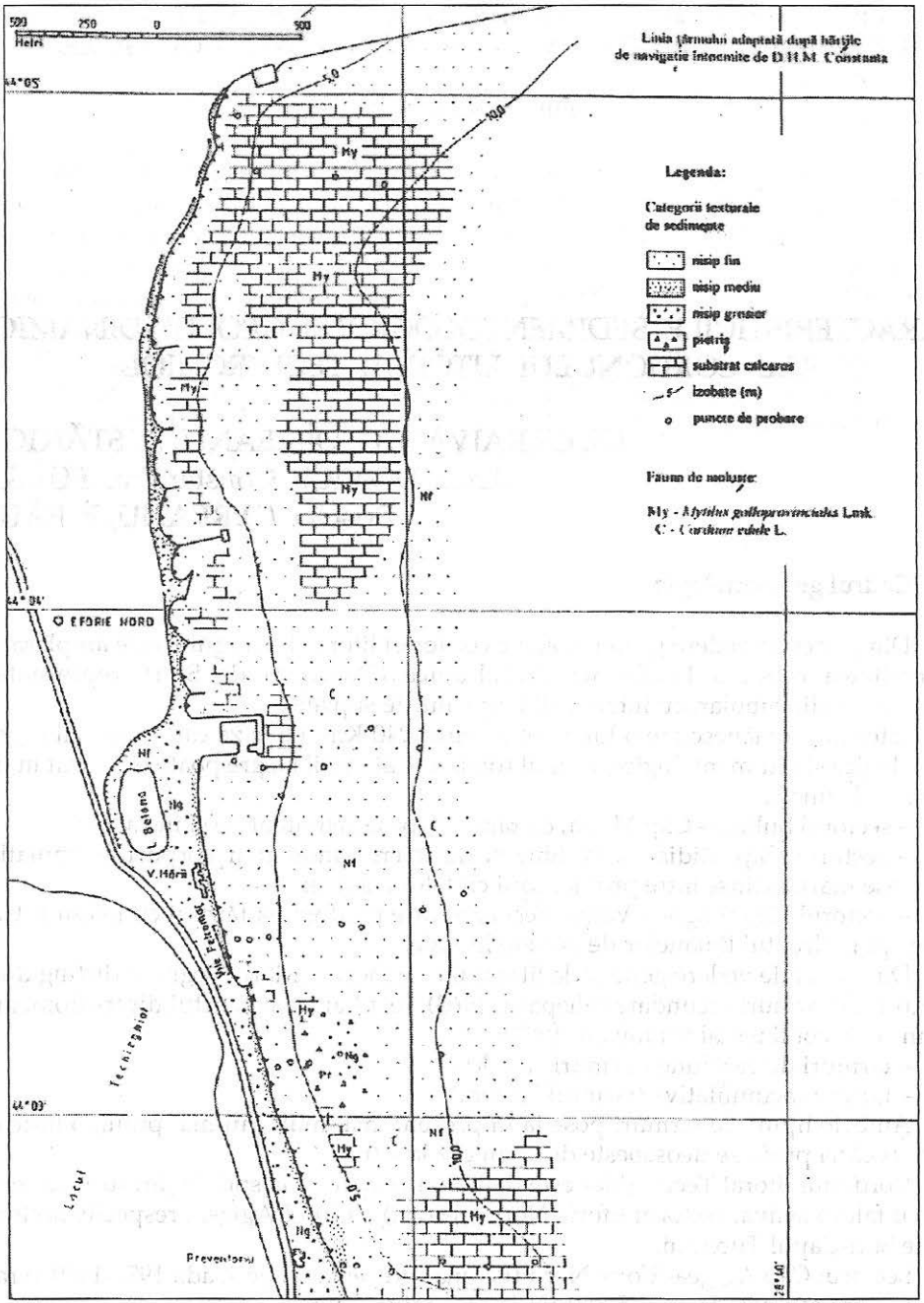

Fig. 1 – Harta sedimentologică a zonei litorale Agigea - Eforie

carelor sarmațiene este neregulată, tipică scoarței de alterare, în goluri acumulându-se argilă roșie reziduală. Calcarele sarmațiene sunt intens carstificate, prezentând numeroase pungi verticale, umplute cu material rezidual provenite din lentile de argile verzui.

Argilele reziduale, având grosimea de 0.60-2.30 m, constau dintr-o matrice argiloasă de culoare roșcată sau verzuie, în care sunt înglobate elemente rulate de pietriș calcaros, acoperite cu pelicule negre de oxizi de fier și mangan.

Depozitele pleistocene sunt reprezentate prin orizonturile de paleosoluri III, II și I, precum și prin ultimele trei nivele de löess.

Retragerea falezei superioare păstrează în acest sector aproximativ același ritm cu abraziunea falezei inferioare sarmațiene.

Sectorul Eforie Sud-Capul Turcului este stabilizat prin lucrări inginerești și structuri hidrotehnice (epiuri, sparge valuri etc.), la adăpostul cărora s-au format plaje artificiale.

Capul Turcului, prezintă o faleză cu profil mixt: o râpă de alunecare în depozitele löessoide, situată la o distanță de 100-150 m de linia țărmului și o înălțime de 20-25 m; corpul de alunecare; faleza marină propriu-zisă, dezvoltată în calcare sarmatiene. Fruntea corpului de alunecare coboară până la țărm, deasupra calcarelor. Suprafața de alunecare corespunde unui nivel freatic dezvoltat la baza depozitelor löessoide, din care apar numeroase izvoare.

Zonele active ale falezei Mării Negre sunt supuse unei abraziuni energice determinată de duritatea rocilor expuse și de configurația țărmului. Produsele finale ale procesului de abraziune sunt pietrișul și nisipul, care se vor integra circulației litorale.

Faleza cuaternară este formată din depozite friabile (argile, depozite löessoide), prin abraziunea cărora ajung în mare cantități importante de material detritic. Particulele siltice și argiloase sunt duse în general, spre larg, în timp ce particulele nisipoase și pietrișul sunt vehiculate în lungul țărmului.

Cordonul litoral al Techirghiolului s-a format sub influența valurilor și a curenților litorali, care au determinat emersarea unei bare submarine, izolând astfel de mare o veche vale de râu, transformată ulterior în liman marin (lacul Techirghiol). Având o lungime de circa 2200 m și o lățime de 200-250 m, înălțimea cordonului litoral atinge, pe alocuri, peste 3 m în zonele de dune apărute ca urmare a plantării unor liziere de arbuști.

Cadrul geologic-sedimentologic

Cordonul litoral Techirghiol se încadrează, din punct de vedere geologic, în unitate structurală a Dobrogei de Sud, cu fundamentalul alcătuit din șisturi cristaline. Cuvertura sedimentară este formată din depozite paleozoice, mezozoice și neozoice, cu grosimi mici și numeroase lacune de sedimentare.

În faleză aflorează depozitele sarmațiene și cuaternare, iar depozitele nisipoase ale cordonului litoral s-au format la finele Cuaternalului târziu.

Sarmațianul din baza falezei marine, ce mărginește la nord și la sud cordonul litoral, este reprezentat prin Bassarabian și Kersonian, fiind predominant calcaros (calcare lumaselice, calcare cu Nubecularii). Depozitele calcaroase se prezintă în pachete decimetrice, orizontale, sau cu stratificație oblică (Capul Turcului), tipică unei sedimentări de self intern. Din aceste depozite se cunoaște o bogată faună de *Mactra vitaliana, Mactra fabreana, Tapes gregarius, Cardium fittoni* etc., precum și o bogată microfaună de elphizi și nonionide.

Depozitele **Kersonianului** au un caracter regresiv, fiind reprezentate prin marne, calcare oolitice și lumaselice, cu numeroase exemplare mici de *Mactra bulgarica, Mactra caspica sinsovi* și *Mactra baltica*.

Formațiunile cuaternare din sectorul studiat sunt reprezentate prin argile roșii villafranchiene, depozite löessoide și sedimente de plajă.

În baza cuverturii de löess, dispusă pe suprafața alterată și carstificată a calcarelor sarmațiene, se întâlnesc depozite argiloase roșii sau galben-roșcate, cu numeroase concrețiuni calcaroase și feri-manganice, cristale de gips și fragmente de roci dobrogene. Liteanu și Ghenea (1966) consideră argilele roșii din Dobrogea drept villafranchiene, indicând existența la începutul Cuaternarului, a unui regim arid continental. Argilele roșii expuse în faleza Mării Negre, în sectoarele limitrofe zonei cercetate, prezintă caracteristici texturale tipice unui transport în regim torențial (Caraivan, 1982).

Depozitele löessoide din faleză aparțin, din punct de vedere textural, categoriilor: silt argilos, silt nisipos, silt.

Caracteristicile fiziografice ale zonei

Zona litorală aparține, din punct de vedere geomorfologic și sedimentologic, domeniului de plajă și de self intern, încadrată de Panin & al. (1977) **"zonei a"** (0-40 m), respectiv subzonei Constanța-Vama Veche. Aceasta se caracterizează printr-un relief mai accidentat, cu zone stâncoase, platforme de abraziune și o cuvertură foarte subțire de sedimente.

Zona litorală cuprinde plaja subaeriană și plaja submersă, extinsă în larg până la limita de acțiune a valurilor, marcate pe profilele batimetrice prin schimbări de pantă, la adâncimi de 6-7 metri.

În dreptul stațiunii Eforie Nord, țărmul relativ înalt, cu faleză, este protejat de o succesiune de 7 diguri și un mic acvatoriu portuar, amplasat în fața Hotelului Belvedere.

O dată cu implementarea acestei configurații antropogenice majore (anii 1975-1977), la sud de aceasta s-au înregistrat schimbări importante, atât în regimul valurilor și curenților cât, mai ales, asupra balanței proceselor sedimentare. Ceea ce se anticipa în anul 1975 (Caraivan, 1975, în Muller et al., 1975) a devenit ulterior o evidență, marcată de intensificarea proceselor de eroziune costieră în sectorul Agigea Institut-Eforie.

Profilele batimetrice din largul plajei de la Agigea – Institut demonstrează evidența acestui proces. Pe intervalul de adâncime 0-11 m apare o rupere de pantă la adâncimea de 9 m, delimitând un sector costier cu panta de 27,7 ‰ și selful intern, cu panta de circa 3,4 ‰. Fundul marin este în general stâncos, numai în lungul unei fâșii litorale înguste (0-2 m adâncime), fiind vehiculate sedimente arenitice și galeți, de proveniență reziduală.

În zona din apropierea țărmului adâncimea crește relativ, la o valoare de circa 2 metri, panta submersă variind de la circa 28,6 ‰, la 80 ‰), sau chiar 106,6 ‰ în fața vilelor PETROMAR, ca urmare a intensificării eroziunii costiere.

La adâncimi, ce variază între 3,5 și 4,5 m, panta subacvatică are valori cuprinse între 14,12 ‰ semnalând existența unor corpuri nisipoase (bare) longitudinale, mobilizate, de obicei, în condițiile unui regim hidrodinamic superior, de furtună.

În partea sudică a zonei se constată extinderea fundurilor stâncoase, cu pante uneori abrupte, marcând prezența unor faleze de abraziune relicte. La baza acestora, la adâncimea de circa 10 m, s-au recoltat chiar și galeți rulați, dovada unei paleoambiante costiere.

Ambianța de plajă a fost cercetată în detaliu, atât pe plaja subaeriană cât, mai ales, pe plaja subacvatică, în intervalul batimetric 0-7 metri.

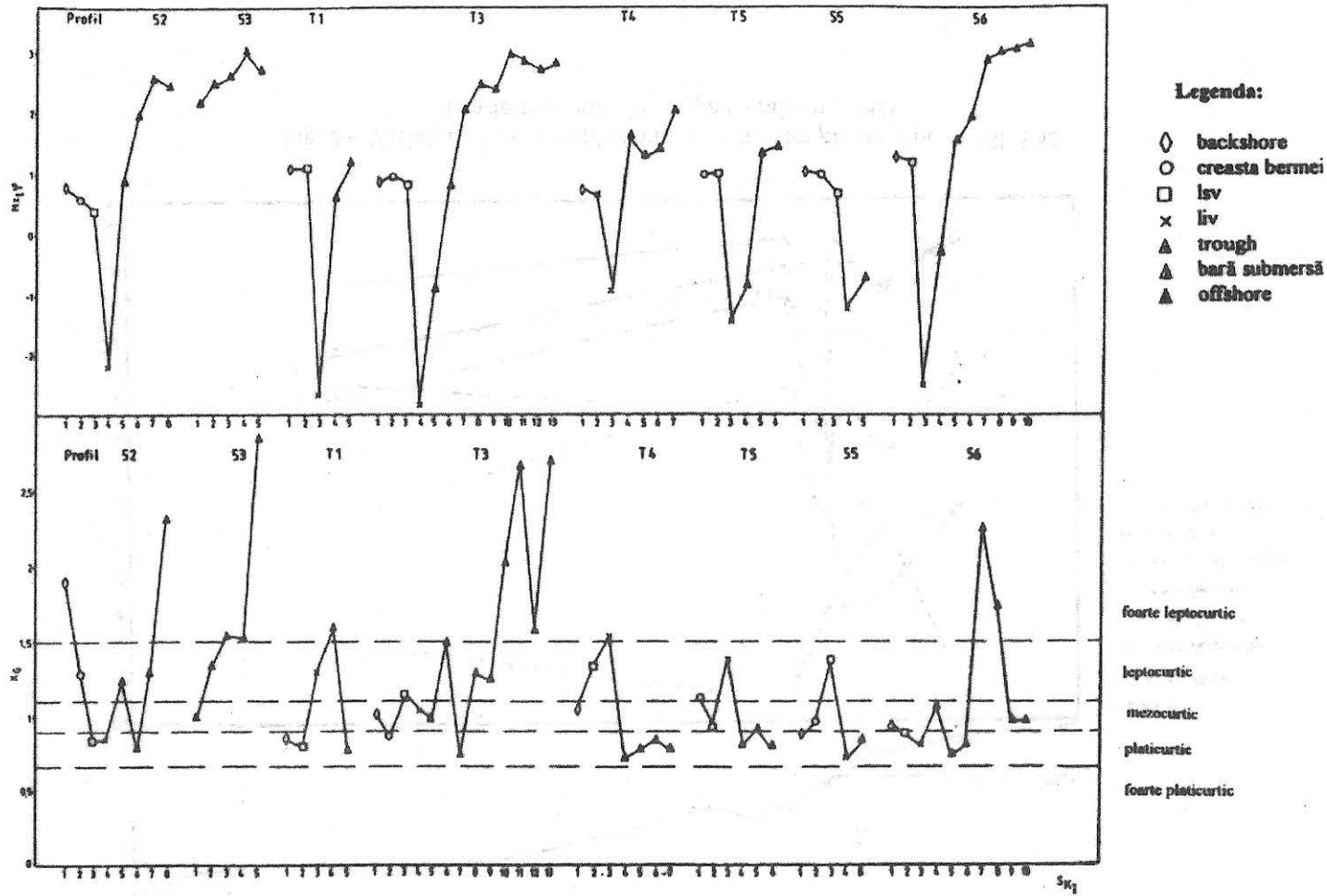

Fig. 2 – Variația parametrilor granulometrici la sedimentele superficiale din zona litorală Agigea-Eforie

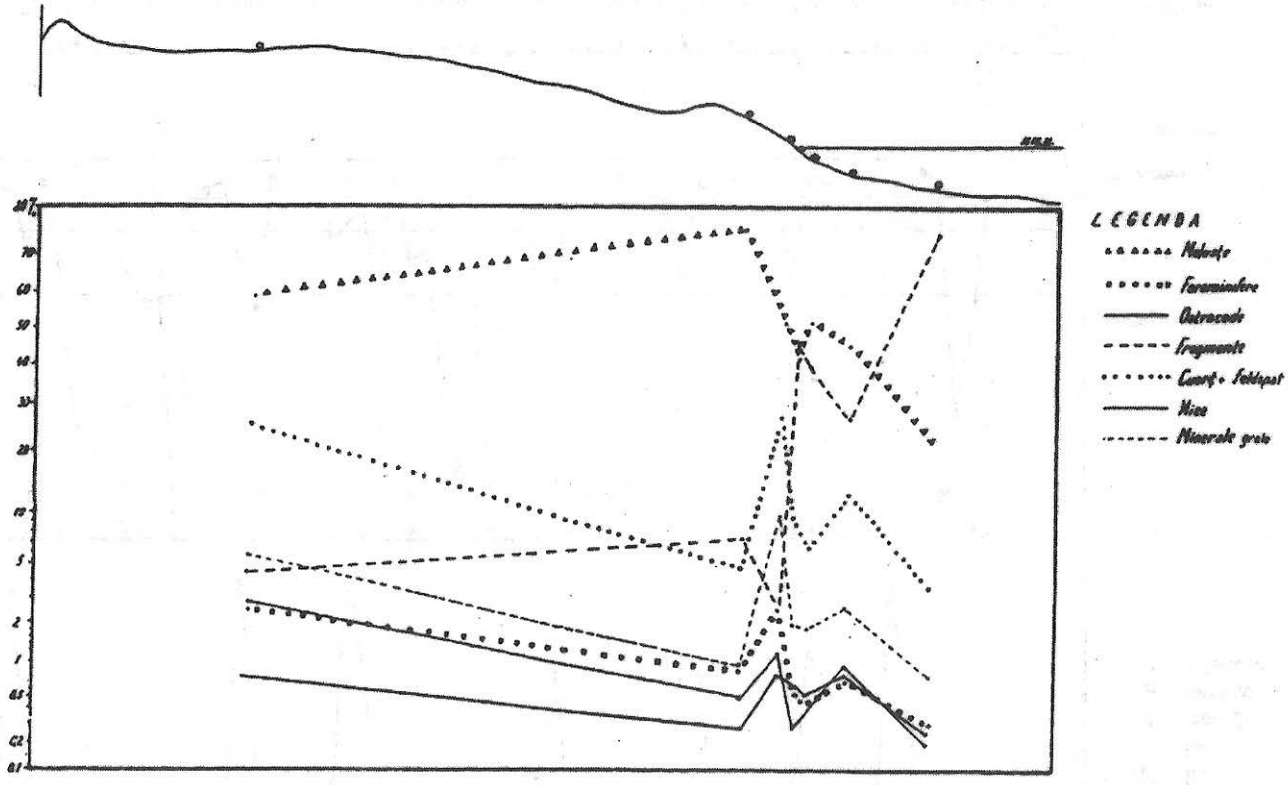

Fig. 3 – Variația constituienților majori ai fracției grosiere pe profilul 52 Eforie-Preventoriu (după Caraivan, 1982)

Profilele batimetrice măsurate în spațiul litoral cuprins între portul Belona și cele două diguri din fața Taberei Luminița ilustrează sugestiv diferențele existente în distribuția sedimentelor superficiale, datorate specificului local al balanței proceselor de sedimentare. Construcțiile hidrotehnice delimitează la nord și la sud acest sector costier, invidualizându-l din punct de vedere hidrodinamic.

Plaja subaeriană relevă existența unei zone de dune eoliene, prin formarea cărora altitudinea cordonului litoral ajunge la aproximativ 3 m. Fixarea acestora a fost înlesnită de plantarea la limita șoselei a unei liziere de arbuști.

Zona de backshore este limitată spre mare de zona de swash prin creasta bermei. Sedimentele sunt grosiere, fracția fin nisipoasă fiind îndepărtată prin deflație, fie spre zona de dune, fie spre mare.

În timpul verii, în sectorul turistic, această zonă este nivelată, astfel încât nu mai conservă alura profilului natural.

De-a lungul cordonului litoral al Techirghiolului lățimea zonei de backshore variază între 50 și 100 de metri, mai îngustă în partea extrem sudică (Preventoriu-Eforie Sud), extinderea sa crescând până aproape de 100 de metri spre nord (între Plaja Azur și Tabăra Luminița). Zona de backshore se îngustează din nou în dreptul Solarului și a Vilei PETROMAR (ca efect al prezenței celor două epiuri), pentru ca în apropierea digului Belona să aibă extinderea maximă.

Zona de swash reprezintă porțiunea aflată în echilibru dinamic, ca rezultat al interacțiunii regimului hidrodinamic marin (valuri, curenți) cu sedimentele de plajă.

În sectoarele de plajă aflate în eroziune, zona de swash este mai lată, cu o pantă relativ mai domoală. În dreptul zonelor de acumulare, lățimea zonei de swash este mai mică, iar panta acesteia crește.

În zona cercetată panta zonei de swash variază, în medie, între 13% și 17%.

Limita internă a zonei de inshore este la baza zonei de swash, unde se produce colapsul final al valurilor de spargere. Aici se formează un canal îngust (runnel), de circa 20-50 cm, mărginit spre mare de un val mic de nisip grosier cu amplitudinea de circa 15-20 cm (ridge).

Primul trough are o adâncime de 1-1,3 metri, cu profil asimetric, panta mai lină fiind orientată spre țărm, iar cea mai abruptă spre larg.

Elementele morfologice cele mai importante sunt barele subacvatice. Profilul asimetric al barelor arată un flanc anterior mai abrupt, o zonă de creastă aplatizată și un flanc posterior cu pantă mai lină, spre larg. Lărgimea acestor bare submarine atinge circa 60 de metri. În sens longitudinal, barele au extinderea de 60-100 m, fiind separate de canale create de curenții de rip. Pe suprafața barelor submarine se observă ripple-marks asimetrice, perpendiculare pe direcția curentului.

În dreptul Vilei PETROMAR se distinge o bară submarină largă de circa 100 de metri, având flancul dinspre larg mai abrupt, element care indică deosebit de clar faptul că acest corp nisipos este format atât sub acțiunea curentului longitudinal costier, cât și a curentului de fund, de întoarcere spre larg.

Înspre largul acestor corpuri acumulative, pe profilele batrimetrice, se schițează o depresiune longitudinală (trough) cu adâncimea maximă de 4-5 m (uneori dezvelind fundul stâncos), urmată de bare submarine largi, cu flancul dinspre țărm mai abrupt. Aceste bare marchează traseul curentului litoral de sedimente din timpul furtunilor, în lungul căruia apar și primele aliniamente de spargere a valurilor de furtună.

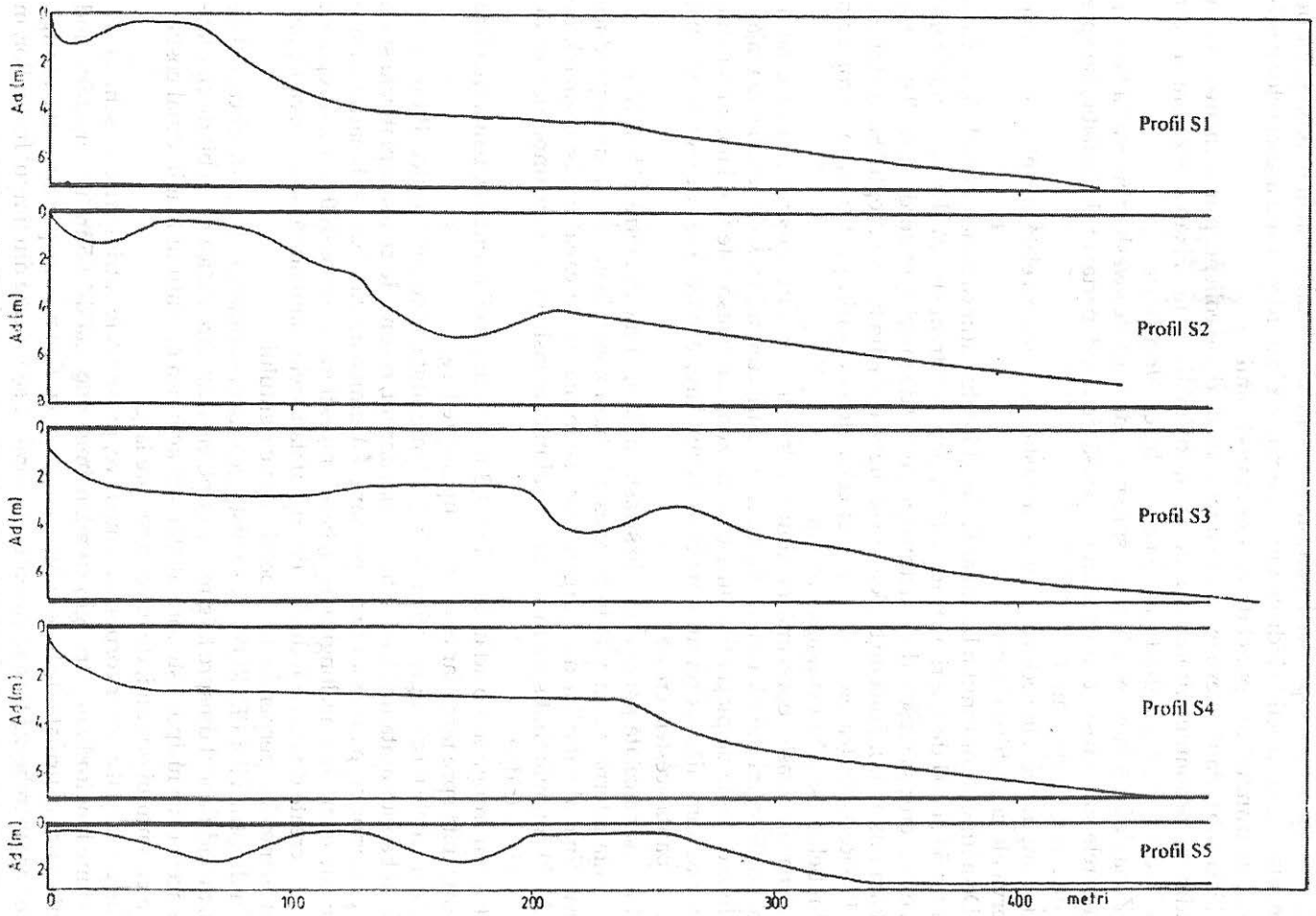

Fig. 4 – Profile batimetrice în zona costieră aferentă VILEI PETROMAR

Caracteristicile texturale ale sedimentelor superficiale
Tipurile texturale de sedimente

Ținând seama de specificul textural al sedimentelor superficiale din zona studiată, am adoptat pentru clasificarea lor, diagrama lui Folk, care utilizează ca termeni extremi: pietriș, nisip, mâl.

În marea lor majoritate, probele recoltate se plasează pe latura nisip-pietriș a diagramei, fiind reprezentate, în principal, prin cele două fracții granulometrice (definite conform scării lui Wentworth). Distribuția areală a tipurilor texturale este redată în fig. 1.

Pietrișul (granule cu dimensiuni mai mari de 2 mm) este constituit în principal, din elemente calcaroase și fragmente de cochilii. Astfel definită, clasa pietrișului reprezintă, în general, sub 10% din masa totală a probelor. În lungul zonei de swash (la baza sa) însă, pietrișul este dominant, participând în proporție de 30,51-94,99% la formarea sedimentelor. Raportul galeți/cochilii este de obicei supraunitar.

Nisipul reprezintă fracția granulometrică cea mai răspândită în zona cercetată, atât pe plaja emersă, cât mai ales, pe panta submersă (Fig. 1). Probele nisipoase aparțin la trei subclase:

– nisipul fin (Mz_1=2-3 phi) este distribuit în largul zonei cercetate, devenind tot mai fin spre adâncimile mai mari. Nisipul fin este, de asemenea, constituientul dominant al dunelor eoliene.

– nisipul mediu (Mz_1=1-2 phi) caracterizează zona de swash.

– nisipul grosier (Mz_1= 0-1 phi) este tipic sedimentelor plajei subaeriene (în special backshore), sedimentele fiind îmbogățite în elemente grosiere, datorită deflației eoliene, care îndepărtează particulele fine.

În largul Taberei de copii Luminița apar petice de sedimente mai grosiere, la adâncimi de 5-7 m (nisip grosier, pietriș fin). Luând în considerație gradul avansat de rulare al particulelor, considerăm aceste corpuri sedimentare ca fiind relicte, reprezentând sedimente prelucrate în regim costier (zona de swash), în timpul regresiunii phanagoriene.

Sedimente mâloase nu apar în zona cercetată, datorită regimului hidrodinamic superior care o caracterizează, particulele siltice și argiloase fiind duse în suspensie de curenți spre larg.

Variația parametrilor texturali în lungul țărmului

Textura sedimentelor de plajă din lungul cordonului litoral al Techirghiolului, variază în limite restrânse, dată fiind sursa comună de material, prelucrat în condiții hidrodinamice asemănătoare. Pentru a face posibilă o comparație din punct de vedere textural al depozitelor de plajă din lungul țărmului, au fost luate în considerație numai probele recoltate în partea mediană a zonei de swash (lsv), în condiții hidrodinamice asemănătoare (valuri de spargere cu amplitudinea de 50-60 cm), circulație slabă de la nord la sud.

Valoarea Mediei (Mz_1) variază de la 1,46 phi (Profilul 52 Preventoriu) la 0,43 phi pe Profilul T4. Profilul 52 este situat la nord de un promontoriu, continuat în larg cu o platformă stâncoasă largă (bench), care furnizează materialul mai grosier (galeți calcaroși, cochilii de midii), supus prelucrării de către valuri.

În zona cuprinsă între Solar și portul Belona, țărmul este structurat în mai multe celule de circulație. În cadrul acestora, materialul sedimentar este vehiculat în sensul curentului longshore (spre sud), realizându-se o sortare a particulelor după dimensiuni și formă. Astfel, în lungul celulei de circulație cuprinsă între profilele T1-T4, se observă diminuarea treptată a dimensiunilor particulelor (valorile Mz_1) în sensul curentului longshore, pe măsura scăderii competenței acestuia, înainte de a fi deviat spre larg, printr-un curent de rip. În mod similar, se observă acest fenomen în cadrul unei alte celule de circulație situată mai spre nord, în zona profilelor 55 și T5 (Tabel I).

Tabelul I. Variația parametrilor granulometrici în lungul țărmului, în zona cordonului litoral Techirghiol

Profilul	Md φ	$Mz_1φ$	$σ_1φ$	SK_1	K_G
52-Preventoriu	1,41	1,46	0,66	0,13	0,83
T1-Solar	1,07	1,1	0,55	0,05	0,8
T3-Vila Petromar	0,78	0,83	0,65	0,05	1,16
T4-Stația pompare	0,41	0,43	0,49	0,06	1,33
T5-Vraja Mării	0,92	1,01	0,59	0,14	0,93
55-Cherhana	0,63	0,67	0,7	0,02	1,38
56-Belona	1,08	1,19	0,7	0,23	0,89

Sortarea materialului ($σ_1$) variază în funcție de condițiile locale privind aportul de material, precum și de intensitatea și direcția curentului longshore. Astfel, de la Belona spre sud se înregistrează două segmente litorale (profilele 55-T5 și T4-T1), în lungul cărora sortarea sedimentelor vehiculate în lungul țărmului înregistrează două tendințe de îmbunătățire; de la 0,70 la 0,59 phi în primul caz, și de la 0,55 la 0,49 phi în cel de-al doilea caz.

Asimetria (S_{K1}) curbelor de distribuție este, în general, ușor pozitivă, având valori cuprinse între 0,05 și 0,23, ilustrând un ușor trend al curbelor de distribuție în domeniul de dimensiuni fine, mai accentuat în sensul curentului longhore spre sud.

Boltirea (K_G) curbelor de distribuție se menține în jurul domeniului mezocurtic, cu abateri nesemnificative în domeniile limitrofe (leptocurtic și platicurtic).

Variația parametrilor texturali pe profilul plajei

Ambianța de plajă este structurată într-o serie de zone morfologice și energetice, în cadrul cărora sedimentele superficiale posedă caracteristici texturale specifice. Pentru a avea o bază unitară de comparație, probarea s-a făcut în condiții hidrodinamice asemănătoare (amplitudinea valurilor de spargere H=50 cm, circulație slabă dinspre nord). Simultan, s-au făcut înregistrări batimetrice pentru zona de larg, precum și ridicări topografice în zona emersă.

În Fig. 2 este ilustrată poziția punctelor de probare, precum și variația parametrilor texturali, atât areal, cât și pe profilul plajei.

Zona backshore este activă numai în timpul marilor furtuni de iarnă, când devine zonă de swash. În restul timpului această zonă se află numai sub influența vântului, deflația eoliană determinând îndepărtarea fracțiunii nisipoase fine înspre zona de dune, sau înspre mare. În zona cercetată, sedimentele zonei backshore sunt în general nisipuri medii și grosiere, cu valori ale Mediei (Mz_1) variind între 0,48 și 1,29 phi, mai grosiere în zonele cele mai expuse deflației eoliene.

Deviația standard inclusivă ($\sigma_1\varphi$) ca măsură a sortării sedimentelor, se înscrie în limitele unor valori bune și moderate.

Proba cea mai elocventă privind efectul deflației eoliene este proba 52/1, cu asimetrie puternic negativă, ilustrând existența unei prelungiri a curbei de distribuție în domeniul grosier.

Boltirea (Kurtozis-K_G) curbelor de distribuție la probele zonei backshore arată o sortare centrală relativ bună a populațiilor de particule (K_G variind în jurul valorilor mezocurtice).

Zona de swash este domeniul de plajă cu dinamica cea mai intensă. Aici este concentrat întregul spectru textural al depozitelor de plajă. De la creasta bermei inferioare până la baza zonei de swash se realizează sortarea particulelor, atât după dimensiuni cât și după forma acestora.

În sectorul cercetat se înregistrează un spectru larg de dimensiuni ale particulelor sedimentare vehiculate în cadrul zonei de swash.

Valoarea Mediei ($Mz_1\varphi$) variază între 0,43 și 2,86 phi, ilustrând concentrarea particulelor celor mai grosiere la baza zonei de swash și a celor mai fine spre creasta bermei.

Sortarea particulelor este influențată atât de masa, cât și de forma acestora. Variația deviației standard inclusive ($\sigma_1\varphi$) indică, prin scăderea valorilor sale înspre partea superioară a zonei de swash, o îmbunătățire a sortării particulelor în această direcție.

Asimetria (S_{K1}) variază între -0,26 și 0,06 pe creasta bermei și între 0,15 și 0,18 la baza zonei de swash, ilustrând tendința de predominare a valorilor pozitive la baza zonei de swash, unde particulele fine sunt între interstițiile galeților calcaroși. Valorile negative ale S_{K1} întâlnite pe creasta bermei sunt datorate prezenței particulelor cu dimensiuni mai mari, aplatizate, cu portantă mare, care pot fi mobilizate de curentul uprush. Acest fenomen determină apariția uneori, a unor valori platicurtice, la sedimentele dinspre creasta bermei.

Zona inshore din sectorul cercetat se caracterizează prin dezvoltarea a 1-2 bare subacvatice în zona aflată în umbra de protecție a acvatoriului portuar de la Belona, lipsind, practic, în partea de sud a Vilei PETROMAR, supusă eroziunii. Sedimentele plajei subacvatice (zona inshore) sunt supuse acțiunii de transport și sortare, realizată de valurile de spargere, caracteristicile texturale fiind comparabile cu cele ale depozitelor din zona de swash. Dacă la baza zonei de swash se concentrează materialul cel mai grosier, începând cu primul trough și continuând cu zonele de spargere ale valurilor, se constată scăderea treptată a dimensiunilor particulelor, Media (Mz_1) variind de la valori cuprinse între -1,05-1,61 phi, în primul trough, la valori de 0,85-2,60 phi pe prima bară subacvatică.

Sortarea ($\sigma_1\varphi$) se îmbunătățește, în general, spre largul zonei inshore, variind de la valori cuprinse între 0,65-1,56φ în primul trough, la valori de 0,68-0,76φ pe barele

subacvatice.

Asimetria ($S_{K1}\varphi$ curbelor de distribuție prezintă valori apropiate de zero, variind între -0,06 și 0,21, ilustrând o sortare bună. De asemenea, se observă o virare a valorilor Boltirii (K_C), de la valori mezocurtice, sau ușor leptocurtice (1,25-1,61), spre valori slab platicurtice.

Caracteristicile mineralogice ale sedimentelor superficiale

Studiul mineralogic și petrografic global al sedimentelor de plajă (Caraivan, 1982) a relevat existența a trei categorii majore de constituienți: biogeni, litici și minerali (Fig. 3).

Componenții biogeni (50-70%) sunt reprezentanți prin fragmente de moluște, foraminifere, ostracode etc., cochiliile de Mytilus dominând cu autoritate.

Pe profilul plajei, cochiliile de moluște se concentrează, de obicei, pe suprafața bermei inferioare, sau în zona backshore, datorită portantei lor ridicate. Foraminiferele și ostracodele participă în proporție redusă (sub 1%) la constituția sedimentelor de plajă.

Componenții litici provin din eroziunea rocilor aflate în baza falezei sau pe fundul mării, și cu totul subordonat, din aluviunile Dunării. În zona cercetată, unde aflorează pe fundul mării calcarele sarmațiene, procentul de fragmente litice variază între 7-75%.

În funcție de disponibilitățile locale, litoclastele, de obicei grosiere, se acumulează la baza zonei de swash.

Componenții minerali sunt reprezentați prin cuarț, feldspați, minerale grele, făcând parte, aproape în totalitate, din fracția nisipoasă.

Fauna de moluște din sedimentele superficiale

Necesitatea studiului faunei de moluște din sedimentele de plajă, rezultă din importanța acestor organisme ca sursă de material sedimentar. Moluștele care trăiesc în zona litorală aparțin unor specii adaptate la agitația puternică a valurilor și la calitatea substratului (stâncos, sau nisipos).

În zona litorală, sunt caracteristice două asociații de moluște actuale: asociația midiilor de stâncă (*Mytilus galloprovincialis* Lmk.) și asociația *Cardium edule* L – *Scapharca inaequivalvis* Brug.

Asociația midiilor de stâncă, populează substratul care aflorează pe arii întinse, atât pe țărmul cu faleză, cât și pe fundul mării, până la limita de larg a zonei cercetate (cu adâncimi de 10-11m). În afară de *Mytilus* se mai întâlnesc *Mytilaster, Nassarius, Chione gallina corrugatula* Nev.

În timpul furtunilor mari, de iarnă, cochiliile de midii sunt aruncate pe țărm, formând falune uriașe.

Asociația *Cardium edule – Scapharca inaequivalvis* se întâlnește pe un substrat nisipos, fiind distribuită uniform în largul zonei cercetate, la adâncimi de 3-10 m. Ca forme însoțitoare apar *Mya arenaria* L. și *Cyclope neritea* L.

Contribuția cochiliilor de moluște ale acestor asociații, ca sursă de material sedimentar pentru sedimentele de plajă, este cu totul subordonată față de midiile de stâncă.

Elementele cochiliere relicte (grad de rulare avansat, pigmentare în brun) constituie, alături de materialul rezidual calcaros, componentul principal al depozitelor de

plajă din zona cercetată. Astfel, apar numeroase cochilii relicte de *Ostrea edulis* L., *Cardium edule var. major* Rev., *Mytilus, Chione, Cyclope, Nassarius, Corbula, Donax, Cerithitidium.*

Existenţa acestui material pe plaja emersă aduce un argument în plus, care evidenţiază intensitatea eroziunii costiere, care a determinat remobilizarea unor corpuri de sedimente de plajă, expuse pe fundul mării în zona offshore.

Surse de material sedimentar pentru zona de plajă

Analiza detaliată, din punct de vedere textural faunistic şi mineralogic, a sedimentelor de plajă din zona cercetată, a pus în evidenţă existenţa a trei surse de material sedimentar: sursa organogenă, sursa terigenă şi o sursă reziduală.

Sursa organogenă este foarte importantă, fiind reprezentată prin material carbonatat, cochilifer, oferit de moluşte în primul rând. Cu totul subordonat, se adaugă testurile de foraminifere şi valvele de ostracode (0,5-2%).

În partea de sud a litoralului, midiile de stâncă reprezintă principalul furnizor de particule cochiliere. Fracţiunea organogenă din sedimentele de plajă cuprinde cochilii ale unor moluşte actuale, (ex. Mytilus, Cardium), dar şi ale unor moluşte relicte (Mytilus, Donax, Nassarius, Chione etc.), care mai poartă amprenta transformărilor chimice şi mecanice datorate schimbărilor ambientale.

Sursa terigenă are drept cale principală de transport Dunărea şi râurile din partea de nord-vest a Mării Negre, fiind constituită din particule de cuarţ, mice, feldspaţi, litoclaste erodate din formaţiunile geologice existente în bazinul de recepţie al Dunării. La sud de Constanţa, sursa terigenă danubiană nu atinge ţărmul actual datorită pantei mai mari a fundului, cât şi datorită barierei ridicate în calea curentului de aluviuni de acvatoriul portuar Constanţa Sud-Agigea.

În asociaţia de minerale grele se constată o creştere a frecvenţei mineralelor opace şi a piroxenilor, în comparaţie cu provincia danubiană. Sursa acestui material a constituit-o Dobrogea centrală şi sudică, de unde râurile au erodat depozitele sedimentare vechi.

Aportul de material terigen înregistrează o scădere considerabilă, proces declanşat în urmă cu circa 25 de ani. Una din principalele cauze este, desigur, reţinerea aluviunilor în numeroasele lacuri de acumulare construite pe Dunăre şi pe afluenţii săi.

Sursa reziduală de material sedimentar o reprezintă rocile erodate de valuri din faleză şi de pe fundul mării. Astfel, calcarele sarmaţiene furnizează elemente de pietriş şi nisip calcaros.

Din depozitele cuaternare ale falezei Mării Negre, valurile preiau şi pun în circulaţia litorală particule de cuarţ eolian, minerale grele, pietriş rulat pigmentat cu oxizi de fier şi mangan, concreţiuni carbonatice etc.

O sursă sedimentară suplimentară este reprezentată de materialul încorporat în construcţiile hidrotehnice costiere (diguri, porturi, plaje artificiale).

Variaţia profilelor de plajă

Parametrii morfologici utilizaţi pentru a ilustra configuraţia profilului de plajă sunt: panta, amplitudinea şi lărgimea locală a plajei. Profilul plajei este un sistem dinamic, care acumulează o anumită cantitate de material în domeniul subaerian, dis-

tribuit în mod specific. Acest sistem este descris în termeni, care reprezintă cantitatea de sediment conținută în limitele profilului, lărgimea plajei și configurația profilului.

În scopul stabilirii unor posibile relații, care există între parametrii valurilor și stocul de sediment, s-au construit diagrame de variație a valorilor stocului de sediment (Q), în funcție de amplitudinea valurilor de spargere. S-au observat, astfel, (Caraivan, 1975) faptul că eroziunea plajei are loc sub influența valurilor de spargere cu amplitudinea mai mare de 40 cm, stocul de sedimente micșorându-se în funcție de durata de acțiune a acestui tip de regim hidrodinamic.

Creșterea plajei se desfășoară sub acțiunea unui regim hidrodinamic inferior, caracterizat prin valuri de spargere cu amplitudinea de 10-40 cm. A fost stabilită, astfel, existența unui "prag hidrodinamic" (Caraivan, 1975), care separă cele două faze de evoluție a plajei, de depunere și de eroziune, caracterizat prin valuri de spargere cu amplitudinea de 40-50 cm.

Eroziunea și acumularea sunt strict controlate de relația, care se stabilește între regimul hidrodinamic produs de agitația valurilor din zona litorală, morfologia submarină a plajei și textura sedimentelor de plajă. Ciclul plajei este în strânsă legătură cu periodicitatea furtunilor în zona litorală, când plaja are dimensiunile cele mai reduse.

După construirea celor două epiuri din fața Taberei de copii, la nord de acestea, s-a instaurat un regim hidroninamic, care a indus eroziuni puternice. Acestea s-au concretizat prin retragerea liniei țărmului cu valori cuprinse între 12 m, în dreptul Solarului, până la circa 25 m în fața Vilei PETROMAR. În schimb, se înregistrează chiar ușoare depuneri în fața Complexului Vraja Mării, pe seama materialului erodat dinspre sud.

Variația anuală a extinderii cordonului litoral

În cadrul programului de monitoring anual al zonei litorale, s-au efectuat studii în zona cuprinsă între Belona și Eforie Sud pe 4 profile (52-58). Începând cu anul 1998 au fost efectuate măsurători morfologice de detaliu pe alte patru profile (T1-T4) în dreptul Vilei PETROMAR. Pentru o mai bună corelare a datelor, vor fi comparate valorile pozițiilor limitei superioare ale zonei de swash măsurate anul anterior (pe timp de calm atmosferic, după o lungă perioadă cu regim dinamic scăzut) cu valorile maxime obținute în acest an (fig. 4).

Se poate constata că întreg cordonul litoral dintre Preventoriul din Eforie Sud (profil 52) și lacul Belona (profil 55) este în eroziune, variabilă fiind rata retragerii liniei țărmului. Astfel, pe profilele 52 – Preventoriu și 58 – Azur a fost măsurată o retragere importantă a liniei țărmului (3,6 m, respectiv 6 m în interval de un an), în timp ce pe profilele liniei țărmului în acest an a fost de numai 1 metru. Retrageri importante au fost măsurate și în dreptul Vilei PETROMAR). Profilul T4 este stabil, acesta fiind situat pe proeminența unei zone de acumulare.. Această variație a ritmului eroziunii se datorează orientării predominant sud-nord a curentului longitudinal în această zonă și a poziționării profilelor 54 și 55 la sud de digurile de protecție ale Taberei Luminița, respectiv a portului Belona.

Concluzii

Zona costieră cunoaște o intensificare deosebită a eroziunii marine, care periclitează siguranța construcțiilor existente. Cauzele fenomenului prezintă componente regionale și strict locale.

Circulaţia atmosferică din partea de vest a Mării Negre s-a modificat uşor faţă de situaţia existentă în urmă cu 30 de ani (predominantă nordică şi nord-estică) în sensul creşterii frecvenţei vânturilor din sectorul estic şi sud vestic. În consecinţă, regimul valurilor şi curenţilor marini costieri se adaptează prin activarea circulaţiei sudice şi estice, pe acelaşi fond dominant al circulaţiei nordice.

În paralel, s-a diminuat drastic volumul de material terigen adus de fluvii în mare, cauza principală fiind reţinerea aluviunilor în numeroasele lacuri de acumulare.

Astfel, pe litoralul românesc al Mării Negre, eroziunea litorală s-a generalizat, manifestându-se prin retragerea, uneori alarmantă, a liniei ţărmului.

Circulaţia sedimentelor terigene în lungul ţărmului a fost barată, de asemenea, prin construirea digurilor portuare de la Midia, Constanţa Sud-Agigea şi Mangalia-2 Mai.

Dacă circulaţia nordică este încă prevalentă în partea de nord a ţărmului românesc., neafectat de structuri hidrotehnice majore, în partea de sud a structurilor portuare amintite, atât vânturile cât şi valurile din sectorul nordic sunt atenuate.

O astfel de situaţie caracterizează şi sectorul costier cercetat, aflat în partea de sud a portului Constanţa Sud-Agigea, al cărui dig sudic pătrunde în mare pe o lungime de 5 km. Digul determină modificări în circulaţia sedimentelor de plajă care, în sectorul sudic învecinat, este orientată de la sud spre nord.

Deficitul cronic al balanţei proceselor de sedimentare conduce la erodarea sedimentelor de plajă în tendinţa satisfacerii capacităţii de transport a agenţilor hidrodinamici marini costieri.

Sursa locală principală de material sedimentar este de natură reziduală şi organogenă, fiind reprezentată de platforma submersă de calcare (bench) cu coloniile aferente de midii, extinsă în partea de sud a zonei cercetate.

Întrucât regimul circulaţiei de sedimente în zona cercetată prezintă o rezultantă orientată de la sud spre nord, apare necesitatea de a nu se bara fluxul litoral de sedimente.

În anii 1980 însă, în dreptul hotelului Belvedere, se construieşte portul turistic Belona, care pătrunde în mare 200 m, iar în faţa Taberei de copii Luminiţa, se construiesc două epiuri în formă T, cu un dig "sparge val" submers în largul lor.

În acest fel, zona costieră situată la nord de Tabăra Luminiţa, este supusă unei eroziuni intense, deoarece după depăşirea digurilor din partea de sud, curentul longshore, deposedat de debitul său solid reţinut în capcana artificială, devine foarte agresiv refăcându-şi potenţialul de transport pe seama sedimentelor de pe plaja submersă şi emersă.

În dreptul Vilei PETROMAR se localizează un curent de retur spre larg, foarte puternic pe timp de furtună care scoate din circuitul costier o mare cantitate de nisip.

Sedimentele de plajă sunt, în general, nisipuri medii şi fine, predominant calcaroase şi organogene. Fracţia ruditică este strict localizată în lungul zonei de swash, fiind reprezentată prin galeţi de calcare sarmatiene şi fragmente de cochilii.

Lucrările inginereşti de protecţie împotriva eroziunii se pot grupa în două mari categorii, din punctul de vedere al modului de acţiune al acestora:

a) Prima mare categorie este reprezentată de lucrările de protecţie, care se bazează pe retenţia materialului sedimentar transportat în lungul liniei ţărmului de către curenţii litorali. În cadrul acestei prime categorii, cele mai importante structuri de protecţie împotriva eroziunii sunt *epiurile* – digurile transversale pe ţărm. Aceste diguri trebuie extinse spre larg până la interceptarea curentului litoral de sedimente.

b) O a doua mare categorie de opere inginereşti de protecţie costieră împotriva

eroziunii o reprezintă lucrările care au ca scop diminuarea impactului valurilor asupra liniei țărmului în perioada furtunilor. Principiul de funcționare al acestor structuri îl reprezintă crearea unei zone artificiale de spargere a valurilor, astfel încât energia lor să fie micșorată la contactul cu țărmul.

Cele două mari categorii de structuri de protecție împotriva eroziunii necesită de cele mai multe ori și acțiuni suplimentare, ca de exemplu alimentarea artificială cu sedimente a plajelor. Materialul sedimentar utilizat pentru suplimentarea balanței litorale trebuie să aibă cel puțin aceleași dimensiuni ale particulelor din sedimentul existent în mod natural pe plajă.

Chiar cu rezultate foarte bune pentru zona protejată, neajunsul tuturor structurilor de protecție costieră pe coastele cu deficit de aport de material sedimentar natural îl reprezintă faptul că fenomenul erozional nu poate fi stopat, ci doar deplasat în sensul curentului longitudinal.

Este deosebit de important ca protejarea unei plaje să nu ducă la scăderea valorii sale turistice.

Abrevieri

G. Caraivan, 1975 – *Cercetări Marine*, 7, 21-37, Constanța

G. Caraivan, 1982 – *Studiul sedimentologic al depozitelor din zona de plajă și a selfului intern din fața țărmului românesc între Portița și Tuzla.* Teză de doctorat, Universitatea București, 1982.

S. Liteanu, C. Ghenea, 1966 – *Cuaternarul din România.* St. tehn. econ. Seria H, Com. Geol., București, 1966.

G. I. Muller et al., 1975 – *Caracterizarea comparativă a condițiilor oceanografice, sedimentologice și hidrobiologice de pe litoralul românesc și prognozarea efectelor deschiderii canalului Dunăre-Marea Neagră asupra acestor caracteristici.* Raport Arhiva I.R.C.M., Constanța, 1975.

N. PANIN, G. SALOMIE, V. VARODIM, 1977 – *Cercetări batimetrice pe platforma continentală a Mării Negre.* St. cercet. Geol. Geofiz., Geofizica 15, București.

F. P. SHEPARD, 1963 – *Submarine Geology.* Ed. Harper and Row publ. New York, 1963.

SEDIMENTOLOGY AND GEOLITHODYNAMICS OF THE TECHIRGHIOL BARRIER BEACH

– Abstract –

The Techirghiol barrier beach is one of the shortest ways along the coast, crossing the littoral valleys, used since ancient times. That is why, the understanding of the coastal sedimentology and lithodinamics is very useful.

In this paper, beach sediments geology is desribed and the evolution of the shore erosion as well.

NUMISMATICĂ

NUMISMATIQUE

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ŞI NUMISMATICE DE PE RAZA LOCALITĂŢII SATU NOU (COM. OLTINA, JUD. CONSTANŢA)

Gabriel CUSTUREA

Publicarea monedelor bizantine din România a căpătat în ultimele trei decenii un caracter tot mai susţinut. Se observă tendinţa ca aceste descoperiri să fie aduse la zi. Există în acest moment atât sinteze la nivelul întregii ţări[1], cât mai ales la nivel regional[2]. Datorită statutului său special de provincie a Imperiului Bizantin timp de mai multe secole, Dobrogea s-a bucurat de o atenţie deosebită din partea specialiştilor. Ne rezumăm să amintim contribuţiile privind perioada secolelor V-VII[3], X-XI[4], XII-XIV[5], publicarea monografică a unor loturi importante de la Silistra[6], Păcuiul lui Soare[7], Capidava[8], Isaccea[9], Nufăru[10], Constanţa[11], Mangalia[12] şi seriile de cronici numismatice locale cu numeroase referiri la monedele bizantine[13]. Nu trebuie omise descoperirile

1. C. Preda, SCIV, 23, 1972, 3, p. 375-416; V. Penna, Istoriko-geographika, 3, 1991, p. 51-97.

2. *Transilvania*: I. Sabău, SCN, 2, 1958, p. 269-302; A. M. Velter, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 257-274; E. Oberländer-Târnoveanu, Al. Săşianu, SCN, 10, 1996, p. 89-100; *Muntenia*: Gh. Poenaru-Bordea, C. Popa, *Ilfov. File de istorie*, 1978, p. 136-141; E. Oberländer-Târnoveanu, Em. M. Constantinescu, Mousaios, 4/1, 1994, p. 311-341; *Oltenia*: O. Toropu, O. Stoica, Drobeta, 1, 1974, p. 159-168; *Moldova:* V. Spinei, SCN, 8, 1984, p. 77-83; E. Oberländer-Târnoveanu, E. Popuşoi, Carpica, 23/2, 1992, p. 223-246.

3. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheşeanu, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 377-396.

4. G. Custurea, N.S. Andronescu, Pontica, 14, 1981, p. 221-236; G. Custurea, *Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanţa, 2000.

5. E. Oberländer-Târnoveanu, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 265-273; idem, RESEE, 30, 1992, 1-2, p. 41-60; idem, *Etudes Byzantines et Post-Byzantines*, 3, 1997, p. 113-160.

6. Idem, CN, 7, 1996, p. 97-127.

7. B. Mitrea, în P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Bucureşti, 1972, p. 181-212; G. Custurea, T. Papasima, Pontica, 25, 1992, p. 363-380.

8. P. Diaconu, în Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Mongrafie arheologică*, I, Bucureşti, 1958, p. 238-244; G. Custurea, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 301-307.

9. E. Oberländer-Târnoveanu, BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, p. 263-295; G. Custurea, Pontica, 26, 1993, p. 259-262; Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Contribuţii arheologice şi numismatice la istoria Dobrogei în perioada 969-1204*, Bucureşti, 1998, teză de doctorat, mss., p. 130-198.

10. E. Oberländer-Târnoveanu, BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 71-106; Gh. Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 199-224; idem, Peuce, 10, 1991, p. 497-554.

11. Idem, Pontica, 24, 1991, p. 299-327.

12. Idem, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 287-300.

13. De-a lungul anilor în anuarele muzeelor din Constanţa şi Tulcea au fost publicate peste 20 de cronici numismatice.

monetare din secolele VII-X, mult mai rare, asupra cărora s-a insistat cu mai mult interes în ultima vreme[14].

În lucrarea noastră vom prezenta un lot de 79 monede bizantine descoperite recent în preajma localității Satu Nou, în punctul numit de localnici "Capu Dealului"[15]. Alături de acestea s-au găsit și câteva obiecte arheologice pe care le anumerăm în continuare în ordine cronologică[16].

1. Cataramă "Sucidava", din bronz, dimensiuni: 50 x 29 x 3 mm.

Datată în secolul al VI-lea p. Chr., își găsește analogii în descoperirile de la Beroe[17], Capidava[18], Histria[19], Ibida[20], Tomis[21] și Tropaeum Traiani[22].

2. Aplică din bronz cu monograma ✱, cu orificiu central și patru ținte de prindere, diametrul=30 mm. Datată în secolul al VI-lea p. Chr., își găsește analogii cu o piesă de la Capidava[23].

3. Aplică din bronz cu monograma ✱, fără orificiu central, cu o țintă în centru, pentru prindere, diametrul=21,5 mm. Datată în secolul al VI-lea.

4. Clopoțel piriform din bronz, cu tăietură "în cruce", dimensiuni: 27x19,5x13 mm. Datat în a doua jumătate a secolului al XI-lea, are analogii cu piese descoperite la Păcuiul lui Soare[24] și Dinogeția[25]. Astfel de piese au fost aduse probabil de triburile turcice[26].

5. Fragmente de brățări din sticlă albastră, datate în secolul al XI-lea, asemănătoare cu piese la Capidava, Dinogeția, Isaccea și Păcuiul lui Soare[27].

6. Inel din bronz cu pentagramă incizată, dimensiuni 14x14,5 mm, d=20 mm. Datat în secolul al XI-lea are analogii cu piese descoperite la Beroe[28], Capidava[29], Dinogeția[30] și Păcuiul lui Soare[31].

7. Cruce relicvar din bronz (fragmentară), dimensiuni: 32x24-3,5 mm. Christos cu colobium, fără mâneci, răstignit. Datată în secolul al XI-lea, are analogii la Păcuiul lui Soare[32] și Isaccea[33].

---

14. R. Ocheșeanu, Pontica, 14, 1981, p. 309-314; E. Oberländer-Târnoveanu, SCN, 7, 1980, p. 163-165; Gh. Poenaru-Bordea, I. Donoiu, BSNR, 75-76, 1981-1982, 129-130, p. 237-251; G. Custurea, Pontica, 19, 1986, p. 273-277; idem, Pontica, 31, 1998, p. 291-294; O. Damian, CCDJ, 13-14, 1995, p. 218-223.

15. În anul 1998, doi cetățeni au întreprins o periegheză în zonă și au recoltat monedele pe care muzeul constănțean le-a achiziționat; un număr de 12 piese au fost donate muzeului de domnul Matei Ionel căruia îi mulțumim și pe această cale.

16. Obiectele arheologice au fost donate muzeului.

17. A. Petre, MCA, 8, 1962, p. 580, fig. 16b/1.

18. Z. Covacef, Pontica, 28-89, 1995-1996, p. 100, nr. 1.2.2., pl. III/2.

19. Em. Condurachi și colaboratorii, MCA, 7, 1961, p. 260, fig. 25/b.

20. A. Opaiț, SCIVA, 42, 1991, 1-2, p. 46-47, fig. 18/43, 65; fig. 19/41, 42, 44-46.

21. C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, Pontica, 16, 1983, p. 227, pl. 2/19.

22. I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, în *Tropaeum Traiani, I. Cetatea*, București, 1979, p. 192, fig. 174, nr. 10(7).

23. Z. Covacef, *op. cit.*, p. 105, nr. 1.6.2., pl. V/2.

24. P. Diaconu, D. Vâlceanu, *op. cit.*, p. 139 și fig. 56/7.

25. Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogeția. I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 1967, p. 282, fig. 169/5,7.

26. P. Diaconu, D. Vâlceanu, *op. cit.*, p. 140.

27. *Ibidem*, p. 152.

28. A. Petre, *op. cit.*, p. 584.

29. *Capidava*, I, p. 233, fig. 118/2, 3.

30. *Dinogeția*, I, p. 284 și fig. 170/10, bibliografia la n. 25.

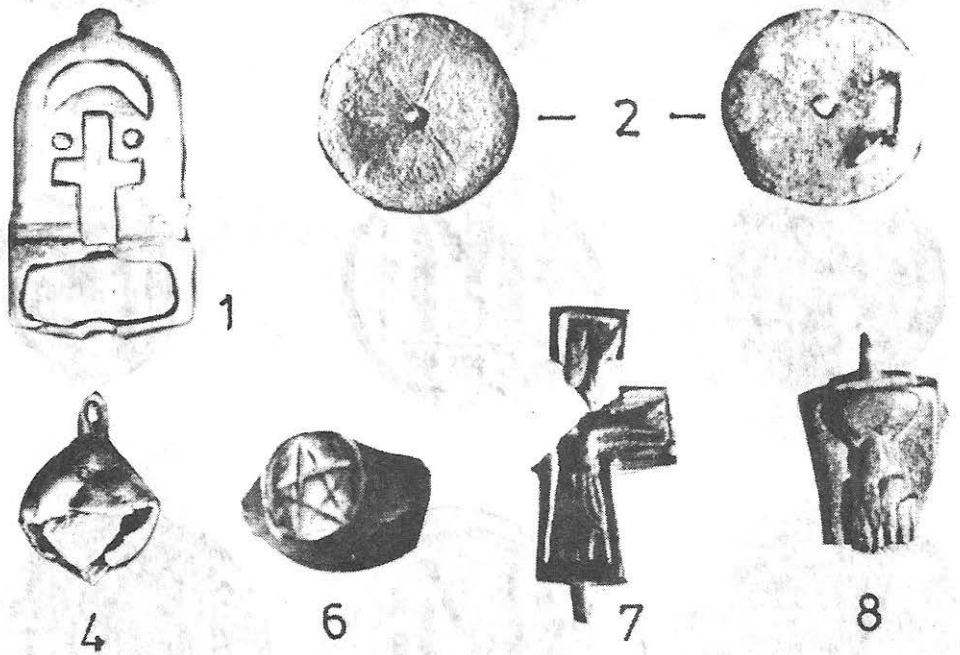
31. P. Diaconu, D. Vilceanu, *op. cit.*, p. 147, fig. 56/3.

32. *Ibidem*, pl. XXVIII/7a.

33. Gh. Mănucu-Adamești eanu, Peuce, 9, 1984, p. 378, nr. 2, pl. I/2.

8. Cruce relicvar din bronz (fragmentară), dimensiuni: 30x20x3 mm. Cu bust la extremitate. Datată în secolul al XI-lea, piesa are analogii cu descoperiri de la Beroe[34], Bisericuţa[35], Dinogeţia[36], Hârşova[37], Isaccea[38] şi Păcuiul lui Soare[39].

Lotul monetar cuprinde emisiuni de la Anastasius I până la Mauriciu Tiberiu (nr. 1-13), Theophil (nr. 14-15) şi din intervalul cuprins între domniile lui Vasile II-Constantin VIII până la Constantin X (nr. 16-79).

Planşa I.

Dintre piesele primei perioade de circulaţie a monedei bizantine se individualizează nr. 9, care reprezintă o variantă a catalogului lui W. Hahn, pentru anul emisiunii[40].

Prezenţa celor două monede ale lui Theophil nu este surprinzătoare, mai ales, în zona sud-vestică a Dobrogei, unde sunt semnalate descoperiri la Silistra[41] şi Rasova[42]. Piesa nr. 14 este considerată de cercetătorul D. M. Metcalf ca aparţinând grupei Δ de follis theophilieni emisă foarte probabil la Thessalonica[43], în timp ce catalogul lui Ph.

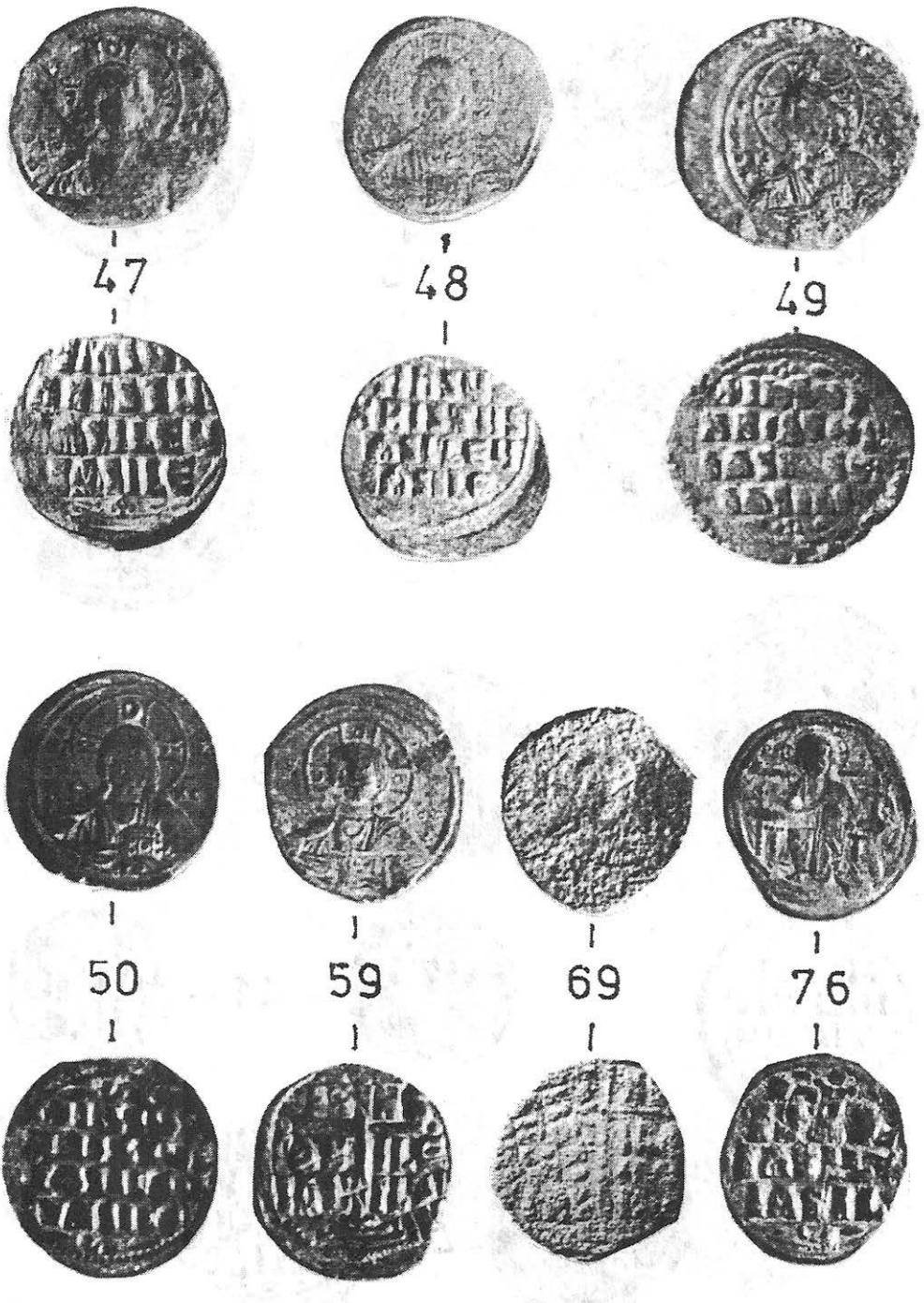
34. *Ibidem*, p. 376, pl. II/1.
35. P. Nicorescu, *În memoria lui V. Pârvan*, Bucureşti, 1934, p. 222-226.
36. *Dinogeţia*, I, p. 360 şi fig. 193/9,10.
37. N. Harţuche, F. Atanasiu, *Catalog selectiv al colecţiei de arheologie a Muzeului Brăilei*, 1976, p. 270-271, nr. 559.
38. Gh. Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 378, nr. 4, pl. III/3.
39. P. Diaconu, D. Vilceanu, *op. cit.*, p. 161, pl. XXIX/1a-b, 2 a-b.
40. În lucrarea de referinţă se cunosc numai emisiuni pentru anii 30-34, cf. *MIB*, I, p. 123.
41. E. Oberländer-Târnoveanu, CN, 7, 1996, p. 121, nr. 78-81.
42. I. Dimian, SCN, 1, 1957, p. 198.
43. D.M. Metcalf, MN, 14, 1968, p. 146-147.

Planșa II.

Planşa III.

Planșa IV.

Grierson o atribuie metropolei şi o consideră 1/2 follis[44]. Şi în cazul piesei nr. 15 părerile celor doi specialişti diferă. Astfel, D.M. Metcalf o clasează în grupa Γ, considerând-o emisă în Asia Mică[45], în timp ce Ph. Grierson o consideră emisiune provincială, fără altă precizări geografice[46].

Legătura cu secolul următor este făcută de un follis emis de Leon VI, publicat anterior[47]. Seria emisiunilor bizantine continuă cu monede atribuite împăraţilor asociaţi Vasile II-Constantin VIII de tipul clasei A_2 şi A_3[48] în număr de 39 exemplare şi cu cele aparţinând domniei lui Roman III[49], 20 exemplare. Lotul se încheie cu patru follişi de la Constantin IX şi unul de la Constantin X. Din zonă mai semnalăm descoperirea a doi follişi clasa A_3[50] şi unul clasa B[51].

Tabelul următor ilustrează descoperirile din zonă:

Emitent	Nominal	Nr. piese
1	2	3
Anastasius I	Follis	1
	1/2 follis	1
Justinus I	follis	2
	1/2 follis	2
Justinianus I	follis	4
	1/2 follis	1
Justinus II	follis	1
	1/2 follis	2
Mauriciu Tiberiu	1/2 follis	1
Theophil	follis	1
	1/2 follis	1
Leon IV	follis	1
Vasile II-Constantin VIII	follis	41
Roman III	follis	21
Constantin IX	follis	4
Constantin X	follis	1
TOTAL		87

Din structura descoperirilor putem avansa unele ipoteze asupra dezvoltării aşezării de la Capu Dealului. O primă etapă de vieţuire se desfăşoară între secolele IV-VI, acestea începând după anul 594/595 datorită stării permanente de război de la Dunărea de Jos şi Mijlocie ce se declanşează din 582 şi va duce la prăbuşirea limesului[52]. Reluată, nu se ştie la ce nivel, în secolele IX-X, viaţa din aşezare pare să înceteze

44. Ph. Grierson, *DOW* III, 1, p. 415.
45. D.M. Metcalf, *op. cit.*, p. 146.
46. Ph. Grierson, *op. cit.*, p. 413-415.
47. A. Vertan, G. Custurea, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 318, nr. 1610.
48. D.M. Metcalf, N.C., 10, 1970, p. 199-219; pentru o altă interpretare vezi V. Ivanisevic, în *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines*, 27-28, 1989, p. 19-42.
49. Am urmat cronologia cercetătoarei M. Thompsson, *Athenian Agora II, Coins from the roman through the Venetian period*, Princeton, 1954, p. 113.
50. G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, Pontica, 31, 1998, p. 322, nr. 1953, 1954.
51. T. Papasima, Pontica, 28-29, 1995-11996, p. 282, nr. 13; la acestea se adaugă un solidus de la Justinian I şi un tezaur monetar, descoperit în 1912, databil în secolul al VI-lea cf. Gh. Poenaru-Bordea, B. Mitrea, Dacia, N.S., 35, 1991, p. 218, nr. 9; şi câte o emisiune de la Anastasius I şi Justinus I şi alte două de la Justinian I, cf. G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, în Pontica, 32, 1999, p. 355, nr. 2078-2081. Tot aici este posibil să se fi găsit şi un solidus fals emis de Constantin VII.
52. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheşeanu, *op. cit.*, p. 390.

la scurt timp, dovadă lipsa monedelor din perioada 913-976[53]. În această etapă putem spune că zona este legată din punct de vedere economic de importantul centru urban de la Silistra, pe orbita căruia se află întregul colț sud-vestic dobrogean[54].

Odată cu revenirea Imperiului Bizantin în Dobrogea, după anul 1000/1001, aici se dezvoltă o așezare destul de prosperă. Structura numerarului este identică cu aceea din alte așezări studiate[55], circa 80% din monedele clasei A aparținând subgrupei A3, datată după 1019/1020[56]. Ca și în cazul celorlalte așezări dobrogene, pentru domnia lui Roman III se înregistrează o creștere importantă a circulației monetare, de peste 300%, probabil prin mărirea volumului de numerar datorită abolirii impozitului allelengyon[57]. Lipsa monedelor din clasa C, atribuite lui Mihail IV poate fi pusă în legătură cu invaziile pecenege de la începutul domniei acestuia[58], când în așezarea de la Dervent încetează locuirea[59], la Capidava sunt mari distrugeri[60], la Dinogetia se ascund tezaure[61].

O palidă revenire este posibilă în timpul domniei lui Constantin IX[62] și succesorului său, pentru ca așezarea să fie definitiv abandonată, poate, cu ocazia invaziei uzilor[63].

De remarcat că așezarea de la Capu Dealului, prin materialul numismatic descoperit, se alătură puținelor puncte unde sunt atestate monede din secolele IX-X-Balcic, Caliacra, Cavarna, Mangalia, Constanța, Isaccea, Silistra[64] – puncte care constituiau în epocă importante centre de difuziune a monedei pe piața locală. În acea vreme așezarea de aici, ca întreg colțul sud-vestic al Dobrogei, se afla în sfera economico-socială a Silistrei.

Cunoscută mai demult dintr-o peregrineză[65] așezarea de la Capu Dealului se alătură siturilor arheologice datate în secolele IX-XI din zona localității Satu Nou[66], ca și altor circa 100 de puncte din Dobrogea, unde s-au găsit monede bizantine din epoca respectivă[67].

53. Este posibil ca așezarea să fi fost afectată de îndelungatul război bizantino-bulgar din vremea țarului Simeon.

54. E. Oberländer-Târnoveanu, CN, 7, 1996, p. 111.

55. Pentru exemplificare vezi situația de la Nufăru, cf. E. Oberländer-Târnoveanu, BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 74-75.

56. D. M. Metcalf, *op. cit.*, p. 218.

57. G. Ostrogorski, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1956, p. 346.

58. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 43. Nu trebuie exclusă nici ipoteza unui atac peceneg în sud-vestul Dobrogei în anul 1032 sau 1034, deși nu avem încă dovezi arheologice.

59. P. Diaconu, D. Vîlceanu, *op. cit.*, p. 49.

60. Gr. Florescu, R. Florescu, Gl. Ceacalopol, MCA, 8, 1962, p. 702.

61. Pentru aceste evenimente stau mărturie două depozite monetare descoperite în bordeiele 38 și 40a, cf. *Dinogeția*, I, p. 29 și 355.

62. Este și cazul așezării de la Capidava, cf. G. Custurea, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 307.

63. P. Diaconu, *Les Petchénègues* ..., p. 80.

64. G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, p. 131-133, p. 135, p. 136, p. 141-142, p. 144, p 152-153.

65. P. Diaconu, N. Anghelescu, RMM, 5, 1969, 4, p. 351.

66. B. Mitrea, N. Anghelescu, MCA, 5, 1959, p. 535-542; B. Mitrea, MCA, 6, 1960, p. 579-591; idem, MCA, 7, 1961, p. 551-560; idem, MCA, 8, 1962, p. 643-647.

67. Vezi repertoriul la G. Custurea, *op. cit.*, p. 131-160.

CATALOG [68]

Anastasius I

1. AE ↓ 15,82 g, 30x28,5 mm
MIB I, p. 100, nr. 27, M,
Constantinopol, Є , a=512-517.
PT. Inv. 61765.
2. AE ↓ 10, 05 g, 28,5 mm,
MIB I, p. 101,. nr. 33, K,
Constantinopol, A, a=512-518.
PT. Inv. 61766.
3. AE ↓ 15,90 g, 32,5 mm,
MIB I, p. 101, nr. 28b, M,
Constantinopol, Є , a=517-518.
PT. Inv. 61767.

Justinus I

4. AE ↓ 8,83 g, 26, 5x25 mm,
MIB I, p. 104, nr. 18, K,
Constantinopol, B, a=518-522.
PT. Inv. 61768.
5. AE ↓ 16,71 g, 30x29 mm,
MIB I, p. 103, nr. 12, M,
Constantinopol, ?, a=522-527.
T. Inv. 61769.
6. AE ↑ 8,04 g, 25,5 mm,
MIB I, p. 104, nr. 19, K,
Constantinopol, Δ , a=522-527.
T. Inv. 64389.

Justinianus I

7. AE ↓ 14, 97 g, 32 mm,
MIB I, p. 111, nr. 83, M,
Constantinopol, Γ , a=527-532.
T. Inv. 64390.
8. AE ↘ 22,79 g, 38 mm,
MIB I, p. 112, nr. 95a, M,
Constantinopol, Γ , a:X/II/II=
540/541.NT.Inv. 62148.
9. AE ↓ 18,26 g, 37 mm,
MIB I, p. 123, nr. 147, var., M,
Antiochia, Γ , a:X/X/ Ϛ
=552/553.
PT. Inv. 61770.

Justinus II

10. AE ↑ 13,51 g, 28,5 mm,
MIB II, p. tip general, M, rv. incus.
PT. Inv. 61771.
11. AE ↓ 5,76 g, 21,5 x 19,5 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a: Δ =568/569.
T. Inv. 62160.
12. AE ↓ 5,85 g, 20,5 mm,
MIB II, p. 102, nr. 70b, K,
Thessalonica, a:VIII=572/573.
PT. Inv. 62159.

Mauriciu Tiberiu

13. AE ↓ 4,52 g, 22,5 mm,
MIB II, p. 124, nr. 113D, K,
Thessalonica, a:XII/I=594/595.
T. Inv. 64391.

Theophil

14. AE ↓ 1/2 follos, 4,86 g, 25 mm,
DOW III, 1, p. 439, nr. 16a 2, cls.3
Constantinopol, a=830-842.
PT. Inv. 62129.
15. AE ↓ Follis, 5,67 g, 25, 8x24 mm
DOW III, 1, p. 441, nr. 17, tip general.
T, perforată, Inv. 62130.

Vasile II-Constantin VIII

DOW III, 2, p. 652, cls. A_2, var. 4(5).
16. AE ↓ 12,52 g, 30 mm,
T. Inv. 64406.
DOW III, 2, p. 653, cls. A_2, var. 8.
17. AE ↓ 11,44 g, 32,5 x 29 mm,
T. Inv. 64407.
18. AE ↓ 7,46 g, 29 mm,
I. Inv. 61772
DOW III, 2, p. , cls. A_2, var. 11.
19. AE ↓ 22,34 g, 26 mm,
NT. Inv. 67040
DOW III, 2, p. 658, cls. A_2, var. 23.
20. AE ↓ 16,74 g, 34x32,5 mm,
NT. Inv. 61773.
DOW III, 2, p. 659-660, cls. A_3, var. 24.

68. Pentru identificare au fost folosite următoarele lucrări: W. Hahn, *Moneta Imperii Bizantini*, Viena, 1973, 1975 (MIB, I, II); Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, III, Leo III to Nicephorus III (717-1081), part 1, Leo III to Michael III (717-867), part 2, Basil I to Nicephorus III (868-1081)*, Washington, 1973 (DOW III, 1, 2).

21. AE ↓ 12,82 g, 30x26 mm,
T. Inv. 61774
22. AE ↓ 9,75 g, 27,5 mm,
PT. inv. 64408
23. AE ↓ 9,07 g, 27 mm,
NT. inv. 61775.
24. AE ↓ 8,88 g, 28,5x26,5 mm,
PT. Inv. 67041.
25. AE ↓ 8,82 g, 28,5x26 mm,
NT. Inv. 61776.
26. AE ↓ 8,58 g, 27,5 mm,
NT. Inv. 61777.
27. AE ↓ 8,22 g, 28,5x26 mm,
PT. Inv. 61778
28. AE ↗ 6,71 g, 26 mm,
PT, ruptă, Inv. 67042
DOW III, 2, p. 663, cls. A_3, var. 32.
29. AE ↓ 10,35 g, 29 mm,
PT. Inv. 61779
DOW III, 2, p. 665, cls. A3, var. 39.
30. AE ↓ 11,53 g, 28,5 mm,
PT. Inv. 67043.
31. AE ↓ 7,85 g, 27,5x26,5 mm,
NT. Inv. 61780.
DOW III, 2, p. 665-666, cls. A_3, var. 39-40.
32. AE ↓ 10,05 g, 28x26,5 mm,
T. Inv. 61782.
33. AE ↓ 9,21 g, 27x25,5 mm,
T. Inv. 61781.
34. AE ↓ 8,70 g, 27 mm,
PT. Inv. 67044.
35. AE ↓ 7,58 g, 27 mm,
T. Inv. 64409.
36. AE ↙ 6,45 g, 28 mm,
T, ruptă. Inv. 61783
DOW III, 2, p. 666, cls. A_3, var. 40.
37. AE ↓ 10,54 g, 30x25 mm,
PT, tăiată. Inv. 61784.
38. AE ↓ 9,17 g, 27 mm,
PT. Inv. 64404.
39. AE ↓ 6,90, 27x25,5 mm,
PT. Inv. 62129.
DOW III, 2, p. 667, cls. A_3, var. 40a.
40. AE ↓ 8,98 g, 27x25 mm
PT. Inv. 67045.
41. AE ↓ 7,84 g, 25,5 mm,
PT. Inv. 62454.
DOW III, 2, p. 668, cls. A_3, var. 41.
42. AE ↓ 12,96 g, 28,5 mm,
NT, tăiată. Inv. 61785.
43. AE ↓ 11,18 g, 30x28,8 mm,
PT. Inv. 64402.
44. AE ↓ 9,81 g, 29 mm,
PT. Inv. 61786.
45. AE ↓ 9,61 g, 27,5 mm,
PT. Inv. 61787.
46. AE ↓ 8,12 g, 27,8 mm,
PT. Inv. 64403.
DOW III, 2, p. , cls. A_3, var. 45.
47. AE ↓ 9,70 g, 32 mm,
PT. Inv. 67046.
DOW III, 2, p. 671, cls. A_3, var. 47.
48. AE ↓ 9,66 g, 29 mm,
PT. Inv. 61788.
DOW III, 2, p. 673, cls. A_2, var. 49.
49. AE ↓ 13,58 g, 35 mm,
PT. Inv. 61789.
DOW III, 2, p. 675, cls. A_2, var. 50.
50. AE ↓ 15,27 g, 32 mm,
PT. Inv. 62453.
DOW III, 2, p. 649-675, cls. A2-3.
51. AE ↓ 13,79 g, 31 mm,
FT. Inv. 61790.
52. AE ↓ 11,39 g, 30,5x29 mm,
T. Inv. 61791.
53. AE ↓ 8,32 g, 27x26 mm,
T, perforată. Inv. 62456.
54. AE ↓ 7,97 g, 30,5x28 mm,
FT. Inv. 61792.

Roman III

DOW III, 2, p. 676, cls. B.
55. AE ↓ 16,26 g, 32 mm,
PT. Inv. 67047.
56. AE ↓ 15,24 g, 30 mm,
NT. Inv. 64396.
57. AE ↓ 12,66 g, 29 mm,
PT. Inv. 67048.
58. AE ↓ 11,64 g, 30x26,5 mm,
PT. Inv. 61793.
59. AE ↓ 11,54 g, 32x29 mm, dublă
frapă Rv. (surfrapare).
PT. Inv. 61794.
60. AE ↓ 11,12 g, 32x29,5 mm,
dublă frapă Rv.
NT. Inv. 64392.

61. AE ↓ 11,06 g, 27,5 mm,
PT. Inv. 61795.
62. AE ↓ 10,85 g, 32x29 mm,
PT. Inv. 67049.
63. AE ↓ 10,69 g, 32 mm,
T. Inv. 62455.
64. AE ↓ 10,33 g, 33x30,5 mm,
NT. Inv. 64394.
65. AE ↓ 10,32 g, 28,2 mm,
PT. Inv. 64400.
66. AE ↓ 10,28 g, 28x25,5 mm,
NT. Inv. 64401.
67. AE ↓ 9,32 g, 29,5x27,5 mm,
PT. Inv. 61796.
68. AE ↓ 9,22 g, 30x26,5 mm, dublă frapă Rv.
NT. Inv. 64399.
69. AE ↓ 8,65 g, 30,5x28,5 mm,
surfrapare pe cls. A, Rv.
T, tăiată, Inv. 61797
70. AE ↓ 8,51 g, 30x27,5 mm,
dublă frapă Rv.
NT. Inv. 64397.
71. AE ↓ 8,23 g, 28 mm, dublă frapă Rv.
PT. Inv. 61799.
72. AE ↓ 8,19 g, 28 mm,
T. Inv. 61799.
73. AE 6,64 g, 27,5 mm,
T. Inv. 67050.
74. AE ↓ 0,74 g, ruptă.
FT. Inv. 62085.

Constantin IX

DOW III, 2, p. 685, cls. D.

75. AE ↓ 10,18 g, 29,5 mm dublă frapă Rv.
NT. Inv. 64395.
76. AE ↓ 10,09 g, 31x27,5 mm,
surfrapare pe cls. C.
PT. Inv. 61800.
77. AE ↓ 9,20 g, 27 mm,
PT. Inv. 67051.
78. AE ↓ 6,44 g, 28,5x22 mm,
PT. Inv. 64398.

Constantin X

DOW III, 2, p. 777, cls. 2.

79. AE ↓ 6,55 g, 26 mm,
FT, ruptă. Inv. 62161.

NUMISMATIC AND ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES ON THE TERRITORY AROUND THE VILLAGE OF SATU NOU
(Oltina commune, Constantza county)

Abstract

The author deals with a number of archaeological and numismatic discoveries from the village of Satu Nou, Capu Dealului site (Oltina commune, Constantza county). The archaeological finds are dated in the 4th cent. and the 11th cent. and they are similar to the discoveries made on the entire territory of Dobroudja. The 79 coins analysed in this article date from the 6th cent. (13 pieces); 9th cent .(2 pieces) and 11th cent (64 pieces).

The author considers that the "Capu Dealului" settlement lasted between the 5th and 6th centuries, ceased its existence at the moment of the "Limes" fall, at the beginning of the 7th cent. For a short period of time, during the 9th cent., life here became normal, especially around the important center of Silistra (Dristra), and during the 11th cent., after the return of the area of Dobroudja into the bounderies of the Byzantine Empire, a flourishing life is developping here for about 3 decades.

This last phase of living here ends, most likely, because of the Ouze invasion in 1064.

DOUĂ PONDURI UNCIALE DESCOPERITE ÎN NORD-VESTUL DOBROGEI

Dorel PARASCHIV

În nota de față vom prezenta două ponduri unciale descoperite întâmplător la Piatra Frecăței-Beroe, respectiv Troesmis. Considerăm necesară publicarea acestora, deoarece majoritatea măsurilor ponderale de epocă romană din Dobrogea provin din orașele de pe litoral[1].

1. În lotul de materiale rezultat în urma cercetărilor lui A. Petre de la Piatra Frecăței (com. Ostrov, jud. Tulcea), unde a fost localizată așezarea romană Beroe, se găsește și un pond roman din plumb[2] (Fig. 1), descoperit la suprafața solului, în punctul „La Poligon".

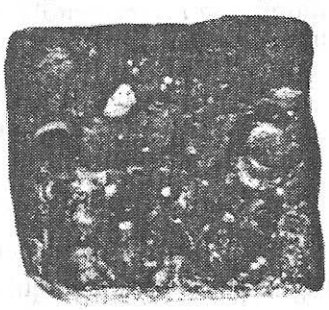

Fig. 1

Pondul, de formă rectangulară, a fost perforat, probabil pentru a fi legat cu o sfoară. Acesta are dimensiunile de 30 x 27 x 7 mm și cântărește 47,52 g, apropiindu-se de greutatea teoretică a sextans-ului – două uncii (54,58 g). Pe avers prezintă decor în relief – caduceu plasat pe orizontală – și legenda, care este puțin lizibilă – *[DIOYN]KIN* – datorită utilizării îndelungate a piesei. Diferența dintre greutatea obiectului în discuție și etalon (-12,4%) poate fi pusă atât pe seama corodării metalului, cât și a fabricării pe baza unei tehnologii imperfecte, fapt

1. Pentru ponduri unciale descoperite în Dobrogea, vezi: C. Moisil, CNA 15, 1940, 119-120, p. 292; idem. SCN 1, 1957, p. 284-293, nr. 53-78; P. Diaconu, SCIV 12, 1961, 4, p. 403-405; V. Culică, BSNR, 68-69, 1973-1975, p. 227, 230; Al. Popeea, Pontica 7, 1974, p. 247-250; R. Ocheșeanu, N. Georgescu, BSNR, 70-74, 1976-1980, p. 455-458; R. Ocheșeanu, SCN 8, 1984, p. 89-94; R. Ocheșeanu, T. Cleante, CCDJ, 3-4, 1987, p. 173-174; iiden, Pontica 24, 1991, p. 404-406; R. Ocheșeanu, SCN 9, 1989, p. 89-104; idem, BSNR 86-87, 1992-1993, p. 244-245, nr. 4; idem, în același volum, p. 249-252; V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p. Chr.)*, Tulcea, 1995, p. 282, pl. LVI/3; D. Paraschiv, Pontica 31, 1998, p. 287-290.

2. Pondul se găsește în depozitul Muzeului de Arheologie din Tulcea și are numărul de inventar 34347.

3. R. Ocheșeanu, SCN 9, 1989, p. 98.

cunoscut în cazul măsurilor ponderale din plumb[3].

Până în prezent, cunoaștem opt ponduri unciale în Dobrogea ce au caduceul ca decor, pe care R. Ocheșeanu le atribuie cetății Tomis[4]. Considerăm că și piesa noastră a fost emisă tot la Tomis, deși C. Moisil afirmase că în epoca romană autoritățile au introdus ponduri oficiale în toate regiunile de limbă greacă[5].

În ceea ce privește datarea pondului de la Beroe, deși acesta nu provine din condiții stratigrafice sigure, considerăm că a fost emis și utilizat în sec. II-III p. Chr., deoarece în perioada romano-bizantină au fost introduse în toate regiunile Imperiului ponduri oficiale din bronz[6]. Deși nu excludem utilizarea concomitentă a măsurilor ponderale de plumb și de bronz la începutul Dominatului, putem afirma cu certitudine că piesa în discuție se datează în perioada romană timpurie, având în vedere decorul îngrijit al acesteia.

2. La Troesmis a fost descoperit în anul 1990, în urma unei periegheze, un pond din plumb[7] (Fig. 2).

Piesa, de formă rectangulară, are dimensiunile de 17 x 16 x 4 mm și cântărește 7,52 g, depășind greutatea teoretică a sicilicus-ului – un sfert de uncie (6.82 g). Aceasta nu prezintă nici un simbol sau decor. Din pond lipsește un colț; considerăm că acesta a fost tăiat intenționat, deoarece, datorită imperfecțiunilor de fabricare piesa a depășit etalonul. Chiar și după această operațiune constatăm o diferență considerabilă față de etalon (+ 10,26%).

Fig. 2

Deoarece nici piesa de la Troesmis nu provine din condiții stratigrafice sigure și, în plus, nu prezintă vreun simbol sau decor, considerăm că aceasta poate fi datată la sfârșitul perioadei romane timpurii sau la începutul celei romano-bizantine, când interesul pentru decor dispare, interes ce se va manifesta în cazul pondurilor din bronz[8].

DEUX PONDS UNCIAUX DÉCOUVERTS AU NORD-OUEST DE LA DOBROUDJA

Résumé

On présente deux ponds unciaux parallélépipèdiques en plomb; le premier, décoré avec un caducé, qui represent un *sextans* – deux onces (la pièce présente l'inscription *[DIOYN]KIN*), a été découvert à Piatra Frecăței-Beroe et le deuxième, qui est la quatrième partie d'une once – *sicilicus* a été découvert à Troesmis. Le *pondus* de Beroe est daté au IIe-IIIe s. ap. J.-C. et celui de Troesmis au IIIe s. ap. J.-C. ou au début de la période romano-byzantine.

4. *Ibidem*, p. 93, nr. 38; p. 94, nr. 44-49; p. 96, nr. 75.
5. C. Moisil, SCN 1, 1957, p. 257.
6. R. Ocheșeanu, SCN 9, 1989, p. 89.
7. Piesa ne-a fost cedată spre publicare de Costel Chiriac, căruia îi aducem cuvenitele mulțumiri; acum aceasta se află în depozitul Muzeului de Arheologie din Tulcea și are numărul de inventar 44050.
8. R. Ocheșeanu, SCN 8, 1984, p. 89-93 cu bibliografia.

TEZAURUL MONETAR ROMAN IMPERIAL DESCOPERIT LA ABRUD, COM. ADAMCLISI, JUD. CONSTANȚA

Antoaneta VERTAN, Emanuel PETAC

Descoperit întâmplător în luna septembrie a anului 1982 pe teritoriul satului Abrud, com. Adamclisi, jud. Constanța, tezaurul se păstrează în colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța[1]. El a fost găsit de locuitorul Ismail Mustafa în curtea proprie, la o adâncime de 0,60 m față de nivelul actual de călcare al solului, și se afla depus într-un vas – nerecuperat și, de altfel, spart – acoperit cu un capac de piatră. Cele 2060 monede care alcătuiesc tezaurul se eșalonează de la Vespasian la Trebonianus Gallus după cum urmează : Vespasian 5 AR, Titus 1 AR, Traian 5 AR, Hadrian 1 AR, Antoninus Pius 24 AR, Antoninus Pius : Diva Faustina 8 AR, Antoninus Pius : Marcus Aurelius Caesar 1 AR, Marcus Aurelius : Divus Antoninus 1 AR, Marcus Aurelius 17 AR, Marcus Aurelius : Faustina II 4 AR, Lucius Verus 1 AR, Lucilla 2 AR, Marcus Aurelius : Commodus Caesar 1 AR, Commodus 71 AR, Commodus : Crispina 2 AR, Pertinax 3 AR, Didius Iulianus : Manlia Scantilla 1 AR, Clodius Albinus 13 AR, Septimius Severus 401 AR, Caesarea Cappadociae : Septimius Severus 1 drh., Septimius Severus : Iulia Domna 159 AR, Septimius Severus : Caracalla 174 AR, Caracalla : Plautilla 15 AR, Septimius Severus : Geta 77 AR, Caracalla 55 AR, Caracalla : Geta 2 AR, Caracalla : Iulia Domna 12 AR, Macrinus 6 AR, Macrinus : Diadumenianus 4 AR, Elagabal 221 AR, Elagabal : Iulia Soaemias 24 AR, Elagabal : Iulia Maesa 61 AR, Elagabal : Cornelia Paula 16 AR, Elagabal : Aquilia Severa 2 AR, Elagabal : Severus Alexander Caesar 1 AR, Severus Alexander 345 AR, Severus Alexander : Orbiana 4 AR, Severus Alexander : Iulia Mamaea 83 AR, Maximin I 24 AR, Maximin I : Maximus 2 AR, Maximin I : Paulina 1 AR, Balbinus 1 ant., Gordian III 95 ant., Filip Arabul 40 ant., Filip Arabul : Otacilia 2 ant., Filip II 2 ant., Decius 46 ant., Decius : Herennia Etruscilla 3 ant., Decius : Herennius Etruscus 7 ant., Decius : Hostilian 4 ant., Trebonianus Gallus 7 ant., Trebonianus Gallus : Volusian 2 ant.

Prezentăm în continuare catalogul monedelor din depozit :

---

1. Inv. 51445-53504. Primele date circumstanțiate în legătură cu această descoperire au fost furnizate de Antoaneta Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană în sec. I-III p. Chr.*, II, București, 1999, p. 309 (teză de doctorat).

CATALOGUL MONEDELOR

Vespasian

1. Denar 3,28 g; BMC, II, p. 6, nr. 37, Roma, anii 69-70 p. Chr.
2. Denar 3,46 g; BMC, II, p. 19, nr. 98, Roma, anul 73 p. Chr.
3. Denar 2,54 g; BMC, II, p. 22, nr. 112, Roma, anul 73 p. Chr.
4. Denar 3,10 g; BMC, II, p. 25, nr. 137, Roma, anul 74 p. Chr.
5. Denar 3,14 g; BMC, II, p. 77, nr. 379, Roma, anul 80 p. Chr.

Titus

6. Denar 3,17 g; BMC, II, p. 239, nr. 93, Roma, anul 80 p. Chr.

Traian

7. Denar 2,89 g; BMC, III, p. 34, nr. 20, Roma, anii 98-99 p. Chr.
8. Denar 3,22 g; BMC, III, p. 41, nr. 77, Roma, anii 98-99 p. Chr.
9. Denar 3,34 g; BMC, III, p. 61, nr. 216, Roma, anii 103-111 p. Chr.
10. Denar 3,21 g; BMC, III, p. 101, nr. 499, Roma, anii 112-117 p. Chr.
11. Denar 3,20 g; BMC, III, p. 114, nr. 584, Roma, anii 112-117 p. Chr.

Hadrian

12. Denar 3,09 g; BMC, III, p. 326, nr. 680, Roma, anii 134-138 p. Chr.

Antoninus Pius

13. Denar 3,75 g; BMC, IV, p. 21, nr. 125, Roma, anul 139 p. Chr.
14-15. Denari 3,07; 2,66 g; BMC, IV, p. 25, nr. 150, Roma, anul 140 p. Chr.
16. Denar 3,44 g; BMC, IV, p. 28, nr. 174, Roma, anii 140-144 p. Chr.
17. Denar 3,08 g; BMC, IV, p. 34, nr. 225, Roma, anii 140-144 p. Chr.
18. Denar 3,55 g; BMC, IV, p. 77, nr. 532, Roma, anii 145-161 p. Chr.
19-20. Denari 3,65; 3,42 g; BMC, IV, p. 78, nr. 537, Roma, anii 145-161 p. Chr.
21. Denar 3,63 g; BMC, IV, p. 82, nr. 571, Roma, anii 145-161 p. Chr.
22. Denar 3,50 g; BMC, IV, p. 82, nr. 574, Roma, 145-161 p. Chr.
23. Denar 3,54 g; BMC, IV, p. 83, nr. 585, Roma, ani 145-161 p. Chr.
24. Denar 3,33 g; BMC, IV, p. 90, nr. 622, Roma, anii 147-148 p. Chr.
25-26. Denari 3,21; 2,89 g; BMC, IV, p. 111, nr. 769, Roma, anii 151-152 p. Chr.
27-28. Denari 3,60; 3,35 g; BMC, IV, p. 113, nr. 777, Roma, anii 151-152 p. Chr.
29. Denar 3,06 g; BMC, IV, p. 115, nr. 791, Roma, anii 152-153 p. Chr.
30. Denar 3,33 g; BMC, IV, p. 118, nr. 811, Roma, anii 153-154 p. Chr.
31-32. Denari 3,67; 3,20 g; BMC, IV, p. 124, nr. 884, Roma, anii 155-156 p. Chr.
33. Denar 3,28 g; BMC, IV, p. 129, nr. 881, Roma, anii 156-157 p. Chr.
34. Denar 3,46 g; BMC, IV, p. 144, nr. 964, Roma, anii 158-159 p. Chr.
35. Denar 3,35 g; BMC, IV, p. 146, nr. 982, Roma, anii 159-160 p. Chr.
36. Denar 3,34 g; BMC, IV, p. 150, nr. 1004, Roma, anii 160-161 p. Chr.

Antoninus Pius : Diva Faustina

37-38. Denari 3,62; 2,84 g; BMC, IV, p. 54, nr. 354, Roma, după anul 141 p. Chr.
39. Denar 3,19 g; BMC, IV, p. 56, nr. 374, Roma, după anul 141 p. Chr.
40. Denar 2,86 g; BMC, IV, p. 62, nr. 443, Roma, după anul 141 p. Chr.
41. Denar 3,49 g; BMC, IV, p. 64, nr. 454, Roma, după anul 141 p. Chr.
42-44. Denar 3,34; 3,25; 3,05 g; BMC, IV, p. 65, nr. 467, Roma, după anul 141 p. Chr.

Antoninus Pius : Marcus Aurelius Caesar

45. Denar 3,37 g; BMC, IV, p. 131, nr. 893, Roma, anii 156-157 p. Chr.

Marcus Aurelius : Divus Antoninus

46. Denar 3,34 g; BMC, IV, p. 395, nr. 77, Roma, anul 161 p. Chr.

Marcus Aurelius

47. Denar 3,38 g; BMC, IV, p. 395, nr. 71, Roma, anul 161 p. Chr.
48-52. Denari 3,48; 3,38; 3,38; 3,38; 3,25 g; BMC, IV, p. 421, nr. 275, Roma, anii 163-164 p. Chr.
53. Denar 3,25 g; BMC, IV, p. 435, nr. 368, Roma, anul 165 p. Chr.
54-56. Denari 3,53; 3,45; 2,64 g; BMC, IV, p. 455, nr. 496, Roma, anii 168-169 p. Chr.
57-58. Denari 3,62; 3,37 g; BMC, IV, p. 56, nr. 500, Roma, anii 161-169 p. Chr.
59. Denar 3,01 g; BMC, IV, p. 460, nr. 534, Roma, anii 170-171 p. Chr.
60. Denar 3,13 g; BMC, IV, p. 463, nr. 549, Roma, anii 170-171 p. Chr.
61. Denar 3,20 g; BMC, IV, p. 470, nr. 591, Roma, anii 173-174 p. Chr.
62-63. Denari 3,25; 2,90 g; BMC, IV, p. 504, nr. 789, Roma, anii 178-179 p. Chr.

Marcus Aurelius : Faustina II

64-65. Denari 3,43; 3,03 g; BMC, IV, p. 400, nr. 111, Roma, anii 161-176 p. Chr.
66. Denar 3,44 g; BMC, IV, p. 401, nr. 122, Roma, anii 151-176 p. Chr.
67. Denar 3,39 g; BMC, IV, p. 404, nr. 150, Roma, anii 161-176 p. Chr.

Lucius Verus

68. Denar 3,36 g; RIC, III, p. 262, nr. 596 a, Roma, hibridă; BMC, IV, -.

Lucius Verus : Lucilla

69. Denar 3,42 g; BMC, IV, p. 430, nr. 334, Roma, anii 164-169 p. Chr.
70. Denar 3,04 g; BMC, IV, p. 432, nr. 353, Roma, anii 164-169 p. Chr.

Marcus Aurelius : Commodus

71. Denar 3,35 g; BMC, IV, p. 498, nr. 757, Roma, anul 177 p. Chr.

Commodus

72-74. Denari 3,23; 3,00; 2,90 g; BMC, IV, p. 707, nr. 107, Roma, anul 183 p. Chr.
75-81. Denari 3,57; 3,50; 3,38; 3,10; 3,05; 3,01; 2,63; BMC, IV, p. 710, nr. 123, Roma, anii 183-184 p. Chr.
82-83. Denari 2,92; 2,84 g; BMC, IV, p. 713, nr. 135, Roma, anii 183-184 p. Chr.
84-85. Denari 2,97; 2,90 g; BMC, IV, p. 718, nr. 161, Roma, anii 184-185 p. Chr.
86. Denar 2,82 g; BMC, IV, p. 720, nr. 170, Roma, anii 184-189 p. Chr.
87. Denar 2,31 g; BMC, IV, p. 721, nr. 177, Roma, anul 186 p. Chr.
88-89. Denari 2,92; 2,87 g; BMC, IV, p. 722, nr. 182, Roma, anul 186 p. Chr.
90-91. Denari 2,66; 2,46 g; BMC, IV, p. 724, nr. 192, Roma, anul 186 p. Chr.
92. Denar 2,78 g; BMC, IV, p. 724, nr. 210, Roma, anii 186-187 p. Chr.
93-96. Denari 2,81; 2,70; 2,66; 2,65 g; BMC, IV, p. 728, nr. 216, Roma, anii 186-187 p. Chr.
97-98. Denar 3,92; 3,08 g; BMC, IV, p. 730, nr. 223, Roma, anii 186-187 p. Chr.
99. Denar 3,14 g; BMC, IV, p. 732, nr. 236, Roma, anii 186-189 p. Chr.
100-101. Denari 3,54; 2,72 g; BMC, IV, p. 732, nr. 239, Roma, anii 186-189 p. Chr.
102-104. Denari 3,17; 2,93; 2,77 g; BMC, IV, p. 734, nr. 245, Roma, anul 187 p. Chr.
105-107. Denari 3,39; 2,58; 2,57 g; BMC, IV, p. 736, nr. 253, Roma, anii 188-189 p. Chr.
108-110. Denari 3,57; 2,80; 2,72 g; BMC, IV, p. 738, nr. 267, Roma, anul 189 p. Chr.
111-112. Denari 3,33; 2,58 g; BMC, IV, p. 740, nr. 275, Roma, anul 190 p. Chr.
113-114. Denari 3,35; 2,53 g; BMC, IV, p. 742, nr. 283, Roma, anul 190 p. Chr.
115. Denar 2,75 g; BMC, IV, p. 742, nr. 286, Roma, anul 190 p. Chr.
116-117. Denari 2,89; 2,45 g; BMC, IV, p. 744, nr. 297, Roma, anii 190-191 p. Chr.
118-120. Denari 3,05; 2,87; 2,69 g; BMC, IV, p. 748, nr. 316, Roma, anul 192 p. Chr.
121-126. Denari 3,80; 3,46; 3,43; 3,25; 2,72; 2,56 g; BMC, IV, p. 753, nr. 341, Roma, anul 191 p. Chr.

127. Denar 2,90 g; BMC, IV, p. 734, nr. 347, Roma, anul 191 p. Chr.
128. Denar 2,94 g; BMC, IV, p. 754, nr. 349, Roma, anul 191 p. Chr.
129-130. Denari 3,40; 2,68 g; BMC, IV, p. 756, nr. 360, Roma, anul 191 p. Chr.
131-140. Denari 3,17; 3,07; 2,96; 2,94; 2,93; 2,86; 2,70; 2,60; 2,52; 2.46 g; BMC, IV, p. 757, nr. 367, Roma, anul 191 p. Chr.
141-142. Denari 3,92; 3,04 g; BMC, IV, p. 743, nr. *, Roma, anii 190-191 p. Chr.

Commodus : Crispina

143. Denar 3,32 g; BMC, IV, p. 696, nr. 31, Roma, anii 180-183 p. Chr.
144. Denar 2,78 g; BMC, IV, p. 696, nr. 44, Roma, anii 180-183 p. Chr.

Pertinax

145. Denar 3,59 g; BMC, V, p. 2, nr. 8, Roma, anul 193 p. Chr.
146-147. Denari 3,17; 3,11 g; BMC, V, p. 3, nr. 11, Roma, anul 193 p. Chr.

Didius Iulianus : Manlia Scantilla

148. Denar 2,92 g; BMC, V, p. 53, nr. 13, Roma, anul 193 p. Chr.

Clodius Albinus

149-151. Denari 3,74; 3,48; 3,28 g; BMC, V, p. 26, nr. 44, Roma, anii 193-195 p. Chr.
152-154. Denari 3,39; 3,37; 3,12 g; BMC, V, p. 35, nr. 88, Roma, anii 194-195 p. Chr.
155-161. Denari 3,40; 3,23; 3,22; 3,12; 3,11; 3,04; 3,03 g; BMC, V, p. 37, nr. 100, Roma, anii 194-195 p. Chr.

Septimius Severus

162. Denar 3,20 g; BMC, V, p. 11, nr. 4, Roma, anul 193 p. Chr.
163. Denar 3,35 g; BMC, V, p. 23, nr. 23, Roma, anul 193 p. Chr.
164-166. Denari 3,49; 3,09; 2,81 g; BMC, V, p. 29, nr. 60, Roma, anul 194 p. Chr.
167. Denar 3,58 g; BMC, V, p. 33, nr. 70, Roma, anul 194 p. Chr.
168-187. Denari 3,86; 3,69; 3,48; 3,40; 3,36; 3,27; 3,26; 3,26; 3,22; 3,15; 3,10; 3,10; 3,09; 3,08; 3,07; 3,07; 3,06; 2,95; 2,84; 2,45 g; BMC, V, p. 33, nr. 76, anul 194 p. Chr.
188-190. Denari 3,06; 2,88; 2,72 g; BMC, V, p. 33, nr. 78, Roma, anii 194-195 p. Chr.
191. Denar 3,50 g; BMC, V, p. 34, nr. 81, Roma, anii 194-195 p. Chr.
192-193. Denari, 3,64, 3,32 g; BMC, V, p. 34, nr. 84, Roma, anii 194-195 p. Chr.
194-200. Denari 3,55; 3,47; 3,41; 3,39; 3,04; 3,00; 2,92 g; BMC, V, p. 35, nr. 86, Roma, anii 194-195 p. Chr.
201-209. Denari 3,60; 3,53; 3,38; 3,34; 3,34; 3,15; 3,09; 2,77; 2,59 g; BMC, V, p. 38, nr. 105, Roma, anul 195 p. Chr.
210-212. Denari 3,07; 2,98; 2,95 g; BMC, V, p. 40, nr. 118, Roma, anul 195 p. Chr.
213-222. Denari 4,16; 3,52; 3,50; 3,34; 3,23; 3,20; 3,14; 3,02; 2,95; 2,86 g; BMC, V, p. 41, nr. 125, Roma, anul 195 p. Chr.
223. Denar 3,57 g; BMC, V, p. 43, nr. 137, Roma, anul 196 p. Chr.
224. Denar 3,13 g; BMC, V, p. 46, nr. 151, Roma, anii 196-197 p. Chr.
225-228. Denari 3,32; 3,26; 3,10; 3,06 g; BMC, V, p. 47, nr. 164, Roma, anii 196-197 p. Chr.
229-231. Denari 3,61; 3,36; 3,12 g; BMC, V, p. 47, nr. 169, Roma, anii 196-197 p. Chr.
232-233. Denari 3,16; 2,89 g; BMC, V, p. 48, nr. 173, Roma, anii 196-197 p. Chr.
234-244. Denari 4,06; 3,78; 3,50; 3,29; 3,12; 3,11; 3,10; 3,00; 2,93; 2,74; 2,18 g; BMC, V, p. 48, nr. 174, Roma, anii 196-197 p. Chr.
245-259. Denari 3,88; 3,60; 3,57; 3,55; 3,42; 3,40; 3,37; 3,32; 3,30; 3,24; 3,18; 3,05; 3,02; 2,84; 2,82 g; BMC, V, p. 49, nr. 178, Roma, anii 196-197 p. Chr.
260-267. Denari 3,56; 3,48; 3,41; 3,08; 3,05; 3,01; 2,96; 2,64 g; BMC, V, p. 55, nr. 218, Roma, anul 197 p. Chr.

268-287. Denari 4,07; 3,60; 3,47; 3,45; 3,38; 3,37; 3,36; 3,34; 3,31; 3,31; 3,29; 3,26; 3,22; 3,12; 3,09; 3,09; 3,06; 2,86; 2,83; 2,68 g; BMC, V, p. 57, nr. 230, Roma, anul 197 p. Chr.
288. Denar 3,35 g; BMC, V, p. 58, nr. *, Roma, anul 197 p. Chr.
289-299. Denari 3,96; 3,60; 3,40; 3,35; 3,21; 3,18; 3,06; 2,93; 2,86; 2,75; 2,72 g; BMC, V, p. 59, nr. 240, Roma, anii 197-198 p. Chr.
300-301. Denar, 3,17; 3,09 g; BMC, V, p. 60, nr. 247, Roma, anii 197-198 p. Chr.
302-309. Denari 3,38; 3,36; 3,20; 3,20; 3,15; 3,14; 3,04; 3,01 g; BMC, V, p. 60, nr. 250, Roma, anii 197-198 p. Chr.
310-319. Denari 3,69; 3,30, 3,30; 3,25, 3,25; 3,14; 3,07; 3,04; 2,91; 2,72 g; BMC, V, p. 61, nr. 253, Roma, anii 197-198 p. Chr.
320-329. Denari 3,61; 3,59; 3,56; 3,37; 3,35; 3,35; 3,30; 3,30; 3,12; 3,08 g; BMC, V, p. 61, nr. 255, Roma, anii 197-198 p. Chr.
330-341. Denari 3,50; 3,35; 3,24; 3,20; 3,16; 3,15; 3,04; 3,01; 2,90; 2,86; 2,85; 2,81 g; BMC, V, p. 62, nr. 263, Roma, anul 198 p. Chr.
342-343. Denari 3,32; 2,87 g; BMC, V, p. 90, nr. 340, Emesa, anul 194 p. Chr.
344. Denar 3,55 g; BMC, V, p. 91, nr. 343, Emesa, anul 194 p. Chr.
345-346. Denari 3,73; 3,18 g; BMC, V, p. 91, nr. 344, Emesa, anul 194 p. Chr.
347. Denar 3,31 g; BMC, V, p. 91, nr. 346, Emesa, anul 194 p. Chr.
348-351. Denari 3,46; 3,43; 2,86; 2,85 g; BMC, V, p. 92, nr. 356, Emesa, anul 194 p. Chr.
352-356. Denari 3,28; 3,20; 3,13; 2,93; 2,86 g; BMC, V, p. 93, nr. 364, Emesa, anul 194 p. Chr.
357-358. Denari, 3,54, 3,21 g; BMC, V, p. 97, nr. 387, Emesa, anul 194 p. Chr.
359. Denar 3,57 g; BMC, V, p. 97, nr. 389, Emesa, anul 194 p. Chr.
360-361. Denari, 3,16, 3,21 g; BMC, V, p. 101, nr. 410, Emesa, anul 195 p. Chr.
362-365. Denari 3,36; 3,35; 3,26; 3,14 g; BMC, V, p. 116, nr. 466, Laodicea ad Mare, anul 197 p. Chr.
366-370. Denari 3,13; 3,11; 3,10; 3,00; 2,79 g; BMC, V, p. 168, nr. 20, Roma, anii 198-209 p. Chr.
371. Denar 3,53 g; BMC, V, p. 176, nr. 127, Roma, anii 198-200 p. Chr.
372-373. Denari 3,41; 3,16 g; BMC, V, p. 177, nr. 136, Roma, anii 198-200 p. Chr.
374. Denar 3,00 g; BMC, V, p. 178, nr. 137, Roma, ani 198-200 p. Chr.
375-382. Denari 3,70; 3,61; 3,60; 3,58; 3,38; 3,22; 3,18; 3,08 g; BMC, V, p. 179, nr. 141, Roma, anii 198-200 p. Chr.
383. Denar 3,52 g; BMC, V, p. 182, nr. 151, Roma, anul 199 p. Chr.
384. Denar 3,30 g; BMC, V, p. 189, nr. 175, Roma, anul 200 p. Chr.
385-398. Denari 3,73; 3,66; 3,60; 3,55; 3,43; 3,43; 3,40; 3,39; 3,37; 3,34; 3,34; 3,25; 3,20; 3,16 g; BMC, V, p. 192, nr. 190, Roma, anii 200-201 p. Chr.
399-400, Denari 3,36; 3,26 g; BMC, V, p. 193, nr. 196, Roma, anii 20-201 p. Chr.
401. Denar 3,76 g; BMC, V, p. 194, nr. 209, Roma, anii 200-201 p. Chr.
402-409. Denari 3,53; 3,48; 3,47; 3,40; 3,39; 3,25; 3,18; 2,94 g; BMC, V, p. 203, nr. 257, Roma, anul 201 p. Chr.
410-411. Denari 3,77; 3,43 g; BMC, V, p. 208, nr. 280, Roma, anii 201-206 p. Chr.
412-413. Denari 3,56; 3,25 g; BMC, V, p. 217, nr. 324, Roma, ani 201-210 p. Chr.
414-417. Denari 3,60; 3,11; 3,00; 2,91 g; BMC, V, p. 220, nr. 345, Roma, ani 201-210 p. Chr.
418-422. Denari 3,99; 3,34; 3,32; 3,28; 3,20; 2,37 g; BMC, V, p. 220, nr. 351, Roma, anii 201-210 p. Chr.

423-434. Denari 3,49; 3,47; 3,47; 3,44; 3,44; 3,40; 3,40; 3,37; 3,35; 3,33; 3,30; 3,30 g; BMC, V, p. 221, nr. 359, Roma, anii 201-210 p. Chr.
435-479. Denari 4,04; 4,03; 4,01; 4,01; 4,00; 3,99; 3,86; 3,70; 3,64; 3,59; 3,57; 3,50; 3,50; 3,47; 3,47; 3,40; 3,37; 3,35; 3,34; 3,33; 3,33; 3,31; 3,30; 3,27; 3,27; 3,25; 3,25; 3,25; 3,23; 3,20; 3,15; 3,13; 3,10; 3,09; 3,08; 3,06; 3,01; 3,01; 3,00; 3,00; 2,90; 2,59; 2,54; 2,40; 2,38 g; BMC, V, p. 223, nr. 367, Roma, anii 201-210 p. Chr.
480-489. Denari 3,85; 3,62; 3,54; 3,46; 3,38; 3,35; 3,31; 3,21; 3,13; 3,07 g; BMC, V, p. 224, nr. 375, Roma, anii 201-210 p. Chr.
490. Denar 3,66 g; BMC, V, p. 227, nr. 19, Roma, anii 201-210 p. Chr.
491-495. Denari 3,65; 3,48; 3,42; 3,37; 3,20 g; BMC, V, p. 248, nr. 467, Roma, anul 204 p. Chr.
496-501. Denari 3,64; 3,36; 3,35; 3,15; 3,09; 3,07 g; BMC, V, p. 249, nr. 469, Roma, anul 205 p. Chr.
502-506. Denari 3,76; 3,50; 3,47; 3,21; 3,19 g; BMC, V, p. 250, nr. 474, Roma, anul 205 p. Chr.
507-514. Denari 4,40; 4,04; 3,50; 3,30; 3,23; 3,17; 3,05; 2,55 g; BMC, V, p. 252, nr. 489, Roma, anul 206 p. Chr.
515-516. Denari 3,49; 3,21 g; BMC, V, p. 253, nr. 493, Roma, anul 206 p. Chr.
517-518. Denari 3,77; 3,18 g; BMC, V, p. 259, nr. 519, Roma, anii 206-210 p. Chr.
519-520. Denari 3,73; 3,09 g; BMC, V, p. 262, nr. 528, Roma, anul 207 p. Chr.
521-524. Denari 3,33; 3,20; 3,19; 3,04 g; BMC, V, p. 263, nr. 536, Roma, anul 207 p. Chr.
525. Denar 2,99 g; BMC, V, p. 268, nr. 559, Roma, anul 208 p. Chr.
526-528. Denari 3,24; 3,23; 3,17 g; BMC, V, p. 268, nr. 562, Roma, anul 208 p. Chr.
529-532. Denari 3,45; 3,45; 3,19; 2,88 g; BMC, V, p. 268, nr. 564, Roma, anul 208 p. Chr.
533-536. Denari 3,55; 3,50; 3,34; 2,80 g; BMC, V, p. 285, nr. 650, Roma, anii 198-202 p. Chr.
537-542. Denari 3,61; 3,55; 3,44; 3,33; 3,24; 3,15 g; BMC, V, p. 287, nr. 671, Roma, anii 198-202 p. Chr.
543-551. Denari 4,25; 3,55; 3,53; 3,50; 3,50; 3,34; 3,32; 3,25; 3,22 g; BMC, V, p. 356, nr. 3, Roma, anii 209-211 p. Chr.
552. Denar 3,60 g; BMC, V, p. 357, nr. 7, Roma, anii 209-211 p. Chr.
553-562. Denari 3,61; 3,53; 3,50; 3,40; 3,32; 3,30; 3,30; 3,28; 3,26; 3,11 g; BMC, V, p. 360, nr. 20, Roma, anul 210 p. Chr.

Caesarea Cappadociae : Septimius Severus

563. Drahmă 3,00 g.

Av. AYΛ CЄΠ / CЄOYHPOC. Capul lui Septimius Severus, laureat, spre dr.

Rv. MHTPOΠ/ O•/ KAICAPI. Nike, purtând chiton, mergând spre st., în mâna dr. ține o cunună, iar în mâna st. ramură; în câmp st., ЄT I B.

BMC-*Greek, Galatia, Cappadocia, Syria*, p. 75, nr. 234 (var.), anul 2 ?; inv. 51735.

Septimius Severus : Iulia Domna

564. Denar 2,45 g; BMC, V, p. 27, nr. 46, Roma, anii 193-196 p. Chr.
565. Denar 2,90 g; BMC, V, p. 102, nr. *, Emesa sau Laodicea ad Mare, anii 193-197 p. Chr.
566-576. Denari 3,80; 3,52; 3,47; 3,36; 3,36; 3,32; 3,30; 3,26; 3,24; 2,95; 2,70 g; BMC, V, p. 105, nr. 424, Emesa sau Laodicea ad Mare, anii 193-197 p. Chr.
577-581. Denari 3,80; 3,61; 3,50; 3,40; 3,28 g; BMC, V, p. 158, nr. 12, Roma, anii 198-209

p. Chr.
582-589. Denari 3,70; 3,59; 3,57; 3,50; 3,45; 3,30; 3,26; 3,14 g; BMC, V, p. 160, nr. 22, Roma, anii 198-209 p. Chr.
590-591. Denari 3,26; 2,88 g; BMC, V, p. 160, nr. 23, Roma, anii 198-209 p. Chr.
592-595. Denari 3,92; 3,25; 3,10; 2,95 g; BMC, V, p. 160, nr. 24, Roma, anii 198-209 p. Chr.
596-609. Denari 4,04; 3,55; 3,55; 3,51; 3,48; 3,30; 3,28; 3,22; 3,19; 3,18; 3,16; 3,14; 2,88; 2,88 g; BMC, V, p. 161, nr. 35, Roma, anii 198-209 p. Chr.
610-616. Denari 3,65; 3,58; 3,38; 3,20; 3,18; 2,75 g; BMC, V, p. 162, nr. 39, Roma, anii 198-209 p. Chr.
617-631. Denari 4,13; 3,95; 3,81; 3,80; 3,56; 3,50; 3,49; 3,39; 3,30; 3,26; 3,20; 3,10; 2,96; 2,85; 2,82 g; BMC, V, p. 162, nr. 42, Roma, anii 198-209 p. Chr.
632-634. Denari 3,56; 3,30; 3,10 g; BMC, V, p. 163, nr. 46, Roma, anii 198-209 p. Chr.
635-637. Denari 3,65; 3,35; 2,82 g; BMC, V, p. 163, nr. 49, Roma, anii 198-209 p. Chr.
638-645. Denari 3,65; 3,64; 3,53; 3,49; 3,31; 3,28; 3,04 g; BMC, V, p. 163, nr. 50, Roma, anii 198-209 p. Chr.
645-654. Denari 3,85; 3,78; 3,70; 3,60; 3,50; 3,48; 3,47; 3,46; 3,38; 3,34 g; BMC, V, p. 166, nr. 70, Roma, anii 198-209 p. Chr.
655-664. Denari 3,62; 3,60; 3,59; 3,52; 3,42; 3,41; 3,38; 3,34; 3,30; 3,26 g; BMC, V, p. 166, nr. 73, Roma, anii 198-209 p. Chr.
665. Denar 3,34 g; BMC, V, p. 166, nr. 74, Roma, anii 198-209 p. Chr.
666-675.Denari 3,87; 3,72; 3,51; 3,50; 3,50; 3,31; 3,30; 3,30; 3,27; 3,04 g; BMC, V, p. 166, nr. 77, Roma, anii 198-209 p. Chr.
676. Denar fourée 2,34 g; BMC, V, p. 167, nr. 85, Roma, anii 196-211 p. Chr.
677-686. Denari 3,58; 3,26; 3,24; 3,13; 3,03; 3,01; 3,01; 3,00; 2,90; 2,31 g; BMC, V, p. 168, nr. 87, Roma, anii 198-209 p. Chr.
687-690. Denari 3,90; 3,71; 3,22; 3,20 g; BMC, V, p. 276, nr. 596, Roma, anii 196-202 p. Chr.
691-698. Denari 3,83; 3,60; 3,23; 3,15; 3,10; 3,06; 3,00; 2,90 g; BMC, V, p. 277, nr. 598, Roma, anii 196-202 p. Chr.
699-711. Denari 3,93; 3,65; 3,57; 3,48; 3,40; 3,37; 3,35; 3,35; 3,27; 3,26; 3,25; 3,20; 3,15; BMC, V, p. 278, nr. 611, Roma, anii 196-202 p. Chr.
712-722. Denari 3,87; 3,59; 3,42; 3,39; 3,35; 3,30; 3,16; 3,10; 3,10; 3,08; 2,87 g; BMC, V, p. 280, nr. 622, Roma, 196-202 p. Chr.

Caracalla (asociat)

723. Denar 3,27 g; BMC, V, p. 50, nr. 184, Roma, anul 196 (197 ?) p. Chr.
724-732. Denar 4,11; 3,70; 3,48; 3,47; 3,41; 3,38; 2,88; 2,87; 2,86 g; BMC, V, p. 51, nr. 190, Roma, anii 196-197 p. Chr.
733-734. Denar 3,44; 3,22 g; BMC, V, p. 52, nr. 196, Roma, anii 196 sau 197-198 p. Chr.
735-736. Denar 3,60; 2,32 g; BMC, V, p. 52, nr. 197, Roma, anii 196 sau 197-198 p. Chr.
737-742. Denar 3,65; 3,38; 3,04; 3,00; 2,80; 2,32 g; BMC, V, p. 53, nr. 201, Roma, anii 196 sau 197-198 p. Chr.
743-750. Denar 3,68; 3,58; 3,55; 3,52; 3,26; 3,18; 2,87; 2,64 g; BMC, V, p. 53, nr. 202, Roma, anii 196 sau 197-198 p. Chr.
751-758. Denar 3,35; 3,26; 3,26; 3,10; 3,06; 3,01; 2,93; 2,88 g; BMC, V, p. 115, nr. 458, Laodicea ad Mare, anii 196-197 p. Chr.
759-772. Denar 3,86; 3,85; 3,71; 3,55; 3,38; 3,37; 3,33; 3,30; 3,27; 3,21; 3,17; 3,00; 2,90; 2,66 g; BMC, V, p. 115, nr. 460, Laodicea ad Mare, anii 196-197 p. Chr.

773. Denar 3,72 g; BMC, V, p. 171, nr. 102, Roma, anul 198 p. Chr.
774. Denar 2,92 g; BMC, V, p. 173, nr. 114, Roma, anul 198 p. Chr.
775. Denar 3,45 g; BMC, V, p. 184, nr. 156, Roma, anul 199 p. Chr.
776. Denar 3,46 g; BMC, V, p. 187, nr. 170, Roma, anii 199-200 p. Chr.
777-787. Denar 3,62; 3,61; 3,53; 3,48; 3,39; 3,38; 3,33; 3,32; 2,27; 3,21; 3,17 g; BMC, V, p. 190, nr. 179, Roma, anul 200 p. Chr.
788-789. Denar 3,31; 3,22 g; BMC, V, p. 197, nr. 222, Roma, anii 200-202 p. Chr.
790-793. Denar 3,50; 3,48; 3,37; 3,30 g; BMC, V, p. 204, nr. 264, Roma, anul 201 p. Chr.
794-795. Denar 3,44; 3,41 g; BMC, V, p. 206, nr. 270, Roma, anii 201-206 p. Chr.
796-799. Denar 3,88; 3,71; 3,28; 3,09 g; BMC, V, p. 207, nr. 276, Roma, anii 201-206 p. Chr. 800-805. Denar 3,80; 3,48; 3,45; 3,29; 3,21; 3,18 g; BMC, V, p. 208, nr. 280, Roma, anii 201-206 p. Chr.
806-808. Denar 3,38; 3,05; 3,01 g; BMC, V, p. 209, nr. 286, Roma, anii 201-206 p. Chr.
809-811. Denar 3,53; 3,34; 3,25 g; BMC, V, p. 210, nr. 290, Roma, anii 201-206 p. Chr.
812-813. Denar 3,82; 3,16 g; BMC, V, p. 211, nr. 295, Roma, anii 201-206 p. Chr.
814-825. Denar 3,87; 3,85; 3,70; 3,66; 3,61; 3,46; 3,28; 3,27; 3,21; 3,18; 3,10; 2,73 g; BMC, V, p. 212, nr. 302, Roma, ani 201-206 p. Chr.
826. Denar 3,40 g; BMC, V, p. 251, nr. 480, Roma, anul 205 p. Chr.
827-832. Denar 3,53; 3,45; 3,25; 3,12; 3,05; 2,92 g; BMC, V, p. 251, nr. 483, Roma, anul 205 p. Chr.
833-836. Denar 3,31; 3,09; 2,91; 2,79 g; BMC, V, p. 251, nr. 484, Roma, anul 205 p. Chr.
837. Denar 3,54 g; BMC, V, p. 255, nr. †, Roma, anul 206 p. Chr.
838-839. Denar 5,57; 3,68 g; BMC, V, p. 257, nr. 508, Roma, anii 206-210 p. Chr.
840. Denar 3,44 g; BMC, V, p. 257, nr. 509, Roma, anii 206-210 p. Chr.
841. Denar 3,29 g; BMC, V, p. 258, nr. 515, Roma, 206-210 p. Chr.
842-849. Denar 3,42; 3,32; 3,22; 3,12; 3,09; 3,04; 3,02; 2,92 g; BMC, V, p. 266, nr. 552, Roma, anul 207 p. Chr.
850-852. Denar 3,82; 3,28; 3,26 g; BMC, V, p. 270, nr. 569, Roma, anul 208 p. Chr.
853-854. Denar 3,29; 3,00 g; BMC, V, p. 273, nr. 578, Roma, anii 208-210 p. Chr.
855-857. Denar 3,17; 3,07; 2,91 g; BMC, V, p. 293, nr. 704, Laodicea ad Mare, anii 199-200 p. Chr.
858. Denar 4,39 g; BMC, V, p. 294, nr. 710, Laodicea ad Mare, anii 199-200 p. Chr.
859-862. Denar 3,70; 3,62; 3,43; 3,40 g; BMC, V, p. 302, nr. 749, Laodicea ad Mare, anul 202 p. Chr.
863-864. Denar 2,92; 2,82 g; BMC, V, p. 372, nr. 85, Roma, anii 210-213 p. Chr.
865-866. Denar 3,47; 3,38 g; BMC, V, p. 372, nr. 88, Roma, anii 210-213 p. Chr.
867-875. Denar 4,01; 3,66; 3,49; 3,32; 3,20; 3,16; 3,08; 2,96; 2,95 g; BMC, V, p. 372, nr. 92, Roma, anii 210-213 p. Chr.
876-878. Denar 4,40; 3,33; 3,18 g; BMC, V, p. 373, nr. 96, Roma, anii 210-213 p. Chr.
879-883. Denar 3,97; 3,32; 3,28; 2,89; 2,59 g; BMC, V, p. 374, nr. 100, Roma, anii 210-213 p. Chr.
884-891. Denar 3,72; 3,61; 3,44; 3,37; 3,35; 3,23; 3,15; 3,14 g; BMC, V, p. 377, nr. 114, Roma, anul 211 p. Chr.
892-896. Denar 3,42; 3,42; 3,34; 3,28; 2,82 g; BMC, V, p. 383, nr. 164, Roma, anul 211 p. Chr.

Caracalla (asociat) : Plautilla

897-898. Denari 3,33; 2,79 g; BMC, V, p. 235, nr. 402, Roma, anii 202-205 p. Chr.

899. Denar 3,14 g; BMC, V, p. 236, nr. 407, Roma, anii 202-205 p. Chr.
900-903. Denari 3,90; 3,57; 3,57; 3,17 g; BMC, V, p. 237, nr. 422, Roma, anii 202-205 p. Chr.
904-911. Denari 4,02; 3,61; 3,39; 3,32; 3,26; 3,26; 3,22; 3,21 g; BMC, V, p. 238, nr. 428, Roma, anii 202-205 p. Chr.

Geta (asociat)

912-915. Denari 3,60; 3,48; 3,47; 3,45 g; BMC, V, p. 181, nr. 146, Roma, anii 198-200 p. Chr.
916. Denar 3,43 g; BMC, V, p. 182, nr. 150, Roma, anii 198-200 p. Chr.
917-918. Denari 3,36; 3,33 g; BMC, V, p. 196, nr. 216, Roma, anii 200-202 p. Chr.
919-920. Denari 3,30; 3,16 g; BMC, V, p. 197, nr. 218, Roma, anii 200-202 p. Chr.
921-931. Denari 3,73; 3,60; 3,50; 3,47; 3,46; 3,45; 3,33; 3,24; 3,12 g; BMC, V, p. 197, nr. 220, Roma, anii 200-202 p. Chr.
932-937. Denari 3,93; 3,52; 3,50; 3,49; 3,43; 3,33; 3,31; 3,24 g; BMC, V, p. 197, nr. 223, Roma, anii 200-202 p. Chr.
938-939. Denari 3,92; 3,29 g; BMC, V, p. 198, nr. 233, Roma, anii 200-202 p. Chr.
940-951. Denari 3,75; 3,64; 3,60; 3,56; 3,53; 3,52; 3,52; 3,44; 3,40; 3,36; 3,25; 3,24 g; BMC, V, p. 199, nr. 236, Roma, anii 200-202 p. Chr.
952-954. Denari 3,56; 3,51; 3,40 g; BMC, V, p. 199, nr. 241, Roma, anii 200-202 p. Chr.
955. Denar 3,57 g; BMC, V, p. 200, nr. 248, Roma, anii 200-202 p. Chr.
956-957. Denari 3,44; 3,30 g; BMC, V, p. 200, nr. 250, Roma, anii 200-202 p. Chr.
958-961. Denari 3,74; 3,37; 3,27; 3,00 g; BMC, V, p. 243, nr. 446, Roma, anul 203 p. Chr.
962-963. Denari 4,13; 3,50 g; BMC, V, p. 244, nr. *, Roma, anul 203 p. Chr.
964-973. Denari 3,56; 3,54; 3,50; 3,44; 3,44; 3,40; 3,35; 3,24; 3,18; 3,12 g; BMC, V, p. 246, nr. 458, Roma, anii 203-208 p. Chr.
974-975. Denar 3,50; 3,45 g; BMC, V, p. 274, nr. 579, Roma, anul 209 p. Chr.
976-982. Denari 4,10; 3,66; 3,42; 3,40; 3,30; 3,23; 2,87 g; BMC, V, p. 275, nr. 587, Roma, anul 209 p. Chr.
983. Denar 3,00 g; BMC, V, p. 302, nr. 742, Laodicea ad Mare, anul 202 p. Chr.
984-986. Denari 3,24; 3,00; 3,00 g; BMC, V, p. 365, nr. 46, Roma, anul 210 p. Chr.
987. Denar 3,14 g; BMC, V, p. 368, nr. 65, Roma, anii 210-212 p. Chr.
988. Denar 3,46 g; BMC, V, p. 378, nr. 118, Roma, anul 211 p. Chr.

Caracalla și Geta

989. Denar 3,20 g; BMC, V, p. 421, nr. 8, Roma, anul 211 p. Chr.
990. Denar 3,30 g; BMC, V, p. 422, nr. 12, Roma, anul 211 p. Chr.

Caracalla

991-994. Denar 3,47; 3,44; 3,16; 3,02 g; BMC, V, p. 436, nr. 36, Roma, anul 212 p. Chr.
995. Denar 3,24 g; BMC, V, p. 438, nr. 43, Roma, anul 213 p. Chr.
996-1003. Denar 3,35; 3,24; 3,24; 3,24; 3,17; 3,12; 3,10; 2,66 g; BMC, V, p. 438, nr. 49, Roma, anul 213 p. Chr.
1004. Denar 3,40 g; BMC, V, p. 441, nr. 60, Roma, anul 213 p. Chr.
1005. Denar 3,36 g; BMC, V, p. 444, nr. 70, Roma, anii 213-217 p. Chr.
1006-1008. Denar 3,38; 3,17; 2,92 g; BMC, V, p. 444, nr. 73, Roma, anii 213-217 p. Chr.
1009. Denar 3,41 g; BMC, V, p. 444, nr. 74, Roma, anii 213-217 p. Chr.
1010-1013. Denar 5,03; 3,32; 2,99; 2,84 g; BMC, V, p. 446, nr. 87, Roma, anii 213-217 p. Chr.
1014-1018. Denar 3,45; 3,41; 3,38; 3,37; 3,14 g; BMC, V, p. 448, nr. 91, Roma, anii 213-217

p. Chr.
1019-1025. Denar 3,84; 3,60; 3,37; 3,28; 3,26; 3,25; 3,10 g; BMC, V, p. 448, nr. 93, Roma, anul 214 p. Chr.
1026-1040. Denar 4,99; 3,69; 3,44; 3,42; 3,28; 3,25; 3,23; 3,22; 3,21; 3,12; 3,01; 2,95; 2,88; 2,85; 2,60 g; BMC, V, p. 454, nr. 119, Roma, anul 215 p. Chr.
1041. Denar 3,04 g; BMC, V, p. 461, nr. 172, Roma, anul 216 p. Chr.
1042-1045. Denar 3,38; 3,27; 3,26; 2,82 g; BMC, V, p. 462, nr. 179, Roma, anul 217 p. Chr.

Caracalla : Iulia Domna

1046-1047. Denari 3,58; 2,98 (fourée) g; BMC, V, p. 431, nr. 2, Roma, anii 211-217 p. Chr.
1048-1049. Denari 3,48; 3,31 g; BMC, V, p. 432, nr. 11, Roma, anii 211-217 p. Chr.
1050-1055. Denari 3,67; 3,12; 3,00; 2,94; 2,90; 2,39 g; BMC, V, p. 435, nr. 29, Roma, anii 211-217 p. Chr.
1056-1057. Denari 3,36; 3,30 g; BMC, V, p. 467, nr. 204, Roma, anul 211-217 p. Chr.

Macrinus

1058. Denar 3,52 g; BMC, V, p. 494, nr. 1, Roma, anul 217 p. Chr.
1059. Denar 3,38 g; BMC, V, p. 497, nr. 13, Roma, anii 217-218 p. Chr.
1060. Denar 3,48 g; BMC, V, p. 498, nr. 28, Roma, anii 217-218 p. Chr.
1061. Denar 3,09 g; BMC, V, p. 501, nr. 40, Roma, anul 217 p. Chr.
1062. Denar 2,70 g; BMC, V, p. 501, nr. 43, Roma, anul 218 p. Chr.
1063. Denar 3,77 g; BMC, V, p. 506, nr. 73, Roma, anii 217-218 p. Chr.

Macrinus : Diadumenianus

1064-1067. Denari 3,40; 2,88; 2,71; 2,30 g; BMC, V, p. 509, nr. 84, Roma sau Antiohia, anii 217-218 p. Chr.

Elagabal

1068-1069. Denari 5,88; 5,16 g; BMC, V, p. 530, nr. 3, Roma, anul 218 p. Chr.
1070-1071. Denari 4,99; 3,07; 2,82; 2,66; 2,63; 2,55; 2,35 g; BMC, V, p. 532, nr. 15, Roma, anii 218-219 p. Chr.
1072-1086. Denari 5,10; 5,02; 3,42; 3,32; 3,30; 3,26; 3,25; 3,19; 3,18; 3,14 g; BMC, V, p. 535, nr. 37, Roma, anii 218-219 p. Chr.
1087-1089. Denari 3,45; 3,34; 3,19 g; BMC, V, p. 544, nr. 97, Roma, anul 219 p. Chr.
1090-1097. Denari 3,70; 3,68; 3,45; 3,28; 3,27; 3,16; 2,63; 2,62 g; BMC, V, p. 547, nr. 112, Roma, anul 219 p. Chr.
1098-1109. Denari 5,04; 4,88; 3,74; 3,62; 3,58; 3,52; 3,28; 3,22; 3,03; 2,65; 2,58; 2,36 g; BMC, V, p. 547, nr. 114, Roma, anul 219 p. Chr.
1110-1112. Denari 3,46; 3,30; 3,14 g; BMC, V, p. 550, nr. 141, Roma, anii 219-220 p. Chr.
1113-1118. Denari 5,05; 3,58; 3,51; 3,14; 3,00; 2,07 g; BMC, V, p. 551, nr. 146, Roma, anii 219-220 p. Chr.
1119-1127. Denari 3,18; 3,17; 3,16; 3,15; 3,10; 3,02; 2,93; 2,85; 2,78 g; BMC, V, p. 551, nr. 150, Roma, anii 219-220 p. Chr.
1128-1131. Denari 3,44; 3,29; 2,90; 2,90 g; BMC, V, p. 552, nr. 155, Roma, anii 219-220 p. Chr.
1132-1135. Denari 3,30; 3,14; 2,49; 2,11 g; BMC, V, p. 553, nr. 162, Roma, anii 219-220 p. Chr.
1136-1142. Denari 3,90; 3,55; 3,42; 3,22; 3,15; 3,06; 2,85 g; BMC, V, p. 553, nr. 164, Roma, anii 219-220 p. Chr.
1143. Denar 3,36 g; BMC, V, p. 553, nr. 167, Roma, anii 219-220 p. Chr.
1144-1156. Denari 3,58; 3,53; 3,24; 3,23; 3,21; 3,18; 3,04; 2,93; 2,89; 2,88; 2,75; 2,60; 2,29 g;

BMC, V, p. 556, nr. 179, Roma, anul 220 p. Chr.
1157-1161. Denari 3,62; 3,45; 3,32; 3,32; 3,27 g; BMC, V, p. 559, nr. 191, Roma, anii 220-222 p. Chr.
1162-1163. Denar 3,09; 3,05 g; BMC, V, p. 560, nr. 199, Roma, anii 220-222 p. Chr.
1164-1171. Denari 3,47; 3,25; 3,23; 3,08; 3,05; 3,00; 2,68; 2,48 g; BMC, V, p. 561, nr. 202, Roma, anii 220-222 p. Chr.
1172-1192. Denari 3,65; 3,42; 3,32; 3,31; 3,29; 3,29; 3,25; 3,23; 3,19; 3,17; 3,05; 3,03; 3,03; 3,00; 3,00; 3,00; 3,00; 2,95; 2,80; 2,78; 2,67 g; BMC, V, p. 563, nr. 220, Roma, anii 220-222 p. Chr.
1193. Denar 2,66 g; BMC, V, p. 564, nr. 224, Roma, anii 220-222 p. Chr.
1194-1204. Denari 3,30; 3,23; 3,20; 3,20; 3,08; 3,04; 2,96; 2,96; 2,80; 2,61; 2,09 g; BMC, V, p. 564, nr. 226, Roma, anii 220-222 p. Chr.
1205-1222. Denari 3,74; 3,55; 3,52; 3,45; 3,44; 3,41; 3,30; 3,30; 3,30; 3,18; 3,13; 3,09; 3,01; 3,00; 2,94; 2,89; 2,70; 2,64 g; BMC, V, p. 565, nr. 236, Roma, anii 220-222 p. Chr.
1223-1243. Denari 3,85; 3,70; 3,62; 3,62; 3,57; 3,49; 3,42; 3,36; 3,33; 3,23; 3,22; 3,17; 3,14; 3,08; 3,06; 3,00; 2,85; 2,82; 2,78; 2,75; 2,69 g; BMC, V, p. 567, nr. 242, Roma, anul 221 p. Chr.
1244-1246. Denari 3,22; 2,92; 2,75 g; BMC, V, p. 568, nr. 251, Roma, anul 221 p. Chr.
1247-1249. Denar 4,07; 3,60; 3,59 g; BMC, V, p. 571, nr. 268, Roma, anul 222 p. Chr.
1250-1254. Denari 3,44; 3,21; 3,12; 2,88; 2,82 g; BMC, V, p. 573, nr. 274, Antiohia, anii 218-219 p. Chr.
1255. Denar 3,07 g; BMC, V, p. 576, nr. 292, Antiohia, anii 218-219 p. Chr.
1256-1259. Denari 3,13; 2,95; 2,87; 2,40 g; BMC, V, p. 579, nr. 305, Antiohia, anul 219 p. Chr.
1260-1261. Denar 3,84; 3,14 g; BMC, V, p. 581, nr. *, Antiohia, anii 219-220 p. Chr.
1262-1264. Denari 4,08; 3,06; 2,73 g; BMC, V, p. 581, nr. 314, Antiohia, anii 219-220 p. Chr.
1265.1272. Denari 6,69; 3,78; 3,33; 3,32; 3,14; 3,08; 2,93; 2,62 g; BMC, V, p. 583, nr. 328, Antiohia, anii 220-222 p. Chr.
1273-1283. Denari 3,94; 3,78; 3,62; 3,58; 3,53; 3,53; 3,40; 3,27; 3,13; 2,65; 2,54 g; BMC, V, p. 584, nr. 330, Antiohia, anii 220-222 p. Chr.
1284-1288. Denar 3,80; 3,27; 3,20; 3,11; 3,00 g; BMC, V, p. 585, nr. 333, Antiohia, anii 220-222 p. Chr.

Elagabal : Iulia Soaemias

1289-1290. Denari 3,14; 2,81 g; BMC, V, p. 536, nr. 42, Roma, anii 218-222 p. Chr.
1291-1298. Denari 3,42; 3,37; 3,15; 3,09; 3,02; 2,98; 2,88; 2,82 g; BMC, V, p. 536, nr. 45, Roma, anii 218-222 p. Chr.
1299-1312. Denari 3,58; 3,37; 3,21; 3,20; 3,15; 3,11; 3,10; 3,06; 3,01; 2,94; 2,87; 2,87; 2,82; 2,75 g; BMC, V, p. 537, nr. 55, Roma, anii 218-222 p. Chr.

Elagabal : Iulia Maesa

1313-1314. Denari 3,39; 2,68 g; BMC, V, p. 539, nr. 61, Roma, anii 218-222 p. Chr.
1315-1347. Denari 3,80; 3,79; 3,75; 3,42; 3,41; 3,35; 3,34; 3,29; 3,28; 3,24; 3,16; 3,16; 3,15; 3,15; 3,08; 3,08; 3,07; 3,06; 3,06; 3,03; 3,00; 2,99; 2,94; 2,92; 2,90; 2,88; 2,87; 2,80; 2,75; 2,61; 2,60; 2,56; 2,56 g; BMC, V, p. 540, nr. 72, Roma, 218-222 p. Chr.
1348-1367. Denari 3,68; 3,54; 3,43; 3,33; 3,29; 3,24; 3,18; 3,16; 3,10; 3,09; 3,03; 3,03; 3,00; 2,90; 2,88; 2,80; 2,74; 2,72; 2,58; 2,56 g; BMC, V, p. 541, nr. 76, Roma, anii 218-222 p. Chr.
1368. Denar 3,57 g; BMC, V, p. 541, nr. 79, Roma, anii 218-222 p. Chr.

1369-1373. Denari 3,94; 3,6
1374-1388. Denari 4,50; 3,95; 3,71; 3,45; 3,42; 3,36; 3,34; 3,30; 3,15; 3,15; 3,13; 2,95; 2,93; 2,72; 2,43 g; BMC, V, p. 554, nr. 172, Roma, anii 219-220 p. Chr.
1389. Denar 2,68 g; BMC, V, p. 555, nr. 177, Roma, anii 219-220 p. Chr.
Elagabal : Aquilia Severa
1390-1391. Denari 3,27; 3,05 g; BMC, V, p. 558, nr. 187, Roma, anul 220 p. Chr.
Elagabal : Severus Alexander
1392. Denar 2,95 g; BMC, V, p. 571, nr. 264, Roma, anii 221-222 p. Chr.
Severus Alexander
1393-1400. Denari 3,38; 3,37; 3,22; 3,09; 2,98; 2,89; 2,83; 2,50 g; BMC, VI, p. 115, nr. 5, Roma, anul 222 p. Chr.
1401-1408. Denari 3,41; 3,31; 3,30; 3,05; 2,87; 2,75; 2,66; 2,55 g; BMC, VI, p. 120, nr. 57, Roma, anul 222 p. Chr.
1409-1417. Denari 3,46; 3,25; 3,24; 3,20; 3,07; 3,07; 2,92; 2,76; 2,50 g; BMC, VI, p. 120, nr. 63, Roma, anul 222 p. Chr.
1418-1422. Denari 3,31; 3,24; 3,23; 3,04; 2,84 g; BMC, VI, p. 121, nr. 70, Roma, anul 222 p. Chr.
1423-1429. Denari 3,35; 3,20; 3,06; 3,05; 3,03; 2,71; 2,45 g; BMC, VI, p. 122, nr. 78, Roma, anul 222 p. Chr.
1430-1438. Denari 3,73; 3,14; 3,08; 3,06; 3,00; 2,92; 2,90; 2,90; 2,60 g; BMC, VI, p. 122, nr. 89, Roma, anul 223 p. Chr.
1439-1469. Denari 4,15; 3,76; 3,76; 3,75; 3,58; 3,43; 3,38; 3,34; 3,30; 3,26; 3,23; 3,22; 3,20; 3,19; 3,15; 3,15; 3,12; 3,09; 3,08; 3,02; 2,93; 2,88; 2,87; 2,84; 2,82; 2,78; 2,66; 2,64; 2,60; 2,57; 2,40 g; BMC, VI, p. 125, nr. 121, Roma, anul 223 p. Chr.
1470-1475. Denari 3,40; 3,24; 2,94; 2,94; 2,72; 2,46 g; BMC, VI, p. 126, nr. 129, Roma, anul 223 p. Chr.
1476-1489. Denari 3,90; 3,69; 3,49; 3,42; 3,40; 3,24; 3,16; 3,06; 3,03; 2,93; 2,92; 2,78; 2,70; 2,70 g; BMC, VI, p. 127, nr. 139, Roma, anul 223 p. Chr.
1490-1504. Denari 3,77; 3,75; 3,66; 3,23; 3,21; 3,19; 3,17; 3,14; 3,14; 2,75; 2,68; 2,63; 2,50; 2,26; 2,22 g; BMC, VI, p. 131, nr. 178, Roma, anul 224 p. Chr.
1505-1508. Denari 3,03; 3,00; 2,87; 2,60 g; BMC, VI, p. 136, nr. 226, Roma, anul 225 p. Chr.
1509. Denar 2,88 g; BMC, VI, p. 137, nr. 231, Roma, anul 225 p. Chr.
1510-1515. Denari 3,86; 3,70; 3,15; 2,95; 2,87; 2,87 g; BMC, VI, p. 140, nr. 268, Roma, anul 225 p. Chr.
1516-1526. Denari 3,87; 3,83; 3,75; 3,63; 3,56; 3,27; 3,26; 3,10; 3,06; 3,00; 2,95 g; BMC, VI, p. 141, nr. 277, Roma, anul 225 p. Chr.
1527-1539. Denari 3,70; 3,62; 3,50; 3,47; 3,32; 3,27; 3,23; 3,21; 3,08; 2,84; 2,72; 2,60; 2,28 g; BMC, VI, p. 148, nr. 330, Roma, anul 226 p. Chr.
1540-1558. Denari 4,24; 4,17; 3,89; 3,48; 3,38; 3,31; 3,29; 3,28; 3,24; 3,01; 2,93; 2,86; 2,82; 2,77; 2,75; 2,74; 2,65; 2,64; 2,59 g; BMC, VI, p. 148, nr. 341, Roma, anul 226 p. Chr.
1559-1566. Denari 3,95; 3,89; 3,30; 3,18; 3,10; 2,75; 2,67; 2,46 g; BMC, VI, p. 150, nr. 363, Roma, anul 226 p. Chr.
1567-1579. Denari 3,96; 3,55; 3,44; 3,23; 3,23; 3,16; 3,05; 2,97; 2,92; 2,92; 2,90; 2,80; 2,74 g; BMC, VI, p. 154, nr. 409, Roma, anul 227 p. Chr.
1580-1593. Denari 3,63; 3,52; 3,44; 3,33; 3,18; 3,13; 3,09; 3,04; 3,03; 3,00; 2,90; 2,60; 2,46; 2,44 g; BMC, VI, p. 155, nr. 424, Roma, anul 227 p. Chr.

1594-1607. Denari 3,31; 3,26; 3,26; 3,18; 3,15; 3,14; 3,09; 3,04; 2,99; 2,94; 2,93; 2,75; 2,71; 2,65 g; BMC, VI, p. 155, nr. 428, Roma, anul 226 p. Chr.
1608-1609. Denari 3,68; 3,21 g; BMC, VI, p. 159, nr. 472, Roma, anul 228 p. Chr.
1610-1614. Denari 3,44; 3,20; 2,91; 2,05; 2,05 g; BMC, VI, p. 159, nr. 475, Roma, anul 228 p. Chr.
1615-1617. Denari 3,75; 3,48; 2,68 g; BMC, VI, p. 160, nr. 480, Roma, anul 228 p. Chr.
1618-1620. Denari 3,19; 2,86; 2,60 g; BMC, VI, p. 172, nr. 591, Roma, anul 229 p. Chr.
1621-1627. Denari 4,76; 3,11; 2,94; 2,93; 2,80; 2,57; 2,24 g; BMC, VI, p. 173, nr. 601, Roma, anul 229 p. Chr.
1628-1635. Denari 3,65; 3,58; 3,13; 3,10; 3,10; 2,89; 2,88; 2,68 g; BMC, VI, p. 177, nr. 636, Roma, anul 230 p. Chr.
1636-1638. Denari 3,65; 3,37; 3,28 g; BMC, VI, p. 179, nr. 655, Roma, 230 p. Chr.
1639. Denar 3,33 g; BMC, VI, p. 182, nr. 684, Roma, anul 231 p. Chr.
1640-1641. Denari 3,16; 2,40 g; BMC, VI, p. 183, nr. 697, Roma, anul 231 p. Chr.
1642. Denar 2,71 g; BMC, VI, p. 191, nr. 774, Roma, anul 231 p. Chr.
1643-1645. Denari 3,37; 3,21; 2,98 g; BMC, VI, p. 195, nr. 807 n, Roma, anul 231 p. Chr.
1646-1648. Denari 2,90; 2,86; 1,95 g; BMC, VI, p. 196, nr. 814, Roma, anul 231 p. Chr.
1649-1656. Denari 3,70; 3,40; 3,35; 3,20; 3,20; 3,15; 3,06; 2,80 g; BMC, VI, p. 197, nr. 824, Roma, anul 232 p. Chr.
1657-1667. Denari 4,11; 4,04; 3,80; 3,35; 3,18; 3,17; 2,80; 2,77; 2,57; 2,56; 2,25 g; BMC, VI, p. 197, nr. 830, Roma, anul 232 p. Chr.
1668-1669. Denari 2,84; 2,65 g; BMC, VI, p. 199, nr. 855, Roma, anul 232 p. Chr.
1670-1672. Denari 3,45; 3,39; 3,32 g; BMC, VI, p. 201, nr. 875, Roma, anul 232 p. Chr.
1673-1678. Denari 3,77; 3,46; 3,42; 3,17; 2,95; 2,73 g; BMC, VI, p. 202, nr. 898, Roma, anul 232 p. Chr.
1679. Denar 2,76 g; BMC, VI, p. 205, nr. 930, Roma, anul 233 p. Chr.
1680-1710. Denari 3,79; 3,78; 3,77; 3,63; 3,60; 3,59; 3,54; 3,48; 3,44; 3,31; 3,27; 3,22; 3,20; 3,13; 3,12; 3,10; 3,05; 3,03; 2,99; 2,95; 2,93; 2,89; 2,84; 2,73; 2,72; 2,71; 2,65; 2,64; 2,55; 2,49; 2,48 g; BMC, VI, p. 213, nr. 1006, Antiohia, anul 222 p. Chr.
1711-1713. Denari 3,18; 2,67; 2,37 g; BMC, VI, p. 214, nr. 1012, Antiohia, anul 222 p. Chr.
1714-1727. Denari 3,70; 3,27; 3,25; 3,22; 3,18; 3,17; 3,10; 2,92; 2,90; 2,77; 2,70; 2,33; 2,30; 2,09 g; BMC, VI, p. 215, nr. 1024, Antiohia, anul 222 p. Chr.
1728. Denar 2,33 g; BMC, VI, p. 215, nr. 1025-1031, Antiohia, anul 222 p. Chr.
1729-1734. Denari 3,87; 3,67; 3,58; 3,31; 3,14; 2,87 g; BMC, VI, p. 217, nr. 1051, Antiohia, anul 223 p. Chr.
1735-1737. Denari 3,40; 3,33; 3,00 g; BMC, VI, p. 218, nr. 1059, Antiohia, anul 223 p. Chr.
Severus Alexander : Orbiana
1738-1741. Denari 4,19; 3,57; 3,16; 3,08 g; BMC, VI, p. 142, nr. 288, Roma, anul 225 p. Chr.

Severus Alexander : Iulia Mamaea

1742-1766. Denari 3,77; 3,57; 3,37; 3,37; 3,22; 3,22; 3,20; 3,15; 3,09; 3,07; 3,06; 3,00; 2,95; 2,92; 2,88; 2,88; 2,79; 2,79; 2,74; 2,70; 2,68; 2,67; 2,66; 2,59; 2,57 g; BMC, VI, p. 119, nr. 50, Roma, anul 222 p. Chr.
1767-1771. Denari 3,30; 3,02; 2,63; 2,55; 2,46 g; BMC, VI, p. 128, nr. 153, Roma, anul 223 p. Chr.
1772-1776. Denari 3,80; 3,38; 3,19; 3,02; 2,85 g; BMC, VI, p. 132, nr. 189, Roma, anul 224 p. Chr.

1777-1778. Denar 3,14; 3,02 g; BMC, VI, p. 152, nr. 382, Roma, anul 226 p. Chr.
1779-1796. Denari 3,66; 3,39; 3,24; 3,23; 3,15; 3,12; 3,12; 3,08; 2,97; 2,94; 2,85; 2,75; 2,72; 2,68; 2,66; 2,65; 2,50; 2,40 g; BMC, VI, p. 156, nr. 442, Roma, anul 227 p. Chr.
1797-1807. Denari 3,60; 3,45; 3,44; 3,42; 3,34; 3,19; 3,13; 2,95; 2,94; 2,74; 2,56 g; BMC, VI, p. 160, nr. 483, Roma, anul 228 p. Chr.
1808-1809. Denar 3,22; 2,77 g; BMC, VI, p. 185, nr. 713, Roma, anul 231 p. Chr.
1810-1813. Denari 3,54; 3,10; 3,08; 3,06 g; BMC, VI, p. 190, nr. 755, Roma, anul 231 p. Chr.
1814-1824. Denari 3,63; 3,45; 3,40; 3,35; 3,25; 3,22; 3,12; 3,08; 3,04; 2,68; 2,15 g; BMC, VI, p. 203, nr. 913, Roma, anul 232 p. Chr.

Maximinus

1825-1828. Denari 3,84; 3,63; 3,32; 3,28 g; BMC, VI, p. 222, nr. 1, Roma, anul 235 p. Chr.
1829-1833. Denari 3,81; 3,52; 3,31; 2,72; 2,23 g; BMC, VI, p. 222, nr. 6, Roma, anul 235 p. Chr.
1834. Denar 3,45 g; BMC, VI, p. 223, nr. 15, Roma, anul 235 p. Chr.
1835-1840. Denari 3,48; 3,36; 3,34; 3,25; 3,13; 3,10 g; BMC, VI, p. 224, nr. 22, Roma, anul 235 p. Chr.
1841-1843. Denari 3,40; 3,16; 2,91 g; BMC, VI, p. 224, nr. 25, Roma, anul 235 p. Chr.
1844-1845. Denari 3,44; 2,93 g; BMC, VI, p. 229, nr. 78, Roma, anul 236 p. Chr.
1846-1847. Denari 3,71; 3,10 g; BMC, VI, p. 238, nr. 186, Roma, anii 236-237 p. Chr.
1848. Denar 3,00 g; BMC, VI, p. 240, nr. 211, Roma, anul 236 p. Chr.

Maximin : Maximus

1849. Denar 2,80 g; BMC, VI, p. 232, nr. 118, Roma, anul 236 p. Chr.
1850. Denar 3,05 g; BMC, VI, p. 240, nr. 211, Roma, anii 236-237 p. Chr.

Maximinus : Diva Paulina

1851. Denar 3,28; BMC, VI, p. 233, nr. 127, Roma, anul 236 p. Chr.

Balbinus

1852. Antoninian 5,57 g; BMC, VI, p. 257, nr. 74, Roma, anul 238 p. Chr.

Gordian III

1853-1855. Antoninieni 4,97; 4,72; 4,45 g; RIC, IV, 3, p. 16, nr. 1, Roma, anii 238-239 p. Chr.
1856-1863. Antoninieni 5,54; 5,32; 4,70; 4,65; 4,59; 4,40; 4,21; 4,20 g; RIC, IV, 3, p. 16, nr. 4*, Roma, anii 238-239 p. Chr.
1864-1866. Antoninieni 4,58; 4,18; 3,94 g; RIC, IV, 3, p. 16, nr. 6, Roma, anii 239-240 p. Chr.
1867-1875. Antoninieni 4,87; 4,64; 4,63; 4,63; 4,59; 4,28; 4,28; 4,00; 3,86 g; RIC, IV, 3, p. 19, nr. 37, Roma, anul 239 p. Chr.
1876-1878. Antoninieni 5,47; 5,45; 4,56 g; RIC, IV, 3, p. 19, nr. 38*, Roma, anul 240 p. Chr.
1879-1881. Antoninieni 4,84; 4,52; 4,09 g; RIC, IV, 3, p. 21, nr. 49*, Roma, anul 240 p. Chr.
1882-1888. Antoninieni 5,03; 4,97; 4,90; 4,80; 4,31; 4,15; 3,50 g; RIC, IV, 3, p. 21, nr. 51, Roma, anul 240 p. Chr.
1889-1892. Antoninieni 4,68; 4,44; 4,26; 4,05 g; RIC, IV, 3, p. 22, nr. 62, Roma, anul 240 p. Chr.
1893-1899. Antoninieni 4,93; 4,70; 4,30; 4,28; 4,28; 4,12; 3,90 g; RIC, IV, 3, p. 23, nr. 66*, Roma, anul 240 p. Chr.
1900. Antoninian 4,82 g; RIC, IV, 3, p. 24, nr. 83*, Roma, anii 241-243 p. Chr.
1901-1906. Antoninieni 4,80; 4,78; 4,77; 4,26; 4,09; 3,30 g; RIC, IV, 3, p. 25, nr. 84*, Roma, anii 241-243 p. Chr.
1907-1915. Antoninieni 4,91; 4,70; 4,52; 4,50; 4,35; 4,13; 3,60; 3,44; 3,17 g; RIC, IV, 3, p. 25, nr. 86, Roma, anul 240 p. Chr.

1916-1924. Antoninieni 5,82; 5,12; 5,06; 5,06; 5,00; 4,60; 4,34; 4,15; 3,92 g; RIC, IV, 3, p. 25, nr. 88, Roma, anii 241-243 p. Chr.
1925-1928. Antoninieni 5,10; 4,96; 4,68; 3,93 g; RIC, IV, 3, p. 25, nr. 94, Roma, anii 241-243 p. Chr.
1929-1931. Antoninieni 5,10; 4,67; 3,46 g; RIC, IV, 3, p. 25, nr. 95, Roma, anii 241-243 p. Chr.
1932. Antoninian 2,53 g; RIC, IV, 3, p. 28, nr. 129 A, Roma, anul 241 p. Chr.
1933. Antoninian 3,10 g; RIC, IV, 3, p. 28, nr. 130, Roma, anul 241 p. Chr.
1934. Antoninian 4,62 g; RIC, IV, 3, p. 29, nr. 136*, Roma, anul 241 p. Chr.
1935-1936. Antoninieni 4,85; 4,06 g; RIC, IV, 3, p. 30, nr. 142, Roma, anii 243-244 p. Chr.
1937. Antoninian 3,95 g; RIC, IV, 3, p. 31, nr. 153, Roma, anii 243-244 p. Chr.
1938-1942. Antoninieni 4,70; 4,33; 4,19; 4,18; 3,81 g; RIC, IV, 3, p. 31, nr. 154, Roma, anii 243-244 p. Chr.
1943-1944. Antoninieni 5,05; 4,93 g; RIC, IV, 3, p. 34, nr. 178, Antiohia, anii 238-239 p. Chr.
1945. Antoninian 4,25 g; RIC, IV, 3, p. 34, nr. 186, Antiohia, anul 238 p. Chr.
1946. Antoninian 4,80 g; RIC, IV, 3, p. 37, nr. 209, Antiohia, anii 242-244 p. Chr.
1947. Antoninian 4,15 g; RIC, IV, 3, p. 37, nr. 216, Antiohia, anii 242-244 p. Chr.

Filip Arabul

1948. Antoninian 3,96 g; RIC, IV, 3, p. 68, nr. 2 b, Roma, anul 245 p. Chr.
1949-1953. Antoninieni 4,56; 4,35; 3,96; 3,69; 3,62 g; RIC, IV, 3, p. 69, nr. 4, Roma, anul 244 p. Chr.
1954-1956. Antoninieni 4,48; 4,19; 3,89 g; RIC, IV, 3, p. 70, nr. 12*, Roma, anul 248 p. Chr.
1957. Antoninian 3,67 g; RIC, IV, 3, p. 70, nr. 19*, Roma, anul 248 p. Chr.
1958. Antoninian 4,33 g; RIC, IV, 3, p. 71, nr. 26 b, Roma, anii 244-247 p. Chr.
1959-1964. Antoninieni 4,68; 4,42; 4,35; 4,30; 4,15; 3,74 g; RIC, IV, 3, p. 71, nr. 27* b, Roma, anii 244-247 p. Chr.
1965-1968. Antoninieni 4,73; 4,27; 4,05; 4,03 g; RIC, IV, 3, p. 71, nr. 28 c, Roma, anii 244-247 p. Chr.
1969-1972. Antoninieni 4,54; 4,40; 4,38; 4,07 g; RIC, IV, 3, p. 72, nr. 38* b, Roma, anii 244-247 p. Chr.
1973-1976. Antoninieni 5,09; 4,55; 4,46; 4,40 g; RIC, IV, 3, p. 73, nr. 48* b, Roma, anii 244-247 p. Chr.
1977-1981. Antoninieni 4,57; 4,49; 4,41; 4,14; 4,06 g; RIC, IV, 3, p. 74, nr. 51, Roma, anii 244-247 p. Chr.
1982. Antoninian 4,30 g; RIC, IV, 3, p. 75, nr. 58, Roma, anii 247-249 p. Chr.
1983-1985. Antoninieni 4,36; 4,07; 3,58 g; RIC, IV, 3, p. 75, nr. 65*, Roma, anul 247 p. Chr.
1986. Antoninian 4,94 g; RIC, IV, 3, p. 76, nr. 69, Antiohia, anii 244 (245 ?) p. Chr.
1987. Antoninian 4,20 g; RIC, IV, 3, p. 78, nr. 79* b, Antiohia, anul 249 p. Chr.

Otacilia Severa

1988-1989. Antoninieni 4,99; 4,68 g; RIC, IV, 3, p. 83, nr. 126, Roma, anii 246-248 p. Chr.

Filip II

1990-1991. Antoninieni 4,73; 3,69 g; RIC, IV, 3, p. 100, nr. 254, Antiohia, anii 247-249 p. Chr.

Traian Decius

1992-1999. Antoninieni 4,50; 4,46; 4,35; 4,30; 4,05; 3,83; 3,78; 3,54 g; RIC, IV, 3, p. 120, nr. 1 b, Roma, anul 249 p. Chr.
2000-2003. Antoninieni 4,95; 4,52; 3,64; 3,63 g; RIC, IV, 3, p. 120, nr. 2 b, Roma, anul 249 p. Chr.

2004. Antoninian 3,91 g; RIC, IV, 3, p. 120, nr. 5, Roma, anul 249 p. Chr.
2005. Antoninian 4,50 g; RIC, IV, 3, p. 121, nr. 8*, Roma, anul 249 p. Chr.
2006. Antoninian 4,10 g; RIC, IV, 3, p. 121, nr. 10 b, Roma, anii 249-251 p. Chr.
2007-2009. Antoninieni 4,21; 4,17; 4,02 g; RIC, IV, 3, p. 122, nr. 18*, Roma, anii 249-251 p. Chr.
2010. Antoninian 3,12 g; RIC, IV, 3, p. 122, nr. 21 b, Roma, anii 249-251 p. Chr.
2011-2017. Antoninieni 5,50; 4,81; 4,57; 4,29; 4,29; 4,29; 4,10 g; RIC, IV, 3, p. 123, nr. 28* b, Roma, anii 249-251 p. Chr.
2018. Antoninian 3,36 g; RIC, IV, 3, p. 124, nr. 37* b, Mediolanum, anii 250-251 p. Chr.; Roma, cf. K. J. J. Elks, NC7, 12, 1972, p. 114-115.
2019-2023. Antoninieni 4,29; 3,66; 3,56; 3,28; 2,94 g; RIC, IV, 3, p. 124, nr. 41*, Mediolanum, anii 250-251 p. Chr.; Roma, cf. K. J. J. Elks, NC7, 12, 1972, p. 114-115.
2024-2028. Antoninieni 4,55; 3,97; 3,70; 3,65; 3,49 g; RIC, IV, 3, p. 125, nr. 46 b, Antiohia, anii 250-251 p. Chr.
2029-2036. Antoninieni 5,17; 4,44; 4,40; 4,15; 3,82; 3,75; 3,75; 3,71 g; RIC, IV, 3, p. 126, nr. 48, Antiohia, anii 250-251 p. Chr.

Traian Decius : Herennia Etruscilla

2037-2038. Antoninieni 3,85; 3,70 g; RIC, IV, 3, p. 127, nr. 57*, Roma, anii 250-251 p. Chr.
2039. Antoninian 4,44 g; RIC, IV, 3, p. 127, nr. 58 b, Roma, anii 250-251 p. Chr.

Traian Decius : Consecratio

2040. Antoninian 4,92 g; RIC, IV, 3, p. 130, nr. 78, Mediolanum, anii 250-251 p. Chr.; Roma; cf. K. J. J. Elks, NC7, 12, 1972, p. 114-115.

Traian Decius : Herennius Etruscus

2041. Antoninian 4,10 g; RIC, IV, 3, p. 139, nr. 143*, Roma, anii 250-251 p. Chr.
2042-2043. Antoninieni 3,45; 2,60 g; RIC, IV, 3, p. p. 139, nr. 146, Roma, anii 250-251 p. Chr.
2044-2046. Antoninieni 3,91; 3,70; 3,58 g; RIC, IV, 3, p. 139, nr. 147 c, Roma, anii 250-251 p. Chr.
2047. Antoninian 4,05 g; RIC, IV, 3, p. 139, nr. 149, Roma, anii 250-251 p. Chr.

Traian Decius : Hostilianus

2048. Antoninian 4,44 g; RIC, IV, 3, p. 144, nr. 176, Roma, anul 251 p. Chr.
2049. Antoninian 3,97 g; RIC, IV, 3, p. 144, nr. 177*, Roma, anul 251 p. Chr.
2050-2051. Antoninian 3,78; 3,65 g; RIC, IV, 3, p. 144, nr. 182, Roma, anul 251 p. Chr.

Trebonianus Gallus

2052-2054. Antoninieni 3,78; 3,76; 3,71 g; RIC, IV, 3, p. 163, nr. 41, Roma; emisiunea 3, sfârșitul anului 251 p. Chr., cf. p. 154 și p. 189; Cunetio, p. 20, Roma, emisiunea II a, prima parte a domniei.
2055. Antoninian 4,31 g; RIC, IV, 3, p. 166, nr. 71, Mediolanum; emisiunea 2, anul 252 p. Chr., cf. p. 154 și p. 189; Cunetio, p. 21, Roma, emisiunea V, prima parte a domniei.
2056-2058. Antoninieni 3,60; 3,50; 3,19 g; RIC, IV, 3, p. 166, nr. 72, Mediolanum; emisiunea 2, anul 252 p. Chr., cf. p. 154 și p. 189; Cunetio, p. 21, Roma, emisiunea V, prima parte a domniei.

Volusianus

2059-2060. Antoninieni 3,59; 3,07 g; RIC, IV, 3, p. 178, nr. 167, Roma; emisiunea 2, anul 252 p. Chr., cf. p. 154 și p. 189; Cunetio, p. 20, Roma, emisiunea III, prima parte a anului 252 p. Chr.

Dintre aceste piese, 1850 sunt denari (89,80 %), 209 antoninieni (10,04%) și una singură drahmă (1,04 %) emisă de Caesarea Cappadociei pentru Septimius Severus. Denarii se plasează în totalitate între cea mai veche emisiune din vremea lui Vespasian și până la Maximin I, antoninienii regăsindu-se în exclusivitate între anii 238 (Balbinus), respectiv perioada domniei lui Trebonianus Gallus și Volusian, care furnizează cele mai recente monede tezaurizate.

Pe emitenți, cel mai bine reprezentate sunt piesele purtând efigia lui Septimius Severus și ale membrilor familiei imperiale - 840 exemplare (40,77% din ansamblul monedelor acumulate). Ele sunt urmate de emisiunile din vremea lui Severus Alexander – 432 monede (20,97 %) și Elagabal – cu 325 (15,77 %). Ultimii împărați reprezentați în tezaur dețin o pondere foarte redusă, cele 69 piese aparținând anilor 249-252 reprezentând mai puțin de 3,50 % din total.

Situația constatată, împreună cu numărul mare al pieselor tezaurizate, susțin presupunerea că depozitul nu s-a constituit într-un interval de timp restrâns, ci mai degrabă de a lungul mai multor decenii. Datele menționate conduc în mod normal la concluzia că acumularea lui a început foarte probabil cândva în timpul domniei lui Septimius Severus, la câțiva ani după emiterea drahmei cappadociene și a grupului de monede bătute în atelierele din Emesa, respectiv Laodicea ad Mare, anul 200 constituind, după opinia noastră, un reper cronologic acceptabil în această privință. Această concluzie este și mai bine pusă în evidență de structura pe etape cronologice a numerarului depozitat, monedele dinastiei Severilor (1680 ex.) furnizând peste 81 % din ansamblul recuperat. Ele se repartizează relativ omogen între prima, respectiv a doua parte a etapei, anii 193-217 furnizând 913 piese (peste 44 % din total), intervalul 217-235 fiind reprezentat de alte 267 exemplare (peste 37 procente). Pe de altă parte, cifrele menționate corespund, de fapt, unor evoluții specifice anilor '20-'30 ai sec. III, perioadă ale cărei tezaure, cel puțin în Dacia romană, furnizează un material documentar foarte bogat[2]. Analiza celor mai multe dintre aceste depozite pune în evidență supraviețuirea

---

2. Pentru care vezi tezaurele monetare încheiate în vremea lui Elagabal - Frâncești, jud. Vâlcea (C. Moisil, CreștCol, 49-53, 1938-1942 (1944), p. 41-91; C. Preda, BSNR, 86-87, 1992-1993 (1996), p. 112; E. Petac, *Circulația monetară în provincia romană Dacia*, I, București, 2000, p. 355, teză de doctorat); Gârbov, jud. Sălaj (C. Torma, *A limes Dacicus felsö resze*, Budapesta, 1880, p. 90-91; D. Protase, SCN, 2, 1958, p. 257, nr. 4; idem, *Congresso Internazionale di Numismatica, Roma, 11-16 settembre 1961, Atti*, II, Roma, 1965, tabelul de după p. 412); Pădureț, com. Băbești, jud. Vâlcea (C. Preda, SCN, 2, 1958, p. 467, nr. 6; idem, BSNR, 86-87, 1992-1993 (1996), p. 109-116; E. Petac, op. cit., p. 374, sub voce); Reșca I, com. Dobrosoloveni, jud. Olt (OR[4], p. 121, cu bibl.; C. Preda, *op.cit.*, p. 112; Gh. Poenaru Bordea, SCN, 12, 1997, p. 61; E. Petac, *op. cit.*, p. 378) - , respectiv Severus Alexander - Băile Herculane I, jud. Caraș-Severin (Fr. Kenner, AÖG, 38, 1967, p. 310-317; Berkeszi, p. 30; D. Protase, SCN, 2, 1958, p. 254, nota 1, nr. 2; E. Petac, *op. cit.*, p. 329); Câmpulung, jud. Argeș (Fl. Mârtzu, Șt. Trâmbaciu, BSNR, 70-74, 1076-1980, p. 189-208; E. Petac, op. cit., p. 342); Cluj II, jud. Cluj (S. Cociș, V. Voisian, Adela Paki, M. Botea, ActaMN, 32, 1995, 1, p. 637-638); Craiova II, jud. Dolj (OR[4], p. 119); Dănești, jud. Gorj (Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, Dacia, N. S., 35, 1991, p. 221, nr. 36; E. Petac, *op. cit.*, p. 348); Horezu, com. Dobrețu, jud. Olt (B. Mitrea, SCIV, 15, 1964, 4, p. 576, nr. 50; OR[4], p. 120); Sarmizegetusa I, jud. Hunedoara (Oct. Iliescu, SCN, 2, 1958, p. 460, nr. 38; E. Petac, *op. cit.*, p. 380); Tisa, com. Burjuc, jud. Hunedoara (C. Gooss, AE, 7, 1873, p. 70-71; E. A. Bielz, AVSL, 11, 1874, 3, p. 486-487; C. Gooss, AVSL, 13, 1876, p. 256; R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein und Donaulande*, Strasburg, 1908, p. 226, nota 1; M. Macrea, I. Berciu, Apulum, 1, 1939-1942, p. 196, nota 22; C. Moisil, CNA, 17, 1943, p. 161, nr. 25; B. Mitrea, EDR, 10, 1945, p. 106, nr. 43; Iudita Winkler, Sargetia, 7, 1970, p. 27-42); Turda II, jud. Cluj (M. Gramatopol, CreștCol, 13-14, 1965, p. 22-42; B. Mitrea, SCIV, 19, 1968, 1, p. 180, nr. 81; Iudita Winkler, Ana Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 91-96); Vețel, jud. Hunedoara (B. Mitrea, SCIV, 2, 1971, 1, p. 130, nr. 81; E. Chirilă, I. Piso, Apulum, 10, 1972, p. 719-720; Carmen Maria Petolescu, I. Mărghitan, SCN, 8, 1984, p. 119-127).

unui mic stoc de piese preseveriene, bine conturată de ansamblurile de mari dimensiuni și marcată de o firească discontinuitate în cazul depozitelor mai mici[3]. Pentru prima dată, în tezaurele dacice încheiate la Severus Alexander anii 193-235 furnizează peste trei sferturi din numerarul depozitat[4], spectaculoasa ascensiune a pieselor Severilor fiind susținută de monedele bătute în vremea întemeietorului dinastiei, secondate de emisiunile lui Severus Alexander și ale lui Elagabal[5]. Pătrunderea masivă în tezaure a numerarului purtând efigia lui Septimius Severus ori pe acelea ale membrilor familiei sale definește cel mai semnificativ fenomen al perioadei, această noutate în structura numerarului tezaurizat intervenind în deceniul al treilea al sec. III[6]. Nu putem să nu constatăm, prin urmare, că structura nucleului de bază al depozitului de la Abrud corespunde pe deplin componenței tip a unui tezaur din anii 30 ai veacului trei, eșantionul dacic fiind cel care furnizează această imagine. Ca atare, în acest stadiu al cercetării, credem că este foarte riscant a ne pronunța ferm asupra momentului în care se poate vorbi despre începerea acumulării tezaurului, prima treime a secolului precizând în orice caz limitele cronologice ale acestui proces.

Tezaurul se completează cu alte 144 monede preseveriene (6,98 %), respectiv 236 piese (11,45 %), ce aparțin anilor 235-249 (8,10 %), numai în 69 cazuri (3,34) piesele încadrându-se între 249 și vremea ultimului emitent reprezentat. De altfel, în această ordine de idei, lui Decius îi revin 60 exemplare (2,91 % din total), Trebonianus Gallus și Volusian fiind reprezentați prin numai șapte, respectiv două piese, echivalând cu circa 0,43 % din ansamblu; această din urmă situație pune în evidență o reducere cu aproape 60 procente a ritmului de acumulare în ultima parte a etapei finale. Aceasta din urmă este caracterizată în ansamblul său de o reducere cu mai bine de 75 % a numărului monedelor acumulate în raport cu etapa anterioară.

Situația descrisă furnizează un exemplu tipic de depozit de acumulare, știut fiind că la această dată, în mod normal, circa 60 % din masa monetară tezaurizată este asigurată de emisiunile deceniului al cincilea al secolului[7]. Pe de altă parte, acest gen de descoperiri conservă preponderent denari, de regulă mai vechi și care nu mai circulă liber pe piață, la polul opus aflându-se ansamblurile în care practic cel mai vechi exemplar nu este anterior anului 238[8].

Prin caracteristicile sale macrostructurale, tezaurul de la Abrud se deosebește radical de până acum singura descoperire dobrogeană contemporană – depozitul de la Camena, com. Baia, jud. Tulcea[9] - , unde Severii sunt reprezentați prin mai puțin de 20 % din total, dimensiunile lotului în cauză fiind însă cu totul altele - 137 exemplare - , iar natura acumulării diferită. Totodată, el se deosebește și de datele provenind din spațiul provincial al Daciei romane sud-carpatice, generate de tezaurele de la Râureni, mun. Rm. Vâlcea, jud. Vâlcea[10] (26 piese recuperate din circa 80 descoperite), Stănești, com. Stănești, jud. Vâlcea[11] (în al cărui caz lotul aflat la Institutul de Arheologie „Vasile

3. E. Petac, *op. cit.*, p. 50 (teză de doctorat).
4. *Ibidem*, p. 52.
5. *Ibidem*.
6. *Ibidem*.
7. J.-P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969, p. 257; E. Petac, *op. cit.*, p. 72-73.
8 J.-P. Callu, *op. cit.*, p. 258.
9. C. Moisil, Creșt Col, 49-53, 1938-1942 (1944), p. 93-101; Carmen Maria Petolescu, BSNR, 80-85, 1986-1991 (1992), 134-139, p. 89-99.
10. B. Mitrea, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 456, nr. 73; OR[4], p. 121; H. Nubar, P. Purcărescu, Buridava, 1972, p. 161-171; E. Petac, *op. cit.*, p. 377, sub voce.

Pârvan" din București numără 344 ex.), Strâmtu, com. Slivilești, jud. Gorj[12] (96 ec.) și Șișești, com. Șișești, jud. Mehedinți[13] (151 piese), care pentru aceiași ani 193-235 furnizează o medie de circa 30 % din totalul pieselor acumulate[14]. Deși acestea prezintă incertitudini legate de recuperarea parțială a tezaurului de la Râureni (fiind salvată numai o treime din numărul inițial de piese), și de lipsa de informații privind gradul de recuperare pentru loturile de la Strâmtu și Șișești, descoperirile menționate oferă datele necesare analizei masei monetare aflate în tezaurele din Dacia romană către anul 253. Omogenitatea relativă a caracteristicilor macrostructurale ale seriei de descoperiri sud-carpatice pune în evidență faptul că la începutul anului 253 numerarul dacic din argint era alcătuit aproape în totalitate din piese ulterioare anului 193, un rol important revenind emisiunilor severiene (cca 28 %), locul cel mai semnificativ revenind însă emisiunilor deceniului al cincilea al sec. III (cca 60 %)[15].

Singurul tezaur intracarpatic aparținând acestei perioade – cel de la Sângeorgiu de Câmpie, com. Sânpetru de Câmpie, jud. Mureș[16] – prezintă o structură cu totul diferită de cea furnizată de descoperirile sud-carpatice. Cu peste 40 % din monede anterioare anului 193, cu o pondere practic egală (42 %) pentru piesele severiene și circa 19 % pentru emisiunile ultimelor două decenii, acesta – ca și depozitul de la Abrud – pare să corespundă ca structură unui moment mult mai timpuriu, O situație practic similară se constată în cazul depozitului – reconstituit – descoperit la Cluj[17] în perioada interbelică (45 procente revenind pieselor preseveriene, jumătate aparținând chiar primei părți a sec. II, alte 40 % revenind reprezentanților dinstiei Severilor).

Concluzia acestor succinte considerații statistice încearcă să pună în evidență faptul că tezaurul descoperit la Abrud este cel care relevă cel mai bine modalitatea de constituire a unui depozit de acumulare, structura sa fiind una tipică unui depozit încheiat în vremea lui Severus Alexander, acestui nucleu masiv adăugându-i-se un mic număr de piese ulterioare anului 235.

Din punctul de vedere al nominalurilor constitutive, situația este una absolut firească, lotul analizat punând în evidență preponderența tezaurizării denarului anterior anului 238 și rapidul declin al acestui nominal după data menționată. Pe de o parte, absența în cazul tezaurului de la Abrud a denarilor deceniului cinci relevă relativa raritate a acestora. Pe de altă parte, acumularea redusă a pieselor de la Gordian III la Gallus și Volusian reflectă lipsa de interes a proprietarului pentru tezaurizarea antoninianului în contextul dat.

Găsim cu cale, totodată, să semnalăm cu acest prilej, prezența unei drahme bătute

---

11. Gh. Poenaru Bordea, E. Păunescu, *Al XII-lea Simpozion Național de Numismatică al Societății Numismatice Române, 2-3 iunie 1995, Giurgiu. Rezumatele comunicărilor*, Giurgiu, 1995, p. 13-14; E. Petac, op. cit., p. 387, sub voce.

12. B. Mitrea, Drobeta, 1974, p. 55-63; E. Petac, *op. cit.*, p. 388, sub voce.

13. C. Moisil, Al. Bărcăcilă, BSNR, 12, 1915, 25, p. 152-153; Al. Bărcăcilă, SCN, 1, 1957, p. 413-416; E. Petac, op. cit., p. 388-389, sub voce.

14. E. Petac, *op. cit.*, p. 72.

15. *Ibidem.*

16. D. Protase, *Congresso Internazionale di Numismatica, Roma, 11-16 settembre 1961*, Atti, II, Roma, 1965, tabelul de după p. 432, sub voce.

17. Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, Dacia, N. S., 36, 1992, p. 201, nr. 3; R. Ardevan, *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 181-194.

la Caesarea Cappadociei pentru Septimius Severus (nr. cat. 563), aceasta constituind o variantă față de moneda descrisă de determinatorul utilizat[18], noutatea fiind oferită de legenda reversului (MHTPOH / O• / KAICAPI, spre deosebire de MHTPOΠ / O• / KAICAP, în cazul exemplarului aflat în colecția de la British Museum).

În sfârșit, trebuie spus că piesele finale ale tezaurului de la Abrud prezintă o mare omogenitate cronologică. Cele nouă exemplare – șapte prezentând efigia lui Trebonianus Gallus - tip RIC, IV, 3, p. 163, nr. 41 (trei exemplare), p. 166, nr. 71 (1 ex.), p. 166, nr. 72 (3 ex.) -, iar două pe cea a lui Volusian – tip RIC, IV, 3, p. 178, nr. 167 – aparțin emisiunilor II a (Gallus, RIC, 41), III (Volusian, RIC, 167) și V (Gallus, RIC, 72) de la Roma. Potrivit clasificării și cronologiei propuse de E. Besly și R. Bland[19], emisiunile II și V sunt de fapt contemporane și se plasează la sfârșitul anului 251[20]. Această situație confirmă observațiile permise de studierea materialului documentar din tezaurele balcanice, care evidențiau prezența constantă în depozitele timpurii din vremea lui Trebonianus Gallus din regiunea amintită a pieselor din emisiunea a cincia, precum și asocierea acestora cu exemplarele aparținând emisiunii IIa[21]. Prezența unei singure piese din emisiunea a III-a, de la începutul anului 252[22], conduce la concluzia potrivit căreia îngroparea tezaurului s-a produs în primele luni ale anului menționat, în condițiile în care viteza de circulație a numerarului este în vremea lui Trebonianus Gallus ceva mai redusă decât în timpul predecesorului său[23]. Ca urmare a situației constatate, tezaurul de la Abrud se alătură mai vechii descoperiri de la Camena, a cărei ultimă piesă (tip RIC, IV, 3, p. 162, nr. 33) se integrează, potrivit cronologiei acelorași E. Besly și R. Bland, emisiunii IIa din atelierele de la Roma. Credem, de aceea, că o eventuală pătrundere barbară în spațiul provincial roman din Dobrogea, cândva la începutul anului 252, este de luat în calcul ca ipoteză de lucru, ea urmând a fi verificată prin descoperiri viitoare.

18. W. Wroth, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria*, Londra, 1899.

19. E. Besly, R. Bland, *The Cunetio Treasure. Roman Coinage of the Third Century A. D.*, Londra, 1982, p. 19-22.

20. *Ibidem*, p. 21.

21. *Ibidem*.

22. RIC, IV, 3, p. 154 și nota adițională ds la p. 189; E. Besly, R. Bland, *op. cit.*, p. 20-21.

23. J.-P. Callu, *loc. cit.*

Tabelul 1. Structura pe emitenți a tezaurului descoperit la Abrud

Emitentul	Nr. piese	% din total	% emitent anterior	Coeficient monede/an	% din total coeficienți	% coeficient anterior
1	2	3	4	5	6	7
Vespasian	***5***	***0,24***	***100,00***	***0,50***	***0,19***	***100,00***
Titus1	***0,04***	***16,66***	***0,50***	***0,19***	***100,00***	
Traian	***5***	***0,24***	***600,00***	***0,25***	***0,09***	***47,36***
Hadrian	***1***	***0,04***	***16,66***	***0,04***	***0,01***	***11,11***
Antoninus Pius	***33***	***1,60***	***4000,00***	***1,50***	***0,59***	***5900,00***
Antoninus Pius	24					
Faustina I	8					
Marcus Aurelius Caesar	1					
Marcus Aurelius	***26***	***1,26***	***78,75***	***1,36***	***0,54***	***91,52***
Divus Antoninus	1					
Marcus Aurelius	17					
Faustina II	4					
Lucius Verus	1					
Lucilla	2					
Commodus Caesar	1					
Commodus	***73***	***3,49***	***276,98***	***6,08***	***2,41***	***446,29***
Commodus	71					
Crispina	2					
Pertinax	***3***	***0,14***				
Didius Iulianus	***1***	***0,04***				
Manlia Scantilla	1					
Septimius Severus	***840***	***40,77***	***1168,19***	***46,88***	***18,63***	***773,02***
Clodius Albinus	13					
Septimius Severus	402					
Iulia Domna	159					
Caracalla	174					
Geta 77						
Plautilla	15					
Caracalla	***69***	***3,34***	***8,19***	***11,50***	***4,57***	***24,53***
Caracalla	55					
Geta 2						
Iulia Domna	12					
Macrinus	***10***	***0,48***	***14,37***	***10,00***	***3,97***	***86,87***
Macrinus	6					
Diadumenianus	4					
Elagabal	***325***	***15,77***	***3285,41***	***81,25***	***32,29***	***813,35***
Elagabal	221					
Iulia Soaemias	24					
Iulia Maesa	61					
Iulia Paula	16					
Aquilia Severa	2					
Severus Alexander Caesar	1					

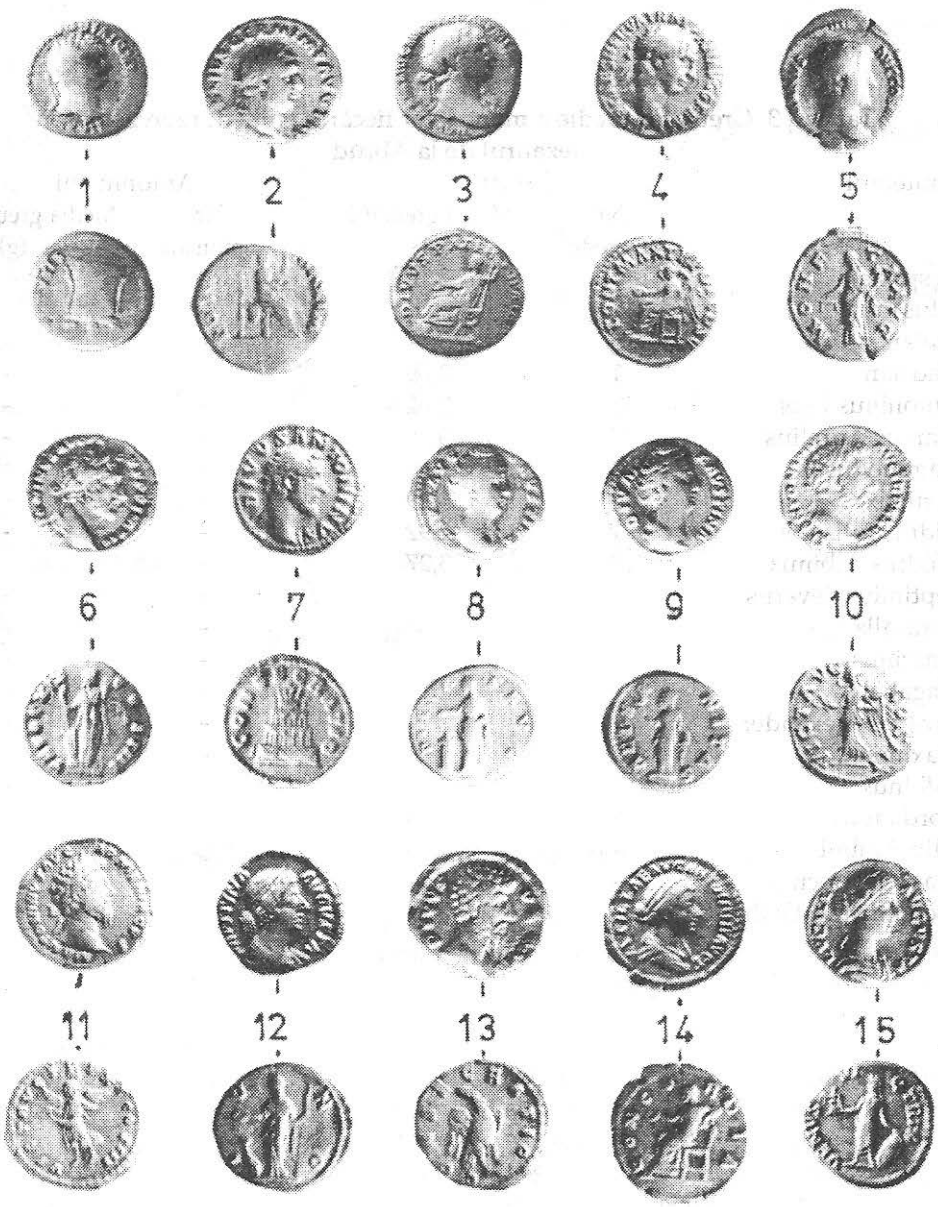
1	2	3	4	5	6	7
Severus Alexander	***432***	***20,97***	***132,97***	***33,23***	***13,21***	***40,91***
Severus Alexander	345					
Iulia Mamaea	83					
Orbiana	4					
Maximin I	***27***	***1,31***	***6,24***	***9,33***	***3,70***	***28,00***
Maximin I	24					
Maximus	2					
Paulina	1					
Balbinus	***1***	***0,04***	***3,05***			
Gordian III	***95***	***4,56***	***337,77***	***15,83***	***6,29***	***170,00***
Filip Arabul	***44***	***2,18***	***47,80***	***8,80***	***3,49***	***55,48***
Filip Arabul	40					
Otacilia Severa	2					
Filip II	2					
Traian Decius	***60***	***2,91***	***133,48***	***20,00***	***7,95***	***227,79***
Traian Decius	45					
Consecratio	1					
Herennia Etruscilla	3					
Herennius Etruscus	7					
Hostilianus	4					
Trebonianus Gallus	***9***	***0,43***	***14,77***	***4,50***	***1,78***	***22,38***
Trebonianus Gallus	7					
Volusianus	2					
TOTAL :	***2060***	***99,90***		***251,55***	***99,90***	

Tabelul 2. Structura pe etape a tezaurului de la Abrud

Etapa	Nr. piese	% din total	% etapă anterioară	Coeficient monede/an etapă	% din total coeficienți	% coef. etapă anterioară
27 a. Chr.-68 p. Chr.	-	-	-	-	-	-
69-96	6	0,29	100,00	0,22	0,38	100,00
96-161	39	1,89	651,72	0,60	1,06	278,94
161-192	99	4,80	253,96	3,19	5,65	533,01
193-235	1680	81,55	1698,95	40,00	70,88	1254,51
a) 193-217	913	44,32	923,33	38,04		
b) 217-235	767	37,23	84,00	42,61		
235-252	236	11,45	14,04	12,42	22,00	31,03
a) 235-249	167	8,10	21,75	11,92		
b) 249-252	69	3,34	41,23	13,80		
TOTAL :	2060	99,98		56,43	99,97	

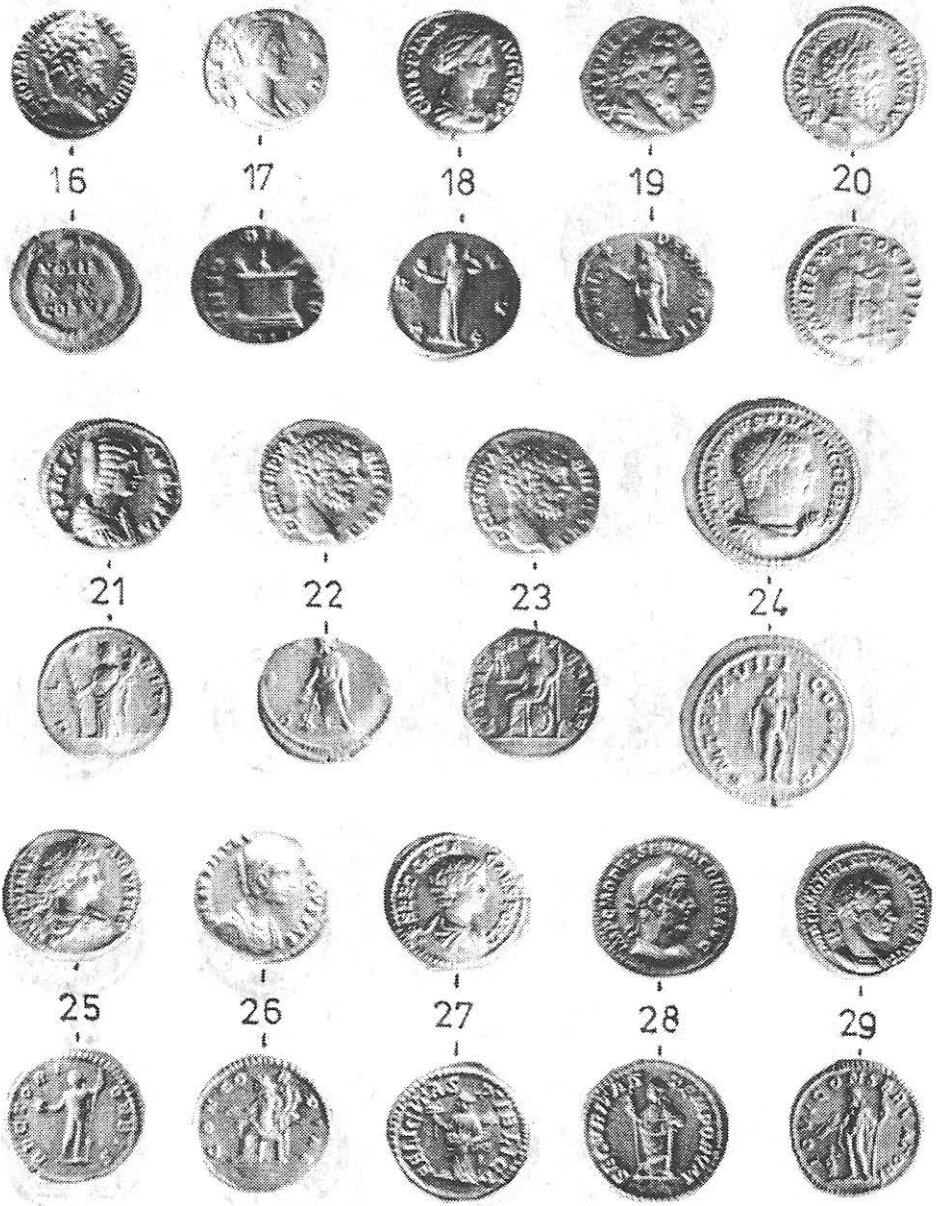
Tabelul 3. Greutatea medie a monedelor fiecărui emitent reprezentat în tezaurul de la Abrud

Emitentul	Denari		Antoninieni	
	Nr. monede	Media greutății (g)	Nr. monede	Media greutății (g)
Vespasian	5	3,10	-	-
Titus1	3,17	-	-	
Traian	5	3,17	-	-
Hadrian	1	3,09	-	-
Antoninus Pius	33	2,62	-	-
Marcus Aurelius	26	3,28	-	-
Commodus	73	2,96	-	-
Pertinax	3	3,29	-	-
Didius Iulianus	1	2,92	-	-
Clodius Albinus	13	3,27	-	-
Septimius Severus			-	-
Caracalla			-	-
Macrinus			-	-
Elagabal			-	-
Severus Alexander			-	-
Maximin I			-	-
Balbinus			-	-
Gordian III	-	-		
Filip Arabul	-	-		
Traianus Decius	-	-		
Trebonianus Gallus	-	-		

Planșa I

Monede de la: 1-2 Vespasian; 3-4 Traian; 5 Hadrian; 6-7 Antoninus Pius; 8-9 Faustina I; 10-11 Marcus Aurelius; 12 Faustina II; 13 Lucius Verus; 14-15 Lucilla.

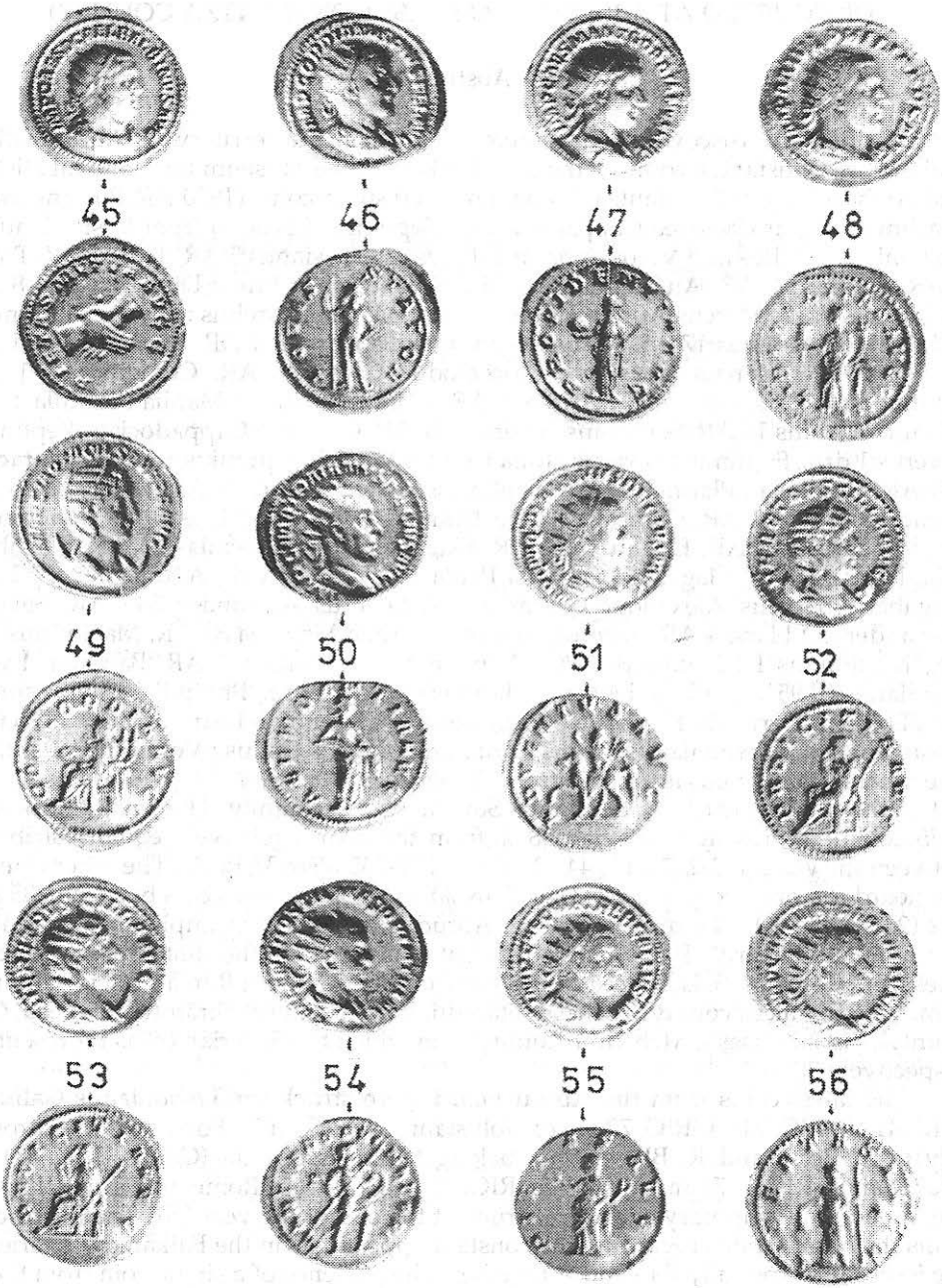
Planșa II

Monede de la: 16 Commodus; 17-18 Crispina; 19 Pertinax; 20 Septimius Severus; 21 Iulia Domna; 22-23 Albinus; 24-25 Caracalla; 26 Plautilla; 27 Geta; 28-29 Macrinus.

Planșa III

Monede de la: 30 Diadumenianus; 31 Elagabal; 32 Iulia Soemias; 33-34 Iulia Maesa; 35-36 Cornelia Paula; 37 Aquilia Severa; 38-39 Alexander Severus; 40 Iulia Mameea; 41 Orbiana; 42 Maximinus; 43-44 Verus Maximinus.

Planșa IV

Monede de la: 45 Balbinus; 46-47 Gordian III; 48 Phillippus; 49 Otacilla Severa; 50-51 Decius; 52-53 Herennia Etruscilla; 54 Hostilianus; 55-56 Gallus.

THE ROMAN MONETARY COIN HOARD DISCOVERED AT ABRUD (ADAMCLISI, CONSTANTZA COUNTY)

– Abstract –

Accidentally discovered in September 1982 on the territory of Abrud village (Adamclisi, Constantza county), the hoard is kept at the Museum for National History and Archaeology in Constantza. It contains 2060 silver coins (1850 AR, 209 ant. and 1 drachm struck at Caesarea Cappadociae for Septimius Severus) from Vespasianus to Trebonianus Gallus and Volusianus, as follows: Vespasianus 5 AR, Titus 1 AR, Trajan 5 AR, Hadrian 1 AR, Antoninus Pius 24 AR, Antoninus Pius : Diva Faustina 8 AR, Antoninus Pius : Marcus Aurelius Caesar 1 AR, Marcus Aurelius : Divus Antoninus 1 AR, Marcus Aurelius 17 AR, Marcus Aurelius : Faustina II 4 AR, Lucius Verus 1 AR, Lucilla 2 AR, Marcus Aurelius : Commodus Caesar 1 AR, Commodus 71 AR, Commodus : Crispina 2 AR, Pertinax 3 AR, Didius Iulianus : Manlia Scantilla 1 AR, Clodius Albinus 13 AR, Septimius Severus 401 AR, Caesarea Cappadociae : Septimius Severus 1 drh., Septimius Severus : Iulia Domna 159 AR, Septimius Severus : Caracalla 174 AR, Caracalla : Plautilla 15 AR, Septimius Severus : Geta 77 AR, Caracalla 55 AR, Caracalla : Geta 2 AR, Caracalla : Iulia Domna 12 AR, Macrinus 6 AR, Macrinua : Diadumenianus 4 AR, Elagabal 221 AR, Elagabal : Iulia Soaemias 24 AR, Elagabal : Iulia Maesa 61 AR, Elagabal : Cornelia Paula 16 AR, Elagabal : Aquilia Severa 2 AR, Elagabal : Severus Alexander Caesar 1 AR, Severus Alexander 345 AR, Severus Alexander : Orbiana 4 AR, Severus Alexander : Iulia Mamaea 83 AR, Maximinus I 24 AR, Maximinus I : Maximus 2 AR, Maximinus I : Paulina 1 AR, Balbinus 1 ant., Gordianus III 95 ant., Philip I 40 ant., Philip I : Otacilia 2 ant., Philip II 2 ant., Decius 46 ant., Decius : Herennia Etruscilla 3 ant., Decius : Herennius Etruscus 7 ant., Decius : Hostilian 4 ant., Trebonianus Gallus 7 ant., Trebonianus Gallus : Volusianus 2 ant.
The most of these coins are issues from the years 193 to 211 A. D. (808, almost 40 %); 791 of them were struck for Septimius Severus and his family. The Severian issues – 1675 coins – represent more than 88 % from the hoard, relatively equal distributed between the years 193-217 (909; 44,12 %) and 217-235 (766; 37,18 %). The other coins of the hoard are preseverian issues (148; 7,18 %) or belong to the years between 235 and 252 (237; 11,50 %). The discovery from Abrud is a classical example of the so-called "accumulation hoard". It has a very different structure than the contemporary discoveries from Camena (Baia, Tulcea county) or from the southern Roman Dacia – Râureni (Rm. Vâlcea, Vâlcea county), Stănești (Stănești, Vâlcea county), Strâmtu (Slivilești, Gorj county), Șișești (Șișești, Mehedinți county) – in which the Severian coins represent 20, respectively 30 %.

The latest coins from the Abrud hoard were struck for Trebonianus Gallus, 7 (RIC, 41 : 3; RIC, 71 : 1; RIC, 72 : 3) or Volusianus, 2 (RIC, 167). Following the chronology of E. Besly and R. Bland, they belong to the issues IIa (Gallus, RIC, 41), III (Volusianus, RIC, 167) and V (Gallus, RIC, 71 and 73) from Rome; the issues II and V are, in fact, contemporary and were struck at the end of the year 251. The hoard confirms the observations regarding the constant appearance in the Balkan discoveries of the issues II – especially IIa - and V together. The presence of a single coin from the III issue, dated at the beginning of the year 252, suggests that the hoard is buried in the first months of the year, probably in winter. Considering that the latest coin from the hoard discovered at Camena (Gallus, RIC, 33) belongs to the issue IIa, it is possible that a Barbarian attack affected Dobroudja at the beginning of the year 252.

UN LOT INEDIT DIN TEZAURUL DE LA RACHELU (COM. LUNCAVIȚA, JUD. TULCEA)

Katiușa PÂRVAN, Bogdan CONSTANTINESCU

Monedele prezentate fac parte din tezaurul Rachelu, descoperit în anul 1925, în satul Rachelu, comuna Luncavița jud. Tulcea, de frații Bunghete. Tezaurul era alcătuit din cca. 2000 monede – groși moldovenești de la Petru I și groși de la Ivan Sračimir, țarul de Vidin. Așa cum se întâmplă de obicei, monedele s-au risipit; o parte din ele au ajuns la Cabinetului Numismatic al Academiei Române, fiind recuperate pe parcursul mai multor ani. Din piesele recuperate s-au publicat până acum două loturi însumând 53 piese[1]. La acestea vom adăuga încă 39, transferate la Muzeul Național de la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei, care le achiziționase în trei etape: în 1936 - 10 piese cumpărate de la C. Antonescu, profesor la Liceul Sf. Sava din București, înregistrate la numărul 441 (o monedă din acest lot, nr. 20434, se află la Washington); în 1941 - 26 piese achiziționate de la I. Sima, ce le cumpărase de la țăranii descoperitori, înregistrate la numărul 605; în 1942 - patru piese cumpărate de la V. Grecu, din București, înregistrate la numărul 619.

Toate monedele din lotul nostru sunt emisiuni de la Petru I, care completează celelalte loturi (vezi Tabelul I). Le-am grupat conform catalogului *Monede și Bancnote Românești*[2], după numărul florilor de crin din scut. 11 exemplare sunt cu șapte flori de crin, trei exemplare cu șase flori de crin, nouă cu cinci flori de crin, un exemplar cu trei flori de crin, 12 exemplare cu două flori de crin, trei cu o floare de crin. După atributele ce însoțesc capul de bour de pe avers, sunt 33 exemplare cu semilună/rozetă și șase exemplare cu semilună/crin heraldic.

Lotul studiat de noi conține aproape toate tipurile monedelor bătute de Petru I. Aceasta ne-a permis să urmărim specificul primelor emisiuni monetare moldovenești și, deși numărul pieselor este redus, să facem câteva observații cu privire la data emiterii primelor monede, tipologia lor, sistemul monetar la care s-au aliniat, titlul și compoziția aliajului. Analiza tipologică precum și cea metrologică au dus la aceleași concluzii.

1. Primul lot alcătuit din 10 piese a fost publicat de O. Iliescu, *Creșterea Colecțiilor, Caiet selectiv de informare*, 43-44, 1973, pp. 15-18; al doilea lot, din 43 piese, a fost publicat de Constanța Știrbu și Paraschiva Stancu, *Monede din tezaurul Rachelu aflate în colecția Muzeului de Istorie al R. S. România și importanța lui istorică*, în BSNR, 1973-1975, 123-125, pp. 143-166.

2. G. Buzdugan, O. Luchian și C. C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977.

Tipologia monedelor

Petru I a bătut groși cu diametrul între 18-20 mm, pe avers cu "întâlnire de bour" având ca atribute semilună/rozetă de diferite tipuri și semilună/crin heraldic de diferite tipuri, legenda fiind **SIMPETRIWOIWODI**, iar pe revers cu scut despicat, fasciat în câmpul I și cu mai multe flori de crin (7, 6, 5, 4, 3, 2, 1) în câmpul II, legenda fiind **SIMOLDAVIENSIS**. Finalul legendelor prezintă variații, în funcție de spațiul avut la dispoziție de gravor. În cuprinsul legendelor au fost incluse, uneori, semne al căror rost nu ne este încă foarte clar.

Monedele cu șapte flori de crin în scut

În această categorie am inclus și cele trei piese cu șase flori de crin în scut, deoarece, după modul cum sunt dispuse florile, considerăm aceste exemplare ca reprezentând o eroare în cadrul emisiunilor cu șapte flori și nu o emisiune distinctă. Pe avers, am constatat existența unui desen identic al capului de bour (vezi figura nr. 1 din anexă), caracterizat de coarne recurbate, în afară, urechi mici, botul în forma unui oval culcat, cu nări accentuate; rozeta, punctiformă, este mare (exceptând-o pe cea de la nr. 4, mai mică), iar semiluna, mare și lată. Pe revers, florile de crin duble, de mici dimensiuni, sunt dispuse într-un scut de tip german. La moneda nr. 3 din catalog, la sfârșitul legendei, pe revers, este reprezentat, ca semn secret de emisiune, o floare de crin (identică cu cea din scut). Tot aceiași funcție o au și florile de crin plasate deasupra scutului și pe laturi, perpendicular sau paralel, față de axul scutului. La piesele nr. 8 și 9 din catalog, aceste flori de crin nu sunt complete (erori de execuție).

Din cele 14 exemplare, cinci piese au pe avers rozetă la dreapta și semilună la stânga, iar nouă au atributele poziționate invers.

Legendele ambelor fețe, alcătuite din 14-15 litere frumos executate, sunt corecte; toate, pe avers și revers, încep cu *invocatio* + (uneori aceasta este urmată de semnul Σ, cum este cazul la piesa nr. 4 din catalog, pe avers, sau la nr. 2 din catalog, pe revers). Considerăm că tot o funcție de semn secret de emisiune a fost jucat de o rozetă punctiformă, ce desparte cuvintele, asemănătoare cu cea de lângă botul bourului, dispusă pe avers. Această marcă de emisiune apare invariabil pe toate piesele. Este de remarcat faptul că, doar la nr. 1 din catalog, ea este redată, dintr-o eroare de gravură, ca o stea cu mai multe raze. În unele cazuri, mărcile secrete de emisiune sunt plasate la sfârșitul legendei, pe avers, sub formă de punct • (nr. 1-2, 8 din catalog); pe revers, sub formă de floare de crin (nr. 3 din catalog) sau de semilună, asemănătoare cu cea de lângă bour (nr. 7 din catalog).

Monedele cu cinci flori în scut

Cele nouă exemplare din această categorie se grupează astfel: trei piese cu rozetă la dreapta (la nr. 15-16 din catalog, rozeta este punctiformă, iar la nr. 17 în formă de stea) și semilună în stânga; o piesă este cu semilună, la dreapta și rozetă punctiformă, la stânga (nr. 18 din catalog); cinci piese sunt cu semilună, la dreapta și crin heraldic în stânga (nr. 19-23 din catalog).

Pe piesa de la nr. 18 din catalog, capul de bour este reprezentat ca la monedele cu șapte flori de crin, iar legenda este alcătuită din litere elegant executate. Dispunerea florilor în scut, poate sugera faptul că în câmpul II al scutului trebuiau să fie reprezentate șapte flori, dar s-au gravat numai șase, dintr-o eroare.

Piesele nr. 15-17 din catalog, având ca atribute o rozetă din petale mici, în dreapta și o semilună, în stânga, provin din aceeași ștanță, total diferită de celelalte. Ea se caracterizează prin redarea, pe avers, a capului de bour, într-o manieră neglijentă, iar

pe revers, prin redarea scutului cu latura de sus concavă (ca o variantă a scutului spaniol). Florile de crin sunt rudimentar desenate, simple, "cu picior tăiat". Legendele alcătuite din 14-15 litere inegale, cu ductul nesigur. Stilul mai grosolan al gravurii, existența literelor inegale și a greșelilor în redarea textului, coroborate cu faptul că piesele au un conținut redus de argint (340 ‰, 245 ‰ și 530 ‰), ne determină să le considerăm ca fiind produsul unui alt atelier.

Piesele nr. 19-23 din catalog, au pe avers semilună/crin heraldic și se împart în mai multe subgrupe. Astfel, monedele de la nr. 19-20 din catalog, se caracterizează printr-o mare diferență de calitate între execuția ștanțelor de avers și revers. Ele sunt bătute cu aceeași pereche de stanțe. Scutul este de tip german, iar florile de crin sunt dispuse 3/2. Faptul că ultimele două flori sunt așezate foarte aproape sau, chiar pe marginea scutului, face dificilă identificarea precisă a numărului lor. După părerea noastră, o parte din monedele din vechea categorie cu trei flori, trebuiau să fie incluse în categoria celor cu cinci flori în scut. Reducerea numărului de flori de crin se datorează neglijenței gravorului, sau incapacității lui de a estima folosirea spațiului. Fenomenul este foarte evident la moneda la piesa nr. 22 din catalog. Cu siguranță, toate aceste piese au fost bătute cu aceeași pereche de ștanțe. Ștanța de revers este individualizată de existența unor "zgârieturi", a unor linii dispuse în evantai, plasate în dreapta scutului, caracteristică pe care o întâlnim și la ștanța cu care s-a bătut piesa cu trei flori de crin din acest tezaur nr. 24 din catalog, precum și la mai multe piese din tezaurul Corlăteni, unde această particularitate se regăsește la monede cu cinci dar și la piese cu trei flori. Din observațiile de mai sus, apare evidentă înrudirea ștanțelor folosite pentru producerea emisiunilor cu cinci și cu trei flori de crin. Apropierea celor două tipuri de emisiuni este confirmată și de compararea rezultatelor analizelor nucleare. Cu siguranță aceste două tipuri au fost bătute simultan.

Pentru piesele nr. 21-23 din catalog s-au folosit alte perechi de ștanțe. Ele se disting prin particularitățile reprezentării capul de bour, care este redat îngust, cu urechile aproape paralele cu ochii alungiți și prin desenul crinului heraldic, care este lung și subțire, imprecis schițat (vezi figura nr. 2 din anexă).

Legendele monedelor cu cinci flori au ortografia și grafia corecte, fiind alcătuite din 14-15 litere cu ductul elegant. Fac excepție de la această regulă piesele nr. 15-17 din catalog, ale căror legende sunt alcătuite din litere inegale și stângace. Legenda pieselor din această serie începe cu o *invocatio* și prezintă semne secrete de emisiune. Ele constau din rozete punctiforme, dispuse pe avers, ca la tipul cu șapte flori de crin (la nr. 18) și din flori de crin (la nr. 19-20 din catalog), dispuse între cuvinte. La sfârșitul legendei, pe avers, pe post de semn secret de emisiune, se folosesc două puncte : (nr. 23 din catalog) și • (la nr. 15). Pe revers funcția de semn secret de emisiune este jucat de un punct • (nr. 19 și 21-22 din catalog) sau de două puncte :, dispuse la sfârșitul legendei (nr. 23 din catalog). Piesa de la nr. 24 din catalog, cu crin heraldic, la stânga, are aversul asemănător cu cel al monedelor cu cinci flori de crin în scut, nr. 21-23 din catalog. Ștanța de revers prezintă și ea "zgârieturi în evantai" caracteristice, situate în dreapta scutului, caracteristică pieselor cu cinci flori de crin (nr. 19-20 din catalog). Ca semne secrete de emisiune s-au folosit floarea de crin ce întrerupe legenda de pe avers, iar la sfârșitul celei de pe revers, două puncte unul sub altul, urmate de •.

Monedele cu două flori de crin în scut

Cele 12 exemplare se grupează astfel: opt exemplare (nr. 25-32 din catalog) au ca element caracteristic o rozetă de tip diferit, în dreapta și semilună în stânga. Astfel,

piesele nr. 25-27 din catalog prezintă o rozetă cu petale lungi, ca de margaretă. Pe aceste ștanțe capul de bour este reprezentat fără urechi. Pe revers, scutul este de tip spaniol, iar florile de crin din scut sunt mari, frumos executate. În general, toată execuția ștanțelor este îngrijită și corectă.

O altă categorie este reprezentată de piesa nr. 28 din catalog, pe care întâlnim o rozetă punctiformă. Capul de bour este reprezentat tot fără urechi. Pe revers florile din scut sunt de tip florentin, fiind corect redate din punct de vedere heraldic.
Pe aversul monedelor de la nr. 29-32 din catalog, rozeta este redată cu petale mici. Capul de bour este alungit și are urechi mici și coarne scurte (fig. nr. 3 din anexă). Florile din scut sunt de tip florentin, sau "cu picior mic" (la nr. 29 din catalog).
Trei exemplare (nr. 33-35 din catalog) au semiluna plastă în dreapta și rozetă din petale mici, în stânga. Ștanțele lor prezintă aceleași trăsături stilistice ca și cele de la nr. 29-32 din catalog.

Moneda nr. 36 din catalog are pe avers o rozetă punctiformă în dreapta și semilună în stânga, iar legendele de pe avers și revers sunt retrograde (**OVIOVIR/SISNEIVALOIS**).

Monedele cu două flori de crin nu par să prezinte semne secrete de emisiune pe avers. în schimb, acestea se găsesc plasate pe revers. Astfel, la piesa nr. 32 din catalog apar clar două puncte la sfârșitul legendei :. Spre deosebire de monedele cu mai multe flori, unde legendele încep toate cu *invocatio*, la cele cu două flori există o varietate de semne secrete de emisiune, plasate, de obicei, la începutul legendei de pe avers: a) + (nr. 28-35 din catalog), b) stea (nr. 25 și 27 din catalog), c) rozetă punctiformă (la nr. 26 și 36 din catalog, semnul apare pe avers și pe revers).

Monedele cu o floare de crin în scut

Cele trei exemplare (nr. 37-39) sunt asemănătoare cu tipul descris de noi anterior[3]. Monedele par să fi fost executate cu aceleași perechi de ștanțe. Ele se caracterizează prin desenul specific al capului de bour, "cu trompă" (vezi figura nr. 4 din anexă). Pe revers, floarea de crin este foarte rudimentar gravată. Legendele sunt identice, au același număr de litere (12-13) pe avers și revers și aceleași caracteristici, chiar dacă sunt parțial șterse. Litera **S** de la sfârșitul legendelor este redată prin semnul •, iar cea de la început, prin același semn grafic, dar în poziție verticală. O caracteristică a legendei de pe avers este grafia numelui emitentului **PETRI** prin varianta **P ETEI**, numele fiind legat de cuvântul următor **WOIW**[4].

Atât stilul, titlul, cât și datarea tezaurelor în care se întâlnesc asemenea monede, ne îndeamnă să considerăm aceste piese ca fiind produsul unui nou atelier, care a fost deschis în ultima parte a domniei lui Petru I și nu rezultatul activității unor falsificatori particulari, cum s-a presupus anterior[5].

3. Pentru descrierea acestui tip vezi Katiușa Pârvan, *Aspects of Moldavia's Coinage at the End of the Fourteenth Century*, în *130 Years Since the Establishment of the Modern Romanian Monetary System*, coord. M. Isărescu, București, 1997, pp. 214-216.

4. Forma **Petew**, ca variantă a numelui **Petru**, este caracteristică limbii maghiare, corespunzând diminutivului Petö, și se întâlnește în documentele medievale din Transilvania. Informația aparține dr. Ernest Oberländer-Târnoveanu, șeful Cabinetului Numismatic al MNIR, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru că ne-a atras atenția asupra acestui aspect, ca de altfel și asupra altora legate de monetăria medievală.

5. Vezi discuțiile purtate în jurul acestei probleme la O. Iliescu, *Falsificări ale monedelor moldovenești*, în BSNR, 67-69, 1972-1975, 123-125, pp. 135-142; Constanța Știrbu și Paraschiva Stancu, *op. cit.*, pp. 143-166; Katiușa Pârvan, *op. cit.*, p. 230.

Metrologia[6]

Pentru monedele moldovenești din lotul de față s-au efectuat analize FRX (fluorescență de raze X) în cadrul colaborării cu Institutul de Fizică Atomică și Inginerie Nucleară de la Măgurele. În urma acestora s-a putut stabili cantitatea de argint fin, titlul și compoziția aliajului folosit la baterea primelor monede moldovenești. Totodată s-au putut urmări unele practici specifice activității monetăriei Moldovei în timpul domniei principelui Petru I. Rezultatele investigațiilor făcute pe cele 39 piese ce fac obiectul articolului nostru au fost sintetizate în tabelele și graficele anexe.

Monedele cu șapte flori (Tabelul II) s-au bătut după trei etaloane metrologice - cantitate de argint fin, titlu, greutate standard, din cinci surse de metal:

A) Prima grupă a fost emisă urmând etalonul de 786,7‰ argint fin, ceea ce corespunde titlului medieval de 12 1/2 loți. Greutatea medie a pieselor pare să fi fost 0,96 g (6 ex.). Monedele din această subgrupă cântăresc între 0,86 - 1,07 g, ceea ce dă o mediană plasată la 0,97 g, care indică cel mai bine etalonul legal folosit. Pentru baterea acestora se pare că s-au folosit cinci surse de argint:

1. monedele au fost bătute dintr-un aliaj de argint, care conținea urme de aur (2 ex.).
2. piesele au fost produse dintr-o sursă de metal care conține bismut (1 ex.).
3. monedele s-au bătut dintr-un metal care conține stibiu (1 ex.).
4. monedele au fost bătute dintr-un metal care conține atât urme de aur, cât și de stibiu (1 ex.).
5. monedele au fost bătute dintr-un metal care nu conține nici urme de aur, nici de stibiu (1 ex.).

B). Cea de-a doua grupă a fost emisă urmându-se un etalon de 643‰ argint fin, ceea ce corespunde standardului medieval de 10 1/4 loți. Greutatea medie este de 0,98 g (5 ex.). Piesele cântăresc între 0,88 - 1,11 g, ceea ce dă o mediană de 0,995 g.

Cele trei surse de metal folosite pentru batere au următoarele caracteristici:

1. monedele au fost bătute dintr-un metal care conține urme de aur (2 ex.).
2. monedele s-au bătut dintr-o sursă de metal, la care metodele de analiză nu au pus în evidență prezența unor elemente minore măsurabile, cu excepția plumbului (care, de altfel, apare în structura tuturor monedelor de argint medievale) - 1 ex. (vezi și mai sus, nr. 5). Nu trebuie exclusă posibilitatea ca inițial aliajele de argint folosite la batere să fi conținut și alte elemente minore (aur, bismut, stibiu), care, în urma unor topiri și alieri succesive, să fi rămas într-o proporție care nu poate fi pusă în evidență prin metodele de analiză folosite de noi.
3. monedele au fost bătute dintr-un metal care conține ca elemente minore aur și stibiu (2 ex.).

C). A treia grupă pare să se fi emis după un etalon de 563,3 ‰ argint fin, ceea ce corespunde etalonului medieval de nouă loți. Piesele au o greutate medie de 0,98 g (3 ex.). Ele cântăresc între 0,90 și 1,09 g, dând o mediană de 0,995 g, identică cu cea de la subgrupa precedentă.

Monedele acestei grupe au fost bătute din următoarele surse de argint:

1. o sursă care conținea aur (2 ex.).
2. o sursă care conținea stibiu (1 ex.).

Monedele din grupa celor **cu cinci flori** (Tabelul III) par să se fi bătut după cinci

6. Capitolul a fost redactat cu sprijinul d-lui dr. Ernest Oberländer Târnoveanu, Șeful Cabinetului Numismatic al MNIR căruia îi mulțumim din nou și pe această cale.

etaloane metrologice, deși numărul de piese pentru aceste subgrupe este foarte redus.

A) Monedele din această subgrupă s-au emis după etalonul de 777,5‰ argint fin, ceea ce corespunde titlului medieval de 12 2/5 loți. Cele două exemplare au o greutate medie de 1,00 g. Ele cântăresc 0,97 și 1,04 g, ceea ce dă o mediană de 1,005 g. Datele sunt însă lipsite de relevanță statistică, datorită numărului de piese extrem de redus de care dispunem în acest tezaur. Pentru baterea acestora se pare că s-au folosit două surse de argint:

1. o sursă care conține urme de aur (1 ex.);
2. o sursă care conținea ca elemente secundare aur și stibiu, dar și urme de arsen (1 ex.).

B) în această subgrupă se încadrează monede care s-au emis după un etalon de 626,7‰ argint fin, ceea ce corespunde titlului medieval de 10 loți. Greutatea medie este de 0,95 g. Cele trei monede din această subgrupă au între 0,85 g și 1,05 g, ceea ce dă o mediană de 0,95 g, identică cu greutatea medie (datele trebuie luate cu rezervele necesare, dat fiind numărul foarte mic de piese din această subgrupă).

Pentru baterea acestor monede s-a folosit metal din două surse:

1. un aliaj care conținea stibiu (1 ex.); în urma analizelor la această subgrupă au apărut și urme de staniu și arsen.
2. un aliaj având ca elemente minore aur și stibiu, precum și arsen (1 ex.).

C) Toate cele trei monede din această grupă au fost bătute după un etalon de 530‰ argint fin, corespunzând titlului medieval de 8 1/2 loți. Greutatea medie de 0,79 g a acestor trei piese, este mult scăzută față de cea constatată la celelalte grupe. Monedele cântăresc între 0,76 - 0,84 g, ceea ce dă o mediană de asemenea scăzută, de 0,80 g. Din nou atragem atenția asupra numărului mic de piese din această categorie, care ne-au stat la dispoziție.

Pentru baterea acestor monede s-a folosit o singură sursă de metal, caracterizată prin prezența aurului și stibiului. La una din piese, alături de aceste elemente au apărut staniu și urme de titan. La moneda cu greutatea cea mai mare din subgrupă (0,84 g), procentul de plumb este foarte ridicat, de 6,5%. Este foarte probabil ca, în lipsa cuprului, monetarul să fi mărit intenționat cantitatea de plumb, deoarece procentul de cupru, pentru aceeași cantitate de argint, este mai scăzut decât la celelalte monede, iar greutatea nu cu mult mai mare.

D) Singura monedă din această grupă a fost bătută după un etalon de 340‰ argint fin, ceea ce corespunde unui titlu medieval de 5 2/5 loți. Greutatea este de 0,94 g. Piesa a fost bătută dintr-un aliaj care conținea stibiu.

E) în această grupă se încadrează tot o singură monedă, emisă probabil după un etalon de 245‰ argint fin, corespunzător titlului medieval de 3 4/5 loți. Greutatea este de 0,90 g. Analizele nucleare nu au pus în evidență prezența plumbului, fapt foarte curios, dacă ne gândim că argintul se extrăgea din galenă și blendă, care sunt minereuri de plumb.

Cele 12 **monede cu două flori de crin** (Tabelele V-VI) s-au bătut după două posibile etaloane metrologice.

A) în această grupă se încadrează nouă monede, bătute după un etalon de 391,7‰ argint fin, ceea ce corespunde unui titlu medieval de 6 1/4 loți. Piesele au o greutate medie de 0,87 g. Ele cântăresc între 0,66 și 1,10 g, ceea ce dă o mediană de 0,88 g, aproape egală cu greutatea medie.

Pentru baterea monedelor din această grupă s-a folosit o singură sursă de metal,

caracterizată prin prezența stibiului. La trei din aceste piese au fost puse în evidență și urme de arsen, iar la una și urme de staniu.

B) Cele trei piese din această grupă au fost emise foarte posibil după un etalon de 271,7‰ argint fin, titlul fiind de 4 1/3 loți. Monedele cântăresc între 0,50 și 1,01 g, ceea ce dă o greutate medie de 0,81 g și o mediană de 0,80 g, din nou valori foarte apropiate.

Și pentru baterea pieselor din această grupă s-a folosit o sursă de metal cu stibiu.

O piesă conține și urme de arsen (nr. 34 din catalog), iar procentul de plumb depășește 10‰ (14‰). Este posibil ca și pentru această șarjă monetarul să fi adăugat, în mod deliberat, plumb pentru a suplini cuprul, pentru a respecta proporțiile cerute dintre argint și cupru. Moneda nr. 27 din catalog conține destul de mult plumb (10‰), precum și de fier (12‰). Piesa nr. 31 din catalog (0,50 g) are cu 1 lot și jumătate mai puțin argint, puțin mai mult cupru (73% față de 75% cât aveau celelalte) și o cantitate redusă de plumb (0,45%) și fier (0,15%).

Pentru fiecare din cele trei **monede cu o floare de crin** (Tabelul VII) nu avem suficiente date pentru o analiză statistică.

A) Piesa a fost emisă după un etalon de 520‰ argint, ceea ce corespunde titlului medieval de 8 1/3 loți. Greutatea este 1,00 g. Aliajul din care s-a bătut moneda conține stibiu.

B) Singura monedă din această grupă a fost bătută conform unui etalon de 360‰ argint, care corespunde unui titlu medieval de 5 3/4 loți. Greutatea piesei este cea mai mare din lot, 1,16 g, iar aliajul conține urme de stibiu și bismut.

C) Pentru baterea ultimei piese din această categorie s-a folosit probabil un etalon de 270‰ argint, titlul fiind de 4 1/3 loți. Moneda, cântărind 0,78 g, a fost emisă dintr-un aliaj care conținea stibiu.

Analizele efectuate au urmărit în primul rând elementele majoritare, argintul și cuprul (Tabelul VIII). Conform practicii medievale, atelierul urmărea respectarea raportului acestor elemente (chiar dacă apăreau variații individuale), indiferent de sursa de metal pe care o avea la dispoziție - argint proaspăt, sub formă de lingouri, obținut din minereu proaspăt sau din material reciclat, rezultat din retopirea monedelor mai vechi sau a obiectelor.

Uneori, pentru același procent de argint, cantitatea de cupru este diferită. La toate aceste piese aliajul conține mai mult plumb, precum și alte elemente minoritare (aur, stibiu, arsen). La unele din ele plumbul depășește 10‰ (14‰, 13,5‰, chiar 65‰). Aceste diferențe nu se datorează surselor de metal monetar întrebuințat, ci își au originea în decizii ale conducerii monetăriei. Astfel, pentru a suplini cantitatea insuficientă de cupru necesară alierii s-a adăugat o cantitate mai mare de plumb. Prezența elementelor minoritare în aliajul monetar își are originile în tehnologiile metalurgice medievale, care nu erau capabile să îndepărteze unele elemente minoritare, care se găseau în minereu sau metalul brut[7].

Elementele minoritare (aur, stibiu, arsen, staniu, bismut) sunt importante pentru analiza noastră, deoarece prezența și cantitatea lor ne oferă indicații despre sursele de metal întrebuințat la pregătirea aliajului monetar, precum și despre tehnologia epocii (Tabelele IX-X). Dintre aceste elemente, cel mai important este aurul - "amprenta" sur-

7. Cuprul se întâlnește sub formă nativă, sau în sulfuri, care conțin și fier, plumb, mercur, aur, argint, uneori, sulfurile complexe de cupru, plumb, stibiu, se găsesc asociate în galenă cu pirită, argint și aur nativ; G. Pârvu, *Minerale și roci*, București, 1983, sub voce, pp. 119-120.

sei, care se întâlnește alături de argint în minereurile cuprifere, dar mai ales în cele argentifere de galenă și blendă, din care, prin cupelare, se extrăgea argintul[8]. Prin tehnologia epocii nu se putea detecta prezența lui, cu atât mai mult cu cât era în cantitate redusă (cel mai adesea sub 10‰). Proprietățile fizico-chimice ale aurului fiind foarte apropiate de ale argintului, acest metal nu putea fi recuperat sub o anumită concentrație, rămânând în aliajul monetar. El se confunda cu acesta și în cursul operațiunilor de determinarea a titlului aliajului, el era considerat ca fiind argint.

Stibiul este un alt element minor care poate caracteriza o sursă de argint întrebuințată pentru baterea monedelor. El nu era cunoscut în Evul Mediu, deci, în ochii meșterilor care produceau aliajul monetar, el trecea drept cupru. Stibiul se găsește în sulfurile de plumb[9]. Nici bismutul nu era cunoscut de metalurgiștii Evului Mediu. El intra în compoziția minereurilor de plumb. Raportul Pb/Bi este un indicator al calității procesului de rafinare. Prezența acestui metal într-o proporție de 10‰ poate pune în evidență o rafinare mai neglijentă, grăbită[10].

Analizarea aliajului monetar prin metode nucleare, a scos în evidență faptul că piesele cu șapte și cinci flori mici de crin s-au bătut urmând un standard de puritate mai ridicat, sursa de argint metalic, conținând de regulă aur. Astfel, din 22 exemplare care conțin între 855‰ - 530‰ argint fin, doar șase nu conțin aur, la celelalte 16 piese acest element fiind prezent în concentrații diferite: 4‰ (un exemplu cu șapte flori); 3‰ – 3,5‰ (2 exemple cu șapte flori, 1 ex. cu cinci); 2‰ –2,5‰ (1 exemplu cu șapte flori, 2 exemple cu cinci flori); 1,5‰ (1 exemplu cu șapte flori); sau sub formă urme, a căror valoare nu poate fi măsurată (4 exemple cu șapte flori, 4 exemple cu cinci flori). în aliajul monedelor care au titlul sub 8 loți (monedele cu două flori, cu o floare, precum și cu cinci flori, dar bătute spre sfârșitul domniei), nu mai apare aurul în cantități reperabile prin metodele de analiză folosite, în schimb toate piesele conțin stibiu într-o concentrație foarte mică (sub 10‰), alături de alte elemente care, nefiind detectabile în epocă, treceau în ochii metalurgiștilor medievali, drept cupru.

Cantitatea mai mare de plumb, în monede care au aceeași concentrație de argint, poate indica o adăugare intenționată a acestui metal, pentru a substitui argintul sau cupru, dar se poate datora și argintului metalic brut, insuficient rafinat, avut la dispoziție. în atelierele medievale nu se foloseau întotdeauna lingouri de argint "proaspete", obținute direct din procesarea minereurilor ci, mai ales, material "reciclat" sau în amestec. Chiar și în astfel de cazuri, topirile succesive, deși diluau mult concen-

8. Aurul se găsește alături de argint, în sulfurile argentifere de plumb. Împreună cu argintul, se extrăgeau din minereul de plumb, în care se aflau și alte metale neferoase: zinc, cobalt, nichel, cadmiu, fier, cupru, în concentrații diferite, după zona de proveniență. Minereurile argentifere de plumb sunt galena (sulfură de plumb, în care majoritar este plumbul) și blenda (sulfură de zinc, diferite varietăți, care conține uneori și cadmiu sau fier), uneori asociate în minereu. Bismutul, element nativ, se întâlnește în zăcămintele de staniu, asociat de regulă cu nichel, cobalt, argint, cositor, iar stibiul este tot un element care se întâlnește în minereurile de plumb, G. Pârvu, *op. cit.*, sub voce pp. 52-53, 56-57, 68-70, 241-142.

9. Stibiul se găsește în sulfura de stibiu (stibină), unde este asociat cu argint, plumb, hidrargirit, sau în sulfura de stibiu și plumb din minereurile complexe de plumb, zinc, stibiu (considerată minereu de plumb și secundar, de stibiu), *Ibidem.*

10. Și acest element se găsește în sulfurile de plumb, sau, în cantitate mai mare în sulfura de bismut (bismutina), împreună cu argint, cobalt, cositor, *ibidem*, pp. 68-69. Vezi și C. Beșliu, V. Cojocaru, M. Constantinescu, V. Grecu, M. Ivașcu, E. Marincu, V. Mateiciuc, S. Spiridon, Paraschiva Stancu, Constanța Știrbu, *Determinarea compoziției unor monede medievale românești prin metode nucleare*, în *Cercetări Numismatice*, 4, 1982, pp. 52-54.

trațiile inițiale, nu îndepărtau total prezența elementelor minore, mai ales cele mai puțin volatile. Și în astfel de cazuri, prezența elementelor minore poate constitui un indiciu pentru sursa din care provine minereul folosit.

De la început trebuie să subliniem faptul că Petru I a bătut, simultan, monede care au pe avers întâlnire de bour având ca atribute semilună/rozetă, stânga/dreapta și semilună/crin heraldic, stânga/dreapta, forma și poziția acestor mobile heraldice datorându-se întâmplării. În vremea lui Petru I s-au emis în paralel monede cu un număr diferit de flori de crin în scut, după cum în cazul pieselor cu șapte și cinci flori de crin s-au bătut în paralel groși și monede divizionare, jumătăți de gros. Aceste două mari grupe sunt :

A) Emisiunile cu șapte, cinci și trei flori de crin în scut

Monedele cu șapte flori de crin au semne secrete de emisiune sau monetărie o rozetă punctiformă, care desparte cuvintele din legenda de pe avers, precum și flori de crin sau perle, dispuse pe laturile scutului. Emisiunile s-au bătut ante 1384[11].

Monedele din grupa cu cinci flori prezintă ca semne secrete de monetărie, pe avers rozetă punctiformă (la piesele care au ca atribute rozetă/semilună) și crin heraldic (la monedele cu atribute crin heraldic/semilună), care despart cuvintele de pe avers. Pe revers, ca și la grupa anterioară, sunt dispuse flori de crin și punct pe laturile scutului, ca semne de monetărie. Monedele cu cinci flori s-au emis o perioadă mai îndelungată, până la sfârșitul domniei.

B) Emisiunile cu două flori de crin în scut

Groși cu două flori mari de crin, de cu totul alt tip. Piesele din această grupă nu au semne secrete de monetărie la legende sau lângă scut, dar au, ca semn de început al legendei, nu numai invocatio, ci și diferite alte semne care, probabil, aveau acest rol secret. Ele s-au bătut în cantitate mare, mai neglijent, cu titlul mereu în scădere, iar reprezentările și legendele, tot mai neglijente și incorecte. Le-am datat între 1387 - 1392. Monedele cu două flori de crin se împart în două subgrupe, după tipul legendei de pe avers:

a) groși cu legendă normală pe avers, care au ca atribute semilună/rozetă de diferite tipuri, stânga/dreapta. Se cunosc puține exemplare cu semilună/crin heraldic, foarte rudimentar executate, cu legende greșite, de aceea le considerăm excepții. Piesele sunt în cea mai mare parte bine executate, cu legende corecte, pierzând din calitate spre sfârșitul etapei.

b) groși cu legendă retrogradă pe avers, de tipul **OVIOVIRTEPMIS**, cu diferite variante pentru finalul legendei, care au ca atribute semilună/crin heraldic, stânga/dreapta. Foarte rar se întâlnesc exemplare cu atribute semilună/rozetă; ele sunt, ca mai sus, excepții. Monedele din această subgrupă sunt în general, mai neîngrijit bătute, cu foarte multe stanțe. Sunt cele mai târzii monede din această grupă.

c). groși cu o floare rudimentară de crin în scut, care se deosebesc stilistic de toate monedele lui Petru I. Reprezentările sunt rudimentare și legendele au greșeli. Specifică este litera **S**, care are forma •, precum și capul de bour ca o "trompă". Numele emitentului este redat în forma maghiară, **Petei**, prima literă fiind despărțită de restul

11. Vezi tezaurul Buruienești, datat 1384 printr-un denar cu coroană Maria, ce conține doar monede cu șapte flori (foarte numeroase), cu șase, cinci și trei flori; Elena Petrișor, *Date preliminare asupra tezaurului medieval de la Buruienești, comuna Doljești, județul Neamț*, în Mem.Ant., 1980-1982, pp. 171-183.

12. Pentru bibliografie, vezi Katiușa Pârvan, *op. cit.*, notele 54-60 și 63.

cuvântului de trei puncte. Acest tip este ultimul, datat 1394, bătut într-un alt atelier, diferit de toate celelalte.

Tezaurul Rachelu este un tezaur care face parte din seria târzie a descoperirilor de monede de la Petru I, deoarece conține aproape toate tipurile de emisiunilor de la acest principe. Ele au fost scoase din circulație la scurtă vreme după batere, piesele târzii (cu două flori, legendă normală și retrogradă, precum și cu o floare de crin), fiind foarte puține, iar starea de conservare a întregului lot, mulțumitoare.

Ascunderea pieselor a avut loc în jurul anului 1394, fiind legată de starea de nesiguranță creată de atacurile otomane în nordul Dobrogei. Tezaurul nostru face parte din seria de descoperiri din această perioadă, alcătuite din monede moldovenești de la Petru I, adesea asociate cu monede de tip comun de la Mircea cel Bătrân și monede bulgărești sau maghiare. Acest tip de tezaure se întâlnește și pe teritoriul țării Românești, chiar și în sudul Dunării, reprezentând acumulări datorate comerțului liovean spre Constantinopol. Drumul trans-dobrogean era o continuarea spre Balcani a drumului moldovenesc și era în conexiune și cu drumul valah sau cu drumurile bulgărești. Toate aceste trasee ale drumurilor comerciale sunt marcate și cu monede moldovenești (tezaurele sau descoperirile izolate dobrogene de la Măcin, Niculițel, Rachelu, Luncavița, M-rea Saon, Enisala, Silistra, Kaliakra, cele din Țara Românească - București - Giulești, Slatina, Roșiori de Vede, M-re Căluiu, Cetatea Severinului, precum și Červen, Šumen, Tărnovo, Pavlikeni, în Bulgaria și Rešava, în Serbia)[12].

CATALOG

A) Monede cu mai multe flori de crin mici în scutul de pe revers.

I) Monede cu șapte flori de crin în scut (ante 1384)

a) Av: rozetă punctiformă la dreapta capului de bour, semilună revărsată la stânga:

1. Av. ✠ **SIMPETRI ✻ WOIWO**; capul de bour de tip mic, cu globulă între coarnele scurte, recurbate în afară; între coarne stea.

Rv. ✠ **SIMOLDAVIENSIS•**; scutul, cu latura din dreapta neimprimată, prezintă flori de crin pe cele trei laturi, așezate perpendicular pe cea de sus și paralel stânga-dreapta.

AR. 0,93 g, 18 mm, →; puțin descentrată, ștearsă Av/Rv; inv. 201.556/Ac. 605/28241.

Ag 790‰ = 12 2/3 loți; Cu 190‰; Au 3,5‰; Pb 14‰; Fe urme; Sb 1‰;

2. Av. ✠ **SIMPETRI[-] WOIWO**; lipsă globula.

Rv. ✠ • **SIMOPLDA[–]NISI** •; punctul lipit de cruce.

AR. 1,05 g, 18x19 mm, ↘; dublă batere, descentrată, ștearsă Av/Rv; inv. 201.555/Ac. 605/28240.

Ag 790‰ = 12 2/3 loți; Cu 200‰; Au urme; Pb 5‰

3. **Av.** ✠ **SI[–]ETRI ⁘ WOIWO**

Rv. ✠ **SI[–]LDAVIENSIS** ✠

AR. 1,07 g, 19 mm, ↓, puțin descentrată, foarte ștearsă Av/Rv; inv. 203.411/Ac.441/20930.

12. Pentru bibliografie, vezi Katiușa Pârvan, *op. cit.*, notele 54-60 și 63.

Ag 840‰ = 13 2/5 loți; Cu 150‰; Pb 4‰; Fe 1,2‰; Bi urme

4. c.m.s., dar altă ștanță pentru capul de bour (mare, cu "breton"); pe laturile scutului florile sunt așezate perpendicular.

Av. ✠ • **SIMPETRI** ⁘ **WOIWOD**, lipit de cruce; globulă.

Rv. ✠ **SIMOLDAVI[–]SIS**

AR. 0,88 g, 17,5x18 mm, ↑, descentrată, puțin ștearsă Av/Rv; inv. 203.414/Ac. 441/20933

Ag 740‰ = 11 4/5; Cu 255‰; Pb 3,5‰; Fe urme

b) Av: semilună la dreapta capului de bour, rozetă punctiformă la stânga.

5. c.m.s. dar altă ștanță pentru capul de bour.

Av. ✠ **SIMPETRI** ⁘ **WOIWO**, lipit de cruce; lipsă globula.

Rv. ✠ **SIMOLDAVIENSIS**; scutul prezintă doar o floare de crin perpendiculară pe latura de sus

AR. 0,95 g, 19 mm, ↗, inv. 203.413/Ac. 441/20932

Ag 585‰ = 9 1/3 loți; Cu 405‰; Pb 5,5‰; Fe urme; Sb 0,45‰

6. Av. ✠ **SIMPET[—]OIWO**

Rv. ✠ **[–]MOLDAVIEINSIS**, lipit de cruce; punct alături de scut, stânga/dreapta.

AR. 1,11 g, 19 mm, ↓, dublă batere, descentrată, inv. 201.552/Ac. 605/28237

Ag 68‰ = 10 4/5 loți; Cu 305‰; Au 3,5‰; Pb 5,5‰; Fe 3‰

7. Av. ✠ **[—]PETRI** ⁘ **WOIW[-]**; capul de bour cu V în frunte.

Rv. ✠ **SIMOLD[—]NSIS** (

AR. 0,86 g, 18,5 mm, ↘, descentrată, ștearsă Av/Rv, inv. 201.559/Ac 605/28249

Ag 770‰ = 77 12 1/3 loți; Cu 220‰; Au urme; Pb 4,5‰; Fe 2,5‰

8. Av. ✠ **S[–]PETRI** ⁘ **WOIWO :**

Rv. ✠ **SIM[–]DAVIENSIS** •; pe scut un rest din codița florii de crin.

AR. 0,95 g, 17,5x18,5 mm, ↗, descentrată, ștearsă Av/Rv, inv. 203.412/Ac. 441/20931

Ag 790‰ = 12 2/3 loți; Cu 200‰; Pb 6,5‰; Fe urme; Sb 1,8‰

9. Av. ✠ **[—]ETRI** ⁘ **WOIWO**, distanțat de cruce

Rv. ✠ **SI[—]DAVIENSIS**; pe scut + înclinată spre dreapta (sau floare de crin imprimată parțial).

AR. 0,90 g, 17,5 mm, ↙, descentrată, ștearsă Av/Rv; inv. 201.549/Ac. 605/28234.

Ag 550‰ = 8 4/5 loți; Cu 440‰; Au 2,5‰; Pb 5‰; Fe urme

10. c.m.s.; literele legendei de pe avers ca cele din legenda de pe reversul monedei de la numărul 7.

Av. ✠ **SIMPETRI** ⁘ **WOIW**

Rv. ✠ **SIMOLDAVIENSIS**

AR. 1,10 g, 18,5 mm, ↓, descentrată, inv. 201.557/Ac/ 605/28242.

Ag 630‰ = 10 1/10 loți; Cu 360‰; Au 4‰; Pb 2,5‰; Fe 1,2‰

11. c.m.s. dar altă ștanță pentru capul de bour; literele pline, late; rozetă ca cea din legenda de pe avers.

Av. ✠ **S[-]MPETRI** ⁘ **WOW**

Rv. ✠ **SIM[–]DAVIESIS**

AR. 0,89 g, 17,5x18 mm, ↓, ștearsă Av/Rv, ușoară dublă batere la capul de bour; inv. 201.558/Ac. 605/28243.

Ag 610‰ = 9 3/4 loți; Cu 370‰; Au 1,5‰; Pb 13,5‰; Fe 5‰; Sb 0,5‰

II) Monede cu șase flori de crin în scut (ante 1384)

a) Av: rozetă punctiformă la dreapta capului de bour, semilună la stânga.

12. c.m.s.; legendele cu litere normale.
Av. ✠ **SIMPETR[-]WOIWI**; capul de bour cu **V** în frunte.
Rv. ✠ **SIMOLAVINSI[-]**; globulă în centrul scutului.
AR. 1,09 g, 17x18 mm, ↘, ștearsă Av/Rv; inv. 201.550/Ac/ 605/28235.
Ag 555‰ = 8 2/3 loți; Cu 440‰; Au urme; Pb 2‰
b) Av: semilună la dreapta capului de bour, rozetă punctiformă la stânga.
13. c.m.s., dar rozeta de pe avers identică cu cea din legendă.
Av. ✠ **SIMPETRI ⁘ WOWI**
Rv. ✠ **SIMOLDAVIENSI**; pe scut floare de crin înclinată spre stânga.
AR. 0,93 g, 18 mm, ↖, inv. 201.553/Ac. 605/28238.
Ag 625‰ = 10 loți; Cu 360‰; Pb 6,5‰; Fe 4‰
14. Av. ✠ **SIMP[-]TRI ⁘ WOIW**, distanțat de cruce
Rv. ✠ **SIMOLAVINSIS**, distanțat de cruce.
AR. 0,88 g, 17x18 mm, →, inv. 201.551/Ac/ 605/28236.
Ag 670‰ = 10 3/4 loți; Cu 320‰; Au urme; Pb 7‰; Fe 1‰; Sb 0,5‰; As urme
III). Monede cu cinci flori de crin în scut (ante 1384)
a) Av: rozetă din petale mici la dreapta capului de bour, semiluna la stânga.
15. c.m.s.; capul de bour mic, alungit, coarne lungi, subțiri; scutul cu latura de sus concavă; pe scut floare de crin rudimentară; în scut flori tip "cu picior tăiat"; legendele cu litere late, inegale, îngroșate.
Av. ✠ **SIMPETRI[—]I•**
Rv. ✠ **SIM[——]VIESIS**
AR. 0,94 g, 19x19,5 mm, ↑, dublă batere, deteriorată, ștearsă Av/Rv., inv. 2012.554/Ac. 605/28239.
Ag 340‰ = 5 2/5 loți; Cu 650‰; Pb 3,5‰; Fe 3,5‰; Sb 0,22‰
16. c.m.s.; pe scut alt tip de floare de crin "cu picior tăiat"; deasupra semilunii : : ; pe scut floare de crin identică cu una din cele din scut.
Av. ✠ **SIMPETRIWOIW[-]**
Rv. ✠ **SIMOLAVIESIS**
AR. 0,90 g, 17,5x18 mm, ↖, descentrată, ștearsă Av/Rv, ușoară dublă frapă la reprezentarea de pe avers; inv. 201.548/Ac/ 605/28233.
Ag 245‰ = 3 2/3 loți; Cu 750‰; Pb 2‰; Fe urme; Sb 0,3‰
17. c.m.s. dar în dreptul capului de bour stea.
Av. ✠ **SIMPETRIWO**
Rv. ✠ **SIMOLDAVIENS**
AR. 0,77 g, 19 mm, →, descentrată, ușoară dublă frapă; inv. 201.547/Ac. 605/28232.
Ag 530‰ = 8 1/2 loți; Cu 450‰; Au urme; Pb 7‰; Fe urme; Sb 0,25‰; Sn 5,5‰; Ti urme
b) Av: semiluna la dreptul capului de bour, rozetă punctiformă la stânga
18. c.m.s.; capul de bour ca la piesele cu șapte/șase flori de crin; legendele alcătuite din litere îngrijite, egale.
Av. ✠ **S[–]PETRI ⁘ WOIWO**; în frunte **V**.
Rv. ✠ **SIMO[–]A[–]NSIS**; globulă în centrul scutului
AR. 0,94 g, 20x18,5 mm, ↘, ștearsă Av/Rv, inv. 201.546/Ac. 605/28231.
Ag 650‰ = 10 2/5 loți; Cu 315‰; Pb 16‰; Fe 1,5‰; Sb 4‰; As 2,5‰; Sn 7‰
c) Av: semilună la dreapta capului de bour, crin heraldic mică la stânga.

19. c.m.s.; capul de bour mic, ca la piesele cu șapte/șase flori de crin, scutul alungit atinge cercul perlat; în partea dreaptă se observă patru linii dispuse ca un evantai alături de scut; florile de crin sunt mici, simple; legendele corecte, alcătuite din litere de alt tip, ceva mai mici.

Av. ✠ **SIMPETRI** ✠ **WOIWOI**

Rv. ✠ **SIMOLDAVIENSIS** •, lipit de cruce

AR. 0,97 g, 19,5 mm↘, inv. 201.563/Ac. 619/28287.

Ag 855‰ = 13 3/4 loți; Cu 125‰; Au 2‰; Pb 13‰; Fe urme

20. c.m.s. dar crin heraldic lat; asemănătoare cu numărul 19.

Av. ✠ **SIPETRI** ✠ **[—]WOD**, lipit de cruce

Rv. ✠ **SIMOL[-]AVIENSIS**

AR. 1,05 g, 19 mm, ←, descentrată, inv. 201.543/Ac. 605/28228

Ag 620‰ = 10 loți; Cu 360‰; Au 2,5‰; Pb 12‰; Fe 3,5‰; Sb urme

21. c.m.s. dar crin heraldic lung, foarte subțire, scut fără liniile "evantai", ochii dubli.

Av. ✠ **SIMPETRIWOIWOD**, lipit de cruce

Rv. ✠ **SIMOLDAVIENSIS** •

AR. 1,04 g, 18,5x19 mm, ↑, inv. 201.564/Ac. 619/28288.

Ag 700‰ = 11 1/5 loți; Cu 275‰; Au urme; Pb 14‰; Fe 1‰; Sb 0,55‰; As 3‰

22. c.m.s., litere mici.

Av. ✠ **SIMPETRIWOIWOD:**

Rv. ✠ **SIMOLDAVIENSIS** •

AR. 0,84 g, 20 mm, ↙, descentrată, ștearsă Av/Rv, scutul incus, inv. 201.544/Ac. 605/28229

Ag 530‰ = 8 1/2 loți; Cu 400‰; Au 3‰; Pb 65‰; Fe 1,5‰; Sb urme

23. c.m.s., altă ștanță pentru avers

Av. ✠ **SIM[—]RIWOIWOD:**

Rv. ✠ **S[—]OLDAVIENSIS:**

AR. 0,76 g, 18,5x19,5 mm, foarte descentrată, ștearsă Av/Rv, inv. 201.545/Ac. 605/28230.

Ag 530‰ = 8 1/2 loți; Cu 450‰; Au urme; Fe 4‰; Sb urme

IV). Monede cu trei flori mici în scut (ante 1384)

a) Semilună la dreapta capului de bour, la stânga crin heraldic

24. c.m.s. dar capul de bour de tip mic (ca la șapte flori); scutul alungit (ca la o floare de crin), atinge cercul perlat; litere mici; pe avers barele incuse.

Av. ✠ **S[—]Ri** ✠ **VOIVOI**

Rv. ✠ **SIMOPLDA[—]NS:**•

AR. 0,85 g, 20 mm, ↑, ușoară dublă frapă; inv. 201.542/Ac. 605/28227.

Ag 610‰ = 9 3/4 loți; Cu 38‰; Au urme; Pb 6‰; Fe 1‰; Sb 4,5‰; As 2‰

B) Monede cu două flori mari de crin și cu o floare de crin rudimentară în scutul de pe revers (1387 – 1394)

V) Monede cu două flori de crin în scut și legendă normală pe avers (1387 - 1392)

a) la dreapta capului de bour rozetă de diferite tipuri, la stânga semilună

25. c.m.s., capul de bour ca la trei flori de crin (tezaurul Corlăteni), fără urechi, coarnele mari, botul îngust; la dreapta rozetă în formă de stea lungă; scut de tip spaniol, colțurile ating cercul perlat; florile de crin din scut sunt mari, tipul "cu picior tăiat".

Av. ★ **[-]IM[—]RIWOIWO**, distanțat de rozetă

Rv. ★ **SIMOLDAVIENSIS**

AR. 0,73 g, 19 mm, ↘, descentrată, inv. 201.541/Ac. 605/28226.

Ag 390‰ = 6 1/4 loți; Cu 580‰; Pb 4,5‰; Fe 20‰; Sb 0,7‰

26. c.m.s., dar globulă în centrul scutului.

Av. **[–]IMPETRIWOI[–]**

Rv. **CSIMO[–]AVIENSI**, distanțat

AR. 0,92 g, 18x19 mm, →, ștearsă Av/Rv, inv. 203.408/Ac. 441/90927

Ag 400‰ = 6 2/5 loți; Cu 580‰; Pb 7,5‰; Fe 10‰; Sb 0,4‰; As urme

27. c.m.s.; globulă în centrul scutului.

Av. ★ **[——]RIWOIWO**

Rv. **[–]SIMOLDAVI[——]**

AR. 0,76 g, 18x19 mm, ↖, descentrată, ștearsă Av/Rv, inv. 201.562/Ac. 619/28286

Ag 275‰ = 4 2/5 loți; Cu 700‰; Pb 10‰; Fe 12‰; Sb 0,6‰

28. c.m.s., dar în dreapta capului de bour floare de crin din petale mici; în scut flori de crin dezvoltate, foarte frumos executate, de tip "florentin".

Av. ✠ **SIMPE[——]OIWO**

Rv. ✠ **SIMOLDAVIENSIS**, lipit de cruce

AR. 0,96 g, 20 mm, ↗, descentrată, ștearsă Av/Rv, ușoară dublă batere; inv. 203.406/Ac. 441/20925

Ag 425‰ = 6 4/5 loți; Cu 560‰; Pb 5‰; Fe 8‰; Sb 0,6‰

29. c.m.s., dar capul de bour cu urechi mici, scut cu latura de sus concavă, având deasupra ; florile de crin din scut, tot duble, de un alt tip, mai puțin frumos executate (cu "picior mic").

Av. ✠ **SIM[-]ETRIWOITO**

Rv. ✠ **SIMOLDAVI[-]NSIS**

AR. 0,66 g, 19x20 mm ↖, ușoară dublă frapă; inv. 201.534/Ac. 605/28219

Ag 360‰ = 5 3/4 loți; Cu 630‰; Pb 8‰; Fe 1‰; Sb 0,35‰

30. c.m.s., dar scut foarte lat, în scut floare de crin dublă, rudimentară; globulă în centrul scutului (aceeași ștanță pentru piesele de la nr. 30-32).

Av. **[–]IM[——]IVOIW**, distanțat

Rv. ✠ **SIMOLDA[——]IS**

AR. 0,72 g, 17,5x18 mm, ↗, ștearsă Av/Rv, inv. 201.536/Ac.605/28221.

Ag 400‰ = 6 2/5 loți; Cu 590‰; Pb 8,5‰; Fe urme; Sb 0,25‰

31. Av. ✠ **SIMPETRIVOIWODI:**

Rv. ✠ **SIMOL[—]NSISS**, lipit de cruce

AR. 0,50 g, 16x17 mm, fl, inv. 203.409/Ac. 441/20928.

Ag 260‰ = 4 1/5 loți; Cu 730‰; Pb 4,5‰; Fe 1,5‰; Sb 0,4‰

32. Av. ✠ **SIMPETRIVOIWO**, lipit de cruce

Rv. ✠ **SIM[–]DAVIENSIS:**

AR. 0,81 g 17x18 mm, ↗, ștearsă; inv. 203.410/Ac. 441/20929.

Ag 380 ‰ = 6 1/10 loți; Cu 605‰; Pb 10‰; Fe urme; Sb 1‰; As urme; Sn urme

b) Av: semilună la dreapta capului de bour, rozetă din petale la stânga

33. c.m.s. dar capul de bour mare, alungit, urechile mici; litere mici; globulă în centrul scutului (aceeași ștanță pentru piesele nr. 33-35).

Av. ✠ **[——]TRIWOIWOD**, distanțat de cruce

Rv. ✠ **SIMOLDAVIENS[–]**

AR. 1,01 g, 19x21 mm, ↑, descentrată, ștearsă Av/Rv, inv. 201.535/Ac.

605/28220.

Ag 280‰ = 4 1/2 loți; Cu 700‰; Pb 14‰; Fe urme; Sb 0,8‰; As urme

34. Av. ✠ [—]ETRIWOI[—]

Rv. ✠ [———]VIENSI[-]

AR. 1,10 g, 20 mm, ↖, foarte descentrată și ștearsă Av/Rv, inv. 203.407/Ac. 441/20926.

Ag 350‰ = 5 3/5 loți; Cu 635‰; Pb 4,5‰; Fe 4,5‰; Sb 0,25‰

35. Av. ✠ SIMPETRIWOIW[–], lipit de cruce

Rv. ✠ SIMOLAEDVISIS

AR. 1,00 g, 18x19 mm, ↘, inv. 201.537/Ac. 605/28222.

Ag 370‰ = 6 2/3 loți; Cu 620‰; Pb 7‰; Fe 2,5‰; Sb 0,55‰; As urme

VI) Monede cu două flori de crin în scut, legendă retrogradă pe avers și revers, rozetă din petale la dreapta capului de bour, semilună la stânga (1387 - 1392)

36. c.m.s., dar capul de bour fără urechi; globulă în centrul scutului; florile de crin rudimentare.

Av. ⁘ OVIOVIRLEPIS

Rv. ⁘ SISNEIVALO[–]

AR. 1,08 g, 18x19 mm, ↖, inv. 201.561/Ac. 619/28285.

Ag 450‰ = 7 1/5 loți; Cu 530‰; Pb 9‰; Fe 7‰; Sb 0,25‰

VII) Monede cu o floare de crin în scut (1394)

Av: semilună la stânga capului de bour; la dreapta, probabil, trei puncte (foarte greu lizibile)

Rv. scut de tip german, cu marginile foarte îngroșate; în câmpul doi, floare de crin (?) foarte rudimentară.

37. Av. ✠ SIM P EIWOIW

Rv. ✠ SI[—]DAVISI•

AR. 0,78 g, 18x19 mm, ↖, foarte descentrată pe Rv, inv. 201.538/Ac. 605/28223.

Ag 270‰ = 4 1/3 loți; Cu 720‰; Pb 6‰; Fe 1,5‰; Sb 0,45‰

38. Av. [–]M P EIWOIW

Rv. ✠ SIMOL[–]VISI•

AR. 1,16 g, 17 mm, ↗, descentrată pe revers, inv. 201.539/Ac. 605/28224.

Ag 360‰ = 5 3/4 loți; Cu 630‰; Pb 3,5‰; Fe urme; Sb 0,45‰; Bi urme

39. Av. ✠ SIM:P EIWOIW

Rv. ✠ SIMOLDA[——]

AR. 18 mm, 1,00 g, ←, foarte descentrată, ștearsă Av/Rv, inv. 201.540/Ac. 605/28225

Ag 520‰ = 8 1/3 loți; Cu 470‰; Pb 3,5‰; Fe 4‰; Sb 0,5‰

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Pl. I Graficul evoluției titlului monedelor din tezaurul Rachelu (lotul III).

Pl. II Graficul evoluției greutății monedelor din tezaurul Rachelu (lotul III).

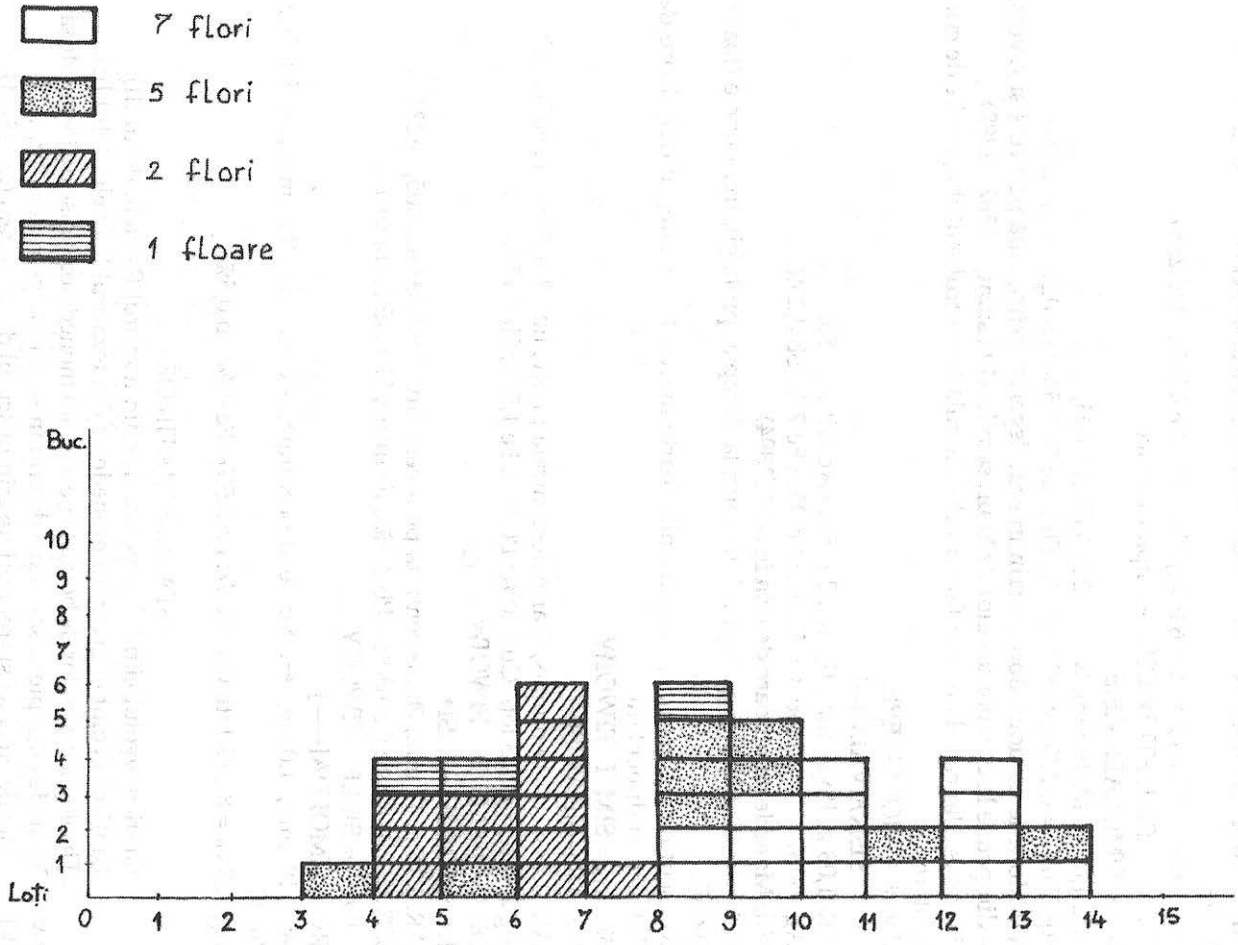
Pl. III Tipologia capetelor de bour de pe aversul monedelor emise de Petru Mușat.

Pl. IV-V Monede cu șapte și șase flori de crin în scutul de pe revers (nr. 1-14).

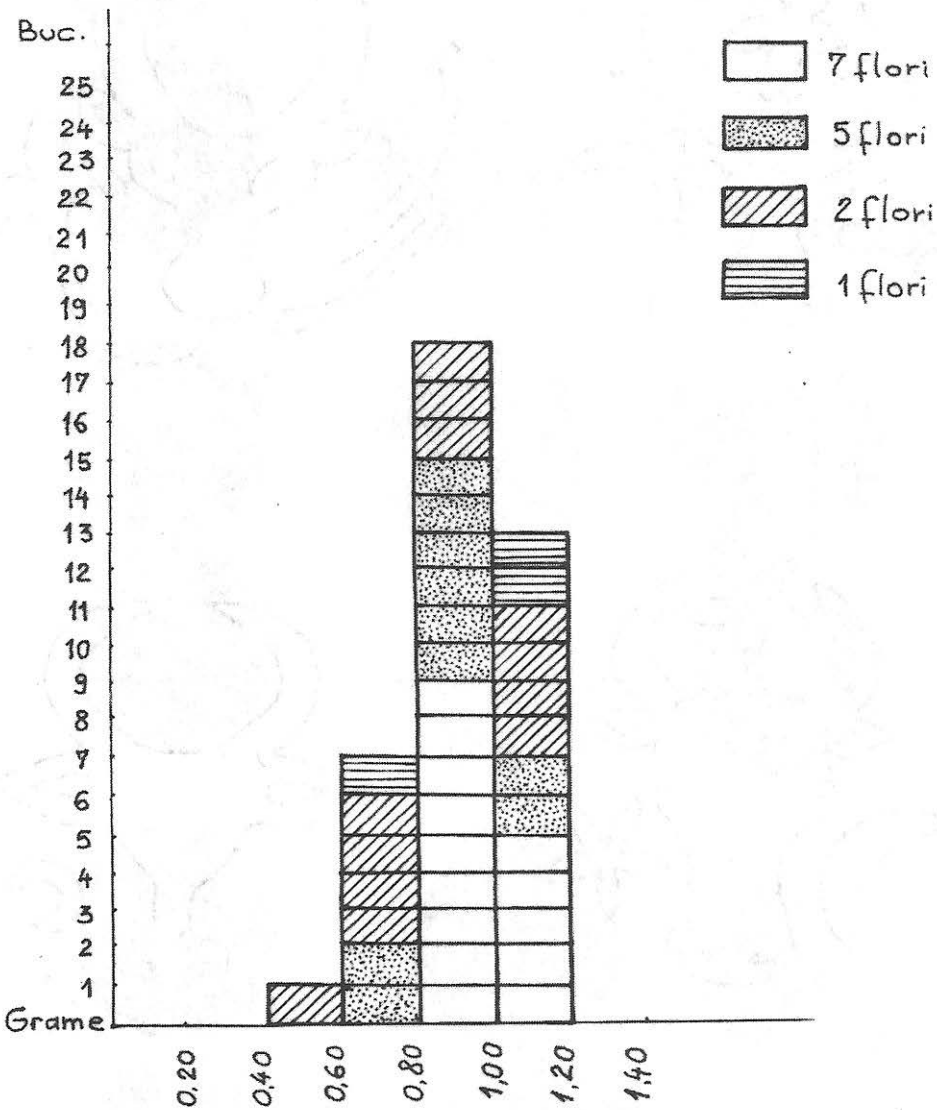
Pl. V-VI Monede cu cinci și trei flori de crin în scutul de pe revers (nr. 15-24).

Pl. VI-VII Monede cu două flori de crin în scutul de pe revers (nr. 25-36).

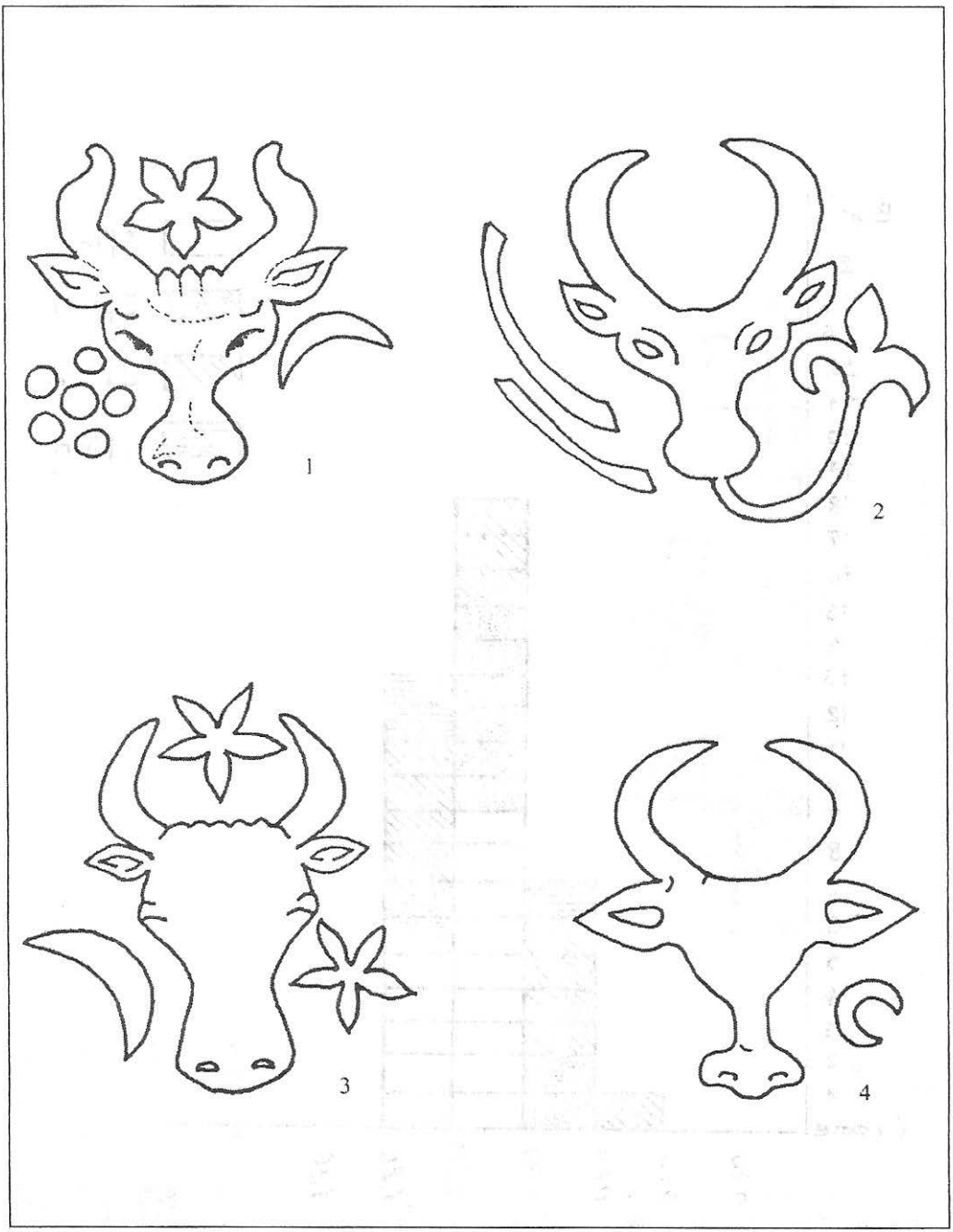
Pl. VIII Monede cu o floare de crin în scutul de pe revers (nr. 37-39).

Pl. I. Graficul evoluției titlului monedelor din tezaurul Rachelu (lotul III).

Pl. II. Graficul evoluției greutății monedelor din tezaurul Rachelu (lotul III).

Pl. III. **Tipologia capetelor de bour de pe aversul monedelor emise de Petru I Mușat:**
1. tipul pentru monedele cu șapte și cinci flori de crin, cu atribute semilună / rozetă (ante 1384);
2. tipul pentru monedele cu cinci flori de crin, cu semilună / lujer cu floare de crin (ante 1384);
3. tipul pentru monedele cu două flori de crin (1387 - 1392);
4. tipul pentru monedele cu o floare de crin (1394).

Pl. IV.

Pl. V.

Pl. VI.

Pl. VII.

Pl. VIII.

TABELUL I
STRUCTURA TEZAURULUI RACHELU, COMUNA LUNCAVIȚA, JUDEȚUL TULCEA

Lotul	Nr. piese	Nr. flori de crin	Greutate medie/g	✲ /(	)/ ✲	✲ /(	)/ ✲	/(
I	10	7/4 ex.; 2/6 ex.	0,93		7/4 ex.; 2/6 ex.			
II	46	7/15 ex*.; 5/6 ex.; 3/1 ex.; 2/20 ex.; 1/4 ex.	0,90	7/13 ex*.; 5/1 ex.; 3/1 ex.; 2/11	7/2 ex*.; 2/9 ex.	1/4 ex.	5/5 ex.	ex.
III	39	7/14 ex*.; 5/9 ex.; 3/1 ex.; 2/12 ex.; 1/3 ex.	0,93	7/5 ex.*; 5/3 ex.; 2/9 ex.	7/9 ex.; 5/1 ex.; 2/3 ex.		5/5 ex.; 3/1 ex.	1/3 ex.
Total	**95**	**7/33 ex*.; 5/15 ex.; 3/2 ex.; 2/38 ex.; 1/7 ex.**	**0,92**	**43 ex.**	**34 ex.**	**4 ex.**	**11 ex.**	**3 ex.**

TABELUL II
Tezaurul Rachelu/Lotul III
Compoziția aliajului monedelor cu șapte flori de crin emise de Petru I Mușat

Inventar	Ag %	Cu %	Au %	Pb %	Fe %	Sb %	As %	Bi %	Ti %	Gramaj/g	avers - s.m.
203411	84 = 13 2/5 loți	15	-	0,40 %	0,20 %	-	-	urme	-	1,07	✲ /(- ✲
201556	79 = 12 3/5 loți	19	0,35	1,40	urme	0,1	-	-	-	0,93	✲ /(- ✲
201555	79 = 12 3/5 loți	20	urme	0,50	-	-	-	-	-	1,05	✲ /(- ✲
203412	79 = 12 3/5 loți	20	-	0,65	urme	0,18	-	-	-	0,95	)/ ✲ - ✲
201559	77 = 12 1/3 loți	22	urme	0,45	0,25	-	-	-	-	0,86	)/ ✲ - ✲
203414	74 = 11 4/5 loți	25,5	-	0,35	urme	-	-	-	-	0,88	✲ /(- ✲
201552	68 = 10 4/5 loți	30,5	0,35	0,55	0,30	-	-	-	-	1,11	)/ ✲ - ✲
201551*	67 = 10 3/4 loți	32	urme	0,70	0,10	0,05	urme	-	-	0,88	)/ ✲ - ✲
201557	63 = 10 1/10 loți	36	0,40	0,25	0,12	-	-	-	-	1,10	)/ ✲ - ✲
201553*	62,5 = 10 loți	36	-	0,65	0,40	-	-	-	-	0,93	)/ ✲ - ✲
201558	61 = 9 3/4 loți	37	0,15	1,35	0,50	0,05	-	-	-	0,89	)/ ✲ - ✲
203413	58,5 = 9 1/3 loți	40,5	-	0,55	urme	0,045	-	-	-	0,95	)/ ✲ - ✲
201550*	55,5 = 8 4/5	44	urme	0,20	-	-	-	-	-	1,09	✲ /(- ✲
201549	55 = 8 4/5 loți	44	0,25	0,50	urme	-	-	-	-	0,90	)/ ✲ - ✲

TABELUL III
Tezaurul Rachelu/Lotul III
Compoziția aliajului monedelor cu cinci flori de crin emise de Petru I Mușat

Inventar	Ag %	Cu %	Au %	Pb %	Fe %	Sb %	As %	Bi %	Sn %	Ti %	Gramaj/g	avers - s.m.
201563	85,5 = 13 3/5 loți	12,5	0,20	1,30	urme	-	-	-	-	-	0,97	)/ ✠ - ✠
201564	70 = 11 1/5 loți	27,5	urme	1,40	0,10	0,055	0,30	-	-	-	1,04	)/ ✠ - ✠
201546	65 = 10 2/5 loți	31,5	-	1,6	0,15	0,40	0,25	-	0,70	-	0,94	)/ ✠ - ✠
201543	62 = 10 loți	36	0,25	1,20	0,35	urme	-	-	-	-	1,05	)/ ✠ - ✠
201547	53 = 8 1/2 loți	45	urme	0,70	urme	0,025	-	-	0,55	urme	0,77	)/ ✠ -
201545	53 = 8 1/2 loți	45	urme	-	0,40	urme	-	-	-	-	0,76	)/ ✠ - ✠
201544	53 = 8 1/2 loți	40	0,30	6,50	0,15	urme	-	-	-	-	0,84	)/ ✠ -
201554	34 = 5 2/5 loți	65	-	0,35	0,35	0,022	-	-	-	-	0,94	✠ /(-
201548	24,5 = 3 4/5 loți	-	0,20	urme	0,030	-	-	-	-	-	0,90	✠ /(-

TABELUL IV
Tezaurul Rachelu/Lotul III
Compoziția aliajului monedelor cu trei flori de crin emise de Petru I Mușat

Inventar	Ag %	Cu %	Au %	Pb %	Fe %	Sb %	As %	Bi %	Sn %	Ti %	Gramaj/g	avers - s.m.
201542	61 = 9 3/4 loți	38	urme	0,60	0,10	0,045	0,20	-	-	-	0,85	)/ ✠ - ✠

TABELUL V
Tezaurul Rachelu/Lotul III
Compoziția aliajului monedelor cu două flori de crin și legendă normală pe revers emise de Petru I Mușat

Inventar	Ag %	Cu %	Au %	Pb %	Fe %	Sb %	As %	Bi %	Sn %	Gramaj/g	avers - s.m.
203406	42,5 = 6 4/5 loți	56	-	0,50	0,80	0,060	-	-	-	0,96	✠ /(-
201536	40 = 6 2/5 loți	59	-	0,85	urme	0,025	-	-	-	0,72	✠ /(-
203408	40 = 6 2/5 loți	58	-	0,75	1,00	0,040	urme	-	-	0,92	✠ /(-
201541	39 = 6 1/4 loți	58	-	0,45	2,00	0,070	-	-	-	0,73	✠ /(-
203410	38 = 6 1/10 loți	60,5	-	1,00	urme	0,10	urme	-	urme	0,81	✠ /(-

201537	37 = 5 4/5 loți	62	-	0,70	0,25	0,055	urme	-	-	1,00	⁂/(-
201534	36 = 5 3/4 loți	63	-	0,80	0,10	0,035	-	-	-	0,66	⁂/(-
203407	35 = 5 3/5 loți	63,5	-	0,45	0,45	0,025	-	-	-	1,10	)/⁂ -
201535	28 = 4 1/2 loți	70	-	1,40	urme	0,080	urme	-	-	1,01	)/⁂ -
201562	27,5 = 4 2/5 loți	70	-	1,00	1,20	0,060	-	-	-	0,76	⁂/(-
203409	26 = 4 1/10 loți	73	-	0,45	0,15	0,040	-	-	-	0,50	⁂/(- :

TABELUL VI

Tezaurul Rachelu/Lotul III

Compoziția aliajului monedelor cu două flori de crin și legendă retrogradă pe avers emise de Petru I Mușat

Inventar	Ag %	Cu %	Au %	Pb %	Fe %	Sb %	As %	Bi %	Sn %	Gramaj/g	avers - s.m.
201561	45 = 7 1/5 loți	53	-	0,90	0,70	0,025	-	-	-	1,08	⁂/(-

TABELUL VII

Tezaurul Rachelu/Lotul III

Compoziția aliajului monedelor cu o floare de crin emise de Petru I Mușat

Inventar	Ag %	Cu %	Au %	Pb %	Fe %	Sb %	As %	Bi %	Sn %	Gramaj/g
201540	52 = 8 1/3 loți	47	-	0,35	0,40	0,050	-	-	-	1,00
201539	36 = 5 3/4 loți	63	-	0,35	urme	0,045	-	urme	-	1,16
201538	27 = 4 1/3 loți	72	-	0,60	0,15	0,045	-	-	-	0,78

TABELUL VIII

Tezaurul Rachelu/Lotul III

Structura monedelor din tezaur grupate după cantitatea de argint

Nr. flori - s.m.	Ag %	Cu %	Au %	Pb %	Fe %	Sb %	As %	Sn %	Bi %	Ti %	Grame
5 -)/ ⁂ - ⁂	85,5 = 13 3/4	12,5	0,20	1,3	urme	-	-	-	-	-	0,97
7 - ⁂/(- ⁂	84 = 13 2/5	15	-	0,40	0,12	-	-	-	urme	-	1,07
7 /)/⁂ - ⁂	79 = 13 2/5	20	-	0,65	urme	0,18	-	-	-	-	0,95
7 - ⁂/(- ⁂	79 = 13 2/5	20	urme	0,50	-	-	-	-	-	-	1,05
7 - ⁂/(- ⁂	79 = 13 2/5	19	0,35	1,40	urme	0,10	-	-	-	-	0,93
7 -)/⁂ - ⁂	77 = 12 1/3	22	urme	0,45	0,25	-	-	-	-	-	0,86
7 - ⁂/(- ⁂	74 = 11 4/5	25,5	-	0,35	urme	-	-	-	-	-	0,88

5 -)/ ♣ -	70 = 11 1/5	27,5	urme	1,40	0,10	0,055	0,30	-	-	-	1,04
7 -)/ ✲ - ✲	68 = 10 4/3	30,5	0,35	0,55	0,30	-	-	-	-	-	1,11
6 -)/ ✲ - ✲	67 = 10 3/4	32	urme	0,70	0,10	0,050	urme	-	-	-	0,88
5 -)/ ✲ - ✲	65 = 10 2/5	31,5	-	1,60	0,15	0,40	0,25	0,70	-	-	0,94
7 -)/ ✲ - ✲	63 = 10 1/10	36	0,40	0,25	0,12	-	-	-	-	-	1,10
7 -)/ ✲ - ✲	62,5 = 10	36	-	0,65	0,40	-	-	-	-	-	0,93
5 -)/ ♣ - ♣	62 = 10	36	0,25	1,20	0,35	urme	-	-	-	-	1,05
7 -)/ ✲ - ✲	61 = 9 3/4	37	0,15	1,35	0,50	0,050	-	-	-	-	0,89
3 -)/ ♣ - ♣	61 = 9 3/4	38	urme	0,60	0,10	0,045	0,20	-	-	-	0,85
7 -)/ ✲ - ✲	58,5 = 9 1/3	40,5	-	0,55	urme	0,045	-	-	-	-	0,95
6 - ✲ /(- ✲	55,5 = 8 2/3	44	urme	0,20	-	-	-	-	-	-	1,09
7 -)/ ✲ - ✲	55 = 8 4/5	44	0,25	0,50	urme	-	-	-	-	-	0,90
5 -)/ ✲ - ✲	53 = 8 1/2	40	0,30	6,50	0,15	urme	-	-	-	-	0,84
5 -)/ ♣ - ?	53 = 8 1/2	45	urme	-	0,40	urme	-	-	-	-	0,76
5 - ✲ /(-	53 = 8 1/2	45	urme	0,70	urme	0,025	-	0,55	-	urme	0,77
1 - î/(- î	52 = 8 1/3	47	-	0,35	0,40	0,050	-	-	-	-	1,00
2 - ✲ /(-	45 = 7 1/5	53	-	0,90	0,70	0,025	-	-	-	-	1,08
2 - ✲ /(-	42,5 = 6 4/5	56	-	0,50	0,80	0,060	-	-	-	-	0,96
2 - ✲ /(-	40 = 6 2/5	59	-	0,85	urme	0,025	-	-	-	-	0,72
2 - ✲ /(-	40 = 6 2/5	58	-	0,75	1	0,040	urme	-	-	-	0,92
2 - ✲ /(-	39 = 6 1/4	58	-	0,45	2	0,070	-	-	-	-	0,73
2 - ✲ /(-	38 = 6 1/10	60,5	-	1	urme	0,10	urme	urme	-	-	0,81
2 -)/ ✲ -	37 = 6 2/3	62	-	0,70	0,25	0,055	urme	-	-	-	1,00
2 - ✲ /(-	36 = 5 3/4	63	-	0,80	0,10	0,035	-	-	-	-	0,66
1 - /(-	36 = 5 3/4	63	-	0,35	urme	0,045	-	-	urme	-	1,16
2 -)/ ✲ -	35 = 5 3/5	63,5	-	0,45	0,45	0,025	-	-	-	-	1,10
5 - ✲ /(-	34 = 5 2/5	65	-	0,35	0,35	0,022	-	-	-	-	0,94
2 -)/ ✲ -	28 = 4 1/2	70	-	1,40	urme	0,080	urme	-	-	-	0,78
2 - ✲ /(-	27,5 = 4 2/5	70	-	1	1,20	0,060	-	-	-	-	0,76
1 - /(-	27 = 4 1/3	72	-	0,60	0,15	0,045	-	-	-	-	0,78
2 - ✲ /(- :	26 = 4 1/5	73	-	0,45	0,15	0,040	-	-	-	-	0,50
5 - ✲ /(-	24,5 = 3 2/3	75	-	0,20	urme	0,030	-	-	-	-	0,90

TABELUL IX
Tezaurul Rachelu/Lotul III
Structura monedelor din tezaur grupate după cantitatea de aur

Nr. flori - s.m.	Au %	Ag %	Cu %	Pb %	Fe %	Sb %	As %	Sn %	Bi %	Ti %	Grame
7 -)/ ✲ - ✲	0,40	63	36	0,25	0,12	-	-	-	-	-	1,10
7 - ✲ /(- ✲	0,35	79	19	1,40	urme	0,10	-	-	-	-	0,93
7 -)/ ✲ - ✲	35	68	30,5	0,55	0,30	-	-	-	-	-	1,11
5 -)/ ✲ - :	0,30	53	40	6,5	0,15	urme	-	-	-	-	0,84
5 -)/ ✲ - ✲	0,25	62	36	1,2	0,35	urme	-	-	-	-	1,05
7 -)/ ✲ - ✲	0,25	55	44	0,50	urme	-	-	-	-	-	0,90
7 -)/ ✲ - ✲	0,15	61	37	1,35	0,50	0,050	-	-	-	-	0,89
7 - ✲ /(- ✲	urme	79	20	0,50	-	-	-	-	-	-	1,05
7 -)/ ✲ - ✲	urme	77	22	0,45	0,25	-	-	-	-	-	0,86
6 - ✲ /(- ✲	urme	55,5	44	0,20	-	-	-	-	-	-	1,09
5 -)/ ✲ - ?	urme	53	45	-	0,40	urme	-	-	-	-	0,76
5 -)/ ✲ -	urme	70	27,5	1,40	0,10	0,055	0,30	-	-	-	1,04
6 -)/ ✲ - ✲	urme	67	32	0,70	0,10	0,050	urme	-	-	-	0,88
3* -)/ ✲ - ✲	urme	61	38	0,60	0,10	0,045	0,20	-	-	-	0,85
5 - ✲ /(-	urme	53	45	0,70	urme	0,025	-	0,55	-	urme	0,77

TABELUL X
Tezaurul Rachelu/Lotul III
Structura monedelor din tezaur grupate după cantitatea de stibiu

Nr. flori - s.m.	Sb %	Ag %	Cu %	Au %	Pb %	Fe %	As %	Sn %	Bi %	Ti %	Grame
5 -)/ ✲ - ✲	0,40	65	31,5	-	1,6	0,15	0,25	0,70	-	-	0,94
7 -)/ ✲ - ✲	0,18	79	20	-	0,65	urme	-	-	-	-	0,95
2 - ✲ /(-	0,10	38	60,5	-	1	urme	urme	urme	-	-	0,81
7 - ✲ /(- ✲	0,10	79	19	0,35	1,40	urme	-	-	-	-	0,93
2 -)/ ✲ -	0,080	28	70	-	1,40	urme	urme	-	-	-	1,01
2 - ✲ /(-	0,070	39	58	-	0,45	2,00	-	-	-	-	0,73
2 - ✲ /(-	0,060	42,5	56	-	0,50	0,80	-	-	-	-	0,96

2 - ✲ /(-	0,060	27,5	70	-	1	1,2	-	-	--	-	0,76
2 -)/ ✲ -	0,055	37	62	-	0,70	0,25	urme	-	-	-	1,00
5 -)/ ✠ - ?	0,055	70	27,5	urme	1,40	0,10	0,30	-	-	-	1,04
7 -)/ ✲ - ✲	0,050	61	37	0,15	1,35	0,50	-	-	-	-	0,89
1 - /(-	0,050	52	47	-	0,35	0,40	-	-	-	-	1,00
6 -)/ ✲ - ✲	0,050	67	32	urme	0,70	0,10	urme	-	-	-	0,88
7 -)/ ✲ - ✲	0,045	58,5	40,5	-	0,55	urme	-	-	-	-	0,95
1 - /(-	0,045	36	63	-	0,35	urme	-	-	urme	-	1,16
1 - /(-	0,045	27	72	-	0,60	0,15	-	-	-	-	0,78
3* -)/ ✠ - ✠	0,045	61	38	urme	0,60	0,10	0,20	-	-	-	0,85
2 - ✲ /(-	0,040	40	58	-	0,75	1,00	urme	-	-	-	0,92
2 - ✲ /(- :	0,040	26	73	-	0,45	0,15	-	-	-	-	0,50
2 - ✲ /(-	0,035	36	63	-	0,80	0,10	-	-	-	-	0,66
5 - ✲ /(-	0,030	24,5	75	-	0,20	urme	-	-	-	-	0,90
2 - ✲ /(-	0,025	40	59	-	0,85	urme	-	-	-	-	0,72
2 - ✲ /(-	0,025	35	63,5	-	0,45	0,45	-	-	-	-	1,10
5 - ✲ /(-	0,025	53	45	urme	0,70	urme	-	0,55	-	urme	0,77
2 - ✲ /(-	0,025	45	53	-	0,90	0,70	-	-	-	-	1,08
5 - ✲ /(-	0,022	34	65	-	0,35	0,35	-	-	-	-	0,94
5 -)/ ✠ - ✠	urme	62	36	0,25	1,20	0,35	-	-	-	-	1,05
5 -)/ ✠ - :	urme	53	40	0,30	6,5	0,15	-	-	-	-	0,84
5 -)/ ✠ - ?	urme	53	45	urme	-	0,40	-	-	-	-	0,76

TABELUL XI

Tezaurul Rachelu/Lotul III

Structura monedelor din tezaur având ca atribute ✲ /(

Inv.	Nr. flori.	Av.	Rv.	Ag	Cu	Au	Pb	Fe	Sb	As	Bi	Sn	Ti	Gr.
203411	7	✲	✠	84	15	-	0,40	0,20	-	-	urme	-	-	1,07
201556	7	✲	-	79	19	0,35	1,40	urme	0,10	-	-	-	-	0,93
201555	7	✲	. .	79	20	urme	-	-	-	-	-	-	-	1,05
203414	7	✲	-	74	25,5	-	0,35	urme	-	-	-	-	-	0,88
201550	7	✲	-	55,5	44	urme	0,20	-	-	-	-	-	-	1,09

201547	5	-	-	53	45	urme	0,70	urme	0,025	-	-	0,55	urme	0,77
501540	1		-	52	47	-	0,35	0,40	0,050	-	-	-	-	1,00
201561	2	-	-	45	53	-	0,90	0,70	0,025	-	-	-	-	1,08
203406	2	-	-	42,2	56	-	0,50	0,80	0,060	-	-	-	-	0,96
201536	2	-	-	40	59	-	0,85	urme	0,025	-	-	-	-	0,72
203408	2	-	-	40	58	-	0,75	1,00	0,40	urme	-	-	-	0,92
201541	2	-	-	39	58	-	0,45	2,00	0,070	-	-	-	-	0,73
203410	2	-	-	38	60,5	-	1,00	urme	0,10	urme	-	urme	-	0,81
201534	2	-	-	36	63	-	0,80	0,10	0,035	-	-	-	-	0,66
201539	1		-	36	63	-	0,35	0,15	0,045	-	urme	-	-	1,16
201554	5	.	-	34	65	-	0,35	0,35	0,022	-	-	-		0,94
201562	2	-	-	27,5	70	-	1,00	1,20	0,060	-	-	-	-	0,76
201538	1		-	27	72	-	0,60	0,15	0,045	-	-	-	-	0,78
203409	2	:	-	26	73	-	0,45	0,15	0,040	-	-	-	-	0,50
201548	5	-	-	24,5	-	0,20	urme	0,030	-	-	-	-	-	0,90

TABELUL XII

Tezaurul Rachelu/Lotul III

Structura monedelor din tezaur având ca atribute)/ ⁘

Inv.	Nr. flori.	Av.	Rv.	Ag	Cu	Au	Pb	Fe	Sb	As	Bi	Sn	Ti	Gr.
203412	7	⁘	-	79	20	-	0,65	urme	0,18	-	-	-	-	0,95
201559	7	⁘	(	77	22	urme	0,45	0,25	-	-	-	-	-	0,86
201552	7	⁘	-	68	30,5	0,35	0,55	0,30	-	-	-	-	-	1,11
201551	7	⁘	-	67	32	urme	0,70	0,10	0,05	urme	-	-	-	0,88
201546	5	⁘	-	65	31,5	-	0,70	0,25	0,055	urme	-	-	-	0,94
201557	7	⁘	-	63	36	0,40	0,25	0,12	-	-	-	-	-	1,10
201553	7	⁘	-	62,5	36	-	0,65	0,40	-	-	-	-	-	0,93
201558	7	⁘	-	61	37	0,15	1,35	0,50	0,05	-	-	-	-	0,89
203413	7	⁘	-	58,5	40,5	-	0,55	urme	0,045	-	-	-	-	0,95
201549	7	⁘	-	55	44	0,25	0,50	urme	-	-	-	-	-	0,90
201537	2	-	-	37	62	-	0,70	0,25	0,055	urme	-	-	-	1,00

203407	2	-	-	35	63,5	-	0,45	0,45	0,025	-	-	-	-	1,10
201535	2	-	-	28	70	-	1,40	urme	0,080	urme	-	-	-	1,01

TABELUL XIII

Tezaurul Rachelu/Lotul III

Structura monedelor din tezaur având ca atribute)/ ⁂

Inv.	Nr. flori	Av.	Rv.	Ag	Cu	Au	Pb	Fe	Sb	As	Bi	Sn	Ti	Gr.
201563	5	⁂	.	85,5	12,5	0,20	1,30	urme	-	-	-	-	-	0,97
201564	5	⁂	.	70	27,5	urme	1,40	0,10	0,055	0,30	-	-	-	1,04
201543	5	⁂	-	62	36	0,25	1,20	0,35	urme	-	-	-	-	1,05
201542	3	⁂	:	61	38	urme	0,60	0,10	0,045	0,20	-	-	-	0,85
201545	5	⁂	:	53	45	urme	-	0,40	urme	-	-	-	-	0,76
201544	5		-	53	40	0,30	6,50	0,15	urme	-	-	-	-	0,84

TABELUL XIV

Tezaurul Rachelu/Lotul III

Structura monedelor din tezaur având ca atribute ⁘ /(stânga-dreapta

Inv.	Nr. flori	Av.	Rv.	Ag	Cu	Au	Pb	Fe	Sb	As	Bi	Sn	Ti	Gr.
203411	7	⁘	⁂	84= 13 2/5	15	-	0,40	0,20	-	-	urme	-	-	1,07
201556	7	⁘	-	79= 12 2/3	19	0,35	1,40	urme	0,10	-	-	-	-	0,93
201555	7	⁘	.	79= 12 2/3	20	urme	-	-	-	-	-	-	-	1,05
203412	7	⁘	.	79= 12 2/3	20	-	0,65	urme	0,18	-	-	-	-	0,95
201559	7	⁘	(	77= 12 1/3	22	urme	0,45	0,25	-	-	-	-	-	0,86
203414	7	⁘	-	74= 11 4/5	25,5	-	0,35	urme	-	-	-	-	-	0,88
201552	7	⁘	-	68= 10 4/3	30,5	0,35	0,55	0,30	-	-	-	-	-	1,11
201551	7	⁘	-	67= 10 4/3	32	urme	0,70	0,10	0,05	urme	-	-	-	0,88
201546	5	⁘	-	65= 10 2/5	31,5	-	0,70	0,25	0,055	urme	-	-	-	0,94
201557	7	⁘	-	63= 10 1/3	36	0,40	0,25	0,12	-	-	-	-	-	1,10
201553	7	⁘	-	62,5= 10	36	-	0,65	0,40	-	-	-	-	-	0,93
201558	7	⁘	-	61= 9 3/4	37	0,15	1,35	0,50	0,05	-	-	-	-	0,89
203413	7	⁘	-	58,5= 9 1/3	40,5	-	0,55	urme	0,045	-	-	-	-	0,95
201550	7	⁘	-	55,5= 8 2/3	44	urme	0,20	-	-	-	-	-	-	1,09

201549	7	⁘	-	55= 8 4/5	44	0,25	0,50	urme	-	-	-	-	-	0,90
201547	5	-	-	53= 8 1/2	45	urme	0,70	urme	0,025	-	-	0,55	urme	0,77
501540	1		-	52= 8 1/3	47	-	0,35	0,40	0,050	-	-	-	-	1,00
201561	2	-	-	45= 7 1/5	53	-	0,90	0,70	0,025	-	-	-	-	1,08
203406	2	-	-	42,2= 6 4/5	56	-	0,50	0,80	0,060	-	-	-	-	0,96
201536	2	-	-	40= 6 2/5	59	-	0,85	urme	0,025	-	-	-	-	0,72
203408	2	-	-	40= 6 2/5	58	-	0,75	1,00	0,40	urme	-	-	-	0,92
201541	2	-	-	39= 6 1/4	58	-	0,45	2,00	0,070	-	-	-	-	0,73
203410	2	-	:	38= 6 1/10	60,5	-	1,00	urme	0,10	urme	-	urme	-	0,81
201537	2	-	-	37= 6 2/3	62	-	0,70	0,25	0,055	urme	-	-	-	1,00
201534	2	-	.	36= 5 3/4	63	-	0,80	0,10	0,035	-	-	-	-	0,66
201539	1		-	36= 5 3/4	63	-	0,35	0,15	0,045	-	urme	-	-	1,16
203407	2	-	-	35= 5 3/5	63,5	-	0,45	0,45	0,025	-	-	-	-	1,10
201554	5	-	-	34= 5 2/5	65	-	0,35	0,35	0,022	-	-	-		0,94
201535	2	-	-	28= 4 1/2	70	-	1,40	urme	0,080	urme	-	-	-	1,01
201562	2	-	-	27,5= 4 2/5	70	-	1,00	1,20	0,060	-	-	-	-	0,76
201538	1		-	27= 4 1/3	72	-	0,60	0,15	0,045	-	-	-	-	0,78
203409	2	:	-	26= 4 1/5	73	-	0,45	0,15	0,040	-	-	-	-	0,50
201548	5	-	-	24,5= 3 2/3	-	0,20	urme	0,030	-	-	-	-	-	0,90

TABELUL XV
Tezaurul Rachelu/Lotul III
Titlul și greutatea monedelor lui Petru I

Număr flori	Titlu mediu	Titlu standard	Greutate medie	Greutate standard	Datare
7	687,5‰ - 11 loți	697,5‰ - 11 1/5 loți	0,97 g	0,985 g	1382-1386
5	561‰ - 9 loți	550‰ - 8 4/5 loți	0,92 g	0,902 g	1382-1386
2	361,7‰ - 5 3/4 loți	355‰ - 5 3/5 loți	0,81 g	0,80 g	1387-1393
1	383,3‰ - 6 1/10 loți	395‰ - 6 1/4 loți	0,98 g	0,93 g	1394

UN LOT INÉDIT DU TRÉSOR DE RACHELU (COMM. DE LUNCAVIȚA, DÉP. DE TULCEA)

Résumé

Les auteurs présentent un lot inédit du trésor Rachelu découvert en 1925, par les frères Bunghete, dans le village de Rachelu, la commune de Luncavița, département de Tulcea. Le trésor contenait environs 2000 monnaies, frappées par le prince Petru I-er, de Moldavie et le tzar Sračimir, de Vidin. De cette trouvaille a été récupérée jusqu'à présent un nombre de 93 exemplaires, dont 53 exemplaires ont été déjà publiés. Le premier lot, publié par O. Iliescu, en 1973, consistait en 10 pièces, toutes émissions de Petru I-er. Quatre exemplaires font partie de la variante avec sept fleurs de lys, sur l'écu du revers, deux exemplaires sont avec six fleurs de lys et quatre avec deux fleurs de lys. Le deuxième lot, publié par Constanța Știrbu et Paraschiva Stancu en 1975, était composé de 15 exemplaires, toujours gros de Petru Ier, dont six exemplaires avec sept fleurs de lys, six exemplaires avec cinq fleurs de lys, un exemplaire avec trois fleurs, 20 exemplaires avec deux fleurs de lys et quatre exemplaires avec une fleur de lys rudimentaire sur le revers. Parmi les monnaies du deuxième lot il y avait 19 pièces avec légende normale sur droit et un exemplaire avec la légende rétrograde - en miroir.

Le lot qui fait l'objet de cette publication a la composition suivante: 14 exemplaires avec sept fleurs de lys, dont quatre ont six fleurs de lys au lieu de sept. Les auteurs considèrent que les pièces avec six fleurs, comme d'ailleurs, celles avec trois fleurs de lys, ont été des erreurs, dont les graveurs n'ont pas bien calculé l'espace nécessaire pour les sept ou cinq fleurs. Le lot nouvellement publié contient également neuf exemplaires avec cinq fleurs, un exemplaire avec trois fleurs (également une erreur, car les pièces devraient être avec cinq fleurs); 20 exemplaires avec deux fleurs (une seule monnaie avec la légende rétrograde sur droit) et trois exemplaires avec une fleur de lys.

D'après les attributs qui accompagnent la tête d'aurochs, gauche/droite, les monnaies il y a 33 exemplaires qui ont comme attributs, un croissant/une rosette, placés à gauche/droite et six exemplaires ayant comme attributs un croissant/un lys héraldique, placés à gauche/droite.

Les monnaies avec sept et cinq fleurs de lys, sont très bien réalisées. Elles portent marques secrètes d'émissions, placées dans les légendes. Les pièces avec deux fleurs de lys ne portent pas d'habitude des marques secrètes d'émissions. Le système de marquage traditionnel n'est plus utilisé pour les émissions avec une fleur de lys.

Le trésor de Rachelu fait partie de la série tardive des trouvailles qui contiennent des émissions de Petru I-er. La diffusion des monnaies moldaves a été importante, vers la fin du XIV-e commencement du XV-e siècles, vers la zone des Bouches du Danube, à cause du développement d'une route commerciale qui menait de Lvov à Constantinople, à travers la Moldavie.

CRONICA DESCOPERIRILOR MONETARE DIN JUDEȚUL TULCEA (VII)

Gh. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU

Continuăm și în acest număr publicarea unor descoperiri monetare izolate din secolele X-XIII, prezentarea lor făcându-se după criteriul alfabetic al locului de proveniență.

Lotul este format din 232 de piese, dintre care 220 s-au găsit în așezările urbane fortificate de la Isaccea și Nufăru. Situația este firească dacă avem în vedere că pentru intervalul 969-1092 cele două centre au furnizat 2306 folles (45.99%) și respectiv 1348 folles (26.88%), dintr-un total de 5014 descoperiți în județul Tulcea.

Din aceasată perioadă remarcăm patru folles anonimi – trei de la Vasile II – Constantin VIII (cl. A 3) și unul de la Constantin X (cl. E) – descoperiți la marginea orașului Tulcea, la ieșirea spre Mahmudia: piesele ne-ar putea semnala un nou nucleu de locuire a cărui existență ar putea fi plasată în prima jumătate a secolului al XI-lea.

Perioada cuprinsă între 1092-1203 este reprezentată de un număr mult mai mic de exemplare – trachy de billon și tetartera – toate descoperite la Nufăru, al doilea centru ca mărime, după Isaccea, din județul Tulcea. Monedele vin să confirme, încă o dată, predilecția locuitorilor de la Nufăru pentru numerarul mărunt de bronz – tetarteronul – în detrimentul celui din billon: situația este evidentă în timpul lui Alexios I Comnenul, împărat de la care se cunosc 37 tetartera (59.22%) și 30 de aspron trachy de billon (44.78%), în timp ce la Isaccea s-au găsit 398 de trachy de billon (90.45%) și numai 42 de tetartera (9.55%). Numărul de tetartera din cele două centre este sensibil apropiat în ciuda faptului că monedele reformate de la Alexios I Comnenul însumează 440 ex. la Isaccea și numai 67 ex. la Nufăru. Numărul foarte mare de tetartera este surprinzător pentru această așezare dobrogeană, fiind cunoscut că acest nominal este frecvent printre descoperirile din Grecia, în timp ce în Bulgaria și Dobrogea se folosește moneda de billon: pe teritoriul județului Tulcea s-au găsit 4176 ex. din perioada 1092-1203, dintre care 4070 de trachy de billon (97.46%) și numai 106 tetartera (2.54%).

Ultimul grup de monede îl reprezintă stamena devalorizate emise în prima jumătate a secolului al XIII-lea, piese care apar mai rar în publicațiile de specialitate.

Majoritatea monedelor aflate în circulație pe teritoriul Dobrogei este reprezentată de imitațiile latine cu modul mic, tip A, realitate confirmată de componența lotului pe care îl aducem în discuție ca și de tabelele centralizatoare.

Numărul sensibil apropiat al descoperirilor de la Isaccea – 135 ex.[1] și Troesmis – 128 ex.[2] nu trebuie să ne înșele, deoarece așezarea de la Troesmis este în situația privilegiată de a avea publicate aproape toate monedele, în timp ce la Isaccea mai așteaptă să fie publicate mii de piese aflate în colecții din București[3], Constanța și Tulcea.

Prezența unor stamena devalorizate la Tulcea include această localitate în grupul restrâns al centrelor nord dobrogene – Troesmis, Isaccea, Nufăru – unde circulația monetară continuă și în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Singurele materiale arheologice din această perioadă au fost sesizate la Tulcea pe colonicul Hora unde, începând cu sfârșitul secolului al XIII-lea, se constată o nouă etapă de locuire. Lipsa oricăror complexe arheologice și datarea largă (sec. XIII-XIV) de care beneficiază materialul arheologic, reprezentat în exclusivitate de ceramică fragmentară, constituie impedimente majore în stabilirea mai exactă a monumentului reluării locuirii[4]. Descoperirea pe teritoriul orașului a unui ulcior amforoidal de tip Coconi completează cunoștințele noastre despre această etapă cronologică, dar în nici un caz nu putem include acest vas lucrat la roată, din pastă roșie, frumos decorat, în categoria ceramicii tătărești[5], ce prezintă cu totul alte caracteristici[6].

În aceste condiții, materialul numismatic ar fi putut juca un rol important în cunoașterea realităților de la Tulcea: într-o recenzie recentă se constată, cu justețe, că cele mai târzii monede găsite în zona fortificației de pe colnicul Hora datează de la începutul secolului al XII-lea, dar se afirmă apoi, în mod justificat, că „piesele mai târzii provin din alte locuri de pe teritoriul actual al orașului Tulcea, care în secolele XIII-XIV alcătuiau câteva nuclee de locuire, fără îndoială sate"[7].

În catalogul de față am inclus toate monedele cunoscute[8] – stamena devalorizate – găsite la Tulcea %3204U[9], care, cu excepția unei piese aflate la Muzeul din Tulcea, se găsesc la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București: una este dintr-un lot cumpărat în anul 1967[10] iar restul fac parte dintr-o colecție de 58 de monede strânsă de

---

1. Al. Popeea, V. H. Baumann, Peuce, 6, 1977, p. 219-220, catalog 151- 1 5 cu rectificările lui E. Oberländer-Târnoveanu, Cerc. num., 3, 1980, p. 65, nota 1; idem, BSNR, 75-76, (1981-1982), nr. 129-130, București, 1983, p. 282, cat. 10-11, 13-15, 16-17, 19-20; Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce 12, 1996, p. 289-290, cat. 2-35; idem, Pontica 26, 1993, p. 267-268, cat. 57-116; idem, Pontica, 30, 1997, p. 367, cat. 89-92.

2. E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce 8, 1980, p. 258-280; Octavian Iliescu, *Sur les monnaies byzantines coupées, découvertes en Roumanie*, p. 191-196, în *Actes du XIV-e Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest, 6-12 septembre 1971, III, 1976 – identifică doar o piesă din lotul de 7 avut la dispoziție; Adrian Popescu și Mihai Ionescu, BSNR, 86-87, (1991-1992), nr. 150-151, București, 1996, p. 327, cat.

3. B. Mitrea, Dacia N.S., 9, 1965, p. 00, cat. 76 – circa 1000 de monede bizantine, majoritatea din bronz și tăiate.

4. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Materiale, Ploiești, 1989, II, București, 1993, p. 539-5 5; idem, Peuce, 11, 1995, p. 360-371.

5. E. Oberländer-Târnoveanu, *Începuturile prezenței tătarilor în zona gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice*, în *Originea tătarilor*, București, 1997, p. 93-95 și nota 2.

6. G. Simion, Arh. Mold., 21 – sub tipar, publică o locuință – singura de acest fel din Dobrogea – cu ceramică tătărască, lucrată destul de neîndemânatec, dintr-o pastă de culoare gălbuie, cu un decor neglijent executat.

7. E. Oberländer-Târnoveanu, Byz. Zeirschrift., 89, 1996, p. 316.

8. Piesele au fost doar menționate, Gh. Mănucu-Adameșteanu, 1993, p. 509, nota; idem, 1995, p. 36, nota 29.

9. Nu am inclus un stamenon de la Ioan III Ducas Vatatzes, publicat cu toate datele, E. Oberländer-Târnoveanu, 1983, p. 28, cat. 2.

10. B. Mitrea, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 59, nr. 9 – atribuită greșit epocii Comnenilor.

institutoarea Elena Niculescu, care a activat la Tulcea între 1900 și 1940. Toate provin din „zona" orașului Tulcea și mi se pare firesc să le atribuim așezării de pe colnicul Hora și nu unor sate ce-au existat pe teritoriul actual al orașului Tulcea. De altfel, chiar autorul acestei ipoteze constata că „deși frecvent utilizată în regiune, moneda măruntă pare să fi fost curentă mai ales în mediile urbane. Până în prezent descoperirile dobrogene se grupează numai în așezările urbane mai mari sau târguri. Nu cunoaștem decât rare descoperiri din mediul rural din secolele XIII-XIV"[11]. Aici ar trebui precizat că singurele descoperiri din interiorul județului Tulcea provin de la Niculițel – unde nu poate fi vorba de o așezare rurală și trei piese de la Slava Rusă.

Rămânând în mediul centrelor dunărene cu caracter urban, ne vom opri puțin la așezarea de la Nufăru: într-un studiu recent se constata că la Nufăru lipsesc monedele emise sigur după anul 1241, ca și monedele „tăiate total", caracteristice mediului circulatoriu din zona balcano-dunăreană din perioada 1241-1261[12]. Prezența unor monede „tăiate total" – cat. 210-216 – infirmă parțial ipoteza anterioară, însă trebuie precizat că ele au fost prezente în circulația monetară de la Nufăru până în anul 1242, când așezarea a fost distrusă de invazia tătarilor.

Deși pentru a doua jumătate a secolului al XIII-lea și secolul următor nu se cunosc încă complexe de locuire, prezența unor monede ale Hoardei de Aur – câteva zeci de exemplare, doi dinari de la Ștefan Dușan (1346-1355) și un gros de la Ivan Alexandru și Mihail (1331-1355) pledează pentru existența unei locuiri în forme modeste. Aceluiași interval îi aparțin și două tezaure ce reprezintă imitații după monedele Hoardfei de Aur și 292 monede sârbești și bosniace[13].

Rămânând strict în domeniul circulației monetare trebuiesc amintiți și trei hyperperi de la împăratul Ioan III Ducas Vatatzes (1222-1254), care au început să circule pe scară largă la Dunărea de Jos în anii 30 ai secolului al XIII-lea[14], dar care sunt prezenți în circulațua monetară până în ultimul sfert al secolului al XIII-lea[15].

O ultimă remarcă trebuie făcută în legătură cu tabelele referitoare la descoperirile monetare din prima jumătate a secolului al XIII-lea: pentru Isaccea, Nufăru, Troesmis și județul Tulcea am luat în considerare numai piesele publicatre cu toate datele tehnice. Centralizatorul pentru Dobrogea însumează datele dintr-un studiu apărut în 1989[16], bazat, în bună parte pe monedele inedite, izolate, care provin de la Nufăru, Tulcea, Isaccea, Rachelu, Niculițel, Troesmis – Cetatea de Vest, Enisala (jud. Tulcea), Constanța, Palazu Mare, Păcuiul lui Soare (jud. Constanța). Din simpla enumerare a localităților se poate observa că majoritatea se află în județul Tulcea, dar, în lipsa unor trimiteri pe localități, nu am putut include aceste monede în tabelele pentru județul Tulcea. Oricum, se poate constata că cele mai multe descoperiri se concentrează în județul Tulcea, regiune în care trebuie căutat importantul oraș Vicina. Abundența descoperirilor de la Isaccea ne sugerează posibilitatea localizării aici a acestui centru comercial major de la Dunărea de Jos.

---

11. E. Oberländer-Târnoveanu, op. cit., p. 30, nota 8.
12. E. Oberländer-Târnoveanu, 1997, p. 98, nota 151.
13. Pentru toate aceste descoperiri vezi Gh. Mănucu-Adameșteanu, Arh. Med., II, 1998, p. 81 și notele 20-23; E. Oberländer-Târnoveanu, BSNR,88-89 (1995-1999), nr. 152-153, București, 1998, p. 90, cat. 1 6.
14. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Pontica, 31, 1998, p. 297.
15. E. Oberländer-Târnoveanu, *Moneda Asăneștilor în contextul circulației monetare din zona Gurilor Dunării*, în *Răscoala și statul Asăneștilor*, București, 1989, p. 151.
16. Ibidem, p. 127-129.

CATALOG

Grierson III, 2 = Philip Grierson, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarrton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Volume III. Part 2. Basil I to Nicephorus III (867-1081), Washington 1973.
Grierson 1982 = Philip Grierson, *Byzantine coins*, London, 1982.
Hendy, 1969 = Michael Hendy, *Coinage and money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Studies, 1969.
Ivanisevic, 1989 = Vujadin Ivanisevic, *Interpretation and dating of the folles of Basil II an Constantine VIII – The class A2*, Zbonik Radova Vizantoloskog Instituta, XXVII – XXVIII, Belgrad, 1989, p. 19-42.
Metcalf, 1979 – D.M. Metcalf, *Coinage in South – Eastern Europe 820 – 1396*. Second Edition, London, 1979.
Morrisson II = Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*. Tome 2. De Philippicus à Alexius III (711-1204), Paris, 1970.

I.A.B. – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București.
I.C.E.M. – Institutul de Cercetări Eco – Muzeale, Tulcea.
M.M.N. – Muzeul Militar Național, București.
t = tăiată.
f.b. = foarte bună.
b = bună.
u = uzată.

ISACCEA

Vasile II – Constantin VIII (976-1028)
Clasa A 2 - 3 (976-1028)
Varianta 3, 20?
Grierson, III, 2, p. 645, cl. A 2, anii 976 (?) – 1030/1035

1 AE 9.24 g, 31.80 mm. T – u.I.C.E.M. – 47893
Varianta 8
Grierson, III, 2, p. 654, cl. A 2, anii 976 (?) – 1030/1035.
Morrisson, II, p. 586-587, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 2, Grecia centrală, anii 989 – 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. I, anii 976-1001.

2 AE 10.04 g, 28.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 48738.

3 AE 9.93 g, 31.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 47906.
Varianta 14, 22?
Grierson, III, 2, p. 645, cl. A 2, anii 976 (?) – 1030/1035.

4 AE 8.25 g, 31.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 48740.
Varianta 24.
Grierson, III, 2, p. 659-660, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Morrison, II, p. 586-597, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 3, post anii 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. III, anii 1010/1015 – 1020/1025.

5 AE 10.70 g, 27.20 mm. T – b.I.C.E.M. – 47902.
6 AE 8.34 g, 25.00 x 27.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50613.
7 AE 7.94 g, 28.00 mm. – ruptă. T – u.I.C.E.M. – 50956.
8 AE 6.00 g, 24.00 x 27.00 mm.. T – b.I.C.E.M. – 50860.
Varianta 24 a, 39-40?
Grierson, III, 2, p. 645, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
9 AE 6.60 g, 27.00 x 25.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 47920.
Varianta 25
Grierson, III, 2, p. 661, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Morrisson, II, p. 586-587, 598, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 2, Provincială, anii 989-1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. II, anii 1001-1010/1015.
10 AE 14.42 g, 33.00 x 32.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 47918.
Varianta 26
Grierson, III, 2, p. 661, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 2, Provincială, anii 989-1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. II, anii 1001-1010/1015.
11 AE 13.66 g, 31.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 47887.
Varianta 34
Grierson, III, 2, p. 664, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 2, anii 989 - 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis, emis. II, anii 1001-1010/1015.
12 AE 10.06 g, 30.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 47909.
Varianta 35
Grierson, II, 2, p. 665, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. II, anii 1001-1010/1015.
13 AE 9.24 g, 29.00 x 28.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 47889.
14 AE 8.26 g, 27.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 48731.
Varianta 40
Grierson, III, 2, p. 666-667, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Morrisson, II, p. 586-587, 596, 598, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 3, post anii 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. III, anii 1010/1015 – 1020/1025.
15 AE 3.89 g, 23.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51772.
Varianta 40 b
Grierson, III, 2, p. 668, cl. A 2, anii 976(?) - 1030/1035.
Ivanisecvic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. III, anii 1010/1015 – 1020/1025.
16 AE 7.33 g, 25.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 48728.
Varianta 40 a-b?
Grierson, III, 2, p. 668, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
17 AE 5.72 g, 24.00 x 26.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51533.
18 AE 4.85 g, 26.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51334.
19 AE 3.85 g, 22.00 x 24.50 mm. T – ruptă. I.C.E.M. – 49297.
Varianta 39-40?

Grierson, III, 2, p. 645, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.

20 AE 11.72 g, 27.00 x 30.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 48729.
21 AE 9.94 g, 30.00 x 29.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 47891.
22 AE 9.35 g, 29.00 x 27 mm. T – b.I.C.E.M. – 50174.
23 AE 9.04 g, 27.00 x 28.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50924.
24 AE 7.53 g, 26.00 x 28.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50994.
25 AE 7.03 g, 26.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 48730.
26 AE 6.19 g, 29.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51511.
27 AE 5.79 g, 25.00 x 27.50 mm. T – u.I.C.E.M. – 49299.
28 AE 5.33 g, 30.00 x 28.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51803.
29 AE 5.17 g, 26.00 x 28.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50999.
30 AE 4.22 g, 26.00 x 29.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 48741.
31 AE 4.17 g, 25.00 x 24.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 48139.
32 AE 3.83 g, 24.00 x 26.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50655.
33 AE 2.58 g, 23.00 – ruptă. T – u.I.C.E.M. – 50659.

Varianta 41

Grierson, III, 2, 2, p. 668-669, cl. A 2, anii 976 (?) – 1030/1035.
Morrisson, II, p. 586-587, 596, 598, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 3, post anii 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. IV, anii 1020/1025-1028.

34 AE 8.01 g, 28.00 mm., T – u.I.C.E.M. – 51827.
35 AE 7.40 g, 26.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51696.
36 AE 5.75 g, 28.00 x 30.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 48734.

Varianta?

37 AE 8.61 g, 30.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51697.
38 AE 6.92 g, 30.00 x 31.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51509.
39 AE 6.28 g, 26.00 mm. – perforată T – u.I.C.E.M. – 51535.
40 AE 5.43 g, 25.00 x 26.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51001.
41 AE 3.58 g, 26.00 x 24.00 mm. Turnată? – f.u.I.C.E.M. – 47908.

Roman III Argyros(*1028-1034)*

Clasa B (1028-1034)
Morrisson, II, p. 586, 599, anii 1028-1034.
Grierson, III, 2, p. 676, anii 1030/1035-1042(?).

42 AE 11.81 g, 30.00 x 32.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. A, var. 39-40? I.C.E.M. – 50930.
43 AE 9.93 g, 28.00 x 30.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. A, I.C.E.M. – 51010.
44 AE 9.66 f, 25.00 x 27.00 mm. T – b. Dublă frapă – r. I.C.E.M. – 50909.
45 AE 9.54 g, 25.00 x 27.00 mm. T – u. Col. Filip – Isaccea.
46 AE 9.45 g, 28.00 x 30.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. A, I.C.E.M. – 50856.
47 AE 9.07 g, 29.00 x 30.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. A, I.C.E.M. – 51512.
48 AE 8.80 g, 28.00 x 30.80 mm. T – b. Surfrapată pe cl. A – var 24 a, 39-40? I.C.E.M. – 49440.
49 AE 6.60 g, 25.00 mm. T b. Surfrapată pe cl. A, var 34-40? I.C.E.M. – 50657.

50 AE 5.68 g, 24.00 x 26.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50175.
Mihail IV Paflagonianul (1034-1041)
Clasa C (1034-1041)
Morrisson, II, p. 586, 600, anii 1034-1041.
Grierson, III, 2, p. 681-684, anii 1042(?) – c. 1050.
51 AE 8.71 g, 25.00 x 31.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50911.
52 AE 8.62 g, 29.00 x 30.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 51699.
53 AE 7.93 g, 29.00 x 28.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50933.
54 Ae 7.79 g, 29.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50671.
55 AE 7.69 g, 26.00 x 28.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50669.
56 AE 7.61 g, 27.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. B, I.C.E.M. – 50670.
57 AE 7.60 g, 26.00 x 23.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. B, I.C.E.M. – 48757.
58 AE 7.57 g, 26.00 x 27.00 mm.. T – b. I.C.E.M. – 50932.
59 AE 7.37 g, 27.00 x 28.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 51805.
60 AE 6.80 g, 24.00 x 22.00 mm. – tăiată ulterior T – b. I.C.E.M. – 51006.
61 AE 6.53 g, 26.00 x 27.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 51007.
62 AE 5.75 g. 27.00 x 28.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. B, I.C.E.M. – 51501.
63 AE 5.69 g, 26.00 x 30.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 51502.
64 AE 5.62 g, 27.00 x 29.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 51758.
65 AE 5.49 g, 26.00 x 28.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50913.
66 AE 5.11 g, 25.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 51003.
67 AE 5.10 g, 26.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50631.
68 AE 4.99 g, 28.00 x 27.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 17943.
69 AE 4.61 g, 27.00 x 24.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 47965.
70 AE 4.57 g, 26.00 x 20.50 mm. T – u. I.C.E.M. – 47966.
71 AE 4.43 g, 28.00 x 30.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 51700.
72 AE 4.41 g, 25.00 x 26.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 51804.
Constantin IX Monomahul (1042-1055)
Clasa D (1042-1055)
Morrisson, II, p. 586, 601, anii 1042-1055.
Grierson, II, 2, p. 685-687, anii c. 1050- c. 1060.
73 AE 11.69 g, 27.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50910.
74 AE 10.76 g, 27.00 x 29.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 51830.
75 AE 8.95 g, 28.00 x 25.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50176.
76 AE 8.83 g, 26.00 x 28.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50667.
77 AE 8.41 g, 24.00 x 26.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50997.
78 AE 8.18 g, 27.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50960.
79 AE 7.60 g, 25.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50858.
80 AE 7.35 g, 27.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50914.
81 AE 7.33 g, 27.00 x 28.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 17983.
82 AE 7.24 g, 29.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. C, I.C.E.M. – 17942.
83 AE 7.08 g, 30. 00 x 32.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 51701.
84 AE 7.02 g, 28.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. C, I.C.E.M. – 51503.
85 AE 7.01 g, 25.00 x 28.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50665.

86 AE 6.89 g, 27.00 x 28.00 mm. T – u. Col. Filip – Isaccea.
87 AE 6.25 g, 27.00 mm. T – u. Av. – dublă frapă I.C.E.M. – 48770.
88 AE 5.76 g, 27.00 x 29.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 51773.
89 AE 5.34 g, 26.00 mm. – ruptă. T – u. Surfrapata pe cl. C, I.C.E.M. – 51536.
90 AE 3.26 g, 25.00 mm. – ruptă. Turnată – u. Col. Filip – Isaccea.

Constantin X Ducas (1059-1067)
Tipul 1 (1059-1067)
Morrisson, II, p. 586, 645, tip. 1, anii 1059-1067.
Grierson, III, 2, p. 688, 774, clasa 1, anii 1059-1067.

91 AE 6.40 g, 28.00 x 27.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50998.
92 AE 4.88 g, 26.00 x 25.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. D, I.C.E.M. – 50664.

Tipul 2 (1059-1067)
Morrisson, II, p. 586, 647, tip 2, anii 1059-1067.
Grierson, III, 2, p. 688, 777-778, clasa 2, anii 1059-1067.

93 AE 4.24 g, 28.00 x 27.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. 1 Col. Filip – Isaccea.

Roman IV Diogene (1067-1071)
Morrison, II, p. 586, 652, anii 1067-1071.
Grierson, III, 2, p. 796-797, anii 1067-1071.

94 AE 5.23 g, 27.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 51774.
Clasa G (1067-1071).
Morrisson, II, p. 586, 602-603, anii 1067-1071.
Grierson, III, 2, p. 692-694, anii c. 1065-c. 1070.
95 AE 4.60 g, 23.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50857.

Mihail VII Ducas (1071-1078)
Morrisson, II, p. 586, 658, anii 1071-1078.
Grierson, III, 2, p. 812-820, anii 1071-1078.

96. AE 4.28 g, 24.00 x 26.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50995.
97 AE 2.77 g, 26.00 mm. – ruptă T – u. I.C.E.M. – 50813.
98 AE 2.52 g, 22.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50647.

Nichifor III Botaneiates (1078-1081)
Clasa I (1078-1081)
Morrisson, II, p. 586, 603-604, anii 1078-1081.
Grierson, III, 2, p. 696, anii c. 1075 – c. 1080.

99 AE 4.57 g, 23.00 mm. T – u. Surfrapată ? I.C.E.M. – 50666.
100 AE 4.13 g, 26.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50912.
101 AE 3.80 g, 24, 00 mm. T – b. I.C.E.M. – 48047.
102 AE 3.70 g, 25.00 x 27.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50863.
103 AE 3.28 g, 26.00 x 25.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 17982.
104 AE 2.45 g, 22.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50661.
105 AE 2.36 g, 22.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50906.
106 AE 2.04 g, 21.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50614.
107 AE 1.93 g, 21.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50652.
108 AE 1.91 g, 22.00 x 20.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50649.
109 AE 1.87 g, 18.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 48129.

110 AE 1.55 g, 20.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50917.
Alexios I Comnenul (1081-1118)
Emisiuni anterioare reformei (1081-1092).
Constantinopol
Clasa J (1081-1092)
Morrisson, II, p. 586, 605, anii 1081-1118.
Grierson, III, 2, p. 700-701, anii c. 1080 – c. 1085.
111 AE 7.04 g, 28.00 x 30.00 mm. T – u. Surfrapată ? I.C.E.M. – 50637.
112 AE 5.95 g, 27.00 x 24.00 mm. T – u. Surfrapată ? I.C.E.M. – 50938.
113 AE 5.85 g, 28.00 x 31.00 mm. T – u. Surfrapată ? I.C.E.M. – 51811.
114 AE 5.24 g, 23.00 x 25.00 mm. T – u. Surfrapată pe Nichifor III, I.C.E.M. – 50609.
115 AE 4.77 g, 26.00 mm. T – u. Surfrapată pe Nichifor III, I.C.E.M. – 51540.
116 AE 2.15 g, 20.00 x 22.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 51499.
Clasa K (1081-1092)
Morrisson, II, p. 586, 605, anii 1081-1118.
Grierson, III, 2, p. 702-704, anii c. 1085-1092.
117 AE 4.75 g, 22.00 x 23.00 mm. T – u. Col. Filip – Isaccea.
118 AE 3.90 g, 22.00 x 20.00 mm. T – u. Surfrapată pe cl. J, I.C.E.M. – 50651.
119 AE 3.07 g, 25.00 mm. T – u. Col. Filip – Isaccea.
Imperiul Latin de Constantinopol
Emitenți neprecizați (1204/1205 - 1261)
Constantinopol
Imitații „latine" cu modul mic
Tip A
Hendy, 1969, p. 198, pl. 29/1-3
120 Bill 2.35 g, 19.00 mm. I.C.E.M. – 51760.
121 Bill 1.63 g, 18.00 x 20.00 mm. I.C.E.M. – 51780.
122 Bill 1.48 g, 18.00 x 20.00 mm. I.C.E.M. – 51765.
123 Bill 1.46 g, 19.00 x 20.00 mm. I.C.E.M. – 51767.
124 Bill 1.41 g, 19.00 x 17.00 mm. I.C.E.M. – 51776.
125 Bill 1.39 g, 25.00 x 21.00 mm. I.C.E.M. – 51771.
126 Bill 1.13 g, 18.00 x 21.00 mm. Col. Filip – Isaccea.
127 Bill 1.10 g, 19.00 x 22.00 mm. I.C.E.M. – 51779.
128 Bill 0.97 g, 17.00 x 19.00 mm. Col. Filip – Isaccea.
129 Bill 0.93 g, 17.00 x 18.00 mm. I.C.E.M. – 51768.
130 Bill 0.90 g, 16.00 x 19.00 mm. I.C.E.M. – 50616.
131 Bill 0.89 g, 17.00 x 18.00 mm. I.C.E.M. – 50515.
132 Bill 0.87 g, 14.00 x 18.00 mm. I.C.E.M. – 50644.
133 Bill 0.86 g, 18.00 x 17.00 mm. I.C.E.M. – 51543.
134 Bill 0,84 g, 17.00 x 15.00 mm. I.C.E.M. – 50516.
135 Bill 0.84 g, 21.00 x 16.00 mm. I.C.E.M. – 51519.
136 BIll 0.82 g, 23.00 x 22.00 mm. I.C.E.M. – 51520.
137 Bill 0.78 g, 16.00 mm. – ruptă I.C.E.M. – 50517.
138 Bill 0.76 g, 16.00 x 19.00 mm. I.C.E.M. – 51522.

139 Bill 0.69 g, 16.00 x 14.00 mm. I.C.E.M. – 50380.
140 Bill 0,61 g, 18.00 x 17.00 mm. I.C.E.M. – 50645.
141 Bill 0,45 g, 17.00 x 19.00 mm. I.C.E.M. – 51544.
Tip B
Hendy, 1969, p. 198, pl. 29/4-6
142 Bill 1.10 g, 15.00 x 20.00 mm. I.C.E.M. – 50438.
143 Bill 1.02 g, 18.00 x 19.00 mm. I.C.E.M. – 51761.
144 Bill 0.90 g, 14.00 x 17.00 mm. I.C.E.M. – 50521.
Tip C
Hendy, 1969, p. 198, pl. 29/7-9
145 Bill 1.60 g, 17.00 x 20.00 mm. I.C.E.M. – 51764.
Imitații „latine" cu modul mare
Tip O
Hendy, 1969, p. 195, pl. 27/1-2
146 Bill 1.15 g, 17.00 x 18.00 mm. I.C.E.M. – 50436.
Tip. P
Hendy, 1969, p. 195, pl. 27/3-4
147 Bill 1.09 g, 15.00 mm. I.C.E.M. – 50523.
Tip R
Hendy, 1969, p. 196, pl. 27/6-7
148 Bill 0.67 g, 15.00 mm. I.C.E.M. – 51781.
Tip D-U ? – tăiate total
149 Bill 0.87 g, 18.00 x 16.00 mm. I.C.E.M. – 51784.
150 Bill 0.56 g, 14.00 x 11.00 mm. I.C.E.M. – 51777.
151 Bill 0.52 g, 10.00 x 12.00 mm. Col. Filip – Isaccea.
152 Bill 0.51 g, 12.00 x 13.00 mm. Col. Filip – Isaccea.
153 Bill 0.34 g, 14.00 x 16.00 mm. I.C.E.M. – 51778.
154 Bill 0.32 g, 13.00 x 15.00 mm. I.C.E.M. – 51783.
Thessalonica
Tip A
Hendy, 1969, p. 196, pl. 28/1-4
155 Bill 0.62 g, 20.00 x 22.00 mm. I.C.E.M. – 51782.

NUFĂRU

Vasile II – Constantin VIII (976-1028)
Clasa A 2 – 3(976-1028)
Varianta 3, 5?
Grierson, III, 2, p. 645, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
156 AE 7.41 g, 30.00 x 31.00 mm. T – I.C.E.M. – 50005.
Varianta 14 b, 24?
Grierson, III, 2, p. 645, cl. A 2, anii 976 (?) – 1030/1035.
157 AE 7.02 g, 25.00 x 28.00 mm. I.C.E.M. – 50730.
Varianta 40
Grierson, III, 2, p. 666-667, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Morrison, II, p. 586-587, 596-598, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 3, post anii 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. III, anii 1010/1015 – 1020/1025.

158 AE 12.27 g, 29.00 x 33.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50702.
159 AE 5.36 g, 25.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 51798.
Varianta 40 b
Grierson, III, 2, p. 666-667, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. III, anii 1010/1015 – 1020/1025.
160 AE 9.39 g, 24.00 x 28.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50729.
Varianta 39-40?
Grierson, III, 2, p. 645, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
161 AE 9,04 g, 27.00 x 28.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50924.
Varianta 41
Grierson, III, 2. p. 668-669, cl. A 2, anii 976 (?) – 1030/1035.
Morrisson, II, p. 586-587, 598, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 3, post anii 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. IV, anii 1020/1025-1028.
162 AE 11.88 g, 28.00 x 30.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50706.
Varianta 42 a
Grierson, III, 2, p. 670, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. IV, anii 1020/1025-1028.
163 AE 5.92 g, 25.00 x 27.00 mm. T – u. I.C.E.M. – 50708.
Varianta 48
Grierson, III, 2, p. 673, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Morrisson, II, p. 587, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 2, Metropolitană, anii 989-1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. II, anii 1001-1010/1015.
164 AE 18.29 g, 34.00 x 32.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 50699.
Varianta ?
165 AE 5.35 g, 26.00 x 30.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50746.
166 AE 2.67 g, 26.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50757.
Roman III Argyros (1028-1034)
Clasa B (1028-1034)
Morrisson, II, p. 586, 589, anii 1028-1034.
Grierson, III, 2, p. 676, anii 1030/1035 - 1042(?)
167 AE 9.10 g, 26.00 x 27.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50703.
168 AE 7.42 g, 27.00 x 29.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. A, I.C.E.M. – 50709.
Mihail IV Paflagonianul (1034-1041)
Clasa C (1034-1041)
Morrisson, II, p. 586, 600, anii 1034-1041.
Grierson, II, 2, p. 681-684, anii 1042(?) - c. 1050
169 AE 8.96 g, 27.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50728.
170 AE 8.36 g, 26.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50712.
171 AE 6.01 g, 26.00 x 27.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. B, I.C.E.M. – 50982.
Constantin IX Monomahul (1042-1055)
Clasa D (1042-1055)

Morrisson, II, p. 586, 601, anii 1042-1055.
Grierson, III, 2, p. 685-687, anii c. 1050-c. 1060.

172 AE 8.68 g, 27.00 x 30.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. C, I.C.E.M. – 50704.
173 AE 8.27 g, 31.00 x 33.00 mm. T – b. Surfrapată ? I.C.E.M. – 51799.
174 AE 7.49 g, 27.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50705.
175 AE 7.09 g, 25.00 x 33.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. C, I.C.E.M. – 50710.
176 AE 6.80 g, 25.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50707.
177 AE 5.15 g, 27.00 x 26.00 mm. T – f.b. .I.C.E.M. – 50701.
178 AE 4.28 g, 22.00 x 24.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50969.
179 AE 3.27 g, 25.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50711.

Constantin X Ducas (1059-1067)
Clasa E (1059-1067)
Morrisson, II, p. 586, 601, anii 1059-1067.
Grierson, III, p. 688, anii c. 1060

180 AE 7.97 g, 26.00 x 24.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50541.

Clasa F (1059-1067)
Morrisson, II, p. 586, 602, anii 1059-1067.
Grierson, III, 2, p. 690, anii c. 1060-c. 1065

181 AE 6.93 g, 25.00 x 24.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50700.

Tip 1 (1059-1067)
Morrisson, II, p. 586, 645, tip 1, anii 1059-1067.
Grierson, III, 2, p. 688, 774, clasa 1, anii 1059-1067.

182 AE 7.42 g, 25.00 x 28.00 mm. T – b. Surfrapată pe cl. C, I.C.E.M. – 50722.

Tip 2 (1059-1067)
Morrisson, II, p. 586, 647, tip 2, anii 1059-1067.
Grierson, III, 2, p. 688, 777-778, clasa 2, anii 1059-1067

183 AE 5.22 g, 28.00 x 30.00 mm. T – u. Surfrapată pe tip 1, I.C.E.M. – 50719.
184 AE 5.02 g, 26.00 x 28.00 mm. T – b. Surfrapată pe tip 1, I.C.E.M. – 51800.

Roman IV Diogene (1067-1071)
Clasa G (1067-1071)
Morrisson, II, p. 586, 602-603, anii 1067-1071.
Grierson, III, 2, p. 692-694, anii c. 1065-c. 1070.

185 AE 8.15 g, 26.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50715.
186 AE 6.82 g, 28.00 mm. T – u. Surfrapată pe tip. 2, I.C.E.M. – 50717.
187 AE 5.02 g, 26.00 x 27.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50801.
188 AE 2.79 g, 25.00 mm. – ruptă. T – u.I.C.E.M. – 51825.

Mihail VII Ducas (1071-1078)
Morrisson, II, p. 586, 658, anii 1071-1078.
Grierson, III, 2, p. 818-820, anii 1071-1078.

189 AE 1.73 g, 21.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 44008.

Nichifor III Botaneiates (1078-1081)
Clasa I (1078-1081)

Morrison, II, p. 586, 603-604, anii 1078-1081.
Grierson, II, 2, p. 696, anii c. 1075-c. 1080

190 AE 1.96 g, 26.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50720.
Alexios I Comnenul (1081-1118)
Emisiuni anterioare reformei (1081-1092)
Constantinopol
Clasa J (1081-1092)
Morrisson, II, p. 586, 605, anii 1081-1118.
Grierson, III, 2, p. 700-701, anii c. 1080-c. 1085

191 AE 5.89 g, 24.00 x 26.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 50716.
Clasa K (1081-1092)
Morrisson, II, p. 586, 605, anii 1081-1118.
Grierson, III, 2, p. 702-704, anii c. 1085-1092

192 AE 4.96 g, 20.00 x 25.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50718.
Emisiuni post reformă (1092-1118)
Constantinopol
Billon. Aspron Trachy
Emisiunea 2 (1092-1118)
Grierson, 1982, p. 227, 373, Catalog 1040, pl. 60 – emis. 2.
Hendy, 1989, p. 86, pl. 7/2 – 4, emis. III.
Morrisson, II, p. 678-679, tip 3.

193 Bill 2.13 g, 29.00 x 28.00 mm. I.C.E.M. – 50769.
Emisiunea 3 (1092-1118)
Grierson, 1982, p. 227, 373, Catalog 1041, pl. 60 – emis. 3.
Hendy, 1969, p. 86, pl. 7/5 – 6, emis. IV.
Morrisson, II, p. 679, tip 4.

194 Bill 3.48 g, 28.00 x 26.00 mm. I.C.E.M. – 48418.
Phillippopolis ? – Adrianopol ? – Isaccea ? (1092-1118)
Hendy, 1969, p. 87, pl. 7/8 – 9, Phillippopolis ?
Morrisson, II, p. 687, Adrianopol ?

195 Bill 2.64 g, 27.00 mm. – ruptă. u.I.C.E.M. – 50556.
Tetarteron
Thessalonica
Emisiunea 1 (1092-1118)
Hendy, 1969, p. 88, pl. 8/7 – 8, emis. 1.
Morrisson, II, p. 684, tip 1.

196 AE 2.58 g, 18.00 x 19.50 mm. I.C.E.M. – 48723.

197 AE 2.54 g, 20.00 x 15.00 mm. I.C.E.M. – 50557.
Emisiunea 3 (1092-1118)
Hendy, 1969, p. 88, pl. 8/10-12, emis. 3.
Morrisson, II, p. 685, tip 3.

198 AE 2.03 g, 14.00 x 18.00 mm. I.C.E.M. – 50770.
Tip D (1092-1118)
Hendy, 1969, p. 89, pl. 8/13-15, tip D.
Morrisson, II, p. 686, tip 4.

199 AE 2.58 g, 23.00 mm. I.C.E.M. – 50714.

200 AE 2.23 g, 23.00 x 15.00 mm. I.C.E.M. – 50713.

Ioan II Comnenul (1118-1143)
Billon. Aspron Trachy.
Constantinopol
Emisiunea II
Hendy, 1969, p. 105, pl. 10/9 – 11, emis. II.
Morrisson, II, p. 695, tip 2.

201 Bill 4.71 g, 25.00 x 26.00 mm. Perforată. M.M.N. – fără inv.

Imperiul Latin de Constantinopol
Emitenți neprecizați (1204/1205-1261)
Constantinopol
Imitații „latine" cu modul mic
Tip A
Hendy, 1969, p. 198, pl. 29/1-3

202 Bill 1.65 g, 20.00 x 22.00 mm. I.C.E.M. – 50046.
203 Bill 1.31 g, 24.00 x 19.00 mm. I.C.E.M. – 50045.
204 Bill 1.24 g, 21.00 mm. I.A.B. – 1299/51.
205 Bill 1.14 g, 17.00 x 19.00 mm. I.C.E.M. – 50395.
206 Bill 1.05 g, 18.00 x 17.00 mm. I.C.E.M. – 50698.
207 Bill 0.96 g, 18.00 x 20.00 mm. I.C.E.M. – 51022.
208 Bill 0.79 g, 18.00 x 20.00 mm. I.C.E.M. – 50403.
209 Bill 0.61 g, 15.00 x 17.00 mm. I.C.E.M. – 51802.

Imitații „latine" cu modul mare
Tip D – U. Tăiate total

210 Bill 0,83 g, 12.00 x 10.00 mm. T – u.I.C.E.M. – 50402/1.
211 Bill 0.58 g, 13.00 x 9.00 mm. I.C.E.M. – 50402/2.
212 Bill 0.22 g, 11.00 x 10.00 mm. I.C.E.M. – 50559.
213 Bill 0.21 g, 12.00 x 11.00 mm. I.C.E.M. – 50401/3.
214 Bill 0.14 g, 12.00 x 5.00 mm. I.C.E.M. – 50401/4.
215 Bill 0.13 g, 12.00 x 9.00 mm. I.C.E.M. – 50405.
216 Bill 0.10 g, 10.00 x 11.00 mm. I.C.E.M. – 50401/5.

Hoarda de Aur
Emisiune anonimă din anul leului – anul 1292
E Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier monetaire inconnu de la Horde d'Or sur le Danube: Saqcy-Isaccea (XIII e - XIV e siècles)*, Actes du XI e Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 1991, vol. III, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 296, tip A 2 G Dang

217 AE 1.89 g, 22.00 x 19.00 mm. Col. part.
218 AE 1.38 g, 18.00 x 17.00 mm. Col. part.
219 AE 1.25 g, 17.00 x 18.00 mm. I.C.E.M. – 50075.

Emisiune genovezo-tătară.
Tipul I
Irina Oberländer-Târnoveanu și E. Oberländer-Târnoveanu, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 105-108.

220 AE 0.77 g, 21.00 x 20.00 mm. I.C.E.M. – 51023.

TROESMIS

Imperiul Latin de Constantinopol
Emitenți neprecizați (1204/1205-1261)
Constantinopol
Imitații „latine" cu modul mic
Tip A
Hendy, 1969, p. 198, pl. 29/1-3

221 Bill 1.32 g, 24.00 x 19.00 mm. Col. Dobre – Măcin.
222 Bill 0.66 g, 17.00 mm. I.C.E.M. – 40097.

TULCEA

Vasile II – Constantin VIII (976-1028)
Clasa A 2-3 (976-1028)
Varianta 32
Grierson, III, 2. p. 663, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.
Morrisson, II, p. 586-587, 596, 598, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 3, post anii 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, anii 1020/1025-1028.

223 AE 7.81 g, 28.00 x 31.00 mm. T – b. I.C.E.M. – 52054.
Varianta 40
Grierson, III, 2, p. 666-667, cl. A 2, anii (?) – 1030/1035.
Morrisson, II, p. 586-587, 596-598, cl. A 2, anii 976-1025.
Metcalf, 1979, p. 55-60, cl. A 3, post anii 1019/1020.
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, cl. A 2, emis. III, anii 1010/1015 – 1020/1025.

224 AE 10.67 g, 26.00 x 28.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 52053.
Varianta 40 a-b?
Grierson, III, p. 668, cl. A 2, anii 976(?) – 1030/1035.

225 AE 14.69 g, 32.00 x 30.00 mm. T. – u.I.C.E.M. – 52055.
Constantin X Ducas (1059-1067)
Clasa E (1059-1067)
Morrisson, II, p. 586, 601, anii 1059–1067.
Grierson, III, 2, p. 688, anii c. 1060.

226 AE 9.97 g, 30.00 x 31.00 mm. T – b.I.C.E.M. – 52056.
Imperiu Latin de Constantinopol
Emitenți neprecizați (1204/1205-1261)
Constantinopol
Imitații „latine" cu modul mic
Tip A
Hendy, 1969, p. 198, pl. 29/1-3.

227 Bill 1.31 g, 16.00 x 17.00 mm. I.A.B. – 477/131.
228 Bill 1.05 g, 17.00 x 21.00 mm. I.A.B. – 477/127.
229 Bill 0.54 g, 16.00 x 17.00 mm. I.C.E.M. – 10912.
Imperiul Latin de Constantinopol

Emitenți neprecizați (1204/1205-1261)
Constantinopol
Imitații „latine" cu modul mic
Tip P
Hendy, 1969, p. 195, pl. 27/3-4
230 Bill 1.80 g, 19.00 x 21.00 mm. I.A.B. – 477/120.
Imitații „bulgare"
Tip C
Hendy, 1969, p. 218, pl. 24/15, 25/1-5
231 Bill 2.68 g, 22.00 mm. I.A.B. – 477/120.

SLAVA RUSĂ

Imperiul Latin de Constantinopol
Emitenți neprecizați (1204/1205-1261)
Constantinopol
Imitații „latine" cu modul mic
Tip A
Hendy, 1969, p. 198, pl. 29/1-3
232 Bill 0.38 g, 15.00 mm. I.C.E.M. – 49327.

JUDEȚUL TULCEA – FOLLES DIN SECOLELE X-XI (969-1092)
DESCOPERIRI IZOLATE

ÎMPĂRAȚI	ANI	ISACCEA			NUFĂRU			DINOGETIA			TROESMIS			TOTAL JUD. TULCEA		
		TOTAL	(%)	MONEDA/ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ANI
Tzimiskes (969-976)	7	6	0.26	0.45	2	0,14	0.28	1	0.13	0.14	0	0	0	9	0.17	1.28
Vasile II-Constantin VIII (976-1028)	52	455	19.74	8.75	168	12.46	3.25	194	26.18	3.73	8	21.62	0.15	959	19.12	18.44
Roman III (1028-1034)	6	190	8.24	31.66	117	8.67	19.50	78	10.53	13.00	8	21.62	1.33	481	9.59	80.16
Mihai IV (1034-1041)	7	366	15.88	52.58	176	13.05	25.28	211	28.48	30.14	8	21.62	1.14	870	17.34	124.28
Constantin IX (1042-1055)	13	323	14.01	24.84	267	19.80	20.61	96	12.96	7.38	3	2.70	0.23	775	15.45	59.61
Constantin X (1059-1067)	8	274	11.88	34.25	203	15.05	26.00	72	9.71	9.00	2	5.40	0.25	612	12.20	76.50
Roman IV (1067-1071)	4	203	8.80	50.75	126	9.34	31.75	31	4.18	7.75	5	13.51	1.25	403	8.03	100.75
Mihail VII (1071-1978)	7	126	5.46	18.00	89	6.60	12.71	26	3.50	3.71	2	5.40	0.28	259	5.16	37.00
Nichifor III (1078-1081)	3	191	8.28	63.66	95	7.04	31.66	26	3.50	6.66	0	0	0	335	6.67	111.66
Alexios I (1081-1092)	11	1721	7.45	15.63	105	7.78	9.90	6	0.80	0.54	1	2.70	0.09	311	6.20	28.27
TOTAL		2306			1348			741			37			5014		

JUDEȚUL TULCEA – STAMENA ȘI TETARTERA DIN SECOLELE XI-XIII (1092-1203)
DESCOPERIRI IZOLATE

ÎMPĂRAȚI	ISACCEA		NUFĂRU		TROESMIS		TOTAL JUD. TULCEA	
	STAMENA	TETARTERA	STAMENA	TETARTERA	STAMENA	TETARTERA	STAMENA	TETARTERA
	TOTAL (%)	TOTAL (%)	TOTAL (%)	TOTAL (%)	TOTAL (%)	TOTAL (%)	TOTAL (%)	TOTAL (%)
Alexios I (1092-1118)	398 90.45	42 9.55	30 44.78	37 55.22	1 100.00	0 0.00	500 85.76	83 14.24
Ioan II (1118-1143)	948 99.57	4 0.43	1 100.00	0 0.00	2 100.00	0 0.00	972 99.59	4 0.41
Manuel I (1143-1180)	1860 99.46	10 0.54	0 0.00	2 100.00	1 100.00	0 00	1878 99.26	14 0.74
Andronic I (1183-1185)	279 99.64	1 0.36	0 0.00	0 0.00	0 0.00	0 0.00	281 99.64	1 0.36
Isaac II(1185-1195)	275 99.63	1 0.37	1 100.00	0 0.00	0 0.00	0 0.00	277 99.64	1 0.36
Theodor Mankaphas (1189-1190)	2 100.00	0 0.00	0.00 0.00	0 0.00	0 0.00	0 0.00	2 100.00	0 0.00
Alerxios III (1195-1203)	156 98.11	3 1.89	0 0.00	0 0.00	0 0.00	0 0.00	159 98.18	3 1.86
TOTAL	3018	61	32	39	4	0	4070	106

JUDEȚUL TULCEA – STAMENA DEVALORIZATE

Tip	Isaccea				NUFĂRU			
	Constantinopol-imit. latine		Thessalonica	Imit. bulg.	Constantinopol-imit. latine		Thessalonica	Imit. bulg.
	Modul mare	Modul mic			Modul mare	Modul mic		
A	1	94	1	1		20		
B		7						1
C		2						1
D	1				1			
E								
F								
G		8						
H								
I								
J								
K								
L								
M								
N	4							
O	1							
P	5				1			
Q								
R	1							
S								
T								
D-U	9				7			
TOTAL	22	111	1	1	9	20		2

Tip	TROESMIS				TOTAL JUDEȚ TULCEA				TOTAL DOBROGEA			
	Constantinopol-imit. latine		Thessa-lonica	Imit. bulg.	Constantinopol-imit. latine		Thessa-lonica	Imit. bulg.	Constantinopol-imit. latine		Thessa-lonica	Imit. bulg.
	Modul mare	Modul mic			Modul mare	Modul mic			Modul mare	Modul mic		
A		11			2	144	1	1	16	262	3	3
B						7		1	4	12	7	5
C				1		2		3	6	6	10	65
D	2				4				60	7		
E										5		
F		2				2			2	29		
G		2				10						
H												
I												
J									2			
K												
L												
M												
N	4				8				100			
O	1				2				22			
P	2				11				35			
Q												
R	1				2				20			
S									1			
T	1				1							
D-U	101				117				579		20	
TOTAL	112	15		1	147	165	1	5	847	831	20	73

RECENZII
COMPTES RENDUS

IOAN MITREA, Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VIII.

Editura „Constantin Matasă", Piatra Neamț, 2001, 400 p.

Volumul de față, aparținând arheologului Ioan Mitrea, se constituie într-o necesară lucrare monografică, scrisă la capătul a trei decenii de cercetări sistematice, a 22 de campanii anuale, – efectuate în așezarea din secolele V-VIII de la Davideni, județul Neamț, în punctul „La izvoare-Spiești" –, și după ani de zile de studiere atentă a materialelor descoperite. Scopul lucrării, după cum mărturisește însuși autorul în *Introducere,* este acela de a contribui „la mai deplina cunoaștere a proceselor demo-economice și etno-culturale din epoca secolelor V-VII, și în final la cunoașterea tot mai cuprinzătoare a procesului istoric de evoluție a comunităților locale de la daco-romanici la români."

După o succintă *Introducere* (p. 9-13), în care înfățișează modul în care s-a ajuns la cercetarea habitatului de la Davideni din secolele V-VIII, autorul prezintă, în primul capitol al lucrării (p. 9-14), *cadrul natural al așezării,* situată în dreapta drumului Davideni-Păstrăveni-Tg. Neamț, pe o terasă la 12-15 metri, pe malul drept al râului Moldova. Este subliniat cu acest prilej faptul că clima, cadrul fizic și geografic, rețeaua hidrografică, solul, vegetația spontană ș.a. evidențiază condițiile foarte favorabile oferite de acest habitat de-a lungul multor milenii.

Cel de-al doilea capitol (p. 19-24) realizează, pentru început, un scurt *istoric al cercetărilor* arătând că săpăturile arheologice de la Davideni, – efectuate în două etape, 1970-1979 și 1986-1997, pe o suprafață de aproximativ 23 000m² –, au scos la iveală 74 de locuințe din secolele V-VIII și una singură din secolele VII-VIII. În continuare, sunt menționate *alte așezări din secolele V-VIII,* – descoperite în microregiunea în care se găsește așezarea de la Davideni, punctul „La izvoare-Spiești"–, care au fost parțial semnalate și exploatate: Davideni „La curte", Târpești, Borșeni, Borniș, Poiana-Dulcești, Izvoare-Bahna etc. Totodată, este remarcat faptul că limitele de sud și de nord ale microregiunii sunt marcate prin importante așezări – precum cele de la Costișa-Mănoaia și respectiv Botoșana –, care au permis formularea conceptului de cultură Costișa-Botoșana, caracteristic spațiului est-carpatic al României în secolele V-VIII.

În următorul capitol (p. 25-34) sunt prezentate *metoda de cercetare, stratigrafia și descoperiri din epoci mai vechi.* Un spațiu distinct este acordat dovezilor de locuire, – importante pentru valoarea lor intrinsecă dar și pentru semnificația lor istorică –, aparținând epocii neolitice (culturii de tip Precucuteni); epocii târzii a bronzului (cul-

tura Noua) – ceramică, obiecte din bronz, din os și din piatră; Hallstatt-ului timpuriu – un tipar cu aripi mici din fier și un bogat material ceramic; celei de-a doua epoci a fierului (cultura Poienești-Lukaševka) – ceramică, piese de bronz, obiecte din fier, care atestă o continuitate pe orizontală, timp de mai multe milenii, în microregiunea în care se află așezarea din secolele V-VIII de la Davideni.

În capitolul patru, intitulat *Așezarea din secolele V-VII* (p. 35-171), sunt prezentate în subcapitolul *A, locuințele și anexele gospodărești.* Din cauza a diverse motive obiective, locuințele și anexele gospodărești sunt descrise în ordinea descoperirilor și nu separat pentru fiecare din cele două etape ale evoluției așezării din secolele V-VII de la Davideni. Sunt prezentate în continuare cele 74 de locuințe, – 36 din prima etapă (sec. V-VI) și 38 din cea de-a doua (sec. VI-VII) –, care formează așezarea din secolele V-VII. Pentru fiecare locuință sunt date dimensiunile, informații în legătură cu arhitectura, cuptoarele și este prezentat inventarul descoperit. În cadrul anexelor gospodărești sunt prezentate cuptoarele de copt pâine, situate în preajma locuințelor, gropi de provizii și menajere. Sunt prezentate, de asemenea, 9 cuptoare de lut din afara cadrului locuințelor, câteva vetre în aer liber („vetre temporare") și alte anexe ale locuințelor. La sfârșitul subcapitolului sunt menționate obiecte de inventar, din secolele V-VII, descoperite izolat în afara complexelor de locuire și a anexelor gospodărești.

În subcapitolul *B* se realizează *descrierea și analiza inventarului* descoperit, din cele două etape de evoluție a așezării.

Pentru început, este prezentat inventarul din prima etapă de evoluție a așezării, respectiv etapa secolelor V-VI. Descrierea inventarului începe cu unelte din fier, bronz, os, piatră și din lut. Sunt prezentate cuțitele, secerile și alte obiecte din fier, din bronz, mai multe străpungătoare și ace confecționate din os, un tipar fragmentar din piatră și numeroase obiecte din lut (fusaiole, greutăți pentru războiul de țesut sau pentru plasa de pescuit, o lingură pentru turnat metale).

Un loc important este rezervat obiectelor vestimentare, de podoabă, de cult și de toaletă. Ca accesorii vestimentare sunt menționate patru fibule din fier și trei turnate în bronz, de tip romano-bizantin. Pe baza analizei caracteristicilor acestor fibule și a unor analogii, cele șapte fibule au fost atribuite primei etape de evoluție a așezării.

Un spațiu aparte este acordat unei fibule turnate în bronz, din secolul al VI-lea, care are în arcul său imaginea unui chip uman cu aureolă, foarte probabil imaginea lui Hristos, ce se regăsește atât pe fragmentul ceramic descoperit la Dyrrachium, cât și pe fibula de la Odarci (Dobrič)- Bulgaria.

Între obiectele considerate accesorii vestimentare, sunt menționate, în același timp, un buton din bronz, mai multe catarame din fier și două mânere de pungă din os. Din categoria obiectelor de podoabă sunt amintite o brățară fragmentară, un cercel din bronz și un pandantiv.

Din categoria pieselor de toaletă sunt menționați pieptenii din os cu dinți bilaterali. Sunt descrise în mod deosebit două piese unicat în România: un pieptene cu dinți bilaterali, protejat de o teacă, – ce are analogii doar cu unul din pieptenii descoperiți în Franța, respectiv în cimitirul franc de la Villey St. Etienne –, și un pieptene, confecționat dintr-o plăcuță din os, cu un singur rând de dinți, cu mânerul semicircular, terminat pe mijloc cu o cruce.

În categoria obiectelor de cult sunt incluse, în primul rând, o cruciuliță de bronz,

atribuită primei jumătăți a secolului al VI-lea, și o linguriță de bronz, utilizată pentru administrarea Sfintei Euharistii. În ansamblul inventarului, un loc aparte este ocupat de ceramica lucrată la roată și de cea modelată manual. În urma analizei materialului ceramic se constată faptul că ceramica lucrată la roată, – prezentă în toate locuințele, cu excepția celei cu nr. 67 și realizată dintr-o pastă nisipoasă cu striații și caneluri –, este reprezentată îndeosebi de vase de tip borcan și că ceramica modelată manual constă în diferite forme (vase borcan și tipsii).

Urmează prezentarea inventarului celei de-a doua etape din evoluția așezării de la Davideni, ce cuprinde a doua jumătare a secolului al VI-lea și aproape tot secolul al VII-lea. Se constată că acesta este mult mai sărac, caracterizat prin scăderea, până aproape de dispariție, a ceramicii lucrate la roată, absența fibulelor romano-bizantine, de tipul celor din epoca anterioară, dar și prin prezența fibulelor „digitate".

Sunt menționate unelte de fier (cuțite, seceri, gravoare, cârlige, amnare), din os (ace, străpungătoare) și lut (fusaiole). Dintre piesele vestimentare sunt amintite trei fibule „digitate", confecționate din bronz prin turnare. Prima dintre ele, ce are analogii apropiate în Crimeea, constituie un unicat în spațiul vechii Dacii, motiv pentru care a fost denumită fibulă „digitată" zoomorfă de tip Davideni. Cea de-a doua fibulă „digitată" este de tip Sarmizegetusa, iar cea de-a treia aparține seriei Coșoveni.

Dintre alte obiecte sunt menționate o cataramă din fier, un cercel din bronz, fragmente din piepteni cu dinți bilaterali, săgeți din fier cu trei aripioare, săgeți din fier triunghiulare și romboidale, precum și o jucărie din lut. Se constată generalizarea întrebuințării ceramicii lucrate manual, – dintr-o pastă grosieră, rareori mai densă, – în special vase borcan și tipsii.

Este remarcat faptul că inventarul celei de-a doua etape de evoluție a așezării de la Davideni evidențiază un moment de regres, de discontinuitate culturală și că – la sfârșitul secolului al VII-lea și în secolul al VIII-lea – se produce un reviriment vizibil în tabloul culturii materiale, îndeosebi al ceramicii.

Capitolul al cincilea, *Nivelul de locuire din secolele V-VIII* (p. 172-176), prezintă inventarul din ultima fază de evoluție a așezării de la Davideni, reprezentată de o singură locuință (L-62): fragmente ceramice (vase borcan lucrate manual și la roată), bolovani de la cuptor, oase de animale și un vârf de corn.

În capitolul șase, denumit *Concluzii arheologice și istorice* (p. 177-207), sunt precizate câteva caracteristici specifice ale așezării de la Davideni și este subliniată însemnătatea acesteia în ansamblul secolelor V-VIII.

În subcapitolul *A* sunt făcute câteva considerații în legătură cu tipul de *așezare, locuințele și anexele gospodărești* : în așezarea de la Davideni, din secolele V-VII, explorată în proporție de 85%, locuințele au fost amplasate în funcție de configurația terenului, în jurul izvoarelor, pe același aliniament, probabil de-a lungul unor poteci; în mai multe cazuri s-a observat gruparea acestora în „cuiburi"; cu excepția unei singure locuințe (L-54), care este de suprafață, toate celelalte sunt bordeie și bordeie semiîngropate; elementele de arhitectură, instalațiile pentru foc și alte detalii sunt asemănătoare tuturor locuințelor.

În subcapitolul *B* sunt formulate unele considerații privind *structurile economice, demografice și social-politice,* specifice comunității sătești de la Davideni în secolele V-VIII: locuitorii așezării se ocupau cu agricultura, creșterea animalelor, practicau unele meșteșuguri casnice și își completau necesarul de hrană prin cules din natură, prin pescuit și vânat; din punct de vedere demografic, numărul membrilor comunității

sătești a crescut, ajungând la maximum 80 de locuitori spre mijlocul secolului al VI-lea; comunitatea era organizată în secolele V-VI ca o obște sătească de tip bizantin care, foarte probabil, spre mijlocul secolului al VI-lea, a fost centrul unei „romanii populare".

În subcapitolul *C* sunt făcute importante considerații în legătură cu *viața spirituală* a acestei comunități: la Davideni au fost descoperite importante piese de factură creștină, între care se remarcă o cruciuliță de bronz cu brațele egale, o linguriță de bronz folosită pentru administrarea Sfintei Euharistii, vasele care au imprimat semnul crucii și, mai ales, fibula de tip romano-bizantin, care are pe arc imaginea unui chip uman cu nimb, foarte probabil al lui Hristos; în așezarea din secolul al VI-lea a trăit o importantă comunitate religioasă; secolul al VI-lea este considerat momentul de generalizare a creștinismului în aceste regiuni.

În subcapitolul *D* sunt formulate unele *considerații etno-culturale și istorice,* pe baza rezultatelor cercetărilor de la Davideni: în secolele V-VI aici a trăit o comunitate sătească romanică, autohtonă, alături de care au conviețuit, – din a doua jumătate a secolului al VI-lea și în marea parte a secolului al VII-lea –, și grupuri de slavi; aceștia din urmă au fost asimilați din punct de vedere cultural și etnic de către autohtonii romanici până la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea; descoperirile contribuie la mai buna cunoaștere a evoluției și conținutului culturii Costișa-Botoșana-Hansca, specifică spațiului carpato-nistreean în secolele V-VII; chiar din secolul al VIII-lea, la Davideni a fost atestată, de asemenea, cultura românească, ce dovedește sfârșitul procesului de etnogeneză a românilor.

Cartea mai cuprinde *Studiul arheozoologic al resturilor animaliere descoperite în așezarea de la Davideni,* aparținând lui Sergiu Haimovici (p. 208-229). Analiza materialului cumulat, – alcătuit din 614 resturi din care au putut fi determinate un număr de 570 piese osoase (92,83%), – a scos la iveală două grupe de vertebrate: păsările (găina domestică – 5 resturi) și mamifere (565 resturi) cu zece specii, din care șase domestice (taurinele, porcinele, ovicaprinele, calul și câinele) și patru sălbatice (mistrețul, cerbul, căprioru și elanul). Pe baza studierii resturilor animaliere, sunt formulate unele concluzii în legătură cu importanță economică a acestor specii, ocupațiile de bază ale locuitorilor așezării, caracteristice sociale ale populației și particularitățile ambientului.

Lucrarea se deschide cu *Cuprinsul* și se încheie cu *Anexe,* care includ: *Mulțumiri* (p. 230-235), adresate de autor celor care au făcut posibilă apariția cărții, un *rezumat în limba franceză* (p. 236-243), *Explicația ilustrațiilor* – în limba franceză (p. 244-251), *Lista abrevierilor* (p. 252), *Indice general* (p. 253-259) și *Ilustrații* (p. 260-399).

Apariția cărții arheologului Ioan Mitrea nu poate fi decât binevenită. Bazată pe o îndelungată și riguroasă cercetare, lucrarea reprezintă un prețios punct de reper pentru toți cei interesați de studierea istoriei societății autohtone de la est de Carpați și a drumului evoluției de la daco-romanici la români.

Daniel FLAUT

JOHN JULIUS NORWICH, *A Short History of Byzantium,*
Alfred A. Knopf, Publisher, New York, 1997, XL + 431 p. + 24 p. ilustrații

Prezentul volum constituie prima ediție americană a lucrării *A Short History of Byzantium*, apărută la Londra, în 1997. John Julius Norwich - absolvent al prestigioaselot universități din Strasbourg și Oxford, diplomat de carieră, membru activ al Camerei Lorzilor - și-a făcut cunoscute preocupările sale în domeniul istoriei și prin lucrările: *A History of Venice, Taste for Travel, The Normans in Sicily.*

Într-un moment în care splendorile artei bizantine sunt redescoperite în America, J. J. Norwich publică laolaltă, în această însemnată ediție, cele mai importante și mai fascinante evenimente ale remarcabilei sale trilogii despre creșterea și prăbușirea Imperiului bizantin: *Byzantium: The Early Centuries (1998); Byzantium: The Apogee (1991); Byzantium: The Decline and Fall (1995).*

Spiritual, inteligent și cu privirea ațintită asupra detaliilor, autorul descrie dramatica istorie a Bizanțului pornind de la începuturile sale în 330, - mutarea de către Constantin cel Mare a capitalei imperiale la Constantinopol, pe locul vechiului port grecesc Byzantion, în Asia Mică -, continuând cu creșterea lui ca primul și cel mai longeviv imperiu creștin și încheind cu ultimele sale zile eroice și posibila înfrângere de către turci în 1453.

Partea I a lucrării , *The Early Centuries,* surprinde principalele evenimente ale istoriei lumii bizantine cuprinse între domnia lui Constantin cel Mare și sfârșitul luptelor iconoclaste. Partea a II-a , *The Apogee,* analizează perioada de maximă dezvoltare a Imperiului bizantin, plecând de la debutul secolului al IX-lea (restaurarea imaginilor) și terminând cu bătălia de la Manzikert. Ultima parte, *The Decline and Fall,* descrie evoluția istoriei Bizanțului în secolele XI - XV, respectiv de la domnia lui Alexios I Comnenul (1081-1118) și până la 1453.

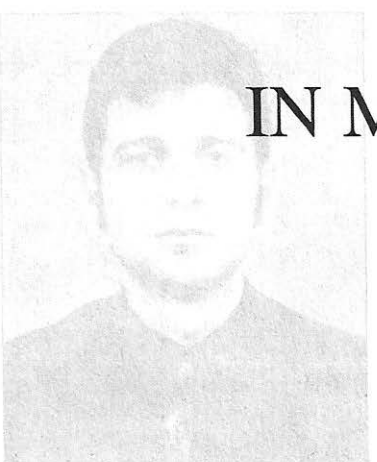
Cartea lui J.J. Norwich ne prezintă o istorie marcată de extraordinare transformări și drame: adoptarea creștinismului de către lumea greco-romană; sfârșitul Romei și al imperiului său; înfrângerea de către turcii selgiuchizi la Manzikert în 1071; domniile lui Constantin, Teodosie cel Mare, Iustinian și Vasile al II-lea. Au fost secole sângeroase în care Bizanțul a luptat pentru însăși supraviețuirea sa; secole de controverse în legătură cu natura lui Hristos și a Bisericii; secole de învățătură în care cultura antică a fost păstrată vie și prezervată de către scribi; și, mai ales, secole ale creativității în care geniul bizantin și-a pus amprenta asupra artei și arhitecturii. După mai bine de paisprezece veacuri, sclipitoarele mozaicuri de la Ravenna și splendorile marii biserici Sf. Sofia din Istanbul încă au puterea de a-ți tăia răsuflarea de la distanță.

Lucrarea se deschide cu *Cuprinsul, Lista ilustrațiilor, Hărți, Arbori genealogici* ai

familiilor imperiale bizantine, *Prefața, Introducere și se încheie cu Lista împăraților bizantini, Lista sultanilor otomani, Lista papilor, Bibliografia* și *Indexul.*

Valoroasă contribuție istoriografică, bazată pe o erudită informație, cartea lui John Julius Norwich este o originală descriere a uneia din cele mai mari civilizații ale trecutului și a magnificei sale moșteniri culturale.

Daniel FLAUT

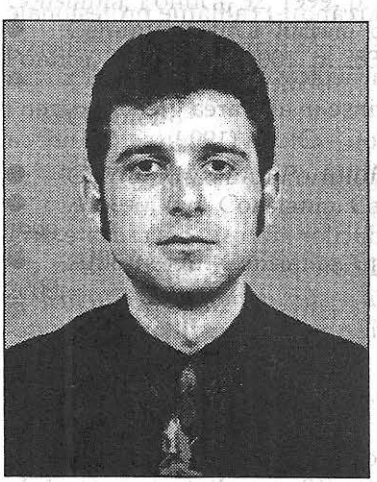
IN MEMORIAM

LUCIAN ARSENIE

GÂNDURI PENTRU UN OM ADEVĂRAT

22 septembrie 1969 – 13 martie 2001

Dăruind vei dobândi

Dintre cele trecute, multe se acoperă de colbul uitării, rămânând în urmă doar umbre palide, frânturi de gânduri pe pagini îngălbenite de vreme. Lumina minții a încununat uneori în mod strălucit zeci de ani de studiu, cărți și articole păstrând viu spiritul celui adormit. Dar atunci când destinul a frânt nemilos de curând aripile, multe gânduri au rămas nerostite. Și totuși, dincolo de ce s-a scris, visurile lor neîmplinite trăiesc în noi. Oamenii adevărați continuă să ne lumineze, prin modelul lor de viață, clipele de îndoială și neputință. Așa a fost, este și va fi pentru toți cei ce l-au cunoscut, tânărul Lucian Arsenie.

Viața lui își poate găsi locul în hagiografiile sfinților părinți: aceeași modestie și altruism duse până la uitarea de sine, obsedat de simțul datoriei într-o lume tot mai indiferentă la suferința aproapelui. Cu o tenacitate și cu un calm ieșite din comun a suportat toate vitregiile sorții, păstrându-și mereu liniștea interioară. Nici înfățișarea apolinică, nici coeficientul superior de inteligență nu i-au corupt sufletul. La toate aprecierile laudative ale profesorilor și colegilor se simțea stânjenit, îmbujorându-se asemeni copiilor. Îngăduitor cu toți, dar exagerat de exigent față de sine, a dăruit fără să aștepte nimic în schimb. De aceea ambiția, dușmănia sau invidia i-au fost străine, bucurându-se de prietenia tuturor, indiferent de pregătire, de educație sau vârstă.

Întâiul născut al Ioanei și al lui Gheorghe Arsenie a văzut lumina zilei pe 22 septembrie 1969, într-un loc unde trecutul și prezentul se confundă – satul Adamclisi. Cutreierând dealurile din împrejurimi, printre ruinele anticului Tropaeum Traiani, s-a simțit atras de „ce a fost". Își aducea aminte cu plăcere de anii copilăriei, când a rea-

lizat primele „investigații" – mergea la pescuit cu „bătrânul" bucuros că o să-i mai povestească ceva „de când erau pe aici romanii și apoi turcii".

Caracterul său introvertit s-a conturat mai bine în anii adolescenței. Autodidact și cu o sensibilitate de artist, a preferat lectura în locul manifestărilor tumultoase specifice vârstei. Primele gânduri de viață, de o maturitate puțin obișnuită, s-au închegat în nuvela *Ploaia*.

Înființarea, în 1990, a specializării Istorie-Arheologie în cadrul Universității „Ovidius" din Constanța a făcut posibilă împlinirea profesională a multor tineri pasionați de arheologie. Din cauza unui accident stupid la locul de muncă, Lucian Arsenie a mai așteptat un an, fiind admis în 1991. Ca student s-a remarcat încă de la început prin minuțiozitate și profunzime, participând la manifestări studențești cu lucrări de o adevărată ținută științifică (Chișinău 1994). Teza de licență cu titlul *Raporturile geților din Dobrogea cu coloniile vest-pontice în sec. VII-IV a. Chr.* (1995) și dizertația de studii aprofundate *Hallstattul mijlociu la geții și tracii vest-pontici. Fenomene istorice și etnoculturale* (1996), ambele notate cu zece, au încheiat în mod strălucit etapa acumulărilor teoretice.

În perioada 1996 – 1998 a fost muzeograf la Muzeul Portului Constanța. Aproape din nimic a reușit să realizeze, doar în câteva luni, expoziția și catalogul muzeului.

În dorința de a participa la săpături arheologice, în 1998 s-a transferat la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța. Remarcându-i calitățile profesionale și cunoscându-i preocupările din anii studenției, profesorii M. Irimia și M. Bărbulescu l-au orientat spre domeniul preistoriei. În calitate de arheolog debutant și mai târziu specialist, a participat la cercetările arheologice întreprinse în așezarea greco-indigenă de la Albești (1998, 1999) și în dava getică de la Satu Nou – Oltina (1999), semnând, ca membru al celor două colective, rapoartele de săpătură din Cronica Cercetărilor Arheologice 1999 – Vaslui și 2000 – Deva.

În 1999, preocupările sale pentru civilizația geto-dacilor au fost concretizate prin înscrierea la doctorat în cadrul Universității Babeș Bolyai – profesor coordonator dr. Valentin Vasiliev. Tema aleasă – *Fortificații geto-dace în sectorul inferior al Dunării de Jos* – îi deschidea posibilitatea valorificării cercetărilor de teren și a studiilor din perioada anterioară. În același an a prezentat, în cadrul sesiunii Pontica, comunicarea *„Ceramica lucrată cu mâna de la Tomis. Stadiul actual al cercetărilor"*, publicată în acest volum.

Alături de preocupările personale nu a neglijat niciodată activitățile la care a fost solicitat, implicându-se activ în pregătirea sesiunilor științifice, realizând săpături de salvare în Tomis și cercetări de teren pe traseul gazoductului. Participarea la săpături arheologice devenise pentru el o adevărată obsesie: „nicăieri nu mă simt mai fericit decât pe șantier". Trăia cu o intensitate greu de închipuit bucuria descoperirilor, ajungând să confunde clipa cu veșnicia, ignorând chiar și semnele bolii.

În august 2000, expoziția itinerantă *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României, sec. III-XI*, găzduită de Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, a reprezentat pentru el o ultimă provocare. După o lungă perioadă de tratament a revenit la muzeu, implicându-se direct în organizarea ei. După ce i-am împărtășit impresiile, minunându-mă de câteva piese deosebit de bine conservate, mi-a mărturisit: „Poate o să ți se pară curios, dar nici una nu m-a impresionat ca acest aghiasmatar" – un vas mic de marmură, fragmentar, descoperit la Tomis, pe care era incizat primul verset din Psalmul 27:

Domnul este Lumina mea și Mântuitorul meu, de cine mă voi teme?

Încă o dată am înțeles că era mult mai profund decât noi, citind cu sufletul printre rânduri. De la el am învățat să prețuiesc fiecare lucru mărunt, dincolo de fast și pompă. De la el am învățat să descopăr printre pietre, oase și cioburi frumuseți nebănuite. Și toate acestea într-o clipă de nemurire.

Din tăcerea de dincolo nu a uitat să mă învețe că nimic din ce trăim nu este întâmplător, numai ceea ce nu putem înțelege ni se pare absurd. Curcubeul, semnul împăcării dintre om și Dumnezeu, i-a însoțit trecerea și înălțarea într-o nouă Existență, pe măsura mărinimiei lui.

Floare albastră, floare albastră
Totuși ... este trist în lume.

Valentina VOINEA

LISTA PUBLICAȚIILOR

- *Fibule puternic profilate din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Pontica, 32, 1999, p. 243-252
- *Ceramica getică lucrată cu mâna de la Tomis. Stadiul actual al cercetărilor*, Pontica, 33-34, 2000-2001, p. 283-298.

Coautor

- *Ghidul Muzeului Portului Constanța*, 1996.
- *Albești, jud. Constanța*. Campania 1998, *Cronica Cercetărilor arheologice*, Vaslui 1999.
- *Albești, jud. Constanța*. Campania 1999, *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Deva 2000.

LISTA ABREVIERILOR

AA	– Archäologischer Anzeiger, Berlin.
AAASH	– Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ABSA	– Annual of the British School at Athens, Londra-Atena.
Acta MN(AMN)	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaUNC	– Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia, Varșovia.
Actes II	– Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen, Atena, 1970.
Actes VII	– Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Praga.
Actes XII	– Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1991(1993).
ADelt	– Ἀρχαιολογικόν Δελτίον.
AEMΘ	– Τὸ ἀρχαιολογικόν Ἔργον τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης.
AI	– Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
AJA	– The American Journal of Archaeology, Boston.
AM	– Athenische Mitteilungen.
AMS	– Asia Minor Studien.
AnnÉp.(AÉ)	– L'année Épigraphique, Paris.
AnDob.	– Analele Dobrogei, Constanța.
AnatSt.	– Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
Antaeus	– Antaeus. Comunicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
AÖG	– Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen.
AOr	– Archiv Orientálni, Praga.
AP	– Archeologhičini Pameatki, Kiev.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
Arch.	– Archeometry, Anglia.
ArchÉrt	– Arhaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArhMold.	– Arheologia Moldovei, Iași-București.
ArhOlt.	– Arhivele Olteniei, Craiova.
ArhSb.	– Archeologičeskij Sbornic. Gosudarstvennyj Ermitaz, St. Petersburg.

ARMSI	– Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București.
AȘU(SN)	– Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza" (serie nouă), Iași.
AU	– Archeologija Ukrainskoi S.S.R., Kiev.
AUB	– Analele Universității București, București.
AUS	– Analele Universității "Ștefan cel Mare", Suceava.
AvP	– Altertümer von Pergamon.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu-Brașov.
BABesch	– Bulletin anticke Beschaving, Leida-Utrecht.
BAI	– Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.
BalcPosn	– Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia, Poznan.
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford.
BAR IS	– British Archaeological Researches. International Series, Oxford.
Bayer Vbl	– Bayerische Vorgeschichtsblätter, München.
BCH	– Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena-Paris.
B'Ellker	– Β' Ἐπιστημονική Συνάντηση για τὴν ἑλληνιστική κεραμική, Ῥόδος, 22-25 Μαρτίου 1989, Ἀθηνα, 1990.
BEFAR	– Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome.
Ber RGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London.
BJ	– Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn.
BMA	– Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț.
BMAp	– Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
BMI	– Buletinul Monumentelor Istorice, București.
BMN	–Biblioteca Muzeului Național, București.
BMTA	– Buletinul Muzeului "Teohari Antonescu", Giurgiu.
BOR	– Biserica Ortodoxă Română, București.
BSA	- Annual of the British School at Athens.
BSNR	– BuletinulSocietății Numismatice Române, București.
BT	– Bibliotheca Thracologica, București.
Bulletin AIHV	– Bulletin de l'Association Internationale pour Histoire du Verre, Liège.
Bull.Épigr.	– Bulletin Épigraphique, Paris.
ByzZeitschrift	– Byzantinische Zeitschrift, München.
CA	– Cercetări Arheologice, București.
CAH	– Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Budapesta.
Carpica	– Carpica, Bacău.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași.
CI	– Cercetări istorice (serie nouă), Iași.
CercNum(CN)	– Cercetări Numismatice, București.
CIL	– Corpus Inscriptionum Latinarum.
CNA	– Cronica Numismatică și Arheologică, București.
CRAI	– Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.

CreștCol	– Creșterea Colecțiilor. Caiet Selectiv de Informare. Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, București.
CVA	– Corpus Vasorum Antiquorm.
DA	– Ch. Daremberg, E. Saglio, Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines, Paris.
Dacia	– Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București.
Dacia, N.S.	– Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
DID	– Din istoria Dobrogei (I, II, III), București, 1965-1971.
DIR	– Documente privind istoria României, București, 1951-1960.
DolgCluj	– Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Regiségtárából (Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Museé National de Transilvanie, Cluj.
DOW	– Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, Washington, 1968-1973.
DRH	– Documenta Romaniae Historica, București.
EA	– Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz.
EAZ	– Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin.
ED	– Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma, București-Roma.
FHDR	– Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoare privind istoria României), București.
IDR	– Inscripțiile Daciei Romane, București.
IEJ	– Israel Exploration Journal, Jerusalem.
IGB I-IV	– G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, Sofia, 1958-1970.
IGLR	– Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII, descoperite în România*, București, 1976.
IGR	– Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes, ed. R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye.
ILB	– B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria Repertae*, Sofia, 1989.
IM	– Izvestija Moldaskogo Filiala Akademii Nauk SSSR, Chișinău.
IOSP	– Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, ed. B. Latysev, St. Petersburg, 1914.
ISM	– Inscripțiile din Scythia Minor (I, II, III, V), București.
Ist.Mitt	– Istanbuler Mitteilungen. Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, Istanbul.
Izvestija Varna	– Isvestija na Narodnija Muzei (Investija na Varnenskoto Archeologicesko Družestvo), Varna.
JahrbRGZM	– Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
JdJ	– Jahrbuch des Deutschen Arcäologischen Instituts, Berlin.
JGS	– Journal of Glass Studies, New York.
JIS	– Journal of the Indo-European Studies, Londra.
JmV	– Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle.
JNG	– Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
Kölner Jahrb.	– Kölner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte, Köln.

Kr.Soob.(KS) – Kratkie Soobsčenija Instituta Istorii Material' naj Kul'tury Akademii Nauk SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MemAntiq. – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MIA – Materialyi Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
MIB – Muzeul de Istorie, București.
MN – Muzeul Național, București.
Mousaios – Mousaios, Buzău.
MWA – Monographs in World Archaeology, Wisconsen.
Num. Chron. – Numismatic Chronicle, Londra.
OGIS – Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (Supplementum Sylloge Inscriptionum Graecarum), Leipzig, 1903.
OR – D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. IV, București, 1978.
PA – Preistoria Alpina.
PArch – Památky Archeologicke, Praga.
PBF – Prähistorische Bronzefunde, München.
PBSR – Papers of the British School at Rome, Londra.
Peuce – Peuce, Tulcea.
PF – Pergamenische Forschungen.
PIR – Prosopographia Imperii Romani, saec. I-III, ed. 2, Berlin-Leipzig.
PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
PrähistZeitschr.(PZ) – Prähistorische Zeitschrift, Leipzig. Berlin.
RA – Revue Archéologique, Paris.
RAChișinău – Revista Arheologică, Chișinău.
RAC – Rivista di Archeologia Cristiana, Roma.
RANarb – Revue Archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
RA(S) – Revue d'Archéometrie (Supplement), Rennes.
RCFR – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
RE – *Realencylopädie der classischen Altertumswissenschaft,* ed. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart.
RÉA – Revue des Études Anciennes, Paris.
RÉG – Revue des Études Grecques, Paris.
RÉSEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
RFF Zd – Radovi Sveneilište u Splitu. Filozofki Fakultet – Zadar.
RIC – H. Mattingli, E. A. Sydenham, *Roman Imperial Coinage*, Londra, 1923-1994.
RMI – Revista Monumentelor Istorice, București.
RMM-MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București.
RMNA – Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943, București.
RRH – Revue Roumaine d'Historie, București.
SA(SovArh.) – Sovetskaja Arheologija, Moscova.
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași.
Saalburg Jahrb – Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg – Museums, Berlin.

Sargetia	– Sargetia, Deva.
SCIV (A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București.
SCMI	– Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, 1964, București.
SCN	– Studii și Cercetări Numismatice, București.
SE	– Sovetskaia Etnografia, Moscova.
SEG	– Supplementum Epigraphicum Graecum, Leida.
SGE	– Soobščenija Gosudarstvennego Ermitaja, St. Petersburg.
SIB	– Studii de istorie a Banatului, Timișoara.
SlovArch.	– Slovenská Archeológia, Nitra.
SP	– Studia Praehistorica, Sofia.
SPZ	– Sonderabdruck aus der Praehistorischen Zeitschrift, Berlin.
SZ	– Šludijné Zvesti, Bratislava.
StCl	– Studii Clasice, București.
Syll.	– *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, ed. G. Dittenberger, repr. Hildesheim, 1960.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul de Tracologie, București.
TPP	– Thracica Praehistorica. Supplementum Pulpudeva, Sofia.
VAHD	– Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
VDI	– Vestnik Drevnej Istorij, Moscova.
ZPE	– Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

Tehnoredactarea computerizată şi tiparul :
S.C. INFCON S.A. Constanţa
str. Prof. Murgoci nr.1, tel./ fax : 041/ 585627, 580527
Bun de tipar : 10.12.2001. Apărut : 2001.
Hârtie offset 60 g/ m².
Format : 12/ 61x86 Coli tipar : 59.